

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ – ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ – ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

**Κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός
στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας**

Διδακτορική διατριβή

Υποβληθείσα υπό του Νικόλαου Σ. Αρβανίτη

Υποτρόφου του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών

Επόπτης: Γεώργιος Π. Μάρκου, Ομ. Καθηγητής. Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Αθηνών

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Γεώργιος Π. Μάρκου, Ομ. Καθηγητής Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Αθηνών

Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, Καθηγητής Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Ιωαννίνων

Χριστίνα Νόβα, Καθηγήτρια Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Αθηνών

ΑΘΗΝΑ 2018

**Κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός στην κοινότητα
των ελληνοφώνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας**

Νικόλαος Σ. Αρβανίτης

Υπότροφος του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών

Διδακτορική Διατριβή

*υποβληθείσα στο καθηγητικό σώμα για τη μερική κάλυψη των υποχρεώσεων απόκτησης
του τίτλου του Διδάκτορα Φιλοσοφίας*

Επόπτης: Γεώργιος Π. Μάρκου, Ομ. Καθηγητής. Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Αθηνών

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Γεώργιος Π. Μάρκου, Ομ. Καθηγητής Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Αθηνών *(Αντικαταστάθηκε με βάση το Ν. 4485, άρθ. 41, παρ. 3 από τον Καθηγητή Γεώργιο Παπακωνσταντίνου)*

Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, Καθηγητής Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Ιωαννίνων

Χριστίνα Νόβα, Καθηγήτρια Φιλ. Σχολ. Παν/μίου Αθηνών *(Αντικαταστάθηκε με βάση το Ν. 4485, άρθ. 41, παρ. 3 από τον Καθηγητή Γεώργιο Πασιά)*

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Καθ. Γεώργιος Παπακωνσταντίνου

Καθ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος

Καθ. Γεώργιος Πασιάς

Επ. Καθ. Ευανθία Μηλίγκου

Επ. Καθ. Αθανάσιος Βέρδης

Επ. Καθ. Φωτεινή Αντωνίου

Επ. Καθ. Χρήστος Παρθένης

ΑΘΗΝΑ 2018

Copyright © Νικόλαος Σ. Αρβανίτης, 2018

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Η εργασία υποβάλλεται για τη μερική κάλυψη των υποχρεώσεων απόκτησης του τίτλου του Διδάκτορα Φιλοσοφίας. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτήν εκφράζουν το συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν το εκπαιδευτικό ίδρυμα για το πρόγραμμα σπουδών του οποίου συντάχθηκε.

Κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας

Νικόλαος Σ. Αρβανίτης

Διδακτορική διατριβή υπό την επίβλεψη του Ομότιμου Καθηγητή κ. Γεώργιου Π. Μάρκου

Περίληψη: Η διατριβή αυτή ερευνά τις διεργασίες και την κατάσταση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Ειδικότερα, ερευνώνται οι κοινωνικές πρακτικές που άσκησαν τα μέλη της κοινότητας στο εύρος των τριών γενεών της μεταπολεμικής περιόδου, οι οποίες εξετάζονται παράλληλα με το πλαίσιο διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας κατά την ίδια περίοδο. Ως θεωρητική αφετηρία επιλέχθηκε η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, στο πλαίσιο μιας ολιστικής προσέγγισης που αξιοποιεί ευρετικά τέσσερις επιμέρους διαστάσεις – οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική – προκειμένου να πετύχει την ανάλυση και την ερμηνεία του κοινωνικού μειονεκτήματος που αφορά το συγκεκριμένο πληθυσμό. Η ερευνητική προσέγγιση είναι ποιοτική και μέσα από τη χρήση συμπληρωματικών ερευνητικών τεχνικών, με πρωταρχικές την παρατήρηση και τη συνέντευξη, αποκαλύπτει τη δυναμική αλληλεπίδραση των κοινωνικών πρακτικών του πληθυσμού με τα ιδιαίτερα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της πόλης. Η αξιοποίηση των μεθοδολογικών εργαλείων της θεωρίας της δομοποίησης επί των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ερευνητικού πεδίου έδειξε την ύπαρξη κανόνων και πόρων που θέτουν υπό αμφισβήτηση πολλές από τις παραδοσμένες ερμηνείες για τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων. Η ένταξη κατά το παρελθόν πολλών μελών της κοινότητας στη μισθωτή εργασία, η παλαιόθεν κατοχή της ελληνικής ιθαγένειας, τα χαρακτηριστικά της οικιστικής τους ένταξης, η χρήση αποκλειστικά της ελληνικής γλώσσας και η απουσία εμφανών περιστατικών διώξεων εξασφάλιζαν, τουλάχιστον επί της αρχής, τις βασικές προϋποθέσεις για την κοινωνική και εκπαιδευτική τους ένταξη. Ωστόσο, όπως αποδείχτηκε από την έρευνα, η ύπαρξη πόρων από μόνη της δεν αρκούσε για την υποστασιοποίησή τους ως μέσων, αλλά απαιτούσε την ανθρώπινη δράση, δηλαδή τις κοινωνικές πρακτικές των ίδιων των Τσιγγάνων και τους κανόνες που θα ενεργοποιούσαν τους πόρους αυτούς. Η έρευνα έδειξε πως η πλειοψηφία του πληθυσμού δεν έδειξε διαχρονικά την ικανότητα να αξιοποιήσει ικανοποιητικά τους διατιθέμενους πόρους που θα εξασφάλιζαν την αποτελεσματικότερη κοινωνική και εκπαιδευτική τους ένταξη, με αποτέλεσμα η παρούσα κατάσταση τους να διακρίνεται από υψηλά ποσοστά ανεργίας, υποαπασχόληση, υψηλή εξάρτηση από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις με την πλειοψηφία και χειραγωγούμενη πολιτική εμπλοκή. Στο εκπαιδευτικό επίπεδο, την πλήρη απουσία της πρώτης γενιάς από την εκπαίδευση διαδέχτηκε η περιορισμένη και ελλιπής παρουσία των μελών της δεύτερης στις σχολικές δομές, ως επί το πλείστον της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Για τη γενιά αυτή υφίστατο σαφώς κατάσταση εκπαιδευτικού αποκλεισμού, με άμεσες συνέπειες στην επαγγελματική και την εν γένει κοινωνική της ένταξη. Η εκπαιδευτική κατάσταση της τρίτης γενιάς συνιστά περίπτωση δυσμενούς ενσωμάτωσης, αφού παρά την αθρόα εγγραφή τους στα δημοτικά σχολεία παρατηρείται υψηλό ποσοστό διαρροής, ελλιπής φοίτηση και περιορισμένος εγγραφματισμός. Η εργαλειακή αντιμετώπιση της εκπαίδευσης από μεγάλο μέρος του πληθυσμού

της κοινότητας ως ανταλλάξιμου προϊόντος στον τομέα της απασχόλησης, ενίσχυσε πρόσκαιρα την παραμονή τους στις εκπαιδευτικές δομές, με στόχο την απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων, ωστόσο η κατάσταση δυσμενούς εκπαιδευτικής ενσωμάτωσης μπορεί σύντομα να εξελιχθεί σε εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Μένοντας λοιπόν εκτός εργασίας, εκτός εκπαίδευσης και εκτός κοινωνικών σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία, σε μια διαπλοκή διανεμητικών και σχεσιακών μορφών στέρησης, το συνεχές της ανισότητας τείνει να οδηγήσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στην καταστροφική ρήξη των σχέσεών του με την κοινωνία.

.
Λέξεις-κλειδιά: Ρομά, Γύφτοι, Εύβοια, ταυτότητες, περιθώριο, κοινωνικές σχέσεις, δομοποίηση, εθνοτικό όριο, κοινωνική ένταξη, ποιοτική έρευνα

Social and educational exclusion in the community of the Greek-speaking Roma of Chalkida

Nikolaos S. Arvanitis

Doctoral thesis under the supervision of George P. Markou, Professor Emeritus

Abstract: This thesis studies the processes and the state of social and educational exclusion in the community of the Greek-speaking Roma of Chalkis. In particular, social practices, followed by community members in the range of the three generations of the postwar period, are investigated and examined in parallel with the configuration process of the Greek society during the same period. As a theoretical starting point, the concept of social exclusion was chosen, as part of a holistic approach that leverages heuristically four sub dimensions -economic, social, political and cultural- in order to achieve the analysis and interpretation of the social disadvantage on this specific population. The research approach is qualitative and through the use of complementary research techniques, primary observation and interview, reveals the dynamic interaction of social practices of the population with the specific economic, political, social and cultural characteristics of the city. The utilization of methodological tools of the theory of structuration on the particular characteristics of the research area showed the existence of rules and resources which put into question many of the prevailing interpretations of social and educational exclusion of the Roma. Integration through employment in the past for many of the community members, the fact of being Greek subjects for long, the characteristics of their housing integration, the use of the Greek language only and the absence of explicit persecution incidents secured, at least de jure, the basic prerequisites for social and educational integration. However, as shown by the research, the existence of resources alone is not sufficient for their substantiality as means, but requires human action, namely the social practices by the Roma people themselves and rules that would activate these resources. The study showed that the majority of the population has not over time showed the ability to utilize effectively the available resources that would ensure the efficient social and educational integration. As a result their present situation is characterized by high unemployment rates, underemployment, high dependency on social transfers, limited social contacts with the majority and a manipulated political engagement. Regarding the educational level, the complete absence of the first generation from education succeeded limited and insufficient presence of the second generation members in school, mostly of compulsory education. For this generation a clear state of educational exclusion existed with direct consequences on occupational and general social inclusion. The educational status of the third-generation constitutes a case of an adverse incorporation, since despite their massive enrollment in primary schools has a high leakage rate, poor attendance and limited literacy. The instrumental treatment of education for many of the community members as an exchangeable product in employment temporarily strengthened their stay in educational structures in order to obtain educational qualifications, however the situation of adverse educational incorporation may soon alter into educational exclusion. As a result, by staying away from employment, from education and with limited social relations to the wider society, in interweaving distributive and relational forms of deprivation, the continuous of inequality tends to

lead a large part of the Roma population to a catastrophic rupture of its relations with the society.

Key-words: Roma, Gypsies, Euboea, identities, margin, social relationships, structuration theory, ethnic boundary, social integration, qualitative research

*Στους γιους μου, Σταύρο και Παύλο,
για τις στιγμές που τους στέρησα...*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Χαλκίδα, Φεβρουάριος 2009

Περπατώντας στην πόλη, είδα την εικόνα ενός θορυβώδους δρόμου όπου μαζεύονταν όλοι, από τα νεογέννητα μέχρι τους υπερήλικες, και όπου όλοι μιλούσαν με όλους και για όλους και ενημερώνονταν για τα μικροσυμβάντα της γειτονιάς και της κοινότητας, ανταλλάσσοντας ειδήσεις, εξυπηρετήσεις, κακίες, κουτσομπολιά. Μια διάχυτη υπερκοινωνικότητα, ο δρόμος της μικροπολιτικής, της κοινωνικής επίδειξης και ενδεχομένως της κοινωνικής αναμέτρησης, η μεγάλη κοινή αυλή όπου η κοινωνική και πολιτισμική συνεκτικότητα επιβεβαιωνόταν και επανενεργοποιείτο καθημερινά με την παρουσία και τη συμμετοχή όλων σε μια ιδιότυπη παράσταση. Αυτή ήταν για εμένα η εικόνα της οδού Χαλκιδικής, στα *Γύφτικα*.

Ίσως κάποιος να έλεγε πως είναι μοναδική σε ολόκληρη τη Χαλκίδα και πως χαρακτηρίζει αποκλειστικά και μόνο τη γειτονιά των Τσιγγάνων, μια κατάσταση ξένη προς την κυρίαρχη όψη της κοινωνικότητας, υποδηλώνοντας έτσι, με τη μοναδικότητά της αυτή, τη διαφορετικότητα των Τσιγγάνων, τη δική τους ιδιαίτερη «φύση», αυτό που με περισσή ευκολία οι λογής λογής τσιγγανολόγοι αποκαλούν τμήμα της «τσιγγάνικης κουλτούρας». Όμως η εικόνα αυτή δεν παραπέμπει σε κάτι ξένο, αλλά σε κάτι απόλυτα δικό μας, ίσως κάπως λησμονημένο. Είναι η εικόνα μιας τυπικής ελληνικής γειτονιάς των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, που όμως επιζεί σε μικρά, αυτοδύναμα μορφώματα και στις μέρες μας, σε γειτονιές όπως αυτή της οδού Χαλκιδικής. Είναι άλλωστε η εικόνα της γειτονιάς των παιδικών μου χρόνων, στο χωριό μου, τον Άγιο Λουκά Εύβοιας, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70.

Ενώ όμως η δική μου γειτονιά άλλαζε γρήγορα, ακολουθώντας τον ταχύτατο κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό που επέφερε ο αστικός εκσυγχρονισμός, η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής παρουσίαζε μια αργή πορεία μετεξέλιξης προς τον εκσυγχρονισμό, διατηρώντας χαρακτηριστικά που απηχούσαν παλιότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, πολλά από τα οποία δεν ήταν πια λειτουργικά. Σε αυτήν τη γειτονιά πρωτοπήγα ως ερευνητής το Φεβρουάριο του 2009, για να μελετήσω την κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας.

Και κάπως έτσι άρχισαν όλα...

Άγιος Λουκάς Εύβοιας, Μάιος 2018

Η υποστήριξη της διατριβής ολοκληρώθηκε επιτυχώς. Αν και ποτέ δεν ευχήθηκα να είναι μακρύς αυτός ο δρόμος, αισθάνομαι ευτυχής (ο μικρός μου γιος θα ήθελε και πλούσιος) για όλα αυτά που κέρδισα στο «ωραίο ταξίδι». Ένα ταξίδι που δε θα γινόταν χωρίς τη συμπαράσταση και την ενεργό συμμετοχή ορισμένων ανθρώπων, στους οποίους οφείλω να εκφράσω δημόσια τις ευχαριστίες μου.

Πρώτα απ' όλα, στον επόπτη της διατριβής μου, Ομότιμο Καθηγητή κ. *Γιώργο Μάρκου*, για την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου από τον Α' κύκλο των μεταπτυχιακών μου σπουδών έως και την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Με τη δική του προτροπή «εισήλθα» στο πεδίο της έρευνας για τους Έλληνες Τσιγγάνους, έχοντας εξασφαλίσει εκ μέρους του την απαιτούμενη ελευθερία για τη θεωρητική και εμπειρική προσπέλασή του. Ελπίζω να δικαίωσα τις προσδοκίες του και να φάνηκα αντάξιός της εμπιστοσύνης του, σε αυτόν το δρόμο που αποδείχτηκε μακρύς, γεμάτος γνώσεις, εκπληρώνοντας για εμένα την καβαφική ευχή «να μάθεις και να μάθεις απ' τους σπουδασμένους». Κύριε Γιώργο, σας ευχαριστώ!

Ευχαριστίες οφείλω και για τους υπόλοιπους Καθηγητές-μέλη της συμβουλευτικής μου επιτροπής, με τους οποίους είχα την τύχη να συνεργαστώ και σε άλλους κύκλους σπουδών, πέρα από την παρούσα διατριβή. Τον Καθηγητή κ. *Αθανάσιο Ε. Γκότοβο*, που πρώτος μου επισήμανε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνητικού πεδίου των Τσιγγάνων της Χαλκίδας και με βοήθησε, τόσο συζητώντας όσο και μέσα από τα έργα του, να προσεγγίσω τον κόσμο των Ελλήνων Τσιγγάνων, αλλάζοντας πολλές από τις αναπαραστάσεις που είχα για αυτούς. Επίσης, τον Καθηγητή κ. *Γιώργο Παπακωνσταντίνου*, που δέχτηκε να αναλάβει την υποστήριξη της διατριβής στο τελικό της στάδιο, βοηθώντας να ξεπεραστούν οι δυσλειτουργίες που επέφερε η εφαρμογή των διατάξεων του ν. 4485/2017 και αφορούσαν το ρόλο των αφυπηρετησάντων Καθηγητών κατά τη διαδικασία υποστήριξης.

Ο κύκλος των ακαδημαϊκών ευχαριστιών ολοκληρώνεται με τα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής. Ευχαριστώ λοιπόν τον Καθηγητή κ. *Γιώργο Πασιά*, τον Επίκουρο Καθηγητή κ. *Χρήστο Παρθένη* και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. *Φωτεινή Αντωνίου* για το σεβασμό με τον οποίο με αντιμετώπισαν και τις επισημάνσεις που έκαναν κατά τη διαδικασία υποστήριξης της διατριβής μου. Επίσης, την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. *Ευανθία Μηλίγκου*, με την οποία είχα την τύχη να συνεργαστώ και κατά τον Α' κύκλο των μεταπτυχιακών μου σπουδών, όπως και τον Επίκουρο Καθηγητή κ. *Θάνο Βέρδη* για τα ιδιαίτερα ενθαρρυντικά του σχόλια, ιδιαίτερα αυτά που ακολούθησαν τη διαδικασία της υποστήριξης.

Η έρευνα και η διατριβή αυτή δε θα είχαν υλοποιηθεί χωρίς την ειλικρινή διάθεση του προσωπικού του Ιατροκοινωνικού Κέντρου Φροντίδας Τσιγγάνων Χαλκίδας. Αισθάνομαι λοιπόν ιδιαίτερα ευγνώμων στις *Νίκη Κ.*, *Κατερίνα Σ.*, *Δέσποινα Κ.*, *Ιωάννα Μ.* και *Ζωγραφιά Κ.*, που πρόθυμα με δέχτηκαν μαζί τους, προσφέροντάς μου μια μοναδική ευκαιρία ένταξης στο ερευνητικό πεδίο και στους χώρους ζωής των πληροφορητών μου. Η συνεισφορά του κ. *Δημήτρη Χορμοβίτη*, ειδικού επιστήμονα του Συνηγόρου του Πολίτη με αρμοδιότητα για θέματα Ρομά ήταν επίσης σημαντική, τόσο στην εξα-

σφάλιση σχετικού υλικού που αφορούσε μια πτυχή της διαντίδρασης της κοινότητας όσο και στην ερμηνεία αυτής.

Η θεσμική όσο και οικονομική συμβολή του *Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών* ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την επιτυχία και αυτού του εγχειρήματος, σε συνέχεια των υποτροφιών μου για την πραγματοποίηση των βασικών όσο και του Α΄ κύκλου των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Ευχαριστώ επίσης θερμά την ξαδέλφη μου, καθηγήτρια αγγλικής, κ. *Νότα Αποστόλου* για την ανάγνωση του κειμένου της διατριβής και τις παρατηρήσεις που έκανε επί αυτού.

Παρά την παρουσία και την ενεργό συμβολή όλων αυτών των προσώπων, στο μακρύ δρόμο της έρευνας και της συγγραφής της διατριβής αυτής πορεύτηκα μόνος. Το γνώριζα από την αρχή. Άλλωστε πάντα πίστευα «*πως καθένας μοναχός πορεύεται στον έρωτα, μοναχός στη δόξα και στο θάνατο. Το ξέρω. Το δοκίμασα. Δεν ωφελεί*». Για το λόγο αυτό, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους μοναδικούς μου συνοδοιπόρους στην ύστερη φάση των σπουδών μου, η παρουσία των οποίων ρηγμάτωσε αυτήν τη μοναχικότητα. Την *Αρετή Γιαννοπούλου*, με την οποία ξεκινήσαμε μαζί ως υπότροφοι του ΙΚΥ το ταξίδι στο χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στις μεταπτυχιακές και διδακτορικές μας σπουδές. Και, βέβαια, τη *Μαρία Βαστάκη*, πολυαγαπημένη φίλη και συνοδοιπόρο, με την οποία πορευόμαστε παράλληλους γνωστικούς και επαγγελματικούς δρόμους, από τα χρόνια του Διδασκαλείου και μετά.

Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω τη σύζυγό μου *Κωνσταντίνα*, παντοτινή σύντροφο της ζωής μου, για την κατανόηση και την υπομονή που έδειξε τις στιγμές που ήμουν ολοκληρωτικά αφοσιωμένος σε αυτήν την προσπάθεια. Ελπίζω με την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης να την έκανα να νιώσει υπερήφανη για μένα.

Άγιος Λουκάς, Μάιος 2018

Νίκος Σ. Αρβανίτης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	xix
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ.....	xix
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ- ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xx
I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
I.1 Πλαισίωση του θέματος και του ερευνητικού προβλήματος	1
I.1.1 Κοινωνικός αποκλεισμός στην Ευρώπη και την Ελλάδα του 20ου αιώνα: η ανάδυση ενός «νέου κοινωνικού ζητήματος»	1
I.1.1.1 Αναζητώντας νέους όρους και νέα ερμηνευτικά πλαίσια	3
I.2 Θέμα και ερευνητικό πρόβλημα	4
I.3 Ερευνητικά ερωτήματα.....	6
I.4 Σκοπός της μελέτης	7
I.5 Η συμβολή της μελέτης	8
I.6 Η δομή της μελέτης	11
Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ.....	15
1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	15
Εισαγωγή	15
1.1 Ιστορικές καταβολές και χρήσεις του όρου	18
1.1.1 Η εμφάνιση του όρου.....	18
1.1.2 Η μετεξέλιξη του όρου: σύνδεση με τη «νέα φτώχεια»	20
1.2 Το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο χρήσης του όρου.....	25
1.2.1 Η προσέγγιση της Silver για τον κοινωνικό αποκλεισμό.....	26
1.2.1.1 Κοινωνικός αποκλεισμός και Αλληλεγγύη	27
1.2.1.2 Κοινωνικός αποκλεισμός και Εξειδίκευση	30
1.2.1.3 Κοινωνικός αποκλεισμός και Μονοπάτιο	34
1.2.2 Η προσέγγιση της Levitas για τον κοινωνικό αποκλεισμό	40
1.3 Σύγχρονες προσεγγίσεις και χρήσεις του όρου.....	44
1.4 Ταξινόμηση των θεωριών περί κοινωνικού αποκλεισμού.....	54
1.4.1 Διεργασίες και διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού.....	54
1.4.2 Κοινωνικές σχέσεις και άτομα	58
1.4.3 Το περιβάλλον του κοινωνικού αποκλεισμού.....	61

1.5	Διαμορφώνοντας ένα λειτουργικό εννοιολογικό πλαίσιο.....	63
1.5.1	Κριτική της προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού.....	63
1.5.2	Δυνατότητες της προσέγγισης.....	66
1.6	Διαστάσεις και διασυνδέσεις της έννοιας.....	69
1.6.1	Η οικονομική διάσταση του αποκλεισμού.....	72
1.6.1.1	Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: αναζητώντας την αιτιώδη συνάφεια.....	72
1.6.1.2	Ανεργία και κοινωνικός αποκλεισμός.....	85
1.6.2	Η κοινωνική διάσταση του αποκλεισμού.....	89
1.6.2.1	Περιθώριο, υποτάξη και κοινωνικός αποκλεισμός.....	89
1.6.2.2	Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικός αποκλεισμός.....	94
1.6.3	Πολιτική διάσταση.....	104
1.6.3.1	Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικός αποκλεισμός.....	104
1.6.3.2	Κοινωνική πολιτική, κράτος πρόνοιας και κοινωνικός αποκλεισμός.....	110
1.6.4	Πολιτισμική διάσταση.....	115
1.7	Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση	122
1.7.1	Από την εκπαιδευτική ανισότητα στον εκπαιδευτικό αποκλεισμό.....	122
1.7.2	Εκπαίδευση και απασχόληση.....	130
1.7.2.1	Εκπαίδευση και απασχόληση: η ελληνική εμπειρία.....	137
1.7.3	Παράγοντες εκπαιδευτικού αποκλεισμού.....	143
1.7.3.1	Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας.....	143
1.7.3.2	Σχολική κινητικότητα.....	148
1.7.3.3	Ατομικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευομένων.....	151
2	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΩΝ.....	157
	Εισαγωγή	157
2.1	Ο περί Τσιγγάνων λόγος.....	157
2.1.1	Οι απαρχές του επιστημονικού λόγου για τους Τσιγγάνους.....	158
2.1.2	Ο λόγος περί Τσιγγάνων στη μεταπολεμική Ευρώπη.....	162
2.1.2.1	Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο ταυτότητα-ετερότητα.....	162
2.1.2.2	Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο κοινωνικός αποκλεισμός-ένταξη.....	164
2.1.2.3	Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο πολιτική αντιπροσώπευση-ακτιβισμός.....	167
2.1.3	Από τη θεωρητική κατηγοριοποίηση στον επιχειρησιακό ορισμό.....	176
2.2	Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα.....	184
2.2.1	Πολιτική κατάσταση.....	190
2.2.1.1	Αστικοδημοτολογική κατάσταση και κοινωνικά δικαιώματα.....	190
2.2.1.2	Μορφές συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς.....	197

2.2.2	Οικονομική κατάσταση.....	205
2.2.2.1	Η διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού	205
2.2.2.2	Η ένταξη των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό	210
2.2.2.3	Η στεγαστική κατάσταση των Τσιγγάνων: από τις γειτονιές των φτωχών στα γκέτο;	223
2.2.2.4	Η κατάσταση υγείας των Τσιγγάνων	235
2.2.3	Κοινωνική κατάσταση	245
2.2.3.1	Περιθώριο και υποτάξη	246
2.2.3.2	Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα	249
2.2.4	Πολιτισμική κατάσταση.....	252
2.2.5	Η εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα	256
2.2.5.1	Εκπαιδευτικό σύστημα.....	259
2.2.5.2	Τσιγγάνικη οικογένεια	266
2.2.5.3	Ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον	275
2.2.6	Συνολική αποτίμηση της κατάστασης: Είναι ή όχι οι Τσιγγάνοι κοινωνικά αποκλεισμένοι;	276
Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΕΡΕΥΝΑ		279
3	ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	279
	Εισαγωγή	279
3.1	Ερευνητική προσέγγιση	279
3.1.1	Προσεγγίζοντας την κοινωνιολογική θεωρία: ο διχασμός δομής/δράσης	281
3.1.1.1	Η θεωρία της δομοποίησης	284
3.2	Σύνδεση θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής μεθοδολογίας	294
3.2.1	Οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις	300
3.2.2	Αξιοποίηση των μεθοδολογικών εργαλείων της δομοποίησης στη διερεύνηση του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου	307
3.2.2.1	Οι φορείς δράσης	308
3.2.2.2	Η δράση.....	309
3.2.2.3	Οι δομικές ιδιότητες του κοινωνικού συστήματος: κανόνες και πόροι.....	311
3.3	Η ποιοτική προσέγγιση.....	316
3.3.1	Οι ερευνητικές τεχνικές	320
3.3.1.1	Η παρατήρηση.....	321
3.3.1.2	Η συνέντευξη	323
3.3.1.2.1	Η εστιασμένη συνέντευξη	326
3.3.1.3	Η επιλογή των ερευνητικών υποκειμένων	331
3.3.2	Επικύρωση των ευρημάτων: η μεθοδολογική τριγωνοποίηση	334
3.3.3	Ζητήματα δεοντολογίας	337

4	Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ	341
4.1	Χαλκίδα: ο τόπος και οι άνθρωποι	341
4.1.1	Αναζητώντας τους Τσιγγάνους της Χαλκίδας στις υποσημειώσεις της ιστοριογραφίας ..	348
4.2	Η πορεία υλοποίησης της έρευνας	351
4.2.1	Η διαδικασία των συνεντεύξεων	353
4.2.2	Δυσκολίες της έρευνας.....	355
4.3	Ο χειρισμός των δεδομένων	358
4.3.1	Διαχείριση και αποθήκευση δεδομένων.....	358
4.3.2	Οργάνωση και ταξινόμηση των δεδομένων	360
4.3.3	Δόμηση αναλύσεων, εξηγήσεων και θεωρίας	364
5	ΕΥΡΗΜΑΤΑ.....	367
5.1	Οικονομική διάσταση.....	367
5.1.1	Προέλευση και περιοχές εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας.....	367
5.1.1.1	Ο χώρος στο μακρο-επίπεδο: οι περιοχές εγκατάστασης	372
5.1.1.1.1	Η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (Γύφτικα)	373
5.1.1.1.2	Η συνοικία Αλάτσατα	376
5.1.1.1.3	Η γειτονιά στο Πεδίο Βολής	377
5.1.1.1.4	Οι γειτονιές Αλωνάκι, Καράμπαμπας, Αγία Ελεούσα	378
5.1.1.1.5	Η περιοχή της Χαραυγής	380
5.1.1.1.5.1	Η Χαραυγή ως πεδίο σύγκρουσης, ένταξης και αποκλεισμού	381
5.1.1.2	Ο χώρος στο μικρο-επίπεδο: τα χαρακτηριστικά κατοικίας.....	390
5.1.1.2.1	Γύφτικα	390
5.1.1.2.2	Αλάτσατα	393
5.1.1.2.3	Πεδίο Βολής.....	394
5.1.1.2.4	Καράμπαμπας, Αγία Ελεούσα	395
5.1.1.3	Σχηματοποιώντας τη μεταπολεμική πορεία εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας	396
5.1.1.4	Πολεοδομική και στεγαστική πολιτική	397
5.1.2	Εργασία και εισόδημα.....	400
5.1.2.1	Επαγγέλματα και στρατηγικές επιβίωσης της πρώτης και δεύτερης γενιάς	400
5.1.2.2	Η στροφή στο εμπόριο	408
5.1.2.3	Το πέρασμα στον 21 ^ο αιώνα.....	413
5.1.2.3.1	Η κρίση στο εμπόριο, νέοι ανταγωνισμοί και νέα εργασιακά αδιέξοδα	413
5.1.2.3.2	Η εκ νέου ανακάλυψη της μισθωτής εργασίας, ...	422
5.1.2.4	Χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας.....	428
5.1.3	Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού	433

5.2	Πολιτική διάσταση	446
5.2.1	Η ένταξη στον «εθνικό κορμό»	446
5.2.1.1	Αστικοδημοτολογική κατάσταση.....	450
5.2.2	Συλλογική οργάνωση.....	454
5.2.3	Πολιτική συμπεριφορά	457
5.3	Κοινωνική διάσταση.....	464
5.3.1	Περιθώριο και υποτάξη στις γειτονιές των Τσιγγάνων της Χαλκίδας	464
5.3.1.1	Οι Τσιγγάνοι της οδού Χαλκιδικής: από τη γειτονιά των φτωχών στο γκέτο	468
5.3.1.1.1	Παραβατικότητα και ναρκωτικά στη γειτονιά.....	475
5.3.2	Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα	479
5.3.2.1	Η οικογένεια.....	480
5.3.2.2	Μορφές κοινωνικού κεφαλαίου	482
5.4	Πολιτισμική διάσταση.....	491
5.4.1	Θέματα αυτοπροσδιορισμού	492
5.4.2	Ο ρόλος της γλώσσας.....	501
5.4.3	Η διαδικασία του επιπολιτισμού	504
5.5	Εκπαιδευτική διάσταση	511
5.5.1	Τα χωροχρονικά μονοπάτια των τριών γενεών στον τομέα της εκπαίδευσης	512
5.5.1.1	Η φοίτηση των τσιγγανοπαίδων στα σχολεία της πόλης.....	515
5.5.2	Η οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων της πόλης.....	518
5.5.2.1	Εκπαίδευση και εργασία	518
5.5.2.1.1	Σχέση εργασίας και εκπαιδευτικών τίτλων	519
5.5.2.1.1.1	Εκπαίδευση και εργασιακή κινητικότητα	524
5.5.2.2	Η εκπαίδευση στα όρια της παραγωγικής δομής της οικογένειας.....	526
5.5.2.2.1	Εκπαίδευση και εισόδημα	529
5.5.2.2.1.1	Εκπαίδευση και συνθήκες κατοικίας-υγείας του πληθυσμού.....	533
5.5.2.2.2	Επαγγελματικές μετακινήσεις και σχολική κινητικότητα	535
5.5.3	Η πολιτική διάσταση της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων της πόλης	538
5.5.3.1	Οι θεσμοθετημένες παρεμβάσεις στην εκπαίδευση	539
5.5.3.2	Μη-τυπική εκπαίδευση	549
5.5.4	Κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης.....	554
5.5.4.1	Το ανθρώπινο κεφάλαιο των οικογενειών	555
5.5.4.2	Το κοινωνικό κεφάλαιο των οικογενειών	560
5.5.4.2.1	Οι σχέσεις με το σχολείο	567
5.5.5	Πολιτισμική διάσταση της εκπαίδευσης	573
6	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	581
6.1	Συνοψίζοντας τα ευρήματα.....	581

6.1.1	Ο χώρος και ο χρόνος.....	581
6.1.1.1	Διαδρομές και χώροι εγκατάστασης.....	583
6.1.2	Η εργασία.....	586
6.1.2.1	Οργάνωση, διαγενεακά χαρακτηριστικά και καταμερισμός της εργασίας.....	589
6.1.3	Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού.....	590
6.1.4	Πολιτική και αστικοδημοτολογική κατάσταση.....	592
6.1.5	Συλλογική οργάνωση και πολιτική συμπεριφορά.....	593
6.1.6	Κοινωνικές σχέσεις και περιθώριο.....	594
6.1.6.1	Η περιθωριοποίηση.....	594
6.1.6.2	Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.....	595
6.1.7	Πολιτισμική διάσταση.....	597
6.1.8	Η εκπαιδευτική κατάσταση.....	598
6.1.8.1	Η σχέση με την εργασία.....	599
6.1.8.2	Η πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής κατάστασης του πληθυσμού.....	601
6.2	Επανεξετάζοντας τα ερευνητικά ερωτήματα.....	603
6.2.1	Οι κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης.....	603
6.2.2	Η αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών στο χώρο και στο χρόνο.....	608
6.2.3	Η μετασχηματιστική ή αναπαραγωγική λειτουργία των κοινωνικών πρακτικών επί των δομικών ιδιοτήτων του συστήματος.....	609
6.2.4	Η ασυμμετρία πόρων και ισχύος.....	611
6.2.5	Συνάρθρωση κοινωνικών πρακτικών και εκπαιδευτικής ένταξης.....	614
6.2.6	Σχέση εκπαίδευσης και επαγγελματικής-κοινωνικής κινητικότητας.....	616
6.2.7	Η αξιοποίηση των ειδικών κανόνων και πόρων στη διαμόρφωση της σχέσης της κοινότητας με την εκπαίδευση.....	617
7	ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	619
7.1	Ερευνητικός αναστοχασμός: επαναπροσδιορίζοντας το θέμα, την ερευνητική προσέγγιση και τα συμπεράσματά της.....	619
7.2	Κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας- περιορισμοί.....	627
7.2.1	Προτάσεις για μελλοντική έρευνα.....	635
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ - ΠΗΓΕΣ.....	639

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1. Παραδείγματα κοινωνικού αποκλεισμού, κατά Silver.....	26
Πίνακας 2. Ταξινόμηση των προσεγγίσεων του κοινωνικού αποκλεισμού	55
Πίνακας 3. Αποκλεισμός από τα κοινωνικά συστήματα	62
Πίνακας 4. Συγκριτική παράθεση χαρακτηριστικών φτώχειας & κοινωνικού αποκλεισμού	77
Πίνακας 5. Κοινωνικό κεφάλαιο: στοιχεία, αποτελέσματα και επίπεδα λειτουργίας ..	101
Πίνακας 6. Στρατηγικές επιπολιτισμού των μη-κυρίαρχων ομάδων.....	118
Πίνακας 7. Στρατηγικές επιπολιτισμού της κυρίαρχης ομάδας.....	120
Πίνακας 8. Το Διαδραστικό Μοντέλο Επιπολιτισμού.....	122
Πίνακας 9. Δείκτης απασχόλησης ελληνικού πληθυσμού 2007	140
Πίνακας 10. Δείκτης ανεργίας ελληνικού πληθυσμού 2007	140
Πίνακας 11. Ετήσιο εισόδημα ανά βαθμίδα εκπαίδευσης 1993-1994.....	142
Πίνακας 12. Ποσοστό φτωχού και μη-φτωχού πληθυσμού σε σχέση με το συνολικό ανά επίπεδο εκπαίδευσης.....	145
Πίνακας 13. Δυνατές περιπτώσεις προσδιορισμού των ερευνητικών υποκειμένων	181
Πίνακας 14. Συνάρθρωση λειτουργιών οικογένειας και εκπαιδευτικού συστήματος..	268
Πίνακας 15. Ο οδηγός της συνέντευξης	330
Πίνακας 16. Πληθυσμιακή μεταβολή Χαλκίδας & Εύβοιας 1856-2011.....	343
Πίνακας 17. Πληθυσμιακή μεταβολή κοινοτήτων Εύβοιας μεταξύ 1951-1971	368
Πίνακας 18. Αποτύπωση χαρακτηριστικών εγκατάστασης των Τσιγγάνων στη Χαλκίδα	373

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχήμα 1. Διασύνδεση των διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού	70
Σχήμα 2. Η πυραμίδα των προσεγγίσεων της φτώχειας	75
Σχήμα 3. Διασύνδεση των διαστάσεων κοινωνικού & εκπαιδευτικού αποκλεισμού...	189
Σχήμα 4. Φάσεις ενσωμάτωσης- απενσωμάτωσης	216
Σχήμα 5. Η δυαδικότητα της δομής.....	290
Σχήμα 6. Η διαδικασία της δομοποίησης στο εύρος του χώρου και του χρόνου	293
Σχήμα 7. Η σταθεροποίηση των κοινωνικών πρακτικών στο χωροχρόνο	294
Σχήμα 8. Η πορεία εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας.....	396

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ- ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

MUD	Moral Underclass Discourse
RED	Redistributive Discourse
SID	Social Integration Discourse
A.E.I.	Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
A.E.Π.	Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν
E.E.	Ευρωπαϊκή Ένωση
Ε.Σ.Σ.Δ.	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
Η.Π.Α.	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
I.K.A.	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
I.K.Φ.Τ.	Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων
K.E.K.	Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης
ΚτΠ	Κοινωνία των Πολιτών
M.K.O.	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
N.E.Λ.Ε.	Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης
O.A.E.Δ.	Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
O.Γ.Α.	Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων
O.E.K.	Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας
O.O.Σ.Α.	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
O.T.A.	Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
T.E.B.E.	Ταμείο Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ελλάδος
T.E.I.	Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I.1 Πλαισίωση του θέματος και του ερευνητικού προβλήματος

I.1.1 Κοινωνικός αποκλεισμός στην Ευρώπη και την Ελλάδα του 20ου αιώνα: η ανάδυση ενός «νέου κοινωνικού ζητήματος»

Ο ευρωπαϊκός πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός χώρος του 20^{ου} αι. χαρακτηρίστηκε εν γένει από μια διαδικασία μετασχηματισμού των θεμελιακών του χαρακτηριστικών. Στο πολιτικό επίπεδο τα χαρακτηριστικά αυτά καθορίστηκαν από την ισχυροποίηση και την παγίωση της αστικής-φιλελεύθερης δημοκρατίας, ενώ στο οικονομικό από τους μετασχηματισμούς των θεμελιακών σχέσεων του συστήματος καπιταλιστικής παραγωγής και συσσώρευσης. Αυτοί οι πολιτικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί οδήγησαν αναγκαστικά σε διαφοροποιημένους τρόπους κρατικής παρέμβασης και οργάνωσης των ευρωπαϊκών κοινωνιών, έτσι ώστε να εξυπηρετηθούν πρωτίστως οι στόχοι της οικονομίας, που κατ' ουσίαν απηχούσαν μετασχηματισμούς στις διαδικασίες παραγωγής και στην ιδιοποίηση της υπεραξίας (Ιωαννίδης & Μαυρουδέας, 1999). Ανάλογα λοιπόν με τους στόχους της οικονομίας μεταβάλλονταν και οι μορφές της κρατικής παρέμβασης, μέσω της άσκησης διαδικασιών κοινωνικού ελέγχου ή κοινωνικής πειθάρχησης,¹ που ως στόχο είχαν την απόσπαση των πρώην μικροκαλλιεργητών, τεχνιτών και εμπόρων από τα αυτοπαραγωγικά συστήματα του αγροτικού και ημι-αστικού χώρου, που δομούνταν στη βάση της διευρυμένης οικογένειας, και την ένταξή τους στις συνθήκες προλεταριοποίησης της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας του βιομηχανικού καπιταλισμού (Αλεξίου, 2008, σ. 25).

Οι εδαφικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί που ακολούθησαν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οριοθέτησαν την απαρχή της περιόδου της «χρυσής εποχής της σοσιαλδημοκρατίας» (Μουζέλης, 2005, παρ. 6) ή της «Ένδοξης Τριακονταετίας» (Ροζανβάλόν, 2003, σ. 17). Στο παραγωγικό επίπεδο, το φορντικό μοντέλο εξασφάλιζε την πλήρη αξιοποίηση των διαδικασιών τεχνικο-οργανωτικού εξορθολογισμού της βιομηχανικής παραγωγής που βασιζόταν στην τυποποίηση, τις οικονομίες μεγάλης κλίμακας, την ιεραρχική γραφειοκρατική μορφή οργάνωσης και τη διασύνδεση μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, υπό την επήρεια κεϋνσιανών πολιτικών που ρύθμιζαν τα επίπεδα εισοδήματος και ζήτησης, αναδεικνύοντας το διττό ρόλο του μαζικού εργάτη-καταναλωτή βιομηχανικών προϊόντων (Πεχλιβανίδης, 2002). Στο κοινωνικό επίπεδο, το κράτος αναδείχθηκε σε υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής, μονοπωλώντας τη διαχείριση της εργατικής δύναμης (π.χ. μέσω της εργατικής νομοθεσίας) και εξασφαλίζοντας τα υλικά μέσα αναπαραγωγής της (π.χ. παροχές στο χώρο της υγείας, της παιδείας, της

¹ Το εισαγωγικό αυτό κομμάτι είναι έμπλεο ορισμών, ο εννοιολογικός προσδιορισμός των οποίων παρατίθεται κατά την πρώτη φορά που αξιοποιούνται στα ακόλουθα κεφάλαια της διατριβής.

κοινωνικής ασφάλισης) μέσω του κράτους πρόνοιας (Αλεξίου, 2007, σ. 77· 2008, σσ. 180-182). Στο πολιτικό επίπεδο, η συνεργασία κράτους, εργασίας και κεφαλαίου εξασφάλισαν ένα πλαίσιο αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Αυτή θεμελιωνόταν: α) στο πλαίσιο της ντυρκεμιανής αλληλεγγύης που αναδείκνυε τη σημασία του κοινωνικού δεσμού και της συλλογικής συνείδησης που δένει το άτομο με την κοινωνία (Silver, 1994, σ. 552), β) στη φιλελεύθερη παράδοση που, αίροντας τους θεσμικούς φραγμούς και τη διάκριση, εξασφάλιζε την εμπλοκή του ατόμου στις κοινωνικές σχέσεις καθώς και τον πολιτιστικό και πολιτικό πλουραλισμό της κοινωνίας και γ) στην εξισορρόπηση της διανεμητικής σύγκρουσης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, που διευθετούσε τον ανταγωνισμό των βεμπεριανών δυνάμεων αποκλεισμού/σφετερισμού μέσα από θεσμικά κανάλια και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και όχι στο πεδίο της εργασιακής σύγκρουσης (Korpi & Shalev, 1979, σσ. 170-172).

Εντός λοιπόν ενός πλαισίου πραγματιστικής συναίνεσης, που κατόρθωσε να εξανθρωπίσει τον καπιταλισμό και να αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες, οι αστικές δημοκρατίες της Ευρώπης γνώρισαν μια περίοδο οικονομικής ευμάρειας, με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και χαμηλό πληθωρισμό και ανεργία που τροφοδοτούνταν από τις μαζικές δημόσιες επενδύσεις. Η οικονομική και πολιτική σταθερότητα συνέτειναν επίσης στην εδραίωση των πολιτικών δικαιωμάτων και στη διεύρυνση των κοινωνικών, υπό τη μορφή της θεαματικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας και των καθολικών παροχών στον χώρο της υγείας, της παιδείας, της κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ. (Μουζέλης, 2005). Η κατάσταση αυτή, απότοκο των εξελίξεων της παραγωγικής διαδικασίας και του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων (Παλαιολόγος, 2006, σ. 202) διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν σταδιακά άρχισε η μετάβαση από την εποχή του «οργανωμένου καπιταλισμού» (organized capitalism) (Lash & Urry, 1987, σ. 4) ή της νεωτερικότητας στην εποχή της μετανεωτερικότητας και του αποδιοργανωμένου καπιταλισμού. Οι τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις και οι κρατικές πολιτικές που, υπό το φάσμα του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού, προέτασαν την ανταγωνιστικότητα οδήγησαν στον περιορισμό των θέσεων εργασίας και στην ανάδυση νέων εργασιακών προτύπων. Εκτός λοιπόν της επανάκαμψης του φάσματος της ανεργίας, η παραμένουσα μισθωτή εργασία υπέστη ποιοτική μεταλλαγή ως προς το περιεχόμενο, τους όρους, τις συνθήκες και τις αμοιβές, αδυνατούσα πια σε μεγάλο βαθμό να επιτελέσει το ρόλο του κοινωνικού ομογενοποιητή που καταλάμβανε την περίοδο της νεωτερικότητας (Wacquant, 1996, 1999, 2000, 2008).

Η κατάσταση αυτή σηματοδότησε την εμφάνιση ενός «νέου κοινωνικού ζητήματος» (Ροζανβαλόν, 2003), όπου η παρακμή της κοινωνίας της ασφάλισης, όπως εκφραζόταν από τις δομές του κράτους πρόνοιας, και της κοινωνίας της εργασίας, που χαρακτήριζε το φορντικό καπιταλισμό, οδήγησε στην απορύθμιση των σχέσεων με την κοινωνία για παλαιές και νέες κατηγορίες κοινωνικά ευπαθών ομάδων, όπως μακρο-

χρόνια ανέργων, νεόπτωχων, αστέγων, φτωχών εργαζομένων, εθνικών και πολιτισμικών μειονοτήτων, μεταξύ των οποίων και οι Τσιγγάνοι. Η προσέγγιση και η ερμηνεία της διαμορφούμενης αυτής κατάστασης επιχειρήθηκε είτε στη βάση προϋπαρχουσών ιδεών για την κατηγοριοποίηση του κοινωνικού κόσμου, όπως η ταξική συγκρότηση, οι σχέσεις παραγωγής, ο καταμερισμός της εργασίας, η έννοια της φτώχειας ή της αποστέρησης κ.λπ., είτε από νέους όρους όπως η υποτάξη και το περιθώριο, που περιόριζαν την ανάλυση του κοινωνικού ζητήματος σε επιμέρους προβλήματα και κοινωνικές ομάδες, αδυνατώντας να προσεγγίσουν συνολικά τις αντιθέσεις και τις εντάσεις που διαπερνούσαν τις κοινωνίες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο παραδοσιακών ιδεών και καινοφανών όρων, αναδύθηκε ως όρος και ο *κοινωνικός αποκλεισμός*, για να περιγράψει μια κατάσταση φτωχοποίησης και περιθωριοποίησης μεγάλων κοινωνικών ομάδων και εν γένει μια «διεργασία κοινωνικής αποσύνθεσης» (Gore, Figueiredo, & Rodgers, 1995, σ. 2).

Αναγνωρίζοντας την κριτική που συνόδευσε την εμφάνιση του όρου, επιλέξαμε να τον αξιοποιήσουμε για τις ανάγκες αυτής της διατριβής, θεωρώντας πως επιτρέπει την ολιστική κατανόηση του κοινωνικού μειονεκτήματος πέρα και έξω από τις στενά πολιτικοοικονομικές και διανεμητικές προσεγγίσεις, συμπεριλαμβάνοντας τα κοινωνικά πρότυπα αναπαράστασης, ερμηνείας και επικοινωνίας, μέσω της δυναμικής διασύνδεσης των επιμέρους διαστάσεων του (οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική). Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά του αναδυθέντος λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού και πώς αυτά συναρθρώνονται με το θέμα της μελέτης μας;

1.1.1.1 Αναζητώντας νέους όρους και νέα ερμηνευτικά πλαίσια

Στον πολιτικό και γεωγραφικό χώρο της Ευρώπης, από τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν, ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» άρχισε και καταλαμβάνει κεντρική θέση στη συζήτηση σχετικά με την κοινωνική πολιτική και την ανισότητα (Atkinson & Davoudi, 2000· Peace, 2001). Η έκταση της σχετικής συζήτησης και το εύρος των προσεγγίσεων του όρου ανέδειξε τη σημαντικότητα της χρήσης του, τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά, συνιστώντας ένα στοιχείο του πολιτικο-ιδεολογικού λόγου (discourse) που «βρίσκεται εδώ για να μείνει για το άμεσο μέλλον» (Atkinson R., 2000, σ. 1042), παρά το γεγονός πως ο μονοσήμαντος προσδιορισμός του δεν επετεύχθη, καθώς συναρτούταν άμεσα από τις «θεωρητικές και ιδεολογικές αποσκευές που σχετίζονται με αυτόν» (Silver, 1994, σ. 544), δηλαδή τις ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων ο όρος δομήθηκε και αξιοποιήθηκε.

Σύμφωνα με τη Levitas (1999a, σ. 8), ο όρος λειτούργησε ως *μεταγωγέας* (shifter) μεταξύ διακριτών ιδεολογικών παραδόσεων και πολιτικών πρακτικών. Ανάλογη είναι και η άποψη του Room (1995, σσ. 2-4) που προσέγγισε τον όρο ως διαδικασία «εννοιολογικής αναδιαμόρφωσης» (reconfiguration) και μετεξέλιξης ήδη υπαρχουσών

εννοιών, όπως η φτώχεια και η αποστέρηση. Στο πλαίσιο αυτό, ο όρος αξιοποιήθηκε αρχικά ως περιγραφική κατηγορία που αποτύπωνε τοπογραφικά τη διχοτομική διάκριση της κοινωνίας μεταξύ αυτών που ήταν «εντός» (insiders), και ορίζονταν από ιδιότητες κοινωνικής κανονικότητας, και εκείνων που ήταν «εκτός» (outsiders) και είχαν απολέσει τις κοινωνικές ιδιότητες που κατείχαν (Levitas, 2004a, σ. 226). Στην πορεία ανάπτυξής του συνδέθηκε με τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση (Bhalla & Lapeyre, 1997), ιδιαίτερα στις συνθήκες που διαμόρφωσε από τη δεκαετία του 1970 και εντεύθεν ο τεχνικο-οργανωτικός μετασχηματισμός της βιομηχανικής παραγωγής και συνακόλουθα της αγοράς εργασίας (Estivill, 2003, σ. 8). Προσεγγίστηκε επίσης σε αντιδιαστολή με έννοιες όπως η κοινωνική συνοχή (Barry, 1998, 2002 · Reimer, 2004) ή η κοινωνική ένταξη, όπου το διαμορφούμενο δίπολο κοινωνικός αποκλεισμός/ένταξη απέκτησε διανεμητικά όσο και σχεσιακά χαρακτηριστικά.

Μέσα από ένα πλήθος ορισμών και προσεγγίσεων πρόβαλε η ανάγκη ενοποίησης των θεωριών περί αποκλεισμού, κάτι που επιχείρησαν να κάνουν η Levitas (1999a, 1999b, 2004a, 2004b) και η Silver (1994, 1995) και αποτυπώνεται ακολούθως σε σχετική ενότητα της διατριβής αυτής. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τους πολιτικο-ιδεολογικούς λόγους που σηματοδότησαν τις διαφορετικές προσεγγίσεις του κοινωνικού αποκλεισμού (Beall, 2002), αναδείχθηκε ως κοινός τόπος αυτών η πολλαπλότητα και η δυναμική διασύνδεση των επιμέρους διαστάσεων του αποκλεισμού, δηλαδή οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής, κατάσταση που αποτυπώνει και το δικό μας πλαίσιο ανάλυσης και ερμηνείας. Ο δυναμικός χαρακτήρας των διεργασιών του αποκλεισμού και η συστημική τους φύση, καθώς εκτείνονται σε πολλαπλά και επικαλυπτόμενα συστήματα της κοινωνικής πραγματικότητας (Commings, 2004, σσ. 69-70), οδηγεί στη διασύνδεσή τους με τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, κάτι που συνιστά το θέμα της διατριβής αυτής, δηλαδή τη μελέτη της σχέσης κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού.

1.2 Θέμα και ερευνητικό πρόβλημα

Υιοθετώντας τη μαρσαλλιανή θεώρηση της εξελικτικής πορείας διάκρισης και θεσμοθέτησης των δικαιωμάτων του πολίτη, ο κοινωνικός αποκλεισμός, που εκλαμβάνεται ως ελλιπής κατοχύρωση ή αδυναμία άσκησης αυτών των δικαιωμάτων, εξειδικεύεται στο εκπαιδευτικό επίπεδο ως κατάσταση αλλά και διαδικασία παρεμπόδισης απορρόφησης του κοινωνικού και δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης (Τσιάκαλος, 1998, σ. 58). Ο δυναμικός χαρακτήρας των διεργασιών κοινωνικού αποκλεισμού και οι πολλαπλές κοινωνικές λειτουργίες που επιτελεί το εκπαιδευτικό σύστημα, άλλοτε αναγκαίες και δίκαιες και άλλοτε ανισοποιητικές – συγκροτούσες και αναπαράγουσες την κοινωνική διαστρωμάτωση και τον καταμερισμό της εργασίας (Βλάχου, 1991· Μαυρίδης Μ. , 2006) – οδηγούν σε διαδρομές, και κυρίως σε αιτιακές σχέσεις, μεταξύ κοινωνικού και

εκπαιδευτικού αποκλεισμού συχνά μη-ορατές και μη-ανιχνεύσιμες, μολονότι υπάρχει διασύνδεση κοινωνικού αποκλεισμού και εκπαίδευσης, καθώς «η ύπαρξη του πρώτου οδηγεί στην έλλειψη της δεύτερης και η έλλειψη της δεύτερης οδηγεί σταθερά στη διολίσθηση στον πρώτο» (Τρέσσου, 2009, σ. 241).

Προσδιορίζοντας, λοιπόν, ως θέμα μας τη σχέση κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού, διαπιστώνουμε πως αυτή αφορά κατεξοχήν άτομα, κοινότητες ή ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά ως προς την περιορισμένη νομή πόρων, την έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου υπό μορφή δικτύων γεφύρωσης, την ανεργία, τη χαμηλή ποιότητα ζωής, το χωρικό εγκλωβισμό σε υποβαθμισμένες περιοχές, την εθνοτική ή πολιτισμική ετερότητα κ.λπ. (Παπάνης, Γιαβρίμης, & Βίκη, 2009, σσ. 385-386). Στα όρια της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας αυτή η σχέση αφορά άτομα από τις φτωχές συνοικίες των αστικών κέντρων και τα απομακρυσμένα χωριά της επαρχίας αλλά και ομάδες με διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως οι μετανάστες ή οι Τσιγγάνοι, αυτοί οι «παλιοί και μόνιμοι “ναυαγοί” της κοινωνίας των αποκλεισμένων» (Κάτσικας & Πολίτου, 2005, σ. 67).

Εξειδικεύουμε λοιπόν το θέμα της σχέσης κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού, ως ερευνητικό πρόβλημα πλέον, στα όρια μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, αυτής των Ελλήνων Τσιγγάνων, και ειδικότερα μιας υποομάδας αυτών, τους ελληνόφωνους Τσιγγάνους της Χαλκίδας, με διακριτά χαρακτηριστικά οικιστικής ένταξης, γλώσσας, σχέσης τους με το κράτος και τη μισθωτή εργασία. Με βάση το επιλεγμένο κοινωνιολογικό μοντέλο της διατριβής αυτής, η σχέση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας προσεγγίζεται παραγωγικά στο πλαίσιο των διεργασιών συγκρότησης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού και οικονομικού σχηματισμού, τόσο στο μακρο-επίπεδο της χώρας όσο και στο μικρο-επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας. Έτσι, η αποτύπωση της κοινωνικής και εκπαιδευτικής κατάστασης της εν λόγω ομάδας αποφεύγει τον κίνδυνο μονοδιάστατης προβολής μιας ανεπαρκώς θεμελιωμένης ιστορικά, οικονομικά και πολιτικά σχέσης τους με την κοινωνία και το σχολείο, ιδιαίτερα όταν το περιεχόμενο της κατηγορίας «Τσιγγάνος» είναι έμφορτο κατασκευασμένων κοινωνικών αναπαραστάσεων και ο σχολικός θεσμός παρουσιάζεται συχνά ως διαχρονικά υπαρκτός, ενιαίος και αυτόνομος από τις υπόλοιπες διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης.

Ο συλλογισμός μας ακολουθεί μια παραγωγική πορεία, που εκκινεί από την περιγραφή των πολλαπλών και δυναμικά διασυνδεδεμένων διαστάσεων του κοινωνικού φαινομένου του αποκλεισμού, για να μεταβεί στο ειδικό, δηλαδή στην περιγραφή του εκπαιδευτικού αποκλεισμού, ως αλληλοεξαρτώμενης κατάστασης του κοινωνικού αποκλεισμού. Η ίδια συλλογιστική πορεία ακολουθείται και για την περιγραφή των διαστάσεων κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των Ελλήνων Τσιγγάνων. Τέλος,

λαμβάνοντας το πλαίσιο θεώρησης των διαστάσεων κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των Ελλήνων Τσιγγάνων ως γενικό επίπεδο, η συλλογιστική μας πορεία καταλήγει στη μελέτη των ειδικότερων διαστάσεων κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού που ισχύουν στην περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας.

I.3 Ερευνητικά ερωτήματα

Η μελέτη της ευρύτερης βιβλιογραφίας σχετικά με τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό αποκλεισμό, όσο και αυτής που επικεντρώνεται στις αντίστοιχες διεργασίες αποκλεισμού των τσιγγάνικων ομάδων, σε συνδυασμό με τη μελέτη του τρόπου συγκρότησης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, καθορίζουν το διερευνητικό πλαίσιο της διατριβής, το οποίο συγκεκριμενοποιείται υπό τη μορφή ερευνητικών ερωτημάτων. Αξιοποιώντας ως «κεντρικό διαμεσολαβητή» θεωρίας και πράξης (Λάζος, 1998, σ. 176) το εννοιακό σύστημα της *δομοποίησης* του Giddens (1984), οι παραδοχές της οποίας μας οδηγούν να θεωρήσουμε τους Τσιγγάνους ως φορείς δράσης με γνωστική ικανότητα και προθετικότητα, αναζητήθηκαν οι κοινωνικές πρακτικές που αυτοί επέλεξαν και επιλέγουν διαχρονικά ως βασικό στοιχείο συγκρότησης της κοινωνικής τους ζωής, με σκοπό τη διερεύνηση των διαδρομών του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού τους στο κοινωνικό σύστημα της πόλης της Χαλκίδας. Η αντιμετώπιση λοιπόν των Τσιγγάνων της πόλης ως κοινωνικών υποκειμένων μάς οδήγησε στη διατύπωση των ακόλουθων ερευνητικών ερωτημάτων:

1. Ποιες είναι οι συγκεκριμένες πρακτικές των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας ως φορέων δράσης στα διάφορα επίπεδα (διάφορες σφαίρες) της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης (οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό); Ειδικότερα:
 - 1.1. Ποια είναι η θέση τους στον καταμερισμό εργασίας και σε ποιο βαθμό η θέση αυτή επηρεάζει τη σχέση τους με το κοινωνικό σύστημα της πόλης;
 - 1.2. Κάτω από ποιες συνθήκες εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις ένταξής τους στο πολιτικό σύστημα και πώς αυτές επηρεάζουν τη συλλογική εκπροσώπηση και τις ατομικές πορείες των μελών της κοινότητας;
 - 1.3. Πώς διαμορφώνεται το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων στις ενδοομαδικές και διομαδικές τους σχέσεις; Δρουν διευκολυντικά ή παρελκυστικά στην προώθηση της κοινωνικής τους ένταξης;
 - 1.4. Ποιες είναι οι επιλεγόμενες εκ μέρους τους στρατηγικές επιπολιτισμού και πώς η κοινωνική ορατότητα επηρεάζει τη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή της πόλης;

2. Πώς οι συγκεκριμένες πρακτικές αναπαράγονται ως ρουτίνες στο χώρο και στο χρόνο, συνθέτοντας πρότυπα σχέσεων που συγκροτούν το κοινωνικό σύστημα εντός του οποίου επισυμβαίνουν; Υπάρχουν διαγενεακά χαρακτηριστικά;
3. Οι κοινωνικές πρακτικές τους επενεργούν μετασχηματιστικά ή αναπαραγωγικά στις δομικές ιδιότητες του συστήματος; Πώς επηρεάζονται οι πρακτικές αυτές από το πλαίσιο των ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας;
4. Η ασύμμετρία πόρων (τόσο στις σχέσεις εντός όσο και εκτός της ομάδας) οδηγεί σε ασύμμετρία ισχύος και ποια τα αποτελέσματα αυτής;

Κατ' αναλογία των ερωτημάτων αυτών δομούνται και τα αναφερόμενα στο ειδικότερο επίπεδο της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, ως ακολούθως:

1. Πώς συναρθρώνονται οι κοινωνικές πρακτικές που ασκούν στα διάφορα πεδία της κοινωνικής ένταξης με την εκπαίδευση. Ειδικότερα:
 - 1.1. Σε ποιο βαθμό η θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας, και ειδικότερα το είδος και οι συνθήκες άσκησης αυτής, καθορίζουν τις εκπαιδευτικές τους επιλογές;
 - 1.2. Κάτω υπό ποιες συνθήκες εξασφαλίστηκαν οι προϋποθέσεις ένταξής τους στο χώρο της εκπαίδευσης και ποιος είναι ο ρόλος των μακρο-θεσμικών φορέων δράσης στη διαμόρφωση των συνθηκών αυτών;
 - 1.3. Ποια είναι η μορφωσιογόνος δυναμική του ανθρώπινου και του κοινωνικού κεφαλαίου των οικογενειών και πώς αυτή επηρεάζει τις σχέσεις τους με το σχολείο;
 - 1.4. Πώς η κοινωνική ορατότητα και οι πολιτισμικού τύπου διαφοροποιήσεις επηρεάζουν τη συμμετοχή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα;
2. Σε ποιο βαθμό η αποκομισθείσα εκπαιδευτική εμπειρία και οι τίτλοι σπουδών συνδέονται με την επαγγελματική και κοινωνική τους κινητικότητα;
3. Πώς αξιοποιούνται οι ειδικότεροι κανόνες και οι πόροι στη διαμόρφωση της σχέσης τους με το εκπαιδευτικό σύστημα;

I.4 Σκοπός της μελέτης

Η ταξινόμηση των ερευνητικών ερωτημάτων αποσαφηνίζει το σκοπό της μελέτης μας που εκτείνεται σε περιγραφικό, διερευνητικό και ερμηνευτικό επίπεδο (Robson C. , 2007, σ. 69).

Σε περιγραφικό επίπεδο, επιδιώκουμε να απεικονίσουμε ένα ακριβές, κατά το δυνατόν, προφίλ των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας και των στοιχείων που

συνθέτουν τις επί μέρους διαστάσεις της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής τους ένταξης. Το επιλεγόμενο θεωρητικό μοντέλο επιτρέπει την περιγραφή της κατάστασης στην οποία διαβιούν τα μέλη της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας και την αντιμετώπισή τους ως ενεργών κοινωνικών υποκειμένων και όχι απλά ως παθητικών αποδεκτών ωφελημάτων.

Σε επίπεδο διερεύνησης, ο σκοπός μας είναι να αποκαλύψουμε τι πραγματικά συμβαίνει κατά τη δυναμική αλληλεπίδραση του υπό έρευνα πληθυσμού, υπό την ιδιότητα των φορέων δράσης, με τα ιδιαίτερα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το κοινωνικό σύστημα της πόλης της Χαλκίδας. Επίσης, να θέσουμε υπό κρίση τις παραδεδομένες ερμηνείες της προϋπάρχουσας έρευνας στο πεδίο του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων, επιζητώντας να θέσουμε νέα ερωτήματα, να αναδείξουμε νέες αντιλήψεις και να παράγουμε ιδέες για μελλοντικές έρευνες στο πεδίο αυτό.

Στο επίπεδο της ερμηνείας, πρόθεσή μας είναι να προσδιορίσουμε τις ειδικότερες διαδρομές μεταξύ της κατάστασης και των διεργασιών κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των μελών της εν λόγω κοινότητας. Ως ερμηνευτικό πλαίσιο, η προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού αποτυπώνει τη διασύνδεση μεταξύ φτώχειας, απασχόλησης, κοινωνικής ενσωμάτωσης, δικαιωμάτων του πολίτη και πολιτισμικής διάκρισης με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Απώτερος σκοπός μας λοιπόν είναι, μέσα από την προσέγγιση όλων των διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού (οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών, πολιτισμικών), να συντεθεί το πεδίο της δυναμικής αλληλεπίδρασής τους με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό και να επιτευχθεί η διερεύνηση των διαδρομών αυτών.

1.5 Η συμβολή της μελέτης

Όπως επισημαίνεται στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής, η άρθρωση του λόγου περί Τσιγγάνων αποκτά κατά τα τελευταία χρόνια τα χαρακτηριστικά ενός *εσμού*. Η ερευνητική και βιβλιογραφική επισκόπηση που παραθέτουμε, αποτυπώνει τα χαρακτηριστικά ενός «λόγου» (discourse) που εκτείνεται στο εύρος ενός συνεχούς, όπου στη μια του άκρη βρίσκεται ο παραδοσιακός φολκλορικός λόγος (αναπαραγωγή παραδοσιακών στερεοτύπων με έμφαση στην αρχική κοιτίδα, αποδοχή της έννοιας της φυλής, παραδοχή περί «τσιγγάνικου χαρακτήρα» κ.ά.) και μέσα από εθνοτικές προσεγγίσεις καταλήγει στο άλλο άκρο με τη διατύπωση ενός μειονοτικού λόγου, που δημιουργεί, παρά αποτυπώνει, ιστορικές και κοινωνικές πραγματικότητες πάνω στις αρχές του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού ή/και της αναγνώρισης εθνοτικής ταυτότητας. Στο εύρος αυτού του λόγου, που ενίοτε επιτρέπει τη συνύπαρξη ρομαντικά εξιδανικευμένων καταστάσεων και ρατσιστικών στερεοτύπων, εντάσσονται και εξετάζονται επιμέρους θέματα που αποτυπώνουν τα κοινωνικά και εκπαιδευτικά προβλήματα που βιώνει η συ-

γκεκριμένη κοινωνική ομάδα στην Ελλάδα. Η ερευνητική και βιβλιογραφική παραγωγή στο θέμα αυτό, διαρκώς ογκούμενη και πολυδιάστατη, αντιμετωπίζει κατά περίπτωση τους δικούς της περιορισμούς, όπως το μονοθεματικό προσανατολισμό πολλών ερευνών (ειδικότερα στο επίπεδο της εκπαίδευσης), τον περιορισμό τους σε επιλεγμένες περιοχές της χώρας και ενίοτε την επιφανειακή τους ανάλυση. Πέρα όμως από τις διαφορετικές ιδεολογικές, θεωρητικές, επιστημολογικές και λοιπές αφετηρίες των ερευνών αυτών, σε μεγάλο βαθμό καταγράφεται συμφωνία επί των διαπιστώσεων, τουλάχιστον στο επίπεδο της περιγραφής και της διερεύνησης των συνθηκών κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης των Ελλήνων Τσιγγάνων. Σύμφωνα με αυτές:

- i. Οι Έλληνες Τσιγγάνοι είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι και αντιμετωπίζουν σοβαρό κίνδυνο εκπαιδευτικού αποκλεισμού, καθώς ο κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός αλληλοσυνδέονται (χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται επαρκώς η διαδρομή αυτής της αιτιότητας).
- ii. Η κοινωνική και εκπαιδευτική κατάστασή τους προσεγγίζεται με όρους:
 - Οικονομικούς, π.χ. αναφορές στα «διαίτερα» χαρακτηριστικά της «τσιγγάνικης οικονομίας», αποδεσμεύοντάς τα από τις διαδικασίες συγκρότησης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.
 - Πολιτικούς, κυρίως ως προς την καθυστερημένη απόδοση της ιδιότητας του πολίτη και ως προς τις άνισες σχέσεις ισχύος σε σχέση με την πλειονοτική μη-τσιγγάνικη ομάδα.
 - Κοινωνικούς, αφού καθοριστικός αναδεικνύεται ο ρόλος της οικογένειας, των κοινωνικών δικτύων εντός της ομάδας, των εντάσεων-διενέξεων με την κυρίαρχη ομάδα κ.λπ.
 - Πολιτισμικούς, καθώς τα πρότυπα αναπαράστασης και τα «ιδιότυπα» χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων επέχουν θέσεις ερμηνείας της κοινωνικής και εκπαιδευτικής τους κατάστασης.
- iii. Ειδικότερα στο εκπαιδευτικό επίπεδο, ο αποκλεισμός τους ερμηνεύεται στη βάση δυσκολιών πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα λόγω:
 - Διαφοράς γλώσσας.
 - Χωροταξικών δυσκολιών πρόσβασης στα σχολεία.
 - Εγκλωβισμού των τσιγγανοπαίδων σε σχολεία στα όρια των καταυλισμών ή σε αμιγώς τσιγγάνικες τάξεις.
 - Προσκομμάτων από την κυρίαρχη ομάδα ως προς τη φοίτησή τους.
 - Περιεχομένου των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών ασύμπτωτου με τις ιεραρχήσεις της ομάδας.
 - Σταδιακής περιθωριοποίησης εντός του σχολείου.

- Συχνών μετακινήσεων λόγω αλλαγής τόπου διαμονής προς αναζήτηση εργασίας.

Η έρευνά μας επιδιώκει να σταθεί κριτικά απέναντι στις ερμηνείες αυτές, ελέγχοντάς τες στο κοινωνικό περικείμενο του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου. Καταρχάς, η επιλογή της θεωρίας της δομοποίησης ως μεθοδολογικού πλαισίου δείχνει τη θέση μας απέναντι σε ερμηνείες που επιχειρούν να συνδέσουν την κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων αποκλειστικά με τη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας. Χωρίς να παραγνωρίζεται η ένταξη των Τσιγγάνων σε οριοθετημένες θέσεις μιας σαφώς ταξικά διαρθρωμένης κοινωνίας, ο ταξικός προσδιορισμός τους δε φαίνεται να συνιστά επαρκή ερμηνεία της κατάστασης που βιώνουν, στο βαθμό τουλάχιστον που άλλες κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες με παρόμοια ταξικά χαρακτηριστικά (π.χ. μετανάστες, φτωχά λαϊκά στρώματα) δείχνουν να επιτυγχάνουν αποτελεσματικότερα και λειτουργικότερα επίπεδα κοινωνικής και εκπαιδευτικής ενσωμάτωσης. Ταυτόχρονα, η μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ερευνητικού πεδίου αναδεικνύει στοιχεία που ως κανόνες και πόροι έρχονται να αποδυναμώσουν ή και να αναιρέσουν την ισχύ ορισμένων εκ των παραδεδομένων ερμηνειών για τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων.

Αναγνωρίζοντας λοιπόν τους περιορισμούς και τα διάκενα μεταξύ των ερευνητικών προσπαθειών επί του πεδίου αυτού, επιδιώξή μας είναι, στο μέτρο βέβαια που οι ερευνητικές δυνατότητες μιας διδακτορικής διατριβής το επιτρέπουν, όπως επίσης οι δεδομένοι ανθρώπινοι και οικονομικοί πόροι που μπορούν να διατεθούν και να κινητοποιηθούν από τον ερευνητή, η διατριβή αυτή να συμβάλει:

A) Σε θεωρητικό επίπεδο, μέσω της ολόπλευρης θεώρησης των διεργασιών κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού, στη διερεύνηση των επί μέρους συσχετίσεων και διαδρομών τους. Το εκτεταμένο και πολυδιάστατο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής εκτιμούμε πως καλύπτει επαρκώς τη στόχευση αυτή.

B) Στην ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πεδίου. Η περίπτωση των Τσιγγάνων της Χαλκίδας καταγράφεται βιβλιογραφικά μόνο στο επίπεδο συμπληρωματικών και επεξηγηματικών σημειώσεων, χωρίς ποτέ να έχει αποτελέσει ερευνητικό αντικείμενο η ίδια. Τα δεδομένα του πεδίου αποτυπώνουν εν πρώτοις μια κατάσταση που εμφανίζει ορισμένα από τα γενικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα, ωστόσο η έκταση των προβλημάτων αυτών δεν φαίνεται να είναι επαρκής αιτιολογία για το διαφαινόμενο κοινωνικό και εκπαιδευτικό τους αποκλεισμό. Μια πιο ενδελεχής ματιά όμως στο ερευνητικό μας πεδίο αναδεικνύει στοιχεία που ενδεχομένως αποδυναμώνουν ή αναιρούν πολλές από τις κρατούσες ερμηνείες. Η ένταξη των Τσιγγάνων της πόλης στη μισθωτή εργασία, η παλαιόθεν κατοχή της ιδιότητας του πολίτη, τα χαρακτηριστικά της οικιστικής τους ένταξης, η ελληνική γλώσσα, η απουσία

εμφανών περιστατικών διώξεων και άλλα επί μέρους στοιχεία μάς οδηγούν στην εκτίμηση πως στην περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, και τουλάχιστον επί της αρχής, εξασφαλίζονται οι βασικές προϋποθέσεις για την εκπαιδευτική τους ένταξη. Καθώς όμως η παρατηρούμενη κατάσταση δε φαίνεται να απηχεί ως αποτέλεσμα τις προϋποθέσεις αυτές, η έρευνα επιδιώκει να δώσει απάντηση στο ερώτημα: Γιατί οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας παραμένουν εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, παρά το γεγονός πως οι σημαντικότεροι λόγοι του εκπαιδευτικού τους αποκλεισμού φαίνεται να εκλείπουν;

1.6 Η δομή της μελέτης

Η μελέτη διακρίνεται σε δύο μέρη, το θεωρητικό (Α΄ μέρος, Κεφάλαια 1-2) και το εμπειρικό (Β΄ μέρος, Κεφάλαια 3-7), καθένα από τα οποία χωρίζεται σε κεφάλαια, τα οποία με τη σειρά τους διακρίνονται σε επιμέρους ενότητες.

Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τη θεωρητική πλαισίωση της μελέτης, η οποία εκτείνεται στα κεφάλαια 1 & 2. Στο κεφάλαιο 1 οριοθετείται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Αρχικά (ενότητα 1.1), η οριοθέτηση της έννοιας επιχειρείται εντός των ιστορικών συνθηκών του πολιτικού και κοινωνικού χώρου της Γαλλίας, όπου πρωτοεμφανίστηκε ως όρος, για να επεκταθεί στη συνέχεια στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου, μέσω της σύνδεσης με τη *νέα φτώχεια* που συνόδευσε τη διαδικασία οικονομικής και βιομηχανικής αναδιάρθρωσης των ετών μετά τη δεκαετία του 1970. Στη συνέχεια (ενότητα 1.2), αναζητούνται οι θεωρητικές καταβολές της έννοιας στα πλαίσια διακριτών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων, που ως *παραδείγματα* αντιπροσωπεύουν διαφορετικές εθνικές παραδόσεις και πολιτικο-ιδεολογικούς λόγους. Στην ενότητα 1.3 παρατίθεται μια αντιπροσωπευτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας και των σύγχρονων προσεγγίσεων του όρου, η πολλαπλότητα των οποίων οργανώνεται ακολούθως, στην ενότητα 1.4, σε ένα ταξινομικό πλαίσιο στη βάση των διεργασιών και των διαστάσεων του αποκλεισμού, των ατόμων και των κοινωνικών σχέσεων που επηρεάζονται και του περιβάλλοντος εντός των οποίων ενυπάρχουν τα άτομα και εκτυλίσσονται οι διεργασίες. Επιχειρώντας τη διαμόρφωση ενός λειτουργικού εννοιολογικού πλαισίου, στην ενότητα 1.5 επισημαίνονται οι περιορισμοί και οι δυνατότητες που προσφέρει η έννοια, προκειμένου να αναδειχθεί η καταλληλότητά της για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής. Στην ενότητα 1.6 το κοινωνικό φαινόμενο του αποκλεισμού μετασχηματίζεται σε κοινωνιολογικό μοντέλο που επιτρέπει τη διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας στις δυναμικά διασυνδεδεμένες διαστάσεις της. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση της σχέσης κοινωνικού αποκλεισμού και εκπαίδευσης, στην ενότητα 1.7, προσεγγίζοντας τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό ως ιδεολογική και ερμηνευτική μετατόπιση της συζήτησης για την εκπαιδευτική ανισότητα. Ιδιαίτερη μνεία γίνε-

ται στη σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης και στους παράγοντες του εκπαιδευτικού αποκλεισμού.

Στο κεφάλαιο 2 προσεγγίζεται η κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων. Η ενότητα 2.1 καταγράφει το λόγο για τους Τσιγγάνους στη μεταπολεμική Ευρώπη, που θεμελιώνεται ως πολιτικο-ιδεολογικός λόγος στη βάση της ετερότητας, ως πολιτικός στόχος στην προσπάθεια αποφυγής πρακτικών διάκρισης και ως αποτέλεσμα της αυτοσυνειδητοποίησης των ίδιων των Τσιγγάνων και της ανάδειξης φορέων αντιπροσώπευσης και συνηγορίας υπέρ αυτών. Η επόμενη ενότητα (2.2) πραγματεύεται την κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, ακολουθώντας τις διαστάσεις του επιλεχθέντος κοινωνιολογικού μοντέλου. Ιδιαίτερη σημασία δίδεται στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε ο σύγχρονος ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και στις διαδικασίες που ακολούθησαν οι Τσιγγάνοι για να ενταχθούν σε αυτόν.

Το Β' μέρος περιλαμβάνει την εμπειρική έρευνα. Στο κεφάλαιο 3 περιγράφεται το πλαίσιο της έρευνας μέσα από την παρουσίαση μιας συνδυαστικής προσέγγισης (ενότητα 3.1) που συνδέει την ανθρώπινη δράση με τη διαδικασία συγκρότησης της δομής και εκφράζεται μέσα από τη θεωρία της δομοποίησης του Giddens. Στην ενότητα 3.2 επιχειρείται η συνάρθρωση θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής μεθοδολογίας, μέσω της αξιοποίησης των μεθοδολογικών εργαλείων της θεωρίας της δομοποίησης στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο. Η ερευνητική προσέγγιση εξειδικεύεται στην ενότητα 3.3 ως προς τον ποιοτικό προσανατολισμό της, την επιλογή των ερευνητικών τεχνικών και την επισήμανση των κριτηρίων επικύρωσης των ευρημάτων καθώς και των ζητημάτων δεοντολογίας.

Το κεφάλαιο 4 περιγράφει την έρευνα στο πεδίο. Στην ενότητα 4.1 παρουσιάζονται οι συνθήκες που διαμόρφωσαν το σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό της πόλης της Χαλκίδας, εντός του οποίου ερευνάται η ιστορία της συγκεκριμένης ομάδας Τσιγγάνων. Στην ενότητα 4.2 περιγράφεται η πορεία υλοποίησης της έρευνας. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την αναφορά στο τρόπο διαχείρισης και ταξινόμησης των δεδομένων καθώς και στη διαδικασία ανάλυσης και δόμησης των εξηγήσεων (ενότητα 4.3).

Το κεφάλαιο 5 περιλαμβάνει την παρουσίαση των ευρημάτων και δομείται σε επί μέρους ενότητες, αντίστοιχες των διαστάσεων του επιλεγόμενου κοινωνιολογικού μοντέλου, δηλαδή οικονομική (ενότητα 5.1), πολιτική (ενότητα 5.2), κοινωνική (ενότητα 5.3) και πολιτισμική (ενότητα 5.4). Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ενότητα 5.5 που αποτυπώνει τα δεδομένα που εντάσσονται στην εκπαιδευτική διάσταση, μέσω της διαστρωμάτωσης των θεμάτων αυτής και της αλληλοσύνδεσής τους με τις προηγηθείσες διαστάσεις του κοινωνιολογικού μοντέλου. Η κύρια μορφή παρουσίασης και αναφοράς των ευρημάτων της έρευνας είναι η αφηγηματική συζήτηση, με παράθεση αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις και τις συζητήσεις στο πεδίο, παραστατικών λεπτομε-

ρειών από περιγραφές χώρων και συμπεριφορών καθώς και ποσοτικών στοιχείων, όπου κρίνεται απαραίτητο.

Στο έκτο κεφάλαιο συνοψίζονται τα συμπεράσματα (ενότητα 6.1) ενώ επανεξετάζονται και απαντώνται τα ερευνητικά ερωτήματα (ενότητα 6.2). Το κείμενο της διατριβής ολοκληρώνεται με το έβδομο κεφάλαιο στο οποίο αποτυπώνεται ο ερευνητικός αναστοχασμός (ενότητα 7.1) και παρατίθενται τα κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας καθώς και προτάσεις για μελλοντική έρευνα στο συγκεκριμένο πεδίο (ενότητα 7.2).

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Συνήθιζα να σκέφτομαι πως είμαι φτωχός. Τότε μου είπαν πως δεν ήμουν φτωχός, ήμουν άπορος. Στη συνέχεια μου είπαν πως ήταν αυτοκαταστροφικό να σκέφτομαι τον εαυτό μου ως άπορο. Ήμουν αποστερημένος. (Ω, όχι αποστερημένος αλλά μάλλον μη προνομιούχος). Τότε μου είπαν πως το μη προνομιούχος είχε πολυχρησιμοποιηθεί. Ήμουν μειονεκτών. Εξακολουθώ να μην έχω μια δεκάρα. Αλλά έχω ένα πλούσιο λεξιλόγιο».²

Εισαγωγή

Η εμπειρία ενός κοινωνικού φαινομένου και η εκλογικευμένη σύλληψη, ανάλυση και ερμηνεία των σχέσεων που ενυπάρχουν σε αυτό απαιτεί ως προϋπόθεση, αναγκαία πλην όμως όχι και επαρκή, τη διατύπωση των βασικών εννοιών προσπέλασής του. Η διαδικασία αυτή, που συντελεί στην εξασφάλιση της θεωρητικής εγκυρότητας των εννοιών, είναι ιδιαίτερα απαιτητική, αφενός επειδή πρέπει να αποφεύγεται η πολυσημία, η αοριστία και η ασυνεπής χρήση τους, αφετέρου λόγω της ανάγκης οι έννοιες αυτές να εξασφαλίζουν ένα ελάχιστο επίπεδο χρηστικής αξίας και ερμηνευτικής εμβέλειας. Ιδιαίτερα δε για την περίπτωση που το υπό μελέτη κοινωνικό φαινόμενο θεωρείται ως κοινωνικό πρόβλημα, οι έννοιες και οι όροι³ που θα επιλεγούν απαιτείται να εξασφαλίζουν όχι απλά την περιγραφή αλλά και τη διαμόρφωση του πλαισίου αντιμετώπισής του (Τσιάκαλος, 1998, σ. 45).

Για την περίπτωση όμως του κοινωνικού αποκλεισμού οι προϋποθέσεις αυτές δε φαίνεται, εξ αρχής τουλάχιστον, να ισχύουν. Παρά την ευρεία δημοτικότητα του όρου στον επιστημονικό, πολιτικό και δημοσιογραφικό λόγο, ιδιαίτερα στον πολιτικό και γεωγραφικό χώρο της Ευρώπης κατά την τελευταία εικοσαετία, παραμένει ως ζητούμενο ο μονοσήμαντος προσδιορισμός του, ενώ διευρύνεται συνεχώς η συζήτηση για τη ρητορική του όρου και την αξιοποίησή του σε πολιτικό πλαίσιο (Peace, 2001, σ. 17). Θεωρώντας πως η επιστημονική έρευνα πρέπει να ανθίσταται στους πειρασμούς της μόδας, μη υιοθετώντας άκριτα «γυαλιστερούς και καινούργιους» όρους (ό.π., σ. 18), αλλά

² Jules Feiffer, Αμερικανός σκιτσογράφος.

³ Η «έννοια» συνιστά τη νοητική εικόνα για την ουσία και το περιεχόμενο των αντικειμένων του κόσμου της πραγματικότητας, ενώ ο «όρος» ως λέξη ή φράση με ειδικό περιεχόμενο δηλώνει έννοια από συγκεκριμένο επιστημονικό, επαγγελματικό κ.λπ. χώρο (Μπαμπινιώτης, 1998).

και αναγνωρίζοντας συνάμα τα όρια και τις δυνατότητες της ελαστικής ερμηνείας των πολυεπίπεδων εννοιών⁴ (Levitas, 2004a, σ. 227), στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί η κριτική παρουσίαση της προβληματικής σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί την κεντρική θεωρητική δομή, επιδιώκοντας, μέσα από την ενσωμάτωση της υπάρχουσας θεωρητικής γνώσης που έχει προκύψει από τις παρελθούσες (θεματικές) ερευνητικές απόπειρες στο υπό μελέτη πεδίο, να παράσχει μια συγκροτημένη και επαρκή εξήγηση για το *αν* και το *πώς* οι διεργασίες κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας συνδέονται και αλληλοενισχύονται. Η συγκεκριμένη θεωρητική σύλληψη δεν επιδιώκει την αντικατάσταση των ήδη αξιοποιημένων θεωρητικών και ερευνητικών συλλήψεων σχετικά με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων – άλλωστε κάθε κοινωνικό φαινόμενο μπορεί (και πρέπει) να ειδωθεί μέσα από μια ποικιλία θεωρητικών και ερευνητικών προβληματισμών – αλλά αποσκοπεί στη συγχώνευσή τους σε ένα συνολικότερο θεωρητικό οικοδόμημα.

Για το λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμη η διεξοδική αναφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις διαστάσεις της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο για να φανεί η συνέργεια όλων αυτών και η δυναμική τους αλληλεπίδραση, που σύμφωνα με τις σχετικές έρευνες οδηγεί σε συγκεκριμένα κοινωνικά και εκπαιδευτικά αποτελέσματα, όσο και για να εξασφαλιστεί η θεωρητική πληρότητα και η αναλυτική δυνατότητα μιας έννοιας που έχει πέσει «θύμα» της ίδιας της της φήμης και της ραγδαίας αξιοποίησής της. Είναι ευνόητο πως η λεπτομερής παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου και της προβληματικής γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό ξεπερνά τις προθέσεις (ενδεχομένως και τις ικανότητες) του γράφοντος, αλλά κυρίως βρίσκεται πέρα από το όριο των στόχων της διατριβής αυτής.⁵ Με αυτό το σκεπτικό, το πρώτο μέρος της διατριβής περιλαμβάνει τη διεξοδική ανάπτυξη της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, τουλάχιστον ως προς τα σημεία εκείνα που κρίνεται πως μπορούν να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς της έρευνας, δηλαδή να συντελέσουν στη δόμηση του θεωρητικού της πλαισίου και να αποτελέσουν τις παραμέτρους σχεδιασμού, συλλογής, ανάλυσης και ερμηνείας

⁴ Η Levitas (2004a) σχετικά με τη διάφορες χρήσεις της έννοιας κοινωνικός αποκλεισμός σημειώνει: «Έννοιες που διακινούνται μεταξύ ακαδημαϊκών, επαγγελματικών και πολιτικών πεδίων αναμφισβήτητα απαιτούν κάποιο βαθμό ελαστικής ερμηνείας» (σσ. 227-228). Αυτό γίνεται, διότι τα προβλήματα που συζητούνται έχουν πραγματική υπόσταση, ενώ οι διαφορετικές ερμηνείες προσδίδουν διαφορετικές μορφές αιτιώδους συνάφειας όπως και μέτρα πολιτικής παρέμβασης. Επίσης, στην περίπτωση που ο αποκλεισμός αποτυπώνεται μέσω δεικτών, ο προτιμητέος ορισμός οφείλει να αντικατοπτρίζει τον επιλεγμένο τρόπο μέτρησης.

⁵ Άλλωστε η ελληνική βιβλιογραφία για τον κοινωνικό αποκλεισμό περιλαμβάνει πια τόσο θεωρητικές προσεγγίσεις όσο και ερευνητικές χρήσεις της έννοιας. Βλ. ενδεικτικά, Αλεξίου (2006), Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (1998), Κανταντζόγλου (2006), Παπαδοπούλου Δ. (2004), Πετμεζίδου & Παπαθεοδώρου (2004), Tsiakalos, Kogidou, Padelidou, Tressou-Mylona, & Chadjipadelis (1994).

ας του ερευνητικού υλικού, έτσι ώστε να προκύψει ένα συνεκτικό και συγκροτημένο γνωστικό αποτέλεσμα που θα διευρύνει τους ορίζοντες της κατανόησής μας στο υπό μελέτη πεδίο. Μέσα από την προσέγγιση της επιστημολογικής διαδρομής της έννοιας, επιδίωξή μας είναι η αποκατάσταση της αναλυτικής και κριτικής της εγκυρότητας που έχει πληγεί από την πληθωριστική αξιοποίηση του όρου. Άλλωστε, η αξία κάθε θεωρητικής σύλληψης προσδιορίζεται αποκλειστικά από την ικανότητά της για περιγραφή, ανάλυση και ερμηνεία μιας ερευνώμενης γνωστικής ή κοινωνικής περιοχής. Ως εκ τούτου, η βιβλιογραφική επισκόπηση δεν περιορίζεται στην επιλογή ενός θεωρητικού εργαλείου, μέσω της προσέγγισης ενός και μόνο θεωρητικού της κοινωνιολογίας και του έργου του ή μιας μόνο κοινωνιολογικής σχολής ή ομάδας, αλλά προχωρά στη σύνθεση μιας προσέγγισης, οι συνιστώσες της οποίας έχουν ενδεχομένως διαφορετικές αφετηρίες, δομώντας έτσι ένα θεωρητικό εργαλείο που υπηρετεί αποτελεσματικότερα τις ανάγκες της εμπειρικής έρευνας, φωτίζοντας συγκεκριμένες πτυχές της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Μέσα από την επισκόπηση συγκεκριμένων «παραδειγμάτων» που λειτουργούν ως μοντέλα γενικότερων αντιλήψεων για τις κοινωνικές διαδικασίες, προβάλλει η υιοθετούμενη θεωρητική οπτική, η οποία εκτιμούμε πως αποτελεί επέκταση και εμπλουτισμό των επιμέρους θεωρητικών σχημάτων.

Έτσι και η υιοθετούμενη προσέγγιση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού στη διατριβή αυτή, εκκινώντας από τις αγγλοσαξονικές προσεγγίσεις της φτώχειας και της αποστέρησης και μεταβαίνοντας στις γαλλικές-σχεσιακές προσεγγίσεις, εξετάζει το ζήτημα των εισοδηματικών ανισοτήτων, παράλληλα με τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της αποστέρησης. Η ενοποίηση των διαφορετικών προσεγγίσεων επιχειρείται καταληκτικά μέσα από τη θεωρία του Marshall για την ιδιότητα του πολίτη και τα κοινωνικά δικαιώματα (Marshall & Bottomore, 2001), που μεταθέτει το ερευνητικό ενδιαφέρον από τις στενά οικονομικές (εισοδηματικές) διαστάσεις του αποκλεισμού στις κοινωνικοπολιτικές, πολιτισμικές και συμβολικές διαστάσεις της ενεργού συμμετοχής που επηρεάζουν την ισότιμη πρόσβαση της υπό μελέτη κοινωνικής ομάδας στις ευκαιρίες ατομικής και συλλογικής εξέλιξης. Υπό αυτό το πλαίσιο, ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός προσεγγίζεται τόσο στην κανονιστική όσο και στη σχεσιακή του διάσταση, ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των πολιτικών διακανονισμών (de jure) με τις κοινωνικές δομές και δυναμικές (de facto), που ως αποτέλεσμα έχουν τη διαφοροποίηση του επιπέδου ικανοποίησης θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Με αφετηρία τις ιστορικές καταβολές του όρου, θα προσεγγιστούν οι κυρίαρχες πολιτικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις και οι διαστάσεις του, καθώς και θα επιχειρηθεί η θεωρητική συγκρότηση ενός λειτουργικού ορισμού, με απώτερο σκοπό να αναδειχθεί η χρησιμότητα του όρου ως περιγραφικού, αναλυτικού και ερμηνευτικού εργαλείου για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής.

1.1 Ιστορικές καταβολές και χρήσεις του όρου

Η πορεία ενός δυναμικού όρου, ιδιαίτερα όταν αυτός αποτελεί προϊόν «εμβολιασμού» της κοινωνικής λογικής από την πολιτική λογική (Νούτσος, 1998, σ. 92), διαφωτίζει τον ίδιο τον όρο. Η εμφάνιση, η αποδοχή και η καθιέρωσή του στις κοινωνικές επιστήμες δεν είναι άσχετη από τις ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων παρήχθη. Άλλωστε, «ο εγγενής πολιτικός χαρακτήρας των βασικών εννοιών των κοινωνικών επιστημών εξηγεί και τη δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι επιστήμες αυτές στην προσπάθειά τους να τις ορίσουν κατά τρόπο ενιαίο και πάγιο» (Τσαούσης, 1998, σ. 88).

1.1.1 Η εμφάνιση του όρου

Η πολιτογράφηση του όρου στην καθημερινή γλώσσα και η ευρεία συμπερίληψή του στη ρητορική των πολιτικών, τη γλώσσα των δημοσιογράφων και τα κείμενα των διεθνών οργανισμών (Τσιάκαλος, 1998, σ. 41) αποδίδουν στον όρο έναν επίκαιρο και σύγχρονο χαρακτήρα. Ωστόσο, και σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεται, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αποτελεί έναν καινούριο όρο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Amartya Sen (2000, σσ. 3-4) οι ιστορικές ρίζες της έννοιας του αποκλεισμού ανιχνεύονται ήδη στον Αριστοτέλη. Η σύγχρονη χρήση του όρου, ωστόσο, εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1960 στη Γαλλία,⁶ ενώ η πατρότητα και η θεμελίωσή του αποδίδεται στο René Lenoir στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Στην ουσία, πρόκειται για κατασκευή από τους πολιτικούς και τους τεχνοκράτες⁷ ενός κοινωνικού χώρου και ενός ορισμού, τον οποίο, όμως, οι κοινωνικοί επιστήμονες υιοθέτησαν περίπου δύο δεκαετίες αργότερα (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 41).⁸

Στην αρχική του χρήση ο όρος αξιοποιείται ως περιγραφική κατηγορία, ένα «εργαλείο περιγραφής και ορισμού της εξόδου από την κοινωνική κανονικότητα πληθυσμών που στην προηγούμενή τους κατάσταση διέθεταν δυναμικό κοινωνικής ενσω-

⁶ Αναφορά στον όρο γίνεται ήδη σε κείμενα των Pierre Massé το 1964 και Jules Klanfer το 1965 (Beland, 2007, σ. 126· Παπαδοπούλου, Δημουλάς, Μπαμπανέλου, & Τσιώλης, 2002, σ. 24). Με εξαίρεση τον πολιτικό και κοινωνικό χώρο της Γαλλίας και τη συνακόλουθη χρήση του όρου στη γαλλική γλώσσα, κατά τη δεκαετία του 1970 είναι εξαιρετικά δυσχερές να βρεθούν κείμενα που να εμπεριέχουν τον όρο στην υπόλοιπη Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Ωκεανία (Peace, 2001, σ. 18).

⁷ Ο Massé υπήρξε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Σχεδιασμού, ο Klanfer ανήκε στην ομάδα παρέμβασης του ιερέα Joseph Wrésinski, ιδρυτή της οργάνωσης ATD-Téartpos Κόσμος και ο Lenoir διετέλεσε υφυπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στην κυβέρνηση Chirac (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 58· Παπαδοπούλου κ. συν., 2002, σ. 24· Silver, 1994, σ. 532).

⁸ Έκτοτε, και σύμφωνα με την Daly (2006), «ο όρος βρίσκεται στην παραμεθόρια περιοχή μεταξυ του ακαδημαϊκού χώρου και της πολιτικής» (σ. 3), ένας χώρος που πέρα από τα ασαφή όριά του παρουσιάζει και έναν έντονα κανονιστικό χαρακτήρα, καθώς η Ε.Ε. αποτελεί έναν από τους βασικούς χρηματοδότες σχετικών ερευνών. Η ακαδημαϊκή και πολιτική συνύπαρξη του όρου επέφερε ορισμένους περιορισμούς, καθώς οδήγησε στην έντονη πολιτικοποίηση και τον κανονιστικό του χαρακτήρα, ενώ παράλληλα τόνισε ορισμένες πτυχές του (π.χ. εμπειρικούς δείκτες) αφήνοντας εκτός έρευνας θέματα όπως ο θεωρητικός του χαρακτήρας, η σχέση του με άλλες έννοιες, κ.λπ.

μάτωσης» (Πετράκη, 1998, σ. 20). Μέσα από την αναπαράσταση της κοινωνίας ως χώρου, προβάλλεται μια διχοτομική διάκριση σε αυτούς που είναι *εντός* (insiders) και ορίζονται από ιδιότητες κοινωνικής κανονικότητας (έχουν μόνιμη απασχόληση και συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή) και σε εκείνους που είναι *εκτός* (outsiders), τους «άλλους», που έχουν απολέσει τις κοινωνικές ιδιότητες που κατείχαν, αρνούμενοι⁹ ή αδυνατώντας να παραμείνουν εντός του κύριου κορμού της κοινωνίας (Levitas, 2004a, σ. 226). Η δυσχερής πρόσβαση στην εργασία και στα δημόσια αγαθά που προσδιορίζονται με βάση αυτήν, με κυριότερο την κοινωνική ασφάλιση, ωθεί ένα τμήμα του πληθυσμού¹⁰ στην έξοδο από την κοινωνική δομή. Ο αποκλεισμός, κατά τη φάση αυτή, προσδιορίζεται ως αποκλεισμός από την ανάπτυξη, σε μια εποχή αισιοδοξίας, ευημερίας, ισότητας και πλήρους απασχόλησης, τη λεγόμενη «χρυσή εποχή» του μεταπολεμικού καπιταλισμού (Esping- Andersen, 2004a, σ. 14), ή αλλιώς τη «χρυσή εποχή της σοσιαλδημοκρατίας», που μέσω της συνεργασίας κεφαλαίου, εργασίας και κράτους επιτυγχάνεται ο «εξανθρωπισμός» του καπιταλισμού και η άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και της περιθωριοποίησης μέσω της αναδιανομής του πλεονάσματος της οικονομικής ανάπτυξης (Μουζέλης, 2005).¹¹

⁹ Με αυτή τη σημασία ο όρος είχε αξιοποιηθεί και προγενέστερα, από το Secretan το 1959, για να χαρακτηριστεί μια κατάσταση αυτο-αποκλεισμού για εθνικούς ή θρησκευτικούς λόγους (Estivill, 2003, σ. 10). Η Καντανζόγλου (2006, σ. 42), ωστόσο, θεωρεί πως ο εκούσιος αποκλεισμός είναι συζητήσιμος και πρέπει ο χαρακτηρισμός να μετριάσκει ή να εξετάζεται κατά περίπτωση. Τη διάκριση οικειοθελούς/αναγκαστικού αποκλεισμού υιοθετεί και ο Giddens (1998, 2002), αναφερόμενος σε αποκλεισμό «στην κορυφή» (at the top) και «στη βάση» (at the bottom). Η πρώτη περίπτωση, του οικειοθελούς αποκλεισμού, χαρακτηρίζει τις προνομιούχες εκείνες ομάδες που αποσύρονται εκουσίως από τους δημόσιους θεσμούς (εκπαίδευση, υγεία, κοινωνική ασφάλιση). Κατ' αυτόν τον τρόπο η απόσυρση αξιοποιείται από τις ομάδες αυτές ως μέσο κοινωνικού ελέγχου και περιχαράκωσης των ορίων τους, επιτρέποντας στα μέλη της ομάδας την αποκλειστική νομή των πόρων που διαθέτουν. Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται στον ακούσιο αποκλεισμό όλων αυτών που, βρισκόμενοι «στη βάση» (της κοινωνικής ιεραρχίας), στερούνται τους καθολικά παρεχόμενους πόρους και ευκαιρίες, μη συμμετέχοντας έτσι στη διανομή του δημόσιου πλούτου. Αξιοσημείωτο είναι πως για τον Giddens ο αυξανόμενος αυτο-αποκλεισμός της κοινωνικής ελίτ συνδέεται αιτιακά με τον κοινωνικό αποκλεισμό στη βάση, συμβάλλοντας στη διεύρυνσή του, κυρίως λόγω της απόσυρσης της οικονομικής ελίτ από την εκπλήρωση των φορολογικών και λοιπών οικονομικών της υποχρεώσεων (1998, σσ. 104-105· 2002, σ. 364).

¹⁰ Οι «άλλοι», «les exclus» όπως τους ονομάζει αρχικά ο Lenoir, πρόκειται για ένα ετερόκλητο πλήθος από άτομα νοητικά και σωματικά υστερούντα, αυτοκαταστροφικά, χρήστες ουσιών, μέλη προβληματικών νοικοκυριών και άλλες κατηγορίες κοινωνικά «απροσάρμοστων» ατόμων, που αντιπροσώπευαν το 10% του συνολικού πληθυσμού (Stichweh, 2002, σ. 102). Βασικό κριτήριο σε όλες αυτές τις κατηγορίες ήταν η έλλειψη κοινωνικής, σωματικής ή διανοητικής προσαρμογής στον κυρίαρχο κοινωνικό κανόνα.

¹¹ Η ευφορία της χρυσής εποχής του μεταπολεμικού ή ορθολογικού καπιταλισμού δε χαρακτηριζε όλους τους στοχαστές και δέχθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, την κριτική της μαρξιστικής παράδοσης. Οι Baran και Sweezy (1989), στο έργο τους *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός: Ανατομία του Ιμπεριαλισμού*, θεωρούν πως η ευμάρεια των μεταπολεμικών χρόνων όχι μόνο δε συνιστούσε το φυσικό αποτέλεσμα της ομαλής λειτουργίας του συστήματος, αλλά αντίθετα ήταν ένα προσωρινό «προϊόν» συγκυριακών παραγόντων αλλά και μακροπρόθεσμων δομικών αλλαγών στον τρόπο με τον οποίο δούλευε ο, αμερικανικός κυρίως, καπιταλισμός (Foster, 2005). Αναγνωρίζοντας τη σημασία της νέας χρηματοοικονομικής υπερδομής και των πολιτικών προώθησης της κατανάλωσης, επισημαίνουν παράλληλα τον ιδιαίτερο ρόλο των κρατικών δαπανών για τη διασφάλιση της απασχόλησης, ειδικά δε όσων συνδέονταν με την ανάπτυξη του στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος. Σε ανάλογη διαπίστωση για τις δυνάμεις που συνέβαλαν στη στήριξη της καπιταλιστικής οικονομίας προβαίνει και ο Rifkin (1996).

Η προσέγγιση του Lenoir, αν και «αρκούντως κλινική, με ιατρικής φύσεως αναφορές στα υγιή στοιχεία της κοινωνίας (...) και στα άρρωστα» (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 59), ξεφεύγει από την παραδοσιακή φιλελεύθερη άποψη για τη φυσική ισορροπία της κοινωνίας, αναδεικνύει την κοινωνική ευπάθεια των αποκλεισμένων και προβάλλει την ανάγκη για παρεμβατική προνοιακή πολιτική εκ μέρους του κράτους, με σκοπό τον έλεγχο του αποκλεισμού και τον περιορισμό της επέκτασής του. Το σημαντικό σημείο της προσέγγισης του Lenoir είναι η ανάδειξη της κοινωνικής αιτιολογίας του φαινομένου και της δυσλειτουργίας των θεσμών. Ωστόσο, η περιορισμένη χρήση του όρου κατά τη δεδομένη περίοδο οφείλεται αφενός στην περιορισμένη έκταση που εμφάνιζαν αυτά τα φαινόμενα, τα οποία θεωρούνταν περιθωριακά και χωρίς φαινομενικά να επηρεάζουν το σύνολο της κοινωνίας (Bhalla & Lapeyre, 2004, σ. 3), αφετέρου στην πίστη πως η ανάπτυξη θα συμπαρέσυρε μαζί της όλα τα προβλήματα. Η διεύρυνση της μεσαίας τάξης ως αποτέλεσμα της ευημερίας, της μείωσης των εισοδηματικών διαφορών και της εξομώωσης των καταναλωτικών προτύπων, που οδήγησε και στην άμβλυνση της κοινωνικής πόλωσης, έδωσε την εντύπωση πως τα παρατηρούμενα προβλήματα αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο τις ομάδες των αποκλεισμένων,¹² απομάκρυνε την οπτική των πραγμάτων από τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής, αποδίδοντας μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις το κύριο βάρος της ευθύνης στα ίδια τα άτομα και στην αδυναμία τους για κοινωνική προσαρμογή στη διαμορφούμενη κοινωνική πραγματικότητα (Atkinson, 2000, σ. 1037· Παπαδοπούλου, 2004, σ. 370). Έτσι, η λειτουργία της ίδιας της κοινωνίας, η εργασιακή διαδικασία, τα καταναλωτικά σχήματα και πρότυπα αφέθηκαν στο απυρόβλητο της κριτικής, ενώ παράλληλα αμφισβητήθηκε το εννοιολογικό οπλοστάσιο των κοινωνικών θεωριών, η ιστορικο-υλιστική ερμηνεία της κοινωνικής δυναμικής, και τέθηκαν εκτός αιτιώδους συνάφειας οι έννοιες της εργατικής τάξης, της ταξικής συνείδησης, του καταμερισμού εργασίας και των σχέσεων παραγωγής (Στογιαννίδου, 1998, σσ. 31-32).¹³

1.1.2 Η μετεξέλιξη του όρου: σύνδεση με τη «νέα φτώχεια»

Το επόμενο στάδιο στη εξέλιξη του περιεχομένου του όρου προήλθε από τη σύνδεσή του με τη «νέα φτώχεια» που προέκυψε ως αποτέλεσμα των οικονομικών αναδιαρθρώ-

¹² Η αλματώδης ανάπτυξη των ετών 1945-1975, στηριζόμενη εν πολλοίς και στην εξασφάλιση πρώτων υλών και ενέργειας χαμηλού κόστους από τις αναπτυσσόμενες χώρες, οδήγησε σε συρρίκνωση της ανεργίας. Τα χαμηλά ποσοστά ανεργίας προσδιορίζονταν ως αποτέλεσμα αφενός της ανεργίας τριβής (αδυναμία της αγοράς να απορροφήσει ανέργους παρά την ύπαρξη κενών θέσεων όσο και προσόντων εκ μέρους των ανέργων), αφετέρου ως δυσαναλογία προσφοράς-ζήτησης μεταξύ των διαφόρων ειδικοτήτων, λόγω των τεχνολογικών μεταβολών ή των αλλαγών στη διάρθρωση της ζήτησης – διαρθρωτική ανεργία (Estivill, 2003, σ. 6).

¹³ Σύμφωνα με τους Γράβαρη και Δεδουσόπουλο (1998) «η εξαίρεση του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους φρόντισε να καλλιεργήσει τη λήθη (...) ως προς την ιστορικότητα και τον αντινομικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών κοινωνιών» καθώς και την αυταπάτη της ικανότητας «του κράτους να παρεμβαίνει και να ξεπερνά τις κρίσεις» (σ. 36).

σεων της δεκαετίας του 1970. Τότε πια διαφάνηκε πως το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που ήταν δομημένο στην εξασφάλιση φθηνών και άφθονων πρώτων υλών και ενέργειας ήταν ατελέσφορο. Παράλληλα, η βιομηχανία έπαψε να θεωρείται πλέον ως ο βασικός τομέας ανάπτυξης, ενώ οι διαδικασίες τεχνικο-οργανωτικού εξορθολογισμού της παραγωγής (αναδιάρθρωση με αύξηση της σημασίας του κεφαλαίου εις βάρος της εργασίας, μετεγκατάσταση από τις ανεπτυγμένες στις αναπτυσσόμενες χώρες, εισαγωγή των νέων τεχνολογιών) οδήγησαν στο μετασχηματισμό της αγοράς εργασίας και στην αποβολή των πιο αδύνατων ομάδων εργαζομένων (Estivill, 2003, σ. 8). Η επανεμφάνιση του παλαιού φάσματος της ανεργίας σε υψηλά ποσοστά και η ανάδυση ενός πολιτικο-ιδεολογικού λόγου (discourse)¹⁴ περί του τέλους της κοινωνίας της εργασίας¹⁵ συντέιναν περαιτέρω στη μελέτη των νέων φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Η μελέτη της φτώχειας απασχόλησε διαχρονικά τις κοινωνικές επιστήμες. Καθώς μεταβάλλονταν οι οικονομικοί και κοινωνικοί όροι και οι τρόποι πρόσληψης και αναπαράστασης της κοινωνικής δομής, έρχονταν στο προσκήνιο διαφορετικές προσεγγίσεις για το φαινόμενο και την παθολογία του. Με αφετηρία τις πρώτες συστηματικές έρευνες του Rowntree καθ' όλο το πρώτο μισό του 20^{ου} αι.,¹⁶ η συζήτηση για τη φτώχεια μετακινήθηκε από την απόδοση της αιτιολογίας της στα ίδια τα άτομα, στη διερεύνηση του ρόλου της κοινωνικής δομής που παράγει και περικλείει ανταγωνισμούς, στη γενικότερη προβληματική των κοινωνικών ανισοτήτων και ειδικότερα στη μελέτη του

¹⁴ Ο όρος «discourse» εμφανίζει πολλαπλές εννοιολογήσεις. Στα πλαίσια της παρούσας διατριβής επιλέγεται η σχετικά ευρεία προσέγγιση των Potter και Wetherell (1987, σσ. 6-7), σύμφωνα με την οποία ο όρος περιλαμβάνει κάθε μορφή προφορικής αλληλεπίδρασης, τυπική ή μη τυπική, όπως και γραπτά κείμενα κάθε είδους.

¹⁵ Ο Rifkin (1996) θεωρεί πως για τη συντριπτική πλειονότητα του ανθρώπινου πληθυσμού, από την αρχή του ιστορικού χρόνου έως και σήμερα, η εργασία «οικοδομούσε» τις ζωές τους. Ωστόσο, η μαζική αντικατάσταση των εργαζομένων από τα αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής ωθεί την κοινωνία στο κατώφλι ενός κόσμου χωρίς σχεδόν καθόλου εργατικά χέρια. Αντίστοιχη άποψη για την υποχώρηση του ρόλου της εργασίας ως οργανωτικής δομής των σύγχρονων κοινωνιών διατυπώνεται και από τον Offe (1993). Η αναίρεση της κεντρικότητας της εργασίας και η διατύπωση των θεωριών κατακερματισμού της συνδέεται με την εμφάνιση νέων θεωρητικών σχημάτων για την ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων, π.χ. Οριακή Θεωρία (Marginalism), Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία (Radical Political Economy), και την απώλεια του ρόλου των κοινωνικών τάξεων ως πρωταρχικών κοινωνικοοικονομικών φορέων, με την αντικατάστασή τους από ιδιωτικούς δρώντα άτομα ή από ελάχιστονες συλλογικότητες (Μαυρουδέας, 1998).

¹⁶ Η πρώτη έρευνα του Rowntree για τη φτώχεια των εργατικών στρωμάτων πραγματοποιήθηκε το 1899 στην αγγλική πόλη York και επαναλήφθηκε το 1936 και το 1950 στον ίδιο χώρο με τη χρήση επικαλυπτόμενων, πλην όμως όχι πανομοιότυπων μεθόδων. Τα ευρήματά του τυγχάνουν ιδιαίτερης αξίας, καθώς αποτυπώνουν τη σχετική κατάσταση και τον ιδιαίτερο ρόλο της μισθωτής εργασίας στον περιορισμό της φτώχειας, σε μια περίοδο, στην αφετηρία της οποίας το κράτος πρόνοιας δεν υφίσταται, ενώ στην εξέλιξή της σημειώνεται η μεγάλη οικονομική ύφεση της δεκαετίας του 1930, η ανάπτυξη του φορντισμού και του κράτους πρόνοιας της μεταπολεμικής κοινωνίας. Στην τελική του έρευνα, το 1950, διαπιστώνει τη σημαντική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στη Βρετανία, κυρίως λόγω της συρρίκνωσης της ανεργίας ως αιτίας της φτώχειας, καθώς και της προνοιακής νομοθεσίας που προστάτευε τις κοινωνικά ευπαθείς οικογένειες (Cheal, 1999, σσ. 19-21).

κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της εργασίας που πλέον «αναγνωρίζεται ως η ενοποιούσα κοινωνική διαδικασία» (Πετράκη, 2006, σ. 34).

Καθώς η διαδικασία οικονομικής και βιομηχανικής αναδιάρθρωσης εξελισσόταν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εφεξής, τα συμπτώματα της κρίσης γίνονταν όλο και πιο εμφανή. Το αισιόδοξο σενάριο, που προέβλεπε πως οι θύλακες της φτώχειας θα εξαλείφονταν από την ανάπτυξη, φαινόταν πως δεν θα υλοποιούνταν, αντίθετα, γινόταν όλο και πιο κατανοητό πως οι «νέοι φτωχοί» δεν ήταν αυτοί που η ανάπτυξη «άφησε πίσω» αλλά αυτοί που η ίδια δημιουργούσε (Συμεωνίδου, 1998, σ. 348). Η αναγνώριση του γεγονότος πως η μεταπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη και η πρόοδος είχαν συμβάλει αποφασιστικά στον περιορισμό της φτώχειας δεν αναιρούσε το βασικό ερώτημα που προέκυπτε και ήταν ο προσδιορισμός του *ποιοι* ακριβώς και σε *ποιο* βαθμό είχαν ωφεληθεί από αυτήν την ανάπτυξη (Cheal, 1999, σ. 23). Οι εμπειρικές έρευνες¹⁷ είχαν ήδη καταδείξει την ισχυρή παρουσία της φτώχειας ως δομικού φαινομένου και όχι ως υπολειμματική παρουσία της διαδικασίας ανάπτυξης, ένα πρόβλημα που ο φορντικός καπιταλισμός¹⁸ και το θεωρητικό του υπόβαθρο, ο κεύνσιανισμός, δεν

¹⁷ Ο Myrdal (2002), ήδη από τη δεκαετία του 1940, είχε επισημάνει τη χωρική, κοινωνική και οικονομική περιθωριοποίηση των φτωχών ομάδων του νέγρικού πληθυσμού των ΗΠΑ. Χρησιμοποίησε τον όρο «κάστα» (caste), αποφεύγοντας αφενός τις υποτιμητικές συνδηλώσεις του όρου «φυλή», για να προσδιορίσει τα αυστηρά και άκαμπτα όρια μιας κοινωνικής κατηγορίας «ανθρώπων που στερούνται πολιτιστικού παρελθόντος και που φαίνεται πως είναι ανίκανοι πολιτιστικού μέλλοντος» (σ. 54), μη χρησιμοποιώντας παράλληλα τον όρο «τάξη» (class), λόγω της ασάφειας και της ευελιξίας του, που περιόριζαν την αξιοποίησή του ως αναλυτικού εργαλείου, ενδεχομένως ίσως και λόγω των μαρξιστικών συνδηλώσεων (May A. M., 1992, σ. 554). Οι ιδέες του Myrdal, ωστόσο, εκτείνονται πέρα από την απλή περιγραφή των συνθηκών και των αποτελεσμάτων μιας φυλετικής στρωματοποίησης και μπορούν να εφαρμοστούν για κάθε κοινωνική κατηγορία που πλήττεται από την άνιση κατανομή δυνατοτήτων και κοινωνικών πόρων (Cheal, 1999, σ. 23). Στο ίδιο πλαίσιο, της αναγνώρισης δηλαδή του δομικού χαρακτήρα της φτώχειας, κινήθηκε και η μελέτη του Peter Townsend (1979) στην Αγγλία.

¹⁸ Σύμφωνα με τη Σχολή της Ρύθμισης (Regulation School) ο φορντισμός είναι ένα από τα τέσσερα καθεστώτα της καπιταλιστικής συσσώρευσης (accumulation regimes): α) *εκτατικό*, που στηριζόταν στην ένταση της εργασίας ως αποτελέσματος της σημαντικής εισροής νέων εργατών στην παραγωγική διαδικασία ή επιμήκυνσης/εντατικοποίησης των ωρών εργασίας, β) *εντατικό χωρίς μαζική κατανάλωση* (τεϋλορικό), που χαρακτηριζόταν από τη μετάβαση στην αυτοματοποιημένη παραγωγή, με επένδυση σε τεχνολογίες αύξησης της παραγωγικότητας, γ) *εντατικό με μαζική κατανάλωση* (φορντικό) και δ) *μεταφορντικό* (Boyer, 1987, σσ. 21-23, 31). Ο φορντικός καπιταλισμός, όπως διαμορφώθηκε στην ανεπτυγμένη Δύση, συνιστούσε κάτι περισσότερο από απλό μοντέλο τεχνολογικής οργάνωσης της εργασίας ή ένα μακρο-οικονομικό καθεστώς συσσώρευσης, λαμβάνοντας τα χαρακτηριστικά θεσμικού, αξιακού και κοινωνικού συστήματος, όσο και συστήματος πολιτικής οικονομίας (Βούλγαρης, 1998, σ. 48· Jessop, 1994, σσ. 14-15). Με θεμελιακό συστατικό στοιχείο τη βιομηχανική συγκρότηση, στηριζόταν σε ένα ομογενοποιημένο, κατά βάση ανδρικό, εργατικό δυναμικό πλήρους απασχόλησης, που ήταν συγκεντρωμένο στα μεγάλα παραγωγικά συγκροτήματα των βιομηχανικών πόλεων (Hirst & Zeitlin, 1991, σ. 10). Ο μεταφορντισμός (post-fordism) εκπροσωπεί ένα διαφορετικό τύπο καπιταλισμού που χαρακτηρίζει το απορρυθμισμένο οικονομικό σύστημα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και εφεξής (Smith D., 2005, σσ. 19-32). Ενδεικτικά, για την αποδιοργάνωση του καπιταλισμού ως αποτέλεσμα των αλλαγών στη βιομηχανική δραστηριότητα, στο χρηματοοικονομικό σύστημα και στις πολιτικές συμπεριφορές βλ. Lash και Urry (1987, σσ. 196-231). Επίσης για τις διακριτές προσεγγίσεις στα πλαίσια της σχολής του μεταφορντισμού, βλ. Hirst και Zeitlin (1991, σσ. 8-17). Παράλληλα ή και εναλλακτικά με τον όρο μεταφορντικός (post-fordism) για την περιγραφή της νέας αυτής μορφής του καπιταλισμού χρησιμοποιούνται και οι όροι *μετα-βιομηχανικός* (post-industrial), *μετα-μοντέρνος* (post-modern), *μετα-συνολικός* (post-collective) και *πέμπτο κύμα του kondratiev* (fifth Kondratiev) (Amin, 1994, σ. 1).

μπορούσαν να αντιμετωπίσουν (Κασιμάτη, 2001, σ. 80). Από το γύρισμα της δεκαετίας του 1960 στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (Η.Π.Α.) και από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στην Ευρώπη, οι κοινωνικές ανισότητες άρχισαν να αυξάνονται λόγω του περιορισμού της συμμετοχής των κρατικών δαπανών στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (Α.Ε.Π.) των χωρών, του μειούμενου αναδιανεμητικού χαρακτήρα των φορολογικών συστημάτων και των ρυθμίσεων της αγοράς εργασίας.¹⁹ Η αφομοίωση της λογικής της αγοράς²⁰ είχε προετοιμάσει το έδαφος για την αντεπίθεση του νεοφιλελευθερισμού και της «Νέας Δεξιάς»²¹ που με ιδεολογικό σύμμαχο την αξιακή μετατόπιση μεγάλων τμημάτων του κοινωνικού σώματος υπέρ της αρχής της ελευθερίας έναντι εκείνης της ισότητας (Παπαδόπουλος, 1998, σ. 101) επανέφεραν το ρόλο της αγοράς ως κυρίαρχου ρυθμιστή των κοινωνικών σχέσεων,²² περιορίσαν τις κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία και οδήγησαν στην «επαναφευδοποίηση» των εργασιακών σχέσεων (Αμίτσης & Κατρούγκαλος, 1998, σ. 60). Το σύνολο των αλλαγών αυτών χαρακτηρίζεται από το Jessop (1994, σ. 13) ως επιλεκτική μετάβαση από το κεϋνσιανικό κράτος κοινωνικής πρόνοιας (Keynesian welfare state) στο σουμπετεριανό κράτος της ανταποδοτικής πρόνοιας (Schumpeterian workfare state).

Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα το σχηματισμό μιας νέας «κοινωνικής αρχιτεκτονικής» (Βούλγαρης, 1998, σσ. 49-50) όπου:

¹⁹ Οι Alesina και Glaeser (2005, σ. 2) αποδίδουν τη μεγαλύτερη ένταση των ανισοτήτων στις Η.Π.Α. στο σημαντικά μικρότερο ποσοστό συμμετοχής των κρατικών δαπανών στο Α.Ε.Π. (30% για τις Η.Π.Α. έναντι 45% για την ηπειρωτική Ευρώπη και άνω του 50% για τις σκανδιναβικές χώρες), όπως επίσης και στον ευρύτερα αναδιανεμητικό χαρακτήρα του φορολογικού συστήματος των ευρωπαϊκών χωρών και των ρυθμίσεων της αγοράς εργασίας που είναι περισσότερο προστατευτικές για τους εργαζομένους. Αντίστοιχη διαφοροποίηση στο επίπεδο των ανισοτήτων επισημαίνει και ο Atkinson (1995, σσ. 14-15), σημειώνοντας ωστόσο την αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων και στα ευρωπαϊκά κράτη από τη δεκαετία του 1980 και εξής. Βλ. επίσης τα συμπεράσματα του Weeks (2005, σσ. 4-5) για την ένταση των εισοδηματικών ανισοτήτων σε Η.Π.Α. και Αγγλία συγκριτικά με άλλες χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α.).

²⁰ Ο μεταπολεμικός βιομηχανικός και φορντικός καπιταλισμός στηρίχτηκε στην ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και στην εφαρμογή μιας ενεργητικής παρεμβατικής πολιτικής εκ μέρους του κράτους για τη στήριξη της ανάπτυξης, της απασχόλησης και της αναπαραγωγής εκπαιδευμένης εργατικής δύναμης. Μέσα σε αυτό το κοινωνικοοικονομικό τοπίο της «πλουραλιστικής βιομηχανοποίησης» (Korpi & Shalev, 1979, σ. 164) που δείχνει να χαρακτηρίζεται από ευρεία και σχετικά ισότιμη κατανομή πόρων, και με την εξασφάλιση που παρείχε το σύστημα κοινωνικής προστασίας, τα συνδικάτα και τα κόμματα της σοσιαλδημοκρατικής Αριστεράς εγκατέλειψαν το στόχο της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής και αποδέχτηκαν την οικονομία της αγοράς.

²¹ Ο νεοφιλελευθερισμός ως οικονομική θεωρία αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1960 στις Η.Π.Α. από μια μικρή ομάδα συντηρητικών οικονομολόγων της σχολής οικονομικών του πανεπιστημίου του Σικάγο με επικεφαλής τον Milton Friedman. Κατά τη δεκαετία του 1980 αναδείχθηκε σε κυρίαρχο ιδεολογικό παράδειγμα, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην Αγγλία επί πρωθυπουργίας Margaret Thatcher (1979-1990) και στις Η.Π.Α. επί προεδρίας Ronald Reagan (1981-1989) και τη θεσμική-ιδεολογική εποπτεία που άσκησαν οργανισμοί όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα (Atkinson R., 2000, σ. 1037).

²² Κατά τη δεκαετία του 1970 και του 1980 αναδείχθηκε μια σωρεία όρων σχετιζόμενων με τη λειτουργία της αγοράς που, σήμερα πλέον, έχουν γίνει οικείοι: ακαμψίες, αναδιάρθρωση, απορρύθμιση, ιδιωτικοποίηση, σύστημα της ελεύθερης αγοράς, παγκοσμιοποίηση, νεοφιλελευθερισμός.

- i. Η εργατική τάξη χάνει την αξία της ως ιδεολογικό και πολιτικό μεγα-υποκείμενο, δίνοντας τη θέση της σε μικρο-ταυτότητες.
- ii. Τα φτωχά στρώματα περιθωριοποιούνται, διαχωριζόμενα οργανωτικά και πολιτισμικά από τις εργαζόμενες τάξεις, με αποτέλεσμα την απώλεια της διαπραγματευτικής τους ισχύος.
- iii. Αυξάνονται τα μεσαία στρώματα στις αναπτυγμένες χώρες.

Η εμφάνιση της νέας φτώχειας που συνδέεται με την έλλειψη απασχόλησης ή εισοδήματος, σε συνδυασμό με το σύνολο των διαρθρωτικών αλλαγών που εφαρμόστηκαν (με κυρίαρχες όσες αφορούσαν τον περιορισμό του δημόσιου συστήματος κοινωνικής προστασίας) οδήγησε στην εμφάνιση σύνθετων μορφών αποστέρησης²³ πολυδιάστατου χαρακτήρα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (στέγαση, εκπαίδευση, υγεία, κ.λπ.), δηλαδή στη συνολική υποβάθμιση της κατάστασης του ατόμου πέρα από το οικονομικό επίπεδο (παρεμπόδιση συμμετοχής στον κοινωνικό πλούτο), στο νομικό (έλλειψη δικαιωμάτων και πρόσβασης στη πολιτική εξουσία) και στο κοινωνικό (περιθωριοποίηση) (Τσαούσης, 1998, σσ. 91-92). Η φτώχεια λαμβάνει λοιπόν τη μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η σύνδεση, ωστόσο, νέας φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού δεν επιχειρείται εκτός των ιδεολογικών στάσεων που η νέα κοινωνική αρχιτεκτονική έχει επιφέρει. Ο αναπροσδιορισμός της έννοιας της κοινωνικής τάξης στη βάση ενός συνόλου κοινωνικών ρόλων, με σημαντικότερους εκείνους που σχετίζονται με την απασχόληση, αν και φαινομενικά υποστηρίζει το Ταξικό Παράδειγμα, στην πράξη υιοθετεί μια αταξική θεώρηση, αφού η κοινωνική διαστρωμάτωση φαίνεται να περιλαμβάνει «εκτός και κάτω από την κατηγορία της εργατικής τάξης μια νέα κοινωνική κατηγορία (...) από άτομα ή ομάδες που η ταξική τους θέση προσδιορίζεται από τη θεσμικά διαφοροποιημένη λειτουργία των κοινωνικών τους ρόλων εκτός αγοράς εργασίας» (Τσίγκανου, 1998, σ. 396). Τα άτομα αυτά, που δε συνιστούν εργατική εφεδρεία (Lumpenproletariat), αφού συνήθως καταστρέφεται ανεπανόρθωτα η εργασιακή τους δύναμη²⁴ (Νούτσος, 1998, σ. 88), εκβάλλονται στο περιθώριο της επιστημονικής επιχειρηματολογίας και αντιμετωπίζονται ως εξατομικευμένα υποκείμενα που η κοινωνική τους κατάσταση θεωρείται ως έκβαση μιας ατομικής επιλογής, φορείς ακόμα και μιας «ιδιότυπη ηθικής της ανεργίας»

²³ Ο όρος «αποστέρηση» (deprivation) στο κείμενο της διατριβής αυτής χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «κοινωνικό μειονέκτημα». Έχοντας επίγνωση της αοριστίας τους, οι όροι επιλέγονται για να προσδιορίσουν μια δυσμενή κοινωνική κατάσταση, καθώς διακρίνονται για τη σχετική τους ουδετερότητα που επιτρέπει τη διάκρισή τους από άλλες έννοιες όπως η φτώχεια, η ανισότητα ή η κοινωνική ευπάθεια, που (συσ)σχετίζονται με το βασικό εννοιολογικό κέντρο της διατριβής, τον κοινωνικό αποκλεισμό.

²⁴ Οι μόνιμα άνεργοι δεν υφίστανται την εκμετάλλευση μέσω της υπεραξίας της εργασίας τους, αφού έχουν αποκλειστεί από αυτήν. Μια τέτοια θεώρηση προχωρά πέρα από τη μαρξιστική θεωρία της σύγκρουσης των τάξεων και αναζητά την κριτική προσέγγιση και την ερμηνεία του κοινωνικού αποκλεισμού στη νεοβεβερλιανή θεωρία (Σιάνου, 1998, σσ. 624-625).

(Γράβαρης & Δεδουσόπουλος, 1998, σ. 37) που αποκρυσταλλώνει την εξατομικευμένη ευθύνη. Αποτέλεσμα είναι η κοινωνική δομή να παρουσιάζεται θραυσματική, με προβληματικότητες που δε συναρθρώνονται, συσκοτίζοντας έτσι την αιτία και τους μηχανισμούς αυτής της παθογένειας. Η υιοθέτηση, επίσης, μιας ουδέτερης γλώσσας και η τοπογραφική αποτύπωση της κοινωνικής δομής στους «διαφορετικούς δακτυλίους της πολιτικής γεωγραφίας» (Νούτσος, 1998, σ. 88) των «μέσα» και των «έξω», οδηγεί, πέρα από τη συσκότιση των αιτιών, στη θεωρητική κατασκευή και νομιμοποίηση του κοινωνικού αυτού χώρου και στην αντιμετώπισή του με όρους διαχειριστικής λογικής ή ακόμα και με το στιγματισμό των ομάδων των αποκλεισμένων (Πετράκη, 1998, σ. 22).

1.2 Το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο χρήσης του όρου

Όπως επισημαίνει ο Peace (2001) «οι συζητήσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό ως έννοια συχνά αρχίζουν από την ιστορία της» (σ. 18). Η γνώση των ιστορικών συνθηκών εντός των οποίων παρήχθη και αξιοποιήθηκε ο όρος, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στην προηγηθείσα αναδρομή, παρέχει το αρχικό πλαίσιο κατανόησής του. Απαιτούνται ωστόσο επιπλέον στοιχεία για να εξασφαλιστεί η περιγραφική και ερμηνευτική αξία, όσο και η προγνωστική ικανότητά του (Τσιάκαλος, 1998, σ. 49), ιδιαίτερα μάλιστα καθώς είναι ισχυρή η παραδοχή πως ο λόγος περί αποκλεισμού θεμελιώνεται σε παραδείγματα της κοινωνικής επιστήμης και πολιτικές ιδεολογίες που, καθώς είναι συγκρουόμενα μεταξύ τους, οδηγούν στην πολυσημία, οδηγώντας έτσι πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες να αμφισβητήσουν την αξία του ως αναλυτική έννοια. Συνεπώς, κάθε προσπάθεια προσδιορισμού του όρου οφείλει να λάβει υπόψη της τις «θεωρητικές και ιδεολογικές αποσκευές που σχετίζονται με αυτόν» (Silver, 1994, σ. 544). Για το σκοπό αυτό, θα επιχειρηθεί η αναζήτηση των θεωρητικών καταβολών της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού που, κατά τη Levitas (1999a), λειτουργεί ως ένα είδος «μεταγωγέα» (shifter) (σ. 8) μεταξύ διακριτών ιδεολογικών παραδόσεων και πολιτικών πρακτικών.

Σημαντική συνεισφορά στην κατανόηση των πολλαπλών νοηματοδοτήσεων της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού συνιστούν οι ταξινομήσεις των Silver (1994, 1995) και Levitas (1999a, 1999b, 2004a, 2004b). Τα παραδείγματα ή τα θεωρητικά πλαίσια πολιτικο-ιδεολογικών λόγων που προτείνουν αποδίδουν τον αποκλεισμό σε διαφορετικές αιτίες κάθε φορά και ως εκ τούτου θεμελιώνονται σε διαφορετικές πολιτικές φιλοσοφίες. Το καθένα παρέχει μια ερμηνεία των πολλαπλών μορφών της κοινωνικής αποστέρησης, σε σχέση με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις κάθε κοινωνικής πραγματικότητας.

1.2.1 Η προσέγγιση της Silver για τον κοινωνικό αποκλεισμό

Η Silver (1994, 1995) διακρίνει τρία *παραδείγματα*²⁵ κοινωνικού αποκλεισμού, εντάσσοντάς τα σε διαφορετικά πλαίσια θεωρητικών καταβολών, πολιτικής ιδεολογίας και εθνικών λόγων (discourses). Τα ονομάζει ως παράδειγμα της *Αλληλεγγύης* (Solidarity), της *Εξειδίκευσης* (Specialization) και του *Μονοπωλίου* (Monopoly).

Πίνακας 1. Παραδείγματα κοινωνικού αποκλεισμού, κατά Silver

	Αλληλεγγύη	Εξειδίκευση	Μονοπώλιο
Θεωρητικές καταβολές	Ρεπουμπλικανισμός	Φιλελευθερισμός	Σοσιαλδημοκρατία
Διανοητές	Rousseau Durkheim	Locke Madison	Marx Weber Marshall
Πολιτικο-ιδεολογικός λόγος	Αποκλεισμός	Διάκριση Υποτάξη	Νέα φτώχεια Ανισότητα Υποτάξη
Αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού	Έκπτωση συλλογικών αξιών Ρήξη δεσμών ατόμου-κοινωνίας	Εμπόδια στις εθελοντικές ανταλλαγές	Ταξικοί φραγμοί στην πρόσβαση στους πόρους
Τρόπος & μέσα κοινωνικής ένταξης	Ατομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις προς την εθνική αλληλεγγύη Ανάδειξη ρόλου παρέμβασης των δημόσιων θεσμών	Δικαιώματα και υποχρεώσεις υπό τη συμβατική έννοια των όρων Περιορισμένη η δημόσια παρέμβαση	Επέκταση των δικαιωμάτων του πολίτη Συμμετοχή στην κοινότητα

Κάθε παράδειγμα αποδίδει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε διαφορετικές αιτίες και θεμελιώνεται αντίστοιχα σε διαφορετική πολιτική φιλοσοφία, το *ρεπουμπλικανισμό* (republicanism), το *φιλελευθερισμό* (liberalism) και τη *σοσιαλδημοκρατία* (social democracy).²⁶ Σημειώνει, βέβαια, η Silver (1994, σ. 544) πως τα προτεινόμενα παραδείγ-

²⁵ Με την έννοια που δίνει ο Kuhn στον όρο παράδειγμα ως «το σύνολο των πεποιθήσεων, των αναγνωρισμένων αξιών και των τεχνικών που ασπάζονται τα μέλη μιας δεδομένης επιστημονικής κοινότητας» (Silver, 1994, σ. 536).

²⁶ Στο σημείο αυτό η Silver, αναφερόμενη στη διαφορετική πολιτική φιλοσοφία ως καθοριστικό στοιχείο κάθε παραδείγματος, προσεγγίζει τη διάκριση των μοντέλων του προνοιακού καπιταλισμού, ή αλλιώς «καθεστώτων ευημερίας» (welfare regimes), όπως αυτά ταξινομήθηκαν από τον Esping-Andersen (2006, σσ. 167-169), όπου η ρεπουμπλικανική παράδοση συνδέεται με το *συντηρητικό-κορπορατιστικό* κοινωνικό κράτος των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης, η εξειδίκευση με το *υπολειμματικό* μοντέλο ευημερίας του αγγλοσαξονικού χώρου και το μονοπώλιο με το *θεσμικό-αναδιανεμητικό* κοινωνικό κράτος που αναπτύχθηκε κατεξοχήν στις σκανδιναβικές χώρες (Πετμεζίδου, 2004, σ. 33). Ωστόσο, η ίδια αρνείται τη σύγχυση των παραδειγμάτων που προτείνει με τις θεσμικές ταξινομήσεις των καθεστώτων ευημερίας, παρά την όποια επικάλυψή τους, καθώς τα τελευταία αντιπροσωπεύουν το προϊόν της ιστορικής αλληλεπίδρασης διάφορων παραδειγμάτων, και το γεγονός πως αυτά μορφοποιήθηκαν υπό συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, κατά τη «φορντική περίοδο της πλήρους απασχόλησης» (Esping-Andersen, 2004b, σ. 75), θέτει ενδεχομένως την ανάγκη επαναπροσδιορισμού τους. Η πολλαπλή νοηματοδότηση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, ακόμα και εντός του ίδιου ιστορικού πε-

ματα αποτελούν ιδεατούς τύπους,²⁷ καθώς διαφορετικές κοινωνίες και πολιτισμοί ορίζουν την έννοια του «ανήκειν», και συνακόλουθα την έννοια του αποκλεισμού, με τους δικούς τους σχετικούς τρόπους. Ωστόσο, πέρα από τη σχηματική αναπαράσταση εθνικών παραδόσεων και πολιτικο-ιδεολογικών λόγων, τα παραδείγματα της Silver μπορούν να αξιοποιηθούν ως «ευρετικά μέσα» (heuristic devices) (de Haan, 1998, σ. 12) για την προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού με όρους νοήματος, μηχανισμών και αποτελεσμάτων σε κάθε κοινωνική πραγματικότητα, αφού η έννοια αναδεικνύεται «σε έναν καθρέφτη μέσω του οποίου οι άνθρωποι αντικρίζουν την πραγματικότητα, και όχι η πραγματικότητα η ίδια» (de Haan, 2000, σ. 28).

1.2.1.1 Κοινωνικός αποκλεισμός και Αλληλεγγύη

Στη γαλλική ρεπουμπλικανική σκέψη ο αποκλεισμός προκύπτει ως αποτέλεσμα ρήξης της κοινωνικής αλληλεγγύης, δηλαδή του κοινωνικού δεσμού μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας (Silver, 1994, σ. 541). Η ρεπουμπλικανική ρητορική περί «αλληλεγγύης, συνοχής, κοινωνικού δεσμού και νέου κοινωνικού συμβολαίου» (ό.π., σ. 534) έλκει την καταγωγή της στο Jean-Jacques Rousseau, κυρίως όμως στη λειτουργισμική (functionalist) κοινωνική θεωρία του Emile Durkheim (O' Brien & Penna, 2008, σ. 86), ενώ ως πολιτική έννοια εμφανίζεται κατά τις πρώτες δεκαετίες της Τρίτης Δημοκρατίας (Béland, 2003, σ. 69).²⁸

Ο ντυρκεμιανός λόγος περί κοινωνικού δεσμού και αλληλεγγύης αναπτύσσεται σε μια περίοδο κοινωνικών και τεχνολογικών αλλαγών²⁹ όπου ζητείται ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων του ατόμου προς το κοινωνικό σύνολο μέσω της διερεύνησης της

ριβάλλοντος, φαίνεται ιδιαίτερα στην ταξινόμηση της Levitas (1999a, 1999b, 2004a, 2004b) για τη χρήση του όρου στη Βρετανία.

²⁷ Κάτι ανάλογο παρατηρεί και ο Esping-Andersen (2006, σ. 169), υποστηρίζοντας πως τα καθεστώτα ευημερίας δε συνιστούν αμιγείς περιπτώσεις, ωστόσο είναι εμφανώς διακριτά μεταξύ τους.

²⁸ Η Τρίτη Δημοκρατία (La Troisième République) αναφέρεται στο καθεστώς διακυβέρνησης της Γαλλίας από το 1871 (ήττα του Louis-Napoléon III στο Γαλλο-Πρωσικό πόλεμο, καταστολή της Κομμούνας του Παρισιού) έως την υποταγή της χώρας στους Γερμανούς και στο Καθεστώς του Vichy το 1940. Για την ανάπτυξη πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας και την προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης κατά την περίοδο αυτή βλ. στο Weiss (1983).

²⁹ Στο γύρισμα 19^{ου}- 20^{ου} αι. ο επιστημονικός λόγος του Durkheim πραγματεύεται ερωτήματα και καταστάσεις ανάλογα με αυτά που απασχολούν τη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη. Η μετάβαση από την αγροτική στη βιομηχανική κοινωνία και οι κοινωνικές αναδιαρθρώσεις που τη συνοδεύουν – ανάλογες αυτών που χαρακτηρίζουν τη σημερινή μετα-βιομηχανική κοινωνία – οδηγούν απαρέγκλιτα στην «ανομία» και την κοινωνική αναταραχή; Το μοντέλο κοινωνικής διασύνδεσης θα λάβει τη μορφή ενός ισχυρού κρατικού συγκεντρωτισμού ή ενός ριζοσπαστικού ατομικισμού; (O' Brien & Penna, 2008, σ. 86). Ο Durkheim έρχεται να συμμετάσχει στο δημόσιο λόγο περί του «κοινωνικού ζητήματος» (question sociale) που από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. και εφεξής επιδιώκει την οικονομική και κοινωνική ρύθμιση των προβλημάτων που προέκυψαν από τη βιομηχανική επανάσταση και την αστικοποίηση (Béland, 2003, σ. 69). Στο πλαίσιο του κοινωνικού ζητήματος τονίζεται ιδιαίτερα ο πολιτικός χαρακτήρας του αποκλεισμού, λόγω της άνισης συμμετοχής της εργατικής τάξης στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και η ανάγκη πλήρους παραχώρησης των δικαιωμάτων του πολίτη (Bhalla & Lapeyre, 2004, σ. 2).

διαδικασίας κοινωνικής ένταξης και της συμπληρωματικής της, του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο Durkheim (1984) θεωρεί πως ο καταμερισμός εργασίας δημιουργεί έναν κοινωνικό και ηθικό δεσμό, την αλληλεγγύη, την οποία διακρίνει σε «μηχανική» και «οργανική». Η μηχανική αλληλεγγύη χαρακτηρίζει τις παραδοσιακές μορφές κοινωνιών, στηρίζεται στην ομοιότητα και τη συμμόρφωση προς μια συλλογικότητα όπου όλοι έχουν κοινά συμφέροντα και υπάρχει σύγκλιση ατομικής και συλλογικής συνείδησης. Ο δεσμός μεταξύ ατόμου και κοινωνίας είναι άμεσος και υφίσταται, εφόσον το άτομο υιοθετεί τις συνήθειες, στάσεις, πεποιθήσεις και αξίες που συνιστούν τη συλλογική συνείδηση, απαρνούμενο τη διακριτή προσωπικότητά του προς χάριν αυτής που αποτελεί απλή αντανάκλαση του συλλογικού μορφώματος (Alpert, 1990, σ. 32). Η οργανική αλληλεγγύη, αντίθετα, είναι το αποτέλεσμα του κοινωνικού πλουραλισμού και της διαφοροποίησης που επιφέρει ο καταμερισμός εργασίας. Σύμφωνα με τον Durkheim ο καταμερισμός της εργασίας δεν προκύπτει ως μια «φυσική κατάσταση» (ό.π., σ. 149), αλλά η διαφοροποίηση αυτή λαμβάνει χώρα μέσα σε μια κοινωνική κατάσταση, οδηγώντας στην ανάπτυξη ατομικών συμφερόντων τα οποία δε συμφωνούν απαραίτητα με τα συμφέροντα της συλλογικότητας. Φαινομενικά τουλάχιστον, ο καταμερισμός της εργασίας προωθεί την κοινωνική διαφοροποίηση και τον ατομικισμό. Ωστόσο, ο Durkheim απέδωσε σε αυτόν μια ηθική λειτουργία, ένα χαρακτήρα που ξεπερνά την οικονομική χρησιμότητά του και οδηγεί στην «καθιέρωση μιας κοινωνικής και ηθικής τάξης *sui generis*» (ό.π., σ. 24) που συνδέει λειτουργικά τα άτομα, προωθώντας έτσι την οργανική αλληλεγγύη μέσω έμμεσων κοινωνικών σχέσεων που στηρίζονται στα συμπληρωματικά συμφέροντα και στους ισχυρούς και διαρκείς δεσμούς που αναπτύσσονται.

Ως πολιτική έννοια, στη Γαλλία η αλληλεγγύη (solidarism) αποτέλεσε προϊόν του πολιτικού και ιδεολογικού συμβιβασμού ενός κινήματος διανοητών και πολιτικών, με προεξάρχοντα το Léon Bourgeois. Σύγχρονος του Durkheim, ο Bourgeois σκιαγραφεί στο έργο του *Solidarité* (Αλληλεγγύη) μια ευρεία και φαινομενικά επιστημονική³⁰

³⁰ Ο Bourgeois (1851-1925) υπήρξε ενεργός πολιτικός. Διετέλεσε υπουργός σε διάφορα χαρτοφυλάκια κατά τα έτη 1890-1917, όπως και πρωθυπουργός της Γαλλικής Δημοκρατίας (1 Νοεμβρίου 1895 – 29 Απριλίου 1896). Στην *Αλληλεγγύη*, που εκδόθηκε το 1896, επιχειρεί μέσω της συμπερίληψης ενός φιλοσοφικού και επιστημονικού λεξιλογίου να προωθήσει το ριζοσπαστικό πολιτικό του όραμα. Δυο δεκαετίες μετά την έναρξη της Τρίτης Δημοκρατίας ήταν πια προφανές πως η αναγνώριση ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δε συνιστούσε από μόνης της τη λύση του κοινωνικού ζητήματος. Απορρίπτοντας τόσο το σοσιαλισμό όσο και τον κοινωνικό δαρβινισμό της αγοράς, ο Bourgeois προβάλλει την ιδέα της αλληλεγγύης, μαζί με μια σειρά περιορισμένων μεταρρυθμίσεων με σκοπό μια συνεκτική, διαρκή και βιώσιμη πολιτική και οικονομική κατάσταση (Béland, 2009, σ. 449) που αφενός θα υλοποιεί τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που εκκρεμούσαν από το 1789, αφετέρου θα παρεμποδίσει την αριστερά από την έναρξη μιας νέας πολιτικής επανάστασης (Koskeniemi, 2001, σ. 288), καθώς η άγρια καταστολή της Κομμούνας του Παρισιού το 1871 είχε οδηγήσει τμήματα της εργατικής τάξης στην κατεύθυνση μιας ταξικής επαναστατικής σύγκρουσης. Έτσι, προσπαθώντας να καθιερώσουν τη νομιμότητα της δημοκρατίας, οι Ριζοσπάστες επιδίωξαν να θεραπεύσουν τις πληγές με τη δημιουργία μιας νέας εθνικής συνείδησης (consensus) όπου η αλληλεγγύη έρχεται να υλοποιήσει το επαναστατικό αίτημα της *αδελφότητας* (fraternité) (Béland, 2003, σ. 70· Wilde, 2007, σ. 173).

θεωρία φυσικής και κοινωνικής «αμοιβαίας εξάρτησης» (Béland, 2009, σ. 447). Υποστηρίζει πως αυτή η αλληλεξάρτηση απαιτεί ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας θεμελιωμένο στην αρχή της εξασφάλισης έναντι των κινδύνων που δύναται να επιφέρει ο βιομηχανικός τρόπος ζωής, όπως ατυχήματα, ασθένειες, ανεργία, φτώχεια κ.λπ. (Béland & Hansen, 2000, σ. 51).

Θεμελιωμένη στη ντυρκεμιανή σκέψη που αναδεικνύει τη σημασία του κοινωνικού δεσμού και της συλλογικής συνείδησης που δίνει το άτομο με την κοινωνία (Silver, 1994, σ. 552), η ρεπουμπλικανική αλληλεγγύη φαίνεται να προσφέρει έναν *τρίτο δρόμο* συγκερασμού ατομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων της πολιτείας (Béland, 2003, σ. 70· Silver, 1995, σ. 66). Η πολιτεία δεν εγκαταλείπει τα άτομα μόνα να φροντίσουν τον εαυτό τους, αλλά φροντίζει να τους παρέχει τα απαραίτητα προς το ζην, ενώ οι πολίτες, προς ανταπόδοση, αναλαμβάνουν υποχρεώσεις προς την ευρύτερη κοινωνία (Silver & Miller, 2003, σ. 7). Έτσι, ο πολίτης αναδεικνύεται λιγότερο ως φορέας δικαιωμάτων και περισσότερο ως συμμετοχος σε μια κοινότητα «καλών τρόπων», μια δημόσια ζωή που τη χαρακτηρίζει η αδελφότητα, όπου ο πολιτιστικός και πολιτικός πλουραλισμός και τα διαφορετικά συμφέροντα υποχωρούν προς χάριν της συμφιλίωσης με μια ενιαία αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη και του εθνικού πολιτισμού, εντός μιας «ισχυρής, ενιαίας, κεντρικής, ισότιμης, καθολικής και κοσμικής» πολιτείας (Silver, 1995, σ. 66).

Η προσέγγιση αυτή αφενός τονίζει τη σημασία των πολιτισμικών ορίων για την κοινωνική κατασκευή δυϊστικών κατηγοριών ταξινόμησης του κόσμου, όπου οι φτωχοί, οι άνεργοι και οι εθνικές μειονότητες αποτελούν τους «παρεκκλίνοντες ξένους» (Silver, 1995, σσ. 75-76), αφετέρου τονίζει τον ιδιαίτερο ρόλο των πολιτειακών θεσμών στη διαδικασία ένταξης, έτσι ώστε ο κοινωνικός αποκλεισμός να θεωρείται ως «αποτυχία της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας να διαφυλάξει τη συνοχή της κοινωνίας» (Bhalla & Lapeyre, 1997, σ. 414). Στο πλαίσιο αυτό, η δημόσια δωρεάν εκπαίδευση, η κοινωνική πρόνοια για τους φτωχούς και η κρατική υποστήριξη για την εθελοντική αλληλοβοήθεια αποτέλεσαν τον πυρήνα των μεταρρυθμίσεων που επεδίωξαν οι Ριζοσπάστες του Bourgeois. Παρά την κάμψη της αλληλεγγύης ως πολιτικού κινήματος από τη δεύτερη δεκαετία του 20ου αι.,³¹ οι έννοιες του κοινωνικού χρέους και της αλληλεξάρτησης αποτέλεσαν τη θεωρητική βάση και τον ιδεολογικό πυρήνα που καθόρισε τις αρχές του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στη Γαλλία, τόσο στο γύρισμα του αιώνα όσο και στη μεταπολεμική περίοδο (Béland, 2009, σσ. 448-449).

³¹ Η αδυναμία του κινήματος να καθορίσει με ακρίβεια το ρόλο της κρατικής δράσης άφηγε ανοικτό το πεδίο της κριτικής τόσο από την αριστερά, που το κατηγορούσε για υπερβολική ατολμία και για διαχείριση των συμπτωμάτων της κοινωνικής αδικίας αντί του μετασχηματισμού των βασικών οικονομικών θεσμών του καπιταλιστικού συστήματος, όσο και από τη δεξιά, που αντιμετώπιζε το κίνημα ως οιονεί σοσιαλιστικό, θεωρώντας την ευελιξία που απέδιδε στον ρόλο του κράτους ως τον πραγματικό κίνδυνο (Weiss, 1983, σ. 57).

Για τη ρεπουμπλικανική σκέψη, η προοδευτική ρήξη των κοινωνικών και συμβολικών δεσμών που συνδέουν κάθε άτομο με την κοινωνία ενείχε κινδύνους τόσο για το ίδιο το άτομο, που στερείται τις υλικές και συμβολικές ανταλλαγές πόρων, όσο και για την κοινωνία εν γένει λόγω της απώλειας των συλλογικών αξιών και της αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού. Ως ενδεικνυόμενη λύση για την αποτροπή του κοινωνικού αποκλεισμού προέβαλε, συνεπώς, η προώθηση ενεργών πολιτικών ένταξης στη βάση του ιδεολογικού πλαισίου της αλληλεγγύης, δηλαδή στη βάση ενός κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ ατόμου και πολιτείας (Silver, 1994, σ. 64).³² Με την αλλαγή, ωστόσο, των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και υπό το φάσμα της κρίσης του μεταφορντικού καπιταλισμού της δεκαετίας του 1980, η παλαιά ιδέα της αλληλεγγύης επανήλθε στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο ως «ισχυρό πολιτικό όπλο στο συμβολικό αγώνα για το θεσμικό και ιδεολογικό επαναπροσδιορισμό του γαλλικού κράτους πρόνοιας» (Béland, 2009, σ. 452), με διαφορετικό όμως περιεχόμενο από αυτό που της είχαν αποδώσει έναν αιώνα νωρίτερα ο Bourgeois και οι σύγχρονοί του.

1.2.1.2 Κοινωνικός αποκλεισμός και Εξειδίκευση

Αντίθετα με τη γαλλική ρεπουμπλικανική σκέψη, η αγγλοσαξονική παράδοση θεωρεί τον αποκλεισμό ως συνέπεια της *εξειδίκευσης* (specialization). Η εξειδίκευση συνιστά μέρος της φιλελεύθερης ατομικιστικής φιλοσοφίας η οποία αποτελεί τη βάση των νεοκλασικών οικονομικών,³³ του πολιτικού πλουραλισμού³⁴ και της θεωρίας της δημόσι-

³² Δείγμα τέτοιων πολιτικών αποτέλεσε η θεσμοθέτηση του Ελάχιστου Εισοδήματος Ένταξης- RMI (Revenu Minimum d'Insertion) και της Καθολικής Κοινωνικής Συνεισφοράς- CSG (Contribution Sociale Généralisée) από την κυβέρνηση του Michel Rocard (1988-1991). Το RMI εισήγαγε την έννοια ενός «συμβολαίου ένταξης» (contrat d'insertion) που καθόριζε αμοιβαίες υποχρεώσεις, τόσο για την πολιτεία, που όφειλε πέρα από την οικονομική στήριξη να βοηθήσει τους μακροχρόνια ανέργους να επανενταχθούν στην αγορά εργασίας, όσο και για τους ίδιους τους δικαιούχους να αναλάβουν σχετικές δράσεις για την επανένταξή τους (π.χ. επιστροφή στο σχολείο, παρακολούθηση προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης, κοινωνικός εθελοντισμός, κ.λπ.). Η CSG αποτέλεσε την πρώτη από μια σειρά παρεμβάσεων με σκοπό τη χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας, όχι τόσο από την καταβολή των εισφορών όσο από την επιβολή της οριζόντιας φορολόγησης όλων των εισοδημάτων (Béland, 2007, σσ. 129-130· 2009, σσ. 450-451· Béland & Hansen, 2000, σσ. 57-58· Ροζανβάλον, 2003, σσ. 216-219· Silver, 1994, σ. 551). Παρά την υπεραισιόδοξη ρητορική των υποστηρικτών τους, το μέτρο του RMI συνέβαλε μεν στη μείωση της φτώχειας και στην πρόσβαση σε υγειονομική φροντίδα (Silver & Wilkinson, 1995, σ. 4), επικρίθηκε όμως για τα πενιχρά αποτελέσματά του στην εξασφάλιση σταθερής εργασίας για τους δικαιούχους του (Béland, 2007, σ. 129), όπως επίσης και η CSG ως «φθίνουσα ιδεολογία» με στόχο την προώθηση ενός φιλελεύθερου μοντέλου κοινωνικής προστασίας (Friot, 1998, όπ. αναφ. στο Béland, 2009, σ.451). Σε κάθε περίπτωση, οι πολιτικές αυτές δεν εστίασαν στην ανισότητα και σε μέτρα εξάλειψής ή μείωσής της, αλλά στην ένταξη-επανένταξη στον κοινωνικό ιστό, κυρίως μέσω της εργασίας, αγνοώντας θέματα ιεραρχήσεων και ανισοτήτων και υπερτονίζοντας τον οριζόντιο διαχωρισμό και την άρνηση ένταξης.

³³ Η νεοκλασική οικονομική θεωρία γεννήθηκε στα μέσα του 19^{ου} αι. ως θεωρητική και ιδεολογική αντίδραση προς την κλασική πολιτική οικονομία. Λόγω της ευελιξίας της, κατόρθωσε στη συνέχεια να φτάσει στη λεγόμενη *νεοκλασική σύνθεση*, ενσωματώνοντας καθετί χρήσιμο και επιστημονικά αξιόλογο στην οικονομική επιστήμη, σε σημείο να αποτελεί για τη συντριπτική πλειοψηφία των σύγχρονων οικονομολόγων το παράδειγμα (mainstream economics) και την *οικονομική ορθοδοξία* (neoclassical orthodoxy), μια «θηρσκειά με εξισώσεις» (Arnsperger & Varoufakis, 2005, σ. 10). Ενώ η κλασική πολιτική οικονομία εστίαζε στην ανάλυση της παραγωγής, της διανομής, της συσσώρευσης και της κυκλοφορίας του προϊόντος, οι νεοκλασικοί εστιάζουν στην καλύτερη κατανομή των διαθέσιμων πόρων και στην

ας επιλογής (Silver, 1995, σ. 68).³⁵ Βασική θέση της θεωρίας της εξειδίκευσης είναι πως οι κοινωνίες συντίθενται από άτομα και όχι από ομάδες, και δομούνται στη βάση της κοινωνικής διαφοροποίησης, του οικονομικού καταμερισμού της εργασίας και του διαχωρισμού των τομέων της ζωής (κοινωνικός, οικονομικός, κ.λπ.) (Silver, 1994, σ. 542). Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική αρμονία επιτυγχάνεται μέσω της συμμετοχής αυτόνομων ατόμων, με τα δικά τους ξεχωριστά συμφέροντα, κίνητρα και επιδιώξεις, σε ένα πλέγμα εθελοντικών ανταλλαγών και ανταγωνισμού εντός του χώρου της αγοράς. Οι κοινωνικές ομάδες που σχηματίζονται σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο, οι ανταγωνισμοί και οι συμμαχίες μεταξύ τους, όσο και μεταξύ των μελών τους, συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του πολιτιστικού και πολιτικού πλουραλισμού της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στη φιλελεύθερη παράδοση αποδίδεται έμφαση στους θεσμικούς φραγμούς και στις διάφορες μορφές διάκρισης, όπως και στην κοινωνική διαφοροποίηση, ως αποτέλεσμα της ατομικής δραστηριοποίησης. Στη βάση μιας «συμβατικής ανταλλαγής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων» (de Haan, 2000, σ. 27) καθήκον της κοινωνίας είναι να άρει τους θεσμικούς φραγμούς και να παρέχει το δρόμο προς την ένταξη, ενώ τα άτομα οφείλουν να επιτύχουν το βέλτιστο σύμφωνα με τις επιλογές που τους προσφέρονται, κάτι που αντανακλά επακριβώς «το χαγιεκιανό ιδανικό της κοινωνικής δικαιοσύνης ως το προϊόν ατόμων ελεύθερων να αξιοποιήσουν τις δικές τους ικανότητες για τους δικούς τους σκοπούς» (Moss, 1984, όπ. αναφ. στο Alexiadou, 2002, σ. 76). Στο μέτρο που η ατομική ελευθερία και το δικαίωμα επιλογής εξασφαλίζουν την εμπλοκή του ατόμου στις κοινωνικές σχέσεις και την απρόσκοπτη συνεργασία μεταξύ των ομάδων, η

εξήγηση των σχετικών τιμών των αγαθών με κύριο χαρακτηριστικό την υποκειμενική θεμελίωση της θεωρίας της αξίας, δηλαδή τον προσδιορισμό της αξίας στη σχέση που έχουν οι άνθρωποι με τα πράγματα (κάτι έχει αξία επειδή κάποιος το θέλει). Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της θεωρίας είναι ο *αναγωγικός ατομικισμός*, η πεποίθηση δηλαδή πως όλες οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις είναι σε τελική ανάλυση αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατόμων, που μεγιστοποιούν τη χρησιμότητά τους ως καταναλωτές ή το κέρδος τους ως παραγωγοί, επιλέγοντας την αγορά ως τον κύριο, αν όχι και μοναδικό, μηχανισμό διαμεσολάβησης των σχέσεων των οικονομικών υποκειμένων (Θεοχαράκης, 2005). Για σύντομη επισκόπηση των χαρακτηριστικών της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας βλ. και Σταμάτης (1987).

³⁴ Ο πολιτικός πλουραλισμός αποτελεί μια θεωρία για την κατανομή της πολιτικής εξουσίας. Διατείνεται ότι η εξουσία δεν πρέπει να είναι συγκεντρωμένη στα χέρια μιας ελίτ ή μιας κυρίαρχης τάξης, αλλά οφείλει να είναι ευρέως και ομοιόμορφα διασκορπισμένη μέσα στην κοινωνία, αναγνωρίζοντας έτσι το ρόλο των ομάδων πίεσης ως μέσων πρόσβασης στο πολιτικό σύστημα και ταυτόχρονα ως αντίβαρο στη μεγάλη συγκέντρωση εξουσίας των κυβερνητικών κλιμακίων (Heywood, 2002, σ. 55).

³⁵ Η θεωρία της *δημόσιας επιλογής* (public choice theory) αναπτύχθηκε από τους James Buchanan και Gordon Tullock οι οποίοι εφάρμοσαν θεωρίες και μεθόδους των οικονομικών επιστημών στην ανάλυση της πολιτικής συμπεριφοράς. Διατυπώθηκε τη δεκαετία του 1950, αλλά σημείωσε σημαντική εξάπλωση μετά τη βράβευση του Buchanan με το Νόμπελ οικονομικών το 1986. Αφορά την αλληλεπίδραση ψηφοφόρων, πολιτικών, γραφειοκρατίας, πολιτικών κομμάτων και πολιτείας με σκοπό να φανεί το πώς διαμορφώνονται ή περιορίζονται οι πολιτικές επιλογές. Το βασικό αξίωμα στη θεωρία της δημόσιας επιλογής είναι πως το άτομο είτε ως ψηφοφόρος είτε ως πολιτικός ή γραφειοκράτης δρα εγωτιστικά, ορθολογικά και με σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους (Mueller, 1996, σ. 65). Διεξοδική περιγραφή των βασικών αρχών της θεωρίας της δημόσιας επιλογής στο Buchanan & Tullock (1999).

ένταξη στην κοινωνία επιτυγχάνεται. Στην περίπτωση όμως που περιορίζεται η δυνατότητα ατόμων ή ομάδων να συμμετάσχουν ελεύθερα σε αυτές τις ανταλλαγές επέρχεται αποκλεισμός³⁶ ο οποίος «μπορεί να αντανakλά εθελοντικές ατομικές επιλογές, πρότυπα συμφερόντων ή μια συμβατική σχέση μεταξύ των φορέων ή “στρεβλώσεις” στο σύστημα, όπως διακρίσεις, αποτυχίες της αγοράς και μη-εφαρμογή δικαιωμάτων» (Bhalla & Lapeyre, 1997, σ. 415).

Στο σημείο αυτό πρέπει, ωστόσο, να διευκρινιστεί πως ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αποτελεί ενδογενή έννοια της φιλελεύθερης παράδοσης, ιδιαίτερα της άγγλο-αμερικανικής της εκδοχής (Daly & Saraceno, 2002, σ. 91) όπου κυριαρχούσε η προσέγγιση της φτώχειας (ιδιαίτερα στη Βρετανία) για να συμπληρωθεί στη συνέχεια από έννοιες όπως κοινωνία δύο ταχυτήτων, γκετοποίηση, περιθωριοποίηση και *υποτάξη* (underclass), που βρήκαν ιδιαίτερη απήχηση στον πολιτικο-ιδεολογικό λόγο που αρθρώθηκε στις Η.Π.Α. (Wilson, 1996, όπ. αναφ. στο Burchardt, Le Grand, & Piachau, 1999, σ. 228). Είναι χαρακτηριστικό πως ως όρος ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν εμφανίζεται στο δημόσιο πολιτικό διάλογο στη Βρετανία παρά μόνο το 1997,³⁷ καθώς η ορολογία που αξιοποιείται στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής επικεντρώνεται στη *μακροχρόνια εξάρτηση* (long-term dependency), *τη νέα φτώχεια* και την *υποτάξη*, προβλήματα που η καταπολέμησή τους εντοπίζεται στην ανάδειξη του ρόλου και της σημασίας άλλων εννοιών όπως *αυτοδυναμία* (self-reliance), *επιχείρηση* (enterprise), *ευκαιρία* (opportunity), *ιδιότητα του πολίτη* (citizenship), *συνεργατικές σχέσεις* (partnerships), *κοινότητα* (community) (Room, 1992, όπ. αναφ. στο Silver & Wilkinson, 1995, σ. 3). Ωστόσο, παρά την απουσία του όρου στο πεδίο της πολιτικής, στον ακαδημαϊκό χώρο ο αποκλεισμός, ως συνέπεια της φτώχειας και της άνισης κατανομής εισοδήματος,³⁸ είχε γίνει αντικείμενο συζήτησης ήδη από το 1979, όταν ο Townsend (1979) υιοθέτησε την έννοια της *σχετικής αποστέρησης*³⁹ (relative deprivation) για να χαρακτηρίσει την «έλλειψη ή ανεπάρκεια τροφίμων, παροχών, προδιαγραφών, υπηρεσιών και δραστηριοτήτων που είναι συνηθισμένα ή εθιμικά σε μια κοινωνία» (σ. 915).

³⁶ Παρόλο που κατά τη Silver (2007a, σ. 1) η σχέση ένταξης/αποκλεισμού είναι μια *σχέση απόλυτης εξισορρόπησης* (a zero-sum relationship), ο κοινωνικός αποκλεισμός και η ένταξη δεν είναι τέλεια αντώνυμα, αφού, λόγω του διαχωρισμού των τομέων της ζωής, ένα άτομο μπορεί να είναι αποκλεισμένο σε κάποιους, ενώ ταυτόχρονα να είναι ενταγμένο σε άλλους (Silver, 1994, σ. 543).

³⁷ Το Δεκέμβριο του 1997, επί κυβερνήσεως των *Νέων Εργατικών* (New Labour) του Tony Blair, δημιουργήθηκε η *Μονάδα Κοινωνικού Αποκλεισμού* (Social Exclusion Unit), δομή υπαγόμενη απευθείας στο πρωθυπουργικό γραφείο, με σκοπό την παροχή συστάσεων προς τις εμπλεκόμενες κυβερνητικές υπηρεσίες για την ανάπτυξη «συνδεδεμένων πολιτικών καταπολέμησης για αλληλένδετα προβλήματα» (Levitas, 2004a, σσ. 26-27).

³⁸ Ο Townsend αναφέρεται σε *αποκλεισμό ή απόρριψη* (exclusion or rejection) εξαιτίας της άνισης πρόσβασης σε πόρους (1979, σ. 918).

³⁹ Η σχετικότητα της φτώχειας θεωρείται με όρους εθνικούς, πολιτισμικούς και ιστορικούς, εξαρτώμενη δηλαδή από το χώρο και το χρόνο (ό.π., σ. 52).

Η αποδοχή του όρου διευρύνθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, όταν συνδέθηκε με την έννοια της *ιδιότητας του πολίτη* (citizenship) και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν, όπως και το γενικότερο προβληματισμό για την ανισότητα που εκφράστηκε μέσα από τη ρητορική της υποτάξης (Levitas, 2004b, σσ. 204-205). Η αυξανόμενη δημοτικότητα του όρου στο βρετανικό πολιτικό λόγο δεν συνοδεύτηκε ωστόσο από την ανάπτυξη μιας ενιαίας προσέγγισής του, πλην του γεγονότος πως οι κυρίαρχες προσεγγίσεις στρέφονταν γύρω από μια διχοτομική άποψη για την κοινωνία, στη βάση της κοινωνικής ενσωμάτωσης/αποκλεισμού, υπερτονίζοντας την οικονομική διάσταση εις βάρος της κοινωνικής.⁴⁰ Η μετάθεση όμως από έναν πολιτικο-ιδεολογικό λόγο, οργανωμένο με όρους κοινωνικής ανισότητας, σε ένα διχοτομικό λόγο περί ενσωμάτωσης/αποκλεισμού αντανakλά αυτό που η Levitas (2004b) ονομάζει «νέα ντυρκεμειανή ηγεμονία» (new Durkheimian hegemony) (σ. 204), δηλαδή την αντιμετώπιση των κοινωνικών διακρίσεων ως αποτελέσματος μιας μη-φυσιολογικής διάσπασης της κοινωνικής συνοχής και όχι ως ενδημικού στοιχείου του καπιταλισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, η ρητορική του *Τρίτου Δρόμου* (Third Way) επέλεξε να προβάλει τη δυνατότητα συμμετοχής στην κοινωνική και οικονομική ζωή ως αποδοτικότερο μέσο για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και ως επαρκέστερη ένδειξη «κοινωνικής δικαιοσύνης απ' ότι η εισοδηματική ανισότητα από μόνη της» (Davies, 2005, σ. 13). Έτσι, η *ισότητα ευκαιριών* (equality of opportunity) αναδεικνύεται σε βασική προτεραιότητα, αφού «δεν υπάρχει μέλλον για ισοπολιτεία με κάθε κόστος» (Giddens, 2001, σ. 85) και το ζεύγος *ισότητα/ανισότητα* δεν αντιμετωπίζεται τόσο με όρους επάρκειας κοινωνικών και υλικών αγαθών, όσο κυρίως ως προς την ικανότητα αποτελεσματικής αξιοποίησης αυτών.⁴¹ Η έμφαση, βέβαια, που αποδίδει ο Giddens στην *ισότητα ευκαιριών* δεν αποκλείει την αναδιανομή πλούτου και εισοδήματος, την οποία θεωρεί επιβαλλόμενη, στο βαθμό που η *ισότητα ευκαιριών* οδηγεί σε κοινωνική και πολιτισμική διαφοροποίηση αλλά και στην εισοδηματική ανισότητα, που με τη σειρά της δημιουργεί ανισότητα ευκαιριών (ό.π., σ. 89).

⁴⁰ Η έμφαση στην οικονομική διάσταση του αποκλεισμού στηρίχτηκε σε μια *λειτουργιστική* (functionalist) θεώρηση της κοινωνίας και πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσω της απόδοσης της αιτιώδους συνάφειας του αποκλεισμού στην ανεργία και όχι στη φτώχεια. Έτσι, αποκλείοντας τα ζητήματα της υλικής ανισότητας και της σύνδεσης του αποκλεισμού με την κοινωνική πόλωση, οι κυρίαρχες προσεγγίσεις στράφηκαν γύρω από τη διαδικασία ενσωμάτωσης στην κοινωνία μέσω της αμειβόμενης εργασίας.

⁴¹ Στο σημείο αυτό ο Giddens προσεγγίζει την άποψη του Sen (2000, σ. 3) περί της «στέρησης ικανοτήτων» (capability deprivation) ως καθοριστικού παράγοντα που επηρεάζει το επίπεδο ζωής. Υιοθετώντας την αριστοτελική άποψη για την επιτυχία στη ζωή ως ελευθερία ανάληψης σημαντικών δραστηριοτήτων, ο Sen εισαγάγει ως έννοια την *προσέγγιση της ικανότητας* (capability approach) για να περιγράψει την ελευθερία επιλογής, εκ μέρους του ατόμου, του τρόπου πραγμάτωσης της ζωής του, μέσω της αξιοποίησης των θεμελιωδών συστατικών που του παρέχονται (πρωτογενή προϊόντα, πόροι, εισόδημα) (ό.π., σσ. 39-42). Για κριτική αποτίμηση της *προσέγγισης της ικανότητας* και σχετική βιβλιογραφία βλ. Gasper (2002).

Στο επίπεδο της κοινωνικής πολιτικής, η προσέγγιση του Τρίτου Δρόμου για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού παρέμεινε ενσωματωμένη στη λογική του φιλελευθερισμού⁴² και οδήγησε στην απομάκρυνση από κοινωνικά δικαιώματα άνευ όρων σε δικαιώματα υπό όρους που σχετίστηκαν με την έννοια της «ενεργοποίησης»⁴³ (activation) και ηθικολογικούς ισχυρισμούς περί προσωπικής ευθύνης (Béland, 2007, σ. 133).⁴⁴

1.2.1.3 Κοινωνικός αποκλεισμός και Μονοπώλιο

Το τρίτο παράδειγμα της Silver, το *μονοπώλιο*, παρέχει μια πιο σύνθετη εικόνα του αποκλεισμού, πέρα από τον απλό δυϊσμό των *εντός-εκτός* (insiders-outsiders) που περιγράφεται από τα παραδείγματα της αλληλεγγύης (κυρίως) και της εξειδίκευσης, τα οποία συνιστούν τον κυρίαρχο πολιτικο-ιδεολογικό λόγο σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Gore κ. συν., 1995, σ. 7). Σύμφωνα με αυτό, η κοινωνική τάξη (social order) είναι «καταναγκαστική, επιβαλλόμενη μέσω μιας σειράς ιεραρχικών σχέσεων ισχύος» (Silver, 1994, σ. 543), και χαρακτηρίζεται από τη μονοπώληση των βασικών πόρων από ισχυρές ομάδες συμφερόντων, οι οποίες περιορίζουν την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες σε όσους δεν ανήκουν σε αυτές. Στο παράδειγμα αυτό, που αναδεικνύει το ρόλο της κοινωνικής

⁴² Σύμφωνα με τον Béland (2007) «η συμβατότητα μεταξύ ορισμένων μορφών του οικονομικού φιλελευθερισμού και του παραδείγματος του κοινωνικού αποκλεισμού παρείχε το πνευματικό και ιδεολογικό υπόβαθρο για την άσκηση κεντρικής πολιτικής» (σ. 133). Ωστόσο, για την περίπτωση της Βρετανίας, η βαθμιαία μεταλλαγή των Εργατικών από την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία στο νεοφιλελευθερισμό (Heffernan, 2003, σ. 50), μέσω του «Blairism», ενός υβριδίου της πολιτικής των Blair και Major (Hay, 1999, όπ. αναφ. στο Crowther, 2000, σ. 158), οδήγησε στη διατήρηση του μεγαλύτερου μέρους της συντηρητικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής κληρονομιάς και περιόρισε τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο για τον κοινωνικό αποκλεισμό στην απλή νομιμοποίηση προγραμμάτων που ελάχιστα έθιγαν τη φιλελεύθερη λογική, ενώ συνέχισαν τον περιορισμό των κοινωνικών δαπανών, την ιδιωτικοποίηση, τη στοχοθέτηση (targeting) και την αύξηση της ανισότητας (Evans, 1998· Hills, 1998).

⁴³ Η «ενεργοποίηση» εισήγαγε την ανταποδοτικότητα της κοινωνικής πρόνοιας (workfare) με στόχο την προώθηση ενεργητικών προγραμμάτων ένταξης στην αγορά εργασίας σε αντικατάσταση της παθητικής καταβολής επιδοματικών ενισχύσεων. Πιστή στο παράδειγμα της εξειδίκευσης, μια τέτοια προσέγγιση γίνεται κατανοητή ως προϊόν του φιλελευθερισμού, του ατομικισμού και της αυξημένης ευελιξίας στην αγορά εργασίας που χαρακτηρίζει την αγγλοσαξονική παράδοση και που φαινομενικά την αντιδιαστέλλει προς τη ρεπουμπλικανική έννοια της αλληλεγγύης που προσδιόριζε τις αντίστοιχες πολιτικές στη Γαλλία. Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι Clasen και Clegg (2003), η διπολική αυτή διάκριση είναι παραπλανητική, αφού κατά τη δεκαετία του 1990 τόσο η Βρετανία όσο και η Γαλλία προώθησαν πολιτικές για την ανεργία στη βάση της ενεργοποίησης καταλήγοντας σε «διαφορετικές αλλά όχι αντίθετες κατευθύνσεις» (σ. 378).

⁴⁴ Δείγμα ηθικολογικού ισχυρισμού είναι η προβληθείσα αντίληψη της αλληλεγγύης ως ηθικής υποχρέωσης του ατόμου για φροντίδα όχι μόνο του εαυτού του αλλά του συνόλου του κοινωνικού του περιγύρου. Χωρίς καμιά έννοια ταξικής αλληλεγγύης στη βάση υλικών και πολιτικών συμφερόντων, αυτή η έννοια της αλληλεγγύης συνιστούσε «ένα δόγμα για την υποχρέωση προς τους άλλους», θεμελιωμένο στη σφαίρα της ηθικής (Davies, 2005, σ. 10). Επίσης, η ανάδειξη της προσωπικής ευθύνης εις βάρος των κοινωνικών δικαιωμάτων που εκπορεύονται από την ιδιότητα του πολίτη αποτελεί άμεσο αποτέλεσμα του ανασχηματισμού του κράτους πρόνοιας στην κατεύθυνση της αναγνώρισης υποχρεώσεων παράλληλα με την απαίτηση δικαιωμάτων εκ μέρους του πολίτη [πρβλ. τη φράση του Giddens (1998) «όχι δικαιώματα χωρίς ευθύνες» (σ. 65)] και την προσπάθεια αυτά να ειδικωθούν ως ξεχωριστές κάθε φορά περιπτώσεις που ισχύουν για επιλεγμένες υποομάδες του πληθυσμού και όχι ως κατηγορηματικά δικαιώματα στη βάση καθολικών και ενιαίων κανόνων (Cox, 1998, σσ. 8,13).

τάξης, της θέσης κύρους και της πολιτικής ισχύος, ο αποκλεισμός προκύπτει λόγω του *κοινωνικού εγκλεισμού* (social closure) ή της κοινωνικής περιχαράκωσης των προνομιούχων ομάδων, οι οποίες, ελέγχοντας τον τρόπο και τους κανόνες πρόσβασης στους βασικούς πόρους (απασχόληση, πολιτισμικά και υλικά αγαθά, υπηρεσίες), καθορίζουν ταυτόχρονα και το ποιος αποκλείεται από αυτούς (Bhalla & Lapeyre, 2004, σ. 11).⁴⁵ Συνιστά, λοιπόν, ο εγκλεισμός μια μορφή συλλογικής κοινωνικής δράσης που, σκόπιμα ή μη, οδηγεί στην κοινωνική και ιστορική⁴⁶ κατασκευή της ταυτότητας των αποκλεισμένων (Parkin, 1979, σ. 45).

Οι θεμελιακές επιρροές του παραδείγματος του μονοπωλίου προέρχονται από το Weber και σε ένα μικρότερο βαθμό απηχούν θέσεις του Marx⁴⁷ και του Marshall⁴⁸ (Silver, 1995, σ. 68). Αξιοποιώντας τη βεμπεριανή έννοια του *εγκλεισμού*,⁴⁹ που περι-

⁴⁵ Ο έλεγχος των βασικών πόρων εκ μέρους μιας ομάδας και ο αποκλεισμός των υπολοίπων γίνεται στη βάση ομαδικών ή ατομικών κριτηρίων. Στην πρώτη περίπτωση τα προνόμια θεωρούνται εγγενή για όλα τα μέλη της ομάδας ως αποτέλεσμα του κοινού τους δεσμού (π.χ. αριστοκρατική καταγωγή, φυλετική-εθνική ταυτότητα, κ.λπ.). Στη δεύτερη περίπτωση τα κριτήρια είναι ατομικά (π.χ. ακαδημαϊκοί τίτλοι, ιδιοκτησία) και προσφέρουν μια επισφαλέστερη, συγκριτικά με την πρώτη, προστασία και διαγενεακή μεταφορά των προνομίων. Ο Murphy (2001, σ. 550) θεωρεί πως η παρατηρούμενη στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες μετάβαση από τα ομαδικά στα ατομικά κριτήρια διαφοροποίησης δε συνιστά εξάλειψη του αποκλεισμού και της εκμετάλλευσης αλλά ποιοτική διαφοροποίησή τους.

⁴⁶ Ο Murphy (2001, σσ. 1-3) αναφέρεται σε τυπικούς ή άτυπους, φανερούς ή συγκαλυμμένους *κώδικες κοινωνικού εγκλεισμού* που καθορίζουν τις πρακτικές μονοπώλησης και αποκλεισμού. Οι κώδικες αυτοί είναι ιστορικά κατασκευάσματα, δηλαδή έχουν εφαρμογή και ισχύ σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, όσο κι αν φαίνονται καθολικοί και αδιαμφισβήτητοι κατά την περίοδο της μέγιστης ισχύος τους. Η μεταλλαγή του ιδεολογικού υπόβαθρου που καθορίζει τους κώδικες αυτούς οδηγεί στην εξάλειψη ή την αντικατάστασή τους, ενίοτε όμως και στη διατήρησή της ισχύος τους ως άτυπων και συγκαλυμμένων πρακτικών αποκλεισμού (π.χ. η μεταλλαγή του ιδεολογικού πλαισίου του νοτιοαφρικανικού *apartheid* οδήγησε μεν στον κανονιστικό τερματισμό του φυλετικού αποκλεισμού, αλλά η φυλετική ανισότητα παρέμεινε στη βάση παρασκηνιακών πρακτικών αποκλεισμού).

⁴⁷ Θεμελιώδης αρχή της μαρξικής θεωρίας είναι πως η κοινωνία δεν αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο ατόμων με κοινά ενδιαφέροντα, αλλά είναι διαιρεμένη σε τάξεις με αντικρουόμενα συμφέροντα, έτσι ώστε η προοπτική πλήρους κοινωνικής ένταξης στην ταξικά διαρθρωμένη κοινωνία να είναι αδύνατη. Το συγκρουσιακό στοιχείο της ταξικής διαφοροποίησης, η ανάπτυξη της ενδο-ταξικής αλληλεγγύης αλλά και η διαπίστωση του εγγενούς χαρακτήρα του αποκλεισμού στις ταξικά διαρθρωμένες κοινωνίες συνιστούν τις μαρξικές επιρροές στο παράδειγμα του μονοπωλίου.

⁴⁸ Στο μέτρο που η άνιση κατανομή ισχύος που χαρακτηρίζει τις διαφοροποιημένες ομάδες μπορεί να μετριάσει μέσω της απόδοσης της *ιδιότητας του πολίτη* (citizenship) και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν, όπως προσδιορίστηκαν από το Marshall (Silver, 1995, σ. 68). Για την ιδιότητα του πολίτη και τα προσαρτώμενα δικαιώματα βλ. στην ενότητα 1.6.3.1- *Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικός αποκλεισμός*.

⁴⁹ Η βεμπεριανή έννοια του εγκλεισμού συνδέεται στενά με τη θέση του ιδίου για τη μονοπώληση των ευκαιριών και τη λειτουργία των ομάδων θέσεων κύρους (status groups) στη διαδικασία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Murphy, 1983, σ. 633). Η μονοπώληση συμβολικών και υλικών αγαθών, καθώς και ευκαιριών ως αποτέλεσμα αυτής της διαστρωμάτωσης, θεμελιώνεται στην έννοια της εκμετάλλευσης, η οποία όμως στη νεο-βεμπεριανή της μορφή διευρύνεται πέρα από τη στενή μαρξιστική διάσταση, ως οικειοποίηση της υπεραξίας της εργασίας, και περιλαμβάνει κάθε είδους πρακτική αποκλεισμού που μπορεί να ασκηθεί με κριτήριο την ιδιοκτησία, τους ακαδημαϊκούς τίτλους, τη φυλή, το φύλο, τη θρησκεία, τη γλώσσα κ.λπ. (Murphy, 1986, σ. 23· 2001, σ. 10). Ο Murphy (2001, σ. 8) υποστηρίζει πως η θεωρία του Weber περί εγκλεισμού στερείται ενοποιητικής προσέγγισης, όπως άλλωστε και το έργο των υπόλοιπων θεωρητικών που εργάστηκαν πάνω σε αυτήν (όπως ο Collins και ο Parkin) και έδωσαν διακριτές και ενίοτε διαφορετικές προσεγγίσεις. Ωστόσο, παρά την αδυναμία αυτών των προσεγγί-

γράφει «μια διαδικασία υποταγής όπου μια ομάδα μονοπωλεί τα πλεονεκτήματα, στερώντας τις ευκαιρίες από αυτούς που είναι εκτός, τους οποίους ορίζει ως κατώτερους ή ακατάλληλους» (ό.π., σ.69), το παράδειγμα του μονοπωλίου αναδεικνύει τη δυναμική σχέση αποκλειόντων και αποκλειομένων τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και στο πλαίσιο της καθημερινής αλληλεπίδρασης μέσω της γλώσσας, της άσκησης φυσικού ελέγχου ή συμβολικής βίας, με σκοπό τη διατήρηση της ιεραρχίας των θέσεων κύρους και των ποικίλων πλεονεκτημάτων/μειονεκτημάτων που απορρέουν από αυτές.

Ο κοινωνικός εγκλεισμός, ως δυναμική σχέση αποκλειόντων-αποκλειομένων, υλοποιείται με δυο γενικές μορφές (Parkin, 1979, σ. 44): α) *εγκλεισμός αποκλεισμού* (exclusionary closure) και β) *εγκλεισμός σφετερισμού* (usurpatory closure).⁵⁰ Κοινό στοιχείο και των δύο αυτών μορφών είναι η κινητοποίηση δυνάμεων εκ μέρους κάθε ομάδας με σκοπό τη διατήρηση ή τη μεγιστοποίηση του ελέγχου επί των σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών πόρων. Διαφοροποιούνται, ωστόσο, οι μορφές εγκλεισμού στην κατεύθυνση άσκησης της ισχύος των ομάδων, όπως και στην αιτιακή σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ τους. Ο εγκλεισμός αποκλεισμού συνιστά άσκηση ισχύος με καθοδική πορεία, εκ μέρους των ομάδων που διαθέτουν θέσεις κύρους και σημαντική πρόσβαση σε πόρους, με σκοπό τη διατήρηση της δεσπόζουσας θέσης τους έναντι όλων των υπόλοιπων ομάδων. Αντίστροφα, ο εγκλεισμός σφετερισμού συνιστά άσκηση ισχύος με ανοδική πορεία, εκ μέρους των «αρνητικώς προνομιούχων» (ό.π., σ. 45) με σκοπό τη διεκδίκηση τμήματος των προνομίων των ανώτερων ομάδων από τις οποίες βρίσκονται υπό καθεστώς κυριαρχίας (Murphy, 1983, σ. 634· Parkin, 1979, σ. 74). Η αιτιακή σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ των δυο μορφών εγκλεισμού είναι εμφανής. Οι πρακτικές αποκλεισμού που ασκούνται από τις κυρίαρχες ομάδες έχουν ως αποτέλε-

σεων να προτείνουν «ένα συνεκτικό προβληματισμό για την ανάλυση του πώς οι κανόνες ή οι κώδικες εγκλεισμού (...) δομούνται» (1984, σ. 555), θεωρεί πως η έννοια παρέχει το απαραίτητο πλαίσιο για μετάβαση «από αναλύσεις εστιασμένες στενά σε ένα συγκεκριμένο μέσο κυριαρχίας και σε μια συγκεκριμένη ομάδα κανόνων μονοπώλησης και αποκλεισμού προς την εστίαση στη μονοπώληση και τον αποκλεισμό καθ' αυτούς» (1986, σ. 21). Συνιστά, λοιπόν, η έννοια του κοινωνικού εγκλεισμού ένα μέσο ικανό αφενός για την οριοθέτηση της ανισότητας, αφετέρου για την πληρέστερη κατανόηση του τρόπου καθορισμού και δημιουργίας των διαδικασιών κοινωνικής ιεράρχησης (Roscigno, Garcia, & Bobbitt-Zehe, 2007, σ. 21). Σε κάθε περίπτωση, οι βεβηριανές προσεγγίσεις των εννοιών του εγκλεισμού, της κοινωνικής τάξης, της μονοπώλησης των ευκαιριών και του ρόλου των θέσεων κύρους συνθέτουν μια θεωρία ισχύος και κυριαρχίας (Murphy, 2001, σ. 9). Για πληρέστερη προσέγγιση της βεβηριανής έννοιας της ισχύος βλ. Murphy (1982, σσ. 180-184).

⁵⁰ Οι μορφές αυτές φαινομενικά είναι αντίθετες, ωστόσο λειτουργούν συμπληρωματικά, αφού μπορούν να συνυπάρξουν και να χαρακτηρίσουν τις πρακτικές που ασκεί ταυτόχρονα η ίδια κοινωνική ομάδα. Ο Parkin (1979) αναφέρει την περίπτωση του *διπλού εγκλεισμού* (dual closure) (σ. 89) για να χαρακτηρίσει τις περιπτώσεις εκείνες όπου μια κοινωνική ομάδα, ευρισκόμενη στο μέσο της κοινωνικής ιεραρχίας και υφιστάμενη αποκλεισμό από μια ισχυρότερη, αποκλείει με τη σειρά της κάποια άλλη ομάδα πιο ανίσχυρη από αυτήν. Σημαντικό είναι εδώ να διευκρινιστεί πως στην περίπτωση του διπλού εγκλεισμού ο αποκλεισμός της υπολειπόμενης ομάδας δε συνοδεύεται και από τη διεκδίκηση μεριδίου επί των πόρων της ισχυρότερης ομάδας. Αντίθετα, στην περίπτωση του σφετερισμού, ο αποκλεισμός της υπολειπόμενης ομάδας συντελεί άμεσα στην αύξηση του μεριδίου που καρπώνεται η ομάδα αναφοράς από την ισχυρότερη από αυτήν ομάδα (Murphy, 1986, σ. 31 · 2001, σ. 54).

σμα τις αντίστοιχες πρακτικές σφετερισμού εκ μέρους των ομάδων που μειονεκτούν, αφού «ο σφετερισμός είναι η αντίδραση που η ισχύς του αποκλεισμού προξενεί ενάντια στον εαυτό της» (Murphy, 1986, σ. 32).

Τα μέσα επίσης που αξιοποιούνται διαφέρουν κατά περίπτωση. Στον εγκλεισμό αποκλεισμού κυρίαρχες αναδεικνύονται οι θεσμικές ρυθμίσεις και η αξιοποίηση των λειτουργιών της εξουσίας (νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική), που «νομιμοποιούν» τη θέση και την άσκηση ισχύος εκ μέρους των προνομιούχων ομάδων.⁵¹ Στην περίπτωση του σφετερισμού οι πρακτικές θεμελιώνονται σε ένα «εναλλακτικό πρότυπο αναδιανεμητικής δικαιοσύνης» (Parkin, 1979, σ. 74) που μπορεί να εκτείνεται από περιθωριακές μορφές αναδιανομής των αγαθών έως ενέργειες πλήρους απαλλοτρίωσής τους. Στηριζόμενες κυρίως στη μαζική κινητοποίηση και στην πραγματοποίηση απεργιών, διαδηλώσεων και άλλων μορφών κινηματικής δράσης (π.χ. καταλήψεις, συγκρούσεις με την αστυνομία κ.λπ.) οι πρακτικές σφετερισμού συνιστούν άμεση πρόκληση για το «επίσημο σύστημα διανεμητικής δικαιοσύνης που εκφράζεται στη νομική επικύρωση των κανόνων αποκλεισμού» (ό.π., σ. 75). Ακόμη κι αν οι πρακτικές σφετερισμού δεν σκοπεύουν στην άμεση ανατροπή της ιεραρχικής δομής της κοινωνίας, οι επιτυχίες που σημειώνουν έχουν ως αποτέλεσμα την άρση ή τη διάβρωση των εμποδίων του αποκλεισμού και την προσκόμιση άμεσων κερδών, που μελλοντικά μπορούν να εξαργυρωθούν υπό τη μορφή πόρων – άρα και ισχύος – θέτοντας εν τέλει υπό διαπραγμάτευση τη θέση της ομάδας στην ιεραρχική δομή (Murphy, 1986, σ. 29· 2001, σ. 70).

Υπό αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, η προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού, ως προς το παράδειγμα του μονοπωλίου, συνδέεται άμεσα με την κατεύθυνση που λαμβάνει η κοινωνική πολιτική στο θέμα της κατανομής πόρων και της ισότητας/ανισότητας που σχετίζεται με αυτήν. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών ποικίλουν ως προς τη σημασία που αποδίδουν στους *πόρους ισχύος* (power resources) και στη σχέση τους με την ανισότητα,⁵² συμφωνούν ωστόσο στη βασική διάκριση των πόρων αυτών, από τη μια σε όσους σχετίζονται με τον έλεγχο των μέσων

⁵¹ Η θεσμική νομιμοποίηση αποτελεί, κατά το Murphy (1984, σσ. 555-557), την *κύρια* (principal) μορφή αποκλεισμού. Οι άλλες είναι η *παράγωγη* (derivative) που προκύπτει άμεσα από την προηγούμενη, μολονότι δεν είναι πανομοιότυπες, όπως και η *τυχαία* (contingent) μορφή αποκλεισμού. Στην περίπτωση της παράγωγης μορφής εντάσσονται οι ακαδημαϊκοί τίτλοι, ως προαπαιτούμενο για την κάλυψη σημαντικών θέσεων εργασίας, ή διάφοροι άλλοι μηχανισμοί αποκλεισμού φυλετικών, εθνοτικών, θρησκευτικών κ.λπ. ομάδων που, αν και θεμελιώνονται στους νόμους, συνήθως είναι άρρητοι. Η τελευταία μορφή αποκλεισμού, η τυχαία, προκύπτει είτε ως παρεπόμενο της λειτουργίας των δύο προηγούμενων, είτε ως ένα ολοκληρωτικά απομονωμένο και τυχαίο γεγονός αποκλεισμού που δεν μπορεί να ενταχθεί στις κατηγορίες αυτές.

⁵² Π.χ. η πλουραλιστική προσέγγιση θεωρεί πως οι πόροι ισχύος στις σύγχρονες δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες κατανέμονται σχετικά σταθερά και ισότιμα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, ενώ η μαρξιστική προσέγγιση θεωρεί πως αυτοί κατανέμονται μεν σταθερά, πλην όμως διχοτομικά, αφού η τάξη των κεφαλαιοκρατών νέμεται το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των πόρων, αφήνοντας ελάχιστους για την ομάδα των μισθωτών (Korpi, 1980, σσ. 297-298).

παραγωγής και από την άλλη στις δομές οργάνωσης και κινητοποίησης των δυνάμεων της εργασίας σε συλλογική δράση, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα και τα εργατικά σωματεία (Korpi, 1980, σ. 298). Προκειμένου λοιπόν να κατανοήσουμε το ρόλο της δημόσιας πολιτικής στη λειτουργία των διανεμητικών διεργασιών εντός μιας δεδομένης κοινωνίας, οφείλουμε να διερευνήσουμε το βαθμό άσκησης ελέγχου επί των πολιτικών αποφάσεων. Με δεδομένη τη σημασία και την ισχύ της τάξης του κεφαλαίου, τουλάχιστον στις καπιταλιστικές δημοκρατίες, η άλλη παράμετρος καθορισμού των πολιτικών αποφάσεων είναι ο βαθμός οργάνωσης της εργατικής τάξης και η επιρροή που ασκεί στη λειτουργία της κυβέρνησης.⁵³ Τα στοιχεία αυτά αποτελούν ένα σαφή δείκτη της *διανεμητικής σύγκρουσης* (distributional conflict), όπως αυτή καθορίζεται κυρίως από το επίπεδο της *εργασιακής σύγκρουσης* (industrial conflict) (ό.π., σ. 307), δηλαδή της σχέσης μεταξύ των δύο βασικών αντιμαχόμενων παραγόντων στις δυτικές δημοκρατίες, του κεφαλαίου και της εργασίας (Korpi & Shalev, 1979, σ. 164).

Στην πάλη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας για τον έλεγχο των πόρων, η εξισορρόπηση των δυνάμεων αποκλεισμού/σφετερισμού και ο έλεγχος της εργασιακής σύγκρουσης μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Στον ευρωπαϊκό γεωπολιτικό χώρο, όπου και θεμελιώνεται η τυπολογία της Silver, η περίπτωση του σκανδιναβικού μοντέλου ευημερίας,⁵⁴ και ειδικότερα της Σουηδίας,⁵⁵ αποτελεί το κατάλληλο πλαίσιο θεώρησης του παραδείγματος του μονοπωλίου.

⁵³ Ο βαθμός οργάνωσης της εργατικής τάξης καθορίζεται από το ποσοστό συμμετοχής στα εργατικά σωματεία και από το ποσοστό των ψήφων που λαμβάνουν τα παραδοσιακά σοσιαλδημοκρατικά και αριστερά κόμματα. Η επιρροή της εργατικής τάξης στην κυβέρνηση εξαρτάται: α) από το ποσοστό των κυβερνητικών μελών που προέρχονται από τα σοσιαλδημοκρατικά-αριστερά κόμματα, β) από την έκταση της αντιπροσώπευσης των κομμάτων αυτών στο κοινοβούλιο και γ) από το χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι κυβερνήσεις αυτές βρίσκονται στην εξουσία (Korpi, 1980, σ. 307).

⁵⁴ Οποιαδήποτε αναφορά στις τυπολογίες μοντέλων ευημερίας οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τους περιορισμούς, τις συμβάσεις όσο και τη σύγχυση που τις χαρακτηρίζει, αφενός λόγω των πολλών κριτηρίων ταξινόμησης (γεωγραφικών, πολιτικο-ιδεολογικών, κοινωνικών), αφετέρου λόγω της χρήσης νέων όρων για την περιγραφή ήδη γνωστών ταξινομήσεων. Έτσι, την αρχική διπλή διάκριση των Wilensky και Lebaux μεταξύ *υπολειμματικού* (residual) και *θεσμικού* (institutional) καθεστώτος ευημερίας (Wilensky & Lebaux, 1958 ό.π. αναφ. στο Abrahamson, 1999, σσ. 395-396), ακολουθεί ο τριπλός διαχωρισμός του Titmuss σε *υπολειμματικό* (residual), *εργασιακής επίτευξης* (industrial achievement) και *θεσμικό αναδιανεμητικό μοντέλο* (institutional redistributive) (ό.π., σ. 396-398), τα οποία διατηρήθηκαν – πλην όμως μετονομασμένα – από τον Esping-Andersen (2006) σε *φιλελεύθερο* (liberal), *συντηρητικό/κορπορατιστικό* (conservative/corporatist) και *σοσιαλδημοκρατικό* (social democratic) (σσ. 167-169), ενώ ακολούθησαν και άλλες ταξινομήσεις με μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό μοντέλων βασισμένες στα ίδια ή άλλα κριτήρια. Πέρα από τις διαφορές στην έκταση και τα κριτήρια των τυπολογιών, το σκανδιναβικό μοντέλο, όπως κι αν ονομάστηκε (Scandinavian, Nordic, σοσιαλδημοκρατικό, θεσμικό, καθολικό κ.λπ.), συνιστά διακριτή κατάσταση στο χώρο των καθεστώτων ευημερίας, ακόμα και μετά την αναμόρφωσή του κατά την κρίση της δεκαετίας του 1990 και τον πρόσφατο εξευρωπαϊσμό του (Abrahamson, 2003, σσ. 9, 23). Η αποδοχή του μοντέλου βέβαια δε συσκοτίζει τις ποιοτικές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν μεταξύ των επί μέρους κρατών, σε βαθμό να γίνονται αναφορές για «ξεχωριστή Δυτική και Ανατολική Σκανδιναβική εμπειρία» (Abrahamson, 1999, σ. 411) ή για «Ανατολική Σκανδιναβική» και «Δυτική Σκανδιναβική» παράδοση (Knudsen & Rothstein, 1994, σ. 218), μεταθέτει όμως την εστίαση από μεμονωμένες ρυθμίσεις και θεσμούς που μπορεί να ενυπάρχουν και σε άλλες (εκτός Σκανδιναβίας) χώρες στον τρόπο με τον οποίο οι ρυθμίσεις και τα μέτρα πολιτικής λειτουργούν ενοποιητικά (Andersen, 2008, σ. 46).

Η περίπτωση της Σουηδίας, υπό το πλέγμα της βεμπεριανής οπτικής για την κατανομή των βασικών κοινωνικών και οικονομικών πόρων, εντάσσεται στο παράδειγμα της «πλουραλιστικής βιομηχανοποίησης» (pluralistic industrialism) (Korpi & Shalev, 1979, σ. 164), μια κατάσταση όπου η διανεμητική σύγκρουση μεταξύ των αντιμαχόμενων ομάδων αποκλεισμού/σφετερισμού (εν προκειμένω εργοδοτών και εργαζομένων), μολονότι δεν εξαλείφθηκε, περιορίστηκε σημαντικά και διευθετήθηκε κυρίως μέσα από θεσμικά κανάλια και όχι τόσο στο πεδίο της εργασιακής σύγκρουσης. Ήδη από τις αρχές του 20ου αι. ο βαθμός οργάνωσης της εργατικής τάξης στη Σουηδία ήταν σε τέτοια επίπεδα, ώστε να εξασφαλίζει αφενός τις συλλογικές διαπραγματεύσεις στο πεδίο της εργασίας, αφετέρου την πολιτική-θεσμική κατοχύρωσή τους από την πολιτική εξουσία. Η αποτυχία των δυνάμεων του αποκλεισμού να περιορίσουν την ισχύ των εργατικών σωματείων, άρα και τη δυνητική πρόσβασή τους σε μεγαλύτερο ποσοστό πόρων, καθώς και ο έλεγχος που τα τελευταία απέκτησαν στην πολιτική εξουσία, ιδιαίτερα μετά την ανάδειξη σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων από το 1932 και εξής, οδήγησαν στον επανακαθορισμό των στρατηγικών σύγκρουσης και στο συμβιβασμό εργοδοτών-εργαζομένων. Η κατάσταση αυτή μεσοπρόθεσμα ξεπέρασε τους περιορισμούς μιας σχέσης απόλυτης εξισορρόπησης και εξελίχθηκε σε σχέση *θετικού αθροίσματος* (positive-sum relationship) με τις δύο πλευρές να καρπώνονται από αυτήν τη συνεργασία που ενίσχυε την οικονομική πρόοδο (Korpi & Shalev, 1979, σ. 172). Αποτέλεσμα αυτού του συμβιβασμού ήταν η υιοθέτηση δημοσιονομικών, εκπαιδευτικών, εργασιακών και λοιπών πολιτικών ως εναλλακτικών⁵⁶ μέσων διανομής πόρων. Θεμελιωμένο στη γενικευμένη απασχόληση του εργατικού δυναμικού⁵⁷ και την υψηλή φορολογία, το σουηδικό καθεστώς ευημερίας εξασφάλιζε τα απαραίτητα πλεονάσματα που του προσέδιδαν χαρακτηριστικά *καθολικότητας*⁵⁸ (universality) (Bergh, 2004, σσ. 749- 750),

⁵⁵ Η επιλογή της Σουηδίας ως αντιπροσωπευτικού δείγματος του σκανδιναβικού μοντέλου ευημερίας είναι τόσο συνηθισμένη, ώστε οι Knudsen και Rothstein (1994) να σημειώνουν πως «φαίνεται ότι οι μη-Σκανδιναβοί θεωρούν ευρέως πως οι άλλες σκανδιναβικές χώρες δεν είναι τίποτα περισσότερο από ασήμαντες παραλλαγές του σουηδικού θέματος» (σ. 204). Ωστόσο και οι ίδιοι καταλήγουν να θεωρήσουν τη Σουηδία, μαζί με τη Δανία, ως τις δύο καταλληλότερες περιπτώσεις για τη μελέτη του σκανδιναβικού μοντέλου.

⁵⁶ Έναντι της εργασιακής σύγκρουσης.

⁵⁷ Στη Σουηδία παραδοσιακά ασκούνταν πολιτικές ενεργού προώθησης της απασχόλησης, κυρίως μέσω προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης που επέτρεπαν στο εργατικό δυναμικό να προσαρμόζει τις δεξιότητές του, ώστε να ανταποκρίνεται στις πιέσεις των δομικών μεταρρυθμίσεων της οικονομίας (Kox, 2004, σ. 212). Η αποτελεσματικότητα αυτών των πολιτικών συνέβαλε στη διατήρηση υψηλών ποσοστών απασχόλησης κατά τις δεκαετίες του 1970-1980, ξεπερνώντας το πρόβλημα της υψηλής ανεργίας που χαρακτήριζε τις περισσότερες χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. (Andersen, 2008, σ. 52). Ωστόσο, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1990, οι πολιτικές ενεργού απασχόλησης συνδέθηκαν με την ανταποδοτικότητα της κοινωνικής πρόνοιας, σε μια σύζευξη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (Andersen, 2004, σ. 752), στην ίδια κατεύθυνση με τις αντίστοιχες πολιτικές που ασκήθηκαν σε Αγγλία και Γαλλία.

⁵⁸ Η καθολικότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας σχετίζεται τόσο με το εύρος του πληθυσμού που ωφελείται όσο και με το επίπεδο των παροχών. Έτσι, ένα καθολικό σύστημα εξασφαλίζει

εξασφαλίζοντας έτσι την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, τουλάχιστον κατά τη μεταπολεμική περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης και μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1990 επανακαθόρισε τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, καθώς ο εξισορροπητικός ρόλος του κράτους υποχώρησε, παρασύροντας μαζί του τις εγγυήσεις που αυτό προσέφερε για την αποτελεσματική λειτουργία του μοντέλου ευημερίας. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, η αναμόρφωση της αγοράς εργασίας και η αποκέντρωση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της κρατικής διοίκησης υπονόμευσαν την καθολικότητα του μοντέλου και συνακόλουθα τη διαπραγματευτική θέση της εργατικής τάξης (Kox, 2004, σσ. 212- 215).

1.2.2 Η προσέγγιση της Levitas για τον κοινωνικό αποκλεισμό

Η προηγηθείσα ταξινόμηση της Silver προσφέρει ένα πλαίσιο θεώρησης των πολλών νοηματοδοτήσεων του κοινωνικού αποκλεισμού, τουλάχιστον όπως αυτές θεμελιώθηκαν σε διακριτά ιστορικά περιβάλλοντα και καθεστώτα ευημερίας. Ωστόσο, διακριτές, και εν πολλοίς διστάμενες, προσεγγίσεις του όρου εντοπίζονται ακόμη και εντός του ίδιου ιστορικού πλαισίου, όπως τουλάχιστον καταδεικνύει η ανάλυση της Levitas (1999a, 1999b, 2004a, 2004b, 2006) για τη χρήση του όρου στη Βρετανία των Νέων Εργατικών.

Η Levitas (2004a, σσ. 228- 238) επιδιώκει την ανάδειξη της μεταλλαγής των ιδεολογικών θεμελίων της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και της συνακόλουθης αξιοποίησής της στο πεδίο άσκησης πολιτικής. Μελετώντας τον κυρίαρχο πολιτικο-ιδεολογικό λόγο και τις χρήσεις του όρου, διέκρινε ένα μοντέλο τριών διαφορετικών – όσο και αντιφατικών⁵⁹ – προσεγγίσεων. Αυτές είναι: α) ο αναδιανεμητικός λόγος, β) ο λόγος για την κοινωνική ενσωμάτωση και γ) ο ηθικός λόγος για την υποτάξη.⁶⁰

πρόσβαση σε όλο τον πληθυσμό (έναντι της επιλεκτικής πρόσβασης των στοχευμένων προγραμμάτων) και οι προσφερόμενες παροχές είναι ανάλογες του εισοδήματος των δικαιούχων (earnings related) και όχι κατ' αποκοπή (flat-rate). Οι Korpi και Palme (1998) παραθέτουν μια σειρά μελετών για να στηρίξουν τη θέση πως τα καθολικά συστήματα κοινωνικής προστασίας συντελούν αποτελεσματικότερα στην καταπολέμηση της φτώχειας και της ανισότητας, αναφερόμενοι στο *παράδοξο της αναδιανομής* (the paradox of distribution) (ό.π., σσ. 681-682) όπου οι παρεχόμενοι πόροι που δεν απευθύνονται αποκλειστικά στις φτωχότερες ομάδες του πληθυσμού φαίνεται να λειτουργούν ακριβώς προς χάριν αυτών των ομάδων, μειώνοντας αποτελεσματικότερα την ανισότητα και τη φτώχεια.

⁵⁹ Ο αντιφατικός χαρακτήρας των προσεγγίσεων αυτών, η καθεμιά από τις οποίες αποδίδει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε εντελώς διαφορετικούς λόγους, αποτελεί κατά τη Levitas ένα σύνηθες χαρακτηριστικό της ρητορικής των Νέων Εργατικών (2004c, σσ. 41-42), που μέσω του συμφυρματικού και διχοτομικού της χαρακτήρα (βλ. σχετ. Φραγκουδάκη, 1996, σσ. 165, 173, για το περιεχόμενο των εννοιών) διαχειρίζεται τους όρους με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργεί σύγχυση γύρω από τη δήλωση και την παραδήλωσή τους, συσκοτίζοντας έτσι το εννοιολογικό τους περιεχόμενο και επιτυγχάνοντας την ανακατασκευή του προβλήματος και των αιτιωδών συναφειών του.

⁶⁰ Η Walsh (2006, σσ. 190-197) διαπιστώνει σημαντικές επικαλύψεις μεταξύ των προσεγγίσεων της Silver και της Levitas. Έτσι, προτείνει την *αντίληψη της πρόνοιας* (welfare conception) που ενσωματώνει το παράδειγμα του μονοπωλίου με τον αναδιανεμητικό λόγο, την *αντίληψη της αγοράς εργασίας* (labour market conception) που ενσωματώνει το παράδειγμα της εξειδίκευσης με το λόγο για την κοινω-

Ο αναδιανεμητικός λόγος (Redistributive Discourse –RED) περιλαμβάνει στον πυρήνα της προσέγγισής του ως αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού τη φτώχεια (Levitas, 1999a, σ. 5· 2004a, σσ. 228-229), διευρύνει όμως την οπτική του και συμπεριλαμβάνει ζητήματα σχετικά με το φύλο, την εθνότητα και γενικά όλη την κλίμακα των κοινωνικών ανισοτήτων. Ιδεολογικά συνδέεται με την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατική σκέψη και απηχεί την αντίληψη του Townsend (1979, σσ. 31, 915) περί σχετικής αποστέρησης. Τα βασικά σημεία της προσέγγισης αυτής είναι πως:

- Θεωρεί τη φτώχεια ως την πρωταρχική αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος μπορεί να καταπολεμηθεί αποφασιστικά μέσω πολιτικών αναδιανομής, τόσο άμεσων (αύξηση κοινωνικών επιδομάτων, μείωση ανισοτήτων) όσο και έμμεσων (αυξημένη επένδυση στις δημόσιες υπηρεσίες) (Levitas, 2001, σ. 451)·
- Αξιοποιεί δυνητικά την άμισθη εργασία·
- Διευρύνει τη θεώρηση της ανισότητας πέρα από την έλλειψη υλικών πόρων, αποδίδοντας έμφαση στις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πτυχές της ιδιότητας του πολίτη·
- Εστιάζει επί των διαδικασιών που δημιουργούν τον αποκλεισμό, επιδιώκοντας τη ριζική μείωση των ανισοτήτων και αναδιανομή πόρων και ισχύος (Levitas, 1999a, σ. 5).

Ο λόγος για την κοινωνική ενσωμάτωση (Social Integration Discourse –SID) ταυτίζει την κοινωνική ένταξη με τη συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία η οποία δεν παρέχει αποκλειστικά οικονομικούς πόρους αλλά και πολιτισμική ενσωμάτωση. Η διχοτομική αντίληψη ένταξης/αποκλεισμού αποκλειστικά και μόνο ως προς την εργασία/μη-εργασία απηχεί έναν «ανούσιο ντυρκεμειανισμό» (Levitas, 2004b, σ. 213), αφού αγνοεί το γεγονός πως οι «θέσεις μέσα στις οποίες οι άνθρωποι θεωρούνται “ενσωματωμένοι” μέσω της αμειβόμενης εργασίας, είναι στην ουσία άνισες» (ό.π., σ. 222), ενώ ο δομικός χαρακτήρας της ανεργίας περιορίζει στο ελάχιστο τη δυνατότητα κοινωνικής ένταξης μέσω της εργασίας. Τα βασικά σημεία της προσέγγισης συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Περιορίζει δραστικά την έννοια της ένταξης/αποκλεισμού μονοδιάστατα στη βάση μιας μεταφυσικής ανάγκης του συστήματος για ολοκλήρωση, όπου η ένταξη προσδιορίζεται ως «επανακοινωνικοποίηση του πληθυσμού στη λογική της αγοράς εργασίας» (Αλεξίου, 2006, σ. 43)·
- Αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις πολιτικές που καθιστούν την εργασία επικερδή, άρα προτιμητέα έναντι των κοινωνικών επιδομάτων, επιδιώ-

νική ενσωμάτωση και την αντίληψη της υποτάξης όπου ανήκει το παράδειγμα της αλληλεγγύης και ο ηθικός λόγος για την υποτάξη.

κοντας την «κινητοποίηση ανέργων και ανενεργών προκειμένου να ενταχθούν στην αγορά εργασίας» (Βουγιούκα, 2008).

- Συσκοτίζει τη βάση του κοινωνικού καταμερισμού, ο οποίος δεν αποτελεί λειτουργική ανάγκη της κοινωνίας, αλλά διαμορφώνεται με όρους κοινωνικής ιεραρχίας και ανταποκρίνεται σε ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Έτσι, δε λαμβάνονται υπόψη οι ανισότητες του χώρου της αγοράς εργασίας (ταξικές διαφορές, διαφορές φύλου, ιδιοκτησιακό καθεστώς μέσων παραγωγής, διαφορές συνθηκών δουλειάς, καθεστώς εργασιακής ανασφάλειας κ.λπ.) καθώς και οι περιπτώσεις όπου η αμειβόμενη εργασία αποτυγχάνει στην πρόληψη του αποκλεισμού (φτωχοί εργαζόμενοι, νοικοκυριά φτωχά σε εργασία).
- Δεν αποτιμά επαρκώς τη σημασία της μη-αμειβόμενης εργασίας σε τομείς όπως η κοινωνική φροντίδα και η παροχή οικιακών υπηρεσιών, έτσι ώστε, αγνοώντας την άνιση κατά φύλο κατανομή της, επιφέρει σημαντική επιβάρυνση στο φόρτο εργασίας των γυναικών (Levitas, 1999a, σ. 7).

Ο *ηθικός λόγος για την υποτάξη* (Moral Underclass Discourse –MUD) συνιστά μια νεο-συντηρητική προσέγγιση που εστιάζει στα ηθικά και πολιτισμικά γνωρίσματα των αποκλεισμένων,⁶¹ παρουσιάζοντας τον αποκλεισμό ως συνέπεια των προσωπικών τους επιλογών, παρά ως αποτέλεσμα δομικών αιτιών. Τα βασικά σημεία της προσέγγισης έχουν ως εξής (Levitas, 1999a, σ. 6- 7· 2004a, σσ. 231- 232):

- Παρουσιάζει τους αποκλεισμένους ως πολιτισμικά διαφορετικούς από την καθολική (mainstream) κοινωνία, αγνοώντας τις ανισότητες που ενδημούν σε αυτήν.
- Θεωρεί τα κοινωνικά επιδόματα ως αρνητική πρακτική, διότι αυξάνουν την οικονομική εξάρτηση των επωφελούμενων από την πολιτεία, μολονότι αποδέχεται την προσωπική οικονομική εξάρτηση γυναικών και παιδιών, σε επίπεδο οικογένειας, από τους άνδρες.
- Δεν αναγνωρίζει τη σημασία της μη-αμειβόμενης εργασίας.
- Συνιστά έμφυλο λόγο με έμφαση σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως οι νέοι άνεργοι άνδρες και οι μόνοι γονείς – ιδιαίτερα οι κοινωνικά ανώριμες ανύπανδρες μητέρες – τις οποίες αντιμετωπίζει ως δυνητικά προβληματικά-εγκληματικά άτομα.

Συνοψίζοντας, και υπεραπλουστεύοντας, τα χαρακτηριστικά των τριών πολιτικο-ιδεολογικών λόγων, η Levitas (2004a) σημειώνει πως «σύμφωνα με τη RED οι φτω-

⁶¹ Ο Davis (2005, σ. 5) αποδίδει στο λόγο αυτό περί υποτάξης συναφές περιεχόμενο με τη βικτωριανή έννοια της *υποστάθμης* (residuum), μιας κατηγορίας απόρων που χαρακτηριζόταν από ηθικό εκφυλισμό, οκνηρία και αισχύροτητα.

χοί δεν έχουν λεφτά, σύμφωνα με τη SID δεν έχουν εργασία και σύμφωνα με τη MUD δεν έχουν ηθική» (σ. 234).

Παράλληλα όμως με την παρουσίαση της τυπολογίας αυτής, η Levitas προβαίνει στην επισήμανση της ιδεολογικής μετατόπισης μεταξύ των πολιτικο-ιδεολογικών λόγων. Ανιχνεύοντας την προέλευση του λόγου περί αποκλεισμού, εντοπίζει δυο διαδρομές εισόδου του όρου στο πολιτικό πεδίο της σύγχρονης Βρετανίας. Η πρώτη εκπορεύεται από το περιοδικό *Critical Social Policy*,⁶² με έντονες τις επιρροές του Townsend και της Ruth Lister, ενώ η δεύτερη από τις Λευκές Βίβλους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ε.Ε.) για την κοινωνική και οικονομική πολιτική (Levitas, 1999a, σ. 4· 2004a, σ. 228· 2004b, σ. 205).

Ενώ ο αρχικός στόχος ήταν να εξεταστεί το ζήτημα της υλικής ανισότητας, μέσω της ανάδειξης της αιτιώδους σχέσης φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην παράδοση του *Critical Social Policy* και της RED, υπό την κυριαρχία του πολιτικο-ιδεολογικού λόγου της Ε.Ε. ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέθηκε αιτιακά με την ανεργία, η οποία αποδόθηκε στην ελλιπή απασχολησιμότητα (*unemployability*). Αυτό οδήγησε στην ανάδειξη μιας «επιτελεστικής» μορφής ένταξης (*performative inclusion*), όπου η ένταξη στην κοινωνία δε θεωρείται πια δικαίωμα αλλά ευθύνη, εγείροντας ηθικά και ηθικολογικά επιχειρήματα (Levitas, 1999a, σ. 4, 2004a, σ. 234). Προς την ίδια κατεύθυνση συνεχίστηκε η μεταλλαγή του λόγου περί αποκλεισμού, καθώς δεν θεωρούνταν πια η ένταξη (*inclusion*) ως το αντίθετο του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά η ενσωμάτωση (*integration*) μέσω της αμειβόμενης εργασίας, έτσι ώστε οι έννοιες κοινωνικός αποκλεισμός και αποκλεισμός από την αγορά εργασίας να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά (Levitas, 2004b, σ. 207). Κατά την περίοδο 1994-1997 πραγματοποιείται η μετάβαση από τη RED προς ένα μίγμα SID και MUD, υιοθετώντας μια προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού όπου η ιδέα του «κοινωνικού» ελάχιστα αναπτύσσεται καθώς παραμένει περιθωριακή στο πεδίο της πολιτικής όπου κυριαρχεί η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική ατζέντα.

⁶² Βλ.σχετ. <http://csp.sagepub.com/>

1.3 Σύγχρονες προσεγγίσεις και χρήσεις του όρου

Στην αρχή του κεφαλαίου αυτού επισημάνθηκε η δυσκολία διατύπωσης ενός μονοσήμαντου ορισμού για τον όρο κοινωνικός αποκλεισμός. Η δυσκολία αυτή, πέρα από τον εγγενή πολιτικο-ιδεολογικό χαρακτήρα του όρου, που του προσδίδει πολλαπλά – και ενίοτε ασαφή έως και αντιφατικά – νοήματα, επιτείνεται από τη φύση των διαδικασιών στις οποίες ο όρος αναφέρεται (εν δυνάμει ή εν εξελίξει διαδικασίες και όχι παγιωμένες καταστάσεις) που απαιτούν από αυτόν σχετική χαλαρότητα και «ευελιξία» (Τσαούσης, 1998, σ. 89). Σε κάθε περίπτωση όμως, η ευρύτατη αξιοποίηση του όρου, τόσο στο επίπεδο της ακαδημαϊκής έρευνας όσο και του σχεδιασμού και της άσκησης πολιτικής από υπερεθνικά πολιτικοοικονομικά μορφώματα όπως η Ε.Ε. ή από κυβερνητικές υπηρεσίες διάφορων κρατών και διεθνείς οργανισμούς, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης και η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας⁶³ καθιστά τον όρο άξιο μελέτης. Προκειμένου λοιπόν να καταδειχθούν τα ιδιαίτερα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι πολλαπλές προσεγγίσεις του όρου, και μέσω αυτών να διασαφηνιστεί και το πλαίσιο επιλογής του σε αυτήν τη μελέτη, θα ακολουθήσει στην ενότητα αυτή μια αντιπροσωπευτική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας για τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Ο Rodgers (1995a) θεωρεί πως ο κοινωνικός αποκλεισμός σχετίζεται άμεσα με την ανισότητα σε όλες τις διαστάσεις: οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική. Ως έννοια λοιπόν, προσφέρει το πλαίσιο για τη σύζευξη του σχετικού διαλόγου για τη φτώχεια (υλική στέρηση) με τον αντίστοιχο διάλογο για τα κοινωνικά δικαιώματα. Το καίριο ερώτημα που θέτει ο Rodgers, προκειμένου να προσδιορίσει επαρκώς το περιεχόμενο της έννοιας, είναι: «αποκλεισμός από τι;» (ό.π., σ. 44). Απαντώντας στο ερώτημα αυτό, θέτει τις πολλαπλές διαστάσεις της έννοιας του αποκλεισμού ως εξής: (α) *Αποκλεισμός από αγαθά και υπηρεσίες*. Η διάσταση αυτή περιλαμβάνει την έννοια της φτώχειας καθώς και θέματα ανισοκατανομής των δημόσιων αγαθών. (β) *Αποκλεισμός στην αγορά εργασίας*. Περιλαμβάνει τόσο τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, ως αποτέλεσμα της ανεργίας, όσο και τις διάφορες μορφές αποκλεισμού που αναπτύσσονται εντός της αγοράς εργασίας και σχετίζονται με προσωρινές, κακοπληρωμένες και χαμηλής ειδίκευσης θέσεις εργασίας. (γ) *Αποκλεισμός από την κατοχή γης*. Η συγκεκριμένη διάσταση του αποκλεισμού έχει ιδιαίτερη σημασία στις περιπτώσεις των αναπτυσσόμενων χωρών,⁶⁴ όπου η γη είναι το βασικό μέσο εξασφάλισης των απαραί-

⁶³ Ο Γεώργιας (2006) παρουσιάζει αναλυτικά και συγκριτικά τις θεωρήσεις και τα εργαλεία κοινωνικής πολιτικής κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που εκφράζονται από την Παγκόσμια Τράπεζα, τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας και την Ε.Ε., επισημαίνοντας μια σειρά συγκλίσεις αλλά κυρίως τις αποκλίσεις μεταξύ των προσεγγίσεων των τριών οργανισμών.

⁶⁴ Η διάσταση αυτή απουσιάζει συνήθως από τις προσεγγίσεις του αποκλεισμού στις βιομηχανικές κοινωνίες, καθώς σε αυτές η μισθωτή εργασία αναδεικνύεται ως η κύρια πηγή προσπορισμού εισο-

τητων πόρων για την επιβίωση. (δ) *Αποκλεισμός από την ασφάλεια*. Η ασφάλεια νοείται τόσο στη φυσική της διάσταση (σιγουριά, μη-άσκηση φυσικής βίας), όσο και στην εξασφάλιση των απαραίτητων συνθηκών για το βιοπορισμό καθώς και την προστασία από απρόβλεπτες καταστάσεις (ασθένεια, ατύχημα, κ.λπ.) που καλύπτονται από τα συστήματα κοινωνικής ασφάλειας. (ε) *Αποκλεισμός από τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Η διάσταση αυτή παρέχει το πλαίσιο ενσωμάτωσης των θεωρήσεων για την ιδιότητα του πολίτη, τα κοινωνικά δικαιώματα και την ευημερία, επισημαίνοντας την αμφίδρομη σχέση μεταξύ οικονομικού και πολιτικοκοινωνικού αποκλεισμού. (στ) *Αποκλεισμός και μακροοικονομική στρατηγική ανάπτυξης*. Οι διάφορες μορφές και τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικού αποκλεισμού προκύπτουν ως αποτέλεσμα της υιοθέτησης διαφορετικών αναπτυξιακών προτύπων και μακροοικονομικών στρατηγικών διαθρωτικής προσαρμογής. Η διάσταση αυτή τονίζει το θέμα της κατανομής των ωφελημάτων της ανάπτυξης ως αποτελέσματος θεσμικών ρυθμίσεων που καθορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι διάφορες κοινωνικές ομάδες συμμετέχουν και επωφελούνται από την ανάπτυξη, ορίζοντας συνακόλουθα τον τρόπο ένταξης και αποκλεισμού τους. Η υιοθέτηση της πολυδιάστατης έννοιας του αποκλεισμού από το Rodgers τονίζει την ανάγκη της διεπιστημονικής προσέγγισής του και δίνει έμφαση στις διαδικασίες και τους παράγοντες, όπως και στον αντίκτυπό του σε πολλαπλά επίπεδα (ατομικό, ομαδικό, θεσμικό, τοπικό και εθνικό, ακόμα και παγκόσμιο).

Οι Bhalla και Lapeyre (1997) προσεγγίζουν την έννοια του αποκλεισμού με αφετηρία τη σχετική συζήτηση για τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση. Υποστηρίζουν πως ο κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζει επικαλυπτόμενα πεδία με την έννοια της φτώχειας – τουλάχιστον με τους ευρείς ορισμούς της – ωστόσο εκτείνεται πέρα από αυτήν, μελετώντας όχι μόνο τη διανεμητική πτυχή της οικονομικής στέρησης (έλλειψη πόρων) αλλά και τη σχεσιακή (διάρρηξη κοινωνικών δεσμών με την κοινωνική πραγματικότητα). Επισημαίνουν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του αποκλεισμού, διακρίνοντας (ό.π., σ. 418) (α) την *οικονομική διάσταση* που σχετίζεται με την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, (β) την *κοινωνική διάσταση* που σχετίζεται με την πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες, στην αγορά εργασίας και την κοινωνική συμμετοχή και (γ) την *πολιτική διάσταση*, την οποία προσδιορίζουν ως μη-υλοποίηση των δικαιωμάτων του πολίτη, όπως αυτά ορίζονται από το Marshall. Ιδιαίτερα τονίζουν τη σχέση της διανεμητικής και της σχεσιακής πτυχής του αποκλεισμού με τα επίπεδα εισοδήματος, υποστηρίζοντας πως η διανεμητική πτυχή της έννοιας είναι κυρίαρχη στις περιπτώσεις όπου παρατηρούνται χαμηλά εισοδήματα, ενώ στις περιπτώσεις εκείνες όπου τα άτομα έχουν εξασφαλίσει το απαραίτητο για τη διαβίωσή τους εισόδημα αναδεικνύεται η σχε-

δήματος. Συζητείται μόνο στις περιπτώσεις όπου ο αποκλεισμός από τη γη σχετίζεται με τον αποκλεισμό από την κατοικία.

σιακή πτυχή, καθώς «η ποιότητα της σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας βρίσκεται στην καρδιά του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού» (ό.π., σ. 424).⁶⁵

Ο A. B. Atkinson (1998a, σσ. 13-14) προσδιορίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τρία στοιχεία. Το πρώτο είναι η *σχετικότητα* (relativity), καθώς ο αποκλεισμός συμβαίνει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, σε δεδομένο τόπο και χρόνο. Έτσι, τα άτομα βιώνουν τον αποκλεισμό διαφορετικά, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας που ανήκουν και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν τη δεδομένη στιγμή. Η προσέγγιση αυτή είναι αντίστοιχη της έννοιας της σχετικής αποστέρησης του Townsend (1979). Το δεύτερο στοιχείο αναφέρεται στην έννοια της *επενέργειας* (agency)⁶⁶ για να δείξει πως σε κάθε πράξη αποκλεισμού εμπλέκονται ένας ή περισσότεροι παράγοντες (agents), οι ενέργειες των οποίων συντελούν στην πραγμάτωσή της. Έτσι, ο αποκλεισμός μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα εκδίωξης ενός ατόμου ή ομάδας από αυτούς που, λόγω θεσμικής, κοινωνικής ή άλλης μορφής ισχύος, νέμονται και μονοπωλούν τους πόρους, μπορεί ωστόσο να προκύψει και ως εκούσια απόμάρκυνση από το κοινωνικό γίγνεσθαι. Το στοιχείο αυτό προσεγγίζει το παράδειγμα του μονοπωλίου της Silver (1994, 1995) και τονίζει την ενεργό σχέση μεταξύ αποκλειόντων και αποκλειομένων, καθώς η φαινομενική άρνηση των δεύτερων να συμμετάσχουν στην κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα της δράσης των μηχανισμών αποκλεισμού που οι πρώτοι θέτουν σε λειτουργία (Silver, 2007, σ. 2). Το τρίτο στοιχείο που αναφέρει ο A. B. Atkinson είναι η *δυναμική* (dynamics) και σχετίζεται με τις μειωμένες προσδοκίες που μπορεί να έχουν τα άτομα, σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι κοινωνικός αποκλεισμός να ξεπερνά το φάσμα μιας συγκεκριμένης και παροδικής κατάστασης έλλειψης εισοδήματος ή εργασίας και να εξελίσσεται σε μόνιμη προοπτική με διαγενεακά χαρακτηριστικά.⁶⁷ Η ομοιότητα με την *επιλογή του πεπρωμένου* του Bourdieu (1985) είναι εμφανής εδώ, καθώς «τα μέλη των λαϊκών τάξεων παίρνουν για όνειρά τους την πραγματικότητα» γιατί οι φιλοδοξίες τους καθορίζονται

⁶⁵ Η διαφορετική σημασία που λαμβάνει η διανεμητική και η σχεσιακή πτυχή του αποκλεισμού, ανάλογα με το οικονομικό περιβάλλον, τονίζει τη σχετικότητα της έννοιας και την ανάγκη του προσδιορισμού της πάντοτε σε συνάρτηση με το κοινωνικό, πολιτισμικό και θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου μελετάται. Η διαπίστωση αυτή γίνεται στην προσπάθειά των Bhalla και Lapeyre να διερευνήσουν την καθολική εγκυρότητα της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, και ιδιαίτερα την επιχειρησιακή της αξία στις αναπτυσσόμενες χώρες. Για το θέμα αυτό βλ. ακολούθως την ενότητα 1.5.1- *Κριτική της προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού* και την ενότητα 1.5.2 - *Δυνατότητες της προσέγγισης*.

⁶⁶ Αποδίδουμε τον όρο agency ως *επενέργεια*, αναφερόμενοι στην ικανότητα μιας οντότητας να ασκήσει επίδραση σε οποιοδήποτε περιβάλλον.

⁶⁷ Ο διαγενεακός χαρακτήρας της *δυναμικής* ως στοιχείου του κοινωνικού αποκλεισμού χαρακτηρίζει όχι μόνο τα άτομα που εμφανίζουν μειωμένες προσδοκίες, ευρισκόμενα σε καταστάσεις ή διαδικασίες αποκλεισμού, αλλά και τα παιδιά τους. Εάν δεχθούμε την άποψη του Bourdieu για το ρόλο της οικογένειας ως «συγκροτητική αρχή της κοινωνικής πραγματικότητας» (2000, σ. 125), το στοιχείο της δυναμικής εμπεριέχει και την έννοια του *habitus* ως νοητικής δομής και άρρητου κανόνα (*nomos*) αντίληψης και πρακτικής που «έχει επιβληθεί σε όλες τις διάνοιες που κοινωνικοποιήθηκαν με έναν συγκεκριμένο τρόπο» (ό.π., σ. 126).

«ως προς τη μορφή και το περιεχόμενό τους από τις αντικειμενικές συνθήκες, που αποκλείουν την πιθανότητα επιθυμίας του αδύνατου να επιτευχθεί» (σ. 367). Η προσέγγιση λοιπόν του αποκλεισμού από τον A. B. Atkinson είναι τόσο σχεσιακή, καθώς τοποθετεί στο επίκεντρό της τους συσχετισμούς μεταξύ παραγόντων, όσο και διαθεσιακή, αναγνωρίζοντας την αμφίδρομη σχέση μεταξύ αντικειμενικών και έμφυτων δομών, δηλαδή μεταξύ κοινωνικού πεδίου και *habitus* (Bourdieu, 2000, σσ. 9-10).

Ο Barry (1998, 2002) προσεγγίζει τον αποκλεισμό ως έλλειψη κοινωνικής συνοχής και με βάση το στοιχείο της *ενέργειας* προτείνει έναν παράλληλο όρο, την *κοινωνική απομόνωση* (social isolation) την οποία ορίζει ως περίπτωση μη-συμμετοχής στους βασικούς θεσμούς μιας κοινωνίας (1998, σ.4· 2002, σ. 15). Διαχωρίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό από την κοινωνική απομόνωση, υπό την έννοια ότι ο πρώτος προκύπτει από τη δράση παραγόντων πέρα από τον έλεγχο του ατόμου ή της ομάδας που αποκλείεται, ενώ η κοινωνική απομόνωση μπορεί να προκύψει και ως αποτέλεσμα εκούσιας επιλογής. Σε αντιδιαστολή με προσεγγίσεις που δε θεωρούν προβληματικές τις περιπτώσεις εκούσιου αποκλεισμού, ο Barry θεωρεί πως και αυτές παραβιάζουν την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης (1998, σ.11· 2002, σ. 19). Αυτό γίνεται, διότι η δυνατότητα και η επιθυμία κάποιων να αποσυρθούν από τους κοινούς θεσμούς και να συμμετάσχουν σε δικές τους δομές που τους εξασφαλίζουν μια παράλληλη θεσμική πληρότητα,⁶⁸ καταλήγει στην ύψωση φραγμών αποκλεισμού για τους υπόλοιπους. Επίσης, ο Barry διαχωρίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό από τη φτώχεια, μολονότι αναγνωρίζει την ύπαρξη κάποιου συσχετισμού μεταξύ τους, τονίζοντας τον εξισορροπητικό ρόλο των δημόσιων κοινωνικών αγαθών (σχολεία, υπηρεσίες υγείας, κ.ά.) στην άμβλυνση των συνεπειών των εισοδηματικών ανισοτήτων (1998, σ.17- 18 · 2002, σ. 26). Τέλος, προσδιορίζει την αδυναμία εμπλοκής σε ουσιαστική πολιτική δραστηριότητα ως μορφή κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς η συμμετοχή στα κοινωνικά δίκτυα ευνοεί αντίστοιχα και τη συμμετοχή στα πολιτικά δίκτυα, μέσω των οποίων εξασφαλίζεται κοινωνική δικαιοσύνη και ισόρροπη κατανομή κοινωνικών πόρων και ευκαιριών (1998, σ.14-15 · 2002, σ. 21-22).

Τη *σχετικότητα* (relativity) και την *επενέργεια* (agency) ως καθοριστικά στοιχεία για την προσέγγιση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού επιλέγουν και οι

⁶⁸ Π.χ. κλειστές και ελεγχόμενες από ιδιωτική ασφάλεια αστικές περιοχές κατοικίας, ιδιωτικά σχολεία, νοσοκομεία, λέσχες διασκέδασης, κ.ά. Ο Barry αναφέρεται αποκλειστικά σε περιπτώσεις εκούσιου αποκλεισμού με κριτήρια εισοδηματικά, όπου η πλούσια κοινωνική ελίτ αποσύρεται από τις δημόσιες (κοινές) δομές. Έτσι, δεν αντιμετωπίζει ως κοινωνικό αποκλεισμό τις περιπτώσεις εκείνες που ο εκούσιος αποκλεισμός πραγματοποιείται στη βάση φυλετικών, εθνικών, θρησκευτικών ή άλλων (όχι εισοδηματικών) κριτηρίων. Στις περιπτώσεις αυτές, μολονότι πλήττεται άμεσα η κοινωνική συνοχή, δεν υψώνονται φράγματα που αποκλείουν όσους βρίσκονται εκτός της ομάδας, αλλά αντίθετα αναπτύσσονται ισχυρές συνεκτικές δυνάμεις που ενίοτε οδηγούν στην αναστολή της κοινωνικής κινητικότητας των μελών της ομάδας μέσω της ανάπτυξης ισχυρού εσωτερικού ελέγχου και *ισοπεδωτικών καθοδικών πιέσεων* (downward- leveling pressures). Το ζήτημα αυτό θα αναλυθεί διεξοδικότερα ακολούθως, στην ενότητα που γίνεται αναφορά στη σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικού κεφαλαίου.

Burchardt, Le Grand και Piachaud (1999). Αναγνωρίζοντας πως η εξαντλητική αναζήτηση του ακριβούς περιεχομένου του όρου είναι ατελέσφορη, προβαίνουν στη διατύπωση ενός λειτουργικού ορισμού, σύμφωνα με τον οποίο ένα άτομο είναι κοινωνικά αποκλεισμένο αν (ό.π., σ. 230): (α) είναι κάτοικος μιας συγκεκριμένης (γεωγραφικά προσδιορισμένης) κοινωνίας και (β) αν δε συμμετέχει στις συνήθεις (normal) δραστηριότητες που ασκούν οι πολίτες της κοινωνίας αυτής. Σε μια μεταγενέστερη εκδοχή (Burchardt, Le Grand, & Piachaud, 2002) οι ίδιοι σημειώνουν πως «ένα άτομο είναι κοινωνικά αποκλεισμένο αν (...) δε συμμετέχει στις θεμελιώδεις δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία (...) ζει» (σ. 30). Ο ορισμός των Burchardt κ. συν. υιοθετεί το στοιχείο της σχετικότητας,⁶⁹ ενώ αφήνει να λανθάνει και το στοιχείο της επενέργειας, καθώς ο αποκλεισμός δύναται να αποδοθεί στη δράση παραγόντων εκτός του πεδίου ελέγχου του ατόμου⁷⁰.

Ο Sen (2000) εντάσσει τη θεώρηση του κοινωνικού αποκλεισμού ως μέρους της προταθείσας από αυτόν *προσέγγισης της ικανότητας* (capability approach), που βασίζεται στις έννοιες των *λειτουργιών* (functionings) και των *ικανοτήτων* (capabilities). Ως λειτουργίες ορίζει όλα εκείνα τα πράγματα που ένα άτομο μπορεί να κάνει ή το χαρακτηρίζουν (beings and doings) (Sen, 2003, σ. 40) κατά τη διάρκεια της ζωής του, όπως μακροζωία, καλή σωματική υγεία, εγγραμματισμός, αυτοεκτίμηση, συμμετοχή στη ζωή της κοινότητας κ.ά. Οι ικανότητες είναι συνδυασμοί διάφορων λειτουργιών που χαρακτηρίζουν τον τύπο ζωής του κάθε ατόμου, συνθέτοντας μάλιστα ένα *σύνολο ικανοτήτων* (capability set) που «αντανακλά την ελευθερία του ατόμου να επιλέξει μεταξύ εναλλακτικών τρόπων ζωής» (ό.π., σ.40). Σύμφωνα με τη θεώρηση του Sen, ο περιορισμός του εύρους επιλογών των λειτουργιών οδηγεί στη *στέρξη ικανοτήτων* (capability deprivation), η οποία, όταν λάβει ακραίες μορφές, οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό. Έτσι, αναδεικνύεται η αλληλεπιδραστική σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και στέρξης ικανοτήτων, αφού από τη μια ο κοινωνικός αποκλεισμός προσεγγίζεται ως κατάσταση

⁶⁹ Το στοιχείο της σχετικότητας είναι εμφανές στην προσπάθεια καθορισμού του περιεχομένου των *συνήθων δραστηριοτήτων*. Για την κοινωνία στην οποία αναφέρονται οι Burchardt κ. συν. (τη Βρετανική) και τη δεδομένη περίοδο της έρευνά τους (1991-1995) επιλέγουν ένα φάσμα πέντε διαστάσεων που καλύπτει το εύρος των συνήθων δραστηριοτήτων. Οι διαστάσεις αυτές αναφέρονται στην ικανότητα για: (α) κατανάλωση, (β) αποταμίευση, (γ) παραγωγή, (δ) πολιτική δραστηριότητα και (ε) κοινωνική δραστηριότητα. Ο χαρακτήρας της σχετικότητας επιβεβαιώνεται από τους ίδιους τους συγγραφείς στη μεταγενέστερη προσέγγιση των δραστηριοτήτων αυτών (Burchardt κ. συν., 2002, σ. 31), όπου οι πέντε προαναφερόμενες διαστάσεις μειώνονται σε τέσσερις, μέσω της συμπερίληψης της αποταμίευσης στη διάσταση της κατανάλωσης.

⁷⁰ Οι Burchardt κ. συν. (1999), επιδιώκοντας να διατυπώσουν ένα λειτουργικό ορισμό, λαμβάνουν ως αφετηρία μια προηγηθείσα προσέγγιση από τη Julia Le Grand, όπου η αδυναμία συμμετοχής στις συνηθισμένες κοινωνικές δραστηριότητες αποδίδεται σε λόγους πέρα από τον έλεγχο του αποκλεισμένου ατόμου και πάντα λαμβάνοντας ως δεδομένη τη δική του επιθυμία για συμμετοχή (ό. π., σ. 229). Η αναφορά αυτή υπολανθάνει πως υπάρχει πρόβλημα μόνο στην περίπτωση του ακούσιου αποκλεισμού, ενώ η παράλειψή της στους μεταγενέστερα υιοθετούμενους ορισμούς διευρύνει το πεδίο της συζήτησης και σε ζητήματα σχετικά με τον εκούσιο αυτο-αποκλεισμό.

και ως διεργασία που οδηγεί στη στέρηση και από την άλλη διάφορες μορφές στέρησης δύνανται να ενισχύσουν καταστάσεις αποκλεισμού (Papadopoulos & Tsakloglou, 2005, σ. 6). Η προσέγγιση του Sen αναγνωρίζει την πολυδιάστατη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού και τονίζει το ρόλο των σχεσιακών χαρακτηριστικών της στέρησης,⁷¹ σημειώνοντας: (α) πως ο αποκλεισμός από τις κοινωνικές σχέσεις είναι αφ' εαυτού εξίσου σημαντικός με άλλες μορφές στέρησης και (β) πως παράλληλα υπάρχουν σχεσιακές μορφές στέρησης που, αν και δεν είναι αφ' εαυτές ιδιαίτερα δυσχερείς, μπορούν να συντελέσουν στην εμφάνιση άλλων, σημαντικά δυσχερέστερων, μορφών στέρησης (Sen, 2000, σσ. 12-14).⁷²

Με αφετηρία τα ευρωπαϊκά προγράμματα για τη φτώχεια⁷³ και το σχετικό διάλογο για αυτά (Room, 1995, σσ. 2-4), ο Room (1999) προσεγγίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως εννοιολογική *αναδιαμόρφωση* (reconfiguration) και μετεξέλιξη ήδη υπαρχουσών εννοιών, επισημαίνοντας πέντε σημεία που χαρακτηρίζουν τη μετάβαση από τη θεώρηση της φτώχειας σε αυτήν του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα σημεία αυτά είναι τα ακόλουθα (ό.π., σσ. 167-171): (α) *Η εννοιολογική μετατόπιση από την οικονομική στην πολυδιάστατη φύση του μειονεκτήματος*. Η προσέγγιση αποκλειστικά μέσω οικονομικών δεικτών (διαθέσιμο εισόδημα) αδυνατεί να αποτυπώσει τη σχέση μεταξύ των διάφορων πτυχών της στέρησης, π.χ. σχολικής αποτυχίας και έλλειψης προσόντων για την αγορά εργασίας, καθιστώντας έτσι αναγκαία την πολυδιάστατη προσέγγιση. (β) *Η μετατόπιση από τη στατική στη δυναμική ανάλυση του μειονεκτήματος*, επισημαίνοντας τους παράγοντες (factors) και τις διαδικασίες (processes) που συντελούν στη μετάβαση σε αυτήν την κατάσταση όσο και στην έξοδο από αυτήν. (γ) *Μετατόπιση από την εστίαση στους διαθέσιμους πόρους σε ατομικό ή οικογενειακό επίπεδο προς το επίπεδο της τοπικής κοινότητας*. Η ύπαρξη επαρκών και κατάλληλων πόρων σε τοπικό επίπεδο, π.χ. σχολεία, κέντρα παιδικής φροντίδας, υπηρεσίες πρόνοιας και υγείας κ.λπ., όπως και οι τοπικές παραδόσεις και δομές αλληλοβοήθειας συντελούν στη μείωση των συνεπειών της στέρησης και τη μερική αναπλήρωση των ελλειπών πόρων που παρατηρούνται στο ατομικό ή οικογενειακό επίπεδο. (δ) *Μετατόπιση της εστίασης από το διανεμητικό στο σχεσιακό επίπεδο*. Σε αντίθεση με τον πρωταρχικά διανεμητικό χαρακτήρα της προσέγγι-

⁷¹ Οδηγεί έτσι στην ανάδειξη και άλλων δεικτών καθορισμού του επιπέδου ζωής κάθε ατόμου, εκτός του εισοδήματος και της κατανάλωσης, ενώ τονίζει παράλληλα και τη σημασία των προσωπικών επιλογών στη διαμόρφωση του ατομικού τρόπου ζωής (Gasper, 2002, σ. 458).

⁷² Στην πρώτη περίπτωση ο Sen κάνει λόγο για *συστατική συνάφεια* (constitutive relevance) του κοινωνικού αποκλεισμού, αναφέροντας το παράδειγμα της αδυναμίας σύναψης κοινωνικών σχέσεων και της συνακόλουθης αποκοπής από τη ζωή της κοινότητας, ενώ στη δεύτερη για περιπτώσεις αποκλεισμού που παρουσιάζουν *θεμελιώδη σημασία* (instrumental importance), όπως π.χ. ο αποκλεισμός από την τραπεζική αγορά (μη εξασφάλιση πίστωσης) που μπορεί να οδηγήσει σε αποκλεισμό από την αγορά εργασίας.

⁷³ Πρόκειται για τα προγράμματα *Φτώχεια 1* (1975-1980), *Φτώχεια 2* (1986-1989) και *Φτώχεια 3* (1990-1994).

γισης της φτώχειας, ο κοινωνικός αποκλεισμός εστιάζει σε σχεσιακά θέματα που έχουν να κάνουν με την άνιση κοινωνική συμμετοχή, την έλλειψη κοινωνικής ενσωμάτωσης και ισχύος. (ε) *Επισήμανση της μετάβασης από το συνεχές της ανισότητας στην καταστροφική ρήξη των σχέσεων με την κοινωνία.* Η έκταση του προβλήματος και ο μόνιμος χαρακτήρας του συνοδεύονται από τη ρήξη των σχέσεων με την κοινωνία, που συχνά συνοδεύεται από την ανάπτυξη μιας παραβατικής υποκουλτούρας, ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες όπου δεν υπάρχουν θεμιτές ευκαιρίες προσπορισμού εισοδήματος. Ο Room αναγνωρίζει πως τα στοιχεία αυτά μεμονωμένα χαρακτηρίζαν και τις προγενέστερες μελέτες για τη φτώχεια και τη στέρηση. Ωστόσο, αυτό που η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εξασφαλίζει είναι η ενσωμάτωση και η ενοποίηση όλων αυτών σε μια κοινή θεώρηση. Συγκεφαλαιώνοντας, σημειώνει πως:

Η χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού φέρει τον υπαινιγμό ότι μιλάμε για ανθρώπους που υπομένουν σε τέτοιο βαθμό μια πολυδιάστατη μειονεξία, τέτοιας διάρκειας, που ενισχύεται από έναν αντίστοιχο υλικό και πολιτισμικό υποβιβασμό στις γειτονίες όπου ζουν και όπου οι σχεσιακές τους συνδέσεις με την ευρύτερη κοινωνία έχουν διαρρηχθεί τόσο, που είναι σε μεγάλο βαθμό ανεπανόρθωτες. Μπορεί ορισμένες φορές να επιλέγουμε να χρησιμοποιούμε την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού με ένα γενικότερο νόημα από αυτό: αλλά εδώ είναι ο πυρήνας του. (ό.π., σ. 171)

Ο Peace (2001) αναγνωρίζει πως ο κοινωνικός αποκλεισμός ως όρος επιδέχεται κριτικής, λόγω της αναφοράς του σε ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα φαινομένων και διαδικασιών που σχετίζονται με τη φτώχεια και την αποστέρηση αλλά και ενός εξίσου μεγάλου φάσματος κατηγοριών αποκλεισμένων ατόμων όσο και χώρων αποκλεισμού.⁷⁴ Μέσα από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, καταλήγει πως, πέρα από τις διαφορετικές προσεγγίσεις, μπορεί να υπάρξει συναίνεση ως προς μια διττή ανάπτυξη του περιεχομένου της έννοιας σε ένα στενό και ένα ευρύτερο πλαίσιο (ό.π., σ. 26). Στο στενό πλαίσιο, ο ορισμός εκλαμβάνεται ως συνώνυμο της φτώχειας και προσδιορίζει ως αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού την αποσύνδεση από την αγορά εργασίας ή την απασχόληση σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις. Στην κανονιστική αυτή θεώρηση, που απηχεί τον «ανούσιο ντυρκεμianισμό» της SID⁷⁵ και αναδεικνύει, κατά την Percy-Smith (2000, σσ. 19-20), και θέματα ηθικής τάξης, ο κοινωνικός αποκλεισμός αξιοποιείται συμπληρωματικά με την έννοια της «κοινωνικής συνοχής» που εξασφαλίζεται αποκλειστικά και μόνο μέσα από την αμειβόμενη εργασία. Στο ευρύτερο πλαίσιο, ο ορισμός ξεπερνά τα όρια της υλικής ένδειας και αναγνωρίζει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της αποστέρησης που εκτείνεται στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων και της διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών. Ο Peace σημειώνει πως το πλαίσιο αυτό προσφέρει

⁷⁴ Διερευνώντας τις χρήσεις του όρου στα κείμενα της E.E. αποδελτίωσε τουλάχιστον 51 διαφορετικές κατηγορίες αποκλεισμένων ατόμων και τουλάχιστον 15 διαφορετικά είδη αποκλεισμού (Peace, 2001, σ. 22).

⁷⁵ Βλ. ενότητα 1.2.2- *Η προσέγγιση της Levitas για τον κοινωνικό αποκλεισμό.*

πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου, αφού εξετάζει σε μεγαλύτερο εύρος τους σχετικούς παράγοντες, συμπεριλαμβάνοντας θέματα ανισοτήτων και ισχύος που το στενό πλαίσιο του ορισμού αγνοεί.

Ακολουθώντας την παράδοση των Silver (1994, 1995) και Levitas (1999a, 1999b, 2004a, 2004b) στην αναζήτηση των πολιτικο-ιδεολογικών λόγων που σηματοδοτούν τις διαφορετικές προσεγγίσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, η Beall (2002) διακρίνει τρεις προσεγγίσεις: (α) Τη *νεοφιλελεύθερη*, σύμφωνα με την οποία ο κοινωνικός αποκλεισμός προκύπτει ως «ατυχής αλλά αναπόφευκτη παρενέργεια της παγκόσμιας οικονομικής αναπροσαρμογής» (σ. 43) η οποία σε παγκόσμιο επίπεδο αίρει τους οικονομικούς φραγμούς και σε εθνικό και ατομικό επίπεδο οδηγεί στην κατάργηση των εξισορροπητικών μηχανισμών που σχετίζονταν με την κοινωνική ασφάλεια και τις τυπικές προϋποθέσεις εργασίας. (β) Την προσέγγιση ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά έναν καινοφανή όρο για την επισήμανση της κατάστασης της φτώχειας, με πρόδηλο σκοπό να «αποσπάσει την προσοχή από την ανισότητα που δημιουργείται από τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος» (ό.π., σ. 44). (γ) Τη *μετασχηματιστική* προσέγγιση που εστιάζει το ενδιαφέρον της στις κοινωνικές σχέσεις που ενσωματώνονται στους τυπικούς και άτυπους κοινωνικούς θεσμούς και αναφέρονται στις διεργασίες εκείνες που καταλήγουν στον αποκλεισμό των ατόμων από θέσεις και δικαιώματα που κατείχαν. Από τις προσεγγίσεις αυτές, οι δύο πρώτες αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό στατικά, ως κατάσταση, ενώ η τρίτη τον προσεγγίζει δυναμικά, ως διεργασία σε μέσο και μακρο- επίπεδο (από το τοπικό στο παγκόσμιο), ενώ προσφέρει τη δυνατότητα της πολυδιάστατης θεώρησής του πέραν του οικονομικού και στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο.

Η συστημική φύση και ο δυναμικός χαρακτήρας των διεργασιών του αποκλεισμού, που εκτείνονται σε πολλαπλά και επικαλυπτόμενα συστήματα, από την οικονομία της αγοράς και τη λειτουργία του κράτους ως την Κοινωνία των Πολιτών, είναι στο επίκεντρο της προσέγγισης του Commins (2004, σσ. 69-70), ο οποίος εντοπίζει τους ακόλουθους τομείς ή σφαίρες αποκλεισμού:

- i. Τον *οικονομικό*, που σχετίζεται με την παραγωγή και ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών·
- ii. Το *κράτος πρόνοιας*, που αφορά τα συστήματα κοινωνικών μεταβιβάσεων και την παροχή δημόσιων υπηρεσιών·
- iii. Τον *πολιτικό*, που αναφέρεται στις δραστηριότητες και τα συστήματα διακυβέρνησης που αρθρώνονται πάνω στις σχέσεις ισχύος·
- iv. Τον *κοινωνικο-πολιτισμικό*, που σχετίζεται με την παραγωγή, μεταφορά και νομιμοποίηση πολιτισμικών αξιών και προτύπων, όπως και των διάφορων μορφών συμβολικής αναπαράστασης·

- ν. Το *συναισθηματικό*, δηλαδή τους δεσμούς αλληλεγγύης και αμοιβαίας υποστήριξης, τα δίκτυα φιλίας και γενικότερα τις συναισθηματικές σχέσεις εντός των διάφορων κοινοτήτων.

Σύμφωνα με τον Commins (2004, σ. 73) η μετάθεση της ερευνητικής προσοχής από τα αποτελέσματα στις διεργασίες του αποκλεισμού προσφέρει πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου, ωστόσο η πολυδιάστατη φύση του απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στις παραμέτρους που συνθέτουν κάθε φορά το πλαίσιο και μπορεί να οδηγήσουν την έρευνα σε αντιφατικά ή και παράδοξα ευρήματα.

Ο Reimer (2004) προσεγγίζει το δίπολο κοινωνικός αποκλεισμός-ένταξη μέσα από μια οπτική τόσο διανεμητική όσο κυρίως σχεσιακή. Σύμφωνα με τη θεώρησή του, ο αποκλεισμός προκύπτει λόγω του περιορισμού ή της ανακατεύθυνσης πόρων και υπηρεσιών προς συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες εις βάρος άλλων (ό.π., σ. 2). Εστιάζοντας κυρίως στις διαδικασίες αποκλεισμού, και όχι τόσο στα αποτελέσματά τους, ο Reimer αποδίδει την ανισοκατανομή πόρων και υπηρεσιών στη λειτουργία συστημάτων κοινωνικών σχέσεων εντός δεδομένων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών συνθηκών. Προτείνει έτσι ένα ταξινομικό σχήμα από τέσσερα συστήματα κοινωνικών σχέσεων⁷⁶ μέσω των οποίων τα άτομα συντονίζουν τις δράσεις τους, επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση των θετικών – για αυτούς – αποτελεσμάτων.

Το πρώτο σύστημα περιλαμβάνει τις *σχέσεις της αγοράς* (market relations) και αναφέρεται στην ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών σύμφωνα με τους κανόνες των κλασικών οικονομικών (Reimer, 2004, σ. 4· Reimer, Lyons, Ferguson, & Polanco, 2008, σ. 261). Το σύστημα αυτό είναι κυρίαρχο στις εμπορικές σχέσεις, την αγορά εργασίας και γενικά σε όλα τα επίπεδα που υπεισέρχονται οικονομικές συναλλαγές. Για να είναι επιτυχής η ένταξη οποιουδήποτε εντός του συστήματος αυτού, απαιτείται η εξασφάλιση πρόσβασης σε ανταλλάξιμα αγαθά ή υπηρεσίες, η κατάλληλη πληροφόρηση για την πορεία των αγορών και των τιμών, καλή διαπραγματευτική ικανότητα και υψηλό επίπεδο κινητικότητας.

Το επόμενο σύστημα αναφέρεται στις *γραφειοκρατικές σχέσεις* (bureaucratic relations) που δομούνται ως αποτέλεσμα της κατανομής εργασίας και των δομών εξουσί-

⁷⁶ Σε ένα μεταγενέστερο κείμενο οι Reimer, Lyons, Ferguson και Polanco (2008) προβαίνουν στο ίδιο ακριβώς ταξινομικό σχήμα υπό το θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού κεφαλαίου. Ωστόσο, στο κείμενο αυτό τα συστήματα κοινωνικών σχέσεων (social relational systems) μετονομάζονται σε *κατηγορίες κανονιστικών δομών* (types of normative structures) (σ. 261) που κατευθύνουν τη συμπεριφορά στις κοινωνικές σχέσεις. Η επανάληψη της ακριβούς δομής και του περιεχομένου του ταξινομικού σχήματος, σε συσχέτισμό με δύο διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και το κοινωνικό κεφάλαιο, τονίζει τη σχεσιακή οπτική του Reimer όσο και τη σχέση κοινωνικού κεφαλαίου- κοινωνικού αποκλεισμού που θα αναλυθεί διεξοδικά ακολούθως σε σχετική ενότητα.

ας,⁷⁷ που μέσω αρχών και νόμων καθορίζουν το ποιος έχει πρόσβαση στους πόρους. Με πεδίο εφαρμογής τις επιχειρήσεις, τους δημόσιους οργανισμούς και πολλές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, σε αυτό το σύστημα σχέσεων η ένταξη εξαρτάται από τον τρόπο θεσμοθέτησης των γενικών αρχών και των δικαιωμάτων, τη δυνατότητα των θεσμοθετημένων οργάνων να τα επιβάλουν και τον τρόπο πλαισίωσης και σύζευξης ατομικών και συλλογικών συμφερόντων κατά τρόπο συμβατό με τις αρχές και τα δικαιώματα αυτά, καθώς και τους ρόλους που ο καθένας επιτελεί ανάλογα με τη θέση κύρους που κατέχει.

Οι *συνεταιριστικές σχέσεις* (associative relations) αποτελούν το τρίτο σύστημα, όπου τα άτομα συνδέονται και οργανώνουν δραστηριότητες γύρω από θέματα κοινού ενδιαφέροντος. Με προνομιακό πεδίο ανάπτυξης τέτοιων σχέσεων τους εθελοντικούς οργανισμούς, τις ομάδες κοινωνικής δράσης ή τις ομάδες αντιμετώπισης καταστάσεων άμεσης βοήθειας, τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος σχέσεων είναι η εστιασμένη δράση και οι άτυπες δομές με περιορισμένο, συνήθως, κύκλο ζωής, εκτός των περιπτώσεων εκείνων όπου εξελίσσονται σε πιο τυπικά και μόνιμα οργανωτικά σχήματα. Η διανομή πόρων και υπηρεσιών εντός τέτοιων συστημάτων εξαρτάται από τη δέσμευση των συμμετεχόντων και τη στράτευσή τους στον κοινό στόχο. Εξαιτίας όμως του περιορισμένου, συνήθως, εύρους ενδιαφερόντων, τα συστήματα αυτά είναι δυνητικά ευεπίφορα στον αποκλεισμό όσων δε συμφωνούν ή δεν κρίνονται κατάλληλοι για συμμετοχή σε αυτά (Reimer, 2004, σ. 6).

Το τελευταίο σύστημα σχέσεων περιλαμβάνει τις *κοινοτικές σχέσεις* (communal relations) που αναπτύσσονται εντός των οικογενειακών και φιλικών δικτύων. Στα συστήματα αυτά, που σχετίζονται κυρίως με πολιτισμικές διαδικασίες, οι συμμετέχοντες οργανώνουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις κυρίαρχες οικογενειακές, εθνοτικές ή άλλες αρχές, στη βάση της κοινής ταυτότητας, της εμπιστοσύνης και της αφοσίωσης.

Στο ταξινομικό σχήμα του Reimer, κάθε σύστημα κοινωνικών σχέσεων χαρακτηρίζεται από πρότυπα συμπεριφοράς, αξίες, προοπτικές και τρόπους λειτουργίας που του εξασφαλίζουν εσωτερική συνοχή. Ταυτόχρονα όμως, κανένα σύστημα δεν είναι απομονωμένο από τα υπόλοιπα, καθώς όλα μπορούν να ενεργοποιηθούν στην ίδια περίπτωση, αν και μόνο ένα ή δύο από αυτά θα είναι κάθε φορά τα κυρίαρχα (Reimer, 2004, σ. 8· Reimer κ. συν., 2008, σ. 262). Συνιστούν όμως επικαλυπτόμενα και συμπληρωματικά πεδία κοινωνικής ένταξης που λειτουργούν σε πολλαπλά επίπεδα (οικογενειακό, κοινοτικό, εθνικό), εξασφαλίζοντας έτσι την πρόσβαση σε πόρους και υπηρεσίες, κάτι το ιδιαίτερα σημαντικό σε περιβάλλοντα πολύπλοκων και μεταβαλλόμενων

⁷⁷ Ο Parsons (1964, σ. 347) σημειώνει πως τα γραφειοκρατικά συστήματα χαρακτηρίζονται από τη θεσμική ιεραρχία της εξουσίας που διαφοροποιείται: (α) ως προς το επίπεδο και (β) ως προς τις σφαίρες αρμοδιότητάς της.

συνθηκών. Καθώς τα κοινωνικά συστήματα εξελίσσονται, αυξάνοντας τη δομική και λειτουργική τους πολυπλοκότητα (Parsons, 1964), ο κοινωνικός αποκλεισμός προκύπτει εξαιτίας της ελλιπούς προσαρμοστικής ικανότητας των ατόμων και της αδυναμίας τους να ακολουθήσουν τη διαφοροποίηση των συστημάτων,⁷⁸ που απαιτεί από τα άτομα την ανάπτυξη δραστηριοτήτων σε διαφοροποιημένες και ίσως αντικρουόμενες κοινωνικές σφαίρες.

1.4 Ταξινόμηση των θεωριών περί κοινωνικού αποκλεισμού

Η έκταση της σχετικής συζήτησης για τον κοινωνικό αποκλεισμό και το εύρος των προσεγγίσεων και των ορισμών αναδεικνύει τη σημαντικότητα – τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά – της χρήσης του όρου κατά τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο, μέσα από ένα πλήθος ορισμών και προσεγγίσεων, προβάλλει η ανάγκη ενοποίησης των θεωριών περί αποκλεισμού, όπως η Silver και η Levitas επιχείρησαν να κάνουν. Αποδελτιώνοντας, λοιπόν, τις αναφορές που προηγήθηκαν και πλήθος άλλων που περιλαμβάνονται στη σχετική με τον όρο βιβλιογραφία, μπορούμε να προσδιορίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό στη βάση τριών διακριτικών στοιχείων: (α) με αναφορά στις *διεργασίες* και τις *διαστάσεις* του αποκλεισμού, (β) σε σχέση με *τα άτομα* που επηρεάζει και τις *κοινωνικές σχέσεις* που διαμορφώνονται και (γ) ως προς *το περιβάλλον* εντός του οποίου ενυπάρχουν τα άτομα και εκτυλίσσονται οι διεργασίες. Η κατάταξη των στοιχείων αυτών στον Πίνακα 2 αποτυπώνει το πλαίσιο των προσεγγίσεων του όρου, αναδεικνύοντας την αξία που κάθε προσέγγιση προσθέτει στη σχετική συζήτηση και τις περιγραφικές, αναλυτικές και ερμηνευτικές δυνατότητες που εξασφαλίζει.

1.4.1 Διεργασίες και διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού

Το πρώτο επίπεδο προσέγγισης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού περιλαμβάνει τη συζήτηση για τον προσδιορισμό της τόσο ως *κατάστασης* που βιώνουν οι αποκλεισμένοι όσο και σε σχέση με τις *διεργασίες* εκείνες που οδηγούν σε αυτήν την κατάσταση αποκλεισμού. Πρόκειται, δηλαδή, για τη διάκριση της *στατικής* και της *δυναμικής* μορφής του αποκλεισμού (Τσαούσης, 1998, σ. 92). Ο δυσδιάκριτος χαρακτήρας της έννοιας οδήγησε στη χρήση της για την επισήμανση προβληματικών καταστάσεων όπως η φτώχεια, η ανεργία, η περιθωριοποίηση, η ρήξη των οικογενειακών δεσμών ή η απομόνωση (Kabeer, 2000, σ. 83), εστιάζοντας στην περιγραφή των αποτελεσμάτων

⁷⁸ Αναζητώντας τα *εξελικτικά καθολικά* (evolutionary universals) των ανθρώπινων κοινωνιών, ο Parsons (1964, σσ. 347- 356) εντοπίζει τέσσερα *οργανωσιακά σχήματα* (organizational complexes) που συντελούν στη δομική διαφοροποίηση των σύγχρονων κοινωνιών έναντι των προγενέστερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Αυτά είναι: (α) η γραφειοκρατική οργάνωση (bureaucratic organization), (β) η οικονομία της αγοράς (money and market system), (γ) τα καθολικά νομικά συστήματα (universalistic legal systems) και (δ) η δημοκρατική συνενεργασία (democratic association).

και των προβλημάτων που χαρακτηρίζουν άτομα ή ομάδες που αδυνατούν να συμμετάσχουν στις κοινωνικές διεργασίες του περιβάλλοντός τους.

Πίνακας 2. Ταξινόμηση των προσεγγίσεων του κοινωνικού αποκλεισμού

Επίπεδο προσέγγισης	Στοιχεία του ορισμού	Παρατηρήσεις
Διεργασίες & διαστάσεις	Κατάσταση & διεργασίες	Ο κοινωνικός αποκλεισμός: (α) ως κατάσταση αποκλεισμού και (β) σε σχέση με τις διεργασίες που οδηγούν σε αυτόν. Στατικός και δυναμικός χαρακτήρας του αποκλεισμού.
	Πολλαπλές διαστάσεις	Ο δυναμικός συνδυασμός διαφορετικών πηγών (αιτιών) και διαδικασιών οδηγεί στην ανάδειξη των πολλαπλών διαστάσεων του αποκλεισμού.
	Αλληλεξάρτηση	Οι διεργασίες και τα αποτελέσματα του αποκλεισμού συνδέονται σε έναν κύκλο αυτοανατροφοδοτούμενων ανακυκλωτικών αλληλεπιδράσεων.
Κοινωνικές σχέσεις & άτομα	Κοινωνικές σχέσεις	Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας όπου ζουν.
	Οι αποκλεισμένοι	Ο κοινωνικός αποκλεισμός προσεγγίζεται σε επίπεδο ατόμων, ομάδων ή στο σύνολο της κοινωνίας. Εκούσιος – ακούσιος αποκλεισμός. Ανεξάρτητα του επιπέδου αναφοράς οι συνέπειες επηρεάζουν το σύνολο της κοινωνίας.
Περιβάλλον	Οικονομία & αγορά εργασίας	Η αποσύνδεση από την αγορά εργασίας ως η βασική μορφή αποκλεισμού. Ποσοτικές και ποιοτικές αναδιαρθρώσεις της αγοράς εργασίας και αδυναμία των ατόμων να ανταποκριθούν σε αυτές.
	Συστήματα	Ο αποκλεισμός ως αποτέλεσμα της ατελούς λειτουργίας των επί μέρους συστημάτων: θεσμικού, οικονομικού, κοινωνικού & συστήματος συμβολικών αναφορών.

Τέτοιες προσεγγίσεις συνδέουν τον αποκλεισμό με θέματα κοινωνικής ταυτότητας (φυλετικές, εθνοτικές, θρησκευτικές κ.ά. διαφορές) όπως και με ζητήματα κοινωνικής-γεωγραφικής χωροθέτησης (υποβαθμισμένες περιοχές), που ενώ περιγραφικά δύναται να αποτυπώσουν ικανοποιητικά το εύρος του προβλήματος, στερούνται αναλυτικής και ερμηνευτικής δυνατότητας. Μια τέτοια προσέγγιση είναι η υιοθετούμενη από τη *Μονάδα Κοινωνικού Αποκλεισμού*⁷⁹ (Social Exclusion Unit, 2001) σύμφωνα με την

⁷⁹ Βλ. υποσημείωση 37 στην ενότητα. 1.2.1.2- Η προσέγγιση της *Levitas* για τον κοινωνικό αποκλεισμό.

οποία πρόκειται για «ένα σύντομο όρο για αυτό που συμβεί όταν άνθρωποι ή περιοχές υποφέρουν από έναν συνδυασμό συνδεδεμένων προβλημάτων όπως ανεργία, ελλειπείς ικανότητες, χαμηλά εισοδήματα, κακές συνθήκες στέγασης, υψηλή εγκληματικότητα, κακή υγεία και οικογενειακή διάλυση» (σ. 10). Περιγραφικές προσεγγίσεις τέτοιας μορφής περιορίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό στα στενά όρια της έννοιας του μειονεκτήματος, εστιάζουν αποκλειστικά σε μια κατάσταση και σε *αποτελέσματα* (outcomes) που πρέπει να αλλάξουν (να βελτιωθούν) και αγνοούν τις αιτίες του αποκλεισμού,⁸⁰ ενώ ταυτόχρονα κινδυνεύουν να πέσουν στην παγίδα της απόδοσης των ευθυνών στα ίδια τα άτομα που υφίστανται αυτήν τη σοβαρή κατάσταση (Atkinson R. , 2000, σ. 1037 · Percy-Smith, 2000, σ. 6). Επίσης, η πρόσληψη του αποκλεισμού ως αυτόνομου φαινομένου και η εστίαση αποκλειστικά στα αποτελέσματά του, περιορίζει τις δράσεις καταπολέμησής του αποκλειστικά στην προνοιακή αποκατάσταση των αποκλεισμένων (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 77).

Η πλειονότητα, ωστόσο, των μελετητών προσεγγίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό πρωτίστως ως διεργασία⁸¹ και όχι αποκλειστικά ως κατάσταση που απεικονίζει το αποτέλεσμα της διεργασίας αυτής. Οι Gore κ. συν. (1995) τον χαρακτηρίζουν ως «διεργασία κοινωνικής αποσύνθεσης» (σ. 2), επισημαίνοντας την προοδευτική ρήξη των δεσμών ατόμου-κοινωνίας, μια διαπίστωση που χαρακτηρίζει και την υιοθετούμενη από την Ε.Ε. προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού (Atkinson & Davoudi, 2000, σ. 434). Ο de Haan (2000) σημειώνει επίσης πως ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν «εστιάζει σε οριοθετημένες ομάδες, αλλά τονίζει τις κοινωνικές σχέσεις και τις διεργασίες μέσω των οποίων οι άνθρωποι αποστερούνται» (σ. 29), εστιάζοντας έτσι στην ανάδειξη του μειο-

⁸⁰ Ενδεχομένως και να αποκρύπτουν τις αιτίες αυτές, αφού η επισήμανση των δομικών αιτιών του φαινομένου μεταθέτει το πρόβλημα της παθογένειας από τα άτομα στο σύστημα, επιτάσσοντας διαφορετικές πολιτικές αντιμετώπισης. Καθώς όμως ένας ορισμός «δεν περιγράφει απλώς το φαινόμενο, αλλά, επιπλέον, προδιαγράφει την πολιτική αντιμετώπισής του» (Τσιάκαλος, 1998, σ. 45), στις περιπτώσεις αυτές καταλήγει να αποτελεί μέρος της διαιώνισης του προβλήματος, αφού η περιοριστική του εστίαση δεν επιτρέπει την ανάληψη πολυδιάστατων και δυναμικά διασυνδεδεμένων δράσεων.

⁸¹ Στη σχετική με τον κοινωνικό αποκλεισμό ελληνική βιβλιογραφία επιλέγεται συχνά ο όρος *διαδικασία*. Έτσι π.χ. η Μουσούρου (1998) χαρακτηρίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως «διαδικασία έκπτωσης (...) που συνδέεται με την ανισότητα και τη φτώχεια» (σ. 69), ο Τσιάκαλος (1998) αναφέρεται στη «διαδικασία του αποκλεισμού» (σ. 57), η Καυταντζόγλου (2006) σε «διαδικασία αποκοινωνικοποίησης» (σ. 11), ο Τσαούσης (1998) μιλά για «διακεκριμένη κοινωνική διαδικασία» (σ. 92) και η Πετράκη (1998) σημειώνει πως ο όρος συνιστά «περιγραφική απόληξη μιας σύνθετης κοινωνικής διαδικασίας» (σ. 21). Ωστόσο, η επιλογή του όρου διαδικασία για την απόδοση του αγγλικού όρου *process*, που συναντάται ευρέως στη σχετική βιβλιογραφία, θεωρείται μη ενδεδειγμένη για να περιγράψει μια σειρά ενεργειών που εκτυλίσσονται βαθμιαία προς ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, από την οποία όμως εκλείπει ο συστηματικός χαρακτήρας, που χαρακτηρίζει τη διαδικασία ως όρο [βλ. σχετικά στο Μπαμπινιώτη (1998, σσ. 485, 510)]. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα μελέτη επιλέγεται ως καταλληλότερος ο όρος *διεργασία* έναντι της διαδικασίας, καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός προκύπτει μεν ως αποτέλεσμα της επενέργειας πολλών ενεργειών και παραγόντων που συνδέονται μεταξύ τους με αιτιακές σχέσεις, ωστόσο η δυναμική και η σχετικότητα αυτού του γεγονότος δε χαρακτηρίζεται από έναν συστηματικό (σκόπιμο, μεθοδικό και με συγκεκριμένα στάδια) χαρακτήρα που να δικαιολογεί το χαρακτηρισμό ως διαδικασία.

νεκτήματος μέσω της «δυναμικής της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, παρά μέσω ανώνυμων διεργασιών εξαθλίωσης και περιθωριοποίησης» (Kabeer, 2000, σ. 84).

Οι πολλαπλές διαστάσεις της φύσης του κοινωνικού αποκλεισμού και ο δυναμικός συνδυασμός τους αποτελούν έναν επίσης κοινό τόπο πολλών προσεγγίσεων.⁸² Μάλιστα, κατά τα πρώτα στάδια αξιοποίησης του όρου στο επίπεδο των σχετικών ευρωπαϊκών ερευνών, ο πολυδιάστατος και δυναμικός χαρακτήρας του ήταν το στοιχείο που τον διέκρινε από τη στατική και μονοδιάστατη – ως προς το εισόδημα – έννοια της φτώχειας⁸³ (Berghman, 1995, σ. 16), στρέφοντας τη μελέτη «στην πολυδιάστατη φύση των μηχανισμών σύμφωνα με τους οποίους άτομα και ομάδες αποκλείονται από τη συμμετοχή στις κοινωνικές ανταλλαγές» (Commission of the European Communities, 1992, σ. 8). Η αναγνώριση της πολλαπλότητας των διαστάσεων από πολλούς μελετητές⁸⁴ ανέδειξε ως κοινό τόπο των προσεγγίσεων τους την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού (Τσαούσης, 1998, σσ. 91-92), ενώ τίθενται ταυτόχρονα και άλλες διαστάσεις υπό εξέταση, όπως η *πολιτιστική-ηθική* (Arthurson & Jacobs, 2003, σ. 7), η *ατομική, ομαδική και χωρική* (Percy-Smith, 2000, σ. 9), η *ασφάλεια και τα δικαιώματα* (Rodgers, 1995a, σσ. 47-48), η *φυσική-ψυχική υγεία* (Barnes, 2005, σ. 48). Οι παρατηρούμενες διαστάσεις, λοιπόν, φαίνεται πως ποικίλουν στο εύρος ενός φάσματος που εκτείνεται από την οικονομική έως και την πολιτισμική διάσταση του αποκλεισμού,⁸⁵ περιλαμβάνοντας τόσο πολυδιάστατες αιτίες όσο και πολυδιάστατες συνέπειες του κοινωνικού μειονεκτήματος (Bowring, 2000, σ. 310).

⁸² Μολονότι επισημαίνεται ως ιδιαίτερα σημαντικό πεδίο, εντούτοις η μελέτη της δυναμικής του κοινωνικού αποκλεισμού βρίσκεται ακόμη στα πρώιμα στάδιά της (Silver, 2007a, σ. 2).

⁸³ Οι Tsakloglou και Papadopoulos (2002, σ. 212) σημειώνουν, ωστόσο, πως και η έννοια της φτώχειας είχε προσεγγιστεί πολυδιάστατα από τον Townsend, ήδη από το 1979, ενώ ένας μεγάλος αριθμός σύγχρονων μελετών ερευνά το δυναμικό χαρακτήρα των πτυχών της φτώχειας. Σε ανάλογη διαπίστωση προβαίνει και ο Paugam (1995, σ. 49), σημειώνοντας πως οι σύγχρονες προσεγγίσεις της φτώχειας την αντιμετωπίζουν ως δυναμική διαδικασία και όχι ως στατική κατάσταση που ομαδοποιεί ένα ετερογενές πλήθος ατόμων αποκρύπτοντας τις διακριτές – κατά περίπτωση – αιτίες σταδιακής συσσώρευσης προβλημάτων.

⁸⁴ Π.χ. Armstrong (2006, σ. 81), Atkinson R. (2000, σ. 1041), Beall και Piron (2005, σ. 9), Bhal-la και Lapeyre (1997, σ. 430), Burchardt κ. συν. (1999, σ. 5), de Haan (1998, σ. 17 · 2000, σσ. 26, 37), Estivill (2003, σ. 35), Fischer (2008, σ. 2), Ruggeri-Laderchi κ. συν. (2003, σ. 258), Levitas κ. συν. (2007), Pantazis κ. συν. (2006), Popay κ. συν. (2008), Rodgers (1995, σσ. 45-50), Silver (1994, σ. 571 · 2007b, σ. 15), Silver και Miller (2003, σ. 8), Silver και Wilkinson (1995, σ. 1).

⁸⁵ Η Fraser (1997) προσεγγίζει τις διάφορες μορφές του αποκλεισμού υπό το πρίσμα της θεωρίας της δικαιοσύνης, και τις ταξινομεί στο συνεχές ενός φάσματος μεταξύ των οικονομικών και πολιτισμικών διαστάσεων του μειονεκτήματος. Στο ένα άκρο αυτής της ταξινόμησης εντοπίζεται το κοινωνικοοικονομικό μειονέκτημα, το οποίο προέρχεται από την πολιτικοοικονομική δομή της κοινωνίας και λαμβάνει τις μορφές της *εκμετάλλευσης* (exploitation), της *περιθωριοποίησης* (marginalization) και της *αποστέρησης* (deprivation) (σ. 13), ενώ στο άλλο άκρο υπάρχει η *πολιτισμική ή συμβολική διάσταση* που καθορίζεται από τα κοινωνικά πρότυπα αναπαράστασης, ερμηνείας και επικοινωνίας και λαμβάνει τις μορφές της *πολιτισμικής κυριαρχίας* (cultural domination), της *μη-αναγνώρισης* (non recognition) και της *έλλειψης σεβασμού* (disrespect) (σ. 14).

Ενώ λοιπόν γίνεται ευρέως αποδεκτός ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν είναι ωστόσο εύκολο να καθοριστούν οι αιτιακές σχέσεις μεταξύ διαστάσεων και συνεπειών, αφού «η ακριβής αιτιώδης αλληλουχία μεταξύ των πολλαπλών διαστάσεων είναι συχνά μη-αναδρομική, σύνθετη και εκ των προτέρων αόριστη», επιτρέποντας έτσι την ενίσχυση ή το μετριασμό των συνεπειών τους (Silver, 2007, σ. 2).⁸⁶ Σε κάθε περίπτωση όμως, η δυναμική διασύνδεση των επί μέρους διαστάσεων, με κυρίαρχες αυτές της φτώχειας και της ανεργίας, φαίνεται πως οδηγεί στο «φαύλο κύκλο του μειονεκτήματος» όπου εγκλωβίζονται τα άτομα και βαθμιαία περιθωριοποιούνται (Gallie, Paugam, & Jacobs, 2003, σ. 28). Ακόμη, βέβαια, και αν είναι δυσδιάκριτος ο καθορισμός της αιτιώδους συνάφειας και της πορείας αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαστάσεων, το σημαντικό πλεονέκτημα που προσφέρει η αναγνώριση του πολυδιάστατου χαρακτήρα του αποκλεισμού είναι η ολιστική προσέγγιση του κοινωνικού μειονεκτήματος και η εστίαση σε ολιστικές, διασυνδεδεμένες και πολυπαραγοντικές πολιτικές αποτροπής του (Percy-Smith, 2000, σ. 17).

1.4.2 Κοινωνικές σχέσεις και άτομα

Το δεύτερο επίπεδο προσέγγισης της έννοιας περιλαμβάνει τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν ή διαμορφώνονται σε μια κατάσταση αποκλεισμού καθώς και των ίδιων των αποκλεισμένων. Στο πλαίσιο αυτών των θεωρήσεων, και ιδιαίτερα όσων ακολουθούν το παράδειγμα της γαλλικής ρεπουμπλικανικής σκέψης,⁸⁷ κυριαρχεί η *σχεσιακή* (relational) προσέγγιση της έννοιας και ο αποκλεισμός αντιμετωπίζεται ως «ρήξη των κοινωνικών και συμβολικών δεσμών» (Silver, 1994, σ. 534). Έτσι, στο επίκεντρο της μελέτης τίθενται ζητήματα όπως η κοινωνική συμμετοχή-ένταξη, οι κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά δίκτυα, η σχέση αποκλεισμού-περιθωριοποίησης, οι σχέσεις ισχύος (Room, 1999, σ. 169) και γενικά καθετί που συντελεί στην απομάκρυνση «από τους οργανισμούς και τις κοινότητες εκ των οποίων συντίθεται μια κοινωνία και από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που ενσωματώνουν» (Room, 1995b, σ. 243).

Στην προσπάθεια θεωρητικής κατοχύρωσης και ερευνητικής αξιοποίησης του όρου, συχνά η ανάλυση επικεντρώνεται όχι στο *τι είναι* αυτός αλλά στο *τι δεν είναι* (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 92). Έτσι, ο κοινωνικός αποκλεισμός προσεγγίζεται ως προς τις αντιθετικές του καταστάσεις, όπως την κοινωνική συμμετοχή, την κοινωνική έντα-

⁸⁶ Παρά, λοιπόν, το γεγονός πως η πολυδιάστατη φύση του αποκλεισμού είναι γενικώς παραδεκτή, οι εμπειρικές μελέτες δεν έχουν καταφέρει ακόμα να τη διερευνήσουν (Pirani, Schifini D'Andrea, & Vermunt, 2009, σ. 3), διότι αφενός βρίσκονται στα πρώιμα στάδια μιας τέτοιας προσέγγισης (Silver, 2007a, σ. 2), αφετέρου πρόκειται για κοινωνικούς παράγοντες που δύσκολα παρατηρούνται και ποσοτικοποιούνται, καθιστώντας αναγκαία, πέραν της συλλογής αναλυτικών στοιχείων, τη συμπληρωματική εξέταση ποιοτικών δεδομένων (Beall & Piron, 2005, σ. 14).

⁸⁷ Βλ. παραπάνω την ενότητα 1.2.1.1- *Κοινωνικός αποκλεισμός και Αλληλεγγύη*.

ξη-ενσωμάτωση ή ακόμα και την κοινωνική συνοχή.⁸⁸ Στην περίπτωση αυτή ο αποκλεισμός αναφέρεται σε ένα παράδειγμα της μορφής *μέσα/έξω* και «προκειμένου να κατανοήσουμε τον αποκλεισμό πρέπει πρώτα να καθορίσουμε με σαφήνεια τη “μέσα” διάσταση, δηλαδή την ενσωμάτωση και την ένταξη» (Annamon, 2002, σ. 86). Η κοινωνική συμμετοχή-ένταξη ορίζεται ποικιλοτρόπως και μπορεί να αναφέρεται στις συνήθειες ή στις θεμελιώδεις δραστηριότητες που ασκούν οι πολίτες μιας κοινωνίας (Burchardt κ. συν., 1999, σ. 230 · 2002, σ. 30), περιλαμβάνοντας την πρόσβαση «σε υποδομές, υπηρεσίες και παροχές, κοινωνική ασφάλιση και προστασία»⁸⁹ (Beall & Piron, 2005, σσ. 9-10) ή τη συμμετοχή σε θεσμούς της Κοινωνίας των Πολιτών (ΚτΠ) όπως εργατικά σωματεία, τοπικές ενώσεις και άλλες δομές που αναπτύσσουν δραστηριότητες «σχεδιασμένες να ενσωματώσουν περιθωριοποιημένες ομάδες στην καθολική κοινωνία των πολιτών» (Bhalla & Lapeyre, 1997, σ. 425). Η αναφορά στην ένταξη θέτει την πολιτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού, καθόσον οι κοινωνικοί δεσμοί είναι πρωτίστως πολιτικοί (υπό την ιδιότητα του πολίτη), ωστόσο η ερμηνεία του αποκλεισμού με αναφορά στην αντίθετή του κατάσταση «είναι προβληματική, ειδικά εφόσον ληφθεί υπόψη ότι τόσο ο ίδιος όσο και (...) η ένταξη, αποτελούν σχετικούς όρους» (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 92).⁹⁰ Σε αυτό συνηγορούν και οι Hickey και du Toit (2007), σημειώνοντας πως η προσέγγιση του αποκλεισμού σε αντιδιαστολή ως προς την ένταξη/ενσωμάτωση συνιστά μια «υποκείμενη ηθική μετα-αφήγηση» (underlying moral meta-narrative) (σ. 3), που, αποδεχόμενη εξαρχής το θετικό και επιθυμητό χαρακτήρα της ένταξης-ενσωμάτωσης, οδηγεί σε κανονιστικές υποθέσεις σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Μια τέτοια προσέγγιση, ωστόσο, αγνοεί την προβληματική φύση της ένταξης-ενσωμάτωσης που δύναται να είναι άνιση ή δυσμενής και να περιορίζει τον έλεγχο που κάποιος μπορεί να ασκεί στη ζωή του (Sen, 2000, σσ. 28-29).⁹¹

⁸⁸ Όλες αυτές οι έννοιες όμως δεν ορίζονται μονοσήμαντα, ενώ συχνά αξιοποιούνται εναλλακτικά με άλλους συγγενικούς τους όρους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της *κοινωνικής συνοχής* (social cohesion), που παρά την αυξανόμενη δημοτικότητα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και την αξιοποίησή της ως πεδίου αναφοράς υπερεθνικών μορφωμάτων και διεθνών οργανισμών, όπως η Ε.Ε, το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Ο.Ο.Σ.Α. και η Παγκόσμια Τράπεζα (Chan, To, & Chan, 2006, σ. 273), παραμένει ατελώς καθορισμένη, μια «οιονεί έννοια» (Bernard, 1999, σ. 2) που συχνά λαμβάνεται ως αντίστοιχη της αλληλεγγύης, της κοινωνικής ένταξης, του κοινωνικού κεφαλαίου ή της εμπιστοσύνης (Jenson, 2010, σ. 4 · Phillips, 2003, σσ. 3-7).

⁸⁹ Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται διάφορες παράμετροι της κοινωνικής συμμετοχής όπως η πρόσβαση σε υπηρεσίες μεταφοράς (Cass, Shove, & Urry, 2005), σε υπηρεσίες επικοινωνίας (Selwyn, 2002), υπηρεσίες υγείας (Popay κ. συν., 2008), σε στέγη (Arthurson & Jacobs, 2003), ψυχαγωγία (Bittman, 2002), κ.ά.

⁹⁰ Η διχοτομική διάκριση ένταξης/αποκλεισμού συνιστά στατική θεώρηση του φαινομένου, που αγνοεί την ύπαρξη μιας ενδιάμεσης *γκρίζας ζώνης* στην οποία εντοπίζεται η πλειονότητα του πληθυσμού, κινούμενη προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση σε διάφορες φάσεις της ζωής τους (Oyen, 1997, σ. 64).

⁹¹ Πρόκειται για τις περιπτώσεις «δυσμενούς ενσωμάτωσης» (adverse incorporation) που προκύπτουν εξαιτίας των άνισων οικονομικών και εξουσιαστικών σχέσεων που λειτουργούν σε πολλαπλά επίπεδα (από το τοπικό ως και το παγκόσμιο) και περιορίζουν ομάδες του πληθυσμού σε μειονεκτική θέση. Υπό αυτήν την έννοια ο πλήρης αποκλεισμός είναι κάτι το εξαιρετικά σπάνιο, ενώ η δυσμενής ενσωμάτωση αναδεικνύεται ως καταλληλότερος όρος για την κατανόηση των τρόπων σύμφωνα με τους

Ως προς το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων δε λείπουν προσεγγίσεις του κοινωνικού αποκλεισμού υπό το πρίσμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου.⁹² Η σύζευξη των δύο εννοιών επιχειρείται τόσο άμεσα (Daly & Silver, 2008 · Li, Savage, & Pickles, 2003) όσο κυρίως έμμεσα, μέσω ανάδειξης της θετικής συνάφειας μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και διάφορων πτυχών της κοινωνικής συμμετοχής, σε σημείο ώστε το κοινωνικό κεφάλαιο να θεωρείται ως «αντίδοτο στον κοινωνικό αποκλεισμό» (Percy-Smith, 2000, σ. 6). Βέβαια, δε λείπουν και οι αρνητικές συσχετίσεις, όπου τα υψηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου συνδέονται θετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό, αφού το κοινωνικό κεφάλαιο μιας ομάδας προκαλεί *κοινωνικό εγκλεισμό* (social closure),⁹³ αποκλείοντας όσους βρίσκονται εκτός των ορίων της ομάδας αυτής (Beall & Piron, 2005, σ. 39).

Η σχεσιακή προσέγγιση της έννοιας του αποκλεισμού περιλαμβάνει συχνά και τη διασύνδεση ή το συσχετισμό του με την έννοια του *περιθωρίου*. Μολονότι ο λόγος περί περιθωρίου είναι αμφιλεγόμενος, συνιστά και αυτός, όπως και ο αποκλεισμός, μια κοινωνική κατασκευή (Πετρονότη, 2000, σ. 12), «τη *marginalidad*, ένα αντικείμενο με χωρικές, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνιολογικές και πολιτισμικές διαστάσεις» (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 137), που μπορεί να συσχετιστούν με τις αντίστοιχες διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού.

Παράλληλα με αυτά, η σχεσιακή προσέγγιση προσδιορίζει τον αποκλεισμό ως το αποτέλεσμα άνισων κοινωνικών σχέσεων, χαρακτηριζόμενων από διαφορετικά επίπεδα ισχύος (power relations) που διαμορφώνουν τα όρια των *συμμετοχικών χώρων* (participatory spaces)⁹⁴ και ορίζουν το τι μπορεί να γίνει εντός των χώρων αυτών, ποιοι μπορούν να εισέλθουν και υπό ποιες προϋποθέσεις (Gavenda, 2006, σ. 26). Αυτό αναδεικνύει τη λειτουργία των παραγόντων που εμπλέκονται σε κάθε πράξη αποκλεισμού (Atkinson A. B., 1998a, σ. 14), δηλαδή τους αποκλείοντες και τους αποκλειόμενους. Οι αποκλείοντες αξιοποιούν συγκεκριμένους μηχανισμούς για την αποβολή ανταγωνιστικών ομάδων και τον περιορισμό της πρόσβασής τους σε πόρους και υπηρεσίες, ενώ οι

οποίους «εντοπισμένες στρατηγικές εξασφάλισης οικονομικών πόρων ενεργοποιούνται και περιορίζονται από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις» που ενυπάρχουν σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο (Hickey & du Toit, 2007, σ. 4).

⁹² Για διεξοδικότερη διερεύνηση της σχέσης κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικού κεφαλαίου βλ. παρακάτω την ενότητα 1.6.2.2 - Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικός αποκλεισμός.

⁹³ Για τον κοινωνικό εγκλεισμό ως δυναμική σχέση αποκλειόντων-αποκλειομένων βλ. παραπάνω την ενότητα 1.2.1.3- Κοινωνικός αποκλεισμός και Μονοπόλιο.

⁹⁴ Οι *συμμετοχικοί χώροι* δεν είναι αυθύπαρκτοι ούτε ουδέτεροι, αλλά συνιστούν κοινωνικές κατασκευές που ενσωματώνουν τα αποτελέσματα προηγούμενων δράσεων και καθορίζουν επιλεκτικά τις μελλοντικές δράσεις (Cornwall, 2002, σ. 6). Ουσιαστικά πρόκειται για το *πεδίο κυριαρχίας*, ένα χώρο συσχετισμών δύναμης, που συγκροτείται ως δομή διαφορών στη βάση της αρχής της αντικειμενικότητας, δηλαδή του επιμερισμού της εξουσίας και των διάφορων μορφών κεφαλαίου (Bourdieu, 2000, σ. 50) που ενεργοποιεί κάθε ομάδα προς προάσπιση των συμφερόντων της.

αποκλειόμενοι αποσύρονται από την κοινωνική πραγματικότητα, ως αντίδραση στο πλέγμα ενεργειών και καταναγκασμών που υφίστανται, ακόμα κι αν ορισμένες φορές η απόσυρσή τους αυτή φαντάζει εθελοντικά επιλεγόμενη (Silver, 2007, σ. 2).⁹⁵

Το τελευταίο στοιχείο της σχεσιακής προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού περιλαμβάνει το επίπεδο αναφοράς του. Στην πρώτη περίπτωση, ο αποκλεισμός αντιμετωπίζεται ως χαρακτηριστικό ατόμων που βρίσκονται σε κατάσταση κοινωνικού μειονεκτήματος (Social Exclusion Unit, 2001 · Sen, 2000). Μολονότι η προσέγγιση αυτή μπορεί να είναι πολυδιάστατη, η παράβλεψη των δομικών αιτίων του αποκλεισμού και η προσκόλληση σε μια υπερβολικά ατομικιστική θεώρηση είναι κοινωνικά ανεπαρκής (Gore κ. συν., 1995, σ. 9), καθώς δε λαμβάνει υπόψη της τις κοινωνικές διαρθρώσεις και τους ιδιαίτερους μηχανισμούς που κάθε κοινωνική πραγματικότητα ενσωματώνει στον τρόπο με τον οποίο χαρακτηρίζει – και αναπαράγει – τους κοινωνικά αποκλεισμένους της (Κασιμάτη, 1998, σσ. 276-277). Για το λόγο αυτό, επιχειρείται η ζεύξη του επιπέδου μικρο και μακρο-κοινωνιολογικής ανάλυσης, αφού ο αποκλεισμός διακριβώνεται εξ αρχής ατομικά – ως έλλειψη ένταξης ορισμένων ατόμων σε ένα δοσμένο κοινωνικό σύνολο – αλλά ταυτόχρονα συνιστά και συλλογικό κοινωνικό φαινόμενο, καθώς οφείλεται στην έλλειψη συνοχής του δεδομένου κοινωνικού συνόλου (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 68). Έτσι, εξετάζεται εντός του συγκεκριμένου πλαισίου και των θεσμικών διευθετήσεων που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία, όπου μέσω θεσμών και κανόνων – θεσμοθετημένων και άτυπων, ρητών και άρρητων – περιορίζεται η κοινωνική αλληλεπίδραση και η πρόσβαση σε πόρους, τόσο για συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού με βάση φυλετικές (Hooker, 2005), ηλικιακές (Hobcraft & Kiernan, 2001 · Patsios, 2001 · Theobald, 2005), χωροθετικές (Buck, 2001 · Philip & Shucksmith, 2003 · Shucksmith & Chapman, 1998) και άλλες ταξινομήσεις (Percy-Smith, 2000, σσ. 9-11), όσο και στο σύνολο της δεδομένης κοινωνικής πραγματικότητας (Kabeer, 2000). Ανεξάρτητα όμως του επιπέδου αναφοράς – αν δηλαδή ο αποκλεισμός λαμβάνεται ως ατομική ή συλλογική διαδρομή και διεργασία – οι συνέπειές του διαχέονται στο σύνολο της κοινωνίας, αντανakλώντας τη ντυρκεμιανή ρητορική περί απώλειας των συλλογικών αξιών και διάλυσης του κοινωνικού ιστού (Silver, 1994, σ. 534).

1.4.3 Το περιβάλλον του κοινωνικού αποκλεισμού

Το τρίτο επίπεδο προσέγγισης της έννοιας του αποκλεισμού περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος εντός του οποίου εντάσσονται τα άτομα και εκτυλίσσονται οι διεργασίες. Σε αυτό το επίπεδο ο αποκλεισμός προσεγγίζεται ως αποτέλεσμα της αποσύνδεσης από την αγορά εργασίας, της ατελούς λειτουργίας των διάφορων κοινωνι-

⁹⁵ Όπως αναφέρει ο Barry (1998), σε μια τέτοια περίπτωση «ο αποκλεισμός δεν είναι περισσότερο εθελοντικός από την αναχώρηση από τη δουλειά κάποιου που παραιτείται ένα βήμα πριν την απόλυση» (σ. 2).

κών συστημάτων, όσο και της έλλειψης πόρων και προοπτικών από πλευράς των αποκλεισμένων.

Ο μετασχηματισμός της αγοράς εργασίας που ακολούθησε την κρίση της δεκαετίας του 1970 (Estivill, 2003, σ. 8) και τα συνακόλουθα χαρακτηριστικά του αποδιοργανωμένου μεταφορντικού καπιταλισμού οδήγησαν στην αποσταθεροποίηση του ρόλου της εργασίας στην κοινωνική δομή. Η μισθωτή εργασία, που μέχρι τότε θεωρούνταν ως ο βασικός παρονομαστής της ένταξης και της συμμετοχής στην κοινωνία, έγινε αβέβαιη μέσα σε ένα καθεστώς δομικής ανεργίας⁹⁶ όπου οι αποκλεισμένοι ορίζονται πια ως «εκείνοι που έχουν παραμεριστεί από την οικονομική αναδιάρθρωση ή δεν είναι σε θέση να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας» (Atkinson R., 2000, σ. 1038). Έτσι, λοιπόν, η έλλειψη εργασίας θεωρείται ως συστατικό στοιχείο του κοινωνικού αποκλεισμού (Levitas κ. συν., 2007, σ. 23 · Rodgers, 1995a, σ. 46 · 1995b, σσ. 254-256) ή και ως μορφή αποκλεισμού *αφ' εαυτής* (Bailey, 2006, σ. 166), ενώ και οι διαφοροποιήσεις, είτε ενδο-εργασιακές, ως προς το επίπεδο των προσόντων και των θέσεων (Bradley, Crouchley, & Oskrochi, 2001, σ. 19), είτε χωροθετικές, π.χ. αγροτικές περιοχές, υποβαθμισμένες γειτονιές (Buck, 2001 · Philip & Shucksmith, 2003), συνδέονται άμεσα με τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού.

Πίνακας 3. Αποκλεισμός από τα κοινωνικά συστήματα

Συστήματα	Συστημικά στοιχεία
Θεσμικό	Συνταγματικό και νομικό πλαίσιο, απονομή δικαιοσύνης, πολιτικά δικαιώματα, γραφειοκρατία, εκπαίδευση, υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας
Οικονομικό	Αγορά εργασίας, πιστωτική πίστη, πρόσβαση σε προϊόντα και υπηρεσίες
Κοινωνικό	Οικογένεια, κοινότητα, εθνοτικές ομάδες, δίκτυα κοινωνικών σχέσεων
Χωροταξικό	Υποβαθμισμένες περιοχές, υποδομές, προσβασιμότητα
Συμβολικών αναφορών	Ταυτότητα, αυτοεκτίμηση, προσδοκίες, habitus

Προσαρμογή από Atkinson R., 2000 · Percy-Smith, 2000 · Reimer, 2004

Το επόμενο στοιχείο προσέγγισης του περιβάλλοντος του κοινωνικού αποκλεισμού περιλαμβάνει τα επιμέρους συστήματα, η δυσλειτουργία των οποίων οδηγεί στην εμφάνιση του φαινομένου. Τα συστήματα αυτά έχουν προσδιοριστεί επαρκώς από διάφορους μελετητές (Atkinson R., 2000 · Commins, 2004 · Percy-Smith, 2000 · Philip & Shucksmith, 2003 · Reimer, 2004) και μπορούν να ταξινομηθούν, ως έχουν στον Πίνα-

⁹⁶ Δομική ανεργία (structural unemployment) έχουμε όταν η ποσότητα της προσφερόμενης εργασίας υπερβαίνει τη ζητούμενη.

κα 3. Η προσέγγιση αυτή, που ενσωματώνει τον πολυδιάστατο και δυναμικό χαρακτήρα του φαινομένου, εστιάζει πέρα από τις αποκλειστικά υλικές (χρηματικές) διαστάσεις του μειονεκτήματος. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των διάφορων συστημικών στοιχείων όσο και μεταξύ των ίδιων των συστημάτων, μολονότι δεν είναι πάντα εξασφαλισμένη, συνήθως υπάρχει (Reimer, 2004, σ. 8), με αποτέλεσμα ο κοινωνικός αποκλεισμός να προκύπτει, όταν «για άτομα ή ομάδες, αρκετά από αυτά τα συστήματα αποδιοργανώνονται ως τμήμα μιας αλυσιδωτής αντίδρασης» (Atkinson R. , 2000, σ. 1041).

1.5 Διαμορφώνοντας ένα λειτουργικό εννοιολογικό πλαίσιο

Έχοντας ως δεδομένο, σύμφωνα με όσα επισημάνθηκαν παραπάνω, πως δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για τον κοινωνικό αποκλεισμό και οι προτεινόμενες ταξινομήσεις από τους μελετητές του φαινομένου δεν είναι ταυτόσημες, ούτε εξαντλητικές – και σε καμιά περίπτωση οριστικές – η συνέχεια και η ολοκλήρωση του θεωρητικού πλαισίου της διατριβής αυτής κινδυνεύει να αποπροσανατολιστεί «σε μια περιπλάνηση σε ένα κόσμο πολλών ορισμών» (Τσιάκαλος, 1998, σ. 43). Για να αποφευχθεί αυτό, καθίσταται επιτακτική η διαμόρφωση ενός συνεκτικού πλαισίου που θα χαρακτηρίζεται από *γνωσιολογική επάρκεια*, εξασφαλίζοντας τη σύνθεση της υπάρχουσας γνώσης βάσει της οποίας θα ολοκληρωθεί η εννοιολογική προσπέλαση της έννοιας και παράλληλα θα εξασφαλίζεται η πραγματιστική-αναλυτική αξιοποίησή της στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της εμπειρικής έρευνας. Προτού όμως επιχειρηθεί η διαμόρφωση του εννοιολογικού πλαισίου, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε τους ενδεχόμενους περιορισμούς και τις δυνατότητες που προσφέρει η προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού, προκειμένου να αναδειχθεί η καταλληλότητά του ως περιγραφικού, αναλυτικού και ερμηνευτικού εργαλείου για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής.

1.5.1 Κριτική της προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού

Πολλοί είναι οι κοινωνικοί επιστήμονες που αμφισβητούν την αναλυτική σαφήνεια και την εννοιολογική πληρότητα της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα πιο συνηθισμένα θέματα που περιλαμβάνει η κριτική αυτή σχετίζονται με τον πολιτικό του χαρακτήρα, τις πολλαπλές εννοιολογήσεις του όρου, την περιορισμένη αναλυτική του δυνατότητα λόγω της πολλαπλότητας των κοινωνικών ομάδων που χαρακτηρίζονται ως αποκλεισμένοι, των πολλαπλών αιτιών που οδηγούν σε αυτόν και βεβαίως τη δυσκολία της σαφούς μέτρησής τους, αλλά και τη δυνατότητα γενίκευσης και αξιοποίησης της έννοιας έξω από το πλαίσιο που αυτή αρχικώς αναπτύχθηκε.

Ένα σημείο που προσελκύει συχνά την κριτική είναι η τεχνοκρατική-πολιτική καταγωγή του όρου και η έξωθεν επιβολή του στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, κάτι που αφενός του στερεί την αναλυτική του δυνατότητα, αφετέρου τον συσχετίζει με πολιτικές – και όχι αμιγώς επιστημονικές – δηλώσεις και συνδηλώσεις. Η Oyey (1997,

σ. 63) δηλώνει κατηγορηματικά πως ο κοινωνικός αποκλεισμός (όπως και η κοινωνική ένταξη) δεν συνιστά αναλυτική αλλά αμιγώς πολιτική έννοια που εισήχθη στο χώρο των κοινωνικών επιστημών για πολιτικούς λόγους, με προφανή σκοπό την αντικατάσταση της έννοιας της φτώχειας. Η ασάφεια του όρου επέτρεψε τη στρατηγική του αξιοποίηση από τους πολιτικούς, χωρίς την ανάγκη επί της ουσίας προσδιορισμού του περιεχομένου του. Ο Murard (2002) συνηγορεί κι αυτός υπέρ του πολιτικού χαρακτήρα του κοινωνικού αποκλεισμού, τον οποίο χαρακτηρίζει ως «ένα άδειο κουτί» (σ. 41) που δόθηκε από τους πολιτικούς στους κοινωνικούς επιστήμονες ως αντικείμενο προς μελέτη. Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν την πλευρά της κριτικής, η ισχυρή ισχύς της πολιτικής εξουσίας νομιμοποίησε τον όρο και τον παγίωσε στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, ωστόσο ο λόγος των κοινωνικών επιστημόνων δεν έχει ανάλογη νομιμοποιητική ισχύ, ασθμαίνοντας να αποδώσει ερευνήσιμο και ερευνητέο περιεχόμενο σε μια έννοια για την οποία υπάρχει περιορισμένη θεωρητική θεμελίωση. Έτσι, η ατζέντα της εφαρμοσμένης κοινωνικής έρευνας καθορίζεται εξωγενώς, υλοποιείται κατά ανάθεση και «οι πεινασμένοι ερευνητές τρέχουν εκεί που βρίσκονται τα χρήματα» (Oyen, 1997, σ. 64), αποδεχόμενοι ένα συγκεκριμένο – και πολιτικά καθορισμένο – εννοιολογικό πλαίσιο προσέγγισης του φαινομένου (Τσιάκαλος, 1998, σ. 43). Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η φτώχεια να παραμένει αόρατη πίσω από την ομπρέλα του κοινωνικού αποκλεισμού, που ως μια παραλλαγή «κοινωνιολογικού λαϊκισμού» (Νούτσος, 1998, σ. 89) συνιστά μια ουδέτερη έκφραση που θέτει ως κριτήριο της κοινωνικής διάσπασης όχι τις διαφορές μεταξύ κοινωνικών ομάδων ή οικονομικών τάξεων αλλά τη διάκριση μεταξύ μιας ενταγμένης πλειονότητας και μιας αποκλεισμένης μειονότητας.⁹⁷ Έτσι, εξασφαλίζεται ένας «πολιτικά ελκυστικός» όρος που επιτυγχάνει την ενσωμάτωση στην ίδια θεώρηση πολλαπλών διαφορετικών φαινομένων και ελαχιστοποιεί τις υπάρχουσες ανισότητες και συγκρούσεις συμφερόντων που ενυπάρχουν και μεταξύ των μελών της πλειονότητας του πληθυσμού (Kleinman, 1998, σ. 10).

Το μεγαλύτερο όμως μέρος της κριτικής σχετίζεται με επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα. Η απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού αποτελεί ένα από τα θεμελιακά στοιχεία κάθε επικριτικής προσέγγισης γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό.⁹⁸ Η αυξανόμενη χρήση και κατάχρηση του όρου, ιδιαίτερα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε.), τον καθιστά δύσκολο να προσδιοριστεί με σαφήνεια (Béland & Hansen, 2000, σ. 54). Αλλά και στις ακαδημαϊκές προσεγγίσεις του όρου, δεν παρατηρείται σύγκλιση των εννοιολογήσεων, οι οποίες παραμένουν ασαφείς και ενίοτε αντι-

⁹⁷ Επιτυγχάνεται έτσι η μετατόπιση της οπτικής του πολιτικο-ιδεολογικού λόγου από τις κάθετες σχέσεις της μαρξικής τάξης ή των βεμπεριανών θέσεων κύρους στην οριζόντια ντυρκεμιανή έννοια της ένταξης.

⁹⁸ Η Κανταντζόγλου (2006) σημειώνει σχετικά με την ποικιλία των χαρακτηρισμών: «Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός έχει χαρακτηριστεί προ-ιδέα/prénotion, άμορφη έννοια, ιδέα του κοινού νου, έννοια-ορίζοντας, μετα-κατηγορία, ταξινομική κατηγορία, κοινωνιακό παράδειγμα» (σ. 21).

φατικές, συνθέτοντας μια προβληματική κατάσταση όπου «υπάρχουν τόσες θεωρίες του κοινωνικού αποκλεισμού όσοι και οι συγγραφείς» (Atkinson R. , 2000, σ. 1039), έτσι ώστε, εξαιτίας της πολλαπλής νοηματοδότησής του, ο όρος να «σημαίνει τα πάντα σε όλους» (Atkinson A. B., 1998a, σ. 13), καταλήγοντας να αποτελεί απλώς «έναν ακόμη κρίκο στην αλυσίδα μετατόπισης της ορολογίας» (Kilmurray, 1995, σ. 32). Ο Estivill (2003) επισημαίνει τη χρήση και την κατάχρηση του όρου που αντιμετωπίζεται ως «μια έκφραση που συμπεριλαμβάνει τα πάντα, ένα γωνιακό κατάστημα που προσφέρει κάτι από όλα, μια συγκεχυμένη λέξη που μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε κάθε περίπτωση, ή κάτι σαν τσίχλα, υπό την έννοια ότι μπορεί να τεντωθεί κατά βούληση» (σ. 12). Σε ανάλογη παρατήρηση για την προσαρμοστικότητα του όρου προβαίνει και ο Kleinman (1998), χαρακτηρίζοντάς τον ως ένα «κλισέ που καλύπτει σχεδόν κάθε μορφή κοινωνικής παθολογίας» (σ. 10), όπως και ο Sen (2000), αναφερόμενος στον κίνδυνο κάθε μορφή στέρησης να θεωρείται ως κοινωνικός αποκλεισμός, σημειώνοντας χαρακτηριστικά πως «στην – ταχέως αυξανόμενη – βιβλιογραφία για τον κοινωνικό αποκλεισμό η γλώσσα έχει τρέξει πολύ πιο μπροστά από τις δημιουργικές ιδέες που συμπεριλαμβάνονται» (σ. 9).

Πέρα από τον ορισμό, σημαντικό επίσης επιστημολογικό πρόβλημα είναι και ο καθορισμός των παραμέτρων και των δεικτών του αποκλεισμού. Καθώς οι επιστήμονες αξιοποιούν την έννοια ως αναλυτικό εργαλείο, οι ίδιοι είναι και αυτοί που καθορίζουν τις παραμέτρους που ερευνούν. Ωστόσο η επιστημολογική αφετηρία κάθε έρευνας οδηγεί σε διαφορετική θεώρηση του φαινομένου. Έτσι, π.χ. μια έρευνα οικονομολόγων για τον κοινωνικό αποκλεισμό στρέφεται στη συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων με σκοπό την εξακρίβωση των ομάδων των αποκλεισμένων και των μορφών και των επιπέδων του αποκλεισμού τους, με απώτερο στόχο την ποσοτικοποίηση της επίδρασης του φαινομένου. Αντίθετα, μια ανθρωπολογική μελέτη αντιμετωπίζει τον αποκλεισμό ως διεργασία, η εξακρίβωση και η μέτρηση της οποίας ενέχει τον κίνδυνο της στατιστικής κατηγοριοποίησης των ομάδων των αποκλεισμένων. Συμπληρωματικά με αυτά, προκύπτουν και ζητήματα όπως το αν οι ίδιοι οι προς μελέτη «αποκλεισμένοι» θεωρούν τους εαυτούς τους ως τέτοιους, ή πώς η εκάστοτε υιοθετούμενη προσέγγιση διαχειρίζεται τις ομάδες εκείνες που αποκλείονται εθελοντικά. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει ο σημαντικός κίνδυνος της άνωθεν ομογενοποίησης όλων των ομάδων των «αποκλεισμένων», αγνοώντας τόσο τις μεταξύ των ομάδων όσο και τις ενδοομαδικές διαφοροποιήσεις. Ο κίνδυνος αυτός είναι ιδιαίτερα σημαντικός στις περιπτώσεις εκείνες όπου ο κοινωνικός αποκλεισμός προσεγγίζεται κυρίως με υλικά κριτήρια (διαθέσιμο εισόδημα, κατανάλωση, κ.ά.) που εντοπίζουν μορφές κάθετης ανισότητας (μεταξύ ατόμων) και γενικά αγνοούν οριζόντιες ανισότητες που υπάρχουν μεταξύ ομάδων, αλλά είναι δύσκολο να εντοπιστούν λόγω του ρευστού, πολλαπλού και συχνά ενδογενούς χαρακτήρα της ταυτότητάς τους (Stewart, Brown, & Mancini, 2005, σ. 9) .

Τέλος, αντικείμενο ισχυρής κριτικής συνιστά και η μετάπτωση της χρήσης του όρου από το πλαίσιο όπου αναπτύχθηκε αρχικά (στις ευρωπαϊκές και δη γαλλικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες) σε διαφορετικά πλαίσια, όπως του αγγλοσαξονικού χώρου και ακόμη περισσότερο στη μελέτη της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες. Το ερώτημα που προκύπτει σε αυτήν την περίπτωση είναι πώς μπορεί μια έννοια που αναπτύχθηκε για τη μελέτη των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν μειοψηφούσες ομάδες πληθυσμού των βιομηχανικών χωρών, που για κάποιο λόγο εξήλθαν της κοινωνικής κανονικότητας, να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο χωρών όπου η φτώχεια είναι καθολικό φαινόμενο, όπως και η άρνηση των δικαιωμάτων του πολίτη για την πλειοψηφία του πληθυσμού (Hickey & du Toit, 2007, σ. 3).

1.5.2 Δυνατότητες της προσέγγισης

Η προηγηθείσα παράθεση των σημείων της κριτικής προς την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ενδεικτική, και σε καμιά περίπτωση εξαντλητική, αποτυπώνει όμως το γενικότερο πλαίσιο του σκεπτικισμού γύρω από την αξιοποίησή της. Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rob Atkinson (2000), «ανεξάρτητα αν μας αρέσει ή όχι, ο κοινωνικός αποκλεισμός ως έννοια, και συνεπώς ως ένα στοιχείο του πολιτικο-ιδεολογικού λόγου, βρίσκεται εδώ για να μείνει για το άμεσο μέλλον» (σ. 1042). Στη συνέχεια, λοιπόν, θα γίνει παράθεση των στοιχείων εκείνων που συνιστούν τα πλεονεκτήματα της προσέγγισης, τόσο στο επίπεδο του πολιτικο-ιδεολογικού λόγου όσο και στο επίπεδο της αξιοποίησής της ως αναλυτικού εργαλείου για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής. Για να γίνει αυτό, απαιτείται διερεύνηση της φύσης, της σχετικότητας και του αναλυτικού και ερμηνευτικού εύρους της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Απαιτείται επίσης σύνδεση (ή και παραβολή) της έννοιας, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο αναλυτικό της επίπεδο, με προγενέστερες έννοιες που ήδη έχουν αξιοποιηθεί στη μελέτη της αποστέρησης, με τις οποίες η ιδέα του κοινωνικού αποκλεισμού σχετίζεται, με σκοπό να καταδειχθεί η αξία που προσθέτει στη θεώρηση αυτών των φαινομένων. Τέλος, θα εξεταστεί η δυνατότητα αξιοποίησης της έννοιας έξω από τα στενά όρια του γαλλικού και ευρωπαϊκού χώρου, εκεί όπου αυτή αρχικώς αναπτύχθηκε.

Παρά το γεγονός πως οι θεμελιώδεις ιδέες του αποκλεισμού δεν είναι νεότευκτες, η αυξανόμενη σχετική βιβλιογραφία συνέβαλε στον εμπλουτισμό των αιτιακών του συσχετίσεων και στην εμπειρική ανάλυση συγκεκριμένων πτυχών της φτώχειας και της αποστέρησης. Η απουσία παγιωμένου θεωρητικού και μεθοδολογικού πλαισίου, που εξ αρχής φαίνεται ως μειονέκτημα για την αναλυτική χρήση του όρου, δύναται να αναδειχθεί σε ευκαιρία, καθόσον θέτει υπό αμφισβήτηση τις παραδεδομένες αντιλήψεις περί φτώχειας, ανισότητας και διαφοράς και παρακινεί σε συμπληρωματικές ή νέες προσεγγίσεις (Chamberlayne, 1997, όπ. αναφ. στο Daly & Saraceno, 2002, σ. 90). Σε γενικές γραμμές, η προστιθέμενη αξία του όρου προκύπτει από τη δυνατότητά του να

λειτουργήσει ως ένα γενικό ενοποιητικό αναλυτικό πλαίσιο που ενσωματώνει «χαλαρά συνδεδεμένες έννοιες» που περιγράφουν τις διάφορες μορφές της αποστέρησης, όπως η φτώχεια, η έλλειψη πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες, τα ελλιπή κοινωνικά δικαιώματα κ.ά. (Faria, 1995, σ. 127 · Jackson, 1999, σ. 127).

Αντί της προσπάθειας, λοιπόν, να καταδειχθεί ο καινοφανής και ριζοσπαστικός χαρακτήρας της προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού – που δεν υφίσταται – η αξιοποίησή του επιχειρείται συμπληρωματικά – και όχι ανταγωνιστικά – με την προγενέστερη έννοια της φτώχειας, αναδεικνύοντας σχεσιακές πτυχές της αποστέρησης (Barnes, 2005, σ. 187 · Sen, 2000, σ. 46). Έτσι, συμβάλλει στην ολιστική κατανόηση του κοινωνικού μειονεκτήματος μέσω της επισημάνσης ζητημάτων ιδεολογίας και ταυτότητας, δηλαδή της πολιτικής και πολιτισμικής διάστασης, πέρα από την αποκλειστικώς υλική διάσταση που πραγματεύονται οι μελέτες για τη φτώχεια (de Haan, 2000, σ. 37 · Jackson, 1999, σ. 126). Η εστίαση στις πολλαπλές διαστάσεις της αποστέρησης και στις δυναμικές διεργασίες των παραγόντων που επενεργούν σε κάθε περίπτωση αποκλεισμού,⁹⁹ η ανάδειξη του ρόλου των κοινωνικών δικτύων και των δομικών χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας που καθορίζουν τη θέση των διάφορων ομάδων εντός αυτής και η έμφαση στην αυτοαντίληψη αλλά και στους κοινωνικούς μηχανισμούς που παράγουν και αναπαράγουν τη διάκριση συνιστούν σημαντικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η έννοια (Daly & Saraceno, 2002, σσ. 91-92 · Ruggeri-Laderchi κ. συν., 2003, σ.260).

Οι Gore κ. συν. (1995, σσ. 6-9) εντοπίζουν την αξία της προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού στον περιγραφικό, αναλυτικό και κανονιστικό της χαρακτήρα. Ως περιγραφική έννοια ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτυπώνει την κατάσταση της φτώχειας ως σχετικής αποστέρησης, όπως την προσδιορίζει ο Townsend (1979, σσ. 52, 915), επιτρέποντας με την πολυδιάστατη θεώρησή του την αντιμετώπιση των ατόμων ως κοινωνικών υποκειμένων και όχι απλά ως αποδεκτών ωφελημάτων (repositories of utility). Έτσι, η περιγραφή του φαινομένου εκτείνεται πέρα από τις οικονομικές και κοινωνικές πτυχές της φτώχειας, συμπεριλαμβάνοντας και την πολιτική της διάσταση υπό τη μορφή των δικαιωμάτων του πολίτη. Ως αναλυτική έννοια η προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού αποτυπώνει τη διασύνδεση μεταξύ φτώχειας, απασχόλησης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Τα ειδικότερα αναλυτικά πλεονεκτήματα που προκύπτουν από αυτήν την προσέγγιση εξαρτώνται από το πλαίσιο ανάλυσης που επιλέγεται

⁹⁹ Σε κάθε περίπτωση αποκλεισμού, οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αποκλειόμενοι είναι συνήθως πολλαπλές και διασυνδεδεμένες. Ωστόσο, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να αποτελέσει τη βάση για ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ανάλυσης, αναδεικνύοντας τη διάσταση (το κεντρικό στοιχείο) γύρω από την οποία διαπλέκονται τα υπόλοιπα στοιχεία της αποστέρησης. Έτσι π.χ. σε άλλες περιπτώσεις το κεντρικό στοιχείο αποκλεισμού μπορεί να είναι η μη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, ενώ αλλού να προτάσσονται ζητήματα θρησκευτικής ή πολιτισμικής ταυτότητας ως οι πιο σημαντικοί παράγοντες αποκλεισμού.

κάθε φορά, δηλαδή από την υιοθετούμενη έννοια του ανήκειν, όπως αυτή διαμορφώνεται από το κυρίαρχο πλαίσιο πολιτικο-ιδεολογικών λόγων και απεικονίζεται σχηματικά στα παραδείγματα της Silver (1994, 1995) και της Levitas (1999a, 1999b, 2004a, 2004b, 2006).¹⁰⁰ Ως κανονιστική έννοια η προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού θέτει ερωτήματα σχετικά με τη φύση της κοινωνικής δικαιοσύνης, επισημαίνοντας τις σχεσιακές πτυχές της αποστέρησης, λόγω της ανισότιμης κοινωνικής συμμετοχής, της έλλειψης κοινωνικής ενσωμάτωσης και των ασύμμετρων σχέσεων ισχύος (Barry, 1998, σ. 19 · 2002, σ. 21).

Ένα άλλο πλεονέκτημα της προσέγγισης είναι η ανάδειξη τόσο των ενεργητικών όσο και των παθητικών διεργασιών αποκλεισμού. Σημαντική είναι η μετατόπιση που προσφέρει στη μελέτη της δυναμικής του φαινομένου και της σημασίας της επενέργειας και των παραγόντων που εμπλέκονται κάθε φορά (Atkinson A. B., 1998a, σσ. 13-14). Με δεδομένο πως προσεγγίσεις όπως της φτώχειας ή των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων¹⁰¹ έχουν έναν χαρακτήρα στατικό, ο κοινωνικός αποκλεισμός προσφέρει μια ενεργητική και σημασιολογικά ισχυρή προσέγγιση του κοινωνικού μειονεκτήματος, ανάλογη αυτής της περιθωριοποίησης ή της εκμετάλλευσης, αναδεικνύοντας την έννοια της δράσης (Clert, 1999, σ. 184). Η αναγνώριση, τέλος, ενός συνεχούς φάσματος μεταξύ αποκλεισμού/ένταξης, χωρίς να αγνοεί την ύπαρξη και τη σημασία των ακραίων θέσεων, αποφεύγει τον εγκλωβισμό στο δυϊσμό του μέσα/έξω και το συνακόλουθο στιγματισμό των αποκλεισμένων, παρέχοντας την προοπτική των περιπτώσεων της δυσμενούς ενσωμάτωσης (Hickey & du Toit, 2007, σ. 4).

Σχετικά δε με τη δυνατότητα αναπλαισίωσης της έννοιας και την εφαρμογή της έξω από τα στενά πλαίσια όπου αυτή αναπτύχθηκε, οι πολλαπλές επιχειρησιακές της χρήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο μαρτυρούν αφενός την ευελιξία, αφετέρου την καταλληλότητά της για την προσέγγιση του κοινωνικού μειονεκτήματος.¹⁰² Ο Sen (2000, σ. 25) εντοπίζει τις θεμελιακές ιδέες της έννοιας στην παράδοση του Διαφωτισμού και της

¹⁰⁰ Βλ. παραπάνω τις ενότητες 1.2.1- *Η προσέγγιση της Silver για τον κοινωνικό αποκλεισμό* και 1.2.2- *Η προσέγγιση της Levitas για τον κοινωνικό αποκλεισμό*.

¹⁰¹ Ο χαρακτηρισμός μιας κοινωνικής ομάδας ως ευάλωτης δεν είναι μονοσήμαντος, απαιτεί ελαστικότητα και αναφέρεται δυνητικά σε ένα ευρύ σύνολο κριτηρίων και ατόμων, εξαρτώμενος πάντα από το πλαίσιο και το σκοπό χρήσης του όρου. Κατ' ουσίαν και αυτός ο όρος συνιστά μια κοινωνική κατασκευή, υπό την έννοια πως αφορά ομάδες που έχουν πολιτικά οριστεί ως ευάλωτες μέσω στοχευμένων κυβερνητικών πολιτικών στη βάση κριτηρίων όπως η περιθωριοποίηση, οι περιορισμένες ευκαιρίες, το ανεπαρκές εισόδημα, οι εμπειρίες κακοποίησης κ.λπ. Στις ομάδες αυτές μπορούν υπό προϋποθέσεις να συγκαταλεχθούν οι μονογονεϊκές οικογένειες, τα άτομα με αναπηρίες, οι ηλικιωμένοι, τα μέλη εθνικών μειονοτήτων, οι άστεγοι, οι ζητούντες άσυλο και οι πρόσφυγες (Larkin, 2009, σ. 3).

¹⁰² Η έννοια διαδόθηκε βαθμιαία στο μη ευρωπαϊκό χώρο κυρίως μέσα από τις προσπάθειες και τα ερευνητικά προγράμματα υπηρεσιών των Ηνωμένων Εθνών όπως: International Labour Organization, United Nations Development Programme, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, United Nations Research Institute for Social Development, World Health Organization και United Nations High Commission on Structure (Clert, 1999, σσ. 178-181).

Γαλλικής Επανάστασης και υπεραμύνεται της καθολικότητας της εφαρμογής της σε έναν ενοποιημένο κόσμο με κοινές ιδέες και ανησυχίες. Με δεδομένη την αξιοποίηση της έννοιας στο χώρο της Ασίας, δηλώνει πως η εφαρμογή της σε άλλα πλαίσια οδηγεί στην ανταλλαγή γνώσης και στον εμπλουτισμό της κατανόησης των κοινωνικών φαινομένων, που πέρα από τις παρατηρούμενες διαφορές τους εμφανίζουν σημαντικότερες ομοιότητες. Η Yépez Del Castillo (1994, σσ. 628-631) αναγνωρίζει το σκεπτικισμό που υπάρχει για την αξιοποίηση της έννοιας στο περιβάλλον της Λατινικής Αμερικής, ωστόσο θεωρεί πως μπορεί να αξιοποιηθεί ως «κεντρική έννοια» όχι τόσο για τον ακριβή προσδιορισμό της παρατηρούμενης πραγματικότητας όσο για την επισήμανση των σχέσεων μεταξύ μικρο και μακρο-επιπέδου, μεταξύ δηλαδή ατομικών και συλλογικών διαστάσεων. Την ίδια άποψη συμμερίζονται και οι Ruggeri-Laderchi κ. συν. (2003, σ. 269), σημειώνοντας πως η έρευνα γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό εστιάζει στις διεργασίες φτωχοποίησης, δηλαδή στα δομικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών που είναι υπεύθυνα για την αποστέρηση – και τα οποία συνήθως παραμελούνται από άλλες προσεγγίσεις – κάτι που νομιμοποιεί την αξιοποίηση της έννοιας και εκτός του ευρωπαϊκού πλαισίου.

1.6 Διαστάσεις και διασυνδέσεις της έννοιας

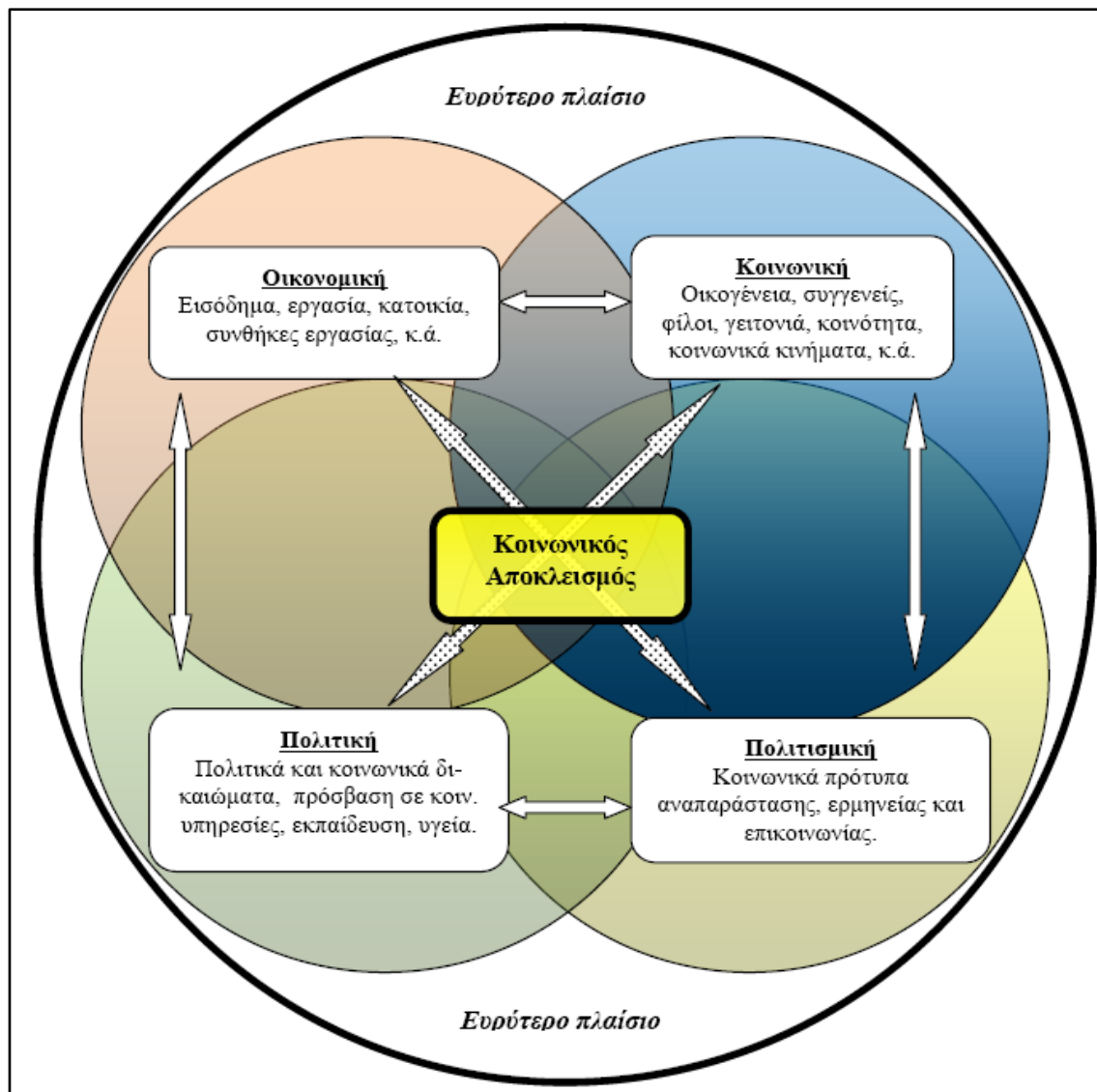
Επισημάνθηκε παραπάνω η πολλαπλότητα των διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού και η δυναμική διασύνδεσή τους σε μια «αλυσιδωτή αντίδραση» κατάρρευσης των επί μέρους συστημάτων (Atkinson & Davoudi, 2000, σ. 441 · Reimer, 2004, σσ. 4-7), όπου η συνδυασμένη επίδραση παραγόντων όπως η ελλιπής εκπαίδευση, η κακή υγεία, η έλλειψη στέγης, η απουσία δικτύων υποστήριξης, η έκπτωση της κοινωνικής συμμετοχής και, βεβαίως, η αποσύνδεση από την εργασία οδηγούν σε ένα «φαύλο κύκλο» αποστέρησης, προξενώντας έτσι σοβαρό πλήγμα στην κοινωνική συνοχή (Geddes, 2000, σ. 783).

Η πολυδιάστατη φύση της κοινωνικής συμμετοχής, όπως παραστατικότερα την αποτυπώνει ο Gustavo Márquez (2007) στο ακόλουθο απόσπασμα, υπαγορεύει συνάκολουθα και την ανάγκη ολιστικής προσέγγισης της αποστέρησης.

Όλοι συμμετέχουμε σε πολλαπλές αλληλεπιδράσεις στην καθημερινή μας κοινωνική ζωή, στην οποία ανταλλάσσουμε το εργατικό μας δυναμικό για ένα μισθό με έναν εργοδότη, χρησιμοποιούμε αυτόν το μισθό σε συναλλαγές με παραγωγούς και πωλητές για αγορά αγαθών και υπηρεσιών, ψηφίζουμε στις εκλογές, προσφεύγουμε στην αστυνομία και στο σύστημα δικαιοσύνης για την επίλυση οικονομικών και μη-οικονομικών διαφορών, πληρώνουμε (ή αποφεύγουμε) φόρους, συμμετέχουμε σε οργανώσεις της κοινότητας και εκκλησίες, πηγαίνουμε σε μια κυβερνητική υπηρεσία για την εξασφάλιση αδειών και δικαιωμάτων και κάνουμε αναρίθμητα άλλα πράγματα. Όλες αυτές οι ανταλλαγές συμβαίνουν εντός ενός συγκεκριμένου συνόλου κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών θεσμών (επίσημων και ανεπίσημων) που παρέχουν τις ευκαιρίες και τις υπηρεσίες που απαιτούνται για την εξασφάλιση αποτελεσμάτων πολύτιμων σε μια δημοκρατική κοινωνία

της αγοράς. Ο κοινωνικός αποκλεισμός προκύπτει, όταν ένα σύνολο από αυτούς τους επίσημους και ανεπίσημους κανόνες εμποδίζει τις λειτουργίες ορισμένων ατόμων ή ομάδων. (σ. 6)

Σχήμα 1. Διασύνδεση των διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού

Η ολιστική προσέγγιση της έννοιας του αποκλεισμού οφείλει λοιπόν να λαμβάνει υπόψη της τόσο τη διανεμητική και σχεσιακή του πτυχή, όσο και τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του. Στον πυρήνα του προτεινόμενου εννοιολογικού πλαισίου τίθενται οι τρεις βασικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού – οικονομική, κοινωνική και πολιτική – στις οποίες φαίνεται πως συγκλίνουν οι μελετητές του φαινομένου (Bhalla & Lapeyre, 1997, σ. 418 · Τσαούσης, 1998, σσ. 91-92). Λαμβάνοντας υπόψη όμως και τον προσανατολισμό της έρευνας σε μια συγκεκριμένη ομάδα – όπως είναι οι Τσιγγάνοι – με υπαρκτά ή θεωρούμενα ως υπαρκτά διακριτά γνωρίσματα πολιτισμικής ετερότητας, το εννοιολογικό πλαίσιο συμπληρώνεται με την πολιτισμική ή συμβολική διάσταση του αποκλεισμού, η οποία μας επιτρέπει να διερευνήσουμε την κοινωνική πραγματικότητα

που εκτείνεται πέρα και έξω από τις στενά πολιτικοοικονομικές και διανεμητικές προσεγγίσεις, συμπεριλαμβάνοντας τα κοινωνικά πρότυπα αναπαράστασης, ερμηνείας και επικοινωνίας. Η προσθήκη της πολιτισμικής διάστασης διευρύνει την οπτική της μελέτης μας σε αυτό που η Fraser (1996, 1997) ονομάζει «δισθενείς συλλογικότητες»,¹⁰³ εξασφαλίζοντας την κριτική προσέγγιση του αποκλεισμού, που ενσωματώνει το πολιτικό και το πολιτισμικό, το οικονομικό και το κοινωνικό, συνδέοντας έτσι «τη θεωρία της πολιτισμικής δικαιοσύνης με τη θεωρία της διανεμητικής δικαιοσύνης» (Fraser, 1997, σ. 6).

Στο Σχήμα 1 αποτυπώνονται οι τέσσερις διαστάσεις – οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική – που συνθέτουν το προτεινόμενο *κοινωνιολογικό μοντέλο*¹⁰⁴ για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής. Βέβαια, στο πλαίσιο μιας ολιστικής προσέγγισης οι επιμέρους διαστάσεις συνιστούν αναλυτικές κατασκευές και η διάκρισή τους είναι περισσότερο ευρετική παρά πραγματική, αφού η διεργασία του κοινωνικού αποκλεισμού συμβαίνει εντός διασυνδεδεμένων και επικαλυπτόμενων σφαιρών της κοινωνικής πραγματικότητας, τα όρια των οποίων είναι ασαφή και τα αποτελέσματά τους, όταν αυτά είναι πρόδηλα και μπορούν να εντοπιστούν, επιδέχονται πολλαπλές και αιτιακά πολυσήμαντες ερμηνείες. Ως εκ τούτου, παρατίθενται εδώ ως ευρετικά μέσα με σκοπό τη διευκόλυνση της ανάλυσης και της ερμηνείας των διεργασιών του αποκλεισμού και την ανάδειξη της δυναμικής τους διασύνδεσης. Τα βασικά χαρακτηριστικά κάθε διάστασης έχουν ως εξής (Popay κ. συν., 2008, σ. 37):

- i. Η *οικονομική διάσταση* καθορίζεται από την πρόσβαση σε αγαθά και πόρους που είναι απαραίτητα για το βιοπορισμό (π.χ. εισόδημα, εργασία, κατοικία, συνθήκες εργασίας, κ.ά.), η μη-εξασφάλιση των οποίων οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό.
- ii. Η *κοινωνική διάσταση* περιλαμβάνει τις σχέσεις υποστήριξης και αλληλεγγύης που δημιουργούν την έννοια του ανήκειν εντός διάφορων κοινωνικών συστημάτων (π.χ. οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, γειτονιά, κοινότητα, κοινωνικά κινήματα, κ.ά.). Οι σχέσεις αυτές βοηθούν τα άτομα να τα «βγάλουν πέρα» στις καθημερινές τους δραστηριότητες, να «προο-

¹⁰³ Οι δισθενείς συλλογικότητες πλήττονται τόσο από την κοινωνικοοικονομική ανισοκατανομή όσο και από την πολιτισμική παραγνώριση, κατά τρόπους που «καμιά από αυτές τις αδικίες δεν είναι έμμεσο αποτέλεσμα της άλλης, αλλά και οι δυο είναι ταυτοχρόνως πρωταρχικές και από κοινού πρωτότυπες. Στην περίπτωση τους, ούτε η πολιτική της αναδιανομής από μόνη της ούτε η πολιτική της αναγνώρισης μόνο είναι αρκετές. Οι δισθενείς συλλογικότητες χρειάζονται και τις δυο» (Fraser, 1996, σ. 15).

¹⁰⁴ Κατά τη διαδικασία της ανάλυσης, το κοινωνικό φαινόμενο του αποκλεισμού, που συντίθεται από πολλαπλές και δυναμικά διασυνδεδεμένες διαστάσεις, μετασχηματίζεται σε κοινωνιολογικό μοντέλο με λιγότερες – πλην όμως παρατηρήσιμες – διαστάσεις (Τσιάκαλος & Κογκίδου, 1991, σ. 10).

δεύσουν» και εξασφαλίζουν τη ροή πόρων, ιδεών και πληροφόρησης μεταξύ ατόμων και ομάδων με διαφορετικά επίπεδα πολιτικής ισχύος.

- iii. Η *πολιτική διάσταση* καθορίζεται από τις σχέσεις ισχύος που διαμορφώνουν το πλαίσιο των δικαιωμάτων που εγγράφονται στη νομοθεσία αλλά και τις συνθήκες υπό τις οποίες τα δικαιώματα αυτά ασκούνται. Στο εύρος αυτής της διάστασης μπορεί να παρατηρηθεί άνιση κατανομή ευκαιριών συμμετοχής στη δημόσια ζωή (π.χ. πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες, εκπαίδευση, υγεία, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, κ.ά.).
- iv. Η *πολιτισμική διάσταση*, η οποία καθορίζεται από το βαθμό κατά τον οποίο οι διαφορετικές αρχές, πολιτισμικά πρότυπα και τρόποι συμπεριφοράς γίνονται αποδεκτά και σεβαστά. Το εύρος της διάστασης αυτής μπορεί να εκτείνεται από την πλήρη αποδοχή της πολιτισμικής πολυμορφίας έως ακραίες περιπτώσεις στιγματισμού και διάκρισης.

1.6.1 Η οικονομική διάσταση του αποκλεισμού

1.6.1.1 Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: αναζητώντας την αιτιώδη συνάφεια

*«Αν βάλεις πέντε ακαδημαϊκούς (ή υπεύθυνους χάραξης πολιτικής) σε ένα δωμάτιο, θα πάρεις τουλάχιστον έξι διαφορετικούς ορισμούς της φτώχειας».*¹⁰⁵

Στις συζητήσεις γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό, τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία, ισχυρή είναι η σύνδεση της έννοιας με την έννοια της φτώχειας. Η σύνδεση αυτή είτε επιχειρείται μέσω της ταύτισης των δυο εννοιών, οπότε ο κοινωνικός αποκλεισμός δε συνιστά τίποτα άλλο παρά έναν ευφημισμό, μια ουδέτερη έννοια για την περιγραφή της φτώχειας, είτε μέσω της αναγνώρισης της συγγενικής αλλά διακριτής τους φύσης. Σε κάθε περίπτωση, η συμπαρουσία των δύο εννοιών είναι τόσο συχνή, ώστε, λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες στη διάκρισή τους, συχνά οι μελετητές να καλύπτονται από αναφορές περί «φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού» ως σαν να πρόκειται για αδιάσπαστη δυάδα (Levitas, 2006, σ. 126).¹⁰⁶

Στις ενότητες που προηγήθηκαν καταγράφηκαν οι διαφορετικές προσεγγίσεις της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και η δυσκολία στην αποδοχή ενός κοινού ορισμού. Αν αυτό μπορεί να αιτιολογηθεί, λόγω της σχετικά μικρής ιστορίας του όρου στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών και των διαφορετικών – και ενίοτε αντιφατι-

¹⁰⁵ Gordon, 2006, σ. 32.

¹⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Commins (2004), Gordon και συν. (2000), Hickey και du Toit (2007), Καραμεσίνη (2004), Οικονόμου και Φερόνας (2006), Pantazis κ. συν. (2006), Patsios (2001), Πετμεζίδου & Παπαθεοδώρου (2004), Room (1995), Τσιάκαλος (1993), Tsiakalos κ. συν. (1994).

κών – ιδεολογικών του προσεγγίσεων, είναι στα αλήθεια παράδοξο πως και για την έννοια της φτώχειας υπάρχει ανάλογη δυστοκία στην εξασφάλιση ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, παρά την μακραίωνη χρήση του όρου και την εκτεταμένη βιβλιογραφία γύρω από αυτόν (Gordon, 2006).¹⁰⁷ Η αναλυτική προσέγγιση της έννοιας της φτώχειας, σε αντίστοιχο επίπεδο αυτής που επιχειρείται για τον κοινωνικό αποκλεισμό, ξεπερνά τις δυνατότητες και κυρίως τη στόχευση της διατριβής αυτής. Ωστόσο, είναι απαραίτητη η αδρομερής περιγραφή της έννοιας, έως του σημείου τουλάχιστον που καθιστά δυνατή τη διερεύνηση των συσχετίσεών της με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Στη σχετική βιβλιογραφία έχουν διατυπωθεί διαφορετικές προσεγγίσεις για το πρόβλημα του προσδιορισμού, που έχει να κάνει με το τι είναι η φτώχεια και το ποιοι ορίζονται ως φτωχοί.¹⁰⁸ Οι προσεγγίσεις αυτές πηγάζουν από διαφορετικές ιδεολογικές, πολιτικές ή ακαδημαϊκές (θεωρητικές) αφετηρίες και ποικίλουν στις ερμηνείες που της αποδίδουν, στις λύσεις που προτείνουν, στις μεθοδολογικές τους παραδοχές, ακόμα και στις ηθικές αξιολογήσεις¹⁰⁹ που συχνά συνοδεύουν την έννοια (Lister, 2004, σσ. 12-13). Η Moser (1998, σ. 2) διακρίνει δυο αντιδιαμετρικές προσεγγίσεις στην αποκαλούμενη «ατζέντα για τη νέα φτώχεια». Στο ένα άκρο βρίσκεται η συμβατική-αντικειμενική προσέγγιση που μετρά τη φτώχεια βάσει του διαθέσιμου εισοδήματος και της καταναλωτικής δαπάνης. Το άλλο άκρο περιλαμβάνει υποκειμενικές-συμμετοχικές προσεγγίσεις που απορρίπτουν την εισοδηματική προσέγγιση ως στενά αναγωγική που αδυνατεί να κατανοήσει τη συνθετότητα των συνθηκών που αντιμετωπίζουν οι παθόντες, και αντί αυτής προτείνουν πολλαπλούς υποκειμενικούς δείκτες που προκύπτουν από την εμπειρία του φαινομένου από τους ίδιους τους ανθρώπους που το βιώνουν.¹¹⁰

¹⁰⁷ Οι Τσιάκαλος και Κογκίδου (1991, σ. 2) χαρακτηριστικά σημειώνουν πως στη σχετική βιβλιογραφία για τη φτώχεια μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνουν οι προσπάθειες ορισμού και μέτρησης, παρά οι στρατηγικές καταπολέμησής της.

¹⁰⁸ Υπάρχουν βέβαια και κοινοί τόποι μεταξύ των διάφορων προσεγγίσεων, όπως η σχετικότητα, η διαχρονικότητα και η διατοπικότητα του φαινομένου της φτώχειας. Η σχετικότητα αναφέρεται στον προσδιορισμό της φτώχειας ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και το επίπεδο ευημερίας κάθε κοινωνίας, η διαχρονικότητα του φαινομένου το κάνει να παρουσιάζεται σε όλες τις χρονικές περιόδους του οικονομικού κύκλου (περιόδους ανάπτυξης, στασιμότητας και ύφεσης), ενώ η διατοπικότητα τονίζει την καθολικότητα εμφάνισης του φαινομένου σε όλες τις κοινωνίες, αναπτυγμένες και μη (Υφαντόπουλος, 2005, σ. 20).

¹⁰⁹ Η φτώχεια συνιστά τόσο επιστημονική όσο και ηθική έννοια και η δυσκολία προσδιορισμού και μέτρησής της οφείλεται συχνά στη σύγχυση μεταξύ των εννοιολογήσεων αυτών (Gordon, 2006, σσ. 35-36 · Gordon, Pantazis, & Townsend, 2000, σ. 91).

¹¹⁰ Έτσι, ανάλογα με τον αν η φτώχεια προσεγγίζεται με απόλυτους ή σχετικούς όρους, διαμορφώνονται οι ακόλουθοι ορισμοί: (α) Η *αντικειμενική-μονοδιάστατη φτώχεια* ως έλλειψη επαρκούς εισοδήματος με συνακόλουθα χαμηλό επίπεδο κατανάλωσης και ευημερίας, (β) η *αντικειμενική-πολυδιάστατη φτώχεια* που προσδιορίζεται από εισοδηματικούς και μη εισοδηματικούς δείκτες και περιλαμβάνει τόσο τη δυνατότητα κτήσης ορισμένων βασικών αγαθών όσο και την ικανοποίηση συγκεκριμένων αναγκών και (γ) η *υποκειμενική φτώχεια* που βασίζεται στις αντιλήψεις των ίδιων των νοικοκυριών όσον αφορά το επίπεδο διαβίωσής τους (ΠΑΦ-ΕΑΚ, 2008, σσ. 7-19). Αυτή η διάκριση του επιπέδου των ορισμών δεν είναι εξαντλητική, αφού στη βιβλιογραφία καταγράφονται και άλλες διαφοροποιήσεις ανάλογα π.χ. με το επίπεδο αναφοράς (ατομικό/οικογενειακό), το εύρος και την προέλευση των εισοδημάτων (α-

Στις περισσότερες μελέτες η φτώχεια ορίζεται μονοδιάστατα, με κριτήρια αμιγώς οικονομικά που σχετίζονται με το διαθέσιμο εισόδημα ή τη συνολική καταναλωτική δαπάνη, δείκτες που είναι εύκολο να καταγραφούν και να αναλυθούν για να ορίσουν τη γραμμή της φτώχειας¹¹¹ και να δώσουν συγκρίσιμα αποτελέσματα μεταξύ ομάδων του πληθυσμού, περιοχών, κρατών, κ.ά. (Chambers, 1995, σσ. 179-180· Υφαντόπουλος, 2005, σ. 20). Οι προσεγγίσεις αυτές έχουν αφετηρία την εποχή του Rowntree και συνεχίζουν έως τα σύγχρονα χρόνια. Στην παράδοση αυτή, ο Barnes (2005) ορίζει τη φτώχεια ως «έλλειψη οικονομικών πόρων (κυρίως εισοδήματος) αναγκαίων για την εξασφάλιση ενός ελαχίστου επιπέδου φυσικής διαβίωσης σε μια κοινωνία» (σ. 15). Ανάλογη είναι και η προσέγγιση των Halleröd και Larsson (2008), σύμφωνα με την οποία «φτωχοί είναι εκείνοι οι οποίοι, εξαιτίας της ανεπαρκούς πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους, έχουν ένα απαράδεκτα χαμηλό επίπεδο κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών» (σ. 16).

Παράλληλα όμως με την αμιγώς οικονομική προσέγγιση της φτώχειας, και κυρίως ως αποτέλεσμα της επίδρασης που αρχικά άσκησε η προσέγγιση του Townsend περί σχετικής αποστέρησης, αρχίζουν να εμφανίζονται και προσεγγίσεις που χαρακτηρίζουν τη φτώχεια ως «σύνθετο και πολύπλευρο φαινόμενο» (Whelan & Whelan, 1995, σ. 30) που ενσωματώνει εκτός από την οικονομική και άλλες διαστάσεις, όπως π.χ. την αδυναμία πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης. Ο Chambers (1995) προσδιορίζει τη φτώχεια ως «έλλειψη των φυσικώς χρειαζόμενων, περιουσιακών στοιχείων και εισοδήματος. Περιλαμβάνει, αλλά είναι κάτι περισσότερο από το να είναι κάποιος φτωχός σε εισόδημα» (σ. 175). Η πολύπλευρη φύση της φτώχειας αποτυπώνεται επαρκώς στον υιοθετούμενο από το Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο:

Φτωχοί πρέπει να θεωρούνται πρόσωπα, οικογένειες και ομάδες προσώπων των οποίων οι πόροι (υλικοί, πολιτισμικοί και κοινωνικοί) είναι τόσο περιορισμένοι ώστε να τους αποκλείουν από τον ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής της χώρας-μέλους στην οποία ζουν. (Council of the EC, 1985 όπ. αναφ. στο Spicker, 1997, σσ. 136-137)

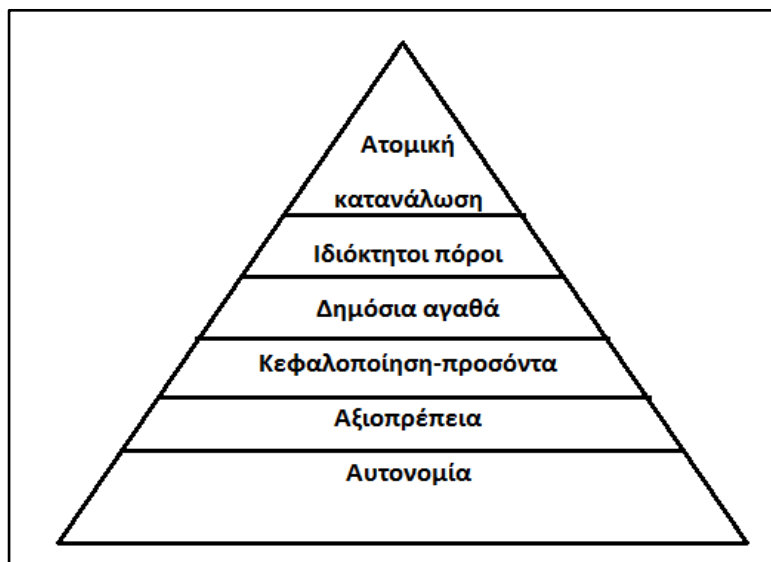
Παρατηρούμε, λοιπόν, πως οι εναλλακτικές προσεγγίσεις της φτώχειας απομακρύνονται από τη μονοδιάστατη οικονομική θεώρηση στη βάση υλικών- εισοδηματικών κριτηρίων και γίνονται ποιοτικότερες, συμπεριλαμβάνοντας και σχεσιακές πτυχές της αποστέρησης. Αυτή η διεύρυνση των προσεγγίσεων αποτυπώνεται από τον Baulch (1996, σ. 2) σε μια ιεραρχική πυραμιδοειδή δομή (Σχήμα 2) που ξεκινά από τις κατανα-

τομικά εισοδήματα και κατανάλωση/δημοσίως παρεχόμενα αγαθά), τη χρονική έκταση (στιγμιαία/συνεχής) κ.λπ.

¹¹¹ Η γραμμή φτώχειας ορίζει το επίπεδο του εισοδήματος κάτω από το οποίο ένα άτομο θεωρείται φτωχό. Σύμφωνα με τη μεθοδολογία της Eurostat που ακολουθείται και στην Ελλάδα, το επίπεδο αυτό ορίζεται ως το 60% του διάμεσου εισοδήματος (ΠΑΦ-ΕΑΚ, 2008, σ. 9).

λωτικές δαπάνες και καταλήγει στη συμπερίληψη εννοιών όπως η αξιοπρέπεια και η αυτονομία. Έτσι, όσο ποιοτικότερες γίνονται οι προσεγγίσεις της φτώχειας, τόσο πιο κοντά έρχονται στην προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Σχήμα 2. Η πυραμίδα των προσεγγίσεων της φτώχειας

(Προσαρμογή από Baulch, 1996, σ. 2)

Η διαπίστωση αυτή ενέχει δύο κινδύνους για την ανάπτυξη και την ολοκλήρωση του θεωρητικού πλαισίου της διατριβής αυτής. Ο πρώτος είναι ο κίνδυνος εγκλωβισμού της συζήτησης για τη σχέση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε έναν κυκλικό συλλογισμό ή σε μια ταυτολογία, όπου η προσπάθεια προσδιορισμού της μίας έννοιας οδηγεί αμετάκλητα στην άλλη, αδυνατώντας έτσι να οριστούν διακριτά οι δύο έννοιες, πόσο μάλλον να διερευνηθούν οι συσχετίσεις τους. Ο δεύτερος κίνδυνος σχετίζεται με τη ρηγμάτωση του εννοιολογικού πυρήνα της διατριβής, καθόσον τίθεται υπό κριτική αμφισβήτηση η επιλογή της – δύσκολα προσπελάσιμης – έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, έναντι της παραδοσιακής προσέγγισης της φτώχειας, για την οποία υπάρχει εκτεταμένη θεωρητική και ερευνητική τεκμηρίωση.

Στο θεωρητικό ανάπτυγμα της διατριβής αυτής δεν επιδιώκουμε να εμπλακούμε σε έναν ατέρμονο (επανα)προσδιορισμό των δύο εννοιών.¹¹² Αναγνωρίζουμε τον ποιοτικό (σχεσιακό) χαρακτήρα των σύγχρονων προσεγγίσεων της φτώχειας και τη συνεισφορά τους στην κατανόηση των διάφορων μορφών του κοινωνικού μειονεκτήματος, ωστόσο θεωρούμε πως οι κυρίαρχες προσεγγίσεις του φαινομένου εξακολουθούν να

¹¹² Ο Walker (1995, σ. 102) υποστηρίζει πως η προσπάθεια υπερβολικής εξακρίβωσης των όρων (overidentification of terms) ενέχει τον κίνδυνο σύγχυσης και διανοητικής αναρχίας που δυσχεραίνει τη μέτρηση και την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων. Παρόμοια θέση λαμβάνουν και οι Whelan και Whelan, (1995, σ. 29) ως προς την επιμονή μέτρησης του πολυδιάστατου χαρακτήρα της φτώχειας, η οποία παραδόξως μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη σύγχυση αιτιών, περιγραφών και συνεπειών, οδηγώντας στην απόκρυψη των δυναμικών διεργασιών που εμπλέκονται.

είναι στενά οικονομικές (Υφαντόπουλος, 2005, σ. 20), κυρίως λόγω της φύσης των ποσοτικών δεδομένων που μπορούν να συλλεχθούν σχετικά εύκολα και της επίταξης να κατηγοριοποιηθεί το σύνολο του πληθυσμού άνω και κάτω της γραμμής φτώχειας με βάση ένα κοινά αποδεκτό (και συγκρίσιμο) κριτήριο (διαθέσιμο εισόδημα και καταναλωτική δαπάνη). Επίσης, η πολυδιάστατη προσέγγιση της φτώχειας δεν αναιρεί το στατικό της χαρακτήρα, καθόσον περιγράφει «μία φωτογραφία φαινομένου με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και συγκεκριμένη θέση μέσα στον κοινωνικό χώρο» (Παπαδοπούλου κ. συν., 2002, σ. 29) και δεν αποτυπώνει τις δυναμικές διεργασίες και τις διασυνδέσεις των παρατηρούμενων διαστάσεων (πολιτισμική και κοινωνική) που προκύπτουν κυρίως ως συνέπειες της οικονομικής διάστασης του μειονεκτήματος. Τέλος, η εστίαση των προσεγγίσεων της φτώχειας στο άτομο ή/και στο νοικοκυριό δεν αναδεικνύει τη συνθετότητα του φαινομένου ως βιώματος ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στο εσωτερικό των τοπικών κοινωνιών, που λαμβάνει συχνά τη μορφή ενός εσωτερικού ορίου, μιας εσωτερικής υποδιαίρεσης των αστικών κέντρων (Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης, 2006, σ. 16). Έτσι, οι δύο έννοιες, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός, πέρα από τη διαφορετική καταγωγή και τους διακριτούς πολιτικο-ιδεολογικούς λόγους που τις συνοδεύουν (Room, 1995), χαρακτηρίζονται και από διαφορετική αναλυτική εμβέλεια, με τον κοινωνικό αποκλεισμό να συνιστά ευρύτερη έννοια από τη φτώχεια, περιλαμβάνοντας όχι μόνο το οικονομικό μειονέκτημα αλλά τη συνολικότερη αδυναμία συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα μιας κοινωνίας. Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται αδρομερώς στον Πίνακα 4.

Ο εννοιολογικός προσδιορισμός που επιτεύχθηκε μάς οδηγεί στη συνέχεια στη διερεύνηση των συσχετίσεων μεταξύ φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Το πλαίσιο θεώρησης της έννοιας και η διασύνδεση των διαστάσεων που απεικονίστηκαν προηγουμένως στο Σχήμα 1 παρουσιάζουν έναν κύκλο ανατροφοδοτούμενων ανακυκλωτικών αλληλεπιδράσεων, όπου η φτώχεια υφίσταται ως αιτία αλλά και ως αποτέλεσμα της δυναμικής διασύνδεσης των άλλων διαστάσεων. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι συσχετίσεις μεταξύ των διαστάσεων του αποκλεισμού εντοπίζονται, πλην όμως οι αιτιακές τους συνάφειες παραμένουν εν πολλοίς ασαφείς.¹¹³

¹¹³ Σε αναπτυξιακές έρευνες του Διεθνούς Ινστιτούτου Μελετών Εργασίας (International Institute for Labour Studies- IILS) υπήρξαν αντικρουόμενα αποτελέσματα ως προς την αιτιώδη συνάφεια φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Έτσι, σύμφωνα με μια έρευνα, ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρήθηκε ως αιτία της φτώχειας, καθώς ο αποκλεισμός από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες τείνει να περιορίζει τις δυνατότητες των ατόμων να αποκτήσουν πρόσβαση σε σημαντικούς πόρους. Ταυτόχρονα, σε διαφορετικό περιβάλλον, άλλη έρευνα κατέληξε στο αντίθετο συμπέρασμα, με τη φτώχεια να συνιστά εμπόδιο στην εξασφάλιση των αγαθών και υπηρεσιών μέσω των οποίων τα άτομα εντάσσονται κοινωνικά. Την ίδια στιγμή βέβαια, μια τρίτη έρευνα αποτύγχανε να διερευνήσει την αιτιώδη συνάφεια των δύο εννοιών. Το συμπέρασμα που σε κάθε περίπτωση προκύπτει ενισχύει τη δυναμική αλληλεπίδραση των δύο εννοιών σε σημείο, ώστε κάθε προσπάθεια προσέγγισης της μίας να απαιτεί ταυτόχρονη μελέτη και της άλλης (Wagle, 2002, σ. 160).

Πίνακας 4. Συγκριτική παράθεση χαρακτηριστικών φτώχειας & κοινωνικού αποκλεισμού

	Φτώχεια	Κοινωνικός αποκλεισμός
Διαστάσεις	Οικονομική	Οικονομική
	Κοινωνική	Κοινωνική
	Πολιτισμική	Πολιτισμική
		Πολιτική
Χαρακτήρας	Διανεμητικός	Σχεσιακός
		Διανεμητικός
Αλληλεπιδράσεις	Στατική κατάσταση με αιτιακές συσχετίσεις των επιμέρους διαστάσεων ως συνεπειών της οικονομικής	Δυναμικές διεργασίες αλληλεπίδρασης όλων των διαστάσεων
Επίπεδο αναφοράς	Άτομο	Άτομο
	Νοικοκυριό	Νοικοκυριό
		Κοινότητα

Οι Halleröd και Larsson (2008, σ. 23) ερεύνησαν τη σχέση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και διαπίστωσαν πως το είδος και ο βαθμός συνάφειας σχετίζεται άμεσα με την υιοθετούμενη προσέγγιση της φτώχειας. Όταν προσέγγισαν τη φτώχεια πολυδιάστατα, ως αδυναμία κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών σύμφωνα με το κοινωνικά και πολιτισμικά αναμενόμενο επίπεδο ζωής, βρήκαν πως αυτή σχετίζεται με σημαντικά προβλήματα που συνθέτουν πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως η σωματική και πνευματική υγεία, η κατάσταση των περιοχών κατοικίας και οι συνθήκες στέγασης των νοικοκυριών, η πολιτική συμμετοχή, η εκπαίδευση, η έκθεση στην εγκληματικότητα και η ανεργία. Όταν όμως η προσέγγιση της φτώχειας ήταν μονοδιάστατη, συμπεριλαμβάνοντας αποκλειστικά τα άτομα που με εισοδηματικά κριτήρια τοποθετούνταν κάτω από τη γραμμή φτώχειας, διαπίστωσαν πως οι συσχετίσεις της με τα προβλήματα αυτά ήταν σημαντικά λιγότερες και πιο ασθενείς. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν τονίζει αφενός την ανάγκη υιοθέτησης ευρύτερων προσεγγίσεων της έννοιας της φτώχειας, προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση της με τον κοινωνικό αποκλεισμό, αφετέρου έδειξε πως ορισμένα προβλήματα που συνιστούν κεντρικά στοιχεία των προσεγγίσεων περί κοινωνικού αποκλεισμού, όπως ο αποκλεισμός από την πολιτική ζωή, το εκπαιδευτικό σύστημα και η χωροταξική απομόνωση, δε συνδέονται ισχυρώς ούτε μεταξύ τους ούτε με την έννοια της φτώχειας, καθιστώντας τη διερεύνηση της σχέσης φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού αρκετά σύνθετη. Επίσης, η διαπίστωση της σχέσης μεταξύ φτώχειας και διάφορων προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού δε συνοδεύεται από τον επακριβή καθορισμό της αιτιότητας της συνάφειας αυτής, οδηγώντας στην αποδοχή ως πιο ρεαλιστικής της υπόθεσης πως η αιτιότητα είναι αμφίδρο-

μη, κάτι που έρχεται σε συμφωνία με το υιοθετούμενο πλαίσιο θεώρησης αυτής της διατριβής.

Όποια όμως κι αν είναι η υιοθετούμενη προσέγγιση της φτώχειας (αντικειμενική ή υποκειμενική, μονοδιάστατη ή πολυδιάστατη), η κατανόηση της σχέσης της με τον κοινωνικό αποκλεισμό καθίσταται αποτελεσματικότερη, όταν γνωρίζουμε τις βασικές δομικές της παραμέτρους και τον τρόπο με τον οποίο αυτές σχετίζονται (στην ουσία δημιουργούν) με τα ζητήματα του αποκλεισμού. Ο Wacquant (1996, 1999, 2000, 2008), μελετώντας τις αιτίες, τη μορφή και τις συνέπειες της αστικής φτώχειας και της περιθωριοποίησης, της «εκσυγχρονισμένης αθλιότητας» όπως την αποκαλεί (1999, σ. 1641 · 2000, σ. 110), διακρίνει τέσσερις λόγους (αιτίες) που τη συνδιαμορφώνουν (1996, σσ. 124-128 · 1999, σσ. 1641-1644 · 2000, σσ. 110-115 · 2008, σσ. 262-272). Η πρώτη αιτία αναφέρεται στη *μακροκοινωνική δυναμική* και σχετίζεται με την αναβίωση των κοινωνικών ανισοτήτων που χαρακτηρίζουν το μεταβιομηχανικό εκσυγχρονισμό του καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι, παρά τη συνεχή αύξηση του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος, η μεγάλη και εντεινόμενη ανισοκατανομή του οδηγεί στην ταυτόχρονη εμφάνιση φαινομένων χλιδής και ανέχειας, πολυτέλειας και πενίας, αφθονίας και στέρησης. Η δεύτερη αιτία σχετίζεται με την *οικονομική δυναμική* και τις ποιοτικές και ποσοτικές αλλαγές στη μισθωτή εργασία, η οποία πια δε λειτουργεί ως κοινωνικός ομογενοποιητής αλλά ως παράγοντας κοινωνικής διαφοροποίησης. Ως τρίτη αιτία ο Wacquant προσδιορίζει την *πολιτική δυναμική* που αναπτύχθηκε μέσω της αναμόρφωσης του κράτους πρόνοιας, όπου η αποδιάρθρωση των δημόσιων υπηρεσιών, οι ιδιωτικοποιήσεις και οι περικοπές των κοινωνικών μεταβιβάσεων περιόρισαν δραματικά τη δυνατότητα των πλέον ευάλωτων κοινωνικών ομάδων να ξεφύγουν από τη φτώχεια. Η τελευταία αιτία αναφέρεται στη *χωρική δυναμική* που διαμορφώνεται από τη συγκέντρωση και το στιγματισμό όσων διαμένουν στις υποβαθμισμένες περιοχές των πόλεων.

Παρατηρώντας λοιπόν τις αιτίες και τον τρόπο δόμησης του μεταβιομηχανικού αστικού τοπίου, μπορούμε να αναζητήσουμε τη συσχέτιση των μεμονωμένων στοιχείων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Το πλαίσιο θεώρησης καθορίζεται: (α) από το μεταλλασσόμενο ρόλο της εργασίας και (β) από την αποεπένδυση των δημόσιων αγαθών (Wacquant, 1999, σ. 1643 · 2000, σ. 113) που παρατηρείται εξ αιτίας της υποχώρησης του κράτους από τον κοινωνικό του ρόλο και συνοδεύεται από την ανάπτυξη ιδιωτικών επιχειρηματικών συμφερόντων που προσφέρουν συμπληρωματικές ή ανταγωνιστικές υπηρεσίες έναντι αμοιβής. Υπό το πρόσχημα της προστασίας του ελεύθερου ανταγωνισμού και της αγοράς από τις υποτιθέμενες στρεβλώσεις, η ανισότητα και η φτώχεια διευρύνονται και γίνονται παράγοντες κοινωνικής αποσταθεροποίησης. Ο περιορισμός των κοινωνικών μεταβιβάσεων, είτε σε απόλυτα μεγέθη μέσω της μείωσης επιδομάτων και λοιπών ενισχύσεων είτε λόγω της δραστηκής μείωσης των δικαιούχων, οδηγεί στην κάλυψη των αναγκών αποκλειστικά μέσω των διαθέσιμων ατομικών εισο-

δημάτων, που για την πλειονότητα του πληθυσμού προέρχονται από τη μισθωτή εργασία. Όταν όμως η εργασία, λόγω της μεταλλαγής των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της – όπως θα φανεί στην επόμενη ενότητα – αδυνατεί να προσφέρει τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους, μοιραία περιορίζεται η πρόσβαση των φτωχών στρωμάτων στα αγαθά και στις υπηρεσίες που εξασφαλίζουν την κοινωνική τους ένταξη.

Το εύρος των συνεπειών της φτώχειας εντοπίζεται σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Σε ατομικό επίπεδο αυτές μπορούν να εκτείνονται από τη φυσική εξαθλίωση (πείνα, στέρηση αγαθών ζωτικής σημασίας όπως πόσιμο νερό, στέγη, φάρμακα) έως κοινωνικά προσδιορισμένες ανάγκες, όπως η εκπαίδευση, η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, η κοινωνική συμμετοχή και η απόλαυση θεμελιωδών πολιτικών δικαιωμάτων. Σε συλλογικό επίπεδο, οι συνέπειες είναι καταρχάς οικονομικές, αφού ένα μεγάλο τμήμα του ενεργού πληθυσμού αποσύρεται από τη αγορά εργασίας ή εμπλέκεται σε αυτή με άνισους όρους. Η παρατεταμένη όμως φτώχεια αποκόπτει τους φτωχούς και από τον κοινωνικό ιστό, περιορίζει την πολιτική συμμετοχή και τη δημοκρατική νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος, αποτελώντας εν δυνάμει κίνδυνο για την κοινωνική ομαλότητα (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 2000, σσ. 17-18 · 2009, σσ. 23-24). Προκύπτει λοιπόν σύνδεση της φτώχειας με όλες τις άλλες διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, την κοινωνική (περιθωριοποίηση των φτωχών), την πολιτική (μη-άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων) και την πολιτισμική (στο βαθμό που η φτώχεια πλήττει περισσότερο πολιτισμικές ή εθνοτικές μειονότητες). Οι διαστάσεις αυτές θα προσεγγιστούν αναλυτικότερα στις επόμενες ενότητες, ενώ η τρέχουσα ενότητα θα ολοκληρωθεί με την αναφορά σε δυο βασικές πτυχές της οικονομικής διάστασης του αποκλεισμού, που είναι η υγεία και οι συνθήκες κατοικίας και στέγασης που επικρατούν στις γειτονιές των φτωχών.

Η σχέση της φτώχειας με την υγεία είναι πολλαπλά τεκμηριωμένη. Σημαντικός αριθμός ερευνών δείχνει πως η ποιότητα της υγείας και της περιθαλψης επηρεάζεται καθοριστικά τόσο από την εισοδηματική και την κοινωνική κατάσταση κάθε ατόμου όσο και από τα επίπεδα κατανομής εισοδήματος στο σύνολο μιας κοινωνίας. Έτσι, τα υψηλότερα επίπεδα των δεικτών υγείας και οι χαμηλότερες ανισότητες στην πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες παρατηρούνται στις χώρες με τις μικρότερες εισοδηματικές ανισότητες¹¹⁴ (Macinko, Shi, Starfield, & Wulu, 2003, σσ. 411-412 · Subramanian & Kawachi, 2004, σ. 89). Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου οι μελέτες δεν έδειξαν άμεση

¹¹⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο οι Wilkinson και Pickett (2006, σ. 1778) ερμηνεύουν το υψηλότερο προσδόκιμο ζωής του γενικού πληθυσμού σε χώρες όπως η Ελλάδα, με Α.Ε.Π. μικρότερο κατά 50% του αντίστοιχου των Η.Π.Α. Η ιδιαίτερη σημασία της ανισοκατανομής του εισοδήματος φαίνεται χαρακτηριστικά στο προσδόκιμο ζωής των μαύρων ανδρών στις Η.Π.Α. που είναι κατά εννέα έτη μικρότερο αυτού των ανδρών στην Κόστα Ρίκα, όπου το μέσο διαθέσιμο εισόδημα είναι τέσσερις φορές μικρότερο.

σχέση του επιπέδου εισοδήματος με τα επίπεδα υγείας, αυτή ήταν έμμεση αλλά καθοριστική, αφού καθόριζε τους ψυχολογικούς κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς ή περιβαλλοντικούς παράγοντες της υγείας (Macinko κ. συν., 2003, σ. 435 · Τούντας, 2000, σ. 352 · Χρυσάκης, Φαγαδάκη, Παπαλιού, & Σιάτης, 2005, σ. 125). Ευρωπαϊκές και ελληνικές έρευνες δείχνουν πως οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις¹¹⁵ και η φτώχεια συνδέονται με δείκτες υγείας, όπως του προσδόκιμου επιβίωσης, της νοσηρότητας, της θνησιμότητας αλλά και της πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας. Η δυσκολία πρόσβασης σε υψηλού επιπέδου δημόσιες υπηρεσίες υγείας επιτείνεται από την αποδιοργάνωση των δομών αυτών ως αποτέλεσμα των δημοσιονομικών προβλημάτων ή άλλων ρυθμίσεων,¹¹⁶ έτσι ώστε τα άτομα που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να προσφύγουν στην αγορά υπηρεσιών υγείας από τον ιδιωτικό χώρο να υφίστανται σημαντικές επιπτώσεις στην υγεία τους, που με τη σειρά τους σχετίζονται με προβλήματα στην απασχόληση και στο εισόδημα.¹¹⁷ Ως εκ τούτου, μεταξύ φτώχειας και υγείας διαπιστώνεται μια αλληλοτροφοδοτούμενη σχέση, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου αποκλεισμού που συντηρεί και αναπαράγει τη φτώχεια και οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ, 2008, σσ. 329-330 · Χρυσάκης κ. συν., 2005, σ. 125).

Μια άλλη πτυχή της οικονομικής διάστασης του κοινωνικού αποκλεισμού προκύπτει από τη μελέτη της τοπολογίας της φτώχειας, δηλαδή τη διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζει ο χώρος στις διεργασίες περιθωριοποίησης και την ανάδειξη της «υψηλής αλληλοσυσχέτισης των χωρικών ανισοτήτων “με τις ραγδαίες και βίαιες μεταβολές που έχουν επισυμβεί στην αγορά εργασίας και στη μισθωτή σχέση”» (Βρυχεία, 1998, σ. 751). Όπως η φτώχεια δε συνιστά καινούριο κοινωνικό φαινόμενο, έτσι και ο κοινωνικός διαχωρισμός σε διακριτές περιοχές κατοικίας εντός των πόλεων είναι μια παλιά ιστορία.¹¹⁸ Η σύγχρονη προσέγγιση όμως της φτώχειας σε σχέση με το χώρο ξε-

¹¹⁵ Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις έχουν ως αποτέλεσμα συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες, που παράλληλα χαρακτηρίζονται από υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού, όπως οι μετανάστες, οι ηλικιωμένοι με πρόβλημα μετακίνησης, τα άτομα με αναπηρία, οι χρόνια πάσχοντες, να κάνουν ελλιπή χρήση των υπηρεσιών υγείας.

¹¹⁶ Πρόκειται για την οικονομική διάσταση της υγείας που περιλαμβάνει την αντιπαράθεση φιλελεύθερης και σοσιαλδημοκρατικής προσέγγισης για το χαρακτηρισμό της υγείας ως ιδιωτικού ή δημόσιου αγαθού. Η αντιπαράθεση αυτή μεταφράζεται στη δημιουργία δυο διαφορετικών συστημάτων κάλυψης των κινδύνων και των υγειονομικών προβλημάτων. Ως αποτέλεσμα της κρίσης του κοινωνικού κράτους από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εξής ο κυρίαρχος νεοφιλελευθερισμός οδήγησε στη αποδυνάμωση του δημόσιου χαρακτήρα των συστημάτων υγείας – που αποτελούσαν βασική παράμετρο του κράτους πρόνοιας – και στη συρρίκνωσή τους. Έτσι, η υγεία αντιμετωπίστηκε ως ιδιωτικό αγαθό και αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς και του ανταγωνισμού (Σουλιώτης, 2000, σσ. 12-23).

¹¹⁷ Στις περιπτώσεις εκείνες όπου τα προβλήματα υγείας συνιστούν εμπόδιο στην άσκηση του επαγγέλματος, με άμεση συνέπεια το μειωμένο εισόδημα ή και στις περιπτώσεις όπου η προσπάθεια αντιμετώπισης κάποιου αιφνίδιου ή χρόνιου προβλήματος υγείας οδηγεί στην οικονομική καταστροφή του νοικοκυριού.

¹¹⁸ Ιστορικά, στον ευρωπαϊκό χώρο υπήρχαν τα εβραϊκά γκέτο ως διαχωρισμένες περιοχές κατοικίας, όπως και αντίστοιχες φυλετικά ή εθνοτικά ομοιογενείς περιοχές στις μεγαλουπόλεις των Η.Π.Α.

πέραν την παραδοσιακή οπτική της «κληρονομικής» φτώχειας του αγροτικού χώρου ή (κυρίως) της πρόσφατης αστικοποίησης και περιλαμβάνει τη μελέτη μιας ραγδαία εξελισσόμενης διεργασίας «φτωχοποίησης» και περιθωριοποίησης μεγάλων κοινωνικών ομάδων που κατοικούν σε συγκεκριμένες περιοχές των αστικών κέντρων (Λαφαζάνη, 1997, σ. 71).¹¹⁹

Στο επίπεδο αυτό, λοιπόν, εξετάζεται η χωρική διάσταση της φτώχειας και η συγκέντρωσή της σε συγκεκριμένες περιοχές (ως επί το πλείστον αστικές). Έτσι η έννοια του χώρου αναδεικνύεται σε μια προσπάθεια εντοπισμού: (α) των φυσικών χαρακτηριστικών των περιοχών των φτωχών (β) των κοινωνικών φαινομένων και των μετασχηματισμών τους, της σχέσης δηλαδή του χώρου με τα κοινωνικοοικονομικά ή πολιτισμικά χαρακτηριστικά¹²⁰ και (γ) των διαθέσιμων πόρων της κοινότητας, οριοθετώντας

Ο όρος αρχικά προσδιόριζε τις φυλετικές ή εθνοτικές γειτονίες, χωρίς αναφορά σε οικονομικά δεδομένα. που είναι κυρίαρχα στις σύγχρονες προσεγγίσεις του. Οι Jargowsky και Bane (1990, σσ. 19-22) προσδιορίζουν ως γκέτο την περιοχή εκείνη των μητροπολιτικών μεγαλουπόλεων όπου το ποσοστό των φτωχών ξεπερνά το 40% του συνολικού πληθυσμού. Πέραν του οικονομικού κριτηρίου, τα γκέτο εξακολουθούν να διακρίνονται και για την φυλετική ή εθνοτική τους ομοιογένεια, καθώς συμβαίνει τα περισσότερα να κατοικούνται σε ποσοστό μεγαλύτερο των 2/3 από μειονοτικές (φυλετικά ή εθνοτικά) ομάδες.

¹¹⁹ Στις Η.Π.Α. οι περιοχές κατοικίας των φτωχών εντοπίζονται στο εσωτερικό των μητροπολιτικών περιοχών, στα γκέτο, ενώ στον ευρωπαϊκό χώρο συμβαίνει το αντίθετο, με μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των φτωχών να κατοικούν στα πολεοδομικά συγκροτήματα των *περιχώρων* (banlieues), τα οποία, δομημένα με κανονιστικό και ομοιογενή τρόπο, προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών στέγασης των εργατικών πληθυσμών που μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αναζητούσαν τις τύχες τους στις μεγαλουπόλεις της Ευρώπης. Ο Wacquant (2008, σσ. 135-162), συγκρίνοντας τα γκέτο, τη *Μαύρη Ζώνη* των αμερικάνικων μεγαλουπόλεων, με τα γαλλικά προάστια, την *Κόκκινη Ζώνη* όπως τα ονομάζει, σημειώνει πως, παρά τη φαινομενική τους ομοιότητα (ως προς το ότι και τα δύο συνιστούν ζώνες αποστέρισης), πρόκειται για διαφορετικές μορφές τόσο χωρικά όσο κυρίως κοινωνικοπολιτισμικά, αφού τα γαλλικά προάστια δε συνιστούν ομοιογενείς κοινωνικούς σχηματισμούς με μια εθνοπολιτισμική ταυτότητα που να μπορεί να λειτουργήσει ενοποιητικά, σε αντίθεση με τα γκέτο στις Η.Π.Α. που διακρίνονται για τον εθνοτικοφυλετικό τους διαχωρισμό. Κατ' ουσίαν πρόκειται για το αποτέλεσμα της διαδικασίας της καπιταλιστικής αστικοποίησης, όπου στην περίπτωση των Η.Π.Α. έγινε εξαρχής υπό συνθήκες *tabula rasa*, ενώ στην Ευρώπη αντανάκλα το σύνθετο και κοινωνικά ανομοιογενές πλέγμα των προκαπιταλιστικών πόλεων (Arapoglou & Maloutas, 2011, σ. 136). Η παρουσία στα παρισινά προάστια μεγάλου αριθμού φτωχών μεταναστών δεύτερης γενιάς που δεν εντάχθηκαν κοινωνικά είναι μεταγενέστερη της συγκέντρωσης σε αυτά του πληθυσμού της δεύτερης γενιάς της μαζικής ανεργίας, που αξιοποίησε τα δημόσια στείρα προγράμματα. Επίσης, τα περίχωρα των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων δεν υπήρξαν ποτέ εξ ορισμού χώροι καταφυγής ανεπιθύμητων ομάδων του πληθυσμού, σε αντίθεση με τα γκέτο των Η.Π.Α. που τόσο πριν όσο και μετά την αξιοποίησή τους ως δεξαμενών άντλησης εργατικών χεριών, αποτελούσαν χώρους συγκέντρωσης όσων η κοινωνία θεωρούσε ανεπιθύμητους (Wacquant, 2008, σ. 161). Συμπερασματικά, ο Wacquant (2005) καταλήγει να ορίσει το γκέτο ως κοινωνικο-οργανωτικό τέχνασμα το οποίο, μέσω του στιγματισμού, του περιορισμού, του χωρικού αποκλεισμού και του θεσμικού εγκλεισμού, συνιστά μια ειδική μορφή συλλογικής βίας που συγκεκριμενοποιείται στον αστικό χώρο. Σε μια ιδιαιτέρως κατατοπιστική κριτική ανάλυση της σχέσης μεταξύ χωρικού και κοινωνικού διαχωρισμού καθώς και των κατηγοριών εννοιολόγησής του (π.χ. εθνο-φυλετικές κατηγορίες στις αμερικάνικες έρευνες, κοινωνικο-οικονομικές στις γαλλικές και βραζιλιάνικες) στον ευρωπαϊκό, αμερικάνικο και λατινοαμερικάνικο αστικό χώρο, καθώς και των δημόσιων πολιτικών που ασκήθηκαν στον τομέα αυτό προβαίνει ο Prêteceille (2007).

¹²⁰ Το ερώτημα σχετικά με το αν ο χώρος αποτελεί παράγοντα που διαθέτει μια δική του δυναμική ή αν απλώς είναι το υπόβαθρο της δράσης ατόμων και ομάδων έχει τεθεί άμεσα ή έμμεσα από τους κλασσικούς της κοινωνιολογίας. Για μια συγκριτική κοινωνιολογική προσέγγιση της έννοιας του χώρου σε σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας, τον οικονομικό και πολιτικό εξορθολογισμό και τις διαδικα-

έτσι το γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο των φτωχών και των αποστερημένων,¹²¹ μέσω της «οπτικοποίησης» των κοινωνικών δεικτών (Λαφαζάνη, 1997, σ. 69), με απώτερο σκοπό την ανάδειξη της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κοινωνίας και χώρου, καθώς ο χώρος παράγεται κοινωνικά ως δομημένη κατηγορία, αλλά συνιστά παράλληλα και δομούσα συνθήκη της κοινωνικής (ανα) παραγωγής (Λαδά, 2003, σ. 1).¹²² Ως προς τα φυσικά τους χαρακτηριστικά, οι περιοχές των φτωχών διακρίνονται συνήθως για τις κακές οικιστικές συνθήκες σε μακρο και μικρο-επίπεδο. Πρόκειται για υποβαθμισμένες περιβαλλοντικά και οικιστικά περιοχές, στο κέντρο ή και στα περίχωρα των μεγαλουπόλεων που διακρίνονται για την παλαιότητα και τη στενότητα των χώρων τους, τη μεγάλη οικιστική πυκνότητα, την κυκλοφοριακή φόρτιση, όπως επίσης από έλλειψη χώρων πρασίνου και αναψυχής, γειτνίαση με ρυπογόνες βιοτεχνικές ή βιομηχανικές εγκαταστάσεις, σύγκρουση χρήσεων γης, περιορισμένη εξυπηρέτηση από τεχνικές υποδομές και δίκτυα κοινής ωφέλειας κ.ά. Στο μικρο-επίπεδο μελετώνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και η κατάσταση των κατοικιών των φτωχών, όπως ενδεχόμενα δομικά προβλήματα, οι ανέσεις που εξασφαλίζουν και η επάρκεια χώρου ανάλογα με τα άτομα που διαμένουν σε αυτές (Townsend, 1979, σσ. 479-481). Εντός των χώρων αυτών αναπτύσσονται ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις στο πλαίσιο της ευρύτερης διαδικασίας *αστικής περιθωριοποίησης* που περιγράφει ο Wacquant (1996, 1999, 2000), η οποία στιγματίζει τις περιοχές και τους κατοίκους τους, απογυμνώνει την κοινωνική δυναμική από το κοινοτικό συναίσθημα και οδηγεί στην ανάπτυξη προσωπικών στρατηγικών επι-

σίες συγκρότησης της συλλογικής ζωής στα έργα των Marx, Durkheim και Weber, βλ. Φραγκόπουλος (2008).

¹²¹ Οι περιοχές κατοικίας συνιστούν φυσικούς και κοινωνικούς χώρους και αποτελούν «δέσμες χωρικά προσδιορισμένων χαρακτηριστικών» που περιλαμβάνουν δομικά χαρακτηριστικά (έκταση, σχεδιασμός, πυκνότητα, μορφολογία τοπίου, κ.ά.), χαρακτηριστικά υποδομών (δρόμοι, δίκτυα κοινής ωφέλειας), δημογραφικά (φυλετική, εθνοτική ή θρησκευτική σύνθεση, σύνθεση οικογενειών κ.ά.), ταξικά (εισόδημα, απασχόληση, εκπαιδευτικό επίπεδο), περιβαλλοντικά (ρύπανση, μόλυνση, χρήσεις γης που επιβαρύνουν το χώρο), πολιτικά (βαθμός κινητοποίησης τοπικών πολιτικών δικτύων), κοινωνικής και συναισθηματικής αλληλεπίδρασης (δίκτυα φίλων και συγγενών, συμμετοχή στις οργανώσεις της ΚτΠ, αίσθημα ταυτότητας κ.ά.) (Galster, 2001, σ. 2112).

¹²² Έτσι ο χώρος ως δομούσα αλλά και δομημένη κατηγορία καταλήγει θύλακας που εγκλείει, παράγει και αναπαράγει την ετερότητα, είτε αυτή λογίζεται ως μορφή καταδίκης, όπως τα γκέτο, είτε ως προνόμιο, όπως οι κοινότητες ελεγχόμενης πρόσβασης (gated communities) (Γιαλούρη, 2010). Ειδικά οι τελευταίες, μέσω του χωρικού (αυτο) αποκλεισμού των κατοίκων τους, οξύνουν τον κοινωνικό διαχωρισμό και την κοινωνική πόλωση, επενδύοντας στην επίπλαστη δημιουργία ενός κοινού «Εμείς» – που αφορά όμως άτομα χωρίς κοινό παρελθόν – το οποίο αντιπαραβάλλεται προς έναν διακριτό και ενίοτε εχθρικό «Άλλο». Πρόκειται για «απαγορευτικούς χώρους» με ρητό σκοπό να διαιρούν, να διαχωρίζουν και να αποκλείουν (Μπάουμαν, 2008, σ. 133). Ενδεικτικά παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο ο χωρικός διαχωρισμός των κοινοτήτων ελεγχόμενης πρόσβασης επηρεάζει τα κοινωνικά φαινόμενα περιλαμβάνονται στα κείμενα των Atkinson και Flint (2004), Low (2001), όπως και στο κείμενο της Χαρμπή (2009, σσ. 82-84) που καταγράφεται η περίπτωση του Ολυμπιακού Χωριού στο Δήμο Αχαρνών Αττικής, όπου η επιδίωξη εκ μέρους των κατοίκων του της διατήρησης της περιβάλλουσας περιφραξής του χώρου και του ελέγχου της πρόσβασης σε αυτόν, συνιστά σηματοδότηση εξουσιαστικών σχέσεων και μια προσπάθεια οικειοποίησης του χώρου έναντι των υπόλοιπων κατοίκων της περιοχής.

βίωσης μέσα σε ένα «κενό χώρο ανταγωνισμού και σύγκρουσης, ένα επικίνδυνο πεδίο μάχης για τον καθημερινό ανταγωνισμό επιβίωσης και διαφυγής» (Wacquant, 1999, σ. 1644).¹²³ Η γειτονιά ως συλλογικός χώρος δεν παρέχει κοινωνικούς πόρους που σε παλαιότερες εποχές οι κάτοικοί της αξιοποιούσαν για να μετριάσουν τις συνέπειες της κυριαρχίας ή της εγκατάλειψης από τις ευημερούσες κοινωνικές ομάδες. Αντίθετα, μετατρέπεται σε πεδίο ανταγωνισμού¹²⁴ που περιχαρακώνεται τόσο εσωτερικά από τη δράση οργανωμένων ή μη παραγόντων που επιδιώκουν την οικειοποίηση των λιγοστών διαθέσιμων πόρων όσο και εξωτερικά από τους μηχανισμούς εποπτείας του κράτους που είναι επιφορτισμένοι με το έργο του περιορισμού της βίας και της αναταραχής στο εσωτερικό της περιμέτρου της, αλλά και από θεσμικούς καιροσκόπους που επιδιώκουν την οικονομική απαξίωση των περιοχών και την αγορά τους, με σκοπό τη μεταγενέστερη ανάδειξή τους και την εξασφάλιση σημαντικών κερδών (Wacquant, 1996, σ. 127). Τέλος, στις περιοχές αυτές παρατηρείται μια διαδικασία *αποεπένδυσης* δημόσιων πόρων, καθώς οι κυριαρχούσες νεοφιλελεύθερες οικονομικές προσεγγίσεις υιοθετούν μια ερμηνεία που φυσικοποιεί την απαξίωση και την αποδιοργάνωση των υποβαθμισμένων περιοχών, υποστηρίζοντας πως οι περιοχές αυτές και οι κάτοικοί τους πρέπει να αφεθούν στην τύχη τους (*leave it to the poor*), αφού η παρακμή τους αποτελεί τη «φυσική» συνέπεια των αναδιαρθρώσεων της αγοράς, όπου τα υψηλά ποσοστά ανεργίας εντός αυτών, όπως και η απαξίωση των τιμών της γης, θα επιφέρουν βραχυπρόθεσμα αρνητικά αποτελέσματα, αλλά μακροπρόθεσμα θα προσελκύσουν το επενδυτικό ενδιαφέρον που θα οδηγήσει στην ανανέωση και την ανάδειξή τους. Κάθε προσπάθεια κρατικού παρεμβατισμού και επένδυσης δημόσιων πόρων για την ανάδειξη των περιοχών αυτών, ή την άμβλυνση των προβλημάτων που οι κάτοικοί τους αντιμετωπίζουν, απλώς εμποδίζει, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, τη διεκπεραίωση της διαδικασίας αναμόρφωσης. Επίσης, ορισμένες προσεγγίσεις της παραδοσιακής αστικής κοινωνιολογίας θεωρούν τις περιοχές αυτές ως κάτι το απολύτως απαραίτητο για την υγεία των σύγχρονων πόλεων, αφού αποτελούν την πύλη εισόδου, μια προσιτή οικονομική αφετηρία για

¹²³ Ο Wacquant, αναφερόμενος στη διαδικασία αστικής περιθωριοποίησης, περιορίζει το πεδίο αναφοράς του στις υποβαθμισμένες περιοχές των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων. Ωστόσο, αντίστοιχα φαινόμενα χωρικής συγκέντρωσης της φτώχειας καταγράφονται και στον αστικό χώρο των Η.Π.Α. από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, λόγω της φυγής των μεσαίων στρωμάτων προς τα προάστια, της ελλιπούς εφαρμογής των νόμων που ελέγχουν τον οικιστικό διαχωρισμό και της απομάκρυνσης βιοτεχνικών-βιομηχανικών εγκαταστάσεων που παρείχαν θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης από τις κεντρικές περιοχές των πόλεων (Small & Newman, 2001, σ. 26).

¹²⁴ Η γειτονιά ως ο κοινωνικός χώρος έκφρασης της αλληλεγγύης της κοινότητας φθίνει διαρκώς. Οι πρότερες σχέσεις που εξασφάλιζαν ένα δίκτυο ασφάλειας γίνονται όλο ασθενέστερες και προσωρινές, ενώ η έκθεση του ατόμου στις ανεξέλεγκτες δυνάμεις της αγοράς εργασίας προωθεί τον ανταγωνισμό και υποβαθμίζει τη συνεργασία στο επίπεδο των τυχαίων ή συγκυριακών συναντήσεων. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τα άτομα παρωθούνται να εστιάσουν στην ατομική τους επιβίωση σε έναν κατακερματισμένο, εξατομικευμένο και για το λόγο αυτό περισσότερο αβέβαιο και απρόβλεπτο κόσμο (Μπάουμαν, 2008, σσ. 17, 35).

όσους εισέρχονται για εγκατάσταση στον αστικό ιστό (Glennister, Lupton, Noden, & Power, 1999, σσ. 9-10).

Ο χωρικός εντοπισμός της φτώχειας στις υποβαθμισμένες περιοχές επέτρεψε σε σημαντικό αριθμό ερευνών να αναδείξουν τα πολλαπλά αποτελέσματα (neighbourhood effects)¹²⁵ που επιφέρει η διαμονή στις περιοχές αυτές και σχετίζονται με την υγεία,¹²⁶ την αποσύνδεση από την αγορά εργασίας,¹²⁷ την παραβατικότητα και τη βία,¹²⁸ τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα,¹²⁹ την περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα,¹³⁰ τον κοινωνικό αποκλεισμό εν γένει (Small & Newman, 2001, σσ. 29-30).¹³¹ Ωστόσο, για την πληρέστερη κατανόηση των συνεπειών αυτών και την ανάδειξη της σύνδεσής τους με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των υποβαθμισμένων περιοχών κατοικίας των φτωχών στρωμάτων του πληθυσμού απαιτείται η διττή θεώρηση της έννοιας του χώρου, όχι μόνο στατικά ως *αποθετηρίου εγκλωβισμένων* αλλά και δυναμικά ως *περιοχής μεταγωγής* ατόμων που βρίσκονται σε συνεχή ροή.¹³²

¹²⁵ Φυσικά όλα αυτά τα ευρήματα θα μπορούσαν δευτερογενώς να αποδοθούν στην ίδια τη φτώχεια και όχι στις ιδιαίτερες συνθήκες των περιοχών κατοικίας, κάτι που θα κατέληγε σε έναν κυκλικό συλλογισμό, αφού η φτώχεια οδηγεί σε συνθήκες κατοικίας τέτοιες που να συσχετίζονται με αποτελέσματα που από μόνα τους μπορούν να συσχετιστούν άμεσα και πρωτογενώς με την ίδια τη φτώχεια. Ωστόσο, εδώ δεν πρόκειται για ένα λογικό σφάλμα ή για παρεμβολή μιας ακόμα – μη αναγκαίας μεταβλητής – απλώς εμφανίζεται η δυναμική διασύνδεση όλων των διαστάσεων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε ένα ενιαίο όλο. Επίσης, παρά την εκτεταμένη βιβλιογραφική τεκμηρίωση των συνεπειών που επιφέρει η διαμονή στις υποβαθμισμένες περιοχές, αναπτύσσεται σταδιακά και μια κριτική θεώρηση αυτής της θέσης, που, χωρίς κατ' ανάγκη να αμφισβητεί τη σύνδεση των αποτελεσμάτων αυτών με τις συνθήκες της γειτονιάς, διαφοροποιείται ως προς το βαθμό της συνάφειας και την ενδεχόμενη ύπαρξη άλλων – μη ανιχνεύσιμων – σχέσεων. Έτσι π.χ. οι Goux και Maurin (2007) εντοπίζουν σημαντική επίδραση του ευρύτερου περιβάλλοντος της γειτονιάς (κυρίως ως προς το γνωστικό επίπεδο των ομηλίκων αλλά και το εκπαιδευτικό επίπεδο του συνόλου των οικογενειών που διαμένουν εκεί) στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα των Γάλλων εφήβων, τη στιγμή που ο Gibbons (2002, σ. 42) σε μια αντίστοιχη μελέτη στην Αγγλία αναγνωρίζει μεν την επιρροή του περιβάλλοντος της γειτονιάς στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα αλλά σε βαθμό σημαντικά χαμηλότερο συγκριτικά με την επιρροή που ασκεί το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Beauvais και Jenson (2003, σ. 37), επισημαίνοντας πως τα *αποτελέσματα της γειτονιάς* (neighbourhood effects) υφίστανται, ωστόσο απομένουν πολλά να εξεκριβωθούν γύρω από την αλληλεξάρτηση των χαρακτηριστικών της οικογένειας και των χαρακτηριστικών της γειτονιάς. Για μια εμπεριστατωμένη διεπιστημονική προσέγγιση των αποτελεσμάτων της γειτονιάς με αναφορά στις θεωρίες και τα μοντέλα που τα περιγράφουν και κριτική αντιπροσωπευτικών εμπειρικών ερευνών, καθώς και εκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. στο κείμενο του Dietz (2002).

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά Boardman (2004), Prentice (2006).

¹²⁷ Βλ. ενδεικτικά Casciano και Massey (2008), Kelly και Lewis (2002).

¹²⁸ Βλ. ενδεικτικά Bjerk (2010), Ferrer (2010).

¹²⁹ Βλ. ενδεικτικά Crane (1991), Crowder και South (2011), Kauppinen (2007).

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά Mendenhall, DeLuca, και Duncan (2006).

¹³¹ Βλ. ενδεικτικά Buck (2001).

¹³² Οι Robson, Lymperopoulou και Rae (2009, σ. 5) προτείνουν μια τυπολογία τεσσάρων μορφών στεγαστικού διαχωρισμού για να περιγράψουν τις υποβαθμισμένες περιοχές ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ροής του πληθυσμού από και προς αυτές: (α) Οι *περιοχές τράνζιτ* (transit areas) περιλαμβάνουν υποβαθμισμένες γειτονιές στις οποίες οι εισερχόμενοι προέρχονται από λιγότερο υποβαθμισμένες περιοχές ενώ οι εξερχόμενοι κατευθύνονται προς λιγότερο υποβαθμισμένες περιοχές. Η εγκατάσταση στις περιοχές αυτές υποδηλώνει αρχικά περιορισμένους πόρους και γίνεται για σύντομο χρονικό

1.6.1.2 Ανεργία και κοινωνικός αποκλεισμός

Η οικονομική διάσταση του αποκλεισμού αναδεικνύεται ως κυρίαρχη στις περισσότερες προσεγγίσεις της έννοιας και ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας αποτελεί τη βασικότερη – όχι όμως και αποκλειστική – πτυχή της οικονομικής διάστασης του κοινωνικού αποκλεισμού, βασικό προαπαιτούμενο της φτώχειας και των εκφάνσεών της.

Από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και μετά, η εργασία κυριαρχεί στις κοινωνικές δομές και δεσπόζει στην κοινωνική φυσιογνωμία των ατόμων και των κοινωνιών, σε βαθμό τέτοιο, ώστε να αναδεικνύεται ως βασικός πόλος ενσωμάτωσης των ατόμων τόσο στο οικονομικό-παραγωγικό σύστημα όσο και στο σύστημα αξιών και κύρους που σχετίζονται με αυτήν, έτσι ώστε η ένταξη ή ο αποκλεισμός του ατόμου από την αγορά εργασίας να καθορίζουν, σχεδόν αποκλειστικά, την ενσωμάτωση ή την κοινωνική του περιθωριοποίηση (Αλεξίου, 1999). Ωστόσο, φαίνεται πως ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμπεριέχει ως εγγενές χαρακτηριστικό του την απαξίωση της εργατικής δύναμης, καθώς η μετάβασή του στο μεταφορντικό καθεστώς συσσώρευσης επέφερε ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας με συνέπειες που εκτείνονται στο μακρο-κοινωνικό όσο και στο μικρο-ατομικό επίπεδο (Boyer, 1987, σσ. 21-23, 31 · Smith, 2005, σσ. 19-32).

Η πρώτη κατηγορία προβλημάτων που σχετίζονται με την ανεργία εντοπίζονται στο κοινωνικό επίπεδο, όπου η ανεργία αντιμετωπίζεται ως μακρο-οικονομικό πρόβλημα και αποτελεί *αντικείμενο της οικονομικής πολιτικής* (Γράβαρης & Δεδουσόπουλος, 1998, σσ. 41-45). Στην αντίληψη αυτή, η ύπαρξη ανέργων οδηγεί την κοινωνική αποτελεσματικότητα (εθνική οικονομία) σε χαμηλότερα επίπεδα παραγωγής από αυτά που θα ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει, αξιοποιώντας το σύνολο του εργατικού δυναμικού. Η δεύτερη μορφή του προβλήματος περιλαμβάνει την άσκηση κοινωνικής πολιτικής και σχετίζεται με την ευημερία των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων, δηλαδή με

διάστημα έως ότου τα άτομα ορθοποδήσουν οικονομικά και κατορθώσουν να μεταβούν σε λιγότερο υποβαθμισμένες περιοχές. (β) Οι *περιοχές μεταγωγής* (escalator areas) οι οποίες ομοιάζουν προς τις περιοχές τράνζιτ καθώς οι εξερχόμενοι κατευθύνονται προς λιγότερο υποβαθμισμένες περιοχές, ωστόσο εδώ αυτοί που εισέρχονται προέρχονται από περιοχές ισότιμες ή περισσότερο υποβαθμισμένες. Στην περίπτωση αυτή η εγκατάσταση είναι ένα βήμα σε μια διαδικασία ανοδικής κινητικότητας. (γ) Οι *περιοχές εξευγενισμού ή βελτίωσης* (gentrifier- improver) στις οποίες παρατηρείται μια διαδικασία βελτίωσης καθώς οι εισερχόμενοι προέρχονται από λιγότερο υποβαθμισμένες περιοχές και οι εξερχόμενοι μετακινούνται σε ισότιμες ή περισσότερο υποβαθμισμένες περιοχές. Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρείται ενοίκισμός των περιοχών αυτών από τις πλούσιες εισοδηματικά τάξεις με ταυτόχρονη εκδίωξη των φτωχότερων στρωμάτων. (δ) Οι *απομονωμένες περιοχές* (isolate areas) στις οποίες όσοι έρχονται αλλά και όσοι τις εγκαταλείπουν προέρχονται/κατευθύνονται σε ισότιμες ή περισσότερο υποβαθμισμένες περιοχές. Πρόκειται για την περίπτωση του εγκλωβισμού των φτωχών στο φαύλο κύκλο της πενίας. Αυτό το μοντέλο στεγαστικού διαχωρισμού ισχύει για τις πόλεις των Η.Π.Α., του Καναδά και της Αυστραλίας που παρουσιάζουν μεγάλο αριθμό μεταστεγάσεων του πληθυσμού τους (με το 20% περίπου των νοικοκυριών να αλλάζει κατοικία ετησίως), ωστόσο ευσταθεί λιγότερο για περιοχές όπως η Ελλάδα, όπου ο ρυθμός αυτός είναι περί τις τέσσερις φορές μικρότερος. Σε κάθε περίπτωση όμως, έστω σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ο στεγαστικός διαχωρισμός απεικονίζει την κοινωνική ιστορία και την κοινωνική πόλωση της πόλης (Μαλούτας, 2009).

την αναπαραγωγική λειτουργία της αγοράς εργασίας. Η προσέγγιση αυτή ξεπερνά τα στενά όρια των οικονομικών μεταβλητών και αντιμετωπίζει την κατάσταση της ανεργίας σε σχέση με τους θεσμικούς μηχανισμούς του κράτους πρόνοιας, τη λειτουργία των κοινωνικών δομών, τους τρόπους εξασφάλισης των αναγκαίων πόρων για την επιβίωση, τις κοινωνικές πρακτικές που αναπτύσσουν οι άνεργοι ως παραοικονομικές δραστηριότητες. Περιλαμβάνει επίσης και τα σημαντικά αποτελέσματα της ανεργίας στο μικρο-επίπεδο, δηλαδή τις ψυχολογικές της συνέπειες, την αλλαγή της αυτοεκτίμησης και των συμπεριφορών των ανέργων, τη συσχέτισή της με θέματα υγείας, εγκληματικότητας κ.ά. Τέλος, η τρίτη κατηγορία του προβλήματος εμφανίζεται ως αντικείμενο της πολιτικής της απασχόλησης και προσεγγίζει τις ειδικές πτυχές της κοινωνικής πολιτικής που σχετίζονται με την κατανομητική, κυρίως, λειτουργία της αγοράς εργασίας. Στην περίπτωση αυτή, εξετάζεται το πώς η ανεργία επηρεάζει τα θεμελιώδη μεγέθη της αγοράς εργασίας (εργατικό δυναμικό, επίπεδο μισθών, παραγωγικότητα), τους θεσμούς της (συνδικάτα, σύστημα κοινωνικής ασφάλισης) και τις πρακτικές που ακολουθούνται (εργατικές διεκδικήσεις, πολιτική προσλήψεων- απολύσεων, εσωτερική διάρθρωση της αγοράς εργασίας).

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως η ανεργία συνδέεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό πρωτίστως στην οικονομική του διάσταση, αφού η απουσία εισοδήματος οδηγεί στη φτώχεια και στις συνέπειές της,¹³³ στο μέτρο τουλάχιστον που η νεοφιλελεύθερη «λογική» της αποδόμησης του κοινωνικού κράτους παρουσιάζεται απρόθυμη να διατηρήσει το καθεστώς κρατικής επιδαψίλευσης πόρων στις κοινωνικές και υποστηρικτικές δομές που στήριζε παλαιότερα, οδηγώντας τις στην υποταγή σε ιδιωτικά συμφέροντα και στις ανάγκες και σκοπιμότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Έτσι, όσοι στερούνται εργασίας, άρα και ικανοποιητικού εισοδήματος, δεν μπορούν να ανταποκριθούν επαρκώς στις ανάγκες τους, ή για να τις ικανοποιήσουν αναπτύσσουν παραοικονομικές δραστηριότητες, ή και πιο ακραίες (εγκληματικές) συμπεριφορές.¹³⁴ Άμεση απόρροια όμως της εισοδηματικής ανεπάρκειας αποτελούν οι κοινωνικές και ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας που εκτείνονται στο σύνολο των υπόλοιπων διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού (κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική). Οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας συμπεριλαμβάνουν προβλήματα ψυχικής και σωματικής υγείας, αισθήματα μειονεξίας, άγχους, ανασφάλειας, μειωμένη αίσθηση της προσωπικής αξίας και «ενοχοποίηση» των ίδιων των ανέργων που τους οδηγεί στην εξατομίκευση και την αποστράτευση.

¹³³ Ο κίνδυνος φτώχειας για τους άνεργους στην Ελλάδα είναι υπερδιπλάσιος του ποσοστού όλων των άλλων πληθυσμιακών κατηγοριών (Κετσετζοπούλου, 2005, σ. 60).

¹³⁴ Η εγκληματικότητα δε λειτουργεί ως φαινόμενο ανεξάρτητο από τις γενικές συνθήκες που επικρατούν σε μια κοινωνία και οι σχετικές έρευνες δείχνουν πως οι εγκληματικές συμπεριφορές ακολουθούν τους κύκλους της οικονομικής δραστηριότητας και μειώνονται ή αυξάνονται ανάλογα με το εάν η οικονομική δραστηριότητα βρίσκεται αντίστοιχα σε άνθηση και ύφεση (Γκανάς & Δριτσάκης, 2009, σ. 16).

ση από συλλογικές προσπάθειες και στη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών (Κατσορίδας & Λεχουρίτης, 2010), αφού η εργασία, και ειδικότερα το επάγγελμα, έχει ισχυρές κοινωνικές υποδηλώσεις και προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά, το περιεχόμενο, την υφή και τη φυσιογνωμία της ανθρώπινης δράσης και τον άξονα πάνω στον οποίο αρθρώνονται οι κοινωνικές διαρθρώσεις (Κασιμάτη, 2001, σ. 110). Η έκταση και η ένταση των προβλημάτων αυτών οδηγεί σε παθητικότητα και εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας για εξέλιξη, μόρφωση και δημιουργικό βίο, ενώ συχνό είναι το φαινόμενο να υιοθετούνται από τους ανέργους συμπεριφορές που υπερβαίνουν τα καθιερωμένα πρότυπα «νομιμότητας» καθώς και αυτοκαταστροφικοί τρόποι εκτόνωσης.¹³⁵

Ο σημαντικότερος ρόλος όμως που διαδραματίζει η εργασία στην αποτροπή του κοινωνικού αποκλεισμού δεν πρέπει να οδηγήσει σε αυτό που η Levitas χαρακτηρίζει ως «ανούσιο ντυρκεμιανισμό» (2004b, σ. 213) και στο συμπέρασμα πως η απουσία αυτής, δηλαδή η ανεργία, οδηγεί νομοτελειακά στον αποκλεισμό, ούτε βέβαια πως η εργασία από μόνη της αρκεί για την αποτροπή του. Η αποσύνδεση από την αγορά εργασίας δεν οδηγεί αναγκαστικά στην κοινωνική περιθωριοποίηση, τουλάχιστον όσο οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (social transfers)¹³⁶ μπορούν και αναπληρώνουν τις απώλειες του εισοδήματος (Atkinson A. B., 1998a, σ. 22). Η διάρθρωση και το ύψος των κοινωνικών μεταβιβάσεων αποτελούν κρίσιμο παράγοντα στην κατανόηση των διαφορών στο επίπεδο της ανισότητας και της φτώχειας, όταν κατορθώνουν να λειτουργήσουν αναδιανεμητικά και στοχεύουν στις ομάδες του πληθυσμού που πλήττονται περισσότερο (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ, 2008, σσ. 236-243). Βέβαια, στο πλαίσιο των ευρύτερων αναδιαρθρώσεων της αγοράς και της προσπάθειας περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, στο ευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο, παρατηρείται σταδιακή αποδυνάμωση του ρόλου των κοινωνικών μεταβιβάσεων και του αναδιανεμητικού χαρακτήρα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, με προφανές αποτέλεσμα τη διό-

¹³⁵ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις κατάληψης των εργασιακών εγκαταστάσεων και η κράτηση υπό μορφή ομηρείας των διευθυντικών στελεχών ή ακόμα και οι απειλές ανατίναξης των εργοστασίων από απολυμένους εργαζομένους γαλλικών εργοστασίων κατά το έτος 2008, που ανέδειξαν τις εκρηκτικές διαστάσεις της κοινωνικής ανασφάλειας και την αποτυχία των προγραμμάτων εργασιακής επανένταξης που «νομιμοποίησαν» στη συνείδηση της κοινής γνώμης την υιοθέτηση πρακτικών εκτός του νόμιμα αναγνωρισμένου θεσμικού πλαισίου (Κουζής, 2009). Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο εντάσσονται οι περιπτώσεις αυτοκτονιών εργαζομένων στην επίσης γαλλική εταιρεία τηλεπικοινωνιών France Telecom κατά τα έτη 2008-2009 ως έσχατη πράξη διεκδίκησης των εργαζομένων, πριν αναγκαστούν να διαβούν το κατώφλι της ανεργίας (du Roy, 2009).

¹³⁶ Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (2010, σ. 8) ως κοινωνικές μεταβιβάσεις θεωρούνται τα κοινωνικά επιδόματα, δηλαδή η κοινωνική βοήθεια (ΕΚΑΣ, εισοδηματικές ενισχύσεις σε νοικοκυριά μόνιμων κατοίκων ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, επίδομα μακροχρόνια ανέργων ηλικίας 45-65 ετών κλπ.), τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα-βοηθήματα ανεργίας, τα επιδόματα-βοηθήματα ασθένειας, τα επιδόματα-βοηθήματα αναπηρίας & ανικανότητας και οι εκπαιδευτικές παροχές και οι συντάξεις (δηλαδή συντάξεις γήρατος από εργασία και συντάξεις-βοηθήματα από το/τη σύζυγο).

γκωση της φτώχειας, δεδομένου πως και τα ποσοστά ανεργίας είναι ιδιαίτερα υψηλά (ΠΑΦ-ΕΑΚ, 2010, σσ. 23-33).

Όπως σημειώθηκε στην προηγούμενη ενότητα, ο Wacquant (1996, 1999, 2000, 2008) επισημαίνει πως η μισθωτή εργασία αδυνατεί πια να λειτουργήσει ως κοινωνικός ομογενοποιητής, όχι μόνο εξαιτίας των ποσοτικών αλλαγών της (μείωση του ρόλου της επί της αξίας του παραγόμενου προϊόντος έναντι του ρόλου του κεφαλαίου, αύξηση της ανεργίας) αλλά και λόγω της ποιοτικής μεταλλαγής που υφίσταται. Για το θέμα αυτό ο A. B. Atkinson (1998b) σημειώνει πως «η ανεργία μπορεί να προκαλεί κοινωνικό αποκλεισμό, αλλά η εργασία δεν εξασφαλίζει την κοινωνική ένταξη. Το αν το κάνει ή όχι εξαρτάται από την ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας. “Οι περιθωριακές” δουλειές ίσως δεν είναι η λύση» (σ. ν). Οι απόψεις αυτές θέτουν υπό αμφισβήτηση τη θεωρία πως η οικονομική μεγέθυνση (υψηλοί ρυθμοί αύξησης του Α.Ε.Π.) μπορεί να οδηγήσει σε σημαντική μείωση της φτώχειας μέσω της αύξησης της απασχόλησης, αφού αγνοεί τόσο το δομικό χαρακτήρα της ανεργίας όσο και το γεγονός πως οι θέσεις εργασίας στις οποίες «ενσωματώνονται» τα άτομα είναι άνισες και ιδιαίτερα επισφαλείς, οδηγώντας σε αυτό που καλείται «εντός εργασίας φτώχεια». Η ισχυρή τάση των σύγχρονων ανεπτυγμένων οικονομιών να αυξάνουν σημαντικά το ποσοστό της ευέλικτης εργασίας, με τη μορφή της μερικής και περιστασιακής απασχόλησης, φαίνεται πως συνιστά σοβαρότατο επιβαρυντικό παράγοντα για την εμφάνιση και τη διατήρηση της φτώχειας.¹³⁷ Επίσης, αυτή η περιορισμένη «αποσύνδεση» από την εργασία εντός ενός πλαισίου που καθορίζεται εν πολλοίς από το σημαντικό ρόλο των πληροφοριακών τεχνολογιών οδηγεί τους εργαζομένους σε ένα διαρκή αγώνα κατάκτησης δεξιοτήτων που δεν είναι ποτέ επαρκείς, αφού η επιταχυνόμενη διαδικασία των τεχνολογικών αλλαγών επαναπροσδιορίζει συνεχώς τον ορισμό των κατάλληλων δεξιοτήτων. Συμπληρωματικά σε αυτό, οι υιοθετούμενες μέθοδοι μάνατζμεντ εξατομικεύουν και απομονώνουν τους εργαζομένους μέσω των συνεχών ανακατατάξεων, τη μετακίνηση εντός του εργασιακού χώρου και την αλλαγή εργασιακού αντικειμένου, τη συμπαρουσία στον ίδιο χώρο εργαζομένων υπό διαφορετικά καθεστώτα εργασίας και ασφάλισης, με αποτέλεσμα τον ανταγωνισμό, τη διάσπαση της εργασιακής συλλογικότητας και την περαιτέρω αποδυνάμωση της διαπραγματευτικής δύναμης της εργασίας (du Roy, 2009).

¹³⁷ Είναι χαρακτηριστικό πως στην περίπτωση της Ελλάδας, οι απασχολούμενοι με μερική απασχόληση εμφανίζουν υπερδιπλάσιο ποσοστό φτώχειας συγκριτικά με τους εργαζομένους με πλήρη απασχόληση και κατά δέκα μονάδες υψηλότερο από αυτό του συνολικού πληθυσμού, προσεγγίζοντας τα αντίστοιχα ποσοστά των ανέργων (Κετσετζοπούλου, 2005, σσ. 61, 66). Έτσι, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ αποκλεισμού/ένταξης δε βρίσκεται στο χώρο μεταξύ εργαζομένων/ανέργων αλλά τέμνει και το χώρο των μισθωτών (Ροζανβαλόν, 2003, σ. 240).

1.6.2 Η κοινωνική διάσταση του αποκλεισμού

1.6.2.1 Περιθώριο, υποτάξη και κοινωνικός αποκλεισμός

Επιχειρώντας παραπάνω¹³⁸ τον εννοιολογικό προσδιορισμό του περιεχομένου του όρου αποκλεισμός, σημειώθηκε πως συχνά αυτός προσδιορίζεται ως ένα παράδειγμα σχέσεων της μορφής εντός/εκτός, όπου προκειμένου να κατανοηθεί ο αποκλεισμός (το εκτός) πρέπει προηγουμένως να καθοριστεί με σαφήνεια η αντιθετική του κατάσταση (το εντός), εν προκειμένω η κοινωνική συμμετοχή, ένταξη, ενσωμάτωση ή συνοχή (Annamon, 2002, σ. 86). Ακόμα κι αν παραβλέψουμε την προβληματική φύση όλων αυτών των εννοιών και υιοθετήσουμε τη διχοτομική διάκριση του κοινωνικού χώρου αποκλειστικά ως προς την οριζόντια διάσταση σε αυτούς που είναι εντός (insiders) και εκτός (outsiders) και τον αποκλεισμό ως «απόσταση ή διαχωρισμό από τον πυρήνα της κοινωνίας» (Daly, 2006, σ. 4), τότε απαιτείται η διερεύνηση ενός νέου κοινωνικού αντικειμένου, του περιθωρίου, και των χωρικών, οικονομικών, πολιτικών, κοινωνιολογικών και πολιτισμικών διαστάσεών του.

Η χρήση του όρου «περιθώριο», όπως και των συναφών όρων περιθωριακός και περιθωριοποίηση, γενικεύεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και συμπεριλαμβάνει μια ευρεία κατηγορία κοινωνικών φαινομένων και ομάδων που παλαιότερα ενέπιπταν στα όρια του όρου αποκλεισμός. Γενικώς, οι δύο όροι, αποκλεισμός και περιθώριο, ακολουθούν μια παράλληλη πορεία εμφάνισης με διαστήματα όπου εμφανίζονται εναλλακτικά ως ταυτόσημοι ή άλλοτε να διαφοροποιούνται, ενώ στην πορεία η διεύρυνση του λόγου περί αποκλεισμού εκτόπισε ή και υποκατέστησε το λόγο περί περιθωρίου (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 39-40). Η διάκριση των δύο όρων εντοπίζεται στη διαφορετική προοπτική της προσέγγισής τους, καθώς το περιθώριο ως κοινωνικό αντικείμενο προσεγγίζεται κυρίως ιστορικά, ως επίσημο σύστημα κανόνων αρνητικής διάκρισης, βάσει του οποίου άτομα ή ομάδες οριοθετούνται αμετάκλητα σε προκαθορισμένες κοινωνικές θέσεις που συνεπάγονται απαγορεύσεις και περιορισμούς,¹³⁹ και υπό αυτήν την έννοια η «απο-περιθωριοποίησή» τους απαιτεί την κοινωνική μεταβολή. Αντίθετα, ο αποκλεισμός προσεγγίζεται κοινωνιολογικά και αντανάκλα τις μη-θεσμικές διεργασίες και τους παράγοντες που οδηγούν άτομα ή ομάδες εκτός του κύριου κορμού της κοινωνίας, χωρίς να αμφισβητείται η κοινωνική διάρθρωση, αλλά απλώς αναζητώντας τα απαραίτητα μέτρα προσαρμογής, ώστε να διατηρηθεί η κοινωνική σταθερότητα. Η ασάφεια όσο και η σύγχυση γύρω από το περιεχόμενο του όρου καθιστά προβληματική την άκριτη και αδιευκρίνιστη χρήση του, τη στιγμή που εμφανίζεται το εξής παράδοξο:

¹³⁸ Βλ. στην ενότητα 1.4.2- Κοινωνικές σχέσεις και άτομα.

¹³⁹ Στις ομάδες αυτές ιστορικά συμπεριλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, οι δούλοι, οι γυναίκες, οι σωματικά και νοητικά υστερούντες, οι θρησκευτικές και εθνοτικές μειονότητες, οι φτωχοί, οι νομάδες (όπως οι Τσιγγάνοι), οι Μαύροι και οι παρίες των κατώτερων ινδικών καστών (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 46-47).

Παρά το ότι, όπως επισημαίνει ο Barel (1982, όπ. αναφ. στο Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 129-135), το περιθώριο συνιστά μια εφεύρεση της νεωτερικότητας¹⁴⁰ για να επισημανθεί ένα γεγονός, εντούτοις το ερώτημα αν υπάρχει ή όχι (το περιθώριο) δεν μπορεί να απαντηθεί, καθώς καθίσταται επιλεκτικά ορατό ή άορατο μέσω των χειρισμών εντοπισμού, καταμέτρησης, καταστολής ή προνοιακής αντιμετώπισης που επιλέγονται κάθε φορά από την κοινωνία.¹⁴¹ Ωστόσο, ο αυξανόμενος λόγος περί περιθωρίου φαίνεται πως συνιστά επαρκή νομιμοποιητική αρχή για να ασχοληθεί κανείς με αυτό και να αναζητήσει τη σύγχρονη εκδοχή του, που προσεγγίζει το φαινόμενο της αστικής φτώχειας και προσδιορίζεται ειδικότερα ως κοινωνικό και οικονομικό περιθώριο, ένα φαινόμενο δομικό που προκύπτει ως αποτέλεσμα της καπιταλιστικής συσσώρευσης (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 136-144). Η διαπίστωση αυτή φαινομενικά επαναφέρει τον κίνδυνο ολίσθησης σε κυκλικό συλλογισμό και ταυτολογία, καθόσον ο λόγος περί περιθωρίου δείχνει να μοιράζεται κοινά στοιχεία με τον αντίστοιχο για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.¹⁴² Ταυτόχρονα όμως οδηγεί, όπως και για τη φτώχεια και τον αποκλεισμό, στην αναγνώριση των χωρικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών διαστάσεων του περιθωρίου.

Η χωρική και οικονομική περιθωριοποίηση¹⁴³ των μη-προνομιούχων ομάδων συνοδεύτηκε ιστορικά από την άρθρωση ενός λόγου που τόνιζε τις κοινωνικές προεκτάσεις του φαινομένου αυτού, εκτεινόμενος από τον παρηγορητικό λόγο της χριστια-

¹⁴⁰ Ως όρος η νεωτερικότητα προσδιορίζεται τόσο ιστορικά, στη διαδοχή άλλων περιόδων όπως η Αρχαιότητα, ο Μεσαίωνας κ.λπ., ενώ ενσωματώνει στοιχεία που αφορούν στον τρόπο της κρατικής συγκρότησης (εθνικά κράτη και εθνικές οικονομίες), τον τρόπο παραγωγής (βιομηχανική επανάσταση και καπιταλισμός), τις θεωρητικές επαναστάσεις στις επιστήμες κ.λπ. Με εκκίνηση τις απαρχές της βιομηχανικής επανάστασης, το καταληκτικό όριο της περιόδου της νεωτερικότητας προσδιορίζεται στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι. (Ασημάκη, Κουστουράκης, & Καμαριανός, 2011, σσ. 101-102).

¹⁴¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Αθήνας κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, όπου η ποινικο-κατασταλτική λειτουργία του κράτους και των αρχών ασφαλείας, μέσω της εφαρμογής σε πολιτικό όσο και επιχειρησιακό επίπεδο του μοντέλου της μηδενικής ανοχής, «πέτυχε» την αποκατάσταση της εικόνας του κέντρου της πόλης από τις ομάδες των περιθωριακών και κοινωνικά αποκλεισμένων που ενδημούσαν (μετανάστες, επαίτες κ.ά), καθιστώντας τες (έστω και προσωρινά) κοινωνικά αθέατες, μετατοπίζοντας κατ' ουσίαν το πρόβλημα χωρικά σε άλλες περιοχές της πόλης.

¹⁴² Ενώ οι δυο όροι, περιθώριο και αποκλεισμός, δεν ταυτίζονται άμεσα, συχνά παρατηρείται μια εξελικτική κίνηση από το καθεστώς του περιθωρίου σε αυτό του αποκλεισμού, μέσω της μεταλλαγής των θεσμικών-νομικών όρων που θέτουν ορισμένες ομάδες στο περιθώριο, σε κοινωνικοοικονομικούς ή πολιτισμικούς όρους που οδηγούν τις ίδιες ομάδες στον κοινωνικό αποκλεισμό, δίνοντας την εντύπωση ενός *εξω-κοινωνικού συνεχούς*. Η περίπτωση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα είναι χαρακτηριστική αυτής της εξελικτικής μετάβασης, όπου από τη θεσμική περιθωριοποίηση του καθεστώτος των *ανιθαγενών*, που τους χαρακτήριζε έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, διήλθαν στο σύγχρονο καθεστώς των κοινωνικά αποκλεισμένων για λόγους κοινωνικοοικονομικούς, ενδεχομένως και πολιτισμικούς, χωρίς όμως να υφίσταται τυπικά ο θεσμικός αποκλεισμός, παρά μόνο οι υποδηλώσεις του.

¹⁴³ Ως προς τη χωρική διάσταση του περιθωρίου αναγκαία είναι η επισημάνση πως αυτό συνιστά έναν κοινωνικό και όχι φυσικό χώρο, έστω και αν εμφανίζει πολύ συχνά συγκεκριμένες χωροταξικές διευθετήσεις (αστικά γκέτο, υποβαθμισμένα προάστια, παραγκουπόλεις). Βλ. σχετικά στην ενότητα. 1.6.1.1- *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: αναζητώντας την αιτιώδη συνάφεια*, όπου εξετάζεται η χωρική διάσταση της φτώχειας και η συγκέντρωσή της σε συγκεκριμένες περιοχές. Η οικονομική διάσταση του περιθωρίου είναι κατεξοχήν δομική και μοιράζεται το ίδιο πλαίσιο θεώρησης με τη φτώχεια.

νικής ελεημοσύνης έως τον ηθικολογικό και ενίοτε ρατσιστικό λόγο περί *υποτάξης* (underclass).¹⁴⁴ Η υποτάξη ως όρος αποτέλεσε το αγγλοσαξονικό και αμερικανικό αντίστοιχο του κοινωνικού αποκλεισμού και μολονότι αρχικά αξιοποιήθηκε από τους κοινωνικούς επιστήμονες ως δομική κατηγορία, συσχετιζόμενη με την κοινωνική δομή και τις αλλαγές στην αγορά εργασίας,¹⁴⁵ η υιοθέτησή του από το λόγο των Μ.Μ.Ε.¹⁴⁶ και την εμπορούμενη από α-ταξικές προσεγγίσεις αμερικάνικη κοινωνιολογική έρευνα μετέτρεψε τον όρο σε «ψευδο-συμπεριφορική ατομική κατηγορία» (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 154), αποδίδοντας έμφαση στις ηθικές και πολιτισμικές αιτίες της φτώχειας των κατοίκων των αστικών γκέτο και επιρρίπτοντας στους ίδιους τους φτωχούς την αιτία της δυσπραγίας τους.¹⁴⁷ Αυτή η διαδρομή προσέδωσε στον όρο ποικιλία σημασιών και υποδηλώσεων, ενίοτε αντιθετικών, έτσι ώστε τελικά να καταστεί «μια λέξη που να

¹⁴⁴ Ο όρος έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως *τάξη των αποκλήρων, κοινωνική υποκατηγορία* ή *κοινωνικό υπόστρωμα* (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 146 · Τσίγκανου, 1998, σ. 391).

¹⁴⁵ Η αρχική χρήση του όρου ανήκει στον G. Myrdal, ο οποίος, προσπαθώντας να ερμηνεύσει το παράδοξο της επιμένουσας φτώχειας στις Η.Π.Α. σε μια περίοδο πρωτοφανούς οικονομικής ανάπτυξης, χρησιμοποιεί τον όρο για να περιγράψει μια τάξη ανέργων, υποαπασχολούμενων και υποαπασχολήσιμων ατόμων και οικογενειών που τοποθετούνται στο κατώτατο σημείο της κοινωνίας. Η προσέγγιση του Myrdal αναδεικνύει τρία βασικά χαρακτηριστικά του όρου: (α) η υποτάξη προκύπτει ως αποτέλεσμα των δομικών οικονομικών αλλαγών, (β) είναι γεωγραφικά διαφοροποιημένη, περιλαμβάνοντας στοιχεία αστικά όσο και αγροτικά και (γ) έχει φυλετικά και εθνοτικά διαφοροποιημένη σύνθεση (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 147, 149 · Rolison, 1991, σ. 289 · Wyly, 2010, σσ. 8, 11). Τη δομική εξήγηση για τη δημιουργία της υποτάξης υποστηρίζουν μεταξύ άλλων οι Wilson και Wacquant (1989), θεωρώντας πως οι μεγάλης κλίμακας αλλαγές στην αγορά εργασίας, σε συνδυασμό με την μετακίνηση των παραγωγικών μονάδων από το κέντρο στην περιφέρεια των πόλεων που συνοδεύτηκε από τη «φυγή» των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων προς τα προάστια, οδήγησε στην αποβιομηχανοποίηση και την *υπεργκετοποίηση* (hyperghettoization) των αστικών κέντρων (σ. 11) που έμειναν να κατοικούνται από ένα ετερογενές πλήθος ατόμων, αποκομμένο από την αγορά εργασίας, χωρίς επαγγελματικές δεξιότητες, που συχνά αναπτύσσει εγκληματική δραστηριότητα και μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (Wilson, 1998, σσ. 270-275 · 2002, σ. 262). Η ανάλυση του Wilson περιλαμβάνει την αναφορά σε ορισμένα συμπεριφορικά προβλήματα, ωστόσο αυτά υφίστανται σε ατομικό επίπεδο ως αποτέλεσμα και όχι ως αιτία της φτώχειας και της περιθωριοποίησης και σε καμιά περίπτωση δε χαρακτηρίζουν συλλήβδην την κατηγορία των φτωχών των πόλεων.

¹⁴⁶ Στον απόηχο των εξεγέρσεων των γκέτο κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 αρχίζει ο ιδεολογικός μετασχηματισμός του όρου, όπου για την αριστερή διανόηση ο ρόλος της υποτάξης των Μαύρων φαντάζει ως δυνητικά επαναστατικός, ενώ βαθμιαία, και υπό την επιρροή που άσκησαν τα γραφόμενα των Oscar Lewis και Edward Banfield, ο δημοσιογραφικός λόγος ολοκληρώνει τη μεταστροφή προς το συμπεριφορικό περιεχόμενο του όρου (Gans, 1993, σσ. 327-328). Φαίνεται πως ο δημοσιογραφικός λόγος αρέσκεται σε συμπεριφορικές ερμηνείες της υποτάξης, αφού με αυτό το περιεχόμενο ο όρος επαναχρησιμοποιήθηκε κατά κόρον και στην περίπτωση των ταραχών στα γαλλικά προάστια κατά την περίοδο του φθινοπώρου-χειμώνα 2005-2006 (Wyly, 2010, σσ. 4-7). Από την άλλη όμως, κάθε δημόσια αναφορά στην υποτάξη δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και την αποδοχή των συμπεριφορικών υποδηλώσεών της, καθώς ο λόγος των Μ.Μ.Ε. στην προσπάθειά του να προσελκύσει την προσοχή των αποδεκτών του είναι αναμενόμενο να προβάλλει έναν καινοφανή όρο αντί της «παλιομοδίτικης» και συνηθισμένης έννοιας της φτώχειας (Lister, 1996, σσ. 9-10).

¹⁴⁷ Η άποψη αυτή συνιστά τη συντηρητική εκδοχή του όρου που επανήλθε στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού ακαδημαϊκού χώρου από το Murragy (1996a, 1996b) για να χαρακτηρίσει μια ομάδα φτωχών που δεν προσδιορίζονται τόσο από την εισοδηματική στέρηση (φτώχεια) αλλά από χαρακτηριστικά συμπεριφοράς που τους οδηγούν στην έξοδο από την αγορά εργασίας, στον αλκοολισμό, στη σχολική διαρροή και στην αντικοινωνική συμπεριφορά.

μπορεί να χρησιμοποιηθεί εξίσου από συντηρητικούς, φιλελεύθερους και ριζοσπάστες» (Peterson, 1991a, σ. 3 · 1991b, σ. 617).¹⁴⁸

Τι μπορεί να προσφέρει, όμως, ο συσχετισμός των διεργασιών του κοινωνικού αποκλεισμού με το λόγο περί υποτάξης, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας τη σχετική χαλαρότητα του όρου και την ανεπαρκή αναλυτική και ερμηνευτική του ικανότητα, πέραν βέβαια των ηθικών και ηθικολογικών του θυματοποιητικών υποδηλώσεων; Και ένα άλλο ερώτημα που μένει κι αυτό να απαντηθεί σχετίζεται με την «υπερπρόντια» μεταφορά του όρου από το πεδίο των φυλετικά και εθνοπολιτισμικά ομοιογενών γκέτο των Η.Π.Α. στη μελέτη των καταστάσεων αστικής φτώχειας του ευρωπαϊκού χώρου.

Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα φαντάζει ευκολότερη, εφόσον στον όρο δοθεί μια διασταλτική ερμηνεία που να ξεπερνά τον έντονο φυλετικό προσδιορισμό της υποτάξης. Άλλωστε και ο ίδιος ο Wilson (1991, σσ. 6, 12), επιδιώκοντας την εκτόνωση της συζήτησης για την καταλληλότητα του όρου, τον υποκατέστησε με το δίδυμό του όρο «φτωχοί των γκέτο» (*ghetto poor*), για τον οποίο έκρινε πως μπορεί θεωρητικά να εφαρμοστεί σε κάθε φυλετική ή εθνοτική ομάδα και σε διαφορετικές κοινωνικές πραγματικότητες, αρκεί να αναφέρεται σε άτομα ή ομάδες που έχουν περιθωριακή θέση στην αγορά εργασίας και η θέση τους αυτή επηρεάζεται καθοριστικά από τον κοινωνικό τους περίγυρο.¹⁴⁹ Βέβαια, οι θύλακες φτώχειας στην Ευρώπη εμφανίζουν χωρικά και κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά που τους διαφοροποιούν από τους ομοιογενείς κοινωνικούς σχηματισμούς των αμερικάνικων γκέτο (Wacquant, 2008),¹⁵⁰ ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις οι μακρο-οικονομικές αιτίες της φτώχειας που συνδέονται με τις ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές του μεταφορντικού καπιταλισμού είναι κοινές εκατέρωθεν του Ατλαντικού. Επιπλέον, η υποτάξη ως όρος έχει ήδη συμπεριληφθεί στο λεξιλόγιο της ευρωπαϊκής ακαδημαϊκής κοινότητας,¹⁵¹ όπως επίσης των Μ.Μ.Ε. αλλά και των πολιτικών.

¹⁴⁸ Έτσι τον όρο υποτάξη μπορεί κανείς να τον συσχετίσει με το *λούμπεν προλεταριάτο* του Marx, την *υποδέστερη τάξη* του Edward Banfield, την *άλλη Αμερική* του Michael Harrington, την *κουλούρα της φτώχειας* του Oscar Lewis ή τους περιθωριακούς του *Tally's Corner* του Elliot Liebow (Prosser, 1991, σ. 2). Σχηματικά, το εύρος χρήσης του όρου εκτείνεται από την πλευρά της αριστεράς που θεωρεί το σχηματισμό της υποτάξης ως συνέπεια της μετα-βιομηχανικής οικονομίας και της περιορισμένης ανάγκης της για ανειδίκευτο δυναμικό, έως την πλευρά της δεξιάς για την οποία η υποτάξη συνιστά το αποτέλεσμα της απροθυμίας των (μαύρων) φτωχών να προσκολληθούν στην κυρίαρχη (αμερικάνικη) εργασιακή ηθική, συνεπικουρούμενη βέβαια από την ύπαρξη πολιτισμικών και φυλετικών ελλείψεων (Gans, 1990, σ. 272).

¹⁴⁹ Υπό αυτήν την έννοια, ο όρος σε ευρωπαϊκό επίπεδο μπορεί να συμπεριλάβει, μεταξύ άλλων, τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς όπως και τον πληθυσμό των Τσιγγάνων.

¹⁵⁰ Βλ. επίσης υποσημείωση 119.

¹⁵¹ Ο Giddens υπήρξε ο πρώτος ευρωπαίος ακαδημαϊκός που έκανε χρήση του όρου για να περιγράψει τις ομάδες εκείνες όπου «οι εθνοτικές διαφορές εξυπηρετούν τον αποκλεισμό από τις ικανότητες της αγοράς, έτσι ώστε αυτοί [που ανήκουν] στην εν λόγω κατηγορία να είναι έντονα συγκεντρωμένοι στα χαμηλότερα αμειβόμενα επαγγέλματα, ή να είναι μακροχρόνια άνεργοι ή ημιαπασχολούμενοι» (Giddens, 1973, όπ. αναφ. στο Rolison, 1991, σ. 291). Βλ. επίσης Gans (1993, σ. 329), Morris (1993, σ. 406),

Παραμένει ωστόσο προς απάντηση το πρώτο ερώτημα που τέθηκε παραπάνω και αφορά την καταλληλότητα χρήσης του όρου, με δεδομένη την ανεπαρκή αναλυτική και ερμηνευτική ικανότητα που του καταλογίζουν. Καταρχάς, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί εκ νέου πως ο εννοιολογικός πυρήνας της διατριβής αυτής είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός, και κάθε αναφορά στις έννοιες και τους όρους που προηγήθηκαν ή θα ακολουθήσουν δεν αποσκοπεί στην υποκατάσταση του όρου, αλλά στη διεύρυνση του αναλυτικού και ερμηνευτικού του βεληνικού, μέσω της συνεξέτασης υπερκείμενων, υποκείμενων και παράλληλων εννοιών και των δυνατών διασυνδέσεών τους. Στο πλαίσιο αυτό, η αναφορά στην υποτάξη αφενός εντάσσεται στην προσπάθεια εξασφάλισης της απαραίτητης πληρότητας του θεωρητικού πλαισίου της διατριβής, αφετέρου προσφέρει ένα ακόμη φίλτρο θέασης της υπό μελέτη κοινωνικής πραγματικότητας των Ελλήνων Τσιγγάνων, που ενσωματώνει μακρο (δομικές) και μικρο (ατομικές) συνιστώσες του αποκλεισμού τους, κυρίως όμως ένα συμπληρωματικό πλαίσιο θεώρησης και κριτικής των συμπεριφορικών ερμηνειών που ο (κυρίαρχος) λόγος των μη-Τσιγγάνων αρθρώνει για αυτούς.

Προκειμένου λοιπόν να αποσαφηνιστεί το πλαίσιο χρήσης του όρου, συγκεκριμένα λαιώνονται οι δυο εκδοχές της θεωρητικής διαπραγμάτευσης της έννοιας της υποτάξης. Αυτές είναι: (α) οι *δομικές αιτιολογήσεις* της έννοιας που εστιάζουν στις διεργασίες που σχετίζονται με την κοινωνικοοικονομική ανισότητα, τη φτώχεια, την κοινωνική πόλωση και εν γένει τον κοινωνικό αποκλεισμό και αναδεικνύουν τις συνέπειες της υποχώρησης των παρεμβατικών πρακτικών του κράτους, των αναδιαρθρώσεων της αγοράς εργασίας και του περιορισμού των δικαιωμάτων του πολίτη και (β) οι *συμπεριφορικές προσεγγίσεις* που «σωματοποιούν» την υποτάξη από εκείνους «που η πορεία και απορία της ζωής τους – και στη συνέχεια η πορεία και οι προοπτικές της ζωής των παιδιών τους – οφείλονται αποκλειστικά στις δικές τους επιλογές και προτιμήσεις» (Τσίγκανου, 1998, σ. 393).¹⁵² Η πρώτη προσέγγιση – όπου το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου προσδιορίζεται από το β' συνθετικό του, τη λέξη «τάξη» – οριοθετεί τον όρο κάπου εντός του συστήματος της ταξικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης,¹⁵³ ενώ η δεύτερη προ-

Schmitter-Heisler (1991, σ. 457). Μεταξύ των πολλών που ακολούθησαν ήταν οι Zygmunt Bauman, Robert Castel, Ralf Dahrendorf, Ruth Levitas, Lydia Morris και φυσικά ο όρος αξιοποιήθηκε και στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Βλ. σχετικά τα κείμενα των Αλεξίου (2006, σ. 36), Κανταντζόγλου (2006, σσ. 146-164), Τσίγκανου (1998, σσ. 391-401). Για τη χρήση του όρου από τα Μ.Μ.Ε. βλ. Wyly (2010, σσ. 4-7), όπως και σχετικά δημοσιεύματα στον ελληνικό τύπο (Βεργόπουλος, 2003 · Τζιόβας, 2009).

¹⁵² Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Murray (1996a) πως «η υποτάξη δεν αναφέρεται στο βαθμό της φτώχειας, αλλά στον τύπο της φτώχειας» και στους φτωχούς που «δεν τους λείπουν απλά χρήματα [αλλά] καθορίζονται από τη συμπεριφορά τους» (σ. 24), στοχεύοντας έτσι στη διάσπαση της τάξης των φτωχών και στην εξατομίκευση των αιτιών της φτώχειας.

¹⁵³ Η οριοθέτηση της υποτάξης εντός του συστήματος κοινωνικής διαστρωμάτωσης θέτει το ερώτημα αν συνιστά διακριτή κοινωνική τάξη ή απλώς κατηγορία ατόμων που ανήκουν στην τάξη των προλεταρίων. Αν η υποτάξη αντιμετωπίζεται ως διακριτή κοινωνική τάξη, τότε – συνυπολογίζοντας και τη λειτουργία της πρόθεσης «υπό» – αναμένεται να τοποθετείται κάτω από το προλεταριάτο και να αντιμετωπίζει μια κατάσταση *διπλού εγκλεισμού* (dual closure), υφιστάμενη ταυτόχρονα αποκλεισμό από την

σέγγιση – που σηματοδοτείται από την πρόθεση «υπό»¹⁵⁴ – σηματοδοτεί τη μετατόπιση από τις δομές προς το άτομο, απομακρύνεται από το πλαίσιο της κοινωνικής ανάλυσης και ιδεολογικοποιεί μια αυθαίρετη κατηγοριοποίηση που γίνεται στη βάση των κυρίαρχων αξιών των μεσαίων στρωμάτων.¹⁵⁵

Συνεκτιμώντας λοιπόν τις ιδεολογικές υποδηλώσεις του όρου και τον κίνδυνο «οι ταμπέλες στιγματισμού να οδηγήσουν σε πολιτικές στιγματισμού» (Lister, 1996, σ. 10), η οποιαδήποτε χρήση του όρου οφείλει να γίνεται με εξαιρετική προσοχή και υπό την προϋπόθεση ότι έχει κάτι να συνεισφέρει στο δημόσιο λόγο, ενδεχομένως συγχωνεύοντας ποικίλα επιμέρους προβλήματα (φτώχεια, ανεργία, παραβατικότητα, εγκληματικότητα κ.ά.) σε ένα μοναδικό «μετα-πρόβλημα» για το οποίο ο όρος υποτάξει μάς ενθαρρύνει να αναζητήσουμε «μετα-λύσεις»¹⁵⁶ (Jenks, 1989, σ. 25).

1.6.2.2 Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικός αποκλεισμός

Κατά την ανωτέρω επιχειρηθείσα ταξινόμηση των θεωριών περί κοινωνικού αποκλεισμού, όπου αναφέρθηκε το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων, σημειώθηκε πως συχνά ο

αστική τάξη στη σφαίρα της παραγωγής αλλά και από το προλεταριάτο στο σφαίρα ανταλλαγής της εργατικής της δύναμης (Rolison, 1991, σσ. 293, 295). Ο συνεχιζόμενος δε δομικός αποκλεισμός των μελών της υποτάξης και η περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα τους (ακόμα και σε σύγκριση με το προλεταριάτο) ενέχει τον κίνδυνο μετατροπής τους από υποτάξη (με δομικούς όρους) σε *υποκάστα* (undercaste, με δομικούς αλλά και ηθικούς-αξιολογικούς όρους) (Gans, 1993, σ. 333). Από την άλλη όμως, τα μέλη της υποτάξης μπορεί να διαφοροποιούνται από το προλεταριάτο π.χ. ως προς την απασχόληση ή την κατοικία, αλλά παρόλα αυτά ελλείπει μια συλλογική διαδικασία συγκρότησης που είναι απαραίτητη για τη δημιουργία ομάδας, καθώς δεν εμφανίζουν ομοιογενή εσωτερική σύνθεση, ούτε καν κοινή φυλετική ή εθνοτική προέλευση που να αναδεικνύουν ισχυρά πρότυπα ρόλων και πολιτισμικών θεσμών, ικανά να συνθέσουν πολιτισμική ταυτότητα και συλλογική ταξική συνείδηση που θα εκδηλωθεί με τη μορφή πολιτικής δράσης για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 160-161 · Τσίγκανου, 1998, σ. 397). Σε κάθε περίπτωση, αυτό που είναι σημαντικό στη δομική προσέγγιση της υποτάξης είναι πως αντιμετωπίζει την κοινωνία ως *κοινωνικό πεδίο*, με την έννοια που του δίνει ο Bourdieu (2000, σσ. 27, 50), ως δομή διαφορών στη βάση της αρχής της αντικειμενικότητας, δηλαδή του επιμερισμού των μορφών εξουσίας ή κεφαλαίου, εντός του οποίου οι τάξεις υπάρχουν ως προσχέδια που δύνανται να πραγματοποιούν.

¹⁵⁴ Κατά τον Peterson (1991b) η πρόθεση υπό «υπαινίσσεται κάτι ταπεινό, παθητικό και πειθήνιο, και ταυτόχρονα κάτι το ανυπόληπτο, επικίνδυνο, που προκαλεί αναστάτωση, σκοτεινό, υποχθόνιο, ακόμη και σατανικό» (σ. 617). Ανάλογο περιεχόμενο αποδίδει στον όρο υποτάξη ο Murray (1996a) – περισσότερο όμως ως μετωνυμία ή υπαλλαγή έναντι των ατόμων που την απαρτίζουν – χαρακτηρίζοντάς την ως «άσχημη λέξη» (σ. 24) ή ακόμα περισσότερο ως «μάστιγα», μια «ασθένεια που διασπείρεται» (σ. 26), υιοθετώντας μια κλινική εικόνα της κοινωνίας, με ιατρικής φύσεως αναφορές στα άρρωστα στοιχεία της, αντίστοιχη αυτής του Lenoir για τους κοινωνικά αποκλεισμένους.

¹⁵⁵ Η προσέγγιση αυτή απηχεί μια πολύ συγκεκριμένη (νεο-φιλελεύθερη) ιδεολογική και πολιτική κληρονομιά και συναπαρτίζεται από ένα μίγμα λαϊκών στερεοτύπων, προκαταλήψεων και ελλιπώς θεμελιωμένων ψευδο-επιστημονικών εννοιών, με πρωταρχική στόχευση την απόκρυψη των μηχανισμών ανισοκατανομής των πόρων και την επίρριψη της ευθύνης της φτώχειας στα ίδια τα θύματά της (blaming the victims) (Walker A., 1996, σσ. 69, 74).

¹⁵⁶ Η συγκεκριμένη προσέγγιση της υποτάξης προσιδιάζει με την ολιστική αντιμετώπιση του κοινωνικού μειονεκτήματος που εξασφαλίζει το πλαίσιο θεώρησης του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο και επισημαίνει την ανάγκη ολιστικών, διασυνδεδεμένων και πολυπαραγοντικών πολιτικών αποτροπής του.

αποκλεισμός προσεγγίζεται υπό το πρίσμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου, κυρίως μέσω της ανάδειξης της θετικής συνάφειας του κοινωνικού κεφαλαίου και διάφορων πτυχών της κοινωνικής συμμετοχής. Το κοινωνικό κεφάλαιο ως όρος του επιστημονικού, πολιτικού και δημοσιογραφικού λόγου γνωρίζει αντίστοιχη δημοτικότητα με αυτήν του κοινωνικού αποκλεισμού και μοιράζονται μια παράλληλη πορεία, με αντιστροφes, ωστόσο, αφετηρίες.¹⁵⁷ Η σύζευξη των δύο εννοιών εξασφαλίζει ένα πλαίσιο αναθεώρησης των αλληλεπιδράσεων μεταξύ οικονομίας και κοινωνίας, επιχειρώντας την επανασύνδεση του κοινωνικού με το οικονομικό, που είχε διαρραγεί από τις νεοφιλελεύθερες ιδέες (Daly & Silver, 2008, σ. 538 · Field, 2008, σ. 9 · Halpern, 2005, σ. 2).¹⁵⁸ Η ανάδειξη της σχέσης μεταξύ των δύο εννοιών απαιτεί, όπως είναι αναμενόμενο, την εννοιολογική διασαφήνιση του κοινωνικού κεφαλαίου, κάτι το ιδιαίτερα απαιτητικό καθώς δεν υφίσταται ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, ενώ πέρα από τη διαφοροποίηση των προσεγγίσεών του, αυτές χαρακτηρίζονται και από την απουσία της μεταξύ τους συζήτησης (Κονιόρδος, 2006).¹⁵⁹

Το νεότευκτο του όρου και ο καινοφανής χαρακτήρας του δεν μπορεί να αποκρύψει τις ιστορικές καταβολές της έννοιας στους κλασικούς της κοινωνιολογίας (Portes, 1998, σ. 2).¹⁶⁰ Είναι ευνόητο, όπως ακριβώς σημειώθηκε και σε προηγούμενη ενότητα όπου έγινε η σχετική αναφορά στη φτώχεια, πως η αναλυτική ιστορική προσέγγιση του όρου ξεπερνά τις δυνατότητες και τη στόχευση της διατριβής αυτής. Για το λόγο αυτό καθίσταται προτιμητέα η εστίαση στη σύγχρονη πορεία εμφάνισης και αξιοποίησής του, μέσω της αδρομερούς αναφοράς των προσεγγίσεων των Pierre Bourdieu,

¹⁵⁷ Στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου η προέλευση του όρου είναι ακαδημαϊκή, με αφετηρία στο χώρο της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης για να υιοθετηθεί αργότερα (και να ιδεολογικοποιηθεί) από τον πολιτικό και δημοσιογραφικό λόγο.

¹⁵⁸ Πρβλ. την εμβληματική φράση της Margaret Thatcher: «Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως η κοινωνία» (There is no such thing as society). (Thatcher, 1987)

¹⁵⁹ Ενδεικτική της δυσχερούς εννοιολογικής διασαφήνισης του όρου του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η παρατήρηση των Adam και Rocevic (2003) πως από την «πληθώρα των κεφαλαίων» που εισήγαγε η αρχική χρήση της έννοιας οδηγηθήκαμε στην «πληθώρα των ορισμών» (σ. 158), λόγω των ετερογενών και εξειδικευμένων (context specific) προσεγγίσεών του. Παρά τις πολλαπλές γενεαλογίες του όρου, μεταξύ των οποίων η *θεωρία της κοινωνικής ανταλλαγής*, η *ανάλυση δικτύων*, η *θεωρία της λογικής εκλογής* και ο *κοινοτισμός* (Daly & Silver, 2008, σ. 539) είναι δυνατόν να διακρίνουμε έναν «γενότυπο» της έννοιας που απεικονίζει τις διάφορες πτυχές της κοινωνικής δομής που καθιστούν ικανή την κοινωνική δράση, την ίδια στιγμή που παρατηρείται ένας εντυπωσιακός και διαρκώς αυξανόμενος αριθμός «φαινοτύπων» (Adam & Rocevic, 2003, σ. 160).

¹⁶⁰ Ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος των κοινωνικών σχέσεων στην ατομική και κοινωνική ευδοκίμηση είναι μια διαπίστωση που από τα χρόνια του Αριστοτέλη συνεχίζει στους ιδρυτές της σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης. Έτσι, το κοινωνικό κεφάλαιο, ακόμα κι αν δεν υφίσταται ως διακριτός όρος, ανιχνεύεται στη σημασία της *αμοιβαίας συμπάθειας*, των *δικτύων* και των *αξιών* που κατά τον Adam Smith εξασφαλίζουν τη λειτουργία των αγορών, στο *συλλογικό πλουραλισμό* του Alexis de Tocqueville, στην *αλληλεγγύη* του καταπιεζόμενου προλεταριάτου του Marx, στο λόγο του Durkheim περί *κοινωνικού δεσμού* και *αλληλεγγύης* αλλά και μεταγενέστερα, πιο κοντά στη σύγχρονη εκδοχή του, σε κείμενα των Lyda J. Hanifan, του John Dewey και της Jane Jacobs (Field, 2008, σσ. 6-8, 15 · Halpern, 2005, σσ. 3-6).

James Coleman και Robert Putnam,¹⁶¹ οι οποίες αναπτύσσονται την ίδια χρονική περίοδο και εντός των ίδιων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών με την εμφάνιση του λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού.

Στο μεταίχμιο της αλλαγής των δεκαετιών του 1960-1970, την ίδια περίοδο που εισάγεται ως όρος ο κοινωνικός αποκλεισμός και στο ίδιο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της Γαλλίας, ο Bourdieu επιδιώκει να ερμηνεύσει τον τρόπο δόμησης και αναπαραγωγής του κοινωνικού πεδίου μέσω της δομής του κεφαλαίου,¹⁶² το οποίο όμως εκλαμβάνει ως κάτι ευρύτερο της οικονομικής-νομισματικής μορφής του, εντάσσοντας σε αυτό αρχικά την έννοια της κουλτούρας (πολιτισμικό κεφάλαιο), την οποία θεμελιώνει ως δυναμικό, παραγωγικό αλλά και δομημένο φαινόμενο, και στη συνέχεια την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Bourdieu (1997):

Κοινωνικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των πραγματικών ή δυνητικών πόρων οι οποίοι συνδέονται με την κατοχή ενός ισχυρού δικτύου από περισσότερο ή λιγότερο θεσμικές σχέσεις αμοιβαίων γνωριμιών και αναγνώρισης – ή με άλλα λόγια με τη συμμετοχή σε μια ομάδα – που εξασφαλίζει σε κάθε μέλος του την υποστήριξη του κοινόχρηστου κεφαλαίου. (σ. 51)

Η προσέγγιση του Bourdieu αναδεικνύει το ρόλο των δικτύων, τα πλεονεκτήματα και τους πόρους που μπορεί κάποιος να αντλήσει «εξαργυρώνοντας» τη συμμετοχή του σε μια ομάδα. Οι πόροι που μπορεί κάθε φορά να κινητοποιηθούν προς οποιοδήποτε μέλος του δικτύου είναι ανάλογοι της πυκνότητας και της ανθεκτικότητας των δεσμών¹⁶³ και του συσσωρευμένου κεφαλαίου που ενυπάρχει. Ωστόσο, «η ύπαρξη ενός δικτύου σχέσεων δεν είναι φυσικά ούτε κοινωνικά δεδομένη» (ό.π., σ. 52), μια παρακαταθήκη που άπαξ δημιουργηθεί λειτουργεί ες αεί, αλλά η διατήρηση και η αναπαραγωγή του απαιτεί την άσκηση «επενδυτικών στρατηγικών» (Field, 2008, σ. 20), μιας ακατάπαυστης προσπάθειας κοινωνικότητας που δαπανά χρόνο και ενέργεια, εν τέλει οικονομικό κεφάλαιο που μετασχηματίζεται στις άλλες μορφές με σκοπό να βεβαιωθεί και να επιβεβαιωθεί η αναγνωρισιμότητα του φορέα του.¹⁶⁴ Όπως είναι αναμενόμενο η

¹⁶¹ Η σχετική βιβλιογραφία για το κοινωνικό κεφάλαιο περιλαμβάνει φυσικά πλήθος άλλων θεωρητικών, όπως ο Portes (1998), ο Fukuyama (1997, 2001), ο Woolcock (1998) και άλλοι. Η αναφορά περιορίζεται στους Bourdieu, Coleman και Putnam, καθώς η δική τους συμβολή στην ανάπτυξη της έννοιας θεωρείται από όλους τους μελετητές ως θεμελιακή.

¹⁶² Τον Bourdieu απασχόλησε, μεταξύ άλλων, η κοινωνιολογία της πολιτισμικής αναπαραγωγής και εντός αυτής της προοπτικής η αναφορά στις διάφορες μορφές κεφαλαίου ήταν αρχικά μεταφορική, εξυπηρετώντας τη διευθέτηση των διάφορων πόρων ισχύος μέσω της ενσωμάτωσης στο επίπεδο της ανάλυσης του πολιτισμικού και κοινωνικού στοιχείου παράλληλα με το οικονομικό.

¹⁶³ Κατά τον Granovetter (1973, σ. 1361) η ισχύς ενός συμμετρικού κοινωνικού δεσμού (δηλαδή ισόρροπου και μη εξουσιαστικού) συνίσταται σε ένα μάλλον γραμμικό συνδυασμό του χρόνου που επενδύεται, της συναισθηματικής έντασης, της οικειότητας και της αμοιβαιότητας που χαρακτηρίζουν μια σχέση.

¹⁶⁴ Το ερώτημα που προκύπτει, σύμφωνα με τους Schuller, Baron και Field (2000, σσ. 3-4), δεν είναι πώς οι τρεις διαφορετικές και σχετικά ανεξάρτητες μορφές κεφαλαίου (οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό) συσχετίζονται, αλλά πώς αυτές μετασχηματίζονται με σκοπό τη μεγιστοποίηση της συσσώρευσης. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Bourdieu (1997, σ. 54) το οικονομικό κεφάλαιο συνιστά την αφετηρία

συσσώρευση κεφαλαίου είναι κάτι που αφορά τις προνομιούχες τάξεις ως μέσο εξασφάλισης και διατήρησης της υπεροχής τους και ως εκ τούτου στην αντίληψη του Bourdieu το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί κι αυτό αποκλειστικό χαρακτηριστικό των προνομιούχων, μη εξετάζοντας το ενδεχόμενο και άλλες κοινωνικές ομάδες, σίγουρα λιγότερο προνομιούχες, να μπορούν να επωφεληθούν από τη λειτουργία των κοινωνικών δικτύων. Προεκτείνοντας αυτόν το συλλογισμό, η προσέγγιση του Bourdieu για το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μάλλον ατομικιστική, καθώς οι σχέσεις εντός των δικτύων καλλιεργούνται κυρίως από άτομα με σκοπό τη διατήρηση της κυριαρχίας τους, επιτρέποντας έτσι λιγοστό χώρο για την ανάδειξη συλλογικοτήτων, παρά το γεγονός πως στο επίπεδο των προνομιούχων τάξεων το κύριο υποκείμενο της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι η οικογένεια και μάλιστα η εκτεταμένη, καθώς «οι μεγάλοι έχουν μεγάλες οικογένειες» (Bourdieu, 2000, σ. 131).

Ο Coleman (1988), ακριβώς μετά από τον Bourdieu, επανεισαγάγει τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο¹⁶⁵ και τον καθιστά δημοφιλή στην αγγλόφωνη ακαδημαϊκή κοινότητα. Εκκινώντας κι αυτός όπως ο Bourdieu από το χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, επιδιώκει την ανάπτυξη μιας διεπιστημονικής προσέγγισης που να ενσωματώνει το οικονομικό¹⁶⁶ και το κοινωνιολογικό στοιχείο. Σύμφωνα με αυτήν, λοιπόν:

αλλά και την κατάληξη όλων των άλλων μορφών κεφαλαίου, ωστόσο οι μετατροπές από τη μια μορφή στην άλλη συνοδεύονται από την πρόσκαιρη υποβάθμιση του συνολικού ποσού διαθέσιμου κεφαλαίου. Αυτό μπορούμε να το θεωρήσουμε ως ένα ανάλογο του δευτέρου νόμου της θερμοδυναμικής (νόμου της εντροπίας), που με όρους αμιγώς οικονομικούς βραχυπρόθεσμα φαντάζει ως σπατάλη πόρων, αλλά μακροπρόθεσμα συντελεί στην ενδυνάμωση των σχέσεων και στη συσσώρευση οικονομικού ή άλλης μορφής κεφαλαίου. Στο πλαίσιο αυτών των μετατροπών, το οικονομικό κεφάλαιο παρουσιάζει τη μεγαλύτερη *ρευστότητα* και τη μικρότερη *εντροπία*, δυνάμενο να μετατραπεί εύκολα στις άλλες μορφές κεφαλαίου, ενώ το κοινωνικό, αντίθετα, παρουσιάζει τη μεγαλύτερη δυσκολία και υψηλό βαθμό φθοράς, λαμβάνοντας ως δείκτη αξίας (ή και αποτελεσματικότητας) το χρόνο εργασίας που ενσωματώνεται στο συσσωρευμένο κεφάλαιο και απαιτείται για τη μετατροπή του. Με βάση τα διαφορετικά επίπεδα οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, ο Bourdieu αναπτύσσει την κοινωνική τοπογραφία ενός πεδίου που δομείται από τις διαφορικές σχέσεις των στοιχείων που το απαρτίζουν και λειτουργούν τόσο αναπαραγωγικά όσο και συγκρουσιακά ως προς αυτό. Η πρόσληψη της έννοιας του πεδίου εκτείνεται πέρα από τη μαρξική έννοια της τάξης και του κεφαλαίου, ενσωματώνοντας τη βεμπεριανή έννοια της θέσης κύρους (status), και περιλαμβάνει επιμέρους πεδία (πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό), νοούμενα ως τοπικές συσσωρεύσεις ισχύος που ορίζονται από το αντίστοιχο είδος κεφαλαίου (Anheier, Gerhards, & Romo, 1995). Χρήσιμο είναι επίσης να επισημανθεί πως, πέρα από αυτές τις τρεις πρωταρχικές μορφές κεφαλαίου, στα κείμενα του Bourdieu αναφέρονται και άλλες μορφές ή υποκατηγορίες, όπως *συμβολικό κεφάλαιο*, *κρατικό κεφάλαιο*, *κεφάλαιο της φυσικής βίας* ή *των οργάνων καταστολής*, *πληροφοριακό κεφάλαιο*, *γλωσσικό κεφάλαιο*. Βλ. σχετικά Bourdieu (2000), Bourdieu και Passeron (1990, 1993).

¹⁶⁵ Είναι στα αλήθεια αξιοσημείωτη η έλλειψη αναφοράς του Coleman στο έργο του Bourdieu, ιδιαίτερα αν υπολογίσει κανείς πως και οι δύο εκκινούν από την ίδια αφετηρία, δηλαδή τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο συνδέεται με την απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων (Portes, 1998, σ. 5).

¹⁶⁶ Η οικονομική αφετηρία του Coleman βρισκόταν στη *θεωρία της ορθολογικής επιλογής* (rational choice theory) της οποίας οι φιλοσοφικές ρίζες βρίσκονται στον ωφελιμισμό και τον κλασικό φιλελευθερισμό, ενώ μεθοδολογικά συνδέεται με την οικονομική ανάλυση. Η εφαρμογή της στο χώρο της κοινωνιολογίας έγινε με την επιδίωξη να εξελιχθεί σε μια θεωρία της ανθρώπινης συμπεριφοράς που αξιοποιεί εργαλεία από διάφορους επιστημονικούς χώρους όπως η θεωρία των παιγνίων, η εξελικτική ψυχολογία, η γνωστική επιστήμη κ.ά. Σύμφωνα με αυτήν, το άτομο δρα στις περισσότερες περιπτώσεις με

Το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται από τη λειτουργία του. Δεν αποτελεί μια ενιαία οντότητα αλλά μια ποικιλία από διαφορετικές οντότητες, με δυο κοινά σημεία: όλες αποτελούνται από κάποια πτυχή των κοινωνικών δομών και διευκολύνουν συγκεκριμένες πράξεις των φορέων – είτε ατόμων είτε συλλογικών φορέων – εντός αυτής της δομής. Όπως και οι άλλες μορφές κεφαλαίου, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι παραγωγικό, καθιστώντας δυνατή την επίτευξη ορισμένων αποτελεσμάτων τα οποία υπό την απουσία του δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν. Όπως το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο, έτσι και το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι απόλυτα ανταλλάξιμο, αλλά μπορεί να εφαρμοστεί ειδικά σε ορισμένες δραστηριότητες. (σ. S98)

Η ανάλυση του Coleman προσιδιάζει σε αρκετά σημεία με την αντίστοιχη του Bourdieu, καθώς επικεντρώνεται στη διερεύνηση του ρόλου του κοινωνικού κεφαλαίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου.¹⁶⁷ Η προσέγγισή του ενσωματώνει τόσο ατομικά όσο κυρίως συλλογικά χαρακτηριστικά, αφού το κοινωνικό κεφάλαιο ενυπάρχει στις κοινωνικές οργανώσεις και στις δομές – με αρχετυπική μορφή την οικογένεια – ως αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων που συμβαίνουν μεταξύ των μελών τους,¹⁶⁸ ενώ αποτελεί δημόσιο αγαθό, ωφελώντας όχι μόνο αυτούς που συμβάλλουν στη δημιουργία του αλλά όλα τα μέλη του κοινωνικού δικτύου (ό.π., σ. S116). Οι κύριες μορφές που λαμβάνει είναι: (α) *Υποχρεώσεις- προσδοκίες ανταπόδοσης και εμπιστοσύνη*. Η αμοιβαία εμπιστοσύνη των μελών ενός δικτύου πως οι υποχρεώσεις τους θα ανταποδοθούν δημιουργεί συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί από τα άτομα οποιαδήποτε στιγμή. (β) *Κανάλια πληροφοριών*. Οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις εντός του δικτύου επιτρέπουν την πρόσβαση σε κρίσιμες πληροφορίες που διευκολύνουν τη δράση, χωρίς κατ' ανάγκην το ωφελούμενο άτομο να πρέπει να αντλήσει την πληροφορία πρωτογενώς. (γ) *Πρότυπα και αποτελεσματικές κυρώσεις*. Οι ισχύοντες κανόνες εντός ενός δικτύου λειτουργούν ρυθμιστικά, ενθαρρύνοντας την εκδήλωση επιθυμητών συμπεριφορών και αποθαρρύνοντας διαταρακτικές-παραβατικές συμπεριφορές. Έτσι, εξασφαλίζεται η συνοχή του δικτύου και η μεγιστοποίηση των αποτελεσμάτων της λειτουργίας του.¹⁶⁹

βάση τη λογική του, με σκοπό τη μεγιστοποίηση του συμφέροντός του. Υπό αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική αλληλεπίδραση νοείται ως επί το πλείστον ως μορφή ανταλλαγής με σκοπό την πραγμάτωση ατομικών στόχων. Για την αξιοποίηση αλλά και το σκεπτικισμό ως προς την εισαγωγή της θεωρίας αυτής στο χώρο της κοινωνιολογικής ανάλυσης βλ. σχετικά το κείμενο των Hechter και Kanazawa (1997).

¹⁶⁷ Η λειτουργία των δύο μορφών κεφαλαίου εντός της δομής της οικογένειας είναι συμπληρωματική, αφού το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των γονέων (ανθρώπινο κεφάλαιο) οδηγεί σε υψηλά εκπαιδευτικά αποτελέσματα μόνο στην περίπτωση όπου συμπληρώνεται από ανάλογα επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου που είναι ενσωματωμένο στις σχέσεις των μελών της οικογένειας (Coleman, 1988, σ. S110).

¹⁶⁸ Στο επίπεδο της οικογένειας το κοινωνικό κεφάλαιο προσδιορίζεται από τις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών (Coleman, 1988, σ. S110). Στο επίπεδο της κοινότητας από τις σχέσεις μεταξύ των γονέων καθώς και τη σχέση των γονέων με τους θεσμικούς παράγοντες της κοινότητας (π.χ. το σχολείο) (ό.π. σ. S113).

¹⁶⁹ Για τον Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο προσδιορίζεται ταυτόχρονα από τη λειτουργία και τα αποτελέσματά του, κάτι που καθιστά τον ορισμό ταυτολογικό (Portes, 1998, σ. 5).

Αν στον Bourdieu οφείλουμε την αρχική σύλληψη της έννοιας και στον Coleman τη διάδοση και την επιχειρησιακή της χρήση από την ακαδημαϊκή κοινότητα, ο Putnam διεκδικεί το ρόλο του βασικού προπαγανδιστή της έννοιας και της επέκτασής της πέρα από τα ακαδημαϊκά όρια στη σφαίρα της πολιτικής και των Μ.Μ.Ε. Σε αντιδιαστολή με τις κοινωνιολογικές αφηγήσεις των Bourdieu και Coleman, ο Putnam εκκινεί από το χώρο της πολιτικής επιστήμης και προσεγγίζει το κοινωνικό κεφάλαιο σε σχέση με την *πολιτική εμπλοκή* (civic engagement) και το ρόλο της στην εξασφάλιση πολιτικής σταθερότητας και ευημερίας (Putnam, 1995, σ. 66). Ξεπερνώντας λοιπόν τις μικρο και μεσο-προσεγγίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου στο επίπεδο του ατόμου και της οικογένειας, ο Putnam μετατοπίζει χωρικά και επεκτείνει νοηματικά το επίπεδο ανάλυσης στα όρια κοινοτήτων, πόλεων, περιοχών, ακόμα και χωρών, αξιοποιώντας μεγάλη κλίμακα ποσοτικές αντιπροσωπευτικές έρευνες μακρο-επιπέδου (Κονιόρδος, 2006). Η αναζήτηση των μηχανισμών μέσω των οποίων η πολιτική εμπλοκή και η κοινωνική διασύνδεση επενεργούν στην επίτευξη θετικών κοινωνικών αποτελεσμάτων οδηγεί τον Putnam (1995) στην ανάδειξη του ιδιαίτερου ρόλου του κοινωνικού κεφαλαίου, ως «χαρακτηριστικά των κοινωνικών οργανισμών, όπως δίκτυα, πρότυπα και κοινωνική εμπιστοσύνη που διευκολύνουν το συντονισμό και τη συνεργασία προς αμοιβαίο όφελος» (σ. 67).¹⁷⁰ Η δημιουργία και η διατήρηση δικτύων, προτύπων συμπεριφοράς και εμπιστοσύνης αποτελούν, λοιπόν, για τον Putnam τα μέσα διά των οποίων επιτυγχάνονται οι κοινοί στόχοι.¹⁷¹ Σταδιακά, η θεωρία του μετατοπίζεται προς την ανάδειξη της ιδιαίτερης σημασίας των κοινωνικών δικτύων, διακρίνοντας δυο μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, με τη μια να αναπτύσσεται *εντός* και τη δεύτερη *μεταξύ* των διάφορων ομάδων (Putnam, Feldstein, & Cohen, 2003, σσ. 2-3) :

¹⁷⁰ Ως δίκτυο ορίζεται μια διασυνδεδεμένη ομάδα ατόμων που έχουν κάτι κοινό. Ένα άτομο μπορεί να ανήκει σε περισσότερα από ένα δίκτυα ταυτόχρονα, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (χωρικά, επαγγελματικά, θρησκευτικά, φυλετικά ή εθνοτικά, κ.ά.). Τα κοινωνικά πρότυπα περιλαμβάνουν κοινές αντιλήψεις, άτυπους κανόνες και συμβάσεις, που επιβάλλουν, απαγορεύουν ή εναρμονίζουν συγκεκριμένες συμπεριφορές σε διάφορες περιστάσεις. Η εμπιστοσύνη αναφέρεται στο επίπεδο της πίστης προς άτομα, ομάδες ή κοινωνικούς θεσμούς ότι θα ενεργήσουν όπως αναμένεται ή ότι αυτά που λένε είναι αξιόπιστα. Ανάλογα με την προέλευσή της, μπορεί να βασίζεται σε προσωπική εμπειρία (διαμορφωμένη κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης με τα άλλα άτομα, την ομάδα ή τον κοινωνικό θεσμό) ή να είναι το αποτέλεσμα μιας γενικής κοινωνικής προδιάθεσης προς κάτι ξένο (άτομο, ομάδα ή θεσμό), ακόμα και όταν απουσιάζει η πληροφόρηση για τις παρελθούσες πράξεις τους (γενικευμένη ή κοινωνική εμπιστοσύνη – generalized or social trust) (Productivity Commission, 2003, σ. x).

¹⁷¹ Η προσέγγιση του Putnam έχει δεχθεί έντονη κριτική για τη σύγχυση μέσων και αποτελεσμάτων του κοινωνικού κεφαλαίου. Είναι χαρακτηριστικό πως στο ίδιο κείμενο τα δίκτυα, τα πρότυπα και η εμπιστοσύνη αντιμετωπίζονται διαδοχικά άλλοτε ως στοιχεία και άλλοτε ως διακριτές μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι ακόλουθες αναφορές είναι ενδεικτικές της σύγχυσης αυτής: «Άλλες μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου, επίσης, όπως τα κοινωνικά πρότυπα και τα δίκτυα...», «Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως η εμπιστοσύνη, τα πρότυπα και τα δίκτυα, είναι πως συνήθως αποτελεί δημόσιο αγαθό...», «Η εμπιστοσύνη είναι βασικό συστατικό στοιχείο του κοινωνικού κεφαλαίου...» (Putnam, Leonardi, & Nanetti, 1993, σ. 170).

- Το *συνεκτικό κοινωνικό κεφάλαιο* (bonding social capital), που προκύπτει από τις ισχυρές σχέσεις που αναπτύσσονται εντός ομοιογενών ομάδων (εθνοτικών, πολιτισμικών, κοινωνικοοικονομικών) και βοηθά τα άτομα να τα *βγάλουν πέρα* (get by) στις καθημερινές τους δραστηριότητες.
- Το *κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης ή διευκόλυνσης* (bridging social capital), που προκύπτει από τις λιγότερο ισχυρές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων διαφορετικού εθνικού, πολιτισμικού και κοινωνικοοικονομικού υπόβαθρου, και βοηθά τα άτομα να προοδεύσουν (get ahead).¹⁷²

Χαρακτηρίζοντας τις μορφές αυτές του κοινωνικού κεφαλαίου ως οριζόντιες διασυνδέσεις, ο Woolcock (1998, σσ. 164-165 · 2001, σ. 11) προσδιορίζει και μια τρίτη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου, την οποία ονομάζει *κοινωνικό κεφάλαιο διασύνδεσης* (linking social capital), που προκύπτει από τις κάθετες ιεραρχικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων με διαφορετικά επίπεδα πολιτικής ισχύος, μεταξύ της πολιτικής ελίτ και του λαού ή μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, και επιτρέπουν τη μεταφορά πόρων, ιδεών και πληροφοριών από τους επίσημους θεσμούς προς την κοινότητα.¹⁷³

Συγκεφαλαιώνοντας τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν, και με σκοπό την όσο το δυνατόν σαφέστερη οριοθέτηση του γενοτύπου της έννοιας (Adam & Rocevic, 2003, σ. 160), που απεικονίζει τις διάφορες πτυχές των κοινωνικών δικτύων και του τρόπου με τον οποίο επηρεάζουν την κοινωνική δράση, ο Πίνακας 5 περιλαμβάνει τα ουσιώδη στοιχεία (συνιστώσες) του κοινωνικού κεφαλαίου, τα ενδιάμεσα αποτελέσματά του (εκδηλώσεις) και τα διαφορετικά επίπεδα στα οποία αυτό λειτουργεί (μορφές).

Η αξιοποίηση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα ως προς τη μορφή των κοινωνικών δικτύων, και η διερεύνηση των συσχετίσεών του με τον κοινωνικό αποκλεισμό αντιμετωπίζει την κριτική και τους περιορισμούς της ίδιας της έννοιας.¹⁷⁴ Ωστόσο, εκτιμάται πως αναδεικνύεται ως ένα χρήσιμο συμπλήρωμα για την κα-

¹⁷² Χαρακτηριστική είναι η παρομοίωση των δυο μορφών κεφαλαίου, του μεν συνεκτικού σαν μια κοινωνιολογική «υπερκόλλα» (super glue) ενώ του κεφαλαίου γεφύρωσης σαν ένα κοινωνιολογικό WD-40 (βιομηχανικό προϊόν με αντισκωριακές και λιπαντικές ιδιότητες) (Putnam κ. συν., 2003, σ. 2).

¹⁷³ Ο Woolcock επαναφέρει τη θέση του Granovetter (1973) περί της «ισχύος των ασθενών δεσμών» (strength of weak ties), σύμφωνα με την οποία η εξασφάλιση ασθενών συνδέσεων με πολλαπλά δίκτυα είναι επωφελέστερη των ισχυρών δεσμών σε περιορισμένο εύρος δικτύων. Ωστόσο, οι Putnam, κ. συν. (1993, σ. 174) θεωρούν πως οι διασυνδέσεις που αναπτύσσονται σε κάθετα (ιεραρχικά) δίκτυα, ανεξάρτητα της πυκνότητάς τους και της σημασίας που μπορεί να έχουν για τους συμμετέχοντες σε αυτά, δεν μπορούν να εξασφαλίσουν εμπιστοσύνη και συνεργασία (κυρίως λόγω των ασύμμετρων σχέσεων που απαγορεύουν την επιβολή ποινών από κάτω προς τα πάνω), ούτε οι πληροφορίες που διακινούνται μέσω αυτών των δικτύων είναι εξίσου αξιόπιστες με τις οριζόντιες ροές πληροφοριών στα συνεκτικά δίκτυα και στα δίκτυα γεφύρωσης.

¹⁷⁴ Η κριτική περιλαμβάνει επιστημολογικά και μεθοδολογικά ερωτήματα σχετικά με τις πολλαπλές εννοιολογήσεις και τη δυσκολία μέτρησης. Η Ponthieux (2004), συγκεφαλαιώνοντας τα ερωτήματα

τανόηση του κοινωνικού αποκλεισμού για δύο λόγους: (α) διότι εστιάζει περισσότερο στις διεργασίες και όχι μόνο σε συγκεκριμένα και μετρήσιμα αποτελέσματα και (β) διότι η έμφαση στο μικρο-επίπεδο της συλλογικής δραστηριότητας και των σχέσεων εντός της κοινότητας τονίζει τη σημασία της καθημερινής ζωής και των αλληλεπιδράσεων εντός και μεταξύ των διάφορων ομάδων.

Πίνακας 5. Κοινωνικό κεφάλαιο: στοιχεία, αποτελέσματα και επίπεδα λειτουργίας

Κοινωνικό Κεφάλαιο			
Στοιχεία	Αποτελέσματα	Επίπεδα λειτουργίας	
		Οριζόντιο	Κάθετο
Κοινωνικά δίκτυα	Ποιότητα και ποσότητα των		
Κοινωνικά πρότυπα	κοινωνικών αλληλεπιδράσεων	Συνεκτικό κεφάλαιο	Κεφάλαιο διασύν-
Επίπεδα εμπιστοσύνης	Κοινοί στόχοι	Κεφάλαιο γεφύρωσης	δεσης
	Συνεργατικές δράσεις		
	Αμοιβαιότητα		
	Δημόσια (civic) εμπλοκή		
	Πρόσβαση σε πόρους και ευ-		
	καιρίες		

Σύμφωνα λοιπόν με τις κυρίαρχες θεωρήσεις, τα κοινωνικά δίκτυα αναδεικνύονται ως επικοινωνιακές και παραγωγικές δομές εντός των οποίων παράγεται και διακινείται κοινωνικό κεφάλαιο, αποτελώντας για τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες (όπως οι Τσιγγάνοι) αφενός έναν τρόπο να παρακάμψουν τους περιορισμούς που δημιουργούνται από το διαφοροποιημένο κοινωνικοοικονομικό τους στάτους και να πετύ-

που περιλαμβάνει η δημόσια συζήτηση σχετικά με την εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου, αναφέρει: «[Είναι] πολιτισμικό και εξωγενές, ή συσχετιστικό και ενδογενές (....) Πάντα θετικό για ολόκληρη την κοινωνία ή δυνητικά επιβλαβές; (....) Εδραιωμένο στη συλλογικότητα της συμμετοχής η οποία παράγει εμπιστοσύνη, ή εδραιωμένο στην εμπιστοσύνη η οποία επιτρέπει στους ανθρώπους να συναναστρέφονται; (....) Εξακριβώνεται από συμπεριφορές ή εξακριβώνεται από αντιλήψεις (...) ποσοτικό ή ποιοτικό (...) αγαθό της ομάδας ή δημόσιο αγαθό, γνώρισμα ατομικό ή γνώρισμα ομάδων και κοινοτήτων;» (σ. 8). Επίσης η κριτική απηχεί πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους, ιδιαίτερα μετά τη διεύρυνση εφαρμογής της έννοιας και την υποστήριξή της από διεθνείς οργανισμούς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και ο Ο.Ο.Σ.Α. εντός του πεδίου του *τρίτου χώρου*, εκεί όπου η κρατική πρόνοια αντικαθίσταται από την κοινωνική πρόνοια, σε μια μεταμοντέρνα κοινωνική τάξη όπου τα κοινωνικά προβλήματα φαίνεται να λύνονται με την αξιοποίηση αξιών του παρελθόντος, κυρίως όμως χωρίς οικονομικό κόστος (ή τουλάχιστον με τη μετάθεση του κόστους αυτού από το κράτος στην κοινωνία). Επιπλέον, πολλές από τις επιχειρησιακές χρήσεις της έννοιας τείνουν να υπερτονίζουν τα θετικά της αποτελέσματα και να εστιάζουν σε ένα επιφανειακό-λειτουργικό επίπεδο, αγνοώντας το γεγονός πως η λειτουργία των κοινωνικών δικτύων είναι κατά πολύ συνθετότερη από ό,τι η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να συλλάβει, καθώς η ανάπτυξή και τα αποτελέσματά του δεν επηρεάζονται μόνο (ούτε ως επί το πλείστον) από τα ενδογενή χαρακτηριστικά του κοινωνικού δικτύου, αλλά από ένα σύνολο συνιστωσών και παραγόντων που καθορίζονται από το ευρύτερο συστημικό πλαίσιο. Ο περιορισμός αυτός, ωστόσο, αμβλύνεται στην παρούσα έρευνα, καθώς το πλαίσιο θεώρησης του κοινωνικού κεφαλαίου λειτουργεί συμπληρωματικά με την προσέγγιση και των άλλων πτυχών της κοινωνικής ζωής, προκειμένου να αποτυπωθούν ευκρινέστερα οι διεργασίες του κοινωνικού αποκλεισμού.

χουν στόχους που δεν εξυπηρετούνται από το κράτος ή την αγορά, αφετέρου συνιστούν μια προσπάθεια δόμησης ενός συλλογικού υποκειμένου, επιδιώκοντας να πετύχουν μεγαλύτερη πολιτική εμπλοκή, να λειτουργήσουν δηλαδή ως ομάδες συμφερόντων,¹⁷⁵ κατασκευάζοντας «πολιτισμικές έννοιες και στρατηγικές εργασίας ως μέρος της διαδικασίας προσαρμογής και αντίστασης στις κυρίαρχες ρυθμίσεις των σχέσεων εξουσίας» (Vasta, 2004, σ. 16). Εμπειρικές έρευνες έχουν δείξει πως τα συνεκτικά δίκτυα θεμελιώνουν μηχανισμούς και θεσμούς παράλληλους προς αυτούς της *καθολικής* (mainstream) κοινωνίας, εξασφαλίζοντας μια *θεσμική πληρότητα* (institutional completeness) που βοηθά τα μέλη τους να τα βγάλουν πέρα (getting by). Ειδικότερα, τα δίκτυα αποτελούν την πλέον αξιοποιούμενη πηγή για εύρεση εργασίας, στέγης, κατάρτισης-εκπαίδευσης καθώς και για την πρόσβαση στις κοινωνικές και υγειονομικές υπηρεσίες, παρέχοντας κρίσιμη πληροφόρηση και επαφές, που σε κάθε άλλη περίπτωση θα ήταν μη-προσβάσιμες.¹⁷⁶ Αποτελούν επίσης χώρο συναισθηματικής και κοινωνικής υποστήριξης και διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας των μελών τους (Hu & Salazar, 2005).

Παρόλο που η πλειονότητα των θεωρητικών του υποστηρίζουν τα θετικά αποτελέσματα του κοινωνικού κεφαλαίου, αυτό, όπως κάθε μορφή κεφαλαίου, δύναται, μέσω των ίδιων διεργασιών που προωθούν επιθυμητά αποτελέσματα να συμβάλλει στην επίτευξη μη-επιθυμητών ή αρνητικών αποτελεσμάτων, η έκταση των οποίων εκτείνεται σε όλα τα επίπεδα λειτουργίας του (άτομο, κοινότητα, κοινωνία).¹⁷⁷ Έτσι, ενώ η ένταση των δεσμών μέσα στις εθνοτικά, πολιτισμικά ή φυλετικά περιχαρακωμένες κοινότητες συνδέεται με συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα, η λειτουργικότητα των δικτύων, που καθορίζεται από τις στρατηγικές που προσδιορίζει ο «εσωτερικός πολιτισμός» των συμμετεχόντων τους, οδηγεί συχνά σε ομογενοποιημένες

¹⁷⁵ Αυτή η προσέγγιση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου ως κρίσιμου εργαλείου για την επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της έννοιας της Κοινωνίας των Πολιτών, αλλά και των θεωριών του κοινοτισμού. Έτσι, το κοινωνικό κεφάλαιο, υπό τη μορφή των κοινωνικών δικτύων, πέραν του ότι αποτελεί βασική συνιστώσα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, μέσω της επιρροής που ασκεί στη διαμόρφωση της ταυτότητας και των προτιμήσεων των μελών του, ισχυροποιώντας έτσι το ίδιο το δίκτυο, επιπλέον επηρεάζει τις διαδικασίες διαπραγμάτευσης και ανταλλαγής με τους άλλους φορείς εξουσίας, υπό την προϋπόθεση βέβαια πως το κοινωνικό δίκτυο ως φορέας δράσης διαθέτει τουλάχιστον μια ελάχιστη ποσότητα πόρων (Παρασκευόπουλος, 2001).

¹⁷⁶ Για διεξοδικότερη αναφορά της συσχέτισης του κοινωνικού κεφαλαίου με επιμέρους πτυχές της κοινωνικής ζωής (οικονομία, υγεία, εγκληματικότητα, εκπαίδευση, διακυβέρνηση) και εκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. τα κείμενα των Baron, Field, και Schuller (2000), Field (2008) και Halpern (2005). Ειδικά για τη σχέση των κοινωνικών δικτύων με την υγεία στην Ελλάδα βλ. το κείμενο του Φακιολά (2012). Επίσης στο κείμενο των Phillipson, Allan, και Morgan (2004), για μια κοινωνιολογική όσο και πολιτική προσέγγιση του ρόλου των κοινωνικών δικτύων στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού.

¹⁷⁷ Από τις τρεις προσεγγίσεις της έννοιας που προαναφέρθηκαν, μόνο στην προσέγγιση του Bourdieu τα αρνητικά αποτελέσματα συνυπάρχουν άμεσα με τα θετικά, καθώς η συσσώρευση κεφαλαίου εκ μέρους της ομάδας των ισχυρών σχετίζεται άμεσα με τη μονοπώληση των πόρων, άρα τον αποκλεισμό των υπολοίπων. Στις άλλες δυο προσεγγίσεις, των Coleman και Putnam, τα αρνητικά αποτελέσματα επισημαίνονται μεν, αλλά παραμένουν δυσανάλογα ως προς τις θετικές του εκβάσεις.

επικοινωνιακές και κοινωνικές πρακτικές και στη χειραγώγηση της συμπεριφοράς των μελών τους.¹⁷⁸ Ως αποτέλεσμα αυτού, τα ισχυρά συνεκτικά δίκτυα μπορεί να αποβούν ανασταλτικά της κοινωνικής κινητικότητας (mobility entrapment). Έρευνες έδειξαν ότι τα ομοιογενή δίκτυα είναι χρήσιμα κυρίως στην εύρεση χαμηλά αμειβόμενων εργασιών,¹⁷⁹ ενώ οι κοινωνικοί δεσμοί έξω από αυτά διευκολύνουν την πρόσβαση σε θέσεις που αποφέρουν υψηλότερα εισοδήματα (Joppke, 2006). Υπάρχουν επίσης και άλλες επιπτώσεις που συνδέονται με τους ισχυρούς δεσμούς εντός των συνεκτικών δικτύων, όπως ο αποκλεισμός όσων είναι εκτός του δικτύου, η άνιση κατανομή πόρων και η συμμόρφωση σε κανονιστικά πρότυπα (Portes, 1998, σ. 15), που παρεμποδίζουν την ατομική πρωτοβουλία και ασκούν *ισοπεδωτικές πιέσεις προς τα κάτω* (downward leveling pressures), εξομοιώνοντας τις διαφορές μεταξύ των μελών και εμποδίζοντας την ταυτόχρονη συμμετοχή τους στις καθολικές οργανώσεις της κοινωνίας (Giorgas, 2000).¹⁸⁰ Αυτό στερεί από τα άτομα την πρόσβασή τους σε άλλους πόρους και οδηγεί σε αδράνεια και στενότητα αντιλήψεων, περιορίζοντας έτσι την πρόοδο των μελών της κοινότητας συνολικά.¹⁸¹ Το πλαίσιο αυτό παράγει κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο ωστόσο ενισχύει τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στις περιπτώσεις αυτές, το συνεκτικό κοινωνικό κεφάλαιο συνιστά ένα τελικό στάδιο και όχι ένα στάδιο σε μια δυναμική διαδικασία γεφύρωσης και διασύνδεσης με το σύνολο της κοινωνικής πραγματικότητας. Συμπληρωματικά των συνεκτικών δικτύων, τα δίκτυα γεφύρωσης παρέχουν (εν δυνάμει) στα μέλη τους το εύρος των πόρων που είναι σημαντικοί για την ένταξη και την οικονομική τους πρόοδο, αν και συχνά τα άτομα από μειονεκτούσες κοινωνικά ομάδες (όπως οι Τσιγγάνοι), μολονότι επιδιώκουν να μετέχουν για λόγους αναγνώρισης και άντλησης κοινωνικού κεφαλαίου, αδυνατούν να αξιοποιήσουν (τουλάχιστον άμεσα) τους

¹⁷⁸ Στο σημείο αυτό, η κριτική εναντίον του κοινωνικού κεφαλαίου συναντά τα επιχειρήματα κατά του κοινοτισμού που εξαλείφει τελείως την ατομική αυτονομία μέσα από τη μετατροπή των κωδίκων της κοινότητας σε σταθερές και άκαμπτες χρονικά αξίες, τις οποίες τα μέλη της οφείλουν να σέβονται και να τηρούν (Καρκατσούλης, 2000).

¹⁷⁹ Η μελέτη συνεκτικών δικτύων μεταναστών έδειξε πως σημαντικό είναι το ποσοστό αυτών που βρίσκουν απασχόληση σε επιχειρήσεις ομοεθνών τους, ωστόσο συχνά η βοήθεια αυτή συνοδεύεται από την εκμετάλλευση που υφίστανται εκ μέρους των ομοεθνών εργοδοτών, κυρίως ως ανταπόδοση της υποχρέωσης για την εξασφάλιση εργασίας. Αποτέλεσμα είναι οι μετανάστες που παραμένουν στον τομέα της εθνοτικής οικονομίας να βρίσκονται σε χειρότερη οικονομική θέση, συγκριτικά με αυτούς που μετακινούνται σε άλλους τομείς της οικονομίας, εκτός της εθνοτικής οικονομικής δραστηριότητας (Li P. S., 2004).

¹⁸⁰ Ιδιαίτερα στα δίκτυα εκείνα όπου η αλληλεγγύη δομείται στη βάση μιας κοινής εμπειρίας διάκρισης και αντίθεσης προς την ευρύτερη κοινωνία, το ενδεχόμενο της ατομικής επιτυχίας υπονομεύει τη συλλογική συνοχή, διότι η τελευταία θεμελιώνεται ακριβώς στην προβαλλόμενη αδυναμία να συμβούν τέτοια περιστατικά επιτυχίας για τα μέλη του δικτύου (Portes, 1998, σ. 17).

¹⁸¹ Ως αποτέλεσμα αυτού, τα νεαρά και πιο ανοικτόμυαλα μέλη συχνά αποσκιρτούν από τα δίκτυά τους με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών και την «απόδραση» από τις αρνητικές συνέπειες του δικτύου (Portes, 1998, σ. 16). Μολονότι συχνά τέτοιες κινήσεις χαρακτηρίζονται ως τυχαίες και αποσπασματικές απέναντι στην καταπιεστική οντότητα ενός στατικού δικτύου, οι Hu και Salazar (2005) τις θεωρούν ως δυναμικές αλλαγές «έμφυτες στη φύση των κοινωνικών δικτύων. Όταν το εξωτερικό περιβάλλον αλλάζει, τα δίκτυα θα υποστούν αλλαγές σε διάφορες διαστάσεις» (σ. 3).

διαθέσιμους πόρους, αφενός εξαιτίας της περιορισμένης κοινωνικής επάρκειας για ενεργοποίηση του δικού τους κοινωνικού κεφαλαίου, αφετέρου λόγω του φόβου απόρριψης από τους άλλους (May D. , 2004, σ. 2).

1.6.3 Πολιτική διάσταση

1.6.3.1 Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικός αποκλεισμός

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η πολιτική διάσταση του αποκλεισμού καθορίζεται από τις σχέσεις ισχύος που διαμορφώνουν το πλαίσιο των δικαιωμάτων που εγγράφονται στη νομοθεσία αλλά και τις συνθήκες υπό τις οποίες τα δικαιώματα αυτά ασκούνται. Ως εκ τούτου, ο κοινωνικός αποκλεισμός εκλαμβάνεται ως ελλιπής κατοχύρωση ή και αδυναμία άσκησης ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, ως μη-συμμετοχή στη διαμόρφωση και την άσκηση της εξουσίας καθώς και ως περιορισμός (άρνηση) ή παρεμπόδιση (μη-πραγματοποίηση) πρόσβασης σε δημόσια και κοινωνικά αγαθά¹⁸² (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 184 · Μουσούρου, 1998, σσ. 67-68 · Τσιάκαλος, 1998, σσ. 57-58). Το είδος των δικαιωμάτων και των αγαθών αυτών, όπως και ο τρόπος και οι διαδικασίες πρόσβασης σε αυτά προσδιορίζονται από την κρατούσα κάθε φορά αντίληψη περί κοινωνικής ενσωμάτωσης, η οποία ως έννοια συνδέεται με τη συγκρότηση της *ιδιότητας του πολίτη* (citizenship), που κατά το Marshall ορίζεται ως:

*Μια κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους όσους είναι πλήρη μέλη μιας κοινότητας. Όλοι όσοι την κατέχουν είναι ίσοι ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις με τις οποίες έχει εμπλουτιστεί αυτή η κοινωνική θέση. Δεν υπάρχει καθολική αρχή που καθορίζει ποια θα είναι αυτά τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις. Οι κοινωνίες, όμως, στις οποίες η ιδιότητα του πολίτη είναι ένα αναπτυσσόμενο θεσμός δημιουργούν μια εικόνα της ιδανικής ιδιότητας του πολίτη ως γνώμονα με τον οποίο μπορεί να μετρηθεί κάθε επίτευγμα και στόχος προς τον οποίο μπορεί να προσβλέπει κάθε προσδοκία.*¹⁸³ (Marshall & Bottomore, 2001, σ. 62)

Σύμφωνα λοιπόν με τη μαρσαλλιανή άποψη, η ιδιότητα του πολίτη και τα προσαρτώμενα σε αυτήν δικαιώματα νοούνται αποκλειστικά σε σχέση με μια συλλογικότητα στην οποία εντάσσεται το άτομο,¹⁸⁴ διακρίνεται για την ομοιογενή αντίληψη του

¹⁸² Ως «δημόσια» χαρακτηρίζονται τα αγαθά στα οποία θεωρητικά έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι και «κοινωνικά» εκείνα που χρηματοδοτούνται και παρέχονται από την οργανωμένη κοινωνία (Τσιάκαλος, 1998, σ. 58).

¹⁸³ Στον ορισμό του Marshall κυριαρχεί το στοιχείο της σχετικότητας ως προς το περιεχόμενο της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη, απόλυτα εξαρτώμενης από τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε κοινωνικής πραγματικότητας. Η σχετικότητα άλλωστε χαρακτηρίζει και την προσέγγιση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Βλ. σχετικά τα κείμενα των A.B. Atkinson (1998a, σσ. 13-14) και των Burchardt κ. συν., 1999, σ. 229 · 2002, σ. 30).

¹⁸⁴ Φυσικά δεν πρόκειται για οποιαδήποτε μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων (π.χ. δουλεία, δίκτυα πατρωνίας, κ.λπ.) αλλά αποκλειστικά για αυτές που εξασφαλίζουν την ενεργό συμμετοχή των μελών τους σε δημοκρατικές λειτουργίες που συνδέονται με την εξασφάλιση των ανάλογων δικαιωμάτων. Ουσιαστικά πρόκειται για ένταξη στο πολιτικό σώμα της κοινωνίας ενός κράτους, στο λαό μιας κρατικής οντότητας, μια διαδικασία αμοιβαίας ωφέλειας τόσο για το άτομο, που εξασφαλίζει όσα το

πληθυσμού,¹⁸⁵ είναι έννοια που συνδέεται ιστορικά με τις διαδικασίες συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα, άρα έχει αναπτυσσόμενο και σχετικιστικό χαρακτήρα, ενώ, τέλος, η προβολή της εικόνας «μιας ιδανικής ιδιότητας του πολίτη» ως γνώμονα κάθε επιτεύγματος και προσδοκίας θέτει ερωτήματα σχετικά με τον κανονιστικό ή όχι χαρακτήρα της.¹⁸⁶

Απέναντι, λοιπόν, σε μια ιδανική εικόνα της ιδιότητας του πολίτη αντιπαραβάλλεται μια ανολοκλήρωτη ιδιότητα, που λόγω ανεπαρκειών στη θέσπιση και την απόλαυση των προσαρτώμενων δικαιωμάτων οριοθετεί το πεδίο του κοινωνικού αποκλεισμού. Απομένει, συνεπώς, ο προσδιορισμός των δικαιωμάτων αυτών – συστατικών στοιχείων της ιδιότητας του πολίτη – και ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Ο Marshall παρουσιάζει μια εξελικτική διαδρομή διάκρισης και θεσμοθέτησης των δικαιωμάτων του πολίτη μέσω μιας διαδικασίας διαφοροποίησης που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από τον αρχαίο στο σύγχρονο κόσμο και χαρακτηρίζεται από το βαθμιαίο διαχωρισμό των λειτουργιών του κράτους (Marshall & Bottomore, 2001, σ. 44).¹⁸⁷ Από ένα αρχικό αμάλγαμα θεσμών που αντιστοιχούσε σε ένα κράμα δικαιωμάτων με έντονο τοπικό χαρακτήρα, η δημιουργία του εθνικού κράτους και ο διαχωρισμός των θεσμών οδήγησαν και στο διαχωρισμό των σχετικών δικαιωμάτων. Σε πρώτο στάδιο εδραιώθηκαν τα ατομικά δικαιώματα που περιλαμβάνουν την προσωπική ελευθερία (λόγου, πίστεως, σκέψης), το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και της απονομής δικαιοσύνης, μαζί βέβαια

κράτος παρέχει στους πολίτες του, όσο και για το ίδιο κράτος που προσδοκά σε ό,τι εν δυνάμει μπορεί να προσπορίσει το άτομο ως πολίτης στο κράτος του (Γκότοβος, 2005, σ. 88).

¹⁸⁵ Η μαρσαλλιανή θεώρηση βασίζεται στην υπόθεση ότι ο πληθυσμός είναι ένα ομοιογενές σύνολο που αποκτά ταυτόχρονα πρόσβαση στα διάφορα δικαιώματα. Εκκινώντας από το σύστημα σχέσεων μεταξύ των φύλων της δεκαετίας του 1940 (το δοκίμιο του Marshall εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1950), η ιδιότητα του πολίτη και η πρόσβαση στα προσαρτούμενα δικαιώματα βασίστηκε στο μοντέλο καταμερισμού της μισθωτής εργασίας που θεμελιώθηκε στην επικυριαρχία των (λευκών) ανδρών. Έτσι, πρόκειται για ένα μοντέλο με έντονο φυλετικό χαρακτήρα που περιέχει συγκεκριμένες συναρθρώσεις του φύλου (αλλά και της φυλής) με την ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατία (Καβουνίδη, 1998). Βέβαια, ο εγγενώς ανδροκρατικός χαρακτήρας της ιδιότητας του πολίτη διατηρείται και στο υπάρχον σύστημα σχέσεων των φύλων, όπου η ισότητα ενώ προβλέπεται νομικά, συνήθως εμποδίζεται δομικά, καθώς το (άφυλο) υποκείμενο της δημοκρατίας στην πράξη εγκλωβίζεται σε προδιαγεγραμμένα, περιοριστικά και καταπιεστικά έμφυλα σχήματα (Παντελίδου-Μαλούτα, 2002, 2003). Η έμφυλη διάσταση επεκτείνεται, βέβαια, και στο ευρύτερο επίπεδο του κοινωνικού αποκλεισμού (Μουρίκη, 2005).

¹⁸⁶ Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη προσδιορίζει το εύρος των δικαιωμάτων που συνεπάγεται η ένταξη του πολίτη σε μια συλλογικότητα. Η αναφορά αυτή είναι κανονιστική, στο βαθμό που θεωρεί τα δικαιώματα αυτά ως αναγκαία προσαρτήματα της ιδιότητας του πολίτη, ωστόσο δε συνεπάγεται την υιοθέτηση κοινοτιστικών θέσεων (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 186).

¹⁸⁷ Ο Marshall μελέτησε το παράδειγμα της Βρετανίας και με βάση αυτό περιέγραψε την εξέλιξη των δικαιωμάτων και την έννοια της ιδιότητας του πολίτη. Τα στάδια αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά για τις δυτικές φιλελεύθερες-δημοκρατικές κοινωνίες οι οποίες, πέρα από τις διαφορές τους, συμμερίζονται κοινούς θεσμούς και αξίες, όπως συνταγματισμός και κράτος δικαίου, λαϊκή κυριαρχία και ελεύθερες εκλογές με καθολική ψηφοφορία, ατομικές ελευθερίες και ανθρώπινα δικαιώματα.

με τους αντίστοιχους θεσμούς που ήταν τα δικαστήρια. Στη συνέχεια κατακτήθηκαν τα πολιτικά δικαιώματα που αφορούν το δικαίωμα συμμετοχής στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, έμμεσα μέσω της ψήφου ή άμεσα μέσω της συμμετοχής στους αντίστοιχους θεσμούς που είναι το κοινοβούλιο και τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης.¹⁸⁸ Τελευταία αναπτύχθηκαν τα κοινωνικά δικαιώματα που σχετίζονται με την οικονομική ευημερία και ασφάλεια, τη συμμετοχή στην κοινωνική κληρονομιά και εξασφαλίζονται από θεσμούς όπως το εκπαιδευτικό σύστημα και οι κοινωνικές υπηρεσίες.¹⁸⁹ Για να προσδιοριστεί ο κοινωνικός αποκλεισμός ως προς τα δικαιώματα αυτά, είναι απαραίτητο να διερευνηθεί ποια από αυτά κατοχυρώνονται συνταγματικά για τους πολίτες ενός κράτους, σε ποιο βαθμό οι εθνικές πολιτικές καθιστούν τους πολίτες ικανούς να τα απολαύσουν και ποιοι είναι οι ενδεχόμενοι φραγμοί που μπορεί να εμποδίσουν την υλοποίησή τους. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα της διάκρισης ανάμεσα στην τυπική ιδιότητα του πολίτη, που ορίζεται από την ιδιότητα του μέλους ενός εθνικού κράτους και στην

¹⁸⁸ Ο Μπάουμαν (2008, σσ. 107-108), σχολιάζοντας τη μαρσαλιανή θεωρία, εκτιμά πως η διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο βαθμό που υπάρχει η δυνατότητα άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων. Έτσι, τα δύο αυτά σύνολα δικαιωμάτων συνιστούν ενιαίο αντικείμενο διεκδίκησης και δεν μπορούν να διαχωριστούν, έχοντας μια σχέση κυκλικής εξάρτησης, μια σχέση «κότας και αυγού» μεταξύ τους. Ωστόσο, όπως καταδεικνύουν οι ιστορικές εξελίξεις, η διαπλοκή και η αλληλεπίδραση προσωπικών και πολιτικών δικαιωμάτων ισχύει για τους ισχυρούς και πλούσιους και όχι για τους φτωχούς.

¹⁸⁹ Σε μια εξελικτική (ιστορική) πρόσληψη της φύσης των δικαιωμάτων, όπως αυτή που επιχειρεί ο Marshall, θα ήταν άτοπο να θεωρήσουμε την ταξινόμιά του ως τελική. Έτσι, προτείνεται ένα νεοπαγές «ενταξιακό δικαίωμα» που προσλαμβάνεται ως ένα μέσο καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού ή μια νεότερη γενιά δικαιωμάτων, του πολιτειακού ριζοσπαστισμού, που απαρτίζεται από συλλογικά δικαιώματα στην ασφάλεια για την παιδική ηλικία, το περιβάλλον, την ανάπτυξη κ.ά. (Κανταντζόγλου, 2006, σσ. 189-193). Η αλληλοδιαδοχική ανάπτυξη των κατά Marshall δικαιωμάτων, όπου κάθε νεοαποκτηθέν δικαίωμα θεμελιώνεται επί της ύπαρξης του προηγούμενου που θεωρείται ως αναγκαία προϋπόθεση, καταλήγει σε έναν περιορισμό, αφού η απόδοση των κοινωνικών δικαιωμάτων αναμένεται να περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στα μέλη των εθνικών κρατών (τους πολίτες ενός κράτους που έχουν πολιτικά δικαιώματα) και όχι σε όσους διαμένουν σε αυτό. Ο Bottomore επισημαίνει τη σχετική συζήτηση για την τυπική και ουσιαστική έννοια της ιδιότητας του πολίτη στις συνθήκες που δημιούργησε η αθρόα μεταπολεμική μετανάστευση και η προϊούσα διεθνοποίηση της εργασίας, αναγνωρίζοντας το γεγονός πως η απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων μπορεί να γίνει και έξω από τους περιορισμούς της χορήγησης πολιτικών δικαιωμάτων, καθιστώντας την τυπική μορφή της ιδιότητας του πολίτη μη αναγκαία προϋπόθεση για την ουσιαστική. Άλλωστε υπάρχει ιστορικό προηγούμενο στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου η καθιέρωση κοινωνικών δικαιωμάτων και η ανάπτυξη προνοιακών παροχών έγινε χωρίς την ύπαρξη (σε αντίστοιχο τουλάχιστον επίπεδο) πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων (Marshall & Bottomore, 2001, σ. 183). Ταυτόχρονα όμως, το ίδιο παράδειγμα της Ε.Σ.Σ.Δ. και των υπόλοιπων σοσιαλιστικών κρατών κατά την περίοδο μετά το 1989 καταδεικνύει πως η τυπική μορφή της ιδιότητας του πολίτη δεν αποτελεί ούτε και επαρκή προϋπόθεση της ουσιαστικής, αφού η παλινόρθωση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων στις χώρες αυτές δε συνοδεύτηκε από τη διατήρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία είχαν θεσπιστεί από τις προηγούμενες κοινωνικές πολιτικές, αλλά αντιθέτως τα δικαιώματα αυτά καταλύθηκαν ή συρρικνώθηκαν. Ωστόσο, σε σχέση με την παραπάνω επισήμανση για τη μη-ισόρροπη ανάπτυξη πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων σε βαθμό ανάλογο των κοινωνικών στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. και τις λοιπές χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, θα παρατηρούσαμε πως το σύνολο των δικαιωμάτων, σε όποιο βαθμό είχαν αναπτυχθεί, συνιστούσαν την εικόνα της ιδανικής ιδιότητας του πολίτη για τα κράτη αυτά και χαρακτηρίζαν το σύνολο του πληθυσμού σε μια κατάσταση που το περιεχόμενο τυπικής και ουσιαστικής ιδιότητας του πολίτη ταυτιζόταν.

ουσιαστική ιδιότητα του πολίτη, που περιλαμβάνει όλο το φάσμα των ατομικών, πολιτικών και ιδίως κοινωνικών δικαιωμάτων (ό.π., σ. 145).

Μελετώντας την εξέλιξη της ιδιότητας του πολίτη ως αναπτυσσόμενου συνόλου ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, ο Marshall διαπίστωσε πως η πορεία κατοχύρωσης των δικαιωμάτων αυτών συνέπιπτε με την άνοδο του καπιταλισμού. Ερμηνεύοντας το αρχικό παράδοξο, το πώς δηλαδή η ιδιότητα του πολίτη, που υφίσταται ως αρχή ισότητας, μπορούσε να συγκεραστεί με την ανάπτυξη του καπιταλισμού – ενός συστήματος εξ ορισμού άνισου – ο Marshall επισημαίνει πως η εξασφάλιση καταρχήν των ατομικών δικαιωμάτων ήταν απαραίτητη για τον ανταγωνισμό της αγοράς, καθόσον ενεργοποιούσε τα άτομα ως ανεξάρτητες μονάδες να εμπλακούν στον οικονομικό αγώνα, ενώ παράλληλα «νομιμοποιούσε» την άρνηση της κοινωνικής τους προστασίας με την αιτιολογία πως η ατομική ελευθερία και η απρόσκοπτη συμμετοχή στο οικονομικό γίγνεσθαι εξασφάλιζαν όλα τα μέσα για την επιβίωση και την προστασία τους (ό.π., σ. 67). Επίσης, η χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων δεν απειλούσε το εγκαθιδρυμένο πολιτικό και οικονομικό σύστημα, αφού η άσκησή τους απαιτούσε εμπειρία για τις αντίστοιχες λειτουργίες της κυβέρνησης (που τα κατώτερα στρώματα δεν κατείχαν), ενώ η ταξική προκατάληψη, ο φόβος αλλά και η έλλειψη οικονομικών μέσων καθιστούσαν τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα νομικά κατοχυρωμένα, πλην όμως συχνά μη-υλοποιήσιμα.¹⁹⁰ Τα κοινωνικά δικαιώματα που αναγνωρίστηκαν ως απόρροια της κατάκτησης ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων θεωρήθηκαν από το Marshall ως αντίδοτο στη σκληρότητα του καπιταλισμού.¹⁹¹ Πράγματι, κατά τον 20^ο αι., και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και η συλλογική αξιοποίηση των ατομικών δικαιωμάτων από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, που δημιούργησαν «ένα είδος δευτερογενούς βιομηχανικής ιδιότητας του πολίτη» (ό.π., σ. 104),¹⁹² συνετέλεσαν

¹⁹⁰ Π.χ. Το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία δε συνιστά δικαίωμα επί ιδιοκτησίας (δηλαδή να έχεις ιδιοκτησία) αλλά απλώς δικαίωμα απόκτησης και ασφάλειας της ιδιοκτησίας (υπό την προϋπόθεση πως μπορείς να την αποκτήσεις). Η διάσταση μεταξύ της θεσμικής πρόβλεψης του δικαιώματος και των περιορισμένων προοπτικών υλοποίησής του καθιστά φανταστική κατασκευή την έννοια της ισότητας και εύλογη την απορία του Marx «γιατί η ισότητα ενώπιον του νόμου να μη σημαίνει, πράγματι, την ίση κατανομή, διά νόμου, των αγαθών;» (Αλεξίου, 2007α, σ. 87).

¹⁹¹ Γενικώς ο Marshall παρουσιάζει μια μάλλον οπτιμιστική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη συνέβαλε στον εξανθρωπισμό του καπιταλισμού. Η προσέγγισή του δεν ανέδειξε τον ιδιαίτερο ρόλο των κοινωνικών τάξεων και της σύγκρουσης μεταξύ τους, παρουσιάζοντας την ανάπτυξη των δικαιωμάτων του πολίτη ως αν να πρόκειται για μια φυσική διαδικασία εξέλιξης που υποβοηθήθηκε όπου ήταν απαραίτητο από το ευεργετικό χέρι της πολιτείας (Giddens, 1982, σ. 171). Η εξελικτική φύση της ιδιότητας του πολίτη οδήγησε στην αντίληψη των κοινωνικών δικαιωμάτων μάλλον ως καταληκτικού και μη αναστρέψιμου σταδίου, παρά ως του αποτελέσματος των συντονισμένων προσπαθειών ομάδων απόμων σε ένα πεδίο αντιπαράθεσης πολιτικής ισχύος που δύναται να μεταβληθεί και να μεταβάλει ομοίως και τα αποτελέσματά του (ό.π. σ. 172)

¹⁹² Κατά τα στάδια καθιέρωσης των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων επήλθε ο διαχωρισμός της οικονομικής σφαίρας από την πολιτική. Έτσι, ενώ τα πολιτικά δικαιώματα είχαν αποκτηθεί προγενέστερα, η πολιτική ελευθερία των εργατών σταματούσε στην πόρτα του εργοστασίου μαζί με την εκχώρηση του ελέγχου της διαδικασίας παραγωγής (Giddens, 1982, σ. 174).

στην εδραίωση και τη διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων, μέσω της δημιουργίας εθνικών συστημάτων υγείας και δομών κοινωνικής πρόνοιας, τη γενίκευση της δημόσιας εκπαίδευσης και της προτεραιότητας του κράτους για τον έλεγχο των παραγωγικών πηγών και τη δημιουργία και τη διατήρηση της πλήρους απασχόλησης. Τα κοινωνικά δικαιώματα αποτέλεσαν την έκφραση, στο συνταγματικό επίπεδο, των μετασχηματισμών του κράτους από το αυστηρό φιλελεύθερο-δικαιοκρατικό μοντέλο στο σύγχρονο κοινωνικό κράτος δικαίου. Η συνταγματοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτέλεσε έναν τρόπο αντιμετώπισης, εκ μέρους του παρεμβαίνοντος κράτους, των αδυναμιών αυτορρύθμισης του μονοπωλιακού καπιταλισμού.¹⁹³ Η δημιουργία του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας συνιστούσε για το Marshall την υψηλότερη και πληρέστερη έκφραση και ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη, που επέτρεπε τη μεγαλύτερη δυνατή πλήρωση των δικαιωμάτων των πολιτών. Η αντινομία όμως της ιδιότητας του πολίτη, ως αρχής ισότητας, και του καπιταλισμού, ως κατεξοχήν άνισου συστήματος, δεν είχε αρθεί. Η θέσπιση κοινωνικών δικαιωμάτων, παρόλο που αποτέλεσε ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα της νεωτερικής εποχής, δεν οδήγησε στην εξάλειψη της κοινωνικής ανισότητας, αφού δεν άλλαξε τις δομικές και υλικές ανισότητες της ταξικής οργάνωσης των καπιταλιστικών κοινωνιών (Στασινοπούλου, 2006, σ. 31).

Ως προς τη σύνδεση της έννοιας των δικαιωμάτων με τον κοινωνικό αποκλεισμό, αυτή προκύπτει από την εξέταση της σχέσης των πολιτικών διακανονισμών με τις κοινωνικές δομές και την κοινωνική δυναμική, που αναδεικνύει την απόσταση μεταξύ της *de jure* και *de facto* κατάστασης ικανοποίησης των δικαιωμάτων του πολίτη. Ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού πρωτοσυνάντησε το λόγο περί δικαιωμάτων του πολίτη στην αυγή της μετανεωτερικής εποχής, όταν τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα άρχισαν να συρρικνώνονται και να αλλάζει ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνονταν, υλοποιούνταν και προστατεύονταν, αναδεικνύοντας έτσι νέους κινδύνους και φόβους και αίροντας το αίσθημα ασφάλειας που χαρακτήριζε το μεγαλύτερο τμήμα του κοινωνικού συνόλου. Η συρρίκνωση του φάσματος των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτελούσε απόρροια συγκεκριμένων πολιτικών διαδικασιών και αλλαγής του τρόπου κατανομής της ισχύος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Ακόμα και στις περιπτώσεις που τα κοινωνικά δικαιώματα κατοχυρώνονταν συνταγματικά, ως «δικαιώματα πρόσβασης σε θεσμούς της παροχικής διοίκησης» που συνεπάγονταν εκ μέρους του πολίτη την αξίωση πρόσβασης στους θεσμούς αυτούς και λήψης των παρεχόμενων υπηρεσιών, τα δικαιώματα αυτά δεν ήταν πάντα καθολικά,¹⁹⁴ ενώ η πρόσβασή τους, ρυθμιζόμενη μέσω νόμων που

¹⁹³ Η φύση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως απότοκου συγκεκριμένων πολιτικοοικονομικών συνθηκών, ιστορικά μεταβαλλόμενων, καθιστά δύσκολη την απόδοση κανονιστικού περιεχομένου και την εγγραφή τους στα συνταγματικά κείμενα. Για το πρόβλημα της συνταγματοποίησης των λειτουργιών του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα μέσα στις συνθήκες κρίσης του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου και της έντασης του διεθνούς ανταγωνισμού βλ. τα κείμενα του Κοντιάδη (1995, 1997).

¹⁹⁴ Κατ' ουσίαν δηλαδή δεν αποτελούσαν δικαίωμα αλλά προνόμιο.

έθεταν προϋποθέσεις για την άσκησή τους, τα καθιστούσε ευμετάβλητα ως προς την κατανομή της πολιτικής ισχύος (Καϊδατζής, 2010).

Η πρόσληψη του κοινωνικού αποκλεισμού προκύπτει λοιπόν σε πρώτη φάση ως ατελής εφαρμογή ή μη-απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Καθώς τα κοινωνικά δικαιώματα θεωρούνται κρίσιμα στην εξασφάλιση της κοινωνικής ένταξης και της ενσωμάτωσης του οικονομικά ασθενέστερου τμήματος του πληθυσμού,¹⁹⁵ η περικοπή ή η κατάργησή τους δυσχεραίνει την επίτευξη της ένταξης, με αποτέλεσμα το σταδιακό αποκλεισμό όσων τα στερούνται από την καθολική κοινωνική πραγματικότητα. Όμως, η απόλαυση των δικαιωμάτων είναι αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας ανάπτυξης της ιδιότητας του πολίτη που διέρχεται τα στάδια της *πάλης*, της *απόκτησης* και της *απόλαυσης* (Marshall & Bottomore, 2001, σ. 75). Έτσι, πολίτης «είναι εκείνος που παλεύει, κατακτά, συμμετέχει, απολαμβάνει και γι' αυτό ενστερνίζεται, υπερασπίζεται, εκφράζει έμπρακτα πίστη και αφοσίωση σ' αυτό που του ανήκει, και μάλιστα όχι μόνο ως άτομο αλλά και συλλογικά» (Στασινοπούλου, 2001, σ. 16). Ως αποτέλεσμα, η πρωτογενής αδυναμία του πολίτη να απολαύσει τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα συνοδεύεται από τη δευτερογενή μεταλλαγή του από τη μορφή του ενεργού πολίτη-υποκειμένου δικαιωμάτων σε αυτήν του παθητικού πολίτη-αντικειμένου δικαιωμάτων, όπου το δικαίωμα εμφανίζεται πια ως *παροχή* (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 194-195). Ο παθητικός πολίτης, ο οποίος αδυνατεί να επηρεάσει τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας που αφορούν τη ζωή του, αναπτύσσει σταδιακά μια στάση αδιαφορίας για τα κοινά, περιορίζοντας έτσι την πολιτική συμμετοχή του, κατ' ουσίαν την κοινωνική συμμετοχή του, αφού το πολιτικό και το κοινωνικό στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη συμπλέκονται.¹⁹⁶ Υπό αυτήν την έννοια, η αδυναμία απόλαυσης των κοινωνικών δικαιωμάτων συνιστά για το άτομο κοινωνικό αποκλεισμό, ενώ ταυτόχρονα συνοδεύεται από πολιτικό αποκλεισμό καθώς εκφυλλίζεται η δημοκρατική ιδέα μέσω της προώθησης μιας «μινιμαλιστικής» αντίληψης της ιδιότητας του πολίτη, η οποία προσδιορίζεται περιοριστικά ως προς το δικαίωμα συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία, με αποκλειστικό περιεχόμενο ατομικές ελευθερίες και δικαιώματα που συχνά εκπίπτουν σε πολιτικά κυνικές πρακτικές υπεράσπισης ατομικών συμφερόντων (Καραλής & Μπάλιας, 2007, σσ. 4-5). Η ελληνικής απόλαυση των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων μπορεί επίσης να οδηγήσει, πέρα από την παθητικότητα και την υποταγή, στην εξέγερση και στην υιοθέτηση ριζοσπαστικών μορφών συμπεριφοράς ή στην παραβατική ένταξη στην οικονομία του ε-

¹⁹⁵ Για τον Dahrendorf (όπ. αναφ. στο Schmitter-Heisler, 1991, σ. 460) τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν «την τελευταία πέτρα στην αψίδα που στηρίζει την οροφή της ιδιότητας του πολίτη» και η συρρίκνωσή τους επηρεάζει περισσότερο τέσσερα τμήματα του πληθυσμού: αυτούς που *δεν είναι* πολίτες (μετανάστες), αυτούς που *δεν είναι* πια πολίτες (ηλικιωμένους), αυτούς που *δεν είναι* πια *πλήρεις* πολίτες (κοινωνικά περιθωριοποιημένους) και αυτούς που *δεν είναι* *ακόμα* πολίτες (νέους).

¹⁹⁶ Η έννοια του πολίτη νοείται αποκλειστικά ως προς μια συλλογικότητα στην οποία αυτός συμμετέχει (είναι ενταγμένος) με την συνακόλουθη υποχρέωση «επένδυσης» εκ μέρους του πολίτη στο συλλογικό κοινωνικό γίγνεσθαι, με τη μορφή της κοινωνικής συμμετοχής.

γκλήματος, που μοιάζει, πρόσκαιρα έστω, να αποκαθιστά την αξιοπρέπεια των ατόμων και την οικονομική τους επιβίωση (Ροζανβαλόν, 2003, σ. 241).

1.6.3.2 Κοινωνική πολιτική, κράτος πρόνοιας και κοινωνικός αποκλεισμός

Είδαμε λοιπόν πως τα δικαιώματα του πολίτη, στις διάφορες εκδοχές τους – και ιδίως τα κοινωνικά – αποτέλεσαν σημαντικές κοινωνικές κατακτήσεις και αναδεικνύουν το χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής, η οποία ως οργανωμένη κρατική παρέμβαση επιδιώκει τη ρύθμιση της κοινωνικής αναπαραγωγής και την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης, μέσω της αναγνώρισης και της κάλυψης ατομικών και συλλογικών αναγκών (Στασινοπούλου, 2006, σ. 11). Η κοινωνική πολιτική εκτείνεται από τον καταναγκασμό του 17^{ου} - 18^{ου} αι. με τα άσυλα εργασίας (Workhouses, Werkhäuser ή Zuchthäuser) έως το παραδοσιακό κεϋνσιανό κράτος των θεσμοποιημένων κοινωνικών συμβιβασμών. Ο συσχετισμός ισχύος των αντιμαχόμενων κοινωνικών τάξεων και η ένταση των κοινωνικών αγώνων οδήγησαν στη θεσμοποίηση της κοινωνικής πολιτικής υπό τη μορφή διακριτών προνοιακών συστημάτων,¹⁹⁷ πλην όμως ο χαρακτήρας της παρέμεινε ενιαίος, λειτουργώντας ως ο κατεξοχήν «στρατηγικός μηχανισμός που εξασφαλίζει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αλλά (...) και ο βασικός μηχανισμός ενσωμάτωσης του πληθυσμού» (Αλεξίου, 2007, σ. 13).

Σε πρώτο επίπεδο, η άσκηση κοινωνικής πολιτικής είχε ως στόχο τη λειτουργική ενσωμάτωση των προ-νεωτερικών κοινωνικών τάξεων στην κοινωνική πραγματικότητα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αποτέλεσε, λοιπόν, ένα εργαλείο προσαρμογής των αγροτικών και ημιαστικών πληθυσμών στις απαιτήσεις κοινωνικής οργάνωσης αλλά και στο αξιακό σύστημα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η προσαρμογή αυτή έγινε σε δυο φάσεις: (α) μέσω της άσκησης κοινωνικού ελέγχου με κατασταλτικό ή προληπτικό χαρακτήρα και (β) μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικής πειθάρχησης.¹⁹⁸ Ο κοινω-

¹⁹⁷ Βλ. την ταξινόμηση του Esping-Andersen (2006, σσ. 167-169) σε *φιλελεύθερο* (liberal), *συντηρητικό/ κορπορατιστικό* (conservative/corporatist) και *σοσιαλδημοκρατικό* (social democratic) κράτος πρόνοιας. Πρβλ. επίσης στις υποσημειώσεις 26 και 54.

¹⁹⁸ Ο κοινωνικός έλεγχος είναι εξωγενής και ασκείται συνήθως από το κράτος (ή από οποιονδήποτε φορέα αντίστοιχης ισχύος) κατασταλτικά ή προληπτικά, με στόχο την αποφυγή παρεκκλίσεων από ιστορικά κυρίαρχα (και ταξικά προσδιορισμένα) πρότυπα συμπεριφοράς. Η κοινωνική πειθάρχηση συνιστά άτυπη μορφή κοινωνικού ελέγχου, ενδογενούς προέλευσης, που προκύπτει από τη διαδικασία κοινωνικοποίησης και οδηγεί στην αυτορρύθμιση της συμπεριφοράς του ατόμου μέσω της εσωτερίκευσης των αντικειμενικών δομών υπό τη μορφή υποκειμενικών συγκροτήσεων. Πρόκειται λοιπόν για έναν *μηχανισμό οροθέτησης* που παράγει ατομικές και συλλογικές πρακτικές που εντοπίζονται μεταξύ του πεδίου της ελευθερίας, όπου ο «υποκειμενιστικός αυθορμητισμός» κρίνει τις ανθρώπινες πράξεις ως αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης, και του πεδίου της ανάγκης, όπου ο «μηχανιστικός κοινωνιολογισμός» θεωρεί τις ανθρώπινες πράξεις ως μηχανιστική αντίδραση σε εξωτερικά αίτια (Φίλιας, 2000, σσ. 162-164). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η κοινωνική πειθάρχηση είναι ένας υπόρρητος τρόπος αύξησης της αποτελεσματικότητας άσκησης της εξουσίας μέσω μιας διαδικασίας «φυσικοποίησης» που προσιδιάζει στις διεργασίες που διαμορφώνουν το *habitus* του Bourdieu και στην εκδοχή της «ψευδούς συνείδησης» του Scott (Lukes, 2007, σ. 231). Διεξοδικότερα για τη διάκριση κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης βλ. στο κείμενο του Αλεξίου (2007α, σσ. 19-51).

νικός έλεγχος και η πειθάρχηση ασκήθηκαν τόσο στο επίπεδο της βιολογικής όσο και της πολιτισμικής (αξιακής) αναπαραγωγής. Η βιολογική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης ήταν κρίσιμη παράμετρος για τη λειτουργία και την αναπαραγωγή της βιομηχανικής κοινωνίας. Συνεπώς, έπρεπε να διαφυλαχθεί η «σωματικότητα του ατόμου με την έννοια της φυσιολογικής του κατάστασης» (ό.π, σ. 54), έτσι ώστε αυτό, εντασσόμενο στην παραγωγική διαδικασία, να συντελέσει στην απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας της εργατικής του δύναμης, εξασφαλίζοντας τη μεγιστοποίηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Απομακρυνόμενη σταδιακά από τις ημικατασταλτικές προνοιακές πρακτικές του προ-βιομηχανικού κόσμου, η κοινωνική πολιτική συγκρότησε κατάλληλους θεσμικούς μηχανισμούς (υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας) μέσω των οποίων επεδίωξε να «καλύψει τα κενά που οι προσωπικές αβαρίες προκαλούσαν (ανεργία, ασθένεια, γηραιά, θάνατος, κ.λπ.) εξισορροπώντας τις ασυγχρονίες μεταξύ ατόμων και συστημάτων που η νέα καπιταλιστική τάξη πραγμάτων δημιουργούσε» (ό.π., σ. 78). Η πολιτισμική αναπαραγωγή είχε ως στόχο την κοινωνική ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο αξιακό σύστημα της βιομηχανικής καπιταλιστικής κοινωνίας, μέσω της υιοθέτησης κανόνων, ρόλων και προσδοκώμενων συμπεριφορών, ενταγμένων βέβαια στο πλαίσιο των ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας. Για το λόγο αυτό θεσμοποιήθηκαν οι ανάλογοι κοινωνικοποιητικοί μηχανισμοί, με προεξάρχοντα το ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος, όπου μέσω της υποχρεωτικής σχολικής εκπαίδευσης προσφέρονται οι απαραίτητες γραμματικές γνώσεις και επιτυγχάνεται η οικειοποίηση κοινωνικών ικανοτήτων και η ανάπτυξη δυνητικών επαγγελματικών και εργασιακών δεξιοτήτων που θα συντελέσουν στην ένταξη του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία, μέσω της μισθωτής εργασίας.

Για να καταστεί δυνατή η ενσωματωτική λειτουργία της κοινωνικής πολιτικής έπρεπε οι παραδοσιακές δομές και τα πρωτογενή δίκτυα υποστήριξης και κοινωνικής αναπαραγωγής των ατόμων να ατονήσουν και να απολέσουν το λειτουργικό τους περιεχόμενο. Σε αυτό συνετέλεσε και η αλλαγή των παραδοσιακών οικονομικών δομών και δραστηριοτήτων, όπου ο χώρος της οικογένειας¹⁹⁹ και της επαγγελματικής συντεχνίας, ως βασικών οικονομικών αυτοπαραγωγικών και κοινωνικοποιητικών μονάδων, έδωσαν τη θέση τους στο χώρο του εργοστασίου και στην ομογενοποίηση του προλεταριακού πληθυσμού. Αποκομμένο έτσι από τη στήριξη και την ταυτότητα που η οικογένεια ή η επαγγελματική κοινότητα μπορούσε να εξασφαλίσει, το άτομο, ως κάτοχος ανταλλάξιμης εργατικής δύναμης, γίνεται μεν κινητικό και ευέλικτο αλλά συνάμα υπεύθυνο για

¹⁹⁹ Ο Bourdieu (2000), περιγράφοντας την αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης χαρακτηρίζει την οικογένεια ως τη «φυσικότερη των κοινωνικών κατηγοριών» που ως «αντικειμενική κοινωνική κατηγορία (ως δομούσα δομή) αποτελεί το θεμέλιο λίθο της οικογένειας ως υποκειμενική κοινωνική κατηγορία (δομημένη δομή), ως νοητική κατηγορία που συνιστά την αρχή ενός πλήθους αναπαραστάσεων και πράξεων (...) που καταλήγουν στην αναπαραγωγή της αντικειμενικής κοινωνικής κατηγορίας» (σσ. 126-127). Συνιστά συνεπώς η οικογένεια το βασικό χώρο και το βασικό υποκείμενο των στρατηγικών βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής.

τη συντήρηση και την αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης. Η παρέμβαση του κράτους, ως υποκειμένου άσκησης κοινωνικής πολιτικής, μέσω της θεσμοθέτησης αρχικά μηχανισμών ελέγχου του πληθυσμού (απογραφές, ληξιαρχεία, κ.λπ.) και στη συνέχεια προνοιακών και κοινωνικοποιητικών δομών (νοσοκομεία, σχολεία, συστήματα κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ.), είχε ως αποτέλεσμα (Αλεξίου, 2008):

τη μονοπωλιακή ρύθμιση των συνθηκών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από το κράτος πρόνοιας (...) την απόσπαση του ελέγχου διαχείρισης της εργατικής δύναμης από τους ίδιους τους εργάτες, τη διευθέτηση του κοινωνικού χώρου²⁰⁰ όπου ζούσαν οι εργατικές μάζες, την αποσύνθεση της μεγάλης οικογένειας που παρέμενε και μονάδα αλληλεγγύης για την εργατική τάξη και την εμπέδωση του οικογενεισμού, δηλαδή της μικρής οικογένειας. (σ. 19)

Η γενίκευση της μισθωτής εργασίας και η προλεταριοποίηση του πληθυσμού συμπορεύτηκε με την ανάπτυξη και την εμπέδωση του κράτους πρόνοιας που κοινωνικοποίησε μερικώς τους κινδύνους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (μέσω των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης), λειτουργώντας αναδιανεμητικά ως μηχανισμός μεταβιβαστικών πληρωμών μεταξύ των γενεών αλλά και ως μηχανισμός αναπλήρωσης εισοδήματος (Ροζανβαλόν, 2003, σσ. 22, 56). Χωρίς να τίθεται υπό αμφισβήτηση η λειτουργία της εργασίας ως πρωτογενούς ενταξιακού μηχανισμού, καθώς και ως της αποκλειστικής βάσης επιβίωσης για το συντριπτικά μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, οι θεσμοί πρόνοιας έρχονται να αναπτύξουν άλλα μέσα ένταξης, εκτός του χώρου των επαγγελματικών σχέσεων, που εκτείνονται από την αναπλήρωση μέρους του απολεσθέντος εισοδήματος έως την ανάπτυξη κοινωνικών προγραμμάτων (στέγασης, μαθητείας, κατάρτισης, ψυχοκοινωνικών υπηρεσιών, κ.λπ.).

Η λειτουργία αυτού του μοντέλου του κράτους πρόνοιας, που παγιώθηκε κατά τη φορντική περίοδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης με στόχο την κανονιστική και λειτουργική ένταξη των ατόμων, αντιμετώπισε, μεταξύ άλλων, δύο βασικούς περιορισμούς. Ο πρώτος περιορισμός είναι λειτουργικός και προέκυψε από τη βασική υπόθεση πως το κράτος πρόνοιας είχε ως στόχο την αντιμετώπιση καταστάσεων που θεωρούνταν περιστασιακοί κίνδυνοι, δηλαδή δεν παρουσίαζαν υψηλή συχνότητα εμφάνισης και αφορούσαν ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού που για οποιονδήποτε λόγο αποκλειόταν (πρόσκαιρα;) από την αγορά εργασίας (Ροζανβαλόν, 2003, σ. 22). Τα υψηλά ποσοστά απασχόλησης, σε συνδυασμό με την υψηλή φορολογία, εξασφάλιζαν τα απαραίτητα οικονομικά πλεονάσματα για τη στήριξη ενός κράτους πρόνοιας με χαρακτηριστικά καθολικότητας που άμβλυναν τις κοινωνικές ανισότητες και εξασφάλιζαν την οικονομική – τουλάχιστον – ένταξη όσων βρίσκονταν εκτός της αγοράς εργασίας. Ο περιορισμός των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία και η μείωση του αναδιανεμητικού

²⁰⁰ Όχι μόνο του κοινωνικού αλλά και του γεωγραφικού χώρου, αφού κατά τη φάση αστικοποίησης οι βιομηχανικοί εργάτες κατευθύνθηκαν σε καθορισμένες περιοχές των πόλεων (σημείωση δική μας).

χαρακτήρα των φορολογικών συστημάτων, ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, στέρησε από το κράτος πρόνοιας οικονομικούς πόρους, τη στιγμή ακριβώς που τα ποσοστά των ανέργων²⁰¹ – δηλαδή των δυνητικά επωφελούμενων από το κράτος πρόνοιας – διαρκώς αυξάνονταν. Παράλληλα, οι σημαντικές δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν, ως αποτέλεσμα της αύξησης του προσδόκιμου επιβίωσης και της εισόδου μεγάλου αριθμού μεταναστών και γυναικών στην αγορά εργασίας, επέφεραν πρόσθετες πιέσεις στα προγράμματα του κράτους πρόνοιας που δεν είχαν σχεδιαστεί για την κάλυψη τέτοιων αναγκών. Υπό αυτές τις συνθήκες, και καθώς δεν ετέθη υπό αμφισβήτηση η αντινομία της *ιδιοποίησης των κερδών* (εκ μέρους του κεφαλαίου) σε συνδυασμό με την *κοινωνικοποίηση των εξόδων*, η σφαίρα της αναπαραγωγής εμπορευματοποιήθηκε μέσω της ενσωμάτωσης στον κύκλο αξιοποίησης του κεφαλαίου των συστημάτων παροχής δημόσιων αγαθών όπως η υγεία, η εκπαίδευση, η κοινωνική ασφάλεια, κ.λπ. (Αλεξίου, 2008, σσ. 22-23). Ως αποτέλεσμα, οι κοινωνικοί χώροι και οι δομές του κράτους πρόνοιας που πρότερα εξασφάλιζαν την οικονομική και κοινωνική ένταξη, κατέληξαν να λειτουργούν ως ένα ακόμη πεδίο κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο δεύτερος περιορισμός που προκύπτει από τη λειτουργία των προνοιακών – κυρίως – δομών του κράτους πρόνοιας είναι ψυχοκοινωνικός. Αναφέρθηκε παραπάνω πως η ένταξη των ατόμων στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας τους εξασφάλιζε την ευελιξία και την κινητικότητα, καθώς και μια κοινωνική ταυτότητα που ευνοούσαν την οικονομική και κοινωνική τους ένταξη, εις βάρος βέβαια της σχέσης τους με τους προγενέστερους κοινωνικοποιητικούς και υποστηρικτικούς φορείς. Η μετάπτωση όμως του ατόμου από το καθεστώς και την ιδιότητα του εργάτη σε αυτήν του χρήστη των κοινωνικών, και ιδιαίτερα των προνοιακών, υπηρεσιών συνοδεύεται από αξιολογική κοινωνική διαφοροποίηση και από εσωτερικές (ψυχολογικές) διεργασίες αλλοίωσης ή αντικατάστασης της αυτο-εικόνας του. Σε μια κοινωνική πραγματικότητα όπου το επάγγελμα συνιστά για την πλειονότητα του πληθυσμού τον πιο αξιόπιστο δείκτη κοινωνικής θέσης, σε βαθμό ώστε η επαγγελματική διάρθρωση να συνιστά τη «ραχοκοκαλιά της ταξικής δομής και του συστήματος αμοιβών» (Κασιμάτη, 2001, σ. 121), η έκπτωση από την ιδιότητα του εργαζομένου καταλήγει να θεωρείται ως κοινωνική μειονεξία. Ο πρώην εργαζόμενος, που ως φορολογούμενος και ασφαλισμένος ήταν ενταγμένος σε μια απο-εξατομικευμένη σχέση με το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας μέσω της παρακράτη-

²⁰¹ Η αναφορά στους ανέργους δεν είναι περιοριστική, αφού αν και αυτοί αδιαμφισβήτητα αποτελούν το πιο ευπαθές τμήμα του πληθυσμού δεν είναι και το μοναδικό, καθώς συνοδεύονται από τους ημι-απασχολούμενους, τους ηλικιωμένους και άλλες κοινωνικές και ηλικιακές κατηγορίες. Ο επιμερισμός των αναφορών περί κοινωνικού αποκλεισμού σε συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες προκύπτει ως συνέπεια της αλλαγής κέντρου βάρους των θεωρήσεων περί του κοινωνικού ζητήματος από τη «συνολική ανάλυση του συστήματος (με όρους εκμετάλλευσης, αναδιανομής κ.λ.) σε μια προσέγγιση επικεντρωμένη στο πιο ευπαθές κομμάτι του πληθυσμού» (Ροζανβαλόν, 2003, σ. 118).

σης των ασφαλιστικών του εισφορών, βρίσκεται τώρα σε θέση ένδειας να εκθέσει την κατάστασή του, ώστε να θεωρηθεί αν εμπίπτει ή όχι στις περιπτώσεις που χρήζουν βοήθειας. Η απουσία καθολικότητας στο πλαίσιο λειτουργίας των προνοιακών δομών καθιστά την περίπτωση του κάθε ατόμου μοναδική και την εκθέτει στην διεξοδική εξέταση των ειδικών, που αποφαινόμενοι για την ύπαρξη ή όχι του δικαιώματος απολαβής των προνοιακών πόρων (Αλεξίου, 2007, σσ. 96-97). Η προσφυγή του ατόμου στις προνοιακές δομές, η κατάδειξη της κατάστασης ένδειας και ο προβλεπόμενος χειρισμός της, οδηγούν στην υιοθέτηση ρόλων και την ανάπτυξη καθοριστικών σχέσεων με τους μηχανισμούς αυτούς, που εκτείνονται από την επισφάλεια και τις προσπάθειες αποφυγής αξιοποίησης των θεσμών πρόνοιας έως την επίμονη άρνηση οποιασδήποτε προσέγγισης, με ενδιάμεση κατάσταση την προσαρμογή και την αποδοχή του καθεστώτος του ωφελούμενου (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 84-85). Από τη στιγμή όμως που το άτομο καταφεύγει στην υποστήριξη των θεσμών πρόνοιας κινδυνεύει να γίνει εξαρτώμενο, με άμεση ψυχολογική συνέπεια τη μείωση του συναισθήματος αυτοεκτίμησης μέσω της εσωτερίκευσης του στίγματος και την αλλοίωση της ταυτότητάς του, ενώ η αδυναμία του να ωφεληθεί από τις προνοιακές παροχές ως μέλος της πολιτικής κοινότητας με κοινωνικά δικαιώματα οδηγεί συχνά στη θυματοποίησή του και στην προσπάθεια να καρπωθεί τους πόρους της κοινωνικής αναδιανομής στη βάση μιας φιλοσοφίας χορήγησης αποζημιώσεων (Ροζανβαλόν, 2003, σσ. 88-89). Επίσης, στην προσπάθειά του να μεγιστοποιήσει την προσδοκώμενη ωφέλεια, ελαχιστοποιώντας ταυτόχρονα τον κοινωνικό έλεγχο που το προνοιακό σύστημα του ασκεί, υιοθετεί εργαλειακές τεχνικές συμπεριφοράς (Αλεξίου, 2007, σ. 97). Η μακροχρόνια εξάρτηση που προκύπτει τόσο από τη συνεχή εναλλαγή των περιόδων εργασίας και ανεργίας, όσο κυρίως από την παρατεταμένη παραμονή εκτός του χώρου εργασίας στις περιπτώσεις των μακροχρόνια ανέργων, μεταβάλλει τους ωφελούμενους της προνοιακής δραστηριότητας σε άτομα υπό κηδεμονία που «αδυνατούν να λειτουργήσουν ως αυτόνομα όντα· χάνουν πρώτα τη δυνατότητα – και στη συνέχεια, ακόμα και την ικανότητα – να παίρνουν πρωτοβουλίες, χάνοντας βαθμιαία τον έλεγχο της ζωής τους» (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 133).

Ως συμπέρασμα, προκύπτει, λοιπόν, πως η κοινωνική πολιτική, όπως αρθρώθηκε υπό τη μορφή του κράτους πρόνοιας του βιομηχανικού και ιδιαίτερα του φορντικού καπιταλισμού, λειτούργησε ως κοινωνικοποιητικός θεσμός με στόχο τη λειτουργική ενσωμάτωση των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και συνετέλεσε στην αναπαραγωγή της κοινωνίας ως ολότητας και της ενσωμάτωσης των σχέσεων κυριαρχίας, εξομαλύνοντας πρόσκαιρα τις ανισότητες του συστήματος και μειώνοντας τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Στο καθεστώς όμως της αποδιάρθρωσης του μεταφορντικού καπιταλισμού, αφενός ο σχεδιασμός των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας δεν αποδείχθηκε επαρκής να σηκώσει το αυξανόμενο βάρος της κοινωνικής περιθωριοποίησης, αφετέρου η ενσωμάτωσή τους στον κύκλο αξιοποίησης του κεφαλαίου περιόρισε δραστικά

το εύρος της αναδιανεμητικής τους λειτουργίας, μεταβάλλοντάς τα ακόμα και σε έναν επιπλέον μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού. Η αδήριτη ανάγκη χειρισμού του αυξανόμενου αριθμού των δυνητικά ωφελουμένων οδήγησε αρχικά στην υιοθέτηση ενός συστήματος αποζημίωσης του αποκλεισμού, όπου η αδυναμία του συστήματος να επανενσωματώσει (μέσω της εργασίας) έναν αυξανόμενο αριθμό ατόμων, κατέληξε, μέσω του χειρισμού τους από τις προνοιακές δομές, στην εξομοίωσή τους με ένα είδος «κοινωνικά αναπήρων» που ετέθησαν υπό την προνοιακή κηδεμονία (Ροζανβαλόν, 2003, σσ. 154-155). Η αναδιάρθρωση των συνθηκών της βιομηχανικής παραγωγής και η μεταλλαγή των χαρακτηριστικών της εργασίας, καθώς και η διαφαινόμενη απο-επένδυση του κράτους πρόνοιας από τις διαδικασίες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης αναμένεται να διογκώσουν τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού, εντάσσοντας στο φαύλο κύκλο του αποκλεισμού την ίδια τη λειτουργία της κοινωνικής πολιτικής, που είτε δημιουργεί συνθήκες αποκλεισμού είτε τις συσκοτίζει, καθιστώντας το περιθώριο κοινωνικά αθέατο (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 129-135).

1.6.4 Πολιτισμική διάσταση

Η πολιτισμική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού σχετίζεται με το βαθμό αποδοχής της διαφορετικότητας του «Άλλου», που μπορεί να εκτείνεται από την ανεκτικότητα έως το διαχωρισμό (διάκριση) και την περιθωριοποίηση. Φυσικά, οποιαδήποτε αναφορά στην έννοια της διαφορετικότητας ή της ετερότητας δεν είναι αυτονόητη υπόθεση, καθόσον το περιεχόμενο των εννοιών αυτών κατασκευάζεται κοινωνικά, συνήθως (πλην όμως όχι κατ' ανάγκη) από τις κατισχύουσες κοινωνικοπολιτισμικές ομάδες, οι οποίες «αντικειμενοποιούν» το διαφορετικό, προβάλλοντας *κανονικότητες* που εκφράζουν το κυρίαρχο πρότυπο, ουσιαστικά το σύστημα «πεποιθήσεων της πολιτικά κυρίαρχης πλειοψηφικής κοινότητας» (Γκότοβος, 2003, σ. xiii). Κατά συνέπεια, η ύπαρξη τμημάτων του πληθυσμού ενός εθνικού κράτους που διαφοροποιούνται εθνικά, εθνοτικά, θρησκευτικά, γλωσσικά ή εν γένει πολιτισμικά (στο επίπεδο των αξιακών κωδίκων, των στάσεων, των καθημερινών πρακτικών, κ.λπ.) από το κυρίαρχο πρότυπο (ό.π., σ. 59) λειτουργεί ως διαδικασία μεσολάβησης, μορφοποίησης και συμβολοποίησης διακριτών (μειονοτικών) συλλογικοτήτων, με το στοιχείο της ετερότητας να αναδεικνύεται ως δεδομένη και κυρίαρχη κατηγορία περιγραφής της κοινωνικής πραγματικότητας²⁰² που ευρίσκεται σε μια σχέση αποδοχής, συνύπαρξης ή σύγκρουσης του «ξένου» - μειονοτικού πολιτισμού με τον «ομοιογενή πολιτισμό» της πλειοψηφίας (Γκόβαρης, 2000, σ. 20).

²⁰² Αγνοώντας ή αποκρύπτοντας τόσο τις κοινωνικές δυναμικές που δύνανται να ομογενοποιήσουν τους διακριτούς αυτούς πολιτισμούς όσο κυρίως και τις συγκεκριμένες (και συνήθως άνισες) κοινωνικές θέσεις κάθε μειονοτικής ομάδας, που καθορίζουν τις ευκαιρίες της κοινωνικής (αλλά και πολιτισμικής) της δράσης και συγκροτούν τις συνθήκες αναπαραγωγής της.

Η συνάντηση των διακριτών πολιτισμών στο κοινωνικό πεδίο²⁰³ οδηγεί σε καταστάσεις που εκτείνονται στο εύρος ενός συνεχούς που εκκινεί από την ανεκτικότητα και καταλήγει στην περιθωριοποίηση²⁰⁴ και χαρακτηρίζονται από συναινετικές, προβληματικές έως και συγκρουσιακές εκβάσεις. Καθόσον οι περισσότερες σύγχρονες πρακτικές διάκρισης είναι πολιτισμικού χαρακτήρα (Γκότοβος, 1996, σ. 50),²⁰⁵ κρίνεται σκόπιμο για την κατανόηση του εύρους και της σημασίας των δυνητικών εκβάσεων να διερευνηθεί το πεδίο συνάντησης των διακριτών πολιτισμών. Ένα αναλυτικό και ερμηνευτικό πλαίσιο που αποτυπώνει τη δυναμική αυτού του πεδίου μάς προσφέρει η διαπολιτισμική διάσταση της (κοινωνικής) ψυχολογίας²⁰⁶ με την έννοια του *επιπολιτισμού* (acculturation).²⁰⁷

Η διαδικασία του επιπολιτισμού αποτελεί έναν τρόπο προσέγγισης της πολιτισμικής διάστασης του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς περιγράφει τις αλλαγές που προκύπτουν από τη συνάντηση κυρίαρχων και μη-κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων²⁰⁸

²⁰³ Για την έννοια του πεδίου βλ. στην υποσημείωση 164.

²⁰⁴ Το συνεχές αυτό περιγράφει έναν (μάλλον) πεπερασμένο αριθμό δυνατών σταδίων που π.χ. για την ανεκτικότητα δύνανται να είναι: i) η ενδοτική αποδοχή της διαφοράς, ii) η παθητική ή ήπια αδιαφορία για τη διαφορά, iii) ο ηθικός στωικισμός της αναγνώρισης των δικαιωμάτων των άλλων και iv) η ενθουσιώδης επιδοκιμασία της διαφοράς (Walzer, 1998, σσ. 61-62), ενώ αντίστοιχα για την περιθωριοποίηση: i) ο κοινωνικός αποπροσανατολισμός και ii) ο ατομικισμός (Bourhis, Moïse, Perreault, & Senécal, 1997, σ. 377).

²⁰⁵ Άρα πιο δυσδιάκριτες σε σχέση με τις θεσμικές κοινωνικές διακρίσεις που εμπίπτουν στην έννοια του ρατσισμού (Γκότοβος, 1996, σ. 50). Ωστόσο και οι δήθεν ασύμβατες πολιτισμικές διαφορές συνιστούν από μόνες τους μορφή νεορατσισμού (Βεργίδης, 1998).

²⁰⁶ Σχετικά με τα επιστημολογικά ζητήματα και την «ιμπεριαλιστική τάση» της διαπολιτισμικής ψυχολογίας να θεωρηθεί ως διακριτός επιστημονικός κλάδος βλ. το κείμενο του Αντωνίου (2001, σσ. 315-318).

²⁰⁷ Σε μια κοινωνιολογικά προσανατολισμένη έρευνα, όπως αυτή της παρούσας διατριβής, φαίνεται ίσως παρακινδυνευμένη η αξιοποίηση ενός πλαισίου δανεισμένου από το χώρο της ψυχολογίας, το οποίο ενδεχομένως να οδηγήσει σε μια «ψυχολογίζουσα» ερμηνεία της πραγματικότητας που αγνοεί τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική του κοινωνικού πεδίου και προσλαμβάνει τα κοινωνικά συμβάντα σε σχέση με τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των αυτουργών τους. Όντας εν γνώσει των κινδύνων αυτών και του επιλεκτικού, μονοκατευθυνόμενου και ιδεολογικά φορτισμένου χαρακτήρα της ψυχολογιοποίησης, ιδιαίτερα στην περίπτωση που αυτή έχει ως αντικείμενο μειονοτικούς κοινωνικούς φορείς (Παπαστάμου, 1989, σ. 433), επιλέγεται η έννοια του επιπολιτισμού, ώστε να γίνει αναφορά στις πολιτισμικές αλλαγές που προκύπτουν από τη συνάντηση κυρίαρχων και μη-κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων και στον τρόπο με τον οποίο το πολιτισμικό πλαίσιο (ή ακόμη καλύτερα οι αξίες που σχηματίζονται, διοχετεύονται και διακινούνται μέσα σε αυτό) επενεργεί στην ανθρώπινη συμπεριφορά (Αντωνίου, 2001, σ. 295).

²⁰⁸ Η διεργασία του επιπολιτισμού χαρακτηρίζει κάθε μακρόχρονη επαφή διακριτών πολιτισμικών ομάδων. Μεγάλο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας αναφέρεται στον επιπολιτισμό ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης. Ωστόσο, η έννοια αξιοποιείται διασταλτικά για τη μελέτη της επαφής των διακριτών πολιτισμικών ομάδων που βρίσκονται σε άνισα επίπεδα ισχύος ως *κυρίαρχες* (dominant) και *μη-κυρίαρχες* (non-dominant). Στο πλαίσιο αυτό π.χ. έχει μελετηθεί η διεργασία επιπολιτισμού σε κοινότητες ιθαγενών στον Καναδά και στην Αυστραλία (Berry, Kim, Power, Young, & Bujaki, 1989). Παίρνοντας ως δεδομένη την πολιτισμική διαφοροποίηση των Τσιγγάνων, ιδιαίτερα στο βαθμό που η δευτερογενής κοινωνικοποίησή τους δε συνδέεται με μείωση της κοινωνικοποιητικής δύναμης του οικογενειακού θεσμού, ενώ η επαγγελματική κοινωνικοποίηση και η κοινωνικοποίηση μέσω της συμμετοχής τους σε διάφορες ομάδες γίνεται κατά βάση εντός του ίδιου πολιτισμικού πλαισίου, αλλά και έχοντας κατά νου τα διαφοροποιημένα επίπεδα ισχύος που κατατάσσουν την τσιγγάνικη ομάδα στις μη-κυρίαρχες (κοινω-

και γίνονται αντιληπτές σε συλλογικό επίπεδο, αλλά και τις ψυχολογικές αλλαγές και τα ενδεχόμενα αποτελέσματά τους που εμφανίζονται στα άτομα²⁰⁹ που βιώνουν τη διαδικασία του *ψυχολογικού επιπολιτισμού* (Berry, 1997, σ. 6). Σε πολιτισμικό επίπεδο οι αλλαγές αυτές αναφέρονται στις στάσεις, τη συμπεριφορά, τα ήθη και τους κανόνες, τη γλώσσα, τη θρησκεία, ακόμα και στις διατροφικές ή ενδυματολογικές συνήθειες, σε γενικές γραμμές σε όλα αυτά που συνθέτουν τον πυρήνα της καθημερινής ζωής. Αν και φαίνεται ως εύλογη διαπίστωση ότι, για να δημιουργηθεί μια αμοιβαία ατμόσφαιρα κατανόησης μέσα στην κοινωνία, απαιτείται μια κοινή βάση, εντούτοις ο καθορισμός των προϋποθέσεων για την επιτυχή πολιτισμική ένταξη είναι δύσκολος, καθώς στην αξιολόγηση της διαδικασίας του επιπολιτισμού οι προερχόμενοι από τις μειονοτικές πολιτισμικές ομάδες πρέπει να διακρίνουν τι ακριβώς περιλαμβάνει ο πολιτισμικός πυρήνας της ευρύτερης κοινωνίας, ποιες είναι οι βασικές του αρχές και κανόνες. Αυτό όμως δεν είναι εύκολο, καθώς η κυρίαρχουσα κουλτούρα δεν είναι πάντα ενιαία, ούτε και στατική, ενώ και τα μέλη της πολιτισμικής μειονότητας την προσεγγίζουν μέσα από το πλέγμα των δικών τους κοινωνικών αναπαραστάσεων²¹⁰ που δύνανται να λειτουργούν πολλές φορές παραμορφωτικά ως προς την πρόσληψη της ισχύουσας κοινωνικής πραγματικότητας. Το αποτέλεσμα είναι, στην πολιτισμική διάσταση να μη μπορούν να οριοθετηθούν πρότυπα προς τα οποία όλα τα μέλη μιας κοινωνίας να πρέπει να συμμορφωθούν, εκτός ίσως από την επίγνωση και το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και την ικανότητα του καθενός να διαχειρίζεται τα δικαιώματά του και να πραγματευεται τη διαφορετικότητά του. Βέβαια, παρά την ουδέτερη αξιολογικά χρήση του όρου, στην πράξη η διαδικασία του επιπολιτισμού τείνει να προκαλέσει μεγαλύτερες αλλαγές στη μειονοτική πολιτισμική ομάδα – την *ομάδα επιπολιτισμού* – προκειμένου να επιτευχθεί το «ταίριασμά» της στο νέο πλαίσιο, κάτι που αιτιολογείται λόγω της άνισης δύναμής της (αριθμητικής, πολιτικής, οικονομικής) σε σχέση με την επικρατούσα ομάδα της κοινωνίας (Berry, 1997, σ. 7).

Το πλαίσιο θεώρησης της διεργασίας επιπολιτισμού που επιλέγεται για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης είναι αυτό του Berry (1997), όπως αναθεωρήθηκε και επεκτάθηκε από τους Bourhis, Moïse, Perreault, και Senécal (1997). Ο λόγος επιλογής του

νικοοικονομικά), μπορούμε να υποθέσουμε πως η διεργασία του επιπολιτισμού διακρίνει και τη συνάντηση αυτής της πολιτισμικής ομάδας με την κυρίαρχη πραγματικότητα.

²⁰⁹ Η αναφορά στο ατομικό επίπεδο του ψυχολογικού επιπολιτισμού είναι σημαντική, διότι όλα τα άτομα δε συμμετέχουν στον ίδιο βαθμό στο γενικό επιπολιτισμό που βιώνεται από την ομάδα τους.

²¹⁰ Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αντιστοιχούν σε προκατασκευασμένες ιδέες, σε μια μορφή κοινωνικής γνώσης που συνιστά τον «κοινό νου» και περιλαμβάνει διάφορες πληροφορίες, εικόνες, γνώμες, στάσεις κ.λπ. σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν την καθημερινή πραγματικότητα. Παρότι δεν είναι «ούτε αντίγραφο του πραγματικού, ούτε σχέδιο του ιδεατού» έχουν τη δική τους πραγματική υπόσταση και παρουσιάζονται με σταθερότητα και συνέπεια ως παράγωγα της ανθρώπινης επικοινωνίας, ενταγμένες πάντα στο κοινωνικό διακύβευμα, δηλαδή στις θέσεις που οι φορείς τους κατέχουν μέσα στην κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό. Βλ. σχετικά τα κείμενα των Ναυρίδη (1994, σσ. 165-178) και Παπαστάμου (1989, σσ. 415-429).

είναι πως αναγνωρίζει τον αμφίδρομο χαρακτήρα της διεργασίας αυτής, αναδεικνύοντας το ρόλο των παραγόντων που εμπλέκονται στην πραγμάτωσή της, την ενεργό σχέση μεταξύ αποκλειόντων και αποκλειομένων και την έννοια της κοινωνικής απομόνωσης, δηλαδή στοιχεία που εμπεριέχουν οι σύγχρονες θεωρήσεις της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και έχουν συμπεριληφθεί στο σώμα αυτής της εργασίας.²¹¹

Ο Berry (1997) ερμήνευσε τη διαδικασία του επιπολιτισμού από την πλευρά των μη-κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων με βάση τις ακόλουθες διαστάσεις (βλ. Πίνακα 6):

- την *πολιτισμική συντήρηση* (cultural maintenance), δηλαδή σε ποια έκταση η πολιτισμική ταυτότητα και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά θεωρούνται σημαντικά, ώστε να αξίζει να διατηρηθούν, και
- την *επαφή* και τη *συμμετοχή* (contact and participation), το βαθμό δηλαδή επαφής τους με τις άλλες ομάδες και την κυρίαρχη ομάδα, και τη θέλησή τους να υιοθετήσουν στοιχεία της ταυτότητας της κυρίαρχης πολιτισμικά και κοινωνικοοικονομικά ομάδας.

Πίνακας 6. Στρατηγικές επιπολιτισμού των μη-κυρίαρχων ομάδων

		Είναι σημαντικό να διατηρεί κάποιος την ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά του;	
		ΝΑΙ	ΟΧΙ
Είναι σημαντικό να διατηρούνται σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία;	ΝΑΙ	Ενσωμάτωση	Αφομοίωση
	ΟΧΙ	Διαχωρισμός	Περιθωριοποίηση

Προσαρμογή από Berry (1997)

Με βάση τις δυο αυτές διαστάσεις προσδιόρισε τις ακόλουθες τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού:

- Ενσωμάτωση* (integration): Η μη-κυρίαρχη ομάδα διατηρεί την πολιτισμική ακεραιότητά της, ενώ παράλληλα συμμετέχει ως αναπόσπαστο κομμάτι του κοινωνικού γίγνεσθαι.

²¹¹ Βλ. την ενότητα 1.3-Σύγχρονες προσεγγίσεις και χρήσεις του όρου και ειδικότερα τα κείμενα των A.B. Atkinson (1998a) και Burchardt, κ. συν. (1999, 2002) για το ρόλο των παραγόντων, της Silver (1994, 1995) για τη σχέση αποκλειόντων- αποκλειομένων και του Barry (1998, 2002) για την κοινωνική απομόνωση.

- ii. *Αφομοίωση* (assimilation): Χαρακτηρίζεται από την εγκατάλειψη των μειονοτικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών και την υιοθέτηση της πολιτισμικής ταυτότητας της κυρίαρχης ομάδας μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδραση.
- iii. *Διαχωρισμός* (separation/segregation): Η μη-κυρίαρχη ομάδα διατηρεί την πολιτισμική ακεραιότητά της, αποφεύγοντας την αλληλεπίδραση με τις υπόλοιπες ομάδες.
- iv. *Περιθωριοποίηση* (marginalization): Χαρακτηρίζεται από την απουσία ενδιαφέροντος εκ μέρους των μελών της μη-κυρίαρχης ομάδας για τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας όσο και για τη σύναψη σχέσεων με τις άλλες ομάδες.

Οι Bourhis κ. συν. (1997), με κριτήριο την *πολιτισμική αποξένωση* (cultural alienation) των μη-κυρίαρχων ομάδων διέκριναν δύο μορφές περιθωριοποίησης: α) τον *κοινωνικό αποπροσανατολισμό* (anomie), μια κατάσταση προβληματικής ταυτοποίησης και β) τον *ατομικισμό* (individualism), την επιθυμία των μελών της μη-κυρίαρχης ομάδας να προσδιορίζονται ως άτομα και όχι ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Διευρύνοντας το μοντέλο επιπολιτισμού του Berry, προσδιόρισαν και τις στρατηγικές επιπολιτισμού που επιλέγονται από την κυρίαρχη ομάδα. Με βάση δύο βασικές διαστάσεις, την *πολιτισμική συντήρηση* και την *πολιτισμική προσαρμογή*, προσδιορίστηκαν οι ακόλουθες στρατηγικές επιπολιτισμού από την πλευρά των μελών της κυρίαρχης ομάδας (Πίνακας 7):

- i. *Ενσωμάτωση* (integration): Τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας αποδέχονται την αξία διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς των υπολοίπων, με την παράλληλη υιοθέτηση εκ μέρους των μελών των μη-κυρίαρχων ομάδων στοιχείων του πολιτισμού της κυρίαρχης ομάδας.
- ii. *Αφομοίωση* (assimilation): Τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας αναμένουν την εγκατάλειψη από πλευράς των υπολοίπων της πολιτισμικής τους ταυτότητας και τον προσδιορισμό τους με βάση τον πολιτισμό της κυρίαρχης ομάδας της κοινωνίας.²¹²

²¹² Η διαδικασία αυτή μπορεί να περιλαμβάνει τη σταδιακή εθελοντική αποβολή στοιχείων της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των μη-κυρίαρχων ομάδων, με την συνακόλουθη υιοθέτηση των αντίστοιχων στοιχείων της κυρίαρχης ομάδας ή μπορεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας επιβεβλημένης, από την κυρίαρχη ομάδα, πολιτικής αφομοίωσης. Η δεύτερη αυτή περίπτωση αφομοίωσης συμβαίνει στις κοινωνίες εκείνες που δεν αποδέχονται την πολιτισμική ποικιλομορφία και, μέσω των πολιτικών που εφαρμόζουν, επιβάλλουν την πολιτισμική αλλαγή ως μια μορφή εξαναγκασμένης αφομοίωσης που ο Berry (1997, σ. 10) ονομάζει «Pressure Cooker». Η αφομοίωση ως διαδικασία, ειδικά στο χώρο της εκπαίδευσης, αποτελεί σημείο σύγκλισης της κριτικής τόσο αυτών που επιδιώκουν τη διατήρηση της *πολιτισμικής καθαρότητας* της κυρίαρχης ομάδας όσο και αυτών που προασπίζονται τη διατήρηση της ετερότητας στην κοινωνία. Για μια κριτική θεώρηση του αντι-αφομοιωτικού λόγου βλ. (Γκότοβος, 2003α, σσ. 31-38).

- iii. *Διαχωρισμός* (separation): Τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας αποστασιοποιούνται από τους υπόλοιπους, στους οποίους ωστόσο αναγνωρίζουν το δικαίωμα της διατήρησης της πολιτισμικής τους κληρονομιάς.
- iv. *Αποκλεισμός* (exclusion): Τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας στερούνται ανεκτικότητας ως προς τη δυνατότητα των υπολοίπων να διατηρήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα, ενώ παράλληλα τους αρνούνται τη δυνατότητα να υιοθετήσουν στοιχεία του πολιτισμού της δικής τους, κυρίαρχης, ομάδας.
- v. *Ατομικισμός* (individualism): Τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας προσδιορίζουν τους εαυτούς τους όσο και τους άλλους ως άτομα παρά ως μέλη κοινωνικών ομάδων, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στα προσωπικά χαρακτηριστικά και όχι σε κάθε είδους κοινωνικό προσδιορισμό, επιλέγοντας να αλληλεπιδρούν με τους υπόλοιπους κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν και με οποιοδήποτε άλλο μέλος της κοινωνίας.

Πίνακας 7. Στρατηγικές επιπολιτισμού της κυρίαρχης ομάδας

		Βρίσκετε αποδεκτό να διατηρούν οι «Άλλοι» την πολιτισμική τους ταυτότητα;	
		ΝΑΙ	ΟΧΙ
Αποδέχετε οι «Άλλοι» να υιοθετούν την πολιτισμική ταυτότητα της κυρίαρχης ομάδας;	ΝΑΙ	Ενσωμάτωση	Αφομοίωση
	ΟΧΙ	Διαχωρισμός	Αποκλεισμός Ατομικισμός

Προσαρμογή από Bourhis κ. συν. (1997)

Συνδυάζοντας σε ένα ενιαίο εννοιολογικό πλαίσιο τις ακολουθούμενες στρατηγικές επιπολιτισμού των κυρίαρχων και μη ομάδων (Πίνακες 6 & 7) οι Bourhis κ. συν. (1997) συνθέτουν το *Διαδραστικό Μοντέλο Επιπολιτισμού* (Interactive Acculturation Model), το οποίο προσδιορίζει τριών ειδών εκβάσεις : *συναινετικές* (consensual), *προβληματικές* (problematic) και *συγκρουσιακές* (conflictual). Το μοντέλο αυτό αποτυπώνεται στον Πίνακα 8 και προβλέπει θετικές εκβάσεις αποκλειστικά στις περιπτώσεις εκείνες που η κυρίαρχη και η μη-κυρίαρχη ομάδα επιλέγουν τις ίδιες στρατηγικές επιπολιτισμού (ενσωμάτωση, αφομοίωση, ατομικισμό).

Σε κοινωνικό/ψυχολογικό επίπεδο, αυτό μπορεί να περιλαμβάνει θετική και αποτελεσματική λεκτική και μη-λεκτική διαπολιτισμική επικοινωνία, αμοιβαίες θετικές δια-εθνοτικές (interethnic) στάσεις και στερεότυπα, χαμηλή δια-εθνοτική ένταση, χαμηλό στρες επιπολιτισμού και στην πραγματικότητα καμιά διάκριση μεταξύ των μελών των ομάδων. (ό.π. σ. 383)

Σε κάθε άλλη περίπτωση, η συνύπαρξη των διακριτών ομάδων είναι (τουλάχιστον) προβληματική ή καταλήγει στη σύγκρουση και το συνακόλουθο αποκλεισμό της μη-κυρίαρχης ομάδας. Στις περιπτώσεις αυτές, ο πολιτισμικός αποκλεισμός, εκτός από κοινωνικό ζήτημα που αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ των διακριτών πολιτισμικών ομάδων, μπορεί να λάβει και τα χαρακτηριστικά του πολιτικού ζητήματος, υπερβαίνοντας τα στενά κοινωνικοπολιτισμικά όρια, αναδεικνυόμενος ως πολιτικό μέσο²¹³ για την επίτευξη ή και την παρεμπόδιση άλλων στόχων, θέτοντας έτσι υπό αμφισβήτηση πολιτικά χαρακτηριστικά όπως η ισότητα έναντι του νόμου, η πολιτογράφηση, η θεσμοθετημένη απουσία κάθε μορφής διάκρισης, κ.ά. Αυτό συμβαίνει, διότι το πεδίο συνάντησης των πολιτισμών είναι ιεραρχικά προσδιορισμένο, καθόσον πρωτίστως αντανακλά διαφοροποιημένα επίπεδα οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ισχύος, ενώ παράλληλα η κατηγοριακή αντίληψη του «Άλλου» καθορίζεται εν πολλοίς από στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις που λειτουργούν κανονιστικά, εξωθώντας τα άτομα στην υιοθέτηση συμπεριφορών διάκρισης (Γκότοβος, 1996, σσ. 6-16, 36-40). Εκκινώντας έτσι από περιοχές αλληλεπίδρασης που διχοτομούνται ως προς την πολιτισμική διαφορά, κυρίως στη βάση ταυτοτήτων,²¹⁴ και μέσω μιας διαδικασίας αξιολόγησης των πολιτισμικών στοιχείων, η πολιτισμική διάκριση μεταπίπτει, μέσω της υιοθέτησης εξωθεσμικών, άτυπων και καθημερινών συμπεριφορών, στην (αρνητική) κοινωνική διάκριση και τον αποκλεισμό.²¹⁵

²¹³ Επιδιώκοντας έτσι την άρση του πολιτισμικού αποκλεισμού, η κυρίαρχη ομάδα προσφέρει τα μέσα (π.χ. εκπαιδευτικά προγράμματα) για την πολιτισμική ένταξη των άλλων ομάδων με σκοπό την εξασφάλιση άλλων ανεξάρτητων στόχων. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία παρουσιάζεται άλλοτε ως *προσφορά* προς τα μέλη των ομάδων αυτών και άλλοτε ως *απαίτηση*, μερικές φορές τόσο ισχυρή, ώστε η αδυναμία τους να ανταποκριθούν σε αυτή να οδηγήσει σε ποινές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα προγράμματα γλωσσικής διδασκαλίας που προσφέρονται σε πολλές χώρες υποδοχής μεταναστών, η επιτυχής παρακολούθηση των οποίων θεωρείται ως αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση της άδειας παραμονής, ενώ η αποτυχία μπορεί να επιφέρει ποινές που εκτείνονται από την επιβολή χρηματικού προστίμου έως και την αδυναμία ανανέωσης της άδειας παραμονής, με συνέπεια την απέλαση (Rieder, 2003).

²¹⁴ Ο όρος «ταυτότητα» επιλέγεται για να σηματοδοτήσει ταξινομήσεις στη βάση αναγνωρίσιμων κοινωνικών κατηγοριών καθώς και συγκεκριμένου περιεχομένου, δηλαδή ιδιοτήτων ή χαρακτηριστικών των φορέων των διάφορων ταυτοτήτων. Οι ταξινομήσεις αυτές, που μπορεί να είναι θεσμικές (στο επίπεδο του κρατικού ή του πολιτικού λόγου) όσο και άτυπες-πολιτισμικές και υφίστανται ως το αποτέλεσμα μιας διαρκούς αυτο/ετεροταξινόμησης, συνθέτουν το ερμηνευτικό πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα-φορείς των ταυτοτήτων νοηματοδοτούν το περιβάλλον τους και επιλέγουν την κατάλληλη συμπεριφορά. Περισσότερα για την κοινωνική ταυτότητα και ιδιαίτερα τη μειονοτική βλ. Γκότοβος (2003α, σσ. 101-143 · 2005, σσ. 87-98). Επίσης, ειδικότερα για την εθνική ταυτότητα των Τσιγγάνων (και δη των τσιγγανοπαίδων) ως αντίληψη και συνειδητοποίηση του εαυτού ως κοινωνική κατηγορία μέσω της οποίας εντάσσονται, νοηματοδοτούν και αλληλεπιδρούν με την ευρύτερη κοινωνία βλ. Λυδάκη (1997α).

²¹⁵ «Οι διαφορές στη γεωγραφική τοποθέτηση, στη γλώσσα, στον πολιτισμό, στις ιδέες, στις σκέψεις, στη θρησκεία, στις επιθυμίες και τις φιλοδοξίες, οδηγούν τελικά στη διάκριση και τον αποκλεισμό με αποτέλεσμα, ιεραρχώντας γλώσσα και πολιτισμό, να αποκλείονται πρόσωπα ή ομάδες από τα βασικότερα ανθρώπινα δικαιώματα. (...) Εδώ προκύπτει το ερώτημα: ποιοι μηχανισμοί και ποιες διαδικασίες επέτρεψαν σε ορισμένους πολιτισμούς να θεωρήσουν τους εαυτούς τους ανώτερους σε σχέση με άλλους, τους οποίους μάλιστα θέλησαν να εξαφανίσουν ή να κατακτήσουν. (...) Η περιθωριοποίηση και η απόρριψη των διαφορετικών νομιμοποιείται από τον εξής ορθολογισμό: οι διαφορετικοί είναι ενοχλητικοί και δημιουργούν φασαρίες και αναστατώσεις. Έτσι είναι σωστή και νόμιμη η άμυνα απέναντι σε αυ-

Πίνακας 8. Το Διαδραστικό Μοντέλο Επιπολιτισμού

		Μη-κυρίαρχη ομάδα				
Στρατηγικές επιπολιτισμού		Ενσωμάτωση	Αφομοίωση	Διαχωρισμός	Κοινωνικός αποπροσανα- τολισμός	Ατομικισμός
Κυρίαρχη ομάδα	Ενσωμάτωση	Συναινετική	Προβληματική	Συγκρουσιακή	Προβληματική	Προβληματική
	Αφομοίωση	Προβληματική	Συναινετική	Συγκρουσιακή	Προβληματική	Προβληματική
	Διαχωρισμός	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή
	Αποκλεισμός	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή	Συγκρουσιακή
	Ατομικισμός	Προβληματική	Προβληματική	Προβληματική	Προβληματική	Συναινετική

Προσαρμογή από Bourhis κ. συν. 1997

1.7 Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση

1.7.1 Από την εκπαιδευτική ανισότητα στον εκπαιδευτικό αποκλεισμό

Η μαρσαλλιανή θεώρηση της εξελικτικής διαδρομής διάκρισης και θεσμοθέτησης των δικαιωμάτων του πολίτη τοποθετεί την εκπαίδευση στο τρίτο επίπεδο κατάκτησης, αυτό των κοινωνικών δικαιωμάτων, που θεμελιώνονται κατά τη μετάβαση από το 19^ο στον 20^ο αι. και διευρύνονται σημαντικά κατά τη μεταπολεμική περίοδο της οικονομικής ευημερίας. Την περίοδο αυτή, οι αυξημένες ανάγκες του καπιταλιστικού παραγωγικού συστήματος σε εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και η ογκούμενη κοινωνική πίεση για διεύρυνση των εκπαιδευτικών ευκαιριών οδήγησαν στην «εκπαιδευτική έκρηξη» με χαρακτηριστικά όπως η αύξηση των δημόσιων επενδύσεων στην εκπαίδευση, η παροχή προνοιακών εκπαιδευτικών παροχών και η ανάπτυξη αντισταθμιστικών προγραμμάτων, η γενίκευση και η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης καθώς και η διευκόλυνση της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στα μικροαστικά και εν μέρει στα λαϊκά στρώματα.

τούς, απ' τη στιγμή που θέτουν σε κίνδυνο το οικείο σύστημα αναφορών (γλώσσα, πολιτισμό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα)». (Μπερελής, 2001, σσ. 161-162)

Η διεύρυνση των εκπαιδευτικών συστημάτων και της κοινωνικής δεξιαμενής των εκπαιδευομένων συνέστησαν καταρχάς ένα θεμελιώδη μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης και *de jure* άρσης των κοινωνικών ανισοτήτων, στο βαθμό τουλάχιστον που η εκπαίδευση, ως διαδικασία και ως μέσο εξασφάλισης ανταλλάξιμων εκπαιδευτικών τίτλων, επέτρεπε και εξασφάλιζε την κοινωνική κινητικότητα. Η άμβλυνση των θεσμοθετημένων όσο και άτυπων φραγμών στην εκπαιδευτική πρόσβαση και ο συνακόλουθος εκδημοκρατισμός των εκπαιδευτικών συστημάτων, μπορεί να οδήγησε στη διευκόλυνση της ένταξης και της παραμονής των μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα, όμως δεν αναίρεσε τον κοινωνικό, αναπαραγωγικό και κατανομητικό ρόλο του σχολείου, καθώς οι εκπαιδευτικές ανισότητες, αν και αμβλύνθηκαν, παρέμεναν και απεικάζαν τη φυλετική, κοινωνική και οικονομική ανισότητα των φορέων τους. Η επένδυση στη γνώση, ως εφαρμογή της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, και η γενίκευση-διεύρυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης στην κατεύθυνση του «σχολείου της ισότητας», όπως και η αναγνώριση της εκπαίδευσης ως δημόσιου και κοινωνικού αγαθού, δεν αναίρεσαν τις κρατούσες κοινωνικές και οικονομικές διευθετήσεις που εξακολουθήσαν να παράγουν και να αναπαράγουν θέσεις ασύμμετρης κοινωνικοοικονομικής ισχύος, οι οποίες εντός του «αξιοκρατικού» εκπαιδευτικού συστήματος απεικάζονταν ως διαφοροποιημένα επίπεδα σχολικής επίδοσης, διαφοροποιημένοι χρόνοι σχολικής παραμονής (επίπεδα φοίτησης) και διαφοροποιημένα επίπεδα σχολικής διαρροής. Ως αποτέλεσμα, η διαπιστούμενη εκπαιδευτική ανισότητα, αφού σε επίπεδο έρευνας ξεπέρασε τις συμπληγάδες των ατομοκεντρικών και ψυχολογίζουσων θεωριών που την απέδιδαν σχεδόν αποκλειστικά σε έννοιες όπως η νοημοσύνη, το ταλέντο ή τα χαρίσματα, άρχισε να συσχετίζεται με την έρευνα για την κοινωνική ανισότητα και ταυτόχρονα να γίνεται αιχμή της ευρύτερης κοινωνικής αμφισβήτησης. Η εξειδικευμένη έρευνα που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1960 σε χώρες με «σκληρά επιλεκτικά εκπαιδευτικά συστήματα, όπως οι ΗΠΑ και η Γαλλία» (Σταμέλος, 2002) αποτυπώνει εμφανώς το ρόλο της εκπαίδευσης ως μηχανισμού αναπαραγωγής των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και, παρά τους περιορισμούς που θέτει η ιστορικότητα της περιόδου,²¹⁶ εμπλουτίζει το θεωρη-

²¹⁶ Ο Σταμέλος (2002) επισημαίνει δύο χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τα επίπεδα συνάρθρωσης εκπαιδευτικής και κοινωνικής ένταξης κατά την περίοδο εκείνη, τα οποία είναι: α) η συγκρότηση της ανθρώπινης ζωής σε δύο επάλληλες περιόδους, την εκπαιδευτική και την εργασιακή και β) η συνάρθρωση εκπαίδευσης και εργασίας, καθώς το επίπεδο της πρώτης καθόριζε εν πολλοίς τις συγκεκριμένες θέσεις της δεύτερης. Στην εποχή του ύστερου ή μετανεωτερικού καπιταλισμού, η αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου απαιτεί τη συνεχή επικαιροποίηση γνώσεων και δεξιοτήτων στο πλαίσιο της δια βίου εκπαίδευσης, καθιστώντας την εκπαιδευτική εμπειρία αναπόσπαστο και διαρκές κομμάτι της επαγγελματικής και κοινωνικής ζωής. Επίσης, παρατηρείται αποσύνδεση των εκπαιδευτικών τίτλων από την εργασιακή κατάσταση των κατόχων τους, που εκφράζεται ως ανεργία, ετεροαπασχόληση ή υποαπασχόληση των πτυχιούχων. Οι επισημάνσεις αυτές αποτυπώνουν εμφανείς περιορισμούς στις διατυπωμένες θεωρίες περί εκπαιδευτικής ανισότητας, φρονούμε όμως πως δεν αναιρούν τις θεμελιακές συσχετίσεις που αυτές αποτυπώνουν.

τικό πλαίσιο μελέτης της εκπαιδευτικής ανισότητας με ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις.²¹⁷

Βαθμιαία, η έρευνα για την εκπαιδευτική ανισότητα μεταπίπτει στο πεδίο της σχετικής έρευνας για τον αποκλεισμό, επιδιώκοντας να αποβάλλει τόσο το ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο των αλληλοσυγκρουόμενων θεωριών περί κοινωνικής ανισότητας, αλλά και να εντάξει τις μικρο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης, που φιλοδοξούσαν να καλύψουν το μεθοδολογικό κενό που άφηναν οι θετικιστικά προσανατολισμένες θεωρίες της αναπαραγωγής. Ως αποτέλεσμα, η μικρο-ανάλυση του σχολείου και η μελέτη της αλληλεπίδρασης, των κινήτρων, των επικοινωνιακών κωδίκων και άλλων στοιχείων, σύμφωνα με θεωρίες όπως π.χ. της συμβολικής αλληλεπίδρασης, έρχονται να αμφισβητήσουν (ή να μετριάσουν) την επίδραση των μακρο-κοινωνικών δομών και να αναδείξουν τον τρόπο με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα δομούν την κοινωνική (συνεπώς και την εκπαιδευτική) πραγματικότητα. Πέραν των μεθοδολογικών περιορισμών που και αυτές οι προσεγγίσεις εμφάνιζαν, η θετική συνεισφορά τους ανέδειξε το ρόλο της καθημερινότητας στη σχολική ζωή καθώς και πτυχές του ζητήματος της ανισότητας που δεν ήταν δυνατόν να εξιχνιαστούν από τις μακρο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις.

Παράλληλα όμως με τις επιστημολογικές αναζητήσεις για την ερμηνεία της εκπαιδευτικής ανισότητας, οι πολιτικές εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο επηρέασαν τον τρόπο ερμηνείας και αντιμετώπισης του θέματος. Η ανάδυση του νεοφιλελευθερισμού ως του κατισχύοντος οικονομικού παραδείγματος, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και εντεύθεν, και η ανάδειξη της αγοράς ως κυρίαρχου ρυθμιστή των κοινωνικών (άρα και των εκπαιδευτικών) σχέσεων οδήγησε, παράλληλα με την αλλαγή του *επιστημολογικού παραδείγματος*, στη μετάβαση από τη διερεύνηση του αποκλεισμού στη διερεύνηση της σχολικής αποτυχίας και της σχολικής εγκατάλειψης, συναρτώντας τες όμως όχι με μακρο-κοινωνικά χαρακτηριστικά αλλά με ενδοσχολικούς παράγοντες που επηρεάζουν και καθορίζουν την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου (Δαφέρμος, 2003).

Εν πρώτοις, την περίοδο αυτή παρουσιάζεται μια φαινομενική αντινομία. Εθνικές κυβερνήσεις αλλά και διεθνείς οργανισμοί, αναγνωρίζοντας την αξία της εκπαίδευσης ως μέσου για την αντιμετώπιση των δυσλειτουργιών της οικονομικής ολοκλήρωσης και τον περιορισμό των επιπτώσεων των ακραίων κοινωνικών αντιθέσεων, επενδύουν

²¹⁷ Αναφερόμαστε κυρίως σε θεωρίες της αναπαραγωγής, τόσο στο χώρο της μαρξίζουσας διάνοησης όπως του Bourdieu και του Althusser, αλλά και στις προσεγγίσεις φιλελεύθερων κοινωνιολόγων όπως ο Coleman, οι Bowls και Gintis κ.ά., που έδειξαν την επίδραση της κοινωνικοοικονομικής προέλευσης των μαθητών στη σχολική τους επίδοση, στις ευκαιρίες μάθησης και στο μελλοντικό τους επάγγελμα. Για μια περιεκτική σύνοψη των σχετικών θεωριών βλ. Δαφέρμος (2003), Φραγκουδάκη (1985). Επίσης στα κείμενα των Bourdieu (1997, 1985), Bourdieu & Passeron (1993), Bowles & Gintis (2002), Coleman (1988).

στην ανάπτυξη μηχανισμών διατήρησης του μαθητικού πληθυσμού στο εκπαιδευτικό σύστημα καθώς και στη διεύρυνση της εκπαιδευτικής περιόδου των πολιτών, μέσω προγραμμάτων δια βίου εκπαίδευσης, η οποία αναδεικνύεται παγκοσμίως ως κυρίαρχη έννοια στο χώρο της εκπαίδευσης από τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν (Σταμέλος, 2002). Ωστόσο, καθώς η εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα έχει αξία χρήσης στην αγορά του κεφαλαιοκρατικού καπιταλισμού, τα ζητήματα της εκπαίδευσης έλαβαν συνακόλουθες αξιολογικές διαστάσεις, στο μέτρο που ο άνθρωπος, ως υποκείμενο της εργασίας, απαιτείται να προετοιμαστεί για τις διαφοροποιημένες θέσεις της μισθωτής εργασίας, αποκτώντας τις απαραίτητες θεωρητικές γνώσεις και δεξιότητες αλλά και υιοθετώντας συνάμα το σύστημα των κυρίαρχων αξιών, που αποτυπώνει ρητά ή άρρητα το σύστημα των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Μεταπίπτει λοιπόν το θέμα του εκπαιδευτικού αποκλεισμού στη μελέτη αρχικά της σχολικής αποτυχίας και ακολούθως της σχολικής αποτελεσματικότητας,²¹⁸ προβάλλοντας τεχνοκρατικά μια εργαλειακή αντιμετώπιση της εκπαίδευσης, εναρμονισμένη σε ένα νεο-λειτουργισμό που με όρους τεχνοκρατικού αντικειμενισμού γίνεται όλο και λιγότερο κριτικός για τους θεσμικούς και εξωθεσμικούς παράγοντες αποκλεισμού, αναδεικνύοντας από την άλλη τις εργαλειακές και διαχειριστικές του προτεραιότητες σε έναν κατ' επίφαση εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης, που μεταλλασσόμενος από στοιχείο της κοινωνικής αμφισβήτησης κατέληξε να είναι αντικείμενο-στόχος του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος (Δαφέρμος, 2003 · Σταμέλος, 2002).

Παρά τις διαφορετικές ερμηνείες στις οποίες προβαίνουν, όλες οι προαναφερθείσες επιστημολογικές αλλά και πολιτικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης συγκλίνουν στη διαπίστωση σχετικά με τις δυνατότητές της να επιτελέσει συγκεκριμένες κοινωνικές λειτουργίες, οι οποίες ωστόσο άλλοτε κρίνονται ως δίκαιες και αναγκαίες και άλλοτε ως ανισοποιητικές διαδικασίες που συγκροτούν και αναπαράγουν την κοινωνική διαστρωμάτωση και τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας (Βλάχου, 1991· Μαυρίδης Μ., 2006). Σε κάθε περίπτωση όμως, και ανεξαρτήτως των υιοθετούμενων ερμηνειών, ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση συνδέεται πολλαπλώς και αιτιακά με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οποιαδήποτε μορφή και ορολογία κι αν χρησιμοποιείται για να αποτυπωθεί ή να «καμουφλαριστεί» αυτή η μορφή αποκλεισμού, όπως *σχολική αποτυχία, χαμηλή επίδοση, συστηματική απουσία από το σχολείο, σχολική διαρροή, πρόωρη εγκατάλειψη, διακοπή*, αυτή συνιστά την πιο «βδελυρή πλευρά του κοινωνικού αποκλεισμού», η οποία αφορώντας κατ' ουσίαν τα παιδιά «προοιωνίζει την αδυσώπητη αναπαραγωγή των κοινωνικών-οικονομικών αρνητικών συνθηκών που ταλανίζουν τη σύγχρονη εποχή» (Παπάνης κ. συν., 2009, σ. 385).

²¹⁸ Χωρίς όμως να προσδιορίζεται εμφανώς, *αποτελεσματικότητα για ποιον;*

Πώς προσδιορίζουμε όμως τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό και ποιες μορφές αυτός λαμβάνει; Εκκινώντας από τη μαρσαλλιανή θεώρηση της εξελικτικής διαδρομής διάκρισης και θεσμοθέτησης των δικαιωμάτων του πολίτη, την οποία θέσαμε ως εισαγωγή της ενότητας αυτής, μπορούμε να ορίσουμε τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό ως κατάσταση αλλά και διεργασία παρεμπόδισης απορρόφησης του κοινωνικού και δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης (Τσιάκαλος, 1998, σ. 58). Αν αποδεχθούμε την υπόθεση πως όσο λιγότερο δημόσιο και κοινωνικό πλούτο απορροφά ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διολισθήσει σε συνθήκες φτώχειας (ό.π. σελ. 59), και έχοντας ήδη καταδείξει τη σχέση της τελευταίας με τον κοινωνικό αποκλεισμό, ως αποτέλεσμα μακροκοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διεργασιών,²¹⁹ εύλογα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως υπάρχει σχέση μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και εκπαίδευσης, καθώς «η ύπαρξη του πρώτου οδηγεί στην έλλειψη της δεύτερης και η έλλειψη της δεύτερης οδηγεί σταθερά στη διολίσθηση στον πρώτο» (Τρέσσου, 2009, σ. 241).

Βέβαια, καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι μονοδιάστατη κατάσταση αλλά το αποτέλεσμα της δυναμικής διασύνδεσης επιμέρους παραγόντων, οι διαδρομές και κυρίως η κατεύθυνση των αιτιακών σχέσεων μεταξύ αυτού και του εκπαιδευτικού αποκλεισμού είναι συγκεχυμένες, συχνά μη-ορατές και μη-ανιχνεύσιμες. Για να προσεγγίσουμε επαρκώς το πλαίσιο αυτής της διασύνδεσης οφείλουμε καταρχάς να προσδιορίσουμε τις μορφές που λαμβάνει ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός υπό το περιεχόμενο εννοιών όπως αυτές που προαναφέραμε, δηλαδή σχολική αποτυχία, χαμηλή επίδοση, συστηματική απουσία από το σχολείο, σχολική διαρροή, πρόωρη εγκατάλειψη, διακοπή, οι οποίες όμως ως κοινωνιολογικοί όροι²²⁰ δεν είναι μονοδιάστατοι, καθώς βρίσκονται σε άμεση σχέση με τον τρόπο που μια ορισμένη κοινωνία αντιλαμβάνεται και ρυθμίζει τα εκπαιδευτικά της ζητήματα σε μια συγκεκριμένη περίοδο, και ορίζονται μόνον επιχειρησιακά, δηλαδή λειτουργικά, όταν υπάρχει ανάγκη μέτρησής τους και πάντα εντός της σχετικότητας του ιστορικού χρόνου.²²¹ Ακολουθώντας, θα αναζητήσουμε αδρομερώς τους παράγοντες που σχετίζονται με τις διάφορες μορφές εκπαιδευτικού αποκλεισμού και, τέλος, θα δούμε πώς αυτός συναρτάται ειδικά με την απασχόληση, η οποία θεωρείται γενικώς ως ισχυρός κοινωνικός ομογενοποιητής.

²¹⁹ Βλ. την ενότητα 1.6.1.1-*Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: αναζητώντας την αιτιώδη συνάφεια*.

²²⁰ Η χρήση διαφορετικών ορισμών και η ποικιλία σχετικών όρων για τον αποκλεισμό ή τη διαρροή των μαθητών από το εκπαιδευτικό σύστημα συναρτάται ανάλογα με την έμφαση που αποδίδεται σε επιμέρους παραμέτρους του φαινομένου που σχετίζονται με τα αίτια, τις συνθήκες, τη διάρκεια, τη βαθμίδα εκπαίδευσης, τη χρονική στιγμή της διαρροής κ.λπ. Για το εύρος των επιλεγόμενων ορισμών όσο και των μεθόδων μέτρησης της σχολικής διαρροής βλ. σχετ. στο PLANET A.E. (2007).

²²¹ Υπό αυτήν την έννοια κάτι αντίστοιχο με το στοιχείο της *σχετικότητας* με το οποίο ο A. B. Atkinson (1998a, σσ. 13-14) προσδιορίζει την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση μπορεί να είναι θεσμοθετημένος, όταν αφορά τυπικές προϋποθέσεις που καθορίζουν εξαρχής τη δυνατότητα πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα, είτε άτυπος, μέσα από μη-θεσμικές διαδικασίες που αφορούν άρρητες αλλά κατισχύουσες κοινωνικές και εκπαιδευτικές πρακτικές, οι οποίες καθορίζουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις ή επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος (Σταμέλος, 2002). Στην πρώτη περίπτωση, η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα αποκλείεται εξαρχής για τα παιδιά συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, είτε ρητώς είτε κατ' επίκληση νόμων και διατάξεων που καθορίζουν ένα πλέγμα προϋποθέσεων μη-εφικτό ή έξω από την κουλτούρα της συναλλακτικής σχέσης των ομάδων αυτών με τη δημόσια διοίκηση.²²² Στη δεύτερη περίπτωση, ο αποκλεισμός συμβαίνει εντός του εκπαιδευτικού συστήματος και αφορά τόσο ενεργητικές πρακτικές περιθωριοποίησης μαθητών από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή με ειδικά μαθησιακά χαρακτηριστικά, όσο και παθητικές πρακτικές που οφείλονται στην αδυναμία του σχολείου να ανταποκριθεί επαρκώς στις μαθησιακές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες των μαθητών του ή στη δημιουργία αρνητικού κλίματος προς αυτούς, ώστε βαθμιαία οι τελευταίοι να «αναγκάζονται» να αποχωρήσουν από το σχολείο. Τέλος, η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, οι εξεταστικοί φραγμοί και η αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών επενδύσεων ως ατομικών οικονομικών επενδύσεων αποκλείουν μερίδα μαθητών από το να διέλθουν επιτυχώς όλα τα στάδια της δημόσιας, και θεωρητικά ανοιχτής και προσβάσιμης σε όλους, εκπαίδευσης (Τρέσσου, 1998, σ. 639 · 2009, σ. 243).²²³

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός συνιστά μια μακροχρόνια και πολυσύνθετη διαδικασία *απεμπλοκής* από το εκπαιδευτικό σύστημα, η οποία δύναται να εκτείνεται σε όλες τις φάσεις και τα επίπεδα αυτού, με έμφαση βέβαια στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και προκύπτει ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης δυο ομάδων παραγόντων (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2008, σ. 4). Η πρώτη ομάδα σχετίζεται με κοινωνικούς παράγοντες και αφορούν την κοινωνικοοικονομική προέλευση των μαθητών και τα συναρτώμενα με αυτήν χαρακτηριστικά, όπως εθνική καταγωγή, οικογενειακή κινητικότητα, αστάθεια οικογενειακού περιβάλλοντος, μειωμένες προσδοκίες, αρνητική στάση ή αδιαφορία των γονέων για την εκπαίδευση και βέβαια καταστάσεις όπως ανεργία, μονογονεϊκές οικογένειες κ.λπ. Η δεύτερη

²²² Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας μορφής αποκλεισμού είναι τα προσκόμματα εγγραφής τσιγγανοπαίδων στα σχολεία, κατ' επίκληση των σχετικών διατάξεων για τα δικαιολογητικά εγγραφής. Το θέμα αυτό θα αναλυθεί επαρκώς στο σχετικό κεφάλαιο για την εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων.

²²³ Η σχέση εκπαίδευσης και φτώχειας αποτυπώνεται ευκρινώς στα ποσοστά κατανομής του φτωχού πληθυσμού τα οποία βαίνουν μειούμενα όσο ανεβαίνει το επίπεδο των σπουδών, υπολειπόμενα εμφανώς από τα αντίστοιχα ποσοστά του μη-φτωχού πληθυσμού της χώρας. Επίσης, στο επίπεδο της διαγενεακής εκπαιδευτικής κινητικότητας ο φτωχός πληθυσμός εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά εκπαιδευτικής στασιμότητας και εκπαιδευτικής καθοδικής κινητικότητας, όπως και χαμηλότερο ποσοστό εκπαιδευτικής ανοδικής κινητικότητας, έναντι του μη-φτωχού πληθυσμού (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2008, σσ. 10-11).

ομάδα παραγόντων αφορά τη λειτουργία του σχολείου και την εμπειρία που αποκομίζουν από αυτό συγκεκριμένες ομάδες μαθητών και αποτυπώνεται σε χαρακτηριστικά όπως η χαμηλή σχολική επίδοση, η συχνή αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος, οι συχνές απουσίες, τα προβλήματα πειθαρχίας, το μειωμένο ενδιαφέρον, οι συγκρούσεις με συμμαθητές και εκπαιδευτικούς κ.λπ. και βέβαια το περιεχόμενο και τα δομικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως αναλυτικά προγράμματα, διαδικασίες αξιολόγησης, τρόπος μετάβασης μεταξύ εκπαιδευτικών βαθμίδων, ανάγκη για ιδιωτικές δαπάνες εκπαίδευσης, γεωγραφικές ανισότητες κ.λπ.

Η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας συσχετίζει τη διαδικασία του εκπαιδευτικού αποκλεισμού με επιμέρους μετρήσιμους δείκτες, μεταξύ των οποίων ως σημαντικότεροι αναδεικνύονται η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και η χαμηλή επίδοση (Σταμέλος, 1999, σ. 313 · Χρυσάκης, 1996, σ. 88).²²⁴ Η πρώτη περίπτωση, για την οποία εναλλακτικά χρησιμοποιούνται και όροι όπως *διακοπή*, ή *σχολική διαρροή*, αναφέρεται στις περιπτώσεις μη-ολοκλήρωσης των ετών και των επιπέδων εκπαίδευσης που ορίζονται ως ελάχιστο αναγκαίο εκπαιδευτικό προαπαιτούμενο για τους νέους κάθε συντεταγμένης κοινωνίας.²²⁵ Μπορεί να συμπεριλαμβάνει τόσο περιπτώσεις μη-αρχικής εγγραφής των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα όσο κυρίως την εγκατάλειψη στα διάφορα στάδια αυτού, ιδιαίτερα κατά τη μετάβαση από το ένα επίπεδο στο άλλο.²²⁶ Η δεύτερη περίπτωση αφορά τη βαθμολογία ή τη γενικότερη αξιολόγηση που

²²⁴ Φυσικά οι επιλεγόμενοι δείκτες δεν είναι οι μόνοι, καθώς παράλληλα αξιοποιούνται και άλλοι όπως π.χ. η σχολική στασιμότητα, δηλαδή η απόρριψη και επανάληψη μιας τάξης (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2009, σσ. 349-350 · Τουρτούρας, 2005, σσ. 20-25) ή ο αναλφαριθμητισμός (Σιπητάνου, 2007 · Φακιολιάς, 2006). Πέραν του γεγονότος ότι οι επιλεγόμενοι κάθε φορά δείκτες συχνά δεν επιδέχονται απόλυτο και καθολικά αποδεκτό ορισμό, αναγνωρίζουμε πως αξιοποιούνται διασταλτικά ή εναλλακτικά με άλλα στοιχεία για να αποτυπώσουν πτυχές της ίδιας κατάστασης, δηλαδή της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου. Η επιλογή των δύο συγκεκριμένων δεικτών, για τις ανάγκες και μόνο της διατριβής αυτής, ως αντιπροσωπευτικών της κατάστασης του εκπαιδευτικού αποκλεισμού εκτιμούμε πως αποτυπώνει αφενός το πλέγμα των θεσμικών και μη προσκομμάτων που κρατούν ή εξωθούν τους νέους μακριά από την εκπαίδευση (εγκατάλειψη), αφετέρου την εσωτερική ταξινομική λειτουργία του εκπαιδευτικού μηχανισμού που μέσω της αξιολόγησης κατευθύνει επιλεκτικά ή ακόμα και αποκλείει από διάφορα επίπεδα σπουδών (χαμηλή επίδοση).

²²⁵ Στο επίπεδο της Ε.Ε. υιοθετείται ευρέως ο ορισμός της EUROSTAT σύμφωνα με τον οποίο η σχολική διαρροή ορίζεται ως η εγκατάλειψη του σχολείου πριν την ολοκλήρωση του κατώτερου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (PLANET A.E., 2007, σ. 14). Ωστόσο, ο δείκτης αυτός δεν αποτυπώνει τα αίτια της διαρροής (π.χ. αριθμό απουσιών, χαμηλή επίδοση, εισοδο στην αγορά εργασίας, λόγους υγείας, προσωπικές ή κοινωνικές διευθετήσεις) όπως επίσης και δεν καταγράφει το ποσοστό των μαθητών που τυχόν επιστρέφουν σε επόμενα χρόνια στο εκπαιδευτικό σύστημα. Συμπληρωματικά, αξιοποιείται ο *δείκτης συγκράτησης* ο οποίος αποδίδει το ποσοστό των μαθητών που παρακολουθούν τα μαθήματα και λαμβάνουν μέρος στις τελικές εξετάσεις κάθε σχολικού έτους (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2010, σ. 218).

²²⁶ Η αρχική μη εγγραφή στο σχολείο είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία, κατά τη δεκαετία του 1990 ένα ποσοστό της τάξης του 3% των παιδιών που θα έπρεπε να εγγραφούν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν παρουσιάστηκαν στο σχολείο. Η εκτίμηση είναι πως τα παιδιά αυτά ανήκαν σε ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες όπως οι Τσιγγάνοι και οι μετανάστες (Σταμέλος, 2002). Οι διευθετήσεις στις οποίες προέβη το ελληνικό κράτος κατά το επόμενο διάστημα και αφορούσαν αφενός στη διευκόλυνση της εγγραφής των μεταναστών μαθητών ανεξαρτήτως της ύπαρξης νομιμοποιητικών ή άλλων εγγράφων της παραμονής τους στη χώρα καθώς και οι υποστηρικτικές δομές και οι δράσεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο σχετικών προγραμμάτων παρέμβασης που απευθύνονταν στις

λαμβάνουν οι μαθητές στα επιμέρους γνωστικά αντικείμενα και στα στάδια (τάξεις ή επίπεδα) των σπουδών τους. Μέσα από διαδοχικές διαδικασίες εξετάσεων και διαγωνισμών, η ακαδημαϊκή επίδοση και η συναρτώμενη με αυτήν βαθμολογία αναδεικνύεται ως ο καθοριστικότερος παράγοντας και μέσο επιλεκτικής κατεύθυνσης των μαθητών σε διαφοροποιημένα επίπεδα και είδη σπουδών αλλά και συχνά στην εγκατάλειψη αυτών.²²⁷ Κοινός τόπος και των δύο περιπτώσεων είναι η σταδιακή έκπτωση και η ακύ-

ομάδες αυτές (π.χ. σχετικά προγράμματα για παλιννοστούντες, Τσιγγάνους κ.λπ.) σχεδόν εκμηδένισαν το ποσοστό αυτό. Μολονότι δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό των παιδιών που δεν εγγράφονται στο σχολείο, η μελέτη του δείκτη σχολικής διαρροής στο δημοτικό για την εξαετία 2002-2007 αποτυπώνει μια μέση τιμή της τάξης του 0,63% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού που εγκαταλείπει αδικαιολόγητα τη φοίτησή του, οδηγώντας μας έμμεσα στο συμπέρασμα πως το ποσοστό της μη αρχικής εγγραφής αναμένεται να είναι ακόμα χαμηλότερο. Βέβαια, στο επίπεδο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (δημοτικό και γυμνάσιο) το σωρευτικό ποσοστό της σχολικής διαρροής ανέρχεται στο 4,8%, με τους μαθητές που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους στο γυμνάσιο να είναι κατά επτά φορές περισσότεροι αυτών που εγκαταλείπουν στο δημοτικό. Είναι ενδεικτικό πως για το συγκεκριμένο διάστημα (2002-2007) ένα σύνολο 107.307 μαθητών διέκοψαν αδικαιολόγητα τη φοίτησή τους στην υποχρεωτική εκπαίδευση και ακόμα κι αν ένα μεγάλο μέρος αυτών επανήλθαν αργότερα, το γεγονός και μόνο της διακοπής αναμένεται να αποτέλεσε βασικό ανασταλτικό παράγοντα για την ομαλή εξέλιξη της μαθητικής τους ζωής. Στο επίπεδο του Γενικού Λυκείου το αντίστοιχο ποσοστό διαρροής ανέρχεται στο 1,87% και στα ΤΕΕ 12,32%, αποτυπώνοντας τις έντονες εσωτερικές ανισότητες του ανώτερου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2009, σσ. 347-348).

²²⁷ Ο ρόλος και η φύση της αξιολόγησης στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα στο επίπεδο της αξιολόγησης των εκπαιδευομένων, έχει αποτελέσει αντικείμενο πλήθους ερευνών. Πέραν των διαπιστωμένων ανεπαρειών και ελλείψεων των παραδοσιακών μορφών αξιολόγησης και της σχετικής συζήτησης σε τεχνικό επίπεδο για την ανάδειξη νέων, εναλλακτικών και πληρέστερων μέσων και μεθόδων που θα αποτυπώνουν ευκρινέστερα και αντικειμενικότερα την πρόοδο των εκπαιδευομένων (Κασσωτάκης, 1997 · Καψάλης, 1987), η διαδικασία της αξιολόγησης αυτή καθ' αυτή έχει αποτελέσει για πολλούς μέρος της σχετικής συζήτησης για την ανισότητα στην εκπαίδευση. Οι διάφορες προσεγγίσεις εκτείνονται από τις δομολειτουργικές θέσεις για την κοινωνική και παιδαγωγική σημασία της αξιολόγησης στα πλαίσια της μεγιστοποίησης των επενδύσεων ανάπτυξης του ανθρώπινου κεφαλαίου και της κοινωνικής λογοδοσίας, έως τις ταξικά προσανατολισμένες θεωρίες της αναπαραγωγής, σύμφωνα με τις οποίες «η κοινωνική πυραμίδα αναπαράγεται με ακρίβεια στη βαθμολογία των δασκάλων, στα αποτελέσματα των διαγωνισμών και εξετάσεων, στην κοινωνική σύνθεση των φοιτητών» (Φραγκουδάκη, 1985, σ. 151). Η σχέση της χαμηλής επίδοσης με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό μπορεί να εικαστεί έμμεσα μέσω της αποδοχής του φαινομένου της *αυτοεκπληρούμενης προφητείας*, καθώς οι συσσωρευμένες αποτυχίες στις σχολικές δοκιμασίες και οι χαμηλές επιδόσεις συσχετίζονται με χαμηλό αυτοσυναίσθημα και συχνά με πρόωρη διακοπή της φοίτησης. Επίσης, η προαγωγή από τη μια τάξη στην άλλη και από το ένα επίπεδο εκπαίδευσης στο επόμενο απαιτεί την επίτευξη μιας ελάχιστης βαθμολογικής βάσης, η οποία συνάγεται από τα αποτελέσματα των αξιολογήσεων του μαθητή, έτσι ώστε οι μαθητές που δεν την εξασφαλίζουν να απορρίπτονται (στασιμότητα) και να αναγκάζονται σε επανάληψη της τάξης ή να εξωθούνται έμμεσα στην εγκατάλειψη του σχολείου ή στην καλύτερη περίπτωση στην καταφυγή στα εσπερινά γυμνάσια και λύκεια (Κάτσικας, 1998, σ. 450 · Χρυσάκης, 1996, σ. 97). Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε πως η ανεμπόδιστη προαγωγή από τάξη σε τάξη στο δημοτικό σχολείο κατά τα τελευταία χρόνια είχε θετικό αποτέλεσμα στη συγκράτηση του συνόλου σχεδόν των μαθητών σε αυτό (Χρυσάκης, 1996, σ. 101). Ωστόσο, στο ενιαίο και ανοικτό σε όλους δημοκρατικό σχολείο ενυπάρχουν κλειδες κατηγοριοποίησης των μαθητών, οι οποίες φαίνεται να αποκτούν βαρύτητα ευθέως ανάλογη με το επίπεδο των σπουδών. Για την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα είναι χαρακτηριστικό πως ο *Δείκτης χαμηλής επίδοσης* (το ποσοστό των μαθητών που προάγονται με χαρακτηρισμό *μέτρια* ή απορρίπτονται) και ο *Δείκτης συγκράτησης* (το ποσοστό των μαθητών που παρακολούθησαν μέχρι τέλος του έτους στο δημοτικό ή προσήλθαν στις εξετάσεις στη Β/θμια και προήχθησαν με βαθμό *άριστα- πολύ καλά- καλά*) κινούνται αντίρροπα.

	Δημοτικό	Γυμνάσιο	Γεν. Λύκειο	ΤΕΕ
Δείκτης χαμηλής επίδοσης	0,3	16,6	35,0	54,9
Δείκτης συγκράτησης	99,5	96,0	97,8	83,2

ρωση του δικαιώματος της μάθησης. Κατ' ουσίαν, η πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου αναφέρεται στην έλλειψη των εφοδίων που κρίνονται απαραίτητα για τη συνέχιση των σπουδών στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες, την παρακολούθηση προγραμμάτων εκπαιδευτικής κατάρτισης αλλά ακόμα και τη δυνατότητα ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας σε δραστηριότητες χαμηλών απαιτήσεων (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2008, σ. 3). Οι συνέπειες που επιφέρει εκτείνονται τόσο σε ατομικό επίπεδο, αποστερώντας τα άτομα από διαδικασίες και πόρους που σχετίζονται εν γένει με την κοινωνικοποίηση, τη συναισθηματική ωριμότητα, την πνευματική καλλιέργεια και, βεβαίως, την κοινωνική και επαγγελματική τους κινητικότητα, όσο βέβαια και σε κοινωνικό επίπεδο, καθώς τα υψηλά ποσοστά πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου επιφέρουν μακροχρόνιες επιπτώσεις στις κοινωνικές εξελίξεις και στην οικονομική ανάπτυξη, καθιστώντας την αντιμετώπιση του φαινομένου ως διακριτό (και διακεκριμένο) πολιτικό στόχο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2011α).²²⁸ Το πλέγμα όλων αυτών των συνεπειών του εκπαιδευτικού αποκλεισμού φαίνεται πως είναι εξαιρετικά ευρύ και με αλληλοσυνδεόμενες πτυχές (Νικολάου, 2009, σσ. 289-291), συνιστώντας μια πολυπαραγοντική διεργασία, τόσο στο επίπεδο των αποτελεσμάτων όσο και στο επίπεδο των αιτιών.

1.7.2 Εκπαίδευση και απασχόληση

Από το εύρος αυτών των συνεπειών, που επιγραμματικά προαναφέραμε, θα αναλύσουμε ακροθιγώς τη σχέση του εκπαιδευτικού αποκλεισμού με την απασχόληση, καθώς σύμφωνα με την προηγηθείσα ανάλυσή μας για την οικονομική διάσταση του κοινωνι-

Ενδεικτικά για την περίοδο 2006-2008 τα ποσοστά των δεικτών αυτών για τις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης αποτυπώνονται στον παραπάνω πίνακα (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2010, σσ. 219, 224). Παρατηρούμε λοιπόν πως το θέμα της επίδοσης και επομένως της αξιολόγησης των μαθητών αποτελεί σημαντικό παράγοντα τόσο για τη διασφάλιση της ποιότητας στην εκπαίδευση όσο και για τον καθορισμό σε μεγάλο βαθμό της εκπαιδευτικής πορείας (και συνακόλουθα και της επαγγελματικής) των μαθητών. Για το θέμα της σχέσης σχολικής αποτυχίας, κοινωνικού αποκλεισμού και αξιολόγησης των μαθητών βλ. επίσης και το κείμενο των Λάμνια & Τσατσαρώνη (1999).

²²⁸ Η σύνδεση της εκπαίδευσης με την απασχόληση παραμένει ένας από τους σημαντικότερους στόχους της ευρωπαϊκής πολιτικής για την εκπαίδευση, στο πλαίσιο προώθησης της συνολικής ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας. Ωστόσο, η επιδίωξη αυτή καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής σε ένα εκπαιδευτικό και εργασιακό τοπίο που χαρακτηρίζεται από την ακόλουθη αντινομία. Ενώ οι κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση υπό μορφή μαθητικής διαρροής, σχολικής εγκατάλειψης και χαμηλών εκπαιδευτικών δεικτών παραμένουν και εξακολουθούν να πλήττουν δυσανάλογα τα παραδοσιακά ασθενή κοινωνικά στρώματα, την ίδια στιγμή οι μεγάλες, και κατεξοχήν ιδιωτικές εκπαιδευτικές επενδύσεις, που οδηγούν στον πληθωρισμό εκπαιδευτικών τίτλων δείχνουν να είναι χωρίς ουσιαστικό και συμβολικό αντίκρυσμα. Μια μεγάλη κατηγορία υπερ-εκπαιδευμένων πολιτών ετεροαπασχολούνται, υποαπασχολούνται ή παραμένουν άνεργοι, αποτυπώνοντας την απορρύθμιση του εκπαιδευτικού μηχανισμού, σε μια κατάσταση που εμβληματικά μπορεί να αποδοθεί ως μετάβαση «από την εποχή του “μάθε παιδί μου γράμματα” στους “προλετάριους με διδακτορικό”» (Φωτόπουλος, 2010, σ. 197). Σε καμιά περίπτωση, βέβαια, η παραπάνω επισήμανση δεν αναιρεί το ρόλο της εκπαίδευσης ως αναγκαίας (πλην όμως όχι και ως επαρκούς, όπως φαίνεται) συνθήκης για την εργασιακή ένταξη των ατόμων, αφού η έλλειψη αυτής ή οι διαβαθμίσεις των εκπαιδευτικών τίτλων σχετίζονται επαρκώς με δείκτες όπως ο ατομικός μισθός, τα ποσοστά ανεργίας κ.λπ. Βλ. σχετικά Ασημακοπούλου (2009), Βλάχου (1991), Ευστράτογλου (2010), Κετσετζοπούλου & Μπούζας (1996), Μπαλούρδος, Σούλης και Χρυσάκης (1998), Πλειός (1999), Φωτόπουλος (2010), Χατζηγιάννη και Βαλάση (2008).

κού αποκλεισμού και τη σχέση της με την εργασία, αυτή αναδεικνύεται ως ισχυρός κοινωνικός ομογενοποιητής, έστω και με τους περιορισμούς που επιφέρουν οι σύγχρονες μορφές κατάταμής της (Atkinson A. B., 1998b · Wacquant, 1996, 1999, 2000, 2008).

Εκκινώντας το συλλογισμό μας παραγωγικά, θα αναφερθούμε στη σχέση του εκπαιδευτικού αποκλεισμού με την εργασία, κατ' ουσίαν στη σχέση εκπαίδευσης και εργασίας, διερευνώντας αρχικά το ευρύτερο επίπεδο της σχέσης μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης.

Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη έχει μελετηθεί τόσο σε μικρο-οικονομικό όσο και σε μακρο-οικονομικό επίπεδο.²²⁹ Τα πορίσματα της σχετικής βιβλιογραφίας αποτυπώνουν εμφανώς τη σχέση μεταξύ των δύο παραμέτρων, παρόλο που συχνά οι μακρο-οικονομικές μελέτες δίστανται ως προς την κατεύθυνση της αιτιότητας της σχέσης αυτής (Hannum & Buchmann, 2005, σ. 335). Έτσι, ορισμένες έρευνες παρουσιάζουν τη μεταβολή στο μέσο επίπεδο εκπαίδευσης μιας χώρας ως το σημαντικότερο προσδιοριστικό παράγοντα της οικονομικής της ανάπτυξης, ενώ άλλες υποστηρίζουν πως η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί συνάρτηση του αρχικού επιπέδου εκπαίδευσης (Χατζηδήμα, 2002, σ. 159).²³⁰ Ανεξάρτητα όμως από την πορεία της αιτιότητας, διαπιστώνεται η θετική συνάφεια μεταξύ του αριθμού των ετών εκπαίδευσης του πληθυσμού μιας χώρας και του επιπέδου της οικονομικής της ανάπτυξης. Ιδιαίτερα οι μελέτες που αναγνωρίζουν την επένδυση της εκπαίδευσης επί του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης διαπιστώνουν ποικίλα αποτελέσματα, ανάλογα με τα επίπεδα γενίκευσης της εκπαίδευσης στον πληθυσμό μιας χώρας. Έτσι, τα υψηλά ποσοστά εμπλοκής του πληθυσμού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση συνδέονται με τον εκδημοκρατισμό και την τεχνολογική αλλαγή, ενώ η γενίκευση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εμφανίζει ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα στα δημογραφικά χαρακτηριστικά και στο επίπεδο υγείας του πληθυσμού (Hannum & Buchmann, 2005, σ. 348).

Οι πρωταρχικές προσεγγίσεις για τη σχέση εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης ενοποιούνται στο πλαίσιο ανάλυσης που προτείνει η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου και συναινούν στη διαπίστωση πως οι δαπάνες για την εκπαίδευση συνιστούν μια έμμεσα παραγωγική επένδυση, διότι αναμένεται να αποφέρουν αποδόσεις μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και γενικότερα της οικονομί-

²²⁹ Η μικρο-οικονομία μελετά τη συμπεριφορά των οικονομικών μονάδων και αναφέρεται στα επιμέρους οικονομικά μεγέθη όπως τιμές προϊόντων, μισθοί και ημερομίσθια, παραγωγή, κατανάλωση κ.λπ. Η μακρο-οικονομία αναφέρεται στα συνολικά μεγέθη μιας οικονομίας όπως το συνολικό εισόδημα (Α.Ε.Π.), η συνολική απασχόληση, οι επενδύσεις κ.λπ. και στον τρόπο με τον οποίο τα μακρο-μεγέθη αυτά αλληλοεπηρεάζονται και δρουν στο οικονομικό σύστημα ως σύνολο, αγνοώντας όμως την ατομική οικονομική συμπεριφορά των υποκειμένων της οικονομίας.

²³⁰ Ως λειτουργικούς ορισμούς θα επιλέξουμε για τη μεν οικονομική ανάπτυξη το ρυθμό μεγέθυνσης του υλικού κεφαλαίου (αύξηση εθνικού προϊόντος), ενώ το επίπεδο της εκπαίδευσης ορίζεται από τον αριθμό ετών εκπαίδευσης του πληθυσμού μιας χώρας.

ας.²³¹ Ως εκ τούτου, αναμένεται στο μακρο-επίπεδο οι οικονομίες με τα υψηλότερα αποθέματα ανθρώπινου κεφαλαίου να επιτυγχάνουν υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, ενώ στο μικρο-επίπεδο τα άτομα με υψηλότερα αποθέματα εκπαιδευτικού κεφαλαίου να ενσωματώνονται ευκολότερα στην αγορά εργασίας και σε θέσεις με υψηλούς μισθούς, καλές εργασιακές συνθήκες, σταθερότητα και ασφάλεια και περισσότερες ευκαιρίες επαγγελματικής κινητικότητας. Και ενώ αυτή η διαπίστωση φαίνεται να έχει γενικότερη ισχύ στο μακρο-οικονομικό επίπεδο, με διαφοροποιημένα ωστόσο επίπεδα απόδοσης των εκπαιδευτικών επενδύσεων, ανάλογα με τον προϋπάρχοντα βαθμό ανάπτυξης των διάφορων χωρών,²³² στο μικρο-οικονομικό επίπεδο η νεοκλασική οικονομική θεώρηση, σχετικά με τη στατιστική σημαντικότητα της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο για τη διαμόρφωση του εισοδήματος των ατόμων και των συνθηκών εργασίας τους, φαίνεται να μην είναι απόλυτα επαρκής, στο μέτρο τουλάχιστον που αγνοεί τις καταταμήσεις της αγοράς εργασίας.

Η σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης είναι το αντικείμενο πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων, καθώς περιλαμβάνονται παράγοντες από διάφορα επιστημονικά πεδία (παιδαγωγική, κοινωνιολογία, οικονομικά, τεχνολογία κ.λπ.). Μεταξύ αυτών, κυρίαρχες αναδεικνύονται όσες αντιλαμβάνονται την εκπαίδευση ως παράγοντα που συμβάλλει στις καταταμήσεις της αγοράς εργασίας. Οι θεωρίες των καταταμμένων αγορών εργασίας υποστηρίζουν πως η αγορά εργασίας δεν είναι ενιαία, αλλά αποτελείται από ένα σύνολο καταταμμένων υπο-αγορών, ιεραρχικά δομημένων, με εμπόδια στην ελεύθερη κινητικότητα των εργαζομένων (Ευστράτογλου, 2006, σσ. 106-107). Μεταξύ των διάφορων θεωρητικών παραδειγμάτων περί κατάταμησης της αγοράς εργασίας επιλέγουμε να αναφερθούμε στο υπόδειγμα των *δυναμικών αγορών εργασίας*, το οποίο αφενός προηγήθηκε χρονικά των διάφορων θεωριών των καταταμμένων αγορών εργασίας, αφετέρου παρέχει σχηματικά την εικόνα της αγοράς εργασίας καταταμμένης κατά μήκος μιας δυαδικής γραμμής σε δυο αυτόνομα υποσύνολα: την *πρωτεύουσα* και τη *δευτερεύουσα* αγορά εργασίας (Μπαλούρδος & Υφαντόπουλος, 2001, σσ. 8-9). Το υπόδειγμα αυτό δομείται επί τριών βασικών υποθέσεων ως εξής (Ευστράτογλου, 2006, σσ. 99-105):

- i. Η αγορά εργασίας διχοτομείται σε ένα *πρωτεύον τμήμα* όπου κυριαρχούν οι τεχνολογικά προηγμένες επιχειρήσεις καθώς και εκείνες της έ-

²³¹ Η βασική υπόθεση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου προϋποθέτει μια ενιαία και αδιαφοροποίητη αγορά εργασίας όπου όλες της οι παράμετροι (εργαζόμενοι, εργοδότες, θέσεις εργασίας) λειτουργούν ισόρροπα στη βάση της προσφοράς και της ζήτησης. Στο πλαίσιο αυτό, αναμένεται οι υψηλότερες αμοιβές να αντανακλούν την υψηλότερη παραγωγικότητα που επιτυγχάνουν οι εργαζόμενοι με τα υψηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα, ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά της θέσης εργασίας.

²³² Οι δαπάνες για την εκπαίδευση φαίνεται πως αποτελούν υψηλότερη παραγωγική επένδυση για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Αντίστοιχα, στις αναπτυγμένες χώρες οι εκπαιδευτικές δαπάνες αντιμετωπίζονται συχνά ως καταναλωτικές και αυξάνονται παράλληλα με το επίπεδο ζωής.

ντασης κεφαλαίου και σε ένα *δευτερεύον τμήμα* που περιλαμβάνει επιχειρήσεις μικρού μεγέθους, εντάσεως εργασίας και χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης.

- ii. Η δεύτερη υπόθεση τονίζει τη διάκριση ανάμεσα σε *καλές* και *κακές* εργασίες και όχι ανάμεσα σε *καλούς* και *κακούς* εργαζομένους. Οι καλές θέσεις εργασίας χαρακτηρίζονται από υψηλούς μισθούς, καλές εργασιακές συνθήκες, σταθερότητα, ασφάλεια, ευκαιρίες προαγωγής και συνήθως υψηλό βαθμό συνδικαλιστικής δράσης. Στον αντίποδα περιλαμβάνονται εργασίες με χαμηλές δεξιότητες, χαμηλούς μισθούς, περιορισμένες πρόσθετες παροχές, κακές εργασιακές συνθήκες, μικρές προοπτικές εξέλιξης και έλλειψη σταθερότητας και ασφάλειας. Ο αριθμός των καλών θέσεων εξαρτάται από τη βιομηχανική διάρθρωση και την τεχνολογία και είναι ανεξάρτητος από την προσφορά εργασίας, ενώ η παραγωγικότητα συνιστά χαρακτηριστικό των θέσεων εργασίας και όχι της ικανότητας των εργαζομένων.
- iii. Η τρίτη υπόθεση αναφέρεται στην ύπαρξη χαμηλής κινητικότητας των εργαζομένων ανάμεσα στα τμήματα των αγορών εργασίας. Καθώς τα δύο τμήματα είναι ιεραρχικά οργανωμένα, η κινητικότητα μεταξύ τους είναι εξαιρετικά περιορισμένη (τουλάχιστον από το δευτερεύον προς το πρωτεύον τμήμα της αγοράς εργασίας), ενώ υπάρχει σημαντική κινητικότητα εντός του κάθε τμήματος.

Ως εκ τούτου, η σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης θα πρέπει να αναζητηθεί εντός του πλαισίου που προσφέρουν τα υποδείγματα των θεωριών κατάτμησης (δυναδικής ή πολλαπλής) της εργασίας.²³³

Πολυάριθμες μελέτες από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και εντεύθεν έδειξαν τη σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης, αποτυπώνοντας καλύτερες θέσεις εργασίας, αυξημένη απασχολησιμότητα και υψηλότερες αμοιβές για τα άτομα με ανώτερους εκπαιδευτικούς τίτλους, επισημαίνοντας παράλληλα πως η αποδοτικότητα των εκπαιδευ-

²³³ Το υπόδειγμα των δυναδικών αγορών εργασίας συνιστά ένα εκλεκτικό θεωρητικό κατασκευάσμα που φέρει εγγενείς περιορισμούς, κυρίως ως προς τα επίπεδα των κατατμήσεων. Σε κάθε περίπτωση οφείλουμε να δεχθούμε πως εντός του κάθε τμήματος της αγοράς εργασίας ενυπάρχουν ιεραρχικά διατεταγμένα υπο-τμήματα καθώς και παράλληλες κατατμήσεις που δεν εκκινούν εγγενώς από τα χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας, όπως π.χ. φυλετικές (μειονοτικές) κατατμήσεις ή κατατμήσεις στη βάση του φύλου (εργασίες προσδιοριζόμενες ως κατεχοχήν «αντρικές» ή «γυναικείες», διαφοροποιήσεις μεταξύ ανδρών-γυναικών ως προς τους μισθούς κ.λπ.). Οι θεωρίες των κατατμημένων αγορών εργασίας φιλοδοξούν να αποτυπώσουν ευκρινέστερα τη θραυσματικότητα των αγορών εργασίας, θέτοντας περισσότερα επίπεδα διαχωρισμού. Βέβαια, η αποτελεσματικότητα και των θεωριών αυτών αμφισβητείται, όπως τουλάχιστον συνάγεται από την πληθώρα προσεγγίσεων και υποδειγμάτων που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τα οικονομικά της εργασίας. Δική μας πρόθεση είναι να παρουσιάσουμε σχηματικά το χώρο της εργασίας ως καταρχήν διαφοροποιημένο, ώστε ακολούθως να αναζητήσουμε το ρόλο της εκπαίδευσης στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εργασίας και των αμοιβών.

τικών επενδύσεων ήταν μεγαλύτερη για τους εργαζομένους που προέρχονταν από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (Tinto, 1981), αποδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το ρόλο της εκπαίδευσης ως παράγοντα κοινωνικής κινητικότητας. Παρόλο που οι επιμέρους συνάφειες μεταξύ εκπαιδευτικών δεικτών (π.χ. διάρκεια φοίτησης, κατεύθυνση και επίπεδο τίτλων) και δεικτών εργασιακής επίτευξης (κύρος, εξουσία, αμοιβές, δυνατότητα άσκησης ελέγχου επί της διαδικασίας παραγωγής) δεν ήταν δυνατόν πάντα να αποτυπωθούν (Kerckhoff, Cambell, & Trott, 1982, σσ. 360-363), ούτε βέβαια και να απομονωθεί η εκπαίδευση από το κοινωνικό περιβάλλον της, στο βαθμό που οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες συνδέονταν με την κοινωνική καταγωγή, τα υψηλότερα εκπαιδευτικά εφόδια θεωρούνταν γενικώς ως εχέγγυα για την εργασιακή και κοινωνική αναβάθμιση των κατόχων τους.

Καθ' όλο το διάστημα του φορντικού καπιταλισμού, το δημόσιο και καθολικό εκπαιδευτικό σύστημα προσέφερε με επιτυχία στην παραγωγική διαδικασία την επιστημονική γνώση, τις τεχνικές και τις κοινωνικές δεξιότητες που απαιτούνταν. Όμως, η φορντική παραγωγή, απότοκο του τεϋλορικού συστήματος οργάνωσης της εργασίας, ήταν δομημένη στο διαχωρισμό της σύλληψης από την εκτέλεση του έργου. Έτσι, η διεύθυνση και τα ανώτερα επιστημονικά στελέχη των βιομηχανικών μονάδων ήταν επιφορτισμένα με τις προδιαγραφές των προϊόντων, τη σχεδίαση, την επιλογή των μεθόδων εργασίας, τον καθορισμό του απαιτούμενου χρόνου, των εξειδικευμένων μηχανημάτων κ.λπ., ενώ το εργατικό δυναμικό ήταν απλά εκτελεστικό όργανο στη γραμμή παραγωγής, η οποία επέβαλε ομοιομορφία, τυπικότητα, έλλειψη ανεκτικότητας και αυστηρή τήρηση προδιαγραφών, προκειμένου να επιτευχθεί η μέγιστη παραγωγικότητα και η υψηλή ποιότητα των προϊόντων. Το περιορισμένο εύρος επαγγελματικών δεξιοτήτων που απαιτούνταν από το εργατικό δυναμικό ήταν εύκολο να προσφερθεί σε μεγάλο βαθμό μέσω προγραμμάτων επιτόπιας κατάρτισης στο χώρο της εργασίας, αναδεικνύοντας την αξία της πρακτικής εμπειρίας, παράλληλα βέβαια με τα θεσμοθετημένα συστήματα επαγγελματικής κατάρτισης (Αλεξίου, 2011, σ. 27). Την ίδια στιγμή λοιπόν που το εκπαιδευτικό σύστημα προωθούσε την επιστημονική και τεχνική εκπαίδευση, ώστε να μπορεί να προετοιμάζει τα άτομα σε επίπεδο επαγγελματικών τεχνικών και προσόντων για την αγορά εργασίας, η σημαντικότητα των παρεχόμενων εκπαιδευτικών τίτλων ήταν υψηλή στο χώρο της πρωτεύουσας αγοράς εργασίας, ενώ προσέφερε δυσανάλογα μικρή απόδοση στη δευτερεύουσα αγορά (Μπαλούρδος & Υφαντόπουλος, 2001, σ. 10).

Σε ένα πολιτικοοικονομικό σύστημα όπου η διαρκής οικονομική μεγέθυνση αύξανε τον αριθμό των θέσεων εργασίας στη βιομηχανική παραγωγή και η διεύρυνση του δημόσιου τομέα απορροφούσε τα άτομα με υψηλούς εκπαιδευτικούς τίτλους, η σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης φαινόταν άμεση. Ωστόσο, η διεύρυνση των εκπαιδευτικών ευκαιριών λειτουργούσε περισσότερο ως κοινωνικό και δημόσιο αγαθό, παρά ως

γνωστικό προαπαιτούμενο της αγοράς εργασίας. Η εκτίμηση αυτή βέβαια απέχει πολύ από το να μειώσει το ρόλο της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του σύγχρονου κοινωνικού σχηματισμού και ιδιαίτερα της εργασίας, απλώς διευρύνει την οπτική μας πέρα από το πλαίσιο ανάπτυξης και συσσώρευσης ανθρώπινου κεφαλαίου, στην ανάδειξη του κοινωνικοποιητικού και κανονιστικού της ρόλου καθώς και στη διεύρυνση των κατατήσεων της αγοράς εργασίας.

Σύμφωνα με τους Bowles και Gintis (1975, σσ. 77-78) τα σχολεία πράγματι παράγουν «καλύτερους εργαζομένους» άλλα όχι τόσο λόγω του ακαδημαϊκού περιεχομένου των σπουδών όσο της δομικής ανταπόκρισής τους προς το σύστημα οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής και την ταξική οργάνωση της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, η εκπαίδευση, μέσα από την αυστηρή και ιεραρχική της οργάνωση (αντίστοιχη αυτή του φορντικού τρόπου παραγωγής), κατατέμνει το εργατικό δυναμικό, εμποδίζει την ανάπτυξη συλλογικής ταξικής συνείδησης και νομιμοποιεί την οικονομική ανισότητα στη βάση ανοικτών, αντικειμενικών και φαινομενικά αξιοκρατικών μηχανισμών που κατατάσσουν τους εργαζομένους σε άνισες εργασιακές θέσεις. Ως αποτέλεσμα, πράγματι ο εκπαιδευμένος εργαζόμενος μπορεί να καθίσταται πιο παραγωγικός μέσω της ανάπτυξης των δεξιοτήτων και των παραγωγικών ικανοτήτων του, ταυτόχρονα όμως η λειτουργία της εκπαίδευσης εντός των πλαισίων του αυστηρά οργανωμένου προγράμματος, με καθορισμένο περιεχόμενο, χρόνους, ρυθμό μάθησης, διαδικασίες ελέγχου και αξιολόγησης, προετοιμάζει τους αποφοίτους της για τις αντίστοιχες συνθήκες εργασίας της φορντικής παραγωγής. Άλλωστε, όπως σημειώσαμε και σε προηγούμενη ενότητα, ο φορντικός καπιταλισμός συνιστούσε κάτι περισσότερο από απλό μοντέλο τεχνολογικής οργάνωσης της εργασίας ή μακρο-οικονομικό καθεστώς συσσώρευσης, και κατείχε τα χαρακτηριστικά θεσμικού, αξιακού και κοινωνικού συστήματος, όσο και συστήματος πολιτικής οικονομίας (Βούλγαρης, 1998, σ. 48 · Jessop, 1994, σσ. 14-15). Έτσι λοιπόν, αναδεικνύεται η «εκπαίδευση ως σήμα» (Ασημακοπούλου, 2009, σ. 87) που σηματοδοτεί στον εργοδότη τα προσόντα του εργαζομένου και τη δυνατότητά του να λειτουργεί ικανοποιητικά στο κανονιστικό πλαίσιο που απαιτεί η εργασία. Τέλος, τα διαφορετικά επίπεδα κατοχής εκπαιδευτικών τίτλων, συναρτώμενα με θέσεις διαφορετικού εισοδήματος και επαγγελματικού κύρους, κατατέμνουν το εργατικό δυναμικό και εμποδίζουν το σχηματισμό εργατικών ενώσεων που μπορούν να αντιπαλέψουν την ισχύ των εργοδοτών (Bowles & Gintis, 1975, σ. 80).

Η άμεση σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης φαίνεται πως καθίσταται προβληματική από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και εντεύθεν, σε μια κατάσταση που παρουσιάστηκε ως «κρίση» του εκπαιδευτικού συστήματος, λόγω της αδυναμίας του να προσφέρει τις εργασιακές δεξιότητες και την αντίστοιχη κοινωνικοποίηση που απαιτούσε η εργασιακή διαδικασία. Πράγματι, η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία, οι αλλαγές στις καταναλωτικές προτιμήσεις, η ένταση του α-

νταγωνισμού και η ανάγκη του κεφαλαίου να επανα-ρευστοποιήσει την εργασία και να τη συλλάβει εκ νέου σε νέα πεδία (π.χ. βιομηχανίες αιχμής) οδηγούν στην ανάπτυξη μιας νέας δομής οργάνωσης της εργασίας, πέρα από τις ακαμψίες του τεϋλορικού- φορντικού μοντέλου. Ως αποτέλεσμα, οι μονοσήμαντες ποιότητες όπως ο καταμερισμός καθηκόντων και η εργασιακή εξειδίκευση, η ιεραρχία και οι άκαμπτες γραμμές παραγωγής του φορντισμού, δίνουν τη θέση τους στην αποκεντρωμένη ομάδα εργαζομένων, που σε καθεστώς σχετικής αυτονομίας αναθέτει και ανασυνθέτει ολοκληρωμένες ενότητες καθηκόντων που απαιτούν συγκεκριισμό γνώσεων, δεξιοτήτων, ικανοτήτων και πληροφοριών, οι οποίες διακινούνται ευχερέστερα εντός του πλέγματος των σχέσεων της ομάδας.

Η ανάγκη για καινοτομία στην παραγωγή προϊόντων και στο σχεδιασμό υπηρεσιών απαιτεί, πέραν των αναγκαίων τεχνικών γνώσεων, την ύπαρξη στοιχείων όπως η έμπνευση, η φαντασία, η αισθητική αντίληψη, η διαίσθηση και κυρίως η συνεργατικότητα και η δημιουργικότητα. Υπό αυτήν την έννοια, πράγματι, το εκπαιδευτικό σύστημα καθυστέρησε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία όμως, μετατοπίζοντας το βάρος από την επαγγελματική εξειδίκευση προς την ανάπτυξη δεξιοτήτων, κατ' ουσίαν αποσκοπούσε στη δέσμευση στο χώρο της παραγωγής, στοιχείων της υποκειμενικότητας του ατόμου, κρίσιμων ιδιοτήτων της ανθρώπινης ύπαρξης όπως η επικοινωνία, η κοινωνικότητα, η συνεργατικότητα κ.λπ., τα οποία, καθώς εξωτερικεύονται, γίνονται αντικείμενο ανταλλαγής (Αλεξίου, 2011, σ. 26).

Καθώς λοιπόν επαναπροσδιορίζεται το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων, συνακόλουθα και με σχετική καθυστέρηση επαναπροσδιορίζεται και η εκπαιδευτική διαδικασία ως συνάρθρωση περιεχομένου και μεθόδων που εν δυνάμει προετοιμάζουν τον εργαζόμενο που ιδεοτυπικά προβάλλεται από το μεταφορντισμό. Ενώ όμως στο εργασιακό επίπεδο η πολυ-ειδίκευση της εργασίας, που διευκολύνει την ταχεία μετατόπιση του εργαζομένου κατά μήκος της παραγωγικής διαδικασίας, μπορεί κατ' ουσίαν να οδηγήσει στην απο-ειδίκευση του ατομικού εργαζομένου (ό.π., σ. 25), η αξίωση από το εκπαιδευτικό σύστημα να προσαρμοστεί *προκρούστεια* στις ανάγκες της αγοράς, ενέχει τον κίνδυνο αυτό να μετατραπεί από μηχανισμό οργάνωσης της σκέψης και κατοχής ενός γνωστικού αντικειμένου, σε συμπληρωματικό μηχανισμό μετάδοσης συγκυριακών δεξιοτήτων που απαιτούνται από την αγορά εργασίας. Έτσι, για να διατηρήσει το εκπαιδευτικό σύστημα την οργανική του σύνδεση με τη σφαίρα της απασχόλησης, κινδυνεύει να απολέσει το περιεχόμενο της κοινωνικής αποστολής της ίδιας της εκπαίδευσης.²³⁴

²³⁴ Υπό αυτήν την έννοια έχουμε μερική επαναφορά της υπόθεσης του ανθρώπινου κεφαλαίου, καθώς παραγνωρίζεται η εκπαίδευση ως αυταξία, αγνοείται ο εξανθρωπιστικός της ρόλος και η συμβολή της στην ψυχο-διανοητική ανάπτυξη του ατόμου και αντιμετωπίζεται πρωταρχικά ως επενδυτική πρακτική.

1.7.2.1 Εκπαίδευση και απασχόληση: η ελληνική εμπειρία

Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου καθώς και των καταμήσεων της αγοράς εργασίας προσφέρουν ένα βασικό πλαίσιο για τη διερεύνηση των ορίων σύζευξης εκπαίδευσης και εργασίας. Για την πληρέστερη ερμηνεία της σχέσης αυτής προαπαιτείται ο προσδιορισμός των βασικών χαρακτηριστικών τόσο του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και της εργασίας, όπως αυτά διαμορφώνονται στο πλαίσιο του οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού μιας δοσμένης ιστορικής πραγματικότητας. Στην περίπτωση της μεταπολεμικής Ελλάδας, η προσπάθεια να αναδειχθεί το σχολείο ως χώρος κοινωνικής δικαιοσύνης και ως παράγοντας οικονομικής αποτελεσματικότητας αντιμετώπισε πολλαπλές δυσκολίες, τόσο λόγω των ιδεολογικών και κοινωνιολογικών σταθερών που χαρακτήριζαν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη λειτουργία της εκπαίδευσης όσο και λόγω του ιδιόμορφου τρόπου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού. Η επί μακρόν προσκόλληση σε παραδοσιακές μορφές διαφοροποίησης της σχολικής γνώσης, με επίταση του ρόλου της κλασικής παιδείας εις βάρος της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2010, σ. 52), και η ανάσχεση των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του 1964 από την αντιμεταρρύθμιση της δικτατορίας, στέρησαν τη χώρα, κατά την κρίσιμη φάση της ανάπτυξής της, από υψηλά καταρτισμένο εργατικό δυναμικό. Έτσι, τα αναμφίβολα θετικά αποτελέσματα της μεταρρύθμισης του 1976, που επιδίωξε εκ νέου να αναδείξει την οικονομική αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης και να προωθήσει τη σύνδεση επαγγελματικής εκπαίδευσης και συστήματος απασχόλησης, είχαν να αντιπαλέψουν τις συνέπειες της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης και τα χαμηλά πια ποσοστά ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, καταγράφεται θετική συνάφεια μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης, μολονότι ο βαθμός αυτής είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθεί. Στην περίπτωση της Ελλάδας, καθ' όλη τη διάρκεια της αναπτυξιακής της πορείας κατά τα έτη 1945-1974, υπήρχε αναμφίβολα αμφίδρομη σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και τεχνολογικού μετασχηματισμού, υπό το πρίσμα βέβαια των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών διάρθρωσης του ελληνικού μεταπολεμικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού.²³⁵ Κύρια χαρακτηριστικά αυτού ήταν ο μετασχηματισμός της παραγωγικής βάσης από τον αγροτικό τομέα στις χαμηλής-μέσης παραγωγικότητας βιομηχανίες έντασης εργασίας που αξιοποιούσαν το συγκριτικό πλεονέκτημα των χαμηλών ημερομισθίων και των περιορισμένων ποιοτικών απαιτήσεων, η διευρυνόμενη συμμετοχή παραδοσιακών δραστηριοτήτων στον τομέα των υπηρεσιών και ιδιαίτερα του εμπορίου, η εκτέλεση έργων υποδομών μεγάλης κλίμακας και βεβαίως η διόγκωση του γραφειο-

κή, εν αναμονή προσπορισμού μελλοντικής υπεραξίας από την ένταξη του εκπαιδευμένου ατόμου στην αγορά εργασίας (Κολλιπούδου, 2010, σσ. 141,143).

²³⁵ Αναλυτικότερα βλ. στη συνέχεια τη σχετική ενότητα 2.2.2.1-Η διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

κρατικού δημόσιου τομέα. Ως χαρακτηριστικά λοιπόν αυτού του αναπτυξιακού υποδείγματος, βρίσκουμε μια εξαρτημένη, περιφερειακή, ημι-βιομηχανοποιημένη αστική οικονομία, με περιορισμένη εγχώρια καθετοποίηση και τεχνολογικά υποβαθμισμένη παραγωγή που στηρίζει την υψηλή παραγωγικότητά της στην αξιοποίηση του φθηνού αποθέματος εργατικής δύναμης και των πλούσιων εγχώριων πρώτων υλών. Σε αυτό το αναπτυξιακό εξαρτημένο μοντέλο, ιδιαίτερα σε ό,τι είχε να κάνει με τις τεχνολογικές εφαρμογές, προσαρμόστηκε το εκπαιδευτικό σύστημα, παράγοντας το ανθρώπινο δυναμικό που ποιοτικά συμβάδιζε με την εξελισσόμενη μορφολογία του οικονομικού συστήματος. Έτσι, καθώς το σύστημα στα ανώτερα επίπεδά του στελεχωνόταν ως επί το πλείστον από τους εκπαιδευμένους στο εξωτερικό, η ογκούμενη ζήτηση, κυρίως του δημόσιου τομέα, στράφηκε για την κάλυψή της στη εγχώρια εκπαιδευτική παραγωγή.

Σε σχετική μελέτη του Samuel Bowles, η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά τη δεκαετία 1951-1961 προσδιοριζόταν στο 3% του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας. Ποσοστά από 3% μέχρι 5% έδωσαν έρευνες και για τη δεκαετία 1961-1971 (Δημάκος, 1992, σσ. 41-42), φανερώνοντας την περιορισμένη συμβολή της εκπαίδευσης, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, αν αναλογιστούμε πως κατά το διάστημα αυτό παρατηρούνται οι υψηλότεροι αναπτυξιακοί ρυθμοί. Το συμπέρασμα αυτό δεν κλονίζει τη σχέση εκπαίδευσης και ανάπτυξης, απλώς οριοθετεί τη συμβολή της μιας επί της άλλης, στο πεδίο εκείνο όπου τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της οικονομίας είναι τέτοια που μπορούν να ωφεληθούν από την εξασφάλιση υψηλά καταρτισμένου εργατικού δυναμικού. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δομής απασχόλησης στην Ελλάδα, που τη διαφοροποιούν γενικώς από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες κατά την περίοδο αυτή αλλά και στις μέρες μας, με αυξημένη παρουσία τόσο των αυτοαπασχολούμενων όσο και των εργοδοτών και των συμβοηθούντων και μη-αμειβόμενων μελών οικογενειακών επιχειρήσεων, οδηγούσαν σε περιορισμένη συμμετοχή των μισθωτών, άρα και περιορισμένη επέκταση του θεσμού της μισθωτής απασχόλησης στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα. Καθώς όμως το μερίδιο συμμετοχής στην αγορά εργασίας σταδιακά διευρύνεται και σε συνδυασμό με τις οργανωτικές, τεχνολογικές, δημογραφικές, πολιτικές και διοικητικές μεταβολές που επέρχονται, αλλάζουν τόσο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας όσο και η συμβολή της στο μακρο-οικονομικό επίπεδο (Ευστράτογλου, 2010, σσ. 79-80). Όπως σημειώνεται στη μελέτη του Δημάκου (2000, σ. 247) για τις περιόδους 1971-1981 και 1981-1991, στην πρώτη το ποσοστό συμβολής της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη διαμορφώνεται στο 3,11% για να αυξηθεί κατακόρυφα στο 11,93% στην περίοδο 1981-1991, παρά το γεγονός πως η χώρα βρισκόταν σε ύφεση. Η σημαντική αύξηση των απασχολούμενων πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο της απασχόλησης οδήγησε στην ανάλογη αυξητική πορεία της συμ-

βολής της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας αλλά και στο επίπεδο του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού εκσυγχρονισμού της.²³⁶

Μεταβαίνοντας τώρα στο μικρο-οικονομικό επίπεδο μένει να δούμε το πώς η εκπαίδευση συναρθρώνεται με την απασχόληση, την ανεργία αλλά και το επίπεδο του ατομικού μισθού των εργαζομένων. Η βασική υπόθεση είναι πως τα άτομα με υψηλότερους εκπαιδευτικούς τίτλους αναμένεται να επιτυγχάνουν υψηλότερα επίπεδα απασχόλησης και καλύτερους μισθούς. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται σε δύο «υποδείγματα» (Ασημακοπούλου, 2009, σ. 87). Το *υπόδειγμα εκπαίδευσης* στηρίζεται στο συλλογισμό πως η μόρφωση αυξάνει την παραγωγικότητα του εργαζομένου,²³⁷ συνακόλουθα και τον ατομικό του μισθό, ενώ τον κάνει ισχυρότερο έναντι των ανταγωνιστών του για τις ίδιες θέσεις εργασίας, άρα δυνητικά εκτίθεται λιγότερο στον κίνδυνο της ανεργίας. Το άλλο υπόδειγμα αναφέρεται στην *εκπαίδευση ως σήμα*²³⁸ και υποστηρίζει πως η εκπαίδευση δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται με την παραγωγικότητα αυτή καθ' εαυτή, αλλά η κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων σηματοδοτεί εν δυνάμει τα προσόντα του εργαζομένου στον πιθανό εργοδότη, ιδιαίτερα τα στοιχεία της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας που επέδειξε ο εκπαιδευόμενος προκειμένου να διέλθει αποτελεσματικά το εύρος των σπουδών του. Τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, αντιπροσωπεύοντας πέρα από τη «γνωστική μάθηση» και την «ηθική», διαμορφώνουν τον εργαζόμενο ως ευεπίφορο στην αποδοχή της ιεραρχικής δομής των διαδικασιών της παραγωγής, τον οδηγούν στην εσωτερίκευση της έννοιας και των κανόνων της επιχειρηματικής αποδοτικότητας και εν γένει τον καθιστούν προτιμητέο από τους πιθανούς εργοδότες του.

²³⁶ Η Μαγουλιά (1988, σσ. 161-162) στη διδακτορική διατριβή της εστιάζει στην υψηλή κοινωνική αποδοτικότητα της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, ανάλογη της ζήτησης για εκπαιδευμένο δυναμικό, τονίζοντας ιδιαίτερα τη σημασία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και της εκπαίδευσης των γυναικών, η μαζική εισροή των οποίων στην παραγωγή οδήγησε στην οικονομική μεγέθυνση της χώρας. Σε ανάλογα συμπεράσματα για την αποδοτικότητα (κοινωνική και ιδιωτική) των επενδύσεων στην εκπαίδευση προβαίνει και ο Τσαμαδιάς (2000, σσ. 237-239), επίσης στη διδακτορική του διατριβή.

²³⁷ Ο εργαζόμενος αποτελεί ένα μόνο στοιχείο της συνολικής παραγωγικότητας της εργασίας η οποία εξαρτάται από: α) το φυσικό κεφάλαιο που επενδύεται (κτίρια και εξοπλισμός), β) το ανθρώπινο κεφάλαιο (γνώση, προσόντα και δεξιότητες του εργατικού δυναμικού), γ) τους φυσικούς πόρους (γη, πλουτοπαραγωγικές πηγές), δ) την τεχνολογική γνώση (η γνώση των επιχειρήσεων για τους αποδοτικότερους τρόπους παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών). Η υπόθεση είναι πως αν κρατήσουμε τους υπόλοιπους παράγοντες σταθερούς, η αύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου θα οδηγήσει στην αύξηση της παραγωγικότητας.

²³⁸ Ο Michael Spence (1973, σσ. 356-357) κάνει την εξής διαπίστωση. Κατά τη στιγμή της πρόσληψης ο εργοδότης δεν μπορεί να είναι σίγουρος για την παραγωγική ικανότητα του μελλοντικού εργαζομένου του, παρά μόνο αφού διέλθει ένα ικανό χρονικό διάστημα. Η απόφασή του λοιπόν στηρίζεται αποκλειστικά σε παρατηρήσιμα στοιχεία όπως π.χ. η ηλικία, το φύλο, η εθνοτική καταγωγή, η εμπειρία, η εκπαίδευση κ.λπ. Τα στοιχεία αυτά συνεκτιμώνται σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης του ρίσκου της αποδοτικότητας του προσλαμβανόμενου υπαλλήλου. Τα σταθερά στοιχεία που δεν εξαρτώνται από το ίδιο το άτομο, όπως π.χ. ηλικία, φύλο, εθνοτική καταγωγή, τα ονομάζει *ενδείκτες* (indices), ενώ στοιχεία που εξαρτώνται από αυτό όπως π.χ. η εμπειρία ή η εκπαίδευση τα ονομάζει *σήματα* (signals). Με βάση πιθανολογικές εκτιμήσεις, οι εργοδότες δίνουν στα *σήματα* ιδιαίτερη σημασία, προσδοκώντας ουσιαστικά μετά την πρόσληψη την αυτο-επιβεβαίωσή τους, καθιστώντας έτσι αυτήν τη διαδικασία *σηματοποίησης* των χαρακτηριστικών ακόμη πιο ισχυρή για τις μελλοντικές διαδικασίες πρόσληψης.

Πίνακας 9. Δείκτης απασχόλησης ελληνικού πληθυσμού 2007

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Σύνολο
Μεταπτυχιακό	86,6
Α.Ε.Ι.	74,7
Τ.Ε.Ι.	73,1
Λύκειο	54,1
Γυμνάσιο	42,9
Χωρίς Υποχρ. Εκπ/ση	29,2
Σύνολο χώρας	48,5

Πηγή: Ευστράτογλου (2010)

Ανεξάρτητα από το ποια από τις δύο προαναφερθείσες υποθέσεις ερμηνεύει την ελληνική πραγματικότητα, ή το βαθμό στον οποίο αυτές συναρθρώνονται, εφόσον και οι δύο φαίνεται να έχουν γενικότερη ισχύ, τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν την επίπτωση της εκπαίδευσης στην απασχόληση αλλά και στον ατομικό μισθό των εργαζομένων. Στην Ελλάδα, όπως και σε όλες τις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α., η πρόσβαση στην αγορά εργασίας φαίνεται πως διευκολύνεται όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο του εργαζομένου. Έτσι, τα ποσοστά απασχόλησης των πτυχιούχων είναι μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα ποσοστά των αποφοίτων γυμνασίου και λυκείου, ενώ η μεγάλη πλειονότητα των ατόμων χωρίς υποχρεωτική εκπαίδευση βρίσκεται εκτός εργατικού δυναμικού.

Πίνακας 10. Δείκτης ανεργίας ελληνικού πληθυσμού 2007

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Σύνολο
Μεταπτυχιακό	6,4
Α.Ε.Ι.	5,9
Τ.Ε.Ι.	11,5
Λύκειο	10,2
Γυμνάσιο	9,3
Χωρίς Υποχρ. Εκπ/ση	8,0
Σύνολο χώρας	9,1

Πηγή: Ευστράτογλου (2010)

Με βάση πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία, ο *Δείκτης Απασχόλησης*²³⁹ του πληθυσμού άνω των 15 ετών, ανάλογα με το εκπαιδευτικό του επίπεδο, παρουσιάζεται στον

²³⁹ Ο Δείκτης Απασχόλησης προσδιορίζεται ως κλάσμα με αριθμητή τους απασχολούμενους μιας συγκεκριμένης κατηγορίας (εν προκειμένω αντίστοιχη με το εκπαιδευτικό επίπεδο) και παρονομαστή το συνολικό πληθυσμό της κατηγορίας αυτής.

Πίνακα 9. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν την ιεραρχική κλιμάκωση της σχέσης εκπαίδευσης και απασχόλησης, καθώς όσο χαμηλότερη είναι η κλίμακα των σπουδών τόσο φαίνονται να περιορίζονται οι δυνατότητες απασχόλησης. Η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται και στο *Δείκτη Ανεργίας* του πληθυσμού κατά την ίδια περίοδο, και με βάση τις ίδιες εκπαιδευτικές κατηγορίες, ο οποίος διαμορφώνεται ως έχει στον Πίνακα 10. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν το ιδιαίτερα σύνθετο πλέγμα των αλληλεπιδράσεων εκπαίδευσης και απασχόλησης. Η παρατηρηθείσα ιεραρχική κλιμάκωση διατηρείται, καθώς τα άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (Α.Ε.Ι. & Μεταπτυχιακά) εμφανίζονται λιγότερο εκτεθειμένα στον κίνδυνο της ανεργίας. Αξιοσημείωτος είναι ο υψηλός δείκτης για τους αποφοίτους των Τ.Ε.Ι., καθώς και ο φαινομενικά χαμηλός δείκτης ανεργίας των ατόμων χωρίς υποχρεωτική εκπαίδευση. Για την πρώτη περίπτωση, η διαχρονικά²⁴⁰ υψηλή ανεργία των αποφοίτων των Τ.Ε.Ι. αποτυπώνει τη χαλαρή διασύνδεση των προγραμμάτων σπουδών των ιδρυμάτων αυτών με τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας, τις ιδιομορφίες του παραγωγικού συστήματος της χώρας αλλά και το γεγονός πως πολλές από τις κατευθύνσεις σπουδών των τμημάτων των Τ.Ε.Ι. επικαλύπτονται με αντίστοιχες των Α.Ε.Ι. ή ακόμα και από λειτουργίες κατάρτισης και εκπαίδευσης στο δευτεροβάθμιο ή μεταδευτεροβάθμιο επίπεδο που διεκδικούν ένα μεγάλο τμήμα του ζωτικού χώρου της λειτουργίας των Τ.Ε.Ι. (Μπαλούρδος κ. συν., 1998, σ. 661). Το ποσοστό ανεργίας του πληθυσμού χωρίς υποχρεωτική εκπαίδευση φαίνεται μεν χαμηλό, στην πραγματικότητα όμως είναι πολύ υψηλό, αν συσχετιστεί με το χαμηλό δείκτη απασχόλησης της συγκεκριμένης ομάδας. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο πως ο δείκτης αυτός διαχρονικά αυξάνεται με υψηλότερους ρυθμούς έναντι του δείκτη ανεργίας του πληθυσμού των άλλων εκπαιδευτικών επιπέδων, αποτυπώνοντας τη βαθμιαία εκτόπιση των ατόμων χωρίς υποχρεωτική εκπαίδευση από την αγορά εργασίας και την αντικατάστασή τους από εργαζομένους με υψηλότερα εκπαιδευτικά διαπιστευτήρια.

Η έως τώρα ανάλυση μάς οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα πως το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, αλλά και κυρίως το ενδεχόμενο εκπαιδευτικού αποκλεισμού, συνδέεται άρρηκτα με τις δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας και τη συνακόλουθη δυσκολία να διατηρηθεί κάποιος σε αυτήν. Το τρίτο επίπεδο με το οποίο συνδέεται είναι αυτό του ατομικού μισθού. Η σταθερή διαχρονικά αύξηση του εκπαιδευμένου δυναμικού ως ποσοστού επί του συνόλου του πληθυσμού και η μείωση των προσφερόμενων θέσεων εργασίας, ως αποτέλεσμα της αποβιομηχάνισης και του κορεσμού του δημιουργικού τομέα, δημιουργούν ένα πλεόνασμα εκπαιδευτικών τίτλων που δεν μπορεί να απορροφηθεί σε θέσεις αντίστοιχες των διαπιστευτηρίων που ο κάθε εν δυνάμει εργα-

²⁴⁰ Ανάλογα υψηλό ποσοστό ανεργίας των συγκεκριμένων αποφοίτων καταγράφεται και σε παλαιότερες έρευνες κατά τη δεκαετία του 1990 (Μπαλούρδος, κ. συν., 1998, σ. 662).

ζόμενος κατέχει.²⁴¹ Ως αποτέλεσμα, παρατηρείται μια καθοδική κίνηση των κατόχων εκπαιδευτικών τίτλων, στην οποία αναγκάζονται να δεχθούν θέσεις εργασίας που προορίζονται για αποφοίτους κατώτερων βαθμίδων.²⁴² Η κίνηση αυτή, εκτός του ότι περιθωριοποιεί σταδιακά τα άτομα με χαμηλή εκπαίδευση από την αγορά εργασίας, περιορίζει δραματικά και το εισόδημά τους, το οποίο εμφανίζει τις αποκλίσεις του Πίνακα 11, όπου παρατηρούμε ευκρινώς τη μεγάλη διαφοροποίηση των αμοιβών, καθώς οι μισθοί των εργαζομένων χωρίς εκπαιδευτικούς τίτλους υπολείπονται από 31% έως και 52% του μέσου εισοδήματος.

Πίνακας 11. Ετήσιο εισόδημα ανά βαθμίδα εκπαίδευσης 1993-1994

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Απόκλιση % επί του Μέσου Εισοδήματος
A.E.I.	0,24
T.E.I.	0,14
Λύκειο	-0,05
Γυμνάσιο	-0,08
Δημοτικό	-0,19
Δεν έχουν ολοκληρώσει τη φοίτηση στο Δημοτικό	-0,31
Αγράμματοι	-0,52

Πηγή: Μαγουλά (1999)

Συγκεφαλαιώνοντας, στο χώρο της μισθωτής εργασίας η σχέση εκπαίδευσης και χαρακτηριστικών απασχόλησης είναι ισχυρή, αποτυπώνοντας ιδιαίτερα τις δυσμενείς επιπτώσεις του εκπαιδευτικού αποκλεισμού για τα άτομα τα οποία περιθωριοποιούνται εκτός αγοράς εργασίας, και ακόμα και όταν εισέρχονται σε αυτήν εγκλωβίζονται αναγκαστικά στα κατώτερα επίπεδα των κατατιμήσεων, σε απασχολήσεις χαμηλών απολαβών και αυξημένης εργασιακής ανασφάλειας, οι οποίες είναι και οι πρώτες που πλήττο-

²⁴¹ Πρόκειται για το γνωστό πρόβλημα της *υπερεκπαίδευσης* (Χωματά, 2011, σσ. 32-36) που δημιουργεί ο πληθωρισμός των εκπαιδευτικών τίτλων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της μειωμένης αξίας ανταλλαγής τους. Παρά την κυρίαρχη δημόσια άποψη ότι υπάρχει πλεόνασμα πτυχιούχων, αυτό στην πράξη δεν αποτυπώνεται, τουλάχιστον ως προς το δείκτη ανεργίας αυτής της κατηγορίας του πληθυσμού, ενώ η ζήτηση για τριτοβάθμιες και μεταπτυχιακές σπουδές αυξάνεται διαρκώς. Τα διαθέσιμα στοιχεία για την ελληνική πραγματικότητα δείχνουν πως η απόκτηση πανεπιστημιακών τίτλων συνδέεται με υψηλότερες ευκαιρίες απασχόλησης και υψηλότερες αμοιβές. Και ενώ αναμφίβολα παρατηρείται αναντιστοιχία στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας και στις εκροές των πανεπιστημίων, η προβληματική της σχέσης αυτής δεν οφείλεται τόσο στην αναποτελεσματικότητα των πανεπιστημίων να «αφουγκραστούν» τις απαιτήσεις της αγοράς όσο στα ιδιαίτερα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά αυτής και στις διακυμάνσεις, τις κρίσεις και τις προσαρμογές των παραγωγικών δομών της οικονομίας, όπως π.χ. υψηλή απασχόληση στο δημόσιο, «κλειστά επαγγέλματα» κ.λπ. (Μπουρίκος, 2006, σ. 14).

²⁴² Ενδεικτικά, σε έρευνα της Χωματά (2011, σ. 169), το 48,7% των κατόχων μεταπτυχιακού ή διδακτορικού διπλώματος υποστήριξαν πως για την εργασία τους θα μπορούσε να προσληφθεί κάποιος απόφοιτος πανεπιστημίου (A.E.I. & T.E.I.) ή ακόμη και Ινστιτούτου Επαγγελματικής Κατάρτισης (I.E.K.).

νται σε περιόδους κρίσης. Το σημαντικό είναι επίσης πως οι συνέπειες της εργασιακής αυτής υποβάθμισης συνοδεύουν τα άτομα σε όλο το φάσμα της ζωής τους, αφού η αποσπασματική παρουσία τους στην αγορά εργασίας, συχνά στο χώρο της παραοικονομίας ή της αδήλωτης εργασίας, συνοδεύεται από πλημμελή κάλυψη ασφαλιστικών υποχρεώσεων, με αποτέλεσμα τη συνταξιοδοτική ανασφάλεια των ατόμων αυτών και τον πλήρη κοινωνικοοικονομικό εκτοπισμό τους με την παρέλευση της εργασιακής τους περιόδου. Τέλος, η σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης πρέπει να θεωρείται εντός των κατατιμήσεων της εργασίας, αφού η επίδραση της πρώτης στη διαμόρφωση του εισοδήματος είναι στατιστικά σημαντική μόνο στα ανώτερα επίπεδα των κατατιμήσεων της πρωτεύουσας αγοράς εργασίας, διατηρώντας όμως πάντα την αξία της ως *σήμα* σε όλο το φάσμα της αγοράς εργασίας.

1.7.3 Παράγοντες εκπαιδευτικού αποκλεισμού

Σημειώσαμε παραπάνω πως ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός συντελείται: α) σε τρεις φάσεις (Τρέσσου, 2009, σσ. 242-243): i) μη-αρχική εγγραφή στο σχολείο, ii) σταδιακή περιθωριοποίηση εντός του σχολείου και iii) αδυναμία ολοκλήρωσης του υποχρεωτικού κύκλου της δημόσιας εκπαίδευσης και β) μέσα από τη συνέργεια παραγόντων που σχετίζονται: i) με τα κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των οικογενειών των εκπαιδευομένων και ii) με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος. Ακολούθως, θα σκιαγραφήσουμε τους βασικότερους παράγοντες που τεκμηριώνονται βιβλιογραφικά για τη σχέση τους με την εκπαίδευση, και συνακόλουθα και τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό, στοιχεία που σε επόμενο κεφάλαιο θα αποτελέσουν χαρακτηριστικά διερεύνησης της εκπαιδευτικής κατάστασης και του αποκλεισμού των τσιγγανοπαίδων.

1.7.3.1 Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας

Τα κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της οικογένειας αποτελούν το πρωταρχικό πλαίσιο παραγόντων που επηρεάζουν τη σχέση των μελών της με το σχολείο. Υιοθετώντας τη διάκριση του Coleman (1988), διακρίνουμε τρία στοιχεία που δυνητικά καθορίζουν τη μορφωσιογόνο λειτουργία της οικογένειας. Το πρώτο στοιχείο αφορά το οικονομικό κεφάλαιο που διακινείται εντός της δομής της οικογένειας και αναφέρεται στους οικονομικούς πόρους που εν δυνάμει μπορούν να διατεθούν για την προώθηση της εκπαίδευσης των μελών της. Ο περιορισμός των κρατικών χρηματοδοτήσεων στην εκπαίδευση και η σταδιακή μετάπτωση της θεώρησής της από κοινωνικό δικαίωμα σε ζήτημα ατομικής επιλογής, οδηγεί στην αύξηση των ιδιωτικών δαπανών εκπαίδευσης για τα νοικοκυριά, τα οποία αγοράζουν υπηρεσίες απαραίτητες για την επαγγελματική σταδιοδρομία των μελών τους, που είτε δεν μπορούν να ικανοποιηθούν

από την ποιότητα της δημόσιας εκπαίδευσης είτε δεν υπάρχουν καν σε αυτήν.²⁴³ Επίσης η επιμήκυνση του συνολικού εκπαιδευτικού χρόνου, τόσο ως αποτελέσματος της διευρυνσης των μεταπτυχιακών σπουδών όσο και της αυξανόμενης ανάγκης συνεχούς επαγγελματικής κατάρτισης, δημιουργεί πρόσθετες οικονομικές απαιτήσεις στους προϋπολογισμούς των οικογενειών, στο μέτρο που οι δαπάνες αυτές δεν καλύπτονται από την κρατική χρηματοδότηση. Τέλος, οι ιδιωτικές επενδύσεις εκπαίδευσης κοστίζουν αναλογικά ακριβότερα, όσο ασθενέστερα είναι τα οικονομικά των οικογενειών (Χρυσάκης, 1996, σ. 109), αποθαρρύνοντας ή εμποδίζοντας τους φτωχούς από το να επενδύσουν στο μορφωτικό κεφάλαιο των παιδιών τους, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που η πρόωγη είσοδος των νέων στην αγορά εργασίας μπορεί να είναι επιβαλλόμενη για την κάλυψη αδήριτων οικονομικών αναγκών της οικογένειας. Πέραν της αδυναμίας πληρωμής για εκπαιδευτικά αγαθά και υπηρεσίες, το μειωμένο εισόδημα των οικογενειών συνδέεται και με παραμέτρους όπως η περιοχή εγκατάστασης και η ποιότητα κατοικίας, η κατάσταση της υγείας κ.λπ. που ασκούν έμμεση επίδραση ως παράγοντες ανάρθεσης της εκπαιδευτικής πορείας των μελών της οικογένειας.

Ειδικότερα στο επίπεδο της άμεσης σχέσης εισοδήματος και εκπαίδευσης, ο περιοριστικός ρόλος του οικογενειακού εισοδήματος ως προς τη δυνατότητα κάλυψης εκπαιδευτικών αναγκών αποτυπώνεται ευκρινέστατα στα ποσοστά κατανομής του φτωχού και μη-φτωχού ελληνικού πληθυσμού ανά επίπεδο εκπαίδευσης, τα οποία εμφανίζονται στον Πίνακα 12. Παρατηρούμε λοιπόν πως όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο σπουδών, ο φτωχός πληθυσμός της χώρας υπο-αντιπροσωπεύεται, ενώ την ίδια στιγμή έχουμε υπερ-αντιπροσώπηση στα ίδια επίπεδα εκπαίδευσης του μη-φτωχού πληθυσμού.²⁴⁴ Το χαρακτηριστικό αυτό δεν είναι βέβαια αποκλειστικά ελληνικό, καθώς επι-

²⁴³ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών (2004-2005) της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το ποσοστό των δαπανών των ελληνικών νοικοκυριών για υπηρεσίες και αγαθά εκπαίδευσης παρουσιάζει συνεχή αύξηση κατά την περίοδο 1982-2004, η οποία αποδίδεται αφενός στη σχετική αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, αφετέρου στην ανάγκη τους να ανταποκριθούν σε πρόσθετες απαιτήσεις που θέτει το επίπεδο οργάνωσης των σπουδών, όπως π.χ. η ανάγκη παρακολούθησης φροντιστηριακών μαθημάτων για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των πανελλήνιων εξετάσεων, οι οικονομικές μεταβιβάσεις για σπουδές σε τόπο εκτός του τόπου κατοικίας της οικογένειας, τα μαθήματα ξένων γλωσσών, μουσικής, χορού, υπολογιστών, τα διδάκτρα σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, ακόμη και οι δαπάνες για αθλητικές δραστηριότητες. Η κατάσταση αυτή αφενός αποδεικνύει το έλλειμμα αξιοπιστίας του δημόσιου σχολείου, αφετέρου εντείνει τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Ενδεικτικά για το έτος 2005 οι δαπάνες των νοικοκυριών αντιπροσώπευαν το 36,2% των συνολικών εκπαιδευτικών δαπανών της χώρας, τη στιγμή που οι Εθνικοί πόροι κάλυπταν το 50,5% και οι Κοινοτικοί πόροι το υπόλοιπο 13,3% (Βεργίδης, Γκλαβάς, Κουτούζης, & Φωτόπουλος, 2012, σσ. 24-25 · ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2009, σ. 307). Αναλυτική εικόνα για το εύρος και την κατηγοριοποίηση των ιδιωτικών δαπανών εκπαίδευσης ανά επίπεδο σπουδών παρέχεται στο ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ (2001).

²⁴⁴ Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται και από τη μελέτη του Γουβιά (2010, σσ. 110-123) ο οποίος, με βάση το Δείκτη Αντιπροσώπησης που βασίζεται στο επάγγελμα των γονέων (Δ.Α.ΕΠ), διαπίστωσε σημαντική υπερ-αντιπροσώπηση των φοιτητών που προέρχονται από γονείς των ανώτερων επαγγελματικών κατηγοριών (μέλη βουλευομένων σωμάτων, ασκούντες επιστημονικά ή διευθυντικά επαγγέλματα, επαγγελματίες γραφείου και άλλα παρεμφερή επαγγέλματα με τουλάχιστον πτυχίο Α.Ε.Ι.), έναντι όλων των υπόλοιπων επαγγελματικών κατηγοριών (αυτοαπασχολούμενοι, γεωργοί, τεχνίτες κ.λπ.)

βεβαιώνεται και από άλλους ερευνητές στον ευρωπαϊκό χώρο (Bourdieu & Passeron, 1993). Στην ελληνική περίπτωση το σημείο σύγκλισης των δυο κατανομών είναι περίπου στο εκπαιδευτικό επίπεδο του δημοτικού, οριοθετώντας την ολοκλήρωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ως το όριο, εκείθεν του οποίου η οικονομική ανισότητα των οικογενειών μεταπίπτει σε εκπαιδευτική ανισότητα.

Πίνακας 12. Ποσοστό φτωχού και μη-φτωχού πληθυσμού σε σχέση με το συνολικό ανά επίπεδο εκπαίδευσης

Επίπεδο εκπαίδευσης	Ποσοστό φτωχού πληθυσμού σε σχέση με το συνολικό	Ποσοστό μη-φτωχού πληθυσμού σε σχέση με το συνολικό
Σύνολο	21,0	79,0
Δεν πήγε σχολείο	54,2	45,8
Δεν τελείωσε το δημοτικό	50,1	49,9
Δημοτικό	30,0	70,0
Γυμνάσιο	18,3	81,7
Λύκειο / Εξατάξιο Γυμνάσιο	10,0	90,0
ΤΕΛ, ΤΕΣ, Πολυκλαδικό Λύκειο	8,8	91,2
ΙΕΚ ή Ανώτερη Σχολή	7,0	93,0
Τ.Ε.Ι., ΚΑΤΕΕ	5,4	94,6
Α.Ε.Ι.	4,2	95,8
Μεταπτυχιακό	1,4	98,6
Διδακτορικό	0,0	100,0

Πηγή: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ (2008)

Το δεύτερο στοιχείο που προσδιορίζει τη μορφωσιογόνο επιρροή της οικογένειας είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο των γονέων, όπως αυτό προκύπτει από το επίπεδο της εκπαίδευσής τους. Πρόκειται για ένα είδος μορφωτικής κληρονομιάς που κληροδοτείται από τους γονείς στα παιδιά και διαμορφώνει εν πολλοίς το εκπαιδευτικό τους μέλλον, αναδεικνυόμενο συχνά σε παράγοντα εξίσου σημαντικό με το εισόδημα.²⁴⁵ Διευ-

που υπο-αντιπροσωπεύονται. Μάλιστα από το διάστημα 2003-2004 και μετά οι τάσεις αυτές είναι αυξητικές, δηλώνοντας εμφανώς την ένταση της κοινωνικής διαφοροποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

²⁴⁵ Η Φραγκουδάκη (1985, σσ. 66-67) επισημαίνει πως επί των περιπτώσεων οικογενειών ίδιας οικονομικής ισχύος, οι διαφορές του μορφωτικού επιπέδου των γονέων διαφοροποιούν σημαντικά την επίδοση των παιδιών. Βέβαια, η μορφωσιογόνος επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος δεν μπορεί από μόνη της να εξαλείψει τους περιορισμούς που θέτει η εισοδηματική κατάσταση των οικογενειών, όμως η απουσία αυτού του περιβάλλοντος επιδεινώνει σε απόλυτα μεγέθη την εκπαιδευτική περιθωριοποίηση (Χρυσάκης, 1996, σ. 116). Η μορφωσιογόνος επίδραση του μορφωτικού κεφαλαίου της οικογένειας είναι ανάλογη του επιπέδου των σπουδών, επιτυγχάνοντας τον υψηλότερο συσχετισμό στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ο Γουβιάς (2010, σσ. 123-133), με βάση το Δείκτη Αντιπροσώπευσης που βασίζεται στο εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων (Δ.Α.ΕΚ), διαπίστωσε σημαντική υπερ-αντιπροσώπευση των φοιτητών που προέρχονται από γονείς με ανώτατες σπουδές (μεταπτυχιακούς τίτλους και πτυχίο Α.Ε.Ι.), σχετική υπερ-αντιπροσώπευση αυτών που οι γονείς τους είναι απόφοιτοι λυκείου και υπο-αντιπροσώπευση των κατηγοριών με απολυτήριο δημοτικού ή χωρίς την ολοκλήρωση της φοίτησης σε

ρύνοντας τα όρια του ανθρώπινου κεφαλαίου, μπορούμε να δανειστούμε την ταξινόμηση του Bourdieu (1997, σ. 47) περί πολιτισμικού κεφαλαίου και των τριών μορφών αυτού, *ενσωματωμένου*, *αντικειμενοποιημένου* και *θεσμοθετημένου*. Το κεφάλαιο αυτό, υπό μορφή πολιτισμικών στάσεων, προτιμήσεων και συμπεριφορών, που συχνά καλούμε «κουλτούρα ή καλλιέργεια», σε συνδυασμό με πολιτισμικά υλικά αγαθά όπως βιβλία, πίνακες ζωγραφικής, εργαλεία (π.χ. ηλεκτρονικοί υπολογιστές) τα οποία έχουν τόσο υλική αξία (λόγω της επένδυσης οικονομικού κεφαλαίου) όσο και συμβολική, επικυρώνεται από τους θεσμοθετημένους ακαδημαϊκούς τίτλους που πιστοποιούν την οικονομική και πολιτισμική υπεροχή των φορέων τους και τους εντάσσουν στα όρια της κυρίαρχης κουλτούρας, της οποίας το σχολείο είναι φορέας και εκφραστής. Έτσι, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε οικογένειες με υψηλά επίπεδα μορφωτικού κεφαλαίου, μέσω της μακρόχρονης, φυσικής και αβίαστης εξοικείωσής τους με τα έργα των ιδεών και τις διανοητικές πρακτικές και δραστηριότητες που αποτιμά θετικά το σχολείο, όταν εισέρχονται σε αυτό αντιμετωπίζονται ως «φύσει ικανότερα», μέσω μιας διαδικασίας που ερμηνεύει το κοινωνικό κεκτημένο ως φυσικό προνόμιο (Φραγκουδάκη, 1985, σσ. 165-169).

Το τρίτο μορφωσιογόνο στοιχείο της οικογένειας είναι το κοινωνικό κεφάλαιο αυτής (Bourdieu, 1997, σ. 51), δηλαδή το σύνολο των σχέσεων εντός της δομής της οικογένειας που εξασφαλίζουν στα μέλη της την υποστήριξη του κοινόχρηστου κεφαλαίου (οικονομικού και πολιτιστικού).²⁴⁶ Το κεφάλαιο αυτό, που προσδιορίζεται από το εύρος και την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων (δεσμών) καθώς και από την ποσότητα και την ποιότητα των μέσων (πόρων) στα οποία αποκτούν πρόσβαση τα μέλη της οικογένειας, λαμβάνει δύο μορφές:

- i. Συνεκτικό (*bonding*), το οποίο προκύπτει από τις σχέσεις μεταξύ γονέων και τέκνων και καθορίζεται από τη δομή της οικογένειας και το είδος της αλληλεπίδρασης μεταξύ γονέων και τέκνων.
- ii. Γεφύρωσης ή διευκόλυνσης (*bridging*), το οποίο προκύπτει από το πλαίσιο των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ οικογένειας και σχολείου.

Στην πρώτη περίπτωση, αναδεικνύονται ως σημαντικοί παράγοντες η φυσική ύπαρξη και των δύο γονέων, ο χρόνος που αυτοί δαπανούν ασχολούμενοι με τα παιδιά τους, ο αριθμός των παιδιών και βέβαια οι προσδοκίες των γονέων (Coleman, 1988, σ. S111).²⁴⁷ Εντός ενός κλίματος συναισθηματικής σταθερότητας, οι γονείς βοηθούν τα

αυτό, ενώ η κατηγορία των φοιτητών με γονείς αποφοίτους γυμνασίου φαίνεται να επιτυγχάνει ισόρροπα ποσοστά αντιπροσώπευσης.

²⁴⁶ Βλ. παραπάνω την ενότητα 1.6.2.2-*Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικός αποκλεισμός*.

²⁴⁷ Η φυσική ύπαρξη και των δύο γονέων θεωρείται ως πλεονέκτημα για τη λειτουργία της οικογένειας, τόσο ως προς το εύρος και την ποιότητα των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσονται και το χρόνο που διατίθεται από τους γονείς στα παιδιά όσο και ως προς τη μείωση του δείκτη οικονομικής επισφάλει-

παιδιά να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της καθημερινότητας και εμπλέκονται σε κοινές δραστηριότητες με αυτά, έχοντας επίγνωση πως η επιτυχία του παιδιού στο σχολείο και τη ζωή δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την οργάνωση και το περιεχόμενο του σχολικού χρόνου αλλά και από τις δικές τους παιδευτικές ενέργειες (συζήτηση, παρακολούθηση σχολικής επίδοσης, ηθικές ενισχύσεις κ.λπ.). Έτσι, συντονίζουν τις ενέργειές τους προς έναν έγκαιρο σχεδιασμό και προγραμματισμό του μέλλοντος των παιδιών, ο οποίος μέσω μιας διαδικασίας όσμωσης εισπράττεται και εσωτερικεύεται από αυτά ως νοοτροπία, τρόπος βίωσης και ενέργειας επί του κόσμου (Μυλωνάς, 1999, σ. 443). Στη δεύτερη περίπτωση, τονίζεται η αξία των σχέσεων μεταξύ οικογένειας και σχολείου, οι οποίες μέσω της συμμετοχής γονέων, μαθητών και εκπαιδευτικών σε συλλογικές δράσεις διευρύνουν το δίκτυο των αλληλεπιδράσεων και μεγιστοποιούν δυνητικά την αποτελεσματικότητα των διαθέσιμων πόρων της σχολικής κοινότητας.²⁴⁸ Βασική επισήμανση ως προς τη μορφωσιογόνο επιρροή του οικογενειακού περιβάλλοντος είναι ότι οι κοινωνικές σχέσεις εντός της οικογένειας είναι το θεμελιώδες στοιχείο που επιτρέπει το μετασχηματισμό και την αξιοποίηση του οικονομικού και ανθρώπινου κεφαλαίου των γονέων, με στόχο τη μεγιστοποίηση των εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων των τέκνων τους.²⁴⁹

ας της οικογένειας. Ενδεικτικά για την Ελλάδα οι μονογονεϊκές οικογένειες, ενώ αποτελούν το 1,6% του συνόλου, αντιπροσωπεύουν το 2,2% των φτωχών νοικοκυριών, αντιμετωπίζοντας υψηλά επίπεδα οικονομικής επισφάλειας, υπερδιπλάσια του αντίστοιχου δείκτη των οικογενειών με δύο ενήλικες (Κικίλιας, Παπαλιού, & Φαγαδάκη, 2008, σ. 45). Η απουσία του ενός γονέα εκλαμβάνεται ως δυσλειτουργικό χαρακτηριστικό της οικογένειας με συνέπειες που εκτείνονται πέρα από την οικονομική βιωσιμότητα και την ελλιπή συναισθηματική στήριξη και σε καίριες πτυχές της σχολικής ρουτίνας, όπως αυτές τουλάχιστον αποτυπώνονται στις αξιολογήσεις των εκπαιδευτικών (Μπόμπας, 1999, σ. 463). Ο Coleman (1988, σ. S112) υποστηρίζει πως υπάρχει αρνητική επίδραση του αριθμού των παιδιών μιας οικογένειας και των εκπαιδευτικών επιτευγμάτων, λόγω του διαμοιρασμού των διαθέσιμων πόρων (οικονομικών και διαπρωπικών) σε περισσότερα μέλη. Εφόσον δεχθούμε την άμεση σχέση του οικονομικού επιπέδου της οικογένειας και της εκπαιδευτικής κατάστασης των μελών της, μπορούμε να αιτιολογήσουμε τη θέση του Coleman, καθώς ο δείκτης οικονομικής επισφάλειας των ελληνικών οικογενειών αυξάνεται ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών, από 13,2 για ένα εξαρτώμενο τέκνο, σε 15,6% για δύο και φτάνει το 35,2% για τρία ή περισσότερα παιδιά (Κικίλιας, κ. συν, 2008, σ. 45).

²⁴⁸ Η ετοιμότητα και η πρόθεση της γονεϊκής εμπλοκής δεν είναι βέβαια δεδομένη ούτε μονοδιάστατη. Για τους διάφορους τύπους γονεϊκής εμπλοκής, τις επιδράσεις της καθώς και τους παράγοντες που τη δυσχεραίνουν βλ. Μπρούζος (2007).

²⁴⁹ Η γονεϊκή εμπλοκή υπό το πρίσμα της θεωρίας του Coleman είναι μόνο μία εκ των πολλών θεωρητικών προσεγγίσεων και εδώ επιλέχθηκε γιατί επιτρέπει τη διαπλοκή των τριών μορφών κεφαλαίου (οικονομικού, μορφωτικού, κοινωνικού) και τη συνέργειά τους στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των διάφορων μορφών κεφαλαίου των τσιγγάνικων οικογενειών, κρίνουμε αυτή τη θεώρηση του μορφωσιογόνου ρόλου της οικογένειας ως κατάλληλη, όπως θα φανεί στο σχετικό κεφάλαιο της εμπειρικής μελέτης. Σε εμπειριστατωμένη αναφορά του εύρους των διάφορων θεωρητικών προσεγγίσεων για το ρόλο της γονεϊκής εμπλοκής προβαίνει στη διδακτορική του διατριβή ο Κλαδάκης (2012), ενώ ειδικότερα το θέμα της σχέσης του κοινωνικού κεφαλαίου και των προσδοκιών των μαθητών το προσεγγίζει ο Μουσταῖρας (2004).

1.7.3.2 Σχολική κινητικότητα

Ένας άλλος παράγοντας που έχει συνδεθεί με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό είναι οι συχνές μετακινήσεις και οι αλλαγές σχολείων, κατάσταση που διεθνώς αποδίδεται με τον όρο *σχολική κινητικότητα* (school mobility).²⁵⁰ Στην Ελλάδα, λόγω της περιορισμένης εσωτερικής κινητικότητας του πληθυσμού, οι συχνές αλλαγές σχολείου αφορούσαν διαχρονικά συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού που μετακινούνταν συχνά για επαγγελματικούς λόγους, όπως π.χ. το προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας. Ως εκ τούτου, η σχετική έρευνα στο πεδίο ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Η εισροή αρχικά του πληθυσμού των παλιννοστούντων κατά τη δεκαετία του 1980 και η μαζική υποδοχή μεταναστών κατά τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν έθεσαν το θέμα των συχνών αλλαγών του σχολικού περιβάλλοντος, για τα παιδιά εκείνα που εντάχθηκαν ή προσπαθούσαν να ενταχθούν στο εκπαιδευτικό σύστημα και ακολουθούσαν τους γονείς τους στις επαγγελματικές τους μετακινήσεις. Παράλληλα, η ανάδειξη του ζητήματος της εκπαίδευσης των τσιγγανοπαίδων και των δυσχερειών που αντιμετώπιζαν στην σχολική τους ένταξη οδήγησαν στη σύνδεση του ζητήματος της κινητικότητας των μαθητών σχεδόν αποκλειστικά με τα ιδιαίτερα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά των ομάδων από τις οποίες αυτοί προέρχονταν. Αποτέλεσμα τούτων, ήταν η σχολική κινητικότητα να θεωρηθεί εν γένει ως παράγοντας δυνητικής εκπαιδευτικής ανάσχεσης, αποδίδοντας σε αυτήν αιτιάσεις για τη μειωμένη προσαρμοστικότητα και επίδοση, την ελλιπή φοίτηση αλλά και την ίδια τη σχολική διαρροή των μετακινούμενων μαθητών. Η απουσία εξειδικευμένων μελετών επί του πεδίου αυτού και η μονοδιάστατη σύνδεση της σχολικής κινητικότητας με την εκπαιδευτική κατάσταση μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων οδήγησαν στη γενικευμένη θεώρησή της ως απευκταίου εκπαιδευτικού χαρακτηριστικού.

Καθώς το θέμα της υψηλής σχολικής κινητικότητας των τσιγγανοπαίδων ενυπάρχει σε όλες σχεδόν τις σχετικές μελέτες για αυτούς, και θα μας απασχολήσει ακολούθως στο στάδιο της εμπειρικής έρευνας, θα αναζητήσουμε εν συντομία τις βασικές ψυχοπαιδαγωγικές και κοινωνικές διαστάσεις του και, ελλείψει εξειδικευμένων ελληνικών μελετών, θα αξιοποιήσουμε σχετικά στοιχεία και συμπεράσματα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Καταρχάς, διαδεδομένη είναι η άποψη πως οι συχνές μετακινήσεις των μαθητών ασκούν αρνητική επίδραση στην επίδοσή τους, λόγω της διατάραξης του σχολικού κλίματος και των σχέσεων που οικοδομούνται με συμμαθητές και εκπαιδευτικούς, της ασυνέχειας της εκπαιδευτικής διαδικασίας – καθώς οι διάφορες τάξεις/σχολεία μπορεί να βρίσκονται σε διαφορετικό επίπεδο κάλυψης της διδακτέας ύλης – καθώς και της διαρκούς ανάγκης των μαθητών να προσαρμόζονται σε νέα περιβάλ-

²⁵⁰ Εναλλακτικά, στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία αξιοποιείται και ο όρος *μαθητική κινητικότητα* (student mobility). Ως σχολική κινητικότητα χαρακτηρίζεται κάθε αλλαγή σχολείου που δε σχετίζεται με τη μετάβαση από το ένα επίπεδο σπουδών στο άλλο (π.χ. από το δημοτικό στο γυμνάσιο).

λοντα, νέα πρότυπα οργάνωσης της ύλης και της διδασκαλίας κ.λπ. Η θεωρία του Coleman (1988, σ. 113) προσφέρει ένα αρχικό πλαίσιο ερμηνείας της αρνητικής επίδρασης των πολλαπλών οικογενειακών μετακινήσεων, ως αποτέλεσμα της καταστροφής των δεσμών που έχουν σχηματιστεί μεταξύ συμμαθητών, γονέων και εκπαιδευτικών και συνιστούν απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου γεφύρωσης ή διευκόλυνσης. Οι Heinlein και Shinn (2000) απαριθμούν μια σειρά μελετών που προσφέρουν, ωστόσο, αντικρουόμενα αποτελέσματα, καθώς παρά το γεγονός ότι η σχολική κινητικότητα στις περισσότερες συσχετίζεται αρνητικά με την ακαδημαϊκή επίδοση, δε λείπουν και οι θετικές συσχετίσεις, ενίοτε δε στις ίδιες έρευνες συνυπάρχουν και οι δύο κατευθύνσεις. Έτσι, αν και ένα μεγάλο μέρος των σχετικών ερευνών αναγνωρίζει πως οι μετακινούμενοι μαθητές υφίστανται τις ψυχολογικές, κοινωνικές και ακαδημαϊκές επιπτώσεις της αλλαγής περιβάλλοντος, η πραγματική επίδραση της σχολικής κινητικότητας εξαρτάται από παράγοντες όπως ο αριθμός αυτών των αλλαγών, η χρονική στιγμή στην οποία συμβαίνουν, τα αίτια, καθώς και τα ατομικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά των μαθητών. Σε έρευνα των Temple και Reynolds (1999) επί ομάδας αфроαμερικανών μαθητών χαμηλού εισοδήματος, η πλειοψηφία αυτών (73% επί του συνόλου) άλλαξε σχολείο τουλάχιστον μία φορά στη διάρκεια της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ενώ για το 21% εξ αυτών οι αλλαγές ήταν τρεις ή και περισσότερες. Οι μαθητές αυτοί υστερούσαν κατά κανόνα των συνομηλίκων τους ως προς την ακαδημαϊκή επίδοση, ωστόσο μόνο το 50% της διαφοροποίησης μπορούσε με ασφάλεια να αποδοθεί στη συχνή κινητικότητα, ενώ παρέμεναν ανεξιχνίαστοι οι παράγοντες που επηρέαζαν το υπόλοιπο ποσοστό, διαπίστωση στην οποία καταλήγουν και άλλες έρευνες (Heinlein & Shinn, 2000). Οι Xu, Hannaway και D' Souza (2009) επιβεβαιώνουν την επίδραση της συχνότητας των μετακινήσεων επί της ακαδημαϊκής επίδοσης των μαθητών, ελέγχοντας τη σωρευτική δράση αυτών, καθώς η ακαδημαϊκή υστέρηση που συνοδεύει την πρώτη μετακίνηση των μαθητών δε φαίνεται να ενισχύεται κατά τη δεύτερη ή και την τρίτη φορά που οι ίδιοι θα αλλάξουν ξανά σχολείο, ίσως λόγω της ανάπτυξης εκ μέρους τους δεξιοτήτων προσαρμογής στο νέο περιβάλλον. Ωστόσο, όταν η κατάσταση των αλλαγών τείνει να γίνει χρόνια, οι μαθητές που θα αντιμετωπίσουν πάνω από πέντε αλλαγές σχολείων εμφανίζουν σημαντική υστέρηση στις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις (ό.π., σ. 26).

Σημαντική είναι επίσης η περίοδος των σπουδών κατά την οποία συμβαίνουν οι αλλαγές, καθώς όσο πιο μικρή είναι η τάξη που παρακολουθούν οι μαθητές που μετακινούνται, είναι και υψηλότερη η επίδραση της μετακίνησης στην επίδοσή τους. Οι Heinlein και Shinn (2000, σ. 356) θεωρούν πως οι αλλαγές στα πρώτα χρόνια της στοιχειώδους εκπαίδευσης (πριν από την τρίτη τάξη) είναι πιο καθοριστικές, αφού η περίοδος αυτή είναι κρίσιμη για την απόκτηση μιας δέσμης βασικών γνωστικών δεξιοτήτων, η απουσία των οποίων επιφέρει μόνιμα αποτελέσματα στις επόμενες τάξεις.

Οι αιτίες των αλλαγών είναι επίσης σημαντικές, καθώς πέρα από τη μετεγκατάσταση των οικογενειών για λόγους εργασίας, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το τμήμα του πληθυσμού που αλλάζει σχολείο στα παιδιά του για λόγους που σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά των ίδιων των σχολείων.²⁵¹ Ο Kerbow (1996, σσ. 9-10) προσδιορίζει την αλλαγή τόπου διαμονής ως αιτία στο 40,4% των μετακινήσεων, έναντι 42,5% αυτών που αλλάζουν σχολείο αποκλειστικά για εκπαιδευτικούς λόγους, με το υπολειπόμενο ποσοστό του 17,1% να αποδίδεται και στους δυο παράγοντες (μετεγκατάστασης και εκπαιδευτικούς). Το σημαντικό σε αυτή τη διαπίστωση είναι ότι από τους μαθητές που αλλάζουν σχολείο αποκλειστικά για εκπαιδευτικούς λόγους, η πλειοψηφία (61,1%) μετακινείται για λόγους «διαφυγής» (exit reasons) από τα προβλήματα και τις ανεπάρκειες του παλαιού σχολικού περιβάλλοντος, έναντι 23,5% αυτών που προσελκύονται από τα χαρακτηριστικά του νέου σχολείου (attraction) και 15,4% για αυτούς που κινούνται επηρεαζόμενοι και από τους δύο παράγοντες.

Ο τελευταίος παράγοντας που επηρεάζει την επίδραση των συχνών σχολικών αλλαγών είναι τα ατομικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά των μαθητών. Οι Xu κ. συν. (2009, σσ. 23-24) εντοπίζουν την ύπαρξη φυλετικής διαφοροποίησης ως προς τα αποτελέσματα της σχολικής κινητικότητας. Έτσι, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως αυτή επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα στους αфроαμερικανούς και ισπανόφωνους μαθητές, ιδιαίτερα στα μαθηματικά, χωρίς να επηρεάζει ως προς την επίδοση σε αυτό το γνωστικό αντικείμενο τους λευκούς μαθητές. Επίσης, η ίδια διαδικασία φαίνεται να ενισχύει την αναγνωστική ικανότητα των λευκών και πιο προνομιούχων μαθητών. Πέραν αυτών, οι μαθητές που αλλάζουν συχνότερα σχολείο ανήκουν κατά κανόνα στην ομάδα των φτωχών, προερχόμενοι συχνά από μονογονεϊκές οικογένειες, με γονείς άνεργους ή χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Έτσι, καθώς τα παιδιά των φτωχών οικογενειών αναγκάζονται να μετακινούνται συχνότερα (κατά 50%) από τις μη-φτωχές οικογένειες, η επίδραση της σχολικής κινητικότητας πρέπει να ειδωθεί πρώτα απ' όλα μέσα από το πρίσμα του συνολικού κοινωνικοοικονομικού μειονεκτήματος που καθιστά τους μαθητές αυτούς πιο ευάλωτους στις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της διαδικασίας.

Με βάση τα στοιχεία αυτά, πρέπει τώρα να κρίνουμε αν η σχολική κινητικότητα μπορεί να αξιοποιηθεί στην ελληνική πραγματικότητα ως δείκτης ή ως αιτία που σχετίζεται με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Τα διαθέσιμα στοιχεία αποτυπώνουν μια έμμεση σχέση των δύο μεταβλητών με διαμεσολαβούσα έννοια την ακαδημαϊκή επίδοση. Η

²⁵¹ Αυτό το χαρακτηριστικό δεν αφορά προφανώς την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, αφού στην περίπτωση μας τα όρια των σχολικών περιφερειών είναι καθορισμένα και οι εγγραφές των μαθητών γίνονται στη βάση αυτών. Ωστόσο, καθώς οι σχετικές έρευνες παρουσιάζουν και περιπτώσεις θετικής συνάφειας της σχολικής κινητικότητας με την ακαδημαϊκή επίδοση, στην περίπτωση των γονέων που επιλέγουν να μετακινήσουν τα παιδιά τους σε ένα «αποτελεσματικότερο» σχολείο, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε πως η αλλαγή σχολείου από μόνη της δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τον όποιο συσχετισμό της με τη χαμηλή επίδοση, χωρίς να λάβουμε υπόψη τόσο τα χαρακτηριστικά του σχολείου όσο και της οικογένειας.

σχολική κινητικότητα μπορεί να οδηγήσει σε υστέρηση επί της ακαδημαϊκής επίδοσης των μαθητών, η οποία, όπως σημειώσαμε παραπάνω, σε συνδυασμό με τη συναρτώμενη βαθμολογία αναδεικνύεται ως ο καθοριστικότερος παράγοντας και μέσο επιλεκτικής κατεύθυνσης των μαθητών σε διαφοροποιημένα επίπεδα και είδη σπουδών αλλά και συχνά στην εγκατάλειψη αυτών. Ορισμένες από τις βασικές ψυχοπαιδαγωγικές παραδοχές που σχετίζονται με τη σχολική κινητικότητα, όπως η διατάραξη του σχολικού κλίματος και των κοινωνικών σχέσεων εντός της σχολικής κοινότητας, ισχύουν προφανώς και στην περίπτωση της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας, ωστόσο τα βασικά στοιχεία της εκπαιδευτικής διαδικασίας, όπως αυτά προσδιορίζονται από τα αναλυτικά προγράμματα, τα πρότυπα οργάνωσης της ύλης και των μεθόδων, τα διδακτικά εγχειρίδια κ.λπ., στην περίπτωση μας είναι ενιαία, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η ενδεχόμενη σύγχυση των μαθητών που μετακινούνται από το ένα σχολείο στο άλλο. Το γεγονός ότι ως έννοια και ως διαδικασία η σχολική κινητικότητα στην Ελλάδα συνδέθηκε εξ αρχής και σχεδόν αποκλειστικά με τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά μειονεκτουσών κοινωνικών ομάδων, και μάλιστα σε περιόδους που το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είχε μπορέσει να εξασφαλίσει θεσμικά και ουσιαστικά τρόπους ένταξης και αποδοχής τους, συνέτεινε στον εν γένει συσχετισμό της με την ελλιπή φοίτηση και τη σχολική διαρροή, αποκρύπτοντας συχνά τα κοινωνικοοικονομικά οικογενειακά χαρακτηριστικά που καθόριζαν εν πολλοίς το πλαίσιο αυτών των μετακινήσεων. Στην παρούσα κατάσταση, όπου το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης έχει προνοήσει για τη διευκόλυνση και τον έλεγχο της φοίτησης των μετακινούμενων μαθητών, οι όποιες δυσλειτουργίες αυτή επιφέρει πρέπει να θεωρηθούν πρωτίστως με αναφορά στα ευρύτερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των μετακινούμενων μαθητών.

1.7.3.3 Ατομικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευομένων

Πέραν των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν τη λειτουργία της οικογένειας και επηρεάζουν τη σχολική πορεία των μαθητών, ως σημαντικά αναδεικνύονται και ατομικά χαρακτηριστικά των ιδίων, όπως το φύλο και η ηλικία κατάταξης στο σχολείο. Βέβαια, και αυτά τα χαρακτηριστικά συχνά συνιστούν λειτουργικές προεκτάσεις του κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού επιπέδου της οικογένειας, που απλώς προβάλλονται επί φυσικών ατομικών χαρακτηριστικών των μαθητών (φύλο-ηλικία) και τα καθιστούν ορατά και στοιχεία δυνητικής διαφοροποίησης της εκπαιδευτικής τους κατάστασης.

Οι θεωρίες για την εκπαίδευση και το φύλο, βασικό περιεχόμενο της φεμινιστικής κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, έθεσαν το φύλο ως δομή κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένη με βάση τις προσδοκίες, τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές που η κατισχύουσα κοινωνική αντίληψη απέδιδε σε αυτό. Για το λόγο αυτό το κοινωνικό φύλο (gender), σε αντίθεση με το βιολογικό (sex), ως κοινωνικό δημιούργημα καθόρισε και καθορίζει εν πολλοίς τις εκπαιδευτικές πρακτικές. Καθώς είναι πέραν των

προθέσεων και των δυνατοτήτων της παρούσας μελέτης η διερεύνηση των ερευνητικών πεδίων όπου συναρθρώνεται το φύλο με την εκπαίδευση,²⁵² θα περιοριστούμε στην επισημάνση των έμφυλων χαρακτηριστικών της σχολικής διαρροής και της σχολικής επίδοσης, που παραπάνω αποδεχθήκαμε ως σημαντικούς δείκτες εκπαιδευτικού αποκλεισμού.

Με βάση λοιπόν τις δυο αυτές παραμέτρους, δηλαδή τη σχολική διαρροή και τη σχολική επίδοση, η έμφυλη διαφοροποίηση στα εκπαιδευτικά συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα (Δίκτυο Ευριδίκη, 2010). Ως προς τα ποσοστά συμμετοχής των δυο φύλων στην πρωτοβάθμια και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις, έτσι ώστε αγόρια και κορίτσια²⁵³ να αντιπροσωπεύονται στις βαθμίδες αυτές (συνηθέστερα σε αυτό που ορίζεται ως υποχρεωτική εκπαίδευση) σε ποσοστά ανάλογα της συμμετοχής τους στο γενικό πληθυσμό. Η διαφοροποίηση εντοπίζεται στο τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, όπου αρχίζει να αυξάνεται ο αριθμός των αγοριών που εγκαταλείπουν το σχολείο,²⁵⁴ επιφέροντας τη συνακόλουθη αύξηση και του ποσοστού των κοριτσιών που ολοκληρώνουν την ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η υπεροχή αυτή των γυναικών μεταφέρεται όπως είναι φυσικό και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπου οι γυναίκες αποτελούν το 55% των φοιτητών που εγγράφονται και το 59% των αποφοίτων, κάτι που επιβεβαιώνει εξελικτικά, σε όλο το φάσμα των σπουδών, τα υψηλότερα ποσοστά εγκατάλειψης που χαρακτηρίζουν τους άντρες έναντι των γυναικών.

Ως προς τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα, και με βάση στοιχεία από διεθνείς μελέτες αξιολόγησης, προκύπτουν διαφοροποιημένα πρότυπα για τα δυο φύλα στους τρεις υπό μελέτη γνωστικούς τομείς, ανάγνωση, μαθηματικά και επιστήμες. Τα στοιχεία αυτά κατά βάση συντείνουν στη σταθερή υπεροχή των κοριτσιών ως προς τις επιδόσεις τους στην ανάγνωση, ένα προβάδισμα που ανιχνεύεται νωρίς και παραμένει σε όλο το εύρος

²⁵² Οι έμφυλες διαφοροποιήσεις στην εκπαίδευση καλύπτουν ένα ευρύ πλαίσιο θεμάτων. Ενδεικτικά σημειώνουμε τη σχέση του φύλου με τις επαγγελματικές επιλογές, τις στάσεις και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών, το περιεχόμενο των διδακτικών εγχειριδίων και των αναλυτικών προγραμμάτων, την οργάνωση των σχολείων, τη θηλυκοποίηση του εκπαιδευτικού επαγγέλματος, την ακαδημαϊκή επιτυχία στις τριτοβάθμιες σπουδές, τη στάση των μαθητών απέναντι σε συγκεκριμένα μαθήματα, τη θεσμοθέτηση γυναικείων σπουδών στα πανεπιστήμια, την εκπαιδευτική ανισότητα κ.λπ. Εκτεταμένη συλλογή σχετικών άρθρων υπάρχει στο κείμενο των Arnot και Mac an' Ghail (2008) καθώς και βιβλιογραφική επισκόπηση σχετικών μελετών στο ΚΕΘΙ (2001), όπως και στο κείμενο της Κλαδούχου (2005). Επίσης στον ιστοχώρο <http://www.isotita-ereaeek.gr/> που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλλα στην εκπαιδευτική διαδικασία», υπάρχουν αναρτημένες σχετικές έρευνες και μελέτες.

²⁵³ Οι όροι αγόρια-άντρες και κορίτσια-γυναίκες χρησιμοποιούνται στην παράγραφο αυτή εναλλακτικά για να προσδιορίσουν τα ίδια άτομα ανάλογα με το επίπεδο σπουδών τους. Τα αριθμητικά στοιχεία που παρατίθενται σε αυτό το κεφάλαιο και αφορούν τον ευρωπαϊκό χώρο προέρχονται όλα από το Δίκτυο Ευριδίκη (2010).

²⁵⁴ Στην Ε.Ε.-27 το ποσοστό των αγοριών που δεν έχει προχωρήσει πέρα από το κατώτερο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ανέρχεται στο 17% ενώ των κοριτσιών στο 13%.

των σπουδών. Στα μαθηματικά η έμφυλη διαφοροποίηση είναι μικρότερη και υπέρ των αγοριών, τα οποία επιτυγχάνουν παράλληλα και υψηλότερα επίπεδα αυτοαντίληψης και πίστης στις μαθητικές τους δεξιότητες. Στο πεδίο της επιστήμης δεν εμφανίζεται διαφοροποίηση στις επιδόσεις των δύο φύλων, καταγράφεται όμως ποιοτική διαφοροποίηση ως προς την ικανότητα των κοριτσιών να ορίζουν επαρκέστερα επιστημονικά ζητήματα έναντι των αγοριών που είναι ικανότερα στην εξήγηση φαινομένων με επιστημονικό τρόπο. Στο επίπεδο των απολυτήριων εξετάσεων τα κορίτσια επιτυγχάνουν υψηλότερες επιδόσεις τις οποίες διατηρούν έως και τη φάση εισαγωγής τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στην οποία ωστόσο εντοπίζεται τόσο οριζόντιος όσο και κατακόρυφος έμφυλος διαχωρισμός.²⁵⁵

Τα ελληνικά στοιχεία αποτυπώνουν ανάλογη εικόνα. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν παρατηρείται κανενός είδους έμφυλη διαφοροποίηση ως προς τα ποσοστά αδικαιολόγητης εγκατάλειψης της φοίτησης των μαθητών (0,5% ανεξαρτήτως φύλου). Ωστόσο, σε όλο το εύρος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τα αγόρια τείνουν συχνότερα να διακόπτουν αδικαιολόγητα τη φοίτησή τους σε σχέση με τα κορίτσια, σημειώνοντας ακόμα και διπλάσια ποσοστά σχολικής εγκατάλειψης. Ενδεικτικά, στο γυμνάσιο το ποσοστό διακοπής των σπουδών ανέρχεται στο 5,2% των αγοριών έναντι 2,7% για τα κορίτσια και αντίστοιχα στο λύκειο είναι 2,8% έναντι 1,6% και στα ΤΕΕ 18,4% έναντι 13,8% (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2010, σ. 221).

Ως προς τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα, τα κορίτσια επιτυγχάνουν υψηλότερες επιδόσεις. Έτσι, σε όλα τα στάδια της τυπικής εκπαίδευσης τα κορίτσια υπεραντιπροσωπεύονται μεταξύ των μαθητών με επίδοση «άριστα» και «πολύ καλά», ενώ υποαντιπροσωπεύονται στις υπόλοιπες κατηγορίες επίδοσης, «καλά» και «μέτρια», όπως και στην κατηγορία των μαθητών που απορρίπτονται (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2009 · Τουρτούρας, Μπαλή, & Αλτιντασιώτης, 2008).²⁵⁶ Αυτό το τελευταίο στοιχείο διαφοροποιεί κάπως την ελληνική κατάσταση από τα παρατηρούμενα στον ευρωπαϊκό χώρο στοιχεία (Δίκτυο Ευριδίκη, 2010), σύμφωνα με τα οποία στις τάξεις των μαθητών με χαμηλή επίδοση η αναλογία αγοριών και κοριτσιών είναι περίπου ίση, ενώ στην περίπτωση της χώρας μας φαίνεται πως η χαμηλή επίδοση έχει έμφυλα χαρακτηριστικά. Ως προς τη διαφοροποίηση της επίδοσης ανά γνωστικό πεδίο, ισχύουν οι γενικότερες ευρωπαϊκές τάσεις, όπου τα έμφυλα στερεότυπα μεταφράζονται όχι τόσο σε διαφοροποιημένες επι-

²⁵⁵ Ο οριζόντιος διαχωρισμός αναφέρεται στα σημαντικά διαφοροποιημένα ποσοστά αντιπροσωπευσης αντρών/γυναικών σε διάφορα τμήματα και σχολές, που δεν αιτιολογούνται από τις διαφορές στο εκπαιδευτικά επιτεύγματά τους. Έτσι, οι γυναίκες υπεραντιπροσωπεύονται σε τομείς όπως η εκπαίδευση, η υγεία, τα επαγγέλματα πρόνοιας και οι ανθρωπιστικές σπουδές, ενώ οι άντρες στους τομείς της μηχανολογίας, της μεταποίησης και των κατασκευών. Ο κάθετος διαχωρισμός προκύπτει από την υποαντιπροσώπηση των γυναικών στον τομέα των μεταπτυχιακών και διδακτορικών σπουδών.

²⁵⁶ Ενδεικτικά στα γυμνάσια όπου τα κορίτσια αποτελούν το 47,9% των μαθητών, αποτελούν το 64,4% των «αριστούχων» και το 53,7% των «πολύ καλών» μαθητών, ενώ μόλις το 30,8% των «μετρίων» (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2009, σ. 135).

δόσεις όσο σε οριζόντιο διαχωρισμό κατευθύνσεων σπουδών και συνακόλουθα επαγγελματικών διαδρομών. Η παρατηρούμενη σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες χαμηλότερη επίδοση των αγοριών δεν μπορεί μονοσήμαντα να συνδεθεί με τα υψηλότερα ποσοστά εγκατάλειψης της εκπαίδευσης, καθώς αυτή επηρεάζεται κυρίως από τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που θέτουν νωρίτερα και σε μεγαλύτερο βαθμό τα α-γόρια έξω από τη σχολική διαδικασία, λόγω αναγκαστικής ένταξής τους στο χώρο της εργασίας ή και εξαιτίας ανάπτυξης παραβατικών συμπεριφορών.

Ένα άλλο ατομικό χαρακτηριστικό των μαθητών που έχει συνδεθεί με τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό είναι η ηλικία τους. Συγκεκριμένα, έχει παρατηρηθεί πως οι μαθητές με μεγαλύτερη ηλικία από αυτήν που προβλέπεται για την τάξη ή τη βαθμίδα που παρακολουθούν, τείνουν να διακόπτουν αδικαιολόγητα τη φοίτησή τους, σε ποσοστά υψηλότερα όσων φοιτούν έχοντας την προβλεπόμενη ηλικία (Φραγκουδάκη, 1985, σσ. 59-60). Τα διαθέσιμα στοιχεία για την δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα επιβεβαιώνουν αυτήν την παρατήρηση, καθώς στα γυμνάσια, μεταξύ των μαθητών που διακόπτουν αδικαιολόγητα τη φοίτησή τους, το ποσοστό των μαθητών με ηλικία μεγαλύτερη από την κανονική υπερβαίνει κατά 23,3% το αντίστοιχο των μαθητών κανονικής ηλικίας, ενώ στα λύκεια παρατηρείται ανάλογη απόκλιση κατά 15,7% και στα Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (Τ.Ε.Ε.) κατά 17,3% (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2010, σ. 222). Η ερμηνεία του θέματος είναι εξαιρετικά σύνθετη, καθώς η διαφοροποίηση στην ηλικία μπορεί να οφείλεται σε πολλαπλούς και ενδεχομένως αλληλεξαρτώμενους παράγοντες.

Η *στασιμότητα* (retention) είναι ένας συχνός παράγοντας διαφοροποίησης της ηλικίας, καθώς οι μαθητές σε κάποιο στάδιο της φοίτησής τους ενδέχεται να κριθούν ως μη-προακτέοι και να επαναλάβουν την τάξη. Η αποτελεσματικότητα του μέτρου έχει πια αμφισβητηθεί διεθνώς (Jimerson & Kaufman, 2003) και η εφαρμογή του τουλάχιστον στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση έχει περιοριστεί σημαντικά. Σε κάθε περίπτωση όμως, στις περιπτώσεις που συμβαίνει, δεν είναι η διαφορά ηλικίας αλλά ο τρόπος αξιολόγησης που κατ' ουσίαν συσχετίζεται με την εγκατάλειψη της φοίτησης.

Άλλος ένας λόγος που συντελεί στην ηλικιακή διαφοροποίηση των μαθητών είναι η καθυστερημένη εγγραφή στην Α' τάξη του δημοτικού για λόγους υγείας ή σοβαρής αδυναμίας να παρακολουθήσουν το πρόγραμμα της τάξης. Και σε αυτές τις περιπτώσεις η συσχέτιση με την ενδεχόμενη εγκατάλειψη της φοίτησης πρέπει να αναζητηθεί στους ειδικούς παράγοντες (π.χ. γνωστική ανωριμότητα, ειδικά προβλήματα υγείας κ.λπ.) που καθιστούν δυσχερή τη φοίτηση των μαθητών και επίσης αναδεικνύει τη σημασία της προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας στην αντίχρεωση και την αποκατάσταση των βασικών δεξιοτήτων μαθησιακής ετοιμότητας (Παπούλια-Τζελέπη & Σπινθουράκη, 1999).

Ο σημαντικότερος όμως παράγοντας διαφοροποίησης της ηλικίας των μαθητών που αναδείχθηκε τα τελευταία χρόνια ήταν η προέλευσή τους. Πολλά τέκνα μεταναστών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι. βίωσαν μια διαδικασία απότομης «εμβύθισης» (Baker, 2001, σ. 277) στην πλειονοτική γλώσσα, όπου συνήθης επιλογή εκ μέρους των εκπαιδευτικών ήταν η εγγραφή ή η κατάταξή τους σε τάξη μικρότερη αυτής που αντιστοιχούσε στην ηλικία τους, προκειμένου να διευκολυνθούν στην απόκτηση των απαραίτητων γλωσσικών δεξιοτήτων. Και στην περίπτωση αυτή, οι συσχετισμοί θα πρέπει να αναζητηθούν στο διαφοροποιημένο κοινωνικοοικονομικό στάτους, στις συνέπειες του πολιτισμικού σοκ, στην απουσία προγραμμάτων διγλωσσης εκπαίδευσης κ.λπ. Σε ένα βαθμό, το ζήτημα αφορούσε και ένα τμήμα του επιχώριου μαθητικού πληθυσμού του οποίου η πρώτη γλώσσα ήταν διαφορετική (π.χ. Τσιγγάνοι, Πομάκοι, Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Θράκης), με τις όποιες βέβαια διευθετήσεις προβλέπονταν κατά περίπτωση για τη διδασκαλία αυτών των ομάδων.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, κρίνουμε σκόπιμο να προβούμε στην ακόλουθη επισήμανση. Η σχετική συζήτηση για τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό επικεντρώνεται καταρχάς στους φραγμούς που εμποδίζουν τους νέους από την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αφού άλλωστε αυτή προσδιορίζεται και από το συνταγματικό νομοθέτη ως βασικό μέλημα της συντεταγμένης πολιτείας.²⁵⁷ Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον δίδεται για την εξασφάλιση του ελάχιστου απαιτούμενου εκπαιδευτικού επιπέδου για το σύνολο των νέων της χώρας, καθώς και στις ιδιαίτερες διευθετήσεις για μειονεκτούσες κοινωνικά ομάδες (Τσιγγάνοι, μετανάστες, κάτοικοι υποβαθμισμένων περιοχών).²⁵⁸ Η συζήτηση αυτή όμως δεν μπορεί να παραγνωρίζει άλλες διαστάσεις του εκπαιδευτικού αποκλεισμού που αφορούν τις εγγενείς ανισότητες που εντοπίζονται στον ανώτερο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,²⁵⁹ τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση²⁶⁰ όσο και το

²⁵⁷ Βλ. σχετ. Σύνταγμα της Ελλάδας, 2008, άρθρο 16.

²⁵⁸ Βλ. τα σχετικά προγράμματα για την εκπαίδευση παλιννοστούντων και αλλοδαπών, τσιγγανοπαίδων καθώς και την ίδρυση Τάξεων Υποδοχής και Ενισχυτικών Φροντιστηριακών Τμημάτων στις Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2012).

²⁵⁹ Κυρίως ως προς τη διαφοροποίηση του ποσοστού διαρροής μεταξύ γενικής και τεχνολογικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με το ποσοστό της δεύτερης να είναι πολλαπλάσιο της πρώτης (12,32% για τα Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια έναντι 1,87 των Γενικών Λυκείων (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2009, σσ. 347-348).

²⁶⁰ Παρά το γεγονός ότι η διερεύνηση της ταξικής βάσης της ανώτατης εκπαίδευσης δείχνει πως διαχρονικά η κοινωνική σύνθεση των Ελλήνων φοιτητών παρουσιάζει πολύ μικρότερο βαθμό κοινωνικής επιλεκτικότητας, συγκρινόμενη με αντίστοιχα δεδομένα άλλων ευρωπαϊκών χωρών (Τσουκαλάς, 1975, σσ. 21-22), η ανισότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση εξακολουθεί να υπάρχει και ερμηνεύεται στη βάση της ανισότητας κατανομής πόρων, καθόσον η ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αν και τυπικώς δωρεάν, είναι άκρως ανταγωνιστική και η σημασία της εξωσχολικής βοήθειας των μαθητών και ιδιαίτερα η προσπάθεια για την «εξασφάλιση του συγκριτικού πλεονεκτήματος» στη φάση προετοιμασίας για τις εισαγωγικές εξετάσεις, όπως και η έλλειψη ενός επαρκούς συστήματος φοιτητικής μέριμνας

ευρύτερο πεδίο της δια βίου μάθησης. Ιδιαίτερα η προσέγγιση της τελευταίας οφείλει να γίνεται πέραν των στενών ορίων της εκπαίδευσης ενηλίκων, με στόχο την κατάρτιση ή την επανακατάρτιση του εργατικού δυναμικού κατά τις φάσεις εναλλαγής εργασίας ή την απόκτηση πρόσθετων τίτλων σπουδών,²⁶¹ και να εκτείνεται στο εύρος ενός εκπαιδευτικού συνεχούς που θα καλύπτει όλη την εμπειρία ζωής των ατόμων, από την προσχολική και πρώιμη σχολική φάση έως προγράμματα που θα οδηγούν στην προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη των πολιτών και την πλήρη ένταξή τους στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θέματα όπως η εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων μπορούν να ειπωθούν υπό το πρίσμα μιας ολιστικής οπτικής που βαθμιαία θα μεταλλάξει τόσο τις κρατούσες αναπαραστάσεις της πλειοψηφίας όσο και τις προσωπικές στρατηγικές που μετέρχονται οι ίδιοι, ώστε βαθμιαία να ενταχθούν, αρχικώς εκπαιδευτικά και ακολούθως κοινωνικά.

δημιουργεί προβλήματα στους ασθενέστερους οικονομικά φοιτητές (Γουβιάς, 2010, σ. 135 · Χρυσάκης, 1996, σσ. 109-110). Η κοινωνική διαφοροποίηση αποτυπώνεται ευκρινέστερα στη δια-ιδρυματική και ενδο-ιδρυματική ιεράρχηση των ανώτατων ιδρυμάτων (Γουβιάς, 2010, σ. 136) και στην κοινωνική σύνθεση των φοιτητών που παρακολουθούν σχολές και τμήματα που οδηγούν σε «ισχυρά πτυχία», όσο κυρίως στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών που απαιτούν την επένδυση μεγαλύτερου εκπαιδευτικού χρόνου (και συνακόλουθου οικονομικού κόστους) όσο και έναν ανώτερο «εκπαιδευτικό εξοπλισμό» (π.χ. άριστη γνώση ξένων γλωσσών) που αποθαρρύνουν τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα (Χατζηγιάννη & Βαλάση, 2008, σσ. 237-238 · Χατζηγιάννη & Κάλλας, 2005, σσ. 162-163). Ταυτόχρονα, ακόμα και στις περιπτώσεις που οι ταξικοί φραγμοί αίρονται, τα τέκνα των ανώτερων και περισσότερο προνομιούχων κατηγοριών εμφανίζουν πολύ καλύτερες πιθανότητες επαγγελματικής αποκατάστασης (Φραγκουδάκη, 1985, σ. 195), μεταθέτοντας έτσι το κριτήριο της κοινωνικής διαφοροποίησης των σπουδών όχι στην εξασφάλιση του πανεπιστημιακού τίτλου αλλά στην ανταλλαξιμότητα αυτού στην αγορά εργασίας.

²⁶¹ Παρότι μια από τις βασικές λειτουργίες του συστήματος της δια βίου μάθησης είναι η κατάρτιση και η επανακατάρτιση των ατόμων μέσω της παροχής δεξιοτήτων που αυτά έχουν απολέσει στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας, είναι προφανώς λάθος να τη θεωρούμε ως πανάκεια για την υπέρβαση των διαρθρωτικών αλλαγών που επιφέρουν στην εργασία τα στρατηγικά πλεονεκτήματα του κεφαλαίου. Η *εκπαιδευσιμότητα* (trainability) των εργαζομένων δεν μπορεί να αντισταθμίσει την ποιοτική ρευστότητα του κεφαλαίου, καθόσον αυτοί ως φυσικά όντα δεν μπορούν να επανεκπαιδεύονται απεριόριστα στο χρόνο (προϊούσης της ηλικίας, λόγω περιορισμένων φυσικών και ψυχικών αντοχών, δυσκολιών πρόσβασης κ.λπ.), ούτε και να κινούνται ανεμπόδιστα στο χώρο (φραγμοί που θέτουν τα εθνικά σύνορα, οι γεωγραφικές αποστάσεις, οι οικογενειακές δεσμεύσεις, κ.λπ.) (Αλεξίου, 1999).

2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΩΝ

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό προσεγγίζεται η κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων. Αρχικά, καταγράφεται η άρθρωση του λόγου για τους Τσιγγάνους στη μεταπολεμική Ευρώπη, που θεμελιώθηκε ως πολιτικο-ιδεολογικός λόγος στη βάση της ετερότητας και ως πολιτικός στόχος στην προσπάθεια αποφυγής πρακτικών διάκρισης και ως αποτέλεσμα της αυτοσυνειδητοποίησης των ίδιων των Τσιγγάνων και της ανάδειξης φορέων αντιπροσώπευσης και συνηγορίας υπέρ αυτών. Ακολούθως, περιγράφεται η κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, ακολουθώντας τις διαστάσεις του επιλεχθέντος κοινωνιολογικού μοντέλου. Ιδιαίτερη σημασία δίδεται στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε ο σύγχρονος ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και στις διαδικασίες που ακολούθησαν οι Έλληνες Τσιγγάνοι για να ενταχθούν σε αυτόν.

2.1 Ο περί Τσιγγάνων λόγος

Οποιαδήποτε προσπάθεια άρθρωσης λόγου, ακόμα και επιστημονικού, σχετικά με μια ορισμένη κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι εξ ορισμού αθώα και απροκατάληπτη. Παρά το γεγονός πως η γλώσσα συνιστά το βασικότερο μέσο διά του οποίου πραγματώνεται η κοινωνική αλληλεπίδραση, αυτή δε συνιστά αποκλειστικά και μόνο κώδικα επικοινωνίας, αλλά εμπλέκεται αδιαχώριστα με την ίδια τη διαδικασία της σκέψης και της αιτιολόγησης. Όπως αναγνωρίζει η ψυχολογία του λόγου, αυτός δεν λειτουργεί περιοριστικά ως απείκασμα αντικειμένων, γεγονότων και καταστάσεων που προϋπάρχουν στο φυσικό και κοινωνικό κόσμο, αλλά αντίθετα *κατασκευάζει*²⁶² διάφορες οπτικές όλων αυτών των πραγμάτων (Potter & Wetherell, 1987, σ. 6). Έτσι, ανάλογα με το πλαίσιο εντός του οποίου ο λόγος αρθρώνεται κάθε φορά και σε συνδυασμό με τα μέσα, τις γλωσσικές παραλλαγές και τις τεχνικές που αξιοποιούνται για την εκφορά του, ο λόγος ταυτόχρονα *δημιουργείται* αλλά και *δημιουργεί*, δεν περιγράφει απλώς πράγματα, αλλά (και) κατασκευάζει πράγματα, και όντας ενεργός έχει αναμφισβήτητες κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις. Ως εκ τούτου λοιπόν, ο τρόπος με τον οποίο επιλέγουμε να πραγ-

²⁶² Η έννοια της *κατασκευής* εμφοιλοχρεώνει συχνά σε σύγχρονες επιστημολογικές αναζητήσεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, σε τέτοιο βαθμό ώστε κάποιοι να ομιλούν για νέο επιστημολογικό παράδειγμα. Παρά τη δυσκολία συμφωνίας για το ακριβές περιεχόμενο του όρου και με τον κίνδυνο υπεργενίκευσης (ενδεχομένως δε και υπεραπλούστευσης) των διάφορων προσεγγίσεων, η αποδοχή του όρου σχετίζεται με τη θεώρηση πως κάθε κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι εξ ορισμού «πραγματική» αλλά δομείται και αναδομείται συλλογικά (διυποκειμενικά) μέσω του λόγου (discourse) που εξασφαλίζει τη δράση και τη διαντίδραση μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων και αναδεικνύει κοινά νοήματα, πρακτικές και σχέσεις (Μαυρίδης Η., 2005).

ματευτούμε ένα θέμα οδηγεί νομοτελειακά τόσο δηλωτικά όσο και συνυποδηλωτικά σε συμπεράσματα και αξιολογήσεις επί αυτού, πολλά εκ των οποίων είναι μη-επιδιωκόμενα, μη-πρόδηλα και ενίοτε αντιφατικά.

Οι παραπάνω επισημάνσεις έχουν ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση του λόγου που δομείται γύρω από τους Τσιγγάνους, ιδίως δε όταν αυτός τυγχάνει δημόσιος και διεκδικεί το χαρακτηρισμό και τη βαρύτητα της επιστημονικότητας, όπως εν προκειμένω το κείμενο της παρούσας διατριβής. Η άρθρωση του λόγου περί Τσιγγάνων, η οποία κατά τα τελευταία χρόνια αποκτά τα χαρακτηριστικά ενός *εσμού*, τόσο στα στενά όρια των εθνικά προσδιορισμένων κρατών όσο και στα διευρυμένα όρια πολιτικοοικονομικών μορφωμάτων όπως η Ε.Ε., εκτείνεται στο εύρος ενός συνεχούς, όπου το ένα του άκρο προσδιορίζεται από το παραδοσιακό εθνοφυλετικό υπόβαθρο προσεγγίσεων όπως του Grellmann που, αξιοποιώντας πολιτικά την έννοια της μειονότητας, καταλήγουν στην παραγωγή ενός *εθνοποιητικού*²⁶³ λόγου, ενώ το άλλο άκρο περιλαμβάνει τις σύγχρονες αναζητήσεις περί ετερότητας, οι οποίες, μέσω μιας ατέρμονης διαδικασίας αναζήτησης και απόδοσης πολλαπλών ταυτοτήτων, καταλήγουν πάλι σε μια κατασκευασμένη τσιγγάνικη (μειονοτική) «ταυτότητα» (Γκότοβος, 2003, σσ. 153-158).

2.1.1 Οι απαρχές του επιστημονικού λόγου για τους Τσιγγάνους

Στο δημόσιο λόγο περί Τσιγγάνων που αρθρώνεται τρεις και πλέον αιώνες²⁶⁴ στον ευρωπαϊκό χώρο εντάσσονται πολλαπλές επιστημονικές προσεγγίσεις από το χώρο της εθνογραφικής παράδοσης, της γλωσσολογίας, της φυσικής ανθρωπολογίας, της ευγονικής, της εγκληματολογίας, της λογοτεχνίας και της λαογραφίας, οι οποίες, παρά το γεγονός πως επιχείρησαν να θεμελιωθούν επιστημονικά, στο υπόβαθρό τους είχαν ως αφετηρία (και επιδιωκόμενο στόχο) την ανακάλυψη μιας κοινής τσιγγάνικης ταυτότητας, γλώσσας και τόπου καταγωγής (Willems, 1997, σ. 295).²⁶⁵ Στην πορεία, πολλά από

²⁶³ Καθώς οι Τσιγγάνοι δε σταθεροποιούνται ως φυλετικά συγκροτημένη κατηγορία από τη φύση ούτε από κάποια άλλη ουσιοκρατική εγγύηση, τότε κατασκευάζονται ιστορικά, πολιτισμικά και πολιτικά. Μέσα από ένα διπολικό σύστημα αναπαράστασης που εδράζεται πάνω στη διαφορά μεταξύ του *ανήκειν* και της *ετερότητας*, η αξιοποίηση της έννοιας της εθνότητας, επιχειρεί τη *φυσικοποίηση* της διαφοράς, αναγνωρίζοντας το ρόλο της ιστορίας, της γλώσσας και της κουλτούρας στην κατασκευή της υποκειμενικότητας και της ταυτότητας. Η κατασκευή αυτή ως άσκηση της *επιστημικής βίας* (epistemic violence) του λόγου περί του «Άλλου» είναι τόσο εξωτερική (επικεντρωνόμενη σε μια καταστασιακή, υπό αίρεση και συγκυριακή μορφή διαφοράς) όσο και εσωτερική, επιβάλλοντας μια υπαρκτική απόκλιση στο χαρακτηριζόμενο ως διαφορετικό υποκείμενο μέσω της εσωτερίκευσης του εαυτού ως άλλου (Hall, 2006, σσ. 60-63).

²⁶⁴ Ως αφετηρία για το χρονικό αυτό προσδιορισμό θέτουμε τις δημοσιεύσεις του γερμανού ιστορικού Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann κατά τη δεκαετία του 1770. Ωστόσο, οι πρώτες γραπτές αναφορές περί Τσιγγάνων στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης ανάγονται ήδη στις αρχές του 15^{ου} αι. (Willems, 1997, σσ. 13-16). Αναλυτική επισκόπηση των πολιτικών που ασκήθηκαν στο χώρο των ευρωπαϊκών κρατών για τους Τσιγγάνους υπάρχει στο κείμενο του Τσακίρη (2004).

²⁶⁵ Η Πολίτου (2001, σσ. 89-109) συγκεφαλαιώνει τις διακριτές προσεγγίσεις σχετικά με την κατασκευή των Τσιγγάνων ως ενιαίας ομάδας και τις κατατάσσει στη βάση τεσσάρων υποθέσεων:

τα στοιχεία στα οποία βασίστηκαν αυτές οι προσεγγίσεις αποδείχθηκαν επιστημονικώς αστήρικτα, ωστόσο το σύνολο σχεδόν των προσεγγίσεων εξακολουθούν να υφίστανται και να επηρεάζουν σε ποικίλο βαθμό και το σύγχρονο λόγο περί Τσιγγάνων (ό.π., σ. 305). Αυτή η πορεία κατηγοριοποίησης, ανακάλυψης (ή και δημιουργίας) ενός ορισμού (και μιας συνακόλουθης ταυτότητας) για τους Τσιγγάνους επηρεάστηκε από τέσσερις παράγοντες: α) από αυτούς τους ίδιους που ορίζονται (τους Τσιγγάνους), β) τους θεσμικούς φορείς, γ) τον εξειδικευμένο ακαδημαϊκό λόγο και δ) τον ασαφή λόγο της καθημερινής επικοινωνίας (ό.π., σ. 7). Φυσικά, η ισχύς των παραγόντων αυτών δεν είναι ισοτίμη και μεταξύ τους εμφανίζονται αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις, ωστόσο με βάση τα ερωτήματα α) *ποιοι* και με *ποια* κριτήρια προσδιορίζουν *ποιον* ως Τσιγγάνο και *ποια* χαρακτηριστικά του αποδίδουν και β) *ποιοι* προσδιορίζονται ως Τσιγγάνοι και *ποια* χαρακτηριστικά οικειοποιούνται, διακρίνουμε δυο κατηγορίες φορέων: Τους φορείς ετεροπροσδιορισμού της τσιγγάνικης ταυτότητας που αρθρώνουν το θεσμικό, επιστημονικό και καθημερινό λόγο περί αυτής και τους φορείς αυτοπροσδιορισμού της. Η πολλαπλότητα των φορέων και η πολυπλοκότητα των διεργασιών προσδιορισμού και αυτοπροσδιορισμού των Τσιγγάνων οδηγεί σε μια ποικιλομορφία τάσεων στην απεικόνιση των κατηγοριών και του περιεχομένου αυτού του λόγου που ενίοτε είναι ασύμβατες μεταξύ τους (Γκότοβος, 2003, σσ. 162-169).

Ο Willems (1997, σ. 300) κατατείνει στη διαπίστωση πως ο τρόπος με τον οποίο οι θεσμικοί φορείς από τα μέσα του 18^{ου} αι. και μετά προσδιόριζαν τους Τσιγγάνους

-
- *Την υπόθεση της κοινής ιστορίας*: Σύμφωνα με αυτήν, οι Τσιγγάνοι αποτελούν ενιαία ως προς την προέλευσή της ομάδα που κατά την περιπλάνησή της παρέμενε πάντα διακριτή σε σχέση με τις ομάδες με τις οποίες συμβίωσε, από τις οποίες κατά κανόνα αντιμετώπισε το στιγματισμό, τη διάκριση και την περιθωριοποίηση.
 - *Την υπόθεση του κοινού πολιτισμού*: Η υπόθεση αυτή εκκινεί από μια «αρχετυπική» προσέγγιση, όπου ο τσιγγάνικος πολιτισμός εκλαμβάνεται ως φυσικό χαρακτηριστικό και ιδιαίτερη κατηγορία, δημιούργημα μιας ομοιογενούς ομάδας που πρέπει να διαφυλάξει την αυθεντικότητά της και μετεξελίσσεται σε μια δομιστική εθνολογική προσέγγιση, όπου μέσω της αλληλεπίδρασης με τις ιστορικές εξελίξεις αναγνωρίζεται η πολυμέρεια και η ανομοιογένεια του τσιγγάνικου πολιτισμού, η διαπλοκή του και η δυνατότητα προσαρμογής στην ευρύτερη πολιτισμική πραγματικότητα.
 - *Την υπόθεση των καταλοίπων*: Η υπόθεση αυτή συνδέει το βασικό διακριτικό χαρακτηριστικό των Τσιγγάνων, το νομαδισμό, με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις που επέφερε ο βιομηχανικός καπιταλισμός. Με βάση αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, η περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων αφενός οφείλεται στην αναδιάρθρωση των τρόπων παραγωγής, που αποδιοργάνωσε και συρρίκνωσε τις παραδοσιακές αγροτικές δομές, καθιστώντας τους Τσιγγάνους κατάλοιπα του παρελθόντος, αφετέρου οι νομαδικές τους δραστηριότητες τους έφεραν σε αντιπαράθεση με τις νέες κοινωνικές συμπεριφορές, επιτείνοντας έτσι τις μετακινήσεις και την περιθωριοποίησή τους.
 - *Την υπόθεση της εξωτερικής κατηγοριοποίησης (labeling)*: Σύμφωνα με αυτήν, η περιθωριακή θέση των Τσιγγάνων ερμηνεύεται καταρχάς ως το αποτέλεσμα ατομικών ατελειών, φυλετικού εκφυλισμού, επίτασης των εθνικών ορίων κ.λπ., συνιστώντας όμως κατ' ουσίαν πρακτικές καταπίεσης των περιπλανώμενων κοινωνικών ομάδων από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς της κεντρικής εξουσίας, στα πλαίσια της προσπάθειας πειθάρχησης των εργατών και του ελέγχου της αγοράς εργασίας.

ήταν σε άμεση συνάφεια με τις μεταβαλλόμενες έννοιες των διαδικασιών κατηγοριοποίησης που αξιοποιούσε η επιστήμη. Με αφετηρία το έργο του Grellmann, το εθνοτικό στοιχείο έρχεται στο προσκήνιο μέσω μιας ιστορικής και εθνογραφικής προσέγγισης που, αξιοποιώντας ως επί το πλείστον τον ήδη υπάρχοντα καταγεγραμμένο λόγο περί Τσιγγάνων, καταλήγει ως απεικόνιση περιεχομένου στην εικόνα ενός λαού ενιαίου, ομοιογενούς, πρωτόγονου και απολίτιστου, με κοινή γλώσσα και τόπο καταγωγής, κανονικοποιώντας και νομιμοποιώντας έτσι την προϋπάρχουσα συλλογική αναπαράσταση για αυτούς (Τρουμπέτα, 2008, σσ. 23-24 · Willems, 1997, σ. 17). Η εικόνα αυτή εμπλουτίστηκε στη συνέχεια από τις ρομαντικές λαογραφικές προσεγγίσεις της βρετανικής, κατά κύριο λόγο, τσιγγανολογίας με εκφραστές όπως τον George Henry Borrow, το έργο του οποίου, στηριγμένο περισσότερο στη συγγραφική του δεινότητα και όχι στην εμπεριστατωμένη ανάλυση των στοιχείων που συνέλεξε, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους σύγχρονους του αλλά και τους μεταγενέστερους τσιγγανολόγους,²⁶⁶ μολοντί βρίθκει αντιφατικών σημείων και παρουσιάζει τις τσιγγάνικες κοινότητες από τη μια με ρομαντικά και εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά, να διακατέχονται όμως ταυτόχρονα από μίσος και επιδίωξη εξαπάτησης της υπόλοιπης ανθρωπότητας (Willems, 1997, σ. 130). Παρατηρούμε, λοιπόν, πως σε μια εποχή που οι ιδέες είναι ακόμα ρευστές και διαπραγματεύσιμες και η τσιγγανολογία επηρεάζεται περισσότερο από την αναπαραγωγή των μυθικών αντιλήψεων και από το φολκλορικό λόγο, η συνύπαρξη ρομαντικά εξιδανικευμένων καταστάσεων και ρατσιστικών στερεοτύπων δεν αλληλοαποκλείεται. Ως συμπέρασμα δε προκύπτει πως η άκριτη αναπαραγωγή αναξιόπιστων πηγών κατά τα πρώτα χρόνια των μελετών για τους Τσιγγάνους οδήγησε στην κατασκευή μιας τσιγγάνικης ταυτότητας και μια υποκείμενης ιστορίας περί αυτών, θεμελιωμένες σε ψευδο-επιστημονικές ερμηνείες (ό.π., σ. 17).²⁶⁷

Η κοινωνική ορατότητα των Τσιγγάνων γινόταν όλο και μεγαλύτερη όσο τα εθνικά κράτη ενίσχυαν τους μηχανισμούς ελέγχου του πληθυσμού, ιδίως δε των ασθενέστερων στρωμάτων (Τρουμπέτα, 2008, σ. 26), στη διαμορφούμενη κοινωνική πραγμα-

²⁶⁶ Στην παράδοση του έργου του Borrow κινήθηκε η οργάνωση Gypsy Lore Society που ιδρύθηκε το 1888 στη Μ. Βρετανία με το περιοδικό της Journal of the Gypsy Lore Society. Στους στόχους της οργάνωσης, που παραμένει ενεργή ως τις μέρες μας, συνεχίζοντας την έκδοση του περιοδικού της (μετονομασμένο σε *Romani Studies* από το 2000 και εντεύθεν), όπως αυτοί προσδιορίζονται στην αρχική σελίδα του δικτυακού τους τόπου (<http://www.gypsylloresociety.org>) είναι «η προώθηση της μελέτης των Τσιγγάνων, Ταξιδιωτών και ανάλογων περιπατητικών πολιτισμών σε όλον τον κόσμο, η διάδοση ακριβούς πληροφόρησης που στοχεύει στην κατανόηση αυτών των πολιτισμών στις διάφορες μορφές τους και η θεμελίωση στενότερων επαφών μεταξύ των μελετητών που ερευνούν διάφορες πτυχές αυτών των πολιτισμών».

²⁶⁷ Η ομογενοποιητική αντιμετώπιση των Τσιγγάνων και η προσπάθεια ανάδειξης μιας κοινής καταγωγής στηρίχθηκε στην εννοιολογική εξίσωση των όρων *γλώσσα*, *φυλή*, *καταγωγή*. Μέσω της γενίκευσης διαφορετικών γλωσσών και διαλέκτων υπό το όνομα της *Ρομανί* επιχειρήθηκε η εξίσωση της γλώσσας με την έννοια της φυλής καθώς και της *κουλτούρας* με τη *φύση*. Ως αποτέλεσμα αυτών προέκυψαν κατηγορίες που με κυκλικό και ταυτολογικό τρόπο ερμήνευαν η μία την άλλη (Παπαπαύλου & Κοππάση-Οικονομέα, 2002, σσ. 10-11).

τικότητα του βιομηχανικού καπιταλισμού και της αστικής κοινωνίας που απαιτούσε την προλεταριοποίηση των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων, δηλαδή την ενσωμάτωσή τους στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή με στόχο την κάλυψη των αναγκών για εργασιακή δύναμη (Δαφέρμος, 2006, σ. 41). Μέσα από μια διαδικασία απόθησης των παραδοσιακών τρόπων ζωής και καταπίεσης της κουλτούρας τους, η κοινωνική διαφοροποίηση των πληθυσμών που αντιστέκονταν στην προσπάθεια προλεταριοποίησής τους οδηγούσε στην ποινικοποίηση, την ενοχοποίηση και το στιγματισμό τους, μια προσπάθεια κοινωνικής πειθάρχησης του πληθυσμού και άσκησης κατασταλτικού κοινωνικού ελέγχου (Αλεξίου, 2007, σσ. 15-16).²⁶⁸ Στην περίπτωση των Τσιγγάνων αυτή η διαδικασία ήταν εντονότερη, καθώς από νωρίς ενεργοποιήθηκαν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα που συνέδεαν τις ορατά αποκλίνουσες μορφές διαβίωσης με την εικόνα μιας εν γένει αποκλίνουσας (και υποδεέστερης) αξιακά κοινωνικής ομάδας που παρουσιάστηκε ως «εχθρός» και ως «ξένος» που έπρεπε να εκδιωχθεί από τις οριζόμενες κατά περιστάσεις (ομοιογενείς) επικράτειες²⁶⁹ (Γκότοβος, 2003, σ. 161). Ενώ στην παράδοση της βρετανικής τσιγγανολογίας ο θεσμικός (πολιτικός) και επιστημονικός λόγος που αρθρώνεται παρουσιάζει την τσιγγάνικη ταυτότητα ως μια έννοια υπό διαπραγμάτευση, ο αντίστοιχος γερμανικός, από τις αρχές του 20ου αι. και με αποκορύφωση τη ναζιστική περίοδο και τις μελέτες του Robert Ritter στη βάση του βιολογικού ντετερμινισμού, της ευγονικής και της εγκληματολογίας, ποινικοποιεί τον όρο «Τσιγγάνος» και αποδίδει σε αυτόν συγκεκριμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία στο πλαίσιο διατήρησης της καθαρότητας της φυλής προετοιμάζουν το δρόμο και οδηγούν στην *Τελική Λύση* (Γκότοβος, 2003, σσ. 161-162 · Δαφέρμος, 2006, σσ. 36-37 · Τρουμπέτα, 2008, σσ. 31-32 · Willems, 1997, σσ. 13, 299-300 · 2003, σσ. 7-9).²⁷⁰

²⁶⁸ Για το περιεχόμενο των όρων κοινωνικός έλεγχος και κοινωνική πειθάρχηση βλ. την υποσημείωση 198.

²⁶⁹ Οι Lucassen και Willems (2003, σσ. 300-304) ερμηνεύουν το στιγματισμό των Τσιγγάνων κατά το 19^ο αι. σε παραλληλισμό με τη διαδικασία σχηματισμού των εθνικών κρατών, τη βιομηχανοποίηση και την αστικοποίηση των κοινωνιών. Οι αλλαγές στις διαδικασίες της αγροτικής και της βιομηχανικής παραγωγής οδηγούσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού να μετακινούνται ως εργάτες γης σε εποχικές εργασίες (που αντικαθιστούσαν τις μόνιμες σχέσεις και τη σταθερή εγκατάσταση των δουλοπάροικων) και ως βιομηχανικοί εργάτες. Η αύξηση αυτής της κινητικότητας ήταν πρόκληση τόσο για τους κεντρικούς μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου, όπως η αστυνομία, που άρχισαν να οργανώνονται επαγγελματικά, όσο και για τις εθνοποιητικές πολιτικές που διαχώριζαν τους πληθυσμούς σε εντόπιους και ξένους. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι μετακινούμενοι πληθυσμοί (όπως οι Τσιγγάνοι) αντιμετωπίστηκαν ως απειλή για τις υπό συγκρότηση κοινωνίες, στον κοινωνικό τομέα καθώς απομυζούσαν πόρους από το σύστημα ανακούφισης των φτωχών, στον τομέα άσκησης ποινικού ελέγχου καθώς τους αποδίδονταν παραβατικές συμπεριφορές και εν τέλει συνιστούσαν απειλή διαφοροποίησης των εθνικά προσδιορισμένων κρατών. Ως εκ τούτου, μολονότι τα πληθυσμιακά δεδομένα και η πολιτική δύναμη των Τσιγγάνων δεν ήταν σημαντικά, η αξιοποίησή τους ως «εσωτερικού κινδύνου» στόχευε στην κοινωνική και πολιτική ενοποίηση των κρατών και ο στιγματισμός τους βοηθούσε στην κοινωνική σταθεροποίηση (Τσακίρης, 2004, σσ. 63-64).

²⁷⁰ Κατά την άνοδό τους στην εξουσία, οι Ναζί βρήκαν ήδη διαμορφωμένο τόσο το νομικό πλαίσιο εναντίον των Τσιγγάνων όσο και θεσμικούς φορείς που ασχολούνταν αποκλειστικά με αυτούς. Από τα μέσα του 19^{ου} αι. η επαγγελματοποίηση της αστυνομίας επέφερε τη βελτίωση των αστυνομικών μεθόδων, που σε συνδυασμό με την έκδοση ειδικών περιοδικών εντύπων και την ανάδειξη των εγκλημα-

2.1.2 Ο λόγος περί Τσιγγάνων στη μεταπολεμική Ευρώπη

Στην πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα που χαρακτηρίζει το χώρο της Ευρώπης μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο λόγος περί Τσιγγάνων αποκτά μια διαρκώς αυξανόμενη δυναμική που θεμελιώνεται στους ακόλουθους άξονες: α) ως πολιτικο-ιδεολογικός λόγος στη βάση γλωσσικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών κατηγοριοποιήσεων στο δίπολο *ταυτότητα-ετερότητα*, β) ως πολιτικός στόχος στην προσπάθεια αποφυγής πρακτικών διάκρισης και κοινωνικού αποκλεισμού και προώθησης πολιτικών κοινωνικής ένταξης και γ) ως αποτέλεσμα της αυτοσυνειδητοποίησης των ιδίων των Τσιγγάνων και της ανάδειξης φορέων αντιπροσώπευσης και συνηγορίας υπέρ αυτών.

2.1.2.1 Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο *ταυτότητα-ετερότητα*

Ο πρώτος άξονας αναφέρεται στο δίπολο *ταυτότητα-ετερότητα* που αναδεικνύεται σε κεντρικό άξονα κατηγοριοποίησης των σύγχρονων κοινωνιών. Παραδοσιακά τα εθνικά κράτη επεδίωκαν τη σταθεροποίηση της *φαντασιακής τους ομοιογένειας*²⁷¹ και συνοχής μέσα από ιδεολογικούς μηχανισμούς οι οποίοι αναγόρευαν την εθνική γλώσσα, την εθνική θρησκεία, τα εθνικά ήθη και έθιμα, την εθνική γραμματολογία, την εθνική γεωγραφία και κυρίως την εθνική ιστορία ως τα κατ' εξοχήν «ιερά πεδία» της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, διδάσκοντας ή χειραγωγώντας τους πολίτες τους πως είναι μέλη και ελεύθεροι δημιουργοί μιας *συμβολαιακής πολιτείας* προς την οποία οφείλουν να ταυτίζονται (Τσουκαλάς, 2010, σσ. 53-55). Αντίθετα, οι μετανεωτερικές κοινωνίες προέβλεπαν το δικαίωμα της ελεύθερης διαμόρφωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των μελών τους, άρα και των όρων της ατομικής και οικογενειακής τους κοινωνικοποίησης (ό.π., σσ. 111-112). Ως αποτέλεσμα αυτής της μετάβασης, τα οριοθετημένα εντός των εθνικών κρατών κλειστά και νοηματικώς συμπαγή πολιτιστικά σώματα έδωσαν τη θέση τους σε ανοικτές και ρευστές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, θέτοντας στη θέση του φαντασιακού και οριοθετημένου «όλου» ένα «ρευστό σύστημα πολλαπλών και εναλ-

τολόγων (Kriminalisten), μιας νέας κατηγορίας ανώτερων στελεχών της αστυνομίας με ειδικευση στην καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, στοχοποίησε και ετικετοποίησε συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού, μεταξύ αυτών και των Τσιγγάνων (Lucassen, 1997, σσ. 30-31). Το 1899 ο Alfred Dillman ίδρυσε την *Υπηρεσία Πληροφοριών για τους Τσιγγάνους* (αργότερα μετονομασθείσα σε *Εθνικό Κέντρο για τον Αγώνα ενάντια στην Απειλή των Τσιγγάνων*) που μέσω ενδελεχών γενεαλογικών ελέγχων συνέταξε 18.000 φακέλους Τσιγγάνων, τους οποίους στη συνέχεια οι έρευνες του Ritter ανέβασαν στον αριθμό των 30.000, καταγράφοντας σχεδόν το σύνολο των Τσιγγάνων της Μεγάλης Γερμανίας (συμπεριλαμβανομένης της Αυστρίας και των ήδη προσαρτηθέντων περιοχών) (Kenrick & Puxon, 2009, σσ. 14-15). Με αφετηρία αυτόν τον πληθυσμό των Τσιγγάνων της Γερμανίας καταστρώθηκε το σχέδιο εξόντωσής τους, το οποίο αρχικά περιλάμβανε τον οικιστικό διαχωρισμό, εκτοπίσεις και στείρωση, για να οδηγηθεί μετά το 1940 στην Τελική Λύση των στρατοπέδων συγκέντρωσης, συμπαρασύροντας περισσότερο από το 25% του τσιγγάνικου πληθυσμού της Ευρώπης, σε ένα τσιγγάνικο ολοκαύτωμα που κατέγραψε πάνω από 250.000 νεκρούς (United States Holocaust Memorial Museum, 2013).

²⁷¹ Ο Άντερσον (1997, σ. 245) ορίζει τα έθνη ως φαντασιακές πολιτικές κοινότητες οι οποίες συγκροτούνται από πολιτισμικές και πολιτικές συνιστώσες που ενσταλάσσονται με συστηματικό, ενίοτε δε και μακιαβελικό τρόπο, μέσω των Μ.Μ.Ε. του εκπαιδευτικού συστήματος, των διοικητικών ρυθμίσεων κ.λπ. με στόχο την προβολή μιας κοινής και ενοποιητικής κοσμοθεώρησης.

λακτικών κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών δεδομένων και συσσωματώσεων» (ό.π., σ. 20). Η ταχύτητα με την οποία εισέβαλε ο λόγος *περί διαφοράς*, η ευκολία με την οποία αντικατέστησε τις κατεστημένες ιδέες για την κατηγοριοποίηση του κοινωνικού κόσμου (π.χ. στη βάση της ταξικής συγκρότησης της κοινωνίας, της κατοχής των μέσων παραγωγής, της άσκησης ισχύος κ.λπ.) και η αποσιώπηση όλων των μη-πολιτιστικών διαφορών δεν είναι τυχαίο πως συνδέεται με μια τάση ευρύτερης απαξίωσης κάθε συγκροτημένης κοινωνικής ολότητας, με την αποδυνάμωση της οικονομικής, πολιτικής και συμβολικής σημασίας των ορίων που εξασφάλιζαν τα εθνικά κράτη και εν γένει με την απομείωση της συμβολικής εμβέλειας του πολιτικού φαινομένου και την αποσάθρωση των λειτουργιών του κράτους (εκπαιδευτικών, προνοιακών, ασφαλιστικών) που αναλαμβάνονται και διεκπεραιώνονται από τις αγοραίες πρωτοβουλίες του νεοφιλελευθερισμού (ό.π., σσ. 87-90). Στο πλαίσιο αυτό, ερμηνεύεται η μεταστροφή της ευρωπαϊκής πολιτικής στο θέμα των Τσιγγάνων, ιδιαίτερα στη μετά το 1989 περίοδο,²⁷² όπου αφήνοντας πίσω «αιώνες ακραίας πολιτισμικής δυσανεξίας» (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 22), συνοδευόμενη από την άσκηση ιδεολογικής και φυσικής βίας με στόχο την επίτευξη της πραγματικής ή πλασματικής *καταγωγικής ομοιογένειας* (Τσουκαλάς, 2010, σ. 49), στρέφεται στην υπεράσπιση όχι των εθνικών γλωσσών και ταυτοτήτων αλλά των «ενδο-εθνικών “πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων” που έχουν απομείνει σε ορισμένες ολιγάριθμες πληθυσμιακές ομάδες», όπως είναι και οι Τσιγγάνοι (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 22). Ο Δαφέρμος (2006) χαρακτηρίζει την πολιτική αυτή ως «φιλομειονοτικό προστατευτισμό» (σ. 48), με κυρίαρχο στοιχείο τον αφομοιωτικό λόγο τόσο στο εσωτερικό της ομάδας (μέσω της καταναγκαστικής ομογενοποίησης των μελών της) όσο και προς τα έξω (προς τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες). Ως αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, αφενός κατασκευάζεται ένα *πολιτισμικό κέλυφος* στη βάση ορισμένων πραγματικών ή φανταστικών πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων (Γκότοβος, 2003, σ. 105), μια «τσιγγάνικη ταυτότητα» προς την οποία τα μέλη της ομάδας οφείλουν να προσαρμόζονται, παραγνωρίζοντας τις ουσιώδεις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους αλλά κυρίως τις συντριπτικές ομοιότητες με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες της κοινω-

²⁷² Η περίοδος μετά το 1989 χαρακτηρίζεται από τις ραγδαίες αλλαγές τόσο στον πολιτικοοικονομικό χώρο της Ανατολικής Ευρώπης, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», την αλλαγή των συνόρων με τη βίαιη διάσπαση ή τη δημιουργία νέων κρατών όσο και στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού ως κυρίαρχης πολιτικο-ιδεολογικής πραγματικότητας. Στα παλαιότερα κείμενα της Ε.Ε. οι Τσιγγάνοι παρουσιάζονται ως ενιαία ομάδα στη βάση της κοινής τους ιστορίας και του πολιτισμού, αγνοώντας τόσο τις διαφορές που παρουσιάζουν οι ομάδες αυτών στα διάφορα κράτη όσο και εντός αυτών (Papadopoulou, 2003). Στις πιο σύγχρονες προσεγγίσεις αναγνωρίζεται η πολυδιάστατη διαφοροποίηση μεταξύ των τσιγγάνικων κοινοτήτων της Ευρώπης στο επίπεδο της γλώσσας, της ιστορίας, του πολιτισμού, της θρησκείας, του κοινωνικού και εκπαιδευτικού τους στάτους καθώς και του τρόπου εγκατάστασής τους, παραμένει όμως η χρήση του όρου Ρομά ως συμπεριληπτική έννοια για όλες τις τσιγγάνικες κοινότητες. Κοινό στοιχείο ωστόσο όλων των προσεγγίσεων είναι η θεώρηση των Τσιγγάνων ως της μεγαλύτερης πληθυσμιακά εθνοτικής μειονότητας στην Ευρώπη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010). Για τον τρόπο αντιμετώπισης των Τσιγγάνων στην πολιτική της Ε.Ε. βλ. επίσης στα κείμενα των Δαφέρμου (2006, σσ. 46-50) και Τρουμπέτα (2008, σσ. 34-38).

νίας, αφετέρου η πολιτική αυτή, η οποία συνιστά θεσμική ταξινόμηση, κατ' ουσίαν δημιουργεί ένα *εθνοτικό κέλυφος*, δηλαδή μια *εθνοτική - μειονοτική ομάδα*.²⁷³ Η κατάσταση αυτή ενέχει κινδύνους κοινωνικών συγκρούσεων και αποσταθεροποίησης των εθνικών κρατών, αν συνυπάρχει με κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες (ό.π., σ. 132), ενώ παράλληλα μετατρέπει τους ίδιους τους Τσιγγάνους σε υποχείριο πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, μέσω της ανάδειξης μορφών συλλογικής εκπροσώπησης, οργάνωσης της ΚτΠ και «ειδημόνων» που *πράττουν* για αυτούς, παρέχοντας κοινωνικές υπηρεσίες, αφετέρου ως συνήγοροι που *μιλούν* για αυτούς, μεσολαβώντας μεταξύ των αρχών και των Τσιγγάνων.

2.1.2.2 Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο κοινωνικός αποκλεισμός-ένταξη

Ως προς το δεύτερο άξονα, ο λόγος περί Τσιγγάνων στην Ευρώπη εντάσσεται στο πλαίσιο των πολιτικών ενάντια στις διακρίσεις και τον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς και στην προώθηση της κοινωνικής ένταξης. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου, τόσο στα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, όπου διαβιούσαν μεγάλες ομάδες Τσιγγάνων, όσο και στα αντίστοιχα της Δυτικής, ασκήθηκαν πολιτικές αναγκαστικής αφομοίωσης-ένταξης των Τσιγγάνων. Οι πολιτικές αυτές είτε σφραγίζονταν με την ιδέα της δημιουργίας «εθνικής συνείδησης», ιδιαίτερα στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», είτε στόχευαν στην ενσωμάτωση των κοινωνικά «απροσάρμοστων» Τσιγγάνων, αφού η στερεοτυπικά προσδιορισμένη εικόνα αυτών ως περιθωριακών και έκνομων στοιχείων ήταν κυρίαρχη.²⁷⁴ Αυτό επιχειρήθηκε καταρχάς με την απαγόρευση του ελεύθερου ταξιδιού ως επιλεγόμενου τρόπου ζωής και την προσπάθεια για μόνιμη εγκατάσταση των Τσιγγάνων σε αστικούς οικισμούς, συνεπικουρούμενων από μέτρα που προωθούσαν τη σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων, την παροχή υπηρεσιών υγείας και κυρίως την προσπάθεια ένταξής τους στην παραγωγική διαδικασία και τη συμπερίληψή τους στο ομογενοποιημένο προλεταριάτο των βιομηχανικών χωρών (Τσακίρης, 2004). Αποτέλεσμα των πολιτικών αυτών ήταν η σχετική βελ-

²⁷³ Σε μια εποχή που με φονταμενταλιστική μανία κατασκευάζονται και προτάσσονται συλλογικές ταυτότητες, η επιλεκτική εστίαση στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες μιας μεμονωμένης ομάδας (και όχι στις ιδιαιτερότητες όλων των ομάδων) τις μετασχηματίζει σε πολιτισμική ταυτότητα, η οποία με τη σειρά της μετασχηματίζεται σε εθνοτική μειονοτική ταυτότητα (Γκότοβος, 2004α). Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας συνιστά μια προσπάθεια διαμόρφωσης εθνογενετικής ιδεολογίας, ιδιαίτερα επικίνδυνης σε περιβάλλοντα ασταθών εθνοτικών κρατών, όπως π.χ. στην περιοχή των Βαλκανίων. Για τη συγκεκριμένη περιοχή, η προσπάθεια διαμόρφωσης εθνοτικής συνείδησης στους Τσιγγάνους στηρίχτηκε στην ανάδειξη της Κοινής Ρομανί ως βασικού ενοποιητικού στοιχείου για την ενδυνάμωση της ιδεολογίας του *ομόαιμου* και συνακόλουθα την οριοθέτηση της εθνοτικής ταυτότητας μέσω της γλώσσας. Ο Χατζησαββίδης (2007) θεωρεί πως στα Βαλκάνια βρίσκεται εν εξελίξει μια διαδικασία εφεύρεσης ενός νέου έθνους, καλλιεργούμενη έμμεσα από την εθνοτική ιδεολογία αρκετών βαλκανικών χωρών, πλην της Ελλάδας, η οποία όμως δεν έχει τους απαραίτητους όρους για να πετύχει.

²⁷⁴ Στο πλαίσιο αυτό μπορούν να ερμηνευτούν και οι περιπτώσεις της επιδοτούμενης ή και αναγκαστικής στέρωσης Τσιγγάνων πολιτών που καταγράφηκαν σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη ή η βίαιη απομάκρυνση των τσιγγανοπαίδων από τις οικογένειές τους και η ανατροφή τους σε κρατικά ιδρύματα (European Commission, 2004).

τίωση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης των Τσιγγάνων, η προώθησή τους για πρώτη φορά στους διάφορους θεσμικούς φορείς και η δημιουργία μιας τσιγγάνικης ελίτ, χωρίς ωστόσο η γενικότερη θέση τους, παρόλο που βελτιώθηκε, να γίνει εφάμιλλη των άλλων πληθυσμιακών ομάδων, αφού ακόμη κι όταν εντάχθηκαν στη βιομηχανική παραγωγική διαδικασία, λόγω της απουσίας ειδικότερων προσόντων, περιορίζονταν στις χαμηλά αμειβόμενες θέσεις που καταλάμβαναν οι χειρώνακτες (Csepeli & Simon, 2004, σσ. 131-132). Εν γένει, ο θεσμικός λόγος ακροβατούσε μεταξύ της πλήρους αποσιώπησης της ύπαρξης των Τσιγγάνων ως διακριτής ομάδας και των βίαιων πολιτικών κοινωνικής ενσωμάτωσής τους, συντείνοντας έτσι στη διατήρηση της εν πολλοίς αδιευκρίνιστης και επισφαλούς κοινωνικής τους θέσης.

Η προϊούσα κρίση από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά άλλαξε το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της Ευρώπης, το οποίο σταδιακά ρυθμιζόταν όλο και περισσότερο από τις επελαύνουσες δυνάμεις της αγοράς και του δυναμικά ανερχόμενου οικονομικού νεοφιλελευθερισμού. Ως αποτέλεσμα αυτών, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση των φτωχότερων στρωμάτων – μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν η πλειοψηφία των Τσιγγάνων – υποβαθμίστηκε. Οι αλλαγές αυτές ήταν ραγδαίες κατά το διάστημα 1989-1999, όταν η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και η βίαιη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας²⁷⁵ διαμόρφωσαν μια νέα γεωπολιτική κατάσταση υπό την πλήρη επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών, οι οποίες σε συνδυασμό με την γενικότερη οικονομική κρίση οδήγησαν στην ακόμη μεγαλύτερη περιθωριοποίηση και φτωχοποίηση μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων. Στο περιβάλλον αυτό άρχισε να διαμορφώνεται ο ευρωπαϊκός λόγος για την κοινωνική ένταξη και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ορίζοντας διάφορες πληθυσμιακές ομάδες με ποικίλα χαρακτηριστικά (ηλικίας, οικογενειακής ή εργασιακής κατάστασης, φύλου, εθνοτικής προέλευσης κ.λπ.) ως *εύαλωτες*. Στο πλαίσιο αυτό, οι Τσιγγάνοι προσδιορίζονταν πλέον, μεταξύ άλλων, ως κοινωνικά εύαλωτη ομάδα και έγιναν αποδέκτες σχετικών δράσεων.²⁷⁶ Ωστόσο, οι

²⁷⁵ Τα γεγονότα της Γιουγκοσλαβίας υπήρξαν ό,τι πιο καταστροφικό για την κοινότητα των Τσιγγάνων της Ευρώπης, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο τερματισμός της στρατιωτικής δράσης του NATO στη Γιουγκοσλαβία και η απόσυρση των Ομοσπονδιακών Γιουγκοσλαβικών Δυνάμεων από το Κόσσοβο συνοδεύτηκε από εκκαθαριστικές επιχειρήσεις της εθνοτικής ομάδας των Αλβανών κατοίκων του Κόσσοβου εναντίον των διαμενόντων εκεί Τσιγγάνων, με αποτέλεσμα την εκδίωξη περίπου των 4/5 του προϋπάρχοντος πληθυσμού των Τσιγγάνων του Κόσσοβου (European Commission, 2004, σ. 9).

²⁷⁶ Η κοινωνική ένταξη των Τσιγγάνων αντιμετωπίζεται καταρχάς στα πλαίσια του *οικονομικού ινστρουμενταλισμού* ή της *θεωρίας των μέσων*, μια φιλοσοφική έννοια που προωθήθηκε από τον J. Dewey και το Chicago School of Economics, και υιοθετεί την άποψη ότι αυτό που είναι σημαντικό σε ένα πράγμα ή σε μια ιδέα είναι η αξία του ως μέσου δράσης και συνακόλουθα ότι η αλήθεια μιας ιδέας βρίσκεται στη χρησιμότητά της. Υπό αυτή την έννοια, η αξία των πολιτικών ένταξης προσδιορίζεται πρωτίστως σε σχέση με το κατά πόσο εκπληρώνουν το βασικό τους στόχο, που είναι η ένταξη των Τσιγγάνων στην αγορά εργασίας, κάτι που θα επιφέρει σημαντικά οικονομικά οφέλη για τις χώρες εκείνες με συρρικνούμενο πληθυσμό (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010, σ. 2), αλλά και για την Ε.Ε. στο σύνολό της, στην προσπάθεια επίτευξης των στόχων της Στρατηγικής της Λισαβόνας να καταστεί η Ε.Ε. η πιο ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία. Ενδεικτικό της θεώρησης αυτής είναι, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της

συνέπειες των αλλαγών αυτών για τους Τσιγγάνους ήταν δυσανάλογα έντονες συγκριτικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό των ευρωπαϊκών κρατών. Η μετάβαση από τις κεντρικά ελεγχόμενες σοσιαλιστικές οικονομίες στο *laissez-faire* καπιταλισμό οδήγησε στο κλείσιμο μεγάλων παραγωγικών βιομηχανικών μονάδων και κρατικών αγροκτημάτων και στη μαζική εξώθηση των εργαζομένων τους στην ανεργία. Οι Τσιγγάνοι, καταλαμβάνοντας κατά βάση θέσεις ανειδίκευτης ή χαμηλής εξειδίκευσης εργασίας, ήταν από τους πρώτους που οδηγήθηκαν μαζικά στην ανεργία (Kligman, 2001, σ. 66).²⁷⁷ Η απουσία προοπτικών απασχόλησης οδήγησε πολλούς από αυτούς να ακολουθήσουν, μαζί με εκατοντάδες ομοεθνείς τους από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, το δρόμο της μετανάστευσης προς τη Δύση. Και ενώ το νομικό στάτους που συνοδεύει τη μετακίνηση των Τσιγγάνων προς τη Δύση ποικίλει, ως αιτούντες άσυλο μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, ως οικονομικοί μετανάστες των υπό ένταξη στην Ε.Ε. κρατών και, τέλος, ως ευρωπαίοι πολίτες μετά τη διεύρυνση της Ε.Ε., αυτοί είχαν να αντιμετωπίσουν αρνητικές στάσεις εναντίον τους και στερεότυπα που είχαν εδραιωθεί στη διάρκεια ολόκληρων αιώνων, πλέον των αντιμεταναστευτικών, ξενοφοβικών και ενίοτε ρατσιστικών στάσεων που όλο και συχνότερα αναδύονταν στις τάξεις των περιθωριοποιημένων κατοίκων της Δύσης. Αλλά και οι παραμένοντες Τσιγγάνοι στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, πέρα από την οικονομική τους περιθωριοποίηση είχαν να αντιμετωπίσουν και πρακτικές εναντίον τους διάκρισης και ρατσισμού που αναδύθηκαν κατά τη διάρκεια του εθνοτικού επαναπροσδιορισμού των κρατών και υπό την επήρεια εθνικιστικών κινημάτων που επεδίωξαν να αντικαταστήσουν την πρότερη ιδιότητα του σοσιαλιστή συντρόφου-πολίτη με μια νέα εθνική ταυτότητα και μια αίσθηση του ανήκειν, που δομήθηκε τόσο στο αίσθημα της κοινής εθνικής καταγωγής όσο και στην επινόηση των «Άλλων», προς τους οποίους το εθνικό κράτος διαφοροποιήθηκε (Sigona & Trehan, 2009, σ. 5).

Ως εκ τούτου λοιπόν, πέρα από την ένταξή τους ως ευάλωτης κοινωνικής ομάδας στις πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, ο ευρωπαϊκός λόγος περί Τσιγγάνων εντάσσεται στον ευρύτερο ιδεολογικοπολιτικό λόγο περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δικαιωμάτων των μειονοτήτων, προστασίας έναντι διακρίσεων κάθε είδους κ.λπ. και θεμελιώνεται με νομικά δεσμευτικά κείμενα²⁷⁸ της Ε.Ε. ενώ πλαισιώνει

Παγκόσμιας Τράπεζας, πως η συμπερίληψη των Τσιγγάνων κατοίκων στην αγορά εργασίας σε ποσοστά αντίστοιχα των μη-Τσιγγάνων στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης μπορεί να ενισχύσει τις οικονομίες των χωρών αυτών με 9,9 δισεκατομμύρια ευρώ ετησίως, προσφέροντας δημοσιονομικά έσοδα της τάξης των 3,5 δισεκατομμυρίων αντίστοιχα (World Bank, 2010).

²⁷⁷ Κατά τους Wolfensohn και Soros (όπ. αναφ. στο Sigona & Trehan, 2009, σ. 3), οι Τσιγγάνοι υπήρξαν οι *μεγάλοι χαμένοι* (biggest losers) της μετάβασης από τον κομμουνισμό στο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, καθώς ήταν οι πρώτοι που έχασαν τις δουλειές τους, ενώ η επανείσοδός τους στην αγορά εργασίας ήταν προβληματική λόγω των ανεπαρκών τους προσόντων και της διάχυτης προκατάληψης εναντίον τους.

²⁷⁸ Η νομική προστασία για τους Τσιγγάνους στην Ε.Ε. εκφράζεται από :

ται από ευρωπαϊκές και εθνικές στρατηγικές ένταξης, καθώς αναγνωρίζεται πως η *de jure* καταπολέμηση των διακρίσεων δεν αρκεί από μόνη της για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι Τσιγγάνοι στην Ευρώπη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2011β, σ. 4). Η υιοθέτηση των ευρωπαϊκών νομοθετημάτων ενάντια στις διακρίσεις, πέραν των εγγενών δυσχερειών που μπορεί να αντιμετώπισαν σε νομικό ή πολιτικό επίπεδο,²⁷⁹ οδήγησε σε μια κατάσταση αυξημένης δραστηριότητας και προσοχής για τους Τσιγγάνους τόσο στο επίπεδο της Ε.Ε. όσο και στο επίπεδο των κρατών-μελών. Δημιούργησε επίσης νέους θεσμούς και συμβουλευτικά σώματα για το θέμα αυτό, προσέφερε νέα εργαλεία στους ακτιβιστές υπέρ των Τσιγγάνων, τα οποία ενίσχυσαν τη ρητορική τους και τη διαπραγματευτική τους θέση στα εθνικά και υπερεθνικά δικαστήρια, και συνέβαλε στην ενδυνάμωση της τσιγγάνικης ελίτ, είχε ωστόσο περιορισμένη επίδραση στη βελτίωση της εν γένει κατάστασης που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των Τσιγγάνων της Ευρώπης (Ram, 2007, σσ. 512-513).

2.1.2.3 Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο πολιτική αντιπροσώπευση-ακτιβισμός

Ο τρίτος άξονας που καθορίζει τον ευρωπαϊκό λόγο περί Τσιγγάνων προκύπτει ως αποτέλεσμα της αυτοσυνειδητοποίησης των ίδιων των Τσιγγάνων, και της ανάδειξης φορέων αντιπροσώπευσης και συνηγορίας υπέρ αυτών, κάτι το οποίο επηρεάζεται άμεσα από το ιδεολογικοπολιτικό περιβάλλον που δομείται από τους δυο προαναφερθέντες άξονες, δηλαδή το λόγο περί ταυτότητας/ετερότητας και το λόγο περί έντα-

- Τη *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση* και τη *Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης* που απαγορεύουν κάθε διάκριση λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού (άρθρα 10, 18 & 19) (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης C83, 2010).
- Την *Οδηγία 2000/43/EK για τη Φυλετική Ισότητα* που απαγορεύει τις διακρίσεις στη βάση της εθνοτικής ή φυλετικής καταγωγής στους χώρους εργασίας, εκπαίδευσης, υγειονομικής περίθαλψης καθώς και στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, όπως και στη στέγαση (Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων L 180, 2000).
- Την *Οδηγία 2000/78/EK* για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας (Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων L303, 2000).
- Την *Οδηγία 2004/38/EK* για το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής εντός της Ε.Ε. σε κάθε πολίτη της Ε.Ε., ως προκύπτουν από την Ιθαγένεια της Ένωσης (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης L229, 2004).

²⁷⁹ Ο McCrudden (2005) υποστηρίζει πως η υιοθέτηση των *Οδηγιών* (Directives) ενάντια στις διακρίσεις από τη νομολογία της Ε.Ε. προσέφερε σημαντικά πλεονεκτήματα μέσω της σύνδεσής τους με το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, ενυπάρχουν εγγενείς δυσχέρειες ως προς τον τρόπο ερμηνείας του περιεχομένου τους, που κινδυνεύει στα πλαίσια μιας *ψευδούς συνοχής* (false consistency) με την ήδη υπάρχουσα νομολογία περί διακρίσεων να παραμείνει επιφανειακός, μη αναδεικνύοντας έτσι τις διαφορετικές μορφές της διάκρισης, άρα και τους διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισής τους. Επίσης, ορατός είναι ο κίνδυνος οι Οδηγίες να θεωρηθούν όχι μόνο ως αναγκαίες αλλά και ως επαρκείς για τη χάραξη πολιτικών ενάντια στις διακρίσεις, παραγνωρίζοντας έτσι τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς λόγους που μπορούν να καταστήσουν το περιεχόμενο των Οδηγιών πραγματικό και όχι θεωρητικό, οδηγώντας σε μια κατάσταση *de facto* και όχι μόνο *de jure* αποτροπής των διακρίσεων.

ξης/αποκλεισμού. Ο ακτιβισμός των Τσιγγάνων, ως αποτέλεσμα της αυτοσυνειδητοποίησης τους, αποτελεί σχετικά σύγχρονο εγχείρημα. Μολονότι οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες των Τσιγγάνων για ανάληψη συλλογικής υπερεθνικής αντιπροσώπευσης επιχειρήθηκαν κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930,²⁸⁰ η άνοδος του ναζισμού στην Ευρώπη και τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος συνετέλεσαν στην αποδιοργάνωση των προσπαθειών αυτών και στον περιορισμό τους κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια σε περιορισμένης εμβέλειας τοπικούς ή εθνικούς οργανισμούς με θρησκευτικά, πολιτικά ή πολιτιστικά ενδιαφέροντα.

Στη δεκαετία του 1960 δημιουργήθηκαν οι πρώτες υπερεθνικές οργανώσεις για την αντιπροσώπευση των Τσιγγάνων, θέτοντας μεταξύ άλλων ως επιδιώξεις τους την εθνοτική αναγνώριση, τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από το Ολοκαύτωμα²⁸¹ και την προώθηση της δικής τους (εθνοτικής;) κουλτούρας. Στο σύνολό τους, αυτές οι προσπάθειες συνέθεσαν ένα «τσιγγάνικο κίνημα» που οδήγησε κατά τη δεκαετία του 1970 στη διοργάνωση δύο Παγκόσμιων Συνεδρίων των Τσιγγάνων,²⁸² στα οποία υιοθετήθηκαν παραδοσιακά σύμβολα κρατικού προσδιορισμού, όπως σημαία, ύμνος και εθνική επέτειος, προβάλλοντας άμεσα το ζήτημα της δημιουργίας μιας πολιτείας για τους Τσιγγάνους και του εδαφικού προσδιορισμού αυτής, χωρίς ωστόσο ποτέ η δυναμική αυτού του αιτήματος να ξεπεράσει τους κύκλους μιας περιορισμένης τσιγγάνικης ελίτ (Klímoná-Alexander, 2005, σσ. 15-16).²⁸³ Άλλωστε, το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού των

²⁸⁰ Στη Ρουμανία, κατά τη δεκαετία του 1930 ιδρύθηκαν τσιγγάνικες οργανώσεις, οι οποίες, παρά τη μειωμένη αντιπροσώπευση των πολλών επιμέρους τσιγγάνικων ομάδων, τις μεταξύ τους διαμάχες για την εξουσία, την απουσία δημοκρατικής οργανωτικής βάσης στο εσωτερικό τους και την προσπάθεια προώθησης των προσωπικών επιδιώξεων των ηγετών τους, κέρδισαν τη νομική αναγνώριση και επεδίωξαν την αφύπνιση της εθνοτικής ταυτότητας των Τσιγγάνων και τη χειραφέτησή τους, ώστε να γίνουν ισότιμα μέλη της κοινωνίας εντός της οποίας ζούσαν, ορίζοντας έτσι την κατεξοχήν περίοδο «οργάνωσης των Τσιγγάνων» (Achim, 2004, σ. 158). Στις οργανώσεις αυτές αποδίδεται η πατρότητα της ιδέας για τη δημιουργία ενός μόνιμου θεσμικού οργάνου, υπό τη μορφή διεθνούς συνεδρίου όλων των Τσιγγάνων, που υλοποιήθηκε τη δεκαετία του 1970.

²⁸¹ Μετά τον πόλεμο η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας θεώρησε πως οι διώξεις εναντίον των Τσιγγάνων που είχαν πραγματοποιηθεί πριν το 1943 συνιστούσαν νόμιμα μέτρα εναντίον προσώπων που διέπρατταν εγκληματικές ενέργειες και όχι αποτέλεσμα πολιτικών διώξεων στη βάση φυλετικών προκαταλήψεων. Μόνο μετά το 1979 αναγνωρίστηκαν τα ρατσιστικά κίνητρα των διώξεων εναντίον των Τσιγγάνων, επιτρέποντας τη διεκδίκηση αποζημιώσεων, όταν όμως η πλειοψηφία όσων ήταν δυνήτιστα επιλέξιμοι είχαν ήδη αποβιώσει (United States Holocaust Memorial Museum, 2013).

²⁸² Το πρώτο συνέδριο πραγματοποιήθηκε το 1971 στο Λονδίνο με συμμετέχοντες από 14 χώρες και προέβαλλε το αίτημα για διεθνή ένωση των Τσιγγάνων. Η δυναμική του δεύτερου συνεδρίου, που πραγματοποιήθηκε το 1978 στην Γενεύη, ήταν μεγαλύτερη, συγκεντρώνοντας αντιπροσώπους από 50 και πλέον οργανώσεις Τσιγγάνων. Ήδη από το 1977 είχε ιδρυθεί η Διεθνής Ένωση Τσιγγάνων (International Romani Union- IRU), η οποία ανέλαβε το ρόλο της θεσμικής εκπροσώπησης των Τσιγγάνων στον Ο.Η.Ε. (Project Education of Roma Children in Europe, n.d.).

²⁸³ Η προσπάθεια της περιορισμένης τσιγγάνικης ελίτ που εκφράζεται μέσω της *Διεθνούς Ένωσης Τσιγγάνων* (International Roma Union – IRU), η οποία είναι η πιο προβεβλημένη διεθνής οργάνωση Τσιγγάνων και η μόνη που έχει εξασφαλίσει ένα καθεστώς θεσμικής πρόσβασης στον Ο.Η.Ε., για την αναγνώριση της εθνοτικής οντότητας των Τσιγγάνων συνεχίστηκε και κατά τη δεκαετία του 2000. Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} Παγκόσμιου Συνεδρίου των Τσιγγάνων που διεξήχθη στην Πράγα το 2000 υιοθετήθηκε η «Διακήρυξη του Έθνους» (Declaration of Nation), στην οποία εκφράζεται το όραμα για την αντι-

Τσιγγάνων, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν πολίτες των κρατών στα οποία διέμεναν, δεν εξασφάλιζε σε καμία περίπτωση επαρκείς νομικές προϋποθέσεις για την αναγνώριση μειονοτικής, πόσο μάλλον εθνικής και εδαφικά προσδιορισμένης ταυτότητας (Goodwin, 2004). Ως αποτέλεσμα αυτών, ο ακτιβισμός των Τσιγγάνων προσανατολίστηκε κυρίως σε ζητήματα κοινωνικής ισότητας, περιορισμού των διακρίσεων, ανάδειξης της ιστορίας και του πολιτισμού τους,²⁸⁴ κοινωνικής ένταξης και περιορισμού του κοινωνικού στιγματισμού που τους συνόδευε ιστορικά. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η γενίκευση της χρήσης του ονόματος Ρομά (Rom), αρχικά ως ενδωνύμου²⁸⁵ από τους ίδιους τους Τσιγγάνους και στη συνέχεια ως αποδεκτού ονόματος από όλους, αποκτώντας τη νομιμοποίηση της πολιτικής ορθότητας σε μια προσπάθεια υπέρβασης των αρνητικών στερεοτύπων, ακόμη δε και των ρομαντικών συνυποδηλώσεων, με τις οποίες ήταν συνυφασμένο το όνομα «Γύφτοι» ή άλλες ονομασίες που κατείχαν διάφορες ομάδες ή υποομάδες του τσιγγάνικου πληθυσμού.²⁸⁶ Η επιλογή του ονόματος αυτού για τον αυτοπροσδιορισμό των Τσιγγάνων υπογραμμίζει την προσπάθεια των ακτιβιστών τους για διακριτή αναγνώριση, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του διαμορφούμενου λόγου για

προσώπηση του τσιγγάνικου έθνους στο διεθνές επίπεδο, χωρίς ωστόσο να τίθεται θέμα ίδρυσης τσιγγάνικης πολιτείας, εδαφικά προσδιορισμένης (Goodwin, 2004 · Klímoná- Alexander, 2005, σ. 22). Ο εθνοποιητικός λόγος, και σε αυτήν την περίπτωση, στηρίζεται στην επίκληση μιας επίπλαστης κοινής παράδοσης, κουλτούρας, καταγωγής και γλώσσας, επιδιώκοντας όχι την αφύπνιση ενός έθνους στην αυτοσυνειδησία, αλλά την επινόηση ενός έθνους εκεί που δεν υπάρχει (Αντερσον, 1997, σ. 26). Πάντως, σύμφωνα με τους Marushiakova και Popov (2004, σσ. 76-77), η αναζήτηση για την περιοχή που θα αποτελούσε την *ανεξάρτητη πολιτεία του Ρομανιστάν* (Romanestan) είχε αρχίσει ήδη από τη δεκαετία του 1930 στην Πολωνία από τους αρχηγούς της τσιγγάνικης οικογένειας των Kwiek που προσέτρεχαν στους ισχυρούς της εποχής για την εξασφάλιση του αναγκαίου χώρου (που συνήθως προσδιοριζόταν στην αποικιοκρατούμενη Αφρική). Σε κάθε περίπτωση όμως, η ιδέα περί εθνικής ή εθνοτικής οντότητας των Τσιγγάνων αποτελούσε περισσότερο ένα εργαλείο, παρά ένα στόχο των τσιγγάνων ακτιβιστών, και αντανάκλούσε μια «από τα πάνω» προβαλλόμενη εικόνα που σε καμία περίπτωση δεν έτυχε ιδιαίτερης απήχησης στο εσωτερικό των τσιγγάνικων κοινοτήτων της Ευρώπης.

²⁸⁴ Παράλληλα με την προώθηση του «εθνοποιητικού» λόγου επιδιώχθηκε από την τσιγγάνικη ελίτ ο μετασχηματισμός της συνήθους *λαϊκής* (folk) τσιγγάνικης κουλτούρας σε κουλτούρα υψηλού επιπέδου, μέσω της προσπάθειας κανονικοποίησης της τσιγγάνικης γλώσσας (Ρομανί) και της συγγραφής λογοτεχνικών έργων σε αυτήν, της μετάφρασης από και προς τη Ρομανί διάφορων λογοτεχνημάτων, την παρουσίαση θεατρικών παραστάσεων κ.λπ. Ωστόσο, παρά το γεγονός πως οι πολιτισμικές παραδόσεις και η λαϊκή τέχνη παρέμεναν ζωντανά στις τσιγγάνικες κοινότητες, η αποδοχή αυτής της «κατασκευασμένης» υψηλής κουλτούρας αποδείχθηκε κάτι ξένο για την πλειοψηφία του τσιγγάνικου πληθυσμού, αδυνατώντας να εκφράσει την ποικιλομορφία του (Klímoná- Alexander, 2005, σ. 20).

²⁸⁵ Ως ενδώνυμα προσδιορίζονται στη γλωσσολογία τα ονόματα με τα οποία ένας λαός αυτοαποκαλείται.

²⁸⁶ Ονομασίες όπως Zigeuner, Tsigane (cigán, cikán, cigány), Kalderash, Manush, Caló, Vlach, Romungro, Beash, Sinto, κ.λπ. (Vermeersch, 2007, σ. 13). Ο Achim (2004, σ. 157) επισημαίνει πως η χρήση του όρου Rom σημάδεψε ήδη από τα πρώτα στάδια τις προσπάθειες χειραφέτησης των Τσιγγάνων στην περιοχή της Ρουμανίας κατά τις δεκαετίες του 1920 & 1930, οι οποίοι μάλιστα επιχείρησαν να θεμελιώσουν τον όρο και θεωρητικά, ανάγοντάς τον στη σανσκριτική γλώσσα, όπου το περιεχόμενό του καταδείκνυε την ευγενή καταγωγή του πληθυσμού με αυτό το όνομα, σε αντίθεση με την περιθωριακή κατάσταση που αντιμετώπιζαν την περίοδο εκείνη στη Ρουμανία. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του όρου Ρομά είναι πολιτική και αξιοποιείται ως συμπεριληπτικός όρος (έννοια-ομπρέλα) για να προσδιορίσει ένα ετερόκλητο και εξαιρετικά διαφοροποιημένο εθνοτικά, γλωσσικά, θρησκευτικά, κοινωνικά και οικονομικά σύνολο κοινοτήτων. Υπό αυτήν την έννοια, η ομογενοποιημένη ταυτότητα των Τσιγγάνων συνιστά κατ' ουσίαν μια πολιτική έννοια και όχι μια πραγματικότητα (Klímoná- Alexander, 2005, σ. 13).

την πολυπολιτισμικότητα, ως πολιτισμική, εθνοτική ή ακόμα και εθνική μειονότητα, συνδεδεμένη έτσι άμεσα με τη διαδικασία της πολιτικής τους κινητοποίησης (Vermeersch, 2005, σ. 456 · 2007, σ. 13).²⁸⁷ Αυτά σε γενικές γραμμές χαρακτήριζαν το λόγο που αρθρωνόταν από τους (ή για τους) Τσιγγάνους της Δυτικής Ευρώπης, καθώς στα κράτη των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» η ιδιότητα του σοσιαλιστή συντρόφου-πολίτη λειτουργούσε ενοποιητικά για τους πληθυσμούς τους, πέρα από τις όποιες εθνοτικές τους ταυτότητες.²⁸⁸

Στη διαμορφούμενη πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα της Ευρώπης μετά το 1989, ο τσιγγάνικος λόγος βρήκε την ευκαιρία να ξεπεράσει τα εθνικά-κρατικά όρια και να διεκδικήσει ευρύτερα ακροατήρια. Η ιδιαίτερη σημασία που απέδωσε η Ε.Ε. κατά τη φάση της διεύρυνσής της στο θέμα των Τσιγγάνων από τα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης συνέβαλε στη μετάπτωση του λόγου περί Τσιγγάνων στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής, καθώς το θέμα της προστασίας των μειονοτήτων τέθηκε ως προϋπόθεση για οποιαδήποτε χώρα διεκδικούσε να μπει στο καθεστώς των υπό ένταξη μελών της Ε.Ε.²⁸⁹ Ως αποτέλεσμα, τουλάχιστον επί της αρχής, η συνηγορία υπέρ των

²⁸⁷ Ο κίνδυνος των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων ως στοιχείων καθορισμού της πολιτικής δράσης έγκειται στην υποστασιοποίηση της πολιτισμικής και της εθνοτικής ταυτότητας, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να ορθώνονται όρια μεταξύ διακριτών πολιτισμικών και εθνοτικών υποκειμένων. Αυτό γίνεται, διότι η άσκηση πολιτικών στη βάση ταυτοτήτων επί της ουσίας αποδίδει ως αυθεντική σε μια ομάδα μια ταυτότητα η οποία καθορίζεται από την εναντίωσή της προς έναν Άλλο. Έτσι όμως η αποδοχή αυτής της ταυτότητας εκ μέρους π.χ. των Τσιγγάνων απλώς ενισχύει την εξάρτησή της από αυτόν τον κυρίαρχο Άλλο (προς τον οποίο η ομάδα συγκροτείται και διαφοροποιείται ταυτόχρονα) και οδηγεί στην περαιτέρω εσωτερική και ενίσχυση ενός καταπιεστικού λόγου (Vermeersch, 2005, σ. 464).

²⁸⁸ Η επιδίωξη του κοινωνικού μετασχηματισμού προς τη σοσιαλιστική κοινωνία απαιτούσε την έντονη ρήξη με το κοινωνικό παρελθόν και την απόρριψη των ήδη διαμορφωμένων ψευδών συνειδήσεων και ταυτοτήτων που είχαν αναπτυχθεί από την ταξικά οργανωμένη κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό, η τσιγγάνικη ταυτότητα θεωρήθηκε ως ατυχές κατάλοιπο του φεουδαρχικού και καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας που έπρεπε να απαλειφθεί και ήταν καθήκον της σοσιαλιστικής πολιτείας, μέσω της άσκησης «κοινωνικής μηχανικής», να επιταχύνει τη διαδικασία εξίσωσης των Τσιγγάνων με την υπόλοιπη κοινωνία (Csepeli & Simon, 2004, σ. 132 · Stewart M., 1997, σσ. 87-88).

²⁸⁹ Η εμφάνιση εθνοτικών διαφοροποιήσεων, ακόμη δε και συγκρούσεων, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» απειλούσε αφενός την μεταφορά των συγκρούσεων εντός του χώρου της Ε.Ε., στην περίπτωση των κρατών που θα εντάσσονταν σε αυτή, αφετέρου αύξανε τον κίνδυνο για νέα κύματα προσφύγων από τις χώρες αυτές, στις περιπτώσεις όπου τα εθνοτικά ζητήματα δεν επιλύονταν εντός των κρατικών μορφωμάτων που δημιουργήθηκαν (όπως π.χ. αργότερα στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας). Στη βάση λοιπόν αυτή, η Ε.Ε. ενώ δεν άφηνε περιθώρια για αναγνώριση μειονοτικής εθνοτικής ταυτότητας στους Τσιγγάνους των υπαρχόντων κρατών-μελών της, ταυτόχρονα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις, στις υπό ένταξη χώρες, για την ανάδειξη τέτοιων ταυτοτήτων. Έτσι, ενώ αρχικά το θέμα των Τσιγγάνων αντιμετωπίζεται ως μια ανθρωπιστική κατάσταση έκτακτης ανάγκης, στη συνέχεια, μέσω των κριτηρίων της συνόδου της Κοπεγχάγης (1993) για το καθεστώς των υπό ένταξη στην Ε.Ε. χωρών, οι Τσιγγάνοι προβάλλονται ως μια «ευρωπαϊκή μειονότητα» για να καταλήξουν βέβαια να αποτελούν ένα «ευρωπαϊκό πρόβλημα» στην Ευρώπη των αρχών του 2010 που σηματοδεύεται από την άνοδο του εθνικισμού και της βίας εναντίον μεταναστών και μειονοτήτων, όπου γεγονότα όπως η εκδίωξη των Τσιγγάνων από τη Γαλλία και οι μεγάλης κλίμακας καταστροφές τσιγγάνικων οικισμών στην Ιταλία συνιστούν μια βίαιη μετάπτωση, τόσο στην καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν οι Τσιγγάνοι όσο και στην ενδυνάμωση του αντι-τσιγγάνικου λόγου στα κέντρα λήψης των αποφάσεων των Βρυξελλών (van Baar, 2011, σσ. 204-205). Ενώ λοιπόν η ευρωπαϊκή διεύρυνση έδωσε καταρχήν τη δυνατότητα στα νέα μέλη για «επιστροφή στην Ευρώπη», εγκαταλείποντας το διχαστικό εθνικισμό του παρελθόντος, παραδόξως στην πράξη «άνοιξε μια κερκόπορτα για τους αμετανόητους εθνικιστές της

Τσιγγάνων απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού πέραν της Ε.Ε. και άλλοι διεθνείς πολιτικοοικονομικοί οργανισμοί όπως ο Ο.Ο.Σ.Α.²⁹⁰ η Παγκόσμια Τράπεζα²⁹¹ και το Συμβούλιο της Ευρώπης²⁹² ίδρυσαν δομές που εστίασαν ειδικά σε αυτήν την ομάδα. Παράλληλα, διεθνείς οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών που δραστηριοποιούνταν στο χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων²⁹³ έθεσαν κι αυτές με τη σειρά τους το θέμα των Τσιγγάνων στο προσκήνιο, αναλαμβάνοντας δράσεις συνηγορίας υπέρ αυτών (Vermeersch, 2005, σσ. 456-457).

Καθώς οι καθεστωτικές αλλαγές και η επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών στα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης οδήγησαν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού τους στην οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση, ο σχηματισμός μιας (επίπλαστης) συλλογικής ταυτότητας και κοινής συνείδησης μεταξύ διαφορετικών ομάδων Τσιγγάνων των χωρών αυτών παρουσιάστηκε ως η πολιτική απάντηση στην αυξανόμενη εχθρότητα, το ρατσισμό και τη βία, που είτε επίσημα είτε ανεπίσημα εκφραζόταν στο δημόσιο λόγο. Η «μειονοτικοποίηση» των Τσιγγάνων ενισχύθηκε από τις ακολουθούμενες νομικές και πολιτικές διεργασίες,²⁹⁴ ώστε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας

Ανατολικής Ευρώπης να συνεχίσουν τις εθνικιστικές φιλοδοξίες τους» (Batory, 2002, όπ. αναφ. στο Fox & Vermeersch, 2010, σ. 327), είτε καταστρατηγώντας τις πολιτικές και τις διακηρύξεις της Ε.Ε. είτε προσαρμόζοντας την εθνικιστική τους ατζέντα κατά τρόπο που θα μπορούσε να παρουσιάζεται ως «ευρωπαϊκή». Αυτό κατέστη δυνατό με τους ακόλουθους τρόπους (Fox & Vermeersch, 2010) : α) Η εξασφάλιση συναίνεσης ως προς τη σκοπιμότητα της ένταξης έφερε τις υποψήφιες χώρες αντιμέτωπες με συγκεκριμένους όρους όπως άνοιγμα των αγορών, μείωση των δημόσιων επενδύσεων, σφιχτή δημοσιονομική πολιτική. Η θεώρηση των όρων αυτών ως απαράβατων και η απουσία κριτικής αμφισβήτησης των νεοφιλελεύθερων ιδεολογικών θεμελίων της Ε.Ε. άμβλυσε τις πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές εντός των χωρών, που διαφορετικά θα αρθρώνονταν στον άξονα αριστερά/δεξιά και μετέφερε το πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης στις εθνικές (ή εθνικιστικές) διακηρύξεις που έδιναν ταυτότητα και διαφοροποιούσαν τα πολιτικά κόμματα. β) Η αποδυνάμωση της εξουσίας των κρατών-μελών με μεταφορά αρμοδιοτήτων στους υπερ-εθνικούς θεσμούς της Ε.Ε. προσέφερε πολιτική ευελιξία σε ενδο- και διακρατικούς εθνικιστικούς φορείς που πέτυχαν να επαναπροσδιορίσουν τις εθνικιστικές τους φιλοδοξίες πέρα από τα στενά (και εν πολλοίς πια πορώδη) σύνορα των εθνικών κρατών. γ) Ενώ οι δομές και η λειτουργία της Ε.Ε. προσέφεραν τα μέσα και τη νομιμοποίηση στο συγκεκριμένο εθνικιστικό λόγο, ταυτόχρονα αναδύθηκε στις παρυφές της mainstream πολιτικής μια μερίδα ριζοσπαστικού εθνικισμού που οριοθετείται σε αντίθεση με το χαρακτήρα της Ε.Ε. ο οποίος παρουσιάζεται ως εχθρικός προς τους στόχους και τις φιλοδοξίες του έθνους. Απομακρυνόμενα έτσι από τη συμβατική πολιτική δράση, τα εξτρεμιστικά αυτά στοιχεία υιοθετούν πρακτικές εδαφικού ρεβιζιονισμού και άσκησης βίας έναντι μειονοτήτων, όχι μόνο αγνοώντας τα πολιτικά και ιδεολογικά θέσφατα της Ε.Ε., αλλά ακριβώς ερχόμενα σε αντίθεση προς αυτά με στόχο να τα ανατρέψουν.

²⁹⁰ Βλ. σχετικά <http://www.osce.org/odihr/roma> καθώς και το σχετικό πλαίσιο για τη βελτίωση της κατάστασης των Τσιγγάνων εντός της ζώνης του Ο.Ο.Σ.Α. (Organisation for Security and Co-operation in Europe, 2003).

²⁹¹ Βλ. σχετικά <http://go.worldbank.org/XP5QJ6BSU0>

²⁹² Βλ. σχετικά http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/default_en.asp καθώς και τη σχετική έκθεση για τα ανθρώπινα δικαιώματα για τους Τσιγγάνους στην Ευρώπη (Council of Europe, 2012).

²⁹³ Όπως η Human Rights Watch, Minority Rights Group, Save the Children, International Helsinki Federation for Human Rights, Διεθνής Αμνηστία κ.λπ.

²⁹⁴ Η άσκηση πολιτικών ως προς τις μειονότητες οριοθετείται μεταξύ του μοντέλου των δικαιωμάτων των μειονοτήτων (minority rights) και αυτού της μη διαφοροποιημένης ιδιότητας του πολίτη (undifferentiated citizenship). Στην πρώτη περίπτωση, οι μειονότητες πιστώνονται με διακριτά δικαιώματα που αφορούν στην πολιτισμική, γλωσσική, οικονομική και πολιτική τους ένταξη, καθώς θεωρείται πως η

του 1990 να παρατηρείται μια άνευ προηγουμένου προβολή της εθνοτικής διαφοροποίησης και η ανάδειξη μιας τσιγγάνικης πολιτικής ελίτ που αποτέλεσε τη βάση για την κατασκευή ενός νέου πολιτικού υποκειμένου, των τσιγγάνικων κοινοτήτων. Η πολιτική κινητοποίηση των Τσιγγάνων που ακολούθησε εκφράστηκε στο δημόσιο λόγο με δύο βασικούς τρόπους, ως άμεση πολιτική εμπλοκή στα κοινοβουλευτικά και κυβερνητικά όργανα και ως ανάπτυξη δράσεων πολιτικού ακτιβισμού μέσω οργανώσεων της ΚτΠ που ιδρύθηκαν για αυτόν ακριβώς το σκοπό.²⁹⁵

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στα περισσότερα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης παρατηρείται μια αυξανόμενη δημιουργία εθνοτικά προσδιορισμένων πολιτικών κομμάτων που φιλοδοξούν να προσελκύσουν τις ψήφους των Τσιγγάνων. Βαθμιαία, ωστόσο, ο αριθμός των κομμάτων αυτών μειώθηκε, είτε λόγω της προσπάθειας των ιδρυτών τους να μετάσχουν σε ευρύτερους πολιτικούς σχηματισμούς είτε λόγω της αδυναμίας τους να εξασφαλίσουν την κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση.²⁹⁶ Το γενικό συμπέρασμα ως προς την αποτίμηση της πολιτικής κινητοποίησης των Τσιγγάνων στις χώρες αυτές χαρακτηρίζεται από περιορισμένα αποτελέσματα τόσο ως προς την προσέλκυση ψηφοφόρων²⁹⁷ όσο και ως προς τη βελτίωση των συνθηκών κάτω

διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους δεν είναι εθνοπολιτισμικά ουδέτερη και πρέπει να διαφυλαχτούν οι εθνοτικές μειονότητες από την άσκηση της ασύμμετρης δύναμης της «εθνοποιητικής» κουλτούρας. Στη δεύτερη περίπτωση, η ισχύουσα θεώρηση είναι πως η καθολικότητα των νόμων της πολιτείας ως προς τα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα εξασφαλίζει το επαρκές πλαίσιο για την ένταξη των μειονοτήτων, αποδεσμεύοντας τα προβλήματα που αυτές αντιμετωπίζουν από τα διακριτά τους πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ερμηνευοντάς τα στη βάση κοινωνικοοικονομικών και ταξικών παραγόντων (Vermeersch, 2007, σ. 64).

²⁹⁵ Συγκεκριμενοποιώντας την ιστορία ανάπτυξης των τσιγγάνικων οργανώσεων, ο Λιεζουά (1999, σ. 269) διακρίνει τις ακόλουθες περιόδους:

- Δεκαετία του 1960: ανάδειξη των οργανώσεων·
- Δεκαετία του 1970: ανάπτυξη των οργανώσεων- εμφάνιση διαφωνιών·
- Δεκαετία του 1980: σταθεροποίηση των οργανώσεων- αναγνώριση από υπερεθνικούς οργανισμούς·
- Δεκαετία του 1990: έκρηξη αριθμού οργανώσεων- αναταραχές στο εσωτερικό τους.

²⁹⁶ Στις περιπτώσεις αυτές αναπτύσσεται ένας *εργαλειακός εθνοτισμός*, όπου η προβολή και η διατήρηση εκ μέρους της ομάδας της εθνοτικής της ταυτότητας απηχεί κυρίως οικονομικούς και πολιτικούς λόγους παρά ψυχολογικούς. Έτσι, οι εθνοτικές ομάδες θεωρούνται ως ομάδες συμφερόντων που υπό τη μορφή πολιτικών οργανωσιακών δομών (π.χ. πολιτικά κόμματα) επιχειρούν να μετάσχουν στην άσκηση και νομή εξουσίας και πόρων εντός του κοινωνικού συστήματος. Η αξιοποίηση του εθνοτισμού ως στοιχείου επί του οποίου αρθρώνονται πολιτικά συμφέροντα, κατά το πρωταρχικό στάδιο όπου οι ομάδες λειτουργούν ακόμη άτυπα, θεμελιώνεται στα πολιτισμικά πρότυπα, τις αξίες, τους μύθους και τα σύμβολα, τα οποία επιτελούν οργανωσιακές λειτουργίες. Στη συνέχεια, η επίσημη έκφραση της ομάδας γίνεται μέσω οργάνωσης των λειτουργιών της νομικά (θεσμικά) και γραφειοκρατικά, εξασφαλίζοντας έτσι την πολιτική της αντιπροσώπευση (Cohen, 1969, σ. 5). Σε διεξοδική κριτική επί της άποψης του Cohen περί του εργαλειακού εθνοτισμού ως έννοιας που βοηθά στην ανάλυση και την κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής προβαίνει ο Banks (1996).

²⁹⁷ Π.χ. στην υποθετική περίπτωση όπου όλοι οι αυτοπροσδιοριζόμενοι ως Τσιγγάνοι στην Ουγγαρία και τη Σλοβακία ψήφισαν τα αντίστοιχα πολιτικά κόμματα, αυτά είτε θα εξασφάλιζαν την αντιπροσώπευσή τους στα εθνικά κοινοβούλια είτε θα καταγράφονταν στον πολιτικό χάρτη των χωρών τους ως πολιτικές πτέρυγες του τσιγγάνικου ακτιβισμού.

υπό τις οποίες διαβιούσαν οι Τσιγγάνοι. Η αδυναμία προσέλκυσης ψηφοφόρων από τα εθνοτικά προσδιορισμένα τσιγγάνικα κόμματα, πέρα από τις ιδιομορφίες που μπορεί να χαρακτηρίζουν τη σύνθεση του τσιγγάνικου πληθυσμού,²⁹⁸ απηχεί τη δυσκολία άρθρωσης εκ μέρους των Τσιγγάνων πολιτικών ακτιβιστών ενός λόγου για *πολλαπλά ακροατήρια*, καθώς στην ουσία αυτός περιοριζόταν στην «κατασκευή μιας ενοποιημένης ομάδας, εκφράζοντας μια συνεκτική ταυτότητα της ομάδας, και [επιδιώκοντας] την εξασφάλιση του ελέγχου επί των αναπαραστάσεων της ομάδας» (Vermeersch, 2005, σ. 460). Έτσι, θέματα συγκεκριμένα, όπως η φτώχεια ή η κοινωνική περιθωριοποίηση δεν προσεγγίζονταν επαρκώς, από φόβο μήπως συνδεθούν αιτιακά με την τσιγγάνικη κοινότητα καθαυτή,²⁹⁹ αρθρώνοντας μόνο ένα λόγο γενικό, χωρίς σύνδεση με τις συγκεκριμένες περιστάσεις και συχνά αυταπόδεικτο, χωρίς επαρκή επιχειρήματα που να στηρίζουν τις όποιες διεκδικήσεις του.³⁰⁰ Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες όπου η πολιτική συμμετοχή και η αντιπροσώπευση των Τσιγγάνων αρχικά ήταν σημαντική, αυτή σταδιακά να φθίνει και συχνά να καταλήγει σε μια κατάσταση όπου «οι Τσιγγάνοι είχαν “φωνή” αλλά καθόλου επιρροή στη διαδικασία υιοθέτησης πολιτικών» (Sobotka, 2002b, σ. 9).

Η πολιτική αντιπροσώπευση των Τσιγγάνων, πέρα από την εμπλοκή τους στο πολιτικό σύστημα νομής εξουσίας, πήρε και τη μορφή του κοινωνικού ακτιβισμού μέσω της συμμετοχής τους στις οργανώσεις της ΚτΠ, κάτι που λειτούργησε ως συμπληρωματικός (ή και εναλλακτικός) τρόπος διεκδίκησης των πολιτικών τους συμφερόντων και επηρεασμού του δημόσιου λόγου και των διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Η διεθνοποίηση του τσιγγάνικου πολιτικού ακτιβισμού, ήδη από τις δεκαετίες του 1970-1980, είχε αναδείξει ενεργές οργανώσεις στο χώρο της ΚτΠ της Δυτικής Ευρώπης, ωστόσο μετά τα γεγονότα του 1989 ο χώρος του *Τρίτου Τομέα* (Third Sector)³⁰¹ παρουσί-

²⁹⁸ Π.χ. η σύνθεση των τσιγγάνικων κοινοτήτων από άτομα νεαρής ηλικίας οδηγεί σε ένα σαφώς μικρότερο ποσοστό των εν δυνάμει ψηφοφόρων, εν συγκρίσει προς το γενικό πληθυσμό. Επίσης, η άποψη πως οι Τσιγγάνοι για κοινωνικούς ή πολιτιστικούς λόγους δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική, μολονότι καταρχάς μπορεί να επιβεβαιωθεί με βάση τα ποσοστά συμμετοχής τους στις εκλογές, τα οποία υπολείπονται ή οριακά προσεγγίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις αυτά του γενικού πληθυσμού των κρατών αυτών (Sobotka, 2002a, σ. 36 · Vermeersch, 2005, σσ. 459-460), εντούτοις δεν κρίνεται επαρκής για μια τέτοια αιτιολόγηση.

²⁹⁹ Στα πλαίσια αυτά ακόμα και η ανάληψη πρωτοβουλιών μεγάλης έκτασης, όπως η *Δεκαετία ένταξης για τους Ρομά 2005-2015* (βλ. <http://www.romadecade.org/home>), επιτρέπουν μεν την ανάδειξη του προβλήματος και ευνοούν την εμπλοκή των ίδιων των Τσιγγάνων σε πολιτική και κοινωνική δράση για την άρση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, την αποτροπή της διάκρισης κ.λπ., ενέχουν όμως τον κίνδυνο, στην περίπτωση που τα προβλήματα αυτά παραμείνουν, να αποδοθούν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας-στόχου, ενισχύοντας έτσι την ιδέα πως οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι ευθύνονται εν πολλοίς για την κατάσταση που αντιμετωπίζουν (Vermeersch, 2005, σ. 463).

³⁰⁰ Έτσι, δεν φαίνεται παράδοξο πως σε πολλές χώρες οι Τσιγγάνοι ψηφοφόροι έδειχναν να εμπιστεύονται περισσότερο τα mainstream πολιτικά κόμματα έναντι των τσιγγάνικων (Sobotka, 2002a, σ. 36).

³⁰¹ Ο Τρίτος Τομέας απαρτίζεται από κοινωφελή ιδρύματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις.

ασε μια άνευ προηγουμένου ανάπτυξη στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης με τη δημιουργία Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (Μ.Κ.Ο.) σε τοπικό αλλά και διεθνές επίπεδο. Οι οργανώσεις αυτές αρχικά προσανατολίστηκαν στην αντιμετώπιση του κοινωνικού και οικονομικού αποκλεισμού και στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ωστόσο η ραγδαία ανάπτυξή τους μόνο εν μέρει μπορεί να αιτιολογηθεί ως πολιτική και ιδεολογική απάντηση στην κατάσταση που αντιμετώπιζαν οι Τσιγγάνοι, αφού στην ουσία αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα μιας «Νέας Πολιτικής Ατζέντας» που ως στόχο είχε την προώθηση νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών και το άνοιγμα των χωρών αυτών στην οικονομία της αγοράς, καθώς και τη «δημοκρατικοποίηση» των κοινωνιών μέσω διαδικασιών συνταγματικής αναθεώρησης, εκλογών κ.λπ. (Kócsz, 2011, σ. 42). Άλλωστε, ο τρόπος και οι συνθήκες κάτω υπό τις οποίες ιδρύθηκαν οι περισσότερες από αυτές τις οργανώσεις είναι τελείως διαφορετικός από τις αντίστοιχες Μ.Κ.Ο. των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, αφού οι «από τα κάτω» εθελοντικές οργανώσεις που στηρίζονται οικονομικά στις συνδρομές των μελών τους και σε καμπάνιες συγκέντρωσης χρημάτων ήταν κάτι άγνωστο για τις οργανώσεις της ΚτΠ που προϋπήρχαν στις χώρες αυτές και λειτουργούσαν αποκλειστικά υπό κρατική χρηματοδότηση και οργανωτική εποπτεία.

Στην κατάσταση που ακολούθησε τις καθεστωτικές αλλαγές, η αδυναμία των Τσιγγάνων πολιτικών και ακτιβιστών να εξασφαλίσουν την αντιπροσώπευσή τους στο κεντρικό πολιτικό σύστημα τούς απέκοψε από την κρατική χρηματοδότηση που λάμβαναν τα κόμματα και από την χρηματοδότηση ιδιωτικών κέντρων άσκησης πίεσης (lobbying). Το κενό αυτό ήρθαν να το καλύψουν (και να το εκμεταλλευτούν) διεθνή φιλανθρωπικά ιδρύματα³⁰² που έπαιξαν κυρίαρχο ρόλο στην ανάπτυξη των Μ.Κ.Ο. για τους Τσιγγάνους, εξασφαλίζοντας την οικονομική και πολιτική τους υποστήριξη, πάντα εντός των αυστηρών ορίων της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας των δωρητών, με την πίστη πως η ενδυνάμωση της ΚτΠ θα κάλυπτε το πολιτικό και οργανωτικό κενό που δημιουργούσε η υποχώρηση του κράτους. Ως αποτέλεσμα αυτού, η ιστορική εξάρτηση του κοινωνικού και πολιτικού ακτιβισμού των Τσιγγάνων συνεχίστηκε, αφού το ρόλο των κρατικών δομών που στις πρότερες περιόδους εξασφάλιζαν την οικονομική και οργανωτική υποστήριξη των τσιγγάνικων κοινοτήτων, τώρα τον ανέλαβαν οι φιλάνθρωποι δωρητές, μέσω των Μ.Κ.Ο. που ίδρυσαν.

Η λειτουργία αυτών των οργανώσεων δεν ήταν σε καμιά περίπτωση αντιπροσωπευτική των αναγκών της κοινωνικής βάσης την οποία υποτίθεται πως εκπροσωπού-

³⁰² Ο σημαντικότερος διεθνής παράγοντας που υποστήριξε και κατεύθυνε την ίδρυση Μ.Κ.Ο. που ασχολούνταν με τους Τσιγγάνους στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ήταν το Open Society Institute (<http://www.opensocietyfoundations.org>) με άμεσο χρηματοδότη τον Ουγγρο-Αμερικάνο δισεκατομμυριούχο George Soros. Ο ρόλος των αμερικάνικων κεφαλαίων και της συναφούς θεώρησης περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήταν κυρίαρχος κατά τη δεκαετία του 1990, ενώ τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά δίκτυα ενεργοποιήθηκαν μετά τη διαδικασία ένταξης χωρών από την περιοχή αυτή στην Ε.Ε.

σαν, συχνά δε αξιοποιούσαν την ταμπέλα των «Ρομά» για τη δική τους στρατηγική νομιμοποίηση, ενώ οι δράσεις τους σε τοπικό επίπεδο ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Ενώ λοιπόν εισέρρεαν, μέσω των Μ.Κ.Ο., στις χώρες αυτές χρήματα για την ενδυνάμωση της κατάστασης των Τσιγγάνων, η ανταποδοτικότητα αυτών στο επίπεδο των τοπικών κοινοτήτων ήταν μηδαμινή, αφού αντί της άμεσης ενεργοποίησης των κοινοτήτων και της ανάπτυξης συμμετοχικών μορφών δημοκρατίας, οι οργανώσεις περιορίζονταν στην ανάπτυξη λόγου συνηγορίας και τη σύνταξη αναφορών, μελετών και ερευνητικών projects που ως κυρίαρχο στόχο είχαν τη νομιμοποίηση και την πολιτική προώθηση της τσιγγάνικης ελίτ που συμμετείχε σε αυτές³⁰³ καθώς και των κάθε είδους ειδικών και επιστημόνων που ανακάλυψαν πρόσφορο επαγγελματικό πεδίο στην ενασχόληση με τους Τσιγγάνους.³⁰⁴ Το αποτέλεσμα αυτού του τρόπου στελέχωσης, λειτουργίας και χρηματοδότησης των Μ.Κ.Ο. για τους Τσιγγάνους παράγει και αναπαράγει ασύμμετρες σχέσεις ισχύος μεταξύ Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων,³⁰⁵ όσο και εντός των ίδιων των τσιγγάνικων κοινοτήτων³⁰⁶ και αποτελεί μέρος ενός σχεδίου, κατευθυνόμενου από μια μη-τσιγγάνικη πολιτική και οικονομική Ευρω-Ατλαντική ελίτ, που ως στόχο φαίνεται πως έχει την δημιουργία ενός νέου πλαισίου εγκλωβισμού και εξάρτησης των Τσιγγάνων, περισσότερο ως σχέδιο διαχείρισης παρά ως σχέδιο ένταξης, προκειμένου αυτοί να μην περιθωριοποιηθούν σε βαθμό επικίνδυνο για την πολιτική σταθερότητα των χωρών αυτών (Κότζε, 2011, σ. 47 · 2012, σ. 20).

³⁰³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ρουμάνος Τσιγγάνος διανοστής Nicolae Gheorghe (όπ. αναφ. στο van Baar, 2009), «έχουμε μια περιορισμένη ελίτ, μια τσιγγάνικη διανοήση, μια τσιγγάνικη μπουρζουαζία, μια τσιγγάνικη μεσαία τάξη, μια τσιγγάνικη νομενκλατούρα» (σ. 220).

³⁰⁴ Η επένδυση σημαντικών οικονομικών ποσών τόσο από την Ε.Ε. όσο και από τις διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις για σχετικές δραστηριότητες, ανέδειξε την ενασχόληση με τους Τσιγγάνους ως προσοδοφόρα υπόθεση, ένα είδος «ethno-business» ή «Gypsy industry» (Κότζε, 2011, σ. 44 · Marushiakova & Popov, 2004, σ. 85 · Τρουμπέτα, 2008, σ. 36), που προσέλκυσε επαγγελματικά στελέχη που θα στρέφονταν στον ιδιωτικό τομέα καθώς και πολλούς ακαδημαϊκούς ερευνητές. Όσοι εμπλέκονται σε αυτή την κατάσταση έχουν οφέλη από τη διατήρηση του υποδεέστερου οικονομικού και κοινωνικού στάτους των Τσιγγάνων, αφού ακριβώς η κατάσταση αυτή νομιμοποιεί τη δική τους ύπαρξη και δράση. Καθώς όμως η επαγγελματική και κυρίως η επιστημονική ερευνητική ενασχόληση προέρχεται κατ' ανάγκη από χρηματοδοτών-δωρητών, η τοποθέτηση του προβλήματος (όσο και των λύσεων) εντάσσεται σε ένα εννοιολογικό (και ιδεολογικό) πλαίσιο που πρωτίστως υπηρετεί τις επιδιώξεις των χρηματοδοτών (Τσιάκαλος, 1998, σσ. 42-43).

³⁰⁵ Στο βαθμό που η λειτουργία των οργανώσεων αυτών βασίζεται αποκλειστικά σε οικονομικούς πόρους μη-τσιγγάνικης προέλευσης.

³⁰⁶ Οι Μ.Κ.Ο. της τσιγγάνικης ελίτ από τη στιγμή που ισχυροποιήσουν τη θέση τους στη «βιομηχανία προάσπισης των δικαιωμάτων των Τσιγγάνων» αναζητούν και τη νομιμοποίησή τους στην κοινωνική βάση την οποία υποτίθεται πως εκπράζουν. Έτσι, προσεγγίζουν τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο με τις οποίες αναπτύσσουν στρατηγικές συμμαχίες, ωστόσο σε ένα πλαίσιο ασύμμετρων σχέσεων ισχύος, λόγω της χρηματοδότησης που αυτές εξασφαλίζουν. Ως αποτέλεσμα, συντηρείται ο κύκλος της εξάρτησης, του πατερναλισμού και των πελατειακών σχέσεων του τσιγγάνικου ακτιβισμού, που σε μακρο-επίπεδο κατευθύνει τη δράση των τσιγγάνικων ΜΚΟ σύμφωνα με τις προδιαγραφές των Ευρω-Ατλαντικών δωρητών-ιδρυτών τους, ενώ σε μικρο-επίπεδο ρυθμίζει τη δράση των τοπικών τσιγγάνικων κοινοτήτων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να υπηρετείται και να νομιμοποιείται η ύπαρξη της τσιγγάνικης ελίτ των Μ.Κ.Ο.

2.1.3 Από τη θεωρητική κατηγοριοποίηση στον επιχειρησιακό ορισμό

Η σύντομη παράθεση των αντιπροσωπευτικών προσεγγίσεων που προσδιόρισαν διαχρονικά το περιεχόμενο του όρου «Τσιγγάνος» αποτυπώνει μια ποικιλία αντιλήψεων που κινείται περισσότερο στο χώρο των *φαντασιακών κοινοτήτων* (Αντερσον, 1997), εκλαμβάνοντας τους Τσιγγάνους ως μια οικουμενική συλλογικότητα, ως νοητική κατηγορία, τα χαρακτηριστικά και οι σχέσεις της οποίας προβάλλονται μετ' επιτάσεως επί διαφοροποιημένων ομάδων ατόμων, χωρίς κατ' ανάγκη να υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στη νοητική αυτή σύλληψη και τους κοινωνικούς δρώντες στους οποίους υποτίθεται πως αναφέρεται (Τρουμπέτα, 2008, σσ. 38-39). Η Πολίτου (2001, σ. 142) κατατάσσει το σύνολο αυτών των προσεγγίσεων σε δύο κυρίαρχα ρεύματα: α) στη βάση εσωτερικών κριτηρίων κατηγοριοποίησης σύμφωνα με τα οποία οι Τσιγγάνοι προσδιορίζονται ως διακριτή φυλετική, πολιτισμική ή εθνοπολιτισμική ομάδα και β) στη βάση εξωγενών κοινωνικών διαδικασιών όπου οι Τσιγγάνοι ετεροπροσδιορίζονται, μειονοτικοποιούνται, αποκλείονται κοινωνικά κ.λπ.

Στο πρώτο ρεύμα των αντιλήψεων, κυρίαρχο κριτήριο οριοθέτησης της κατηγορίας «Τσιγγάνος» είναι η διακριτότητα, η οποία εκτείνεται σε πολλαπλά πεδία, εκκινώντας από το φυλετικό και γονιδιακό επίπεδο,³⁰⁷ επεκτεινόμενη στα εξωτερικά ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά, στις κοινωνικές πρακτικές και συμπεριφορές, στις πολιτισμικές εκφάνσεις, τη γλώσσα κ.λπ. Η έμφαση στα στοιχεία της διακριτότητας αποτέλεσε το κριτήριο διαχωρισμού μεταξύ Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων, συνιστώντας ταυτόχρονα τον ομογενοποιητή των διακριτών επιμέρους τσιγγάνικων ομάδων στην προσπάθεια δόμησης της ενιαίας κατηγορίας του «Τσιγγάνου». Η ορατή ετερογένεια των Τσιγγάνων, «οι κοινωνικά ορατοί Ρόμηδες» (Γκότοβος, 2002, σσ. 124-125 · 2003, σ. 163), απέκτησε εξελικτικά μια οικουμενική διάσταση, συγκεφαλαιώνοντας μύθους, δοξασίες, κοινωνικές αναπαραστάσεις και περιπτωσιολογικές αναφορές που κανονικοποιήθηκαν και ισχυροποιήθηκαν μέσω του λόγου των θεσμικών φορέων, της ψευδο-επιστήμης των λογής τσιγγανολόγων καθώς και της πρώιμης επιστημονικής μελέτης που προσέγγισε τους Τσιγγάνους έξω από το πλαίσιο της επίσημης ιστοριογραφίας, χωρίς καμιά σύνδεση με τα κοινωνικά και πολιτικά τεκταινόμενα του ιστορικού χωροχρόνου. Στοιχεία κατηγοριοποίησης αυτής της φαντασιακής κοινότητας, τα οποία οι πρόσφατες μελέτες αναιρούν ή θέτουν υπό σοβαρή κριτική αμφισβήτηση, είναι μεταξύ άλλων τα ακόλουθα:

- *Η κοινή καταγωγή από την ανατολή.* Πέρα από τις διαφοροποιήσεις ως προς την αρχική κοιτίδα, η οποία εντοπίζεται στην Ινδία, την Αίγυπτο ή ακόμα και στις χώρες από τις οποίες οι Τσιγγάνοι διήλθαν, εντάσσοντάς

³⁰⁷ Υπό αυτή την έννοια οι στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους Τσιγγάνους συμπεριλάμβαναν στοιχεία ή δομούνταν αποκλειστικά πάνω στην έννοια του φυλετικού ρατσισμού.

τους στον εθνικό μύθο και ορίζοντας μια σχέση εντοπιότητας προς τους αρχαίους πληθυσμούς των χωρών αυτών,³⁰⁸ σημαντικές αποκλίσεις καταγράφονται και στο χρόνο της υποτιθέμενης αναχώρησης όπως και στους λόγους που οδήγησαν συγκεκριμένες ομάδες στην κίνηση αυτή.³⁰⁹

- *Ο κοινός πολιτισμός.* Η κοινή γλώσσα, που ωστόσο δεν αφορούσε το σύνολο των τσιγγάνικων ομάδων, ο ιδιότυπος τσιγγάνικος νομαδισμός,³¹⁰ τα έθιμα και οι παραδοσιακά ασκούμενες επαγγελματικές δραστηριότητες θεωρήθηκαν ως συστατικά στοιχεία ενός ιδιαίτερου (τσιγγάνικου) πολιτισμικού πλαισίου, αγνοώντας τόσο τις διαφοροποιήσεις εντός και μεταξύ των τσιγγάνικων ομάδων όσο και το γεγονός πως πλείστες αυτών των πολιτισμικών πρακτικών αποτελούσαν εγγενή στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, τα οποία οι Τσιγγάνοι μοιράζονταν με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες.
- *Η περιθωριοποίηση και ο κοινωνικός στιγματισμός.* Διαχρονικά η ιστοριογραφία τόνιζε την κοινωνική περιθωριοποίηση, τις συνεχείς διώξεις και το στιγματισμό ως θεμελιακά στοιχεία της στερεοτυπικά διαμορφωμένης εικόνας για τους Τσιγγάνους, αγνοώντας ή αποκρύπτοντας τις θετικές περιγραφές για αυτούς, το καθεστώς προστασίας που συχνά απολάμβαναν όσο και την ουσιαστική ένταξή τους στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της εποχής τους.³¹¹

³⁰⁸ Τέτοια περίπτωση συνιστά η θεώρηση του Φαλτάιτς (1830), σύμφωνα με την οποία οι Τσιγγάνοι είναι γηγενείς στην Ελλάδα, ανήκοντες στην «Τσιγγάνικη ομοφυλία» (σ. 9) που περιλαμβάνει τα προελληνικά φύλα (π.χ. Κάρες, Πελασγοί κ.λπ.), διατηρώντας ιστορικά τον ίδιο τόπο διαμονής και τις παλιές ιδιότητες της φυλής (επαγγέλματα, κλίση προς τη μουσική, τη μεταλλευτική κ.λπ.). Κριτική θεώρηση της άποψης αυτής υπάρχει στο κείμενο της Τρουμπέτα (2008β, σσ. 94-97).

³⁰⁹ Η ινδική καταγωγή κυριαρχεί στην πλειονότητα των προσεγγίσεων για τους Τσιγγάνους, μολονότι συχνά ακόμα και οι υποστηρικτές της καλούνται να διαχειριστούν πληθώρα αντικρουόμενων στοιχείων και εναλλακτικών διαδρομών (Kenrick, 2004). Ωστόσο υπάρχουν και σκεπτικιστικές προσεγγίσεις της ινδικής καταγωγής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Okely (1983, σ. 12), υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις αυτοπροσδιορισμού των ίδιων των Τσιγγάνων στη βάση της υποτιθέμενης ινδικής καταγωγής τους, προτού αυτή να τους αποδοθεί από τους μη-Τσιγγάνους μελετητές.

³¹⁰ Ο νομαδικός χαρακτήρας θεωρείται ως θεμελιακό στοιχείο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των Τσιγγάνων. Όμως, όπως εύστοχα σημειώνει ο Πιζάνιας (2004, σσ. 3-4), ο χαρακτηρισμός των Τσιγγάνων ως νομάδων είναι λαθεμένος, καθώς ο νομαδισμός εξαρτάται από το είδος της οικονομικής δραστηριότητας και την εξάρτηση αυτής από το φυσικό περιβάλλον και την αλλαγή των εποχών. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων αυτό δεν ισχύει, καθώς αυτοί κατά κανόνα δεν είχαν ιστορικά σχέση με γεωργικές, αλιευτικές ή κτηνοτροφικές δραστηριότητες που επέβαλαν την περιοδική μετακίνηση των νομάδων πληθυσμών. Οι επαγγελματικές δραστηριότητες και οι μετακινήσεις των Τσιγγάνων ορίζονται κοινωνικά, καθώς πρόκειται για μετακινήσεις εμπόρων, τεχνιτών, εργατών γης που γίνονται μόνον και εφόσον υπάρχουν οι κοινωνικοοικονομικοί λόγοι για την άσκησή τους. Σε ανάλογη διαπίστωση προβαίνει και η Okely (1983, σ. 52) σημειώνοντας πως στην τυπολογία των νομάδων περιλαμβάνονται οι κυνηγοί και οι τροφосуλλέκτες, πληθυσμοί που διαβιούν ανεξάρτητα από τις εγκατεστημένες κοινότητες και τις αγορές, κάτι που σε καμιά περίπτωση δεν ισχύει για τους Τσιγγάνους.

³¹¹ Χαρακτηριστικό δείγμα τεκμηριωμένης ένταξης των Τσιγγάνων στον ελληνικό χώρο αποτελεί η περίπτωση της μεσαιωνικής Κέρκυρας όπου παρατηρούνται εδραίοι Τσιγγάνοι, με ποικιλία επαγγελματικών ενασχολήσεων, ενταγμένοι πλήρως στο φεουδαρχικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα της

Στο δεύτερο ρεύμα των αντιλήψεων η κατηγορία «Τσιγγάνος» οριοθετείται στη βάση κοινωνικών διεργασιών, ως το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ υλικών αντικειμένων και νοητικών συλλήψεων και οδηγεί τους ανθρώπους να εντάσσονται ή να «επιστρατεύονται» στην κατηγορία αυτή (Belton, 2005, σ. 18). Με αφετηρία το δίπολο *ταυτότητα/ετερότητα* και αξιοποιώντας στοιχεία των προγενέστερων (στη βάση εσωτερικών κριτηρίων) κατηγοριοποιήσεων, ο εικαζόμενος ως διαφορετικός (και ενιαίος) πολιτισμός των Τσιγγάνων μετουσιώνεται σε διακριτή πολιτισμική ταυτότητα. Η απολυτοποίηση της πολιτισμικής διαφοράς υπό μορφή *πολιτισμικού κελύφους* (Γκότοβος, 2003, σ. 105) και η εν δυνάμει μετεξέλιξη αυτού σε *εθνοτικό κέλυφος* δύναται να κατασκευάσει μειονοτική ταυτότητα.³¹² Η μετανεωτερικά κατασκευασμένη τσιγγάνικη ταυτότητα είτε μειονοτικοποιεί τους Τσιγγάνους σε πολιτικό επίπεδο³¹³ είτε τους οριοθετεί μέσω της *ετικετοποίησης* σε περιθωριακές κοινωνικές θέσεις,³¹⁴ αναδεικνύοντας θέματα ισχύος και διαφοροποιημένων δυνατοτήτων κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αντιπροσώπευσης της ομάδας. Η κοινωνική περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων προσεγγίζεται και ερμηνεύεται είτε ιστορικο-υλιστικά, μέσω των εννοιών της

εποχής (Αθανασοπούλου, 2005, 2008). Την ίδια περίοδο και σε άλλες ενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου καταγράφονται συγκεκριμένα φορολογικά προνόμια και το δικαίωμα για αυτοδιοίκηση του τσιγγάνικου πληθυσμού (Kenrick, 2004, σσ. 46-47). Διαφορετική φαίνεται επίσης να ήταν η μεταχείριση των Τσιγγάνων στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της οποίας η πολυεθνική σύνθεση και το σύστημα οργάνωσης στη βάση αυτόνομων αυτοδιοικούμενων θρησκευτικών κοινοτήτων (μιλέτια) επέτρεπε την αρμονικότερη εθνοτική συμβίωση. Η μόνιμη εγκατάσταση της πλειοψηφίας των Τσιγγάνων και η ένταξή τους σε επαγγελματικές συντεχνίες συνιστούσε στοιχείο κοινωνικής ένταξης, ενώ οι λιγοστοί που ακολουθούσαν νομαδικό τρόπο ζωής δεν εκλαμβάνονταν ως απειλή για τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας. Την εκτίμηση αυτή για την αρμονική ένταξη των Τσιγγάνων ενισχύουν οι περιπτώσεις μεγάλης κλίμακας μετακινήσεων φυγάδων Τσιγγάνων σκλάβων από τις υποτελείς ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας προς τα οθωμανικά εδάφη (Lucassen & Willems, 2003, σσ. 304-307). Επίσης, στην τσαρική Ρωσία, παρόλο που επιχειρήθηκε η επιβολή της μόνιμης εγκατάστασης των Τσιγγάνων και η μετατροπή τους σε δουλοπάροικους, εντούτοις η στάση της κρατικής εξουσίας απέναντί τους ήταν πιο ανεκτική συγκριτικά με τις περιπτώσεις της Δυτικής Ευρώπης, ενώ λόγω της εθνικής ανομοιογένειας και της πολιτισμικής ποικιλομορφίας του μωσαϊκού εθνοτήτων της αυτοκρατορίας, η αντιπαράθεση Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων ήταν περιορισμένη (Δαφέρμος, 2001, σ. 100). Στην κατεχόμενη από τους Οθωμανούς Βουλγαρία του 19^{ου} αι. καταγράφεται η ανάπτυξη ενός «τσιγγάνικου προλεταριάτου» που αποτελεί το κύριο εργατικό δυναμικό στην αναπτυσσόμενη γύρω από την πόλη του Sliven βιομηχανία υφαντουργίας, που ξεκίνησε από το 1836 και συνεχίστηκε και μετά την απελευθέρωση της χώρας το 1878 (Marushiakova & Popov, 2001, σ. 69).

³¹² Η εθνοτικοποίηση των Τσιγγάνων στη βάση της πολιτισμικής διαφοροποίησης κατ' ουσίαν επιτελεί την ίδια λειτουργία με την έννοια της φυλής, απλώς αποφεύγει τη βιολογική κατηγοριοποίηση μέσω της εισαγωγής υποκειμενικών κριτηρίων διάκρισης, όπως ο πολιτισμός. Στην πράξη όμως, οι εθνοτικές κατηγορίες συχνά καταλήγουν να συγχωνεύουν φυλετικές και πολιτισμικές ερμηνείες της κοινωνικής περιθωριοποίησης (Belton, 2005, σ. 13).

³¹³ Π.χ. το καθεστώς των *ανιθαγενών* συνιστά μια περίπτωση πολιτικής μειονοτικοποίησης και ταυτόχρονα περιθωριοποίησης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα εκ μέρους της κυρίαρχης ομάδας. Επίσης, οι πολιτικές διευθετήσεις της Ε.Ε. στην ανατολική Ευρώπη μετά το 1990 συνιστούν περίπτωση τόσο ετερογενούς μειονοτικοποίησης των Τσιγγάνων (εκ μέρους των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε.) όσο και ενδογενούς μειονοτικοποίησης των ιδίων, λόγω της αδυναμίας τους να εξασφαλίσουν με άλλους τρόπους κοινωνική αντιπροσώπευση.

³¹⁴ «Το κράτος κατασκεύασε τους Τσιγγάνους ως ανιθαγενείς, η Εκκλησία ως άπιστους, η Πρόνοια ως άπορους, το σχολείο ως αναλφάβητους, η δημόσια υγεία ως αρρώστους και η αστυνομία ως παρανόμους» (Πολίτου, 2001, σ. 109).

ταξικής διαστρωμάτωσης, των σχέσεων παραγωγής, του καταμερισμού της εργασίας, της ταξικής συνείδησης κ.λπ. είτε από καινοφανείς ή δυναμικά διασυνδεδεμένες έννοιες, όπως αυτή του κοινωνικού αποκλεισμού, με τους περιορισμούς και τα πλεονεκτήματα που αυτές εμφανίζουν.

Η παράθεση των διάφορων προσεγγίσεων δε δίνει τελικά απάντηση στο ερώτημα *ποιοι είναι οι Τσιγγάνοι*,³¹⁵ άλλωστε αποτελεί κοινό τόπο στις περισσότερες από τις σύγχρονες μελέτες για αυτούς η προσπάθεια συγκρότησης ενός ορισμού σε θεωρητικό επίπεδο, η οποία όμως αποδεικνύεται δυσχερής τόσο λόγω της πολυπλοκότητας των διαδικασιών ετερο- και αυτο-προσδιορισμού, όσο και λόγω της συχνά παρατηρούμενης διάστασης μεταξύ των ταξινομήσεων που γίνονται στο πεδίο του ετεροπροσδιοριστικού και αυτοπροσδιοριστικού λόγου (Γκότοβος, 2002, σσ. 126-129 · 2003, σσ. 167-168). Το αποτέλεσμα είναι οι μελετητές³¹⁶ να στρέφονται περισσότερο στην κριτική προσέγγιση και ανασκευή των κοινωνικά κατασκευασμένων στερεοτυπικών κατηγοριών για τους Τσιγγάνους και στην προσπάθεια διερεύνησης της κοινωνικής θέσης και των πρακτικών που ακολουθούν εντός του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού πλαισίου και των συνθηκών που το διαμορφώνουν κάθε ιστορική περίοδο.³¹⁷

Αντί να προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε θεωρητικά την κατηγορία Τσιγγάνος με όρους που δομούνται και αναδομούνται ιστορικά, θεμελιωμένοι όμως ως επί το πλείστον επί της μανιχαϊστικού τύπου διάκρισης *Τσιγγάνοι/μη-Τσιγγάνοι*, επιλέγουμε να αφήσουμε ανοικτό το περιεχόμενό της, αποδομώντας³¹⁸ τόσο τα συνυφασμένα με αυτή στερεότυπα όσο και τις αρχετυπικά εξιδανικευμένες εικόνες. Προκειμένου λοιπόν να αποφύγουμε τη σύγχυση μεταξύ κατηγορίας και ομάδας καθώς και τον κίνδυνο τα ουσιοκρατικά στερεότυπα να προβληθούν επί μιας ομάδας κοινωνικών δρώντων που θα

³¹⁵ Σύμφωνα με την Okely (1983, σ. 1) η ίδια η έννοια του «αληθινού Τσιγγάνου» εγείρει περισσότερα ερωτήματα παρά απαντήσεις. Το ερώτημα δεν πρόκειται να απαντηθεί επαρκώς, τουλάχιστον όχι όσο η προσπέλασή του επιχειρείται με όρους που δημιουργούν σύγχυση μεταξύ κατηγορίας και ομάδας και επιδιώκουν τη νοητική σύλληψη του «αληθινού Τσιγγάνου» να την αντιστοιχίσουν σε ένα κοινωνικό είδωλο (Τρουμπέτα, 2008α, σ. 39).

³¹⁶ Βλ. Ενδεικτικά τα κείμενα των Belton (2005), Okely (1983), Richardson και Ryder (2012), Τρουμπέτα (2008), Willems (1997).

³¹⁷ Βέβαια, ανέκαθεν οι διαφορετικοί τρόποι σύμφωνα με τους οποίους οι Τσιγγάνοι ταυτοποιούνταν και καταγράφονταν, είτε αυτό αφορούσε κανονιστικά θεσμικά κείμενα είτε λαογραφικές αναφορές, καθορίζονταν από το κοινωνικό περικείμενο (Okely, 1983, σ. 1). Υπό αυτήν την έννοια, η αφήγηση για τους Τσιγγάνους εντασσόταν πάντα στη σειρά των αφηγήσεων που καθόριζαν οι κοινωνικές διευθετήσεις της εποχής. Στο βαθμό όμως που οι αρχετυπικές αυτές προσεγγίσεις και ερμηνείες επηρεάζουν και τη σύγχρονη αφήγηση για τους Τσιγγάνους, αυτή αναδεικνύεται μερική, καθώς απομακρύνεται εκθετικά από τις κοινωνικές διευθετήσεις εντός των οποίων παρήχθη, αποβαίνουσα αντιφατική και ελάχιστα χρησιμη ως ερμηνευτικό εργαλείο (Belton, 2005, σσ. 174-175).

³¹⁸ Σύμφωνα με τη θέση του Παναγιωτόπουλου (2002) για την προσπάθεια του κοινωνικού επιστήμονα «να αποδομήσει εκείνο το οποίο ο κοινωνικός κόσμος κατασκευάζει μέσα στο πραγματικό (...) να αποδομήσει τα “μυθοπλαστικά” στοιχεία της γνωστικής δραστηριότητας (...) τις κοινωνικά αποτελεσματικές, και συχνά νομιμοποιημένες, κατασκευές» (σ. 66).

παρουσιάζεται ως φυσική οντότητα, ενώ στην πραγματικότητα θα πρόκειται για κοινωνική κατασκευή και επινόηση, προβαίνουμε στη «μεθοδολογική παρενθετοποίηση» (methodological bracketing)³¹⁹ της κατηγορίας Τσιγγάνος και αποδίδουμε έμφαση καταρχάς στην οριοθέτηση της ομάδας των ερευνητικών μας υποκειμένων. Αυτή η «αντιουσιακρατική»³²⁰ προσέγγιση προφανώς και δεν οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι Τσιγγάνοι ως κατηγορία – πολύ δε περισσότερο ως ομάδα – δεν υφίστανται, απλώς μεταθέτει την προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης στη σύλληψη των χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης ομάδας και στον τρόπο με τον οποίο αυτά αλληλεπιδρούν με την κοινωνική πραγματικότητα, συγκροτώντας έτσι βαθμιαία τη σύλληψη της συλλογικότητας, δηλαδή το περιεχόμενο της κατηγορίας. Υπό αυτήν την έννοια, ο προσδιορισμός «Τσιγγάνος» καθίσταται *επιχειρησιακός* και μόνο για τις ανάγκες αυτής της έρευνας, κατ' ουσίαν μεταβλητός, αφού συνιστά μια δυνατότητα μεταξύ άλλων και αφήνει περιθώρια επιλογής (Τρουμπέτα, 2008, σ. 40).

Αποφεύγοντας έτσι, έστω και καταρχάς, τους κινδύνους και τις δυσκολίες μιας εκ των προτέρων κατηγοριοποίησης,³²¹ το ζήτημα που προκύπτει είναι ποιους θα ορίσουμε – και κατ' επέκταση θα συμπεριλάβουμε – ως τα ερευνητικά μας υποκείμενα. Μεταπίπτουμε έτσι από την ανάγκη ορισμού του περιεχομένου της κατηγορίας Τσιγγάνος στον ορισμό του *πληθυσμού-στόχου* (target population) «Τσιγγάνοι της Χαλκίδας». Λαμβάνοντας υπόψη το πολύπλοκο πλαίσιο των διαδικασιών αυτο- και ετεροπροσδιορισμού³²² των Τσιγγάνων που παρατηρούνται στην καθημερινή ζωή και στον

³¹⁹ Η μεθοδολογική παρενθετοποίηση ως έννοια εισήχθη από τον Giddens (1984, σ. 288) στα πλαίσια της θεωρίας της δομοποίησης (structuration theory), με σκοπό να δικαιολογήσει την επιλεκτική εστίαση του ερευνητή – και μόνο στο επίπεδο της ανάλυσης – σε μια πτυχή της αλληλεπίδρασης των σχέσεων μεταξύ δομής και φορέα δράσης, επιλέγοντας δηλαδή μεταξύ της μελέτης του επιπέδου της θεσμικής ανάλυσης (δομή) ή του επιπέδου της στρατηγικής συμπεριφοράς (φορείς της δράσης). Στο σημείο αυτό αξιοποιούμε τον όρο υπό τη διασταλτική του ερμηνεία, απλά και μόνο για μεθοδολογικούς λόγους, αφήνοντας προσωρινά ανοικτό το θέμα της κατηγορίας Τσιγγάνος που δομείται στο πεδίο της θεσμικής ανάλυσης και εστιάζοντας στην οριοθέτηση των ερευνητικών υποκειμένων, δηλαδή των φορέων της δράσης. Για την αξιοποίηση της έννοιας της μεθοδολογικής παρενθετοποίησης στο αρχικό πλαίσιο σύλληψης της από τον Giddens βλ. στη συνέχεια την ενότητα 3.2-Σύνδεση *θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής* μεθοδολογίας.

³²⁰ Το ενδιαφέρον λοιπόν της μελέτης μας δεν είναι η μελέτη του «Άλλου» και η συνακόλουθη *ουσιοποίησή* του ως τέτοιου, αλλά η αντίληψη της ετερότητας ως κοινωνικού παράγοντος, μέσω της μελέτης των κοινωνικών διαδικασιών και των σχέσεων εξουσίας που παράγουν και διατηρούν συγκεκριμένα είδη ετερότητας, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε αυτά ανακυκλωτικά να διαιωνίζουν τις ίδιες ασύμμετρες σχέσεις ισχύος (Κυριακάκης & Μιχαηλίδου, 2006, σ. 11).

³²¹ Με αυτόν τον τρόπο η κατηγορία Τσιγγάνος φυσικά δεν αναιρείται, απλώς η απόδοση του περιεχομένου της μετατίθεται για το τέλος της ερευνητικής μας πορείας, όταν τα ερευνητικά δεδομένα, η επεξεργασία και η ερμηνεία τους ευελπιστούμε πως θα αναδείξουν την κοινωνική δυναμική, την κοινωνική θέση, τις πρακτικές που ακολουθούν και τις ερμηνείες των ίδιων των ερευνώμενων, αποδίδοντας ένα τέτοιο περιεχόμενο που μπορεί να συνθέσει μια πτυχή της κατηγορίας Τσιγγάνος, ή τουλάχιστον με σχετική πληρότητα να αποτελέσει τη σύλληψη της κατηγορίας «Τσιγγάνος της Χαλκίδας», εφόσον αυτή υπάρχει ως διακριτή μορφή πρόσληψης, ερμηνείας και αναπαράστασης της συγκεκριμένης ομάδας.

³²² Ο Ταϊήλορ (2006, σσ. 71-72), επισημαίνοντας την ιδιαίτερη σημασία του ετεροπροσδιορισμού ως προς τη δόμηση της ταυτότητας ενός ατόμου (ή μιας κοινωνικής ομάδας), σημειώνει πως αυτή

επιστημονικό λόγο (Γκότοβος, 2002, σσ. 126-128 · 2003, σσ. 165-169), τα κριτήρια ορισμού του πληθυσμού-στόχου είναι τα ακόλουθα:³²³

- i. Η χωροθετική ένταξη αυτών στην περιοχή της πόλης της Χαλκίδας·
- ii. Ο αυτοπροσδιορισμός των ίδιων ως Τσιγγάνων.³²⁴
- iii. Ο ετεροπροσδιορισμός που τους αποδίδεται είτε από τον καθημερινό λόγο της κυρίαρχης κοινωνικής πραγματικότητας είτε από το θεσμικό ή εξειδικευμένο λόγο που αρθρώνεται για αυτούς.³²⁵

Με βάση λοιπόν τις παραμέτρους αυτο- και ετερο-προσδιορισμού προκύπτει το πλέγμα δυνατών περιπτώσεων που αποτυπώνει ο Πίνακας 13.

Πίνακας 13. Δυνατές περιπτώσεις προσδιορισμού των ερευνητικών υποκειμένων

ΦΟΡΕΙΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ (Προσδιορίζετε τον εαυτό σας ως Τσιγγάνο;)			
		ΝΑΙ	ΟΧΙ
ΦΟΡΕΙΣ ΕΤΕΡΟ-ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ (Προσδιορίζετε τον υπό έρευνα πληθυσμό ως Τσιγγάνους;)	ΝΑΙ	Περίπτωση Α (συναινετική)	Περίπτωση Β (επιβαλλόμενη)
	ΟΧΙ	Περίπτωση Γ (προβληματική)	Περίπτωση Δ (συναινετική)

Η Α περίπτωση αναδεικνύεται η πιο απροβλημάτιστη ως προς τον ορισμό των ερευνητικών μας υποκειμένων, καθώς συμπίπτουν τα αποτελέσματα αυτο- και ετερο-προσδιορισμού. Πρόκειται για αυτήν την ομάδα του πληθυσμού της πόλης της Χαλκίδας που τα μέλη της αυτοπροσδιορίζονται ως Τσιγγάνοι ενώ παράλληλα ο ίδιος προσ-

συγκροτείται εν μέρει από την αναγνώριση ή την απουσία της και ενίοτε από την εσφαλμένη αναγνώριση που μας επιφυλάσσουν οι άλλοι. Η απουσία αναγνώρισης ή η εσφαλμένη αναγνώριση μπορεί να αποβούν επιζήμιες, καταλήγοντας σε ένα διαστρεβλωμένο και στερημένο τρόπο ύπαρξης.

³²³ Υπό την εύλογη προϋπόθεση πως το πρώτο κριτήριο είναι υποχρεωτικό, τα υπόλοιπα δύο λειτουργούν είτε μεμονωμένα είτε συνδυαστικά.

³²⁴ Ως προς τον όρο που οι ίδιοι επιλέγουν για να αυτοπροσδιορίζονται, ευνόητο είναι πως αποδεχόμαστε και οποιαδήποτε άλλη κυρίαρχη ή λαϊκή ονομασία που μπορεί να ελεγχθεί τουλάχιστον βιβλιογραφικά. Για τις περισσότερες διαδεδομένες ονομασίες που ως αποτέλεσμα αυτο- και ετερο-προσδιορισμού αξιοποιούνται για τον πληθυσμό αυτό βλ. Έξαρχος (2007, σσ. 32-36). Ως προς το επίπεδο των φορέων αυτοπροσδιορισμού, στη συγκεκριμένη έρευνα αυτό περιορίζεται στον καθημερινό λόγο των απλών μελών της ομάδας, λόγω της απουσίας ανώτερου επιπέδου συλλογικής εκπροσώπησης.

³²⁵ Στην περίπτωσή μας οι φορείς ετεροπροσδιορισμού της ομάδας προέρχονται από το θεσμικό χώρο (κρατικές και αυτοδιοικητικές υπηρεσίες, εκπαίδευση, αστυνομία κ.λπ), από το χώρο του εξειδικευμένου λόγου (κοινωνικοί επιστήμονες που έχουν ασχοληθεί με την ομάδα, σχετική βιβλιογραφική παραγωγή) καθώς και από το χώρο της καθημερινής μη εξειδικευμένης επικοινωνίας (τοπικά Μ.Μ.Ε., λοιπά μέλη της τοπικής κοινωνίας).

διορισμός τούς αποδίδεται και από την περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα.³²⁶ Τα μέλη της ομάδας αυτής είναι ευνόητο πως συμπεριλαμβάνονται στον υπό έρευνα πληθυσμό.

Η *Β περίπτωση* εμφανίζεται πιο σύνθετη, καθώς ο ετεροπροσδιοριστικός λόγος ορίζει με σαφήνεια το συγκεκριμένο πληθυσμό ως Τσιγγάνους, οι ίδιοι όμως δύνανται να αποποιούνται το χαρακτηρισμό αυτό ή να τον επιλέγουν υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.³²⁷ Η αντινομία μεταξύ των αποτελεσμάτων του αυτο- και ετεροπροσδιοριστικού λόγου εκτιμούμε πως δε συνιστά επαρκή παράγοντα αποκλεισμού των ατόμων αυτών από τον ερευνητικό μας πληθυσμό, αφού προσεγγίζουμε τον όρο «Τσιγγάνος» αντι-ουσιοκρατικά, όχι ως αντικειμενική προοπτική αλλά ως κοινωνική κατασκευή, διυποκειμενικά δομημένη μέσω των μορφών γνώσης και ερμηνείας που αναπτύσσουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Στην περίπτωση αυτή, η δομούσα και δομημένη κοινωνική πραγματικότητα επιβάλλεται πάνω στους κατασκευαστές της (Τσιγγάνους και μη), με τρόπο όμως άνισο, αφού τα διαφοροποιημένα επίπεδα ισχύος καθιστούν την εν λόγω ομάδα των Τσιγγάνων περισσότερο «δεκτική» στις διευθετήσεις που οι μη-Τσιγγάνοι ως (συν)κατασκευαστές της κοινωνικής πραγματικότητας επιβάλλουν.

Η *Γ περίπτωση* προκύπτει κυρίως ως θεωρητικό ενδεχόμενο και ελάχιστα ως πιθανή κατάσταση, σε κάθε περίπτωση όμως αναδεικνύεται εξόχως προβληματική. Η πρώτη ανάγνωση οδηγεί σε μια αντιστροφή της αντινομίας μεταξύ των αποτελεσμάτων του αυτο- και ετερο-προσδιοριστικού λόγου, παρόμοια αυτής που παρατηρήθηκε στην περίπτωση Β, την οποία κρίναμε ως μη-επαρκή παράγοντα αποκλεισμού των συγκεκριμένων ατόμων από τον υπό έρευνα πληθυσμό. Στην Γ περίπτωση όμως, φαίνεται στα αλήθεια παράδοξο κάποια άτομα να διεκδικούν για τον εαυτό τους ένα χαρακτηρισμό που τόσο σε λειτουργικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο επιφέρει συνήθως αρνητικές επιπτώσεις, ιδιαιτέρως δε όταν ο κυρίαρχος ετεροπροσδιοριστικός λόγος δε φαίνεται να συναινεί στο χαρακτηρισμό αυτό. Και ενώ η απόκρυψη ή η αντιποίηση των πολιτισμικών, εθνοτικών και λοιπών άλλων χαρακτηρισμών, που δύνανται υπό συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις να θεωρηθούν ως φορείς κοινωνικού στίγματος, μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο στρατηγικών επιβίωσης, η συνειδητή ή κατ' επίφαση επίκλησή τους μπορεί να ερμηνευτεί μόνο στο πλαίσιο μιας ανάλυσης *κόστους/οφέλους*, όπου τα δυνη-

³²⁶ Επισημαίνουμε ακόμα μια φορά πως η ταύτιση των φορέων αυτο- και ετερο-προσδιορισμού ως προς τον όρο που επιλέγουν για να ονομάσουν την ομάδα, δε συνιστά κατ' ανάγκη και προϋπόθεση ταύτισης του περιεχομένου που αποδίδουν στη λέξη Τσιγγάνος ως κατηγορία.

³²⁷ Π.χ. στις περιπτώσεις εκείνες όπου ενδεχομένως ο χαρακτηρισμός «Τσιγγάνος» συνιστά δείγμα θετικής διάκρισης και τους καθιστά δέκτες ωφελημάτων.

τικά θετικά αποτελέσματα επίκλησης ή αποδοχής του χαρακτηρισμού θα είναι προτιμητέα έναντι των όποιων συνεπειών που τον συνοδεύουν.³²⁸

Η *Δ περίπτωση* ευλόγως δεν αφορά την έρευνά μας, καθώς η σύμπτωση των αποτελεσμάτων αυτο- και ετερο-προσδιορισμού αποκλείει τα μέλη της ομάδας αυτής από τον πληθυσμό-στόχο της έρευνάς μας, ως μη-Τσιγγάνους, ορίζοντας έτσι αποκλειστικά τα άτομα των περιπτώσεων Α και Β ως τα εν δυνάμει ερευνητικά μας υποκείμενα.

³²⁸ Κατά τη διάρκεια της προέρευνας στο πεδίο αναφέρθηκαν από τους συνομιλητές μας γενικώς και αδιακρίτως περιστατικά προσώπων που μέσω αντιποίησης της ιδιότητας του Τσιγγάνου κατόρθωσαν να συμπεριληφθούν στους καταλόγους των δικαιούχων στεγαστικών δανείων που αφορούσαν αποκλειστικά Έλληνες Τσιγγάνους. Πέραν της σαφούς αδυναμίας του ερευνητή να ελέγξει τη βασιμότητα τέτοιων αναφορών, μια πρώτη εκτίμηση θα μπορούσε να συμπεριλάβει στην περίπτωση αυτή μη ορατούς Τσιγγάνους που με κάποιο τρόπο είχαν κατορθώσει να ενταχθούν στον κύριο όγκο του ελληνικού πληθυσμού, υπό τέτοιους όρους όμως που δυνητικά τους επέτρεπαν να πληρούν *de jure* τις προϋποθέσεις επιλεξιμότητας για τη λήψη των εν λόγω δανείων. Σε κάθε περίπτωση όμως, εκτιμούμε πως ο αριθμός των ατόμων που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην περίπτωση Γ είναι ελάχιστος, ιδιαίτερα για έναν περιορισμένο οικιστικό χώρο όπως η περιοχή της Χαλκίδας, με εξαιρετικά περιορισμένη τη δυνατότητα της ανίχνευσής τους, ακόμα κι αν αυτά τα άτομα υπήρχαν.

2.2 Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα

Η παρουσία Τσιγγάνων στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο οριοθετείται από το 14^ο αι. στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Κρήτης και της Πελοποννήσου.³²⁹ Μετά την κατάκτηση από τους Οθωμανούς, οι Τσιγγάνοι που βρίσκονται ήδη διασκορπισμένοι και εγκατεστημένοι σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου ακολουθούν την τύχη και την πορεία των υπόλοιπων υπόδουλων λαών (Τερζοπούλου & Γεωργίου, 1996, σ. 8). Όπως συνάγεται από τα αρχεία των φορολογικών καταλόγων, σε ένα διοικητικό σύστημα οργανωμένο στη βάση θρησκευτικών κοινοτήτων (μιλέτια), οι Τσιγγάνοι προσδιορίζονται στη βάση εθνοτικών χαρακτηριστικών, με αποτέλεσμα να καταγράφονται χριστιανοί και μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι εγκατεστημένοι στις διάφορες περιοχές της επικράτειας, με την πλειονότητα αυτών να διαμένει στα βόρεια τμήματα του ελληνικού χώρου.³³⁰ Το γεγονός πως μέρος των Τσιγγάνων ασκούσε νομαδικό τρόπο ζωής, αφενός περιόριζε την επιβολή της κρατικής εξουσίας επάνω τους, κυρίως όμως συνιστούσε πρόβλημα ως προς τη μη-τακτική καταβολή των φόρων που τους αναλογούσαν. Για το λόγο αυτό, με διοικητικές ρυθμίσεις επιχειρήθηκε η εξαναγκασμένη εγκατάσταση των Τσιγγάνων ή τουλάχιστον ο περιορισμός του εύρους του νομαδισμού τους, με αμφίβολα όμως αποτελέσματα. Γεγονός είναι πως μεγάλο τμήμα του τσιγγάνικου πληθυσμού ήταν μόνιμα

³²⁹ Το 1322 γίνεται για πρώτη φορά λόγος για Τσιγγάνους στην Κρήτη, στην Ήπειρο εντοπίζονται γύρω στα 1370, στη Μεθώνη γύρω στα 1384, όπως και στην Κέρκυρα και στο Ναύπλιο (Kenrick, 2004, σ. 47 · Marushiakova & Popov, 2001, σσ. 16, 18 · Ντούσας, 1997, σσ. 45-49). Ο Τσακίρης (2004, σ. 17) αναφέρει την παρουσία Τσιγγάνων στην Ήπειρο ήδη από τον 9^ο αι., χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει τη θέση αυτή.

³³⁰ Η περίπτωση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών, όπως εν προκειμένω της Οθωμανικής, συνιστά αυτό που ο Walzer (1998, σ. 65) προσδιορίζει ως «πρώτο καθεστώς ανεκτικότητας», μια περίπτωση όπου οι αυτόνομες ή ημιαυτόνομες κοινότητες με πολιτισμικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα αυτοδιοικούνται σε ένα φάσμα των δραστηριοτήτων τους, συνυπάρχοντας και αλληλεπιδρώντας με τις άλλες κοινότητες, χωρίς την επέμβαση εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας στην εσωτερική ζωή τους, στο βαθμό που εξασφαλιζόταν η ειρήνη και καταβάλλονταν απρόσκοπτα οι φόροι. Ειδικά για τους Τσιγγάνους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μολονότι οι σχετικές ιστορικές πηγές είναι περιορισμένες, αποσπασματικές και αβέβαιες, η μελέτη των φορολογικών καταλόγων και των στοιχείων των απογραφών μαρτυρά μια σημαντική αλλαγή στη θρησκευτική ταυτοποίησή τους. Ενώ κατά τους αρχικούς αιώνες της κατάκτησης (έως και το 16^ο αι.) οι χριστιανοί Τσιγγάνοι κυριαρχούν αριθμητικά στο σύνολο του τσιγγάνικου πληθυσμού, βαθμιαία και με αποκορύφωση το 19^ο αι. επέρχεται μια δραματική μεταστροφή με την πλειονότητα των Τσιγγάνων να προσδιορίζονται ως μουσουλμάνοι, σε μια αναλογία χριστιανών/μουσουλμάνων της τάξης 1:3 ή ακόμα και 1:4 (Marushiakova & Popov, 2001, σ. 57). Η τάση αυτή του εξισλαμισμού, κυρίως στις βόρειες ελληνικές επαρχίες, αντανακλά τη χαλαρή σχέση των Τσιγγάνων με τη θρησκεία, την οποία ασπάζονται, χωρίς όμως να θεωρούνται και γνήσιοι οπαδοί της, λόγω ακριβώς της «ρευστότητας» του τρόπου ζωής τους, όσο και των σχετικών προνομίων ή διευκολύνσεων που υπήρχαν μόνο για τους μουσουλμάνους Τσιγγάνους (Τερζοπούλου & Γεωργίου, 1996, σ. 10 · Τρουμπέτα, 2008β, σ. 111). Μια ένδειξη του μεγέθους του τσιγγάνικου πληθυσμού που διαβιούσε στον ελληνικό χώρο κατά το 16^ο αι. προσφέρουν τα στοιχεία των φορολογικών καταλόγων του 1522-1523, σύμφωνα με τα οποία καταγράφονται περίπου 2.500 τσιγγάνικα νοικοκυριά, αντιστοιχούντα περίπου σε 12.500 Τσιγγάνους (Marushiakova & Popov, 2001, σ. 29).

εγκατεστημένοι σε πόλεις και χωριά, σε διακριτές συνοικίες (μαχαλάδες) στις παρυφές των πόλεων, ασχολούμενοι με πλήθος επαγγελματικών δραστηριοτήτων.³³¹

Η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιόρισε την κινητικότητα των Τσιγγάνων, οι οποίοι συμπεριλήφθηκαν στους πληθυσμούς των εθνικών κρατών. Καθώς η επίσημη ιστοριογραφία τους αγνοούσε ή τους ανέφερε μονάχα στις υποσημειώσεις της (Τρουμπέτα, 2008, σ. 13) είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια ο πληθυσμός τους, όπως και η συνεισφορά τους στην κοινωνική ιστορία της χώρας.³³² Ωστόσο, φαίνεται να ήταν παρόντες σε όλα τα ιστορικά γεγονότα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας, από την εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση του 1821, τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, ως τον πόλεμο και την Αντίσταση του 1940-1944, με οποιαδήποτε δημοτολογική διευθέτηση είχε επιλέξει το ελληνικό κράτος για αυτούς. Καθ' όλη τη διάρκεια της νεώτερης ιστορίας της χώρας καταγράφηκαν σημαντικά δείγματα επιτυχούς ένταξης του τσιγγάνικου πληθυσμού σε σημείο τέτοιο, ώστε να επιτευχθεί η «τήξη του εθνοτικού ορίου» (Γκότοβος, 2003, σ. 150) και οι Τσιγγάνοι να αποτελούν κομμάτι της εθνικής κοινωνίας. Την προσπάθεια αυτή δυσχέραναν ωστόσο οι συχνές αλλαγές στον εδαφικό χάρτη της χώρας, ακολουθούμενες από την συμπερίληψη στον εθνικό κορμό νέων πληθυσμών ή την αθρόα μετακίνηση άλλων υπό μορφή μεταναστών ή προσφύγων, που μετέβαλαν συνεχώς την πληθυσμιακή σύνθεση του νεώτερου ελληνικού κράτους.³³³ Η επιδίωξη επίτευξης υψηλής εθνικής συνοχής ασκούνταν αρχικά στο επίπεδο

³³¹ Η ιεράρχηση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων σε μια δοσμένη ιστορικά περίσταση αντανακλά την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα όσο και τις νοοτροπίες που είναι συνδεδεμένες με αυτήν. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων, το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό τους στάτους προέκυπτε συν τοις άλλοις και από το γεγονός πως ασχολούνταν με δραστηριότητες όπως η μουσική ή ο χορός που ήταν κατακριτέα από τον ισλαμικό νόμο. Έτσι, μεταξύ των επαγγελμάτων στα οποία διακρίνονταν οι Τσιγγάνοι, πέρα από τη μουσική, ήταν τενεκετζήδες, πεταλωτές, χρυσοχόοι, κατασκευαστές σπαθιών, κατασκευαστές σομπών, επεξεργαστές δερμάτων, ράφτες, κατασκευαστές χαλιών, βαφείς υφασμάτων, σιδεράδες, παρασκευαστές χαλβά, τυροκόμοι, κρεοπώλες, κηπουροί, φύλακες, υπηρέτες, ταχυδρόμοι, κτηνοτρόφοι, εκσκαφείς πηγαδιών κ.λπ. Χαρακτηριστικό είναι πως το κατεξοχήν παραδοσιακό επάγγελμα που αποδίδεται στους Τσιγγάνους, αυτό του σιδερά, μέχρι και τις αρχές του 16^{ου} αι. ήταν σχετικά σπάνιο για τους Τσιγγάνους της αυτοκρατορίας και αρχίζει να απαντάται συχνά από το 17^ο αι. και εξής (Marushiakova & Popov, 2001, σσ. 43-44).

³³² Η προσπάθεια ανασύνθεσης της κοινωνικής ιστορίας του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας αντιμετωπίζει το πρόβλημα της έλλειψης ιστορικών πηγών, καθώς η εθνική ιστοριογραφία είχε ως κύριο μέλημα την παρουσίαση αποδείξεων για τη διαχρονική παρουσία του ελληνικού έθνους, ιδιαίτερα σε περιοχές με γλωσσική, εθνοτική και θρησκευτική ανομοιογένεια (Ζάχος, 2011, σ. 227). Ως αποτέλεσμα αυτού, ακόμα και η αριθμητική αποτύπωση του πληθυσμού των Τσιγγάνων της χώρας καθίσταται προβληματική, πόσο μάλλον η ανάδειξη της οργανικής τους σχέσης με τον εθνικό κορμό. Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης είναι πως κατά την τελευταία απογραφή που συγκεντρώθηκαν στοιχεία για την θρησκευτική και γλωσσική ταυτότητα των κατοίκων της χώρας, το 1951, απογράφονται μόνο 7.429 άτομα να έχουν ως μητρική την «Αθιγγανική» γλώσσα, η οποία ως «ομιλουμένην συνήθως» αφορά μόνο 4.147 εξ αυτών (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1958, σ. 184, πιν.7 & σ. 248, πιν.8).

³³³ Στην περιορισμένη στην Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα και Κυκλάδες εδαφική επικράτεια του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους το 1828 κατοικούν μόλις 753 χιλιάδες άνθρωποι. Η ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων το 1864 ανεβάζει τον πληθυσμό της χώρας στα 1,365 εκατομμύρια, ενώ ξεπερνά τα 2 εκατομμύρια με την ενσωμάτωση της Άρτας και της Θεσσαλίας το 1881. Μετά τους βαλκανικούς πολέμους διπλασιάζεται η εδαφική επικράτεια και υπερδιπλασιάζεται ο πληθυσμός που φτάνει τα 4,755 εκατομμύρια. Η μαζική ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησε τη Μικρασιατική καταστροφή οδηγεί τον

της πολιτικής ιδεολογίας και του τρόπου συγκρότησης των λειτουργιών του κράτους και όχι τόσο στις κοινωνικοοικονομικές δομές, κάτι το οποίο σε συνδυασμό με την αργή κοινωνική και οικονομική εξέλιξη άφηνε ελεύθερο χώρο στη διατήρηση των επαγγελματικών, πολιτισμικών και λοιπών ιδιαιτεροτήτων. Μετά τους βαλκανικούς πολέμους, η διαδικασία της εθνικής ομογενοποίησης περιέλαβε και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, καθώς η προσάρτηση εδαφών όπου το ελληνικό στοιχείο ήταν σαφώς μειοψηφικό έθετε νέους όρους στη σύγκρουση με τους αναδυόμενους εθνικισμούς των άλλων βαλκανικών κρατών στο πλαίσιο της διαδικασίας διανομής των εδαφών της υπό κατάρρευση οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια (Μηλιός, 2000, σσ. 220-227 · Πιζάνιας, 2004, σ. 11). Η Μικρασιατική Καταστροφή και η κατάρρευση των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων έθεσε νέες συντεταγμένες στην εθνική θεωρία που σταδιακά εγκατέλειπε τον εδαφικό επεκτατισμό, αναπροσανατολίζοντας το ενδιαφέρον της στον αστικό εκσυγχρονισμό, την αφομοίωση των προερχόμενων πληθυσμών από τις «νέες χώρες», όπως και των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την επίτευξη της «εθνικής αυτογνωσίας» και ελληνικής ταυτότητας εντός των οριστικών πλέον κρατικών συνόρων.³³⁴ Παράλληλα, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις, η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, η αγροτική μεταρρύθμιση και η εισροή ξένων κεφαλαίων οδήγησαν στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους και στην οικονομική σταθεροποίηση. Στο διαμορφούμενο αυτό κοινωνικό και οικονομικό τοπίο, οι γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες θεωρήθηκαν ως στοιχεία οπισθοδρόμησης ή ακόμα και ως αντεθνικές συμπεριφορές. Ο σημαντικότερος όμως παράγοντας που καθόρισε τη θέση των Τσιγγάνων στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα ήταν η αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου που οδήγησε στην έκπτωση των μικροτεχνικών και περιφερόμενων εμπορικών επαγγελμάτων και στη συμπερίληψη των Τσιγγάνων στο κοινωνικό μωσαϊκό των φτωχών στρωμάτων που συνέρρεαν στις

πληθυσμό της χώρας στα 6,2 εκατομμύρια κατοίκους το 1928 για να φτάσει στα 7,563 εκατομμύρια το 1947, όταν με την προσάρτηση των Δωδεκανήσων η χώρα οριστικοποίησε την έκτασή της (Κοτζαμάνης & Ανδρουλάκης, 2009, σσ. 89-90). Η προς το βορρά εδαφική και πληθυσμιακή διεύρυνση της χώρας συμπεριέλαβε περιοχές με θρησκευτική και εθνοτική ανομοιογένεια. Ο εθνοτικός κατακερματισμός και η αριθμητική υστέρηση των ελληνόφωνων κατοίκων στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, σε συνάρτηση με το διαρκές κλίμα πολεμικής αβεβαιότητας δεν εξασφάλιζαν ευνοϊκές συνθήκες για την ομαλή ένταξη των πληθυσμών αυτών στο εθνικό σύνολο. Αν συνυπολογιστεί δε πως η πλειονότητα των Τσιγγάνων που στη συνέχεια συμπεριλήφθηκαν στον εθνικό πληθυσμό προερχόταν από τις περιοχές αυτές, μέσα στις γενικότερες συνθήκες δυσχερούς οικιστικής, κοινωνικοοικονομικής και εκπαιδευτικής ένταξης ήταν εύκολο η κοινωνική ορατότητα του τσιγγάνικου πληθυσμού να ενεργοποιήσει τα ισχυρά στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που διαχρονικά υπήρχαν για αυτούς, καθιστώντας έτσι την αποδοχή και την ένταξή τους ακόμα δυσχερέστερη.

³³⁴ Σύμφωνα με τον Ξιφάρ (1995) η εθνική ολοκλήρωση μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κατέστη δυνατή μέσω της ανταλλαγής των πληθυσμών, ως προϋπόθεση επίτευξης εθνικής ομοιογένειας, της αποκατάστασης των προσφύγων και της ενσωμάτωσης τους στο ελληνικό κράτος, της συστηματικής αφομοίωσης ή ακόμα και εξουδετέρωσης ξένων μειονοτήτων που αποτελούσαν ενδεχόμενη απειλή για την κυριαρχία και την εδαφική ακεραιότητα του ελληνικού κράτους και τέλος, με την οικονομική πολιτική του Βενιζελισμού, που αποτέλεσε τον κυριότερο φορέα ενσωμάτωσης των λαϊκών τάξεων στο εθνικό κράτος.

παρυφές των ογκούμενων αστικών κέντρων της χώρας.³³⁵ Σε συνδυασμό δε με την καθυστερημένη ενσωμάτωσή τους στο πολιτικό σύστημα και την απουσία διορατικότητας εκ μέρους τους να ενσωματώσουν τους απογόνους τους στο εκπαιδευτικό σύστημα, που εξασφάλισε μεταπολεμικά σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική κινητικότητα των φτωχών στρωμάτων, η επαγγελματική τους περιθωριοποίηση τούς κατέστησε κοινωνικά ορατούς, ενεργοποιώντας μια αρνητική, έως και ρατσιστική, κοινωνική πίεση που εδραζόταν σε ήδη υπάρχουσες στερεοτυπικά κατασκευασμένες συλλογικές μνήμες (Γκότοβος, 2003, σ. 152 · Πιζάνιας, 2004, σ. 22).

Σε αυτό το πλαίσιο άρχισε σταδιακά να δομείται ο σύγχρονος ελληνικός λόγος για τους Τσιγγάνους. Βέβαια, το θέμα είχε απασχολήσει ακροθιγώς κατά το παρελθόν διάφορους λόγιους ή και κάποιους αυτόκλητους τσιγγανολόγους που είχαν επικεντρωθεί σε θέματα της ζωής και του πολιτισμού τους, κυρίως σε γλωσσολογικές ή λαογραφικές μελέτες, οι οποίες, παρότι σήμερα θεωρούνται ευάλωτες στην επιστημονική κριτική, συνετέλεσαν ώστε το θέμα των Τσιγγάνων να αποτελέσει αντικείμενο κριτικού διαλόγου μεταξύ των λογίων της εποχής.³³⁶ Η καθυστέρηση στην άρθρωση του σύγχρονου ελληνικού λόγου για τους Τσιγγάνους σχετίζεται, σύμφωνα με τις Παπαπαύλου και Κοπάση-Οικονομέα (2002, σσ. 13-14), με τη σχετική υστέρηση στην ανάπτυξη του τομέα των κοινωνικών επιστημών σε πανεπιστημιακό επίπεδο, και θα συμπληρώναμε πως μπορεί να συνδεθεί και με την καθυστερημένη διευθέτηση του θέματος της πολιτογράφησης τους, που έγινε στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Έτσι, μόλις από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 αρχίζουν να δημοσιεύονται σχετικές κοινωνικές ή ανθρωπολογικές έρευνες, ενώ σημαντική ήταν η προσφορά της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης στην καταγραφή του τρόπου ζωής και των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι Τσιγγάνοι σε πολλές περιοχές της χώρας, καθώς και στο σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Βασιλειάδου & Παυλή-Κορρέ, 1996, σσ. 52-66).

³³⁵ Η χωρική κατανομή του ελληνικού πληθυσμού στη νεώτερη και σύγχρονη ιστορία αποτυπώνει μια κίνηση από τις ορεινές προς τις πεδινές περιοχές και από τις αγροτικές στις αστικές. Έτσι, ο αστικός πληθυσμός το 1853 αντιπροσώπευε το 7,1% του συνόλου, το 1928, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, φτάνει στο 31% για να ανέλθει στο 58% το 1981 και να κορυφωθεί το 2001 στο 60% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού (Κοτζαμάνης & Ανδρουλάκη, 2009, σσ. 93-94).

³³⁶ Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να εντάξουμε τη μελέτη του Φιλιππίδη για τους Τσιγγάνους των παραδουνάβιων ηγεμονιών, τις γλωσσολογικές μελέτες του Πασπάτη με στόχο την ανακάλυψη της καταγωγής των Τσιγγάνων, την επίσης γλωσσολογική μελέτη του Τριανταφυλλίδη για τα «Ντόρτικα της Ευρυτανίας», τα έργα του Φαλτάιτς μέσω των οποίων συνδέει τους Τσιγγάνους με τον εθνικό μύθο, την προσπάθεια του Γιαννακόπουλου να τους εντάξει στο ελληνικό προλεταριάτο και τη θεωρία του Μπίρη που προτείνει το διαχωρισμό μεταξύ των ινδικής καταγωγής Τσιγγάνων και των αιγυπτιακής καταγωγής Γύφτων. Για αυτήν την πρόσημη βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με το ζήτημα των Τσιγγάνων βλ. σχετικά στα κείμενα των Κουτζακιώτη (2008), Παπαπαύλου & Κοπάση-Οικονομέα (2002), Τρουμπέτα (2008β).

Όπως όμως σημειώθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου αυτού, η άρθρωση λόγου επί μιας κοινωνικής πραγματικότητας δεν την περιγράφει απλώς αλλά και τη δημιουργεί. Έτσι και στην περίπτωση του σύγχρονου ελληνικού λόγου περί Τσιγγάνων, τόσο στην αυτοπροσδιοριστική όσο και στην ετεροπροσδιοριστική εκδοχή αυτού, παρατηρούνται διχοτομικές προσεγγίσεις, τόσο στην παράδοση της κλασσικής τσιγγανολογίας που θέτει σε προτεραιότητα τον εθνοτισμό, την κουλτούρα και την οιονεί τσιγγάνικη ταυτότητα όσο και σε περισσότερο κοινωνιολογικά και ανθρωπολογικά προσανατολισμένες μελέτες, που απαλλαγμένες από τις στερεοτυπικές κατασκευές, επιχειρούν να προσεγγίσουν το θέμα στις κοινωνικές του διαστάσεις, μέσα από μια διευρυμένη επιστημολογική οπτική. Παράλληλα βέβαια, υπάρχει και ένας έντονα πολιτικοποιημένος και φιλομειονοτικά προσανατολισμένος εθνοποιητικός λόγος, που ερήμην της αυτοπροσδιοριστικής διάστασης που οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι υιοθετούν κατασκευάζει μειονότητες εκεί που δεν υπάρχουν.³³⁷

Ο λόγος περί Τσιγγάνων αρθρώνεται από ποικίλους φορείς και απευθύνεται σε πολλαπλούς αποδέκτες. Για την κατανόηση του περιεχομένου του είναι σημαντικό να ενταχθεί στο ιστορικό περικείμενο και στις συνθήκες και προϋποθέσεις της δημιουργίας του.³³⁸ Για ένα μεγάλο μέρος του λόγου αυτού κυρίαρχο στοιχείο είναι η ανταλλακτική του αξία, είτε αυτή αφορά πολιτικά πρόσωπα ή φορείς που αναζητούν δείκτες διακριτότητας με στόχο την πολιτική κεφαλαιοποίησή τους είτε ερευνητές που ανταγωνίζονται για την ανάληψη οικονομικά επιχορηγούμενων ερευνητικών προγραμμάτων, προσαρμόζοντας τις προτάσεις αλλά και τα αποτελέσματά τους στον κυρίαρχο τρόπο σκέψης των χρηματοδοτών τους (Γκότοβος, 2003b, σσ. 8-9).³³⁹ Παράλληλα βέβαια, υπάρχει ο

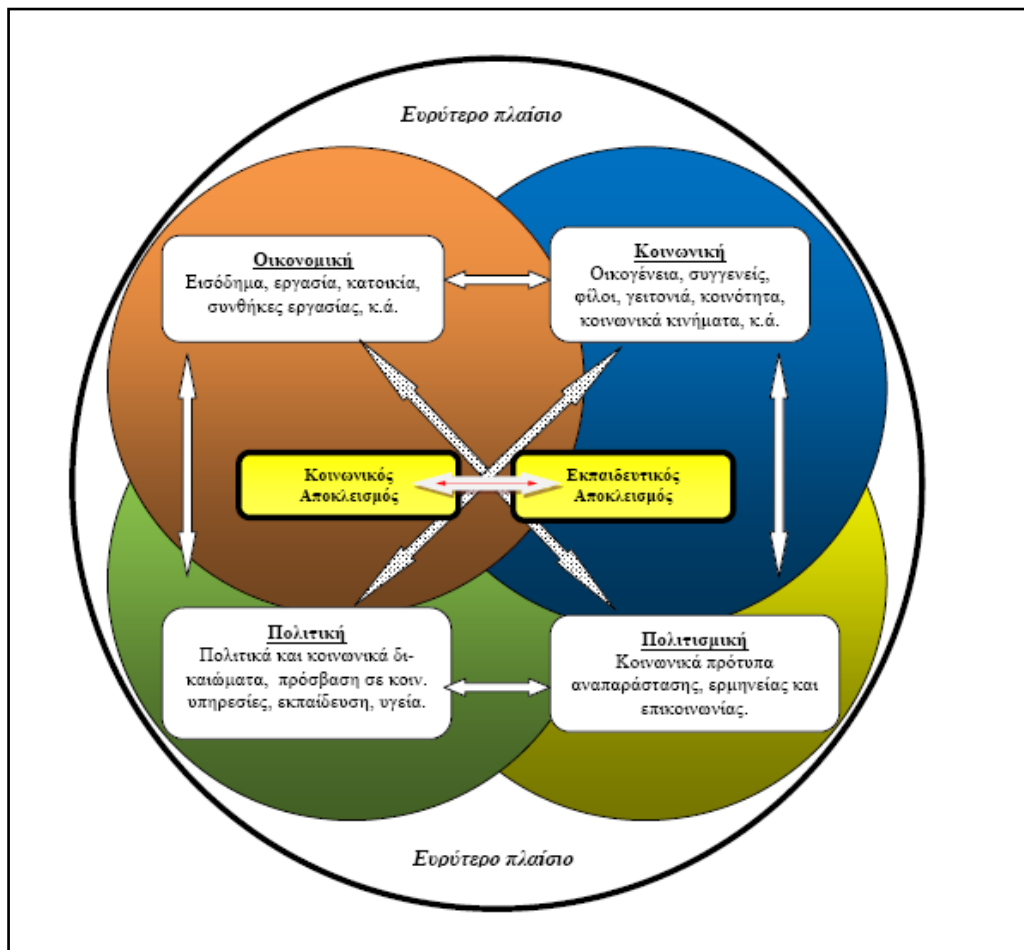
³³⁷ Για μια ενδιαφέρουσα κριτική του θέματος της σύγχρονης ευρωπαϊκής και ελληνικής τσιγγανολογίας και του τρόπου με τον οποίο, αποξενώνοντας τους Τσιγγάνους από την ιστορική πραγματικότητα, οι τσιγγανολόγοι δημιουργούν ένα μοντέλο «τσιγγανότητας» βλ. τα κείμενα των Βαξεβάνογλου (2001, σσ. 42-60), Γκότοβου (2003β · 2004), Δαφερμάκη (1999) και Δαφέρμου (2006, σσ. 50-57).

³³⁸ Έτσι, δεν είναι ανεξάρτητη η παραγωγή της σχετικής με τους Τσιγγάνους βιβλιογραφίας από τα σχετικά προγράμματα που χρηματοδοτήθηκαν κατά περιόδους από την Ε.Ε. Παρόλο που εκτιμούμε πως το πλαίσιο της πολιτικής που άσκησε η Ε.Ε. σχετικά με τους Τσιγγάνους έχει αποτυπωθεί επαρκώς σε προγενέστερη ενότητα της διατριβής αυτής (βλ. ενότητα 2.1.2.3-Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο πολιτική αντιπροσώπευση-ακτιβισμός) φαίνεται στα αλήθεια παράδοση η άνθιση της ευρωπαϊκής (και συνολικά ελληνικής) τσιγγανολογίας και η προώθηση της μειονοτικής τσιγγάνικης ταυτότητας, σε μια περίοδο που μέσω της νομισματικής ένωσης και της πολιτικής διεύρυνσης ετίθετο ως στόχος η ενοποίηση της Ευρώπης και η ανάδειξη της ταυτότητας του ευρωπαίου πολίτη. Ειδικά δε στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανακάλυψη του Τσιγγάνου ως του *πολιτισμικού Άλλου* ή του «οικείου ξένου» (Μ. Sway, όπ. αναφ. στο Λυδάκη, 1998, σ. 14) που επί δεκαετίες το κράτος επέλεγε να αγνοεί έγινε σε μια συγκυρία όπου η μαζική και ανεξέλεγκτη εισροή μεταναστών έθετε εξ αντικειμένου το θέμα της διαχείρισης της ετερότητας, μια διαδικασία που κατά το παρελθόν η χώρα φαινόταν να έχει διευθετήσει ικανοποιητικά.

³³⁹ Πρόκειται για μια πτυχή αυτού που ονομάζεται «ethno-business» ή «Gypsy industry» (Kóczé, 2011, σ. 44 · Marushiakova & Popov, 2004, σ. 85 · Τρουμπέτα, 2008, σ. 36), που προσελκύει πολλούς ακαδημαϊκούς ερευνητές, συχνά όμως σε ένα εννοιολογικό (και ιδεολογικό) πλαίσιο που πρωτίστως υπηρετεί τις επιδιώξεις των χρηματοδοτών των διάφορων προγραμμάτων (Τσιάκαλος, 1998, σσ. 42-43). Βέβαια, οποιαδήποτε ακαδημαϊκή ερευνητική εμπλοκή σε τέτοια χρηματοδοτούμενα προγράμματα δεν είναι εξ ορισμού επιλήψιμη ούτε νομοτελειακά καθορισμένη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον ελληνικό χώρο εκτιμούμε πως αποτελεί το πρόγραμμα «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο» που υλο-

καθημερινός μη-εξειδικευμένος λόγος των Μ.Μ.Ε. που είτε προσχωρεί, άμεσα ή έμμεσα, στην προσπάθεια πολιτικής κεφαλαιοποίησης των φορέων που στηρίζει είτε αναπαράγει παραδοσιακά, απλοϊκά ακόμη δε και ρατσιστικά στερεότυπα.³⁴⁰ Πέραν αυτών, τις δυο τελευταίες δεκαετίες καταγράφεται μια ανεξάρτητη ερευνητική παραγωγή σε επίπεδο αρθρογραφίας, ειδικών μελετών και διδακτορικών διατριβών, που μέσα από ποικίλες θεωρητικές και μεθοδολογικές στρατηγικές επιχειρούν να φωτίσουν τις πολύπλευρες πτυχές του τσιγγάνικου ζητήματος στην Ελλάδα.

Σχήμα 3. Διασύνδεση των διαστάσεων κοινωνικού & εκπαιδευτικού αποκλεισμού

Αναδιφώντας λοιπόν τα περιεχόμενα του λόγου των ανωτέρω κατηγοριών, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τη γενικότερη κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα σε ένα ταξινομικό σχήμα που ακολουθεί πιστά τις διαστάσεις του επιλεγόμενου κοινωνιολογικού μοντέλου της διατριβής αυτής, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται πια και

ποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στα πλαίσια του οποίου παρήχθη πλούσιο υλικό που με πολύπλευρο και συστηματικό τρόπο αναιρεί, τουλάχιστον για την περίπτωση των Τσιγγάνων της Ελλάδας, τα επιχειρήματα του ευρωπαϊκού και επιχώριου λόγου περί μειονοτήτων.

³⁴⁰Για μια ενδεικτική καταγραφή της απεικόνισης των Τσιγγάνων στον ελληνικό ημερήσιο τύπο, σε θέματα που αφορούν τη θέση τους στην κοινωνία, τις δραστηριότητες, τα ήθη και τις παραδόσεις τους, βλ. Καρπόζηλος (2004).

ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός, ως αλληλοεξαρτώμενη κατάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως αποτυπώνεται στο Σχήμα 3. Η μόνη διαφοροποίηση είναι στη σειρά παράθεσης των επιμέρους διαστάσεων, καθώς θα προταχθεί η πολιτική διάσταση, λόγω της εκτίμησής μας πως η καθυστερημένη διευθέτηση του θέματος της πολιτογράφησης των Τσιγγάνων και τα δημοτολογικά ζητήματα που εκκρεμούν επηρεάζουν αρνητικά όλες τις υπόλοιπες μορφές ένταξης. Σε κάθε περίπτωση βέβαια, επαναλαμβάνουμε πως η διάκριση των επιμέρους διαστάσεων της κατάστασης που χαρακτηρίζει τους Τσιγγάνους στην Ελλάδα είναι κατ' ουσίαν ευρετική και όχι πραγματική, αφού τα διάφορα πεδία της κοινωνικής πραγματικότητας είναι δυναμικώς διασυνδεδεμένα και επικαλυπτόμενα.

2.2.1 Πολιτική κατάσταση

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν στη σχετική ενότητα για την πολιτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού, αυτή συναρτάται με το επίπεδο κατοχύρωσης και άσκησης ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς και με τη δυνατότητα του πολίτη για συμμετοχή στη διαμόρφωση και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Προκειμένου λοιπόν να προσδιορίσουμε την πολιτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων, πρέπει να διερευνήσουμε το επίπεδο κατοχύρωσης των δικαιωμάτων αυτών και του βαθμού στον οποίο η ασκούμενη εθνική πολιτική εξασφαλίζει, δυσχεραίνει ή εμποδίζει την υλοποίησή τους. Κατ' ουσίαν, και σύμφωνα με τη μαρσαλιανή ανάλυση των δικαιωμάτων που προηγήθηκε, πρέπει να δούμε την κατάσταση των Τσιγγάνων υπό το πρίσμα των προσαρτώμενων προς την ιδιότητα του πολίτη δικαιωμάτων.³⁴¹

2.2.1.1 Αστικοδημοτολογική κατάσταση και κοινωνικά δικαιώματα

Σύμφωνα με τον Κώδικα της Ελληνικής Ιθαγένειας (Νόμος 3284/2004 όπως τροποποιήθηκε με το νόμο 3838/2010),³⁴² αυτή αποκτάται με τους ακόλουθους τρόπους: α) με τη γέννηση, β) με αναγνώριση, γ) με υιοθεσία, δ) με κατάταξη στις ένοπλες δυνάμεις και ε) με πολιτογράφηση. Για την περίπτωση της κτήσης της ιθαγένειας με τη γέννηση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Τσιγγάνων που εξετάζουμε, ο κοινός νομοθέτης ορίζει μεταξύ άλλων πως (Νόμος 3838/2010, άρθρο 1):

1. Το τέκνο Έλληνα ή Ελληνίδας αποκτά από τη γέννησή του την Ελληνική Ιθαγένεια.

³⁴¹ Η όποια θεώρηση της ιδιότητας του πολίτη και των προσαρτώμενων σε αυτήν δικαιωμάτων πρέπει να γίνει εντός των περιορισμένων ορίων του εθνικού ελληνικού κράτους, καθώς στο επίπεδο της υπερεθνικής κοινότητας της Ε.Ε. η αυτονόμηση της ιδιότητας του πολίτη από το νομικό δεσμό της ιθαγένειας έχει δρομολογηθεί από τη θέσπιση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Έτσι, η εθνικά προσδιορισμένη ιθαγένεια υπαναχωρεί μπροστά στην αναγνώριση της διαμονής ως κριτηρίου απόλαυσης δικαιωμάτων και στην ισότιμη παροχή κοινωνικών βοηθημάτων σε κάθε κράτος μέλος (Τσολάκου, 2011, σσ. 24-25).

³⁴² Συγκεκριμένες διατάξεις του νόμου αυτού, μεταξύ των οποίων και αφορούσες στην κτήση της Ελληνικής Ιθαγένειας με τη γέννηση, κρίθηκαν ως αντισυνταγματικές σύμφωνα με απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας (Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομέλεια: Απόφαση 460, 2013).

2. Την Ελληνική Ιθαγένεια αποκτά από τη γέννησή του και όποιος γεννιέται σε ελληνικό έδαφος, εφόσον:

α. ένας από τους γονείς του έχει γεννηθεί στην Ελλάδα και κατοικεί μόνιμα στη Χώρα από τη γέννησή του ή

β. δεν αποκτά αλλοδαπή ιθαγένεια με τη γέννησή του ούτε μπορεί να αποκτήσει τέτοια με σχετική δήλωση των γονέων του (...)

γ. είναι άγνωστης ιθαγένειας (...)

Κατά τις ρυθμίσεις του νόμου λοιπόν, οι γεννηθέντες στην Ελλάδα Τσιγγάνοι δε φαίνεται να αντιμετωπίζουν κανένα πρόβλημα ως προς τη διευθέτηση της αστικής τους κατάστασης και της διασφάλισης του νομικού περιγράμματος της ιδιότητας του πολίτη και των δικαιωμάτων που πηγάζουν εξ αυτής. Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η πρόβλεψη του νομοθέτη δεν εφαρμόζεται πλήρως, κυρίως στο κομμάτι της δημοτολογικής τακτοποίησης των Τσιγγάνων, ενώ η συμπερίληψή τους στο κορμό του εθνικού κράτους³⁴³ δεν ήταν δεδομένη καθ' όλα τα χρόνια της σύγχρονης ιστορίας του, ακριβώς λόγω του ισχύοντος κατά περιόδους πολιτειακού δόγματος της ιθαγένειας, το οποίο υπέκρυπτε τις βαθύτερες στρατηγικές αποκλεισμού και ενσωμάτωσης που υιοθετούσε το ελληνικό κράτος, προκειμένου να συγκροτήσει τον εθνικό κορμό (Χριστόπουλος, 2004). Εξαιρουμένων λοιπόν των μουσουλμάνων Τσιγγάνων της Θράκης, οι οποίοι παρέμειναν ως μη-ανταλλάξιμος πληθυσμός και είχαν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η πλειοψηφία των Τσιγγάνων κατοίκων της χώρας στερούνταν την ελληνική ιθαγένεια και αντιμετωπίζονταν ως *ανιθαγενείς*.³⁴⁴ Το Νομοθετικό Διάταγμα 3370/1955 *Περί κυρώσεως του Κώδικος της Ελ-*

³⁴³ Το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε και υπάρχει ως εθνικό κράτος, αναφερόμενο τόσο στις παρελθούσες όσο και στις μέλλουσες γενεές του έθνους, τις οποίες οφείλει να υπηρετεί η κρατική πολιτική. Ο εθνικός χαρακτήρας της κρατικής οντότητας είναι εγγυημένος συνταγματικά σε όλα τα συντάγματα της νεώτερης και σύγχρονης ιστορίας (πλην του συντάγματος του 1844, κάτι το ευνόητο καθώς ο Βασιλιάς, ως ανώτατος άρχων του Κράτους, ήταν αλλογενής). Βλ. σχετικά στο Σύνταγμα της Ελλάδος του 1864 και στο Σύνταγμα της Ελλάδος του 1911, άρθρο 21 «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους ...», στο Σύνταγμα του 1952, άρθρο 21, παρ. 2 «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους ...», στο Σύνταγμα του 1975 και του 1986, άρθρο 1, παρ. 3 «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Λαού και υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους ...» καθώς και στο Σύνταγμα του 2001 και του 2008, άρθρο 1, παρ. 3 «Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους ...». Στο πλαίσιο αυτό, ως θεμελιώδης και αυτόματος τρόπος απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας αναδεικνύεται το *δίκαιο της καταγωγής* (ius sanguinis), προβλέποντας όμως παράλληλα και την κτήση της ιθαγένειας βάσει της αρχής του δικαίου του εδάφους (ius soli), υπό αυστηρές προϋποθέσεις. Βέβαια, στον αντίποδα των εθνο-βαρών ιθαγενειακών προσεγγίσεων υπάρχουν κριτικές που θεωρούν πως το πολιτειακό δόγμα της ιθαγένειας που στηρίζεται στο δίκαιο του αίματος και την έννοια του έθνους αρχίζει να δείχνει την ιστορική του εξάντληση και βαδίζει προς την πολιτική του εξαφάνιση σε μια πολυπολιτισμική κοινωνική πραγματικότητα (Τσολάκου, 2011 · Χριστόπουλος, 2004).

³⁴⁴ Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονταν και οι πρόσφυγες Τσιγγάνοι της Μ. Ασίας οι οποίοι δεν καταγράφηκαν ως «έλληνες πρόσφυγες» όπως ο υπόλοιπος προσφυγικός πληθυσμός αλλά ως «αλλοδαποί ακαθορίστου υπηκοότητας και αθηγανικής καταγωγής» (Ράντης, 2008, σσ. 190-191).

ληνικής Ιθαγένειας³⁴⁵ έδωσε για πρώτη φορά τη δυνατότητα απόκτησης της ιθαγένειας σε όσους Τσιγγάνους είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και δεν είχαν αλλοδαπή ιθαγένεια. Ο νόμος αυτός αφορούσε όμως μόνο τους γεννηθέντες από τη δημοσίευσή του και μετά, διατηρώντας έτσι την πλειονότητα των Τσιγγάνων στο καθεστώς των ανιθαγενών. Το 1968 ο Αναγκαστικός Νόμος 481/1968 έδωσε τη δυνατότητα της αναδρομικής απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας και σε όσους είχαν γεννηθεί προ της έναρξης ισχύος του Νομοθετικού Διατάγματος 3370/1955. Οι δομικές αδυναμίες των κοινωνικών και δημοτολογικών υπηρεσιών της χώρας και η ευμεταβλητότητα του κατοικείν πολλών Τσιγγάνων, περιόρισαν την αποτελεσματικότητα των νομοθετικών ρυθμίσεων, έτσι ώστε μεγάλο μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας να μην είναι ιθαγενειακά και δημοτολογικά τακτοποιημένο. Κατά τη διετία 1978-1979 το Υπουργείο Εσωτερικών εφάρμοσε τελικώς ένα ευέλικτο πρόγραμμα ιθαγενειακής και δημοτολογικής τακτοποίησης³⁴⁶ μέσω μιας καινοφανούς για τα ελληνικά νομικά δεδομένα εφαρμογής του δικαίου του εδάφους (*jus soli*), το οποίο, λογίζοντας τους Τσιγγάνους ως άτομα ακαθορίστου ιθαγένειας που γεννήθηκαν στην Ελλάδα, οδήγησε τη συντριπτική πλειονότητα αυτών στη διευθέτηση των ιθαγενειακών και δημοτολογικών τους εκκρεμοτήτων (Χριστόπουλος, 2004).

Προϊόντος όμως του χρόνου, για ένα σημαντικό μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού επανήλθε η δημοτολογική αταξία, σύμφωνα με σχετική έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη (2009, σ. 9), λόγω:

- Του έντονου δημογραφικού δυναμισμού (ταχεία εναλλαγή γενεών και πολυτεκνία)·
- Της περιοδικής κινητικότητας σημαντικού μέρους του πληθυσμού·
- Της απουσίας κουλτούρας συναλλακτικής επαφής με τις υπηρεσίες της διοίκησης·
- Του αναλφαριθτισμού και της αδυναμίας αντίληψης της κρισιμότητας καταχώρισης και διατήρησης των πράξεων ληξιαρχικών συμβάντων.

Στην κατάσταση αυτή, που χαρακτηρίζει ειδικά τον τσιγγάνικο πληθυσμό, πρέπει να προστεθούν και συνήθη προβλήματα που εντοπίζονται στις πράξεις αστικής και δημοτικής κατάστασης και αφορούν το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Τέτοια προβλήματα περιλαμβάνουν εσφαλμένες εγγραφές σε ληξιαρχικές πράξεις, σύγχυση μεταξύ διαδικασιών ονοματοδοσίας και βάπτισης, προβλήματα στη δήλωση τέκνων, στη

³⁴⁵ Νομοθετικό Διάταγμα 3370, 1955, άρθρο 1, «Ελλην είναι από της γεννήσεως: (...) Ο εν Ελλάδι γεννηθείς ο μη κτώμενος διά της γεννήσεως αλλοδαπήν ιθαγένειαν».

³⁴⁶ Με τις Γενικές Διαταγές 212/78 (20/10/1978) και 81/1979 (12/03/1979) της Διεύθυνσης Ιθαγένειας του Υπουργείου Εσωτερικών παρακάμπτονταν πολλές από τις απαιτήσεις του νομοθέτη, ακολουθώντας όμως την κατεύθυνση του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας και τις ρυθμίσεις περί ανιθαγενών γεννημένων στο ελληνικό έδαφος (Συνήγορος του Πολίτη, 2009, σσ. 14-15).

δήλωση θρησκευματος κατά τη συμπλήρωση των ληξιαρχικών πράξεων, την εγκυρότητα γάμου κ.λπ. (Συνήγορος του Πολίτη, 2012, σσ. 3-4), τα οποία περιπλέκουν ακόμη περισσότερο τη δημοτολογική κατάσταση των Τσιγγάνων. Δεδομένης δε της αδυναμίας πολλών εξ αυτών να διαχειριστούν τις σχέσεις τους με τη διοίκηση, τόσο λόγω του αναλφαριθμητισμού και της απουσίας κουλτούρας συναλλακτικής επαφής, αλλά και λόγω του γεγονότος πως ζητήματα όπως τα λάθη στις ληξιαρχικές εγγραφές επιλύονται κατόπιν παρέμβασης δικαστικών αρχών, κάτι που απαιτεί επιπρόσθετο οικονομικό κόστος, τα προβλήματα χρονίζουν.

Αποτέλεσμα της δημοτολογικής αταξίας είναι αρκετοί έλληνες Τσιγγάνοι να διαθέτουν απλώς κάποιο *ληξιαρχικό ίχνος* στα δημοτολόγια κάποιου δήμου της χώρας, ενώ ορισμένοι να στερούνται εντελώς οποιουδήποτε τεκμηρίου ιθαγένειας.³⁴⁷ Η κατάσταση αυτή δε χαρακτηρίζει φυσικά το τμήμα του τσιγγάνικου πληθυσμού που έχει επιτύχει υψηλό δείκτη ενσωμάτωσης και συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, αλλά ειδικά το κομμάτι εκείνο που, λόγω ακριβώς της περιθωριακής του σχέσης με τη διοίκηση, είναι περισσότερο εύαλωτο στις συνέπειες της κοινωνικής περιθωριοποίησης και χρήζει της προστασίας των κρατικών προνοιακών και λοιπών δομών, την οποία όμως, λόγω της ιδιόμορφης αυτής δημοτολογικής του κατάστασης, δεν μπορεί να εξασφαλίσει. Δεν είναι σπάνιο, λοιπόν, το γεγονός οι Τσιγγάνοι να έρχονται αντιμέτωποι με τις εκκρεμότητες της αστικής και δημοτολογικής τους κατάστασης, όταν θέλουν να αξιοποιήσουν τα κοινωνικά δικαιώματα που κατά το νόμο αφορούν τους Έλληνες πολίτες, όπως π.χ. κατά την εγγραφή των παιδιών τους στο σχολείο, την παροχή υπηρεσιών υγείας, την εξασφάλιση προνοιακών παροχών ή ακόμα και την έναρξη άσκησης οποιασδήποτε επαγγελματικής δραστηριότητας, την έκδοση άδειας οδήγησης κ.λπ. Ακόμα δε και σε δράσεις που περιλαμβάνουν ως αποκλειστικό πληθυσμό-στόχο τους Τσιγγάνους, οι δημοτολογικές εκκρεμότητες αναδεικνύονται σε ανυπέρβλητο ανάχωμα για τη συμπερίληψη των εν λόγω ατόμων στους καταλόγους των εν δυνάμει ωφελουμένων. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα αποτέλεσε το πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης των Τσιγγάνων, στο οποίο πολλοί εν δυνάμει ωφελούμενοι δεν κατόρθωσαν να συμπεριληφθούν στους καταλόγους των δικαιούχων, ακριβώς λόγω της αδυναμίας τους να επιδείξουν

³⁴⁷ Σε μια χώρα όπου ο συνολικός πληθυσμός των Τσιγγάνων δεν είναι κατηγορηματικά ορισμένος και μπορεί μόνο να εικαστεί, είναι ευνόητο πως δεν υπάρχουν και στοιχεία που να αποτυπώνουν με ευκρίνεια το ποσοστό της δημοτολογικής τους τακτοποίησης. Στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου, Βασιλειάδου και Παυλή-Κορρέ (2004, σ. 43) που έχει συμπεριλάβει ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα από δέκα περιοχές διαφορετικών νομών της χώρας, το ποσοστό των Τσιγγάνων που κατά δήλωσή τους ανήκουν σε κάποιο δήμο της χώρας ανέρχεται στο 93,2%, χωρίς ωστόσο κατ' ανάγκη από τη δήλωση αυτή να τεκμαίρεται και η δημοτολογική τακτοποίησή τους. Αντίστοιχο ποσοστό φαίνεται να είναι δημοτολογικά τακτοποιημένο στο νομό Λάρισας (95% στον Τύρναβο, 94 % στα Φάρσαλα, 98% στην περιοχή Νέα Σμύρνη Λάρισας) με την πλειονότητα των περιπτώσεων που δε διαθέτουν πιστοποιητικά να αφορά γυναίκες (Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας, 2003). Τα υψηλά ποσοστά δημοτολογικής τακτοποίησης είναι καταρχήν ενθαρρυντικά, αφήνοντας ωστόσο άγνωστο το πεδίο των λανθασμένων εγγραφών και των παραλείψεων.

μια δημοτολογικά τακτοποιημένη κατάσταση.³⁴⁸ Βέβαια, το συγκεκριμένο πρόγραμμα εμφάνισε και μια δυσλειτουργική διαπλοκή μεταξύ στεγαστικής και δημοτολογικής κατάστασης (Συνήγορος του Πολίτη, 2009, σ. 6), τις πολιτικές πτυχές της οποίας θα εξετάσουμε ακολούθως. Σε κάθε περίπτωση όμως, προκύπτει ως ασφαλές συμπέρασμα πως η δημοτολογική αταξία υπονομεύει κάθε ατομική και κοινωνική προσπάθεια για κοινωνική ενσωμάτωση και ατομική προκοπή των Τσιγγάνων, την ένταξή τους στο ρυθμιστικό πλαίσιο οποιασδήποτε δραστηριότητας της διοίκησης και την εξασφάλιση οποιασδήποτε κοινωνικής παροχής.

Πέραν λοιπόν της ελλιπούς θεμελίωσης κοινωνικών δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη, τα προβλήματα της αστικοδημοτολογικής κατάστασης του τσιγγάνικου πληθυσμού ενέχουν για αυτούς σημαντικούς κινδύνους, καθώς τους εκθέτουν δυνητικά σε ένα περιβάλλον παραβατικότητας. Τέτοιοι κίνδυνοι αφορούν π.χ. όσους δεν διαθέτουν δελτίο ταυτότητας και έτσι διαβιούν διαρκώς υπό τον κίνδυνο προσαγωγής τους στα αστυνομικά καταστήματα προς εξακρίβωση των στοιχείων τους, κάτι σύνηθες κατά τη διάρκεια των αστυνομικών επιχειρήσεων σε καταυλισμούς Τσιγγάνων, κατάσταση που επιτείνεται από την εγγύτητα των ανθρωπολογικών και κοινωνικών τους χαρακτηριστικών με αυτά των αλλοδαπών Τσιγγάνων που έχουν εισρεύσει στην Ελλάδα από τις βαλκανικές χώρες.³⁴⁹ Επίσης, η αδυναμία απόδειξης των προσωπικών στοιχείων και της ταυτότητας του προσώπου μπορεί συχνά να οδηγήσει σε σύγχυση και σε εμπλοκή σε θέματα απονομής δικαιοσύνης και έκτισης ποινών. Η κατάσταση αυτή επιτείνεται από τη σημαντική ενδογαμία του τσιγγάνικου πληθυσμού³⁵⁰ που οδηγεί στον περιορισμό των οικογενειακών ονομάτων, με αποτέλεσμα

³⁴⁸ Ταυτόχρονα όμως, το ίδιο το πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο έγγραφής στα δημοτολόγια και τακτοποίησης της αστικο-δημοτικής κατάστασης των Τσιγγάνων, καθώς και της δημιουργίας «ατομικής συνείδησης» για την αναγκαιότητα των ληξιαρχικών υπηρεσιών και την αξιοποίησή τους (Υπουργείο Εσωτερικών, 2008, σ. 7).

³⁴⁹ Κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες άγνωστος αριθμός Τσιγγάνων (ορισμένες εκτιμήσεις τον προσδιορίζουν περίπου στις 100.000) από βαλκανικές χώρες και χώρες της Κεντρικής Ευρώπης έχει εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Στο διάστημα αυτό έχουν καταγραφεί περιστατικά όπου οι εν λόγω Τσιγγάνοι επιδιώκουν να βεβαιώσουν τη γέννησή τους στην Ελλάδα και να εξασφαλίσουν την έκδοση διαπιστωτικής πράξης καθορισμού της ελληνικής ιθαγένειας. Στην ουσία πρόκειται για την προσπάθεια των αλλοδαπών Τσιγγάνων να εκμεταλλευτούν ένα πρόβλημα που προκαλεί σύγχυση στις δημόσιες αρχές επ' ωφελεία δική τους, επιτυγχάνοντας έτσι καταρχάς να διαφεύγουν τους ελέγχους σχετικά με τη νομιμότητα της παραμονής τους. Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό την τοποθέτηση του Υπουργού Εσωτερικών στη Συνεδρίαση Ολομέλειας Γ' της Βουλής των Ελλήνων στις 25/07/2013 (Υπουργείο Εσωτερικών, 2013).

³⁵⁰ Στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σ. 35) καταγράφεται ποσοστό ενδογαμίας της τάξης του 92,6%. Η ενδογαμία είναι στοιχείο που χαρακτηρίζει τις κλειστές ομάδες και λειτουργεί ως μέσο ενίσχυσης της συνοχής της ομάδας, αλλά και εξασφάλισης κοινωνικού ελέγχου (Kozaitis, 2002, σ. 147 · Λυδάκη, 2013, σ. 163). Παρά τις αλλοιώσεις που έχει δεχθεί μέσω του συγχρωτισμού των Τσιγγάνων με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό, παραμένει κυρίαρχη πρακτική για τις περισσότερες κοινότητες αυτών, ιδίως των σκηνιτών και των ημι-εγκατεστημένων. Ως προς την έμφυλη διάσταση του φαινομένου, οι Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σ. 35) θεωρούν πως αφορά τις γυναίκες σε υψηλότερο ποσοστό έναντι των ανδρών (καθώς αυτοί έχουν περισσότερες πιθανότητες συγχρωτισμού με μη-Τσιγγάνες), άποψη με την οποία συμφωνεί και η Λυδάκη (όπ. πρ.), ενώ η Νόβα-Καλτσούνη (2004, σ. 18) διατείνεται το αντίθετο. Ως πρακτική συνδέεται με υψηλό επίπεδο *ομομιξίας*, δηλαδή γάμου μεταξύ

στην ίδια περιοχή να καταγράφονται πολλαπλές εγγραφές με το ίδιο ονοματεπώνυμο. Τέλος, η αδυναμία απόδειξης των συγγενικών σχέσεων ή του γάμου και η ελλιπής πρόσβαση των μη-δημοτολογικά τακτοποιημένων στις διάφορες υπηρεσίες του κράτους, οδηγεί στην υιοθέτηση παραβατικών συμπεριφορών, τα αποτελέσματα των οποίων δευτερογενώς επιτείνουν τα αστικοδημοτολογικά προβλήματα.³⁵¹

Το πρόβλημα της δημοτολογικής αταξίας των Τσιγγάνων δεν οφείλεται ωστόσο αποκλειστικά στις παραλείψεις των ιδίων, αλλά επηρεάζεται από τις δομικές αδυναμίες των αρμόδιων υπηρεσιών της τοπικής αυτοδιοίκησης και από την εμπλοκή των κατά τόπους δημοτικών αρχών σε πελατειακού χαρακτήρα συναλλαγές για τη διευθέτηση των δημοτολογικών εκκρεμοτήτων των Τσιγγάνων. Σύμφωνα με τον Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (Νόμος 3463/2006) κάθε Έλληνας είναι δημότης ενός μόνου δήμου ή μιας κοινότητας της χώρας και φέρεται εγγεγραμμένος στα οικεία δημοτολόγια. Η δε κτήση της δημοτικότητας για τους μεν ανηλίκους αποκτάται από την αντίστοιχη των γονέων, για τους δε ενηλίκους που δεν είναι εγγεγραμμένοι σε κάποιο δημοτολόγιο αυτό γίνεται στο δήμο ή την κοινότητα της κατοικίας ή καταγωγής τους.³⁵² Με δεδομένο πως ένα μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας διαβιεί σε καταυλισμούς, σε σκηνές, παράγκες ή και σε περισσότερο μόνιμες, πλην όμως αυθαίρετες, κατασκευές που δεν επιτρέπουν με σαφήνεια το χαρακτηρισμό τους ως κελύφη μόνιμης κατοικίας, η διακριτική ευχέρεια εκτίμησης περί της εξασφάλισης ή μη των προϋποθέσεων εγγραφής στα δημοτολόγια βρίσκεται στα χέρια των κατά τόπους δημοτικών αρχών. Το αποτέλεσμα συχνά είναι πολλοί δήμοι της χώρας να αντιλαμβάνονται ή να αξιοποιούν τις διατάξεις περί δημοτικότητας ως εργαλειακούς μηχανισμούς διαχείρισης του μεγέθους της ομάδας των Τσιγγάνων που διαβιούν στην περιοχή της αρμοδιότητάς τους, όπως τουλάχιστον προκύπτει από σειρά αναφορών περί αυθαίρετων απορρίψεων αιτημάτων δημοτολογικής ή ληξιαρχικής εγγραφής που καταγράφει ο Συνήγορος του Πολίτη

ατόμων που κατέχουν από κοινού έναν ή περισσότερους προγόνους (Ζαφείρης & Ξηροτύρης, 2002, σ. 52), με διαφοροποίηση μεταξύ σκηνιτών και εγκατεστημένων ανάλογη αυτής της ενδογαμίας (Νόβα-Καλτσούνη, 2004, σ. 16). Οι πρακτικές αυτές εξαρτώνται από το βαθμό ένταξης των Τσιγγάνων στην τοπική κοινωνία και τη σταδιακή υιοθέτηση των κυρίαρχων πολιτισμικών πρακτικών, όπως προκύπτει π.χ. από την περίπτωση των Τσιγγάνων του Αράτου Κομοτηνής όπου παρατηρείται υψηλός βαθμός εξωγαμίας και χαμηλός συντελεστής ομομιξίας του πληθυσμού (Ζαφείρης & Ξηροτύρης, 2002, σ. 60).

³⁵¹ Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα που επικαλείται η Τσάφου (2007, σ. 37) για τσιγγάνες ανήλικες μητέρες που δεν έχουν πρόσβαση στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και υγείας, και χρησιμοποιούν ψευδώς τα βιβλιάρια υγείας άλλων συγγενικών προσώπων, με ψευδή δήλωση προσωπικών στοιχείων, ειδικά στα μαιευτήρια. Δευτερογενώς, όμως, ενέργειες τέτοιας μορφής δημιουργούν πρόβλημα στην ορθή καταγραφή των στοιχείων των νεογνών στα ληξιαρχεία και στη διακρίβωση των συγγενικών σχέσεων. Συναφής με αυτό είναι και η εμπλοκή σε παράνομα κυκλώματα υιοθεσιών.

³⁵² Σύμφωνα με το νόμο 3463/2006, άρθρο 14: «Κάθε Έλληνας είναι δημότης ενός μόνο Δήμου ή μιας μόνο Κοινότητας. Δημότες ενός Δήμου ή Κοινότητας είναι όσοι είναι εγγεγραμμένοι στη δημοτολόγιο». Άρθρο 15, παρ. 5: «Ο ενήλικος Έλληνας πολίτης, που δεν είναι εγγεγραμμένος σε δημοτολόγιο και συντρέχει νόμιμη περίπτωση εγγραφής του, γίνεται δημότης στο Δήμο ή την Κοινότητα της κατοικίας του ή καταγωγής του».

(2009, σ. 11). Αναδεικνύεται έτσι το πεδίο της δημοτολογικής τακτοποίησης ως αντικείμενο πελατειακής συναλλαγής μεταξύ δημοτικών αρχών και Τσιγγάνων αλλά και δημοτικών αρχών και παραγόντων της τοπικής κοινωνίας, καθώς συχνές είναι οι παρεμβάσεις τρίτων που προσπαθούν να αποκλείσουν τη δημοτολογική ένταξη, άρα και τη θεμελίωση δικαιώματος νομίμου κατοικίας των Τσιγγάνων σε κάποια περιοχή, υπό την απειλή του υποβιβασμού αυτής.³⁵³ Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, το αποτέλεσμα είναι η παράταση του καθεστώτος δημοτολογικής αταξίας και των συνεπειών που αυτό επιφέρει.

Η κατοχή της ιδιότητας του πολίτη καθιστά *de jure* τους Τσιγγάνους αποδέκτες των ρυθμίσεων και των δικαιωμάτων του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας,³⁵⁴ χωρίς ωστόσο να καθορίζει και τη *de facto* συμμετοχή τους σε αυτό. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η πρωταρχική λειτουργία της κοινωνικής πολιτικής ήταν η ενσωμάτωση των προ-νεωτερικών κοινωνικών τάξεων στην κοινωνική πραγματικότητα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αυτό επετεύχθη τόσο με την προάσπιση της βιολογικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ώστε να μην υπάρξει απώλεια υπεραξίας, όσο και με την κοινωνική ενσωμάτωση στο νέο αξιακό σύστημα της βιομηχανικής καπιταλιστικής κοινωνίας, μέσω κοινωνικοποιητικών μηχανισμών όπως η εκπαίδευση. Η περίπτωση της ένταξης των Τσιγγάνων στα δεδομένα αυτού του συστήματος είναι ιδιόμορφη, τόσο για λόγους που σχετίζονται με την ιδιότυπη πορεία δόμησης του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα,³⁵⁵ όσο και για λόγους που σχετίζονται ιστορικά με τη θέση

³⁵³ Η εμπλοκή της αυτοδιοικητικής, ενίοτε δε και της τοπικής πολιτικής εξουσίας, στο σύστημα πελατειακών σχέσεων που αφορά τους Τσιγγάνους είναι σχετικά πιο σύνθετη, καθώς οι Τσιγγάνοι είναι μεν αριθμητική μειοψηφία σε κάθε περιοχή, ωστόσο χρησιμοποιούνται ως εύκολα χειραγωγούμενη εκλογική πελατεία, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια.

³⁵⁴ Το ελληνικό μοντέλο κοινωνικής προστασίας δομείται σε τρεις άξονες:

- i. Το Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης, που επιδιώκει την κάλυψη των κινδύνων που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι μέσω παροχών και υπηρεσιών που αναπληρώνουν τη μείωση ή την απώλεια εισοδήματος·
- ii. Το Εθνικό Σύστημα Υγείας, που αποβλέπει στην ιατροφαρμακευτική και νοσηλευτική κάλυψη των αναγκών του ελληνικού πληθυσμού·
- iii. Το Σύστημα Κοινωνικής Πρόνοιας, το οποίο συνθέτει το τελικό δίκτυο προστασίας για τα άτομα εκτός αγοράς εργασίας.

Στην ενότητα αυτή γίνεται αναφορά μόνο στην πρόσβαση των Τσιγγάνων στις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, καθώς τα θέματα της κοινωνικής ασφάλισης και της υγείας θα αναπτυχθούν στη σχετική ενότητα για την οικονομική κατάσταση, κατ' αναλογία με την αρχική θεωρητική διάκριση των διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού. Το γενικότερο θέμα της πρόσβασης των Τσιγγάνων στις δομές της κοινωνικής πρόνοιας δεν έχει τύχει εξειδικευμένης μελέτης, έτσι τα στοιχεία που υπάρχουν για αυτό είναι αποσπασματικά από έρευνες περιορισμένου γεωγραφικού εύρους και μικρής αντιπροσώπευσης.

³⁵⁵ Το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα μεταπολεμικά δομήθηκε με πολύ διαφορετικό τρόπο από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Αρχικά, και κατά την περίοδο από το τέλος του Εμφυλίου έως και το 1961, η διατήρηση των κοινωνικών δαπανών σε χαμηλό επίπεδο αποτελούσε πολιτική επιλογή προς όφελος της πολεμικής ενίσχυσης της χώρας ενόψει του από Βορρά κινδύνου (Σωτηρόπουλος Δ. Α., 2000, σ. 853). Στη συνέχεια οικοδομήθηκε χωρίς συντονισμό, κυρίως ως αποτέλεσμα συμβιβασμού με ομάδες συμφερόντων και υπό την πίεση της κατά περιόδους οικονομικής και κοινωνικής συγκυρίας. Το αποτέ-

των Τσιγγάνων στον καταμερισμό της εργασίας. Η παραμονή ή ο εγκλωβισμός της πλειονότητας των Τσιγγάνων πολιτών της χώρας σε οικονομικές δραστηριότητες εκτός του πλαισίου της μισθωτής εργασίας ή της κεκανονισμένης άσκησης επιτηδευματικών δραστηριοτήτων³⁵⁶ περιόρισε τη δυνατότητα πρόσβασής τους στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και στις παρεπόμενες παροχές αυτού (συντάξεις, επιδόματα, προστασία μητρότητας και τέκνων κ.λπ.). Ως εκ τούτου, η προσφυγή τους στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας αναδεικνύεται ως κυρίαρχος τρόπος αντιμετώπισης των κοινωνικών κινδύνων (ατυχήματα, ασθένεια, γηρατειά θάνατος κ.λπ.) καθώς και προσπορισμού των ελάχιστων απαιτούμενων εισοδηματικών πόρων για την επιβίωσή τους, ιδιαίτερα για τους Τσιγγάνους μέσης και μεγάλης ηλικίας.³⁵⁷ Ωστόσο, το ελληνικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας είναι εξ ορισμού παραδοσιακό σύστημα *παθητικής προνοιακής λογικής*, εξασφαλίζοντας στα άτομα, ή τις οικογένειες που κατά τεκμήριο ή κατ' ουσίαν εμφανίζονται ως άποροι, ένα οριακό επίπεδο διαβίωσης μέσω περιορισμένων οικονομικών απολαβών και στοιχειώδους ιατροφαρμακευτικής κάλυψης. Όμως, αυτός ο σχεδιασμός δεν προωθεί ενεργητικές πολιτικές για τους δικαιούχους των προνοιακών παροχών και δεν τους παρέχει κίνητρα για κινητοποίηση των ιδίων για έξοδο τους από την κατάσταση της φτώχειας. Έτσι, αναπτύσσουν σχέσεις πελατειακής εξάρτησης αλλά και εργαλειώδεις τεχνικές αξιοποίησης των παρεχόμενων προνοιακών παροχών,³⁵⁸ παραμένοντας σε καθεστώς παθητικότητας με όποιες συνέπειες αυτό επιφέρει στους ίδιους και τις οικογένειές τους (μείωση αυτοεκτίμησης, εσωτερική στίγματος, θυματοποίηση κ.λπ.).

2.2.1.2 *Μορφές συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς*

Η καθυστερημένη ρύθμιση του θέματος της ιθαγένειας στερούσε εξ ορισμού από τους Τσιγγάνους της χώρας τη δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής. Η περιοδική κινητικότητα σημαντικής μερίδας του πληθυσμού και ο θραυσματικός τρόπος εσωτερικής οργάνωσης μιας κοινότητας που δομούνταν στη βάση της οικογένειας, του γένους, της φάρας και

λεσμα ήταν ο υπολειμματικός του χαρακτήρας, η αναποτελεσματικότητα στην παροχή υψηλής ποιότητας υπηρεσιών και η ανισότητα στην πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές. Για μια αναλυτική επισκόπηση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα βλ. Κοταλακίδης (2007).

³⁵⁶ Υπό την έννοια της νόμιμης άσκησης κάποιου επαγγέλματος και της καταβολής των ασφαλιστικών εισφορών που συνδέονται με αυτήν.

³⁵⁷ Επανερχόμενοι στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν (2004, σσ. 71-72) βρίσκουμε μόνο το 61% των ερωτηθέντων να έχει κάποιου είδους ασφάλισης με το 31,2% αυτών να λαμβάνει προνοιακό επίδομα. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων του νομού Λάρισας (Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας, 2003) το ποσοστό των ασφαλισμένων στην Πρόνοια κυμαίνεται μεταξύ 65-85% και το ποσοστό λήψης προνοιακών επιδομάτων μεταξύ 10-28% του συνολικού πληθυσμού, ενώ σημαντικό είναι το ποσοστό των πλήρως ανασφάλιστων ατόμων που κυμαίνεται στις διάφορες περιοχές του νομού μεταξύ 7-15%.

³⁵⁸ Δε λείπουν π.χ. περιπτώσεις εργαλειώδους προσφυγής στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας από οικογένειες Τσιγγάνων που τελούν εικονικά διαζύγια για να δικαιούνται το επίδομα παιδικής προστασίας.

της φυλής δεν ευνοούσε τη συλλογική αντιπροσώπευση,³⁵⁹ παρά μόνο στο επίπεδο της φάρας, όπου αναδεικνύονταν ως αυτόκλητοι εκπρόσωποι άτομα με σημαντική επιρροή στο εσωτερικό της και προσβάσεις στην ευρύτερη κοινωνία (Μαραντζίδης, Μαυρομμάτης, & Ράπτης, 2000, σσ. 737-738 · Μουχελή, 1995, σ. 9 · Νόβα-Καλτσούνη, 2004, σ. 2).³⁶⁰ Με εξαίρεση την περίπτωση του Πανελλήνιου Μορφωτικού Συλλόγου Ελλήνων Αθιγγάνων, που ιδρύθηκε το 1939 στην περιοχή των Πετραλώνων της πρωτεύουσας, δεν καταγράφονται άλλες περιπτώσεις συλλογικής έκφρασης των Τσιγγάνων σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν σε διάφορα μέρη της χώρας ιδρύονται τοπικοί σύλλογοι υπό μορφή πολιτιστικών ή μορφωτικών φορέων, επιδιώκοντας ωστόσο να λειτουργήσουν και πολιτικά, ως βάση συσπείρωσης των τοπικών κοινοτήτων των Τσιγγάνων με σκοπό την άσκηση πίεσης για βελτίωση των συνθηκών ζωής τους σε τοπικό επίπεδο (Ράντης, 2008, σ. 193). Αυτή η ανάπτυξη των μορφών συλλογικής αντιπροσώπευσης ευθυγραμμίζεται χρονικά με την περίοδο ανάπτυξης του «τσιγγάνικου κινήματος» στην υπόλοιπη Ευρώπη,³⁶¹ ουσιαστικά όμως είναι το επακόλουθο της δράσης τριών συνισταμένων παραγόντων στην ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή: α) της απόκτησης της ιθαγένειας και των προσαρτώμενων προς αυτήν πολιτικών δικαιωμάτων που καθιστούσε τους Τσιγγάνους ως εν δυνάμει πολιτικούς δρώντες, β) του έντονα πολιτικοποιημένου κοινωνικού χώρου της μεταπολιτευτικής Ελλάδας και γ) της σταδιακής αλλαγής του μοντέλου εγκατάστασης

³⁵⁹ Η Λυδάκη (1997β, σ. 50) αναφέρεται στην ύπαρξη ενός αυτόκλητου «βασιλιά» των Τσιγγάνων, του οποίου ο γιος εν συνεχεία «χρίστηκε» αρχηγός τους, σημειώνοντας ωστόσο πως κανείς εκ των Τσιγγάνων από τους οποίους άντλησε πληροφορίες δεν παραδέχεται την ύπαρξη ενός τέτοιου θεσμικού ρόλου, αναγνωρίζοντας παράλληλα πως είναι ξεπερασμένος. Από τα ελάχιστα δημοσιεύματα του τύπου που αναφέρονται στο θέμα αυτό προκύπτει η εικόνα ενός πλούσιου Τσιγγάνου που αξιοποιεί τις προσβάσεις του στην εξουσία για τη διευθέτηση προβλημάτων των Τσιγγάνων. Το παράδοξο είναι πως αναφορά στο «Βασιλιά των αθίγγανων» και στο γιο του που «το 1976 στέφθηκε Αρχηγός της φυλής», εξαιρώντας την πολιτική του δράση για την επίλυση του ζητήματος της ιθαγένειας και την αντιμετώπιση των προβλημάτων της «τσιγγάνικης φυλής» υπάρχει σε διδακτικό υλικό της Γενικής Γραμματείας Εκπαίδευσης Ενηλίκων που απευθύνεται σε ενήλικες εκπαιδευόμενους Τσιγγάνους και αφορά προγράμματα συμβουλευτικής με στόχο την πλήρη ένταξή τους στην κοινωνία (Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, 2008, σ. 136). Εκτίμησή μας είναι πως η συμπερίληψη αυτής της αναφοράς, πέραν της συντήρησης μιας ανιστορικής πραγματικότητας που σε τίποτα δεν βοηθά στην ενεργοποίηση των Τσιγγάνων ως πολιτικών υποκειμένων, δεν είναι άσχετη από το γεγονός πως την επιμέλεια ύλης της εν λόγω έκδοσης την είχε συγγενικό πρόσωπο του επονομαζόμενου ως «αρχηγού των Τσιγγάνων».

³⁶⁰ Ο διαμεσολαβητικός ρόλος του «αρχηγού» νομιμοποιείται από την κοινωνική διαβάθμιση που υπάρχει εντός της ομάδας και την υψηλή του θέση σε αυτή και υλοποιείται στη βάση της οικονομικής του θέσης και των σχέσεων που έχει αναπτύξει με την κυρίαρχη ομάδα. Η έλλειψη ενός εκ των δύο στοιχείων (κύρος στο εσωτερικό της ομάδας, οικονομική επιφάνεια στα πλαίσια της κυρίαρχης ομάδας) στερεί από τον αρχηγό τη νομιμοποιητική και διαπραγματευτική του βάση. Στις περιπτώσεις που δεν καθίσταται δυνατή η εξασφάλιση και των δυο προϋποθέσεων η κοινότητα μπορεί να λειτουργήσει συνδυαστικά, όπως επισημαίνει η Κοπάση-Οικονομέα (2002, σ. 291) κατά τη μελέτη μιας τέτοιας περίπτωσης, όπου στην ίδια κοινότητα υπήρχαν δυο «αρχηγοί», ένας που έχαιρε εκτίμησης στο εσωτερικό της κοινότητας και ένας που είχε την οικονομική επιφάνεια. Έτσι, στον ένα προσέτρεχαν για κοινωνικά θέματα και στον άλλο για οικονομικά.

³⁶¹ Βλ. παραπάνω την ενότητα 2.1.2.3-Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο πολιτική αντιπροσώπευση-ακτιβισμός.

των Τσιγγάνων, η οποία καθώς σταθεροποιούνταν αφενός όριζε ζωτικούς χώρους προς υπεράσπιση, αφετέρου οδηγούσε τους ίδιους στην επιλογή τρόπων και μέσων κοινωνικής οργάνωσης και έκφρασης ανάλογων της κυρίαρχης κοινωνίας.

Η ανάδυση του λόγου περί αποκλεισμού και ένταξης στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τη δεκαετία του 1980 και η συμπερίληψη των Τσιγγάνων ως ευάλωτης κοινωνικής ομάδας στο πλαίσιο των σχετικών προγραμμάτων αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού διαμόρφωσαν το επόμενο στάδιο οργάνωσης των τσιγγάνικων συλλόγων στην Ελλάδα. Καθώς η χώρα από το 1981 είναι πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, σταδιακά αρχίζει να διαχειρίζεται χρηματοδοτούμενα κοινοτικά προγράμματα για τους Τσιγγάνους, τα οποία υπό μορφή αναπτυξιακών συμπράξεων απαιτούν τη συμμετοχή φορέων εκπροσώπησης από την ομάδα-στόχο. Πέρα από την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αυτών, που για πολλούς είναι αμφισβητήσιμη, η συμμετοχή των τσιγγάνικων συλλόγων αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό, στο πλαίσιο ενός αδιαφανούς καθεστώτος οικονομικής συναλλαγής και πιθανής διαφθοράς των μετεχόντων στις διοικήσεις αυτών, ενώ δεν έλλειψε η σύσταση συλλόγων-σφραγίδων. Ως εκ τούτου, η δεκαετία 1985-1995 αναδεικνύεται, σύμφωνα με το Ράντη (2008), ως «η πλέον αρνητική από άποψη διαμόρφωσης κλίματος εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας στην κοινότητα των ελλήνων Τσιγγάνων» (σ. 194) τόσο στο εσωτερικό των τσιγγάνικων κοινοτήτων όσο και στις σχέσεις τους με την πολιτεία και τους φορείς υλοποίησης σχετικών δράσεων. Το επόμενο οργανωσιακό βήμα στην προσπάθεια συλλογικής έκφρασης των Τσιγγάνων ήταν η ίδρυση δύο δευτεροβάθμιων σωματείων σε επίπεδο ομοσπονδίας, με καταληκτικό βήμα την ίδρυση συνομοσπονδίας,³⁶² διεκδικώντας την επίσημη εκπροσώπησή τους στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Η αποτύπωση του αριθμού και των οργανωσιακών χαρακτηριστικών των τσιγγάνικων συλλόγων είναι εξαιρετικά δυσχερής, καθώς το θέμα δεν έχει γίνει αντικείμενο ειδικής μελέτης και τα διαθέσιμα στοιχεία είναι αποσπασματικά, αφορώντας αποκλειστικά τις περιοχές στις οποίες έχουν πραγματοποιηθεί σχετικές έρευνες.³⁶³ Η μελέτη

³⁶² Πρόκειται για την Πανελλήνια Ομοσπονδία Σωματείων Ελλήνων Ρομά (Π.Ο.Σ.Ε.Ρ.) που ιδρύθηκε το 1998, την Ομοσπονδία Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου Ελλήνων Ρομά (Ο.Μ.Θ.Η.Ε.Ρ.) το 2000 και την Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ελλήνων Ρομά (ΠΑ.ΣΥΝ.Ε.Ρ.) το 2002. Η αποχώρηση της Ο.Μ.Θ.Η.Ε.Ρ. από τη δύναμη της ΠΑ.ΣΥΝ.Ε.Ρ. οδήγησε στην αυτοδίκαιη διάλυση της τελευταίας.

³⁶³ Π.χ. στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σ. 39) το 52,6% των ερωτώμενων αναφέρει πως υπάρχει σύλλογος στην περιοχή που κατοικεί. Η Λυδάκη (1998, σσ. 103-104) καταγράφει τους συλλόγους που έχουν ιδρυθεί και δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας Αττικής και τον όμορων περιοχών Μενιδίου, Ζεφυρίου και Άνω Λιοσίων, αποτυπώνοντας αφενός τις διαφωνίες που δομούνται στις αρχηγικές επιδιώξεις των επίδοξων ή αυτο-αναγορευμένων «προέδρων» όσο και την προσπάθεια επικάλυψης πολλαπλών όμορων περιοχών μέσω των καταστατικών ίδρυσης του κάθε συλλόγου. Ακόμη όμως και στις περιπτώσεις όπου δραστηριοποιούνται σύλλογοι ή αναδεικνύονται τοπικοί «αρχηγοί» η προσφυγή των Τσιγγάνων σε αυτούς για τη διευθέτηση ζητημάτων που τους απασχολούν φαίνεται εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς η πλειονότητα των Τσιγγάνων (σε ποσοστό άνω του 85%) φαίνεται να μην τους εμπιστεύεται (Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004, σ. 133).

των λιγοστών διάσπαρτων στοιχείων στις διάφορες έρευνες, όπου γίνεται λόγος για το επίπεδο οργάνωσης και εκπροσώπησης των Τσιγγάνων, αποτυπώνει την προσπάθεια των τοπικών συλλόγων να αναδειχθούν σε ομάδες συμφερόντων, ικανές να εξασφαλίσουν διαύλους επικοινωνίας που θα επιτρέψουν την προώθηση των συμφερόντων τους, τη μεγιστοποίηση δηλαδή του κοινωνικού και πολιτικού τους οφέλους, μέσα από τον επηρεασμό της τοπικής εξουσίας. Σε δευτεροβάθμιο επίπεδο, η προσπάθεια συλλογικής αντιπροσώπευσης των τσιγγάνικων συλλόγων υπό τη μορφή των ομοσπονδιών ή της συνομοσπονδίας δείχνει να έχει περιορισμένη δυναμική. Εσωτερικά οργανωσιακά προβλήματα,³⁶⁴ έλλειψη οικονομικών και ανθρώπινων πόρων, αλλά και έριδες για την ηγεσία και την αντιπροσώπευση υπέσκαψαν τη δυνατότητα παρέμβασής τους (Ράντης, 2008, σ. 197). Ο σημαντικότερος όμως παράγοντας που καθορίζει τα όρια της δυνητικής παρέμβασής τους είναι το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, μέσω της συμμετοχής τους στα πλαίσια σχετικών επιτροπών για θέματα που τους αφορούν (π.χ. πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης, ολοκληρωμένη πρόγραμμα δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων, κ.λπ.),³⁶⁵ και βεβαίως η οικονομική εξάρτησή τους από τα χρηματοδοτούμενα προγράμματα, που τείνει να εξασθενεί τους ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς που κινητοποιούν τα μέλη της κοινότητας, αντικαθιστώντας τους από μια γραφειοκρατική υποδομή που επαγγελματοποιεί τις υπηρεσίες της. Έτσι, όμως, βαθμιαία οι οργανώσεις αυτές, χάνοντας τους ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς με τα μέλη της τσιγ-

³⁶⁴ Εκτίμησή μας είναι πως πρωταρχική αδυναμία της δευτεροβάθμιας αντιπροσώπευσης των τσιγγάνικων συλλόγων είναι ο κατακερματισμός τους. Το γεγονός ότι συχνά προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα, που οριοθετούν διαφορετικές ιεραρχήσεις, έχει ως αποτέλεσμα τη δυσκολία συγκρότησης μιας βιώσιμης και συντονισμένης συλλογικής μορφής έκφρασης απέναντι στους κρατικούς φορείς. Ο κατακερματισμός αυτός δεν περιορίζεται μόνο στον δια-κοινοτικό διαχωρισμό, αλλά περιλαμβάνει και τον πληθυσμό των Τσιγγάνων που είναι διασπασμένοι σε επί μέρους κοινότητες με κριτήρια συνήθως χωροταξικά (π.χ. δεν έχουν τις ίδιες ιεραρχήσεις οι μόνιμα εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι μιας πόλης με αυτούς που κατοικούν σε καταυλισμούς στην περιφέρεια αυτής ή με τυχόν διερχόμενους σκηνίτες). Αν σε αυτό συνυπολογίσουμε και το γεγονός πως, σύμφωνα με τα εμπειρικά δεδομένα, η πλειονότητα των Τσιγγάνων δεν μετέχει στους συλλόγους τους, τότε αυτή η πολυδιάσπαση στερεί από τις οργανώσεις των Τσιγγάνων τόσο τα ποιοτικά όσο και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά που θα τους επέτρεπαν την αποτελεσματικότερη παρέμβαση. Κρίνοντας, λοιπόν, τους συλλόγους των Τσιγγάνων ως προς τα χαρακτηριστικά της δομής τους, πρόκειται για δομές μικρού μεγέθους, λόγω του περιορισμένου αριθμού των μελών και των συνακόλουθων πόρων που μπορούν να διακινούνται εντός αυτών. Η υψηλή πυκνότητα και η αποκλειστική εθνοτική τους σύσταση τις καθιστά κλειστές και περιχαρακωμένες στα δικά τους χαρακτηριστικά. Η συγκρότησή τους στη βάση διαπροσωπικών σχέσεων τις καθιστά ευάλωτες στην ανάπτυξη εσωτερικών συγκρούσεων, ενώ αδιευκρίνιστο είναι το επίπεδο των δημοκρατικών αλληλεπιδράσεων στο εσωτερικό τους. Σε τοπικό επίπεδο, οι σύλλογοι των Τσιγγάνων φαίνεται πως αδυνατούν να διαδραματίσουν πολιτικό ρόλο, καθώς τα μέλη τους στερούνται της απαραίτητης πολιτικής εμπειρίας, ενώ δεν υπάρχει θεσμικό πλαίσιο για αυτό. Ακόμα κι όταν περιστασιακά ανοίγονται διάυλοι επικοινωνίας με τις τοπικές αρχές, αυτοί είναι ευκαιριακοί, κατά κανόνα αναποτελεσματικοί και πολλές φορές αδιαφανείς, επιτρέποντας τον *εποικισμό* τους από τις τοπικές εξουσίες, δημιουργώντας εξαρτήσεις και επιλεκτικές συνεργασίες.

³⁶⁵ Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση Αριθ. Υ20 /2000, άρθρο 1, παρ. 4, με την οποία συστάθηκε η Επιτροπή για τον πολιτικό σχεδιασμό αντιμετώπισης των θεμάτων των Ελλήνων Τσιγγάνων, δίνεται η δυνατότητα στον Πρόεδρο της επιτροπής να καλεί σε συμμετοχή, χωρίς δικαίωμα ψήφου, νόμιμους εκπροσώπους φορέων που έχουν αρμοδιότητα συναφή προς το εξεταζόμενο κάθε φορά θέμα. Στο πλαίσιο αυτό κατέστη δυνατή η συμμετοχή εκπροσώπων τσιγγάνικων οργανώσεων.

γάνικης κοινότητας, χάνουν και την «εσωτερική νομιμοποίησή τους» ως διαπραγματευτή με τους κρατικούς θεσμούς.

Πέραν των αμιγώς τσιγγάνικων συλλόγων, στο επίπεδο της εκπροσώπηση των Τσιγγάνων εντάχθηκαν και φορείς από το χώρο των οργανώσεων υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μετέχοντας σε μικτά οργανωσιακά σχήματα,³⁶⁶ ενώ κατά περιόδους, με αφορμή θέματα της επικαιρότητας που εμπίπτουν στο αντικείμενο τους, αναπτύσσουν δράσεις συνηγορίας υπέρ αυτών και *επιχειρησιακές* (operational) οργανώσεις από το χώρο της ΚτΠ.³⁶⁷ Τέλος, ένα άλλο συλλογικό όργανο που θεσμικά είχε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει συμβουλευτικά για θέματα που αφορούν τη στέγαση, την υγεία και την περίθαλψη των Τσιγγάνων σε τοπικό επίπεδο είναι το Πανελλαδικό Διαδημοτικό Δίκτυο POM, ένα δίκτυο οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης για την υποστήριξη των Ελλήνων Τσιγγάνων.³⁶⁸ Πέραν όμως της αποσπασματικής συμμετοχής του στα πλαίσια της Επιτροπής της Απόφασης Αριθ. Υ20 (2000) και της συμμετοχής σε ορισμένα ευρωπαϊκά προγράμματα, δεν καταγράφονται πρόσφατες δράσεις του.

Η καταγραφή της πολιτικής κατάστασης των Τσιγγάνων, που επιχειρούμε στην ενότητα αυτή, διατρέχεται από μια βασική υπόθεση: την κτήση εκ μέρους τους της ιδιότητας του πολίτη. Σύμφωνα όμως με όσα αναφέρθηκαν στη σχετική ενότητα, η ιδιό-

³⁶⁶ Π.χ η περίπτωση της ένωσης μελών με την επωνυμία *Συνεργαζόμενες Οργανώσεις και Κοινότητες για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ρομά στην Ελλάδα* (ΣΟΚΑΔΡΕ) στην οποία μετέχουν το Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών του Ελσίνκι και η Κοινωνική και Εκπαιδευτική Δράση μαζί με 29 τοπικές κοινότητες και δύο συλλόγους Τσιγγάνων.

³⁶⁷ Πρόκειται για οργανώσεις, που παράλληλα με την επιχειρησιακή τους παρέμβαση επεκτείνουν τη δράση τους, προβάλλοντας στο δημόσιο λόγο τα προβλήματα και τις ιδιαίτερες δυσκολίες, που αντιμετωπίζουν οι Τσιγγάνοι. Τέτοιες οργανώσεις είναι π.χ. οι Γιατροί του Κόσμου, Κλίμακα, Praxis, Ελληνικό Κέντρο Διαπολιτισμικής Ψυχιατρικής και Περίθαλψης κ.ά. Η δραστηριοποίηση των οργανώσεων αυτών καταρχάς αντιμετωπίζεται γενικά υπό το πλέγμα μιας *a priori* θετικής στάσης που ηθικοποιεί και νομιμοποιεί την παρουσία και τη δράση τους στο χώρο της ΚτΠ. Ωστόσο, μέσα σε κάθε κοινωνικό χώρο αναπτύσσεται μια δυναμική δράσεων και διαδράσεων, συχνά αθέατων και πολλές φορές μη σκόπιμων, το αποτέλεσμα των οποίων αναδεικνύει ιεραρχικές σχέσεις, σχέσεις ανισότητας και εξουσίας, που τείνουν να αποηθικοποιήσουν το ρόλο του κοινωνικά ισχυρού. Ειδικότερα σε ό,τι έχει να κάνει με τις παρεμβάσεις των Μ.Κ.Ο. στο πολιτικό πεδίο, η αδυναμία των Τσιγγάνων να αρθρώσουν τη δική τους συλλογική φωνή στο δημόσιο χώρο, οδηγεί στην υποκατάστασή τους από τις Μ.Κ.Ο. Με αυτόν τον τρόπο όμως πραγματοποιείται ο πολιτικός εποίκισμός του χώρου των Τσιγγάνων από τις Μ.Κ.Ο. αφού οι τελευταίες δεν αρθρώνουν απλώς ένα δημόσιο λόγο στο όνομα αυτών που κατά περίπτωση εκπροσωπούν, αλλά ταυτόχρονα αποκτούν τη δυνατότητα να ορίζουν, όπως αυτές αντιλαμβάνονται ή επιθυμούν, την ταυτότητα και τις ανάγκες αυτών που εκπροσωπούν, αφού οι ίδιοι στερούνται της φωνής και συνακόλουθα της δυνατότητας να αυτοπροσδιοριστούν. Έτσι οι Μ.Κ.Ο. συχνά ξεπερνούν το ρόλο του συνηγόρου και υιοθετούν το ρόλο του καθοδηγητή, προσδιορίζοντας οι ίδιες τις ανάγκες του τσιγγάνικου πληθυσμού. Η πατερναλιστική αυτή τακτική αφενός αποκόπτει τους Τσιγγάνους από την επιδίωξη της άμεσης πολιτικής εκπροσώπησης, αφετέρου τους εμπλέκει στο κομματικό πολιτικό παιχνίδι, δεδομένου πως η ανεξαρτησία από τα κόμματα πολλών Μ.Κ.Ο. με πολιτικά χαρακτηριστικά είναι αμφισβητήσιμη.

³⁶⁸ Το Δίκτυο ROM ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1995 με την στήριξη της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, ύστερα από την αρχική συμφωνία 21 δήμων. Το 1998 εκπροσωπούσε 62 δήμους που περιορίστηκαν στους 54, μετά από την αναδιοργάνωση που επέφερε στον αυτοδιοικητικό χώρο της χώρας το πρόγραμμα «Καλλικράτης».

τητα του πολίτη δεν είναι μια κατάσταση στατική, αλλά δυναμική, καθώς διέρχεται τα στάδια της πάλης, της απόκτησης και της απόλαυσης, απαιτώντας από τον πολίτη την έμπρακτη συμμετοχή του και την υπεράσπιση αυτής της κατάστασης (Marshall & Bottomore, 2001, σ. 75 · Στασινοπούλου, 2001, σ. 16). Η κτήση της ιδιότητας του πολίτη, λοιπόν, αναδεικνύεται σε αναγκαία, πλην όμως όχι και επαρκή προϋπόθεση της ουσιαστικής πολιτικής συμμετοχής, εξασφαλίζοντας στον πολίτη απλώς μια δυνατότητα, την οποία ωστόσο αυτός πρέπει να έχει την ικανότητα να ενεργοποιήσει. Θεμελιακό πεδίο αξιοποίησης της δυνατότητας για πολιτική συμμετοχή, στο πλαίσιο των φιλελεύθερων δυτικών δημοκρατιών όπως η Ελλάδα, είναι η συμμετοχή του πολίτη στην εκλογική διαδικασία. Με δεδομένη την καθυστερημένη ένταξη του συνόλου των Ελλήνων Τσιγγάνων στο εκλογικό σώμα και την ουσιαστική συμμετοχή τους από τις εκλογές του 1981 και εντεύθεν, οι όποιες εκτιμήσεις γίνονται για τις πολιτικές τους συμπεριφορές πρέπει καταρχάς να λάβουν υπόψη τους τον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος της μεταπολιτευτικής Ελλάδας,³⁶⁹ συνεξετάζοντας παράλληλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που η οικονομική και κοινωνική τους θέση προέτασσε (ή επέβαλλε).

Οι αναφορές στις πολιτικές πρακτικές των Τσιγγάνων, όπου αυτές περιλαμβάνονται ως επιμέρους στοιχείο γενικότερων ερευνών αλλά και στις λιγότερες εξειδικευμένες μελέτες, αποτυπώνουν μια εικόνα εύκολα χειραγωγήσιμης εκλογικής μάζας που δρα πολιτικά ως μορφή εκλογικής πελατείας³⁷⁰ και όχι ιδεολογικής ή οπαδικής συμπε-

³⁶⁹ Αυτό που χαρακτηρίζει το μεταπολιτευτικό πολιτικό σκηνικό, πέραν της εμφάνισης νέων πολιτικών σχημάτων, είναι τόσο ο εσωτερικός μετασχηματισμός των κομμάτων όσο και η αλλαγή του ρόλου τους στη δομή της εξουσίας. Κυρίαρχο στοιχείο στην αλλαγή της οργανωτικής δομής των μεταπολιτευτικών κομμάτων είναι η συγκρότησή τους στην κατεύθυνση του «κόμματος μαζών». Η αλλαγή αυτή αποτυπώνεται στη δομή τους, τη σχέση τους με τις μάζες και τον τρόπο οργάνωσης της πολιτικής τους ιδεολογίας (μέσω συνεδρίων, συνδιασκέψεων κ.λπ.). Έτσι, τα κόμματα αναδεικνύονται σε ιδεολογικούς μηχανισμούς οργάνωσης των μαζών τόσο λειτουργικά, μέσω της ιεραρχημένης γραφειοκρατικής τους δομής, όσο και ιδεολογικά, μέσω της καταστατικής τους ιδεολογικής οριοθέτησης (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1986). Η ανάπτυξη πολυεπίπεδης γραφειοκρατικής οργάνωσης στα πολιτικά κόμματα άλλαξε τον τρόπο διαμεσολάβησης μεταξύ μεμονωμένων ατόμων και πολιτικού συστήματος, κατ' ουσίαν άλλαξε τον τρόπο πολιτικής συμμετοχής και διευθέτησης των πελατειακών σχέσεων. Έτσι, σε ένα πολιτικό σύστημα που διαχρονικά λειτουργούσε ο θεσμός της *πατρωνίας* μέσω δυαδικών σχέσεων μεταξύ αυτών που κατείχαν την πολιτική εξουσία (βουλευτές, κομματάρχες) και αυτών που επεδίωκαν την περιστασιακή ή εργαλειακή πρόσβαση σε αυτή, η παρεμβολή της κομματικής (ή για τους χώρους δουλειάς, της συνδικαλιστικής) γραφειοκρατίας λειτουργούσε ως κύριος διαμεσολαβητής των αιτημάτων των πολιτών (Σωτηρόπουλος Δ. Α., 2007, σ. 6). Στο βαθμό που τα πολιτικά κόμματα κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης αποτελούσαν βασικούς μηχανισμούς επαγγελματικής ενσωμάτωσης, οικονομικής δύναμης και κοινωνικής προόδου, με αντάλλαγμα τον έλεγχο και τη διατήρηση των ψηφοφόρων τους ενόψει των εκλογικών αναμετρήσεων για την κατάκτηση της εξουσίας, η παραμονή των Τσιγγάνων στο καθεστώς της ανιθαγένειας κρατούσε εκτός της πολιτικής αγοράς ένα σημαντικό μερίδιο ψήφων (Πιζάνιας, 2004, σσ. 32-33). Υπό αυτήν την έννοια, δε φαίνεται να είναι καθόλου τυχαία η οριστική διευθέτηση του θέματος της ιθαγένειας των Τσιγγάνων κατά τα έτη 1978-1979, όπως επίσης και η «σπουδή» των κομμάτων να εντάξουν Τσιγγάνους υποψηφίους στα ψηφοδέλτιά τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση Τσιγγάνου καλλιτέχνη που έχει συμπεριληφθεί στα ψηφοδέλτια τριών διαφορετικών κομμάτων από το 1996 και εντεύθεν, ενώ την τελευταία στιγμή δεν εντάχθηκε σε τέταρτο διαφορετικό κόμμα στις εκλογές του 2012, όταν διαπίστωσαν πως πρόκειται για «γυρολόγο της πολιτικής».

³⁷⁰ Η συμμετοχή των Τσιγγάνων στο πολιτικό σύστημα υπό το πλαίσιο των πελατειακών σχέσεων δεν αφορά σε καμιά περίπτωση αποκλειστικά και μόνο αυτούς, αφού οι πελατειακές σχέσεις ως ισχυ-

ριφοράς (Λυδάκη, 1998, σσ. 188-189). Οι Μαραντζίδης, Μαυρομμάτης και Ράπτης (2000, σ. 737), μελετώντας τη θέση των Τσιγγάνων τριών περιοχών της χώρας στον τοπικό εκλογικό ανταγωνισμό,³⁷¹ διαπίστωσαν πως αυτή εξαρτάται καταρχάς από το εκλογικό τους βάρος και τη μορφή της διοικητικής διασποράς σε μια περιοχή. Έτσι, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των Τσιγγάνων ψηφοφόρων και όσο μικρότερη διοικητική διασπορά έχουν στα όρια μιας πόλης (κάτι ιδιαίτερα σημαντικό στην περίπτωση των αυτοδιοικητικών εκλογών), τόσο περισσότερο καθίστανται στόχος του εκλογικού ανταγωνισμού. Εξετάζοντας την περίπτωση των Σοφάδων Καρδίτσας ως την πλέον χαρακτηριστική,³⁷² αποτυπώνεται η σχεδόν καθολική για τον τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης συμμετοχή σε μια προφανώς παράνομη και παραδόξως πλήρως ορατή διαδικασία αγοραπωλησίας των ψήφων τους, έναντι χρηματικού ανταλλάγματος. Παρά το γεγονός πως οι Τσιγγάνοι δε φέρεται να έχουν καμιά άλλη μορφή πολιτικής συμμετοχής, η εκλογική τους παρουσία είναι υψηλή,³⁷³ ιδιαίτερα στις δημοτικές εκλογές και προπαντός για τον αντρικό πληθυσμό της κοινότητας.³⁷⁴ Ο έλεγχος της εκλογικής τους συμπεριφοράς επιτυγχάνεται, πέραν της παροχής άμεσων οικονομικών ανταλλαγμάτων, μέσω του ορατού της διαδικασίας, της υιοθέτησης πυραμιδοειδών σχημάτων επικοινωνίας που αποτρέπουν τη σύναψη σχέσεων με περισσότερους από έναν υποψηφίους και μέσω κοινωνικών δεσμών όπως η *κουμπαριά* αλλά και *μηχανισμών πίεσης και εκβιασμού* (Maratzidis, 1999, σσ. 154, 158 · Marantzidis & Mavrommatis, 1999, σ. 452 ·

ρός παράγοντας καθορισμού της υψηλής κινητικότητας των εκλογέων χαρακτηρίζουν διαχρονικά το πολιτικό σκηνικό της μεταπολεμικής Ελλάδας (Βερναρδάκης & Μαυρή, 2012, σσ. 178-179). Απλώς, στην περίπτωση των Τσιγγάνων φαίνεται πως δεν έχει επιτευχθεί η μετάβαση από το σύστημα πατρωνίας στη διαμεσολάβηση της κομματικής γραφειοκρατίας και έτσι διατηρείται η δυαδική σχέση μεταξύ αυτών και του μετέχοντα στην πολιτική εξουσία, ο οποίος τους προσφέρει άμεσα ανταλλάγματα.

³⁷¹ Πρόκειται για Τσιγγάνους στο νησί της Λέσβου, στους Σοφάδες Καρδίτσας και στον οικισμό Ήφαιστο (Καλκάντζα) της Κομοτηνής.

³⁷² Λόγω του μεγάλου πληθυσμού των Τσιγγάνων οι οποίοι συνθέτουν το 30% του συνολικού πληθυσμού της πόλης, σημειώνοντας τη μεγαλύτερη αναλογία έναντι οποιασδήποτε άλλης πόλης της χώρας. Ανάλογο πλαίσιο λειτουργίας των πελατειακών σχέσεων αποτυπώνεται και στην κοινότητα του Ήφαιστου (Καλκάντζα) Κομοτηνής, όπου κι εκεί αναδεικνύεται ο ρόλος των τοπικών μεσαζόντων, οι οποίοι μέσω ενός συστήματος *θεσμικής πληρότητας* επιχειρούν να λειτουργήσουν διαμεσολαβητικά και υποκαταστασιακά της λειτουργίας των υπηρεσιών της διοίκησης, εξασφαλίζοντας έτσι την εύνοια αλλά και τον έλεγχο του τοπικού πληθυσμού (Μαραντζίδης, Μαυρομμάτης, & Ράπτης, 2000, σ. 746). Για την πολιτική συμπεριφορά των Τσιγγάνων του Ήφαιστου βλ. και Μαυρομμάτης (2004, σσ. 117-120).

³⁷³ Ανάλογη υψηλή συμμετοχή στις εκλογές παρατηρεί και ο Ζάχος (2005, σ. 265) στα μέλη της τσιγγάνικης κοινότητας του Φλάμπουρου Σερρών, διαπίστωση που θέτει σε αμφισβήτηση την παραδεδομένη άποψη πως οι Τσιγγάνοι δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική και δεν συμμετέχουν στις εκλογικές διαδικασίες.

³⁷⁴ Στην περίπτωση των δημοτικών εκλογών, η βαρύτητα της συμμετοχής τους είναι ιδιαίτερα αυξημένη, λόγω του μεγάλου τους πληθυσμού. Για το λόγο αυτό αυξάνεται ο βαθμός ελέγχου που ασκούν οι πολιτικοί υποψήφιοι, μέσω των μεσαζόντων που διεκπεραιώνουν την αγοραπωλησία των ψήφων, κυρίως διά της παρακράτησης των εκλογικών βιβλιαρίων έως και την ημέρα των εκλογών (Marantzidis & Mavrommatis, 1999, σ. 449 · Μαραντζίδης κ. συν 2000, σ. 741). Η αυξημένη συμμετοχή του αντρικού πληθυσμού ερμηνεύεται από το γεγονός πως μέχρι την εφαρμογή των διατάξεων του νόμου 2623/1998 η κατοχή εκλογικού βιβλιαρίου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση άδειας οδήγησης οχημάτων, κάτι απαραίτητο για τους ασχολούμενους με το γυρολογικό εμπόριο Τσιγγάνους.

Μαραντζίδης κ. συν, 2000, σ. 742). Τα συμπεράσματα της σχετικής μελέτης συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Η απουσία ηθικών και ιδεολογικών αναφορών και η αποκοπή της τσιγγάνικης κοινότητας από την πολιτική δομή μετουσιώνει την εκλογική συμμετοχή σε άμεσο ανταλλάξιμο οικονομικό και όχι πολιτικό πόρο.
- Η ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και η πρόσδεση των Τσιγγάνων σε έναν ισχυρό *πάτρωνα* αναπαράγει αυστηρές ιεραρχικές κοινωνικές ταξινομήσεις εντός και εκτός της ομάδας, ενισχύοντας ιδιαίτερα το ρόλο των τοπικών μεσαζόντων.
- Ο ανταγωνισμός των πολιτικών υποψηφίων για την εξαγορά των τσιγγάνικων ψήφων μεταθέτει το πεδίο του ανταγωνισμού εντός της κοινότητας, περιορίζοντας τη δυνατότητα συσπείρωσής της και την ανάπτυξη συλλογικών μορφών αντιπροσώπευσης και κοινωνικού κεφαλαίου.
- Οι πελατειακές σχέσεις φαίνεται πρωτογενώς πως περιορίζουν τις συγκρούσεις μεταξύ των δυο κοινοτήτων στη βάση του αμοιβαίου οφέλους, λειτουργώντας σταθεροποιητικά. Όμως, ο εγκλωβισμός των Τσιγγάνων στο πολιτικό και κοινωνικό περιθώριο ενισχύει την κοινωνική πόλωση, η οποία δευτερογενώς μπορεί να αναχθεί σε παράγοντα αποσταθεροποίησης.

Είναι ευνόητο πως υπάρχουν σημαντικά ερωτήματα και επιφυλάξεις για τον αν η παραπάνω μορφή πολιτικής συμπεριφοράς αφορά και άλλες περιπτώσεις τσιγγάνικων κοινοτήτων. Με βάση τα στοιχεία των σχετικών μελετών, φαίνεται πως είναι ευκολότερο να αναπτύσσονται τέτοιες πελατειακές σχέσεις στις περιπτώσεις που εμφανίζεται μεγάλη πληθυσμιακή και χωροταξική συγκέντρωση, κάτι που εξασφαλίζει το μεγάλο βαθμό ελέγχου της διαδικασίας καθώς και τη μεγιστοποίηση των αποτελεσμάτων της. Για τις περιπτώσεις των Τσιγγάνων που χωροταξικά αλλά και κοινωνικά είναι ενταγμένοι με τρόπους αντίστοιχους της κυρίαρχης κοινωνίας, μπορούμε να υποθέσουμε πως ισχύουν αδιαφοροποίητα οι πρακτικές ανάπτυξης πελατειακών σχέσεων που χαρακτηρίζουν εν γένει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα.³⁷⁵ Σε κάθε περίπτωση, εκτιμούμε πως η υιοθέτηση τέτοιων πολιτικών πρακτικών πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των κοινωνικών και όχι των εθνοτικών ή άλλων χαρακτηριστικών της ομάδας,³⁷⁶ καθώς συνιστούν συνήθειες πρακτικές των φτωχών στρωμάτων στην

³⁷⁵ Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να θεωρηθεί η συμμετοχή Τσιγγάνων υποψηφίων στα πολιτικά κόμματα και στους συνδυασμούς υποψηφίων των αυτοδιοικητικών εκλογών, όπως επίσης και η ίδρυση «τσιγγάνικου» πολιτικού κόμματος το 2006 με το όνομα Ανεξάρτητη Σύσπείρωση Πολιτών Ιδιαίτερου Αυτοπροσδιορισμού- ΑΣΠΙΔΑ POM, η λειτουργία του οποίου, ωστόσο, ανεστάλη πριν τη συμμετοχή του σε οποιαδήποτε εκλογική διαδικασία.

³⁷⁶ Η περίπτωση του Ηφαίστου είναι ενδεικτική του πώς ο μειονοτικός (μουσουλμανικός) πληθυσμός των ψηφοφόρων στηρίζει τους πλειονοτικούς (χριστιανούς) υποψηφίους των μεγάλων και εθνικής εμβέλειας κομμάτων, αποδεσμευόμενος από το πλέγμα της εθνοτικής και θρησκευτικής κοινότητας

προσπάθειά τους για κοινωνική κινητικότητα και πρόσβαση στο σύστημα νομής των κοινωνικών πόρων.

2.2.2 Οικονομική κατάσταση

Η αναφορά στην επαγγελματική ενασχόληση και την οικονομική κατάσταση των Τσιγγάνων αποτελεί σχεδόν αναπόσπαστο τμήμα των μελετών για αυτούς, αποτυπώνοντας συνήθως μια κατάσταση οικονομικής ένδειας, υψηλής ανεργίας, υποασπασχόλησης, χαμηλών απολαβών και λοιπών χαρακτηριστικών που συχνά συμπεριλαμβάνονται στα γνωρίσματα της απόλυτης φτώχειας, μαζί με κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας τους όπως η οικογενειακή της βάση, η αυτοαπασχόληση, οι συχνές μετακινήσεις, ο εγκλωβισμός στην παραοικονομία κ.λπ. Λαμβάνοντας υπόψη πως η πλειονότητα των μελετών για τους Τσιγγάνους είναι κυρίως εθνογραφικές, ανθρωπολογικές και εσχάτως εκπαιδευτικές, η συμπερίληψη της οικονομικής διάστασης ως τμήματος των μελετών αυτών δεν μπορεί να είναι εξαντλητική, ενίοτε δε στερείται και τα απαραίτητα εργαλεία της οικονομικής επιστήμης που μπορούν να δώσουν πληρότητα στις όποιες αναλύσεις. Κυρίως όμως, οι αναλύσεις της οικονομικής κατάστασης των Τσιγγάνων κινδυνεύουν να επηρεαστούν από την κυρίαρχη εικόνα για αυτούς, αντανakλώντας και στο χώρο της εργασίας και της οικονομίας τα στερεότυπα που κυριαρχούν για τις στάσεις, τις επαγγελματικές επιλογές και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων αυτών. Προκειμένου λοιπόν να αποφύγουμε τις ανεπάρκειες και τον κίνδυνο μονοδιάστατης προβολής των φολκλωρικών και ανεπαρκώς θεμελιωμένων κοινωνιολογικά, οικονομικά και πολιτικά, διαστάσεων του τρόπου ζωής τους, είναι χρήσιμο να επιχειρήσουμε τη θεώρηση της οικονομικής δραστηριότητας των Τσιγγάνων, εντάσσοντάς την στις διαδικασίες διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

2.2.2.1 Η διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού

Η ελληνική οικονομία καθ' όλο τον 20^ο αι., και ιδιαίτερα στο δεύτερο ήμισυ αυτού, ακολούθησε σε γενικές γραμμές την πορεία ανάπτυξης των ευρωπαϊκών οικονομιών, με ορισμένες χρονικές υστερήσεις στην εναλλαγή των φάσεων κερδοφορίας και συσσώρευσης κεφαλαίου, επηρεαζόμενη βέβαια παράλληλα από τις διεθνείς πολιτικοοικονομικές παραμέτρους και τους εγχώριους εδαφικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς (Ιωακείμογλου & Μηλός, 2005 · Μανιάτης, 2012 · Μηλός, 2010).³⁷⁷ Η

και λειτουργώντας με όρους κοινωνικά εργαλειικούς. Βλ. σχετικά (Maratzidis, 1999, σ. 159 · Μαραντζίδης κ. συν., 2000, σ. 745 · Μαυρομμάτης, 2004, σσ. 117-118). Και οι άλλες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν (Λέσβος, Σοφάδες) παρουσιάζουν επίσης την εικόνα μια κοινωνικά περιθωριοποιημένης ομάδας που ενεργεί πολιτικά στη βάση της κοινωνικής και οικονομικής της περιθωριοποίησης και όχι με βάση κάποια αδιόρατα πολιτισμικά ή εθνοτικά χαρακτηριστικά.

³⁷⁷ Τέτοιοι μετασχηματισμοί προήλθαν από την προσάρτηση εδαφών και πληθυσμιακών ομάδων ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών Πολέμων, από τον τερματισμό του εδαφικού επεκτατισμού ως αποτελέσματος της Μικρασιατικής Καταστροφής και τη συνακόλουθη εισροή εργατικού δυναμικού και οικονομικών κεφαλαίων από τους πρόσφυγες, τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929-1933

διάλυση των παραγωγικών σχέσεων που απέκλιναν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και το πέρασμα από τις πρώιμες μορφές ανάπτυξης κεφαλαίου (εμπορικές δραστηριότητες, εφοπλιστικό κεφάλαιο) στο βιομηχανικό καπιταλισμό συμπαρέσυρε τις εξελίξεις στον αγροτικό τομέα, στην οικιστική ανάπτυξη, την αστικοποίηση του πληθυσμού και επέφερε μεγάλες αλλαγές στη δομή της απασχόλησης. Μέσα από εναλλασσόμενες φάσεις ανάπτυξης, στασιμότητας και κρίσης, τα στοιχεία που συνθέτουν αδρομερώς την εικόνα του ελληνικού οικονομικού σχηματισμού του 20^{ου} αι. είναι τα ακόλουθα (Κορρές, Κόκκινου, & Τσομπάνογλου, 2011, σσ. 2-3):³⁷⁸

- Αλλαγές στον πρωτογενή τομέα, ως αποτέλεσμα αφενός της γεωργικής μεταρρύθμισης που εφαρμόστηκε προπολεμικά όσο και της μεταπολεμικής εκμηχάνισης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Οι διαρθρωτικές αδυναμίες του γεωργικού τομέα (μικρή ιδιοκτησία, φτωχά και υποβαθμισμένα εδάφη, χαμηλή οργάνωση παραγωγής) σε συνδυασμό με τα υψηλά ποσοστά μεταναστευτικών εκροών οδήγησαν στη βαθμιαία συρρίκνωσή του, τόσο ως ποσοστού συμμετοχής στο Α.Ε.Π. της χώρας όσο και ως προς τον αριθμό των απασχολούμενων σε αυτόν.
- Ταχύτατη αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, που την ακολούθησε μια φάση στασιμότητας και ακολούθως κρίσης. Συνακόλουθη ήταν η επίδραση της βιομηχανικής ανάπτυξης στη μεταβολή της δομής της απασχόλησης, αυξάνοντας το ποσοστό των απασχολούμενων στο δευτερογενή τομέα. Η βιομηχανική ανάπτυξη στηρίχτηκε και από την άσκηση μιας πολιτικής επεκτατικής δημοσιονομίας, μέσω της εκτέλεσης μεγάλων κρατικών δαπανών σε έργα υποδομής και σε βιομηχανίες «εθνικής σημασίας» (ηλεκτρισμός, ζάχαρη, λιπάσματα, μεταλλεύματα, ναυπηγεία).
- Στροφή του οικονομικού μοντέλου στον τριτογενή τομέα με ανάπτυξη του τουρισμού, του τομέα των τραπεζών, των επικοινωνιών και μεταφορών και βέβαια του εμπορίου. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μερίδιο ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα οφείλεται στην ραγδαία διόγκωση του δημοσίου που, πέραν της απαραίτητης εμπλοκής του στην αποτελεσματική λειτουργία του κράτους, λειτούργησε και ως μηχανισμός δημιουργίας εισοδήματος με τη μορφή μισθών και κοινωνικών μεταβιβάσεων σε με-

και τέλος τη σύνδεση της χώρας στον πολιτικοστρατιωτικό σχηματισμό του ΝΑΤΟ και την ένταξή της στις διαδικασίες ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης που επέφερε το σχέδιο Μάρσαλ στη μεταπολεμική Ευρώπη.

³⁷⁸ Για μια διεξοδική επισκόπηση της εξέλιξης και της ιδιομορφίας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού βλ. ενδεικτικά τα κείμενα των Ιωακείμογλου & Μηλιού (2005), Ιωαννίδη και Μαυρουδέα (1999), Κατσορίδα (1995) και Μηλιού (2000).

γάλες κατηγορίες του πληθυσμού που δεν μπόρεσαν να απορροφηθούν από την ιδιωτική αγορά εργασίας (Σωτηρόπουλος Δ. Α., 2007, σ. 7).

Η διαμόρφωση του συγκεκριμένου οικονομικού σχηματισμού στον ελληνικό παραγωγικό χώρο επέφερε πρακτικά αποτελέσματα που συνακόλουθα μετέβαλαν και τον κοινωνικό σχηματισμό. Ο περιορισμός των μικρών οικογενειακών παραγωγικών εκμεταλλεύσεων (κτηνοτροφικών και γεωργικών), προς χάριν των εντατικών μορφών κτηνοτροφίας και γεωργίας και της δημιουργίας βιοτεχνικών και βιομηχανικών παραγωγικών μονάδων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, άλλαξε το χάρτη των επαγγελματιών αλλά και την οικιστική σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού. Οι μικρο-τεχνίτες και οι περιφερόμενοι έμποροι που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στα επαρχιακά οικονομικά μικρο-συστήματα παρατηρούν βαθμιαία τον περιορισμό του ζωτικού χώρου άσκησης των οικονομικών τους δραστηριοτήτων,³⁷⁹ οδηγούμενοι σταδιακά προς τα αστικά κέντρα, η ανάπτυξη των οποίων υποστηριζόταν από την ευρείας κλίμακας κατασκευή παραγωγικών υποδομών και βιομηχανικών εγκαταστάσεων.³⁸⁰ Αυτές οι επαγγελματικές ομάδες διέρχονται μια φάση οικονομικής περιθωριοποίησης, λόγω του περιορισμού ή της πλήρους εξάλειψης των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, για να ενταχθούν στη συνέχεια σε μια διαδικασία οικονομικής επανενσωμάτωσης, κυρίως μέσω της μισθωτής εργασίας η οποία διαδραμάτισε και το ρόλο του κοινωνικού ομογενοποιητή. Παράλληλα βέβαια με τα παραδοσιακά επαγγέλματα που χάνονται, αναδύεται ένα νέο πλαίσιο επαγγελμάτων, κυρίως στο χώρο του εμπορίου και των υπηρεσιών, ενώ ενισχύεται ο ρόλος της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης που συνδέεται θετικά με την επαγγελματική εξειδίκευση και την οικονομική και κοινωνική διαστρωμάτωση εντός της εργατικής τάξης. Το αδιαμόρφωτο λοιπόν αρχικά «μωσαϊκό των φτωχών των πόλεων» (Πιζάνιας, 2004, σ. 13) αρχίζει να διαστρωματώνεται εσωτερικά, ως αποτέλεσμα των δυνατοτήτων κοινωνικής κινητικότητας που εξασφάλιζαν οι εκπαιδευτικοί τίτ-

³⁷⁹ Πρόκειται για αυτό που ο Harvey (όπ. αναφ. στο Φραγκόπουλος, 2008, σ. 11) ονομάζει *πλεονάζον κοινωνικό προϊόν* (social surplus product) της υπαίθρου, την υπεραξία του οποίου απορρόφησε η οικονομία της πόλης μέσω της εσωτερικής διαφοροποίησής της που στηρίχτηκε στην εργασία και την ανταλλαγή και όχι στη γαιοκτησία της υπαίθρου.

³⁸⁰ Το έντονο ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα δε συνδέεται πρωταρχικά με την εκβιομηχάνιση αλλά με τη φυγή από τη γεωργία, οδηγώντας σε μια σειρά οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων. Ο μετασχηματισμός της δομής παραγωγής ως μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο Α.Ε.Π. και στον οικονομικώς ενεργό πληθυσμό (από 27% του Α.Ε.Π. στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στο 4% το 2010 και από το 53% του συνολικού εργατικού δυναμικού στο 11% την ίδια περίοδο) θεωρείται γενικώς ως τμήμα της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης, στο μέτρο που μεταφέρονται πόροι (εργασίας και κεφαλαίου) σε αποδοτικότερους τομείς της οικονομίας. Ωστόσο, η μείωση του ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα δεν πρέπει να θεωρείται αφ' εαυτής αναπτυξιακή αναδιάρθρωση, αφού μπορεί να συγκαλύπτει προβλήματα στασιμότητας, καθυστέρησης και αποδιάρθρωσής του. Ο Τσουκαλάς (1975) χαρακτηριστικά σημειώνει πως η δομική κινητικότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού «χαρακτηρίζεται από το πέρασμα από την ύπαιθρο στις μικροαστικές και αντιπαραγωγικές λειτουργίες των πόλεων» με την ιδιοτυπία όμως ότι η έξοδος των αγροτών προς τις πόλεις «δεν οδηγεί σε ευθεία και μαζική προλεταριοποίηση (...) ούτε και σε πύκνωση άμορφων και “περιθωριακών” μαζών» (σ. 27).

λοι, μέσω της ανάδειξης νέων επαγγελματικών τομέων αλλά και ως συνέπεια της διαφοροποιημένης πρόσβασης των πολιτών στην πολιτική και ακολούθως στην κομματική γραφειοκρατία.

Ωστόσο, οι ρυθμοί εξόδου από την αγροτική οικονομία ξεπερνούν το ρυθμό αύξησης της απασχόλησης στους μη-αγροτικούς τομείς της οικονομίας,³⁸¹ όπως συνάγεται από τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και την ένταση των εξωτερικών μεταναστευτικών ροών, που αναδείχθηκαν επί σειρά ετών ως ασφαλιστική δικλείδα του συστήματος.³⁸² Ταυτόχρονα, το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού ασκεί ισχυρή πίεση στους μισθούς, διατηρώντας την αμοιβή της εργασίας σε χαμηλά επίπεδα, ενώ ο παραδοσιακός ρόλος της οικογένειας (παραπλήσιος αυτού των υπόλοιπων χωρών της νότιας Ευρώπης) που εξασφαλίζει την ιδιότυπη αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού, τη διαχείριση της επαγγελματικής του ανασφάλειας και την εκπαίδευση και κατάρτιση των μελών της μέσω υψηλών ιδιωτικών δαπανών, εξασφαλίζει στον επιχειρηματικό τομέα ένα εργατικό δυναμικό βελτιούμενης ποιότητας και εύκολα προσαρμόσιμο σε ό,τι αφορά τις συνθήκες εργασίας και τις αμοιβές, αυξάνοντας έτσι το ρυθμό συσσώρευσης κεφαλαίου και την ενσωμάτωση νέων τεχνολογικών και οργανωτικών μεθόδων που οδηγούν σε αύξηση της παραγωγικότητας (Ιωακείμογλου, 2008, σ. 10). Το πλεονάζον εργατικό δυναμικό που δεν εντάσσεται στο χώρο της μισθωτής εργασίας και δεν έχει βλέψεις ή δεν μπορεί να απορροφηθεί στο δημόσιο³⁸³ διασφαλίζει την εργασιακή του ένταξη συνήθως μέσω της αυτο-απασχόλησης σε επιχειρήσεις οικογενειακής βάσης.³⁸⁴ Το παράδοξο είναι πως την ίδια περίοδο οι μεταναστευτικές ροές και η επιδίωξη των πολιτών να επιτύχουν κοινωνική κινητικότητα μέσω της εργασίας, δημιουργούν στενότητα εργατικού

³⁸¹ Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και καθ' όλη την επόμενη δεκαετία η απασχόληση στις πόλεις μπόρεσε να απορροφήσει μόνο το μισό του αγροτικού πληθυσμού που συνέρρεε σε αυτές, και αυτή προερχόταν όχι τόσο από τη βιομηχανική ανάπτυξη όσο από την αναγκαία οικοδομική δραστηριότητα για τη στέγαση όλου αυτού του συρρέοντος πληθυσμού, καθώς και από τη βιοτεχνική παραγωγή ειδών που συνδέονταν με την οικοδομή και την κατοικία (Μαλούτας, 2008, σσ. 30-31).

³⁸² Κατά το διάστημα 1955-1971 οι μεταναστευτικές εκροές ανέρχονται στο 1.083.706 άτομα, αποτελώντας το 13% του πληθυσμού της χώρας. Το 18,6% αυτών προέρχεται από τον κλάδο της γεωργίας και το 37,8 είναι μετανάστες χωρίς επάγγελμα. Απαρτιζόμενη σχεδόν αποκλειστικά από μέλη του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού (η μέση ηλικία των αρρένων μεταναστών ήταν τα 28 έτη και των θηλέων τα 25) και προερχόμενη κατά 80% από τις αγροτικές περιοχές, η εξωτερική μετανάστευση της μεταπολεμικής περιόδου μείωσε το εργατικό δυναμικό, συνετέλεσε στην ερήμωση της υπαίθρου και στη διεύρυνση των περιφερειακών ανισοτήτων της χώρας, ενώ επηρέασε και το χάρτη της εργασίας (Κιόχος, 1984).

³⁸³ Μετά τη δεκαετία του 1970 η βιομηχανία έπαψε να αποτελεί το βασικό χώρο δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, δίνοντας τη θέση της στο δημόσιο τομέα, η ανάπτυξη του οποίου αποτέλεσε τη βασική διέξοδο από την ανεργία και την υποαπασχόληση για μεγάλο τμήμα του εκπαιδευμένου δυναμικού της χώρας (Κετσετζοπούλου & Μπούζας, 1996, σ. 147).

³⁸⁴ Η αυτοαπασχόληση το 1992 έφτασε στο υψηλότερό της επίπεδο του 41% της συνολικής απασχόλησης, έναντι 15% κατά μέσο όρο στην ΕΕ-15. Επίσης, το ποσοστό των μελών των οικογενειών που εργάζονται χωρίς αμοιβή στην οικογενειακή επιχείρηση είναι το υψηλότερο μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. (8,2% για την Ελλάδα έναντι 1,7% στην Ε.Ε.-15) (Ιωακείμογλου, 2008, σ. 22). Σημείωση: Η ΕΕ-15 αναφέρεται στα 15 κράτη μέλη που απάρτιζαν την Ε.Ε. κατά το διάστημα από 1 Ιανουαρίου 1995 έως 30 Απριλίου 2004.

δυναμικού σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας, αφορώντας κυρίως ανειδίκευτα επαγγέλματα. Το κενό αυτό έρχεται να το καλύψει «ένα στρώμα ξένων εργατών, παράνομων στην μεγάλη τους πλειονότητα, οι οποίοι αποτελούν το 1%-3% του εργατικού δυναμικού της χώρας» (Μουσούρου, 1991, σ. 104), οι οποίοι όμως, καθώς αγνοήθηκαν από την εργατική νομοθεσία, τα συνδικάτα και την κοινή γνώμη, αποτέλεσαν μια περιθωριακή κατηγορία με τα χαρακτηριστικά ενός λούμπεν προλεταριάτου.

Την οικονομική στασιμότητα και την κρίση της περιόδου 1974-1985 ακολουθούν διαστήματα άσκησης μονεταριστικών (1985-1991) και νεοφιλελεύθερων πολιτικών (1991-1993) που προετοιμάζουν την οικονομική και διαρθρωτική προσαρμογή που απαιτούσε η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Ιωακείμογλου, 2008, σ. 13). Χωρίς τη δυνατότητα στήριξης σε παραδοσιακές πολιτικές προστασίας (βιομηχανική πολιτική, επιδοτήσεις, δασμολογικοί φραγμοί κ.λπ.), η χώρα αναγκάζεται να ενθαρρύνει τις διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία της, η οποία επιπροσθέτως καλείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 να «ενσωματώσει» μεγάλο αριθμό μεταναστών, η πλειονότητα των οποίων είχαν εισέλθει, διέμεναν και εργάζονταν παράτυπα,³⁸⁵ ασκώντας πίεση τόσο στο καθεστώς εύρεσης θέσεων εργασίας σε συγκεκριμένους κλάδους όσο και στο σύστημα αμοιβών.³⁸⁶ Η φάση ανάπτυξης που παρατηρείται κατά τα έτη 1996-2005 χαρακτηρίζεται από μεγέθυνση της οικονομίας, η οποία εξαρτάται όλο και περισσότερο από τον τομέα των υπηρεσιών, χωρίς όμως τα δεδομένα της περιόδου αυτής να αξιοποιηθούν για την εξάλειψη μόνιμων διαρθρωτικών προβλημάτων, τον περιορισμό της ανεργίας και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της χώρας. Από το 2008 η διεθνής και ευρωπαϊκή οικονομική κρίση επεκτάθηκε στην Ελλάδα, η οποία από το Μάιο του 2010, στο πλαίσιο του Μνημονίου Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής³⁸⁷ που συμφωνήθηκε με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, δέχθηκε οικονομική βοήθεια με όρους που αφορούσαν την άσκηση δημοσιονομικής και οικονομικής πολιτικής αποκλειστικά στην κατεύθυνση της αυστηρής δημοσιονομικής και εισοδηματικής λιτότητας. Τα προσωρινά αποτελέσματα των υιοθετούμενων πολιτικών αποτυπώνουν την καθίζηση της οικονομικής δραστηριότητας, την ύφεση της οικονομίας, δραματική αύξηση της ανεργίας, απορρύθμιση

³⁸⁵ Επιλέγουμε τον όρο «παράτυποι» και όχι «παράνομοι» μετανάστες για να τονιστεί ότι η μόνη παράνομη πράξη των ατόμων αυτών είναι η παραβίαση της νομοθεσίας για τη μετανάστευση, η είσοδος δηλαδή και η παραμονή στη χώρα χωρίς να έχουν εξασφαλίσει τα απαραίτητα δικαιολογητικά. Το γεγονός πως τουλάχιστον ως προς αυτό το αρχικό στάδιο (της παράτυπης εισόδου και παραμονής) τα άτομα αυτά δεν εμπλέκονται κατ' ανάγκη σε άλλες παράνομες πράξεις, οδηγεί στην επιλογή του όρου «παράτυποι», όρος που αντιστοιχεί καλύτερα και προς τον διεθνώς αποδεκτό αγγλικό όρο *undocumented* ή *irregular*. Βλ και Τριανταφυλλίδου (2005, σ. 10).

³⁸⁶ Η πλειοψηφία των αλλοδαπών εργάζονται σε έξι κλάδους της οικονομίας (κατασκευές, ιδιωτικά νοικοκυριά, μεταποιητική βιομηχανία, ξενοδοχεία-εστιατόρια, γεωργία και εμπόριο), επιτυγχάνοντας χαμηλότερο μέσο ποσοστό ανεργίας έναντι των ημεδαπών ανέργων.

³⁸⁷ Στο εξής θα χρησιμοποιείται ο όρος Μνημόνιο.

των εργασιακών σχέσεων και επιδείνωση του εισοδηματικού και βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων πολιτών. Παράλληλα, περιορίζονται δραστικά οι κοινωνικές μεταβιβάσεις καθώς και η εξισορροπητική λειτουργία του ήδη ελλειμματικού ελληνικού κοινωνικού κράτους.³⁸⁸

2.2.2.2 Η ένταξη των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό

Στο μεταβαλλόμενο πλαίσιο του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού μετασχηματισμού, οι Τσιγγάνοι μοιράζονταν επί μακρόν την ίδια οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα με ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Τα επαγγέλματα που παραδοσιακά ασκούσαν τούς καθιστούσαν οργανικό τμήμα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των αγροτικών και ημι-αστικών περιοχών της Ελλάδας κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. Ένα πλήθος περιφερόμενων τεχνιτών και εμπόρων προσέφερε τις υπηρεσίες του στις γεωγραφικά κατακερματισμένες μικρές τοπικές κοινότητες, η έκταση και ο όγκος των δραστηριοτήτων της καθεμιάς δεν μπορούσε να συντηρήσει εδραίο πληθυσμό επαγγελματιών, οι οποίοι ωστόσο εξασφάλιζαν το βιώσιμο κύκλο των βιοποριστικών τους δραστηριοτήτων μέσω της συνεχούς μετακίνησης στο εύρος μιας σταθερής γεωγραφικής περιοχής. Τα επαγγέλματα που ασκούσαν εκτείνονταν σε ένα μεγάλο εύρος, με ποικίλες διαβαθμίσεις ως προς την αξιολόγηση και το κύρος που προσέφεραν στους ασκούντες, ενώ ορισμένα από αυτά (π.χ. επεξεργασία μετάλλου, εμπόριο ζώων, καλαθοπλεκτική, μουσική) οι Τσιγγάνοι τα ασκούσαν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα. Οι κατηγορίες των επαγγελμάτων που ασκούνταν κατά κύριο λόγο από τους Τσιγγάνους κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. στην Ελλάδα ταξινομούνται ως εξής:

- Τεχνίτες (σιδεράδες, χαλκιάδες, καλαθοπλέκτες)³⁸⁹
- Έμποροι και επαγγελματίες (ζωέμποροι, μικροπωλητές)
- Διασκεδαστές, ψυχαγωγοί (ακροβάτες, μουσικοί, προγυμναστές άγριων ζώων)
- Εργάτες, αγρότες (εποχικοί εργάτες γης).

³⁸⁸ Η συγκρότηση του ελληνικού κοινωνικού κράτους στις αρχές της δεκαετίας του 1980 κατά ειρωνικό τρόπο γίνεται την περίοδο που διεθνώς αρχίζουν να επικρατούν οι θεωρίες και οι πρακτικές που αμφισβητούσαν την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του, θεωρώντας το ως εν δυνάμει μηχανισμό ανάσχεσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ως εκ τούτου, το ανεπαρκώς θεμελιωμένο ελληνικό κοινωνικό κράτος κάτω υπό την πίεση των αυστηρών δημοσιονομικών πολιτικών οδηγείται στη σταδιακή αποδιάρθρωσή του, που συνδυάζεται με την υποκατάσταση κρίσιμων τομέων του από το χώρο της αγοράς. Κατ' ουσίαν, πρόκειται για μια βίαιη αλλαγή υποδείγματος που σηματοδοτεί τη μετάβαση από το κράτος πρόνοιας στο κράτος φιλανθρωπίας (Λινάρδος-Ρυλμόν, 2013).

³⁸⁹ Μια επισκόπηση των παραδοσιακών επαγγελμάτων των Τσιγγάνων κάνει ο ποιητής Κωνσταντίνος Παλαμής: «μαντευτάδες, αστρολόγοι, γητευτές, ξηγητάδες των ονείρων, καλαθοπλέχτες, αλογοπρματευτάδες, πεταλωτήδες, ξυλοκόποι, ξωμάχοι, σκαφτιάδες, άνεργοι, δουλευτάδες, οι γύφτοι που δουλεύουν το χάλκωμα και το καλάγι, καλοτεχνίτες, σφυροκόποι, ρουχολόγοι, οι γύφτοι που γνωρίζουν των πλανητών τα κατατόπια κι όλα τα μυστικά των άστρων» (*Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, Λόγος Ζ', Το πανηγύρι της Κακάβας).

Χαρακτηριστικό είναι πως τα ίδια αυτά επαγγέλματα αφορούν όχι μόνο τους Τσιγγάνους της Ελλάδας αλλά γενικώς τον τσιγγάνικο πληθυσμό των Βαλκανίων κατά την ίδια περίοδο (Lucassen & Willems, 2003), απηχώντας όχι βέβαια τη στερεοτυπικά προσδιορισμένη εικόνα για τη σχέση των Τσιγγάνων με την εργασία, αλλά το κοινό πλαίσιο των προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής που άφηνε ζωτικό χώρο για την ανάπτυξη τέτοιων οικονομικών δραστηριοτήτων, τις οποίες άλλωστε οι Τσιγγάνοι δεν ασκούσαν κατ' αποκλειστικότητα, αλλά σε πολλές από αυτές ανταγωνίζονταν τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό. Με σημείο εκκίνησης αυτήν την παραδοχή, θα επιχειρήσουμε καταρχάς να ελέγξουμε τα βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην «τσιγγάνικη οικονομία» και ακολούθως θα τα προβάλουμε επί της διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ώστε να φανεί αν και με ποιον τρόπο υπήρχε λειτουργική διασύνδεση της «οικονομίας των Τσιγγάνων» με την ευρύτερη οικονομική κατάσταση της χώρας.

Οι Lucassen και Willems (ό.π., σ. 285) προσδιορίζουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τσιγγάνικης οικονομίας ως εξής:³⁹⁰

- Η οικογένεια συνιστά τη βασική παραγωγική μονάδα.
- Η συνεχής μετακίνηση για την άσκηση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων.
- Η αυτοαπασχόληση.

Πράγματι, η οικογένεια συνιστά θεμελιώδη μονάδα κοινωνικής οργάνωσης για τους Έλληνες Τσιγγάνους (Λυδάκη, 1998, σ. 154 · Νόβα- Καλτσούνη, 2004, σ. 4), σε όλο το εύρος λειτουργιών που συνδέονται γενικώς με αυτήν ως δομή, επιτελώντας δηλαδή πέραν της αναπαραγωγικής και οικονομικής, εκπαιδευτικές και ψυχολογικές λειτουργίες (Μουσούρου, 1996, σ. 19). Στο πλαίσιο αυτό, η οικογένεια αναδεικνύεται σε βασική μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης, διαχειρίζεται το συνολικό εργατικό δυναμικό αλλά και την εργασιακή ανασφάλεια των μελών της καθώς και τις εργασιακές προοπτικές των παιδιών, εντάσσοντάς τα από μικρά στις παραγωγικές της δραστηριότητες, πραγματοποιεί μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων, εξασφαλίζει οικονομίες κλίμακας στην κατανάλωση πόρων και στην προσφορά εργασίας χωρίς χρηματική αμοιβή (Βαξεβάνογλου, 2001, σσ. 133-142 · 2004, σσ. 60-62). Αν ανατρέξουμε όμως στην πρόσφατη ελληνική κοινωνική ιστορία, θα δούμε πως όλες αυτές οι λειτουργίες δεν αποτελούν ιδιότυπο χαρακτηριστικό της τσιγγάνικης οικογένειας, αλλά χαρακτηρίζουν εν συνόλω την παραδοσιακή ελληνική (και όχι μόνο) οικογένεια, της οποίας η λειτουργία στηριζόταν σε στρατηγικές επιβίωσης, αλληλεγγύης μεταξύ γενεών και επιδίω-

³⁹⁰ Σημειώνουν ωστόσο πως αυτά σε καμιά περίπτωση δε συνιστούν κατ' αποκλειστικότητα χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων, παρ' όλο που συχνά (παρ)ερμηνεύονται ως τέτοια, υπό το πλέγμα αρχέγονων εθνοτικών και πολιτισμικών όρων.

ξης ευημερίας (Ιωακείμογλου, 2008, σ. 5). Μέσω ενεργοποίησης των δεσμών αίματος, η ελληνική οικογένεια συγκροτούσε ανάκαθεν ένα συνεκτικό δίκτυο³⁹¹ του οποίου ο εύκαμπτος χαρακτήρας και η υψηλή προσαρμοστικότητα προσέφερε στα μέλη του, υπό μορφή συνεκτικού κοινωνικού κεφαλαίου, τους απαραίτητους υλικούς και συναισθηματικούς πόρους για να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της καθημερινότητας. Η συγκεκριμένη διάσταση της οικονομικής λειτουργίας της οικογένειας δεν αφορά μόνο την εκτεταμένη μορφή αυτής, κυρίαρχη για την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα του πρώτου μισού του 20^{ου} αι., αλλά και πιο σύγχρονες μορφές ανάπτυξης επιχειρηματικότητας, όπως οι μικρές και μεσαίες οικογενειακές επιχειρήσεις που κατακλύζουν τον ελληνικό παραγωγικό τομέα.

Η κινητικότητα των Τσιγγάνων προέκυψε ως αναπόσπαστο τμήμα των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Αναφέρθηκε παραπάνω πως οι κατακερματισμένες αγροτικές κοινότητες της επαρχίας δεν μπορούσαν, λόγω του μικρού τους μεγέθους, να στηρίζουν τη μόνιμη παρουσία πολλών επαγγελματιών, εκτός ίσως των τεχνιτών μετάλλου, που εμφάνιζαν συχνότερα εδραία μορφή εγκατάστασης. Η κατάσταση στα αστικά κέντρα ήταν διαφορετική, καθώς το εύρος των δυνατών δραστηριοτήτων ήταν μεγαλύτερο, επιτρέποντας στους Τσιγγάνους των πόλεων τη σχετικά μόνιμη εγκατάσταση. Σε καμιά περίπτωση όμως η κινητικότητα δε συνιστούσε κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό των Τσιγγάνων. Και άλλες κατηγορίες τεχνιτών (π.χ. τεχνίτες πέτρας από την Ήπειρο, λιθοξόοι και μαρμαράδες από τις Κυκλάδες) μετακινούνταν συχνά για την άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Επίσης, το σύνολο των εργατών γης ακολουθούσε την περιοδικότητα της γεωργικής παραγωγής, μετακινούμενο διαρκώς. Στο βαθμό που οι Τσιγγάνοι δεν προσδέθηκαν παραδοσιακά στον πρωτογενή τομέα ως γεωργοί ή κτηνοτρόφοι, και δεν κατόρθωσαν την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης να ενταχθούν στη μισθωτή εργασία, η επαγγελματική περιπλάνησή τους ήταν αναμενόμενη, απηχώντας όμως αποκλειστικά λόγους οικονομικής επιβίωσης και όχι τον εξωτικό και μυστηριακό νομαδισμό που της προσήψαν οι λογής τσιγγανολόγοι.³⁹² Δεν πρέπει επίσης να μας διαφεύγει το γεγονός πως και στη σύγχρονη μετα-βιομηχανική οικονομία

³⁹¹ Σε μια ενδιαφέρουσα μελέτη (όχι όμως σε τσιγγάνικο πληθυσμό) η Πετρονώτη (1995) αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο τα δίκτυα συγγενικών σχέσεων συνδέονται με τις επαγγελματικές πρακτικές, συνιστώντας κάτι παραπάνω από απλό μηχανισμό διευθέτησης προβλημάτων που αφορούν στη δουλειά, εκτεινόμενα σε πεδίο αξιολόγησης προτύπων ζωής και μέσο εξασφάλισης κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας.

³⁹² Το φαινομενικά παράδοξο είναι πως ακόμα και στα κράτη εκείνα, όπως η Ε.Σ.Δ., που ελήφθησαν διοικητικά μέτρα για την εξασφάλιση μόνιμης εγκατάστασης, οι «κρυφές εσωτερικές μετακινήσεις μεγάλου μέρους των Τσιγγάνων συνεχίστηκαν» (Δαφέρμος, 2001, σ. 109). Αν λάβουμε υπόψη μας όμως πως οι πολιτικές αυτές ασκήθηκαν μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και για σύντομο χρονικό διάστημα (έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980), μπορούμε να υποθέσουμε πως η μεταλλαγή των διαγενεακών επαγγελματικών χαρακτηριστικών δεν είχε τον απαραίτητο χρόνο για να αποβάλει τις από αιώνες κατακτηθείσες επαγγελματικές δεξιότητες και να τις υποκαταστήσει με νέες, ιδιαίτερα δε όταν το μοντέλο του κεντρικού σχεδιασμού άφηνε διάκενα στις οικονομικές λειτουργίες, τα οποία οι Τσιγγάνοι φαίνεται πως είχαν την ευελιξία να καλύπτουν.

η μετακίνηση σημαντικού τμήματος του εργατικού δυναμικού είναι συνήθης πρακτική (κατ' ουσίαν επιβαλλόμενη από τις συνθήκες παραγωγής), είτε αυτή αφορά και πάλι τους εργάτες γης, είτε εργαζομένους στον κατασκευαστικό τομέα και τον τομέα υποδομών που ακολουθούν τις μεγάλες εργοληπτικές εταιρείες. Αφορά επίσης την εποχική απασχόληση του μεγαλύτερου τμήματος των εργαζομένων στον κλάδο του τουρισμού αλλά και ένα τμήμα των εξειδικευμένων και των ανώτερων στελεχών επιχειρήσεων εθνικής ή πολυεθνικής εμβέλειας. Η μόνη διαφοροποίηση της μετακίνησης των Τσιγγάνων έναντι όλων των άλλων μορφών είναι ότι αυτοί μετακινούνται οικογενειακά και όχι ως μεμονωμένοι εργαζόμενοι (ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM, 2006, σ. 13), κάτι που ερμηνεύεται από την προαναφερθείσα λειτουργία της οικογένειας ως βασικής παραγωγικής μονάδας, που απηχεί προ-καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, σε αντίθεση με την κατεξοχήν ατομική εμπλοκή στο χώρο της μισθωτής εργασίας.

Άμεσα συνδεδεμένο με τη λειτουργία της οικογένειας ως βασικής παραγωγικής μονάδας είναι και το θέμα της αυτοαπασχόλησης³⁹³ των Τσιγγάνων. Κυρίως όμως η αυτοαπασχόληση χαρακτήριζε τη μεγάλη μάζα των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και των πρακτικών επιβίωσης που ασκούσε η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού κατά το προ-βιομηχανικό στάδιο της οικονομικής ανάπτυξης. Αλλά και στη συνέχεια, στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αι., η απροθυμία ή η αδυναμία των Τσιγγάνων να ενταχθούν στη μισθωτή εργασία, για λόγους που θα εξηγήσουμε ακολούθως, οριοθέτησε το εύρος των επαγγελματικών τους επιλογών στο χώρο των αυτοαπασχολούμενων εργαζομένων,³⁹⁴ κάτι που ωστόσο αναδεικνύεται ως κυρίαρχη ή ισχυρή τάση στην κατηγορία των επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται, ενώ αποτελεί ένα ιδιότυπο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομικής πραγματικότητας, όπου ο αριθμός των αυτοαπασχολούμενων είναι πολύ υψηλός.³⁹⁵ Βλέπουμε, λοιπόν, πως τα υποτιθέμενα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της «τσιγγάνικης οικονομίας» σε καμιά περίπτωση δεν αφορούν κατ' αποκλειστικότητα τους Τσιγγάνους, ενώ ακόμη και στην περίπτωση που τυχόν θεωρήσουμε ως «πρόβλημα» τον εγκλωβισμό τους στον οικονομικό χώρο της οικογενειακής μετακινούμενης αυτοαπασχόλησης, αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ως δυσλειτουργικός ή πιθα-

³⁹³ Εδώ η έννοια έχει εξαιρετικά ευρύ περιεχόμενο, καθώς περιλαμβάνει όλους όσους εργάζονται υπό καθεστώς διάφορο της εξαρτημένης εργασίας.

³⁹⁴ Η μειωμένη πιθανότητα εύρεσης εξαρτημένης εργασίας ενθαρρύνει τα άτομα στη δημιουργία μιας οικογενειακής μικρο-επιχείρησης ή την παραμονή τους στην ήδη λειτουργούσα, υπό μορφή διαγενεακής επαγγελματικής διαδοχής.

³⁹⁵ Στην Ελλάδα ο ένας στους τρεις εργαζομένους (31%) είναι αυτοαπασχολούμενος, ποσοστό υπερδιπλάσιο του μέσου όρου της Ευρωζώνης που είναι ένας στους επτά. Στον πρωτογενή τομέα οι αυτοαπασχολούμενοι αποτελούν το 72% του συνόλου των εργαζομένων του κλάδου, ενώ στο εμπόριο, κλάδο που κατεξοχήν δραστηριοποιούνται οι Τσιγγάνοι, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων ανέρχεται στο 37% (Ιδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών, 2012, σ. 14).

νόν αναποτελεσματικός τρόπος οικονομικής ένταξης και σε καμία περίπτωση ιδιότυπο πολιτισμικό χαρακτηριστικό.³⁹⁶

Απομένει τώρα να προβάλουμε τα χαρακτηριστικά της «τσιγγάνικης οικονομίας» επί του προαναφερθέντος τρόπου διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, προκειμένου να φανεί το πεδίο της συνάρθρωσης ή των διενέξεών τους.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, για το μεγάλο διάστημα που κυριαρχούσαν προκαπιταλιστικές μέθοδοι οργάνωσης της παραγωγής, οι Τσιγγάνοι ήταν λειτουργικά ενταγμένοι σε αυτήν, καλύπτοντας τόσο πάγιες επαγγελματικές ανάγκες όσο και τα διάκενα που κατά περιόδους δημιουργούνταν στις οικονομικές λειτουργίες του συστήματος. Οι επαγγελματικές τους πρακτικές αποτελούσαν κατ' ουσίαν ιστορικές πρακτικές επιβίωσης που αναδεικνύονταν λειτουργικές στο εύρος του μακρού ιστορικού χρόνου και των τελούμενων αργά τεχνοοικονομικών και κοινωνικών αλλαγών. Οι αλλαγές στο χώρο της γεωργίας, που άρχισαν από τη δεκαετία του 1920, και η βαθμιαία βιομηχανική ανάπτυξη, που καθόρισαν συνδυαστικά νέα οικιστικά και κοινωνικά μοντέλα, οδήγησαν σταδιακά τους Τσιγγάνους, μαζί με τις υπόλοιπες κατηγορίες των φτωχών στρωμάτων, στα ογκούμενα αστικά κέντρα. Εκεί, κατά την τριακονταετία που ακολούθησε το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αναπτύχθηκε μια αστραπιαία διαδικασία ενσωμάτωσης των στρωμάτων αυτών στο νέο κοινωνικό σχηματισμό (Πιζάνιας, 2004, σ. 21), μέσω αποδόμησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων της προηγούμενης περιόδου και κοινωνικής ομογενοποίησής τους στο χώρο της εργασίας (κατεξοχήν της μισθωτής). Κατά τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα, η μισθωτή εργασία αναδεικνύεται ως βασικός πόρος οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των φτωχών στρωμάτων. Δυστυχώς, οι Τσιγγάνοι, παρότι ιστορικά έδειχναν πως είχαν την ευελιξία να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των καιρών, δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν σε αυτήν τη συμπίκνωση του ιστορικού χρόνου, που σε εύρος μικρότερο των δύο γενεών έπρεπε να μετασχηματίσει τα διαγενεακά χαρακτηριστικά επαγγελματικής διαδοχής που ιστορικά ακολουθούσαν. Μη έχοντας επίσης τη διορατικότητα να εντάξουν τους απογόνους τους στο εκπαιδευτικό σύστημα, που εξασφάλιζε καταρχάς κοινωνική και ακολούθως οικονομική ενσωμάτωση, στερήθηκαν και αυτόν τον πόρο κοινωνικής ένταξης και κινητικότητας, τον οποίο ο υπόλοιπος ελληνικός πληθυσμός αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό.

Επισημάνθηκε πως για το πλεονάζον εργατικό δυναμικό που δεν κατόρθωνε να ενταχθεί στο χώρο της μισθωτής εργασίας οι πιθανές διέξοδοί του ήταν η μετανάστευ-

³⁹⁶ Υπό αυτή την έννοια στεκόμαστε κριτικά απέναντι σε θεωρήσεις όπως της Λυδάκη (1997β), που ενώ αναζητά ρεαλιστικές ερμηνείες για το «ρομαντικό» στερεότυπο του Τσιγγάνου που “γυρίζει” χωρίς μόνιμη κατοικία, ζώντας ελεύθερα και χωρίς συγκεκριμένες ώρες εργασίας» (σ. 68), καταλήγει, έστω υπόρρητα, να αποδεχθεί πως «το ταξίδι ως μια πατροπαράδοτη πρακτική, συνοφασμένη και με τη μυθολογία της καταγωγής τους, φαίνεται δύσκολο να αποβληθεί από τη ζωή τους» (ό.π. σελ. 76).

ση, η απορρόφηση στο δημόσιο τομέα και, βεβαίως, η αυτοαπασχόληση μέσω της άσκησης εμπορικών δραστηριοτήτων. Η καθυστερημένη ρύθμιση του θέματος της ιθαγένειας, και ως εκ τούτου η επί μακρόν παραμονή τους στο καθεστώς των ανιθαγενών, στέρησε από τους Τσιγγάνους τη δυνατότητα της εξωτερικής μετανάστευσης,³⁹⁷ εγκλωβίζοντάς τους χωρικά (στα όρια της Ελλάδας) αλλά και οικονομικά (στο περιθώριο της επίσημης οικονομίας), ενώ την ίδια στιγμή η πολιτική τους ανυπαρξία³⁹⁸ τους απέκλειε εξ ορισμού από το δημόσιο τομέα και από την πρόσβαση στο σύστημα πελατειακών σχέσεων (Βαξεβάνογλου, 2001, σσ. 110-111). Υπό αυτές τις συνθήκες, ο χώρος του εμπορίου αναδεικνυόταν ως μόνη αλλά ταυτόχρονα και ως ευνοϊκή επιλογή, καθώς η ταχύτητα αναπτυσσόμενη οικονομία και τα δυτικότερα πρότυπα του εμπορικού καπιταλισμού, με αιχμή την αύξηση της λαϊκής κατανάλωσης, εξασφάλιζαν το ζωτικό χώρο και τις προϋποθέσεις της οικονομικής ένταξής τους. Παράλληλα, η εφαρμογή της μονοκαλλιέργειας στο μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών εκτάσεων περιόριζε κατά τόπους το εύρος των διαθέσιμων αγροτικών προϊόντων, την έλλειψη των οποίων αναλάμβανε να καλύψει το πλανόδιο εμπόριο των Τσιγγάνων, οι οποίοι διένειμαν τα προϊόντα αυτά ανά τη χώρα.³⁹⁹ Δραστηριοποιούμενοι λοιπόν σε έναν χώρο που αρχικά φαινόταν ευνοϊκός, ίσως και προνομιακός για αυτούς με βάση τη μακρά ιστορική τους εμπειρία, αξιοποίησαν την οικονομική συγκυρία και εξειδικεύτηκαν, αναπτύσσοντας ποικίλες μεθόδους πώλησης,⁴⁰⁰ αποκομίζοντας πρόσκαιρα οικονομικά οφέλη που τους ενέταξαν μεν στον οικονομικό χώρο, έστω και της παραοικονομίας,⁴⁰¹ με έναν μονοδιάστατο όμως τρόπο που τους εγκλωβίζει στην άσκηση εμπορευματικών δραστηριοτήτων, κατεξοχήν στο χώρο του γυρολογικού εμπορίου,⁴⁰² και ταυτόχρονα απέκλειε άλλες

³⁹⁷ Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση μιας ομάδας 26 Ελλήνων Τσιγγάνων, προσφύγων προερχόμενων από περιοχές της Θεσσαλίας μετά τα γεγονότα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, οι οποίοι το 1898 μετανάστευσαν παράνομα στην Αυστραλία (Stavropoulos, 2012).

³⁹⁸ Το επίθετο *πολιτικός* αξιοποιείται εδώ και με τις δυο έννοιες, την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική ομάδα συμφερόντων.

³⁹⁹ Η εικόνα του Τσιγγάνου πλανόδιου εμπόρου με το ημιφορτηγό γεμάτο κηπευτικά, και συχνά την οικογένειά του επί αυτών, πέρα από τη στερεοτυπική απεικόνιση μιας κοινωνικής ομάδας, που συμπεριλήφθηκε μάλιστα στην τελετή λήξης των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 2004, αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της ζωής στις επαρχιακές πόλεις και τα χωριά της Ελλάδας για πάνω από τρεις δεκαετίες.

⁴⁰⁰ Για τις ποικίλες στρατηγικές πώλησης που εφαρμόζουν οι Τσιγγάνοι βλ. σχετικά Βαξεβάνογλου (2001, σσ. 123-125).

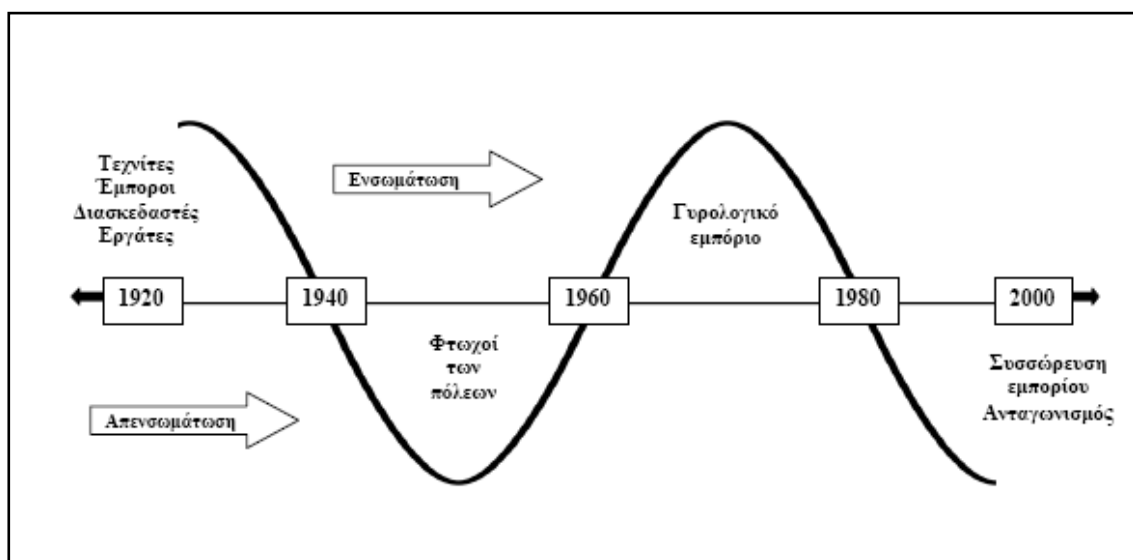
⁴⁰¹ Κατά τη Βαξεβάνογλου (ό.π., σ. 111) μέσω του περάσματος στο εμπόριο κατάφεραν «από “Τσιγγάνοι περιθωριακοί” να γίνουν “Έλληνες παραοικονομούντες”».

⁴⁰² Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Λυδάκη (1998, σ. 182), «όταν αναφέρονται στο γυρολογικό εμπόριο λένε: “η δική μας δουλειά”, “κάνει κι αυτός τη δική μας δουλειά”». Ο μονοδιάστατος προσανατολισμός στο γυρολογικό εμπόριο προέκυψε ως αποτέλεσμα συνισταμένης επίδρασης πολλών παραγόντων. Κατ'αρχάς, η άσκησή του δεν απαιτούσε την επένδυση μεγάλων ποσών για την εξασφάλιση εμπορεύματος, ενώ συχνά αυτό εξασφαλιζόταν μέσω βραχυπρόθεσμου δανεισμού από προμηθευτές εντός της κοινότητας (υψηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου που μετασχηματίζεται σε οικονομικό κεφάλαιο). Το ευμετάβλητο της εργασιακής κατάστασης και η συχνή μετακίνηση, σε συνδυασμό με την αναποτελεσματική λειτουργία των ελεγκτικών κρατικών μηχανισμών (εφορία, ασφαλιστικά ταμεία κ.λπ.) επέτρεπε την άσκηση των δραστηριοτήτων αυτών χωρίς άδεια, άρα χωρίς την καταβολή ασφαλιστικών

επαγγελματικές εκδοχές, αφού εξακολουθούσαν να παραμένουν σε μεγάλο βαθμό εκτός του συστήματος εκπαίδευσης, άρα και της μισθωτής εργασίας.

Ο τελευταίος οικονομικός τομέας που παραδοσιακά αποτελούσε πεδίο απασχόλησης για αυτούς ήταν η γεωργία και η εποχική εργασία τους ως εργάτες γης. Ωστόσο, ο περιορισμός του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις και η ανεξέλεγκτη εισροή μεταναστών δημιούργησε ένα έντονο πεδίο ανταγωνισμού ως προς τις θέσεις και τις αμοιβές και οδήγησε στην αντικατάσταση των Τσιγγάνων εργατών γης από αλλοδαπούς εργάτες, κατεξοχήν παράτυπους και για αυτό πρόθυμους να εργαστούν με μειωμένες αμοιβές και υπό εν πολλοίς αδιευκρίνιστες ή μάλλον δυσμενείς συνθήκες δουλειάς.

Σχήμα 4. Φάσεις ενσωμάτωσης- απενσωμάτωσης

Παρατηρήσαμε λοιπόν τις συναρθρώσεις και τις διενέξεις της «τσιγγάνικης οικονομίας» κατά το διάστημα διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που εκτείνονται στο εύρος της ημιτονοειδούς καμπύλης του Σχήματος 4 με επάλληλα διαστήματα οικονομικής, και συνακόλουθα κοινωνικής, ενσωμάτωσης και απενσωμάτωσης. Η αδρομερής αναφορά που θα ακολουθήσει, και θα περιλαμβάνει

και φορολογικών εισφορών, μεγιστοποιώντας έτσι τη δυνατότητα αποκόμισης κέρδους. Δευτερευόντως, η άσκηση τέτοιου είδους εμπορευματικών δραστηριοτήτων δεν απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις, άρα το χαμηλό ποσοστό εγγραμματοσύνης δεν αποτελούσε εμπόδιο. Καθώς όμως το εμπορικό κεφάλαιο στις πόλεις παρουσίαζε βαθμιαία τάσεις συσσώρευσης και τα καταστήματα λιανικού εμπορίου στην επαρχία αυξάνονταν με ταχείς ρυθμούς, ο οικονομικός χώρος των Τσιγγάνων άρχισε να περιορίζεται δραματικά. Η ανάπτυξη εξειδικευμένων μικρο-εμπορικών δραστηριοτήτων που αντιστάθμιζε την τάση συσσώρευσης και κορεσμού του εμπορίου δεν κατέστη δυνατή από τους Τσιγγάνους, αφού αυτά απαιτούσαν μεγαλύτερη επένδυση κεφαλαίων, ειδικές γνώσεις και τακτοποιημένη φορολογικά, ασφαλιστικά κ.λπ. λειτουργία, προϋποθέσεις που δύσκολα μπορούσαν να εξασφαλίσουν. Έτσι, βαθμιαία άρχισαν να υφίστανται τις συνέπειες συρρίκνωσης του λιανεμπορίου, ιδιαίτερα του γυρολογικού τομέα αυτού (Πιζάνιας, 2004, σσ. 35-36).

στοιχεία από επιλεγμένες μελέτες, εκτιμούμε πως αποτυπώνει παραστατικά τη σύγχρονη οικονομική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων.⁴⁰³

Όπως συνάγεται από τα προαναφερθέντα, η αδυναμία ή η απροθυμία των Τσιγγάνων να ενταχθούν στο χώρο της μισθωτής εργασίας προσδιόρισε σχεδόν μονοκατευθυντικά την επαγγελματική τους ένταξη στο χώρο του εμπορίου, κάτι για το οποίο συμφωνούν σχεδόν όλες οι σχετικές μελέτες που αφορούν κοινότητες Τσιγγάνων σε όλο το εύρος του ελληνικού χώρου.⁴⁰⁴ Η δραστηριοποίησή τους στον εμπορικό τομέα απηχεί τη γενικότερη στρωμάτωση του χώρου και του ανταγωνισμού της ελεύθερης αγοράς, η οποία αντανακλάται και στις εντός της κοινότητας διαβαθμίσεις. Έτσι, ο Τσιγγάνος έμπορος μπορεί να είναι εισαγωγέας, ιδιοκτήτης καταστήματος και γυρολόγος (Kozaitis, 1993 όπ. αν. στο Πολίτου, 2001, σ. 148), με επιμέρους εσωτερικές διαβαθμίσεις, καθώς όσον αφορά π.χ. τους τελευταίους «από τα τριαξονικά φορτηγά έως τα τρίκυκλα μηχανάκια με ενδιάμεσα τα πολυάριθμα αγροτικά φορτηγάκια, έχουμε διαφορές που δηλώνουν ρητά τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των Ελλήνων Τσιγγάνων» (Πιζάνιας, 2004, σ. 30). Επιτυγχάνοντας υψηλή προσαρμοστικότητα, ανέπτυξαν ένα ιδιότυπο οικονομικό σύστημα που συνδύασε τη βασισμένη στη συγγένεια οικονομική αμοιβαιότητα και τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, εντός μιας εξίσου ιδιότυπης εθνικής οικονομίας με πολλές παρα-οικονομικές δραστηριότητες (Kozaitis, 2002, σσ. 151-152). Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της *τσιγγάνικης οικονομίας* οριοθετείται στο χώρο της παρα-οικονομίας, τόσο ως συνειδητή επιλογή με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους λόγω αποφυγής καταβολής ασφαλιστικών και φορολογικών υποχρεώσεων, όσο και ως προκύπτουσα κατάσταση από την ελλιπή γνώση των

⁴⁰³ Με δεδομένο πως ο ερευνητικός χρόνος της παρούσας διατριβής άρχισε το 2008, η πλειονότητα του συγκεντρωθέντος υλικού είναι προτερόχρονη αυτού του ορίου, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη κατά το δυνατόν την επικαιροποιημένη ερευνητική παραγωγή κατά το διάστημα της έρευνας και της συγγραφής αυτής. Η ραγδαία επιδείνωση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης σχεδόν του συνόλου των Ελλήνων πολιτών από το έτος 2009 και εντεύθεν, ως αποτέλεσμα της αυστηρής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής, θεωρούμε πως επηρεάζει επί τα χείρω το σύνολο των δεικτών και οικονομικών στοιχείων που περιλαμβάνουν οι μέχρι τούδε έρευνες.

⁴⁰⁴ Στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σ. 64) το σύνολο σχεδόν των ερευνώμενων Τσιγγάνων ασκεί ελεύθερο επάγγελμα, με το 50% αυτών να ασκεί εμπορικές δραστηριότητες, ειδικότερα αυτοί που κατοικούν σε αστικές και μεγαλοαστικές περιοχές. Σε ανάλογη έρευνα του ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ.ROM (2006, σ. 64) το ίδιο ποσοστό ανέρχεται στο 40%, ενώ υπάρχουν περιοχές όπως η Κάτω Αχαΐα όπου το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού ασκεί εμπορικές δραστηριότητες. Ακόμα και όταν δεν προσδιορίζεται αριθμητικά, η εμπορική δραστηριότητα αναδεικνύεται ως κυρίαρχη, τόσο σε περιοχές κατεχοχίν μελετημένες και με μεγάλες αριθμητικές κοινότητες Τσιγγάνων, όπως η Αγία Βαρβάρα Αττικής (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 113 · Λυδάκη, 1998, σ. 181 · Πολίτου, 2001, σ. 148), τα Άνω Λιόσια (Λυδάκη, 1997β, σ. 65), το Ζεφύρι (Σταθοπούλου-Βασιλονικολού, 2003, σ. 131), το Ηράκλειο Κρήτης (Δαφέρμος, 2006, σ. 177), ο Τύρναβος, τα Φάρσαλα και η Λάρισα (Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας, 2003), έως αρκετά απομακρυσμένες και αριθμητικά περιορισμένες κοινότητες όπως οι Νεοφώτιστοι Φλώρινας (Γκουτζαμάνης, 2005, σ. 45), οι Τσιγγάνοι της Λέσβου (Μαραντζίδης, Μαυρομμάτης, & Ράπτης, 2000, σ. 737) ή ακόμα και σε μικρές ομάδες διάσπαρτες στον οικιστικό ιστό αστικών κέντρων, όπως η περίπτωση των Τσιγγάνων του καταυλισμού Γειτονιά στην περιοχή του Ολυμπιακού Σταδίου Αθηνών (Δασκαλάκη, 2005, σ. 2).

διαδικασιών επαγγελματικής αδειοδότησης ή τους αυστηρούς όρους αυτών.⁴⁰⁵ Ως αποτέλεσμα αυτών, η παράτυπη άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων, πέραν του ότι τους αφήνει διαρκώς έκθετους στους σχετικούς ελέγχους και τις ποινές των αρμόδιων ελεγκτικών υπηρεσιών, τους περιθωριοποιεί και από το σύστημα υγείας, πρόνοιας και κοινωνικής ασφάλισης,⁴⁰⁶ θέτοντας σημαντικές επισφάλειες για τις συνθήκες ζωής και την ίδια την επιβίωσή τους.

Στο επίπεδο του εξωτερικού ανταγωνισμού υφίστανται πρώτα από όλα τις διαρθρωτικές αλλαγές του ελληνικού εμπορίου που χαρακτηρίζεται από ισχυρές τάσεις κεφαλαιακής συσσώρευσης και ολιγοπωλιακό καθεστώς που διατρέχει κάθετα το πεδίο, από την εισαγωγή, τη διανομή έως και την τελική διάθεση των προϊόντων. Πέραν αυτού, αντιμετωπίζουν τον εξίσου έντονο, και πολλές φορές άνιστο, ανταγωνισμό από αλλοδαπούς εμπόρους με τους οποίους μοιράζονται τόσο το είδος των πωλούμενων προϊόντων όσο και τις πρακτικές διάθεσής τους (Τερζοπούλου & Γεωργίου, 1996, σ. 23).⁴⁰⁷

Ο χώρος της μισθωτής εργασίας δεν απορρόφησε διαχρονικά σημαντικό αριθμό Τσιγγάνων εργαζομένων και περιορίζεται σε συγκεκριμένες περιοχές και δραστηριότητες.⁴⁰⁸ Η πιο σημαντική από αυτές είναι η ιδιότητα των εργατών γης και χαρακτηρίζει

⁴⁰⁵ Οι άδειες για σταθερό υπαίθριο εμπόριο (λαϊκές αγορές, παζάρια, πανηγύρια κ.λπ.) εκδίδονται από τους δήμους σχετικά εύκολα. Αντίθετα, οι άδειες για πλανόδιο εμπόριο εκδίδονται από τις Περιφερειακές Αυτοδιοικήσεις (παλαιές Νομαρχίες) και δίδονται κατά προτεραιότητα με βάση κοινωνικά κριτήρια.

⁴⁰⁶ Βλ. υποσημείωση 357.

⁴⁰⁷ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά, μεγάλος αριθμός παλιννοστούντων από τον Πόντο της Ε.Σ.Σ.Δ., ερχόμενοι στην Ελλάδα κατέφυγαν στην πώληση της οικοσκευής τους στις λαϊκές αγορές ως πρώτη λύση εξασφάλισης εισοδήματος. Στην πορεία, εκμεταλλευόμενοι τη δυνατότητα να φέρνουν αδασμολόγητες οικοσκευές από την Ε.Σ.Σ.Δ. τις εκποιούσαν στις λαϊκές αγορές, κατά παράβαση της νομοθεσίας που απαγόρευε την άμεση εκποίησή τους. Έχοντας εξασφαλίσει οικονομικά και υψηλής ποιότητας εμπορεύματα, καθώς και την ανοχή των ελεγκτικών υπηρεσιών, αφού οι περισσότεροι δεν είχαν άδεια άσκησης επαγγέλματος, δρούσαν ανταγωνιστικά προς τους ήδη δραστηριοποιούμενους μικροπωλητές των λαϊκών αγορών. Ο δεύτερος ανταγωνιστικός πληθυσμός ήταν οι ασιατικής και αφρικανικής καταγωγής έμποροι (ως επί το πλείστον προερχόμενοι από Πακιστάν και Νιγηρία) που δραστηριοποιήθηκαν στην πώληση φθηνών προϊόντων απομίμησης (γυαλιά, ρολόγια, τηλέφωνα, συσκευές ήχου και εικόνας) καθώς και κλεψίτυπων δίσκων ήχου και εικόνας (cd και dvd), αντικείμενα εξίσου προνομιακά και για τους Τσιγγάνους γυρολόγους εμπόρους. Το τελευταίο κύμα του ανταγωνισμού προήλθε από τη ραγδαία επέκταση των κινέζικων επιχειρήσεων (κινέζικα μαγαζιά) από το 2000 και μετά, οι οποίες κάλυπταν ένα εξαιρετικά ευρύ πεδίο πώλησης προϊόντων, ευθέως ανταγωνιστικών προς αυτά που διακινούσαν οι Τσιγγάνοι.

⁴⁰⁸ Στην έρευνα του ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM (2006, σσ. 61, 99-100) παρουσιάζεται ένα ιδιαίτερα υψηλό (σε σχέση με άλλες έρευνες) ποσοστό Τσιγγάνων απασχολούμενων σε θέσεις μισθωτής εργασίας (υπό καθεστώς πλήρους ή μερικής απασχόλησης) που ανέρχεται στο 37% του συνόλου των ερωτηθέντων, αντιπροσωπεύοντας το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό του 78% των οικονομικά ενεργών κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας. Τα στοιχεία αυτά αναιρούν, κατά τους συντάκτες της έρευνας, την «κατασκευασμένη εικόνα» πως οι Τσιγγάνοι εμφανίζονται αρνητικοί στο ενδεχόμενο να απασχοληθούν σε εξαρτημένη εργασία. Η προέλευση του δείγματος της έρευνας, αποκλειστικά από μεγαλοαστικές περιοχές (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) δικαιολογεί εν μέρει το υψηλό ποσοστό τέτοιας εργασιακής σχέσης, ωστόσο η απόκλιση από τα στοιχεία άλλων ερευνών είναι σημαντική. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ευρωπαϊκή έρευνα (FRA-European Union Agency for Fundamental Rights, 2014a, σ. 16), με τους Έλληνες Τσιγγάνους να επιτυγχάνουν τον υψηλότερο βαθμό ένταξης στη μισθωτή εργασία, συγκριτικά με τους Τσιγγάνους άλλων δέκα ευρωπαϊκών χωρών που μετείχαν στην έρευνα. Όσον αφορά τώρα τη στάση τους

τους Τσιγγάνους που διαμένουν σε περιοχές με μεγάλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις.⁴⁰⁹ Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς με περιορισμένο κύκλο μετακινήσεων, οι οποίοι όμως εργάζονται κατ' αποκοπήν (μεροκάματα) και όχι υπό καθεστώς σταθερής εξαρτημένης εργασίας. Η παρουσία Τσιγγάνων εργατών σε βιοτεχνικές ή βιομηχανικές δραστηριότητες ή στο χώρο παροχής υπηρεσιών φαίνεται να είναι περιορισμένη και αφορά κυρίως αστικές περιοχές και περιοχές που παραδοσιακά είχαν αναπτυχθεί δραστηριότητες έντασης χαμηλά αμειβόμενης εργασίας που έτυχε να γειτνιάζουν με οικισμούς εγκατάστασης Τσιγγάνων⁴¹⁰ καθώς και την περιορισμένη παρουσία τους στο χώρο των οικοδομικών εργασιών. Κατά τα τελευταία έτη μικρός αριθμός Τσιγγάνων εντάχθηκε στο σύστημα της μισθωτής εργασίας ως ανειδίκευτοι εργαζόμενοι στους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, συνήθως στον τομέα της καθαριότητας (ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM, 2006, σ. 64 · ΜΟΔ Α.Ε., 2012, σ. 64).

Το γεγονός πως η ένταξη των Τσιγγάνων στη μισθωτή εργασία περιορίζεται σε ορισμένους μόνο τομείς αυτής, κυρίως χαμηλής ειδίκευσης και εποχικών δραστηριοτήτων όπως είναι οι εργασίες του αγροτικού τομέα, τούς κατέστησε ευάλωτους στον ανταγωνισμό άλλων πληθυσμιακών ομάδων, κυρίως αλλοδαπών εργαζομένων, των οποίων η φθηνότερη εργασία ενέτεινε την περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων από το σύστημα παραγωγής (Μάρκου, 2008, σ. 159). Ακόμη όμως και στις περιπτώσεις που η ένταξη αυτή επιτυγχάνεται, οι όροι πραγματοποίησής της φαίνεται να είναι ιδιαίτερα δυσχερείς για τους Τσιγγάνους, αναδεικνύοντας φαινόμενα διακρίσεων στη βάση μιας πολιτικής αμοιβών εθνοτικά διαφοροποιημένης καθώς και μιας έμφυλης διάκρισης εις βάρος των Τσιγγάνων γυναικών. Την ίδια όμως στιγμή που οι θέσεις εργασίας και οι αμοιβές των Τσιγγάνων συμπιέζονται από την παρουσία και τον ανταγωνισμό των αλλοδαπών εργαζομένων, ταυτόχρονα υφίστανται διάκριση στις μισθολογικές τους απολαβές συγκρινόμενοι και με τους ημεδαπούς. Το γεγονός των χαμηλών αμοιβών για

απέναντι στη σταθερή απασχόληση (μόνιμο εργοδότη) η έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σσ. 139-140) εμφανίζει πολύ υψηλά ποσοστά προτίμησης της μισθωτής εργασίας ιδιαίτερα στους εργάτες γης, τους γυρολόγους, τους εργάτες και τους μικροπωλητές.

⁴⁰⁹ Π.χ. στην περιοχή του Τυρνάβου απασχολούνται ως εργάτες γης το 26% των Τσιγγάνων της περιοχής, στα Φάρσαλα το 30%, στη Νέα Σμύρνη Λάρισας το 21% (Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας, 2003) ενώ στους Σοφάδες Καρδίτσας παρατηρείται ένας σχεδόν μονοκατευθυντικός προσανατολισμός, με ποσοστό της τάξης του 80% του ενεργού πληθυσμού των Τσιγγάνων να απασχολούνται ως εργάτες γης (Μαραντζίδης κ. συν., 2000, σ. 739). Στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν (2004, σ. 134) της οποίας το δείγμα υποκειμένων προέρχεται από νομούς με σημαντική ανάπτυξη στον αγροτικό τομέα, το ποσοστό αποκλειστικής απασχόλησης με τη γεωργία ανέρχεται στο 28%, περιλαμβάνοντας και ένα μικρό μέρος αγροτών που κατέχουν ιδιόκτητες εκτάσεις. Σε αντίστοιχες παρατηρήσεις προβαίνει και η μελέτη της ΜΟΔ Α.Ε. (2012) για πολλές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.

⁴¹⁰ Π.χ. στην περιοχή του Ηφαίστου (Καλκάντζα) Κομοτηνής παρατηρείται σημαντική απασχόληση Τσιγγάνων ως φορτοεκφορτωτών, ενταγμένων μάλιστα σε σχετικό σωματείο που έχουν ιδρύσει, ενώ αρκετοί δουλεύουν στα δημοτικά σφαγεία που βρίσκονται κοντά στον οικισμό (Μαυρομμάτης, 2004, σ. 106).

τους Τσιγγάνους εργαζομένους καταγράφεται συχνά στις διάφορες μελέτες και γενικές αναφορές για αυτούς, ωστόσο η απουσία ειδικών μελετών που με οικονομετρικά εργαλεία θα μπορούσαν να αποτυπώσουν και να ερμηνεύσουν την κατάσταση αυτή τείνει να παγιώσει την ερμηνεία της διαφοροποιημένης αμοιβής των Τσιγγάνων ως συνάρτηση αποκλειστικά των ελλিপών επαγγελματικών τους προσόντων.

Ο Drydakis (2008), στην πρώτη ελληνική μελέτη που αξιοποίησε οικονομετρικά εργαλεία για τον εντοπισμό και την ερμηνεία των μισθολογικών διακρίσεων εις βάρος των Τσιγγάνων που είναι ενταγμένοι στην ελληνική αγορά εργασίας, προβαίνει σε ορισμένες ιδιαίτερα χρήσιμες διαπιστώσεις. Αφού αναλύει μια σειρά μεταβλητών, όπως ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, εκπαιδευτικοί τίτλοι, εργασιακή εμπειρία, γλωσσομάθεια και διάφορες άλλες δεξιότητες, προβαίνει στη σύγκριση των στοιχείων αυτών μεταξύ Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων εργαζομένων. Αποτυπώνοντας τα στοιχεία αυτά υπό μορφή ανθρώπινου κεφαλαίου, επιδιώκει την αξιοποίηση της ομώνυμης θεωρίας για την ερμηνεία των μισθολογικών διαφοροποιήσεων εις βάρος των Τσιγγάνων εργαζομένων, οι οποίοι φέρεται να αμείβονται κατά 16,4% χαμηλότερα συγκριτικά με τους μη-Τσιγγάνους εργαζομένους ίδιων προσόντων. Στο βαθμό λοιπόν που οι μεταβλητές του ανθρώπινου κεφαλαίου εξισορροπούνται και δεν είναι ικανές να εξηγήσουν τις διαφορές αμοιβών μεταξύ Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων, οτιδήποτε προκύπτει ως διαφορά ερμηνεύεται γενικώς ως απόδειξη διάκρισης (ό.π., σ. 19). Ανατρέχοντας στη βιβλιογραφία σχετικά με τις διακρίσεις στην εργασία στη βάση της εθνοτικής καταγωγής, παραθέτει ως ερμηνευτικό πλαίσιο την *αποστροφή προς τη μειονότητα* (distaste for the minority) και τις *στατιστικές διακρίσεις* (statistical discrimination)⁴¹¹ από την πλευρά των εργοδοτών. Το ερμηνευτικό πλαίσιο συγκλίνει στη διαμόρφωση μιας περίπτωσης που τελικώς λειτουργεί στη βάση της αυτοεκπληρούμενης προφητείας: Η αποστροφή των εργοδοτών προς τους Τσιγγάνους εργαζομένους και η πεποίθησή τους πως αυτοί υστερούν στον τομέα της παραγωγικότητας, της ακρίβειας και της συνέπειας λειτουργεί ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία για τους Τσιγγάνους, που απογοητευμένοι από τις εις

⁴¹¹ Η υπόθεση της αποστροφής προς τη μειονότητα θεμελιώνεται στην ιδέα πως οι εργοδότες διατηρούν μια σχετική φυσική ή κοινωνική απόσταση από ορισμένες ομάδες εργαζομένων, θεωρώντας πως οι συνάδελφοι αυτών ή οι πελάτες τους αποφεύγουν τις συναλλαγές με τους μειονοτικά οριζόμενους εργαζομένους. Αντί λοιπόν να θεμελιώνεται στην παραδοχή πως ένας εργοδότης εξετάζει μόνο την παραγωγικότητα των υπαλλήλων του και το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών από αυτούς, η υπόθεση αυτή ενσωματώνει στον καθορισμό των αμοιβών χαρακτηριστικά όπως στάσεις, προκαταλήψεις και στερεότυπα απέναντι στους Τσιγγάνους, που σε καμιά περίπτωση δε συνδέονται με την παραγωγικότητα. Η θεωρία των στατιστικών διακρίσεων θεμελιώνεται στην υπόθεση πως η άνιση μεταχείριση είναι αποτέλεσμα της επιδίωξης μεγιστοποίησης τους κέρδους εκ μέρους του εργοδότη, ο οποίος στηρίζεται σε αβέβαιες και ελλιπείς πληροφορίες για την παραγωγικότητα, αξιοπιστία και ικανότητα των Τσιγγάνων εργαζομένων. Η πεποίθηση των εργοδοτών πως οι Τσιγγάνοι εργαζόμενοι είναι λιγότερο παραγωγικοί αρκεί ως προϋπόθεση για την υιοθέτηση εκ μέρους τους μιας πολιτικής μόνιμης εις βάρος τους απόκλισης αμοιβών (Drydakis, 2011, σσ. 10-11). Όλα αυτά βέβαια συνιστούν πρακτικές διάκρισης εναντίον τους, που αποτυπώνονται και ερευνητικά με το 67% των Ελλήνων Τσιγγάνων να δηλώνει ότι έχει γίνει δέκτης διακρίσεων στη βάση της εθνοτικής τους διαφοροποίησης (FRA-European Union Agency for Fundamental Rights, 2014a, σ. 28).

βάρος τους διακρίσεις δεν επενδύουν στην ανάπτυξη των εργασιακών τους δεξιοτήτων. Σε κάθε περίπτωση βέβαια, πίσω από κάθε ανάλογη εργοδοτική επιλογή, πέραν των όποιων υπαρχουσών προκαταλήψεων και στερεοτυπικών εικόνων, πρέπει να συνυπολογιστεί και η επιδίωξη εκ μέρους των εργοδοτών της μεγιστοποίησης του κέρδους, μέσω της μείωσης των αμοιβών των εργαζομένων (ό.π. σσ. 22-23).

Η άλλη πτυχή των διακρίσεων εις βάρος των Τσιγγάνων στην αγορά εργασίας αφορά τις Τσιγγάνες γυναίκες, οι οποίες υφίστανται ένα καθεστώς τριπλής διάκρισης: α) στη βάση του εθνοτικού ή πολιτισμικού τους *τσιγγάνικου* χαρακτηρισμού, β) στη βάση των έμφυλων διακρίσεων της αγοράς εργασίας εις βάρος των γυναικών και γ) στη βάση της υποδεέστερης θέσης τους εντός της ίδιας της τσιγγάνικης κοινότητας που είναι πατριαρχικά προσανατολισμένη (Drydakis, 2011, σ. 9). Εξειδικεύοντας την προαναφερθείσα μελέτη, που με οικονομετρικά εργαλεία κατέδειξε τη μισθολογική διαφοροποίηση εις βάρος των Τσιγγάνων εργαζομένων, μη-ερμηνεύσιμη υπό το πλαίσιο της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, ο Drydakis (ό.π.) εντοπίζει αντίστοιχη διαφοροποίηση και για τις Τσιγγάνες γυναίκες εργαζόμενες που στο 66% των ερευνηθεισών περιπτώσεων είναι μη-ερμηνεύσιμο, επιτρέποντας τη σύνδεσή του με πρακτικές εις βάρος τους διάκρισης αλλά και με δυνητικά μη-παρατηρήσιμες άλλες μεταβλητές (ό.π., σ. 26). Συμπληρώνει δε τα συμπεράσματά του, εισάγοντας και έναν ακόμα λόγο για τη διαφοροποίηση των αμοιβών, που είναι ο εγκλωβισμός των Τσιγγάνων εργαζομένων σε *μειονοτικά κυριαρχούμενες εργασίες* (minority-dominated), ακόμα κι όταν τα χαρακτηριστικά ανθρώπινου κεφαλαίου που διαθέτουν τους επιτρέπουν θεωρητικά την πρόσβαση στις θέσεις δουλειάς υψηλότερου κύρους και απολαβών (εργασίες *λευκού κολάρου*) (ό.π., σ. 12).⁴¹²

Συγκεφαλαιώνοντας, το καθεστώς άσκησης μισθωτής εργασίας για τους Τσιγγάνους χαρακτηρίζεται από: α) μισθολογικές διακρίσεις εις βάρος τους για την εκτέλεση της ίδιας εργασίας, β) διαφοροποίηση στα επίπεδα της απασχόλησης, με τους Τσιγγάνους να φέρουν σε δυσανάλογο μερίδιο το βάρος της ανεργίας⁴¹³ και γ) επαγγελματι-

⁴¹² Η διαφοροποίηση των αμοιβών εις βάρος των Τσιγγάνων εργαζομένων εμφανίζει και μια εσωτερική κλιμάκωση, καθώς είναι μεγαλύτερη στις ανειδίκευτες εργασίες και βαίνει μειούμενη στον τομέα των υπηρεσιών και στις εργασίες *λευκού κολάρου*. Επίσης, είναι μικρότερη για τις Τσιγγάνες με τριτοβάθμια εκπαίδευση καθώς και σημαντικά μεγαλύτερη στον ιδιωτικό τομέα παρά στο δημόσιο, κάτι που ερμηνεύεται από τη θεωρία της αποστροφής προς τη μειονότητα και τις στατιστικές διακρίσεις που χαρακτηρίζουν τους ιδιώτες εργοδότες, όχι όμως και το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του δημόσιου τομέα (Drydakis, 2011, σ. 5).

⁴¹³ Σχεδόν σε όλες τις σχετικές έρευνες το ποσοστό ανεργίας των Τσιγγάνων είναι πολλαπλάσιο του δείκτη ανεργίας που χαρακτηρίζει το μέσο όρο της χώρας. Καταγράφονται λοιπόν ποσοστά που ξεκινούν από το 15% και εκτείνονται έως τη σχεδόν καθολική ανεργία σε ορισμένες από τις περιοχές που περιλαμβάνει η έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σσ. 64, 126). Αντίστοιχη είναι η εικόνα και στην έρευνα του ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM (2006, σ. 60) που καταγράφει ένα γενικό ποσοστό της τάξης του 55%. Στις αγροτικές περιοχές της Λάρισας το ποσοστό περιορίζεται μεταξύ 10-20% (Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας, 2003). Στις περιοχές που περιλαμβάνει η έρευνα της ΜΟΔ Α.Ε. (2012), η ανεργία χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, με τιμές που εκτείνο-

κές διακρίσεις μέσω του περιορισμού άσκησης συγκεκριμένων κατηγοριών επαγγελματιών⁴¹⁴ και του εγκλωβισμού τους στο χώρο των χαμηλά αμειβόμενων θέσεων εργασίας.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στο καθεστώς εργασιακής ένταξης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως οι οικονομικές τους δραστηριότητες χαρακτηρίζονται από υψηλή πολυ-λειτουργικότητα που αφορά στον τύπο, τον τόπο και το χρόνο επιτέλεσης της εργασίας όσο και στη δυνατότητα εντατικοποίησης αυτής μέσω ευέλικτων εργασιακών σχημάτων που επιτρέπει ο καταμερισμός της εργασίας εντός της οικογένειας (Δασκαλάκη, 2005, σ. 3). Αυτή η πολυ-λειτουργικότητα μπορεί να εμφανίζεται τόσο εντός του ίδιου οικονομικού τομέα, στο εύρος του τόπου και του χρόνου (π.χ. ο γυρολόγος έμπορος που πωλεί φυτά και έπιπλα κήπου την άνοιξη και το καλοκαίρι, μπορεί να εμπορεύεται χαλιά ή είδη προικός το φθινόπωρο, ενώ ευκαιριακά να πωλεί π.χ. ξυλοκάρβουνα την περίοδο του Πάσχα ή χαρταετούς στις απόκριες, ενώ ταυτόχρονα να είναι λήπτης προνοιακών επιδομάτων) όσο και διαμέσου των οικονομικών τομέων (π.χ. τα ίδια άτομα που κατά τις περιόδους των αγροτικών εργασιών απασχολούνται ως εργάτες γης, στα μεσοδιαστήματα να ασχολούνται με το γυρολογικό εμπόριο, τη συλλογή ανακυκλώσιμων υλικών κ.λπ.). Η Marlene Sway (1998, όπ. αναφ. στο Καραθανάση, 2000, σσ. 201-202) προσδιορίζει την πολυ-λειτουργικότητα των οικονομικών πρακτικών των Τσιγγάνων ως φυσικές πρακτικές επιβίωσης που στηρίζονται:

- i. Στη συχνή μετακίνηση·
- ii. Στην εκμετάλλευση πόρων που δεν έχουν άμεση αξία χρήσης·

νται από 55-90% σε επιλεγμένους καταυλισμούς. Στην εν λόγω έρευνα όμως καταγράφεται και η περίπτωση ενός οικισμού της Νέας Καρυάς Καβάλας με χαμηλό ποσοστό ανεργίας (που ωστόσο δεν διευκρινίζεται) και αφορά μόνιμα εγκατεστημένους Τσιγγάνους, οικιστικά και κοινωνικοοικονομικά ενταγμένους, εργαζόμενους σε σταθερή βάση και με ικανοποιητικά εισοδήματα. Η σύγκριση με δεύτερη ομάδα Τσιγγάνων στην ίδια ακριβώς περιοχή, που όμως κατοικούν σε πρόχειρα καταλύματα καταυλισμού και δεν έχουν σταθερή εργασία, καταδεικνύει την αλληλένδετη σχέση οικιστικής, οικονομικής και κοινωνικής ένταξης (ό.π., σσ. 40-46). Το γεγονός πως η πλειονότητα των σχετικών ερευνών έχει πραγματοποιηθεί σε χρόνο πρότερο της περιόδου οικονομικής κρίσης των ετών 2010-2015, το αποτέλεσμα της οποίας είναι σχεδόν ο τριπλασιασμός του ποσοστού ανεργίας στο γενικό πληθυσμό της χώρας, μας οδηγεί στην υπόθεση πως και στην περίπτωση των Τσιγγάνων πρέπει να έχει υπάρξει σχετική επιδείνωση. Βέβαια, ο εγκλωβισμός των Τσιγγάνων σε επαγγελματικές δραστηριότητες εκτός του πλαισίου της τυπικής εργασίας και σε τομείς που δεν προτιμώνται από τους μη-Τσιγγάνους εργαζόμενους ενδεχομένως να λειτουργεί ανασχετικά στην ανάλογη αύξηση του ποσοστού ανεργίας τους. Ωστόσο, στο σημείο αυτό απαιτείται να προβούμε σε μια διαπίστωση. Η έννοια της ανεργίας είναι μια σύγχρονη έννοια και προσδιορίζεται μόνο με βάση τον καπιταλιστικό τρόπο διεύθετης των επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Υπό αυτήν την έννοια «οι προκαπιταλιστικές μορφές επαγγελματικής δραστηριότητας που γνωρίζουν οι περισσότεροι Τσιγγάνοι δεν αντιστοιχούν στις σύγχρονες έννοιες της εργασίας αλλά ούτε και της ανεργίας», προσιδιάζοντας περισσότερο με τον αγώνα της καθημερινής επιβίωσης, τις δουλειές, του ατομικού και οικογενειακού χρόνου που ικανοποιούσε ιστορικά τις ανάγκες της καθημερινής επιβίωσης (Βαξεβάνογλου, 2004, σ. 58).

⁴¹⁴ Σύμφωνα με τους Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σ. 64) το 45% των Τσιγγάνων ασκεί επάγγελμα που κατά κανόνα δεν ασκείται από μη-Τσιγγάνους.

- iii. Στην αποφυγή του διαχωρισμού του φύλλου στον καταμερισμό εργασίας·
- iv. Στη αποφυγή των ορίων ηλικίας στον καταμερισμό εργασίας·
- v. Στην εξάσκηση περισσότερων του ενός επαγγελμάτων.

Η πολυ-λειτουργικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων των Τσιγγάνων συνιστά κατ' ουσίαν ένα *υβριδικό* μοντέλο οικονομικής ενσωμάτωσης, άθροισμα επιμέρους πρακτικών επιβίωσης που συναρθρώνονται στο επίπεδο της οικογένειας ως χαρακτηριστικά παραγωγικής πολυ-ειδίκευσης.⁴¹⁵ Η αδυναμία όμως των Τσιγγάνων να εισέλθουν σε προσοδοφόρους χώρους οικονομικών δραστηριοτήτων της τυπικής οικονομίας και τα πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας που υφίστανται, έχουν ως αποτέλεσμα το πεδίο της συνάρθρωσης των δραστηριοτήτων τους πολλές φορές να περιλαμβάνει δραστηριότητες εξωπαραγωγικές (π.χ. επαιτεία),⁴¹⁶ επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία (π.χ. καύση καλωδίων)⁴¹⁷ ή τέλος εξολοκλήρου παράνομες (π.χ. πώληση ναρκωτικών, αποξήλωση καλωδίων ηλεκτρικών δικτύων, μετασχηματιστών κ.λπ.).⁴¹⁸

2.2.2.3 Η στεγαστική κατάσταση των Τσιγγάνων: από τις γειτονιές των φτωχών στα γκέτο;

Στη σχετική ενότητα για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό⁴¹⁹ επισημάνθηκε η σχέση του χώρου με τις διεργασίες περιθωριοποίησης και εντοπίστηκαν τόσο τα φυσικά χαρακτηριστικά των περιοχών των φτωχών όσο και τα κοινωνικά φαινόμενα και οι μετασχηματισμοί που εμφανίζονται σε αυτές, καθώς ο χώρος αντιμετωπίζεται ως δομημένη αλλά και ως δομούσα κατηγορία που εγκλείει την ετερότητα ως καταδίκη

⁴¹⁵ Η πολυ-ειδίκευση συνιστά χαρακτηριστικό της νέας εκδοχής της καπιταλιστικής διαδικασίας εργασίας μέσω της αντιφατικής ταυτόχρονης ανάπτυξης της με την απο-ειδίκευση (υπέρμετρη τυποποίηση) (Ιωαννίδης & Μαυρουδέας, 1999, σ. 11).

⁴¹⁶ Βλ. σχετ. Δαφέρμος (2006, σ. 179), Λυδάκη (1997β, σ. 73).

⁴¹⁷ Η άνοδος της τιμής των μετάλλων, ιδιαιτέρως του χαλκού, ανέδειξε σε επικερδές εγχείρημα την καύση ηλεκτρικών καλωδίων και ελαστικών αυτοκινήτων για την αφαίρεση του μεταλλικού οπλισμού τους. Σύμφωνα με δημοσιεύματα του τύπου, σε πολλούς καταυλισμούς Τσιγγάνων εκτελούνται τέτοιες δραστηριότητες, οι οποίες θεωρούνται εξαιρετικά επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία καθώς κατά την καύση παράγονται διοξίνες και φουράνια, ουσίες ιδιαίτερα τοξικές ακόμη και σε απειροελάχιστες ποσότητες (Τζαναβάρα, 2011).

⁴¹⁸ Ενδεικτική για το πρόβλημα της διακίνησης ναρκωτικών σε ορισμένους συνοικισμούς Τσιγγάνων είναι η αναφορά των Αγγελοπούλου και Μπαρτζώκα-Τσιόμπρα (2011, σ. 9) για την περιοχή του Δενδροποτάμου Θεσσαλονίκης. Η αποξήλωση καλωδίων ηλεκτρικών δικτύων, ακόμη δε και μετασχηματιστών της Δ.Ε.Η. είναι ένα πρόσφατο θέμα που έχει εν πολλοίς συνδεθεί (τόσο από τα Μ.Μ.Ε. όσο και από τις διοικητικές αρχές) με τους Τσιγγάνους. Ο ρόλος των Τσιγγάνων στη διαδικασία συλλογής ανακυκλώσιμων υλικών, ιδιαιτέρως scrap μετάλλου, είναι ιδιαίτερα σημαντικός, όμως καθώς φαίνεται, τουλάχιστον από τα δημοσιεύματα του τύπου, ομάδες Τσιγγάνων συνδέονται με την επονομαζόμενη «μαφία του χαλκού» που αφαιρεί αντικείμενα μεγάλης μεταλλικής μάζας και τα διοχετεύει σε παράνομα χυτήρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Σκριβάνος, 2012).

⁴¹⁹ Βλ. ενότητα 1.6.1.1-*Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: αναζητώντας την αιτιώδη συνάφεια*.

(Γιαλούρη, 2010). Στην περίπτωση που εξετάζουμε, ο χώρος φαίνεται πως εγκλείει την ετερότητα ως καταδίκη, αφού σε όλες σχεδόν τις σχετικές μελέτες αποτυπώνονται οι υποβαθμισμένες συνθήκες στις περιοχές κατοικίας και στα ενδιατήματα των Τσιγγάνων, που απέχουν κατά πολύ από τις επικρατούσες συνθήκες για τον υπόλοιπο πληθυσμό της χώρας.⁴²⁰ Όπως όμως σημειώθηκε και προηγουμένως, κάθε αναφορά στα οικονομικά, κοινωνικά και βέβαια και στα χαρακτηριστικά στέγασης του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας οφείλει να λάβει υπόψη της τη θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό και με βάση αυτή να επιχειρήσει να ερμηνεύσει τα όποια ευρήματα, καθώς έντονος είναι ο κίνδυνος επηρεασμού από την κυρίαρχη εικόνα για αυτούς και άκριτης προβολής επί της στεγαστικής τους κατάστασης των στερεοτυπικά διαμορφωμένων ερμηνειών.

⁴²⁰ Τα ποσοτικά στοιχεία που αφορούν στη στεγαστική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα δεν είναι ακριβή. Οι μόνες μελέτες που αφορούν στο σύνολο της χώρας είναι το 1999 από τη Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας, Οικισμού και Στέγασης (Δ.Ε.Π.Ο.Σ.) με τίτλο «Μελέτη σχεδίου προγράμματος για την αντιμετώπιση των άμεσων οικιστικών προβλημάτων των Ελλήνων Τσιγγάνων» που αφορά στοιχεία των ετών 1996-1999, η «Πανελλαδική απογραφική μελέτη διερεύνησης κοινωνικών, οικιστικών συνθηκών και αναγκών των Ελλήνων Τσιγγάνων πολιτών» από το Διαδημοτικό Δίκτυο για την Υποστήριξη των Ελλήνων Τσιγγάνων που εκδόθηκε το 2000 και η πλέον πρόσφατη μελέτη του 2008 που εκπονήθηκε από την ΕΥΡΩΔΙΑΣΤΑΣΗ Α.Ε. και την αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία Οικοκοινωνία με τίτλο «Μελέτη για την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης των Ρομά στην Ελλάδα, απολογισμός δράσεων και εκπόνηση σχεδίου δράσης για την 4^η προγραμματική περίοδο» και αφορούσε στοιχεία της περιόδου 2007-2008. Ο τομέας της στέγασης αναδεικνύεται σε κυρίαρχο θέμα και στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004) που έχει αντιπροσωπευτική κάλυψη περιοχών της χώρας, καθώς και σε όλες τις τοπικές μελέτες για τους Τσιγγάνους, είτε ως μια εκ των παραμέτρων που ερευνώνται (συνηθέστερα μαζί με την οικονομική και εκπαιδευτική τους κατάσταση) είτε ως απόλυτη θεματική εξειδίκευση (βλ. ενδεικτικά τη σχετική μελέτη της Καραθανάση για τους Τσιγγάνους της Θήβας). Το ευρύτερο θέμα του χωρικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων και της σχέσης του με τον κοινωνικό αποκλεισμό αναδεικνύεται πρόσφατα και σε ερευνητικές εργασίες στα πλαίσια προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών σχετικών πολυτεχνικών τμημάτων. Βλ. ενδεικτικά Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο (1998), Τσεβρένη (2003). Τα στοιχεία των ερευνών δείχνουν παγίωση της εδραιώσεως των Τσιγγάνων με το 70% αυτών να διαμένουν σε μόνιμα ενδιατήματα, τα οποία όμως υστερούν στο επίπεδο της κατασκευαστικής ποιότητας, των διαθέσιμων χώρων, των υγειονομικών υποδομών και του απαραίτητου εξοπλισμού, αναδεικνύοντας τη στεγαστική κατάσταση ως το πρωταρχικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι Τσιγγάνοι. Για μια σύντομη επισκόπηση των ποσοτικών χαρακτηριστικών του στεγαστικού προβλήματος των Τσιγγάνων της χώρας βλ. HLHR-KEMO/ i-RED (2009, σσ. 33-36) και Μάρκου (2008, σσ. 155-158). Στο σημείο αυτό αισθανόμαστε την ανάγκη να επαναλάβουμε την ακόλουθη επισήμανση. Πολλά από τα χαρακτηριστικά κατοικίας των Τσιγγάνων που φαντάζουν τόσο παράταιρα και τόσο ελλειμματικά στις μέρες μας (π.χ. ο ενιαίος χώρος του ενδιατήματος, η απουσία εγκαταστάσεων υγιεινής, κεντρικής θέρμανσης και ύδρευσης εντός της οικίας) αποτελούσαν το κυρίαρχο μοντέλο ενδιατήσεως για το μεγαλύτερο μέρος του προπολεμικού αγροτικού πληθυσμού της Ελλάδας, καθώς και των εργατικών συνοικιών των δεκαετιών του 1940 και του 1950 στην Αθήνα και τις άλλες μεγαλουπόλεις. Παραθέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα, όπου Έλληνας πανεπιστημιακός με βιωματικό τρόπο παρουσιάζει τις εικόνες της αγροτικής επαρχίας της Ηπείρου κατά τη δεκαετία του 1960, για να τονίσουμε πόσο κοντά στα καθολικά ισχύοντα για τον ελληνικό πληθυσμό του πρόσφατου παρελθόντος είναι και τα σύγχρονα στεγαστικά χαρακτηριστικά μεγάλης μερίδας του Τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας. Επισημαίνει λοιπόν ο συγγραφέας: «Αν, λοιπόν, στη δεκαετία του '60 ερχόταν κάποιος (...) και περνούσε μόνο μία ημέρα της ζωής του στον αγροτικό περίγυρο της εποχής, θα παρατηρούσε αξιοσημείωτα πράγματα. Τα σπίτια δεν είχαν τη γνωστή διαρρύθμιση των χώρων σε σαλόνι, κουζίνα, υπνοδωμάτια και λουτρό, τουαλέτες εσωτερικές δεν υπήρχαν και είναι αμφίβολο αν υπήρχαν και εξωτερικές. Όταν όλες οι λειτουργίες του σαλονιού, της κουζίνας και του υπνοδωματίου γίνονται σε έναν και μόνο ενιαίο χώρο, ο οποίος ονομάζεται "το σπίτι", οι επιμέρους λέξεις που παραπέμπουν στους αντίστοιχους χώρους είναι για ένα παιδί λέξεις εξωτικές, λέξεις που μυρίζουν πρόοδο και πολιτισμό» (Γκότοβος, 2004α, σ. 2).

Ως αρχικό λοιπόν πλαίσιο θεώρησης της στεγαστικής κατάστασης των Τσιγγάνων λαμβάνουμε τη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος εξελικτικά πραγματώθηκε στη χωρική του διάσταση μέσω της αντίθεσης πόλης και υπαίθρου, καθώς η οικονομία της πρώτης σταδιακά απορροφούσε το πλεονάζον κοινωνικό προϊόν της τελευταίας, μέρος του οποίου αποτελούσαν και οι Τσιγγάνοι (Φραγκόπουλος, 2008, σσ. 11, 13). Στο εσωτερικό των πόλεων, η ίδια διαδικασία διαμόρφωνε διαφορετικούς χώρους ενδιαίτησης που αντανakλούσαν τις θέσεις των υποκειμένων στο σύστημα παραγωγής. Η άνιση ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας συνδεόταν με άνιση ανάπτυξη του χώρου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις χωρικής διαφοροποίησης. Έτσι, η κοινωνική πόλωση εξασφάλιζε καταρχάς τις προϋποθέσεις χωρικής πόλωσης και περιορισμού των Τσιγγάνων, που αποτελούσαν τμήμα του ευρύτερου μωσαϊκού των φτωχών, σε περιοχές κατοικίας *τράνζιτ* (transit areas) που περιελάμβαναν τις υποβαθμισμένες γειτονιές των πόλεων (Robson, Lymperopoulou, & Rae, 2009, σ. 5). Βέβαια, ο χωρικός διαμοιρασμός των πόλεων δεν είναι καινοφανής διαπίστωση, ούτε η θέση των Τσιγγάνων σε αυτόν, αφού ήδη από τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας μεγάλο τμήμα του τσιγγάνικου πληθυσμού ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι σε διακριτές συνοικίες (μαχαλάδες) στις παρυφές των πόλεων. Ενώ όμως κατά το στάδιο αυτό ο διαχωρισμός αντανakλούσε περισσότερο εθνο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά,⁴²¹ ο στεγαστικός διαχωρισμός στις βιομηχανικές πόλεις απηχούσε περισσότερο λειτουργικά χαρακτηριστικά που απέρρεαν από τη θέση των υποκειμένων στον καταμερισμό της εργασίας.

Η συγκέντρωση των Τσιγγάνων στις πόλεις τούς οδήγησε στην επιλογή μεταξύ δύο τρόπων εγκατάστασης: α) σε περιοχές που ήδη κατοικούσαν συγγενείς ομάδες και είχαν αναπτύξει χαρακτηριστικά *εδαφοκυριαρχίας*⁴²² επί αυτών και β) στην αναζήτηση ελεύθερων περιοχών για εγκατάσταση, αφού δεν κατείχαν ιδιόκτητη γη. Ο σχεδόν μονοεπαγγελματικός χαρακτήρας των οικονομικών τους δραστηριοτήτων στο πλανόδιο εμπόριο τούς οδηγούσε σε οικονομική ετεροεξάρτηση, άρα και σε συνεχή μετακίνηση για την εξασφάλιση της απαραίτητης πελατείας. Τα χαρακτηριστικά αυτά, σε συνδυασμό με την οικονομική τους ένδεια, προσδιόρισαν εν πολλοίς το αρχικό μοντέλο της

⁴²¹ Ο Marcuse (2003, σ. 272) σημειώνει πως οι πολιτισμικές διαφοροποιήσεις συχνά λειτουργούν νομιμοποιητικά για να αποκρύψουν ιεραρχικά επιβαλλόμενες, άκαμπτες και κοινωνικά καθορισμένες πολιτικές αποκλεισμού στη βάση της «φυλής» ή της κοινωνικής τάξης, που δεν είναι συμβατές με τη δημοκρατική λειτουργία των κοινωνιών.

⁴²² Η *εδαφοκυριαρχία* μιας ομάδας ως όρος περιλαμβάνει μια συγκεκριμένη έκταση που βρίσκεται στην κυριότητα της ομάδας και χρησιμοποιείται από αυτήν, αλλά εμπεριέχει και το ένστικτο της φυσικής επιβίωσης μέσω της άντλησης φυσικών πόρων. Πρόκειται λοιπόν για ζώνες οικονομικής δραστηριότητας και επιρροής. Ως έννοια συνδέεται με την *εδαφικότητα*, που αφορά τις κοινωνικές στρατηγικές που αναπτύσσονται με στόχο τον έλεγχο και τη διατήρηση της κοινωνικής δομής μέσω του ελέγχου του χώρου προς εξασφάλιση της επιβίωσης της ομάδας (Καραθανάση, 1996, σσ. 29-32). Η συγκέντρωση των ανθρώπων με κοινή εθνοτική ή γεωγραφική προέλευση σε μια περιοχή κατοικίας είναι χαρακτηριστικό τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής μετανάστευσης, στην προσπάθεια των ατόμων να δημιουργήσουν ομοιογενείς θύλακες που θα τους βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικότερα τις προκλήσεις της νέας πραγματικότητας.

στεγαστικής τους κατάστασης, τόσο χωροθετικά όσο και σε επίπεδο κελύφους κατοικίας, συνθέτοντας το *τσιγγάνικο κατοικείν*.⁴²³ Χωροθετικά οι περιοχές στις οποίες εγκαταστάθηκαν ήταν οι πλέον υποβαθμισμένες και περιθωριοποιημένες,⁴²⁴ με υψηλή οικιστική πυκνότητα, κοντά σε χώρους απόθεσης απορριμμάτων, κοίτες ποταμών και ρέματα, βιομηχανικές περιοχές, οδικούς κόμβους, σε δημόσιες εκτάσεις χωρίς χρήση ή σε ιδιωτικές εκτός ρυμοτομικών σχεδίων και με συχνά ακαθόριστο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Η απουσία δικτύων υποδομών (ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτροδότησης και δημόσιου φωτισμού, προσβασιμότητα δρόμων, μελέτη κοινόχρηστων χώρων κ.λπ.) καθιστούσε τις περιοχές αυτές ακατάλληλες για οίκηση, ενώ η οικειοποίηση ιδιωτικών ή δημόσιων εκτάσεων εξελικτικά προκαλούσε διενέξεις με τις ελεγκτικές αρχές ή τους ιδιοκτήτες, που συχνά οδηγούσαν σε πράξεις διοικητικής αποβολής, ακόμα και στις περιπτώσεις που η εγκατάσταση ανέτρεχε πολλές δεκαετίες στο παρελθόν. Σε επίπεδο κελύφους, η ισχύουσα κατά περιόδους οικονομική κατάσταση και το πλαίσιο άσκησης των επαγγελματικών δραστηριοτήτων δημιουργούσαν μια ποικιλία μορφών, με αφετηρία το *τσαντίρι*, ενδιάμεση μορφή την *παράγκα* και καταληκτική το *σπίτι*, που αντιστοιχούν στην εναλλαγή των τρόπων κοινωνικής και οικονομικής επιβίωσης που στο χώρο εκφράζονταν με την εναλλαγή του *νομαδισμού* (τσαντίρι), του *ημινομαδισμού* (παράγκα) και της *εδραιοποίησης* (σπίτι) (Καραθανάση, 1996, σ. 70).

Καθώς βαθμιαία η οικονομική τους ένταξη βελτιωνόταν (με τους όρους και τα αποτελέσματα που αυτοί κατά περιόδους και κατά περιοχές επιτύγχαναν), η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος και οι αλλαγές στον τρόπο της εργασίας⁴²⁵ εξασφάλισαν σε

⁴²³ Η έννοια του *κατοικείν* είναι πολυπαραγοντική, περιλαμβάνοντας την κατοικία (με όποια μορφή κελύφους εμφανίζεται αυτή), τις τεχνικές υποδομές (δίκτυα κοινής ωφέλειας, επικοινωνίας, συγκοινωνίας, διαχείρισης κινδύνων, απορριμμάτων και λοιπών υγειονομολογικών παραγόντων) και την πρόσβαση στον κοινωνικό εξοπλισμό (υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας, κοινωνικής πρόνοιας κ.λπ.).

⁴²⁴ Στην Αττική, το αρχικό μεταναστευτικό ρεύμα των Τσιγγάνων εγκαταστάθηκε σχεδόν στο σύνολό του στο δυτικό λεκανοπέδιο, στις περιοχές του Μενιδίου, Άνω Λιοσίων, Ζεφυρίου, Ελευσίνας, Μεγάρων και Ασπρόπυργου και βέβαια στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας όπου είχαν μετοικήσει οι διαμένοντες αρχικά στην περιοχή των Πετραλώνων Τσιγγάνοι πρόσφυγες της Μ. Ασίας. Πρόκειται για περιοχές στη δυτική πλευρά του Κηφισού ποταμού, παραπλεύρως του οποίου ήταν εγκατεστημένο το μεγαλύτερο τμήμα των βιομηχανικών δραστηριοτήτων της πόλης. Ένα υπολειμματικό τμήμα αυτού του μεταναστευτικού ρεύματος, που αφορούσε σαφώς μικρότερες ομάδες, εγκαταστάθηκε αργότερα κατά τη δεκαετία του 1990 στη Μάνδρα, στην Αγ. Παρασκευή, στο Χαλάνδρι, τη Μεταμόρφωση και την Άνω Βούλα. Αντίστοιχα είναι και τα χαρακτηριστικά των περιοχών εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη, στην περιοχή του Ευόσμου και του Δενδροποτάμου, πλάι σε μεγάλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις (εργοστάσιο λιπασμάτων, διυλιστήριο), όπως και στη Νέα Αλικαρνασσό Ηρακλείου Κρήτης, μεταξύ εθνικής οδού και βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

⁴²⁵ Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η άσκηση των μικρο-τεχνικών επαγγελματιών και του γυρολογικού εμπορίου οδηγούσε τους Τσιγγάνους σε συνεχή μετακίνηση στα όρια μιας ευρύτερης περιοχής. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 η χρήση των ελαφρών φορτηγών (αγροτικά αυτοκίνητα) επέτρεψε την ευκολότερη μετακίνηση, συμπίεζοντας το χρόνο και τις αποστάσεις. Ενώ λοιπόν ενώ η κινητικότητα ως τρόπος οικονομικής επιβίωσης δεν άλλαξε, η χρήση σύγχρονων μέσων μεταφοράς οδήγησε κατά βάση στην εδραιοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού σε μια περιοχή, όπου δημιουργήθηκαν σταδιακά μόνιμα ενδιαίτηματα, επιτρέποντας ταυτόχρονα τη βραχυπρόθεσμη μετακίνηση για επαγγελματικούς λόγους και την επιστροφή στους χώρους της εδραιοποιημένης κατοικίας.

μια μεγάλη μερίδα του τσιγγάνικου πληθυσμού τη δυνατότητα αγοράς μικρών αγροτεμαχίων σε περιοχές που προέκυπταν από κατατμήσεις μεγάλων ιδιοκτησιών, ενόψει της μελλοντικής αστικοποίησης των περιοχών αυτών.⁴²⁶ Η διαφαινόμενη τάση για εδραιοποίηση⁴²⁷ των Τσιγγάνων αποτυπώνεται πια στο χώρο με μόνιμες κατασκευές, σπίτια, παραμένοντας όμως συχνά σε περιοχές εκτός ρυμοτομικού σχεδιασμού και χωρίς την απαραίτητη άδεια και τις προϋποθέσεις ανέγερσης.

Η μόνιμη εγκατάσταση της πλειοψηφίας των Ελλήνων Τσιγγάνων, τόσο ως αποτύπωση της σταθερής μορφής των ενδιαιτημάτων τους, όσο και της επιθυμίας τους να παραμείνουν μόνιμα στις περιοχές κατοικίας τους, αρνούμενοι τη μετεγκατάσταση από αυτές,⁴²⁸ καταρρίπτει τη στερεοτυπικά διαμορφωμένη άποψη περί του νομαδισμού ως αποτελέσματος των ιδιαίτερων εθνοπολιτισμικών τους χαρακτηριστικών. Άλλωστε, όπως αναλύθηκε παραπάνω, το ζεύγμα εδραιοποίησης-μετακίνησης απηχούσε τις κατεξοχήν ιστορικά διαμορφωμένες συνθήκες της οικονομικής τους επιβίωσης. Επίσης, η διαπίστωση υψηλού ποσοστού ιδιοκτησίας επί των σπιτιών και των οικοπέδων όπου διαμένουν, έρχεται σε αντίθεση με την επίσης στερεοτυπικά διαμορφωμένη άποψη πως δεν επενδύουν οικονομικά και συναισθηματικά στο θέμα της κατοικίας (Μάρκου, 2008, σ. 156).

Ο Drydakis (2008, σ. 6 · 2011, σ. 15) προσεγγίζει τον τρόπο οικιστικής εγκατάστασης των Τσιγγάνων στη βάση τριών υποθέσεων: α) της *οικονομικής διαφοροποίησης* (economic differentials), β) της *διάκρισης στην κατοικία* (discrimination in housing) και

⁴²⁶ Ο εκρηκτικός μετασχηματισμός της περιφέρειας των ελληνικών πόλεων κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 οδήγησε στη βιαστική μετατροπή χώρων πρωτογενούς παραγωγής (αγρών, βοσκοτόπων κ.λπ.) σε οικοπεδικούς χώρους που δέχτηκαν το ασθενέστερο τμήμα του εσωτερικού μεταναστευτικού ρεύματος. Ο μετασχηματισμός αυτός έλαβε τη μορφή καταπάτησης δημοσίων εκτάσεων, συνεταιριστικών ρυμοτομήσεων και ιδιότυπων αγοραπωλησιών εκτάσεων ακαθόριστου ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Η υπερβολική κατάτμηση των περιοχών αυτών και η παραμονή τους εκτός ρυμοτομικών σχεδίων δεν επέτρεπε την αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων περιβαλλοντικής και οικιστικής διαχείρισης που ανέκυπταν. Η εφαρμογή της Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης, από το 1983 και μετά, ενσωμάτωσε τυπικά τις περιοχές αυτές στους ρυμοτομικούς σχεδιασμούς των πόλεων και ανέκοψε την επίταση των προβλημάτων, δεν κατόρθωσε ωστόσο να εξαλείψει τις διαμορφωμένες γεωγραφικά χωρικές και κοινωνικές ανισότητες, ούτε τα σοβαρά προβλήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης και υποβάθμισης. Στο μεταξύ, ο Τσιγγάνοι που δε διέμεναν σε περιοχές που εντάχθηκαν στα ρυμοτομικά σχέδια εξακολουθούσαν να εγκαθίστανται επί μακρόν αλλά προσωρινά στις ενδιάμεσες αδιαμόρφωτες εκτάσεις.

⁴²⁷ Το 2006 επιχειρήθηκε από τη διεθνή Μ.Κ.Ο. ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την επωνυμία Centre on Housing Rights & Eviction (COHRE) η επικαιροποίηση των ευρημάτων της σχετικής έρευνας του 1999 από τη ΔΕΠΟΣ για τη στεγαστική κατάσταση των Τσιγγάνων. Σύμφωνα με αυτήν, οι Τσιγγάνοι εξακολουθούσαν να ζουν κατά το μεγαλύτερο μέρος στις ίδιες περιοχές όπου διέμεναν και κατά την περίοδο 1996-1999 που διεξήχθη η έρευνα της Δ.Ε.Π.Ο.Σ. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το μικρό ποσοστό μετακινούμενων που μετρήθηκε στο 12%, οδηγεί με ασφάλεια στο συμπέρασμα πως η μεγάλη πλειοψηφία των Τσιγγάνων στην Ελλάδα έχει εδραιωθεί (HLHR-KEMO/ i-RED, 2009, σ. 34).

⁴²⁸ Στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004, σ. 46) η επιθυμία για μετεγκατάσταση εκφράζεται από το 12,6 % των ερωτώμενων Τσιγγάνων, αφορώντας όμως κατ' ουσίαν αυτούς που διέμεναν σε περιοχές με άθλιες συνθήκες διαβίωσης είτε αντιμετώπιζαν προβλήματα διώξεων από την τοπική κοινωνία.

γ) της *προτίμησης της γειτνίασης* (neighbourhood preferences). Η πρώτη και η τρίτη υπόθεση αναλύθηκαν ήδη παραπάνω. Οι Τσιγγάνοι, λόγω οικονομικών περιορισμών που οφείλονταν στη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας, οδηγήθηκαν προς τις περιοχές εκείνες όπου μπορούσαν να ανταποκριθούν στο κόστος εξασφάλισης στέγης. Ως εκ τούτου, συγκεντρώθηκαν στις εργατικές συνοικίες των πόλεων ή στις ενδιάμεσες αδιαμόρφωτες και εκτός χρήσης εκτάσεις που μπορούσαν να στήσουν τα ενδιαιτήματά τους. Η προτίμηση της γειτνίασης και εγκατάστασης σε περιοχές όπου ήδη διέμεναν άλλοι Τσιγγάνοι ερμηνεύεται ως πρακτική που κατά κανόνα ακολουθείται στα πλαίσια των μεταναστευτικών κινήσεων, καθώς οι θύλακες ομοιογένειας και τα κοινωνικά δίκτυα που αναπτύσσονται εντός αυτών εξασφαλίζουν υπό μορφή κοινωνικού κεφαλαίου πόρους και μέσα, για να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις της καθημερινότητας. Σε αυτό πρέπει να συνυπολογιστεί και ο ιδιαίτερος ρόλος της ευρύτερης οικογένειας και της φάρας στο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα οργάνωσης των Τσιγγάνων. Η δεύτερη υπόθεση αφορά τις διακρίσεις που υφίστανται οι Τσιγγάνοι από ιδιοκτήτες γης και κατοικιών καθώς και από τους μη-Τσιγγάνους γείτονες, που τους αποτρέπουν ή τους εμποδίζουν να μετοικήσουν στις περιοχές κατοικίας της μέσης και ανώτερης τάξης. Παρότι τα εμπειρικά δεδομένα δεν επιτρέπουν με βεβαιότητα την επιβεβαίωση των υποθέσεων αυτών, η συνδυαστική λειτουργία και των τριών μπορεί να εξηγήσει την οικιστική συγκέντρωση των Τσιγγάνων. Ειδικότερα, όμως, η δεύτερη υπόθεση θέτει υπό εξέταση γενικότερα το ζήτημα της εξασφάλισης στέγης υπό τη μορφή κοινωνικού δικαιώματος.

Το δικαίωμα στην κατοικία αναγνωρίζεται από το ελληνικό Σύνταγμα ως αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους⁴²⁹ και συνιστά προϋπόθεση για την άσκηση βασικών ελευθεριών και δικαιωμάτων που απολαμβάνει κάθε Έλληνας πολίτης. Βέβαια, όπως σε κάθε δικαίωμα έτσι και σε αυτήν την περίπτωση, η απόσταση μεταξύ της *de jure* και της *de facto* ικανοποίησής του ενδέχεται να είναι μεγάλη, ιδιαίτερα μάλιστα για μια κοινωνική ομάδα που πέραν της κοινωνικής της ευπάθειας αντιμετωπίζει και τις συνέπειες της εις βάρος της κοινωνικής προκατάληψης. Η προσέγγιση του θέματος της στεγαστικής κατάστασης των Τσιγγάνων υπό το πλαίσιο των προβλέψεων του συνταγματικού αλλά και του κοινού νομοθέτη απαιτεί την ένταξή της στο ευρύτερο πλαίσιο της ασκούμενης πολιτικής κατοικίας και των σχετικών θεσμών που διαχρονικά θεσπίστηκαν στην Ελλάδα. Βέβαια, η ισχυρά τεκμηριωμένη διαπίστωση πως «η Ελλάδα δεν διαθέτει πολιτική κατοικίας ούτε, πιο ειδικά, κοινωνική πολιτική κατοικίας» (Εμμανουήλ, 2006, σ. 4) μας οδηγεί κατευθείαν στην αναζήτηση του πεδίου συνάρθρωσης του τσιγγάνικου κατοικείν με τις θεσμικά κατοχυρωμένες ή λειτουργικά επιδρώσες συνθήκες που καθόρισαν το πεδίο αυτό υπό μορφή μιας *de facto* διαμορφωμέ-

⁴²⁹ Σύνταγμα της Ελλάδας του 2008, άρθρο 21, παρ. 4, «Η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους».

νης πολιτικής κατοικίας για τους Έλληνες πολίτες.⁴³⁰ Σύμφωνα λοιπόν με τις τρέχουσες απόψεις, τα στοιχεία που απαρτίζουν την «πολιτική κατοικίας» στην Ελλάδα είναι τα ακόλουθα (ό.π., σσ. 5-7) :

- i. Φορολογικές απαλλαγές και *κοινωνικός χειρισμός* των αντικειμενικών αξιών προς διευκόλυνση απόκτησης πρώτης κατοικίας·
- ii. Επιδοτήσεις επιτοκίου στεγαστικών δανείων και φοροαπαλλαγές για την καταβολή των τόκων·
- iii. Παρεμβάσεις *κοινωνικού χαρακτήρα* σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης (θεομηνίες) καθώς και στέγασης ειδικών ομάδων·
- iv. Στεγαστικά προγράμματα παροχής έτοιμης στέγης, δανειοδότησης και επιδότησης ενοικίου από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.)·
- v. Άσκηση *πολεοδομικής πολιτικής και πολιτικής γης*. Μέσω του πολεοδομικού σχεδιασμού, η διεύρυνση της προσφοράς γης (επέκταση σχεδίων πόλεων) εξασφαλίζει σημαντικές υπεραξίες στους κατόχους της και προσφέρει προσιτές οικοπεδικές εκτάσεις στα λαϊκά στρώματα. Επίσης, η ανοχή των αυθαιρέτων και οι αλληπάλληλες διαδικασίες νομιμοποίησής τους με ευνοϊκούς όρους λειτουργούν ως ιδιότυπο υποκατάστατο μιας κοινωνικής πολιτικής κατοικίας.

Η προηγηθείσα ανάλυση της οικονομικής κατάστασης των Ελλήνων Τσιγγάνων μας δείχνει ξεκάθαρα πως το πεδίο συνάρθρωσης του τσιγγάνικου κατοικείν με τη *de facto* διαμορφωμένη πολιτική κατοικίας είναι εξαιρετικά περιορισμένο. Οι φορολογικές απαλλαγές και οι χαμηλές αντικειμενικές αξίες (κατά κανόνα χαμηλότερες των αγοραίων) είναι ευνόητο πως δε συνιστούν κανενός είδους ωφέλημα για τους Τσιγγάνους, η πλειονότητα των οποίων έχει πραγματικά ή δηλωθέντα εισοδήματα κάτω από το φορολόγητο όριο. Εξίσου άνευ περιεχομένου είναι και η περίπτωση της επιδότησης του επιτοκίου των στεγαστικών δανείων καθώς και οι φοροαπαλλαγές για την καταβολή των αναλογούντων τόκων, αφού τα δηλωθέντα πραγματικά εισοδήματα και η απουσία σταθερής εργασίας δεν εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις για τη λήψη στεγαστικών δανείων και συνήθως οι Τσιγγάνοι δεν μπορούν να προσφέρουν εμπράγματα εγγυήσεις για αυτά. Η απουσία κουλτούρας συναλλαγής με τράπεζες και υπηρεσίες, όπως και οι τυχόν δημοτολογικές εκκρεμότητες δυσχέραιναν την αξιοποίηση των πόρων αυτών, ακόμα και στις λιγοστές περιπτώσεις που συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις. Επίσης, αδυνα-

⁴³⁰ Ακόμα κι όταν δεν υπάρχει θεσμοθετημένη πολιτική κατοικίας, η *laissez faire* λειτουργία του κοινωνικού και οικονομικού χώρου παράγει αποτελέσματα που βαθμιαία κανονικοποιούνται υπό μορφή ρυθμίσεων που συνιστούν *de facto* πολιτικές. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα για τον ελληνικό χώρο είναι η αυθαίρετη δόμηση. Η ανυπαρξία σαφούς πρόβλεψης για ορισμό χρήσεων γης, σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια των ελεγκτικών μηχανισμών, επέτρεψε τη γιγάντωση του φαινομένου, το οποίο εν συνεχεία η κεντρική διοίκηση, αδυνατώντας να το ελέγξει, επιδίωξε να το κανονικοποιήσει μέσω διαδοχικών φάσεων νομιμοποίησης αυθαιρέτων, που στην πράξη, και δευτερογενώς, αποτέλεσαν *de facto* πολιτικές κατοικίας.

τούν να επωφεληθούν και από τα στεγαστικά προγράμματα του Ο.Ε.Κ. (έτοιμη στέγη, δανειοδότηση και επιδότηση ενοικίου), καθώς στην πλειοψηφία τους δεν είναι ενταγμένοι στη μισθωτή εργασία και δεν καταβάλλουν κρατήσεις υπέρ του Ο.Ε.Κ. Απομένουν έτσι ως δυνητικά ωφέλιμες για τους Τσιγγάνους οι περιπτώσεις iii & v, τα αποτελέσματα των οποίων θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε ακολούθως.

Οι πρώτες δράσεις για την άμβλυνση του στεγαστικού προβλήματος των Τσιγγάνων της χώρας ανατρέχουν από το έτος 1997 και εξής, όταν κυρίως μέσω του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.) διατέθηκαν λυόμενοι οικίσκοι για την κάλυψη οξυμένων αναγκών σκηνιτών Τσιγγάνων και ξεκίνησαν οι διαδικασίες για τη δημιουργία μόνιμων οικισμών σε επιλεγμένους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) της χώρας. Η έκταση του προβλήματος οδήγησε κατά το 2001 στη σύνταξη του Ολοκληρωμένου Προγράμματος Δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων, βασικός στόχος του οποίου ήταν η εφαρμογή στεγαστικής πολιτικής, που σε συνδυασμό με παρεμβάσεις στην εκπαίδευση, την υγεία και την προώθηση της απασχόλησης, θα προωθούσαν την κοινωνική τους ένταξη. Στο πλαίσιο υλοποίησης της εθνικής πολιτικής για τη βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη πόλεων και οικισμών, εξειδικεύτηκαν στόχοι που αφορούσαν τη στέγαση των Τσιγγάνων, ως ακολούθως (Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, 2000, σ. 37 κ. εξ.):

- i. *Δημιουργία νέων οικισμών.* Προτεραιότητα δόθηκε στις περιπτώσεις πληθυσμών που διέμεναν στις πλέον ακατάλληλες συνθήκες. Η δημιουργία νέων χώρων διαβίωσης θα επέτρεπε την ανάπτυξη οριζόντιων δράσεων κοινωνικής ένταξης (εκπαίδευση, κατάρτιση, υγεία-πρόνοια).⁴³¹
- ii. *Βελτίωση υφιστάμενων κατοικιών.* Ο επιμέρους στόχος ήταν η ενίσχυση των τσιγγάνικων νοικοκυριών που διέμεναν σε ιδιόκτητες κατοικίες που αντιμετώπιζαν οξύ πρόβλημα χώρου και συνθηκών διαβίωσης. Μέσω της βελτίωσης της ποιότητας ζωής θα επιτυγχανόταν η έμμεση αναβάθμιση του οικιστικού συνόλου και η μείωση των αντιδράσεων των τοπικών κοινωνιών, που δημιουργούνταν από την υποβαθμισμένη υπάρχουσα κατάσταση.⁴³²

⁴³¹ Οι επιμέρους στόχοι αναφέρονταν α) στην απόκτηση γης συνολικής έκτασης 1.500 στρεμμάτων, β) στον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό, γ) στην ανάπτυξη δικτύων υποδομής, δ) στη δημιουργία υποδομών για την παροχή κοινωνικών υποστηρικτικών υπηρεσιών (κατασκευή 80-100 κτιρίων) και ε) στην κατασκευή κατοικιών. Προβλεπόταν η κατασκευή 4.000 νέων κατοικιών με συνολικό εξυπηρετούμενο πληθυσμό 24.000 ατόμων (4.000 οικογένειες).

⁴³² Ο στόχος αυτός προϋπέθετε τον εντοπισμό και καταγραφή των υφιστάμενων κατοικιών, την εκτέλεση πράξεων διοικητικού και νομοθετικού περιεχομένου για την επίλυση ιδιοκτησιακών προβλημάτων, τη σύνταξη τεχνικών μελετών και την εκτέλεση έργων βελτίωσης επί των υφιστάμενων κτιρίων. Η πρόβλεψη ήταν για βελτίωση 1.100-1.200 κτιρίων.

- iii. *Βελτίωση υφιστάμενων οικισμών.* Εκτέλεση βελτιωτικών παρεμβάσεων επί υφιστάμενων οικισμών για την εξασφάλιση όρων υγιεινών συνθηκών διαβίωσης. Μέσω κατασκευής δικτύων υποδομής, οδοποιίας και έργων διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου επιδιωκόταν η σύνδεση των οικισμών με τον οικιστικό και κοινωνικό ιστό των τοπικών κοινωνιών.⁴³³
- iv. *Οργάνωση υποδομών κατασκηνώσεων για διερχόμενους πληθυσμούς.* Μέσω της δημιουργίας οργανωμένων κατασκηνώσεων για προσωρινή διαμονή των μετακινούμενων Τσιγγάνων θα περιοριζόταν η ανεξέλεγκτη και αυθαίρετη κατάληψη ακατάλληλων και ξένης ιδιοκτησίας χώρων και θα μειώνονταν οι αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών.⁴³⁴

Το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης υλοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη φάση έγιναν έργα υποδομής και ολοκληρώθηκαν μόνιμοι οικισμοί σε λιγοστούς δήμους της χώρας,⁴³⁵ ενώ κατά τη δεύτερη φάση οι πόροι του προγράμματος κατευθύνθηκαν σε δράσεις αγοράς γης, στην εκτέλεση επειγόντων έργων υποδομής και στην κατασκευή κατοικιών με δάνεια. Η αξιολόγηση των παρεμβάσεων αποτυπώνει τον προσωρινό και επείγοντα χαρακτήρα των δράσεων που επελέγησαν, με σκοπό την αντιμετώπιση επειγουσών αναγκών σε περιπτώσεις ακραίας φτώχειας και αποκλεισμού, με κύριο μέτρο την παροχή στεγαστικών καταλυμάτων χαμηλού κόστους και τη χορήγηση στεγαστικών δανείων σε ένα σημαντικό μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού, με σημαντικά όμως προβλήματα στο σχεδιασμό της παρέμβασης, κυρίως στην εξειδίκευση της ομάδας-στόχου.⁴³⁶ Η αναποτελεσματικότητα του προγράμματος, ιδιαίτερα στο επιχει-

⁴³³ Μέσω της απόκτησης συμπληρωματικών εκτάσεων γης θα μειωνόταν η υψηλή οικιστική πυκνότητα των τσιγγάνικων οικισμών, θα επιλύονταν τυχόν ιδιοκτησιακά προβλήματα και θα υλοποιούνταν κοινωφελείς χρήσεις (υποδομές, δίκτυα, δρόμοι). Προβλεπόταν επίσης η κατασκευή συμπληρωματικών κατοικιών επί των περιοχών αυτών.

⁴³⁴ Προβλεπόταν η απόκτηση εκτάσεων συνόλου 500 στρεμμάτων για την κατασκευή 200 οργανωμένων χώρων κατασκήνωσης.

⁴³⁵ Κατά τα έτη 2002-2004 κατασκευάστηκαν οικισμοί στη Δήμο Διδυμοτείχου (54 οικίες), Σοφάδων (84 οικίες), Σερρών (25 οικίες), Μενεμένης (24 οικίες), έγινε η μετεγκατάσταση των διαβιούντων στις όχθες του Γαλλικού ποταμού Τσιγγάνων στο στρατόπεδο Γκόνου στη Θεσσαλονίκη και δόθηκαν λυόμενοι οικόσκοι σε διάφορους δήμους.

⁴³⁶ Η περίπτωση της χορήγησης στεγαστικών δανείων συνιστά τη μόνη ενεργητική πολιτική κοινωνικής στεγαστικής συνδρομής για τους Τσιγγάνους. Αφετηρία τους ήταν η Υπουργική Απόφαση 12624/195 (2000) για χορήγηση 940 δανείων με επιδοτούμενο επιτόκιο, υπό την εγγύηση του Ελληνικού Δημοσίου. Στη συνέχεια η Υπουργική Απόφαση 13576 (2003) αύξησε τον αριθμό των δανείων στα 4.500 για να καθοριστεί τελικά στις 9.000 σύμφωνα με την Κοινή Υπουργική Απόφαση 6035 (2004). Ωστόσο, η υλοποίηση του προγράμματος χαρακτηρίστηκε από σημαντικές αδυναμίες που ακύρωσαν σε μεγάλο βαθμό τη δυνητική αποτελεσματικότητά του. Η απουσία σαφών κριτηρίων για τις εγκρίσεις των δανείων και η μη πρόβλεψη τήρησης των στοιχείων από τους φακέλους των αιτούντων σε μια κεντρική υπηρεσία διαχείρισης του προγράμματος, παρά μόνο στους οικείους Ο.Τ.Α., καθιστούσε τον έλεγχο εξαιρετικά δύσχερη. Βασική δυσλειτουργία του προγράμματος αποτελούσε η αδυναμία ελέγχου επί της πραγματικής αξίας των αγοραζόμενων ακινήτων, που έδινε τη δυνατότητα πλασματικής μεγέθυνσης του κόστους αυτών στο όριο του παρεχόμενου από το δάνειο ποσού των 60.000 €, ακόμα κι όταν αφορούσε κατοικίες ερειπωμένες, σαφώς μικρότερης αξίας, με αποκλειστικό σκοπό να καρπωθούν το περίσσειμα της αξίας ο μεσολαβητής σε συνεργασία με το δικαιούχο του δανείου. Ως αποτέλεσμα αυτού, βρέθηκαν Τσιγγάνοι

ρησιακό του επίπεδο, βεβαιώνεται από τους ίδιους τους συντάκτες του και από το γεγονός πως στο σύνολό τους σχεδόν οι διακηρυγμένοι στόχοι της περιόδου 2001-2008 εμπεριέχονται εκ νέου στο πλαίσιο της Εθνικής Στρατηγικής για τους Ρομά 2012-2020 (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, 2011).

Το τελευταίο στοιχείο συνάρθρωσης του τσιγγάνικου κατοικείν και των εθνικών πολιτικών κατοικίας είναι η άσκηση *πολεοδομικής πολιτικής*, κυρίως στο τμήμα που έχει να κάνει με την ανοχή των αυθαίρετων κατασκευών των Τσιγγάνων. Με τον ερχομό τους στα αστικά κέντρα, η πλειονότητα των Τσιγγάνων εγκαταστάθηκαν στους αχρησιμοποίητους τόπους των πόλεων και του περιαστικού χώρου. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, επρόκειτο κατά βάση για περιοχές εκτός ρυμοτομικών σχεδίων, στις ενδιάμεσες αδιαμόρφωτες εκτάσεις που ορίζονταν από «γραμμικές ή άλλης μορφής ασυνέχειες, φυσικές ή τεχνητές, όπως ρέματα, αδόμητες επιφάνειες, συγκοινωνιακά έργα κλπ» που αποτελούσαν ένα είδος «φυσικού ορίου» που για την ομάδα των Τσιγγάνων λειτουργούσε ως «τείχος προφύλαξης» ενώ για την ομάδα της πλειονότητας ως *όριο απομόνωσης* και ελέγχου της ξένης ομάδας (Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, 1998, σ. 8). Αυτές οι περιθωριοποιημένες *πολεοδομικές νησίδες* εξελίσσονταν βαθμιαία σε περιθωριοποιημένες *κοινωνικές νησίδες*, καθόσον οι συρρέοντες Τσιγγάνοι, που εγκαθί-

αγοραστές ερειπωμένων οικιών και οικοπέδων, κατά κανόνα σε απομακρυσμένα χωριά όπου το κόστος απόκτησης του ακινήτου ήταν μειωμένο, αποκλειστικά για καρπωθούν μέρος της διαφοράς μεταξύ πραγματικής και πλασματικής τιμής. Έτσι, αποκτούσαν ακίνητη περιουσία σε περιοχές και υπό συνθήκες που δε θα μπορούσαν να ζήσουν λόγω απουσίας ζωτικού χώρου ανάπτυξης κατάλληλων για αυτούς οικονομικών δραστηριοτήτων. Επίσης, λόγω άγνοιας της πολεοδομικής νομοθεσίας εκ μέρους τους, πολλοί ήταν αυτοί που απέκτησαν οικοπέδα που αντιμετώπιζαν ανυπέρβλητα νομικά εμπόδια οικοδομησιμότητας, όπως θέση εκτός σχεδίου πόλης, έλλειψη αρτιότητας κλπ. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα ήταν οι αδιαφανείς διαδικασίες ορισμού των δικαιούχων. Η εμπλοκή επιτηδίων, αυτοαποκαλούμενων «προέδρων», «εκπροσώπων» ακόμη και εργολάβων κατηύθυνε τη διεκπεραίωση των υποθέσεων προς όφελος συγκεκριμένων δικαιούχων και μάλιστα σε επιλεγμένες περιοχές της χώρας. Παρά το γεγονός ότι τα δάνεια προορίζονταν αποκλειστικά για Τσιγγάνους των καταυλισμών, καταγγέλλθηκε σωρεία παραβάσεων για δάνεια που κατέληξαν σε Τσιγγάνους που διέμεναν σε σπίτια ή ακόμα και σε μη-Τσιγγάνους (ΠΑΣΟΚ-Τομέας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 2007). Επίσης, διάχυτες υπήρξαν οι υποψίες πως μεγάλο μέρος των δανείων κατευθύνθηκε σε συγκεκριμένους δήμους για ψηφοθηρικούς σκοπούς. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι (2006) για μεγάλο αριθμό εγκεκριμένων δανείων στις περιοχές της Αγίας Βαρβάρας Αττικής και της Μενεμένης Θεσσαλονίκης, περιοχές στις οποίες δεν υπάρχουν καταυλισμοί, αλλά εδράζουν οι ομοσπονδίες των Τσιγγάνων νότιας και βόρειας Ελλάδας. Το θέμα των δανείων έχει αποτελέσει αντικείμενο κοινοβουλευτικού ελέγχου (βλ. σχετικά την τοποθέτηση του Υπουργού Εσωτερικών στη Συνεδρίαση ΡΚΒ' της Βουλής των Ελλήνων στις 11/04/2006) και σχετικής αρθρογραφίας στον ημερήσιο τύπο (Βραδέλης, 2007). Ένας απλός μα ακριβής τρόπος εκτίμησης της αναποτελεσματικότητας του προγράμματος χορήγησης των στεγαστικών δανείων στους Τσιγγάνους εκτιμούμε πως είναι ο ακόλουθος. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, κατά το 2008 ο συνολικός αριθμός των Τσιγγάνων που διέμεναν σε διακριτούς και αναγνωρίσιμους χώρους ανερχόταν περίπου σε 12.000 εδραιωποιημένες οικογένειες ή 50.000 άτομα (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, 2011, σ. 3). Αν σε αυτό συνυπολογίσουμε πως από το σύνολο των 7.854 αποφάσεων χορήγησης δανείων που έχουν εγκριθεί έχουν ήδη εκταμειωθεί τα 6.571 (Υπουργείο Εσωτερικών, 2013), τότε θα αναμενόταν συρρίκνωση τουλάχιστον κατά το ήμισυ του αριθμού των Τσιγγάνων που διαμένουν στις διακριτές περιοχές. Τα εμπειρικά όμως δεδομένα και τα στοιχεία στις περιφέρειες της χώρας που έχουν ενταχθεί στην πιλοτική εφαρμογή των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Σχεδίων (βλ. ενδεικτικά ΜΟΔ Α.Ε., 2012) αποτυπώνουν ποσοτικά και ποιοτικά την ίδια αλγεινή κατάσταση με τις έρευνες πριν την εφαρμογή του προγράμματος.

σταντο για λόγους αφενός οικονομικούς, αφετέρου κοινωνικούς, έρχονταν αντιμέτωποι με την ανυπαρξία υπηρεσιών και έργων υποδομής, με την αδυναμία πρόσβασης σε δομές εκπαίδευσης και υγείας και τη δυσχερή πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Οι αποκλίσεις από τα χαρακτηριστικά της περιρρέουσας κοινωνίας είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία μετεξέλιξη των περιθωριακών αυτών τόπων σε γκέτο, κατάσταση που ενισχυόταν τόσο ενδογενώς, από την προσπάθεια της ομάδας να διατηρήσει τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά, όσο και εξωγενώς από τις διακρίσεις, το φόβο και ενίοτε το ρατσισμό της πλειοψηφίας.

Στο βαθμό που η συγκέντρωση ατόμων και δραστηριοτήτων στις περιοχές αυτές δεν έφερνε τους Τσιγγάνους σε ανταγωνισμό ή σε σύγκρουση με το διαρκώς επεκτεινόμενο αστικό ιστό, η παρουσία τους ήταν ανεκτή. Ενίοτε δε από την πλευρά των Ο.Τ.Α. παρέχονταν συνδρομή στην αντιμετώπιση ορισμένων αναγκών (π.χ. παροχή συνδέσεων ύδρευσης, περιοδική αποκομιδή απορριμμάτων, δημοτικός φωτισμός), που βέβαια δεν έλυνε το θέμα της περιθωριοποίησης, της ένδειας και των συνθηκών έντονης εξαθλίωσης. Καθώς ο τσιγγάνικος πληθυσμός των περιοχών αυτών αυξανόταν, αναζητούσε τη διεύρυνση του ζωτικού οικιστικού του χώρου μέσω της κατάληψης δημόσιων γαιών ή εκτάσεων ακαθόριστου ιδιοκτησιακού καθεστώτος και μέσω της αγοράς οικοπέδων στις περιοχές που αναπτύσσονταν οι θύλακες κατοικίας τους. Η ίδια όμως κίνηση διεύρυνσης γινόταν και από την περιρρέουσα πόλη, η οποία επιζητούσε το άπλωμά της σε νέες εκτάσεις, ορίζοντας νέες χρήσεις γης και κατασκευάζοντας έργα υποδομών.

Το πεδίο συνάντησης αυτών των δυο κινήσεων ήταν κατά κανόνα συγκρουσιακό. Η προοπτική ανάπλασης και αξιοποίησης των κατειλημμένων εκτάσεων οδηγούσε στην κινητοποίηση μηχανισμών υποχρεωτικής απομάκρυνσης εκ μέρους των αρμόδιων αρχών.⁴³⁷ Αυτό γινόταν μέσω έκδοσης πρωτοκόλλων διοικητικής αποβολής, για τις περιπτώσεις όπου είχαν καταπατηθεί δημόσιοι ή ιδιωτικοί χώροι καθώς και μέσω της καταστροφής των πρόχειρων οικημάτων, κατά τις λεγόμενες «επιχειρήσεις καθαρισμού». Ακόμη και σε περιπτώσεις που οι Τσιγγάνοι κατείχαν νόμιμους τίτλους ιδιοκτησίας οικοπέδων, οι κατασκευές επί αυτών ήταν συνήθως εύκολο να χαρακτηριστούν από τις πολεοδομικές αρχές ως αυθαίρετες, καθόσον επρόκειτο συχνά για οικοπέδα που δεν εξασφάλιζαν δικαίωμα δόμησης, άρα στερούνταν της σχετικής έγκρισης των αρμόδιων υπηρεσιών, ή οι οικοδομικές εργασίες και οι κατασκευές επί αυτών στερούνταν της

⁴³⁷ Η νομιμοποίηση ενεργειών έξωσης και μετεγκατάστασης οικισμών Τσιγγάνων θεμελιωνόταν σε πλήθος επιχειρημάτων όπως: προστασία της δημόσιας υγείας και ασφάλειας, κατασκευή έργων συγκοινωνιακών υποδομών, προστασία αρχαιολογικών περιοχών και οικολογικά ευαίσθητων οικοσυστημάτων, ανέγερση αθλητικών εγκαταστάσεων, διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, αναπτυξιακών παρεμβάσεων κ.λπ. (HLHR-KEMO/ i-RED, 2009, σ. 18). Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις των εξώσεων στην Αθήνα κατά την περίοδο πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, στην Πάτρα με αφορμή την ανακήρυξή της ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 2006 και της επιχειρούμενης μετακίνησης των Τσιγγάνων της περιοχής του Βοτανικού στην Αθήνα, εν όψει της γενικότερης ανάπλασης της περιοχής και της κατασκευής ποδοσφαιρικού σταδίου.

σχετικής άδειας.⁴³⁸ Συνεπικουρούμενες από τις παρεμβάσεις τοπικών παραγόντων και του λοιπού τοπικού πληθυσμού που έβλεπε την απομείωση της αξίας των ακινήτων του, λόγω της γειτνίασής τους με τους οικισμούς των Τσιγγάνων, οι πολεοδομικές αρχές έδειχναν συχνά ασυνήθιστη ταχύτητα στην επιβολή προστίμων για αυθαίρετες κατασκευές ή και στο γκρέμισμα αυτών, σε πλήρη αναντιστοιχία με τη γενικότερη ανοχή της αυθαίρετης δόμησης σε πανελλαδικό επίπεδο. Οι ενέργειες αυτές, πέραν της συχνά ελλειμματικής νομικής τους θεμελίωσης που εγείρει σοβαρότατα ζητήματα νομιμότητας των σχετικών διοικητικών πράξεων και των υλικών ενεργειών,⁴³⁹ κατ' ουσίαν επιτείνουν και μετατοπίζουν το πρόβλημα,⁴⁴⁰ υπονομεύοντας την κοινωνική ειρήνευση

⁴³⁸ Η έκδοση οικοδομικών αδειών απαιτεί καταρχάς την έγκριση της δόμησης με βάση τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της οικοπεδικής έκτασης και τα διαγράμματα δόμησης της περιοχής και ακολουθώντας την άδεια δόμησης που περιλαμβάνει τις διάφορες μελέτες (αρχιτεκτονική, στατική, ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων, ενεργειακής απόδοσης κ.λπ.) που προβλέπονται από τις γενικές και ειδικές πολεοδομικές διατάξεις. Το μέσο κόστος εκπόνησης μελετών και επίβλεψης κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας διατριβής κυμαινόταν από 80-110 €/μ², αποτελώντας σαφώς έναν ανασταλτικό παράγοντα για τα περιορισμένα οικονομικά των Τσιγγάνων, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν νόμιμη στέγη.

⁴³⁹ Π.χ. η διοικητική αποβολή (έξωση) από μια περιοχή προϋποθέτει την υπόδειξη εναλλακτικού και κατάλληλου τόπου μετεγκατάστασης για τους εκδιωχθέντες Τσιγγάνους.

⁴⁴⁰ Ενδεικτική είναι η περίπτωση της εκδίωξης 3.500 Τσιγγάνων τον Αύγουστο του 1998 από την περιοχή που διέμεναν στο Δήμο Ευόσμου Θεσσαλονίκης προκειμένου οι ιδιώτες κάτοχοι της έκτασης να την αξιοποιήσουν, με αποτέλεσμα την καταφυγή των Τσιγγάνων στις όχθες του Γαλλικού ποταμού και την αναμονή μετεγκατάστασής τους στην περιοχή του στρατοπέδου Γκόνου στη Θεσσαλονίκη (Δίκτυο DROM-Για τα κοινωνικά δικαιώματα των Τσιγγάνων, 1998 · Ριζοσπάστης, 1998). Η απομάκρυνση του πληθυσμού των Τσιγγάνων που έμενε στον καταυλισμό της οδού Αγίου Πολυκάρπου στην περιοχή του Βοτανικού τούς οδήγησε στην αυθαίρετη κατάληψη παρακείμενων δημόσιων και ιδιωτικών ακινήτων. Στην ευρύτερη περιοχή Βοτανικού-Ελαιώνα σχεδιάζονταν εργασίες ανάπλασης και κατασκευής γηπέδου ποδοσφαίρου αθηναϊκής Ποδοσφαιρικής Ανώνυμης Εταιρείας (Συνήγορος του Πολίτη, 2008). Αναφέρουμε τελευταία και διεξοδικότερα την περίπτωση των Τσιγγάνων της Νέας Αλικαρνασσού Ηρακλείου Κρήτης, η οποία θεωρούμε πως αποτελεί επιτομή της πλήρους αδυναμίας της ελληνικής πολιτείας να διαχειριστεί διαχρονικά με συντεταγμένο και αποτελεσματικό τρόπο το θέμα της εγκατάστασης των Τσιγγάνων. Στην εν λόγω περιοχή, από το 1999, και με κορύφωση την περίοδο 2009-2013, επιχειρείται η εκδίωξη των περίπου 500 Τσιγγάνων του καταυλισμού που είχε δημιουργηθεί τη δεκαετία του 1980 από τη Νομαρχία, σε εφαρμογή της Υγειονομικής διάταξης Α5/696 (1983) για να στεγάσει τους διάσπαρτους μικρούς καταυλισμούς των Τσιγγάνων του Ηρακλείου. Οι προσπάθειες της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης κατά τη δεκαετία του 1990 για μετεγκατάσταση των Τσιγγάνων σε καταλληλότερη περιοχή δεν πέτυχαν, λόγω της άρνησης των παρακείμενων Ο.Τ.Α. να δεχθούν τους Τσιγγάνους στις περιοχές της διοικητικής τους ευθύνης, κυρίως όμως του Δήμου Νέας Αλικαρνασσού που ακύρωσε τη μετεγκατάσταση σε περιοχή της Βιομηχανικής Περιοχής Ηρακλείου, για την οποία είχαν εξευρεθεί οι χρηματικοί πόροι και είχαν εκπονηθεί οι σχετικές μελέτες. Παρά τη δικαστική απόρριψη των πρωτοκόλλων διοικητικής αποβολής, οι ενέργειες της δημοτικής αρχής κατευθύνονταν πάντα στην εκδίωξη των Τσιγγάνων του καταυλισμού. Η λήψη των στεγαστικών δανείων φάνηκε προσωρινά ως τρόπος επίλυσης του προβλήματος. Η εισήγηση εκ μέρους της Περιφέρειας Κρήτης για εκχώρηση των δανείων στον Ο.Ε.Κ. προς επίτευξη οργανωμένης δόμησης δεν λήφθηκε υπόψη από τη δημοτική αρχή, που ανέλαβε να συντάξει ατομικά τους φακέλους των δικαιούχων. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία (Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, 2010) είχαν εγκριθεί 196 δάνεια σε ισάριθμες οικογένειες Τσιγγάνων της περιοχής. Σύμφωνα όμως με δηλώσεις Τσιγγάνων, ελάχιστες είναι οι οικογένειες που έκαναν σωστή διαχείριση του δανείου, ενώ περισσότερες από 100 εκταμίευσαν μεν το δάνειο, αλλά δεν απέκτησαν νέα στέγη, παραμένοντας στα παραπήγματα του καταυλισμού. Από το 2009 η δημοτική αρχή προσπαθεί να τους εκδιώξει, προσφεύγοντας στην εισαγγελική παρέμβαση βάσει του νόμου περί αυθαίρετων κατασκευών. Ο χώρος έχει χαρακτηριστεί ως περιοχή γενικής κατοικίας και προβλέπεται η ένταξή του στο σχέδιο πόλης, ενώ η Οικονομική Επιτροπή του Δήμου Ηρακλείου (στον οποίο συμπεριλήφθηκε ο τέως Δήμος Ν. Αλικαρνασσού σε εφαρμογή του Προγράμματος Καλλικράτης) προέβη στην

των περιοχών, ενώ οδηγούν τους Τσιγγάνους σε ένα διαρκή κύκλο μετακίνησης. Στη μετακίνησή τους αυτή θέτουν ως πρωταρχικούς σταθμούς κοντινές περιοχές, που, λόγω του ότι η εγκατάσταση και άλλων τσιγγάνικων ομάδων εκεί ανατρέπει καιρό στο παρελθόν, προσφέρουν μια επίπλαστη αίσθηση ασφάλειας, παραμένοντας ωστόσο οι περισσότερες παράνομες και επισφαλείς. Έτσι, στις νέες περιοχές υποδοχής η αύξηση της συγκέντρωσης του πληθυσμού οδηγεί στην αναπαραγωγή και τη διόγκωση των προβλημάτων της παράνομης εγκατάστασης, αυξάνοντας το βαθμό της οριζόντιας κοινωνικής έντασης με τους περίοικους και θέτοντας εκ νέου σε λειτουργία τους μηχανισμούς εκδίωξης-αποκλεισμού.

2.2.2.4 Η κατάσταση υγείας των Τσιγγάνων

Παρά τη δημοσίευση κατά τα τελευταία χρόνια πληθώρας κοινωνιολογικών, εκπαιδευτικών, ανθρωπολογικών, εθνογραφικών και προσφάτως και οικονομικών μελετών για τους Έλληνες Τσιγγάνους, στις οποίες δηλώνεται με έμφαση η κοινωνική περιθωριοποίησή τους και τα συνακόλουθα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, η σύμπτωση των απόψεων για τη δυσχερή κατάσταση της υγείας τους δεν συνοδεύεται συνήθως από επαρκή εμπειρική θεμελίωση. Καθώς λοιπόν η εξειδικευμένη έρευνα που αφορά την υγεία των Ελλήνων Τσιγγάνων είναι περιορισμένη και αποσπασματική (Μωραΐτου, 2013, σ. 134), η προσέγγιση του θέματος, πέρα από την αξιοποίηση των στοιχείων και των συμπερασμάτων που έχουν προκύψει από τις σχετικές μελέτες, οφείλει να αξιοποιήσει και το γενικότερο προβληματισμό που έχει τεθεί ήδη στην παρούσα διατριβή, δηλαδή την εξέταση κάθε πτυχής της κατάστασης των Τσιγγάνων σε σχέση με τη θέση τους στον κοινωνικό σχηματισμό. Κατ' αναλογία λοιπόν με τις διαδρομές που ακολούθησαν για την εργασιακή και τη στεγαστική τους αποκατάσταση, ως τμήμα του μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων, αναμένουμε να υπάρχουν αντίστοιχες διαδρομές και στον τομέα της υγείας, αφού η σχέση της οικονομίας με την υγεία είναι πολλαπλά τεκμηριωμένη και η κοινωνικοοικονομική τους θέση αναμένεται να επηρεάζει τις δυνατότητες και τους περιορισμούς πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας της χώρας.

Όπως και στην περίπτωση της στέγης, έτσι και η υγεία θεμελιώνεται από το συνταγματικό και τον κοινό νομοθέτη ως κοινωνικό δικαίωμα. Το Σύνταγμα της Ελλάδας⁴⁴¹ ορίζει την υγεία των πολιτών ως δικαίωμα που τελεί υπό τη φροντίδα του κρά-

προκήρυξη της εκμίσθωσής του για την ανέγερση εμπορικού πολυκέντρου από ιδιώτη (Οικονομική Επιτροπή Ηρακλείου, 2013). Για την εμπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης στο ζήτημα της στέγασης των Τσιγγάνων της Ν. Αλικαρνασσοῦ βλέπε επίσης το Δελτίο Τύπου και τα σχετικά δημοσιεύματα του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι (2009), το κείμενο του Δαφέρμου (2006, σσ. 189-194) καθώς και το δημοσίευμα της Ένωσης Πολιτών κατά του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας (2009).

⁴⁴¹ Σύνταγμα της Ελλάδας, 2008, άρθρο 21, παρ. 3: «Το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα για την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περιθαλψη των απόρων».

τους, το οποίο οφείλει να λαμβάνει και να υλοποιεί όλα τα μέτρα που κρίνονται αναγκαία για την προάσπιση της απρόσκοπτης άσκησης του από τους δικαιούχους. Όπως όμως για κάθε δικαίωμα που κατοχυρώνεται νομικά, έτσι και για το δικαίωμα στην υγεία, η νομική προστασία αυτή καθεαυτή θα πρέπει να εξετάζεται ταυτόχρονα με την δια του αποτελέσματος εξασφάλιση της ισότιμης άσκησης του δικαιώματος. Κατά την εφαρμογή μιας διάταξης, μπορεί να παρεμβάλλονται πράξεις, παραλείψεις ή καταστάσεις που ακυρώνουν στην πράξη την απόδοση της εν λόγω προστασίας. Παράλληλα, οι διαρθρωτικές αλλαγές που επισυμβαίνουν σε ένα σύστημα υγείας μπορεί να περιορίζουν ή να αναιρούν στην πράξη την, κατά τα άλλα νομικά θεμελιωμένη, προστασία του δικαιώματος. Προτού λοιπόν αναζητήσουμε τα στοιχεία εκείνα που αποτυπώνουν ποσοτικά και ποιοτικά την κατάσταση υγείας των Ελλήνων Τσιγγάνων, θεωρούμε πως πρέπει να περιγράψουμε αδρομερώς τα χαρακτηριστικά και τις ενδεχόμενες δυσλειτουργίες του συστήματος υγείας της χώρας. Αυτό θα μας εξασφαλίσει το πλαίσιο εντός του οποίου θα τοποθετηθούν οι Τσιγγάνοι, τόσο ως προς τη θέση τους στην ταξική διάρθρωση της κοινωνίας όσο και ως προς τα ενδεχομένως ιδιαίτερα πολιτισμικά και κοινωνικά τους χαρακτηριστικά.

Το Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ.) καθιερώθηκε με το νόμο 1397 του 1983, οι κύριοι άξονες του οποίου συναπαρτίζονται από τη θεώρηση της υγείας ως κοινωνικού αγαθού και από το δημόσιο χαρακτήρα του συστήματος που παρέχει υπηρεσίες υγείας ισότιμα σε κάθε πολίτη της χώρας, ανεξαρτήτως οικονομικής, κοινωνικής και επαγγελματικής κατάστασης αυτού. Παρά το ότι είχε σχεδιαστεί να εξασφαλίζει την πλήρη και ελεύθερη πρόσβαση των πολιτών στις υγειονομικές παροχές, το γεγονός ότι αναπτύχθηκε σε συνθήκες περιορισμένων πόρων οδήγησε στη μερική μόνο επίτευξη των επεφρασμένων στόχων του συστήματος (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 61). Η ελλιπής χρηματοδότηση και οι διαρθρωτικές αδυναμίες οδήγησαν βαθμιαία το δημόσιο σύστημα υγείας σε ανεπάρκειες, τις οποίες επιχείρησε να καλύψει ο ιδιωτικός τομέας με όρους επιχειρηματικής αποδοτικότητας.⁴⁴² Έτσι, αν και οι συνολικές δαπάνες υγείας στην Ελλάδα ως ποσοστό του Α.Ε.Π. την κατατάσσουν πολύ υψηλά, στη δέκατη θέση μεταξύ των χωρών του Ο.Ο.Σ.Α., η σύνθεση του ποσοστού αυτού καταδεικνύει την ανισομέρεια εις βάρος των δημόσιων δαπανών, οι οποίες είναι από τις χαμηλότερες μεταξύ των προηγμένων χωρών του κόσμου, ενώ αντίθετα οι ιδιωτικές δαπάνες είναι από

⁴⁴² Πέραν των διαρθρωτικών αδυναμιών (π.χ. η παρατηρούμενη περιφερειακή ανισότητα στο επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών από το Ε.Σ.Υ. και η υπερσυγκέντρωση δομών υγείας και ιατρικού προσωπικού στα μεγάλα αστικά κέντρα εις βάρος των δομών της υπαίθρου), η υποχρηματοδότηση της υγείας συνιστά διακηρυγμένη νεοφιλελεύθερη πολιτική που θεωρεί αυτές τις δαπάνες όχι την κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης αλλά φορτίο από το οποίο οι κυβερνήσεις πρέπει να ελαφρυνθούν (Αντωνοπούλου, 2002 όπ. αναφ. στο Σωτηριάδου, Μαλλιάρου, & Σαράφης, 2011, σ. 145). Υπό αυτήν την έννοια, μόνο ως «κακοπροαίρετα» δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν όσα προσήπταν κατά περιόδους οι ιατροί των δημόσιων νοσοκομείων προς τους πολιτικούς προϊστάμενους του Υπουργείου Υγείας που φρόντιζαν τα ιδιωτικά επιχειρηματικά συμφέροντα του χώρου εις βάρος της ανάπτυξης των δημόσιων δομών (Σακκάς, 2009).

τις υψηλότερες, κατατάσσοντας τον ελληνικό κλάδο παραγωγής υπηρεσιών υγείας μεταξύ των πλέον ιδιωτικοποιημένων στον προηγμένο κόσμο (Ιωακείμoglou, 2010, σσ. 38, 40 · Σωτηριάδου, Μαλλιαρού, & Σαράφης, 2011, σ. 146). Ο μετασχηματισμός όμως της παροχής υπηρεσιών υγείας από δημόσιο αγαθό σε εμπόρευμα συνοδεύεται από κατακόρυφη αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων στα θέματα υγείας, οδηγώντας σε ταξική πόλωση στο εσωτερικό του τομέα, ιδιαίτερα στο πρωτοβάθμιο επίπεδο αυτού,⁴⁴³ όπου καταγράφεται το μεγάλο μέρος των ιδιωτικών δαπανών, τόσο από τις εύπορες τάξεις όσο και από τους λιγότερο ειδικευμένους ή ανειδίκευτους εργαζομένους (Ιωακείμoglou, 2010, σ. 108).⁴⁴⁴

Οι ανισότητες στο ελληνικό σύστημα δημόσιας υγείας εντοπίζονται στους ακόλουθους τομείς: α) Δυσκολία ισότιμης πρόσβασης του πληθυσμού που διαμένει στις γεωγραφικά απομονωμένες περιοχές της υπαίθρου. Λόγω της περιορισμένης ανάπτυξης των δημόσιων δικτύων υγειονομικής περίθαλψης, ο πληθυσμός των μη-αστικών περιοχών αναγκάζεται να προσφεύγει συχνότερα στη χρήση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας. Αν συνυπολογιστεί πως κατά κανόνα στις επαρχιακές και αγροτικές περιοχές τα ποσοστά φτώχειας είναι υψηλότερα, η αναγκαστική χρήση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας αναμένεται να επιδεινώνει το ήδη χαμηλό επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού αυτού. β) Μεγάλες λίστες αναμονής. Η μεσολάβηση μεγάλου χρονικού διαστήματος για την πραγματοποίηση ιατρικών πράξεων από τους φορείς της υγειονομικής ασφάλισης, οδηγεί μεγάλο μέρος του πληθυσμού στον τομέα των ιδιωτικών υπηρεσιών (ιατρικές επισκέψεις, διαγνωστικές εξετάσεις κ.λπ.), ιδιαίτερα στις επείγουσες περιπτώσεις. γ) Συμμετοχή στο κόστος μέσω άτυπων πληρωμών. Η ανάγκη υπέρβασης των δυσλειτουργιών του συστήματος οδηγεί συχνά τους εξυπηρετούμενους στην επιλογή των άτυπων πληρωμών (φακελάκια), προκειμένου να εξασφαλίσουν ταχύτερη πρόσβαση, αποτελεσμα-

⁴⁴³ Η λειτουργία του Ε.Σ.Υ. άμβλυνη τη διαφορά μεταξύ πλούσιων και φτωχών στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας (νοσοκομειακής) περίθαλψης, ωστόσο η ανισότητα αντικατοπτρίζεται στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας, στα επίπεδα της πρόληψης, της διάγνωσης και της φαρμακευτικής αγωγής. Στερούμενοι τη δυνατότητα για προληπτικές εξετάσεις και συχνά μη έχοντας την απαραίτητη κουλτούρα πρόληψης, μεγάλο μέρος των φτωχών στρωμάτων καταφεύγει στη χρήση υπηρεσιών υγείας μόνον όταν τα συμπτώματα των ασθενειών είναι εμφανή και μη αντιμετωπίσιμα. Έτσι, καταφεύγουν στα νοσοκομεία όταν η κατάστασή τους είναι ήδη επιβαρυνμένη. Επίσης, η περιορισμένη δυνατότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας, λόγω μεγάλων λιστών αναμονής στις δημόσιες και λόγω κόστους στις ιδιωτικές, έχει ως αποτέλεσμα συχνά να οδηγούνται στην «εύκολη» λύση του φαρμακείου, προμηθευόμενοι μεγάλο μέρος των φαρμάκων που έχουν ανάγκη χωρίς ιατρική συνταγή, με όποιες συνέπειες αυτό μπορεί να επιφέρει μακροχρόνια στην υγεία τους.

⁴⁴⁴ Παρατηρείται το φαινόμενο οι μεν εύποροι να καταβάλλουν υψηλές ιδιωτικές δαπάνες διότι έχουν την ευχέρεια να υπερβούν τις δυσλειτουργίες του δημόσιου συστήματος, οι δε λιγότερο προνομιούχοι να είναι υποχρεωμένοι καταβάλλουν ανάλογα ποσά για αυτά που υποτίθεται πως το δημόσιο σύστημα υγείας όφειλε να προσφέρει δωρεάν σε όλους τους πολίτες. Λόγω όμως της διαφοράς του διαθέσιμου εισοδήματος, τα νοικοκυριά με χαμηλότερα εισοδήματα τείνουν να δαπανούν μεγαλύτερο, ως ποσοστό, μέρος του εισοδήματός τους για υπηρεσίες υγείας, σε σύγκριση με τις πλέον εύπορες τάξεις, εκτιθέμενα έτσι σε υψηλότερο κίνδυνο «καταστροφικών υγειονομικών δαπανών», δηλαδή καταβολή τέτοιων δαπανών για την υγεία τους που δυνητικά απειλούν την οικονομική ευμάρεια και το επίπεδο διαβίωσης του νοικοκυριού (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 26).

τικότερη μεταχείριση και υψηλότερη ποιότητα στις παρεχόμενες δημόσιες υγειονομικές υπηρεσίες. Έτσι όμως εισάγονται (έστω και άτυπα) αγοραία κριτήρια στο πλαίσιο λειτουργίας του δημόσιου συστήματος υγείας, που επιβαρύνουν δυσανάλογα τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η Ελλάδα να παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό του πληθυσμού, μεταξύ των χωρών της Ε.Ε.-15, που εμφανίζει ανεκπλήρωτες ανάγκες για ιατρικές εξετάσεις λόγω του υψηλού τους κόστους (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 45).⁴⁴⁵ Η κατάσταση αυτή, πέραν του ότι πλήττει συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και κατηγορίες πληθυσμού, εκδηλώνεται και ως διαγενεακό χαρακτηριστικό ενός μηχανισμού αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς τα μέλη μιας γενιάς που αναπτύσσονται και ενηλικιώνονται κάτω από ανεπαρκείς υπηρεσίες υγείας έχουν αυξημένες πιθανότητες να διατηρήσουν κακή υγεία και ως ενήλικες. Έτσι, η σχέση μεταξύ υγειονομικής περίθαλψης, κοινωνικών ανισοτήτων και φτώχειας αναδεικνύεται αμφίδρομη, αφού πέραν της επίδρασης των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων στην ερμηνεία των ανισοτήτων στο χώρο της υγείας, αυτές οι τελευταίες συμβάλλουν στη δημιουργία, την αναπαραγωγή και στην ερμηνεία της ίδιας της ανισότητας και της φτώχειας (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 61).

Εκκινώντας λοιπόν από τα δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος παροχής υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα, και λαμβάνοντας υπόψη τις ανεπάρκειες και την ταξική πόλωση που καταγράφονται στο εσωτερικό του, θα οριοθετήσουμε επί αυτού τα στοιχεία που μας παρέχουν οι περιορισμένες σχετικές έρευνες με θέμα την υγεία των Τσιγγάνων. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται η διευκρίνιση πως η υγεία δε συνιστά αποκλειστικά ένα βιολογικό φαινόμενο, αλλά εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης μεταξύ βιολογικών (φύλο, ηλικία, γενετικά χαρακτηριστικά), κοινωνικοοικονομικών (εισόδημα, σύστημα υγείας, συνθήκες κατοικίας, επάγγελμα, μορφωτικό επίπεδο κ.λπ.) και περιβαλλοντικών (περιοχές κατοικίας, πηγές μόλυνσης κ.λπ.) παραγόντων, η επενέργεια των οποίων μπορεί να περιορίζει ή να εντείνει τις δομικές ανεπάρκειες του συστήματος υγείας. Τα στοιχεία της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης των Ελλήνων Τσιγγάνων, που έχουν ήδη καταγραφεί στις προηγούμενες ενότητες του κεφαλαίου αυτού, συνθέτουν ένα πλέγμα αρνητικών παραγόντων, που σε συνδυασμό με τις δομικές ανεπάρκειες του συστήματος υγείας θέτουν σε κίνδυνο την υγεία των Τσιγγάνων. Οι υποβαθμισμένες περιοχές στις οποίες διαμένει σημαντικό μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού, κοντά σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις ή χώρους απόθεσης απορριμμάτων όπου παρατηρείται αυξημένη συγκέντρωση ρυπαντών, στις κοίτες ποταμών ή ρεμάτων με υψηλή υγρασία, συγκεντρώσεις εντόμων και κίνδυνο πλημμυρών, παραπλεύρως οδικών κόμβων και αξόνων με υψηλά επίπεδα αέριων ρυπαντών, θόρυβο και υψηλό κίν-

⁴⁴⁵ Η οικονομική αδυναμία, λόγω ακριβής νοσηλείας ή μη κάλυψής της από τα ασφαλιστικά ταμεία, αφορά το 21% επί του συνόλου των περιπτώσεων εκείνων όπου οι Έλληνες ασθενείς δεν πραγματοποίησαν την ενδεδειγμένη νοσηλεία (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2011, πίν. 10.2).

δυνο οδικών ατυχημάτων, συνιστούν σαφώς ιδιαίτερα επιβαρυντικούς παράγοντες για την υγεία τους. Η απουσία δικτύων υποδομών (ύδρευσης, αποχέτευσης και αποκομιδής απορριμμάτων) επιδρά άμεσα στη δυσκολία ή την αδυναμία τήρησης στοιχειωδών κανόνων υγιεινής στο εύρος της περιοχής κατοικίας. Τέλος, η κατασκευαστική ποιότητα των κατοικιών αφήνει έκθετους τους ενοίκους τους στις περιβαλλοντικές συνθήκες, ενώ η έλλειψη των απαραίτητων διαθέσιμων χώρων (π.χ. ξεχωριστός χώρος κουζίνας ή μπάνιου), των υγειονομικών υποδομών (τουαλέτα, δίκτυο ύδρευσης & αποχέτευσης) και του απαραίτητου εξοπλισμού (π.χ. συσκευές θέρμανσης, ηλεκτρικό ψυγείο) καθιστά δύσκολη την τήρηση της ατομικής υγιεινής, της υγιεινής των τροφίμων καθώς και την εξασφάλιση ενός ανεκτού περιβάλλοντος διαβίωσης. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, οι συνθήκες αυτές χαρακτηρίζουν και μεγάλο μέρος των διαμενόντων σε μόνιμες κατοικίες (Μάρκου, 2008, σσ. 155-158), αναδεικνύοντας έτσι το θέμα των συνθηκών κατοικίας ως ένα βασικό επιβαρυντικό παράγοντα της υγείας των Ελλήνων Τσιγγάνων.

Η εργασιακή κατάσταση και τα εισοδηματικά χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων τοποθετούν την πλειονότητα αυτών στο χαμηλότερο τμήμα του μωσαϊκού των φτωχών στρωμάτων, άρα προσδιορίζουν εμμέσως και τα όρια χρήσης των υπηρεσιών ενός συστήματος υγείας που λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια. Οι περιορισμένοι πόροι που εξασφαλίζουν οι φορείς κοινωνικής ασφάλισης στους εργαζόμενους Τσιγγάνους (όμοιοι αυτών για το σύνολο των Ελλήνων εργαζομένων) είναι ακόμη πιο περιορισμένοι για την πλειονότητα αυτών που διαθέτουν βιβλιάρια της Κοινωνικής Πρόνοιας, ενώ τα περιορισμένα εισοδήματά τους δεν αναμένεται να επιτρέπουν την προσφυγή τους στις ιδιωτικές υπηρεσίες πρωτοβάθμιας υγείας. Επίσης, ο καθημερινός αγώνας της επιβίωσης αναμένεται να εμποδίζει την υιοθέτηση πρακτικών μακροχρόνιας πρόληψης και φροντίδας των ζητημάτων υγείας, ενώ η απουσία συναλλακτικής κουλτούρας με τις υπηρεσίες του κράτους δυσχεραίνει την πρόσβαση στις πρωτοβάθμιες υπηρεσίες υγείας των εξωτερικών ιατρείων των νοσοκομείων, μέσω του συστήματος των προγραμματισμένων ραντεβού. Τέλος, η πρόωρη είσοδος των παιδιών στο χώρο της οικογενειακής παραγωγικής δομής όσο και η αδυναμία εξόδου των ηλικιωμένων από αυτήν, λόγω της μη-εξασφάλισης εναλλακτικού τρόπου προσπορισμού εισοδήματος, διευρύνει επικίνδυνα το διάστημα του εργασιακού βίου, επιβαρύνοντας αντίστοιχα την κατάσταση της υγείας τους.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το μεγαλύτερο μέρος των Τσιγγάνων προσδιορίζουν την κατάσταση της υγείας τους ως «πολύ καλή» ή «καλή», ενώ περίπου ένας στους πέντε αντιμετωπίζει χρόνια προβλήματα υγείας και ένας στους δέκα αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα.⁴⁴⁶ Καθώς όμως και η έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ αποτυπώνει τα ίδια

⁴⁴⁶ Σε σχετική έρευνα που διεξήχθη στα πλαίσια του έργου «Εκπόνηση μελέτης για την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης των Ρομά στην Ελλάδα. Απολογισμός δράσεων και εκπόνηση σχεδίου δράσης για την 4^η προγραμματική περίοδο» (Μωραΐτου, 2010, σ. 127) το 79% των ερωτώμενων

περίπου στοιχεία για το γενικό πληθυσμό της χώρας,⁴⁴⁷ τότε θα πρέπει να τεθούν υπό αμφισβήτηση είτε οι εκτιμήσεις των ίδιων των Τσιγγάνων για το γενικότερο επίπεδο της υγείας τους είτε τα ευρύτερα διαμορφωμένα συμπεράσματα γενικών μελετών που χαρακτηρίζουν την υγεία τους ως ιδιαίτερα επιβαρυνμένη. Πεποίθησή μας είναι πως οι εκτιμήσεις των Τσιγγάνων είναι ιδιαίτερα αισιόδοξες για το επίπεδο της υγείας τους, προκύπτοντας περισσότερο από το γεγονός του μη-περιορισμού των φυσικών και επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων κατά τις περιόδους της ασθένειας (Tseva & Zarokosta, 2009, σ. 127), όσο και από τη μη-εκτέλεση προληπτικών ιατρικών ελέγχων και τη συνακόλουθη άγνοια της ύπαρξης σχετικών προβλημάτων, τα οποία διαπιστώνουν όταν τα συμπτώματα και οι συνέπειες είναι μη-διαχειρίσιμες. Άλλωστε, οι περιορισμένες επιδημιολογικές μελέτες, έστω και τοπικού χαρακτήρα, αποτυπώνουν μια ιδιαίτερα επιβαρυνμένη κατάσταση, κυρίως στο επίπεδο των χρόνιων νοσημάτων και των λοιμωδών νόσων.⁴⁴⁸ Η σημαντικότερη όμως ένδειξη για το χαμηλό επίπεδο της υγείας των Ελλήνων Τσιγγάνων εκτιμούμε πως είναι η κατανομή τους στην πυραμίδα των ηλικιών και το περιορισμένο προσδόκιμο επιβίωσής τους. Η βάση της ηλικιακής πυραμίδας των Τσιγγάνων εμφανίζεται ιδιαίτερα διευρυμένη στις ηλικίες μέχρι των 30 ετών, ως αποτέλεσμα της υψηλής γεννητικότητας, παρουσιάζει όμως μια απρόβλεπτη συρρίκνωση των παραγωγικών ηλικιών (30-55 ετών), ενώ οι ηλικίες πάνω από τα 60 χρόνια σχεδόν εξαφανίζονται⁴⁴⁹ (Μωραΐτου, 2010, σσ. 124-125 · Tseva & Zarokosta, 2009, σ. 127). Ως αποτέλεσμα, το προσδόκιμο ζωής των Τσιγγάνων, μολονότι δεν έχει υπολογιστεί επακριβώς, υπολείπεται κατά πολύ του μέσου όρου της χώρας, ενδεχομένως κατά 15-25 χρόνια, ενώ ακόμη μεγαλύτερη υστέρηση αναμένεται να παρουσιάζει το *προσδόκιμο υγείας*.⁴⁵⁰

χαρακτηρίζουν την κατάσταση της υγείας τους ως «πολύ καλή» ή «καλή» ενώ το 9,8% ως «κακή» ή «πολύ κακή». Ανάλογα ποσοστά εμφανίζει και έρευνα που διεξήχθη από την Εύξεινη Πόλη με 76% και 8,3% αντίστοιχα (Εύξεινη Πόλη, 2009, σ. 35).

⁴⁴⁷ Σύμφωνα με την Εθνική Έρευνα Υγείας έτους 2009, που διεξήχθη από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, το 75,3% του γενικού πληθυσμού της χώρας δηλώνει ότι έχει *πολύ καλή* ή *καλή* υγεία και το 8,1% *κακή* ή *πολύ κακή* (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2011, πίν. 1α).

⁴⁴⁸ Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις κοινωτήτων σκινητών Τσιγγάνων όπου παρατηρήθηκαν ποσοστά προβολής από ηπατίτιδα Α στο σύνολο σχεδόν του πληθυσμού, καθώς και άνω του 50% να έχουν εκτεθεί στον ιό της ηπατίτιδας Β (Μωραΐτου, 2010, σ. 124).

⁴⁴⁹ Η ηλικιακή κατανομή των Τσιγγάνων έρχεται σε αντίθεση με την πυραμίδα ηλικιών του γενικού πληθυσμού της χώρας, που παρουσιάζει συρρικνωμένη βάση (ως αποτέλεσμα της μειούμενης γεννητικότητας), ενισχυμένα μεσαία στρώματα (κυρίως λόγω της μαζικής εισροής οικονομικών μεταναστών) και διευρυμένη κορυφή (λόγω της δημογραφικής γήρανσης και της διεύρυνσης του προσδόκιμου επιβίωσης). Βλ. σχετ. το κείμενο των Παπαδάκη, Κογεβίνα και Τριχόπουλου (2012, σ. 4).

⁴⁵⁰ Πέραν του προσδόκιμου επιβίωσης που παραδοσιακά αποτελεί τον κλασικότερο δείκτη μέτρησης της θνησιμότητας ενός πληθυσμού, ο όρος *προσδόκιμο υγείας* αναφέρεται στην κατάσταση υγείας του πληθυσμού, αναδεικνύοντας την ποιότητα ζωής, αφού αναφέρεται σε επιβίωση με καλή κατάσταση υγείας. Έτσι π.χ. ένα αγόρι που γεννήθηκε στην Ελλάδα το 2009 αναμένεται να ζήσει 77,8 έτη (προσδόκιμο επιβίωσης), που όμως περιορίζονται στα 64 έτη χωρίς περιορισμό στην άσκηση των δραστηριοτήτων του, στα 71,8 με κάποιους περιορισμούς και τα υπόλοιπα 5,9 χρόνια της ζωής του με πολύ σημαντικούς περιορισμούς. Ως δείκτης, το προσδόκιμο υγείας είναι περισσότερο ευαίσθητος από το προσδόκιμο

Υψηλότερος έναντι του γενικού πληθυσμού είναι ο επιπολασμός⁴⁵¹ αρκετών χρόνιων ασθενειών του καρδιαγγειακού και του αναπνευστικού συστήματος,⁴⁵² ενώ ιδιαίτερα αυξημένο εμφανίζεται το ποσοστό εμφάνισης ψυχικών και νευρολογικών ασθενειών⁴⁵³ καθώς και οδοντολογικών προβλημάτων.⁴⁵⁴ Η καταρχήν πρόσβαση στις υπηρεσίες πρωτοβάθμιας υγείας δεν φαίνεται να είναι προβληματική, ούτε να παρου-

επιβίωσης, αντανακλώντας την επίδραση των επιβαρυντικών παραγόντων στην υγεία ενός πληθυσμού και εμφανίζει μεγάλες διακυμάνσεις ανάλογα με γεωγραφικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Ενδεικτικά, για την περίπτωση της Ελλάδας η μέγιστη διαφορά μεταξύ γεωγραφικών περιοχών ως προς το προσδόκιμο επιβίωσης είναι 3,5 έτη ενώ η μέγιστη διαφορά σχετικά με τα έτη υγιούς επιβίωσης ανέρχεται στα 11,7 έτη, χωρίς ωστόσο τα μεγέθη αυτά να είναι μονοσήμαντα (δηλαδή το χαμηλότερο προσδόκιμο επιβίωσης δεν εντοπίζεται στην ίδια γεωγραφική περιοχή με το χαμηλότερο προσδόκιμο υγείας και αντίστροφα). Περισσότερα για την κατάσταση υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα και τη σχέση μεταξύ προσδόκιμου επιβίωσης και προσδόκιμου υγείας βλ. Μπάγκας (2012, σσ. 22-24).

⁴⁵¹ Ο επιπολασμός μιας ασθένειας ορίζεται από το ποσοστό του πληθυσμού που πάσχει σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο από τη νόσο αυτή.

⁴⁵² Τα χρόνια προβλήματα καρδιάς (έμφραγμα, στεφανιαία νόσος) απασχολούν το 6,1% του συνολικού πληθυσμού των Τσιγγάνων έναντι του 3,6 % του γενικού πληθυσμού. Αυξημένα είναι επίσης τα ποσοστά άσθματος (9,6% έναντι 4,3%) και έλκους (5,8 % έναντι 4,4%). Αλλεργίες και αρθρίτιδες εμφανίζονται σε ποσοστά αντίστοιχα του γενικού πληθυσμού, ενώ αξιοσημείωτη είναι η βελτιωμένη εικόνα που εμφανίζεται στην περίπτωση του σακχαρώδους διαβήτη (4% έναντι 7.9%) όπως και στην υπέρταση (9,3% έναντι 20,2%). Βλ. σχετ. Ελληνική Στατιστική Αρχή (2011, πίν. 4), Εύξεινη Πόλη (2009, πίν. 3.4).

⁴⁵³ Το ποσοστό κατάθλιψης ανέρχεται στο 7,7%, έναντι 2,6% (6,4% αν συνυπολογιστεί και το χρόνιο άγχος) στο γενικό πληθυσμό και οι διάφορες άλλες ψυχικές ή διανοητικές νόσοι αφορούν το 7,5% του πληθυσμού των Τσιγγάνων έναντι 2,4% του γενικού πληθυσμού της χώρας. Το πρόβλημα των ψυχικών νόσων επισημαίνεται σε πολλές μελέτες και φαίνεται να συνιστά μάλιστα για το συγκεκριμένο πληθυσμό (Alexandridis, 2009, σ. 179), εμφανίζοντας έντονα και την έμφυλη διάσταση, καθώς οι γυναίκες Τσιγγάνες παρουσιάζουν υψηλότερη ενεργό ψυχοπαθολογία, τόσο λόγω των γενικότερων συνθηκών ζωής όσο και λόγω της υποβαθμισμένης θέσης τους εντός της κοινότητας. Βέβαια, είναι πιθανό οι άρρενες Τσιγγάνοι να μην προσφεύγουν εύκολα στη λήψη ψυχιατρικών υπηρεσιών, κάτι ερμηνεύσιμο στα όρια κλειστών παραδοσιακών κοινοτήτων (Βορβολάκος, 2006, σ. 132). Ωστόσο, το θέμα των ψυχιατρικών παθήσεων εμφανίζει και μια άλλη διάσταση, αφού εντοπίζονται και ψευδή-προσπονητά περιστατικά εκ μέρους ατόμων που επιδιώκουν να λάβουν επίδομα ή σύνταξη ως βαρέως ψυχικά πάσχοντες (ΜΟΔ Α.Ε., 2012, σ. 67). Στις περιπτώσεις των πραγματικών ψυχιατρικών περιστατικών, οι περιορισμένες υποστηρικτικές υπηρεσίες και το μη ευνοϊκό περιβάλλον στα όρια της κοινότητας καθιστά ευάλωτους τους πάσχοντες στην υπερβολική χρήση ψυχοτρόπων ουσιών, προκειμένου να καταστείλουν τα συμπτώματα της ασθένειας. Έτσι, δεν είναι παράδοξο πως πέραν της υπερσυνταγογράφησης ψυχοτρόπων φαρμάκων εμφανίζονται συχνά και περιστατικά κατάχρησης αλκοόλ καθώς και χρήσης ναρκωτικών ουσιών που εγκλωβίζουν τους πάσχοντες στον κύκλο της εξάρτησης, της ψυχικής δυσαρμονίας και ενίοτε της παραβατικής συμπεριφοράς.

⁴⁵⁴ Ενδεικτικό είναι το 53,6% των ενηλίκων Τσιγγάνων που τους λείπουν δόντια που δεν έχουν αντικατασταθεί προσθετικά, όπως και το 51,9% των ανηλίκων που έχουν έντονα οδοντολογικά προβλήματα (δόντια που ματώνουν ή που κινούνται). Επίσης, το 24,7% των ενηλίκων και το 62,4% των ανηλίκων δεν έχει επισκεφτεί ποτέ οδοντίατρο, αποδεικνύοντας πως η προσφυγή αφορά σχεδόν αποκλειστικά τις περιπτώσεις αντιμετώπισης οδοντολογικών προβλημάτων και όχι πρόληψης και στοματικής υγιεινής (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 8.1, 8.8 & 8.9). Ο τομέας παροχής πρωτοβάθμιων υπηρεσιών οδοντιατρικής περίθαλψης απαρτίζεται σχεδόν αποκλειστικά από ιδιώτες ιατρούς, καθώς ο διαρκώς μειούμενος αριθμός οδοντιάτρων των Κέντρων Υγείας προσφέρει αποκλειστικά υπηρεσίες προληπτικής οδοντιατρικής για ανηλίκους και καλύπτει μόνο τα επείγοντα περιστατικά. Η προσφυγή στα εξωτερικά ιατρεία που λειτουργούν στα οδοντιατρικά τμήματα των νοσοκομείων, όπου αυτά είναι στελεχωμένα, αφορά συμβουλευτικές και διαγνωστικές υπηρεσίες και όχι επανορθωτικές επεμβάσεις (Δημητριάδης, Κωνσταντινίδης, & Ζερβού-Βάλβη, 2009, σ. 10). Ως εκ τούτου, η λήψη υπηρεσιών οδοντιατρικής περίθαλψης απαιτεί την προσφυγή του ασθενή σε ιδιώτη ιατρό και την καταβολή σημαντικού οικονομικού κόστους.

σιάζει σημαντικές διαφορές ανάλογα με τον τόπο και τον τύπο της κατοικίας τους (σε καταυλισμούς, σπίτια κ.λπ.), ωστόσο αφορά σχεδόν αποκλειστικά υπηρεσίες διάγνωσης, θεραπείας και συνταγογράφησης φαρμάκων και όχι την πραγματοποίηση προληπτικών ελέγχων.⁴⁵⁵ Κατά το μεγαλύτερό τους μέρος οι επισκέψεις αυτές γίνονται στα εξωτερικά ιατρεία των νοσοκομείων και στα Κέντρα Υγείας,⁴⁵⁶ ενώ οι επισκέψεις σε ιδιώτες γιατρούς επί αμοιβή εμφανίζουν αντίστοιχο ποσοστό με τις επισκέψεις στις αίθουσες επειγόντων περιστατικών των νοσοκομείων.⁴⁵⁷ Παρατηρούμε λοιπόν πως ο τομέας της πρόληψης είναι παραμελημένος σε μεγάλο βαθμό από τους Έλληνες Τσιγγάνους, τόσο λόγω των δυσλειτουργιών του συστήματος πρωτοβάθμιας υγείας, των περιορισμένων οικονομικών τους και της γενικότερης στάσης τους απέναντι στο θέμα αυτό. Ενδεικτικό του τρόπου διαπλοκής των παραγόντων αυτών θεωρούμε πως είναι το υψηλό ποσοστό ανηλίκων που δεν ακολουθούν επαρκώς το πρόγραμμα εμβολιασμού παιδιών, παρότι υπάρχει το θεσμικό πλαίσιο για τη δωρεάν εφαρμογή του.⁴⁵⁸ Ο ελλιπής εμβολιασμός των τσιγγανοπαίδων πέραν του ότι τα αφήνει απροστάτευτα έναντι ασθε-

⁴⁵⁵ Το ποσοστό επίσκεψης σε ιατρό για το διάστημα των τελευταίων 12 μηνών από την περίοδο διεξαγωγής σχετικής έρευνας για τους Τσιγγάνους ανέρχεται στο 77,2% (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 7.2), έναντι 57,4% για επισκέψεις σε ιατρούς γενικής ιατρικής και 45,2% σε ιατρούς άλλων ειδικοτήτων που αφορά το γενικό πληθυσμό της χώρας (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2011, πίν. 11.1 & 12.1). Ωστόσο, στην περίπτωση των Τσιγγάνων μόνο το 3,4% των ιατρικών επισκέψεων έχει προληπτικό χαρακτήρα.

⁴⁵⁶ Αθροιστικά αφορούν το 51,4% του συνόλου των ιατρικών επισκέψεων (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 7.5).

⁴⁵⁷ Στις αίθουσες των επειγόντων περιστατικών πραγματοποιείται το 13% των ιατρικών επισκέψεων, ενώ στους ιδιώτες ιατρούς επί αμοιβή το 11,9% αυτών (ό.π.). Η συχνή προσφυγή στις υπηρεσίες των τμημάτων επειγόντων περιστατικών προσφέρει μόνο πρόσκαιρη ανακούφιση και δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα συνολικά, ενώ η υπερφόρτωση των τμημάτων ευνοεί την ανάπτυξη αρνητικής στάσης εκ μέρους του προσωπικού εναντίον των Τσιγγάνων ασθενών.

⁴⁵⁸ Παρά το ότι το επίπεδο εμβολιασμού του γενικού πληθυσμού των παιδιών στην Ελλάδα είναι συνολικά καλό, η εκτίμηση της εμβολιαστικής κάλυψης του παιδικού πληθυσμού των Ελλήνων Τσιγγάνων εμφανίζει σημαντικές ελλείψεις. Σε ποσοστό 18% εμφανίζονται να μην έχουν κάνει κανένα εμβόλιο, ενώ το 35,3% του συνόλου δεν έχει ακολουθήσει επαρκώς το εθνικό πρόγραμμα εμβολιασμού (Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, 2013, σσ. 21-22 · Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 7.16). Παρότι υπάρχει η θεσμική πρόβλεψη για τη δωρεάν κάλυψη των εμβολίων, η επιτυχής διεκπεραίωση του προγράμματος εμβολιασμού, που απαιτεί συχνές επαναλαμβανόμενες δόσεις σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα, αναδεικνύεται δυσχερής. Καθώς το σύνολο σχεδόν των γονέων απευθύνεται για τους εμβολιασμούς στις κρατικές δομές (νοσοκομεία, Κέντρα Υγείας, περιφερειακά ιατρεία κ.λπ.) οι δυσλειτουργίες του συστήματος (π.χ. περιορισμένα ωράρια λειτουργίας των εμβολιαστικών κέντρων, διαθεσιμότητα εμβολίων) και η ελλιπής τήρηση του απαραίτητου προγραμματισμού εκ μέρους των γονέων οδηγεί στην αποσπασματικότητα ή την πλήρη κατάρρευση του εμβολιαστικού προγράμματος των παιδιών τους. Κρίνουμε επίσης σκόπιμο να επισημάνουμε πως τα στοιχεία των διαθέσιμων μελετών δε δείχνουν την ίδια εικόνα, παρότι συμφωνούν στο συμπέρασμα της ύπαρξης σημαντικών ελλείψεων. Επίσης, πιθανό είναι να υπερεκτιμάται το επίπεδο της εμβολιαστικής κάλυψης, καθώς αρκετές μελέτες γίνονται σε μαθητές σχολικής ηλικίας (και στους χώρους των σχολείων), όπου όμως οι φοιτώντες Τσιγγάνοι μαθητές δεν είναι αντιπροσωπευτικοί του συνόλου των παιδιών της τσιγγάνικης κοινότητας της χώρας (Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, 2009, σ. 32). Μια σύνοψη των ζητημάτων που συνιστούν τροχοπέδη για την προαγωγή της υγείας των τσιγγανοπαίδων, και κατ' επέκταση για την εγγραφή τους στα σχολεία, παρατίθεται σε πρόσφατο ενημερωτικό φυλλάδιο για τις δράσεις προαγωγής υγείας των τσιγγανοπαίδων στο πλαίσιο του προγράμματος «Εκπαίδευση των Παιδιών Ρομά» (Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής, 2014).

νειών που έχουν σχεδόν εκλείψει για τον υπόλοιπο πληθυσμό,⁴⁵⁹ αναδεικνύεται δευτερογενώς και ως πρόσκομμα για τη μη-εγγραφή αυτών στα σχολεία, διευρύνοντας έτσι το φάσμα του αποκλεισμού τους.

Η απουσία προληπτικής ιατρικής φροντίδας και οι επενέργειες των χρόνιων νοσημάτων έχουν ως αποτέλεσμα τη συχνή νοσηλεία των Τσιγγάνων στα νοσοκομεία, σε ποσοστό σχεδόν διπλάσιο αυτού του γενικού πληθυσμού,⁴⁶⁰ ενώ παρατηρούνται διαφοροποιήσεις σχετικές με τον τόπο κατοικίας και τις συνθήκες υγιεινής της περιοχής, επιβεβαιώνοντας την πολυπαραγοντική φύση του ζητήματος της υγείας.⁴⁶¹ Η συχνή νοσηλεία, πέραν των αμιγώς ιατρικών της διαστάσεων (πιθανές επιπλοκές, διάστημα αποθεραπείας κ.λπ.) έχει και σημαντικές οικονομικές συνέπειες, τόσο από την ενδεχόμενη απαίτηση πληρωμής των νοσηλίων⁴⁶² όσο και από την παρεμπόδιση άσκησης των βιοποριστικών δραστηριοτήτων κατά το διάστημα της νοσηλείας και της αποθεραπείας.

Πέραν των συνθηκών κατοικίας και των αμιγώς ιατρικών χαρακτηριστικών, ο τρόπος ζωής των Τσιγγάνων συνιστά έναν άλλο παράγοντα που επιβαρύνει την υγεία τους. Οι διατροφικές συνήθειες επηρεάζονται άμεσα από το διαθέσιμο εισόδημα, την ύπαρξη κατάλληλου οικιακού εξοπλισμού για τη συντήρηση και την παρασκευή των φαγητών και βεβαίως τις γνώσεις και τις στάσεις που διαχρονικά ο τσιγγάνικος πληθυσμός έχει αναπτύξει γύρω από τη διατροφή του. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποτυπώνουν εμφανώς έλλειψη τροφής, αλλά περισσότερο μη-ισορροπημένη διατροφή με χαμηλή κατανάλωση φρούτων, λαχανικών, γαλακτοκομικών προϊόντων και ψαριών και αντίστοιχα αυξημένη κατανάλωση οσπρίων και ζυμαρικών.⁴⁶³ Η απουσία ευπαθών

⁴⁵⁹ Το Φεβρουάριο του 2006 καταγράφηκε έξαρση κρουσμάτων ιλαράς στην Ελλάδα με το 55% των νοσούντων να είναι Τσιγγάνοι (έναντι 15% μεταναστών και 30% του γενικού πληθυσμού). Αν υπολογιστεί πως ο πληθυσμός των Τσιγγάνων της Ελλάδας αποτελεί περίπου το 3% του συνολικού πληθυσμού, παρατηρούμε πως η συγκεκριμένη ασθένεια έπληξε τον τσιγγάνικο πληθυσμό σε βαθμό περίπου εικοσαπλάσιο αυτού του γενικού πληθυσμού (Alexandridis, 2009, σ. 178).

⁴⁶⁰ Το ποσοστό των Τσιγγάνων που εισήχθη σε νοσοκομείο για νοσηλεία κατά τη διάρκεια των 12 τελευταίων μηνών ήταν 17,1% (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 9.3), έναντι 10% του αντίστοιχου ποσοστού του γενικού πληθυσμού (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2011, πίν. 8.1).

⁴⁶¹ Οι κάτοικοι απομονωμένων περιοχών με κακές συνθήκες υγιεινής εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό νοσηλείας σε νοσοκομεία (19,9%).

⁴⁶² Στην έρευνα της Εύξεινης Πόλης (2009, πίν. 9.11) η πληρωμή των νοσηλίων σε ποσοστό 77,1% γίνεται από τα ασφαλιστικά ταμεία ή το Ε.Σ.Υ. (βιβλιάρια Κοινωνικής Πρόνοιας). Ωστόσο, καταγράφεται ένα ποσοστό περιπτώσεων της τάξης του 9,5% όπου την πληρωμή την ανέλαβε η οικογένεια καθώς και ένα 6,7% που αναφέρεται σε πληρωμή «από κοινού». Παρόλο που δεν διευκρινίζεται αν οι πληρωμές αφορούν περιπτώσεις ατόμων που δεν είχαν κανενός είδους πρόσβαση στο Ε.Σ.Υ. (π.χ. περιπτώσεις πλανόδιων εμπόρων που έχουν κάνει έναρξη επαγγέλματος, χωρίς ωστόσο να καταβάλλουν ασφαλιστικές εισφορές και χωρίς τη δυνατότητα να εκδώσουν βιβλιάριο της Κοινωνικής Πρόνοιας) ή αν πρόκειται για άτυπες πληρωμές (φακελάκια), η πληρωμή των νοσηλίων μπορεί να συνιστά *καταστροφική υγειονομική δαπάνη* για οικογένειες με ελάχιστους χρηματικούς πόρους.

⁴⁶³ Ενδεικτικά η καθημερινή κατανάλωση φρέσκων φρούτων αφορά το 60,7% του γενικού πληθυσμού και μόνο το 14,6% των Τσιγγάνων. Αντίστοιχα, τα ποσοστά αυτών που δεν καταναλώνουν ποτέ φρούτα είναι 2,6% για το γενικό πληθυσμό και 15,8% για τους Τσιγγάνους. Ομοίως, ο γενικός πληθυσμός καταναλώνει σε ποσοστό 63,7% καθημερινά λαχανικά ή σαλάτες έναντι 24,5% του πληθυσμού των

τροφίμων (γαλακτοκομικά, ψάρι, κρέας, λαχανικά και φρέσκα φρούτα) είναι εύκολα ερμηνεύσιμη για τους διαμένοντες σε καταυλισμούς, όπου η έλλειψη ηλεκτρικού ρεύματος δεν εξασφαλίζει τη συντήρησή τους, ενώ και η παρασκευή τους απαιτεί καλό πλύσιμο που δεν είναι πάντα εφικτό (Μωραΐτου, 2010, σσ. 127-128). Για τις περιπτώσεις των μόνιμα εγκατεστημένων Τσιγγάνων, η απουσία των τροφίμων αυτών από το καθημερινό φαγητό θα πρέπει να αποδοθεί στο υψηλότερο κόστος αγοράς και ενδεχομένως στις διατροφικές τους παραδόσεις ή στην ελλιπή ενημέρωση για τη διατροφική αξία ορισμένων τροφίμων.⁴⁶⁴ Αντίθετα, ζυμαρικά και όσπρια είναι τροφές εύκολα διατηρήσιμες και με χαμηλό κόστος αγοράς. Η κατανάλωση καπνού και αλκοόλ συνιστά επίσης έναν επιβαρυντικό παράγοντα της υγείας των Τσιγγάνων, καθώς περισσότεροι από τους μισούς είναι καπνιστές,⁴⁶⁵ ενώ ως προς την κατανάλωση αλκοόλ, παρότι εμφανίζουν υψηλότερο ποσοστό σε αυτούς που δεν έχουν καταναλώσει ποτέ, εντούτοις εμφανίζουν πολύ υψηλότερη συχνότητα κατανάλωσης.⁴⁶⁶ Τέλος, η περιορισμένη φυσική δραστηριότητα, η απουσία δραστηριοτήτων αναψυχής και ο καθιστικός τρόπος ζωής⁴⁶⁷ επιτείνουν τα προβλήματα που οι προαναφερθέντες παράγοντες ευνοούν την εμφάνισή τους.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ένα πλαίσιο επιβαρυντικών παραγόντων που θέτουν την υγεία των Τσιγγάνων σε κίνδυνο και αφορούν όλα τα μέλη της κοινότητας, ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου. Ειδικά δε για τις γυναίκες Τσιγγάνες, η συνέργεια των παραγόντων αποστέρησης και κινδύνου φαίνεται να επιδρά πολλαπλασιαστικά. Στο πλαίσιο της οικογένειας, η φροντίδα της υγείας είναι καθήκον των γυναικών και, επομένως, η δική τους υγεία βρίσκεται στο τέλος της λίστας προτεραιοτήτων, θέτοντας ως κρίσιμο το ερώτημα «ποιος φροντίζει το φροντιστή» (Fundación Secretariado Gitano, 2007, σ. 23). Έτσι, σε μια κοινότητα που η πρόληψη στον τομέα της υγείας είναι σχεδόν ανύ-

Τσιγγάνων. Βλ. σχετικά Ελληνική Στατιστική Αρχή (2011, πίν. 21.1 & 21.2), Εύξεινη Πόλη (2009, πίν. 16.8), Μωραΐτου (2010, πίν. 10) .

⁴⁶⁴ Η Μωραΐτου (2010, σ. 127) αναφέρει ως χαρακτηριστική την περίπτωση απουσίας του ελαιολάδου από την κουζίνα των Τσιγγάνων λόγω του αυξημένου του κόστους έναντι άλλων ελαίων, όσο ενδεχομένως και της ελλείψης τους γνώσης για την υψηλή διατροφική του αξία.

⁴⁶⁵ Το 56.5% των Τσιγγάνων είναι σταθεροί καπνιστές έναντι 31,9% του γενικού πληθυσμού.

⁴⁶⁶ Το ποσοστό των Τσιγγάνων που δεν έχει καταναλώσει ποτέ αλκοόλ ανέρχεται στο 43% έναντι 32% για το γενικό πληθυσμό. Ωστόσο, αυτό οφείλεται στο μεγάλο ποσοστό των Τσιγγάνων γυναικών (61,3%) που δεν έχουν κάνει ποτέ χρήση αλκοόλ. Αντίθετα, φαίνεται πως οι άντρες Τσιγγάνοι καταναλώνουν αλκοόλ σε μεγαλύτερη συχνότητα. Ενδεικτικά για το πλέον καταναλισκόμενο αλκοολούχο ποτό, το κρασί, η καθημερινή κατανάλωση ανέρχεται στο 15,1% (έναντι 9,7% για το γενικό πληθυσμό) και αντίστοιχα 4 με 6 φορές την εβδομάδα καταναλώνει το 8,2% (έναντι 4,3%) και 2 έως 3 φορές την εβδομάδα το 13,7% (έναντι 11%). Αν συνυπολογίσουμε πως αντίστοιχα ποσοστά αναφέρονται από τους Τσιγγάνους και για την κατανάλωση μπύρας, παρατηρούμε μια ιδιαίτερα προβληματική κατάσταση (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2011, πίν. 22.1 & 22.1α · Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 14.6 & 14.8).

⁴⁶⁷ Το 82,2% των ενηλίκων Τσιγγάνων φέρεται να μην ασκείται καθόλου, ενώ το 40,2% των ανδρών και το 37% των γυναικών περνούν καθισμένοι το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 15.4 & 15.6).

παρκτη και τα άτομα προσφεύγουν στη λήψη ιατρικών υπηρεσιών μόνο όταν τα συμπτώματα είναι πολύ σοβαρά και επιφέρουν καταστροφικές συνέπειες, οι γυναίκες υφίστανται τους κινδύνους του συνολικού τσιγγάνικου πληθυσμού, οι οποίοι όμως επιτείνονται από τις ιδιαίτερες απαιτήσεις που προβάλλει ο ρόλος και η λειτουργία του φύλου, ιδιαίτερα στον τομέα της αναπαραγωγικής υγείας και της γενικότερης γυναικολογικής πρόληψης (Alexandridis, 2009 · Μωραΐτου, 2010). Η τεκνογονία σε ιδιαίτερα μικρή ηλικία και η έλλειψη κατάλληλης προγεννητικής ιατρικής φροντίδας και ικανοποιητικών συνθηκών διαβίωσης κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης, εκθέτουν τις νεαρές Τσιγγάνες σε αυξημένους κινδύνους.⁴⁶⁸ Ο ανεπαρκής οικογενειακός προγραμματισμός και η ελλιπής εφαρμογή μεθόδων αντισύλληψης οδηγούν σε συχνές κυήσεις, πολλές εκ των οποίων διακόπτονται βίαια. Παράλληλα, διαπιστώνεται απουσία πρόληψης έναντι των γυναικολογικών ασθενειών.⁴⁶⁹ Ο συνδυασμός όλων αυτών οδηγεί σε πρόωρη γήρανση με εμφάνιση συμπτωμάτων και ασθενειών που δεν είναι τυπικές για τις εκάστοτε ηλικιακές ομάδες, ενώ η υψηλή ευθύνη για τα ζητήματα της οικογένειας και η πίεση που συχνά ασκείται επί αυτών από τους συζύγους τους, τις οδηγούν στην υψηλή εμφάνιση συμπτωμάτων κατάθλιψης και χρόνιου άγχους (Βορβολάκος, 2006, σ. 132).

Συμπερασματικά, λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία που παραθέτουν οι σχετικές έρευνες και αποτυπώνουν σημαντικές επί τα χείρω διαφοροποιήσεις σε σχέση με το γενικό πληθυσμό ως προς το προσδόκιμο ζωής, τη νοσηρότητα, τις συμπεριφορές που ο ίδιος ο πληθυσμός αναπτύσσει αλλά και το επίπεδο των προσφερόμενων υπηρεσιών υγείας και της δυνατότητας πρόσβασης προς αυτές, προκύπτει ως γενικό συμπέρασμα πως η υγεία των Ελλήνων Τσιγγάνων είναι ανεπαρκής, για λόγους που καταρχήν σχετίζονται με τις περιορισμένες οικονομικές τους δυνατότητες και τις δυσκολίες πρόσβασης σε ικανοποιητικού επιπέδου υπηρεσίες υγείας, συνεκτιμώμενης όμως και της επίδρασης εγγενών παραγόντων της κοινότητας των Τσιγγάνων.

2.2.3 Κοινωνική κατάσταση

Σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω, επιλέξαμε να προσεγγίσουμε την κοινωνική διάσταση του αποκλεισμού μέσα από την έννοια του περιθωρίου και της υποτάξης, κα-

⁴⁶⁸ Δείκτη προγεννητικής φροντίδας αποτελούν οι τακτικές επισκέψεις στο γυναικολόγο, όπου όμως το 34,1% φέρεται να τον επισκέπτεται μόνο μία φορά καθ' όλη τη διάρκεια της εγκυμοσύνης (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 11.3).

⁴⁶⁹ Ενδεικτικά, στις δυο κατεξοχήν προληπτικές γυναικολογικές εξετάσεις, μόνο το 32% των ενηλίκων Τσιγγάνων γυναικών φέρεται να έχει κάνει test pap και το 8,4% μαστογραφία, ενώ το 35,6% των γυναικών δεν έχουν επισκεφτεί γυναικολόγο για λόγους διαφορετικούς από εγκυμοσύνη ή τοκετό (Εύξεινη Πόλη, 2009, πίν. 11.3, 11.7 & 11.8). Προς σύγκριση, τα αντίστοιχα ποσοστά για το γενικό πληθυσμό είναι 68,5% για το test pap και 46,8% για τη μαστογραφία (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2011, πίν. 17.1). Συνολικά, το ποσοστό των Τσιγγάνων γυναικών που χαρακτηρίζει την κατάσταση της υγείας του ως «κακή» ή «πολύ κακή» ανέρχεται στο 13% για τις άνω των 16 ετών και 34% για τις άνω των 50 ετών, την ίδια στιγμή που για τις μη-Τσιγγάνες γυναίκες της χώρας τα ίδια ποσοστά είναι 5% και 9% αντίστοιχα, αποτυπώνοντας σαφώς την υπεραντιπροσώπευση των Τσιγγάνων μεταξύ των ατόμων με προβλήματα υγείας (FRA-European Union Agency for Fundamental Rights, 2014c, σ. 26).

θώς και μέσα από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτές προσδιορίζονται υπό το πρίσμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου.

2.2.3.1 Περιθώριο και υποτάξη

Επισημάναμε πως η έννοια του περιθωρίου προσεγγίζεται κυρίως ιστορικά, μέσω ενός συστήματος κανόνων αρνητικής διάκρισης που οριοθετούν άτομα ή ομάδες σε αμετάκλητα προκαθορισμένες κοινωνικές θέσεις που συνδέονται με απαγορεύσεις και περιορισμούς. Υπό αυτήν την έννοια, το περιθώριο συνιστά κοινωνικό χώρο που προκύπτει ως αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων και οικονομικών διευθετήσεων, ενώ συχνά προσδιορίζεται και χωρικά. Παρατηρούμε λοιπόν πως η κοινωνική κατάσταση των Τσιγγάνων αναμένεται να προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό ως παρεπόμενο της πολιτικής και οικονομικής τους κατάστασης, δηλαδή ως αποτέλεσμα των πολιτικών διευθετήσεων που ισχύουν για αυτούς και της οικονομικής τους κατάστασης εν γένει.⁴⁷⁰

Η παραμονή επί μακρόν στο καθεστώς των ανιθαγενών οριοθετούσε με σαφήνεια τους Τσιγγάνους εκτός του εθνικού κορμού, συνιστώντας ένα πρωταρχικό κριτήριο κοινωνικής διαφοροποίησης. Παρόλο που καθ' όλη τη διάρκεια της νεώτερης ιστορίας της χώρας καταγράφηκαν σημαντικά δείγματα επιτυχούς ένταξης του τσιγγάνικου πληθυσμού, σε σημείο τέτοιο ώστε να επιτευχθεί η «τήξη του εθνοτικού ορίου» (Γκότοβος, 2003, σ. 150) και σημαντικό μέρος αυτών να αποτελέσει κομμάτι της εθνικής κοινωνίας, οι «κοινωνικά ορατοί Ρόμηδες» συνέχιζαν να υφίστανται, να κατοικούν συχνά στα όρια ή τα περιθώρια των υπάρχουσών χωροταξικών διευθετήσεων και να καλύπτουν τα διάκενα, τα ανοργάνωτα, άτυπα, παράτυπα ή και παράνομα τμήματα των καθιερωμένων οικονομικών λειτουργιών (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 91). Στο βαθμό που οι στεγαστικές και οικονομικές τους επιλογές δεν διαφοροποιούνταν επαρκώς από τις αντίστοιχες των υπόλοιπων φτωχών των πόλεων, κατά το μάλλον ή ήττον η κοινωνική τους κατάσταση αποτυπωνόταν ως αμοιβαία αποδοχή της συμπαρουσίας τους με το μη-τσιγγάνικο πληθυσμό της χώρας, υπό την προϋπόθεση πως οι χώροι τούς οποίους αυτοί κάλυπταν δεν ήταν ανταγωνιστικοί προς τη μη-τσιγγάνικη πλειοψηφία του υπόλοιπου πληθυσμού. Για όσο διάστημα λοιπόν οι Τσιγγάνοι κατοικούσαν σε χώρους μη-προτιμητέους από τον υπόλοιπο πληθυσμό και ανέπτυσσαν οικονομικές δραστηριότητες σε επίσης μη-προτιμητέους οικονομικούς χώρους, η κοινωνική τους διαφοροποίηση, παρότι εμφανής, δε συνιστούσε στοιχείο αρνητικής διάκρισης, χωρίς βέβαια να προωθείται εκατέρωθεν και η έννοια του ανήκειν, για διαφορετικούς λόγους από κάθε πλευρά.

⁴⁷⁰ Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η ενότητα αυτή είναι δυσανάλογα μικρότερη σε έκταση, συγκρινόμενη με τα αυτές που προηγήθηκαν και αφορούσαν την πολιτική και οικονομική κατάσταση.

Η σταδιακή σταθεροποίηση της εγκατάστασης και η βελτίωση των οικονομικών τους δεδομένων όρισε αυτόματα για τους Τσιγγάνους ζωτικούς χώρους προς υπεράσπιση απέναντι στα δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα που επεδίωκαν να ανακτήσουν την κυριαρχία επί των χώρων που οι Τσιγγάνοι είχαν «οικειοποιηθεί». Σε χωροταξικό επίπεδο, η διεύρυνση των αστικών περιοχών που επέβαλε η συνεχής αστικοποίηση του πληθυσμού και η ανάγκη κάλυψης νέων χρήσεων γης, κυρίως ως προς την κατασκευή έργων υποδομών, δημιούργησαν το πρώτο πεδίο σύγκρουσης μεταξύ των Τσιγγάνων και της *επελαύνουσας* πόλης.⁴⁷¹ Στο οικονομικό επίπεδο, η διεύρυνση του δικτύου του λιανεμπορίου και η σταδιακή κεφαλαιακή συγκέντρωσή του, αφενός στέρησε από τους Τσιγγάνους κρίσιμους πόρους, αφετέρου τους κατέστησε σημαντικούς ανταγωνιστές των υπόλοιπων μικροεμπόρων που αναγκάζονταν να μοιραστούν μαζί τους – ενίοτε και με άνισους όρους⁴⁷² – το περιορισμένο τμήμα της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών που δεν κατευθυνόταν στις μεγάλες αλυσίδες του λιανεμπορίου. Ως εκ τούτου, η αδιάφορη ή εν πολλοίς και γραφική εικόνα του νομάδα Τσιγγάνου ή του Τσιγγάνου πλανόδιου μικροπωλητή γρήγορα έδωσε τη θέση της στον Τσιγγάνο «καταπατητή» και στον Τσιγγάνο «παραοικονομούντα», απέναντι στον οποίο οι συντεταγμένες αρχές αλλά και οι «απειλούμενοι» ιδιώτες άσκησαν κάθε μορφή πίεσης. Ταυτόχρονα, η συνταύτισή τους από τα Μ.Μ.Ε. σε μεγάλο βαθμό με δραστηριότητες εξωπαραγωγικές, επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία ή και καθόλα παράνομες, συνετέλεσε στη μεγέθυνση της κοινωνικής διαφοροποίησης και του κοινωνικού χάσματος μεταξύ αυτών και της υπόλοιπης μη-τσιγγάνικης πλειοψηφίας.

Η επισήμανση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στις περιπτώσεις εκείνες όπου η σύνδεση της παραβατικότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (εθνοτικά, φυλετικά, κοινωνικά κ.λπ.) προσλαμβάνει από τις δυνάμεις εφαρμογής του νόμου το χαρακτήρα του *εθνοτικού* ή *φυλετικού χαρακτηρισμού* (ethnic/ racial profiling).⁴⁷³ Παρότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποτυπώνουν εν συνόλω την παραβατικότητα των Τσιγγάνων, συγκρινόμενη με αυτήν των υπόλοιπων κατοίκων της χώρας, η διακριτή αναφορά της ομάδας έναντι των υπόλοιπων ημεδαπών κατοίκων στις ανακοινώσεις των κατά τόπους

⁴⁷¹ Στην περίπτωση αυτή εντάσσονται τα προβλήματα που συνδέονται με την εγκατάσταση, εκδίωξη και μετεγκατάσταση Τσιγγάνων από περιοχές όπως ο Βοτανικός, ο Ασπρόπυργος και το Χαλάνδρι Αττικής, ο Ριγανόκαμπος Πάτρας, η Νέα Αλικαρνασός Ηρακλείου και άλλες, πολλές εκ των οποίων έχουν γίνει αντικείμενο παρέμβασης του Συνηγού του Πολίτη. Βλ. επίσης υποσημείωση 440.

⁴⁷² Κυρίως σε ό,τι είχε να κάνει με την ενδεχόμενη φοροαποφυγή των Τσιγγάνων, την απουσία κτήσης αδειών άσκησης επαγγέλματος, τη μη πληρωμή εισφορών κ.ά.

⁴⁷³ Αναφερόμαστε σε *εθνοτικό* ή *φυλετικό χαρακτηρισμό* στις περιπτώσεις εκείνες όπου τα όργανα του νόμου στοχεύουν σε συγκεκριμένες εθνοτικές ή φυλετικές ομάδες, τα μέλη των οποίων σταματούν προς έλεγχο, συλλαμβάνουν, ανακρίνουν κ.λπ. με την πεποίθηση πως η ένταξη στις ομάδες αυτές συνιστά ιδιαίτερα επιβαρυντικό παράγοντα, συγκρινόμενο με το γενικό πληθυσμό, για την τέλεση παραβατικών ενεργειών (Gross & Livingston, 2002, σ. 1415).

Αστυνομικών Διευθύνσεων⁴⁷⁴ συμβάλλει ενεργά στην ενίσχυση των στερεοτύπων που συνδέουν αρνητικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η παραβατικότητα, με τη συγκεκριμένη ομάδα, υπό μόνη την ιδιότητα της φυλετικής καταγωγής ή της κοινωνικής κατάστασης. Η απουσία σαφών στοιχείων, και κυρίως μιας μελέτης που να αναδεικνύει στο σύνολό του το πρόβλημα της παραβατικότητας των Τσιγγάνων, το οποίο εμφανώς σημαίνεται μέσω της εμφατικής προβολής του όρου «ημεδαπός ROMA» έναντι του όρου «ημεδαπός» εν γένει για όλους τους άλλους κατοίκους της χώρας, αφήνει ελεύθερο προς διαμόρφωση το σχετικό πεδίο στα Μ.Μ.Ε. που αξιοποιούν επιλεκτικά τα στοιχεία αυτά, κυρίως ως προς τη δυσανάλογη προβολή της αρνητικής εικόνας των Τσιγγάνων.⁴⁷⁵ Ακόμη δε και μόνη η αναπαραγωγή προς ενημέρωση, από τα Μ.Μ.Ε. των ανακοινώσεων της αστυνομίας συντελεί στην εν γένει στοχοποίηση αυτής της κοινωνικής ομάδας, καθώς οι χώροι των καταυλισμών παρουσιάζονται ως θύλακες παραβατικότητας, χωρίς καμιά διάκριση για την έκταση και το είδος αυτής.⁴⁷⁶

Η διευθέτηση του ζητήματος της ιθαγένειας φαινομενικά αποτελούσε το τελευταίο ανάχωμα στην πολιτική (άρα και κοινωνική) περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων. Ενταγμένοι πια στον εθνικό κορμό και αρκούντως ενταγμένοι στην οικονομική δραστηριότητα, οι Έλληνες Τσιγγάνοι άρχισαν να διεκδικούν τα δικαιώματα που είχαν ως

⁴⁷⁴ Επί συνόλου 793 ανακοινώσεων στις οποίες προέβη η Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας καθ' όλο το έτος 2013, οι 37 από αυτές (ποσοστό 4,66%) αφορούσαν Τσιγγάνους. Στο διάστημα του συγκεκριμένου έτους πραγματοποιήθηκαν 15 εκτεταμένες αστυνομικές επιχειρήσεις, στοχευμένες σε «καταυλισμούς ROMA», ορισμένες από τις οποίες διεξήχθησαν ταυτόχρονα σε όλους τους νομούς και τους καταυλισμούς της περιφέρειας. Μεταξύ αυτών, τρεις επιχειρήσεις πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά σε περιοχές της Εύβοιας (Χαλκίδα, Καστέλλα, Ιστιαία). Από τις υπολειπόμενες ανακοινώσεις δεκαέξι αφορούσαν συλλήψεις για περιστατικά κλοπών, τρεις για ληστείες και από μία για παραβίαση των νόμων περί ναρκωτικών, επαιτείας και χρεών προς το Δημόσιο (Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, 2013). Η διακριτή αναφορά της ομάδας ως «ROMA» στις ανακοινώσεις της Γενικής Αστυνομικής Διεύθυνσης συνεχίζεται έως και τον Απρίλιο του 2015. Από το Μάιο του 2015 και εξής ουδεμία αναφορά στη συγκεκριμένη ομάδα συμπεριλαμβάνεται στις ανακοινώσεις της Αστυνομικής Διεύθυνσης. Παραμένει ωστόσο προς διερεύνηση αν η απουσία αυτή απηχεί αλλαγή στους προσδιοριστικούς όρους των αστυνομικών αρχών ή στην εμπλοκή Τσιγγάνων καθ' οιονδήποτε τρόπο στις επιχειρήσεις της αστυνομίας.

⁴⁷⁵ Ενδεικτικά για την εικόνα των Τσιγγάνων στον ημερήσιο τύπο βλ. Καρπόζηλος (2004).

⁴⁷⁶ Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία για τις παραβάσεις που βεβαιώθηκαν σε ορισμένες από τις «εκτεταμένες αστυνομικές επιχειρήσεις σε καταυλισμούς ROMA» σε τέσσερις νομούς της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας. Στην επιχείρηση της 10-01-2013 βεβαιώθηκαν συνολικά και στους τέσσερις νομούς 53 παραβάσεις, εκ των οποίων οι 26 αφορούσαν το Γενικό Οικοδομικό Κώδικα, 24 τον Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας και τρεις παραβάσεις του νόμου περί ναρκωτικών. Σε ανάλογη επιχείρηση στις 18-04-2013 βεβαιώθηκαν συνολικά και στους τέσσερις νομούς 32 παραβάσεις, εκ των οποίων: 22 αφορούσαν τον Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας, τρεις το νόμο περί ναρκωτικών, δύο για ρευματοκλοπή, δύο για καταδικαστικές αποφάσεις, μία για το νόμο περί αλλοδαπών και δύο μη κατατάξιμες (λοιπές) (Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, 2013). Το σημαντικό είναι, όμως, πως στο σύνολό τους αυτές οι αστυνομικές επιχειρήσεις είχαν δυσανάλογα (ως προς τα αποτελέσματά τους) υψηλή προβολή από τον τοπικό έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο. Η μη εμπεριστατωμένη ανάγνωση και η άκριτη χρήση εκ μέρους των Μ.Μ.Ε. των στοιχείων που αφορούν την παραβατικότητα των Τσιγγάνων λειτουργεί ως νομιμοποιητικός παράγοντας της άσκησης πρακτικών εθνοτικού-φυλετικού χαρακτηρισμού, διατηρώντας και ενδυναμώνοντας ταυτόχρονα το σύνολο των αρνητικών στερεοτύπων για αυτούς και ιδιαίτερα την εικόνα του «παραβατικού Άλλου».

πολίτες, υποβοηθούμενοι και από το κίνημα της αυτοσυνειδητοποίησής τους. Ένα από τα πεδία στα οποία άσκησαν τα κοινωνικά τους δικαιώματα ήταν αυτό των κοινωνικών μεταβιβάσεων (διάφορα επιδόματα, εισοδηματικές ενισχύσεις, συντάξεις κ.λπ.). Η επιδείνωση της οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης οδήγησε στον περιορισμό του συνόλου των διατιθέμενων ποσών στον τομέα αυτό, ενώ ταυτόχρονα πολλαπλασίασε και τους δυνητικά δικαιούχους, δημιουργώντας έτσι ένα πεδίο έντονου ανταγωνισμού. Στην κατάσταση αυτή, η συνήθης παρα-οικονομική δραστηριοποίηση των Τσιγγάνων και η αποφυγή εκπλήρωσης φορολογικών και λοιπών υποχρεώσεων από ένα μεγάλο μέρος αυτών αποτέλεσαν ένα νέο πεδίο κοινωνικής διαφοροποίησης και διεύρυνσης του κοινωνικού χάσματος μεταξύ αυτών και της υπόλοιπης, μη-τσιγγάνικης πλειοψηφίας. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, αρχίζει να διακρίνεται μια κριτική εναντίον των Τσιγγάνων, που ενώ αρχικά υιοθετεί το λόγο για την κοινωνική ενσωμάτωση (SID),⁴⁷⁷ σταδιακά, και υπό την πίεση της διαρκώς ογκούμενης ανεργίας που αφορά πια το σύνολο του πληθυσμού, προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά του ηθικού λόγου για την υποτάξη (MUD), ο οποίος άλλωστε σε ό,τι αφορούσε τους Τσιγγάνους είχε ευεπίφορο έδαφος για να αναπτυχθεί, στη βάση όλων των ιστορικών διατηρούμενων αρνητικών στερεοτύπων.

2.2.3.2 Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα

Το δεύτερο πεδίο που επηρεάζει σημαντικά την κοινωνική κατάσταση των Τσιγγάνων είναι το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτές προσδιορίζονται υπό το πρίσμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου, και μπορεί να αξιοποιηθεί για την περιγραφή και την ερμηνεία πολλαπλών όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας των Τσιγγάνων, όπως η συγγένεια, οι σχέσεις εξουσίας, η επικοινωνία και η κοινωνικότητα, οι ανταλλαγές στην καθημερινή ζωή και στις λειτουργίες της αγοράς. Μολονότι δεν κατέστη δυνατή η εύρεση μιας έρευνας που να προσεγγίζει αποκλειστικά τη λειτουργία των κοινωνικών δικτύων των Τσιγγάνων στην ελληνική πραγματικότητα, σημαντικές πτυχές του θέματος καλύπτονται επαρκώς σε πολλές επιμέρους μελέτες,⁴⁷⁸ κυρίως ως προς τη λειτουργία και το ρόλο της οικογένειας και της ευρύτερης τσιγγάνικης ομάδας (γένους-φάρας), αλλά και των λιγοστών οργανωσιακών σχημάτων που έχουν δημιουργηθεί (τοπικοί σύλλογοι, αντιπροσώπευση σε επίπεδο ομοσπονδίας και συνομοσπονδίας). Αξιοποιώντας στοιχεία από τη θεωρία της ανάλυσης δικτύων, μπορούμε να διερευνήσουμε τόσο την ατομική όσο και τη συλλογική διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου σε ένα πλαίσιο σχέσεων όπου οι μονάδες που αλληλεπιδρούν (κόμβοι) βρίσκονται σε δύο επίπεδα:

⁴⁷⁷ Βλ. την ενότητα 1.2.2-Η προσέγγιση της Levitas για τον κοινωνικό αποκλεισμό.

⁴⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά Βαξεβάνογλου (2001, 2004), Δαφέρμος (2006), Λυδάκη (1997β, 1998), Νόβα-Καλτσούνη (2004), Παπακωνσταντίνου, κ. συν. (2004), Σιώτου (2004), Φακιολιά (2010).

- i. Στο επίπεδο του ατομικού κοινωνικού κεφαλαίου, όπου ερευνούμε τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ ατόμων, ή μεταξύ ατόμων και ομάδων.
- ii. Στο επίπεδο του συλλογικού κοινωνικού κεφαλαίου, όπου ερευνούμε τη συσχετιστική δυναμική που αναπτύσσεται στους ενδο-ομαδικούς δεσμούς όσο και στους δεσμούς μεταξύ διαφορετικών ομάδων, τόσο εντός όσο και εκτός της τσιγγάνικης κοινότητας.⁴⁷⁹

Η ανάλυση δικτύων παρέχει μια σειρά από δείκτες που προσδιορίζουν επαρκώς την ποσότητα και την ποιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου, στη βάση συγκεκριμένων δομικών και λειτουργικών στοιχείων των κοινωνικών δικτύων (Policy Research Initiative, 2005, σ. 15). Στο δομικό επίπεδο, η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από:

- i. Τις ιδιότητες του δικτύου: μέγεθος και πυκνότητα·
- ii. Τα χαρακτηριστικά των μελών: ποικιλομορφία·
- iii. Τις σχεσιακές ιδιότητες του δικτύου: συχνότητα και ένταση επαφών, χωρική εγγύτητα.

Στο λειτουργικό επίπεδο, η δυναμική του δικτύου εξαρτάται από:

- i. Τη δυνατότητα κινητοποίησης του δικτύου·
- ii. Τις σχεσιακές δεξιότητες·
- iii. Τα εσωτερικά πρότυπα και τους κανόνες του δικτύου.

Προβάλλοντας τα στοιχεία που είναι διαθέσιμα από επιμέρους μελέτες επί αυτού του ερμηνευτικού πλαισίου, μπορούμε να θεωρήσουμε πως τα κοινωνικά δίκτυα των Τσιγγάνων χαρακτηρίζονται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

A. Ως προς τη δομή

- i. Πρόκειται για δίκτυα μικρού μεγέθους, με περιορισμένο αριθμό μελών που συνακόλουθα περιορίζει τους πιθανούς διαθέσιμους πόρους που διακινούνται εντός αυτών. Η υψηλή πυκνότητα των δικτύων και η έντονη διασύνδεση μεταξύ των μελών τους τα καθιστά κλειστά και περιχαρακωμένα στα δικά τους χαρακτηριστικά, ενώ παράλληλα δημιουργεί εκλεκτικές σχέσεις με αυτούς που βρίσκονται εκτός αυτών.
- ii. Η περιορισμένη ποικιλομορφία και η υψηλή κοινωνικοοικονομική ομοιογένεια βοηθά στην ανάπτυξη συνεκτικών δεσμών που διευκολύνουν

⁴⁷⁹ Με δεδομένη την αμελητέα δυναμική των ελάχιστων οργανωσιακών σχημάτων και τη θραυσματική εικόνα των τσιγγάνικων κοινοτήτων που είναι χωρισμένες σε φυλές- φάρες- γένη- οικογένειες, επιλέγουμε ως επίπεδο αναφοράς του συλλογικού κοινωνικού κεφαλαίου αυτό της διευρυμένης οικογένειας. Επισημαίνουμε πως ο όρος φυλή χρησιμοποιείται ως κοινωνιολογική και όχι βιολογική έννοια. Βλ. σχετ. και Νόβα- Καλτσούνη (2004, σ. 3).

την πρόσβαση σε σημαντικούς πόρους για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών.

- iii. Η χωρική εγγύτητα στους κοινούς τόπους διαμονής, η υψηλή συχνότητα και η συναισθηματική ένταση των επαφών που γίνονται εντός του δικτύου της διευρυμένης οικογένειας συμβάλλουν στην εξασφάλιση πόρων, προσφέροντας στα μέλη του δικτύου άμεση υποστήριξη (συναισθηματική, υλική, οικονομική κ.λπ.).

B. Ως προς τη λειτουργία

- i. Η ισχυρή θεμελίωση των δικτύων των Τσιγγάνων στη βάση της συγγένειας εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό την κινητοποίηση του δικτύου και το διαμοιρασμό των πόρων στα μέλη που τους έχουν ανάγκη.
- ii. Η συγκρότηση των δικτύων στη βάση των διαπροσωπικών συγγενικών σχέσεων εξασφαλίζει τη σταθερότητα που εμποδίζει την ανάπτυξη συγκρούσεων που εν δυνάμει μπορούν να οδηγήσουν το δίκτυο στην αδράνεια ή τη διάλυση. Πέραν βεβαίως των ατομικών χαρακτηριστικών που μπορεί να είναι διευκολυντικά ή όχι στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας, κατά βάση η συγγενική δομή εμφανίζει μια σταθερότητα που ενισχύεται από το κοινό παρελθόν και τα περιστατικά αλληλοβοήθειας σε περιόδους κρίσεων (ασθένειες, απώλεια εισοδήματος κ.λπ.).
- iii. Τα κοινωνικά πρότυπα (κοινές αντιλήψεις, άτυποι κανόνες ή συμβάσεις) αναδεικνύονται ως θεμελιακά στοιχεία της συγκρότησης των δικτύων και λειτουργούν κανονιστικά ως προς τη συμπεριφορά των μελών τους. Έτσι, αναδεικνύεται η αίσθηση του ανήκειν και της εμπιστοσύνης (Μουχελή, 1995, σ. 10), ενώ ταυτόχρονα, το άτομο εκχωρεί την ατομικότητά του προς χάριν της ενότητας και της συνοχής του δικτύου (Νόβα-Καλτσούνη, 2004, σ. 4).

Συμπερασματικά, τα κοινωνικά δίκτυα των Τσιγγάνων συνιστούν ένα χώρο αλληλεπιδράσεων εντός του οποίου διακινούνται χρήσιμοι πόροι για αυτούς (Δαφέρμος, 2006, σ. 185). Τα χαρακτηριστικά του παρατηρούμενου κοινωνικού κεφαλαίου απηχούν την τυπολογία του Putnam, καθώς πρόκειται για συνεκτικά κοινωνικά δίκτυα, στη βάση της κοινωνικής ομοιογένειας και των ισχυρών συγγενικών δεσμών, με σκοπό τη διευκόλυνση των μελών τους για την κάλυψη άμεσων καθημερινών αναγκών. Ωστόσο, ο εσωστρεφής προσανατολισμός τους, η χωροταξική απομόνωση και η περιορισμένη βάση της τσιγγάνικης οικονομίας καθιστούν το διακινούμενο κεφάλαιο ανεπαρκές, ενδεχομένως ακόμη και για τη συνεκτική του λειτουργία. Η ένταση των εσωτερικών κανόνων και των κοινωνικών προτύπων οδηγεί συχνά σε ομογενοποιημένες επικοινωνιακές και κοινωνικές πρακτικές και στη χειραγώγηση της συμπεριφοράς των μελών τους,

προτάσσοντας τον κοινοτισμό έναντι του κοινωνισμού. Έτσι, δευτερογενώς, η λειτουργία των δικτύων αναδεικνύεται συχνά ως ανασταλτική της κοινωνικής κινητικότητας. Η περιορισμένη δικτύωση με άτομα διαφορετικού εθνοτικού, πολιτισμικού και κοινωνικοοικονομικού υπόβαθρου, καθώς και με τις οργανώσεις της ΚτΠ στερεί από την πλειονότητα των Τσιγγάνων πόρους εν δυνάμει χρήσιμους στο να προοδεύσουν. Οι λιγοστοί που κατορθώνουν να δομήσουν και να διατηρήσουν σχέσεις με άτομα διαφορετικού πολιτισμικού και κοινωνικοοικονομικού υπόβαθρου, με τις οργανώσεις και τους μηχανισμούς της καθολικής κοινωνίας και με τα διάφορα επίπεδα της πολιτικής ισχύος, εξασφαλίζουν πρόσβαση σε πολύτιμους πόρους, ιδέες και πληροφορίες, ο περιορισμένος όγκος των οποίων, όμως, αναλώνεται κυρίως σε προσωπικό-οικογενειακό επίπεδο και δεν διαχέεται στην υπόλοιπη κοινότητα.⁴⁸⁰

2.2.4 Πολιτισμική κατάσταση

Αναφερόμενοι παραπάνω στην πολιτισμική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού,⁴⁸¹ επισημάναμε πως αυτή σχετίζεται με το βαθμό αποδοχής της διαφορετικότητας του «Άλλου», υπό μια κοινωνικά κατασκευασμένη αντίληψη της ετερότητας, που «αντικειμενικοποιεί» το διαφορετικό έναντι *κανονικοτήτων* που εκφράζουν το σύστημα «πεποιθήσεων της πολιτικά κυρίαρχης πλειοψηφικής κοινότητας» (Γκότοβος, 2003, σ. xiii). Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, και σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου μετά την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αι. και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 χαρακτηριζόταν από υψηλότετη εθνική, γλωσσική και θρησκευτική ομοιογένεια, η ύπαρξη ενός τμήματος του πληθυσμού που διαφοροποιούνταν στο σύνολό του η εν μέρει εθνοτικά, θρησκευτικά, γλωσσικά και εν γένει πολιτισμικά συμβολοποιούσε εμφανώς μια διακριτή- μειονοτική συλλογικότητα, τον Τσιγγάνο ως «Άλλο», έναντι του ομοιογενούς πολιτισμού της πλειοψηφίας.

Πράγματι, επί σειρά ετών οι Τσιγγάνοι αποτελούσαν τον «Άλλο» που η ελληνική πολιτεία και η πλειοψηφία του ελληνικού λαού επέλεγαν συνειδητά ή όχι να αγνοούν. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες υπάρχουσες μειονοτικές πληθυσμιακές ομάδες που παρέμεναν συμπαγείς σε περιοχές όμορες προς τα «συγγενικά» τους κράτη, δυνάμενες θεωρητικά να στηρίζουν σχέδια εις βάρος της ελληνικής κυριαρχίας στις περιοχές αυτές,⁴⁸² οι Τσιγγάνοι, αν και σημαντικότεροι πληθυσμιακά, ήταν διασκορπισμένοι σε

⁴⁸⁰ Αυτό εκ πρώτης όψεως φαίνεται παράδοξο, καθώς η τάση για αλληλεγγύη και αλληλοϋποστήριξη περιπλέκεται με ισχυρές τάσεις εξατομίκευσης (Δαφέρμος, 2006, σ. 186). Ερμηνεύεται όμως απόλυτα στα πλαίσια της διαδικασίας *αστικής περιθωριοποίησης* που περιγράφει ο Wacquant (1996, 1999, 2000), σύμφωνα με την οποία η απογύμνωση της κοινωνικής δυναμικής από το κοινοτικό συναίσθημα οδηγεί στην ανάπτυξη προσωπικών στρατηγικών επιβίωσης. Βλ. σχετ. την υποσημείωση 124.

⁴⁸¹ Βλ. την ενότητα. 1.6.4-Πολιτισμική διάσταση.

⁴⁸² Κατ' ουσίαν πρόκειται για τους Τούρκους μουσουλμάνους της Θράκης, τους Τσάμηδες της Ηπείρου, τους Σλαβόφωνους της Μακεδονίας και τους «ρουμανίζοντες» Κουτσόβλαχους της Πίνδου (Μαυρογορδάτος, 2003).

όλη την ελληνική επικράτεια, μακριά από τα σύνορα και χωρίς να έχουν έναν κοινό εθνοτικό (πόσο μάλλον εθνικό) προσδιορισμό που να εμπνέει οποιαδήποτε ανησυχία. Χωρίς μέτρα διοικητικού ελέγχου που να περιορίζουν τη μετακίνησή τους ή την άσκηση των θρησκευτικών, γλωσσικών ή εν γένει πολιτισμικών τους πρακτικών, ακολούθησαν μια πορεία αντίστοιχη με αυτήν του υπόλοιπου μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων, με τις όποιες διαφοροποιήσεις επισημάνθηκαν ανωτέρω σε τομείς όπως η οικονομική ή η στεγαστική τους κατάσταση.

Διάγοντας λοιπόν επί μακρόν βίους παράλληλους, ασύμπτωτους, ενίοτε και συγκρουσιακούς σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό της χώρας, εντάχθηκαν στο πλαίσιο των θεσμικών ταξινομήσεων που σταδιακά από ανιθαγενείς τούς συμπεριέλαβε στον εθνικό κορμό. Χωρίς πια διακριτό εθνοτικό κέλυφος, η ετερότητα των Τσιγγάνων μπορούσε να αναζητηθεί μόνο στις άτυπες, πολιτισμικού τύπου αυτο- και ετεροταξινομήσεις στις οποίες προέβαιναν οι μετέχοντες στην καθημερινή κοινωνική αλληλεπίδραση (Γκότοβος, 2003, σ. 106). Όταν ο λόγος περί διαφοράς εισέβαλε στα δημόσια πράγματα, απειλώντας μάλιστα εν πολλοίς τις κατεστημένες ιδέες για την κατηγοριοποίηση του κοινωνικού κόσμου, η πολιτιστική διαφορά αναδείχθηκε ή και συχνά επινοήθηκε εκ νέου για να κατασκευάσει για τους Τσιγγάνους ένα πολιτισμικό κέλυφος στη βάση πραγματικών ή φανταστικών ιδιαιτεροτήτων. Καθώς το θέμα της ετερότητας και της κατασκευής ταυτοτήτων έχει αναλυθεί επαρκώς από άλλους μελετητές (Γκότοβος, 2003 · Δαφέρμος, 2006 · Τσουκαλάς, 2010) και έχει ήδη επισημανθεί σε προηγούμενη ενότητα,⁴⁸³ θα περιοριστούμε στην αναφορά του είδους των εκβάσεων που παρατηρούνται κατά τη διαδικασία του επιπολιτισμού, όπως την περιγράψαμε στη σχετική ενότητα για την πολιτισμική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού.⁴⁸⁴

Η διαδικασία του επιπολιτισμού περιγράφει τις αλλαγές που προκύπτουν σε όλα αυτά που συνθέτουν τον πυρήνα της καθημερινής ζωής κατά τη συνάντηση κυρίαρχων και μη-κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων και γίνονται αντιληπτές σε συλλογικό όσο και ατομικό επίπεδο. Στην περίπτωση που μας αφορά, η διερεύνηση της διαδικασίας αυτής και των αποτελεσμάτων της απαιτεί καταρχάς τον καθορισμό των ιδιαίτερων στοιχείων που συνθέτουν τον πολιτισμικό πυρήνα της τσιγγάνικης κοινότητας ως μειονοτικής ομάδας, όπως και των αντίστοιχων στοιχείων της κυριαρχούσας κουλτούρας, κάτι εξ' ορισμού δύσκολο, καθώς η τελευταία δεν είναι ενιαία ούτε στατική, όπως βέβαια και η τσιγγάνικη κοινότητα δεν έχει μια ενιαία έκφραση της κουλτούρας της.⁴⁸⁵ Και αν για

⁴⁸³ Βλ. την ενότητα. 2.1.2.1-*Η κατηγοριοποίηση στο δίπολο ταυτότητα-ετερότητα*.

⁴⁸⁴ Βλ. την ενότητα. 1.6.4-*Πολιτισμική διάσταση*.

⁴⁸⁵ Η διαπίστωσή μας αυτή μάς φέρνει αντιμέτωπους με θεωρήσεις όπως του Ντούσα (1997, σσ. 87-89) περί *τσιγγάνικου πολιτισμού* που «εκδηλώνει τις διαφορετικότητές του σε διάφορους τομείς της δημιουργικότητάς του», υπό την επίκληση στοιχείων δήθεν διακριτής ηθικής, φιλολογίας, μουσικής, πολιτικής και διαχείρισης των παραγωγικών δυνάμεων, τα οποία όμως στο σύνολό τους σχεδόν αποτελού-

την περίπτωση της κυριαρχούσας κουλτούρας μπορούμε με σχετική ασφάλεια να δομήσουμε έναν ιδεότυπο,⁴⁸⁶ όπως τουλάχιστον αυτός διαμορφώνεται από το εκπαιδευτικό σύστημα, τον κυρίαρχο λόγο και τα Μ.Μ.Ε., στην περίπτωση των Τσιγγάνων αυτό είναι δύσκολο, αφού προϋποθέτει πέραν του θετικού αυτο-προσδιορισμού και της αποδοχής της ταυτότητας «Τσιγγάνος», την απόδοση ή την οικειοποίηση κάποιων ιδιότυπων χαρακτηριστικών που συνθέτουν εν γένει το περιεχόμενο της ασαφούς έννοιας της «Τσιγγανότητας».

Προκειμένου λοιπόν να προσεγγίσουμε το πεδίο συνάντησης των δυο διακριτών πολιτισμικών ομάδων, οφείλουμε αξιωματικά και με ένα μεγάλο βαθμό γενίκευσης να δεχτούμε μια διαδικασία επιπολιτισμού που εκτείνεται στο συνεχές μεταξύ «Τσιγγανότητας» (Gypsiness) και «Ελληνικότητας» (Greekness) (Kozaitis, 1997, σ. 192). Η διαπίστωση της ύπαρξης των κοινωνικά ορατών Ρόμηδων (Γκότοβος, 2002, σσ. 124-125 · 2003, σ. 163) μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως πολλοί άλλοι Τσιγγάνοι αναμένεται να είναι κοινωνικά *μη-ορατοί*, δηλαδή να έχουν διέλθει επιτυχώς το συνεχές μεταξύ Τσιγγανότητας και Ελληνικότητας, επιδιώκοντας την *επαφή* και τη *συμμετοχή* (contact and participation) με την κυρίαρχη ομάδα και υιοθετώντας στοιχεία αυτής, σε μια αφομοιωτική στρατηγική επιπολιτισμού.

Η θραυσματική κατάσταση της κοινότητας των Ελλήνων Τσιγγάνων, με ομάδες που διακρίνονται μεταξύ τους ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία, την ενδυμασία και τις καθημερινές κοινωνικές πρακτικές, δε συντελεί σε καμιά περίπτωση στη δόμηση μιας ενιαίας στρατηγικής επιπολιτισμού που να αφορά τους Έλληνες Τσιγγάνους στο σύνολό τους. Ως εκ τούτου, διάφορες έρευνες σε διαφορετικές ομάδες⁴⁸⁷ ανά την ελληνική επικράτεια αποτυπώνουν διαφορετικές στρατηγικές επιπολιτισμού, ως επί το πλείστον στο δίπολο αφομοίωσης-διαχωρισμού, ανάλογα με τις περιοχές και τον τρόπο εγκατάστασης, τις επαγγελματικές ενασχολήσεις, τη γλώσσα κ.λπ.⁴⁸⁸ Έτσι, οι παραδεδομένες

σαν εγγενή στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, τα οποία οι Τσιγγάνοι μοιράζονταν με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες.

⁴⁸⁶ Ο ιδεότυπος συνιστά μια μορφή γενίκευσης κάποιων στοιχείων της εμπειρικής πραγματικότητας, ώστε να είναι δυνατή η κοινωνιολογική περιπτωσιολογία (Αλεξίου, 2007β).

⁴⁸⁷ Η αναζήτηση των στρατηγικών επιπολιτισμού στο επίπεδο της ομάδας δεν υποβιβάζει τη σημασία του ψυχολογικού επιπολιτισμού στο ατομικό επίπεδο, αφού όλα τα άτομα δε συμμετέχουν στον ίδιο βαθμό στο γενικό επιπολιτισμό που βιώνεται από την ομάδα τους. Η πίεση του επιπολιτισμού μπορεί να έχει έναν *παθοπλαστικό* ρόλο στα άτομα, διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις για την εκδήλωση μορφών ψυχοπαθολογίας. Σε ειδική αναφορά σε θέματα ψυχοπαθολογίας των Τσιγγάνων και στην ενδεχόμενη σύνδεσή τους με το στρες του επιπολιτισμού προβαίνει ο Βορβολάκος (2006).

⁴⁸⁸ Οι στρατηγικές αυτές ενίοτε δεν είναι αμιγείς, καθώς συμβαίνει στην ίδια κοινότητα να υπάρχουν ταυτόχρονα τάσεις αφομοίωσης αλλά και διαχωρισμού. Ενδεικτικά, στην περίπτωση των Τσιγγάνων στους Νεοφώτιστους Φλώρινας καταγράφονται σαφείς τάσεις αφομοίωσης από το τμήμα εκείνο του πληθυσμού που θεωρεί την τσιγγάνικη γλώσσα ως παράγοντα ανάσχεσης της κοινωνικής ένταξης, ενώ ταυτόχρονα περιχαράκώνεται έναντι όλων των άλλων ομάδων Τσιγγάνων αλλά και των «Γκατζέ» (Γκουτζαμάνης, 2005, σσ. 49-50). Σε κάθε περίπτωση, οι στρατηγικές επιπολιτισμού αναπτύσσονται σε συνάρτηση με την κυριαρχούσα πολιτισμική ομάδα. Έτσι π.χ. στην Καλκάντζα (Ηφαιστο) της Κομοτη-

πολιτισμικές πρακτικές φαίνεται πως εγκαταλείπονται σταδιακά ευκολότερα στις περιπτώσεις όπου η μόνιμη εγκατάσταση, η ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα και η λειτουργική διασύνδεση με το οικονομικό και παραγωγικό σύστημα διευκολύνουν την αποδοχή πολιτισμικών στοιχείων και πρακτικών της κυρίαρχης ομάδας. Αντίθετα, η χωρική περιθωριοποίηση, η φυλετική⁴⁸⁹ περιχαράκωση και η περιορισμένη αλληλεπίδραση με την κυρίαρχη ομάδα συμβάλλουν στη διατήρηση της πολιτισμικής ακεραιότητας στην κατεύθυνση του διαχωρισμού.

Ωστόσο, η διαδικασία του επιπολιτισμού εμπεριέχει και τις στρατηγικές της κυρίαρχης ομάδας. Σε θεσμικό επίπεδο, η ελληνική πολιτεία ουδέποτε άσκησε μέτρα διοικητικού ελέγχου που να περιορίζουν τη μετακίνηση, την άσκηση των θρησκευτικών, γλωσσικών ή εν γένει πολιτισμικών πρακτικών των Ελλήνων Τσιγγάνων. Η κατεξοχήν δομημένη θεσμική παρέμβαση με προεκτάσεις στο πολιτισμικό πεδίο είναι τα προγράμματα για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων. Σε αυτά υιοθετήθηκε η διαπολιτισμική προσέγγιση, μέσω της οποίας αναδείχθηκε το πολιτισμικό κεφάλαιο των Τσιγγάνων και αναγνωρίστηκε η συμβολή τους στη συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας και ταυτότητας (Γκότοβος, 2004γ, σσ. 9-10). Αυτό επιτεύχθηκε χωρίς να προβάλλεται μια φυλετική σκέψη και ένα πλαίσιο ειδικής μεταχείρισης, που στο όνομα της δήθεν αποτροπής της αφομοίωσης θα αναπαρήγαγε μια δοτή και επίπλαστη πολιτισμική ταυτότητα, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να περιορίζει την πρόσβαση των τσιγγανοπαίδων σε υλικούς και συμβολικούς πόρους που συνδέονται με την απόκτηση σχολικών τίτλων με ανταλλακτική αξία στην αγορά εργασίας αλλά και στην «πολιτισμική αγορά» (Γκότοβος, 2004β, σ. 6). Υπό αυτήν την έννοια, η θεσμική έκφραση στο πολιτισμικό πεδίο κινήθηκε στη γραμμή της ενσωμάτωσης.

Πέραν βέβαια της θεσμικής έκφρασης, το συνεχές μεταξύ Τσιγγανότητας και Ελληνικότητας διαμορφώνεται εν πολλοίς και από το λόγο των Μ.Μ.Ε. καθώς και τις στάσεις του πληθυσμού της πλειοψηφίας. Στην πρώτη περίπτωση, ο λόγος των Μ.Μ.Ε.,⁴⁹⁰ αγνοώντας συχνά την πολυπλοκότητα των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων, τα υποβιβάζει σε έναν απλό μανιχαϊστικό διαχωρισμό της μορφής *Εμείς*

νής οι περισσότεροι κάτοικοι υιοθετούν μια αφομοιωτική στρατηγική επιπολιτισμού που κατευθύνεται προς την κυρίαρχουσα μειονοτική τουρκική κοινότητα, επιδιώκοντας την απαλλαγή από το στίγμα του «Τσιγγάνου» και τη συμβολική κοινωνική άνοδο. Λόγω της άρνησης όμως των μειονοτικών Τούρκων να τους αποδεχτούν, η έκβαση είναι προβληματική, οδηγώντας ουσιαστικά στο διαχωρισμό και την περιχαράκωση της κοινότητας (Μαυρομμάτης, 2004, σσ. 86-93). Βέβαια, στις περιπτώσεις τσιγγάνικων κοινοτήτων με μακρά περίοδο μόνιμης εγκατάστασης και ένταξη στο σύστημα της εργασίας, όπως π.χ. στην Αγία Βαρβάρα Αττικής (Φακιολιά, 2010, σσ. 209-217) ή στο Φλάμπουρο Σερρών (Ζάχος, 2005, σσ. 305-307) αναδεικνύονται ως κατισχύουσες οι στρατηγικές ενσωμάτωσης.

⁴⁸⁹ Επισημαίνουμε εκ νέου πως ο όρος χρησιμοποιείται κοινωνιολογικά.

⁴⁹⁰ Για μια ενδεικτική καταγραφή της απεικόνισης των Τσιγγάνων στον ελληνικό ημερήσιο τύπο, σε θέματα που αφορούν τη θέση τους στην κοινωνία, τις δραστηριότητες, τα ήθη και τις παραδόσεις τους, βλ. Καρπόζηλος (2004).

και *Αυτοί*, όπου, όταν Αυτοί δεν παρουσιάζονται ως ρομαντικές καρικατούρες και συμπύλημα ανορθολογικών στοιχείων, *υποστασιοποιούνται*, και ως εκ τούτου *αποστασιοποιούνται*, στη βάση ασύμβατων πολιτισμικών διαφορών, μια μορφή νεορατσισμού που καταλήγει στο «φυσικό» δικαίωμα κάθε ομάδας (Ημών και των Άλλων) να προστατεύσει την ταυτότητά της. Έτσι, προβάλλεται ως στρατηγική επιπολιτισμού ο διαχωρισμός, με μόνη ίσως δυνατή εναλλακτική επιλογή την αφομοίωση. Στη δεύτερη περίπτωση, η στάση του πληθυσμού της πλειοψηφίας δεν είναι ενιαία και στις μελέτες που έχει αποτυπωθεί εμφανίζεται στο εύρος μεταξύ ενσωμάτωσης και διαχωρισμού, κυρίως όμως στο δίπολο ενσωμάτωσης-αφομοίωσης.⁴⁹¹

Υπό το πλαίσιο αυτών των στρατηγικών επιπολιτισμού οι δυνατές εκβάσεις μπορούν να είναι *συναινετικές* (consensual), *προβληματικές* (problematic) ή και *συγκρουσιακές* (conflictual). Λαμβάνοντας υπόψη πως το πεδίο συνάντησης Ελλήνων Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων είναι ιεραρχικά προσδιορισμένο, καθόσον πρωτίστως αντανακλά διαφοροποιημένα επίπεδα οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ισχύος, οι συναινετικές εκβάσεις κυριαρχούν, κυρίως λόγω της σταδιακής αφομοίωσης που υιοθετούν οι Τσιγγάνοι ως στρατηγική επιπολιτισμού. Βέβαια, δε λείπουν συγκρουσιακά περιστατικά, όπου η πολιτισμική διαφορά εντέχνως διογκώνεται και διχοτομεί κάθετα τις περιοχές αλληλεπίδρασης, οδηγώντας συχνά στην υιοθέτηση, εκ μέρους της πλειοψηφίας, εξωθεσμικών και άτυπων συμπεριφορών που οδηγούν στην κοινωνική διάκριση και τον αποκλεισμό. Η πλειονότητα των περιπτώσεων αυτών, όμως, υποκρύπτει διαμάχη στο επίπεδο της νομής και της κυριαρχίας επί πόρων και δεν αφορά πολιτισμικές διαφορές. Σε κάθε περίπτωση, οποιαδήποτε συζήτηση για τον αποκλεισμό των Τσιγγάνων αρκείται στην επισήμανση και τον τονισμό των όποιων πολιτιστικών διαφορών τους από την κυρίαρχη ομάδα, δεν μπορεί να δώσει επαρκείς απαντήσεις, αν δεν συμπεριλάβει το ρόλο των οικονομικών συνθηκών, των θεσμικών διευθετήσεων και της αλληλεπίδρασης των Τσιγγάνων με την ευρύτερη κοινωνία, όπως αυτή διαμορφώθηκε ιστορικά.

2.2.5 Η εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα

Όπως όλες οι προαναφερθείσες διαστάσεις του επιλεγόμενου κοινωνιολογικού μοντέλου αυτής της διατριβής (πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική), έτσι και η

⁴⁹¹ Ενδεικτικά, σε έρευνα ως προς τη στάση των φοιτητών απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα, η προσαρμογή των Τσιγγάνων στις αξίες και τους ρυθμούς της υπόλοιπης κοινωνίας φαίνεται ως προτιμητέα («συμφωνώ» & «μάλλον συμφωνώ») για το 75,1% των ερωτηθέντων (Γκότοβος, 2004ζ, σ. 47). Αντιφατικά αποτελέσματα καταγράφονται στην έρευνα των Πανταζή και Μαυρουλή (2001) ως προς τη διαφορετικότητα της κουλτούρας και της συμπεριφοράς των τσιγγανοπαίδων και της σχέσης τους με το περιβάριο, αν και καταγράφεται υψηλό το επίπεδο αποδοχής της ένταξής τους στο ενιαίο σχολείο και της συνεκπαίδευσης μαζί με τα παιδιά της πλειοψηφίας. Ωστόσο, δεν μπορεί να μείνει ασχολίαστο, και με δεδομένη τη σημαντική θέση της εκπαίδευσης στη διαδικασία του επιπολιτισμού, το 54,9% των δασκάλων που πιστεύει («συμφωνώ» & «μάλλον συμφωνώ») πως οι Τσιγγάνοι ανήκουν σε ξεχωριστή φυλή, διαφορετική από την ελληνική (Gotonos, 2004, σ. 12).

προσπάθεια αποτύπωσης της εκπαιδευτικής κατάστασης των Τσιγγάνων ενέχει τον κίνδυνο της μονοδιάστατης προβολής μιας ανεπαρκώς θεμελιωμένης ιστορικά, οικονομικά και πολιτικά σχέσης των Τσιγγάνων με το σχολείο, ιδιαίτερα όταν το περιεχόμενο της κατηγορίας «Τσιγγάνος» είναι έμφορτο κατασκευασμένων κοινωνικών αναπαραστάσεων και ο σχολικός θεσμός παρουσιάζεται συχνά ως διαχρονικά υπαρκτός, ενιαίος και αυτόνομος από τις υπόλοιπες διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης. Ακολουθώντας τη συλλογιστική διαδικασία των προηγούμενων προσεγγίσεων, προκειμένου να παρουσιάσουμε τη σχέση των Τσιγγάνων με το σχολείο, είτε αυτή λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της *μη-σχέσης* είτε της προβληματικής σχέσης, οφείλουμε να την εντάξουμε στις ευρύτερες διεργασίες του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού και οικονομικού σχηματισμού και να την ερμηνεύσουμε με βάση αυτές.

Επιχειρώντας την ανίχνευση της θέσης των Τσιγγάνων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αναδεικνύεται ως κατισχύουσα η άποψη περί «εκπαιδευτικού προβλήματος». Η άποψη αυτή εδράζεται είτε στην πλήρη απουσία της σχέσης τους με το σχολείο είτε στα προβληματικά χαρακτηριστικά αυτής (διαρροή, ελλιπής φοίτηση, χαμηλή επίδοση κ.λπ.) με τρόπο όμως που αφήνει υπόρρητα να εννοηθεί αφενός η διαχρονική σταθερότητα των χαρακτηριστικών αυτών, αφετέρου η σύνδεσή τους σχεδόν αποκλειστικά με τα ιδιαίτερα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας και η αποδέσμευσή τους από το κοινωνικό περιεχόμενο. Όπως όμως εύστοχα παρατηρεί η Πολίτου (2001, σσ. 189-190), καθώς δε φαίνεται να υπάρχουν στοιχεία που να αποτυπώνουν ευκρινώς την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, η διαχρονική απουσία ή η προβληματική τους σχέση με την εκπαίδευση προκύπτει περισσότερο ως λογική συνέπεια αποτίμησης της παρούσας εκπαιδευτικής τους κατάστασης και λιγότερο ως ιστορικά θεμελιωμένο συμπέρασμα. Υπό αυτήν την έννοια, η απουσία στοιχείων ενδέχεται να μην οφείλεται κατ' ανάγκη στην απουσία σχέσης με το σχολείο, αλλά στη μη λειτουργικοποίηση της διακριτής κατηγορίας «Τσιγγάνοι» κατά τις προηγούμενες φάσεις συγκρότησης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.⁴⁹²

⁴⁹² Επιχειρώντας να φωτίσει την «προ-ιστορία» της σχέσης των Τσιγγάνων με το εκπαιδευτικό σύστημα, η Πολίτου (2001, σσ. 202-221) την εντάσσει στο ευρύτερο πλαίσιο διαμόρφωσης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, εντός του οποίου συγκροτήθηκε ο εκπαιδευτικός μηχανισμός και ανέλαβε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και λειτουργίες. Έτσι λοιπόν, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο και κατά τα πρώτα χρόνια συγκρότησης του ελληνικού κράτους, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης (π.χ. χαμηλός βαθμός αστικοποίησης, καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη, διαδοχικές φάσεις διεύρυνσης των ορίων του εθνικού κράτους και συνακόλουθα συμπερίληψης ανομοιογενών πληθυσμών) δεν προσέφεραν τη δυνατότητα απόδοσης μιας ενοποιημένης εικόνας «περί Τσιγγάνων», ενώ οι οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές αυτών μάλλον δεν ήταν ασύμβατες με τα κατισχύοντα κοινωνικοοικονομικά πρότυπα, τουλάχιστον όχι σε τέτοιο βαθμό, ώστε να απαιτούν συστηματική παρέμβαση από την πλευρά του κράτους. Στην κατάσταση που διαμορφώνεται μετά το 1922, οι Τσιγγάνοι δε συγκροτούνται ως ιδιαίτερη κατηγορία μεταξύ των προσφυγικών πληθυσμών (όπως π.χ. οι Αρμένιοι), ωστόσο στη συνέχεια, στο διαμορφούμενο «νέο ενιαίο αστικό χώρο», κατηγοριοποιούνται στη βάση της σχέσης τους με το διοικητικό μηχανισμό του κράτους ως «ανιθαγενείς», όρος που μεταθέτει το βάρος από τη συμπερίληψή

Στον ελληνικό χώρο η σχετική βιβλιογραφία για την εκπαίδευση των Τσιγγάνων συγκλίνει στις διαπιστώσεις της ως προς τα χαρακτηριστικά αυτής, δηλαδή την υποεκπαίδευση, τη σχολική διαρροή κ.λπ., εκτυλισσόμενη όμως σε δυο βασικούς θεματικούς και ερμηνευτικούς άξονες, υπό το πλαίσιο των οποίων ερμηνεύεται αυτή η διαφοροποιημένη εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων. Ο ένας άξονας επιχειρεί τη σύνδεση και την ερμηνεία της κατάστασης υπό το πλαίσιο θεωριών σχετικών με την περιθωριοποίηση, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, αποδίδοντας στις συνθήκες πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης την αιτία της εκπαιδευτικής υστέρησης των Τσιγγάνων (Δαφέρμος, 2006 · Κάτσικας & Πολίτου, 2005 · Ντούσας, 1997 · Τσιάκαλος, 1993) . Ο άλλος άξονας αναδεικνύει μια ευρύτερη προβληματική που επιχειρεί να συνδέσει την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων με τα ισχύοντα κατά περίπτωση μοντέλα διαχείρισης της ετερότητας στην εκπαίδευση, αναδεικνύοντας θέματα όπως ο εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση και οι εκπαιδευτικές πολιτικές (Γκότοβος, 2003). Οι προσεγγίσεις αυτές, καταρχάς λειτουργικές και με αφετηρία το επίπεδο του σχολείου, διευρύνονται συχνά σε περισσότερο δομικές ερμηνείες που αναδεικνύουν πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις του προβλήματος, χωρίς ωστόσο να πολιτικολογούν. Στο εύρος αυτής της βιβλιογραφίας, αποτυπώνονται λοιπόν διάφοροι παράγοντες που εμπλέκονται και επηρεάζουν την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων, η διερεύνηση της οποίας προϋποθέτει τη μελέτη αυτών, κυριότεροι των οποίων εκτιμούμε πως είναι:

- Οι θεσμικές διευθετήσεις του Υπουργείου Παιδείας
- Οι Τσιγγάνοι γονείς
- Οι εκπαιδευτικοί
- Οι μαθητές, Τσιγγάνοι και μη-Τσιγγάνοι
- Το κοινωνικό περιβάλλον.

Τους παράγοντες αυτούς μπορούμε να τους ομαδοποιήσουμε σε τρία επίπεδα:⁴⁹³

τους στους πληθυσμούς των «φτωχών των πόλεων» (Πιζάνιας, 2004, σ. 13) στην κατηγορία των απάτριδων, νομάδων ή ακόμα και ενός ξεχωριστού λαού. Ωστόσο, ο προσδιορισμός ή η «κατασκευή» των Τσιγγάνων ως εκπαιδευτικού προβλήματος προκύπτει ουσιαστικά ως άμεσο αποτέλεσμα των διαδικασιών συγκρότησης του μεταπολεμικού κοινωνικού σχηματισμού. Καθώς οι χώροι της φυσικής και ιδεολογικής αναπαραγωγής του πληθυσμού μετατοπίζονταν από την ύπαιθρο στην πόλη και από την οικογένεια στο σχολείο, με επίταση του ρόλου των τελευταίων έναντι της αποδιάρθρωσης των πρώτων, ο αναλφαριθμητισμός των Τσιγγάνων ουσιοποιείται, αποκτώντας το περιεχόμενο στιγματιστικής κατηγορίας.

⁴⁹³ Όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενο σημείο όπου γίνονται διακρίσεις τέτοιας μορφής, κάθε διάκριση επί μέρους διαστάσεων ή επιπέδων που χαρακτηρίζει, εν προκειμένω, την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα είναι κατ' ουσίαν ευρετική και όχι πραγματική, αφού τα διάφορα πεδία της κοινωνικής πραγματικότητας είναι δυναμικώς διασυνδεδεμένα και επικαλυπτόμενα.

- i. *Εκπαιδευτικό σύστημα.* Αυτό περιλαμβάνει το μακρο-επίπεδο των γενικότερων εκπαιδευτικών σχεδιασμών του Υπουργείου Παιδείας και το μικρο-επίπεδο που αποτυπώνει την κατάσταση στις σχολικές μονάδες.
- ii. *Τσιγγάνικη οικογένεια.* Οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των ίδιων των Τσιγγάνων που επηρεάζουν τις αντιλήψεις και τη στάση τους για την εκπαίδευση.
- iii. *Ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.* Βαθμός αποδοχής από την κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα, εντάξεις και αποκλεισμοί.

2.2.5.1 Εκπαιδευτικό σύστημα

Η διερεύνηση του πρώτου παράγοντα, δηλαδή των θεσμικών διευθετήσεων του Υπουργείου Παιδείας για την εκπαίδευση των Τσιγγάνων, απαιτεί καταρχήν τη συμπερίληψη αυτών στο πλαίσιο των ευρύτερων διοικητικών διευθετήσεων της ελληνικής πολιτείας και ιδιαίτερα αυτών που σχετίζονται με την απόδοση της ιδιότητας του πολίτη. Η αντιμετώπιση της εκπαίδευσης υπό το πρίσμα των δικαιωμάτων του πολίτη και η εκ των προτέρων αποδοχή της μαρσαλλιανής εξελικτικής πορείας κατάκτησης αυτών, παρέχει ένα επαρκές πλαίσιο ερμηνείας για την καθυστερημένη θεσμική αντιμετώπιση της εκπαίδευσης των Ελλήνων Τσιγγάνων, τουλάχιστον μέχρι του σημείου όπου αποδόθηκε σε αυτούς η ελληνική ιθαγένεια. Η διοικητική ένταξή τους στον ελληνικό εθνικό κορμό, η απόδοση δηλαδή των πολιτικών δικαιωμάτων που απέρρεαν από την ιδιότητα της ελληνικής ιθαγένειας, αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας δομήθηκε διαχρονικά η εκπαιδευτική πολιτική για αυτούς, ως εμπράγματα κατάκτηση του κοινωνικού δικαιώματος της εκπαίδευσης. Η οριστική διευθέτηση των ιθαγενειακών και δημοτολογικών τους εκκρεμοτήτων το 1978 και τα ευρωπαϊκά προγράμματα σχετικά με την εκπαίδευση των Τσιγγάνων και των μετακινούμενων πληθυσμών, τα οποία συμπεριέλαβαν και τους Έλληνες Τσιγγάνους μετά την ένταξη της χώρας στην Ε.Ο.Κ. το 1981, αποτέλεσαν αφετηριακές προϋποθέσεις και πεδίο σχεδιασμού και εφαρμογής στοχευμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Η θεσμοθετημένη έκφραση πολιτικής για την εκπαίδευση των Τσιγγάνων, κατά την κρίση μας, μπορεί να διαχωριστεί σε δυο μεγάλες περιόδους, με σημείο τομής την έναρξη των ειδικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων από το 1997 και εφεξής.⁴⁹⁴

Η πρώτη περίοδος, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως και το 1996, αρχίζει με μια «φάση εκχώρησης» (Κάτσικας & Πολίτου, 2005, σ. 93), όπου το Υπουργείο Παιδείας, μέσα από αρμοδιότητες που επίσημα ή ανεπίσημα εκχωρεί, αφήνει το πεδίο της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων κατεξοχήν στη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης αλλά και σε φορείς όπως η Εκκλησία, τα Κέντρα Πρόνοιας, ιδιωτικές πρωτοβουλίες

⁴⁹⁴ Την ίδια περιοδολόγηση προτείνει και ο Μαυρομάτης (2008).

ες κ.λπ.⁴⁹⁵ Τα προγράμματα που υλοποιήθηκαν από αυτούς τους φορείς χαρακτηρίστηκαν για την αποσπασματικότητα, τις αντικειμενικές δυσκολίες εφαρμογής τους, την απουσία διασύνδεσής τους με την ευρύτερη κοινωνική δυναμική και την περιορισμένη θεωρητική τεκμηρίωσή τους εξαιτίας της απουσίας σχετικής βιβλιογραφίας βασισμένης στα ελληνικά δεδομένα. Ως τελικό αποτέλεσμα, αυτή η αρχική παρέμβαση, πέραν των φιλότιμων προσπαθειών και των προθέσεων όσων συμμετείχαν, διαμόρφωσε εν πολλοίς το ευρύτερο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο θεώρησης της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων, καθόσον εξαρχής τούς έθεσε εκτός του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος, μεταβάλλοντάς τους σε ειδική εκπαιδευτική κατηγορία. Υπό αυτούς τους όρους όμως, νομιμοποιόταν το status quo της ομάδας και η εκπαιδευτική διαδικασία λειτουργούσε προς την κατεύθυνση διατήρησης της περιθωριοποίησής της (Μάρκου, 1996).

Σταδιακά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και εντεύθεν, οι θεσμικές πρωτοβουλίες για την εκπαίδευση των Τσιγγάνων αρχίζουν να διοχετεύονται εντός του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος, μη-δυνάμενες όμως να αναιρέσουν την ήδη διαμορφωθείσα αντίληψη περί ειδικής εκπαιδευτικής κατηγορίας, καθόσον οι ειδικοί εκπαιδευτικοί θεσμοί (προπαρασκευαστικές τάξεις, φροντιστηριακά τμήμα, αμιγή σχολεία τσιγγανοπαίδων) δομούν ένα παράλληλο εκπαιδευτικό δίκτυο, που αν και στοχεύει στη σταδιακή ένταξη των Τσιγγάνων μαθητών στο ενιαίο σχολείο, συχνά αποτελεί απλό εγκιβωτισμό στην τυπική εκπαίδευση των προηγούμενων εξω-σχολικών δομών. Ως γενικό συμπέρασμα,⁴⁹⁶ η αρχική αυτή περίοδος των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων για τους Τσιγγάνους έθεσε το θέμα της σχολικής τους πορείας τόσο στο δημόσιο λόγο όσο και εντός των ίδιων των τσιγγάνικων κοινοτήτων, ενώ παράλληλα προετοίμασε το τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα να τους δεχθεί, αναπτύσσοντας δομές και ειδικούς μηχανισμούς ένταξης. Ταυτόχρονα όμως, τους όρισε ως ειδική κοινωνική και εκπαιδευτική κατηγορία, ενεργοποιώντας ενίοτε αντανakλαστικά φιλανθρωπικής ευαισθησίας όσο και μηχανισμούς αντίστασης εντός, και κυρίως εκτός, των τσιγγάνικων κοινοτήτων, που στη

⁴⁹⁵ Οι δράσεις της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης μέσω των Νομαρχιακών Επιτροπών Λαϊκής Επιμόρφωσης (Ν.Ε.Λ.Ε.) ήταν οι πρώτες που είχαν ως αντικείμενο την εκπαίδευση και την κατάρτιση των Τσιγγάνων. Όπως χαρακτηριστικά επισήμανε στέλεχος Ν.Ε.Λ.Ε.:

Τώρα όλοι οι φορείς κάνουν προγράμματα για τσιγγάνους. Όταν όμως είχαμε ξεκινήσει εμείς τα προγράμματα και τις έρευνες στον τσιγγάνικο πληθυσμό δεν υπήρχε κανείς άλλος. Τότε η κρατική παρέμβαση στους τσιγγάνους βασιζόταν στο τρίπτυχο: η Αστυνομία για τα ποινικά ζητήματα, η Πρόνοια για τα επιδόματα και η ΝΕΛΕ για την εκπαίδευση. (Καραλής Θ. Κ., 2002, σ. 283)

⁴⁹⁶ Αναλυτική επισκόπηση των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων αυτής της περιόδου και κριτική αποτίμησή τους στα κείμενα των Βασιλειάδου και Παυλή-Κορρέ (1996), Κάτσικα και Πολίτου (2005), Πολίτου (2001).

συνέχεια αναδείχθηκαν σε παράγοντες ανάσχεσης της πορείας εφαρμογής των ειδικών προγραμμάτων.⁴⁹⁷

Η περίοδος μετά το 1997, που αρχίζει το πρώτο πρόγραμμα «Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων», αποτελεί την απαρχή της ουσιαστικής συνάρθρωσης των δράσεων που στόχευαν στην εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων με τις δομές και το περιεχόμενο του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος. Τα προγράμματα αυτά⁴⁹⁸ έθεσαν στο επίκεντρο τη σχέση της εκπαίδευσης με τη δημοκρατία, αναδεικνύοντας την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων ως θεμελιώδες συστατικό της έννοιας του πολίτη (Γκότοβος, 2006 · Μάρκου, 2010, 2013). Η κατάσταση που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι υπεύθυνοι υλοποίησης, ιδιαίτερα του πρώτου προγράμματος, ήταν απογοητευτική και χαρακτηριζόταν από τη σχεδόν πλήρη απουσία των τσιγγανοπαίδων από την προσχολική εκπαίδευση και τα υψηλά ποσοστά διαρροής τους στην πρωτοβάθμια, που γίνονταν σχεδόν καθολικά στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (λύκειο). Παράλληλα, εντοπίστηκε η αδυναμία του σχολείου να στηρίξει το εγχείρημα της ένταξης των τσιγγανοπαίδων στο επίπεδο των υποδομών (αίθουσες, διδακτικό υλικό, εκπαιδευτικοί, παιδαγωγική τεχνογνωσία), της αναποτελεσματικής επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ των διάφορων εκπαιδευτικών φορέων και των επιπέδων της διοίκησης, της ύπαρξης αρνητικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων αλλά και της ελλιπούς κατάρτισης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, που δεν αφορούσε βέβαια μόνο τις ανάγκες των συγκεκριμένων μαθητών, αλλά γενικότερα την υποστήριξη μιας διαπολιτισμικής εκπαί-

⁴⁹⁷ Η Πολίτου (2001, σσ. 222-247) διαχωρίζει το διάστημα των ετών 1980-1996 σε τρεις υποπεριόδους: α) 1980-1986, όπου καταγράφονται οι πρώτες αποσπασματικές προσπάθειες από μη θεσμικούς φορείς, όπως και η εμπλοκή της Λαϊκής Επιμόρφωσης, περίοδος κατά την οποία αρχίζει η σχετική ερευνητική και βιβλιογραφική παραγωγή για τους Τσιγγάνους όσο και η κατασκευή τους ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα β) 1987-1991, όπου διαμορφώνεται η ταυτότητα των *Τσιγγάνων μαθητών*, μέσα από την ένταξή τους στο «παρα-θεσμικό» εκπαιδευτικό δίκτυο της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, όσο και στο θεσμικό δίκτυο του Υπουργείου Παιδείας, χωρίς ωστόσο οι ρυθμίσεις επί των θεμάτων του τελευταίου να συνοδεύονται από ισχυρές διοικητικές δεσμεύσεις και γ) 1992-1996, η οποία είναι η περίοδος συνάρθρωσης των ειδικών μέτρων που απευθύνονται στους τσιγγανόπαιδες με το κεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στο τελείωμα της περιόδου αυτής ψηφίζεται ο νόμος 2413/96 (ΦΕΚ 124 τ.Α') που προωθεί τη φιλοσοφία και τους στόχους της διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής πολιτικής, που σε επίπεδο επιστημονικού λόγου όσο και εφαρμογής εισήγαγε δράσεις που κάλυπταν το σύνολο των πτυχών της εκπαίδευσης, συναρθρώνοντας πλήρως την επιχειρούμενη προσπάθεια εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων με τις θεσμικές δομές της εκπαίδευσης. Η έμπρακτη αποτύπωση αυτής της προσπάθειας αρχίζει το 1997 με το πρόγραμμα «Εκπαίδευση τσιγγανοπαίδων» και τα άλλα δύο προγράμματα που το διαδέχθηκαν.

⁴⁹⁸ Το πρώτο πρόγραμμα υλοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε δύο φάσεις. Η α' φάση, με τίτλο «Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων», κατά τα έτη 1997-2001 και η β' φάση, με τίτλο «Ένταξη τσιγγανοπαίδων στο σχολείο», κατά τα έτη 2002-2004. Το πρόγραμμα συνεχίστηκε, μετά από διετή διακοπή, κατά τα έτη 2006-2008 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Από το 2010 και εξής, υπό τον τίτλο «Εκπαίδευση παιδιών Ρομά» το πρόγραμμα υλοποιείται από δυο πανεπιστήμια, με γεωγραφική κατανομή των περιοχών του. Το Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Αθηνών υλοποιεί το πρόγραμμα στις περιφέρειες Ηπείρου, Ιονίων Νήσων, Θεσσαλίας, Δυτικής Ελλάδας, Στερεάς Ελλάδας, Αττικής, Νοτίου Αιγαίου, Πελοποννήσου, Κρήτης και Βορείου Αιγαίου, ενώ το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στις περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας, Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

δευτικής πολιτικής που καθίστατο αναγκαία λόγω των αλλαγών στη δημογραφική σύνθεση του μαθητικού και του συνολικού πληθυσμού της χώρας (Μάρκου, 1997).

Πέραν αυτών, η προσπάθεια είχε να αντιπαλέψει τις αντιδράσεις των γονέων των μη-Τσιγγάνων μαθητών, που ελάμβαναν χαρακτηριστικά συγκαλυμμένων ή και αποκάλυπτων διακρίσεων, όσο και τις επιφυλάξεις των Τσιγγάνων γονέων για τη σχολική φοίτηση των τέκνων τους, όπως βέβαια και τα πρακτικά προβλήματα που ενίοτε δημιουργούσαν οι τακτικές βιοπορισμού των οικογενειών (συχνές μετακινήσεις, συμμετοχή των παιδιών στην οικονομική λειτουργία της οικογένειας κ.λπ.) (Γκότοβος, 2004β, 2004γ). Η θεμελιώδης διαφοροποίηση των προγραμμάτων αυτών από οτιδήποτε είχε προηγηθεί ήταν η ισχυρή επιστημονική τους θεμελίωση, που στα πλαίσια μιας διαπολιτισμικής⁴⁹⁹ πολιτικής εκπαιδευτικής ένταξης προέταξε το ενιαίο σχολείο και το κοινό σχολικό πρόγραμμα και οδήγησε σε παιδαγωγικές παρεμβάσεις σε οργανωτικό επίπεδο που στόχευαν στην υποστήριξη της μετάβασης των μαθητών της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας από το εκπαιδευτικό περιθώριο στην κοινή εκπαιδευτική κοινότητα (ενιαίες σχολικές μονάδες, ίδιοι χώροι διδασκαλίας, κοινό εκπαιδευτικό υλικό κ.λπ.) (Γκότοβος, 2006). Υπό αυτό το πλαίσιο, η εφαρμογή του προγράμματος συνιστούσε διαδικασία δημοκρατικής κοινωνικοποίησης, όπου το εκπαιδευτικό σύστημα – μέσα από την οπτική του διαπολιτισμικού διαλόγου – στόχευε στην εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων και όλων των μαθητών ως πολιτικά και κοινωνικά ίσων, καθώς η «δημοκρατική διαπολιτισμική εκπαίδευση» υιοθετούσε μεν ένα δυναμικό και ευέλικτο πολιτισμικό πλαίσιο, εντός όμως ενός κράτους κοινωνικής ισότητας και δικαίου (Μάρκου, 2010).

Η αποκρυστάλλωση, σε θεσμικό και επιστημονικό επίπεδο, της κατεύθυνσης των επιχειρούμενων παρεμβάσεων για την ένταξη των τσιγγανοπαίδων στην εκπαίδευση δε μεταφέρθηκε, όμως, απρόσκοπτα στο πεδίο εφαρμογής τους. Όπως κάθε καινοτομία, έτσι και η εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων συγκέντρωσε εναντίον της τα πυρά διάφορων επικριτών, τόσο στο ακαδημαϊκό περιβάλλον αυτής όσο και στο πεδίο της έμπρακτης εφαρμογής της, στο σχολείο (Γκότοβος, 2000). Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Γκότοβος (2006), αναφερόμενος στο πρώτο πρόγραμμα για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων (1997-2004), στο ακαδημαϊκό περιβάλλον της καινοτομίας οι αντιστάσεις προήλθαν: α) από αυτούς που επιθυμούσαν τη διατήρηση του status quo της εκπαιδευτικής κατάστασης των Τσιγγάνων, β) από όσους, για ιδεολογικούς κυ-

⁴⁹⁹ Ο Καναβάκης (2004, σσ. 14-15), αναφερόμενος στα διάφορα μοντέλα αντιμετώπισης προβλημάτων που δημιουργούνται στις σύγχρονες κοινωνίες λόγω της συνύπαρξης διάφορων εθνοπολιτισμικών ομάδων (αφομοιωτικό, ενσωμάτωσης, πολυπολιτισμικό, αντιρατσιστικό, διαπολιτισμικό), καταλήγει πως κανένα από αυτά δεν μπορεί άκριτα να χρησιμοποιηθεί για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων, κυρίως γιατί στηρίζουν το σκεπτικό τους στην ύπαρξη εθνοτικής διαφορετικότητας, αναγνωρίζοντας όμως πως το διαπολιτισμικό μοντέλο μπορεί να συμβάλλει με τις επιμέρους θέσεις του που αφορούν την ανάγκη ολικού μετασχηματισμού των εκπαιδευτικών και κοινωνικών θεσμών, έτσι ώστε η εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων να αναγνωριστεί ως οργανικό μέρος της εκπαιδευτικής πολιτικής του κράτους.

ρίως λόγους, επιθυμούσαν μια διαφορετική παρέμβαση και γ) από αυτούς που επεδίωκαν τη χειραγώγηση της καινοτομίας προς ίδιον όφελος.⁵⁰⁰ Παρατηρούμε, λοιπόν, πως μια κατά βάση πολιτική απόφαση,⁵⁰¹ η οποία θεμελιώνεται σε μια συγκεκριμένη παιδαγωγική φιλοσοφία, ενεργοποιείται μέσα από ιδεολογικούς, διοικητικούς και οικονομικούς διαύλους που εν δυνάμει ελέγχουν και ενίοτε υπονομεύουν την καινοτομία αυτή.

Αλλά και στο πεδίο της έμπρακτης εφαρμογής,⁵⁰² οι επιχειρούμενες παρεμβάσεις για την ένταξη των τσιγγανοπαίδων συνάντησαν σημαντικές δυσκολίες που σχετίζονταν με τα χαρακτηριστικά δομής και λειτουργίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, την εκπαίδευση και την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, τα κενά και τις δυσλειτουργίες των επιχειρούμενων παρεμβάσεων. Παρά την ιεραρχική δομή και τον κεντρικό σχεδιασμό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, η εφαρμογή των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων για τους Τσιγγάνους αντιμετώπισε μια θεσμική και λειτουργική χαλαρότητα, στο μέτρο τουλάχιστον που μέρος αυτών διεκπεραιωνόταν από δομές πα-

⁵⁰⁰ Η διαχείριση της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων σε ένα εξω-θεσμικό ή ημι-θεσμικό επίπεδο με αποσπασματικές δράσεις, ενδυνάμωνε τους λογής τσιγγανολόγους και αυτόκλητους υπερασπιστές των δικαιωμάτων των Τσιγγάνων, που εκκινώντας συχνά από ανθρωπιστική διάθεση δεν κατάφερναν να ξεπεράσουν τα όρια και τις δυνατότητες του κοινωνικού ακτιβισμού. Ταυτόχρονα, στο πεδίο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης το εγχείρημα είχε να αντιπαλέψει ετερόκλητες προσεγγίσεις που εκτεινόταν από την προβολή μιας φιλοσοφίας ειδικής μεταχείρισης, που κατ' ουσίαν μειονοτικοποιούσε τους Τσιγγάνους (Γκότοβος, 2004β), ως παλαιομαρξιστικές απόψεις που προσδιόριζαν τη διαπολιτισμική αγωγή ως μικροαστικό διεθνισμό μικροαστών διανοούμενων και αξιωματούχων του κράτους, αντιπροτείνοντας τον εργατικό διεθνισμό και την διεθνιστική εκπαίδευση με επίκεντρο τα τσιγγανόπουλα. Βλ. σχετ. τις απόψεις του Ντούσα (1997). Τέλος, η διεκδίκηση ενός χρηματοδοτούμενου ερευνητικού προγράμματος συνιστά καταρχάς πεδίο ανταγωνισμού για «διανεμητικές συσπειρώσεις» που λόγω της θέσης τους στην πολιτική, τη διοίκηση ή την οικονομία δύνανται να επηρεάζουν και να ελέγχουν προς όφελός τους τις εξελίξεις που τις ενδιαφέρουν. Αναλυτικά για τις αντιστάσεις που προκάλεσαν οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για την ένταξη των τσιγγανοπαίδων βλ. Γκότοβος (2006).

⁵⁰¹ Τα προγράμματα εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων αποτέλεσαν αντικείμενο πολιτικής βούλησης, όπως αυτή εκφράστηκε αρχικά με το νόμο 2413/1996. Ωστόσο, η καθιέρωση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, με το νόμο αυτό, αντιμετώπισε αντιφάσεις και ασάφειες που εν δυνάμει επέτρεπαν την εμφάνιση διαχωριστικών εκπαιδευτικών πρακτικών, καλυμμένων από το μανδύα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, κάτι που υλοποιήθηκε π.χ. στο πρόγραμμα για την «Εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων» στη Θράκη (Μάρκου, 2010).

⁵⁰² Η μετάβαση από το επίπεδο των θεσμικών διευθετήσεων σε αυτό της έμπρακτης εφαρμογής διαμεσολαβείται από τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών. Μερίδα ακαδημαϊκών ερευνητών θεωρεί τα αναλυτικά προγράμματα ως παράγοντα παρεμπόδισης της εκπαίδευσης των τσιγγανοπαίδων μέσω της μονοπολιτισμικής, αφομοιωτικής προοπτικής και του εθνοκεντρισμού (Χατζηνικολάου, 2005, σσ. 116-149). Μια τέτοια παραδοχή όμως, κατ' ουσίαν μετασχηματίζει ένα θέμα κοινωνικής διάκρισης σε θέμα πολιτισμικής διαφοράς, δημιουργώντας ένα εθνοτικό κέλυφος, υπό την παραδοχή πως οι (Ελληνες) Τσιγγάνοι αναγκάζονται να διδαχθούν και να προσαρμοστούν σε ένα πρόγραμμα σπουδών που προωθεί κάτι διάφορο της εθνοτικής (ελληνικής) τους ταυτότητας, κάτι που εξ ορισμού είναι άτοπο. Λαμβάνοντας υπόψη την όποια πολιτισμική διαφοροποίηση των Ελλήνων Τσιγγάνων, το ζήτημα δεν είναι αν αυτοί αναγνωρίζουν τον εαυτό τους στα περιεχόμενα του προγράμματος, αλλά αν οι υπόλοιποι μαθητές διαπιστώνουν τη μακρόχρονη συμμετοχή των Τσιγγάνων στη διαμόρφωση στοιχείων της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας, όπως π.χ. του λαϊκού ελληνικού πολιτισμού, συντελώντας έτσι στην άμβλυνση των προκαταλήψεων εναντίον τους (Γκότοβος, 2004β, σ. 8). Αλλωστε, τα εθνοκεντρικά και αφομοιωτικά προγράμματα δεν φαίνεται να λειτουργούν στον ίδιο βαθμό ως προσκόμματα της εκπαιδευτικής ένταξης για μαθητές από τις διάφορες μεταναστευτικές εθνοτικές ομάδες που συμπεριλαμβάνονται στο μαθητικό πληθυσμό των σχολείων της χώρας.

ράλληλες ή ημι-ενταγμένες στο ενιαίο σχολείο. Η απουσία ικανών μηχανισμών ελέγχου και η ασάφεια του θεσμικού πλαισίου επέτρεπαν διαφοροποιημένες ερμηνείες, και συνακόλουθα ενέργειες, μεταξύ των διάφορων επιπέδων της διοίκησης, ιδιαίτερα στο επίπεδο της σχολικής μονάδας.⁵⁰³ Ενώ λοιπόν η συγκεκριμένη κατάσταση επέτρεπε, στο θεσμικό τουλάχιστον πλαίσιο, να καταγράφονται διαφοροποιημένες πρακτικές, στο περιεχόμενο των διδακτικών παρεμβάσεων η ίδια κατάσταση ωθούσε σε πολλαπλές και ενίοτε αντιφατικές προσεγγίσεις, ελλείψει σαφούς περιγράμματος των επιδιωκόμενων στόχων, επαρκούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών και βεβαίως εγγενών αντιστάσεων τους απέναντι στην «καινοτομία», που έθετε υπό αμφισβήτηση κάποια από τα παραδεδομένα της ισχύουσας καθημερινότητας των σχολικών χώρων.

Προσδιορίζοντας τις αιτίες αυτών των αντιστάσεων, ο Γκότοβος (2006, σ. 217) τις αποδίδει: α) στα ισχυρά αντιτσιγγάνικα στερεότυπα, β) στο φόβο μείωσης του επιπέδου μάθησης των τάξεων και γ) στην αλλαγή της καθημερινής ρουτίνας των εκπαιδευτικών. Πράγματι, οι εκπαιδευτικοί, ως μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, αναμένεται να υιοθετούν τις κατισχύουσες απόψεις, αντιλήψεις, στάσεις και γνώμες, εν γένει την κοινωνική αναπαράσταση που μοιράζονται για τους Τσιγγάνους όσοι δεν ανήκουν στην ομάδα αυτή.⁵⁰⁴ Στο πλαίσιο λοιπόν της συγκρότησής τους ως κοινωνικών υποκειμένων, η αποδοχή του περιεχομένου αυτής της αναπαράστασης αναμένεται να μεταφέρεται και στο χώρο της εργασίας τους. Η θεσμική ασάφεια ως προς την εφαρμογή πολλών εκ των επιχειρούμενων παρεμβάσεων⁵⁰⁵ και η ελλιπής παιδαγωγική συγκρό-

⁵⁰³ Η πλημμελής επικοινωνία, διασύνδεση και συντονισμός στο εσωτερικό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, λόγω των πολλών επιπέδων διοίκησης και του διεκπεραιωτικού ρόλου των στελεχών, ιδιαίτερα των διευθυντών των σχολικών μονάδων, συνιστά αιτία δομικής αδράνειας που στερεί από το σύστημα την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα που απαιτούνται, όταν το εξωτερικό περιβάλλον είναι μεταβαλλόμενο. Το πληθωριστικό σύστημα οργάνων και λειτουργιών επιφέρει δυσκολίες στην αποτελεσματική εποπτεία και διαχείριση του συστήματος, ιδιαίτερα όταν σημαντικές δράσεις αυτού (όπως η εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων) κατευθύνονταν από εξω-θεσμικούς παράγοντες (όπως τα πανεπιστήμια) που αντιμετώπιζαν αυξημένες δυσκολίες εποπτείας και διαχείρισης δομών επί των οποίων δεν είχαν διοικητική εξουσία.

⁵⁰⁴ Η κοινωνική αναπαράσταση συνιστά κοινωνική εικόνα που αντικατοπτρίζει τον κοινό νου μιας ομάδας ατόμων. Σύμφωνα με το Λαμπρίδη (2004), ο κοινός νους για τους Τσιγγάνους μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

Οι τσιγγάνοι είναι διαφορετικοί από τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου, έχουν τα δικά τους ήθη και έθιμα, το δικό τους σύστημα αρχών και αξιών, τον δικό τους πολιτισμό (...) Είναι άνθρωποι, που σε πολλά σημεία υστερούν κοινωνικά σε σχέση με τους άλλους και η ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό σύνολο για την απολαβή των ίδιων 'προνομίων' με τους υπόλοιπους είναι πολύ δύσκολη ή σχεδόν αδύνατη. Οι τσιγγάνοι δεν αγαπούν τη δουλειά, είναι τεμπέληδες, μικροαπατεώνες, επιπόλαιοι και ανεύθυνοι (...) Δεν αγαπούν τη μόρφωση και θέλουν οι ίδιοι και τα παιδιά τους να είναι αμόρφωτοι... (σς. 158-159)

Διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων των Ελλήνων για τον εαυτό και τον Τσιγγάνο ως άλλον, επιχειρούν και οι Ρήγα και Δαιμονάκου (2002).

⁵⁰⁵ Ενδεικτικό της θεσμικής ασάφειας είναι το θέμα της εγγραφής των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο. Παρά τη συνταγματική πρόβλεψη για την υποχρεωτικότητα της εκπαίδευσης, οι καθοριζόμενες από τον κοινό νομοθέτη προϋποθέσεις εγγραφής όπως π.χ. εμβολιασμοί, ιατρικές γνωματεύσεις, βεβαίωση

τηση των εκπαιδευτικών στην αντιμετώπιση της ετερότητας⁵⁰⁶ επιτρέπουν το πέρασμα των αντιλήψεων αυτών και στον εργασιακό τους χώρο. Πέραν λοιπόν των διάφορων τυπικών προσκομμάτων ή ανεπαρκών διευθετήσεων που μπορούν κατά περίπτωση να επικαλούνται οι εκπαιδευτικοί και των αναποτελεσματικών εκπαιδευτικών πρακτικών που ενίοτε υιοθετούν, συχνό είναι το φαινόμενο να επηρεάζεται η αυτο-αντίληψή τους και η θεώρηση του έργου τους ως *κοινωνικού ηρωισμού* (Πολίτου, 2001, σ. 359).⁵⁰⁷ Η

χώρου κατοικίας κ.λπ. αξιοποιούνταν συχνά ως προσκόμματα εκ μέρους των διευθύνσεων των σχολείων για την αποφυγή εγγραφής των Τσιγγανοπαίδων. Η παρακώλυση της εγγραφής εκτεινόταν και πέρα από την εξασφάλιση των θεσμικών προϋποθέσεων και σε ζητήματα όπως π.χ. ανεπάρκεια κτιριακών υποδομών, έλλειψη εκπαιδευτικού προσωπικού, πληρότητα τάξεων κ.λπ. Τα προβλήματα αυτά έχουν επισημανθεί προς τα σχολεία με σχετικές εγκυκλίους (πρβλ. τις υπ. αριθμ. πρωτ. 11684/Γ1/10-09-2008 και Φ.3/960/102679/Γ1/20-08-2010 εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας), ωστόσο ο έλεγχος της εφαρμογής τους είναι αβέβαιος και συχνά οι υποχρεώσεις των σχολικών μονάδων εξαντλούνται στην εγγραφή των μαθητών και δεν επεκτείνονται στην παρακολούθηση της φοίτησής τους καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους. Ενδεικτικά για την αδυναμία παρακολούθησης και καταγραφής της φοίτησης των Τσιγγάνων μαθητών στο επίπεδο της σχολικής μονάδας αλλά και του εκπαιδευτικού συστήματος βλ. Πολίτου (2001, σσ. 360-376).

⁵⁰⁶ Η διαπολιτισμική εκπαίδευση ως γνωστικό αντικείμενο εντάχθηκε στα προγράμματα σπουδών των τμημάτων Προσχολικής Αγωγής, Δημοτικής Εκπαίδευσης και ορισμένων τμημάτων θεωρητικών κατευθύνσεων της Β/θμιας εκπαίδευσης από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ως εκ τούτου, οι εκπαιδευτικοί που αποφοίτησαν πριν την περίοδο αυτή αναμένεται να στερούνται τις βασικές γνώσεις του χώρου, στο βαθμό τουλάχιστον που οι προσωπικές τους αναζητήσεις και η παρακολούθηση επιμορφωτικών προγραμμάτων, συνεδρίων κ.λπ. δεν κάλυψαν ένα μέρος των απαιτήσεων αυτών (Γεωργιογιάννης, 2010, σ. 8). Η υλοποίηση των σχετικών προγραμμάτων για την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων συνοδεύτηκε από σχετικές παρεμβάσεις ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης των εκπαιδευτικών, οι οποίες, όμως, στα αρχικά τους τουλάχιστον στάδια, απευθύνονταν κυρίως σε αυτούς που εμπλέκονταν άμεσα στα προγράμματα αυτά, πολλοί εκ των οποίων εργάζονταν σε προσωρινές θέσεις. Η διεύρυνση των ενημερωτικών παρεμβάσεων, σεμιναρίων κ.λπ. σε μεγαλύτερο τμήμα του υπηρετούντος προσωπικού και η ευρύτερη ανάδειξη του ζητήματος της ετερότητας στην ελληνική εκπαίδευση αναμένεται να έχουν συμβάλει στη σταδιακή αποδόμηση των δοξασίων, των προκαταλήψεων και συνακόλουθα των εκπαιδευτικών πρακτικών των Ελλήνων εκπαιδευτικών. Έτσι, παρά το γεγονός πως ένα μέρος των εκπαιδευτικών της Α/θμιας εκπαίδευσης επικαλείται ανθρωπολογικά, γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία, όπως η έννοια της φυλής, της τσιγγάνικης γλώσσας ή των μειωμένων εκπαιδευτικών προσδοκιών εκ μέρους των τσιγγάνων, για να κατασκευάσουν ένα εθνοτικό όριο μεταξύ των Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων μαθητών, η πλειονότητα αυτών αντιμετωπίζει την ετερότητα των Τσιγγάνων στα πλαίσια μιας ενταξιακής προσέγγισης (Γκότοβος, 2004ε, 2004στ).

⁵⁰⁷ Ενδεικτικό αυτής της προσέγγισης είναι το περιεχόμενο σχετικής εγκυκλίου του Υπουργείου Παιδείας (υπ. αριθμ. πρωτ. Γ1/206/14-04-1987) σύμφωνα με την οποία (οι υπογραμμίσεις αφορούν το γράφοντα και όχι το συντάκτη της εγκυκλίου):

Οι σχολικοί φορείς και ιδιαίτερα οι εκπαιδευτικοί έχουν τη δυνατότητα να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή [της εκπαίδευσης των παιδιών των Τσιγγάνων]. Είναι μάλιστα ευκαιρία να συγχαρούμε όλους εκείνους τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι συνεχίζοντας την ιστορική συμβολή του κλάδου τους στην ανάπτυξη της χώρας έχουν την ευαισθησία και την πρωτοβουλία να ασχολούνται με τα προβλήματα των παιδιών των μη προνομιούχων οικογενειών της πατρίδας μας. Παρατρύνουμε όλους τους εκπαιδευτικούς μας να προσπαθήσουν να ενημερωθούν για τις συνθήκες ζωής των παιδιών που διαμένουν μόνιμα ή προσωρινά στη σχολική τους περιοχή ...

Είναι προφανές πως κατά τη φάση αυτή, των πρώιμων προσπαθειών για την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων, η ανεπάρκεια των θεσμικών διευθετήσεων να δομήσουν κατάλληλο και επαρκές πλαίσιο για το σκοπό αυτό, προσδιόριζε την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος της εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων κυρίως ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και τις προθέσεις των ιδίων των εκπαιδευτικών, πέρα και έξω από το πλαίσιο των υπηρεσιακών τους ευθυνών.

ένταξη των τσιγγανοπαίδων στις κοινές τάξεις και τα μαθησιακά προβλήματα που τη συνόδευαν απαιτούσαν από τους εκπαιδευτικούς αναπροσαρμογή των διδακτικών τους πρακτικών και διαφοροποίηση της διδασκαλίας. Αυτό αφενός απαιτούσε επιπρόσθετες δεξιότητες και χρόνο για την εξεύρεση ή την κατασκευή υποστηρικτικού διδακτικού υλικού, αφετέρου ενεργοποιούσε αμυντικά αντανάκλαστικά που σχετίζονταν με την πιθανή αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του έργου τους, καθόσον κυρίαρχη είναι η άποψη πως με την παρουσία τσιγγανοπαίδων στο σχολείο πέφτει το επίπεδο απόδοσης των μαθητών της τάξης.⁵⁰⁸ Τέλος, η καινοτομία κλήθηκε να υπερβεί τη δομική αδράνεια (structural inertia) του συστήματος,⁵⁰⁹ που σε όλα τα επίπεδά του χαρακτηριζόταν από *αντίσταση στην αλλαγή*, ιδιαίτερα στο επίπεδο των σχολικών μονάδων και των εκπαιδευτικών που εμφάνιζαν αρνητική στάση απέναντί της, θεωρώντας την ως εν δυνάμει απειλή για την ασφάλεια ή τη «βόλεψή» τους ή από φόβο για το άγνωστο και τα όποια «επενδυμένα συμφέροντα» είχαν (Ράπτης, 2006, σ. 33).⁵¹⁰

2.2.5.2 Τσιγγάνικη οικογένεια

Ο δεύτερος παράγοντας που επηρεάζει την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων είναι τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των οικογενειών τους. Η σχέση κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών και εκπαίδευσης αναφέρθηκε παραπάνω,⁵¹¹ άρα, στο βαθμό που η πλειονότητα των Τσιγγάνων ανήκει στα χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, αναμένεται η εκπαιδευτική τους κατάσταση να αντανακλά

⁵⁰⁸ Στην έρευνα του Γκότοβου για τις αναπαραστάσεις των εκπαιδευτικών για τους Τσιγγάνους (2004ε, σ. 168), το 83,3% των ερωτώμενων δασκάλων συμφωνεί με τη δήλωση πως «οι γονείς που αντιδρούν φοβούνται μήπως με την παρουσία τσιγγανοπαίδων στο σχολείο πέσει το επίπεδο απόδοσης των παιδιών τους». Αν θεωρήσουμε πως οι εκπαιδευτικοί είναι φορείς των ίδιων κοινωνικών αναπαραστάσεων που εδώ εκφράζουν για τους γονείς των μαθητών τους, είναι ανησυχητικό το συντριπτικό ποσοστό αυτής της άποψης. Για το ίδιο θέμα των στάσεων των εκπαιδευτικών απέναντι στους μαθητές με τσιγγάνικη καταγωγή βλ. και Δαφέρμος (2006, σσ. 230-238).

⁵⁰⁹ Οι Hannan και Freeman (1984, σ. 162) θεωρούν πως η *δομική αδράνεια* είναι το τίμημα που καταβάλλεται ως βασική προϋπόθεση για την αξιόπιστη λειτουργία ενός συστήματος που αποβλέπει στην υψηλής πιστότητας αναπαραγωγή μιας δομής. Εφόσον θεωρήσουμε πως το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα συμμετέχει σε σημαντικό βαθμό στην εδραίωση και την αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής, ευνόητο είναι σε αυτό να εμφανίζεται αυξημένη δομική αδράνεια.

⁵¹⁰ Ο Παπακωνσταντίνου (2004, σσ. 4-5) αναφέρεται στην αδράνεια του συστήματος ως πεδίο συνάνθρωψης της θεσμικής-διοικητικής αγκύλωσης και της απόσυρσης-απάθειας των εκπαιδευτικών. Παίρνοντας ως δεδομένη τη σχετική αυτονομία των εκπαιδευτικών, τους παρουσιάζει ως τους κυριότερους εκπροσώπους του συστήματος, «χρεώνοντάς» τους κατά μια έννοια την αδυναμία να απεμπλακούν από την απραξία και την υπηρεσιακή αντίληψη που τους διακρίνει, ώστε να αναλάβουν ευθύνες ως παράγοντες-δράσης του σχολείου. Αναμφισβήτητο ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι σημαντικότερος, ιδιαίτερα στο επίπεδο της έμπρακτης εφαρμογής της καινοτομίας, ωστόσο κάθε κριτική επί αυτών δεν μπορεί να αγνοήσει τις συνθήκες εμπλοκής των εκπαιδευτικών σε αυτήν (εκούσια ή ακούσια), τη συνέπεια και συνέχεια των υποστηρικτικών δομών για αυτούς και βέβαια τις ελλείψεις ή ανεπάρκειες του συστήματος κατάρτισης και επιμόρφωσής τους. Διαφορετικά, εκτιμούμε πως ελλοχεύει ο κίνδυνος συλλήβδην απαξίωσης του ρόλου τους και αποσπασματικής προβολής των επιτυχημένων περιπτώσεων ως δειγμάτων κοινωνικού ηρωισμού ή επαγγελματικής αφοσίωσης.

⁵¹¹ Βλ. την ενότητα 1.7-*Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση*.

τουλάχιστον τα γενικότερα χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στη συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική κατηγοριοποίηση.⁵¹² Ωστόσο, όλοι οι επιμέρους δείκτες, με σημαντικότερους τα ποσοστά αναλφαβητισμού και εγκατάλειψης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης,⁵¹³ είναι ιδιαίτερα αυξημένοι, αποτυπώνοντας εν γένει μια κατάσταση εκπαιδευτικού αποκλεισμού. Η εστίαση στον τρόπο με τον οποίο οι Τσιγγάνοι εντάχθηκαν στον κοινωνικό σχηματισμό, καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λειτουργίας και συγκρότησης της τσιγγάνικης οικογένειας, όπως αυτά σημειώθηκαν παραπάνω, θεωρούμε πως παρέχουν ένα επαρκές πλαίσιο ερμηνείας της ιδιότυπης σχέσης τους με την εκπαίδευση. Ο μεταπολεμικός τρόπος διάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας και της αγοράς εργασίας βοήθησε στην επί μακρόν διατήρηση της παραδοσιακής μορφής οργάνωσης και λειτουργίας της οικογένειας. Παραμένοντας χωρικά και θεσμικά στα όρια των διαδικασιών διαμόρφωσης της σύγχρονης νεοελληνικής κοινωνικής δομής, η τσιγγάνικη οικογένεια διατήρησε όλο το φάσμα των παραδοσιακών λειτουργιών της, εξασφαλίζοντας πρωταρχικά τη βιολογική αναπαραγωγή της, την οικονομική της βιωσιμότητα, την πολιτισμική αναπαραγωγή και βέβαια την ψυχολογική προστασία των μελών της (Μουσούρου, 1996, σσ. 19-23).

Πώς όμως συναρθρώνεται η λειτουργία της οικογένειας με την εκπαίδευση και με ποιο τρόπο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά δομής και λειτουργίας της τσιγγάνικης οικογένειας διαμορφώνουν τη σχέση της με αυτήν; Με βάση τα γενικότερα πεδία λει-

⁵¹² Η Dikaίου (1990, σσ. 47-48), αναφερόμενη στα ποσοστά σχολικής διαρροής των τσιγγανοπαίδων στην Ελλάδα καθώς και στις θεωρητικές οπτικές που συνδέουν τη σχολική φοίτηση με το διαφοροποιημένο μειονοτικό τους στάτους, κάνει άμεσο παραλληλισμό με την αντίστοιχη κατάσταση των Αφρο-αμερικανών και ισπανόφωνων των ΗΠΑ.

⁵¹³ Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν δημοσιοποιήθηκαν οι πρώτες μελέτες για την εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, το ποσοστό αναλφαβητισμού επί του γενικού πληθυσμού των Τσιγγάνων υπερέβαινε το 65%, φτάνοντας το 100% για την ηλικιακή ομάδα άνω των 40 ετών (Liegeois, 1987, σ. 59). Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου οι μαθητές εγγράφονταν στο σχολείο, η συνηθέστερη έκβαση ήταν η διακοπή της φοίτησής τους. Σε έρευνα επί του πληθυσμού των Τσιγγάνων μαθητών της Δυτικής Θεσσαλονίκης που ενεγράφησαν στα δημοτικά σχολεία κατά τα έτη 1977 έως και 1982 (Dikaίου, 1990, σσ. 49-50), μόνο το 31,02% αυτών ολοκλήρωσε τη φοίτηση, ενώ οι υπόλοιποι είτε απορρίφθηκαν είτε διέκοψαν τη φοίτησή τους. Ανάλογη κατάσταση κατέγραφαν και άλλες μελέτες που διεξήχθησαν σε τοπικό επίπεδο κατά το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως τα μέσα του 1990 (Βασιλειάδου & Παυλή-Κορρέ, 1996, σσ. 42-43). Η κατάσταση αυτή παρέμενε αναλλοίωτη έως και την περίοδο έναρξης των προγραμμάτων εκπαίδευσης Τσιγγανοπαίδων, όπου τα στοιχεία που συγκεκριντήθηκαν έδιναν υψηλότερους δείκτες διαρροής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (75% σε πανελλαδικό επίπεδο), που γινόταν καθολική στο Λύκειο (Γκότοβος, 2004β, σ. 2 · Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004, σ. 53). Ως αποτέλεσμα της δράσης των ειδικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων, των υποστηρικτικών ενεργειών εκ μέρους των δομών της εκπαίδευσης, της σταδιακής αλλαγής της στάσης των ίδιων των Τσιγγάνων γονέων απέναντι στην εκπαίδευση και του περιορισμού των αντι-τσιγγάνικων στερεοτύπων, τα ποσοστά αυτά έχουν σαφώς περιοριστεί, μολονότι εξακολουθούν να διαφοροποιούνται αισθητά από τους γενικούς δείκτες για το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Σύμφωνα με σχετική ευρωπαϊκή έρευνα (FRA-European Union Agency for Fundamental Rights, 2014a, σ. 20) στην ηλικία μεταξύ 16-24 ετών το ποσοστό των Ελλήνων Τσιγγάνων που δεν είναι ενταγμένοι στην εργασία, στην εκπαίδευση ή στην επαγγελματική κατάρτιση ανέρχεται στο 62% έναντι ποσοστού 21% για το γενικό πληθυσμό της χώρας. Επίσης στην Ελλάδα εντοπίζεται το χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής των τσιγγανοπαίδων στην προσχολική εκπαίδευση (9%) έναντι π.χ. του 26% στη Δημοκρατία της Τσεχίας, του 53% στην Ιταλία και του 83% στην Ουγγαρία (FRA-European Union Agency for Fundamental Rights, 2014b, σ. 16).

τουργιών της οικογένειας και του εκπαιδευτικού συστήματος (Μουσούρου, 1996, σσ. 19-23 · Νόβα- Καλτσούνη, 2010, σσ. 157-158) δομείται ο Πίνακας 14, που αποτυπώνει τα πεδία συνάρθρωσης των λειτουργιών αυτών. Το βασικό πεδίο από το οποίο εκκινούμε στην περίπτωση της οικογένειας είναι η οικονομική της λειτουργία, καθόσον αυτή είναι προϋπόθεση για την εξασφάλιση της φυσικής της αναπαραγωγής. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων, η οικογένεια λειτουργεί ως βασική παραγωγική μονάδα και συχνά ως το μοναδικό πλαίσιο άσκησης της εργατικής δύναμης των μελών της (Βαξεβάνογλου, 2001, σσ. 134-135). Μέσα από έναν ευέλικτο εσωτερικό καταμερισμό, στη βάση της ηλικίας και του φύλου, επιτυγχάνεται αφενός η φυσική αναπαραγωγή, αφετέρου η κοινωνική αναπαραγωγή διά της καλλιέργειας του κοινωνικού στοιχείου και της οικειοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, θεμελιακών διαδικασιών της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης (Πυργιωτάκης, 2006, σσ. 22-23).

Ωστόσο, ενώ η διαδικασία της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης είναι εγγενές χαρακτηριστικό κάθε δομής οικογένειας, η λειτουργία της ως βασικής παραγωγικής μονάδας απηχεί παλαιότερα, προ-καπιταλιστικά συστήματα οργάνωσης της παραγωγής, τα οποία για την πλειονότητα των ελληνικών οικογενειών σταδιακά εξέλειψαν μέσω της ενσωμάτωσης των νεωτερισμών ή καινοτομιών που επέφερε το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης. Παραμένοντας, λοιπόν, παραδοσιακή στη μορφή και τη λειτουργία της, και απορρίπτοντας ή αδυνατώντας να ενσωματώσει στοιχεία του σύγχρονου πλαισίου οργάνωσης, η λειτουργία της τσιγγάνικης οικογένειας επεκτείνεται και στο χώρο της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, μέσω υποκατάστασης ή και απόθησης της επενέργειας παραγόντων όπως του σχολείου και των επαγγελματικών ομάδων.

Πίνακας 14. Συνάρθρωση λειτουργιών οικογένειας και εκπαιδευτικού συστήματος

Λειτουργίες οικογένειας	Λειτουργίες εκπαιδευτικού συστήματος
Βιολογική αναπαραγωγή της κοινωνίας	Κοινωνικοποίηση και κοινωνική ένταξη
Οικονομική λειτουργία	Απόκτηση προσόντων
Εκπαιδευτική λειτουργία	Νομιμοποίηση του κυρίαρχου συστήματος κοινωνικής οργάνωσης
Ψυχολογική λειτουργία	Επιλογή- κατανομή επαγγελματικών και κοινωνικών ρόλων
	Παραγωγή νέας γνώσης

Στο πλαίσιο αυτό, η εμπειρική επί το έργον εκπαίδευση, εντός της οικογενειακής παραγωγικής δομής, υποκαθιστά την τυπική εκπαιδευτική λειτουργία που συνδέεται με την απόκτηση επαγγελματικών γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων καθώς και με την επιλογή και κατανομή των επαγγελματικών ρόλων. Έτσι, για μια οικογένεια αλ-

λά και κοινότητα ατόμων που εξασφαλίζει ανακυκλωτικά τους όρους της φυσικής και κοινωνικής της αναπαραγωγής, η εκπαίδευση ενίοτε αναδεικνύεται ως ανταγωνιστικός χώρος, καθόσον αποστερεί την εργατική δύναμη των τσιγγανοπαίδων από την κεφαλαιοποίηση της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα φαίνεται να περιορίζει τις δυνητικές επαγγελματικές τους επιλογές, αφού δεν τους προετοιμάζει για την ανάληψη των δοσμένων επαγγελματικών τους ρόλων.

Υπό αυτούς τους όρους, η λειτουργία της τσιγγάνικης οικογένειας⁵¹⁴ μπορεί να κινείται σε ασύμπτωτες ή και συγκρουόμενες οδούς με αυτές της εκπαίδευσης και η ανάδυση μιας οποιασδήποτε διαφορετικής αντίληψης προϋποθέτει αφενός την οικονομική αναδιάρθρωση της οργάνωσής της, αφετέρου την ηθική και ιδεολογική αποδοχή από αυτήν του σχετικού κόστους που επιφέρει η σχολική ενσωμάτωση, εν αναμονή όμως μελλοντικών οφελών (Βαξεβάνογλου, 2004, σ. 43). Αυτή η επισημάνση αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα σημαντική από τη στιγμή που σε σχετικές έρευνες αποτυπώνεται μια καταρχήν θετική στάση των Τσιγγάνων απέναντι στον εκπαιδευτικό θεσμό (Λυδάκη, 1998, σ. 300 · Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004, σ. 54 · Πολίτου, 2001, σ. 420), τον οποίο συνδέουν με προσδοκίες θετικού επαναπροσδιορισμού τους ή ουδετεροποίησης της αρνητικής για αυτούς εικόνας, όπως και προσδοκίες για βελτίωση της επαγγελματικής τους θέσης, χωρίς ωστόσο να εξηγούνται εύκολα οι αντιφάσεις που κρατούν τα τσιγγανόπαιδα εκτός του σχολικού θεσμού και να επιμερίζονται οι ευθύνες στις στάσεις των ιδίων, στην αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις δικές τους ανάγκες και στα προσκόμματα που δημιουργεί ο βαθμός αποδοχής τους από την κυρίαρχη κοινωνία.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του τρόπου οικονομικής οργάνωσης και λειτουργίας της τσιγγάνικης οικογένειας που καταγράφεται συχνά στις έρευνες ως στοιχείο ασύμπτωτο με τη σχολική ενσωμάτωση των τσιγγανοπαίδων είναι οι συχνές μετακινήσεις λόγω του γυρολογικού εμπορίου και της αναζήτησης για δουλειά. Η σχολική κινητικότητα αναφέρθηκε παραπάνω ως παράγοντας εν δυνάμει επιβαρυντικός για τη σχολική πορεία των μαθητών,⁵¹⁵ εξαρτώμενη ωστόσο από τα ιδιαίτερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των οικογενειών τους. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων, το θέμα της κινητικότητας εκτιμούμε πως απηχεί περισσότερο την προβολή μιας παλαιότερης κατάστασης διαρκών περιοδικών μετακινήσεων, η οποία στις μέρες μας φαίνεται να έχει περιοριστεί κατά πολύ, όπως τουλάχιστον μπορεί να συναχθεί από το υψηλό ποσοστό μόνιμης εγκατάστασης των Ελλήνων Τσιγγάνων. Παρ' ότι η μετακίνηση για επαγγελματικούς λόγους χαρακτηρίζει ακόμα ένα μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώ-

⁵¹⁴ Για την οικονομική λειτουργία της τσιγγάνικης οικογένειας βλ. ενδεικτικά Βαξεβάνογλου (2001, σσ. 133-153) και για τη στάση της απέναντι στο σχολείο βλ. τα κείμενα της Λυδάκη (1998, σσ. 274-341) και της Στρατιώτου (2010).

⁵¹⁵ Βλ. ενότητα. 1.7.3.2-Σχολική κινητικότητα.

ρας, αυτή έχει αλλάξει χαρακτηριστικά, καθώς δεν συμπεριλαμβάνει αναγκαστικά το σύνολο της οικογένειας, αφού συχνά μετακινείται μόνο ο πατέρας, αφήνοντας στο σπίτι τα υπόλοιπα μέλη. Πρέπει επίσης να επισημανθεί η ακόλουθη αντίφαση. Η κατά το παρελθόν αυξημένη επαγγελματική κινητικότητα των Τσιγγάνων επέφερε σαφείς περιορισμούς ως προς τη δυνατότητα εκπαιδευτικής ένταξης των παιδιών τους, οι συνέπειες της απουσίας της οποίας ωστόσο αμβλύνονταν, στο βαθμό που τα παραδοσιακά επαγγέλματα που ασκούσαν μπορούσαν να διατηρηθούν και χωρίς επαρκείς και πιστοποιημένες σχολικές γνώσεις. Αντίθετα, στις μέρες μας, οι περιορισμένες επαγγελματικές μετακινήσεις και η σταθερή εγκατάσταση εξασφαλίζουν θεωρητικά τις προϋποθέσεις σχολικής ενσωμάτωσης, ιδιαίτερα όταν η κατοχή σχολικών γνώσεων συνδέεται επιτυχώς με την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη των φορέων της. Παρ' όλα αυτά, όμως, οι τσιγγανόπαιδες εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να παραμένουν εκτός σχολείου, ακόμα κι όταν οι συνθήκες φαίνεται να το επιτρέπουν, ενώ η απουσία τους αυτή δε φαίνεται να συσχετίζεται απαραίτητα με τη μετακίνηση ή τις επαγγελματικές δραστηριότητες των γονέων τους (Πολίτου, 2001, σσ. 371-372).

Η προβληματική σχέση των Τσιγγάνων με την εκπαίδευση έχει επίσης συχνά συσχετιστεί με τα «διαίτερα» πολιτισμικά χαρακτηριστικά των τσιγγάνικων οικογενειών, απηχώντας όμως κατ' ουσίαν τη στερεοτυπικά διαμορφωμένη εικόνα της φαντασιακής κοινότητας των Τσιγγάνων και προσδιορίζοντας αιτιακά την προφανώς προβληματική σχέση τους με την εκπαίδευση, υπό μορφή διατυπώσεων, όπως ότι «ο πολιτισμός των Τσιγγάνων είναι ασύμβατος με τα σχολικά πρότυπα» ή «οι Τσιγγάνοι συνειδητά αντιστέκονται στην απειλή της πολιτισμικής αφομοίωσης που αντιπροσωπεύει για αυτούς το σχολείο» κ.λπ. (Κάτσικας & Πολίτου, 2005, σσ. 82-89). Η κριτική αυτή ενσωματώνει και επί μέρους στοιχεία όπως π.χ. το γάμο σε νεαρή ηλικία,⁵¹⁶ την εν πολλοίς αδιευκρίνιστη «τσιγγάνικη κουλτούρα» και τον αντικομορμισμό της «ελευθεριότητας» των Τσιγγάνων, τον ισχυρό κοινωνικό έλεγχο που ασκεί η τσιγγάνικη ομάδα στα μέλη της,⁵¹⁷ το ρόλο της τσιγγάνικης γλώσσας και άλλα στοιχεία, που είτε αποτε-

⁵¹⁶ Ο γάμος σε νεαρή ηλικία αντιμετωπίζεται συχνά ως ιδιαίτερη εθιμική πρακτική, αγνοώντας πως αποτελεί στρατηγική διαχείρισης συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Η κοινωνική απόσταση της τσιγγάνικης κοινότητας από τους μη-Τσιγγάνους περιορίζει δραματικά τις πιθανότητες εύρεσης συντρόφου εκτός αυτής. Επίσης, συχνά ο γάμος αποτελεί στρατηγική οικονομικής διαχείρισης, απηχώντας εμπορικές συμφωνίες εντός της κοινότητας (κάτι που βέβαια ως πρακτική δε χαρακτηρίζει αποκλειστικά τους Τσιγγάνους). Τέλος, το μικρότερο προσδόκιμο ζωής των Τσιγγάνων είναι ευνόητο να συμπίπτει προς τα κάτω το σύνολο του κύκλου ζωής των ατόμων, οδηγώντας σε γάμους σε μικρότερη ηλικία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η φυσική αναπαραγωγή της ομάδας. Ανεξάρτητα βέβαια από τις συνθήκες υπό τις οποίες τελείται, ο γάμος σε νεαρή ηλικία επιφέρει πρακτικά εμπόδια στη σχολική φοίτηση, η άρση των οποίων ωστόσο απαιτεί πρωτίστως αναδιάρθρωση της οικονομικής οργάνωσης των οικογενειών και όχι τόσο του πολιτισμικού πλαισίου. Άλλωστε, ιστορικά η μέση ηλικία της γαμηλιότητας απηχεί πρωτίστως κοινωνικοοικονομικά αίτια και ακολούθως πολιτισμικά (Μουσουρού, 1996, σσ. 40-47).

⁵¹⁷ Κάθε οργανωμένη κοινωνική ομάδα ασκεί κοινωνικό έλεγχο στα μέλη της, που είναι εντονότερος όσο πιο κλειστή και περιχαρακωμένη είναι η ομάδα αυτή. Στην ουσία πρόκειται μια πτυχή του συνεκτικού κοινωνικού κεφαλαίου (βλ. την ενότητα 1.6.2.2-Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικός αποκλει-

λούν λειτουργικά χαρακτηριστικά και στρατηγικές επιβίωσης της ομάδας είτε στοιχεία του συμβολικού της κεφαλαίου, η προάσπιση των οποίων, ωστόσο, υπό το πλαίσιο του σεβασμού στη διαφορά, οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τη λειτουργικότητα των στοιχείων αυτών στις ανάγκες του ευρύτερου περιβάλλοντος. Δεν παραγνωρίζουμε τη σημασία που έχει το σύστημα γνώσεων και οι αξιακοί κώδικες της ομάδας, που ρυθμίζουν σε μεγάλο βαθμό τις ενδο-ομαδικές σχέσεις, αλλά απαιτείται ταυτόχρονα η κατάδειξη της ανεπαρκούς λειτουργικότητας αυτών στη διαχείριση των σχέσεων της ομάδας με την υπόλοιπη κοινωνία, ιδιαίτερα σε έναν τομέα όπως η εκπαίδευση, που πέρα από την ένταξη στο επίπεδο της σχολικής γνώσης, των αξιών και των ευρύτερων κοινωνικών προσανατολισμών, καθορίζει και τις διεργασίες ένταξης στο πεδίο της επιλογής (Γκότοβος, 2004γ, σσ. 2-3).

Το πολιτισμικό στοιχείο που κρίνουμε πως αξίζει ειδικότερα να αναφερθεί ως προς τη σχέση του με την εκπαίδευση είναι η γλώσσα, στο βαθμό βέβαια που αυτή αποτελεί διακριτό στοιχείο για την πλειονότητα των Τσιγγάνων.⁵¹⁸ Η αναφορά στην τσιγγάνικη γλώσσα ως στοιχείο που δυνητικά σχετίζεται με τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες επιτυχούς εκπαιδευτικής ένταξης εντάσσεται εννοιολογικά στη γενικότερη συζήτηση περί διγλωσσίας. Η διγλωσσία, ως κατάσταση όπου κάποιο άτομο ή κοινότητα χρησιμοποιεί στην καθημερινή επικοινωνία, προαιρετικά ή αναγκαστικά, δυο γλώσσες, είναι εξαιρετικά σύνθετη και δύσκολα προσπελάσιμη, στο βαθμό που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη τους πολυάριθμους ορισμούς που έχουν διατυπωθεί για αυτήν, όσο και τις διακριτές κατευθύνσεις ως προς την εννοιολόγησή της (Baker, 2001, σσ. 46-62). Προσαρμόζοντας αδρομερώς τα συμπεράσματα των γενικότερων ερευνών για τη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση στην περίπτωση των Ελλήνων Τσιγγάνων και της Ρομανί, οδηγούμαστε στις ακόλουθες διαπιστώσεις. Καταρχάς οι Έλληνες Τσιγγάνοι συνιστούν μια διακριτή γλωσσική κοινότητα, στο βαθμό που η γλώσσα που χρησιμοποιούν, με όλες τις παραλλαγές και τις διαλέκτους της,⁵¹⁹ είναι διάφορη αυτής της πλειοψηφίας των υπόλοιπων κατοίκων της χώρας. Καθώς δεν υπάρχει γλωσσική κοινότητα που να είναι αποκομμένη από τις άλλες, η κοινότητα των ομιλητών της Ρομανί βρίσκεται σε διαρκή επαφή, μεταβολή, ενίοτε δε και σύγκρουση με την κυρίαρχη

σμός), διά του οποίου η οικογένεια αλλά και η κοινότητα λειτουργούν ως «συλλογικό υποκείμενο» που αναπαράγει τη δομή του κοινωνικού χώρου και των κοινωνικών σχέσεων. Βέβαια, οι δυνάμεις της συσπείρωσης πρέπει να εξετάζονται σε συνδυασμό με τις δυνάμεις διάσπασης που αναπτύσσονται στα πλαίσια της οικογένειας ή της κοινότητας που λειτουργούν ως κοινωνικά πεδία (Bourdieu, 2000, σσ. 129-131). Ενδεικτικά για τον κοινωνικό έλεγχο στην κοινότητα των Τσιγγάνων βλ. και Λυδάκη (1998, σσ. 172-180).

⁵¹⁸ Η επισήμανση γίνεται υπό την έννοια ότι η τσιγγάνικη γλώσσα (Ρομανί) δεν χρησιμοποιείται ως πρώτη γλώσσα από το σύνολο των τσιγγάνικων κοινοτήτων της χώρας, καθώς υπάρχουν ορισμένες κοινότητες, μεταξύ των οποίων και η υπό έρευνα κοινότητα των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, που ομιλούν αποκλειστικά την ελληνική.

⁵¹⁹ Για τη γλώσσα και τις διαλέκτους των Ελλήνων Τσιγγάνων βλ. ενδεικτικά Έξαρχος (2007, σσ. 36-40), Μαρσέλος (χ.χ), Χατζησαββίδης (1996, 1998, 2007).

γλώσσα και τις δομές που την αξιοποιούν (δημόσια διοίκηση, Μ.Μ.Ε., εκπαίδευση κ.λπ.). Στην κατάσταση αυτή αναδεικνύεται ο εξής διαχωρισμός. Σε πρώτο επίπεδο, η γλώσσα των Τσιγγάνων αντιμετωπίζεται ατομικά ως διακριτό γλωσσολογικό στοιχείο, με την εστίαση να δίδεται στη γλωσσική ικανότητα των κατόχων της, δηλαδή στο κατά πόσο ο δίγλωσσος Τσιγγάνος μπορεί ολοκληρωμένα να εκφραστεί και στις δύο γλώσσες. Στο δεύτερο επίπεδο, η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως ομαδικό κτήμα (γλωσσική κοινότητα) και το ενδιαφέρον μεταπίπτει στον τρόπο και στις προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες η γλωσσική κοινότητα των Τσιγγάνων χρησιμοποιεί τη δική της ή την κυρίαρχη γλώσσα στις διαφορετικές επικοινωνιακές λειτουργίες.

Προσαρμόζοντας το διαχωρισμό αυτό στην περίπτωση των Τσιγγάνων μαθητών, έχουμε τα εξής χαρακτηριστικά. Σε ατομικό επίπεδο η πλειονότητα των τσιγγανοπαίδων είναι δίγλωσσοι,⁵²⁰ με διακριτά ωστόσο επίπεδα κατοχής των γλωσσικών δεξιοτήτων σε κάθε μια από τις δυο γλώσσες, τη μειονοτική τσιγγάνικη και την πλειονοτική ελληνική. Έτσι, αναμένεται, τουλάχιστον έως τη σχολική ηλικία και σε ό,τι αφορά τη Ρομανί, να έχουν αναπτύξει επαρκώς τις δεξιότητες πρόσληψης και παραγωγής λόγου στο επίπεδο της *προφορικότητας* (ακρόαση- ομιλία), όπως κάθε φυσικός ομιλητής. Το επίπεδο κατάρκτησης των δεξιοτήτων αυτών στην πλειονοτική ελληνική γλώσσα αναμένεται να είναι υποδεέστερο, καθώς για την αναπτυξιακή αυτή περίοδο καθοριστικό ρόλο έχει η γλώσσα των γονέων και η *γλωσσική ανταλλαγή* που γίνεται κατά κανόνα στη μειονοτική γλώσσα. Ως εκ τούτου, τα διαθέσιμα ερεθίσματα και οι πόροι ανάπτυξης της πλειονοτικής ελληνικής αναμένεται να είναι περιορισμένα, κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα πως και οι δεξιότητες των τσιγγανοπαίδων σε αυτήν θα είναι ανάλογες. Έτσι

⁵²⁰ Ο χαρακτηρισμός *δίγλωσσος* ενέχει σημαντικό κίνδυνο υπεραπλούστευσης του θέματος, καθώς πέραν των αμιγώς μονόγλωσσων Τσιγγάνων (που ομιλούν αποκλειστικά την ελληνική), η γνώση της ελληνικής για τα Τσιγγανόπαιδα που ομιλούν ως πρώτη γλώσσα τη Ρομανί θεωρείται ως το λογικό αποτέλεσμα της έκθεσής τους στην επιρροή του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, σε χώρους εκτός της τσιγγάνικης κοινότητας, δηλαδή εκεί όπου κυριαρχεί η πλειονοτική ελληνική γλώσσα. Βέβαια, η έκθεση αυτή ενίοτε είναι περιορισμένη, ιδιαίτερα για τους τσιγγανόπαιδες που είναι μικρότεροι της σχολικής ηλικίας, οπότε ο βαθμός έκθεσής τους στην πλειονοτική γλώσσα δεν μπορεί να είναι δεδομένος, οδηγώντας σε διαφοροποιημένα επίπεδα κατάρκτησης των επιμέρους γλωσσικών δεξιοτήτων. Ο συλλογισμός αυτός στηρίζεται αξιωματικά στο δεδομένο της ενδογαμίας, αποκλείοντας την περίπτωση μικτών γάμων και δίγλωσσου περιβάλλοντος εντός της τσιγγάνικης οικογένειας, οπότε η διαδικασία γλωσσικής κατάρκτησης θα ήταν διαφορετική, οδηγώντας σε ισόρροπη (αμφιδύναμη) διγλωσσία των Τσιγγανοπαίδων. Η Τριάρχη-Hermann (2000, σσ. 91-92) κατατάσσει τα δίγλωσσα άτομα, στη βάση κυρίως κοινωνικών κριτηρίων, στις ακόλουθες τέσσερις ομάδες: α) τα δίγλωσσα παιδιά της ελίτ που λόγω επαγγελματικών συνθηκών αλλάζουν συχνά τόπους διαμονής, β) τα δίγλωσσα παιδιά που ανήκουν σε γλωσσικές πλειονότητες και παρακολουθούν μαθήματα σε δίγλωσσα σχολεία του τόπου διαμονής τους, γ) παιδιά των γλωσσικών μειονοτήτων, κυρίως οικονομικών μεταναστών, που αναγκάζονται να μάθουν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής και δ) τα παιδιά που προέρχονται από δίγλωσσες οικογένειες, τα οποία επιτυγχάνουν εξ αρχής μια αμφιδύναμη διγλωσσία. Στην τρίτη περίπτωση η γλώσσα και ο πολιτισμός των γλωσσικών μειονοτήτων δεν αναγνωρίζεται ισότιμα με τη γλώσσα και τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, κάτι που ισχύει και στην περίπτωση των τσιγγανοπαίδων, υπό την επισημάνση πως στην περίπτωση τους δεν υπάρχει εθνοτική διαφοροποίηση (που υπάρχει στα παιδιά των μεταναστών) και τα ίδια είναι φυσικοί ομιλητές και των δύο γλωσσών, καθώς κατακτούν την πλειονοτική ελληνική γλώσσα κάτω από φυσικές συνθήκες, μέσω της επαφής τους με τους μητρικούς ομιλητές, και αφού ήδη έχει αρχίσει ή ολοκληρωθεί η διαδικασία κατάρκτησης της πρώτης γλώσσας.

λοιπόν, οι Τσιγγανόπαιδες, εισερχόμενοι στο σχολείο, αντιμετωπίζουν μια *γλωσσική ασυνέχεια*, καθώς οι μηχανισμοί και τα γλωσσικά στοιχεία της πρώτης γλώσσας δε συμφωνούν με τη γλώσσα που διδάσκεται στο σχολείο, κάτι που δυσχεραίνει τη διέυρυνση της επικοινωνιακής ικανότητας και τον εμπλουτισμό του σημασιολογικού δυναμικού τους (Φραγκουδάκη, 1996, σσ. 113-130).⁵²¹ Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου οι Τσιγγάνοι μαθητές φαίνεται να κατέχουν σε ικανοποιητικό επίπεδο τις γλωσσικές δεξιότητες της προφορικότητας στην ελληνική, αυτές τους εξασφαλίζουν απλώς τη *συνομιλιακή ευχέρεια* και δεν συναρτούν αναγκαστικά και αντίστοιχη επάρκεια στις *διακριτές γλωσσικές δεξιότητες* και βεβαίως στην *ακαδημαϊκή γλωσσική ικανότητα* (Cummins, 2003, σσ. 102-105).⁵²² Έτσι λοιπόν, οι τσιγγανόπαιδες, εισερχόμενοι στο σχολείο, γίνονται αποδέκτες μιας εκπαίδευσης *εμβύθισης*,⁵²³ όπου συχνά οι προϋπάρχουσες γνώσεις και η ενσωματωμένη στο συγκεκριμένο επικοινωνία αφήνουν να φανεί μια επιφανειακή άνεση των τσιγγανοπαίδων στα ελληνικά, χωρίς ωστόσο να μπορεί να θεωρηθεί ως ενδεικτική για τη συνολική τους ικανότητα στην ελληνική γλώσσα, οδηγώντας βέβαια και τους εκπαιδευτικούς σε εσφαλμένα συμπεράσματα.⁵²⁴

Σε ομαδικό επίπεδο, η συνάντηση των δυο γλωσσών πραγματοποιείται υπό τους όρους που προσδιορίζει η συγκεκριμένη περίπτωση κοινωνικής διγλωσσίας, όπου αφενός οι δυο γλώσσες (μειονοτική Ρομανί και πλειονοτική ελληνική) χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές περιστάσεις επικοινωνίας, αφετέρου η διάκριση μεταξύ τους χαρακτηρίζεται από προκατάληψη και μεροληψία. Έτσι, οι τσιγγανόπαιδες που ομιλούν τη Ρομανί στην οικογένεια και στην κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα εντός της κοινότη-

⁵²¹ Η σημασιολογική ανάπτυξη ολοκληρώνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος της γύρω στα οκτώ χρόνια της ηλικίας του παιδιού και περιλαμβάνει τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου, την απόκτηση της έννοιας των λέξεων, της γνώσης για τις σχέσεις μεταξύ των εννοιών και την απόκτηση της δομής των προτάσεων (Πόρποδας, 1996, σσ. 73-79). Με δεδομένο πως τα προγενέστερα στάδια της γλωσσικής ανάπτυξης των τσιγγανοπαίδων (φωνολογική και συντακτική ανάπτυξη) έχουν γίνει σε μια άλλη γλώσσα, η αναγκαστική μετάβαση στο ανοίκειο, τόσο γλωσσολογικά όσο και σημασιολογικά, περιβάλλον του σχολείου ενεργοποιεί τη γλώσσα ως διαφοροποιητικό μηχανισμό, σύμφωνα με τη θεωρία του Bernstein.

⁵²² Κατά τον Cummins (2003, σσ. 102-105) η *συνομιλιακή ευχέρεια* αναφέρεται στην ικανότητα διεξαγωγής συνομιλίας σε περιστάσεις οικειότητας και επαφής, όπου η περίσταση επικοινωνίας υποστηρίζεται από εξωτερικούς δείκτες όπως εκφράσεις του προσώπου, χειρονομίες κ.λπ. Οι *διακριτές γλωσσικές δεξιότητες* αναφέρονται στις γνώσεις που αποκτώνται έπειτα από διδασκαλία και εξάσκηση, όπως είναι η γραφή και η ανάγνωση, οι συμβάσεις της ορθογραφίας των γραμματικών κανόνων κ.λπ. Η *ακαδημαϊκή γλωσσική ικανότητα* αναφέρεται στη γνώση του λιγότερου συχνού λεξιλογίου και στην ικανότητα παραγωγής σύνθετης γλώσσας από γλωσσική (λεξιλόγιο, δομή) και σημασιολογική άποψη.

⁵²³ Η εκπαίδευση *εμβύθισης* συνιστά μορφή ασθενούς εκπαίδευσης για τη διγλωσσία με κοινωνικό και εκπαιδευτικό στόχο την αφομοίωση και απώτερο γλωσσικό στόχο τη μονογλωσσία. Οι μαθητές από τη γλωσσική μειονότητα διδάσκονται την πλειονοτική γλώσσα μαζί με τους συμμαθητές τους που τη μιλούν με ευχέρεια. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, που ενέχει τον παραλληλισμό με μια πισίνα όπου ρίχνουμε κάποιον στα βαθιά και περιμένουμε να μάθει να κολυμπά όσο το δυνατόν γρηγορότερα, οι μαθητές «ενδέχεται να βουλιάζουν, να παλέψουν ή να κολυμπήσουν» (Baker, 2001, σ. 277).

⁵²⁴ Ο Baker (ό.π., σσ. 250-251) αναφέρεται σε συμπεράσματα ερευνών σύμφωνα με τα οποία ο μαθητής της δεύτερης γλώσσας χρειάζεται περίπου δύο χρόνια για να φτάσει στο ίδιο επίπεδο με το μονόγλωσσο στην ενσωματωμένη στο συγκεκριμένο επάρκεια, ενώ απαιτούνται πέντε έως επτά χρόνια για να φτάσει στο ίδιο επίπεδο στη μη υποστηριζόμενη από το περιβάλλον γλωσσική επάρκεια.

τας αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν την ελληνική για να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της σχολικής τους φοίτησης, μια γλωσσική μετακίνηση, που εκτός των γλωσσολογικών της χαρακτηριστικών ενσωματώνει και τις ρητές ή υπόρρητες αξιολογήσεις περί του πολιτισμικού κεφαλαίου των Τσιγγάνων και ιδιαίτερα περί της γλώσσας αυτών. Εδώ ανακύπτουν ζητήματα τόσο γλωσσικής χρήσης όσο και γλωσσικής ιδεολογίας. Η γλωσσική χρήση δεν μπορεί να ελεγχθεί, έχουσα τη δική της δυναμική που έγκειται στην καθημερινή επικοινωνία, η οποία συντηρεί τη μειονοτική και εξελίσσει την πλειονοτική γλώσσα στις διακριτές τους περιστάσεις. Η γλωσσική ιδεολογία αποτυπώνεται στη σημασία που αποδίδουν οι Τσιγγάνοι στη διατήρηση της γλώσσας τους (Λυδάκη, 1998, σσ. 133-142 · Παπακωνσταντίνου κ. συν. 2004, σσ. 37-38), μολονότι συχνά με τρόπο διάφορο από ότι τον αντιλαμβάνονται οι ρομαντικοί τσιγγανολόγοι, καθόσον αυτή ζει και αναπαράγεται εκτός του θεσμού της εκπαίδευσης ως προφορική παράδοση (Γκότοβος, 2004β, σ. 8), ενώ η αποκλειστική προφορικότητά της την καθιστά ανεπαρκή να επιτελέσει τις λειτουργίες που απαιτούν αλφαριθμητισμό (ανάγνωση και γραφή), δημιουργώντας έτσι ένα πεδίο συνάρθρωσης γλωσσικής χρήσης και ιδεολογίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα περιορισμένα εμπειρικά στοιχεία για την επίδραση της διγλωσσίας των τσιγγανοπαίδων στη σχολική τους ένταξη, εντάσσουμε το θέμα στον ευρύτερο προβληματισμό περί των κοινωνικών και εκπαιδευτικών διαστάσεων της ένταξης δίγλωσσων μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.⁵²⁵ Με βάση αυτό, ο ρόλος της γλώσσας ως διαφοροποιητικού στοιχείου της εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων εκτιμούμε πως απηχεί αφενός τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τις επί μέρους διαστάσεις της γλωσσικής ικανότητας (Cummins, 2003, σσ. 102-105), κυρίως όμως στοιχεία της θεωρίας του Bernstein, σχετιζόμενα με το διαφοροποιημένο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των οικογενειών τους, που επιβεβαιώνουν τη διαφοροποιημένη αλληλεπίδραση παιδιών-γονέων και τα συνακόλουθα εκπαιδευτικά αποτελέσματα αυτής.⁵²⁶ Πέραν αυτών, η βαρύτητα της γλώσσας ως καθοριστικού στοιχείου για την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων δύναται να περιορίζεται έναντι άλλων παραγόντων, με κυρίαρχο αυτών την εξοικείωση των Τσιγγάνων με τους μηχανισμούς τους κράτους, ιδιαιτέρως δε την εκπαίδευση, όπως προκύπτει ως συμπέρασμα σχετικής μελέτης για τις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές πρακτικές δυο διακριτών ως προς τη γλώσσα τσιγγάνικων ομάδων που κατοικούν στον ίδιο χώρο (Δασκαλάκη, 2013).⁵²⁷

⁵²⁵ Βλ. ενδεικτικά Γκαϊνταρτζή (2012) και Μαλιγκούδη, (2010).

⁵²⁶ Βλ. ενδεικτικά στην ελληνική βιβλιογραφία Νόβα-Καλτσούνη (2010, σσ. 223-227), Πυργιωτάκης (2006, σσ. 114-123), Φραγκουδάκη (1985, σσ. 138-148 · 1996, σσ. 116-130).

⁵²⁷ Η Δασκαλάκη (2013), μελετώντας τις εκπαιδευτικές πρακτικές μιας ελληνόφωνης και μιας αλβανόφωνης τσιγγάνικης ομάδας που διέμεναν στην περιοχή του Ολυμπιακού Σταδίου, διαπίστωσε πως

2.2.5.3 *Ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον*

Ο τρίτος παράγοντας που επηρεάζει τη σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων είναι ο γενικότερος βαθμός αποδοχής από την κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα, οι εντάξεις και οι αποκλεισμοί που παρατηρούνται κυρίως σε τοπικό επίπεδο. Στο πεδίο αυτό τα προσκόμματα στη σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων προκύπτουν τόσο από τη χωρική περιθωριακότητα της εγκατάστασής τους – στα όρια των πόλεων, μακριά από σχολικές μονάδες ή χωρίς εξασφάλιση της μεταφοράς τους προς αυτές – κυρίως όμως ως αποτέλεσμα ενεργοποίησης αντι-τσιγγάνικων στερεοτύπων, που συχνά οδηγούν είτε στη βίαιη αποβολή και εκδίωξη του συνόλου των διαμενόντων από μια περιοχή είτε, συνηθέστερα, στην παρεμπόδιση ή και την εκδίωξη των Τσιγγάνων μαθητών από τα σχολεία των περιοχών αυτών.

Η πρώτη περίπτωση αφορά κοινότητες Τσιγγάνων που αναγκάζονται να μεταγκατασταθούν από τις περιοχές όπου διαμένουν επί μακρόν, συνηθέστερα για λόγους που σχετίζονται με την πολεοδομική αξιοποίηση των περιοχών αυτών και κατόπιν έκδοσης πρωτοκόλλων διοικητικής αποβολής εκ μέρους των νόμιμων κατόχων ή των διοικητικών αρχών.⁵²⁸ Το αποτέλεσμα τέτοιων ενεργειών, πέραν των άλλων συνεπειών που επιφέρει συνολικά στην κοινωνικοοικονομική οργάνωση των πληττόμενων οικογενειών, διαρρηγνύει και την όποια επαφή έχει διαχρονικά αναπτυχθεί με τα σχολεία των περιοχών αυτών. Καθώς η αποδοχή και η εγκατάσταση των Τσιγγάνων σε μια νέα περιοχή ποτέ δεν είναι απροβλημάτιστη, η σχολική ένταξη των μετακινούμενων τσιγγανοπαίδων σε νέα σχολεία αναμένεται να είναι ακόμη δυσχερέστερη, για λόγους που προφανώς εκτείνονται πέραν των όποιων δυσχερειών συνδέονται απλώς και μόνο με κάθε διαδικασία αλλαγής σχολικού περιβάλλοντος.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά διαδικασίες ενεργητικού ή και παθητικού αποκλεισμού τσιγγανοπαίδων που εκτυλίσσονται γύρω από τη λειτουργία συγκεκριμένων σχολείων. Κατ' ουσίαν πρόκειται για περιπτώσεις συγκαλυμμένης ή και φανεράς και απροκάλυπτης διάκρισης εναντίον των Τσιγγάνων μαθητών, που εκδηλώνονται από μερίδα γονέων των υπόλοιπων μαθητών των σχολείων όπου φοιτούν οι τσιγγανόπαιδες.⁵²⁹ Εκκινώντας από στερεοτυπικές ιδεοληψίες για το διαχρονικά σταθερό «τσιγγά-

η κατοχή της ελληνικής γλώσσας δε λειτουργούσε ως στοιχείο υπεροχής της ελληνόφωνης ομάδας έναντι των υπολοίπων ως προς την εκπαιδευτική ένταξη των παιδιών της, αλλά κυρίαρχο στοιχείο ήταν η εξοικείωση των ενηλίκων Τσιγγάνων με την εκπαίδευση ως βασικό μηχανισμό του κράτους, όπως αυτό τουλάχιστον ίσχυε για τους εξ Αλβανίας προερχόμενους Τσιγγάνους που ερεύνησε.

⁵²⁸ Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις των Τσιγγάνων του Βοτανικού και του Χαλανδρίου της Αττικής και της Νέας Αλικαρνασσού Ηρακλείου Κρήτης.

⁵²⁹ Δεδομένου πως σχολείο και τοπική κοινωνία λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία στη διάχυση των παραδεδομένων αντιλήψεων που κατηγοριοποιούν τον Τσιγγάνο ως ξένο (Γκότοβος, 2004γ, σ. 7), δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το βαθμό κατά τον οποίο η μη ετοιμότητα του σχολείου να διαχειριστεί τη σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων οδηγεί, συνειδητά ή ασυνειδητά, στην επίταση αυτών των συμπεριφορών των γονέων.

νικο χαρακτήρα» και την προβληματική σχέση του με την εκπαίδευση, και υπό την επίφαση υγιεινολογικών, μαθησιακών, ακόμη και ηθικών ζητημάτων,⁵³⁰ οι αντιδρώντες γονείς άλλοτε εμποδίζουν δυναμικά την εγγραφή και την φοίτηση των Τσιγγάνων μαθητών στα σχολεία,⁵³¹ άλλοτε δε επιλέγουν τη μετεγγραφή των παιδιών τους σε γειτονικά σχολεία, οδηγώντας τα σχολεία που συγκεντρώνουν Τσιγγάνους μαθητές σε μια αδικαιολόγητη μείωση του μαθητικού τους πληθυσμού.⁵³² Η κατάσταση αυτή δημιουργεί ζητήματα που αφενός σχετίζονται με τη λειτουργική επιβίωση των σχολείων αυτών, αφετέρου με την άτυπη αλλά ουσιαστική κατηγοριοποίησή τους στα όρια της τοπικής κοινότητας. Πέραν αυτών, τέτοια περιστατικά ορθώνουν εσωτερικά τείχη στα σχολεία, παρεμποδίζοντας την αρμονική συνύπαρξη Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων μαθητών, αφού μερίδα γονέων αποθαρρύνει τα παιδιά τους από τη συναναστροφή, τη συνεργασία και τη δημιουργική εμπλοκή τους σε κοινές δραστηριότητες με τα τσιγγανόπαιδα (Στασινός, 2004, σ. 12).

2.2.6 Συνολική αποτίμηση της κατάστασης: Είναι ή όχι οι Τσιγγάνοι κοινωνικά αποκλεισμένοι;

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, η κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων προσδιορίζεται και αναπροσδιορίζεται συνεχώς ως αποτέλεσμα της διάστασης μεταξύ τάσεων ενσωμάτωσης και μηχανισμών περιθωριοποίησης. Αν προσδιορίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό ως παρεμπόδιση στην απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου (Τσιάκαλος, 1998, σ. 58), η απάντηση στο ερώτημα αν οι Τσιγγάνοι είναι ή όχι κοινωνικά αποκλεισμένοι είναι μάλλον εύλογη. Σε πολιτικό επίπεδο η

⁵³⁰ Τα υγιεινολογικά ζητήματα που ανακύπτουν σε τέτοιες περιπτώσεις αφορούν κυρίως τον ελλιπή εμβολιασμό των Τσιγγάνων μαθητών και τα υψηλά ποσοστά λοιμωδών νόσων που παρατηρούνται στο συγκεκριμένο πληθυσμό, αγνοώντας επιλεκτικά πως ο ελλιπής εμβολιασμός αφήνει έκθετους στις εν λόγω ασθένειες τους συγκεκριμένους μαθητές και όχι τους υπόλοιπους που είναι εμβολιασμένοι. Η επίκληση της υποχρεωτικότητας των εμβολιασμών ως μέσου άτυπου αποκλεισμού μαθητών από τη φοίτησή τους στο σχολείο έχει επισημανθεί επανειλημμένως από το Συνήγορο του Πολίτη (2013, σ. 105). Τα μαθησιακά ζητήματα συνδέονται ατεκμηρίωτα με την υποτιθέμενη μαθησιακή καθυστέρηση των υπόλοιπων μαθητών λόγω της παρουσίας των Τσιγγανοπαίδων (Γκότοβος, 2004γ, σ. 7), ενώ οι ηθικές αναφορές εκτείνονται από θέματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης έως παραβατικές ή και βίαιες συμπεριφορές.

⁵³¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα σχολείων του Χαλανδρίου Αττικής, όπου η προσπάθεια λειτουργίας τάξης υποδοχής τσιγγανοπαίδων κατά το σχολικό έτος 2012-13 αντιμετώπισε τη σχεδόν καθολική άρνηση εκ μέρους των γονέων των υπόλοιπων μαθητών (Παπαματθαίου, 2012).

⁵³² Ενδιαφέρουσα στην περίπτωση αυτή είναι η μελέτη της στάσης των επίσημων αρχών της εκπαίδευσης που επιτρέπουν τις μετακινήσεις μαθητών πέραν των ορίων κάθε σχολικής μονάδας. Παρά το γεγονός πως το μεγαλύτερο μέρος των μετακινήσεων αυτών γίνεται νομότυπα – συχνά οι γονείς παρουσιάζουν ένα εικονικό συμβόλαιο μίσθωσης κατοικίας στα όρια άλλου σχολείου ή ακόμα και συμβολαιογραφική πράξη ανάθεσης υιοθεσίας των τέκνων τους σε τρίτους – η υιοθετούμενη πρακτική πρέπει να εξεταστεί και στα ευρύτερα όρια μιας νεοφιλελεύθερης εκπαιδευτικής πολιτικής που παρουσιάζει την εκπαίδευση ως καταναλώσιμο προϊόν και τους γονείς και μαθητές ως εν δυνάμει πελάτες που επιλέγουν το σχολείο στη βάση ορθολογικών επιλογών (Βεργίδης, 2004). Η σιωπηλή αποδοχή τέτοιων επιλογών καθιστά δυσχερή την ουσιαστική εκπαιδευτική ένταξη οποιασδήποτε μειονεκτούσας κοινωνικής ομάδας, πόσο μάλλον η προώθηση και η ενδυνάμωσή τους η οποία αναιρεί τόσο τη διαπολιτισμική προοπτική της ένταξης όσο και τον ενιαίο χαρακτήρα της εκπαίδευσης.

καθυστερημένη ρύθμιση του ζητήματος της ιθαγένειας και τα προβλήματα δημοτολογικής αταξίας που συνεχίζουν να παρατηρούνται προσδιόρισαν επί μακρόν μια προβληματική και ενίοτε περιθωριακή σχέση με τη δημόσια διοίκηση. Η απόκτηση της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη δεν τους κατέστησε αυτοδίκαια και αποδέκτες των κοινωνικών ωφελημάτων, ενώ η δυναμική της πολιτικής τους εκπροσώπησης δε συγκρότησε ισχυρές διανεμητικές συσπειρώσεις, έτσι ώστε να επηρεάσουν προς όφελός τους τις πολιτικές εξελίξεις. Στο οικονομικό επίπεδο, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησής τους (εισόδημα, ανεργία, συνθήκες εργασίας κ.λπ.) διαφέρουν επί τα χείρω, συγκρινόμενα με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό, όπως και οι συνθήκες στέγασης και υγείας. Στο κοινωνικό επίπεδο τα περιχαρακωμένα κοινωνικά δίκτυα λειτούργησαν επί μακρόν ανασταλτικά ως προς την κοινωνική τους κινητικότητα, παρόλο που στο πολιτισμικό επίπεδο αποφεύχθηκαν οι εντάσεις και κυριάρχησαν οι συναινετικές εκβάσεις της διαδικασίας επιπολιτισμού. Τέλος, στο εκπαιδευτικό επίπεδο σημειώσαμε ως κατισχύουσα την άποψη περί «εκπαιδευτικού προβλήματος», τόσο ως προς την απουσία της σχέσης τους με το σχολείο όσο και ως προς τα προβληματικά χαρακτηριστικά αυτής (διαρροή, ελλιπή φοίτηση, χαμηλή επίδοση κ.λπ.).

Σύμφωνα λοιπόν με αυτά, θα μπορούσε να προταθεί η διαπίστωση πως οι Τσιγγάνοι είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι. Αξιοποιώντας μάλιστα την τυπολογία της Levitas (1991a, 2004a, 2004b) ο κοινωνικός αποκλεισμός των Τσιγγάνων απηχεί τόσο τον αναδιανεμητικό λόγο (RED) που συνδέει την κατάστασή τους με τη φτώχεια και τις κοινωνικές ανισότητες, όσο και το λόγο για την κοινωνική ενσωμάτωση (SID), αποδίδοντας την κατάστασή τους στην προβληματική σχέση τους με τη μισθωτή εργασία. Τέλος, δε λείπει και ο ηθικός λόγος για την υποτάξη (MUD), που παρουσιάζει τον αποκλεισμό των Τσιγγάνων συναρτώμενο κυρίως από τις προσωπικές τους επιλογές, στο όνομα των πολιτισμικών ταυτοτήτων που αναδεικνύει ο λόγος περί διαφοράς. Η διαπίστωση όμως αυτή φαίνεται να αγνοεί θεμελιακά στοιχεία της ιστορικής παρουσίας των Τσιγγάνων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Στο οικονομικό επίπεδο, η πολυλειτουργικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων των Τσιγγάνων αποτέλεσε διαχρονικά μοντέλο οικονομικής ενσωμάτωσης, έστω κι αν στην ύστερη φάση διαμόρφωσης του κοινωνικού σχηματισμού αυτή περιορίστηκε στα κενά και ανοργάνωτα σημεία των πεδίων οικονομικής δραστηριότητας. Στο πολιτικό επίπεδο, η καθυστερημένη ρύθμιση του ζητήματος της ιθαγένειας δυσχέρανε την κατάστασή τους, όχι τόσο ως προς την παρεμπόδιση πρόσβασης σε κοινωνικούς πόρους, που ήταν άλλωστε εξαιρετικά περιορισμένοι για το σύνολο του ελληνικού λαού, αλλά κυρίως επειδή τους εμπόδιζε να ενταχθούν στις διανεμητικές συσπειρώσεις και τους μηχανισμούς της πολιτικής και κομματικής γραφειοκρατίας. Στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο, οι υιοθετούμενες από αυτούς πρακτικές δε συνιστούσαν ιδιότυπα χαρακτηριστικά της τσιγγάνικης κοινωνικής οργάνωσης, αλλά γενικευμένες πρακτικές της παραδοσιακής ελληνικής οικο-

γένειας, μέσω των οποίων εξασφάλιζε τη βιολογική και πολιτισμική της αναπαραγωγή. Τέλος, στο εκπαιδευτικό επίπεδο, οι Τσιγγάνοι *λειτουργικοποιήθηκαν* πολύ πρόσφατα ως διακριτή κατηγορία, ενώ τα χαρακτηριστικά της τωρινής τους σχέσης με την εκπαίδευση προσδιόριζαν μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού ακόμη και της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς.

Ως εκ τούτου, λοιπόν, θεωρούμε πως η διαπίστωση περί καθολικού κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων μπορεί να κλονιστεί, ιδιαίτερα καθόσον οι «κοινωνικά ορατοί Ρόμηδες» (Γκότοβος, 2002, σσ. 124-125 · 2003, σ. 163) υποδεικνύουν με σαφήνεια μια ορατή ετερογένεια, το συμπληρωματικό τμήμα της οποίας όμως είναι ενταγμένο, και άρα μη-διαφοροποιημένο και ανιχνεύσιμο, στο σώμα του ελληνικού λαού. Υπό αυτήν την έννοια, θεωρούμε πως οι Τσιγγάνοι βρίσκονται σε μια διαρκή εναλλαγή φάσεων ενσωμάτωσης και απενσωμάτωσης. Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για μια κατάσταση *ένταξης υπό ειδικούς όρους*, οι οποίοι ωστόσο οφείλουν να εξεταστούν ως προς τη λειτουργικότητα και την αποτελεσματικότητά τους σε μια κοινωνική περίσταση που *αλλάζει ταχύτατα*. Στη δεύτερη περίπτωση, το ζητούμενο είναι να προσδιοριστούν κατά περίπτωση οι μηχανισμοί ή οι συνθήκες περιθωριοποίησης που λειτουργούν αντίρροπα στη διαδικασία ενσωμάτωσης και πάντα υπό το πρίσμα των τοπικών συνθηκών, καθώς η θραυσματική κατάσταση των κοινοτήτων των Ελλήνων Τσιγγάνων δεν επιτρέπει ασφαλείς γενικεύσεις.

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΕΡΕΥΝΑ

3 ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνει τη μεθοδολογία, τις μεθόδους καθώς και τα χαρακτηριστικά δεοντολογίας της εμπειρικής μελέτης. Αρχικά, γίνεται παράθεση του μεθοδολογικού σχεδιασμού της έρευνας καθώς και των οντολογικών και επιστημολογικών θέσεων που οδήγησαν σε αυτόν. Ακολούθως, περιγράφεται η διαδικασία της εμπειρικής μελέτης με αναλυτική αναφορά στα διάφορα στάδια αυτής. Τέλος, γίνεται αναφορά στις μεθόδους που αξιοποιήθηκαν κατά τη διαδικασία συλλογής των δεδομένων καθώς και στον τρόπο ανάλυσης του συγκεντρωθέντος υλικού. Στο σημείο αυτό γίνονται επισημάνσεις για τα διάφορα μεθοδολογικά ζητήματα που προέκυψαν κατά την έρευνα του πεδίου, όπως και στα ζητήματα της δεοντολογίας που ακολουθήθηκε.

3.1 Ερευνητική προσέγγιση

Η επιστήμη «ως συστηματική παραγωγή αντικειμενικής, τεκμηριωμένης και αληθούς γνώσης περί του μέρους εκείνου του επιστητού που αποτελεί το γνωστικό της αντικείμενο» (Πατέλης, 2007, σ. 2) απαιτεί την εφαρμογή συγκεκριμένης μεθοδολογίας,⁵³³ δηλαδή ενός συστήματος αρχών και κανόνων που προηγούνται της πράξης και καθορίζουν τον τρόπο προσέγγισης, εξέτασης, ανάλυσης και ερμηνείας των υπό διερεύνηση φαινομένων. Οι μεθοδολογικές επιλογές του ερευνητή δεν αποτελούν απλά στοιχεία μιας εργαλειακής λογικής που αποδομεί τη συνθετότητα της σκέψης σε επιμέρους εργαλεία παρατήρησης, ανάλυσης και ερμηνείας των φαινομένων, αλλά απηχούν ευρύτερες θεωρητικές παραδοχές⁵³⁴ σχετικά με τον τρόπο προσέγγισης της πραγματικότητας, καθώς και τον τρόπο οργάνωσης της σκέψης και της δράσης του ερευνητή, προκειμέ-

⁵³³ Οι Πουρκός και Δαφέρμος (2010, σσ. 27-28) διαπιστώνουν πως στην Ελλάδα παρατηρείται σύγχυση ως προς τη χρήση των όρων «μέθοδος» και «μεθοδολογία», οι οποίοι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά ή ταυτίζονται, η μεν μέθοδος με την τεχνική και τα μοντέλα συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων, η δε μεθοδολογία με τα στάδια και τις φάσεις μιας έρευνας. Στην παρούσα εργασία, ως μεθοδολογία ορίζουμε ένα σύστημα αρχών και κανόνων που προηγούνται της πράξης και των εφαρμογών και εφαρμόζεται σε συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο, ενώ η μέθοδος ως υποκείμενη έννοια αφορά στο συστηματικό και προγραμματισμένο τρόπο προσέγγισης, εξέτασης, ανάλυσης και ερμηνείας των φαινομένων (για τους σχετικούς ορισμούς βλ. σχετικά και Μπαμπινιώτης, 1998, σ. 1071).

⁵³⁴ Σύμφωνα με τον Denzin (1989, σ. 3) η μεθοδολογία ως όρος χαρακτηρίζεται ιστορικά για τον ασαφή ή διφορούμενο ρόλο της στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, κυρίως ως προς τη σχέση της με τις ερευνητικές δραστηριότητες και τη θεωρία. Αναφορικά με την ιεράρχηση θεωρίας-μεθοδολογίας οι διάφορες θέσεις εκτείνονται από τις «αθεωρητικές» προσεγγίσεις του Merton, που απογυμνώνει τη μεθοδολογία από το θεωρητικό της περιεχόμενο και την υποβαθμίζει σε απλό «εργαλείο» κατάλληλο για οποιοδήποτε νοήμονα και έμπειρο χρήστη, έως τις ενσωματωμένες θεωρητικές κατασκευές που προκύπτουν από την εφαρμογή συγκεκριμένων μεθοδολογικών σχεδιασμών, κυρίως σε έρευνες μικρής έκτασης.

νου να διερευνήσει τις αφανείς πτυχές του φαινομένου που ερευνά (Πουρκός & Δαφέρμος, 2010, σσ. 27-28). Υπό αυτήν την έννοια, η ερευνητική μεθοδολογία δεν αποτελεί ουδέτερη τεχνική, αποδεσμευμένη από την ιδεολογία, αλλά εξαρτάται άμεσα από το *αντιληπτικό περίγραμμα* του ερευνητή και από τα στοιχεία της *γνωσιακής συγκυρίας*. Το αντιληπτικό περίγραμμα (Μαντζούκας, 2003, 2007), σχετίζεται με τις παραδοχές του ερευνητή για τον τρόπο «ορισμού» της κοινωνικής πραγματικότητας, τις δυνατότητες και τους τρόπους απόκτησης γνωστικής πρόσβασης σε αυτήν, καθώς και της ίδιας της θεώρησης της κοινωνικής έρευνας ως κοινωνικής πρακτικής, και ως εκ τούτου απηχεί συγκεκριμένες οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές που συνθέτουν τη γενεσιουργό συνθήκη της έρευνας και προσδιορίζουν και τη μεθοδολογία της. Παράλληλα, η γνωσιακή συγκυρία, ως συγκεκριμένη ιστορική στιγμή στο φάσμα της νομοτελούς πορείας της επιστήμης, σχετίζεται με την περιρρέουσα ιστορική και πολιτισμική ατμόσφαιρα που επιδρά άμεσα ή έμμεσα στην έρευνα (Πατέλης, 2007, σ. 5).

Σύμφωνα με τους Guba και Lincoln (1994, σ. 108) οι οντολογικές παραδοχές εκφράζονται μέσω των δυνατών απαντήσεων στην ερώτηση: *ποια είναι η μορφή και η φύση της πραγματικότητας, και ως εκ τούτου τι υπάρχει που να μπορεί να γίνει γνωστό για αυτήν*, ενώ οι επιστημολογικές παραδοχές προκύπτουν μέσω των δυνατών απαντήσεων στο ερώτημα: *ποια είναι η φύση της σχέσης μεταξύ του γνώστη ή του εν δυνάμει γνώστη και αυτού που μπορεί να κατανοηθεί*; Τέλος, οι μεθοδολογικές παραδοχές συνίστανται από τις απαντήσεις στο ερώτημα: *πώς μπορεί ο ερευνητής (ο εν δυνάμει γνώστης) να ανακαλύψει οτιδήποτε αυτός ή αυτή πιστεύει ότι μπορεί να γίνει γνωστό*; Είναι ευνόητο πως τα ερωτήματα αυτά διατάσσονται ιεραρχικά σε φθίνουσα ταξινόμηση και πως οι δυνατές απαντήσεις στο καθένα περιορίζονται άμεσα από την απάντηση του ερωτήματος που προηγείται, κάτι που αναδεικνύει τη σημαντικότητα της οντολογικής θέσης που υιοθετεί ο ερευνητής, η οποία καθορίζει άμεσα τις επιστημολογικές αλλά και τις μεθοδολογικές του επιλογές.

Η οντολογική μας θέση προσεγγίζει τη *θεωρία της δομοποίησης* (structuration theory) του Giddens (1984), μέσω αποδοχής της άποψης πως η κοινωνική πραγματικότητα δεν υπάρχει ανεξάρτητα από τους φορείς δράσης-κατασκευαστές της, αλλά συντίθεται από ανθρώπινη κοινωνική πρακτική, η οποία με τη σειρά της παράγει, αναπαράγει και μετασχηματίζει τις δομές εντός των οποίων η ίδια επισυμβαίνει. Προκειμένου λοιπόν να καταδειχθεί το πώς η θέση αυτή επηρεάζει την επιστημολογική προσέγγιση όσο και τις μεθοδολογικές επιλογές μας, κρίνεται σκόπιμη η συνοπτική σκιαγράφηση της θεωρίας του Giddens, όπως τουλάχιστον διατυπώνεται στο θεμελιακό του έργο *The Constitution of Society*.

3.1.1 Προσεγγίζοντας την κοινωνιολογική θεωρία: ο διχασμός δομής/δράσης

Προκειμένου να κατανοήσουμε τη θεωρία της δομοποίησης του Giddens, η οποία κατευθύνει μεθοδολογικά τη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας και την ερμηνεία των σχετικών ευρημάτων, είναι απαραίτητο να απαντηθεί ένα θεμελιακό ερώτημα: *τι συνιστά την κοινωνία και από τι επηρεάζεται η κοινωνική εξέλιξη;* Στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών, και ιδιαίτερα στο χώρο της κοινωνιολογικής θεωρίας, έχουν συγκροτηθεί και λειτουργούν διαφοροποιημένα εννοιολογικά πλέγματα, ανάλογα με τις απαντήσεις που δίνουν στο προαναφερθέν ερώτημα, αν δηλαδή η κοινωνική εξέλιξη επιβάλλεται ή υπαγορεύεται από τα στοιχεία της κοινωνικής δομής ή από τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων. Ο Dawe (1970) προσεγγίζει το διχασμό δομής/δράσης, αναφερόμενος στη διχοτομική ύπαρξη δύο κοινωνιολογιών, «της κοινωνιολογίας του κοινωνικού συστήματος και της κοινωνιολογίας της κοινωνικής δράσης», που θεμελιώνονται αντίστοιχα στην ανάγκη για *κοινωνική ευταξία* (social order) και στην ανάγκη για *κοινωνικό έλεγχο* (social control). Στην πρώτη περίπτωση, η έννοια του *συστήματος* υπερέχει οντολογικά και μεθοδολογικά της έννοιας των συμμετεχόντων σε αυτό, προτάσσοντας την αναγκαιότητα ύπαρξης εξωτερικών περιορισμών για την εξασφάλιση της κοινωνικής και ατομικής ευημερίας. Στη δεύτερη περίπτωση, προτάσσεται η *δράση* των αυτόνομων ανθρώπων, που απελευθερωμένοι από τους εξωτερικούς περιορισμούς αξιοποιούν πλήρως τις δυνατότητές τους, προσπαθώντας να ασκήσουν έλεγχο και να προσδώσουν νόημα στις ιστορικές συνθήκες που αντιμετωπίζουν (ό.π., σ. 214).

Στην κοινωνιολογία του συστήματος κυριαρχεί το εννοιολογικό πλέγμα του δομισμού και των λειτουργικών προσεγγίσεων. Ο όρος δομή,⁵³⁵ μαζί με άλλους όρους όπως *οργάνωση*, *λειτουργία*, *θεσμός*, *κανόνας*, *αξία*, αποτελούν τις βασικές λέξεις με τις οποίες οι δομιστές κοινωνιολόγοι περιγράφουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ζωής. Μολονότι παρατηρούνται τεράστιες διαφορές ακόμη και μεταξύ των δομιστών ως προς τα θεωρητικά τους εργαλεία, τους τομείς μελέτης και τον τρόπο χρήσης καθώς και το νόημα της έννοιας δομή (Clucksmann, 2009, σ. 2), οι μακροκοινωνιολογικές δομικές προσεγγίσεις αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως ολότητα,⁵³⁶ ως δομή «η οποία εκδηλώνει τις λειτουργίες της με βάση ένα πλέγμα λειτουργικά αλληλεξαρτώμενων στοιχείων» (Λάμνιαν, 2002, σ. 45) με στόχο τη διασφάλιση της κοι-

⁵³⁵ Ως δομή ορίζεται το σύνολο των σταθερών εσωτερικών σχέσεων ενός συστήματος οι οποίες διατάσσονται και οργανώνονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η λειτουργία, η ιδιαιτερότητα και η ταυτότητα του συστήματος, όπως και η συνοχή του.

⁵³⁶ Οι προσεγγίσεις αυτές περιλαμβάνουν μια ενδογενή αντινομία μεταξύ του *δομολειτουργισμού*, που συνιστά μια δομική θεωρία κοινωνικής συναίνεσης η οποία προκύπτει από την εσωτερικοποίηση του κανονιστικού και αξιακού συστήματος της κοινωνίας, και της δυναμικής των *δομικών συγκρουσιακών θεωρήσεων* που προβάλλουν το ρόλο των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των επιμέρους κοινωνικών ομάδων και των αντιδράσεων που προκύπτουν από τους καταναγκασμούς που επιβάλλουν οι υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας (Λάμνιαν, 2002, σσ. 43, 124-128).

νωνικής τάξης και της σταθερότητας και απώτερο σκοπό την ομαλή αναπαραγωγή της κοινωνίας. Η δομή θεωρείται εξωτερική, αντικειμενική και παγιωμένη και μέσω ενός συνόλου κανονιστικών συμπεριφορών, οι οποίες προκύπτουν από μια εσωτερική λογική τάξη, τα *αντικειμενικοποιημένα* κοινωνικά γεγονότα επιβάλλονται έναντι των *υποκειμενικών κατασκευών* των υποκειμένων της δράσης που περιθωριοποιούνται και μεταβάλλονται σε παθητικούς δέκτες των εξωτερικών κοινωνικών εξαναγκασμών, στους οποίους τελικά υποτάσσονται. Έτσι, το κοινωνικό σύστημα, παρότι εξελίσσεται διαρκώς και αυξάνεται η πολυπλοκότητά του, διατηρεί την ενότητά του μέσω της λειτουργικής αλληλεξάρτησης των δομών του, οι οποίες συνεργαζόμενες εξασφαλίζουν τόσο τη δική τους όσο και τη συστημική αναπαραγωγή και εξέλιξη (ό.π., σ. 49).

Στον αντίποδα της κοινωνιολογίας του συστήματος αναδεικνύονται οι μικρο-κοινωνιολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις και οι θεωρίες δράσης.⁵³⁷ Οι προσεγγίσεις αυτές αμφισβητούν τα καθολικά μακρο-κοινωνιολογικά ερμηνευτικά σχήματα και παρουσιάζουν τα δρώντα υποκείμενα ως τη δομική μονάδα της κοινωνίας και όχι το σύστημα ή τη δομή στην ολότητά της. Ως εκ τούτου, η δράση των υποκειμένων δεν υπογορεύεται αποκλειστικά από τα αντικειμενικοποιημένα στοιχεία της δομής, αλλά από τις δικές τους προθέσεις, κίνητρα και συμφέροντα, με βάση τα οποία τα άτομα συνθέτουν προσωπικά νοήματα που συγκροτούν την κοινωνική πραγματικότητα και κατευθύνουν την ενεργητική μετασχηματιστική δυναμική της προσωπικής τους δράσης στη συγκρότηση, αποσυγκρότηση, διαφοροποίηση και μεταλλαγή καταστάσεων, κανόνων, συμπεριφορών κ.λπ. (ό.π., σσ. 179-180).

Παρατηρείται λοιπόν μια μανιχαϊστικού τύπου θεώρηση της κοινωνιολογικής θεωρίας στο δίπολο *δομή/δράση* όπου «ο θετικιστικός αντικειμενισμός και ο υποκειμενισμός αλληλοαπορρίπτονται και αλληλοπροϋποτίθενται, λειτουργώντας ως “συγκοινωνούντα δοχεία”» (Πουρκός & Δαφέρμος, 2010, σσ. 24-25). Από τη μια πλευρά, οι μακρο-κοινωνιολογικές θεωρίες που αντικειμενικοποιούν την κοινωνική πραγματικότητα, την οποία προσπαθούν να εξηγήσουν με βάση τη θετικιστική μεθοδολογία των φυσικών επιστημών και από την άλλη οι μικρο-κοινωνιολογικές που θέτουν το άτομο στο επίκεντρο της προσοχής τους σε τέτοιο βαθμό ώστε «να μην μπορούν να θεωρητικοποιήσουν και να εξηγήσουν την ύπαρξη των κοινωνικών θεσμών» (Σταμέλος & Δακοπούλου, 2007, σ. 157). Η διχοτομική αυτή παρουσίαση των κοινωνιολογικών θεωριών είναι βεβαίως υπεραπλουστευτική, αφού η καθεμιά από αυτές βασίζεται σε ένα πολύπλοκο δίκτυο οντολογικών, επιστημολογικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων,

⁵³⁷ Οι θεωρίες αυτές έχουν ως αφετηριακό σημείο τη βεμπεριανή θεωρία για την κοινωνική δράση, σύμφωνα με την οποία η κοινωνία νοείται ως το σύνολο των ατόμων και των δράσεών τους. Μεταγενέστερα αναπτύχθηκαν προσεγγίσεις που εστίασαν όχι μόνο στο άτομο αλλά και στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, όπως η *θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης* που θεωρεί πως η κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας προκύπτει από τη μελέτη των δράσεων και των αντιδράσεων των εμπλεκόμενων στις κοινωνικές διαδικασίες υποκειμένων.

ενώ στο εσωτερικό τους συνυπάρχουν διάφορες (ακόμα και αντιθετικές ενίοτε) τάσεις. Η αναφορά στο δίπολο μικρο/μακρο προσεγγίσεις και στο διχασμό δομής/δράσης εξυπηρετεί την οριοθέτηση των δυο άκρων της κοινωνιολογικής θεωρίας, στο ενδιάμεσο των οποίων αρθρώνονται οι συνδυαστικές προσεγγίσεις (όπως του Giddens) που επιχειρούν να υπερβούν ή να γεφυρώσουν το χάσμα αυτό.

Οι συνδυαστικές προσεγγίσεις επιδιώκουν τη δημιουργική σύνθεση των μακρο/μικρο θεωριών, αναγνωρίζοντας τα αντικειμενικοποιημένα στοιχεία της μακροκοινωνικής έννοιας της δομής ως καθοριστικά της διαδικασίας συγκρότησης και ανασυγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Ταυτόχρονα όμως, αποδέχονται την πολυπλοκότητα και τη μετασχηματιστική δυναμική της ανθρώπινης δράσης, η οποία επισυμβαίνει στο μικρο-επίπεδο, όπου τα υποκείμενα, ανάλογα με τις ανάγκες, τις προθέσεις, τα κίνητρα και τα συμφέροντά τους ορίζουν την κοινωνική πραγματικότητα, την ερμηνεύουν και συμβάλλουν στον επανακαθορισμό της (Λάμνιαν, 2002, σ. 245). Βασικό στοιχείο αυτών των προσεγγίσεων είναι η μετατόπιση της κοινωνιολογικής θεωρίας από τη στατική σε μια δυναμική προοπτική θέασης της κοινωνικής πραγματικότητας, από τη θεωρία της δομής προς μια *θεωρία της δομοποίησης*. Δεν ενδιαφέρει πια το πώς η δομή καθορίζει τη δράση, ούτε με ποιο τρόπο ο συνδυασμός δράσεων δημιουργεί τη δομή, αλλά το πώς η δράση *δομοποιείται* στα πλαίσια των καθημερινών διαντιδράσεων και με ποιο τρόπο οι δομικές ιδιότητες της δράσης αναπαράγονται (Thompson, 1989, σ. 56). Μεταξύ των προσπαθειών⁵³⁸ που εκφράζουν τη συνδυαστική λογική που συνδέει την ανθρώπινη δράση με τη διαδικασία συγκρότησης της δομής είναι και η θεωρία της δομοποίησης του Giddens.

⁵³⁸ Σύμφωνα με το Μουζέλη (2000) η κυριαρχία του παρσονικού λειτουργισμού στο χώρο της μεταπολεμικής κοινωνιολογικής θεωρίας έδωσε τη θέση της σε ένα θραυσματικό πεδίο ανταγωνιστικών παραδειγμάτων, τα οποία όρθωσαν ανυπέρβλητα εμπόδια στη δια-παραδειγματική επικοινωνία. Η προσπάθεια να ξεπεραστεί αυτός ο κατακερματισμός κατά τις δεκαετίες του 1980-1990 πήρε τρεις μορφές. Η πρώτη αφορούσε τη ριζική διάλυση των ορίων αυτών και εκφράστηκε από το *μετα-δομισμό* που ήρε τα όρια όχι μόνο μεταξύ των παραδειγμάτων της κοινωνιολογικής θεωρίας αλλά ακόμα και μεταξύ των διάφορων κοινωνικών επιστημών, οδηγώντας σε «μια κατάσταση θεωρητικής αποδιαφοροποίησης ή θεωρητικού πρωτογονισμού» (ό.π., σ. 255), η οποία αρνούμενη τα επιτεύγματα της κλασικής κοινωνιολογίας οπισθοδρόμησε σε προχειρόλογες μορφές κοινωνιολογικής ανάλυσης, όπου «όλα επιτρέπονται» και όπου σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα εξηγούνταν αναγωγιστικά με όρους σημείων, κειμένων, επιθυμιών. Η δεύτερη προσπάθεια επεδίωξε να παρασχέσει ένα εννοιολογικό πλαίσιο υπέρβασης των ορίων αυτών, και εδώ συμπεριλαμβάνεται η *θεωρία της δομοποίησης* του Giddens και η *θεωρία της δράσης* του Bourdieu. Η τρίτη προσπάθεια αφορά τη γεφύρωση των ορίων και προτείνεται από τον ίδιο το Μουζέλη, ο οποίος, αξιοποιώντας την έννοια των *κοινωνικών ιεραρχιών*, δηλαδή των πολύπλοκων τρόπων ιεραρχικής διευθέτησης τόσο των κοινωνικών θέσεων σε επίπεδο συστημικής ενσωμάτωσης όσο και των ίδιων των φορέων δράσης, θεωρεί πως αντιμετωπίζεται επαρκώς το ζήτημα της μικρο/μακρο- διάστασης. Βέβαια, αν όλα αυτά συνιστούν την «κρίση μιας ορθοδοξίας», ο πολλαπλασιασμός των «αιρέσεων», υπό μορφή πολλαπλώς διακριτών *παραδειγμάτων*, μπορεί να θεωρηθεί ως εξέλιξη προς την επιστημονικότητα (Παναγιωτόπουλος, 2002, σ. 62).

3.1.1.1 Η θεωρία της δομοποίησης

Ο Giddens με τη θεωρία της δομοποίησης «θέτει ως στόχο την “υπέρβαση” του δυϊσμού αντικείμενο-υποκείμενο που ευθύνεται για τον ανταγωνισμό μεταξύ υποκειμενιστικών και αντικειμενιστικών κοινωνιολογιών» (Μουζέλης, 2000, σ. 203), επιδιώκοντας την ενσωμάτωση των επιμέρους στοιχείων των θεωριών αυτών σε ένα ενιαίο ερμηνευτικό σχήμα, ένα είδος «ιστορικού συμβιβασμού» μεταξύ των αντιτιθέμενων κοινωνιολογικών ρευμάτων, που όμως παράλληλα θα απεικονίζει την «πραγματικότητα όπως είναι» δίχως ελλείψεις και μονομέρειες (Τάτσης, 1997, σ. 295). Κατ’ αυτόν, ο βασικός τομέας μελέτης των κοινωνικών επιστημών «δεν είναι ούτε η εμπειρία του μεμονωμένου φορέα δράσης, ούτε η ύπαρξη οποιασδήποτε μορφής κοινωνικής ολότητας, αλλά κοινωνικές πρακτικές που διατάσσονται κατά μήκος του χώρου και του χρόνου» (Giddens, 1984, σ. 2). Οι κοινωνικές πρακτικές είναι εκείνες που συνιστούν τους φορείς της δράσης και που ενσωματώνουν ή υλοποιούν τις δομές, έτσι ώστε δομή και δράση, μολονότι δεν είναι το ίδιο, να μη διαχωρίζονται, συνιστώντας ουσιαστικά τις δυο πλευρές του ίδιου πράγματος (Craib, 2009, σ. 226). Οι κοινωνικές πρακτικές αναφέρονται στις συγκεκριμένες πρακτικές των φορέων δράσης, δηλαδή στις σχέσεις μεταξύ δράοντων υποκειμένων ή συλλογικοτήτων (ανάλογα αν έχουμε μικρο- ή μακρο-φορείς δράσης) που αναπαράγονται στο χώρο και στο χρόνο και συνθέτουν πρότυπα κοινωνικών σχέσεων τα οποία συγκροτούν τα κοινωνικά συστήματα. Κατ’ ουσίαν, οι κοινωνικές πρακτικές, συνιστώντας τη βάση του θεωρητικού οικοδομήματος της δομοποίησης, αποτελούν το πεδίο συνάρθρωσης ανθρώπινων συμπεριφορών και κοινωνικής ολότητας. Για την κατανόηση της θέσης αυτής του Giddens απαιτείται η διασαφήνιση των βασικών εννοιών της θεωρίας, όπως είναι η δράση, ο φορέας δράσης, η δομή, το σύστημα, η δομοποίηση και η δυαδικότητα της δομής.

Η δράση βρίσκεται στο επίκεντρο του κοινωνιολογικού προβληματισμού του Giddens, ο οποίος, αποδεχόμενος καταρχήν την ερμηνευτική αφετηρία της θεωρίας της δομοποίησης (1984, σ. 3), σπεύδει ωστόσο να διαχωρίσει τη θεωρία του, κυρίως σε ό,τι έχει να κάνει με την αναζήτηση προθέσεων, λόγων ή κινήτρων, από τον ερμηνευτικό βολонταρισμό που απομονώνει την ανθρώπινη δράση από το χωροχρονικό της πλαίσιο. Δίνει έμφαση στις υλικές συνθήκες καθώς και στα χαρακτηριστικά του κοινωνικού και υλικού περιβάλλοντος τα οποία ενισχύουν ή εμποδίζουν την κοινωνική δράση. Πιο συγκεκριμένα, τονίζει την έννοια του χώρου (χωρική εγγύτητα) και του χρόνου (χρονική συνέχεια ή ασυνέχεια) επί των οποίων εκτυλίσσεται η δράση. Για αυτόν, η δράση δε συνίσταται από διακριτά στοιχεία, ανεξάρτητες πράξεις που συμβαίνουν σε τυχαίες στιγμές της βιωμένης εμπειρίας, αλλά συμβαίνει ως «*durée*, μια συνεχής ροή συμπεριφοράς», χωρίς αρχή και τέλος, που σχετίζεται με την ικανότητα του υποκειμένου να παρέμβει σε μια κατάσταση πραγμάτων ή σε μια πορεία γεγονότων για να πετύχει ή να αλλάξει κάτι. Ως αποτέλεσμα, η κοινωνική δράση και η διάδραση καταλήγουν ως επα-

ναλαμβανόμενες συμπεριφορές (ρουτίνες) ή ως θεσμοί να αναπαράγουν οικείες μορφές της κοινωνικής ζωής. Αυτή η ικανότητα παρέμβασης εξαρτάται από την ισχύ του φορέα της δράσης, την πρόθεσή του,⁵³⁹ αλλά κυρίως την ικανότητά του «να κάνει τη διαφορά σε μια προϋπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων ή γεγονότων» (ό.π., σ. 14), είναι δηλαδή μετασχηματιστική και ως αποτέλεσμα έχει ηθελημένες ή μη-ηθελημένες συνέπειες. Πέρα όμως από μετασχηματιστική, κάθε μορφή δράσης είναι και κοινωνική, καθώς διέπεται από κανόνες και έχει δεοντολογικές και επικοινωνιακές διαστάσεις, ενώ στο επίπεδο του στοχαστικού ελέγχου συνδέεται με το φορέα της δράσης, στο μέτρο τουλάχιστον που αυτός έχει επίγνωση των συνθηκών της κοινωνικής αναπαραγωγής μέσα στην οποία εμπλέκονται οι καθημερινές του δραστηριότητες, καθώς ο Giddens επιδιώκει τη διαπίστωση του τρόπου δόμησης της ανθρώπινης δράσης εντός του πλαισίου της καθημερινής δραστηριότητας, δηλαδή του τρόπου σύμφωνα με τον οποίο τα δομημένα χαρακτηριστικά της δράσης αναπαράγονται και αντικεμενοποιούνται, αποδίδοντας προτεραιότητα στη διαμόρφωση της ιστορίας και όχι στους διαμορφωτές της (Craib, 2009, σσ. 228-229 · Λάμνιαν, 2002, σ. 252).

Η δράση είναι ευνόητο πως δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το φορέα-άνθρωπο, για τον οποίο ο Giddens (1984) σημειώνει: «Το να είσαι μια ανθρώπινη ύπαρξη σημαίνει να είσαι εμπρόθετος φορέας δράσης, που έχει λόγους για τη δράση του και είναι ικανός, εάν του ζητηθεί, να επεξηγήσει αυτούς τους λόγους (περιλαμβάνοντας και το ψεύδος για αυτούς)» (σ. 3). Ο άνθρωπος-φορέας δράσης προσδιορίζεται μέσω ενός μοντέλου διαστρωμάτωσης τριών επιπέδων.⁵⁴⁰ Το πρώτο επίπεδο είναι *ασυνείδητο* (unconscious motives/cognition) και περιλαμβάνει τα κίνητρα, τις προθέσεις του φορέα δράσης, που «παρέχουν καθολικά σχέδια ή προγράμματα (...) μέσω των οποίων εκτελείται μια σειρά από συμπεριφορές» (ό.π., σ. 6). Υπό αυτήν την έννοια, τα κίνητρα αφορούν περισσότερο την ικανότητα για δράση, και όχι τη δράση αυτή καθ' αυτή, και διαδραματίζουν ρόλο μόνο σε σχετικά ασυνήθιστες καταστάσεις που ξεφεύγουν από τη ρουτίνα της καθημερινής εξορθολογισμένης δράσης. Το δεύτερο επίπεδο είναι αυτό της *πρακτικής συνείδησης* (practical consciousness) και αφορά τον εξορθολογισμό της δράσης και την ικανότητα γνώσης που διαθέτει ο φορέας δράσης. Πρόκειται για το σύνολο των καθημερινών ενεργειών⁵⁴¹ τις οποίες οι φορείς δράσης εκτελούν, συνήθως υπό μορφή ρουτίνας,

⁵³⁹ Η πρόθεση δεν εκλαμβάνεται κατ' ανάγκην μόνον ως *προθετικότητα*, δηλαδή σκοπιμότητα μιας παρέμβασης αλλά και ως απόφαση περί αποχής από την παρέμβαση, δηλαδή ως «μη απόφαση». Για το θέμα της «μη απόφασης» ή της «μη λήψης αποφάσεων» βλ. σχετ. τα κείμενα των Καϊτατζή-Γουίτλοκ (2007, σ. 35) και Lukes (2007, σ. 101).

⁵⁴⁰ Αντίστοιχων κατά μία έννοια με τα φροϊδικά επίπεδα της προσωπικότητας (προεγώ, εγώ, υπερεγώ).

⁵⁴¹ Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των καθημερινών πρακτικών είναι ο αυτοματισμός, η ρουτίνα της καθημερινής ζωής που αφορά τη διαδικασία της διαρκούς επανάληψης πρακτικών χωρίς ιδιαίτερη σκέψη. Πρόκειται συχνά για υπερατομικές λογικές, συλλογικές και ιστορικά καθορισμένες, οι οποίες εμφανίζονται ως ήδη ελημμένες και προ-καθορισμένες μέσα από την ατομική δομή της επανάληψης όσο και από τα πολιτισμικώς καθορισμένα πλαίσια συμπεριφοράς. Ως εκ τούτου, εμφανίζονται ως

γνωρίζοντας το *τι κάνουν* και *πώς να το κάνουν*, στη βάση «μιας συνεχούς θεωρητικής κατανόησης των πεδίων της δραστηριότητάς τους», χωρίς όμως κατ' ανάγκην να μπορούν ρητά να την αναλύσουν διεξοδικά και να επιχειρηματολογήσουν για αυτήν. Το τρίτο, και τελευταίο, επίπεδο περιλαμβάνει τη *λογική συνείδηση* (discursive consciousness) και αφορά το στοχαστικό έλεγχο της δράσης, δηλαδή την ικανότητα του ανθρώπου να ελέγχει λογικά και να εξηγεί τις πράξεις του. Πρόκειται για μια ιδιότητα της καθημερινής δραστηριότητας όπου το άτομο ελέγχει τόσο τις δικές του ενέργειες, καθώς και το κοινωνικό και φυσικό πλαίσιο εντός των οποίων αυτές εκτελούνται, όσο και τις ενέργειες των άλλων. Μεταξύ του επιπέδου αυτού και του προηγούμενου δεν υπάρχει άκαμπτο και αδιαπέρατο όριο, παρά μια συνεχής κίνηση που καθορίζεται από την κοινωνικοποίηση και τις εμπειρίες ζωής του φορέα δράσης (Giddens, 1984, σ. 7). Η μόνη διάκριση μπορεί να είναι μεταξύ του *τι μπορεί να ειπωθεί* για μια δραστηριότητα και του *τι απλώς συμβαίνει*, υπό την έννοια πως όσο πιο θεμελιώδης ή βασική είναι μια δραστηριότητα τόσο πιο δύσκολο είναι να την περιγράψουμε (Craib, 2009, σ. 231). Παρατηρούμε, λοιπόν, πως ο Giddens θεωρεί ως θεμελιακά στοιχεία του φορέα της δράσης την επίγνωση και την ικανότητα.⁵⁴² Αυτό δηλώνει σαφώς πως τα συστήματα και οι δομές δεν μπορούν να λειτουργήσουν ερήμην του δράστη, ο οποίος αφενός έχει επίγνωση των συνθηκών της κοινωνικής αναπαραγωγής αφετέρου έχει την ικανότητα να επενεργήσει μετασχηματιστικά σε αυτές. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό της δράσης, «η ικανότητα να κάνει τη διαφορά» (Giddens, 1984, σ. 14), υποδηλώνει λογικά την έννοια της εξουσίας,⁵⁴³ που σχετίζεται με την ικανότητα του φορέα δράσης να αναπτύσσει μια σειρά από αιτιακές δυνάμεις, συμπεριλαμβανόμενων και αυτών που επηρεάζουν τις δυνάμεις που ασκούνται από άλλους, δηλώνοντας έτσι πως οι σχέσεις

φυσικές και δεδομένες, αποκρύπτοντας σε πρώτο επίπεδο την ιστορικότητα και τους τρόπους κατασκευής τους. Οι πρακτικές αυτές συναρθρώνονται σε ευρύτερα νοηματικά πλαίσια ερμηνείας και συνθέτουν την καθημερινότητα ως πρωταρχικό πεδίο της κοινωνικότητας, καθιστώντας δυνατή κάθε κοινωνική σχέση και κάθε συλλογικότητα μέσω αυτών. Η ένταξη των ατόμων στην κοινωνική χωροθεσία προσδιορίζει εν πολλοίς τις πρακτικές και τους τρόπους ζωής που ακολουθούν στην καθημερινότητά τους, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως δεν έχουν επίγνωση των πράξεών τους και των συνεπειών αυτών στον καθημερινό τους βίο (Μαυρίδης Η. , 2004).

⁵⁴² Μολονότι η επίγνωση και η προθετικότητα αναδεικνύονται για τον Giddens ως βασικές παράμετροι της δράσης, εντούτοις οι άνθρωποι βρίσκονται συνεχώς σε μια διαδικασία δημιουργίας της ιστορίας κάτω από συνθήκες που δεν τις επιλέγουν και χωρίς να είναι (ούτε και να μπορούν) πλήρως ενήμεροι του τι ακριβώς κάνουν και ποια είναι τα αποτελέσματα της δράσης τους (Bernstein, 1989, σ. 26).

⁵⁴³ Ο Giddens θεωρεί την εξουσία ως ιδιότητα της δράσης και των κοινωνικών συστημάτων. Συμμερίζεται την άποψη των Bachrach και Baraz για τη δισδιάστατη θεώρηση της εξουσίας (Giddens, 1984, σ. 15), αποδεχόμενος πως η εξουσία συνιστά τόσο θέμα ατομικής θέλησης ή απόφασης (μονοδιάστατη θεώρηση) όσο και ιδιότητα του κοινωνικού συστήματος (δισδιάστατη θεώρηση) που κινητοποιεί τη μεροληπτικότητα, δηλαδή την άσκηση καταναγκασμού, επιρροής ή χειραγώγησης που οδηγεί σε μια κατάσταση συμμόρφωσης. Διαφοροποιείται από την τριαδιάστατη θεώρηση του Lukes για την εξουσία, που διευρύνει τον προβληματισμό πέρα από τη διαδικασία επιβολής του *τι θα κάνει ή δε θα κάνει κάποιος* (απόφαση ή μη λήψη απόφασης) στο πεδίο του καθορισμού των επιθυμιών, καθώς για το Lukes η ανώτατη μορφή άσκησης εξουσίας είναι η εξασφάλιση της συμμόρφωσης κάποιου, μέσω του ελέγχου των σκέψεων και των επιθυμιών του (Lukes, 2007, σ. 106).

εξουσίας είναι πάντα αμφίδρομες και συνεπάγονται τόσο αυτονομία όσο και εξάρτηση, καθώς όλοι είναι ικανοί για δράση.

Όπως η δράση δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από το φορέα της, έτσι και οι δομές, κατά τον Giddens, δεν έχουν ύπαρξη εξωτερική προς το φορέα της δράσης ή προς την ίδια τη δράση. Ως εκ τούτου, δε συνιστούν υποστασιοποιημένα μορφώματα, αλλά περισσότερο μέσα ή δυνάμεις ενεργοποίησης που μορφοποιούν την κοινωνική ζωή, καθιστώντας κατ' ουσίαν τα δομικά μορφώματα ως *μορφοποιούμενα δρώμενα* (Τάτσης, 1997, σ. 296). Κριτικάροντας και απορρίπτοντας τις παραδεδομένες προσεγγίσεις της έννοιας της δομής στην κοινωνική θεωρία και την κοινωνική ανάλυση,⁵⁴⁴ θεωρεί πως η κοινωνική δομή δημιουργείται συνεχώς μέσω της ροής των καθημερινών κοινωνικών πρακτικών των δρώντων υποκειμένων, δηλαδή εμπρόθετων και «εν γνώσει» (knowledgeability) δραστηριοτήτων που εκτελούνται επαναλαμβανόμενα και κανονικά, κατά τέτοιο τρόπο που να δίνουν την εντύπωση δομημένων κοινωνικών γεγονότων, τα οποία όμως ενσωματώνουν την υποκειμενικότητα των φορέων της δράσης. Έτσι, καταλήγει σε έναν μάλλον αντισυμβατικό ορισμό της έννοιας της δομής ως:

κανόνες και πόροι που επαναλαμβανόμενα εμπλέκονται στην κοινωνική αναπαραγωγή· θεσμοποιημένα χαρακτηριστικά των κοινωνικών συστημάτων που έχουν δομικές ιδιότητες με την έννοια ότι οι σχέσεις σταθεροποιούνται κατά μήκος του χρόνου και του χώρου. (Giddens, 1984, σ. xxxi)

Και συνεχίζει, αναφερόμενος πάλι στη δομή, πως «υφίσταται μόνο ως ίχνη μνήμης, η οργανική βάση της ανθρώπινης γνωστικότητας και λαμβάνει υπόσταση στη δράση» (ό.π., σ. 377). Έτσι λοιπόν, οι δομές έχουν ως τόπο ύπαρξης το νου των φορέων της κοινωνικής δράσης και αποτελούν μια *εικονική ακολουθία* (virtual order) των μετασηματιστικών σχέσεων, υπό την έννοια πως τα κοινωνικά συστήματα ως δέσμες διαντιδράσεων που αναπαράγονται από τις κοινωνικές πρακτικές, δεν έχουν *δομές* αλλά *δομικές ιδιότητες*, δηλαδή σταθεροποιημένες σχέσεις στο εύρος του χώρου και του χρόνου (ό.π., σ. 17).

Προσφέροντας μια πρώτη κατανόηση για την έννοια της δομής, ο Giddens προβαίνει στη συνέχεια στη διάκριση *δομής/συστήματος*. Αξιοποιώντας τη στρουκτουραλιστική σημειωτική ανάλυση του Saussure για τη διάκριση *παραδειγματικής* και *συνταγματικής* διάστασης (ή αξόνων),⁵⁴⁵ επιχειρεί τη διάκριση *δομής/συστήματος* κατ'

⁵⁴⁴ Σύμφωνα με την κριτική του Giddens (1984, σσ. 16-26), η έννοια της δομής κατά τις προϋπάρχουσες προσεγγίσεις γίνεται αντιληπτή ως: α) εξωτερική προς τα άτομα, β) εξισώνεται με την έννοια του περιορισμού, γ) συνιστά αποτέλεσμα ενεργειών ή δραστηριοτήτων προϋπαρχόντων παραγόντων και δ) υφίσταται ανεξάρτητα από τη γνώση των φορέων της δράσης για αυτήν.

⁵⁴⁵ Η σωσσυρική διάκριση μεταξύ συνταγματικών και παραδειγματικών σχέσεων στα γλωσσικά στοιχεία αποτελεί μια ακόμη δυϊκή αντίθεση στη διάκριση συγχρονίας- διαχρονίας. Το βασικό εννοιολογικό της πλαίσιο συνίσταται στην παραδοχή πως κάθε (γλωσσική) δομή καθορίζεται από δύο διαδικασίες που συμπληρώνουν η μια την άλλη: από τη *συνδυστικότητα* και την *υποκαταστασιμότητα*. Η πρώτη συνιστά το κύριο χαρακτηριστικό των συνταγματικών σχέσεων και η δεύτερη των παραδειγματικών. Αναλυ-

αναλογία με τη γλωσσολογική διάκριση *γλώσσας* (langue) και *λόγου* (parole) (1979, σ. 10). Έτσι, η δομή, που συνίσταται από κανόνες και πόρους, τοποθετείται στον παραδειγματικό άξονα που προσδιορίζει σχέσεις στοιχείων «εν απουσία» (in absendia), που βασίζονται στην υποκαταστασιμότητα και υπάρχουν εκτός τόπου και χρόνου, έχουν δηλαδή δυνητική ύπαρξη που ενεργοποιείται επανειλημμένα, καθώς οι φορείς δράσης αντλούν από αυτά για να επικοινωνήσουν στην καθημερινή κοινωνική ζωή. Από την άλλη, το κοινωνικό σύστημα, ως δέσμη διαντιδράσεων, αναφέρεται σε συγκεκριμένες πρακτικές των φορέων δράσης (πρότυπα διαντίδρασης και κοινωνικές σχέσεις) που εκτυλίσσονται συνταγματικά στο χώρο και στο χρόνο, δηλαδή συν-τάσσονται (συνεμφανίζονται) στη βάση κανόνων συνδυασμού. Πρόκειται δηλαδή για σχέσεις «εν παρουσία» (in praesentia), οι οποίες, καθώς επαναλαμβάνονται στο εύρος του χώρου και του χρόνου, σταδιακά κανονικοποιούνται και διαμορφώνουν πρότυπα κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή *θεσμούς*, οι οποίοι «εξ ορισμού είναι τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής με τη μεγαλύτερη διάρκεια» (Giddens, 1984, σ. 24). Ως προς τη χωροχρονική παρουσία δομής και συστήματος, η δομή δεν υφίσταται εν γένει, παρά μόνο εν δυνάμει και στιγμιαία, και στο βαθμό που είναι γνωστή στους φορείς δράσης. Αντίθετα, τα κοινωνικά συστήματα δεν μπορούν να είναι α-χρονικά, καθώς συνιστούν ιστορικό δημιούργημα των φορέων της δράσης.

Η επαναληπτικότητα των κοινωνικών πρακτικών εκ μέρους των φορέων της δράσης στο εύρος του χώρου και του χρόνου κανονικοποιεί τα μέσα διευκόλυνσης της διαντίδρασης (πόρους) καθώς και τους αντίστοιχους τρόπους και διαδικασίες (κανόνες). Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, οι φορείς της δράσης αξιοποιούν τους κανόνες και τους πόρους που συνθέτουν τις δομικές ιδιότητες των κοινωνικών συστημάτων, αναπαράγοντας με αυτόν τον τρόπο, χωρίς κατ' ανάγκη να το επιδιώκουν, τις δομικές συνθήκες των μελλοντικών τους δράσεων. Η δομή ως «εικονική ακολουθία» πραγμάτων – εν δυνάμει – μετατρέπεται σε *εν ενεργεία* στο μέτρο που οι φορείς δρουν βάσει των κανόνων που τους παρέχει και των πόρων που διατίθενται για τη διαμόρφωση των κοινωνικών πρακτικών. Οι κανόνες είναι τόσο *ρυθμιστικοί* (normative elements) και συνδέονται με τον έλεγχο και την επικύρωση των συμπεριφορών, όπως π.χ. οι νόμοι ή οι άγραφες κυρώσεις κάθε κοινωνίας, όσο και *δηλωτικοί* (codes of signification), σχετιζόμενοι με την σύσταση των διάφορων νοημάτων (Giddens, 1984, σ. xxxi). Μπορεί να είναι επιτακτικοί ή ασήμαντοι, άρρητοι ή εκπεφρασμένοι, άτυποι ή τυποποιημένοι, με ασθενείς ή με ισχυρές κυρώσεις. Οι κανόνες δεν έχουν υλική υπόσταση, αλλά ως εικονική ακολουθία λειτουργούν περισσότερο ως *σχήματα*⁵⁴⁶ που πληροφορούν το φορέα

τικά για τις συνταγματικές και παραδειγματικές σχέσεις στο γλωσσικό επίπεδο βλ. Μπαμπινιώτης (1980, σσ. 135-140).

⁵⁴⁶ Η γνωστικότητα που αναγνωρίζει ο Giddens για τους φορείς της δράσης οδηγεί στη συνειδητότητα των κανόνων, τουλάχιστον στο επίπεδο της πρακτικής συνείδησης καθώς τα άτομα έχουν επίγνωση του τρόπου σύμφωνα με τον οποίο αναμένεται να κινηθούν σε κοινωνικά πλαίσια, χωρίς να είναι πά-

της δράσης για την αξιοποίηση των στοιχείων της δομής που έχουν υλική υπόσταση, δηλαδή των πόρων. Οι πόροι συνιστούν τις δομικές ιδιότητες που μεσολαβούν για την επίτευξη του κοινωνικού μετασχηματισμού και διακρίνονται σε *επιμεριστικούς* (allocative) και *εξουσιαστικούς* (authoritative). Οι επιμεριστικοί σχετίζονται με τις διάφορες μορφές μετασχηματιστικής ικανότητας επί υλικών αντικειμένων (π.χ. φυσικούς πόρους, πρώτες ύλες, κατοχή γης, μέσα παραγωγής και παραγόμενα προϊόντα κ.λπ.), ενώ οι εξουσιαστικοί σχετίζονται με τη μετασχηματιστική ικανότητα επί ατόμων ή φορέων της δράσης. Οι επιμεριστικοί πόροι, παρά το γεγονός πως συνιστούν τα μόνα στοιχεία των δομικών ιδιοτήτων που έχουν υλική διάσταση, δεν αποτελούν από μόνοι τους *μέσα* (resources). Υποστασιοποιούνται ως μέσα διά της ανθρώπινης δράσης που στηρίζεται σε σχήματα⁵⁴⁷ δια-υποκειμενικώς θεμελιωμένων προτύπων που καθιστούν δυνατή την ενεργοποίησή τους. Η φύση κανόνων και πόρων είναι αλληλένδετη, αφού πρέπει να υπάρχει κάποιο «υλικό» που να επιτρέπει την ενσωμάτωση των κανόνων μετασχηματισμού μέσα στις κοινωνικές πρακτικές, ενώ και οι ίδιοι οι πόροι είναι δύσκολο να οριστούν ανεξάρτητα από την ύπαρξη των κανόνων (Craib, 2009, σ. 239).

Επιδιώκοντας να ενσωματώσει τη δομή και τη δράση σε μια δυαδικότητα, όπου η λειτουργία του ενός μέρους υποστηρίζει τη λειτουργία του άλλου, ο Giddens διαχωρίζει (για αναλυτικούς και μόνο λόγους) τόσο τη δομή όσο και τη δράση σε επιμέρους διαστάσεις που αποτυπώνονται στο Σχήμα 5.

Οι διαστάσεις της δομής είναι η *σημασιολόγηση* (signification), η *κυριαρχία* (domination) και η *νομιμοποίηση* (legitimation). Η σημασιολόγηση αναφέρεται σε «τρόπους λόγου» και «συμβολικά συστήματα», σχετίζεται δηλαδή με τον τρόπο δόμησης νοημάτων και διαμόρφωσης συστημάτων εννοιών όπως είναι οι διάφορες κοσμοθεωρήσεις, τα ερμηνευτικά πλαίσια, τα συστήματα πεποιθήσεων κ.λπ. (Craib, 2009, σ. 246). Το επίπεδο αυτό της δομής παράγεται από τους φορείς της δράσης και εξασφαλίζει τη μεταξύ τους επικοινωνία. Η κυριαρχία συνδέεται με την έννοια της ισχύος και των ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της «ασυμμετρίας των πόρων» που έχουν τα άτομα στη διάθεσή τους και ανάλογα με το είδος των πόρων μπορεί να είναι *εξουσιαστική* (επί ανθρώπων ή πολιτικών θεσμών) ή *επιμεριστική* (επί αντικειμένων).⁵⁴⁸ Η νομιμοποίηση αναφέρεται σε θέματα ηθικής τάξης, όπως πρότυπα

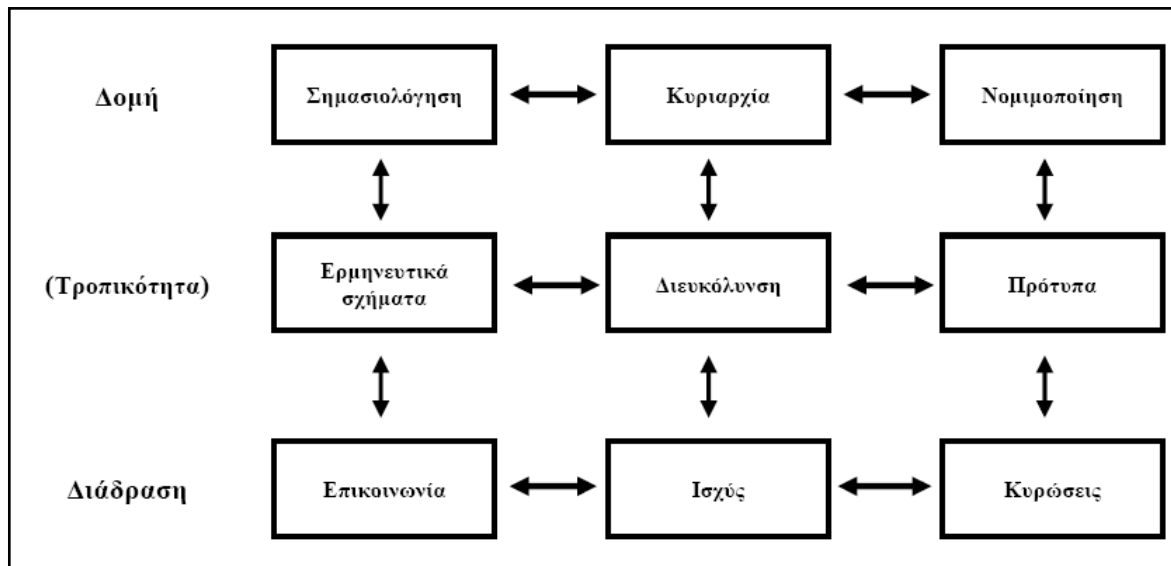
να ικανά να εκφράσουν αυτήν τη γνώση. Πρόκειται δηλαδή συχνά για υπόρρητη γνώση καθιερωμένων συμπεριφορών, δυνητικά εφαρμόσιμων σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις (Craib, 2009, σ. 239).

⁵⁴⁷ Τα *σχήματα* μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως άτυπες συμβάσεις, συνήθειες, διαδικασίες, στρατηγικές δράσης ή κανόνες που εφαρμόζονται κατά την αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής. Αναφέρονται σε αυτό που οι άνθρωποι κάνουν ή μπορούν να κάνουν, τόσο συνειδητά όσο και ασυνείδητα, ως τμήμα των αναμνήσεών τους, της εμπειρίας ή της συνήθειας.

⁵⁴⁸ Πέρα από τη σύνδεσή της με τους πόρους, η κυριαρχία για τον Giddens είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη δράση η οποία δεν καθορίζεται μόνο περιοριστικά, αλλά μπορεί να έχει και παραγωγικές-επιτρεπτικές ιδιότητες. Έτσι, οι κανονικοποιημένες στο χώρο και το χρόνο σχέσεις μεταξύ των φορέων της δράσης δεν οδηγούν αποκλειστικά στην εξάρτηση και την υποταγή, αλλά ενίοτε και στην αυτονομία,

συμπεριφοράς, κοινές αξίες κ.λπ. τα οποία καθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα επικυρώνουν την κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

Σχήμα 5. Η δυαδικότητα της δομής

Πηγή: Giddens (1984)

Η ανθρώπινη δράση αναλύεται στο επίπεδο της *επικοινωνίας* (communication), της *ισχύος* (power) και της *επικύρωσης* (sanction). Κατά τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής τα επίπεδα της δομής και της δράσης συναρθρώνονται μέσα από τις ιδιότητες της *τροπικότητας*⁵⁴⁹ (modality) που παίρνουν τη μορφή *ερμηνευτικών σχημάτων* (interpretative scheme), *διευκολύνσεων* (facility) και *προτύπων* (norm). Καθώς οι φορείς της δράσης επικοινωνούν, ανατρέχουν σε ερμηνευτικά σχήματα – κοινές και αμοιβαίες γνώσεις – για να κατανοήσουν το νόημα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους. Ταυτόχρονα, αυτές οι αλληλεπιδράσεις αναπαράγουν και τροποποιούν τα ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία εδράζονται στις δομές σημασιολόγησης ως έννοιες ή σημασίες. Κατά την επικοινωνία τους αυτή τα άτομα μετέχουν σε διαφοροποιημένες σχέσεις ισχύος, οι οποίες καθορίζονται από το επίπεδο πρόσβασής τους σε πόρους και μέσα, ανάλογα με το ρόλο που κατέχουν στο σύστημα κυριαρχίας, παράγοντας και αναπαράγοντας τις κοινωνικές δομές κυριαρχίας. Η ισχύς ενυπάρχει αμοιβαία τόσο στα άτομα όσο και στους θεσμούς, ωστόσο οι δομές ελέγχου έχουν μετασχηματιστική ικανότητα επί των

καθώς πάντα υπάρχουν πόροι μέσω των οποίων οι αδύναμοι μπορούν να επηρεάσουν τη δράση των ισχυροτέρων. Αυτή τη διαλεκτική σχέση εξάρτησης και αυτονομίας ο Giddens την αποκαλεί «διαλεκτική του ελέγχου στα κοινωνικά συστήματα» (1984, σ. 16). Βέβαια, για να εξασφαλιστεί το οποιοδήποτε μετασχηματιστικό αποτέλεσμα από τις κοινωνικές πρακτικές των φορέων δράσης, πρέπει οι ευρύτερες συνθήκες να είναι επιτρεπτικές προς την κατεύθυνση αυτή, καθώς δεν αποκλείεται η περίπτωση της ανασταλτικής δράσης του πλαισίου που στερεί τον οποιοδήποτε μετασχηματισμό στα δομικά στοιχεία του κοινωνικού συστήματος.

⁵⁴⁹ Η *τροπικότητα* αναφέρεται στην έννοια του συστήματος ή του μέσου με το οποίο επιτελείται κάτι. Εδώ πρόκειται για ιδιότητες της δομής που εξασφαλίζουν τη συνάρθρωση δομής- δράσης.

οργανωτικών φορέων μέσω της συνεπούς κατανομής των πόρων. Τέλος, το σύνολο αυτών των αλληλεπιδράσεων προσδιορίζεται από *ηθικούς κώδικες* και *πρότυπα* που νομιμοποιούνται από το σύστημα κυριαρχίας, το οποίο μέσω κυρώσεων παράγει επαναληπτικά τις δομές της νομιμοποίησης. Οι νομιμοποιημένες κοινωνικές συμπεριφορές διαρθρώνονται και διατηρούνται μέσω της ενορχηστρωμένης κοινωνικοποίησης, τελετουργιών, τελετών και παραδόσεων.

Εννοιολογούμενη κατά αυτόν τον τρόπο, η δομή δεν θεωρείται ως κάτι εξωτερικό από το υποκείμενο αλλά μάλλον αζεχώριστη από το φορέα της δράσης, ενώ η συνάρθρωσή της με τη δράση αχρηστεύει το δυϊσμό *υποκείμενο-αντικείμενο*, παραχωρώντας τη θέση της κοινωνιολογικής θεώρησης στην έννοια της *δυναμικότητας* (Μουζέλης, 2000, σ. 205). Έτσι, μέσα από την επαναλαμβανόμενη ροή σκόπιμης δράσης εκ μέρους του υποκειμένου, ο «διττός χαρακτήρας της δομής» (duality of structure) αναδεικνύεται ως *μέσο* αλλά και ως *έκβαση* αυτής της δράσης, καθώς διαμορφώνει τη δράση των ατόμων στις κοινωνικές τους σχέσεις, λειτουργώντας ως μέσο ή φορέας που καθιστά δυνατή την εμφάνιση κοινωνικών συμπεριφορών (κοινωνικών πρακτικών), ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνεται και η ίδια, δηλαδή παράγεται και αναπαράγεται από την ενεργοποίηση των κανόνων στα πλαίσια της *δράσης/διαντίδρασης* (Craib, 2009, σσ. 236-237 · Μουζέλης, 2000, σσ. 207-208). Ως εκ τούτου, η έννοια της δομοποίησης, που ο Giddens τοποθετεί στο κέντρο της θεωρίας του, περιγράφει τις συνθήκες εκείνες «που καθορίζουν τη διατήρηση ή τη μετάλλαξη των δομών, επομένως την αναπαραγωγή των κοινωνικών συστημάτων» (1984, σ. 25),⁵⁵⁰ δίνοντας προτεραιότητα στις κοινωνικές πρακτικές δια των οποίων παράγονται, αναπαράγονται και μετασχηματίζονται οι δομές, μια διαδικασία σύνδεσης των ατομικών πράξεων με τις κοινωνικές δυνάμεις.

Η διαδικασία της δομοποίησης μπορεί να μελετηθεί μόνο στο εύρος μιας χρονικής περιόδου που επιτρέπει στις κοινωνικές πρακτικές των ατόμων να παράγουν και να αναπαράγουν την κοινωνική δομή μέσα από τη συνεχή τους επανάληψη (routinisation). Η έννοια της διάστασης του χρόνου παρέχει το συνδετικό κρίκο για τη συσχέτιση δομής και δράσης, καθώς κοινωνική αναπαραγωγή και σταθερότητα λαμβάνουν χώρα μέσα στο χρόνο και το χώρο, αφού κάθε κοινωνία πρέπει να διαθέτει τα μέσα να προεκτείνει τον εαυτό της στο χώρο και το χρόνο πέρα από τη διάρκεια των διαντιδράσεων πρόσωπο με πρόσωπο (Craib, 2009, σ. 240). Έτσι, προκύπτει η *χωροχρονική έκταση* (time-space distanciation), δηλαδή η έκταση (stretching) των κοινωνικών συστημάτων

⁵⁵⁰ Παρότι οι κοινωνικές πρακτικές μπορούν να έχουν μετασχηματιστικά αποτελέσματα, τις περισσότερες φορές οδηγούν στην αναπαραγωγή των σταθερών θεσμικών πλαισίων, αναπαράγοντας την κοινωνική τάξη (social order) (Smith P., 2006, σ. 225). Έτσι, καθώς οι άνθρωποι επιζητούν να νιώθουν ασφαλείς και να διαμορφώνουν αποτελεσματικότερες σχέσεις με τους άλλους, μεγάλο μέρος της κοινωνικής ζωής καθίσταται συμβατικό και αναμενόμενο, εξαιτίας αυτού που ο Giddens ονομάζει *ανάγκη για οντολογική ασφάλεια* (ontological security), η οποία μέσω κονφορμιστικών πιέσεων ορίζει τα συμβατικά μοντέλα κοινωνικής αλληλεπίδρασης (1984, σ. xxiii).

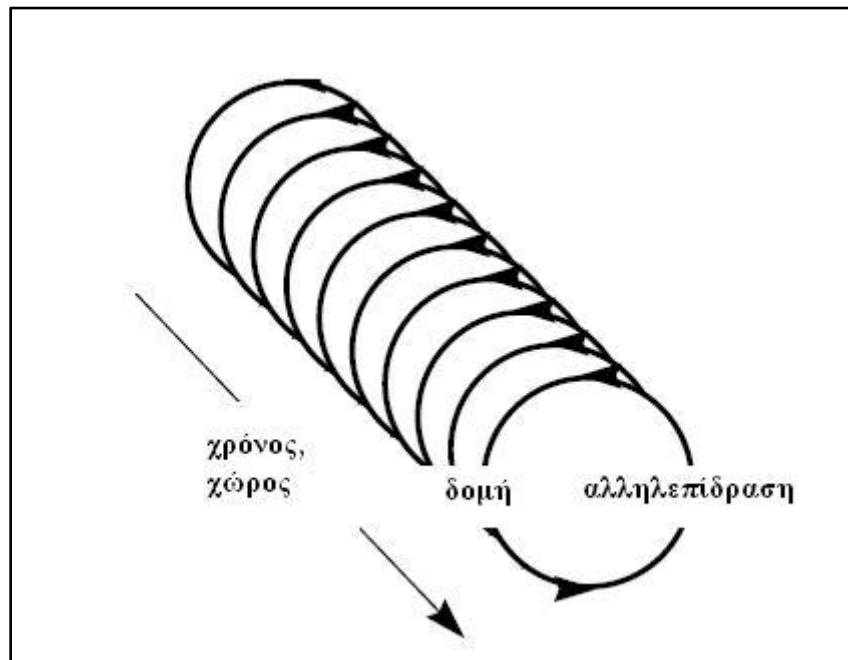
στο εύρος του χρόνου και του χώρου που δεσμεύουν (Giddens, 1984, σ. 181). Το εύρος του χρόνου εκτείνεται σε τρία επίπεδα: α) της καθημερινής εμπειρίας και των διαντιδράσεων πρόσωπο με πρόσωπο (*durée of daily life*), β) της πεπερασμένης χρονικότητας της ατομικής ζωής (*life span*) και γ) της μακράς διάρκειας του θεσμικού χρόνου (*institutional time*) (Giddens, 1984, σσ. xxiv-xxv). Ο χρόνος της καθημερινής ζωής (*daily life*) προσδιορίζεται από τον Giddens (ό.π., σ. 35) ως *αντιστρέψιμος χρόνος* (*reversible time*), δηλαδή χρόνος που κινείται σε κύκλους και αυτοεπαναλαμβάνεται. Μέσα από τη συνεχή επανάληψη της ατομικής δράσης το ατομικό επίπεδο συνδέεται με το συλλογικό και η κοινωνική με τη συστημική ενσωμάτωση.⁵⁵¹

Ταυτόχρονα, κάθε κοινωνικό σύστημα οργανώνεται και χωρικά. Οι έννοιες του *τόπου* (*locale*) και της *περιφέρειας* (*region*) αναφέρονται στο χωρικό πλαίσιο των διαντιδράσεων. Ο τόπος ορίζεται ως το πλαίσιο καθορισμού κάθε διαντίδρασης, όχι μονάχα χωροθετικά – υπό την έννοια του γεωγραφικού χώρου εντός του οποίου συμβαίνουν οι αλληλεπιδράσεις, αλλά περιλαμβάνει το σύνολο των ρυθμίσεων αυτών των αλληλεπιδράσεων (*settings of interaction*) (ό.π., σ. 118), συνιστώντας «μια οριοθετημένη περιοχή που συγκεντρώνει τη δράση και φέρνει μαζί στην κοινωνική ζωή το μοναδικό και το ιδιαίτερο όπως επίσης το γενικό και το νομοθετικό» (Soja, 2003, σ. 148). Κάθε τόπος μπορεί να είναι διαφορετικής κλίμακας (π.χ. σπίτι, γειτονιά, συνοικία, πόλη, κράτος, κ.λπ.) και να εντάσσεται σε μια πολυεπίπεδη ιεραρχία που γίνεται αντιληπτή τόσο ως κοινωνική κατασκευή όσο και ως ζωτικό τμήμα της έννοιας του *ανήκειν* σε μια κοινωνική πραγματικότητα.⁵⁵² Οι τόποι *περιφερειοποιούνται* (*regionalization*) στη βάση του χωροχρόνου, έτσι ώστε οι *περιφέρειες* (*regions*) να ποικίλουν τόσο ως προς την έκταση του χώρου που εκτείνονται όσο και ως προς το χρόνο, το διάστημα της ύπαρξής τους.

Κατά τον Craib (2009, σ. 240), η δέσμευση του χωροχρόνου από τις δομές δεν συνιστά απλώς τρόπο συνοχής των κοινωνικών συστημάτων στο χώρο και στο χρόνο αλλά και μέσο οργάνωσης της βασικής ροής της εμπειρίας των ατόμων στο άξονα της κίνησης από το οντολογικό στο οντικό επίπεδο, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο ο κόσμος οργανώνεται γύρω τους. Οι Rose και Scheepers (2001, σ. 224) αποτυπώνουν στο Σχήμα 6 τον τρόπο με τον οποίο η συνεχής επανάληψη των κοινωνικών πρακτικών στο εύρος του χρόνου και του χώρου παράγει και ανα-παράγει την κοινωνική ζωή.

⁵⁵¹ Για τη διάκριση μεταξύ κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης βλ. την επόμενη ενότητα 3.2- *Σύνδεση θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής μεθοδολογίας*.

⁵⁵² Η χωρικότητα και η χρονικότητα του τόπου δεν είναι έξω από το πεδίο άσκησης ασύμμετρων σχέσεων ισχύος τόσο εξουσιαστικά όσο και επιμεριστικά, κυρίως σε ό,τι έχει να κάνει με τη δημιουργία και συντήρηση περιοχών εγκλεισμού που καθορίζουν τους διαθέσιμους πόρους και ελέγχουν τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων, καθορίζοντας εν τέλει τις διεργασίες ένταξης και αποκλεισμού (Soja, 2003, σ. 150).

Σχήμα 6. Η διαδικασία της δομοποίησης στο εύρος του χώρου και του χρόνου

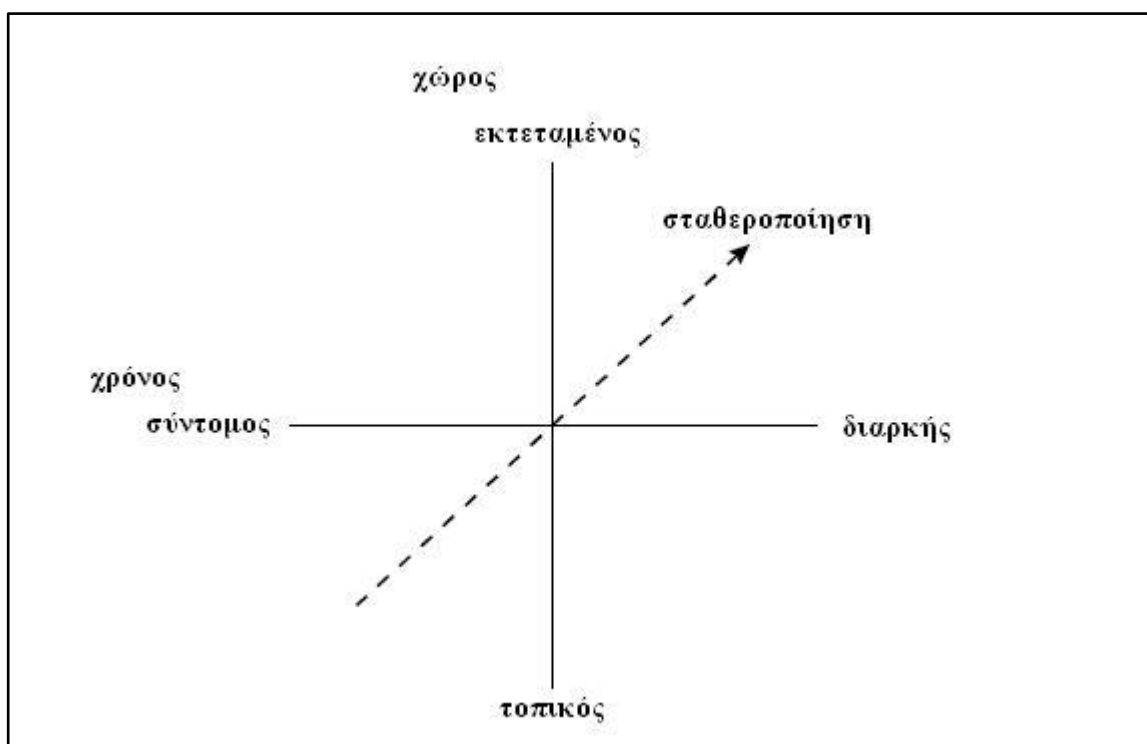
Πηγή: Rose και Scheepers (2001)

Όσο περισσότερα εκτείνονται οι κοινωνικές πρακτικές – ως αμοιβαία εξάρτηση δομής και κοινωνικής αλληλεπίδρασης, στο εύρος του χώρου (εμπλέκοντας μεγαλύτερους αριθμούς ατόμων) και του χρόνου (εξασφαλίζοντας μεγαλύτερη διάρκεια), τόσο πιο σταθερές γίνονται και αυξάνεται η πιθανότητα να αποτελέσουν θεσμοποιημένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής (institutionalized practices) (Giddens, 1984, σ. xxxi). Πρόκειται δηλαδή για «χωροχρονικά μονοπάτια τα οποία τα μέλη μιας κοινότητας ή κοινωνίας ακολουθούν στις δραστηριότητές τους από μέρα σε μέρα. Αυτά τα μονοπάτια επηρεάζονται έντονα, και αναπαράγουν επίσης, βασικές θεσμικές παραμέτρους του κοινωνικού συστήματος εντός του οποίου εμπλέκονται» (ό.π., σ. 143). Ο βαθμός ενσωμάτωσης των κοινωνικών πρακτικών στην κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να απεικονιστεί στο πλέγμα του Σχήματος 7.

Συνοψίζοντας τις βασικές θέσεις της θεωρίας της δομοποίησης, η δομή δεν εκλαμβάνεται αποκλειστικά ως περιοριστική, καθώς επιτρέπει τη δράση όπως και τη δυναμική μετατροπή των ενδεχόμενων περιορισμών σε μέσα και πόρους (αλλά και το αντίστροφο). Οι δομικές διαρθρωτικές αλλαγές δεν επιβάλλονται στο σύστημα από τα έξω ή από βολонταριστικούς παράγοντες, όπως οι θεωρίες του παραδοσιακού λειτουργισμού ή της ορθολογικής επιλογής διατείνονται. Επίσης, οι δομές δεν υφίστανται ανεξάρτητα από τη γνωστικότητα των φορέων της δράσης, αφού γίνονται αντιληπτές τόσο ως περιορισμοί όσο και ως πόροι, μέσω της εφαρμογής εκ μέρους των υποκειμένων της πολιτισμικά προσδιορισμένης γνώσης τους επί των ανθρώπινων, ανθρωπογενών και μη χαρακτηριστικών του κοινωνικού και φυσικού τους περιβάλλοντος. Αυτή η προσέγγιση

της κοινωνικής θεωρίας μάς επιτρέπει να δούμε την έννοια της δομής ως φυσικώς εξαρτώμενης από το φορέα της δράσης, καθώς τα ερμηνευτικά σχήματα και οι πόροι απαιτούν ένα δράστη για να τα ενεργοποιήσει στην κοινωνική πραγματικότητα. Οι δομές παρέχουν τους εικονικούς και φυσικούς πόρους, καθιστώντας ταυτόχρονα δυνατή την εμφάνιση όσο και τον περιορισμό της δράσης. Η εγγενής χρονικότητα στην έννοια της δομής απαιτεί την εξάρτησή της από το φορέα της δράσης για να παραχθεί ή να μετασχηματιστεί. Τέλος, καθώς οι πόροι κατανέμονται άνισα, οι δομές αντιπροσωπεύουν ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας.

Σχήμα 7. Η σταθεροποίηση των κοινωνικών πρακτικών στο χωροχρόνο

Πηγή: Rose και Scheepers (2001)

3.2 Σύνδεση θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής μεθοδολογίας

Στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής αναλύθηκαν διεξοδικά οι διάφορες προσεγγίσεις, τα πολιτικά και ιδεολογικά πλαίσια ερμηνείας, οι διαστάσεις και οι διασυνδέσεις της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Επισημάνθηκε η ανάγκη ζεύξης του μικρο και μακρο-επιπέδου της κοινωνιολογικής ανάλυσης, καθώς ο αποκλεισμός εξακριβώνεται τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, ενώ διαχέεται και εμφανίζει διασυνδέσεις σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έννοια του αποκλεισμού συνδέθηκε στο θεωρητικό και αναλυτικό της επίπεδο με προγενέστερες έννοιες που έχουν αξιοποιηθεί στον τομέα της αποστέρησης, όπως η φτώχεια, η ανεργία, το περιθώριο, τα ελλιπή κοινωνικά δικαιώματα κ.ά., επιχειρώντας να λειτουργήσει ως ένα ενοποιητικό

αναλυτικό πλαίσιο. Ιδιαίτερη εστίαση δόθηκε στην ανάδειξη του ρόλου των κοινωνικών δικτύων, των προτύπων συμπεριφοράς, των αξιών και των κυρώσεων, των δομικών χαρακτηριστικών κάθε κοινωνίας, των ζητημάτων ιδεολογίας, ταυτότητας και επικοινωνίας, των κοινωνικών προτύπων αναπαράστασης, καθώς και των διανεμητικών (ως προς τη δυνατότητα πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες) όσο και σχεσιακών πτυχών της αποστέρησης, λόγω της ανισότιμης κοινωνικής συμμετοχής, της έλλειψης κοινωνικής ενσωμάτωσης και των ασύμμετρων σχέσεων ισχύος. Τέλος, αναδείχθηκε ως εξόχως σημαντική η επικέντρωση της μελέτης για την αποστέρηση στις δυναμικές διεργασίες των παραγόντων που επενεργούν σε κάθε περίπτωση αποκλεισμού και στο σχετικό τους χαρακτήρα ως προς τα τοπικά και χρονικά χαρακτηριστικά, στη σημασία της δράσης και των φορέων της δράσης, που αντιμετωπίζονται ως ενεργά κοινωνικά υποκείμενα με επίγνωση, συνείδηση και δυνητικά ικανά για μετασχηματιστική δράση⁵⁵³ και όχι ως παθητικοί αποδέκτες των επιρροών και των εξαναγκασμών των αντικειμενοποιημένων στοιχείων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Τα προαναφερθέντα στοιχεία συνθέτουν το θεωρητικό παράδειγμα προς το οποίο αναφέρεται και ανατείνει η παρούσα διατριβή και αποτυπώνουν τις διαστάσεις της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας, κατευθύνοντας παράλληλα την έρευνα στη διερεύνηση των πιθανών συσχετίσεών τους. Ο ερευνητικός σχεδιασμός, στη συνέχεια, απαιτεί ένα εννοιακό σύστημα που συνδέει τη θεωρία με την πράξη και εξασφαλίζει τον εξορθολογισμό της σχέσης μεταξύ θεωρητικού παραδείγματος και κοινωνικής πραγματικότητας. Τη λειτουργία αυτή την υπηρετεί η επιλεγόμενη θεωρία της δομοποίησης, η οποία αποτελεί το έσχατο όριο μεταξύ θεωρίας και πράξης καθώς και τον κεντρικό διαμεσολαβητή μεταξύ των δύο επιπέδων της πραγματικότητας, δηλαδή του μακρο-επιπέδου που αναφέρεται στη μελέτη της κοινωνίας ως *όλου* καθώς και του μικρο-επιπέδου που μελετά τις ποικίλες λεπτομέρειες των καθημερινών κοινωνικών πρακτικών.

Το επιλεχθέν θεωρητικό πλαίσιο υποδεικνύει έμμεσα και τον ερευνητικό μεθοδολογικό σχεδιασμό. Προκειμένου να επιτευχθεί η ζεύξη του θεωρητικού πλαισίου της διατριβής με τη μελέτη της εμπειρικής πραγματικότητας, απαιτείται η ερευνητική μεθοδολογία να διαπνέεται ή να αντανakλά τουλάχιστον τις θεωρητικές παραδοχές της μελέτης. Οι προσεγγίσεις του ζητήματος αποκλεισμός/ένταξη της ομάδας των Τσιγγάνων, που επισημάνθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο, έδειξαν τα διαρθρωτικά προβλήματα που συνόδευσαν την εξελικτική μετάβασή τους από τη θεσμική περιθωριοποίηση του καθεστώτος των ανιθαγενών, στο σύγχρονο καθεστώς των κοινωνικά αποκλεισμένων. Η ανάδειξη του ρόλου της δράσης και των φορέων δράσης τόσο σε ατομικό όσο και σε

⁵⁵³ Πρβλ. την προσέγγιση της ικανότητας του Sen στην ενότητα 1.3-*Σύγχρονες προσεγγίσεις και χρήσεις του όρου*.

συλλογικό επίπεδο, είτε αυτή προέρχεται από τους Τσιγγάνους ως μειονεκτούσα κοινωνική ομάδα είτε από την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα των μη-Τσιγγάνων, ως συνέργεια ή εμπόδιο στις διεργασίες ένταξης/αποκλεισμού, εγείρει θεωρητικά ερωτήματα ως προς τη σχέση δράσης και δομής. Ως αποτέλεσμα αυτού, ο διχασμός σχετικά με την κυριαρχία δομής-δράσης δύναται να μεταπέσει στο συμπληρωματικό του ερώτημα περί *κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης*⁵⁵⁴ Εκκινώντας λοιπόν από τη διχοτομία του Lockwood,⁵⁵⁵ την οποία ωστόσο πρέπει να προσεγγίζουμε υπό αυστηρά αναλυτικούς όρους, η διάκριση αυτή αναδεικνύεται ως ένα στοιχείο που διαμορφώνει την ερευνητική οπτική, ανάλογα με τη θέση που λαμβάνει ο ερευνητής για τις κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής αλλαγής. Η προοπτική της συστημικής ενσωμάτωσης αναλύει τις κοινωνικές διεργασίες από μια «αντικειμενική», εξωτερική σκοπιά, εξετάζοντας τις συμβατότητες/ασυμβατότητες μεταξύ των μερών του κοινωνικού συστήματος που αντιμετωπίζονται ως θεσμοθετημένες συγκροτήσεις με διαφοροποιημένα επίπεδα ανθεκτικότητας/πλαστικότητας, ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση αναφέρεται στις συνεργατικές/συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ των φορέων της δράσης (Mouzelis, 1997, σσ. 113-114). Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του ίδιου του Giddens (1984) η συστημική ενσωμάτωση αναφέρεται σε «αμοιβαιότητα μεταξύ φορέων δράσης ή συλλογικοτήτων στο συνεχές του χρόνου και του χώρου, έξω από συνθήκες συμπαρουσίας» ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση αναφέρεται σε «αμοιβαιότητα πρακτικών μεταξύ των φορέων της δράσης σε συνθήκες συμπαρουσίας, που εκλαμβάνονται είτε ως συνέχειες είτε ως διακοπές συναντήσεων» (σσ. 376-377).

Η διάκριση αυτή, όπως προαναφέρθηκε, είναι αυστηρά αναλυτική, δεδομένου πως δεν είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε τις κοινωνικές από τις συστημικές πτυχές ενσωμάτωσης των κοινωνικών διευθετήσεων (Μουζέλης, 2000, σ. 143). Άλλωστε, στο πλαίσιο της δυαδικότητας της δομής η ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας επιβάλλεται να περιλαμβάνει τόσο το επίπεδο των θεσμών όσο και των φορέων της δράσης. Για μεθοδολογικούς όμως, και μόνο, λόγους κατά την ανάλυση των κοινωνικών διευθετήσεων είναι δυνατόν, πάντα κατά τον Giddens, να επιλεγεί η μια από τις δυο προσεγγί-

⁵⁵⁴ Μολονότι το ζήτημα δομής-δράσης σχετίζεται ασφαλώς με τη διάκριση του Lockwood περί κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης, εντούτοις δεν συνιστούν ταυτόσημες έννοιες. Κατά τον Perkmann (1998, σ. 493) η παράδοξη σχέση μεταξύ δομής και δράσης βρίσκεται στη ρίζα ενός θεωρητικού προβλήματος, ενώ η διάκριση κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης είναι μάλλον ένα θεωρητικό εργαλείο, επιτρέποντας μια επιλεκτική προοπτική θεώρησης της κοινωνικής πραγματικότητας.

⁵⁵⁵ Η διάκριση μεταξύ κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης εισήχθη από το Lockwood και αποτέλεσε ένα αναλυτικό εργαλείο στην προσπάθεια διερεύνησης των παραγόντων που οδηγούν στον κοινωνικό μετασχηματισμό ή στη συστημική αναπαραγωγή, μέσα από την αξιοποίηση στοιχείων της κοινωνιολογικής θεωρίας του Parsons και του Marx. Ο δυϊσμός φορέας/δομή που περιλάμβανε η θεωρία του Lockwood αποτέλεσε αντικείμενο κοινωνιολογικού προβληματισμού και προκάλεσε τη δημιουργική αντιπαράθεση θέσεων στην προσπάθεια να παρασχεθεί μια εναλλακτική λύση που να αντιμετωπίζει επαρκώς το θέμα των σχέσεων δομής και δράσης. Ενδεικτικά αυτής της συζήτησης είναι τα κείμενα των Archer (1996), Domingues (2000), Healy (1998), Mouzelis (1997) και Perkmann (1998).

σεις, θέτοντας ταυτόχρονα σε «μεθοδολογική παρενθετοποίηση» (methodological bracketing) την άλλη, αποκλειστικά και μόνο στο επίπεδο της ανάλυσης και με μόνη ουσιαστική διαφοροποίηση την έμφαση που κάθε φορά αποδίδει ο ερευνητής στη μια ή την άλλη προσέγγιση.⁵⁵⁶ Σύμφωνα λοιπόν με τα λόγια του ίδιου:

Σύμφωνα με τη θεωρία της δομοποίησης, δυο τύποι «μεθοδολογικής παρένθεσης» είναι δυνατοί στην κοινωνιολογική έρευνα. Στη θεσμική ανάλυση μεταχειριζόμαστε τις δομικές ιδιότητες ως χρονικά αναπαραγόμενα χαρακτηριστικά των κοινωνικών συστημάτων. Στην ανάλυση της στρατηγικής συμπεριφοράς η εστίαση έγκειται στους τρόπους με τους οποίους οι φορείς της δράσης αντλούν από τις δομικές ιδιότητες για τη σύσταση των κοινωνικών σχέσεων. (1984, σ. 288)

Η επιλεγθείσα προσέγγιση στα πλαίσια της διατριβής αυτής είναι δυναμική και αναφέρεται στο εύρος κατά το οποίο οι φορείς της δράσης μπορούν να επηρεάσουν το πλαίσιο των διεργασιών ένταξης/αποκλεισμού τους. Κατά συνέπεια, η ανάλυση εστιάζεται στο επίπεδο της στρατηγικής συμπεριφοράς, δηλαδή στις συγκεκριμένες δραστηριότητες των Τσιγγάνων ως φορέων δράσης, και ιδιαίτερα στη διερεύνηση των τρόπων εκείνων σύμφωνα με τους οποίους αξιοποιούν τις δομικές ιδιότητες για να συστήσουν τις κοινωνικές τους σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτό, η θεσμική ανάλυση τίθεται αναγκαστικά σε «μεθοδολογική παρένθεση», αναγνωρίζοντας, ωστόσο, πως οι θεσμοποιημένες ιδιότητες του κοινωνικού περιβάλλοντος υφίστανται και επηρεάζουν – σε καμιά περίπτωση όμως καθ' ολοκληρίαν – τους φορείς της δράσης. Η προσέγγιση αυτή αξιοποιεί ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο σχετικό με την αλληλεπίδραση των φορέων της δράσης εντός του κοινωνικού συστήματος και του τρόπου που συνιστούν ή επηρεάζουν τις κοινωνικές δομές, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ φορέων δράσης και δομών. Μια τέτοια προσέγγιση απαιτεί την ανάλυση της ικανότητας των φορέων της δράσης για δράση και διάδραση στα περιβάλλοντα και στις συνθήκες που αντιμετωπίζουν, καθώς και την ικανότητά τους να ερμηνεύουν, να αναθεωρούν τις δομές που είναι συνυφασμένες με αυτά τα περιβάλλοντα ως περιοριστικές ή διευκολυντικές προς αυτούς, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν τις σχέσεις τους με τους θεσμούς και τις δομές. Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητη μια θεωρία που να προσδιορίζει το επίπεδο σχέσεων δομής και φορέων δράσης, παρέχοντας έτσι το πλαίσιο κατανόησης για το *αν* και *πώς* οι Τσιγγάνοι ως φορείς της δράσης είναι ικανοί να επηρεάσουν τις κοινωνικές δομές στις οποίες είναι ενσωματωμένοι, ακόμα και στην περίπτωση που τους θεωρούμε ως «λιγότερο ισχυρούς» σε σχέση με άλλους φορείς δράσης ή με τα θεσμικά στοιχεία της δομής.⁵⁵⁷ Αποδεχόμενοι, λοιπόν, καταρχήν τη θέση του Lockwood

⁵⁵⁶ Η Archer (1996, σσ. 689-690) στέκεται επικριτικά ως προς αυτή την επιλεκτική μεθοδολογική προσέγγιση, καθώς θεωρεί πως η *μεθοδολογική παρενθετοποίηση* απλώς αντανάκλα τη *διπρόσωπη* (Janus-faced) φύση της κοινωνίας, αδυνατώντας να διαλευκάνει τις σχέσεις μεταξύ δομής και φορέα δράσης, ενώ ως τελικό αποτέλεσμα επιφέρει τη μεταφορά του δυισμού από το θεωρητικό στο μεθοδολογικό επίπεδο.

⁵⁵⁷ Αναφορικά με τη έμφαση στο ρόλο των μακρο και μικρο-φορέων στη διαμόρφωση του κοινωνικού κόσμου, ο Μουζέλης (2000, σ. 252) σημειώνει πως οι μακρο-φορείς δράσης δεν είναι οι μοναδι-

πως δομή και δράση συνιστούν δυο πτυχές της ίδιας διαδικασίας, η επιλογή της θεωρίας της δομοποίησης εκτιμούμε πως παρέχει το μεθοδολογικό πλαίσιο που συγκεφαλαιώνει τη δομή και τη δράση ως δυαδικότητα, κάτι που επιτρέπει την κατανόηση και των δυο ως συμπληρωματικών και αμοιβαίων στοιχείων.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται μια επισήμανση. Η αφηρημένη εν πολλοίς γλώσσα και ο «ανοιχτός» χαρακτήρας της θεωρίας του Giddens, που δεν αποτελεί ένα ιδιαίτερα συνεκτικό οικοδόμημα (Craib, 2009, σσ. 225, 252) έχει προκαλέσει την κριτική πως είναι ακατάλληλη να αξιοποιηθεί στην εμπειρική έρευνα. Αναγνωρίζοντας τους όποιους περιορισμούς εμπεριέχει κάθε θεωρητική και μεθοδολογική προσπέλαση της κοινωνικής πραγματικότητας, εκτιμούμε πως η θεωρία της δομοποίησης επιτρέπει στον ερευνητή να κατανοήσει τις διεργασίες ένταξης/αποκλεισμού ως γεννώμενες μέσω της διπλής σχέσης δομής και δράσης, εντός της οποίας οι κοινωνικές πρακτικές των Τσιγγάνων αναπαριστούν τη διαχρονική μετουσίωση των στοιχείων της δομής όσο και των στοιχείων της δράσης σε αντικειμενικοποιημένες καταστάσεις. Χωρίς να διεκδικούν την κατίσχυση έναντι οποιασδήποτε ανταγωνιστικής θεωρητικής ή μεθοδολογικής οπτικής, οι έννοιες της θεωρίας της δομοποίησης μπορούν να θεωρηθούν ως «ευαισθητοποιητικοί μηχανισμοί» (sensitizing devices) που δύνανται να κατευθύνουν τη σκέψη ως προς τα ερευνητικά προβλήματα και ως εννοιολογικά εργαλεία να συμβάλλουν στην ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων, μέσω της διερεύνησης της αλληλεπίδρασης μεταξύ της φύσης της ανθρώπινης δράσης και των κοινωνικών θεσμών (Πετμεζίδου, 2000, σ. 17). Υπό αυτή την έννοια, η ύπαρξη της θεωρίας καθίσταται επί της αρχής απαραίτητη, χωρίς ωστόσο να οδηγεί σε έναν μεθοδολογικό μονισμό, ενώ η αξία της θεωρητικής και μεθοδολογικής της εμβέλειας προσδιορίζεται αποκλειστικά από την ικανότητά της για περιγραφή, ανάλυση και ερμηνεία της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας.⁵⁵⁸

κοί παραγωγοί του κοινωνικού κόσμου, παρόλο που συμμετέχουν περισσότερο στη διαμόρφωσή του, σε σχέση με τους μικρο-φορείς, όντες εν τέλει περισσότερο παραγωγοί παρά παράγωγα.

⁵⁵⁸ Όπως κάθε θεωρητική σύλληψη, έτσι και η θεωρία της δομοποίησης έχει δεχθεί κριτικές από διάφορες πλευρές. Άλλωστε, ο χώρος της κοινωνιολογίας είναι πολυ-παραδειγματικός, με μια σειρά διαφορετικών και ανταγωνιστικών θεωρητικών παραδόσεων, η καθεμιά από τις οποίες αξιοποιεί τους δικούς της διακριτούς ορισμούς, μεθόδους και ερευνητική παράδοση. Στον κατακερματισμένο αυτό χώρο υπάρχει πολύς διάλογος αλλά και αντίστοιχη κριτική. Ως εκ τούτου, και για τη θεωρία της δομοποίησης, παρότι και οι ίδιοι οι επικριτές της αναγνωρίζουν πως συνιστά ένα σπουδαίο θεωρητικό εγχείρημα (ίσως μια μετα-θεωρία), υπάρχει σκεπτικισμός και κριτική. Ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία αυτής της κριτικής είναι πως η θεωρία είναι πολύ βολονταριστική και ιδεαλιστική και δεν παρέχει επαρκείς αποδείξεις που να δείχνουν ότι οι φορείς της δράσης είναι ικανοί να αποστασιοποιούνται από τα κατασταλτικά ή περιοριστικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος, ώστε να καταστρώνουν στρατηγικές μετασχηματισμού του (Μουζέλης, 2000, σ. 214). Επίσης υπάρχει η εκτίμηση πως το εννοιολογικό σύμπαν του Giddens πάσχει στο επίπεδο της ποιότητας των ορισμών. Σε πολλές περιπτώσεις παρέχει ένα σύστημα ορισμών συνδεδεμένο με ασαφές κείμενο και διαγράμματα και στην προσπάθειά του να ολοκληρώσει το εννοιολογικό του οικοδόμημα το επιφορτίζει με ακόμη περισσότερους ορισμούς και διακρίσεις (Turner, 1986, σ. 975). Τέτοιο δείγμα είναι π.χ. ο υιοθετούμενος ορισμός για τη δομή, ο οποίος αντί να επιλύει το πρόβλημα της σχέσης δομής/δράσης, μέσω των συνεχών αναφορών το θέτει εκ νέου με έναν πιο ιδιοσυγκρασιακό τρό-

Ο ίδιος ο Giddens (1984, σσ. 281-284) προτάσσει δέκα σημεία τα οποία αντιπροσωπεύουν το επίπεδο συνάρθρωσης της θεωρίας του με τις ανάγκες της κοινωνικής έρευνας, ως ακολούθως:

1. Όλοι οι άνθρωποι είναι εν επιγνώσει φορείς δράσης·
2. Η γνωστικότητα των ανθρώπων οριοθετείται από ασυνείδητες καταστάσεις και από μη-ηθελημένες συνέπειες της δράσης τους·
3. Η μελέτη της καθημερινής ζωής συνιστά αναπόσπαστο μέρος της ανάλυσης του τρόπου αναπαραγωγής των θεσμοθετημένων πρακτικών·
4. Οι συνηθισμένες δραστηριότητες (πρακτικές ρουτίνας) συνιστούν την κύρια έκφραση της δυαδικότητας της δομής·
5. Η μελέτη της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί την μελέτη του πλαισίου εντός του οποίου αυτή συμβαίνει και το οποίο περιλαμβάνει:
 - χωροχρονικά όρια
 - συμπαρουσία των φορέων της δράσης
 - την επίγνωση και την αξιοποίηση αυτών των στοιχείων για τον καθορισμό της ροής της αλληλεπίδρασης·
6. Οι κοινωνικές ταυτότητες (ρόλοι) είναι «δείκτες» (markers) στον εικονικό χωρο-χρόνο της δομής, δηλαδή συνδέονται με κανονιστικά δικαιώματα, υποχρεώσεις και κυρώσεις·
7. Η έννοια του περιορισμού (constraint) δεν είναι μονοσήμαντη στην κοινωνική ανάλυση·
8. Οι δομικές αρχές καθορίζουν συνολικά τους τύπους των κοινωνιών·
9. Η ανάλυση της εξουσίας είναι θεμελιώδες ζήτημα στις κοινωνικές επιστήμες·

πο (Smith P. , 2006, σσ. 226-227). Η ατέρμονη παράθεση των διάφορων κριτικών επί της θεωρίας του Giddens ξεφεύγει επί μακρόν των προθέσεων της διατριβής αυτής, άλλωστε τα βασικά στοιχεία αυτών έχουν εν πολλοίς επισημανθεί σε σχετικά έργα (πρβλ. Bryant & Jary, 1991· Stones, 2005) και συχνά έχουν απαντηθεί από τον ίδιο τον Giddens (πρβλ. Giddens, 1991). Η εξέταση των στοιχείων της κοινωνιολογικής θεωρίας του Giddens καταδεικνύει πως πολλές από τις έννοιές της δεν υπάρχουν για να εφαρμόζονται συστηματικά, αλλά αναπτύσσονται για να εξηγήσουν ορισμένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής αλλαγής (Craib, 2009, σ. 266), υπό την προϋπόθεση πως αξιοποιούνται σε κατάλληλες περιπτώσεις. Άλλωστε, ο ίδιος ο εισηγητής της θεωρίας διατυπώνει πως «η θεωρία της δομοποίησης δεν σκοπεύει να είναι μια θεωρία των πάντων, υπό την έννοια των προωθημένων γενικεύσεων για την κοινωνική πραγματικότητα (...) για το πόσο επιτρέπεται η “ελεύθερη δράση” σε σχέση με τον “κοινωνικό περιορισμό”. Μάλλον είναι μια προσπάθεια εξασφάλισης των εννοιολογικών μέσων για την ανάλυση των συχνά ευαίσθητων και λεπτών συνυφάνσεων της αντανάκλαστικά οργανωμένης δράσης και του θεσμικού περιορισμού» (Giddens, 1991, σ. 204). Η αποδοχή της θεωρίας ως μεθοδολογικού πλαισίου της διατριβής ξεπερνά αξιωματικά τα σημεία της κριτικής, έτσι ώστε το ενδιαφέρον της εμπειρικής έρευνας να επικεντρωθεί αποκλειστικά στο πώς τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν, δομές, συστήματα, θεσμοί, πλευρές της διαντίδρασης κ.λπ. υφίστανται εντός και διαμέσου των κοινωνικών πρακτικών, υπό την έννοια πως όλα αυτά «γίνονται, δεν είναι», άρα η προσπάθειά μας να τα μελετήσουμε και να τα ταξινομήσουμε ενέχει τον κίνδυνο της αντικειμενικοποίησης όλων αυτών, δηλαδή της απώλειας του βασικού πλεονεκτήματος της θεωρίας, που είναι ο τρόπος με τον οποίο παραμένει ανοιχτή στον ανοιχτό χαρακτήρα της πράξης και της ιστορικής αλλαγής (Cohen, 1989, όπ. αναφ. στο Craib, 2009, σ. 266).

10. Οι κοινωνικοί επιστήμονες δεν μπορούν να υιοθετούν μηχανισμούς κοινωνικής οργάνωσης που να ορίζουν τους φορείς της δράσης ως ανάκτους να ενσωματωθούν σε αυτό που κάνουν.

Κατόπιν και τούτων, εκτιμούμε πως έχει σκιαγραφηθεί επαρκώς το μεθοδολογικό εννοιολογικό πλαίσιο και τα εργαλεία της προσέγγισης της δομοποίησης, έτσι ώστε να απομένει να καταδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτά συνδέονται με την διεξαχθείσα έρευνα.

3.2.1 Οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις

Στην αρχή του κεφαλαίου αυτού επισημάνθηκε πως η οντολογική μας θέση προσεγγίζει τις βασικές αρχές της θεωρίας της δομοποίησης. Υιοθετείται καταρχήν η άποψη πως η κοινωνία εμπεριέχει δομές που παράγονται και αναπαράγονται από τους φορείς της δράσης, οι οποίοι με τη σειρά τους επηρεάζονται από αυτές τις δομές. Ως εκ τούτου, θεωρούμε πως και οι Τσιγγάνοι, όπως κάθε φορέας της δράσης, μέσω των υιοθετούμενων κοινωνικών πρακτικών, επηρεάζουν τις δομές και επηρεάζονται από αυτές. Ως φορείς της δράσης θεωρούμε ότι λειτουργούν *εν επιγνώσει*, υπό την έννοια ότι έχουν διαμορφωμένες ιδέες για την κοινωνική πραγματικότητα, τη θέση τους μέσα σε αυτή, τα χαρακτηριστικά και τα αποτελέσματα των πράξεών τους. Οι ιδέες αυτές προκύπτουν από μια γενική θεώρηση της κοινωνικής πραγματικότητας, μια ολική εικόνα για την κοινωνία, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους, η οποία ερμηνεύει τις παρελθούσες κοινωνικές πρακτικές, ενώ παράλληλα τους υποδεικνύει – ίσως και τους επιβάλλει – τις εναλλακτικές παροντικές και πιθανές μελλοντικές κοινωνικές πρακτικές.

Μέσω της αξιοποίησης των επαναλαμβανόμενων κοινωνικών πρακτικών (ρουτινών) στο συγκεκριμένο χωροχρόνο της πόλης της Χαλκίδας, κανονικοποιούνται τόσο τα άμεσα και έμμεσα μέσα διευκόλυνσης της διαντίδρασης, δηλαδή οι πόροι που αξιοποιούν οι Τσιγγάνοι ως φορείς της δράσης, όσο αντίστοιχα και οι τρόποι και οι διαδικασίες που ελέγχουν αυτήν τη δράση, δηλαδή οι κοινωνικοί κανόνες. Σωρευτικά και σε διαγενεακό επίπεδο δημιουργείται ένα απόθεμα γνώσης για το σύνολο των φορέων της δράσης, το οποίο αποτυπώνεται σε αυτούς ως μνημονικό ίχνος που κατευθύνει τις πρακτικές κοινωνικής διαντίδρασης μέσω της επιλογής κάθε φορά των κατάλληλων κοινωνικών πρακτικών. Έτσι, η δομή φαίνεται υπάρχουσα αποκλειστικά ως *εικονική ακολουθία* (virtual order) πραγμάτων κατά τη στιγμή ανάκλησης των ιδιοτήτων της από τους φορείς της δράσης, οι οποίοι καλούνται να επιλέξουν τις κοινωνικές πρακτικές διαντίδρασης. Αποδεχόμενοι πως το παρελθόν είναι τελεσίδικο και πως το μόνο που μπορεί να γίνει για αυτό είναι η αλλαγή των ερμηνευτικών σχημάτων προσπέλασής του, η δράση αναμένεται να προσανατολίζεται αναγκαστικά στο παρόν και στο μέλλον. Εάν οι φορείς της δράσης πειστούν πως δεν μπορούν να πετύχουν τίποτα αξιόλογο στη διαμόρφωση του μέλλοντός τους, τότε παραιτούνται και περιορίζονται στο παρόν, μέχρις

του σημείου εκείνου όπου θεωρούν πως φτάνει το χέρι τους (ή μάλλον το μυαλό τους) με βεβαιότητα. Εάν, αντίθετα, πειστούν πως μπορούν να πετύχουν κάτι στην κατεύθυνση ενός επιθυμητού μέλλοντος, τότε περιορίζουν το παρόν και ενεργούν με σημείο αναφοράς το κοντινό ή μακρινό μέλλον (Λάζος, 1998, σσ. 47-48).

Η οντολογική λοιπόν θέση μας προσεγγίζει τον κριτικό ρεαλισμό, αποδεχόμενη την ύπαρξη μιας κοινωνικής πραγματικότητας σχεσιακής – προσωπικής και κοινωνικής συγχρόνως – που αναδομείται συνεχώς και αποτελεί το διαρκές προϊόν αλλά παράλληλα και το μέσο της υποκινούμενης ανθρώπινης δράσης. Τα στοιχεία της κοινωνικής δομής αναπαράγονται και μεταμορφώνονται από τη δράση, ενώ ταυτόχρονα προϋπάρχουν, επιτρέποντας εν δυνάμει στους φορείς της δράσης να δρουν με νόημα και σκοπιμότητα, (περι)ορίζοντας συνάμα τους τρόπους και το εύρος της δράσης αυτής (Robson C. , 2007, σ. 41). Η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ πραγματικότητας και ανθρώπινης συνείδησης, σύμφωνα με το ρεύμα σκέψης του κριτικού ρεαλισμού, δείχνει τη συνάφεια της θεωρίας της δομοποίησης με το φιλοσοφικό αυτό ρεύμα.

Ο Bhaskar (1998, σ. 41) προβαίνει στη διάκριση όχι μόνο μεταξύ του κόσμου και της εμπειρίας που έχουμε για αυτόν, αλλά και μεταξύ του *αληθινού* (real), του *πραγματικού* (actual) και του *εμπειρικού* (empirical). Ως αληθινό ορίζεται οτιδήποτε υπάρχει, είτε αυτό είναι φυσικό (π.χ. πρώτες ύλες, φυσικά αγαθά κ.λπ.) είτε κοινωνικό (π.χ. γραφειοκρατία), το οποίο έχει χαρακτηριστικά δομής και ισχύος, τέτοια που να του επιτρέπουν να λειτουργεί μετασχηματιστικά προς άλλα φυσικά ή κοινωνικά αντικείμενα ή και να μετασχηματίζεται το ίδιο, υπό την επίδραση των δομών και της ισχύος των αντικειμένων αυτών. Πρόκειται λοιπόν για εν δυνάμει αξιοποιήσιμα αντικείμενα και καταστάσεις. Το πραγματικό αναφέρεται στο τι συμβαίνει *εάν και εφόσον* αυτά τα εν δυνάμει αντικείμενα ενεργοποιηθούν, δηλαδή στο εύρος των αποτελεσμάτων της δράσης, χαρακτηρίζοντας αντικείμενα και καταστάσεις εν ενεργεία. Τέλος, το εμπειρικό αναφέρεται στον τομέα της πρακτικής, περιλαμβάνει τις παρατηρήσιμες οντότητες και τα αποτυπώσιμα και αντικειμενικά (υπό την έννοια πως είναι υπαρκτά) αποτελέσματα και συμπεριφορές και μπορεί να σχετίζεται τόσο με το αληθινό όσο και με το πραγματικό, αφού τα αποτελέσματα υφίστανται ανεξάρτητα αν γνωρίζουμε ή όχι τη φύση ή τη δυναμική των αιτιών που τα προκαλούν.

Στα τρία αυτά επικαλυπτόμενα επίπεδα της πραγματικότητας, αληθινό, πραγματικό, εμπειρικό, αντιστοιχίζονται *μηχανισμοί*, *γεγονότα* και *εμπειρίες*. Η ενεργοποίηση των μηχανισμών προκαλεί γεγονότα τα οποία γίνονται αντιληπτά μέσω των εμπειριών των ατόμων. Τα στοιχεία αυτά είναι διακριτά και ανεξάρτητα μεταξύ τους, υπό την έννοια πως οι δομές και οι μηχανισμοί είναι ανεξάρτητοι από τα αποτελέσματα που προξενούν, ενώ τα τελευταία είναι επίσης διακριτά και ανεξάρτητα από τις εμπειρίες μέσω των οποίων γίνονται αντιληπτά. Το θεμελιακό στοιχείο της στρωματοποιημένης οντο-

λογίας του κριτικού ρεαλισμού του Bhaskar είναι πως αναγνωρίζει την πιθανότητα ύπαρξης ισχύος που μένει αναξιοποίητη, έτσι ώστε η προσπάθεια ερμηνείας αυτού που συμβαίνει ή αυτού που είναι γνωστό πως έχει συμβεί να μην καθορίζει απόλυτα το τι μπορεί να συμβεί ή το τι θα μπορούσε να είχε συμβεί (Sayer, 2000, σ. 12). Έτσι, καθώς τα γεγονότα δεν είναι (προ)καθορισμένα, αλλά βασίζονται σε ενδεχόμενες και μεταβαλλόμενες συνθήκες, η έκβασή τους είναι ανοικτή και μπορεί να εξελιχθεί με πολλές μορφές.

Η οντολογική θέση αυτής της θεώρησης του κριτικού ρεαλισμού μπορεί να συγκεφαλαιωθεί ως εξής: «Τα γεγονότα προκύπτουν από τη λειτουργία μηχανισμών οι οποίοι απορρέουν από τις δομές των αντικειμένων και λαμβάνουν χώρα εντός γεω-ιστορικών πλαισίων» (ό.π., σ. 15). Ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του πλαισίου, ο ίδιος μηχανισμός μπορεί να παράξει διαφορετικά αποτελέσματα, λόγω των χωρο-χρονικών εξαρτήσεών του από άλλους μηχανισμούς και αντικείμενα που διαθέτουν τις δικές τους αιτιώδεις δυνάμεις και μπορούν να πυροδοτήσουν, να περιορίσουν ή να τροποποιήσουν τη δράση του. Με δεδομένη λοιπόν την ποικιλία και την εναλλαγή των πλαισίων της κοινωνικής ζωής, δεν είναι εύκολο να διερευνηθεί η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων, αφού οι αιτίες και οι συνθήκες κάθε κοινωνικής δραστηριότητας τείνουν να εκτείνονται στο χώρο και στο χρόνο και να διατηρούνται στο παρόν κυρίως ως ίχνη μνήμης. «Το τι πράττουν οι δράστες σε μια δεδομένη στιγμή είναι πιθανό να επηρεάζεται από διαθέσεις οι οποίες “ιζηματοποιούνται” σε προγενέστερα στάδια, συχνά σε διαφορετικά μέρη. Υπό αυτήν την έννοια, το παρελθόν και άλλα μέρη (τώρα απόντα) είναι παρόντα εδώ και τώρα» (Stones, 1996, όπ. αναφ. στο Sayer, 2000, σ. 16). Έτσι λοιπόν, η δράση και οι φορείς της δράσης, η έμφαση στις δομικές ιδιότητες, στη σημασία του χωρο-χρονικού πλαισίου και στους μηχανισμούς εξήγησης των κοινωνικών φαινομένων, η γνωστικότητα και η προθετικότητα των φορέων της δράσης, η έννοια της δομής ως εικονική ακολουθία εν δυνάμει πραγμάτων και η σημασία των υλικών και κοινωνικών πόρων αναδεικνύονται ως οι βασικές έννοιες που συνέχουν τη θεωρία της δομοποίησης με τον κριτικό ρεαλισμό.

Η αποδοχή αυτής της οντολογικής θέσης προσανατολίζει το μεθοδολογικό πλαίσιο στη μελέτη της αλληλεπίδρασης μεταξύ του επιπέδου στρατηγικής συμπεριφοράς και του επιπέδου της θεσμικής ανάλυσης, καθώς η ολοκληρωμένη αντίληψη της κατάστασης απαιτεί να αντιληφθούμε με πληρότητα το πώς η ερευνώμενη κατάσταση (οι επιλεγόμενες κοινωνικές πρακτικές) συνέχεται με την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα (θεσμικές διευθετήσεις). Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η μεθοδολογική παρενθετοποίηση του επιπέδου της θεσμικής ανάλυσης μας επιτρέπει να επικεντρώσουμε την έρευνα στο επίπεδο των στρατηγικών προσανατολισμών των φορέων της δράσης, δηλαδή στις κοινωνικές πρακτικές που οι Τσιγγάνοι υιοθετούσαν και υιοθετούν. Αυτή η μεθοδολογική παρενθετοποίηση δεν αποκλείει τη διερεύνηση των

στοιχείων της δομής της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης της Χαλκίδας, εντός της οποίας οι Τσιγγάνοι εντάσσονται, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν ως συμπληρωματική πηγή άντλησης δεδομένων για τη διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Σε επιστημολογικό επίπεδο, η παραδοχή των εν επιγνώσει φορέων της δράσης δεν αναιρεί την ύπαρξη πεπερασμένων ορίων της ανθρώπινης γνωστικότητας, όπως και το ενδεχόμενο των εσφαλμένων ερμηνειών της κοινωνικής πραγματικότητας, κάτι που αφορά τόσο τα μέλη της ερευνώμενης κοινωνικής ομάδας όσο και τον ίδιο τον ερευνητή. Αναγνωρίζοντας όμως ότι τα όρια της ανθρώπινης γνωστικότητας είναι πεπερασμένα, ενδεχομένως δε και εσφαλμένα, καλούμαστε να απαντήσουμε στο βασικό επιστημολογικό ερώτημα που προκύπτει και αφορά την ικανότητα του ερευνητή να κατανοήσει την κοινωνική πραγματικότητα με βάση την προϋπάρχουσα γνώση που έχει αποκτήσει, τόσο μέσω των σπουδών του όσο και μέσω της ενεργού εμπλοκής του σε αυτό που ερευνά. Είναι λοιπόν επαρκής και κατάλληλη η γνώση του ερευνητή για να αποτυπώσει την ερευνώμενη κατάσταση, τουλάχιστον σε επίπεδο επαρκέστερο αυτού που οι ερευνώμενοι κοινωνικοί δρώντες επιτυγχάνουν; Και εφόσον αυτό ισχύει, ποια θα είναι η μακρο-θεωρία που θα αποσαφηνίσει την οπτική γωνία προσπέλασης της ερευνητικής πραγματικότητας; Θα είναι μια *ισχυρά δομημένη* (concept-driven) εννοιολογική προσέγγιση που θέτει στο περιθώριο τα ερμηνευτικά σχήματα των φορέων της δράσης ή αντίθετα μια προσέγγιση που καθοδηγείται από τα εμπειρικά δεδομένα της έρευνας, απελευθερώνοντας τον ερευνητή από *a priori* δεδομένα και υποθέσεις που έχει δομήσει πριν την επαφή του με το ερευνητικό πεδίο;

Αυτός ο δυισμός στην επιστημολογική προσέγγιση φρονούμε πως μπορεί να ξεπεραστεί μέσω αποδοχής της δυνατότητας διαλόγου μεταξύ εμπειρικών δεδομένων και προϋπαρχουσών θεωρητικών εννοιολογήσεων.⁵⁵⁹ Πρόκειται ουσιαστικά για το συμφυρμό δύο επιπέδων ανάλυσης, της *κατασκευής του κοινωνικού* και της *κατασκευής του κοινωνιολογικού* καθώς και δύο πλαισίων σημασίας αντίστοιχα, αυτού των καθημερινών κοινωνικών δρώντων και του τρόπου με τον οποίο νοηματοδοτούν τη ζωή και τη δράση τους και του πλαισίου του ερευνητή, που ως «ειδικός» κατέρχεται στο ερευνητικό πεδίο, επιδιώκοντας να περιγράψει το πλαίσιο των νοημάτων βάσει των οποίων οι κοινωνικοί δρώντες καθορίζουν τη συμπεριφορά τους, να ερμηνεύσει δηλαδή δευτερογενώς έναν ήδη ερμηνευμένο και από τα κοινωνικά υποκείμενα βιωμένο κόσμο, ενώ την ίδια στιγμή ο ίδιος, ως κοινωνικό αλλά και θεωρητικό υποκείμενο, αξιοποιεί διαφορετικά πλαίσια νοημάτων και διαφορετική γλώσσα (μεταγλώσσα), ενώ ο αναστοχασμός του «πάνω στον κοινωνικό κόσμο συνήθως καταλήγει στην τροποποίηση του κόσμου

⁵⁵⁹ Ο Mishler (1996, σ. 52) θεωρεί πως η κοινωνική έρευνα σπάνια καθοδηγείται άμεσα από τη θεωρία, αλλά αξιοποιεί τα ερευνητικά ευρήματα για να αποσαφηνίσει τις κατάλληλες θεωρητικές ιδέες. Υπό αυτήν την έννοια, ο διάλογος μεταξύ θεωρητικής σύλληψης και εμπειρικής αποτύπωσης είναι επιβεβλημένος.

αυτού» (Ritzer, 2012, σ. 572). Εκτιμούμε, λοιπόν, πως οι υποκειμενικές αναπαραστάσεις του κόσμου, όπως αυτές προκύπτουν στο επίπεδο της κατανόησης που δομούν οι ερευνώμενοι φορείς της δράσης καθώς και οι προσπάθειες εξήγησης των κοινωνικών πρακτικών που αυτοί επιλέγουν, με σκοπό την αποκάλυψη εκ μέρους του ερευνητή των μηχανισμών και των αιτιακών πλαισίων που οδηγούν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, θεωρήσεις και ερμηνείες, είναι εφικτό (και αναγκαίο) να συμβαδίζουν σε μια διαλεκτική αντίληψη που αποδέχεται εν μέρει την πολλαπλότητα των ερμηνειών και των νοημάτων, απορρίπτοντας ωστόσο τη σχετικιστική θέση περί ίσης αξίας όλων των ερμηνειών, ενώ ταυτόχρονα απορρίπτει το δόγμα της μιας ή απόλυτης αλήθειας, αναγνωρίζοντας *μερικές αλήθειες* που αποκαλύπτουν η εξηγούν δομές, αιτιακές σχέσεις και διαδικασίες της κοινωνικής πραγματικότητας (Ιωσηφίδης, 2004).

Η *διπλή ερμηνευτική* της κοινωνιολογικής θεωρίας του Giddens φρονούμε πως καλύπτει το πλαίσιο των επιστημολογικών παραδοχών μας, προσδιορίζοντας το επίπεδο των σχέσεων μεταξύ ερευνητή και ερευνητικού αντικειμένου. Ο Giddens (1984, σσ. xxxi- xxxii) θεωρεί πως ο κοινωνικός ερευνητής, καθώς κατέρχεται στο ερευνητικό πεδίο,⁵⁶⁰ βρίσκεται σε αμοιβαία ερμηνευτική αλληλεπίδραση με την κοινωνική πραγματικότητα που ερευνά, μέσω ενός «λογικού δεσμού» (logical tie) που αναπτύσσεται μεταξύ της γλώσσας των καθημερινών φορέων της δράσης (lay actors) και της τεχνικής ορολογίας (μεταγλώσσας) των κοινωνικών επιστημών. Αυτές οι δυο γλώσσες συνιστούν διαφορετικά πλαίσια σημασίας. Από τη μια η καθημερινή γλώσσα των φορέων της δράσης, μέσω της οποίας αυτοί νοηματοδοτούν τις κοινωνικές πρακτικές τους, και από την άλλη η γλώσσα που αξιοποιεί ο ερευνητής για να αναλύσει και να ερμηνεύσει αυτές τις κοινωνικές πρακτικές, κάτι που από μόνο του συνιστά ερμηνευτική κατηγορία, απαιτώντας και αυτό μια άλλη προσπάθεια για ερμηνεία (ό.π., σ. 284). Μεταξύ των δυο αυτών γλωσσών υπάρχει ένα πλαίσιο διατομής των νοημάτων,⁵⁶¹ με την επιστημονική γνώση να έρχεται να ολοκληρώνει τη μερική και περιορισμένη αντίληψη που έχουν οι φορείς της δράσης για τις δομές στις οποίες είναι ενσωματωμένοι. Ο λογικός δεσμός

⁵⁶⁰ Η κάθοδος του ερευνητή στο ερευνητικό πεδίο αφορά αποκλειστικά τη διαδικασία μετάβασης από τη θεωρία (την επιστημονική πραγματικότητα) στην πράξη (την κοινωνική πραγματικότητα ως ερευνητικό αντικείμενο). Ως εκ τούτου, συνιστά αποκλειστικά θεωρητικό-μεθοδολογικό πρόβλημα, απαλλαγμένη από κάθε έννοια ενδεχόμενης ανωτερότητας του κοινωνικού ερευνητή ως επιστήμονα σε σχέση με τα ιστορικά πρόσωπα και τις κοινωνικές πρακτικές που τον ενδιαφέρει να μελετήσει στο ερευνητικό πεδίο (Λάζος, 1998, σ. 83).

⁵⁶¹ Ο κοινωνικός επιστήμονας λειτουργεί σε ένα διπλό ερμηνευτικό πλαίσιο, μετέχοντας τόσο στο πλαίσιο της δικής του επιστημονικής κοινότητας όσο και αυτών τους οποίους μελετά. Μεταξύ των πλαισίων αυτών αναπτύσσεται μια αμφίδρομη κίνηση, μια «σύντηξη των οριζόντων» μεταξύ ακροατή και ομιλητή, ερευνητή και ερευνώμενου (Sayer, 2000, σ. 17). Για το λόγο αυτό, φρονούμε πως απαιτείται μια μερική τουλάχιστον μετατόπιση επιστημολογικού χαρακτήρα ως προς τη θεώρηση της σχέσης κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικών φαινομένων, όπου αντί να εξετάζεται από τον ερευνητή το κοινωνικό φαινόμενο του αποκλεισμού/ένταξης των Τσιγγάνων αυστηρά με όρους υποκειμένου (ερευνητής)-αντικειμένου (ερευνώμενοι), διευρύνεται η οπτική θεώρηση, εξετάζοντας σχέσεις υποκειμένου-υποκειμένου, σύμφωνα με τη διπλή ερμηνευτική της κοινωνιολογικής θεωρίας του Giddens.

μεταξύ των δυο αυτών γλωσσών δεν επηρεάζεται τόσο από την ικανότητα των φορέων της δράσης να κατανοήσουν τις έννοιες που χρησιμοποιεί ο ερευνητής, όσο κυρίως από την ικανότητα του ερευνητή να κατανοήσει με ακρίβεια τις έννοιες προς τις οποίες η δράση των φορέων προσανατολίζεται (Giddens, 1982, σ. 13). Υπό αυτήν την έννοια, πεποίθησή μας είναι πως η ενδεδειγμένη διερεύνηση, εκ μέρους του ερευνητή, των ερμηνειών που οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι υιοθετούν, σε συνδυασμό με την ανάλυση του πλαισίου εντός του οποίου αυτές εμφανίζονται, παρέχουν ένα επαρκές πλαίσιο κατανόησης της πραγματικότητας όσο και σύλληψης σημαντικών πτυχών αυτής, που για τους ίδιους τους ερευνώμενους μπορεί να περνούν απαρατήρητες ή να θεωρούνται ως δεδομένες.

Αυτή η τελευταία παρατήρηση αναδεικνύει ένα ακόμη επιστημολογικό ζήτημα. Όπως προαναφέρθηκε, η παραδοχή των εν επιγνώσει φορέων της δράσης δεν αναιρεί την ύπαρξη πεπερασμένων ορίων της ανθρώπινης γνωστικότητας, όπως και το ενδεχόμενο των εσφαλμένων ερμηνειών της κοινωνικής πραγματικότητας. Επιπροσθέτως αυτών, πρέπει να αναγνωρίσουμε πως οι θέσεις ή οι δηλώσεις των φορέων της δράσης παράγονται μέσα από τη διαλεκτική τους σχέση με τους άλλους, εν προκειμένω λαμβάνοντας υπόψη τον πραγματικό ή δυνητικό αποδέκτη των δηλώσεων αυτών. Υπό αυτήν την έννοια, οτιδήποτε καταγράφεται ως ερευνητικό εύρημα σε μια περίπτωση επικοινωνίας μπορεί να είναι διαφοροποιημένο από αυτό που θα προέκυπτε σε μια άλλη περίπτωση και απέναντι σε έναν άλλο πραγματικό ή δυνητικό αποδέκτη. Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες που συλλέγονται μέσω των περιστάσεων επικοινωνίας με τους ερευνώμενους φορείς της δράσης συνιστούν αποσπασματική γνώση. Η αξιοποίησή τους επηρεάζεται από την ερμηνεία ολόκληρου του πλαισίου της κοινωνικής εμπλοκής ερευνητή-ερευνωμένων.

Οι οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές κατευθύνουν, όπως είναι φυσικό, τις μεθοδολογικές επιλογές της έρευνας. Της κατάβασης στο ερευνητικό πεδίο προηγήθηκε η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας για την κοινωνική και εκπαιδευτική ένταξη/αποκλεισμό, τόσο ως διεργασίες που αφορούν μια κοινωνική πραγματικότητα, εν προκειμένω την ελληνική, στο σύνολό της όσο και επιμέρους ομάδες αυτής, όπως είναι οι Τσιγγάνοι. Ο ερευνητικός σχεδιασμός σε αυτήν τη φάση μελέτης γραφείου διαμορφώθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει το διάλογο ανάμεσα σε *a priori* δομημένες έννοιες (κυρίως ως προς το επίπεδο των γενικών παραδειγμάτων, των ειδικών σχολών και των διάφορων προσεγγίσεων) προς τις οποίες σταθήκαμε κριτικά, επιδιώκοντας να δομήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο που κατά την κρίση μας διευκόλυνε την προσέγγιση της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Η αξιοποίηση των ποικίλων ερευνητικών δεδομένων επί του συγκεκριμένου θέματος του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού/ένταξης των Ελλήνων Τσιγγάνων, απεικάσματα μιας πολυποικίλης, πολυεδρικής και πολλαπλώς προσεγγίσιμης κοινωνικής πραγματικότητας, σε συνδυασμό με τις θεμελιακές οντολογικές μας παραδοχές, οδήγησε σε ένα σχήμα οργά-

νωσης του κοινωνικού κόσμου, που από τη μια απηχούσε τις θεωρητικές (οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές) παραδοχές μας και από την άλλη αξιοποιούσε τα εμπειρικά δεδομένα που συλλέγονταν κατά την πρώτη φάση επαφής με το υπό έρευνα πεδίο.

Έτσι λοιπόν, μέσα από μια διαδικασία σύνθεσης αρχών, μεθοδολογιών και κριτηρίων, συστάθηκε το θεωρητικό και μεθοδολογικό εποικοδόμημα προς το οποίο η διατριβή αυτή αναφέρεται και ανατείνει, επιδιώκοντας αυτό να μην αποτελεί μηχανιστική εφαρμογή προκατασκευασμένων συνταγών, ούτε βέβαια και συνονθύλευμα ετερόκλητων στοιχείων. Αποκλείοντας έτσι τόσο το μηδενικό επιστημονικό αλληλοδανεισμό όσο και την άκρατη «αγορά ιδεών» (Wolcock, 1992, όπ. αναφ. στο Λάζος, 1998, σ. 120), η προσπάθεια αυτή αποδείχθηκε κοπιώδης, καθώς ενείχε πάντα τον κίνδυνο ο εκπλεκτισμός θεωρητικών προσεγγίσεων, αρχών και κριτηρίων να μεταπέσει σε έναν εκλεκτικισμό, ιδιαίτερα μετά την επαφή με την ερευνώμενη κοινωνική πραγματικότητα και τις υπαγορεύσεις και απαγορεύσεις που αυτή έθετε στην προσπάθεια προσπέλασής της.⁵⁶² Η ανάγκη συνεχούς αλληλεπίδρασης του ερευνητή με το ερευνητικό αντικείμενο απαιτούσε ευέλικτες και αναδιατάξιμες ερευνητικές λύσεις, που πολλές φορές δεν ήταν δυνατόν να έχουν οριστεί κατά το αρχικό στάδιο του μεθοδολογικού σχεδιασμού, καθώς αυτές καθορίζονταν από τα γινόμενα κάθε φορά αποτελέσματα των ερευνητικών πρακτικών.

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνώμενου πεδίου, τα συμπεράσματα από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και οι οντολογικές και επιστημολογικές προσεγγίσεις αντανακλώνται στη μεθοδολογία της έρευνας. Αρχικά, προσδιορίστηκε και αναλύθηκε εμπειριστατωμένα το θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού και εντός αυτού του πλαισίου θεωρήθηκε το ερευνώμενο πεδίο του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων. Ο ερευνητικός σχεδιασμός διαμορφώθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει το διάλογο μεταξύ των θεωρητικών δεδομένων και των στοιχείων που σταδιακά συλλέγονταν από το ερευνητικό πεδίο. Έτσι, το αρχικό ερευνητικό ερώτημα δομήθηκε κατά έναν ιδιαίτερα ευρύ τρόπο, απηχώντας την οντολογική παραδοχή για την αλληλεπίδραση μεταξύ κοινωνικής δομής και φορέων της δράσης. Εκκινώντας από την παραδοχή πως οι Τσιγγά-

⁵⁶² Υπό αυτή την έννοια, ως υπαγορεύσεις και απαγορεύσεις εννοούμε όλα εκείνα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνητικού πεδίου και της ίδιας της ερευνητικής προσέγγισης που είτε δυσχέραιναν την έρευνα αυτή καθ' αυτή είτε οδηγούσαν σε συχνό επαναπροσδιορισμό της. Τέτοια χαρακτηριστικά π.χ. ήταν η περιορισμένη διεπιστημονική υποστήριξη και η φυσική μοναξιά του ερευνητή, το ζήτημα του ερευνητικού χρόνου στην ποσοτική και ποιοτική του διάσταση, οι δυνητικά διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι, οι δυσκολίες πρόσβασης και αποδοχής του ερευνητή στον υπό έρευνα κοινωνικό χώρο καθώς και η ίδια η προσπάθεια ιστορικής ένταξης της έρευνας, ιδιαίτερα σε μια κοινωνική συγκυρία, όπως αυτή των ετών 2009- 2014, όπου τόσο η ευρύτερη ελληνική κοινωνία ως πλαίσιο όσο και η ερευνώμενη κοινωνική πραγματικότητα των Τσιγγάνων της Χαλκίδας μεταβάλλονταν ραγδαία, εν μέσω της ερευνητικής προσπάθειας. Τα στοιχεία αυτά αναλύονται στο σχετικό κεφάλαιο για τις δυσκολίες της έρευνας.

νοι αποτελούν φορείς δράσης με γνωστική ικανότητα και προθετικότητα, αναζητήθηκαν οι κοινωνικές πρακτικές που αυτοί επέλεξαν και επιλέγουν διαχρονικά ως βασικό στοιχείο συγκρότησης της κοινωνικής τους ζωής, με σκοπό τη διακρίβωση των συσχετίσεων και των διαδρομών κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Για το σκοπό αυτό, και σε συμφωνία με τα καθοριζόμενα από τη θεωρία της δομοποίησης σχετικά με την αλληλεπίδραση μεταξύ του επιπέδου της θεσμικής ανάλυσης και του επιπέδου στρατηγικής συμπεριφοράς, το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα προσεγγίστηκε από δυο όψεις. Από τη μια, αναλύθηκαν τα δομικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής/εκπαιδευτικής ένταξης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα όσο και τα ειδικότερα που αφορούν στο κοινωνικό πεδίο που διαμορφώνεται στην πόλη της Χαλκίδας. Από την άλλη, διερευνήθηκαν οι εμπειρίες και τα νοήματα που δομούν οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι, αλληλεπιδρώντας με το δοσμένο πλαίσιο. Ως αποτέλεσμα αυτών, η διατριβή συντίθεται κατά ένα μέρος από τη *μελέτη γραφείου* (ανάλυση του πλαισίου ένταξης των Τσιγγάνων στην ελληνική κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, ανάλυση των ιδιαίτερων δομικών χαρακτηριστικών της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης της Χαλκίδας κ.λπ.) και κατά το άλλο τμήμα αυτής από τη *μελέτη πεδίου*. Η μελέτη πεδίου εστιάζεται στη διερεύνηση των εμπειριών των φορέων της δράσης οι οποίοι, αξιοποιώντας τους κανόνες και τους πόρους που συνθέτουν τις δομικές ιδιότητες του κοινωνικού συστήματος εντός του οποίου δραστηριοποιούνται, παράγουν, αναπαράγουν και μετασχηματίζουν το ίδιο το σύστημα.

Κατά την έρευνα πεδίου αξιοποιήθηκαν ποιοτικές μέθοδοι – ηιδομημένες συνεντεύξεις, άτυπες συζητήσεις, συμμετοχική παρατήρηση, τεχνικές της αφηγηματικής έρευνας, συζητήσεις με ειδικούς, καθώς και δευτερογενές υλικό, κυρίως από τον τοπικό τύπο που αποτύπωνε διαχρονικά τη σχέση των Τσιγγάνων με τη περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα της πόλης της Χαλκίδας. Το εύρος αυτής της προσέγγισης έφερε σε επαφή την ερευνητική διαδικασία με μια ποικιλία κοινωνικών παραγόντων, φορέων δράσης, τις εμπειρίες και τις εννοιολογήσεις τους.

3.2.2 Αξιοποίηση των μεθοδολογικών εργαλείων της δομοποίησης στη διερεύνηση του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου

Το εννοιολογικό πλαίσιο της θεωρίας της δομοποίησης, όπως αυτό παρουσιάστηκε στις ενότητες που προηγήθηκαν, σε συνάρθρωση με τις οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές επιλογές που υιοθετήσαμε, μάς οδήγησε στη σχηματοποίηση του ερευνητικού μας αναπτύγματος ως ακολούθως.

3.2.2.1 Οι φορείς δράσης

Αφετηρία και αντικείμενο της ερευνητικής μας προσπάθειας είναι οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της πόλης της Χαλκίδας, οι οποίοι λογίζονται ως φορείς δράσης. Η βασική προϋπόθεση που θέτει η θεωρία της δομοποίησης για να χαρακτηριστεί κάποιος ως φορέας δράσης είναι η *γνωσιμότητα*, τεκμήριο που πληρούται για όλα τα ανθρώπινα και έλλογα όντα που αναπτύσσονται ως ελεύθερα κοινωνικοπολιτικά υποκείμενα και έχουν επίγνωση της κοινωνικής πραγματικότητας και της θέσης τους μέσα σε αυτήν. Η μακρο-θεώρηση του τρόπου σύμφωνα με τον οποίο οι Έλληνες Τσιγγάνοι εντάχθηκαν διαχρονικά στις διεργασίες συγκρότησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, και ιδιαίτερα των οικονομικών λειτουργιών αυτού, αποδεικνύει κατ' ελάχιστο την ικανότητα να αναγνωρίζουν τα όρια και τα διάκενα, τα ανοργάνωτα, άτυπα, παράτυπα ή και παράνομα τμήματα των καθιερωμένων λειτουργιών (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 91) και να οριοθετούν τη θέση τους εντός αυτών, ενίοτε με ικανοποιητικό τρόπο. Κατ' αντιστοιχία με αυτήν τη μακρο-θεώρηση, και στο μικρο-επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας, οι Τσιγγάνοι που ιστορικά ζουν εκεί έχουν ενταχθεί κατ' ανάλογο τρόπο στα όρια και τα περιθώρια του τοπικού κοινωνικού σχηματισμού. Αναγνωρίζοντας λοιπόν σε αυτούς κίνητρα, προθέσεις, γνώση, ικανότητα για δράση καθώς και ικανότητα εξορθολογισμού και στοχαστικού ελέγχου της δράσης αυτής, που οδηγεί ορισμένους εξ αυτών να δρουν διαφοροποιημένα και να επιτυγχάνουν διακριτά αποτελέσματα στις επιμέρους διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης, οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας μπορούν να εννοιολογηθούν ως φορείς δράσης.

Από τη στιγμή που οι Τσιγγάνοι αναγνωρίζονται ως φορείς δράσης, και πριν την εννοιολόγηση της δράσης αυτής καθ' αυτής, απαιτείται η διευκρίνιση του αν αναφερόμαστε σε μικρο ή μακρο-φορείς δράσης. Ο προσδιορισμός των φορέων δράσης στο μακρο-επίπεδο απαιτεί συλλογικότητες (μακρο-φορείς), οι αποφάσεις των οποίων δύναται να επιφέρουν επιπτώσεις στο εύρος του χώρου και του χρόνου,⁵⁶³ είτε μεμονωμένα άτομα (μεγα-φορείς) που η πολιτική, οικονομική, κοινωνική κ.λπ. θέση τους συντελεί στη βαρύτητα των αποτελεσμάτων των αποφάσεών τους. Η ανασκόπηση της πολιτικής κατάστασης των Ελλήνων Τσιγγάνων που προηγήθηκε έδειξε τη θραυσματική και οργανωσιακά ανεπαρκή προσπάθεια ανάδειξης τσιγγάνικων συλλογικοτήτων που θα μπορούσαν να αναδειχθούν σε ομάδες συμφερόντων, επιδιώκοντας τον επηρεασμό των αποφάσεων της κεντρικής αλλά και των τοπικών εξουσιών. Και βέβαια, δεν καταγράφεται καμιά περίπτωση μεμονωμένου ατόμου από την τσιγγάνικη κοινότητα της Ελλάδας, που η βαρύτητα της θέσης του να μπορεί να το αναδείξει ως μεγα-φορέα της δράσης.⁵⁶⁴

⁵⁶³ Στην περίπτωση αυτή, κατά το Μουζέλη (2000, σσ. 175-176), οι συλλογικότητες λειτουργούν ως «κοινωνός» που προσανατολίζει τη δράση του, επιδιώκοντας τον επηρεασμό του «κοινωνικού όλου».

⁵⁶⁴ Προφανώς η περίπτωση του «βασιλιά των Τσιγγάνων» (βλ. υποσημείωση 359) είναι ανάξια μελέτης. Κατά τη φάση της προ-έρευνας στο πεδίο, υπήρξαν συνομιλητές μας που αναφέρθηκαν στην

Καθώς η ίδια κατάσταση χαρακτηρίζει και την περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας (απουσία συλλογικής εκπροσώπησης και ισχυρών προσώπων), είναι προφανές πως αναφερόμαστε σε μικρο-φορείς δράσης, δηλαδή σε μεμονωμένα άτομα, η δράση των οποίων αναμένεται να αφορά κατεξοχήν τους ίδιους και τις οικογένειές τους και όχι τους μακρο-θεσμικούς χώρους.

3.2.2.2 Η δράση

Οι υπό μελέτη Τσιγγάνοι λοιπόν, ως εμπρόθετοι φορείς δράσης, εμπλέκονται καθημερινά σε *επιδέξια ενεργήματα*, επιδιώκοντας να εδραιώσουν τη θέση τους μέσα στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της πόλης ή και να τη μετασχηματίσουν, εντασσόμενοι στα κατισχύοντα πλαίσια κοινωνικοοικονομικών λειτουργιών ή καλύπτοντας τα ανοργάνωτα, άτυπα ή και παράνομα τμήματα αυτών. Η δράση που αναπτύσσουν, υπό μορφή των ορισμένων κάθε φορά κοινωνικών πρακτικών, καθορίζεται από προθετικότητα, δηλαδή από τη συνειδητή εμπλοκή σε δραστηριότητες ορισμένων πεδίων όσο και την (συνειδητή επίσης) απουσία από άλλα πεδία της κοινωνικής πραγματικότητας.⁵⁶⁵ Κυρίως όμως η δράση αυτή καθορίζεται από τη θέση που κατέχουν στο υπάρχον σύστημα κυριαρχίας και από το επίπεδο πρόσβασής τους σε μέσα και πόρους. Καθώς οι Τσιγγάνοι δρουν και αλληλεπιδρούν στο συγκεκριμένο χωροχρόνο της πόλης της Χαλκίδας, τόσο στις εντός της κοινότητας σχέσεις όσο κυρίως στις σχέσεις τους με την περιβάλλουσα κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, οι κοινωνικές πρακτικές τους σταδιακά κανονικοποιούνται και ως δέσμες διαντιδράσεων συμμετέχουν στη συγκρότηση του κοινωνικού συστήματος της πόλης, στις σταθεροποιημένες χωροχρονικές σχέσεις του οποίου οι ίδιοι εντάσσονται ή «αποκλείονται».⁵⁶⁶ Η συμμετοχή και η δράση τους είναι σημαντική, καθώς ανάλογα με τις κοινωνικές πρακτικές που αναπτύσσουν μπορούν εν δυνάμει να πετύχουν την πολυσχιδή και ενεργή διασύνδεσή τους με την τοπική

περίπτωση του λαϊκού τραγουδιστή Μανώλη Αγγελόπουλου και του σημαντικού ρόλου που πίστευαν πως διαδραμάτιζε για τους Τσιγγάνους της περιοχής του. Οι αναφορές αυτές ενείχαν έντονο το στοιχείο της σύγκρισης της κατάστασης των ιδίων σε αντιδιαστολή με τη σαφώς καλύτερη κατάσταση των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας Αττικής, την οποία εν πολλοίς απέδιδαν στην ικανότητα του συγκεκριμένου προσώπου να επηρεάσει τα πράγματα υπέρ των «δικών του ανθρώπων». Στην κρίση των συνομιλητών μας το συγκεκριμένο πρόσωπο, λόγω της ευρύτατης αναγνώρισής του και εκτός των ορίων της τσιγγάνικης κοινότητας, απηχούσε χαρακτηριστικά mega-φορέα δράσης, καθώς πίστευαν σε αυτόν αποτελέσματα που εκτείνονταν στο εύρος του συνόλου της τσιγγάνικης κοινότητας της περιοχής αυτής. Βέβαια, η ερμηνεία αυτή είναι ανιστορική, καθώς αγνοεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ευνόησαν την οικονομική άνθηση της περιοχής, ενώ τα όποια αποτελέσματα των ενεργειών του γνωστού τραγουδιστή σε καμιά περίπτωση δεν ξεπερνούσαν τα όρια των συγγενικών και άλλων δεσμών της περιοχής και βέβαια επ' ουδενί λόγω δεν συνιστούσαν μακρο-θεσμικές παρεμβάσεις.

⁵⁶⁵ Περίπτωση συνειδητής εμπλοκής στο πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας είναι π.χ. η ένταξή τους στη μισθωτή εργασία, κατά το παρελθόν στις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις της περιοχής όσο και στις μέρες μας ως υπάλληλοι του δήμου Χαλκιδέων. Στον αντίποδα, εντοπίζεται η απουσία τους από χώρους όπως οι οργανώσεις της ΚτΠ ή η αποσπασματική παρουσία τους σε τομείς όπως η εκπαίδευση.

⁵⁶⁶ Καθώς ουδεμία κοινωνική πρακτική δεν μπορεί να γίνει σε *κοινωνικό κενό*, η έννοια του αποκλεισμού λαμβάνει τα χαρακτηριστικά προβληματικής ή ελλιπούς ένταξης ή διασύνδεσης με τα κοινωνικά πράγματα.

κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, ή βέβαια να περιοριστούν σε μια τυπική και φτωχή έως ανύπαρκτη συμπαρουσία.

Η θεωρητική σύλληψη της δομοποίησης επιβάλλει τη μελέτη της δράσης στο εύρος του χώρου και του χρόνου, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η χωροχρονική έκταση των κοινωνικών πρακτικών που μέσω της *επαναληπτικότητάς* τους (routinisation) συμμετέχουν στην παραγωγή και αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής. Ως χωρικό πλαίσιο των διαντιδράσεων επιλέχτηκε ο γεωγραφικός και οικονομικός χώρος της πόλης της Χαλκίδας,⁵⁶⁷ εντός του οποίου οι ατομικές κοινωνικές πρακτικές των Τσιγγάνων της πόλης εκτελούνται σε συνθήκες συμπαρουσίας με τους υπόλοιπους μικρο και μακρο - φορείς δράσης.

Η αμοιβαιότητα των κοινωνικών πρακτικών μεταξύ των φορέων δράσης εκτείνεται στα τρία χρονικά επίπεδα που ορίζει ο Giddens (1984, σσ. xxiv-xxv), τα οποία προσανατολίζουν και τον ερευνητικό μας σχεδιασμό, ως προς τη χρονική περίοδο που εξετάζεται. Έτσι η έρευνά μας εκκινεί από τη μελέτη του *χρόνου της καθημερινής εμπειρίας* (durée of daily life) και των διαντιδράσεων πρόσωπο με πρόσωπο, μέρος των οποίων αποτυπώθηκε μέσω παρατήρησης, τόσο στην προ-έρευνα όσο και στην κυρίως φάση της ερευνητικής διαδικασίας. Η μελέτη των υιοθετούμενων κοινωνικών πρακτικών στο επίπεδο της *πεπερασμένης χρονικότητας* της ατομικής ζωής (life span) επεκτείνει το επίπεδο της χρονικότητας στο ηλικιακό εύρος του βίου των εν ζωή ερευνητικών μας υποκειμένων. Καθώς η έρευνα διευρύνεται στο χώρο, εμπλέκοντας μεγαλύτερο αριθμό ερευνητικών υποκειμένων, επιδιώξή μας είναι η ανάδειξη των κοινωνικών πρακτικών του υπό μελέτη πληθυσμού που μπορούν να θεωρηθούν ως θεσμοποιημένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής, προσεγγίζοντας έτσι λοιπόν το *μακράς διάρκειας θεσμικό χρόνο* (institutional time), ο οποίος για τις ανάγκες της ερευνητικής αυτής μελέτης οριοθετείται από τα μεταπολεμικά χρόνια έως τις μέρες μας.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ Ο ερευνώμενος γεωγραφικός χώρος συνίσταται από τρία επίπεδα: α) Η τσιγγάνικη γειτονιά, όπου το ατομικό στοιχείο συναντά το συλλογικό (τσιγγάνικο) και αναπτύσσονται συνεργατικές ή και συγκρουσιακές σχέσεις στο ενδο-ομαδικό επίπεδο. β) Η συνοικία που περιβάλλει τη γειτονιά, εντός της οποίας οι Τσιγγάνοι φορείς δράσης συναντώνται με τους μη-Τσιγγάνους και το θεσμικό χώρο. γ) Η πόλη στο σύνολό της, όπου οι ατομικές κοινωνικές πρακτικές συναντώνται με τις θεσμοθετημένες συγκροτήσεις. Ο οικονομικός χώρος συνιστά το πεδίο σύζευξης του φυσικού και του κοινωνικού στοιχείου, εκεί όπου η ανθρώπινη κοινωνία αλληλεπιδρά με το δεδομένο φυσικό περιβάλλον, τοποθετούμενος στο επίπεδο της «υποδομής», σύμφωνα με τη μαρξιστική σκέψη. Στην περίπτωση μας είναι ευρύτερος του γεωγραφικού, καθώς περιλαμβάνει περιοχές εκτός του πολεοδομικού συγκροτήματος και των διοικητικών ορίων της πόλης της Χαλκίδας, όπως π.χ. περιοχές με αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην Αρτάκη και το Ληλάντιο, κτηνοτροφικές μονάδες στην Αρτάκη και τα Ψαχνά, βιομηχανικές μονάδες στην Αυλίδα και την Ανθηδόνα. Η διεύρυνση των διοικητικών ορίων του Δήμου Χαλκιδέων, σε εφαρμογή του Προγράμματος Καλλικράτης, συμπεριέλαβε τις περισσότερες από τις παραπάνω περιοχές του οικονομικού χώρου στα όρια του γεωγραφικού. Βέβαια, για το τμήμα του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης που απασχολείται στο γυρολογικό εμπόριο ή ως εργάτες γης ο οικονομικός τους χώρος ξεπερνούσε τα γεωγραφικά όρια της πόλης και του νομού Εύβοιας.

⁵⁶⁸ Η επιλογή της μεταπολεμικής περιόδου ως χρονικής αφετηρίας του ερευνώμενου μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου συνδέεται με τις ευρύτερες διαδικασίες συγκρότησης του σύγχρονου ελληνι-

3.2.2.3 Οι δομικές ιδιότητες του κοινωνικού συστήματος: κανόνες και πόροι

Το κοινωνικό σύστημα της πόλης, το οποίο συγκροτείται από τις δέσμες διαντιδράσεων όλων των φορέων δράσης που δρουν και αλληλεπιδρούν εντός αυτής, εμφανίζει δομικές ιδιότητες, δηλαδή σταθεροποιημένες σχέσεις στο εύρος του χωροχρόνου. Οι σχέσεις αυτές, που συνιστούν ιστορικό δημιούργημα των φορέων δράσης, σύμφωνα με τη θεωρία της δομοποίησης εκφράζονται μέσω των κανόνων που είναι ενσωματωμένοι στο σύστημα διαντίδρασης και των πόρων που διατίθενται. Οι κανόνες και οι πόροι, στοιχεία που προκύπτουν από τη διαντίδραση των φορέων δράσης, αναμένεται να αποτελούν απείκασμα της διαφοροποιημένης ισχύος αυτών. Ως εκ τούτου, κανόνες και πόροι αναμένεται να έχουν διαμορφωθεί αφενός από την επιρροή των μακρο-φορέων δράσης που δρουν σε εθνικό επίπεδο (κυβερνητικοί φορείς, πολιτικά κόμματα, επιχειρηματικές οργανώσεις κ.λπ.), οι αποφάσεις των οποίων έχουν καθολική ισχύ και εκτείνονται ευρύτατα στον εθνικό χώρο και χρόνο, αφετέρου από τους αντίστοιχους μακρο-φορείς που διαμορφώνουν τις τοπικές συνθήκες (π.χ. φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, οργανώσεις της τοπικής ΚτΠ),⁵⁶⁹ ενδεχομένως και από mega-φορείς δράσης που στο εύρος του κοινωνικού συστήματος της πόλης η οικονομική και πολιτική τους ισχύς καθιστά σημαντικές τις αποφάσεις τους.⁵⁷⁰

Ως κανόνες, λοιπόν, μπορούμε να συμπεριλάβουμε, πλέον των γενικών νομικών διατάξεων που ισχύουν καθολικά για το σύνολο των Ελλήνων πολιτών, τις ειδικές νομικές διατάξεις που ως κανονιστικά στοιχεία ρυθμίζουν πτυχές των κοινωνικών πρακτικών και αφορούν μεταξύ άλλων και τους Τσιγγάνους (π.χ. οι νομοθετικές ρυθμίσεις

κού κοινωνικού σχηματισμού και της ανάδειξης της θέσης των Τσιγγάνων εντός αυτού. Επίσης, η προέρευνα στο πεδίο, και ιδιαίτερα στους χώρους πιθανής άντλησης δευτερογενούς υλικού όπως το παράρτημα των Γενικών Αρχείων του Κράτους Εύβοιας και οι βιβλιοθήκες, δεν απέδωσε αξιόλογο υλικό που να μπορούσε να αξιοποιηθεί για τη διεύρυνση του χρονικού αυτού ορίου, οδηγώντας μας στον περιορισμό της άντλησης πληροφοριών από τα εν ζωή μέλη του ερευνώμενου πληθυσμού.

⁵⁶⁹ Η δράση των τοπικών μακρο-φορέων δύναται να λειτουργήσει ως καταλύτης ενίσχυσης ή επιβράδυνσης των μακρο-θεσμικών κανόνων, αναδεικνύομενη κατά περίπτωση σε πόρο (διανεμητικό ή ισχύος). Στην περίπτωση της πόλης της Χαλκίδας, και σε ότι αφορά θέματα στεγαστικής αποκατάστασης μέρους των Τσιγγάνων της πόλης, σοβούσε επί μακρόν αντιπαράθεση μεταξύ της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης και του δήμου Χαλκιδέων. Στην αντιπαράθεση αυτή ενεπλάκη ως μακρο-φορέας δράσης και τοπικός σύλλογος που αντιδρούσε στην εγκατάσταση των Τσιγγάνων σε ορισμένη περιοχή, σε εκτάσεις που οι τελευταίοι κατείχαν νόμιμα. Η αντιπαράθεση λάμβανε τη μορφή ενεργοποίησης υφιστάμενων νομικών κανόνων, εκατέρωθεν των αντιπαρτιθέμενων πλευρών με ταυτόχρονη ενεργοποίηση των διατιθέμενων πόρων. Έτσι π.χ. η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Εύβοιας προέβη στην παροχή και εγκατάσταση λυόμενων οικίσκων για οικογένειες Τσιγγάνων, σε ιδιόκτητες εκτάσεις που αυτοί νόμιμα κατείχαν σε περιοχή εκτός σχεδίου πόλεως, την ίδια στιγμή που η δημοτική αρχή προέβαινε στην καταστροφή αυθαίρετων κτισμάτων ή στην αποξήλωση ή την αποσύνδεση των δικτύων κοινής ωφέλειας (ύδρευση, δημοτικός φωτισμός) στην ίδια περιοχή. Ο τοπικός σύλλογος που αντιτίθετο στην εγκατάσταση των Τσιγγάνων εκπροσωπούσε μη-Τσιγγάνους κατοίκους που σε προγενέστερο χρόνο είχαν δομήσει αυθαίρετα κτίσματα και κατοικούσαν στην εν λόγω περιοχή.

⁵⁷⁰ Π.χ. η επιλογή του ιδιοκτήτη μιας κτηνοτροφικής ή πτηνοτροφικής μονάδας μεγάλου μεγέθους να απασχολήσει Τσιγγάνους μισθωτούς σε αυτήν συνιστά σημαντικό πόρο για την τσιγγάνικη κοινωνία της πόλης και εν δυνάμει αναδεικνύεται σε άτυπο κανόνα που επηρεάζει ευρύτατα το καθεστώς ένταξης της συγκεκριμένης ομάδας στη μισθωτή εργασία.

των ετών 1955, 1968 & 1978 που έδωσαν λύση στο πρόβλημα της ανιθαγένειας, διάφορες νομοθετικές προβλέψεις για την προστασία των ευπαθών ομάδων πληθυσμού) και βέβαια διατάξεις που αφορούν αποκλειστικά αυτούς (π.χ. το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων). Λαμβάνοντας υπόψη τη χωρική διάσταση των κοινωνικών πρακτικών, στους κανόνες συμπεριλαμβάνονται και ρυθμίσεις κανονιστικού τύπου που αφορούν το γεωγραφικό και οικονομικό χώρο της έρευνάς μας, όπως π.χ. αποφάσεις ένταξης περιοχών στο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, διαδικασίες έγκρισης και χορήγησης αδειών μικροπωλητών κ.λπ. Πέραν των τυπικών και σαφώς καθορισμένων κανόνων, στο μακρο-θεσμικό επίπεδο κατά περιόδους ενεργοποιούνται και άτυποι κανόνες όπως π.χ. οι διευκολύνσεις εκ μέρους της δημοτικής αρχής προς τον τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης για την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας.⁵⁷¹ Εκτός του μακρο-θεσμικού χώρου υπάρχουν φυσικά άτυποι κανόνες, ιδιαίτερα εντός των ορίων της τσιγγάνικης κοινότητας, που υπό μορφή *προτύπων* και *κυρώσεων* (Coleman, 1988, σ. S116) ενθαρρύνουν την εκδήλωση επιθυμητών συμπεριφορών και αποθαρρύνουν διαταρακτικές/παραβατικές συμπεριφορές, εξασφαλίζοντας έτσι τη συνοχή της κοινότητας, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται η άσκηση κονφορμιστικών πιέσεων, που στα πλαίσια της οντολογικής ασφάλειας ορίζουν τα συμβατικά μοντέλα κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Giddens, 1984, σ. xxiii).

Σημαντικό στοιχείο στην ανίχνευση των δομικών ιδιοτήτων του συστήματος είναι ο προσδιορισμός των πόρων που υπάρχουν εντός αυτού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ορίζονται με σαφήνεια ως επιμεριστικοί πόροι η κατοχή εκ μέρους των Τσιγγάνων της πόλης ιδιόκτητων οικιών καθώς και ιδιόκτητων εκτάσεων, στοιχεία που εν δυνάμει διευκολύνουν τη διεργασία της κοινωνικής τους ένταξης. Οι πρώτες ύλες και η κοινή αξιοποίηση, στα πλαίσια του συνεκτικού κοινωνικού κεφαλαίου, μέσω παραγωγής και προώθησης των παραγόμενων προϊόντων, μπορούν επίσης να θεωρηθούν ως επιμεριστικοί πόροι. Τέλος, η διαφοροποιημένη κατά περιπτώσεις στάση ορισμένων μακρο-φορέων δράσης (π.χ. αυτοδιοικητικές αρχές) ασκεί μετασχηματιστική επίδραση επί της δράσης άλλων φορέων, δυνάμενη έτσι να θεωρηθεί ως εξουσιαστικός πόρος, ενώ συχνά η δράση αυτή μπορεί να συνδέεται με την ανάδειξη άλλων επιμεριστικών πόρων.⁵⁷²

Κατ' αναλογία με τους κανόνες και πόρους που ενεργοποιούνται στο ευρύτερο πεδίο της κοινωνικοοικονομικής ένταξης, μπορούμε να ορίσουμε τα αντίστοιχα και στο

⁵⁷¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την ερευνώμενη περίπτωση είναι η επί μακρόν μη απαίτηση εκ μέρους της αρμόδιας υπηρεσίας ύδρευσης του δήμου Χαλκιδέων για την πληρωμή των τελών ύδρευσης των οικιών στην γειτονιά Καμάρες, όπου συνιστά σχεδόν αμιγή περιοχή τσιγγάνικης κατοικίας.

⁵⁷² Χαρακτηριστικό αυτής της περίπτωσης είναι το περιστατικό διάθεσης λυόμενων οικίσκων εκ μέρους της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης για τη στέγαση οικογενειών Τσιγγάνων, όπως και η κατ' ουσίαν δωρεάν διάθεση του νερού στις οικίες της γειτονιάς Καμάρες.

πεδίο της εκπαιδευτικής ένταξης, όπως οι γενικές διατάξεις με καθολική ισχύ που αφορούν το συνταγματικό δικαίωμα της δωρεάν εκπαίδευσης και η υποχρεωτικότητα αυτής, ειδικότερες διατάξεις που ρυθμίζουν το πλαίσιο εκπαίδευσης εθνοτικών και κοινωνικών ομάδων, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και οι Τσιγγάνοι (π.χ. το νομοθετικό πλαίσιο για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση), καθώς και διατάξεις και ρυθμίσεις που αφορούν αποκλειστικά αυτούς⁵⁷³ με τους πόρους που κατά περίπτωση συναρτώνται.

Η αλληλένδετη φύση κανόνων και πόρων και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κοινωνικοοικονομικού χώρου της πόλης της Χαλκίδας συντελούν στην ανάδειξη ενός συμπληρωματικού αποθέματος πόρων. Προσδιορίζοντας σε προηγούμενα κεφάλαια τις διεργασίες ένταξης των Τσιγγάνων στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, εντοπίστηκαν ορισμένα στοιχεία τα οποία κατά περίπτωση δυσχέραιναν ή διευκόλυναν την προσπάθεια αυτή. Μεταξύ αυτών, αναφέρθηκε το θέμα της πολιτικής τους κατάστασης, οι αστικοδημοτολογικές εκκρεμότητες, η στεγαστική κατάσταση, τα περιστατικά διώξεων και αποκλεισμών και βέβαια τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της «τσιγγάνικης οικονομίας», κυρίως ως προς την περιορισμένη ένταξή τους στο χώρο της μισθωτής εργασίας. Αντίστοιχα, και στο πεδίο της εκπαιδευτικής ένταξης αναφέρθηκαν στοιχεία όπως η σχολική κινητικότητα, ως αποτέλεσμα της επαγγελματικής κινητικότητας των οικογενειών, οι δυσκολίες πρόσβασης στους εκπαιδευτικούς χώρους, ως αποτέλεσμα χωροθετικών προβλημάτων ή πολιτικών αποκλεισμού και βέβαια το θέμα της γλώσσας και τα συναρτώμενα ζητήματα γλωσσικής χρήσης και ιδεολογίας. Καθώς τα στοιχεία αυτά αναδείχθηκαν κυρίως ως προσκόμματα στις διεργασίες κοινωνικής ένταξης των Τσιγγάνων, η απουσία τους εν προκειμένω από τον κοινωνικοοικονομικό χώρο της πόλης της Χαλκίδας μπορεί να θεωρηθεί ως συμπληρωματικός πόρος. Τα σημαντικότερα από τα στοιχεία που ανέδειξε η προ-έρευνα στο πεδίο και μπορούν να θεωρηθούν ως πόροι είναι τα ακόλουθα.

Πολιτική και αστικοδημοτολογική κατάσταση: Εντοπίστηκαν περιπτώσεις οικογενειών Τσιγγάνων της πόλης με ελληνική ιθαγένεια και δημοτολογική τακτοποίηση πριν από την εφαρμογή των διατάξεων των ετών 1955 και όσων σχετικών ακολούθησαν.

Οικονομική κατάσταση: Εντοπίστηκαν περιπτώσεις Τσιγγάνων εργατών στις πτηνοτροφικές και κτηνοτροφικές μονάδες της περιοχής καθώς και σε άλλες βιομηχανικές μονάδες (π.χ. κλωστοϋφαντουργία). Η ένταξη στη μισθωτή εργασία αφορά επίσης ένα μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης που απασχολείται στις υπηρεσίες του

⁵⁷³ Π.χ. εγκύκλιοι που ορίζουν τους όρους και τις διαδικασίες εγγραφής των Τσιγγάνων μαθητών, υπουργικές αποφάσεις για τη σύσταση οργανικών θέσεων για Τάξεις Υποδοχής ή την καθιέρωση διευκολυντικών μέτρων όπως η κάρτα φοίτησης τσιγγανοπαίδων και βέβαια η εφαρμογή ειδικών προγραμμάτων για την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων σε εθνικό επίπεδο.

δήμου Χαλκιδέων. Επίσης, σημαντικός αριθμός Τσιγγάνων απασχολήθηκαν ως τεχνίτες ή εργάτες σε οικοδομικές δραστηριότητες κατά τις δεκαετίες του 1980 & 1990. Οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις του Αηλαντίου Πεδίου και της πεδιάδας των Μεσσαπίων, όπως και η όμορη περιοχή της Θήβας προσέφεραν επίσης ευκαιρίες απασχόλησης.

Στεγαστική κατάσταση: Η γειτονιά Καμάρες περιλαμβάνει ιδιόκτητες οικίες, εντός του οικιστικού ιστού. Επίσης, στη γειτονιά Αλάτσατα υπάρχουν διάσπαρτες ιδιόκτητες οικίες Τσιγγάνων. Στη συνοικία Έξω Παναγίτσα εντοπίζονται ιδιοκτησίες γης εκτός σχεδίου πόλεως.

Κοινωνική κατάσταση: Η μελέτη δευτερογενών πηγών (π.χ. τοπικού τύπου) δεν κατέγραψε περιστατικά διώξεων και αποκλεισμών εις βάρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης.

Πολιτισμική κατάσταση: Οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας ομιλούν αποκλειστικά την ελληνική, έτσι ώστε η γλώσσα να μην αναδεικνύεται σε εξωτερικό όριο και πεδίο διάκρισης.

Εκπαιδευτική κατάσταση: Το μεγαλύτερο μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης κατοικεί εντός του οικιστικού ιστού με άμεση πρόσβαση στις σχολικές μονάδες. Στη γειτονιά Καμάρες υπάρχει πολυθέσιο σχολείο που αποτελεί το χωροθετικό όριο μεταξύ της τσιγγάνικης γειτονιάς και των υπολοίπων. Η προ-έρευνα δεν ανέδειξε περιστατικά ενεργού αποκλεισμού εις βάρος των Τσιγγάνων μαθητών σε κανένα από τα σχολεία της πόλης. Η ύπαρξη νυχτερινού γυμνασίου κοντά στην περιοχή συγκέντρωσης της πλειοψηφίας του τσιγγάνικου πληθυσμού καθώς και δομών επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης του Ο.Α.Ε.Δ. προσφέρει εν δυνάμει συμπληρωματικές διεξόδους εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Βέβαια, όπως προτείνει η θεωρία της δομοποίησης, η ύπαρξη πόρων από μόνη της δεν αρκεί για την υποστασιοποίησή τους ως μέσων, αλλά απαιτείται η ανθρώπινη δράση, κατ' ουσίαν οι θεμελιωμένες σε σχήματα κοινωνικές πρακτικές των ίδιων των Τσιγγάνων και οι κανόνες που θα ενεργοποιήσουν τους πόρους αυτούς. Απομένει λοιπόν στην έρευνα να καταδείξει το *εμπειρικό* επίπεδο της πραγματικότητας και πόσα και σε ποιο βαθμό από τα παραπάνω εν δυνάμει αξιοποιήσιμα στοιχεία ξεπέρασαν το επίπεδο του *αληθινού* και αναδείχθηκαν ως *πραγματικά* στοιχεία της δομής.⁵⁷⁴

Η σύνδεση θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής μεθοδολογίας ολοκληρώνεται με τον καθορισμό του επιπέδου ανάλυσης της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Υιοθετώντας τη θέση του Giddens περί της δυνατότητας μεθοδολογικής παρενθετοποίησης του επιπέδου της θεσμικής ανάλυσης, η έρευνά μας στρέφεται στη μελέτη

⁵⁷⁴ Για τη διάκριση αληθινού, πραγματικού και εμπειρικού βλ. παραπάνω στην ενότητα 3.2.1-Οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις καθώς και Bhaskar (1998, σ. 41).

της στρατηγικής συμπεριφοράς και εστιάζει «στους τρόπους με τους οποίους οι φορείς της δράσης αντλούν από τις δομικές ιδιότητες για τη σύσταση των κοινωνικών σχέσεων» (1984, σ. 288). Εστιάζοντας στη δράση, δεν αποβάλλουμε τη θεσμική ανάλυση από την έρευνά μας, αλλά την αξιοποιούμε επικουρικά, στο μέτρο που οι μακρο-θεσμικές διευθετήσεις λειτουργούν περιοριστικά ή επιτρεπτικά ως κανόνες και πόροι για τη δράση και τις κοινωνικές πρακτικές των Τσιγγάνων της πόλης.

Τέλος, επανερχόμενοι στα σημεία που ο ίδιος ο Giddens (ό.π., σσ. 281-284) προτείνει ως πεδίο συνάρθρωσης της θεωρίας του με τις ανάγκες της κοινωνικής έρευνας,⁵⁷⁵ εκτιμούμε πως η έρευνά μας εμπίπτει σχεδόν στο σύνολο αυτών, όπως:

- Στα σημεία 1 & 2, καθώς οι κοινωνικές πρακτικές είναι εμπρόθετες και εν επιγνώσει δραστηριότητες εκ μέρους των Τσιγγάνων, ωστόσο μέρος αυτών μπορεί να καθορίζεται από ασυνείδητες καταστάσεις και να επιφέρει μη-ηθελημένα αποτελέσματα.
- Στα σημεία 3 & 4, καθώς η έρευνά μας εστιάζεται στη μελέτη των πρακτικών της καθημερινής ζωής (ρουτινών), οι οποίες επαναλαμβανόμενες αναδεικνύονται σε μέσο και έκβαση της δράσης (δυαδικότητα της δομής).
- Στο σημείο 5, αφού η κατανόηση των κοινωνικών πρακτικών καθίσταται δυνατή, αφού πρώτα έχουμε μελετήσει τις βασικές παραμέτρους του κοινωνικοοικονομικού χώρου της Χαλκίδας, σύμφωνα με το επιλεχθέν κοινωνιολογικό μοντέλο ανάλυσης, και βέβαια αφού έχει διερευνηθεί η έκταση αυτών στο εύρος του χώρου και του χρόνου, προκειμένου να αναδειχθούν τα χωροχρονικά μονοπάτια τα οποία μεταπολεμικά ακολουθούν τα μέλη της κοινότητας στις καθημερινές τους δραστηριότητες. Άλλωστε, επιδίωξή μας είναι η διερεύνηση στο επίπεδο της οικογένειας της διαγενεακής αναπαραγωγής ή του μετασχηματισμού των κοινωνικών πρακτικών, κάτι που θέτει ως προϋπόθεση τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο αυτές απλώνονται στο χρονικό συνεχές.
- Στο σημείο 6, καθώς διερευνάται η τυχόν ύπαρξη ρόλων που μπορούν να αναδείξουν άτομα εντός ή εκτός της κοινότητας σε μεγα-φορείς δράσης.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Βλ παραπάνω στην ενότητα 3.2-Σύνδεση θεωρητικής οπτικής και ερευνητικής μεθοδολογίας.

⁵⁷⁶ Π.χ. ο εργοδότης- ιδιοκτήτης μιας πτηνοτροφικής μονάδας που προσφέρει απασχόληση στον τσιγγάνικο πληθυσμό επιτελεί ένα ρόλο που τον αναδεικνύει ως μεγα-φορέα δράσης. Επιμερίζοντας το κοινωνικό σύστημα της πόλης σε μικρότερα υποσυστήματα, π.χ. της τσιγγάνικης κοινότητας και της τσιγγάνικης οικογένειας μπορούμε επίσης να διερευνήσουμε την τυχόν ύπαρξη διακριτών ρόλων (π.χ. του αρχηγού ή εκπροσώπου της κοινότητας) και τα αποτελέσματα της δράσης αυτών.

- Στο σημείο 7, αφού διερευνώνται οι παράγοντες που, ως κανόνες και πόροι, έχουν επιτρεπτική ή περιοριστική επίδραση στις κοινωνικές πρακτικές των φορέων δράσης.
- Στο σημείο 9, αφού το σύνολο της επιχειρούμενης θεώρησης αποδέχεται πως οι Τσιγγάνοι, ως φορείς δράσης, είναι ενταγμένοι σε ένα πλέγμα άνισων σχέσεων ισχύος και έχουν πρόσβαση σε άνισα κατανομημένους πόρους. Παράλληλα, η ανισοκατανομή ισχύος διερευνάται και εντός των ορίων της τσιγγάνικης κοινότητας.
- Η αναφορά του σημείου 10 συνιστά βασική οντολογική παραδοχή μας, καθώς εξαρχής αποδεχθήκαμε πως η κοινωνική πραγματικότητα δεν υπάρχει ανεξάρτητα από τους φορείς δράσης-κατασκευαστές της. Είναι ευνόητο λοιπόν πως σε κάθε περίπτωση τούς θεωρούμε ικανούς να ενσωματωθούν σε αυτό που κάνουν.⁵⁷⁷

Κατόπιν και τούτων, εκτιμούμε πως έχει παρασχεθεί επαρκώς το πλαίσιο εννοιολογικής διασύνδεσης του θεωρητικού παραδείγματος της διατριβής αυτής (κοινωνικός αποκλεισμός) με την υπό έρευνα κοινωνική πραγματικότητα. Τα βασικά στοιχεία θεωρητικής προσπέλασης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, που δίνουν έμφαση στην ισχύ και την ανισότητα, αναδεικνύουν τη σημασία της χωροχρονικής σχετικότητας, της δράσης και των παραγόντων δράσης, τονίζουν το ρόλο των λειτουργιών και των ικανοτήτων και τη σημασία των προτύπων συμπεριφοράς και των πόρων. Επίσης προσεγγίζουν τον τρόπο διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τη διανεμητική και σχεσιακή διάσταση αυτής και έρχονται σε λειτουργική διασύνδεση με το βασικό εννοιολογικό πλαίσιο της θεωρίας της δομοποίησης, όπου τονίζεται η δράση και ο ρόλος των φορέων της, η σχετικότητα του χωροχρονικού πλαισίου και ο ρόλος κανόνων και πόρων στη διαμόρφωση του κοινωνικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, η θεωρία της δομοποίησης αναδεικνύεται στον κεντρικό διαμεσολαβητή μεταξύ θεωρίας και πράξης, επιτυγχάνοντας αφενός τη ζεύξη του θεωρητικού και εμπειρικού μέρους της διατριβής αυτής, αφετέρου τη διασύνδεση των δύο επιπέδων της ερευνώμενης εμπειρικής πραγματικότητας, δηλαδή του μακρο-επιπέδου του κοινωνικού συστήματος και του μικρο-επιπέδου των καθημερινών κοινωνικών πρακτικών.

3.3 Η ποιοτική προσέγγιση

Η επιλογή της ερευνητικής προσέγγισης καθορίζεται από ποικίλους παράγοντες, σημαντικότεροι των οποίων είναι η φύση του προς μελέτη αντικειμένου και συνακόλουθα ο

⁵⁷⁷ Υπό αυτή την έννοια ο αποκλεισμός λογίζεται περισσότερο ως κατάσταση και διεργασία *δυσμενούς ενσωμάτωσης* [βλ. υποσημείωση 91 και Hickey & du Toit (2007)], ή *κοινωνικής απομόνωσης* (Barry, 1998, σ. 4 · 2002, σ. 15). Οποιαδήποτε από τις περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, έχει ως αναγκαία συνθήκη την ένταξη του φορέα δράσης στην κοινωνική πραγματικότητα.

ερευνητικός σκοπός που έχει τεθεί, οι θεωρητικές μας παραδοχές καθώς και οι αντιλήψεις μας για τη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας (οντολογία) και της επιστημονικής γνώσης (επιστημολογία). Όλα αυτά συνιστούν μια σειρά από πολύπλοκες διαμεσολαβήσεις που παρεμβάλλονται και μετατρέπουν την κοινωνική πραγματικότητα σε ερευνητικό αντικείμενο (Λάζος, 1998, σ. 45). Προκειμένου, λοιπόν, να επιτευχθεί η σύνδεση του θεωρητικού μακρο-επίπεδου με το εμπειρικό μικρο-επίπεδο, η ερευνητική προσέγγιση οφείλει να διαπνέεται από τις αρχές της θεωρητικής οπτικής της μελέτης, εξασφαλίζοντας κατά το δυνατόν το *πλησίασμα* και την ερμηνεία του κοινωνικού γίνεσθαι και των γενεσιουργών στοιχείων που βρίσκονται πίσω από αυτό.

Εκκινώντας από τους ερευνητικούς μας σκοπούς, παρατηρούμε πως βασική επιδίωξή μας είναι η αποκάλυψη της δυναμικής αλληλεπίδρασης των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας με τα ιδιαίτερα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της πόλης, δίδοντας έμφαση στις διαδικασίες μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις, κατ' ουσίαν αποδίδοντας έμφαση στην εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων και του ρόλου των ίδιων των Τσιγγάνων ως φορέων δράσης. Επισημάνθηκε παραπάνω πως το θέμα της κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης των Τσιγγάνων της Ελλάδας έχει αποτελέσει αντικείμενο πλήθους σχετικών ερευνών, τα συμπεράσματα των οποίων συγκλίνουν σε μια σειρά διαπιστώσεων, αιτιών και συσχετίσεων για τις διάφορες πτυχές του θέματος. Ωστόσο, όπως καταδεικνύεται από την προ-έρευνα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνητικού μας πεδίου, οι απαντήσεις που έχουν δοθεί κατά καιρούς στο θέμα αυτό, και έχουν διαμορφώσει μια ενοποιημένη κατά το δυνατόν ερμηνεία της ιδιαίτερης κατάστασης που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες Τσιγγάνοι, φαίνεται πως δεν μπορούν να εφαρμοστούν γενικευμένα στην παρούσα περίπτωση. Παρά το γεγονός, λοιπόν, της ύπαρξης ενός πλούσιου αποθέματος γνώσεων για τους Τσιγγάνους της Ελλάδας, οι γνώσεις αυτές, όταν συγκεκριμενοποιούνται στην περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, δεν επαρκούν για να φωτίσουν το θέμα, το οποίο ανθίσταται και παραμένει εν πολλοίς αδιευκρίνιστο.

Η ανάγκη να συγκεκριμενοποιήσουμε το αφηρημένο, να δούμε καθαρά τη μορφή και να κατανοήσουμε το περιεχόμενο των κοινωνικών πρακτικών του υπό έρευνα πληθυσμού μάς οδηγεί στην επιλογή μιας ερευνητικής στρατηγικής που προτάσσει τη διερεύνηση της ατομικής δράσης εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού συγκείμενου, επιδιώκοντας την κατανόηση του αλληλένδετου χαρακτήρα και της διαπλοκής ατομικού και κοινωνικού. Απώτερος σκοπός μας είναι η ανακάλυψη της *ποιότητας* του νοήματος και των όψεων της πραγματικότητας που οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας δημιουργούν, δηλαδή η ανακάλυψη αυτού που οι ίδιοι, ως φορείς δράσης, *κάνουν* και όχι αυτού που *δηλώνουν ότι κάνουν*. Επισημάνθηκε παραπάνω πως, σύμφωνα με τη θεωρία της δομοποίησης, η πρακτική *συνείδηση* συνιστά ένα από τα επίπεδα διαστρω-

μάτωσης του ανθρώπου-φορέα δράσης. Πρόκειται για το σύνολο των καθημερινών ενεργειών που τα άτομα πράττουν, γνωρίζοντας το τι κάνουν και πώς να το κάνουν, χωρίς όμως πάντα να μπορούν να αναλύσουν διεξοδικά και να επιχειρηματολογήσουν για τις πράξεις αυτές. Ο τρόπος, λοιπόν, που τα άτομα δημιουργούν την πραγματικότητα τους πολλές φορές δεν μπορεί να περιγραφεί από τα ίδια και σίγουρα δεν μπορεί να απαντηθεί σε μια σειρά από στερεοτυπικώς διατυπωμένα ερωτήματα που έχουν δομηθεί εκ των προτέρων σύμφωνα με τα γνωσιακά σχήματα και το λόγο του ερευνητή. Η κατανόηση σε βάθος των στοιχείων αυτών απαιτεί τη διείσδυση εκ μέρους μας στο χώρο και τον κόσμο των υποκειμένων της έρευνάς μας. Αυτό θα μας επιτρέψει κατ' αρχήν την εποπτεία του συνόλου της κοινωνικής πραγματικότητας που τα ερευνητικά μας υποκείμενα αντιμετωπίζουν, θα μας βοηθήσει να αποτυπώσουμε τις ασκούμενες από αυτά κοινωνικές πρακτικές, ως τον τρόπο με τον οποίο δίνουν απάντηση στα αιτήματα της καθημερινότητας, να διερευνήσουμε τους κανόνες (θεσμικούς και άτυπους) που οριοθετούν τη ζωή τους. Όλα αυτά οδηγούν εξ' αντικειμένου στην επιτόπια *ποιοτική* έρευνα και στην ανάγκη του άμεσου συγχρωτισμού ερευνητή και ερευνητικών υποκειμένων.

Φυσικά, η καθοδική κίνηση από το επίπεδο του θεωρητικού-ακαδημαϊκού εποικοδομήματος του ερευνητή προς την κοινωνική πραγματικότητα των ερευνητικών υποκειμένων δεν μπορεί να γίνει μονοδιάστατα, στη βάση άκαμπτων ερευνητικών υποθέσεων και ερωτημάτων ή επιδιώξεων για την τεκμηρίωση και την επιβεβαίωση υπαρχουσών θεωριών. Απαιτούνται ευέλικτες και αναδιατάξιμες ερευνητικές στρατηγικές, δυνάμενες να επαναπροσδιορίζονται κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Έτσι, η θεωρητική επεξεργασία και η εμπειρική διερεύνηση δε διαχωρίζονται ως διακριτά στοιχεία του ερευνητικού έργου, αλλά διαπλέκονται ως αλληλοτροφοδοτούμενα στοιχεία, ενώ η ενεργός εμπλοκή του ερευνητή στο πεδίο της έρευνας δε συνιστά διαστρεβλωτικό παράγοντα αλλά επιβεβλημένο στοιχείο (Τσιώλης, 2011, σ. 3). Βέβαια, παρά το γεγονός πως η κάθοδος του ερευνητή στο ερευνητικό πεδίο μέσα από μια ποιοτική προσέγγιση είναι εν πολλοίς απρόβλεπτη και ενέχει ένα συντελεστή αποπροσανατολισμού, εντός μιας κοινωνικής πραγματικότητας πολύπλοκης και καλειδοσκοπικής,⁵⁷⁸ σε καμιά περίπτωση δεν είναι α-μεθοδική, καθώς οφείλει να διεξάγεται με συστηματικό και αυστηρό τρόπο.

Συναρθρώνοντας τις θεωρητικές μας παραδοχές, τον ερευνητικό σκοπό και τα βιβλιογραφικά δεδομένα από το χώρο της μεθοδολογίας της κοινωνικής έρευνας, οδη-

⁵⁷⁸ Υπό την έννοια πως δύναται να ειπωθεί από διαφορετικές οπτικές γωνίες και με διαφορετικούς μεθοδολογικούς τρόπους.

γούμαστε στην υιοθέτηση μιας ποιοτικής⁵⁷⁹ ερευνητικής προσέγγισης που θεμελιώνεται στα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Mason, 2003, σσ. 20-25):

- i. Επιδιώκουμε να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται, γίνεται κατανοητός, βιώνεται και παράγεται ο κοινωνικός κόσμος για την κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Το κεντρικό μας ερευνητικό ερώτημα αναδεικνύεται σε *νοητικό γρίφο* περίξ του οποίου, μέσω της έρευνας, παράγονται κοινωνικές εξηγήσεις που φιλοδοξούν να έχουν ευρύτερη απήχηση.
- ii. Βασιζόμαστε σε μεθόδους παραγωγής δεδομένων που είναι *ενέλικτες*⁵⁸⁰ και ευαίσθητες απέναντι στο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγονται. Βέβαια, στο σύνολό της η διεξαγωγή της έρευνας γίνεται με συστηματικό και αυστηρό τρόπο, διατηρώντας την επιστημονικότητά της μέσω μιας στέρεας ερευνητικής στρατηγικής.⁵⁸¹
- iii. Αξιοποιούμε μεθόδους ανάλυσης και επεξηγηματικής δόμησης που προϋποθέτουν την κατανόηση της πολυπλοκότητας, της λεπτομέρειας και του πλαισίου, υπό την έννοια ότι δίνεται έμφαση σε ολιστικές μορφές ανάλυσης και επεξήγησης παρά στην αποτύπωση επιφανειακών μοντέλων, τάσεων και συσχετίσεων.
- iv. Αναγνωρίζουμε την ανάγκη για την κριτική λεπτομερή αυτοεξέταση ή τον *αυτοελεγκτικό αναστοχασμό* εκ μέρους του ερευνητή. Ο ερευνητής δεν είναι αποστασιοποιημένος από τη γνώση και τα στοιχεία που παράγει η έρευνα, ως εκ τούτου οφείλουμε να υποβάλλουμε τις πράξεις και

⁵⁷⁹ Αντιστεκόμενοι στον πειρασμό να καταγράψουμε μια ακόμα σειρά εννοιολογήσεων και ορισμών της ποιοτικής έρευνας, υιοθετούμε τον ορισμό των Denzin και Lincoln (2011) σύμφωνα με τον οποίο:

Η ποιοτική έρευνα είναι μια εντοπισμένη δραστηριότητα που εντάσσει τον παρατηρητή στον κόσμο (...) συνίσταται από ένα σύνολο ερμηνευτικών, έμπρακτων ενεργειών που καθιστούν τον κόσμο ορατό. Αυτές οι πρακτικές μετασχηματίζουν τον κόσμο. Μετατρέπουν τον κόσμο σε μια σειρά από αναπαραστάσεις, συμπεριλαμβάνοντας σημειώσεις πεδίου, συνεντεύξεις, συζητήσεις (...). Σε αυτό το επίπεδο η ποιοτική έρευνα περιλαμβάνει μια ερμηνευτική, φυσιοκρατική προσέγγιση στον κόσμο. Αυτό σημαίνει πως οι ποιοτικοί ερευνητές μελετούν τα πράγματα στο φυσικό τους πλαίσιο, επιδιώκοντας να κατανοήσουν ή να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα υπό την έννοια του νοήματος που οι άνθρωποι δίνουν σε αυτά. (σ. 3)

⁵⁸⁰ Οι ενέλικτες μέθοδοι ενέχουν τον ερευνητή και τη σχέση του με το υπό έρευνα αντικείμενο στο πλαίσιο των ορίων όπου αυτό εξετάζεται. Κατά τον C. Robson (2007, σσ. 198-199) η διεξαγωγή ενός ενέλικτου ερευνητικού σχεδίου απαιτεί ενέλικτο ερευνητή, κατά τρόπο ώστε η ποιότητα της μελέτης να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα προσόντα του ερευνητή, όπως διερευνητικό πνεύμα, ικανότητα να είναι καλός ακροατής, υψηλή ευαισθησία και δυνατότητα απόκρισης σε αντιφατικές αποδείξεις, προσαρμυστικότητα, έλλειψη μεροληψίας κ.λπ.

⁵⁸¹ Εδώ ο προσδιορισμός *στέρεα* λογίζεται ως *δομημένη* στρατηγική, η οποία όμως σε καμιά περίπτωση δεν είναι άκαμπτη.

το ρόλο μας στην ίδια αυστηρή κριτική στην οποία υποβάλλονται όλα τα ερευνητικά μας δεδομένα.⁵⁸²

- v. Αποδεχόμαστε τη συμπληρωματικότητα και τη συνδυαστική χρήση ποσοτικών μεθοδολογικών επιλογών που, επέχοντας μια δορυφορική – όχι όμως και δευτερεύουσα θέση – δύνανται να συμβάλλουν στην άντληση πρωτογενούς υλικού, στον εντοπισμό σημαντικών ερευνητικών ζητημάτων και στην έκφραση και παρουσίαση των ερευνητικών μας αποτελεσμάτων (Λάζος, 1998, σ. 102).

Τα παραπάνω φρονούμε πως συνθέτουν επαρκώς το πλαίσιο επιλογής της μεθοδολογικής μας προσέγγισης, η καταλληλότητα της οποίας δεν κρίνεται επί της αρχής ως αληθής η ψευδής αλλά ως περισσότερο ή λιγότερο χρήσιμη στο να πλησιάσει και να εξηγήσει νοηματικά το ερευνώμενο κοινωνικό γίγνεσθαι.⁵⁸³ Το ίδιο θεωρούμε πως ισχύει και στην περίπτωση των ερευνητικών μας τεχνικών οι οποίες αναδεικνύονται ως περισσότερο ή λιγότερο χρήσιμες, ανάλογα με το θεωρητικό παράδειγμα προς το οποίο αναφέρεται και ανατείνει η παρούσα διατριβή και η μεθοδολογική προσέγγιση που μόλις τώρα παρουσιάσαμε.

3.3.1 Οι ερευνητικές τεχνικές

Η ένταξη του ευρύτερου μεθοδολογικού πλαισίου στο χώρο της ποιοτικής έρευνας μάς οδηγεί στην ανάγκη καθορισμού των ερευνητικών τεχνικών, δηλαδή των τρόπων και των μεθόδων διά των οποίων θα προσπελάσουμε τα ερευνητικά μας δεδομένα. Η επισκόπηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ερευνητικού πεδίου μάς έδωσε μια πρώτη εικόνα για τις διαθέσιμες πηγές δεδομένων. Μέσα από έναν κατάλογο πιθανών και δυνατών πηγών και με βάση τον ερευνητικό σκοπό που είχε εξ αρχής τεθεί, θεωρήσαμε πως οι πηγές δεδομένων που μπορούσε να αξιοποιήσει η έρευνά μας ήταν οι ακόλουθες:

- i. Οι άνθρωποι-τα ερευνητικά μας υποκείμενα. Ειδικότερα μας ενδιέφεραν οι εμπειρίες τους, οι αφηγηματικές τους αναφορές, οι ερμηνείες τους για

⁵⁸² Υπό αυτήν την έννοια, η επιστήμη «καλείται να στρέψει το κεντρί της προς τον εαυτό της», θέτοντας υπό κριτική διερεύνηση τη γνωστική παραγωγή, την ερευνητική διαδικασία και τον κοινωνικό ή επιστημονικό εαυτό του ερευνητή. Βέβαια, όσο πιο ισχυρή είναι αυτή η διανοητική άσκηση τόσο αποδυναμώνεται η κοινωνική θεωρία, καθώς αναδεικνύεται ο «βαθιά κυκλικός» χαρακτήρας της που μέσω της επιστημολογικής επαγρύπνησης του ερευνητή υπονομεύει συνεχώς το «αυτονόητο» και οποιαδήποτε τάξη πραγμάτων μπορεί να θεωρηθεί ως «δεδομένη» (Τσέκερης, 2012).

⁵⁸³ Αυτό συνιστά μια κριτική-ρεαλιστική παραδοχή που διατρήχει το corpus της διατριβής αυτής. Η βασική ιδέα εδράζεται στη διαπίστωση πως «παρόλο που δεν υπάρχουν “σιδηροί νόμοι” του κοινωνικού γίγνεσθαι (...) η συμβολική κατασκευή που ονομάζουμε κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να εξηγηθεί από θεωρίες που είναι λιγότερο ή περισσότερο “σωστές”- δηλαδή που “πλησιάζουν” και εξηγούν κατά νοηματικά ικανοποιητικό τρόπο το κοινωνικό γίγνεσθαι και τις γενεσιουργές δομές που βρίσκονται πίσω απ’ αυτό» (Μουζέλης, 2001, όπ. αναφ. στο Τσέκερης, 2012, σ. 243). Την ίδια παραδοχή κάναμε εξ αρχής και για το θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως και για τη θεωρία της δομοποίησης.

την κοινωνική πραγματικότητα και βέβαια οι καθημερινές κοινωνικές τους πρακτικές, οι δραστηριότητές τους, η διάδραση στο περιβάλλον και στις συνθήκες που αντιμετωπίζουν.

- ii. Προϊόντα των μέσων ενημέρωσης, κυρίως ο τοπικός τύπος.
- iii. Γραπτό αρχειακό υλικό.
- iv. Γεγονότα της ερευνώμενης καθημερινής κοινωνικής πραγματικότητας.

Η αποδοχή και η ιεράρχηση των δυνατών πηγών δεδομένων μάς κατεύθυνε στην επιλογή των κατάλληλων τεχνικών προσπέλασής τους. Στο σημείο αυτό οφείλουμε όμως να επισημάνουμε πως η προσπέλαση των ερευνητικών δεδομένων μιας ποιοτικής κοινωνικής έρευνας δε συνιστά διαδικασία μηχανικής συλλογής πληροφοριών, ήδη διαθέσιμων «εκεί έξω», που ο ερευνητής τις παίρνει έτοιμες και κατά προτίμηση «δεδομενοποιήσιμες για κάθε χρήση» (Λάζος, 1998, σ. 46). Συνιστά περισσότερο μια διαδικασία «παραγωγής δεδομένων η οποία περιλαμβάνει δραστηριότητες διανοητικού, αναλυτικού και ερμηνευτικού χαρακτήρα» (Mason, 2003, σ. 86).⁵⁸⁴ Η παραδοχή αυτή έρχεται σε απόλυτη συμφωνία με την προαναφερθείσα έννοια της *διπλής ερμηνευτικής* της θεωρίας της δομοποίησης, συνιστώντας ένα ακόμη στοιχείο λειτουργικής συνάρθρωσης των θεωρητικών, οντολογικών, επιστημολογικών και μεθοδολογικών επιλογών της παρούσας διατριβής.

Καθώς επιλέξαμε ως βασική πηγή δεδομένων τα ερευνητικά μας υποκείμενα, αναζητήσαμε τις καταλληλότερες ερευνητικές τεχνικές μέσω των οποίων θα υλοποιούσαμε την έρευνα. Η επιλογή της παρατήρησης και της συνέντευξης ως μέσων προσπέλασης του πεδίου κρίθηκε ως απολύτως συμβατή και αδήριτα επιβαλλόμενη από τους ερευνητικούς μας σκοπούς. Βέβαια, η ύπαρξη και άλλων δυνατών πηγών δεδομένων μάς οδήγησε στην επιλογή και άλλων ερευνητικών τεχνικών όπως η ανάλυση περιεχομένου, η αποδελτίωση γραπτού αρχειακού υλικού και η ποσοτικοποίηση των σχετικών στοιχείων, τεχνικές που αξιοποιήθηκαν συμπληρωματικά στα πλαίσια της μεθοδολογικής τριγωνοποίησης.

3.3.1.1 Η παρατήρηση

Η παρατήρηση αποτέλεσε την πρώτη ερευνητική τεχνική που εφαρμόστηκε στο συγκεκριμένο πεδίο. Άλλωστε, η παρατήρηση, σε διάφορες μορφές, επιλέγεται ως βασική ή συμπληρωματική τεχνική σε αρκετές έρευνες με θέμα τους Τσιγγάνους.⁵⁸⁵ Κατά τη διε-

⁵⁸⁴ Καθώς οι μέθοδοι και οι τεχνικές της κοινωνικής έρευνας δε συγκροτούν ουδέτερα εργαλεία, τα οποία, εφαρμοζόμενα σωστά, οδηγούν σε πιστή αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, είναι ευνόητο πως κάθε ερευνητική μέθοδος παρεμβαίνει στην πραγματικότητα που διερευνά και συμβάλλει στην κατασκευή της (Κυριαζή, 2004, σ. 294).

⁵⁸⁵ Βλ. ενδεικτικά την έρευνα της Καραθανάση (2000) στην περιοχή της Θήβας, τις αντίστοιχες της Λυδάκη (1997β, 1998) στα Άνω Λιόσια και στην Αγία Βαρβάρα Αττικής και της Πολίτου (2001) σε τσιγγάνικες κοινότητες της Αττικής και της Θράκης.

ρευνητική φάση της έρευνας, η παρατήρηση σε αδόμητη μορφή βοήθησε στην αποκάλυψη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πεδίου. Στη συνέχεια, κατά τη διετία 2009-2010 και το πρώτο τρίμηνο του 2011, η άμεση εμπλοκή μας στο πεδίο λειτούργησε ως υποστηρικτική και συμπληρωματική μέθοδος για τη συλλογή δεδομένων, τον έλεγχο υποθέσεων και τον αναπροσανατολισμό της έρευνας στις οριστικές της κατευθύνσεις. Εξόχως αποδοτική αναδείχθηκε κατά το διάστημα αυτό η ενεργός εμπλοκή μας στη λειτουργία του Ιατροκοινωνικού Κέντρου Φροντίδας Τσιγγάνων Χαλκίδας (Ι.Κ.Φ.Τ.). Η συμμετοχή στις επισκέψεις πεδίου που πραγματοποιούσε το προσωπικό της συγκεκριμένης δομής στις οικίες των Τσιγγάνων της πόλης ανέδειξε ζητήματα που εκτεινόταν σε όλες τις διαστάσεις του θεωρητικού πλαισίου και βοήθησε στην αποτύπωση των προτεραιοτήτων που οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι έθεταν για την κοινωνική και εκπαιδευτική τους ένταξη. Κατά τις επισκέψεις αυτές, πέραν της μη-ελεγχόμενης συμμετοχικής παρατήρησης, δόθηκε η δυνατότητα για εμπλοκή σε άτυπες συζητήσεις, από τις οποίες αντλήθηκαν επίσης χρήσιμα συμπεράσματα, ενώ η ενεργός συμμετοχή μας στις δραστηριότητες του Ι.Κ.Φ.Τ., ιδιαίτερα σε θέματα σχετιζόμενα με την εκπαίδευση, προσέφερε πλούσια και σε βάθος ποιοτικά δεδομένα και πληροφορίες.

Κατά τη διάρκεια της παρατήρησης ο βαθμός συμμετοχής μας δεν ήταν ο ίδιος σε όλες τις περιπτώσεις. Μεταξύ των τεσσάρων κατηγοριών που διακρίνει ο Gold (όπ. αναφ. στο Denzin, 1989, σσ. 162-165) ο βαθμός συμμετοχής κινήθηκε μεταξύ του συμμετέχοντα ως παρατηρητή (participant as observer) και του παρατηρητή ως συμμετέχοντα (observer as participant). Στην πρώτη περίπτωση, η επαγγελματική και ερευνητική μας ιδιότητα γνωστοποιούταν κατά τις επισκέψεις πεδίου ή κατά την παραμονή μας στους χώρους του Ι.Κ.Φ.Τ. Διερχόμενη μια φάση αμηχανίας και ενίοτε εχθρότητας από ορισμένα μέλη του πληθυσμού, η μέθοδος αυτή συνετέλεσε σταδιακά στη δόμηση ενός πλαισίου σχέσεων με τα ερευνητικά μας υποκείμενα τα οποία λειτουργούσαν άλλοτε ως αποκρινόμενοι και άλλοτε ως πληροφορητές. Σε αρκετές από τις περιπτώσεις των συνεντεύξεων ο ρόλος μας πλησίασε στη δεύτερη περίπτωση, του παρατηρητή ως συμμετέχοντα, επιδιώκοντας ωστόσο τη διατήρηση ενός οικείου κλίματος συζήτησης, παρεπόμενο της πρώτης περίπτωσης και της δια της όσμωσης αποδοχής μας στο ερευνητικό πεδίο.

Η παρατήρηση συνεχιζόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα και στο χώρο του Ι.Κ.Φ.Τ., όπου οι Τσιγγάνοι προσέρχονταν προς επίλυση ή διευθέτηση διάφορων ζητημάτων. Η μέθοδος αυτή προσέφερε άμεση άντληση πληροφοριών για ατομικές και κοινωνικές συμπεριφορές και συνετέλεσε στην κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου εκτυλίσσονται οι κοινωνικές πρακτικές της υπό μελέτη ομάδας. Επίσης, η συμπαρουσία μας με το προσωπικό του Ι.Κ.Φ.Τ. κατέστησε τη μορφή και το ρόλο μας οικεία στον υπό μελέτη πληθυσμό, εξασφαλίζοντας έτσι ένα ελάχιστο επίπεδο αποδοχής- εισόδου στον κόσμο της ερευνώμενης ομάδας, ιδιαίτερα χρήσιμο στη συνέχεια κα-

τά τη φάση διεξαγωγής των συνεντεύξεων. Η παρατήρηση ελαττώθηκε κατά το διάστημα που ακολούθησε τη διακοπή λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. και αφορούσε πια μεμονωμένα περιστατικά κατά τις συχνές επισκέψεις για συζητήσεις στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής κατά την περίοδο από το καλοκαίρι του 2013 έως και τον Αύγουστο του 2014.

3.3.1.2 Η συνέντευξη

Παρά την εξέχουσα θέση που κατέχει η συνέντευξη ως ερευνητική τεχνική στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο εννοιολογικός προσδιορισμός της δεν είναι μονοσήμαντος, τόσο λόγω των πολλαπλών εφαρμογών (και μορφών) της ως ειδικού εργαλείου έρευνας όσο και λόγω των διαφορετικών προσεγγίσεων που αντιπροσωπεύουν τρόπους κατανόησης της ανθρώπινης δραστηριότητας και εμπειρίας. Ως αποτέλεσμα, καταγράφονται διάφορες μορφές, εξαρτώμενες κατά περίπτωση από το σκοπό της χρήσης της (π.χ. δημοσκοπική, ειδησεογραφική,⁵⁸⁶ ανάκριση κ.λπ.), τον αριθμό των ερωτωμένων (ατομική ή ομαδική), ή το βαθμό δόμησης (δομημένη, ημιδομημένη, μη-δομημένη), ενώ ιδιαίτερα σύνθετη αναδεικνύεται η κατάσταση, όταν επί αυτών των διαφορετικών μορφών συνέντευξης συνυπολογίζονται οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές, ιδιαίτερα ερευνητικά πεδία (π.χ. ο χώρος της διαπολιτισμικής έρευνας), πολιτισμικά θεμελιωμένοι κανόνες, ζητήματα ερευνητικής ηθικής κ.λπ.

Καθώς το κεφάλαιο σχετικά με τη συνέντευξη, ως ερευνητική τεχνική, περιλαμβάνεται σε κάθε εγχειρίδιο μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας,⁵⁸⁷ η αναφορά μας σε αυτή θα περιοριστεί στην αδρομερή εννοιολόγησή της, στην ανάδειξη της συμβατότητάς της με τους ερευνητικούς σκοπούς και τις θεωρητικές μας παραδοχές και βέβαια στην εξειδίκευση της επιλεγόμενης μορφής. Σύμφωνα λοιπόν με τις αναφορές στη σχετική βιβλιογραφία, οι διάφοροι ορισμοί που παρέχονται για την ερευνητική συνέντευξη, μολονότι διαφοροποιούνται ως προς τη λεκτική έκφρασή τους, αναδεικνύουν τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά: α) την προφορική πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία, β) τη σχέση ερωτώντος-ερωτώμενου, γ) την ύπαρξη ενός προκαθορισμένου ερευνητικού σκοπού και δ) την προσπάθεια συστηματικής άντλησης εκ μέρους του ερωτώμενου όλων των διαθέσιμων πληροφοριών που σχετίζονται με τον ερευνητικό σκοπό. Επιχει-

⁵⁸⁶ Η κυριαρχία των ηλεκτρονικών μέσων μαζικής ενημέρωσης και οι τεχνολογικές καινοτομίες έχουν αναδείξει την ειδησεογραφική συνέντευξη ως το κατεξοχήν μέσο συλλογής και παρουσίασης πληροφοριών, σε βαθμό που η αυξανόμενη χρήση της να συνιστά αυτοδύναμο ειδησεογραφικό προϊόν. Η προβολή αυτού του τύπου συνέντευξης στο ευρύ κοινό δίνει μια παραμορφωτική οπτική στον όρο, που πολύ απέχει από οποιαδήποτε εννοιολόγησή του στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Σε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αναφορά για την αξιοποίηση αυτού του τύπου συνέντευξης στον πολιτικό και δημόσιο λόγο προβαίνουν οι Clayman και Heritage (2008).

⁵⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Αθανασίου (2000, σσ. 147-167), Cohen και Manion (1997, σσ. 373-410), Denzin (1989, σσ. 102-120), Fontana και Frey (1998), Holstein και Gubrium (1995), Mason (2003, σσ. 83-131), Mertens (2005, σσ. 385-389), Mishler (1996), Παπαναστασίου (1996, σσ. 74-80), Παρασκευόπουλος I. N. (1993, σσ. 126-133), Robson C. (2007, σσ. 319-346).

ρώντας λοιπόν έναν εργαλειακό συνθετικό ορισμό, θεωρούμε πως η συνέντευξη συνιστά μια διαδικασία σκόπιμου μετασχηματισμού της καθημερινής λεκτικής επικοινωνίας σε ερευνητική μέθοδο, μέσω της οποίας ο ερωτών συλλέγει ή αντλεί πληροφορίες από τον ερωτώμενο,⁵⁸⁸ προκειμένου μέσω αυτών να διερευνήσει εις βάθος και να ερμηνεύσει μια προεπιλεγμένη ερευνητική κατάσταση.

Επισημάναμε παραπάνω πως η συνάρθρωση θεωρητικού πλαισίου και οντολογικών–επιστημολογικών παραδοχών οδήγησε παραγωγικά στη μεθοδολογική επιλογή της ποιοτικής έρευνας, που στο επίπεδο της κυρίαρχης ερευνητικής τεχνικής εστιάζεται στη συνέντευξη. Αποφεύγοντας να παραθέσουμε αναλυτικά τα πλεονεκτήματα αυτής, θα επικεντρωθούμε στο βαθμό σύζευξής της με το θεωρητικό, οντολογικό, επιστημολογικό πλαίσιο και τους ερευνητικούς σκοπούς της διατριβής μας. Αρχίζοντας από τους τελευταίους, αναφέραμε πως βασική επιδίωξή μας είναι η αποκάλυψη της δυναμικής αλληλεπίδρασης των ερευνητικών μας υποκειμένων με το κοινωνικό σύστημα της πόλης, μέσω ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών και του τρόπου με τον οποίο αυτές εξελίσσονται διαχρονικά. Η έμφαση λοιπόν αποδίδεται στις διαδικασίες μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις και στο ρόλο του υπό έρευνα πληθυσμού σε αυτές, ως φορέων δράσης. Αυτό, σε συνδυασμό με την οντολογική μας θέση πως η γνώση, οι ερμηνείες, οι εμπειρίες και οι διαδράσεις των ανθρώπων αποτελούν σημαντικές ιδιότητες της κοινωνικής πραγματικότητας, μάς οδήγησε στην απευθείας άντληση των πληροφοριών μέσω της συνέντευξης από τους ίδιους τους κοινωνικούς δρώντες, χωρίς την παραμορφωτική διαμεσολάβηση άκαμπτων μέσων όπως τα ερωτηματολόγια ή οι ποσοτικοί δείκτες.

Η άμεση εμπλοκή μας⁵⁸⁹ με τον υπό έρευνα πληθυσμό, με στόχο την εξασφάλιση πιο εμπεριστατωμένων, πλήρων και ενδεχομένως εμπιστευτικών πληροφοριών που θα προωθούσαν την αποτελεσματικότητα της έρευνας, υποδεικνύει μια επιστημολογική θέση πως η αλληλεπιδραστική σχέση με τους ανθρώπους και η πρόσβαση, μέσω της λεκτικής επικοινωνίας της συνέντευξης, σε αυτό που έχουν να διηγηθούν ή να διατυπώσουν, είναι ένας νομιμοποιημένος τρόπος παραγωγής ερευνητικών δεδομένων (Mason, 2003, σ. 91). Το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε για τον κοινωνικό αποκλεισμό τονίζει την περιπλοκότητα, τη σφαιρικότητα και τη δυναμική αλληλεπίδραση

⁵⁸⁸ Η διάκριση μεταξύ συλλογής/άντλησης πληροφοριών αφενός αντιπροσωπεύει τον ιδιαίτερο τρόπο προσέλασης των ερευνητικών δεδομένων, το αν αυτά δηλαδή συλλέγονται ή παράγονται, καθώς και τον ιδιαίτερο ρόλο του ερωτώμενου, που μπορεί να λογίζεται ως *αποκρινόμενος* ή *πληροφορητής*, ανάλογα με το βαθμό ελέγχου που διατηρεί ο συνεντευκτής στη διαδικασία (Robson C., 2007, σ. 321).

⁵⁸⁹ Στην περίπτωση της διατριβής αυτής και για λόγους που σχετίζονται με τους οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους που μπορούσαν να κινητοποιηθούν, ο ρόλος του ερευνητή και του ερωτώντος (συνεντευκτή) ταυτίζονται. Η ταύτιση αυτή βέβαια εξασφαλίζει τη συνοχή του μακρο και μικρο-επιπέδου της έρευνας, καθόσον ο ερωτών είναι το ίδιο πρόσωπο που έχει σχεδιάσει την έρευνα και κατέχει απόλυτα το θεωρητικό πλαίσιο αυτής, οπότε μπορεί εύκολα να ανα-συνδυάσει τις προσφερόμενες απαντήσεις και να τις επαναταξινομήσει, δημιουργώντας ερμηνευτικά σχήματα που δεν είχε κατά νου στην αρχή.

των επιμέρους διαστάσεων, οδηγώντας μας σε μια ολιστική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας, που εκτείνεται πέρα και έξω από τις στενά πολιτικοοικονομικές και διανεμητικές προσεγγίσεις, συμπεριλαμβάνοντας τα κοινωνικά πρότυπα αναπαράστασης, ερμηνείας και επικοινωνίας. Όλα αυτά είναι δύσκολο να αποτυπωθούν επαρκώς μέσω ερωτηματολογίων, καθιστώντας τη συνέντευξη ως την πλέον αποτελεσματική και συμβατή με την περίπτωση ερευνητική τεχνική. Σε αυτό συνηγορεί και ο περιορισμένος και χωρικά προσδιορισμένος ερευνητικός πληθυσμός, που καθιστά δυνατή την εις βάθος⁵⁹⁰ ολιστική προσέγγιση των πτυχών της διαντίδρασής του.

Πέραν της ολιστικής μορφής ανάλυσης και επεξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας που επιτυγχάνεται μέσω της συνέντευξης, επισημάνθηκαν επίσης παραπάνω ως θεμελιακά στοιχεία της ποιοτικής προσέγγισης η μεθοδολογική ευελιξία και ο αυτοελεγκτικός αναστοχασμός του ερευνητή. Η επιλογή της συνέντευξης έρχεται να υπηρετήσει απόλυτα αυτά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, καθώς μας προσέφερε τη δυνατότητα να αξιολογούμε διαρκώς το ερευνητικό μας πλάνο, να το προσαρμόζουμε στις ιδιαιτερότητες των υποκειμένων της έρευνας, να ενσωματώνουμε σε αυτό νέα στοιχεία που προέκυπταν διαρκώς κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, ελέγχοντας εν τέλει τόσο το μέσο όσο και τον ίδιο μας τον εαυτό.⁵⁹¹

Τέλος, η επιλογή της συνέντευξης έρχεται να υπηρετήσει και πρακτικούς λόγους. Η επαφή με τον τσιγγάνικο πληθυσμό είναι δύσκολο να γίνει με αξιοποίηση της γραπτής επικοινωνίας, όπως θα απαιτούσε π.χ. η συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου, λόγω του λειτουργικού αναλφαβητισμού της πλειοψηφίας αυτών. Επίσης, ελλείψει άλλων γραπτών πηγών για αυτούς, και ιδιαίτερα πηγών που να έχουν γραφτεί από τους ίδιους, η συνέντευξη αποτελεί το μόνο μέσο προσπέλασης της σύγχρονης και πρόσφατης ιστορίας τους, ο μόνος τρόπος για να διερευνήσουμε π.χ. σε διαγενεακό επίπεδο τη σταθεροποίηση των κοινωνικών πρακτικών στο εύρος του χρόνου, εξασφαλίζοντας έτσι τη δυναμική προσέγγιση του τρόπου δόμησης των κοινωνικών διαδικασιών που δεν

⁵⁹⁰ Η εις βάθος προσέγγιση του θέματος μέσω της συνέντευξης προαπαιτεί μια άνετη και «φιλική» σχέση μεταξύ ερευνητή και ερωτώμενου, όπου ο πρώτος έχει εξασφαλίσει καταρχάς την αποδοχή και στη συνέχεια την εμπιστοσύνη του δευτέρου (Παρασκευόπουλος Ι. Ν., 1993, σ. 128). Αυτό θεωρούμε πως είχε εξασφαλιστεί στη δική μας έρευνα για τους λόγους που επισημάνσαμε παραπάνω και αφορούσαν την επί μακρόν παρουσία μας στο ερευνητικό πεδίο.

⁵⁹¹ Στο πλαίσιο αυτό π.χ. οι απαντήσεις ενός ερωτώμενου μπορεί να προσφέρουν το πλαίσιο ανάδειξης ενός νέου ερευνητικού ερωτήματος που θα τεθεί στη συνέχεια των συνεντεύξεων. Αυτό αναδεικνύει το δυναμικό χαρακτήρα της ποιοτικής προσέγγισης, καθώς δύναται να συμπεριλάβει στην ερευνητική διαδικασία στοιχεία που δεν είχαν προβλεφθεί εξ' αρχής, ανεξάρτητα βέβαια από το αν αυτά θα αξιοποιηθούν ή όχι κατά τη φάση της ανάλυσης και της ερμηνείας. Επίσης, η διατύπωση των ερωτήσεων, η σειρά ή η παράλειψη ενδεχομένως ορισμένων εξ' αυτών στην περίπτωση που φαίνονται ενοχλητικές για τους ερωτώμενους, ή, τέλος, η δυνατότητα καταγραφής, υπό μορφή σημειώσεων, πέραν των λεκτικών στοιχείων της επικοινωνίας και των μη λεκτικών, συμβάλλει εν δυνάμει στην ορθότερη ερμηνεία των απαντήσεων.

«παγώνουν» στον περιορισμένο χρόνο της παρατήρησης, αλλά εκτυλίσσονται στο εύρος των γεγονότων ζωής που μπορούν να ανακαλέσουν οι ερωτώμενοι.

3.3.1.2.1 Η εστιασμένη συνέντευξη

Θεωρούμε τη συνέντευξη ως μορφή λεκτικής επικοινωνίας, μέσω της οποίας οι ευρισκόμενοι σε αλληλεπιδραστική σχέση συμμετέχοντες επιδιώκουν να κατανοήσουν ο ένας τα λεγόμενα του άλλου, με τον ερευνητή ειδικότερα να το πράττει με τρόπο που εξυπηρετεί τους ερευνητικούς του σκοπούς και λαμβάνοντας υπόψη τα κοινωνικά οργανωμένα νοηματικά πλαίσια του ερωτώμενου. Το πρώτο ζητούμενο, λοιπόν, κατά τη διενέργεια, αλλά και ακολούθως κατά την ανάλυση και την ερμηνεία, των συνεντεύξεων είναι η σχέση μεταξύ λόγου και νοήματος.

Η θέση μας είναι πως οι ερωτήσεις οφείλουν να καθορίζονται από το νόημά τους παρά από τη διατύπωση. Όμως τα νοήματα μέσα σε ένα διάλογο δεν είναι ούτε μοναδικά ούτε σταθερά (Mishler, 1996, σ. 105), αντιθέτως μπορούν να μεταλλάσσονται ανάλογα με την πολιτισμική πλαισίωση του διαλόγου, τη διαφοροποίηση της γλώσσας των συμμετεχόντων, την ύπαρξη κοινά αποδεκτών αξιών. Καθώς οι δύο γλώσσες (ερευνητή και ερωτώμενων) δύνανται να συνιστούν διαφορετικά πλαίσια σημασίας, αναζητείται το πλαίσιο διατομής των νοημάτων τους μέσα από ερωτήσεις και απαντήσεις που «διαμορφώνονται, αναπτύσσονται και διαπλάθονται μέσω του διαλόγου μεταξύ συνεντευκτών και ερωτώμενων», διά του οποίου επιδιώκεται η αμοιβαία κατανόηση των νοημάτων (ό.π., σ. 89). Όλα αυτά μάς οδηγούν στην ανάγκη επιλογής ενός τρόπου διεξαγωγής της συνέντευξης ευέλικτου και προσαρμόσιμου στη γλώσσα και τον τρόπο που οι ερωτώμενοι ορίζουν τον κόσμο τους, με ερωτήσεις που μπορούν να αναδιατυπωθούν ως προς τη λεκτική τους έκφραση και να απαντηθούν ή να παραλειφθούν ανάλογα με τη δυναμική της συζήτησης, ενώ παράλληλα οι ερωτώμενοι μπορούν να αναδείξουν πτυχές της ερευνώμενης πραγματικότητας που ο ερευνητής δεν είχε συμπεριλάβει εξ αρχής στο ερευνητικό του σχέδιο, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση δόμησης επιπλέον ερωτήσεων.

Προβάλλοντας τις επισημάνσεις αυτές επί των κατηγοριοποιήσεων που με εκλεκτικό τρόπο διαμορφώνουν τα βιβλία μεθοδολογίας έρευνας, η επιλεγόμενη ερευνητική τεχνική εξειδικεύεται σε αυτό που ευρέως ονομάζεται *εστιασμένη συνέντευξη* (focused interview). Μολονότι στη σχετική βιβλιογραφία δεν καταγράφεται ομοφωνία σχετικά με τα είδη και την ονομασία των διάφορων μορφών συνέντευξης, υπάρχει ένα ελάχιστο επίπεδο συμφωνίας ως προς το εύρος ταξινόμησής τους ανάλογα με το βαθμό δόμησης και ελευθερίας, μεταξύ των πλήρως *δομημένων* συνεντεύξεων και των μη-δομημένων ή ελεύθερων. Παρόλο που τα χαρακτηριστικά της εστιασμένης συνέντευξης ορίζονται ειδικώς (Merton & Kendall, 1946), η τοποθέτησή της εντός του φάσματος

δόμησης/ελευθερίας δεν είναι ορισμένη, κατατασσόμενη είτε στην κατηγορία των μη-δομημένων-ελεύθερων συνεντεύξεων (Cohen & Manion, 1997, σ. 396) είτε των ημι-δομημένων (Denzin, 1989, σ. 105).

Η αντιπαράβολή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της εστιασμένης συνέντευξης με τα χαρακτηριστικά του ερευνητικού μας πεδίου εκτιμούμε πως καταδεικνύει την κατ'αλληλότητα της για τις ανάγκες της έρευνάς μας, καθώς ισχύουν τα ακόλουθα (Merton & Kendall, 1946, σ. 541):

- i. Οι ερωτώμενοι έχουν συμμετάσχει σε μια μη-ελεγχόμενη αλλά παρατηρήσιμη κοινωνική κατάσταση. Ο χαρακτηρισμός *μη-ελεγχόμενη* αφορά το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών της καθημερινής διαντίδρασης του υπό έρευνα πληθυσμού, οι οποίες προφανώς είναι έξω από τη δυνατότητα ελέγχου του ερευνητή, πλην όμως είναι παρατηρήσιμες από αυτόν.
- ii. Τα εκτιμώμενα ως σημαντικά στοιχεία της κοινωνικής αυτής κατάστασης έχουν αναλυθεί εκ των προτέρων από τον ερευνητή, ο οποίος έχει καταλήξει σε ένα σύνολο υποθέσεων που συνδέονται με το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα των καθορισμένων πτυχών αυτής της κατάστασης. Η φάση αυτή έχει προηγηθεί των συνεντεύξεων και περιλαμβάνει δύο στάδια. Κατά πρώτον έγινε ανάλυση του ευρύτερου πλαισίου κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των Ελλήνων Τσιγγάνων. Ακολούθως, αναλύθηκαν τα ιδιαίτερα στοιχεία του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου της πόλης της Χαλκίδας. Αυτή η γνώση επιτρέπει στον ερευνητή να διακρίνει «τα αντικειμενικά γεγονότα της *περίπτωσης* από τους υποκειμενικούς ορισμούς της *περίστασης*» (Merton & Kendall, 1946, σ. 541).⁵⁹²
- iii. Στη βάση της ανάλυσης που έχει προηγηθεί, ο ερευνητής καταστρώνει έναν οδηγό συνέντευξης, ορίζοντας τα ευρύτερα πεδία της έρευνάς του και τις υποθέσεις που οδηγούν στα σημαντικά στοιχεία που θα αναζητηθούν μέσω της συνέντευξης. Παρά το γεγονός πως η εστιασμένη συνέντευξη δεν έχει υψηλό βαθμό δόμησης, σε καμιά περίπτωση δεν είναι αμεθοδική, καθώς οφείλει να διεξάγεται με συστηματικό τρόπο. Η ύπαρξη του οδηγού συνιστά μια στέρεα στρατηγική, η οποία ταυτόχρονα μπορεί να είναι ευέλικτη.⁵⁹³

⁵⁹² Ερμηνεύσαμε τον όρο case που χρησιμοποιούν οι Merton και Kendall ως *περίπτωση* και τον όρο situation ως *περίσταση* για να αντιδιαστέλλουμε τα γενικότερα ισχύοντα και αντικειμενικοποιημένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής κατάστασης (περίπτωσης) από τα ειδικότερα και υποκειμενικώς προσδιορισμένα που προκύπτουν κατά τη συνέντευξη ως *περίσταση* επικοινωνίας.

⁵⁹³ Επισημαίνουν βέβαια οι Merton και Kendall (1946, σ. 548) πως ο οδηγός της συνέντευξης παρότι ενδεικτικός ως προς την κάλυψη του εύρους του θέματος και της επίτευξης στοιχειώδους συμβα-

- iv. Η συνέντευξη επικεντρώνεται στις υποκειμενικές εμπειρίες των ατόμων που εκτίθενται στην εκ των προτέρων αναλυθείσα κατάσταση και στο πώς *οι ίδιοι* την ορίζουν και τη δομούν μέσω των κοινωνικών πρακτικών: πρόκειται εν τέλει για μια κατάσταση αναπαραγωγής ή μετασχηματισμού;⁵⁹⁴ Παράλληλα, οι απαντήσεις λειτουργούν ως δείκτες εγκυρότητας των υποθέσεων που έχει ήδη διατυπώσει ο ερευνητής, ενώ εμπλουτίζουν τον προβληματισμό του με στοιχεία που αρχικώς δεν είχαν προβλεφθεί.

Ολοκληρώνοντας το πλαίσιο σχεδιασμού και υλοποίησης μιας *παραγωγικής* (productive) εστιασμένης συνέντευξης οι Merton και Kendall (ό.π., σ. 545) αναφέρονται στα κριτήρια που πρέπει να πληρούνται και είναι:

- i. Η *ελάχιστη καθοδήγηση* (nondirection) εκ μέρους του συνεντευκτή, που προσφέρει στον ερωτώμενο την ευκαιρία έκφρασης των ζητημάτων που είναι σημαντικά για αυτόν.
- ii. Η νοηματική *εξειδίκευση* (specificity) και αποσαφήνιση για οτιδήποτε εκφράζεται, προκειμένου να αναδεικνύεται το νόημα που οι ερωτώμενοι αποδίδουν στα διάφορα στοιχεία της πραγματικότητας που αντιμετωπίζουν.
- iii. Η μεγιστοποίηση του *εύρους* (range) των πιθανών προκλητών ερεθισμάτων και απαντήσεων εκ μέρους του υποκειμένου, καθώς οποιαδήποτε πτυχή της ερευνώμενης κατάστασης μπορεί να προκαλέσει διαφορετικές απαντήσεις και κάθε απάντηση μπορεί να απορρέει από διαφορετικές πτυχές της κατάστασης.
- iv. Η ανάδειξη του *βάθους* (depth) και του *προσωπικού στοιχείου* (personal context). Η συνέντευξη οφείλει να εκμαιεύει το σημαντικό προσωπικό πλαίσιο των ερωτώμενων, τις πεποιθήσεις και τις ιδέες τους.

Ως προς τα σημεία i και iv θεμελιώδης παραδοχή της ποιοτικής έρευνας είναι η ανάδειξη των αντιλήψεων των ερευνητικών υποκειμένων, με τρόπο κατά το δυνατόν ανεπηρέαστο από τις θέσεις και τα γνωστικά σχήματα του ερευνητή. Τονίζουμε λοιπόν στους ερωτώμενους τη σημασία που έχουν οι *δικές τους* απόψεις, ενώ διατηρούμε στο ελάχιστο τον έλεγχο της συνέντευξης και μόνο ως προς την κάλυψη των αξόνων αυτής, αφήνοντας τους ερωτώμενους να απαντούν *με όποιο τρόπο αυτοί θέλουν*, όχι όμως *για ό,τι* θέλουν. Το σημείο ii αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς ο χώρος και ο χρόνος της

τότητας μεταξύ των δεδομένων που θα συλλεχθούν από διαφορετικές συνεντεύξεις, μπορεί να αξιοποιηθεί καταχρηστικά ως ένα καθορισμένο και άκαμπτο ερωτηματολόγιο. Αυτό όμως αναιρεί τον ανατροφοδοτικό χαρακτήρα της συνέντευξης και τον αυτοελεγκτικό αναστοχασμό του ερευνητή.

⁵⁹⁴ Η επισήμανση αυτή θεωρούμε πως συνιστά ένα ακόμη πεδίο συνάρθρωσης της επιλεχθείσας ερευνητικής τεχνικής με τη θεωρία της δομοποίησης.

συνέντευξης συνιστά το πεδίο συνάντησης δυο διαφορετικών πλαισίων σημασίας, αυτού των φορέων της δράσης και του αντίστοιχου του ερευνητή, εκφραζόμενα κατά περίπτωση και από διαφορετικά γλωσσικά πλαίσια (καθημερινός/επιστημονικός λόγος). Η έννοια της *διπλής ερμηνευτικής* της θεωρίας της δομοποίησης θεωρούμε πως απαντά επαρκώς στις ανάγκες αυτού του κριτηρίου. Τέλος, η περίπτωση iii τονίζει το δυναμικό και εν δυνάμει απρόβλεπτο χαρακτήρα κάθε ποιοτικής έρευνας, που ενέχει πάντα ένα συντελεστή αποπροσανατολισμού καθώς και τον καλειδοσκοπικό τρόπο δόμησης και θεώρησής της.

Ολοκληρώνοντας λοιπόν τα χαρακτηριστικά της υιοθετούμενης ερευνητικής τεχνικής, εκκρεμεί η παρουσίαση της δομής του οδηγού των συνεντεύξεων, ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε ακολούθως.

Σημειώθηκε παραπάνω πως στις εστιασμένες συνεντεύξεις το πλαίσιο των ερωτημάτων δημιουργείται πριν τη διεξαγωγή τους, στη βάση της προηγηθείσας έρευνας που αποτυπώνει τα σημαντικότερα στοιχεία της ερευνώμενης κατάστασης. Οι επιμέρους διαστάσεις της έννοιας του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στα σχετικά κεφάλαια της μελέτης, αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους δομήθηκε ο οδηγός της συνέντευξης. Οι άξονες αυτοί εξειδικεύτηκαν σε επιμέρους κατηγορίες, όπως αυτές προέκυψαν από την προσαρμογή των διαστάσεων της έννοιας του αποκλεισμού στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των διεργασιών κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα.

Με βάση αυτά, ο οδηγός της συνέντευξης δομήθηκε αρχικά σε δυο πεδία, που αφορούσαν: α) τον κοινωνικό αποκλεισμό και β) τον εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Κάθε πεδίο διαχωρίστηκε στους επιμέρους άξονες, όπως αυτοί προέκυπταν από το πλαίσιο της θεωρητικής ανάλυσης, δηλαδή οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό. Τέλος, κάθε άξονας εξειδικεύτηκε σε επιμέρους κατηγορίες, όπως αποτυπώνονται στον Πίνακα 15.

Πέραν των ερωτήσεων που δομήθηκαν με βάση τα ανωτέρω αναφερόμενα στον πίνακα, στην αρχή κάθε συνέντευξης υπήρξε η εισαγωγική εξήγηση εκ μέρους του ερευνητή για το σκοπό της έρευνας, η επισήμανση για τη διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και του προαιρετικού χαρακτήρα των απαντήσεών τους καθώς και μια σύντομη εισαγωγή στο θέμα, με στόχο το «ζέσταμα της ατμόσφαιρας» και τη δημιουργία ενός κλίματος κατά το δυνατόν ευχάριστης συνομιλίας, έτσι ώστε οι ερωτήσεις να υποβάλλονται και να απαντώνται κατά τρόπο φυσικό, χωρίς η συνέντευξη να λαμβάνει το χαρακτήρα ανάκρισης (Παρασκευόπουλος Ι. Ν., 1993, σσ. 130-131). Βέβαια, ο σχεδιασμός της συνέντευξης εκ μέρους του ερευνητή κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να δίνει στον ερωτώμενο την αίσθηση της «συζήτησης με κάποιο σκοπό», καθιστά ιδιαίτερα απαιτητικό τον έλεγχο της δομής και της ροής της, αφού το περιεχόμενο του οδηγού

της συνέντευξης δεν μπορεί να προσλάβει τη μορφή μιας άκαμπτης ακολουθίας ερωτήσεων. Αυτό γίνεται, επειδή η διαδραστική επικοινωνία κατά τη διάρκεια της συζήτησης μπορεί να παράγει στοιχεία που είναι σχετικά με τα ερευνητικά μας ερωτήματα, τα οποία όμως ταυτόχρονα δύνανται να μετατοπίζουν τη συνέντευξη σε νέα κατηγορία θέματος, είτε μεταξύ αυτών που ήδη έχουν προβλεφθεί είτε νέου. Για το σκοπό αυτό, το περιεχόμενο του οδηγού της συνέντευξης αξιοποιείται περισσότερο ως διάγραμμα δυναμικής ροής και μορφή γραπτής υπόμνησης που μας επιτρέπει με μη-γραμμικό τρόπο να επιτυγχάνουμε γρήγορα τη σύνδεση ζητημάτων που σχετίζονται μεταξύ τους, όπως και να εντοπίζουμε και να ακολουθούμε θέματα που είναι σχετικά, αλλά δεν έχουν προβλεφθεί εξ αρχής (Mason, 2003, σ. 103).

Πίνακας 15. Ο οδηγός της συνέντευξης

ΠΕΔΙΟ Α: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ	
1.	Άξονας 1: Οικονομική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	1.1. Εργασία
	1.2. Κατοικία
	1.3. Υγεία
2.	Άξονας 2: Πολιτική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	2.1. Πολιτικά δικαιώματα
	2.2. Συλλογική οργάνωση
	2.3. Πολιτική συμπεριφορά
3.	Άξονας 3: Κοινωνική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	3.1. Κοινωνικές σχέσεις
	3.2. Κοινωνικά δίκτυα
4.	Άξονας 4: Πολιτισμική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	4.1. Ετερότητα
ΠΕΔΙΟ Β: ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ	
1.	Άξονας 1: Οικονομική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	1.1. Εκπαίδευση & εργασία
	1.2. Εκπαίδευση & εισόδημα
	1.3. Εκπαίδευση & συνθήκες κατοικίας- υγείας
2.	Άξονας 2: Πολιτική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	2.1. Η εκπαίδευση ως δικαίωμα
	2.2. Θεσμικοί παράγοντες
	2.3. Μη-τυπική εκπαίδευση
3.	Άξονας 3: Κοινωνική διάσταση
	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ
	3.1. Εκπαίδευση & κοινωνικοποίηση
	3.2. Ανθρώπινο κεφάλαιο γονέων- διαγενεακά χαρακτηριστικά
	3.3. Κοινωνικό κεφάλαιο οικογένειας, σχέσεις με σχολείο

3.4. Αντι-τσιγγάνικα στερεότυπα, ενεργητικές/ παθητικές πρακτικές αποκλεισμού

4. Άξονας 4: Πολιτισμική διάσταση

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

4.1. Κοινωνική ορατότητα και εκπαίδευση

4.2. Πρακτικές επιπολιτισμού & εκπαίδευση

3.3.1.3 Η επιλογή των ερευνητικών υποκειμένων

Η επιλογή των ερευνητικών υποκειμένων σε μια ποιοτική έρευνα, όπως αυτή, δεν απαιτεί χαρακτηριστικά δείγματος που παραπέμπουν στην έννοια της αντιπροσωπευτικότητας του πληθυσμού και της γενίκευσης των παραγόμενων συμπερασμάτων, καθώς ενδιαφερόμαστε για την εις βάθος διερεύνηση και κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών στις οποίες εμπλέκεται ένα συγκεκριμένο δείγμα πληθυσμού, με συγκεκριμένες κοινωνικο-πολιτισμικές ιδιαιτερότητες (Ιωσηφίδης, 2008, σ. 59). Στο σχετικό κεφάλαιο όπου επιχειρήσαμε τη δόμηση ενός επιχειρησιακού ορισμού, ακριβώς για να αποφύγουμε την ατέρμονη θεωρητική ανασυγκρότηση της κατηγορίας «Τσιγγάνος», αποδίδοντας έμφαση στην οριοθέτηση της ομάδας των ερευνητικών υποκειμένων, επιλέξαμε ορισμένα βασικά κριτήρια. Με βάση αυτά, ο ερευνητικός μας πληθυσμός θα έπρεπε καταρχάς να εντάσσεται χωροθετικά στην περιοχή της πόλης της Χαλκίδας και να ισχύουν για αυτόν τα χαρακτηριστικά αυτοπροσδιοριστικού ή ετεροπροσδιοριστικού λόγου που επισημάναμε προηγουμένως.

Ακολούθως, ο πληθυσμός αυτός περιορίστηκε με βάση το σκοπό της έρευνας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πεδίου, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μειωθεί ή και να εξουδετερωθεί η επίδραση παραγόντων που συνήθως καταγράφονται ως προσκόμματα της κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης των Τσιγγάνων. Στην προσπάθεια αυτή κατά πρώτο λόγο περιοριστήκαμε στους ελληνόφωνους Τσιγγάνους της πόλης, αναγνωρίζοντας τη σημασία που έχει η γλώσσα ως *εσωτερικό σύνορο* και δηλωτικό στοιχείο διαφοροποίησης. Στη συνέχεια, στρέψαμε το ενδιαφέρον μας σε αυτούς που ήταν ενταγμένοι οικιστικά στον πολεοδομικό ιστό της πόλης, σε μόνιμες κατοικίες, εξουδετερώνοντας έτσι και τον παράγοντα της χωρικής περιθωριοποίησης και περιορίζοντας ενδεχομένως την επίδραση των δυσμενών συνθηκών κατοικίας. Παράλληλα, οι διαμένοντες στις συγκεκριμένες περιοχές αναμένεται να εξασφαλίζουν απρόσκοπτη πρόσβαση σε εκπαιδευτικές δομές, υπό την έννοια πως αυτές είναι κοντά στον τόπο όπου κατοικεί ο ερευνητικός μας πληθυσμός ή εξυπηρετούνται από δίκτυα δημόσιας συγκοινωνίας τα οποία επιλέγουν και οι μη-Τσιγγάνοι κάτοικοι της πόλης. Τέλος, αναζητήσαμε άτομα που κατά την περίοδο της έρευνας ή και παλαιότερα είχαν ενταχθεί στο χώρο της μισθωτής εργασίας, διερευνώντας έτσι τον ομογενοποιητικό και ενταξιακό ρόλο αυτής για τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα.

Οι παράμετροι αυτές συνέθεσαν ένα πλαίσιο δειγματοληπτικής στρατηγικής που καθορίζει τα χαρακτηριστικά των δειγματοληπτικών μας μονάδων στις ακόλουθες κεντρικές διαστάσεις (Mason, 2003, σσ. 193-195):

- *Χρονική διάσταση:* Αναζητήσαμε την αποτύπωση κοινωνικών πρακτικών που εκτείνονται στο εύρος της πεπερασμένης χρονικότητας της ατομικής ζωής, δηλαδή στο εύρος της χρονικότητας του βίου των εν ζωή ερευνητικών μας υποκειμένων. Συνεπώς, ενδιαφερόμαστε για εμπειρίες και πρακτικές που εμφανίζονται τόσο συγχρονικά με το χρόνο της έρευνας όσο και στο βάθος του ερευνώμενου μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου, ο οποίος για τις ανάγκες της έρευνάς μας οριοθετείται από τα μεταπολεμικά χρόνια και εξής. Αυτό οδήγησε στην ανάγκη συμπερίληψης στο δείγμα και ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, προκειμένου η πεπερασμένη χρονικότητα της ατομικής τους ζωής να προσεγγίζει το εύρος του μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου.
- *Χωροταξική διάσταση:* Η επιλογή των δειγματοληπτικών μονάδων όφειλε να υπακούει στους χωρικούς περιορισμούς που προαναφέρθηκαν, δηλαδή στις εντός της πόλης περιοχές κατοικίας.
- *Πολιτισμική- γλωσσολογική διάσταση:* Η χρήση της ελληνικής ως πρώτης γλώσσας, προσδιορίζει τον ερευνητικό μας πληθυσμό αποκλειστικά και μόνο στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας.

Οι παράμετροι και οι διαστάσεις αυτές μας οδήγησαν σε μια δειγματοληπτική στρατηγική η οποία θεωρούμε πως εξασφάλιζε καταρχήν τη σχέση μεταξύ δείγματος και ευρύτερου πληθυσμού, ωστόσο ταυτόχρονα ήταν ρεαλιστική, υπό την έννοια να εξασφαλίζει τη δυνατότητα πρόσβασης στον πληθυσμό αυτό και να οδηγεί σε όγκο δεδομένων που είναι δυνατόν να επεξεργαστούν με βάση τους οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους, αλλά και το χρόνο που μπορούσε να διατεθεί για την έρευνα. Ως εκ τούτου, οι αποφάσεις για τη δειγματοληψία που ελήφθησαν πριν τη διεξαγωγή της έρευνας λάμβαναν υπόψη την αλληλοδραστική σχέση μεταξύ ανάλυσης, θεωρίας και συγκρότησης δείγματος και προέβλεπαν καταρχάς την κλιμακωτή επιλογή των συμμετεχόντων. Καθώς η πρόθεσή μας να κατανοήσουμε το κεντρικό φαινόμενο του αποκλεισμού απαιτούσε την εις βάθος περιγραφή των χαρακτηριστικών της ομάδας των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, επιλέχθηκαν αρχικά τοποθεσίες και άτομα που μας βοηθούσαν στην πληρέστερη κατανόηση αυτού του κεντρικού φαινομένου. Στην πρώτη φάση λοιπόν υιοθετήθηκε η *σκόπιμη ομοιογενής δειγματοληψία* (Creswell, 2011, σ. 246) σε άτομα και χώρους που μοιράζονταν τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προηγουμένως, τα οποία χαρακτηρίζουν μια διακριτή υποομάδα του συνόλου των Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Στη συνέχεια, και καθώς άρχισε η συγκέντρωση των δεδομένων στους επιλεγμένους χώρους, αξιοποιήθηκε η στρατηγική της *δειγματοληψίας χιονοστιβάδας*, η

οποία προσέθεσε άτομα που δεν είχαν προβλεφθεί όταν ξεκινούσε η έρευνα. Καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη η διαδικασία συγκέντρωσης δεδομένων, ο ποιοτικός χαρακτήρας της έρευνας επέτρεπε την ταυτόχρονη ανάλυσή τους (Creswell, 2011, σ. 277). Αυτή η αλληλεπιδραστική σχέση παραγωγής και ανάλυσης δεδομένων μας οδήγησε στον καθορισμό του δείγματος ο οποίος δεν ορίστηκε εκ των προτέρων, υπό την έννοια ότι δεν καθορίστηκε εξ αρχής το μέγεθος αυτού, αλλά καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη η διαδικασία συγκέντρωσης-ανάλυσης δεδομένων συνεχιζόταν η επιλογή ερευνητικών υποκειμένων, έως ότου η ανάλυση και η ερμηνεία να οδηγήσουν σε σημείο *κορεσμού της θεωρίας*,⁵⁹⁵ δηλαδή να διαμορφωθεί εικόνα του τι ακριβώς συμβαίνει και να καταστεί δυνατή η παραγωγή μιας κατάλληλης εξήγησης για αυτό (Mason, 2003, σ. 212).

Ως εκ τούτου, τα παραπάνω στοιχεία μας οδήγησαν σε συγκεκριμένες περιοχές της πόλης, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οποίων θα αναλύσουμε αργότερα, εντός των οποίων αρχικά αναζητήσαμε τους βασικούς μας πληροφοριοδότες, τους *θυροφύλακες* (gatekeepers), που είναι τα άτομα που μας εξασφάλισαν την «είσοδο» στους τόπους της μελέτης βάσει του επίσημου ή ανεπίσημου ρόλου που διαδραμάτιζαν σε αυτούς (Creswell, 2011, σ. 250) και οι οποίοι μας κατεύθυναν στη συνέχεια σε γνωστούς και φίλους με συναφή κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, στη βάση μιας σκόπιμης δειγματοληψίας υπό μορφή χιονοστιβάδας (Creswell, 2011, σ. 247). Η παρουσία των ατόμων αυτών ήταν κρίσιμη και πέρα από την αρχική πρόσβαση στους ερευνητικούς

⁵⁹⁵ Στο χώρο της ποιοτικής έρευνας δεν ισχύει ένας γενικός πρακτικός κανόνας για τον καθορισμό του μεγέθους του δείγματος. Αυτό προσδιορίζεται πάντοτε σε σχέση με τους στόχους της μελέτης, την ετερογένεια του πληθυσμού, τα εργαλεία συλλογής δεδομένων, τους οικονομικούς πόρους και το διαθέσιμο χρόνο, την εμπειρία του ίδιου του ερευνητή κ.λπ., οδηγώντας σε ένα ευρύ πεδίο διακύμανσης τον αριθμό του μεγέθους του ελάχιστου δείγματος (Baker & Edwards, 2012 · Guest, Bunce, & Johnson, 2006, σσ. 61-62 · Robson C., 2007, σσ. 235-236). Ακόμη και όταν προσδιορίζεται η μορφή της βασικής ερευνητικής τεχνικής, εν προκειμένω η συνέντευξη, ο ελάχιστος αριθμός των απαιτούμενων συνεντεύξεων μπορεί να ποικίλει τόσο σε σχέση με το είδος της προσέγγισης (π.χ. σε μια περιπτώσιολογική μελέτη μπορεί να επαρκεί και μία μόνο εις βάθος συνέντευξη) ή ακόμα και σε σχέση με το κοινό προς το οποίο απευθύνεται η μελέτη ή τις επιστημολογικές παραδοχές των κριτών της. Η τελευταία επισημάνση π.χ. μπορεί να είναι καθοριστική στην περίπτωση κρίσης μιας διατριβής, όπως η παρούσα, από ερευνητές που είναι προσανατολισμένοι στην ποσοτική έρευνα, για τους οποίους θέματα αντιπροσωπευτικότητας, αντικειμενικότητας, εγκυρότητας, αξιοπιστίας κ.λπ. έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα και μπορεί να απαιτούν μια περισσότερο δομημένη διατύπωση ορισμών και ερωτημάτων και να οδηγούν στην απαίτηση μεγαλύτερου μεγέθους δείγματος (Baker & Edwards, 2012). Ωστόσο και η έννοια του κορεσμού, τόσο στο επίπεδο των δεδομένων όσο και στο επίπεδο της θεωρίας, που αξιοποιείται ευρέως στην ποιοτική έρευνα, συχνά δεν προσδιορίζεται επαρκώς από τους ποιοτικούς ερευνητές ούτε περιγράφεται με ακρίβεια ο τρόπος επίτευξής της (Bowen, 2008, σ. 137). Ως εκ τούτου, ο όγκος του δείγματος και των δεδομένων που απαιτούνται για την επίτευξη του κορεσμού δύναται να ποικίλλει, ενώ ακόμα και στις μελέτες εκείνες όπου προσδιορίζεται με σαφήνεια κάποιος ελάχιστος αριθμός περιπτώσεων, συχνά δεν παρέχονται επαρκή εμπειρικά επιχειρήματα που να τον τεκμηριώνουν. Είναι ενδεικτικό πως στην έρευνα του M. Mason (2010) που αφορά έναν αριθμό 560 διδακτορικών διατριβών όπου αξιοποιείται η ποιοτική προσέγγιση με χρήση της συνέντευξης ως αποκλειστικού μέσου συλλογής των ερευνητικών δεδομένων, ο αριθμός των απαιτούμενων συνεντεύξεων ποικίλει από 1-95 (με μέση τιμή 28 και διάμεσο 31), ενώ ο συνηθέστερος αριθμός των δειγμάτων είναι 20 και 30, ακολουθούμενος από το 40 και το 10, γενικώς σε μια σειρά δειγμάτων που το μέγεθός τους είναι πολλαπλάσιο του 10, χωρίς κανένα λογικό ή θεωρητικά καθοδηγούμενο λόγο για αυτό, καθώς είναι δύσκολο να φανταστούμε πως ο κορεσμός επιτυγχάνεται κάθε φορά με μέγεθος δείγματος που λήγει σε μηδέν (ό.π., παρ. 43).

μας τόπους και στις «συνεχείς προσβάσεις στις άπειρες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των δρώντων προσώπων», μέσω των οποίων αντλήθηκαν αυθεντικά και ειλικρινή ερευνητικά δεδομένα (Πηγιάκη, 1988, σσ. 118-119). Παράλληλα, η εμπειρία του ερευνητή στο πεδίο και οι δικές του γνωριμίες εκεί συμπλήρωσαν τον αριθμό των ερευνητικών υποκειμένων και με άτομα εκτός του δικτύου που δημιουργούσε η ανωτέρω τεχνική.

3.3.2 Επικύρωση των ευρημάτων: η μεθοδολογική τριγωνοποίηση

Στην αρχή του κεφαλαίου αυτού που περιγράφει την ερευνητική μας προσέγγιση καταγράψαμε τη θεμελιώδη παραδοχή πως οι μεθοδολογικές μας επιλογές απηχούν θεωρητικές παραδοχές σχετικά με τον τρόπο προσέγγισης της πραγματικότητας, καθώς και τον τρόπο οργάνωσης της σκέψης και της δράσης. Η σύνθεση των οντολογικών, επιστημολογικών και μεθοδολογικών παραδοχών που παρουσιάσαμε οδηγεί στην εκτίμηση πως η υπό έρευνα εμπειρική πραγματικότητα, οι υιοθετούμενες ερευνητικές τεχνικές και ο ίδιος ο ερευνητής συναρθρώνονται σε μια αδιάσπαστη ενότητα. Έτσι, το αντιληπτικό περίγραμμα του ερευνητή⁵⁹⁶ και η βασική ερευνητική τεχνική που επιλέγει διαμορφώνουν αυτό που *μπορεί να δει*, και εν προκειμένω για τη συνέντευξη, αυτό που *μπορεί να ρωτήσει*, αναδεικνύοντας πόσο μεθοδολογικά κατευθυνόμενες (methods-driven) μπορεί να είναι οι ερωτήσεις (Mason J. , 2006, σ. 13).

Έχοντας λοιπόν αυτό κατά νου, καθώς και τη γενική παραδοχή πως τα κοινωνικά φαινόμενα είναι καλειδοσκοπικά, πολυσχιδή και σύνθετα, όπως βέβαια και η ανθρώπινη συμπεριφορά, αναζητήσαμε συμπληρωματικούς τρόπους διερεύνησης των διαφορετικών πτυχών της υπό μελέτη πραγματικότητας, μέσω των οποίων θα κατανοούσαμε πληρέστερα τις πολλαπλές της εκφάνσεις.⁵⁹⁷ Αυτή η απαίτηση για πολυ-μεθοδική προσέγγιση προκύπτει και από τη θεώρηση των πηγών δεδομένων που δυνητικά μπορούσε να αξιοποιήσει η έρευνά μας, όπως τα σημειώσαμε παραπάνω, και ήταν: α) οι άνθρωποι-τα ερευνητικά μας υποκείμενα, β) τα προϊόντα των μέσων ενημέρωσης, κυρίως του τοπικού τύπου, γ) γραπτό αρχειακό υλικό και δ) γεγονότα της καθημερινής κοινωνικής πραγματικότητας. Κάθε μια από αυτές τις πιθανές πηγές δεδομένων απαιτούσε διαφορετικό τρόπο και μέσα προσπέλασης.

Η πολυ-μεθοδική προσέγγιση, γνωστή ως *μεθοδολογική τριγωνοποίηση*, βασίζεται στην υπόθεση πως κάθε θεωρητική και μεθοδολογική σύλληψη, όπως και κάθε ερευνητική τεχνική, έχουν εγγενείς περιορισμούς και *τυφλά σημεία*, τα οποία μπορούν να περιοριστούν μέσω του αμοιβαίου συνδυασμού τους που αναμένεται να οδηγήσει στην

⁵⁹⁶ Βλ. Μαντζούκας (2003, 2007).

⁵⁹⁷ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η J. Mason. (2006, σ. 10) η κοινωνική εμπειρία και οι βιωμένες πραγματικότητες είναι πολυ-διάστατα στοιχεία, έτσι η κατανόησή μας για αυτά είναι αναγκαστικά ελλιπής αν επικεντρώνεται μόνο σε μια διάσταση.

αλληλοαναιρέση των επιμέρους περιορισμών. Η ανάγκη συμπληρωματικότητας των μεθόδων δεν είναι μια σύγχρονη και καινοφανής διαπίστωση. Οι Merton και Kendall (1946, σσ. 556-557) από νωρίς διατείνονταν πως το θέμα δεν είναι η πλαστή διάκριση μεταξύ ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, αλλά ο καθορισμός του ποια σημεία πρέπει να υιοθετηθούν από τη μια και από την άλλη προσέγγιση. Ο Denzin (1989, σ. 237) διευρύνει την έννοια της τριγωνοποίησης πέρα από την πολυ-μεθοδική προσέγγιση, συμπεριλαμβάνοντας ποικιλία δεδομένων, ερευνητών, θεωριών και μεθοδολογιών, προτείνοντας τους ακόλουθους τέσσερις τύπους:

- i. *Τριγωνοποίηση δεδομένων*: Ο διαχωρισμός των πηγών των δεδομένων από τις μεθόδους συλλογής ή παραγωγής τους προσφέρει στους ερευνητές τη δυνατότητα μεγιστοποίησης του δυνητικού πλεονεκτήματος της επιλεγείσας μεθόδου.
- ii. *Τριγωνοποίηση ερευνητών*: Η αξιοποίηση πολλών ερευνητών μειώνει την πιθανή προκατάληψη που ενδεχομένως χαρακτηρίζει ένα άτομο και προσφέρει μεγαλύτερη αξιοπιστία στις παρατηρήσεις.
- iii. *Θεωρητική τριγωνοποίηση*: Η αξιοποίηση εναλλακτικών ή και ανταγωνιστικών θεωριών προσφέρει τη δυνατότητα πολλαπλών προσεγγίσεων και ερμηνειών.
- iv. *Μεθοδολογική τριγωνοποίηση*: Αυτή διακρίνεται στην: α) *εντός της μεθόδου* (within-method) τριγωνοποίηση, όπου μια μέθοδος αξιοποιείται σε διαφορετικές υπό μελέτη περιπτώσεις και β) στην αξιοποίηση διαφορετικών ερευνητικών τεχνικών στο ίδιο ερευνητικό αντικείμενο ή στην ίδια μελέτη, αυτό που ονομάζεται *δια-μεθοδική* (across-method) τριγωνοποίηση.

Συνεκτιμώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνητικού μας πεδίου και των ερευνητικών υποκειμένων, τον ερευνητικό σκοπό της διατριβής καθώς και τους διαθέσιμους ανθρώπινους και υλικούς πόρους που μπορούσαν να διατεθούν για αυτήν,⁵⁹⁸ ο μεθοδολογικός τριγωνισμός που επιλέχθηκε συνίσταται από τα ακόλουθα στοιχεία.

Στο επίπεδο των *δεδομένων* διευρύνθηκε το πεδίο εφαρμογής της βασικής ερευνητικής τεχνικής, της συνέντευξης, πέρα από τα μέλη του υπό μελέτη πληθυσμού και σε επιλεγμένες περιπτώσεις ατόμων που λόγω της επαγγελματικής ή δημόσιας θέσης και των σχετικών αρμοδιοτήτων τους έρχονταν σε επαφή με το συγκεκριμένο πληθυσμό. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλήφθηκαν συνεντεύξεις ή και άτυπες συζητήσεις με

⁵⁹⁸ Όπως επισημαίνει και ο Patton (1999, σ. 1192) η τριγωνοποίηση είναι ιδανική, ωστόσο μπορεί να είναι ιδιαίτερα «ακριβή» ως διαδικασία τόσο στο επίπεδο των οικονομικών πόρων αλλά και του διαθέσιμου χρόνου και της ενδεχόμενης περιορισμένης εμπειρίας του ερευνητή στη χρήση διάφορων μεθόδων.

διευθυντές και εκπαιδευτικούς σχολείων, υπαλλήλους κοινωνικών υπηρεσιών και στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Στο επίπεδο του *ερευνητή* δεν κατέστη δυνατή η τριγωνοποίηση της έρευνας, πρωτίστως για πρακτικούς και οικονομικούς λόγους. Η φύση της ποιοτικής έρευνας εν γένει, και ειδικά οι απαιτήσεις της έρευνας στο πεδίο, είναι ιδιαίτερα υψηλές, κυρίως ως προς το εύρος του χρόνου που αναλώνεται αλλά και των ειδικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων που αναμένεται να έχει ο συνεντευκτής. Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας πραγματοποιείται στους πραγματικούς χρόνους των ερευνητικών υποκειμένων και όχι με βάση τον προγραμματισμένο και εν πολλοίς ανελαστικό χρόνο του ερευνητή, ο οποίος οφείλει βέβαια, πέραν της επιτυχούς διεκπεραίωσης της ερευνητικής του προσπάθειας, να εξασφαλίσει και τις προϋποθέσεις της φυσικής του επιβίωσης. Το αποτέλεσμα είναι ο ερευνητής να λαμβάνει με δυσκολία αυτό που ζητά υπό τους όρους του χρόνου που το ζήτησε, κάτι που επιτείνεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ασκούμενης οικονομικής δραστηριότητας εκ μέρους των ερευνητικών μας υποκειμένων αλλά και της ιδιόμορφης συχνά αντίληψής τους για το χρόνο.⁵⁹⁹ Ως προς το επίπεδο του μεθοδολογικού σχεδιασμού, η επιλογή της εστιασμένης συνέντευξης απαιτεί την ύπαρξη ενός συνεντευκτή που να κατέχει επαρκώς τη θεωρητική σύλληψη της διατριβής, έτσι ώστε να μπορεί κατά τη διάρκεια της διαδραστικής επικοινωνίας να παρακολουθεί και να ελέγχει την πορεία της, μετατοπίζοντάς την στις διάφορες κατηγορίες θεμάτων ή σε νέα θέματα, ασκώντας αυτοελεγκτικό αναστοχασμό. Ο διττός ρόλος του ερευνητή-συνεντευκτή υπηρετεί στο έπακρο την ανάγκη αυτή, ενώ οι οικονομικοί πόροι που μπορούσαν να διατεθούν για την έρευνα αυτή καθιστούσαν αδύνατη την πρόσληψη και εκπαίδευση ειδικών συνεντευκτών.⁶⁰⁰

Η θεωρητική τριγωνοποίηση θεωρούμε πως καλύπτεται επαρκώς μέσα από το υιοθετούμενο θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού το οποίο ενσωματώνει συμπληρωματικές έννοιες όπως τη φτώχεια, τις σχεσιακές πτυχές της αποστέρησης, ζητήματα ιδεολογίας και ταυτότητας, επίσης αναδεικνύει το ρόλο των κοινωνικών δικτύων και των δομικών χαρακτηριστικών της κοινωνικής πραγματικότητας, τη σημασία της αυτοαντίληψης κ.ά., όπως αυτά παρουσιάστηκαν στο σχετικό κεφάλαιο.⁶⁰¹ Άλλω-

⁵⁹⁹ Η δυσκολία τήρησης προγραμματισμένων συναντήσεων επισημαίνεται και από άλλους ερευνητές (Βορβολάκος, 2006 · Λυδάκη, 1998) ως δυσχερές παράγοντας της έρευνας με τους Τσιγγάνους.

⁶⁰⁰ Ο περιορισμός αυτός συνιστά ωστόσο τον κανόνα για το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητικών εργασιών που διεξάγονται στα πλαίσια διδακτορικών διατριβών, όπου οι οικονομικοί πόροι που διατίθενται είναι εξ αρχής περιορισμένοι και ο ερευνητής κινείται κατεξοχήν μόνος του στο ερευνητικό πεδίο. Ωστόσο αυτή η *φυσική μοναξιά* του ερευνητή δεν μπορεί να επεκταθεί και στο επιστημονικό πεδίο, όπου απαιτείται η διεπιστημονική στήριξή του. Τη στήριξη αυτή την παρείχαν αφενός οι εντοπισμένες στη βιβλιογραφία απόψεις των καταρτισμένων και έμπειρων κοινωνικών επιστημόνων, αφετέρου οι ειδικοί, στους οποίους κατά περίπτωση καταφεύγαμε, προκειμένου μέσα από συζητήσεις, συμβουλές και προτροπές να επανεξετάζουμε το θεωρητικό μας εξοπλισμό και την ερευνητική μας πορεία.

⁶⁰¹ Βλ. την ενότητα 1.5.2-*Δυνατότητες της προσέγγισης*.

στε, το πλαίσιο αυτό δεν προέκυψε εξ' αρχής ως μια *ισχυρά δομημένη* (concept-driven) θεωρητική προσέγγιση που καθόριζε μονομερώς τη γωνία προσπέλασης της ερευνητικής πραγματικότητας, αλλά δομήθηκε σταδιακά μέσα από την προ-έρευνα στο πεδίο και αφού πρώτα δοκιμάστηκαν και ελέγχθηκαν και άλλες θεωρητικές αφετηρίες.⁶⁰²

Η μεθοδολογική τριγωνοποίηση διευρύνθηκε με τη μελέτη αρχειακού υλικού. Η ανυπαρξία προγενέστερων σχετικών μελετών και η ανάγκη κατανόησης των συνθηκών κοινωνικής αλληλεπίδρασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, όχι μόνο συγχρονικά, μέσα από τα πρωτογενή στοιχεία που προέκυπτan κατά την εμπειρική έρευνα, αλλά και διαχρονικά, στην εξέλιξη δηλαδή της σχέσης τους με την περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα της πόλης της Χαλκίδας, μας κατεύθυνε στη μελέτη του τοπικού τύπου και στην αναζήτηση των σχετικών αναφορών που μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά ως στοιχεία περιγραφής και εννοιολόγησης του κοινωνικού χώρου και των διεργασιών που διαδραματίζονταν. Επίσης, ειδικά για το θέμα της εκπαιδευτικής ένταξης, αξιοποιήθηκαν ποσοτικά στοιχεία που ήταν διαθέσιμα στις αρμόδιες εκπαιδευτικές δομές και βοηθούσαν στην πληρέστερη σύνθεση της εικόνας της εκπαιδευτικής τους κατάστασης.⁶⁰³

3.3.3 Ζητήματα δεοντολογίας

Το θέμα της δεοντολογίας συνόδευσε την έρευνα σε όλα τα στάδιά της, από τη διαμόρφωση του ερευνητικού σχεδιασμού και τη συλλογή των στοιχείων έως και το στάδιο της ανάλυσης και παρουσίασης των αποτελεσμάτων. Οι κανόνες που τηρήθηκαν καθ'

⁶⁰² Αρχικά, η προσέγγιση του ερευνητικού πεδίου έγινε υπό το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου που έθετε στο επίκεντρο της μελέτης τη διάδραση του τσιγγάνικου πληθυσμού τόσο στις εντός όσο και στις εκτός της ομάδας σχέσεις και αλληλεπιδράσεις και επεδίωκε να ανιχνεύσει τα αποτελέσματά της ως προς την εκπαιδευτική ένταξη των τσιγγανοπαίδων. Ωστόσο, η επαφή με το ερευνητικό πεδίο ανέδειξε μια ποικιλία ζητημάτων που οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι προέτασαν και συνέδεαν με τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Ως αποτέλεσμα, η επιλογή αποκλειστικά και μόνο της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου και η συσχέτισή του με την εκπαιδευτική ένταξη των Τσιγγάνων έδειχνε αρκετά περιοριστική, αφού άφηνε εκτός μελέτης σημαντικούς τομείς της εν γένει κοινωνικής τους ένταξης (εργασία, στέγαση κ.ά.) οι οποίοι εν πολλοίς επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα και τα παραγόμενα εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Προς επίλυση, λοιπόν, των περιορισμών του αρχικού θεωρητικού πλαισίου αναζητήθηκε μια άλλη έννοια που θα επέτρεπε τη συνολικότερη θεώρηση των επιμέρους διαστάσεων του ερευνητικού πεδίου και θα αναδείκνυε τις μεταξύ τους σχέσεις και αλληλεπιδράσεις. Στο πλαίσιο αυτό, επιλέχθηκε η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ως κεντρική θεωρητική δομή, επιδιώκοντας, μέσα από την ενσωμάτωση της υπάρχουσας θεωρητικής γνώσης που έχει προκύψει από τις παρελθούσες (θεματικές) ερευνητικές απόπειρες στο υπό μελέτη πεδίο, να παρασχέσει μια συγκροτημένη και επαρκή εξήγηση για τον τρόπο με τον οποίο οι διεργασίες κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων συνδέονται και αλληλοενισχύονται. Στην πορεία, το θεωρητικό αυτό πλαίσιο διαμεσολαβήθηκε ερευνητικά από το εννοιικό σύστημα της δομοποίησης που λειτούργησε ως ο κεντρικός διαμεσολαβητής θεωρίας και πράξης.

⁶⁰³ Ο ποιοτικός προσανατολισμός της έρευνάς μας δεν μας εμπόδισε από να αξιοποιήσουμε τη συμπληρωματικότητα των ποιοτικών και ποσοτικών ερευνητικών τεχνικών, μέσω της επιλεκτικής-εκλεκτικής χρήσης τους, που εκτιμούμε πως οδήγησε στον περιορισμό των μειονεκτημάτων των μεμονωμένων τεχνικών, στον εμπλουτισμό της ανάλυσης και στην αύξηση της αξιοπιστίας των συμπερασμάτων μας. Για τη συμπληρωματικότητα ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων βλ. σχετικά Βιρτσιλάκη-Σορωνιάτη (2004).

όλη τη διάρκεια της έρευνας απηχούσαν τόσο τους ισχύοντες κοινωνικούς κανόνες (νόμους) όσο και τα ιδιαίτερα ζητήματα δεοντολογικής πρακτικής των κοινωνικών επιστημών. Στο πρώτο επίπεδο, των νόμων, υπήρξε η πρόβλεψη για την τήρηση των προβλεπομένων τόσο ως προς την εξασφάλιση της άδειας για είσοδο και παραμονή σε συγκεκριμένους ερευνητικούς χώρους (π.χ. Ι.Κ.Φ.Τ.) όσο και ως προς την αποφυγή χρήσης μεθόδων καταγραφής δεδομένων (π.χ. φωνοληψία ή λήψη φωτογραφιών) που παραβίαζαν το πλαίσιο του νόμου περί προστασίας προσωπικών δεδομένων (Νόμος 2472, 1997) όσο και τη συνταγματική πρόβλεψη για την ελεύθερη άσκηση της επικοινωνίας (Σύνταγμα της Ελλάδας, 2008, άρθρα 9 & 19). Στο δεύτερο επίπεδο, των ορθών δεοντολογικών πρακτικών, υιοθετήθηκε καταρχήν η συγκατάθεση των συμμετεχόντων κατόπιν ενημέρωσης (Fontana & Frey, 1998, σσ. 70-71 · Κυριαζή, 2011, σσ. 336-340). Η συγκατάθεση των συμμετεχόντων και η εθελοντική τους συμμετοχή στην έρευνα εξασφαλίστηκε σε όλες τις περιστάσεις, τόσο κατά τη διάρκεια της παρατήρησης και των επισκέψεων πεδίου, όπου δηλωνόταν εξ αρχής η ιδιότητα του ερευνητή και ο σκοπός της ύπαρξής του στο χώρο, όσο βέβαια και κατά τη διάρκεια των πολλών άτυπων συζητήσεων καθώς και των συνεντεύξεων. Σε όλες τις περιπτώσεις τονίστηκε ιδιαίτερα το θέμα της εμπιστευτικότητας ως προς την αξιοποίηση των στοιχείων που συγκεντρώνονταν, την αποκλειστική πρόσβαση σε αυτά μόνο από τον ερευνητή και την ευθύνη της φύλαξής τους. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο θέμα χειρισμού των ηχητικών αρχείων των συνεντεύξεων τα οποία μετεγγράφονταν αμέσως μετά τη λήψη τους και στη συνέχεια διαγράφονταν. Στις περιπτώσεις όπου η ακριβής καταγραφή του λόγου δεν εντασσόταν άμεσα στον ερευνητικό σχεδιασμό⁶⁰⁴ ή όπου υπήρχε απροθυμία ή επιφύλαξη εκ μέρους των συνομιλητών μας για την ηχογράφηση του λόγου τους, κρατήθηκαν σημειώσεις και ακολούθησε η άμεση καταγραφή από τον ερευνητή, προσπαθώντας να εναρμονιστεί το τελικό κείμενο όχι μόνο με το περιεχόμενο αλλά και τις εκφραστικές επιλογές των συνομιλητών μας.

Κατά τη διαδικασία ανάλυσης και παρουσίασης των δεδομένων έγινε αντιληπτός ένας κίνδυνος παραβίασης της εμπιστευτικότητας, καθώς ακόμη και όταν είχαν απαλειφθεί στοιχεία όπως τα ονόματα των συμμετεχόντων, το σύνολο των πληροφοριών που προέκυπτε από το πλήρες κείμενο της συνέντευξης και ενίοτε από τις καταγραφές των άτυπων συζητήσεων μπορούσε να οδηγήσει στην ταυτοποίηση των ατόμων αυτών, με δεδομένο το περιορισμένο μέγεθος του ερευνητικού πληθυσμού. Αυτό αναιρούσε την πρωταρχική αρχή εμπιστευτικότητας της έρευνας που αφορούσε την ανωνυμία των συμμετεχόντων σε αυτήν. Επειδή λοιπόν το πλήρες κείμενο στις περιπτώσεις αυτές αναδεικνυόταν ως προσωπικό, αναγνωρίσιμο και ενίοτε ιδιόμορφο, επιλέχθηκε η

⁶⁰⁴ Τέτοιες περιπτώσεις π.χ. ήταν οι συνομιλίες μας με τους εκπαιδευτικούς και τους εργαζόμενους σε φορείς του δήμου ή της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, όπου πραγματοποιήθηκε εκ των υστέρων καταγραφή των νοημάτων που ήταν ουσιώδη για τους σκοπούς της έρευνας.

μη-παράθεση του συνόλου των απομαγνητοφωνημένων κειμένων ως παράρτημα της διατριβής, παρά μόνον η παράθεση αποσπασμάτων στο πλαίσιο της αφηγηματικής αναφοράς των ευρημάτων (Creswell, 2011, σσ. 295-297).

Ωστόσο και αυτή η επιλογή δεν ήταν απροβλημάτιστη. Ο περιορισμός της έρευνας σε ένα συγκεκριμένο πληθυσμό, με αναφορές στο φύλο, την ηλικία και την περιοχή διαμονής, δημιούργησε εξ αρχής σημαντικές δυσχέρειες στον τρόπο παράθεσης των αποσπασμάτων των συνεντεύξεων ή των συζητήσεών μας. Η χρήση ψευδωνύμων για την παράθεση των λεχθέντων από τους συνομιλητές μας αποδείχθηκε δυσχερής, καθώς διαβάζοντας διαδοχικά τα αποσπάσματα που αποδίδονται στο ίδιο πρόσωπο, έστω και με το ψευδώνυμό του, κάποιος που έχει γνώση του πληθυσμού της περιοχής μπορούσε σχετικά εύκολα να ταυτοποιήσει το πρόσωπο αυτό, ιδιαίτερα όταν υπήρχαν ταυτόχρονα αναφορές στο φύλο, την ηλικία, το επάγγελμα ή την περιοχή διαμονής.

Για το σκοπό αυτό, επιλέξαμε την παράθεση των αποσπασμάτων αναφερόμενοι στους συνομιλητές μας με τις ακόλουθες πληροφορίες: α) *φύλο* (♂ για τους άντρες και ♀ για τις γυναίκες), β) *γενιά* (I για την πρώτη γενιά, II για τη δεύτερη και III για την τρίτη) και γ) *περιοχή διαμονής* (A για τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, B για το σύνολο των υπόλοιπων περιοχών). Η ομαδοποίηση των περιοχών διαμονής εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής απηχεί το ακόλουθο σκεπτικό. Καταρχάς, σε ορισμένες περιοχές, π.χ. στο Πεδίο Βολής ή στον Καραμπάμπα, ο αριθμός των οικογενειών που κατοικούν είναι περιορισμένος, οπότε η ακριβής αναφορά στον τόπο διαμονής ταυτοποιούσε σχετικά εύκολα το συνομιλητή μας, ιδιαίτερα όταν υπήρχε ταυτόχρονη αναφορά στο φύλο, την ηλικία ή το είδος των επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Επίσης, κατά την παραμονή μας στο ερευνητικό πεδίο, επισημάναμε μια διαφοροποίηση της μορφής *εντός-εκτός*, στην οποία προέβαιναν οι συνομιλητές μας για να διαχωρίσουν τον πληθυσμό ανάλογα με το αν κατοικούσε στην κατεξοχήν τσιγγάνικη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (συχνά αναφερόμενη ως οικισμός) ή στις περιοχές εκτός αυτής. Ο διαχωρισμός αυτός απηχούσε τόσο χωροθετικά την αμιγή τσιγγάνικη σύνθεση του οικισμού της οδού Χαλκιδικής, σε αντιδιαστολή με τη διάχυση των Τσιγγάνων στις υπόλοιπες γειτονιές της πόλης, όσο και τις διαφορές στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που επέφερε η κοινωνικοπολιτισμική ομοιογένεια του πληθυσμού και η επίταση των προβλημάτων παραβατικότητας και κοινωνικής απομόνωσης που σταδιακά μετέτρεψαν τον οικισμό σε κλειστό θύλακα με τα χαρακτηριστικά του γκέτο. Σε αυτήν την κατηγοριοποίηση, με βάση την περιοχή διαμονής, μοναδικό πρόβλημα αποτελεί η γειτονιά του Πεδίου Βολής όπου υπάρχει επίσης αμιγής τσιγγάνικη κατοικία, ωστόσο ο μικρός αριθμός των κατοικιών (πέντε) και τα χωροθετικά της χαρακτηριστικά τη διαχωρίζουν εμφανώς από την κατάσταση στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής.

Με βάση αυτά, οι αναφορές έχουν ενδεικτικά την ακόλουθη μορφή: ♂,I,A για άντρα (♂) της πρώτης γενιάς (I) που διαμένει στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (A), ή ♀,II,B για γυναίκα (♀), δεύτερης γενιάς (II) που διαμένει σε κάποια από τις υπόλοιπες περιοχές (B), δηλαδή εκτός οικισμού. Όπου αλλού υπάρχει παράθεση αποσπάσματος, αυτή αποδίδεται με ψευδώνυμο και χωρίς άλλα στοιχεία για τις περιπτώσεις των περιοχών στο Αλωνάκι και τη Χαραυγή ή με γενική αναφορά στην επαγγελματική ιδιότητα του συνομιλητή μας. Συγκεκριμένες και επώνυμες αναφορές υπάρχουν μόνο για αποσπάσματα που α-αντλήθηκαν από τις εισηγήσεις των ομιλητών ή όσων παρενέβησαν επώνυμα στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

4 Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ

4.1 Χαλκίδα: ο τόπος και οι άνθρωποι

Η Χαλκίδα, πρωτεύουσα της Περιφερειακής Ενότητας Εύβοιας, αποτελεί τη μεγαλύτερη πόλη του νησιού, ευρισκόμενη στο κέντρο αυτού και στη δυτική ακτή, στο πλησιέστερο σημείο προς τη βοιωτική ακτή της Στερεάς Ελλάδας. Η περιοχή κατοικείται συνεχώς από την παλαιολιθική περίοδο, ενώ η καίρια θέση της ως προς τον έλεγχο του στενού θαλάσσιου διαύλου του Ευρίπου την καθιστούσε σημαντική στρατιωτική και ναυτική βάση αλλά και διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο.

Η προσέγγιση της πόλης και των κατοίκων της απαιτεί την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του αστικού χώρου ως θεσμού, δηλαδή ως πολύπλοκου, ανοικτού και δυναμικά εξελισσόμενου συστήματος που περιλαμβάνει το θεσμικό πλαίσιο (πολιτικό, κοινωνικό, νομικό), τα οικονομικά χαρακτηριστικά και τα τεχνικά και φυσικά στοιχεία και τις υποδομές. Όλα αυτά συνιστούν *εξωτερικότητες* (externalities) που καθορίζουν τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο μεταβάλλεται και εξελίσσεται το αστικό περιβάλλον και η ζωή των κατοίκων του (Παυλέας, Αρβανιτίδης, & Πετράκος, 2009, σ. 212).

Σημειώσαμε παραπάνω, αναφερόμενοι στη θεωρητική σύλληψη της δομοποίησης, πως η μελέτη των κοινωνικών πρακτικών οφείλει να εκταθεί στο εύρος του χώρου και του χρόνου, έτσι ώστε να φανεί η χωροχρονική τους έκταση μέσω της επαναληπτικότητας των διαντιδράσεων. Ως χωρικό πλαίσιο των διαντιδράσεων, λοιπόν, επιλέξαμε το γεωγραφικό και οικονομικό χώρο της πόλης της Χαλκίδας, εντός του οποίου οι ατομικές κοινωνικές πρακτικές των Τσιγγάνων της πόλης εκτελούνται σε συνθήκες συμπαρουσίας με τους υπόλοιπους μικρο και μακρο-φορείς δράσης. Το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου μελετώνται οι υιοθετούμενες κοινωνικές πρακτικές προσδιορίζεται στο επίπεδο της *πεπερασμένης χρονικότητας* της ατομικής ζωής (life span), δηλαδή στο επίπεδο της χρονικότητας του βίου των εν ζωή ερευνητικών μας υποκειμένων και του *μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου* (institutional time), ο οποίος για τις ανάγκες της ερευνητικής αυτής μελέτης οριοθετείται από τα μεταπολεμικά χρόνια έως τις μέρες μας. Ωστόσο, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή στον τρόπο δόμησης και ανάπτυξης του αστικού περιβάλλοντος της πόλης της Χαλκίδας υπό την έννοια της *εξάρτησης από το παρελθόν* (path dependence),⁶⁰⁵ καθώς η κατάσταση και τα χαρακτηριστικά του συ-

⁶⁰⁵ Η έννοια της *εξάρτησης από το παρελθόν* αναφέρεται στον τρόπο κατά τον οποίο οι τωρινές αλλά και οι μελλοντικές καταστάσεις, ενέργειες και αποφάσεις καθορίζονται επί της βάσης προγενέστερων καταστάσεων, ενεργειών και αποφάσεων που επηρέασαν τις κατευθύνσεις της οικονομικής, τεχνολογικής και λοιπών μορφών εξέλιξης υπό μορφή μακρο-δομών. Στο χώρο της οικονομικής γεωγραφίας η έννοια προσεγγίζεται συνδυαστικά με την έννοια της *δημιουργίας συνθηκών* (path creation) και του *εγκλωβισμού* (lock in). Η πρώτη περίπτωση αφορά τις προσπάθειες των κοινωνικών δρώντων να μετασχηματίσουν τις υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές, αποκλίνοντας από τις παραδοσιακά κυρίαρχες πρακτικές και αναπτυξιακές πολιτικές. Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται στον τρόπο κατά τον οποίο οι προϋπάρχουσες αναπτυξιακές τροχιές και επενδύσεις, καθώς και οι κυρίαρχες πρακτικές και δεξιότη-

στήματος κατά την προηγούμενη περίοδο καθόρισαν εν πολλοίς τις δυνατότητες, τις ευκαιρίες και τα όρια των «τροχιών ανάπτυξης της πόλης» και συνακόλουθα και τις κοινωνικές πρακτικές που μελετάμε.

Η νεότερη ιστορία της πόλης ξεκινά το 1833, όταν περιήλθε επίσημα στο Ελληνικό Κράτος. Μετά την απελευθέρωση, ο πληθυσμός της μόλις που ξεπερνά τους 7.000 κατοίκους, ενώ τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά της συνθέτουν την εικόνα μιας μεσαιωνικής πόλης που αποτελείται από την περιτειχισμένη περιοχή του Κάστρου και την εκτός των τειχών περιοχή του Προαστίου. Καθ' όλο το διάστημα έως και το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. η κατάσταση στην πόλη δεν αλλάζει σημαντικά. Ο πληθυσμός της, πέραν των ελληνικής καταγωγής κατοίκων της, περιλαμβάνει παραμένοντες Τούρκους⁶⁰⁶ καθώς και περίπου 400 μέλη της εβραϊκής κοινότητας (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, 2009). Σταδιακά, νέοι κάτοικοι έρχονται να καλύψουν τα κενά των αποχωρούντων Τούρκων, ενώ η παραγωγική βάση της πόλης εξακολουθεί να διατηρεί τα χαρακτηριστικά που είχε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, με σημαντική αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, αποτελώντας το εξαγωγικό κέντρο ολόκληρης της Εύβοιας.

Η περίοδος 1875-1910 σηματοδοτεί την αλλαγή του αστικού τοπίου της Χαλκίδας και διαμορφώνει εν πολλοίς τη σύγχρονη εικόνα του. Η κατεδάφιση των μεσαιωνικών τειχών του Κάστρου ενοποιεί το αστικό τοπίο και απελευθερώνει το θαλάσσιο μέτωπο της πόλης. Η εκβάθυνση και διαπλάτυνση του πορθμού και η μεταφορά του λιμανιού στο χώρο του νότιου κρηπιδώματος διευρύνουν τη σημασία της πόλης ως εμπορικού-διαμετακομιστικού κέντρου. Η κατασκευή της νέας σιδερένιας περιστροφικής γέφυρας που ζευγνύει τις δυο ακτές διευκολύνει την εξάπλωση της πόλης και στο βοιωτικό τμήμα, η ανάπτυξη του οποίου ενισχύεται από τη λειτουργία του σιδηροδρομικού σταθμού που θεμελιώνεται επί της βοιωτικής ακτής (Αγγέλου, 2010, σσ. 105-106). Κατά το διάστημα αυτό αποκρυσταλλώνεται η σύνθεση του πληθυσμού της πόλης, ο οποίος πέραν της αριθμητικής του διαφοροποίησης, που κατά τα έτη 1879-1907 σημειώνει αύξηση κατά περίπου 40%, αλλάζει και ως προς τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά, καθώς η μέχρι τότε κυρίαρχη αγροτική τάξη παραχωρεί τη θέση της σε μια ραγδαία αναπτυσσόμενη αστική. Η βιοτεχνική παραγωγή αναπτύσσεται με επίκεντρο τους κλάδους της ποτοποιίας και της κεραμοποιίας, συμπαρασύροντας στους ρυθμούς της βυρσοδεψείας, πυρηνελαιουργείας και, βέβαια, το εμπόριο, διατηρώντας ομόλογα χαρακτηριστικά με αυτά της γενικότερης αναπτυξιακής κατεύθυνσης της ελληνικής οικονομίας (Μηλιός, 2000, σ. 178).

τες αναστέλλουν την ικανότητα των κοινωνικών δρώντων να προσαρμοστούν σε νέες πρακτικές που συνδέονται με την οικονομική αλλαγή, εγκλωβίζοντας έτσι το σύνολο μιας περιοχής (Αρβανίτης & Παπαθεοδώρου, 2014).

⁶⁰⁶ Το 1840 οι Οθωμανοί κατέχουν 162 ακίνητα (39,3%) επί του συνόλου των ιδιοκτησιών του Κάστρου (Ιωαννίδης Ε., 2002, σ. 23).

Πίνακας 16. Πληθυσμιακή μεταβολή Χαλκίδας & Εύβοιας 1856-2011

Έτος	Πληθυσμός	Μεταβολή %	Πληθυσμός	Μεταβολή %
	ΧΑΛΚΙΔΑ		ΕΥΒΟΙΑ	
1856	10.395	-	68.813	-
1861	11.800	13,52	72.368	5,17
1870	11.135	-5,64	82.541	14,06
1879	12.250	10,01	95.136	15,26
1889	15.713	28,27	103.442	8,73
1896	15.989	1,76	115.515	11,67
1907	16.930	5,89	127.539	10,41
1920	14.398	-14,96	133.317	4,53
1928	18.479	28,34	162.620	21,98
1940	21.820	18,08	177.076	8,89
1951	26.248	20,29	164.542	-7,08
1961	28.576	8,87	166.097	0,95
1971	36.300	27,03	165.369	-0,44
1981	43.344	19,40	188.436	13,95
1991	51.646	19,15	208.408	10,60
2001	53.584	3,75	215.136	3,23
2011	59.125	10,34	210.815	-2,01

Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ελληνικής Στατιστικής Αρχής.

Αυτή η αλλαγή στις παραγωγικές δομές, στο μέγεθος και στην κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της πόλης αποτυπώνεται στο πολεοδομικό πεδίο. Τα βιοτεχνικά κτίρια και οι αποθήκες που φιλοξενούν τις νέες παραγωγικές δραστηριότητες αναπτύσσονται στο νότιο άξονα, στον όρμο του Αγίου Στεφάνου, και στην ήδη υποβαθμισμένη περιοχή του Κάστρου που ως επί το πλείστον αποτελεί περιοχή λαϊκής κατοικίας. Επί του παραλιακού μετώπου της βόρειας ακτής, στο χώρο εκτός των τειχών, εκτείνονται οι συνοικίες που κατοικούν οι μεγαλοαστοί και θεμελιώνονται σταδιακά τα δημόσια κτίρια, ενώ πίσω από αυτές, εκατέρωθεν των σημερινών οδών Αβάντων και Κακαρά εντοπίζεται η περιοχή κατοικίας των μεσοαστικών και μικροαστικών στρωμάτων.

Ο επόμενος σταθμός στην εξέλιξη της πόλης υπήρξαν τα γεγονότα του 1922. Η έλευση 6.356 προσφύγων, περισσότερων του 50% εκ των 12.373 που εγκαταστάθηκαν συνολικά σε ολόκληρη την Εύβοια, συνετέλεσε στην αύξηση του πληθυσμού που βρισκόταν σε κάμψη, ως αποτέλεσμα της υπερπόντιας μετανάστευσης και των συνεπειών των Βαλκανικών Πολέμων και του Α' Παγκοσμίου, ενώ οδήγησε στην επέκταση του αστικού χώρου. Προσφυγικοί συνοικισμοί εγκαθίστανται στις περιοχές Νεάπολη, Καναπίτσα, Άγιος Ιωάννης, Τούρκικο Νεκροταφείο (Τούρκικα Μνήματα) καθώς και επί της βοιωτικής ακτής στο λόφο του Καραμπάμπα (Ιωαννίδης Ε. , 2002, σ. 37). Μέρος αυτής της οικιστικής επέκτασης γίνεται εκατέρωθεν της πόλης, στον άξονα Βορά-Νότου, σε δημόσιες, αναξιοποίητες και απαλλοτριωθείσες εκτάσεις, όπως το κτήμα Βου-

δούρη στα βόρεια, όπου κτίστηκε η Νέα Αρτάκη, και στον Κοπανά προς τα νότια, σε απαλλοτριωμένη γεωργική έκταση του Βαρατάσου, όπου κτίστηκε η Νέα Λάμψακος. Ο ερχομός των προσφύγων προσέφερε πολυάριθμο, ειδικευμένο και φθινό εργατικό δυναμικό στην τοπική αγορά εργασίας,⁶⁰⁷ ενισχύοντας τη γεωργική, τη βιοτεχνική και την αναδυόμενη βιομηχανική παραγωγή της πόλης, τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της οποίας αποκρυσταλλώνονται στην κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης.⁶⁰⁸ Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός σχηματισμός της πόλης διαμορφώνεται ομόλογα προς τις γενικότερες διαδικασίες συγκρότησης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (Μηλίδς, 2000, σ. 210).

Η περίοδος από το μεσοπόλεμο έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 χαρακτηρίζεται από τη διαρκή ανάπτυξη της πόλης, πληθυσμιακά, παραγωγικά και οικιστικά. Η αλλαγή των παραγωγικών δομών, με τον περιορισμό των μικρών γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, η βιομηχανική ανάπτυξη, ο ανερχόμενος τριτογενής τομέας, με περιορισμένη όμως συνεισφορά του τουριστικού κλάδου, καθώς και η μεγέθυνση του διοικητικού μηχανισμού του δημοσίου, η πλειοψηφία των δομών του οποίου είχε ως έδρα την πρωτεύουσα του νομού, οδηγούν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό από τις κωμοπόλεις και τα χωριά της Εύβοιας προς την ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας.

⁶⁰⁷ Ενδεικτικά στην πυρηνελαιουργία-σαπωνοποιία ΚΙΑΠΕΚΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ & ΛΙΝΑΡΔΟΥ απασχολούνταν προπολεμικά περίπου 50 πρόσφυγες, καθώς και στην ομόλογη επιχείρηση του ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ (Λυμπερή, 1989, σσ. 46, 117-118). Εκτός από τους λιγοστούς πρόσφυγες που είχαν διασώσει μαζί τους μέρος της περιουσίας τους σε μετρητά (λίρες) και εισχώρησαν σύντομα στον εμπορικό κόσμο της πόλης, οι περισσότεροι απασχολήθηκαν σε αγροτικές δουλειές στα διπλανά χωριά της Χαλκίδας. Καθώς ζητούσαν οικονομικά μεροκάματα, ήταν προτιμητέοι έναντι των παλαιοελλαδιτών, ωστόσο αυτό συνέτεινε στην ένταση της εις βάρος τους ρατσιστικής αντιμετώπισης. Πολλές γυναίκες εργάστηκαν στα περιβόλια της περιοχής και στις αμπελοκαλλιέργειες, μια εργασία που την ήξεραν από τις παλιές τους πατρίδες. Πολλοί από τους άνδρες ήταν τεχνίτες πέτρας (ειδικά αυτοί που εγκαταστάθηκαν στη Νέα Λάμψακος). Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες που διασώζονται σε σχετικό με το θέμα ντοκιμαντέρ (Ποδάρα, 2012-13) μαζεύονταν κάθε πρωί στα καφενεία και περίμεναν να έρθουν τα αφεντικά να τους διαλέξουν για εργασίες κτισίματος ή μικροδουλειές. Πρόκειται για χαρακτηριστικά του κύκλου της προσφυγιάς και της μετανάστευσης που επαναλαμβάνονται περιοδικά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως συνέβη ξανά στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990 με την αθρόα είσοδο μεταναστών, κυρίως από την Αλβανία. Ενδεικτικά για την εγκατάσταση των προσφύγων στη Χαλκίδα και τις γύρω περιοχές βλ. τα κείμενα των Θεοφάνους (2010) και Λυμπερή (1989).

⁶⁰⁸ Την περίοδο αυτή θεμελιώνονται και αρχίζει η λειτουργία παραγωγικών μονάδων όπως το οινόπνευματοποιείο ΑΡΕΘΟΥΣΑ, η πυρηνελαιουργία-σαπωνοποιία ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ και η αντίστοιχη των ΚΙΑΠΕΚΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ & ΛΙΝΑΡΔΟΥ, η αλευροποιία-μακαρονοποιία ΣΙΤΩ, το ρετσίναδικο ΚΟΝΤΗ-ΣΑΚΕΛΑΡΑΚΗ, η αλευροποιία ΔΗΜΗΤΡΑ, τα βυρσοδεψεία ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ και ΧΑΡΙΤΟΥ, το εργοστάσιο τερεβινθελαίων και κολοφωνίου ΚΟΝΤΗ & ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, η νηματουργία και οι αλευρόμυλοι ΑΒΕΝΑ και βέβαια το εργοστάσιο τσιμέντων που διαχρονικά αποτέλεσε μια από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες της πόλης, έως την παύση των εργασιών του την άνοιξη του 2013. Σήμερα καμιά από αυτές τις παραγωγικές μονάδες δεν είναι σε λειτουργία, ενώ η διατήρηση και η ανάδειξη των κτιριακών εγκαταστάσεων ως σημειόντων στοιχείων της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης αποτελεί αντικείμενο διαρκούς λόγου και προσπάθειών εκ μέρους της τοπικής αυτοδιοίκησης και επιστημονικών-παραγωγικών φορέων. Βλ. σχετ. ΤΕΕ-Περιφερειακό Τμήμα Ν. Εύβοιας (2010).

Είναι χαρακτηριστικό πως, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 16, κατά το διάστημα 1940-1971 ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε σε ποσοστό 66,36% τη στιγμή που ο συνολικός πληθυσμός της Εύβοιας κατά την ίδια περίοδο μειώθηκε κατά 6,61%. Η μόνη περίοδος κατά την οποία υπήρχε κάμψη του υψηλότερου ρυθμού πληθυσμιακής ανάπτυξης της πόλης της Χαλκίδας ήταν κατά τη δεκαετία του 1960, περίοδος που συνολικά οι μεταναστευτικές ροές της χώρας έφτασαν στο αποκορύφωμά τους. Στη μεταπολεμική Εύβοια, λοιπόν, η φυσική αύξηση του πληθυσμού που δεν κατευθύνεται στις εξωτερικές μεταναστευτικές ροές συγκεντρώνεται στα αναπτυσσόμενα βιομηχανικά κέντρα του νησιού, κυρίαρχο των οποίων αναδεικνύεται η Χαλκίδα.⁶⁰⁹

Αντιμετωπίζοντας ένα κορεσμένο πληθυσμιακά πολεοδομικό κέντρο, με υψηλές αξίες γης, οι νέοι κάτοικοι αναζητούν προσιτές περιοχές κατοικίας περιμετρικά του κέντρου, στην περιοχή της Αγίας Μαρίνας, στα Αλάτσατα, στο Βαθροβούνι, στη βοιωτική ακτή και κυρίως κατά μήκος του οδικού άξονα που συνδέει την πόλη με τη Βόρειο Εύβοια, δημιουργώντας μικρούς οικισμούς, συχνά αυθαίρετους (Ιωαννίδης Ε. , 2002, σ. 38). Έτσι, σταδιακά η πόλη επεκτείνεται στην περιοχή της Λιανής Άμμου και στην Έξω Παναγίτσα, χωρίς όμως να υπάρχουν εκ των προτέρων πολεοδομικές μελέτες, κατάσταση που πέραν της αδυναμίας καθορισμού οδικών αρτηριών και χώρων για τις βασικές λειτουργίες της πόλης άφησε έκθετους τους κατοίκους των περιοχών αυτών στη συνδιαλλαγή με την τοπική εξουσία ή ακόμα και στην εκδήλωση ανταγωνιστικών τάσεων.⁶¹⁰

Η γεωγραφική θέση της πόλης, πλησίον του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας, της βιομηχανικής ζώνης των Οινόφυτων και των παρακείμενων στην Εύβοια μικρότερων αστικών κέντρων όπου αναπτύχθηκαν σημαντικές οικονομικές

⁶⁰⁹ Στην περίπτωση της Εύβοιας δεν παρατηρείται μια αδιαμόρφωτη τάση συγκέντρωσης προς τα αστικά ή ημιαστικά κέντρα, αλλά μια καθορισμένη πορεία της εσωτερικής μετανάστευσης προς τους βιομηχανικούς θύλακες του νησιού, οι οποίοι κατορθώνουν καταρχάς να συγκρατήσουν τις επιχώριες φυγόκεντρες μεταναστευτικές ροές και δευτερευόντως να προσελκύσουν εσωτερικούς μετανάστες. Παρατηρώντας ενδεικτικά τα πληθυσμιακά στοιχεία ορισμένων ημιαστικών περιοχών της Εύβοιας κατά την περίοδο 1940-1971, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής τους βάσης (βιομηχανία, τουρισμός, γεωργία κ.λπ.), διαπιστώνουμε πως στις περιοχές όπου αναπτύχθηκε σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη, αυτή συνοδεύτηκε από αξιοσημείωτη πληθυσμιακή ανάπτυξη. Πλέον της Χαλκίδας, τα δυο άλλα βιομηχανικά κέντρα της Εύβοιας ήταν το Αλιβέρι (λιγνιτωρυχείο και ηλεκτροπαραγωγή) και το Μαντούδι (εξορυκτικές δραστηριότητες). Για την περιοχή του Αλιβερίου η πληθυσμιακή ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή ανήλθε στο 40,16% και για το Μαντούδι στο 31,31% αντίστοιχα. Στον αντίποδα, ημιαστικές περιοχές με γεωργική παραγωγή, όπως π.χ. η Αιδηψός και η Ιστιαία, εμφάνισαν πληθυσμιακή κάμψη (-24,07 % για την Αιδηψό) ή οριακή ανάπτυξη (2,35% για την Ιστιαία). Η κίνηση αυτή του πληθυσμού υπαγορεύτηκε και από απρόσμενους παράγοντες, όπως η καταστροφή από παγετό των 3/4 του συνολικού αριθμού ελαιοδέντρων της επαρχίας Ιστιαίας τον Ιανουάριο του 1963 καθώς και η παύση των εξορυκτικών εργασιών στο λιγνιτωρυχείο «Εντζι» στην περιοχή της Κύμης το 1962, που άφησε χωρίς δουλειά τους 1.400 εργαζόμενους του (Σέττας, 1963, σσ. 152,163).

⁶¹⁰ Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα που αφορά εν μέρει την παρούσα μελέτη είναι οι προσπάθειες ένταξης του συνοικισμού *Χαραυγή* στο σχέδιο πόλης, που για τη συγκεκριμένη περιοχή αναδεικνύεται ως πεδίο αντιπαράθεσης Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων κατοίκων. Το θέμα αυτό θα προσεγγιστεί αναλυτικά στη συνέχεια.

δραστηριότητες, συνετέλεσε διαχρονικά ώστε να μην αποτελεί κλειστή πληθυσμιακή ενότητα με αυτονομία επιλογών παραγωγής, απασχόλησης ή ακόμα και χωροθέτησης των δραστηριοτήτων της, αλλά να συνιστά μέρος ενός ευρύτερου συστήματος λειτουργικά διασυνδεδεμένων και αλληλεπιδρώντων αστικών και οικονομικών κέντρων (Παυλέας κ. συν., 2009, σ. 211). Στο πλέγμα του ευρύτερου χωροταξικού πλαισίου της ελληνικής βιομηχανίας η Χαλκίδα αποτέλεσε, μαζί με τις όμορες περιοχές της Θήβας και των Οινόφυτων, τη ζώνη που ιστορικά λειτούργησε ως τόπος εκτόνωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας της Αθήνας. Ταυτόχρονα, πέριξ αυτής αναπτύχθηκαν μεμονωμένοι βιομηχανικοί πόλοι μεγάλης κλίμακας με έμφαση στις εξορυκτικές δραστηριότητες και την παραγωγή ενέργειας όπως στη Λάρυμνα, το Μαντούδι, το Αλιβέρι, τα Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας,⁶¹¹ ενώ η ίδια η πόλη αποτέλεσε εξορυκτικό κέντρο και έδρα βιομηχανιών μεταποίησης εξορυκτικών υλικών, χημικών βιομηχανιών, υλικών δόμησης και ναυπηγικών εγκαταστάσεων.⁶¹² Η βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης συμπαρέσυρε πέριξ των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων τη δημιουργία δεκάδων βιοτεχνικών επιχειρήσεων μικρότερης κλίμακας σε λειτουργική διασύνδεση με αυτές, καθώς βέβαια και έναν ισχυρό χρηματοπιστωτικό τομέα. Πέραν αυτών, ο οικονομικός χώρος της πόλης της Χαλκίδας συμπεριέλαβε και την ιδιαίτερα εκτεταμένη βιομηχανία λευκού κρέατος στην περιοχή των Μεσσαπίων (Ψαχνά και Αρτάκη), από την οποία προέρχεται περίπου το 70% της εγχώριας ελληνικής παραγωγής. Τέλος, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην περιοχή των Μεσσαπίων, του Ληλαντίου Πεδίου (Βασιλικό) και της Ριτσώνας, ως επί το πλείστον μικρές σε κλίμακα,⁶¹³ συνεισέφεραν σε μικρότερο βαθμό στο παραγωγικό

⁶¹¹ Στις περιοχές γύρω από την πόλη της Χαλκίδας δραστηριοποιήθηκαν ορισμένες από τις μεγαλύτερες μεταλλευτικές επιχειρήσεις της χώρας όπως η ΛΑΡΚΟ στη Λάρυμνα (η μοναδική εξαγωγική μεταλλευτική και μεταλλουργική εταιρία στην Ευρώπη που παράγει σιδηρονικέλιο από δικά της κοιτάσματα), η εταιρεία Σκαλιστήρη στο Μαντούδι (εξόρυξη λευκόλιθου, διπύρου, κατασκευή πυρίμαχων), η ΔΕΗ στο Αλιβέρι (λιγνίτης και παραγωγή ενέργειας), η ΑΓΕΤ ΗΡΑΚΛΗΣ επίσης στο Αλιβέρι (τσιμέντο, βιομηχανικά ορυκτά), η ΠΕΣΙΝΕ (μετέπειτα Αλουμίνιον της Ελλάδος) στα Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας (η μοναδική εταιρεία παραγωγής πρωτόχυτου αλουμινίου στην Ελλάδα).

⁶¹² Στην ίδια την πόλη της Χαλκίδας λειτούργησαν επίσης ορισμένες από τις μεγαλύτερες στο είδος τους επιχειρήσεις σε τομείς όπως: ναυπήγηση και η συντήρηση πλοίων (ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ ΧΑΛΚΙΔΟΣ), τσιμεντοβιομηχανία και παραγωγή βιομηχανικών ορυκτών (ΤΣΙΜΕΝΤΑ ΧΑΛΚΙΔΟΣ), βιομηχανία ξύλου (ΣΕΛΜΑΝ, ΝΕΟΣΕΤ), χημικές βιομηχανίες (ΙΝΤΕΡΚΕΜ ΕΛΛΑΣ, ΝΤΡΟΥΚΦΑΡΜΠΕΝ ΕΛΛΑΣ Α.Ε.Β.Ε), μεταλλουργία (ΔΑΡΙΓΚ, ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΩΛΗΝΟΥΡΓΕΙΑ, ΣΩΛΗΝΟΥΡΓΙΑ ΒΕΤ, ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ), είδη υγιεινής και πυρίμαχα (ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ, IDEAL STANDARD), παραγωγή ηλεκτρολογικού υλικού (LINDER, ΕΒΙΟΠ ΤΕΜΠΟ), προϊόντων αμιαντοτσιμέντου (ΕΛΛΕΝΙΤ), παραγωγής τροφίμων (ΑΛΛΑΤΙΝΗ), σαπωνοποιία και είδη προσωπικής υγιεινής (ΠΑΠΟΥΤΣΑΝΗΣ), υφαντουργία (ΠΕΙΡΑΪΚΗ- ΠΑΤΡΑΪΚΗ, ΠΟΛΥΤΕΞ), ταπητουργία (ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΤΑΠΗΤΟΥΡΓΙΑ), κατασκευή βιομηχανικού εξοπλισμού και εγκαταστάσεων (SABO), υλικών συσκευασίας (ΑΙΓΙΣ) καθώς και βιομηχανίες κεραμουργίας στην περιοχή του Ληλαντίου Πεδίου. Πέριξ των βιομηχανιών αυτών αναπτύχθηκαν δεκάδες βιοτεχνικές επιχειρήσεις μικρότερης κλίμακας σε λειτουργική διασύνδεση με αυτές, καθώς βέβαια και ένας ισχυρός χρηματοπιστωτικός τομέας. Είναι χαρακτηριστικό πως στα τέλη της δεκαετίας του 1970 δεκαοκτώ τοπικές βιομηχανίες συμπεριλαμβάνονταν μεταξύ των 200 μεγαλύτερων εξαγωγικών βιομηχανιών της χώρας (Πανευβοϊκόν Βήμα, 1977).

⁶¹³ Η παραγωγή αγροτικών προϊόντων αντιμετώπιζε διαχρονικά το πρόβλημα της κατατεταγμένης και μικρής ιδιοκτησίας. Η αγροτική απογραφή του 1950 παρουσίαζε 6,6 αγροτεμάχια ανά ιδιοκτήτη γης στην Εύβοια, καθιστώντας δύσκολη την εντατική καλλιέργεια. Η ολοκλήρωση των αποτελεσμάτων

πλέγμα της πόλης, ενώ η μικρή απόσταση από τον κάμπο της Θήβας επέτρεπε σε σημαντικό τμήμα των εργατών γης να έχουν τη Χαλκίδα ως κέντρο της εγκατάστασής τους.

Η γειτνίαση της Χαλκίδας με το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας εξασφάλισε τις προϋποθέσεις για σχετική τουριστική ανάπτυξη, κυρίως ως προορισμός σύντομων εκδρομών. Ωστόσο, ο σαφής αναπτυξιακός προσανατολισμός της πόλης προς τη βιομηχανική και βιοτεχνική παραγωγή και οι επιλογές του παρελθόντος (υπό μορφή *path dependence*)⁶¹⁴ περιόρισαν σημαντικά τις δυνατότητες τουριστικής ανάπτυξης. Έτσι, αξιοποιώντας ως βασικό *πυκνωτή φυσιογνωμίας*⁶¹⁵ το παραλιακό μέτωπο της ευβοϊκής ακτής και το φαινόμενο της παλίνρροιας του Ευρίπου, η πόλη λειτούργησε περισσότερο ως ενδιάμεσος ταξιδιωτικός σταθμός στις διαδρομές όσων κατευθύνονταν προς τις τουριστικά αναπτυγμένες περιοχές της Βόρειας και Νότιας Εύβοιας (π.χ. Λίμνη, Αιδηψός, Ερέτρια), παρά ως αυτόνομος τουριστικός προορισμός.

Η κατάσταση στην πόλη κατά την περίοδο από το 1974 και εξής ακολουθεί τη γενικότερη πορεία της χώρας, χαρακτηριζόμενη από οικονομική στασιμότητα, βαθμιαία αποβιομηχανοποίηση και συνακόλουθα περιορισμό των θέσεων εργασίας. Η ύπαρξη βιομηχανικών μονάδων μεγάλης κλίμακας, ορισμένες από τις οποίες απασχολούσαν πάνω από 1.000 εργαζομένους, που ήταν ο βασικός αναπτυξιακός μοχλός της πόλης, εξελίχθηκε σταδιακά στο βασικό της πρόβλημα, καθώς ο περιορισμός της δραστηριότητάς τους και τελικά το κλείσιμο συμπάρεσυρε στην ύφεση την τοπική οικονομία. Παρόλα αυτά, δεν ανακόπτεται η πληθυσμιακή αύξηση, που για την περίοδο 1971-2011 φτάνει το 62,88%, ποσοστό υπερδιπλάσιο του 27,48% που εμφανίζει ο πληθυσμός όλης της Εύβοιας. Τα προάστια της πόλης αρχίζουν σταδιακά να αποκτούν νέα δυναμική από τη δεκαετία του 1990, καθώς μικροαστικές οικογένειες αφήνουν το κέντρο της πόλης,

της αγροτικής μεταρρύθμισης διήρκεσε για την Εύβοια 25 χρόνια (1922-1947), ωστόσο δεν κατέστη δυνατή η κάλυψη των επισιτιστικών και εποικιστικών αναγκών, ιδιαίτερα στις περιοχές της επαρχίας Καρυστίας όπου δεν υπήρχαν τσιφλίκια προς απαλλοτρίωση. Η αύξηση των επισιτιστικών αναγκών, ως αποτέλεσμα της αύξησης του πληθυσμού, δεν μπορούσε να καλυφθεί από τις περιορισμένες καλλιεργούμενες εκτάσεις. Έτσι, μεγάλο μέρος των εντόπιων και προσφύγων καλλιεργητών καθώς και των ακτημόνων αγροτών της Εύβοιας αναζήτησε διέξοδο στην εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση (Κάρδουλα & Μαρσέλου, 1958, σσ. 24-27 · Σέττας, 1965, σσ. 32-33).

⁶¹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα *εξάρτησης από το παρελθόν* συνιστά για την περίπτωση της Χαλκίδας η κατεδάφιση των μεσαιωνικών τειχών και όλων σχεδόν των παραδοσιακών κτισμάτων στην περιοχή του Κάστρου (τούρκικα αρχοντικά, δημόσια κτίρια, κατοικίες, τζαμιά, κρήνες). Η διατήρηση των οικοδομημάτων αυτών, πέραν της συντήρησης εξαιρετικών δειγμάτων της πολιτιστικής κληρονομιάς, θα προσέφερε στην πόλη σαφή τουριστικά πλεονεκτήματα, αποτελώντας την πιο κοντινή μεσαιωνική πόλη προς την πρωτεύουσα. Αντίστοιχες είναι και οι συνέπειες από την εγκατάλειψη των κτιριακών εγκαταστάσεων των παλαιών βιομηχανιών, οι οποίες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε μια διαδικασία ανάλογη αυτής που ανέδειξε το Τεχνολογικό Πάρκο Λαυρίου. Ταυτόχρονα, οι αναπτυξιακές επιλογές λειτούργησαν ως πλαίσιο *εγκλωβισμού* (lock in), διότι πολλές από τις μεγάλες βιομηχανίες της περιοχής είχαν πρόσβαση στο θαλάσσιο μέτωπο του Ευβοϊκού με λιμενικές εγκαταστάσεις μεγάλης κλίμακας (Ναυπηγεία, Τσιμέντα, INTEPKEM, ΣΕΛΜΑΝ) εμποδίζοντας την ανάπτυξη παραθεριστικών κατοικιών και ξενοδοχειακών μονάδων.

⁶¹⁵ Ο πυκνωτής φυσιογνωμίας ή *τοπόσημο* μιας περιοχής είναι το χαρακτηριστικό σημείο, κτίριο ή φαινόμενο της περιοχής αυτής που είναι ευρέως αναγνωρίσιμο.

αναζητώντας την ησυχία και τα πλεονεκτήματα των περιχώρων. Παράλληλα, στοχευμένα συγκοινωνιακά έργα, όπως η νέα γέφυρα, ο οδικός άξονας Σχηματάρι-Χαλκίδα και ο προαστιακός σιδηρόδρομος, μετέβαλαν τις χρονοαποαστάσεις και διευκόλυναν την πρόσβαση από και προς την Αθήνα, αναδεικνύοντάς την σε περιοχή δεύτερης κατοικίας. Η ίδρυση και λειτουργία των Τ.Ε.Ι. από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η διεύρυνση των διοικητικών δομών της δευτεροβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης και η συνολική οικονομική μεγέθυνση των ετών 1996-2005, σε συνδυασμό βέβαια με τις παραγωγικές αναδιαρθρώσεις που άρχισαν τη δεκαετία του 1990, συνέβαλαν στο μερικό αναπροσδιορισμό των παραγωγικών χαρακτηριστικών της πόλης, που εγκατέλειπε βίαια το βιομηχανικό της παρελθόν, στρεφόμενη στον τριτογενή τομέα.

4.1.1 Αναζητώντας τους Τσιγγάνους της Χαλκίδας στις υποσημειώσεις της ιστοριογραφίας

Παρά τη μακραίωνη παρουσία των Τσιγγάνων στον ελληνικό χώρο, η επίσημη ιστοριογραφία φαίνεται να τους αγνοεί ή να τους αναφέρει μόνο στις υποσημειώσεις της (Τρουμπέτα, 2008, σ. 13). Αν αυτό ισχύει εν γένει για τον τσιγγάνικο πληθυσμό της χώρας, τότε η περίπτωση των Τσιγγάνων της Εύβοιας και ειδικότερα της Χαλκίδας αναμένεται να μπορεί να ανιχνευθεί μόνο στις παρενθέσεις αυτών των υποσημειώσεων. Πράγματι, τα διαθέσιμα στοιχεία για την παρουσία των Τσιγγάνων στην Εύβοια είναι λιγοστά, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι δύσκολη η ανασύνθεση της πορείας και η ανάδειξη της οργανικής τους σχέσης με την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης και του νησιού εν γένει.⁶¹⁶ Αυτή η έλλειψη στοιχείων μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε, ως αφετηριακή υπόθεση εργασίας, πως στο βαθμό που οι επικρατούσες στην Εύβοια συνθήκες διαμόρφωσης του κοινωνικού σχηματισμού ήταν ομόλογες αυτών του ευρύτερου σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τότε και η πορεία των Τσιγγάνων της Εύβοιας αναμένεται να ακολουθήσει ομόλογα μονοπάτια.

Έχοντας ήδη οριοθετήσει τη μεταπολεμική περίοδο ως αφετηρία του ερευνώμενου μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου αλλά και της πεπερασμένης χρονικότητας της

⁶¹⁶ Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας φέρονται να κατοικούσαν εκτός του Κάστρου, πλάι στις γέφυρες της τάφρου, κάτι το σύνηθες για τη συγκεκριμένη περίοδο, όπου κατά κανόνα κατοικούσαν στις παρυφές των πόλεων σε διακριτές συνοικίες (μαχαλάδες). Αφήνοντας κενό ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από την απελευθέρωση της Εύβοιας από τους Τούρκους έως και την περίοδο του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, για το οποίο η αναζήτηση στοιχείων δεν συμπεριλαμβανόταν στους στόχους της έρευνας αυτής, η παρουσία των Τσιγγάνων της πόλης αρχίζει να καταγράφεται στην τοπική ιστοριογραφία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η καταγραφή αυτή, όμως, είναι κατεξοχήν αποσπασματική και με αφορμή συγκεκριμένα περιστατικά, χωρίς να αποτυπώνει το πλαίσιο της οργανικής ένταξής τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Δεμερτζή (1981) με αφορμή το βομβαρδισμό της Χαλκίδας από τους Γερμανούς τον Απρίλιο του 1941: «Η γέφυρα ήταν ανοιχτή και ομάδες γύφτων είχαν ανεβεί σ' ένα βαπόρι που, παράδοξα, είχε γλιτώσει από τους βομβαρδισμούς κι άρπαζαν ό,τι υπήρχε» (σ. 10-11). Επίσης η εκτεταμένη αναφορά του Τζάνου (1991, σσ. 161-168) για τον Τσιγγάνο Βασίλη Μήτρου, τον επονομαζόμενο «Καπεταν-Γύφτο», ηγετική μορφή του ΕΛΑΣ Εύβοιας στα γεγονότα της Κατοχής.

ατομικής ζωής, η ιστορία των Τσιγγάνων της Χαλκίδας εξακολουθεί να παραμένει εκτός οποιασδήποτε επίσημης ιστοριογραφικής καταγραφής. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1951, σε όλη την Εύβοια φαίνεται να κατοικούν μόλις 17 άτομα ομιλούντες ως μητρική την «Αθιγγανική» γλώσσα. Η καταγραφή αυτή φαίνεται εξόχως προβληματική, ιδιαίτερα αν συσχετιστεί με το συνολικό αριθμό των 1.092 ατόμων στο επίπεδο της Στερεάς Ελλάδας & Εύβοιας καθώς και των 7.429 ατόμων που φέρονται να την ομιλούν αντίστοιχα ως μητρική σε πανεθνικό επίπεδο.⁶¹⁷

Η απογραφή του 1951 ήταν η τελευταία που συμπεριέλαβε τη γλώσσα ως στοιχείο δηλωτικής διαφοροποίησης μεταξύ των κατοίκων της χώρας. Η προσπάθεια για αναζήτηση της καταγεγραμμένης πορείας των Τσιγγάνων της Χαλκίδας θα μπορούσε ίσως να συνεχιστεί στα αρχεία της αστυνομικής διεύθυνσης και του δημοτολογίου της πόλης, προσπαθώντας να εντοπίσει αυτούς που εντάχθηκαν στις διάφορες φάσεις της διαδικασίας απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας σύμφωνα με τα σχετικά νομοθετήματα των ετών 1955, 1968 και 1978-1979. Ωστόσο, η αναζήτηση αυτή είναι πέρα από τις στοχεύσεις της παρούσας έρευνας.

Η έναρξη του προγράμματος «Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων» το 1997 συνοδεύτηκε από μια πλούσια παραγωγή ερευνητικού, ιστοριογραφικού και λοιπού υλικού που αποτέλεσε την πρώτη συστηματική βιβλιογραφική βάση δεδομένων για τον τσιγγάνικο πληθυσμό της Ελλάδας (Γκότοβος, 2004β, σσ. 3-4). Παρά το ότι η περιοχή της Χαλκίδας συμπεριλήφθηκε στις δράσεις του προγράμματος,⁶¹⁸ δεν εκπονήθηκε κάποια σχετική μελέτη για τον τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης. Επίσης, στην έρευνα των Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004) για την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική κατάσταση των Τσιγγάνων, στην οποία επιλέχθηκαν δέκα νομοί της χώρας ως αντιπροσωπευτικοί του τρόπου ζωής των Τσιγγάνων και των τύπων της συμβιωτικής σχέσης τους με τις μη-τσιγγάνικες κοινότητες, δεν περιλαμβανόταν η Εύβοια.

Η ανυπαρξία σχετικών μελετών,⁶¹⁹ πέραν ορισμένων μικρής έκτασης εργασιών που εκπονήθηκαν κυρίως από εκπαιδευτικούς στα πλαίσια μεταπτυχιακών σπουδών και

⁶¹⁷ Παρά το ότι η Αθιγγανική αναγνωρίζεται ως διακριτή γλώσσα και κατά τις προηγούμενες απογραφές του πληθυσμού, εν τούτοις από όσες διεξήχθησαν κατά τον 20^ο αι. μόνο στην απογραφή του 1920 καταγράφηκαν 28 ομιλητές της στην περιοχή της Εύβοιας, όλοι εξ αυτών στην επαρχία Καρυστίας. Το ερώτημα που μένει αναπάντητο είναι αν η υποεκτίμηση του αριθμητικού μεγέθους του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας απηχεί την προσπάθεια διαφύλαξης του μονοπολιστισμικά προσδιορισμένου εθνικού κορμού, ή απλώς την απροθυμία κράτους και Τσιγγάνων να συναινέσουν σε μια προσπάθεια καταγραφής τους, για διαφορετικούς λόγους σε κάθε περίπτωση.

⁶¹⁸ Στη Χαλκίδα υπήρχαν τέσσερα συνεργαζόμενα σχολεία, στα οποία υλοποιήθηκαν δράσεις του προγράμματος. Αυτά ήταν τα 6^ο, 10^ο, 12^ο & 24^ο Δημοτικά Σχολεία Χαλκίδας. Στο επίπεδο του υπόλοιπου νομού υπήρχαν και άλλα τρία συνεργαζόμενα σχολεία, στο 2^ο Δημοτικό Καστέλλας Μεσσαπίων, το 1^ο Δημοτικό Ερέτριας και το Δημοτικό Σχολείο Δύστου.

⁶¹⁹ Οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας αναφέρονται σε ορισμένες έρευνες που έχουν γίνει σε άλλες περιοχές στις οποίες φαίνεται να έχουν μετοικήσει ομάδες προερχόμενες από την πόλη. Έτσι στην έρευνα της Καραθανάση (1998 & 2000) αναφέρονται δυο ομάδες Τσιγγάνων προερχόμενων από τη Χαλκίδα,

αφορούσαν αποκλειστικά διδακτικά-παιδαγωγικά θέματα,⁶²⁰ μας στερεί μια στέρεα βιβλιογραφική αφετηρία, ταυτόχρονα όμως συνηγορεί και στην ανάγκη διερεύνησης του πεδίου αυτού, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που επισημάνθηκαν. Η απουσία των Τσιγγάνων ως κοινωνικών υποκειμένων από την τοπική ιστοριογραφία επεκτείνεται και στον τοπικό τύπο. Για το χρονικό διάστημα από τη μεταπολίτευση μέχρι την περίοδο της έρευνας, όπου περιορίσαμε την αδρομερή μελέτη του τοπικού τύπου, οι αναφορές είναι λιγιστές και εντοπίζονται από τα τέλη του 1990 και μετά, κυρίως ως παρεπόμενο της προβολής των πρωτοβουλιών της πολιτείας για την ένταξη των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο, του ειδικού προγράμματος για τη στεγαστική μέριμνα και την προσφορά υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας μέσω των Ι.Κ.Φ.Τ. Κατά βάση οι Τσιγγάνοι παρουσιάζονται ως αποδέκτες ωφελημάτων στους παραπάνω επισημανθέντες τομείς (εκπαίδευση, κατοικία, πρόνοια), με σαφή τάση διαφοροποίησής τους έναντι του υπόλοιπου επιχώριου πληθυσμού της πόλης – κάτι που τελικώς λειτουργεί ως διαδικασία στιγματισμού – ιδιαίτερα όταν πολλά δημοσιεύματα τονίζουν το θέμα της *αποκλίνουσας* κοινωνικής συμπεριφοράς και της συνταύτισής τους ως επί το πλείστον με παραβατικές δραστηριότητες. Όπως είναι αναμενόμενο για τοπικό τύπο, οι αναφορές είναι κατά βάση συγκυριακές και στερούνται της δυνατότητας συστηματικής ερμηνείας των γεγονότων. Παρατηρώντας όμως εξελικτικά τα δημοσιεύματα, από την αρχική σποραδική παρουσία τους έως τις πρόσφατες συχνές αναφορές – ιδιαίτερα αυτές που τονίζουν τη συγκρουσιακή κατάσταση σε μια συγκεκριμένη περιοχή της πόλης⁶²¹ – βλέπουμε να αποτυπώνεται μέσω αυτών μια εν γένει προβληματική κατάσταση. Αν θεωρήσουμε πως οι σύγχρονες καταγραφές του τύπου λειτουργούν ως απείκασμα της ισχύουσας κατάστασης, τότε προκύπτει το ερώτημα πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε την απουσία αντίστοιχων καταγραφών κατά το παρελθόν. Πρόκειται για απουσία συμβαντολογικών αναφορών, λόγω πραγματικής απουσίας συμβάντων ή λόγω της *μη λειτουργικοποίησης* της κατηγορίας *Τσιγγάνος* κατά την περίοδο που προηγήθηκε; Η τελευταία περίπτωση αναδεικνύεται μάλλον ως πλησιέστερη ερμηνευτικά προς τη συ-

υπό την επωνυμία *Σελαϊτες*, που εγκαταστάθηκαν στις συνοικίες *Πυρί* και *Δεξαμενή* στη Θήβα. Στις έρευνες των Δαφέρμου (2006) και Παπακωνσταντίνου κ. συν. (2004) εντοπίζονται Χαλκιδέοι Τσιγγάνοι στη Νέα Αλικαρνασσό του νομού Ηρακλείου Κρήτης και επισημαίνεται η γλώσσα ως παράγοντας διαφοροποίησής τους έναντι των υπολοίπων. Επίσης αναφέρονται Χαλκιδέοι Τσιγγάνοι εγκατεστημένοι από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στο Γέρακα Αττικής (Αναστασιάδης, 2010) καθώς και μια ομάδα μόνιμα εγκατεστημένων από τα μέσα του 1960 σε καταυλισμό στην ευρύτερη περιοχή του Ολυμπιακού Σταδίου της Αθήνας (Δασκαλάκη, 2005). Τέλος, στην έρευνα της Μπάδα (2005) μια άλλη ομάδα έχει εγκατασταθεί στο Χαλάνδρι Αττικής, αυτοπροσδιοριζόμενοι και αυτοί ως *Χαλκιδέοι* και ομιλούντες μόνο την ελληνική, αν και όπως επισημαίνει «οι πιο ηλικιωμένοι Χαλκιδάιοι (sic) θυμούνται τους παππούδες τους να μιλούν διαφορετική γλώσσα, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο σε ποια διάλεκτο αναφέρονται» (σ.244). Η συγκεκριμένη ομάδα έχει και μορφή συλλογικής εκπροσώπησης υπό την επωνυμία «Πολιτιστικός Σύλλογος Ελλήνων Καταγόμενων εκ Χαλκίδος και Περιχώρων POM- ΕΛΠΙΔΑ».

⁶²⁰ Βλ. ενδεικτικά Σπανού (2011).

⁶²¹ Βλ. στη συνέχεια την ενότητα 5.1.1.1.5.1-*Η Χαραυγή ως πεδίο σύγκρουσης, ένταξης και αποκλεισμού*.

γκεκριμένη περίπτωση, ανάλογη της επισήμανσης που κάναμε και για την περίπτωση της εκπαιδευτικής ένταξης των Τσιγγάνων εν γένει.⁶²²

4.2 Η πορεία υλοποίησης της έρευνας

Κατά την πρώτη φάση που ακολούθησε την έγκριση της ερευνητικής πρότασης για την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής, επιδιώχθηκε η επαφή με τον υπό μελέτη πληθυσμό των Τσιγγάνων. Η επαφή αυτή, που ξεκίνησε το Φεβρουάριο του 2009, στόχευε αφενός στην εξοικείωση με τα ιδιαίτερα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της ομάδας, αφετέρου στην ανατροφοδότηση της βιβλιογραφικής μελέτης, στον προσδιορισμό και επαναπροσδιορισμό των ερευνητικών επιδιώξεων αλλά και τον πρώιμο έλεγχο των ερευνητικών ερωτημάτων, μέσω της επίσκεψης στο πεδίο της έρευνας.

Άμεσα συναρτώμενη με την επαγγελματική ιδιότητα του ερευνητή ως εκπαιδευτικού της Α/βάθμιας Εκπαίδευσης και τη δυνατότητα πρόσβασης στις εκπαιδευτικές δομές της πόλης, η επαφή με το ερευνητικό πεδίο άρχισε από τα σχολεία που συγκέντρωναν το μεγαλύτερο αριθμό Τσιγγάνων μαθητών και τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Εύβοιας. Οι πρώτες συζητήσεις με τους επαγγελματίες του εκπαιδευτικού χώρου προσδιόρισαν αδρομερώς τα χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής κατάστασης των Τσιγγάνων της πόλης, αναπαράγοντας ωστόσο σε σημαντικό βαθμό τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις για τη σχέση των Τσιγγάνων εν γένει με το σχολικό θεσμό και ειδικότερα την προβληματική κατά περιπτώσεις σχέση τους με τις συγκεκριμένες εκπαιδευτικές δομές, υπό τη μορφή ελλιπούς φοίτησης, σχολικής διαρροής, προβλημάτων συμπεριφοράς και μικροπαραβατικότητας. Μεγάλο μέρος των συζητήσεων αφορούσε τις θεσμικές διευθετήσεις για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων, σε ό,τι είχε να κάνει με τα σχετικά προγράμματα που εκπονήθηκαν και είχαν συμπεριλάβει σχολεία της πόλης, εστιάζοντας στις δυνατότητες που προσέφεραν τα εν λόγω προγράμματα, τονίζοντας όμως παράλληλα το θέμα της ασυνέχειας και της αποσπασματικότητας των παρεμβάσεων που επιχειρήθηκαν. Πέραν της αμιγώς εκπαιδευτικής θεώρησης, από περιορισμένο αριθμό εκ των συνομιλητών μας αναδείχθηκε η ανάγκη ευρύτερης θεώρησης της εκπαιδευτικής κατάστασης των Τσιγγάνων, συναρτώμενης άμεσα με τα ιστορικά και οικονομικά χαρακτηριστικά της πορείας τους στη ζωή της πόλης, κάτι που εξ αρχής συμπεριλαμβανόταν στη θεωρητική μας οπτική.

⁶²² Βλ. και υποσημείωση 497. Κατά την ερευνώμενη περίοδο η πρώτη αναφορά που εντοπίσαμε αφορούσε τη βάφτιση μιας μικρής «αθιγγανοπούλας» από ομάδα μη-Τσιγγάνων μαθητριών (Πανευβοϊκόν Βήμα, 1978). Στην περίπτωση αυτή, η κατηγορία *αθίγγανος* δομείται στη βάση της θρησκευτικής ετερότητας, και όχι ως κοινωνική κατηγορία. Ενδεικτικό της μη λειτουργικοποίησης ακόμα της κατηγορίας *Τσιγγάνος* είναι πως σε ένα εκτενές ρεπορτάζ για την κατάσταση στη γειτονιά «Καμάρες», όπου ήδη είχαν εγκατασταθεί μόνιμα οι Τσιγγάνοι της πόλης, γίνεται αναλυτική αναφορά στα προβλήματα της περιοχής (δόμηση εκτός σχεδίου, κατεδάφιση αυθαιρέτων, απουσία υποδομών κ.λπ.) χωρίς να αναφέρεται πουθενά ο όρος Τσιγγάνος ή οποιοσδήποτε άλλος που εν δυνάμει να αφορά το συγκεκριμένο πληθυσμό (Ευβοϊκή Γνώμη, 1976).

Η προσέγγιση του χώρου των εκπαιδευτικών δομών μας έφερε σε διασύνδεση με άλλους φορείς, η λειτουργία των οποίων αφορούσε εν μέρει ή στο σύνολό της τους Τσιγγάνους της πόλης. Στην πορεία αυτή ήρθαμε σε επαφή με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, το δήμο Χαλκιδέων, το Συνήγορο του Πολίτη, τις υπηρεσίες Πρόνοιας, το Ι.Κ.Φ.Τ., το Παράρτημα Εύβοιας των Γενικών Αρχείων του Κράτους, το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής, καθώς και Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης που κατά το παρελθόν είχαν υλοποιήσει εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονταν (και) στους Τσιγγάνους της πόλης. Αντλήθηκαν επίσης πληροφορίες από άτομα που λόγω υπηρεσιακής θέσης ή επαγγελματικής ιδιότητας εμπλέκονταν στις αλληλεπιδράσεις τους με την υπό μελέτη ομάδα κατά το παρελθόν ή και κατά το χρόνο της έρευνας, όπως π.χ. μέλος του Εργατικού Κέντρου Εύβοιας, στέλεχος της δομής της Νομαρχιακής Επιτροπής Λαϊκής Επιμόρφωσης, κοινωνικό λειτουργό που είχε απασχοληθεί σε πρόγραμμα στήριξης του εν λόγω πληθυσμού, παλαιό εργαζόμενο σε βιομηχανία της πόλης που κατά το παρελθόν απασχολούσε Τσιγγάνους υπαλλήλους, ιδιώτες επαγγελματίες στα όρια της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής που συναλλάσσονταν καθημερινά με τον πληθυσμό της κοινότητας. Τέλος, είχαμε την ευκαιρία να συμμετάσχουμε σε συζητήσεις με Τσιγγάνους και μη-Τσιγγάνους κατοίκους της περιοχής της Χαραυγής κατά τη φάση προσανατολισμού της έρευνας στο πεδίο και κατά την παρακολούθηση ορισμένων από τις δυναμικές κινητοποιήσεις που έγιναν για τα θέματα της περιοχής αυτής.

Από το σύνολο των δομών και των ατόμων με τα οποία ήρθαμε σε επαφή κατά τη διάρκεια της έρευνας, κυρίαρχος αναδείχθηκε ο ρόλος του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας και των εργαζομένων σε αυτό, τόσο στο επίπεδο της παροχής πληροφόρησης όσο κυρίως στην επί μακρόν αποδοχή της παρουσίας μας εκεί και της συμμετοχής μας στις επισκέψεις πεδίου που πραγματοποιούσαν. Το διάστημα από την άνοιξη του 2009 έως και το πρώτο τρίμηνο του 2011, μέσω τακτικών επισκέψεων και παρακολούθησης της λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ., δόθηκε η ευκαιρία παρατήρησης πολλών πτυχών των κοινωνικών πρακτικών του υπό έρευνα πληθυσμού, έγινε «αποδεκτή» η παρουσία μας στους χώρους της γειτονιάς και στις οικίες των κατοίκων της κατά τις επισκέψεις που πραγματοποιούσε το προσωπικό του Ι.Κ.Φ.Τ. και στις οποίες συμμετείχαμε, ενώ διευρύνθηκε ο κύκλος των επαφών μας με άτομα της εν λόγω ομάδας. Κατά το διάστημα αυτό, στους χώρους του Ι.Κ.Φ.Τ., στις γειτονιές και σε σπίτια των Τσιγγάνων της πόλης πραγματοποιήθηκε σειρά άτυπων ή και περισσότερο στοχευμένων συζητήσεων, μέσω των οποίων αποσαφηνιζόταν σταδιακά ο ερευνητικός σχεδιασμός, καθώς το επιλεχθέν θεωρητικό παράδειγμα συνδεόταν με τις ερευνητικές στρατηγικές και τις μεθόδους άντλησης υλικού. Η διακοπή της λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. από τον Απρίλιο του 2011 και εντεύθεν μάς στέρησε τη δυνατότητα της καθημερινής εκτεταμένης παρατήρησης, ωστόσο, τα προσωπικά δίκτυα που ήδη είχαν δομηθεί με τους *θυροφύλακες* στις διάφορες

γειτονιές, επέτρεψαν τη συνέχισή της κατά τις επισκέψεις στο πεδίο και ενίοτε στους χώρους εργασίας ορισμένων εκ των συνομιλητών μας.

Η παρουσία στους ερευνητικούς μας χώρους διακόπηκε κατά το διάστημα από το φθινόπωρο του 2011 έως και το τέλος του φθινοπώρου του 2012 για λόγους υπέρτερους των φυσικών δυνατοτήτων του ερευνητή. Κατά το διάστημα αυτό, έγινε ανασκόπηση του πρωτογενούς υλικού που είχε συλλεχθεί, αποσαφηνίστηκε το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας και άρχισε η συγγραφή των σχετικών κεφαλαίων, ενώ συγκεκριμενοποιήθηκε ο ερευνητικός σχεδιασμός του επόμενου σταδίου, δηλαδή η βασική ερευνητική τεχνική της συνέντευξης και οι άξονες οργάνωσης αυτής. Παράλληλα, η μερική αποστασιοποίηση από το πεδίο της έρευνας προσέφερε τη δυνατότητα για αυτοελεγκτικό αναστοχασμό της μέχρι τότε ερευνητικής μας πορείας (Creswell, 2011, σ. 79) και της διαρκούς ταλάντευσης μεταξύ του θεωρητικού μακρο-επιπέδου που προσέφερε ένα υψηλό επίπεδο γενίκευσης και της καθόδου στην ερευνώμενη κοινωνική πραγματικότητα, οι λεπτομέρειες της οποίας έθεταν το κίνδυνο αποσύνθεσης της έρευνας στο πεδίο.

Κατά την επάνοδό μας στους ερευνητικούς μας χώρους τη διετία 2013-2014 διεξήχθη το τελικό στάδιο της έρευνας μέσω των συνεντεύξεων, ενώ συνεχίστηκε η άντληση πληροφοριών μέσω άτυπων συζητήσεων τόσο με τους Τσιγγάνους συνομιλητές μας όσο και άτομα του εκπαιδευτικού και κοινωνικού χώρου από τις δομές και τους φορείς που προαναφέρθηκαν. Η ερευνητική πραγματικότητα που διαμορφωνόταν πια είχε αλλάξει μερικώς, τόσο ως αποτέλεσμα επιμέρους παρεμβάσεων στο εκπαιδευτικό επίπεδο από το πρόγραμμα «Εκπαίδευση παιδιών Ρομά» όσο κυρίως από τη συσσώρευση των δυσμενών αποτελεσμάτων της δημοσιονομικής κρίσης και της ύφεσης των ετών 2010 και εντεύθεν.

4.2.1 Η διαδικασία των συνεντεύξεων

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τον ίδιο τον ερευνητή, κατά κανόνα στο χώρο των συμμετεχόντων. Η επιλογή του χώρου αφορούσε τους ίδιους τους συμμετέχοντες καθώς τους διευκόλυνε στον προγραμματισμό και την εκτέλεση των καθημερινών τους εργασιών. Κατά κανόνα οι συνθήκες διεξαγωγής ήταν κατάλληλες, ωστόσο δεν έλειπαν παρεμβολές που δυσχέραιναν τη διαδικασία, κυρίως από μέλη της οικογένειας που ρωτούσαν ή ενημέρωναν τους συμμετέχοντες για επαγγελματικά ή οικογενειακά ζητήματα, όπως και περιορισμένες ακουστικές ενοχλήσεις από τηλεφωνικές κλήσεις, διερχόμενα οχήματα ή την παρουσία ατόμων της γειτονιάς.

Η διάρκειά τους κυμαινόταν από τα 45-90 λεπτά. Η διαδικασία πραγματοποιήθηκε σε τρεις φάσεις. Κατά την πρώτη φάση οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για το σκοπό της έρευνας, παρασχέθηκαν οι διαβεβαιώσεις για την εμπιστευτικότητα των πληροφοριών και εξασφαλίστηκε η συναίνεσή τους για τη διεξαγωγή και την ηχογρά-

φηση της συνέντευξης. Η δεύτερη φάση περιλάμβανε τη συζήτηση επί του πλαισίου που καθόριζε ο οδηγός της συνέντευξης. Κατά την τελευταία φάση συνοψίζαμε το θεωρητικό πλαίσιο και τους σκοπούς της έρευνας, απαντούσαμε στις τυχόν διευκρινιστικές ερωτήσεις και σχόλια εκ μέρους των συμμετεχόντων, τους διαβεβαιώναμε εκ νέου για την εμπιστευτικότητα και την ανωνυμία των πληροφοριών της συζήτησης και τους ευχαριστούσαμε για τη συμμετοχή τους, ερωτώντας παράλληλα αν συμφωνούσαν για μια μεταγενέστερη επαναληπτική συζήτηση για τη διευκρίνιση ορισμένων θεμάτων που θα προέκυπταν από την ανάλυση του υλικού.

Το δείγμα των συνεντεύξεων αποτέλεσαν 29 άντρες και γυναίκες που επιλεγόμενου πληθυσμού. Η επιλογή του δείγματος έγινε σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν στη σχετική ενότητα⁶²³ και περιλάμβανε άτομα που κατοικούσαν στις περιοχές Γύφτικα, Αλάτσατα, Πεδίο Βολής, Καραμπάμπα και Αγία Ελεούσα, σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών.⁶²⁴ Τα δώδεκα από αυτά τα άτομα κατοικούσαν στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, τα Γύφτικα, την κατεξοχήν τσιγγάνικη γειτονιά της πόλης, ενώ τα υπόλοιπα δεκαεπτά ήταν διασπαρμένα στις υπόλοιπες γειτονιές. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων ήταν τα ακόλουθα. Ως προς το φύλο, οι άντρες ήταν δεκαεπτά και οι γυναίκες δώδεκα. Η κατανομή τους στις τρεις ερευνώμενες γενιές περιλάμβανε πέντε άτομα της πρώτης γενιάς (2 άντρες και 3 γυναίκες), δεκαέξι άτομα της δεύτερης γενιάς (10 άντρες και 6 γυναίκες) και οκτώ άτομα της τρίτης γενιάς (5 άντρες και 3 γυναίκες). Ο γηραιότερος από τους συνομιλητές μας είχε ηλικία 77 ετών και ο νεώτερος 20. Από το σύνολο των 29 ατόμων μόνο ένα ήταν άγαμο. Από τα άτομα της πρώτης γενιάς ένας άντρας είχε ολοκληρώσει το δημοτικό, ενώ όλα τα υπόλοιπα δεν είχαν πάει καθόλου σχολείο. Στη δεύτερη γενιά του πληθυσμού τέσσερα άτομα (2 γυναίκες και 2 άντρες) δεν είχαν πάει καθόλου σχολείο, έξι άτομα (5 άντρες και 1 γυναίκα) είχαν μερική παρακολούθηση σε ορισμένες τάξεις του δημοτικού (έως και τη Γ' τάξη) και δύο γυναίκες είχαν ολοκληρώσει τη φοίτησή τους στο δημοτικό. Επίσης δύο άτομα (1 άντρας και 1 γυναίκα) είχαν ολοκληρώσει το γυμνάσιο, με τη γυναίκα να έχει μερική φοίτηση και στην Α' λυκείου. Από τα μέλη της τρίτης γενιάς δεν είχαν πάει καθόλου σχολείο δύο άτομα (1 άντρας και 1 γυναίκα), πέντε άτομα είχαν μερική φοίτηση έως και την Ε' τάξη (3 άντρες και 2 γυναίκες) και ένας άντρας είχε φτάσει ως την Α' γυμνασίου. Ως προς την επαγγελματική τους ιδιότητα ίσχυαν τα ακόλουθα. Από τα μέλη της πρώτης γενιάς ένα άτομο ήταν συνταξιούχος του Ι.Κ.Α., ενώ τα υπόλοιπα λάμβαναν προνοιακά επιδόματα. Από τα μέλη της δεύτερης γενιάς οι επτά από τους δέκα άντρες ήταν έμποροι, ενώ υπήρχε ένας άνεργος, ένας ασχολούμενος με οικοδομικές εργασίες και ένας που λάμβανε προνοιακό επίδομα. Από τις γυναίκες της γενιάς αυτής μία

⁶²³ Βλ. ενότητα 3.3.1.3- *Η επιλογή των ερευνητικών υποκειμένων*.

⁶²⁴ Βλ. ενότητα. 5.1.1.1 *Ο χώρος στο μακρο-επίπεδο: οι περιοχές εγκατάστασης*.

εργαζόταν με σχέση εξαρτημένης εργασίας, τρεις ήταν άνεργες και δύο λάμβαναν προνοιακά επιδόματα. Και οι πέντε άντρες της τρίτης γενιάς ήταν έμποροι, ενώ και οι τρεις γυναίκες δήλωναν άνεργες, μία εξ αυτών ωστόσο ασκούσε πλανόδιο εμπόριο χωρίς άδεια και μια άλλη απασχολούνταν περιστασιακά.

4.2.2 Δυσκολίες της έρευνας

Οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας σχετίζονται τόσο με τα χαρακτηριστικά του ευέλικτου ερευνητικού σχεδίου και των ερευνητικών τεχνικών που επελέγησαν όσο και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνητικού πεδίου. Ο ποιοτικός προσανατολισμός της έρευνας και οι ερευνητικές τεχνικές που επιλέχθηκαν έθεταν εκ των προτέρων ως απαίτηση τη συχνή και τακτική παρουσία μας στο ερευνητικό πεδίο. Η ποιοτική έρευνα είναι «σπάταλη έρευνα» (Λάζος, 1998, σ. 98), ιδιαίτερα όταν οι άνθρωποι και υλικοί πόροι που πρέπει να κινητοποιηθούν δεν μπορούν να επιμεριστούν σε μια ερευνητική ομάδα και κατ' ουσίαν αφορούν ένα *μοναχικό* ερευνητή. Κατά το εκτεταμένο διάστημα της παρατήρησης η παρουσία μας στο ερευνητικό πεδίο ήταν για δύο έως τρεις φορές την εβδομάδα και για διάστημα περίπου τεσσάρων ωρών την κάθε φορά. Το στάδιο διεξαγωγής των συνεντεύξεων απαίτησε επίσης σημαντική επένδυση χρόνου, τόσο στο κομμάτι της προετοιμασίας και του διακανονισμού των επισκέψεων όσο βέβαια και στην υλοποίησή τους. Η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων απαίτησε περίπου τον τετραπλάσιο χρόνο της διάρκειάς τους. Η επαφή με όλους τους υπόλοιπους παράγοντες που επισημάναμε παραπάνω, πλην του ερευνητικού μας πληθυσμού, απαίτησε επίσης σημαντική επένδυση χρόνου, τόσο για τις συζητήσεις αυτές καθ' εαυτές που διεξήχθησαν, όσο και για το διακανονισμό τους, την εύρεση δηλαδή των κατάλληλων και διαθέσιμων ατόμων σε χρόνους πρόσφορους των επαγγελματικών και προσωπικών τους υποχρεώσεων. Όλοι αυτοί οι χρόνοι της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας έπρεπε να συμπίσουν με το χρόνο της ζωής του ερευνητή και είναι ευνόητο πως ο τελευταίος όφειλε να προσαρμοστεί στις ανάγκες της πρώτης, καθώς σταδιακά ο χρόνος του ερευνητικού πεδίου έτεινε να καθορίσει και εν τέλει να ενσωματώσει σε μεγάλο βαθμό το χρόνο της ζωής του ερευνητή.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνητικού πεδίου αποτέλεσαν επίσης πηγή δυσκολιών για την επιτυχή διεξαγωγή της έρευνας. Η πρώτη δυσκολία αφορούσε το στοιχείο της συνάντησης υπό συνθήκες ετερότητας που εν δυνάμει δημιουργούσαν μεροληψίες. Η μελέτη μιας διακριτής ομάδας από έναν ερευνητή της κυρίαρχης κοινωνικά ομάδας, με χρήση μάλιστα μιας τεχνικής που απαιτούσε την άμεση προσωπική επικοινωνία, προϋπέθετε ενσυναίσθηση, δηλαδή βαθιά κατανόηση της θέσης του άλλου. Με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους Τσιγγάνους ως άλλους (Λαμπρίδης, 2004), υπήρχε ο κίνδυνος ο ερευνητής να λάβει θέση εξουσίας ή ακόμα και συνηγορίας για αυτούς. Αντίστοιχα, οι Τσιγγάνοι ως άλλοι μπορεί να προέβαλαν

στο πρόσωπο του ερευνητή την άρνηση, ως εκπροσώπου της κυρίαρχης πραγματικότητας, ή ακόμα και το αίτημα της συνηγορίας του. Η αντιμετώπιση της πιθανής μεροληψίας του ερευνητή είναι εν γένει πρόβλημα της ίδιας της μεθόδου και θεωρούμε πως περιορίστηκε κατά το δυνατόν, σύμφωνα με όσα επισημαίνονται στη σχετική ενότητα για τα κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας.⁶²⁵ Ως προς τη στάση των Τσιγγάνων συνομιλητών μας, αυτή ποίκιλε μεταξύ επιφύλαξης και αποδοχής, ενώ δεν έλειψαν και περιορισμένα περιστατικά έκφρασης έκδηλης εχθρότητας προς τον ερευνητή, υπό την ιδιότητα του εκπροσώπου της κυρίαρχης πραγματικότητας προς την οποία οι συνομιλητές μας εξέφραζαν την αντίθεσή τους. Κατά κανόνα όμως η παρουσία μας στους χώρους της γειτονιάς στο πλαίσιο της λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. και η γνωστοποίηση της επαγγελματικής μας ιδιότητας στο χώρο της εκπαίδευσης λειτουργούσαν ως στοιχεία σύνδεσης με τις τοπικές και υπερτοπικές αρχές, προς τις οποίες πολλοί εκ των συνομιλητών μας μάς θεωρούσαν ως ενδιάμεσο κρίκο για την υποβολή παραπόνων ή τη διευθέτηση ζητημάτων.

Η απουσία προγενέστερων εκτεταμένων ερευνών για το συγκεκριμένο πληθυσμό καθιστούσε αναγκαία την προσφυγή σε πολλαπλές πηγές για την άντληση των απαιτούμενων πληροφοριών και τη χαρτογράφηση του πεδίου στις γειτονιές και τους χώρους εγκατάστασης. Καθώς δεν είχαμε εξ αρχής προσβάσεις στον υπό έρευνα πληθυσμό, ούτε στους φορείς και τις δομές της τοπικής κοινωνίας, όντες ξένοι προς την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης της Χαλκίδας, η πορεία δικτύωσης στο ερευνητικό πεδίο ήταν ιδιαίτερα απαιτητική και εμπειρείχε ένα διαρκή κίνδυνο ματαιώσεων και αποπροσανατολισμού. Ορισμένες από τις επιχειρούμενες προσπάθειες για άντληση πληροφοριών ή πρόσβαση σε συγκεκριμένους ερευνητικούς χώρους δεν επιτεύχθηκαν, κυρίως λόγω απουσίας ανταπόκρισης από άτομα που κατείχαν θεσμικό ρόλο στις δομές της τοπικής αυτοδιοίκησης⁶²⁶ ή από την αδυναμία πρόσβασης σε περιχαρακωμένες ο-

⁶²⁵ Βλ... την ενότητα 7.2-Κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας- περιορισμοί.

⁶²⁶ Στην προσπάθεια να διερευνηθεί ειδικότερα ο ρόλος της μισθωτής εργασίας στην κοινωνική ένταξη των Τσιγγάνων της πόλης, επιδιώχθηκε η επαφή του ερευνητή με ορισμένους από τους Τσιγγάνους υπαλλήλους στην υπηρεσία καθαριότητας του δήμου Χαλκιδέων, με σκοπό την πραγματοποίηση μιας συζήτησης σε εστιασμένη ομάδα (focus group). Αυτό προϋπόθετε τη διευκόλυνση από την πλευρά του δήμου, ως προς την εξασφάλιση άδειας για παρουσία του ερευνητή στο χώρο συγκέντρωσης των υπαλλήλων καθώς και τη μερική τροποποίηση του ωραρίου εργασίας για την ημέρα διεξαγωγής της συνέντευξης. Δυστυχώς, δεν υπήρξε η απαραίτητη ανταπόκριση από την πλευρά του δήμου κατά το χρονικό διάστημα διεξαγωγής της έρευνας. Δυσκολία υπήρξε επίσης στην άντληση συμπληρωματικών πληροφοριών από εργαζομένους στις υπηρεσίες της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Εύβοιας, κυρίως όταν το αίτημα εκ μέρους του ερευνητή γινόταν συγκεκριμένο και συνοδευόταν από το πληροφοριακό φυλλάδιο για τους συμμετέχοντες και τη δήλωση συγκατάθεσης για την ηχογράφηση μιας συνέντευξης. Στην περίπτωση αυτή προέκυψε μια ατέρμονη διαδικασία που οδηγούσε στην αναζήτηση έγκρισης από τους διοικητικούς προϊσταμένους των υπαλλήλων, ενώ λάνθανε η απροθυμία ή η επιφύλαξη των ιδίων να συμμετάσχουν σε μια επισήμως ορισμένη συνέντευξη. Καθώς η συμμετοχή των ατόμων αυτών κρινόταν θετικά λόγω της επαγγελματικής τους θέσης και των αρμοδιοτήτων τους ως προς τον ερευνώμενο πληθυσμό (π.χ. υπάλληλοι στην υπηρεσία Πρόνοιας ή στην υπηρεσία Πολεοδομίας), χωρίς όμως ταυτόχρονα να είναι οι ίδιοι τα ερευνητικά μας υποκείμενα, αλλά να αξιοποιούνται στη διαδικασία τριγωνοποίησης και επικύρωσης των ευρημάτων, η επαφή μαζί τους περιορίστηκε σε άτυπες συζητήσεις, από τις οποίες ω-

μάδες του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης.⁶²⁷ Σε άλλες περιπτώσεις, η ερευνητική μας πορεία μάς οδήγησε σε διαδρομές που εμφανίζονταν πολλά υποσχόμενες και επιτρέπουν την ενδελεχή διερεύνηση και άλλων πτυχών του ερευνητικού πεδίου, απαιτώντας τη διαρκή αξιολόγηση των νέων αυτών εναλλακτικών και τον ενδεχόμενο αναπροσανατολισμό του οδηγού δικτύωσης στο πεδίο.⁶²⁸ Καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα συνδρομής άλλου ερευνητικού μέλους, όλες αυτές οι διαδικασίες απαιτούσαν την ανακατανομή του εξω-ερευνητικού και ερευνητικού χρόνου που μπορούσαμε να διαθέσουμε και την κατανάλωση επιπλέον οικονομικών πόρων για την προκύπτουσα κίνηση προς το ερευνητικό πεδίο.⁶²⁹

Η τελευταία πηγή δυσκολιών στην έρευνα αφορούσε περιστατικά ζωής, που όντας απρόβλεπτα, ανέτρεπαν τον ερευνητικό σχεδιασμό. Αυτό αφορούσε κατά κύριο λόγο τον ίδιο τον ερευνητή⁶³⁰ όσο και ορισμένους από τους βασικούς μας πληροφοριοδότες ή τα άτομα που λειτουργούσαν διευκολυντικά στη διασύνδεσή μας στο ερευνητικό πεδίο.⁶³¹ Τέλος, οι ανάγκες των ίδιων των ατόμων του υπό έρευνα πληθυσμού συχνά ανέτρεπαν τις προγραμματισμένες συναντήσεις, είτε λόγω μιας ενδεχόμενης ιδιόμορφης αντίληψης των Τσιγγάνων για το χρόνο είτε κυρίως λόγω της αστάθειας των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων που καθιστούσαν επιτακτική την απουσία τους για δουλειά, εις βάρος κάθε άλλης προγραμματισμένης δραστηριότητας.⁶³² Ως εκ τούτου, δεν ήταν ασύνηθες μια συνέντευξη να πραγματοποιείται τελικώς μετά από μια σειρά ατελέσφορων προγραμματισμένων συναντήσεων, όπως επίσης και ο καθορισμένος χρόνος

στόσο προέκυψαν συμπληρωματικά δεδομένα και εξήχθησαν χρήσιμα συμπεράσματα. Στις συζητήσεις αυτές έγινε ιδιόχειρη καταγραφή σημειώσεων από τον ερευνητή, οι οποίες στη συνέχεια μετεγγράφηκαν στο ερευνητικό ημερολόγιο. Σε όλες τις περιπτώσεις εξασφαλίστηκε η συγκατάθεση των συμμετεχόντων, τόσο *εκ τοις πράγμασι*, μέσω της εθελοντικής τους συμμετοχής στη συζήτηση, όσο και *επί του τύπου* καθώς όλοι ενημερώθηκαν για το σκοπό της έρευνας και την ανωνυμία και εμπιστευτικότητα ως προς την αξιοποίηση των στοιχείων, δίδοντας τη συγκατάθεσή τους για αυτό.

⁶²⁷ Π.χ. η πρόσβαση στην ομάδα των καταγόμενων από την Κάτω Αχαΐα Τσιγγάνων ήταν εξαιρετικά δύσκολη, λόγω της περιορισμένης διασύνδεσής τους με τον υπόλοιπο τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης.

⁶²⁸ Μια τέτοια περίπτωση ήταν η μελέτη της περιοχής της Χαραυγής μέσα από τις αντιπαραθέσεις των Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων κατοίκων της.

⁶²⁹ Καθώς το ερευνητικό πεδίο απείχε 50 χιλιόμετρα από τον τόπο διαμονής του ερευνητή, κάθε μετάβαση σε αυτό απαιτούσε τη διάνυση μετ' επιστροφής τουλάχιστον 100 χιλιομέτρων και την επέκταση του απαιτούμενου ερευνητικού χρόνου κατά τις δύο ώρες που απαιτούνταν για την κάλυψη της απόστασης αυτής.

⁶³⁰ Χαρακτηριστικά, από το φθινόπωρο του 2011 έως και το τέλος του φθινοπώρου του 2012 δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση στο ερευνητικό πεδίο για λόγους υπέρτερους των φυσικών δυνατοτήτων του ερευνητή.

⁶³¹ Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός εκ των ατόμων που εξασφάλιζε τη διασύνδεσή μας στο χώρο, το οποίο λόγω προσωπικής διένεξης με μέλη μιας οικογένειας που διέμενε στην οδό Χαλκιδικής δεν μπορούσε να μας συνοδεύσει στις επισκέψεις μας εκεί επί μακρόν.

⁶³² Επισημάνθηκε και προηγουμένως (βλ. υποσημείωση 599) η δυσκολία τήρησης των προγραμματισμένων συναντήσεων ως παράγοντας που δυσχεραίνει την έρευνα στους Τσιγγάνους. Στην ίδια διαπίστωση προβαίνει ο Βορβολάκος (2006, σ. 158) όπως και η Λυδάκη (1998, σ. 205).

της συνάντησης να μετατίθεται αργότερα την ίδια ημέρα λόγω καθυστερημένης επιστροφής των συμμετεχόντων στις οικίες τους, χώρους όπου κατεξοχήν πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις.

4.3 Ο χειρισμός των δεδομένων

4.3.1 Διαχείριση και αποθήκευση δεδομένων

Η ποιοτική έρευνα οδηγεί συχνά σε μεγάλο όγκο δεδομένων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που αυτή σχεδιάζεται και υλοποιείται από έναν «μοναχικό-λύκο» ερευνητή (Huberman & Miles, 1998, σ. 182). Αυτή η επισήμανση ισχύει και στην περίπτωση της παρούσας διατριβής, καθώς σε όλο το εύρος του ερευνητικού χρόνου συλλέχθηκε υλικό που περιλάμβανε πρόχειρες σημειώσεις πεδίου, σχεδιαγράμματα, ηχητικά αρχεία συνεντεύξεων, αντίγραφα δημόσιων εγγράφων, αποκόμματα εφημερίδων, φωτοαντίγραφα βιβλίων, ονόματα και στοιχεία επικοινωνίας συμμετεχόντων στην έρευνα και διάφορων άλλων πληροφορητών, μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου κ.λπ. Στο υλικό αυτό προστίθεντο σταδιακά και έγγραφα που συνέτασσε ο ίδιος ο ερευνητής, όπως π.χ. αιτήματα για πρόσβαση σε συγκεκριμένους χώρους της έρευνας, περιοδικές εκθέσεις προόδου προς τον επιβλέποντα καθηγητή, σκέψεις και σημειώσεις που ανέκυπταν κατά την παρουσία στο ερευνητικό πεδίο ή από το χειρισμό του συλλεγόμενου υλικού.

Από τη στιγμή που συγκεκριμενοποιήθηκε η μορφή του σχεδίου μελέτης και η ερευνητική μέθοδος, η κάθοδος στο ερευνητικό πεδίο έγινε συστηματική – επιτρέπουσα βέβαια πάντοτε το διάλογο μεταξύ θεωρίας και στοιχείων που σταδιακά συλλέγονταν από το πεδίο – και αποκρυσταλλώθηκε η μορφή των δεδομένων που αφορούσε καταγραφές παρατηρήσεων, κείμενα συνεντεύξεων και γραπτά τεκμήρια κάθε μορφής. Ο σχεδιασμός της μελέτης οδηγούσε νομοτελειακά στην ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων αυτών, κάτι όπως που απαιτούσε την προηγούμενη κατάταξη, οργάνωση και ταξινόμησή τους. Η μορφή των δεδομένων και τα χαρακτηριστικά δεοντολογίας ως προς τη φύλαξη και τη χρήση τους υπαγόρευαν πρωταρχικά τον τρόπο αποθήκευσης και ανάκτησης αυτών. Για τα δεδομένα που ήταν εξαρχής σε έντυπη μορφή (π.χ. δημόσια έγγραφα) η αποθήκευσή τους δε συνιστούσε πρόβλημα, καθώς αρχειοθετήθηκαν σε ντοσιέ εγγράφων (κλασέρ) και σε φακέλους με την κατάλληλη θεματική ευρετηρίαση. Το ίδιο συνέβη και με τα αποκόμματα του τοπικού τύπου που συλλέγονταν κατά τη διάρκεια της έρευνας. Το μεγαλύτερο μέρος των σημειώσεων πεδίου, των καταγραφών από τη διαδικασία της παρατήρησης καθώς και οι σημειώσεις που συνόδευαν τις πολλές άτυπες συζητήσεις που διαμείβονταν μεταξύ ερευνητή και ατόμων του πληθυσμού ή άλλων πληροφορητών (π.χ. υπαλλήλων στις δομές των Ο.Τ.Α., εκπαιδευτικών κ.λπ.) μεταγράφηκε σε αρχεία κειμένου, ώστε να καταστεί δυνατή η κατάταξη, οργάνωση και ταξινόμησή του κατά το στάδιο της ανάλυσης περιεχομένου που θα ακολουθούσε. Το

ίδιο συνέβη και με τα ηχητικά αρχεία των συνεντεύξεων, τα οποία μεταγράφονταν σε αρχεία κειμένου αμέσως μετά τη λήψη τους και στη συνέχεια διαγράφονταν. Αυτό είχε να κάνει τόσο με τη διασφάλιση της εμπιστευτικότητας των δεδομένων όσο φυσικά και με τη μετατροπή τους σε επεξεργάσιμη μορφή, συμβατή με τον τρόπο κατάταξης, οργάνωσης και ταξινόμησης που είχε εκ των προτέρων επιλεγεί.

Πριν αρχίσει η διαδικασία μεταγραφής των συνεντεύξεων έπρεπε να ληφθούν αποφάσεις που σχετίζονταν με το εύρος και την ακρίβεια των καταγραφών (Schilling, 2006, σ. 30). Οι αποφάσεις αυτές καθόρισαν το τι ακριβώς θα μεταγραφεί, αποδίδοντας στη διαδικασία μεταγραφής έναν ερμηνευτικό χαρακτήρα, όσο και το πώς θα αυτό θα γινόταν, εγείροντας δηλαδή ζητήματα αναπαράστασης (Bucholtz, 2000, σ. 1441). Επιλέχθηκε να καταγραφούν όλα τα θέματα, όπως αυτά προέκυπταν από τις ερωτήσεις του οδηγού της συνέντευξης καθώς και τα θέματα που αναδύονταν από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, καθόσον ενίοτε η συζήτηση μετατοπιζόταν σε κατηγορίες θεμάτων που δεν είχαν προβλεφθεί εκ των προτέρων. Οι απαντήσεις καταγράφονταν αναλυτικά και με τη σειρά που διατυπωνόταν η ακολουθία των ερωτήσεων, εκτός από τις περιπτώσεις που οι συνεντεύξεις-συζητήσεις δεν ηχογραφήθηκαν, οπότε το κείμενο συνιστά ανασύνθεση στη βάση των σημειώσεων που κρατήθηκαν.

Ως προς την αναπαράσταση ακολουθήθηκε μια *αποφυσικοποιημένη* (denaturalized) μεταγραφή (Bucholtz, 2000, σ. 1461 · Oliver, Serovich, & Mason, 2005, σ. 1277) που αγνόησε τα παραγλωσσικά στοιχεία του εκφωνήματος (επιτονισμό, ύψος φωνής, πραγματολογικά μόρια όπως «εε», «αα», εκφράσεις του προσώπου) και λοιπά μη-γλωσσικά στοιχεία της επικοινωνίας. Χωρίς να παραβλέπεται η σημασία των στοιχείων αυτών για τη σύνθεση του νοήματος, παρότι βέβαια δεν ερμηνεύονται εύκολα και το περιεχόμενό τους δεν είναι αδιαμφισβήτητο, κρίθηκε πως η εστίαση στο περιεχόμενο των απαντήσεων και όχι στον τρόπο άρθρωσης του λόγου εξασφαλίζει το πλεονέκτημα της απόδοσης μια πιο συνεκτικής μορφής στο μεταγραμμένο κείμενο, καθιστώντας έτσι αποτελεσματικότερη την επακόλουθη διαδικασία ανάλυσης του περιεχομένου του (Schilling, 2006, σ. 30). Επίσης, τα ερευνητικά ερωτήματα και οι στοχεύσεις της έρευνας δεν περιλάμβαναν τη μελέτη της επικοινωνιακής διάδρασης ερευνητή-ερευνώμενων, αλλά τη διερεύνηση των υιοθετούμενων κοινωνικών πρακτικών, αποδίδοντας ως εκ τούτου σημασία στο περιεχόμενο και όχι στον τρόπο άρθρωσης αυτού.

Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση τα κείμενα διατηρούν το χαρακτήρα των συνθηκών παραγωγής τους, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει να κάνει με την ελλειπτικότητα, την αποσπασματικότητα, την πυκνότητα και την αμεσότητα του προφορικού λόγου. Σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν γίνει μικροπαραεμβάσεις στη δομή των προτάσεων, προκειμένου να καταστεί σαφές το νόημα, το οποίο υποστηρίζεται από δικές μας ερμηνευτικές παρενθέσεις, ειδικά στα σημεία όπου η κατανόηση του περιεχομένου εξαρτάται από αναφο-

ρές στην τρέχουσα (κατά την περίοδο που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις) κοινωνική πραγματικότητα. Παρά την προσπάθεια αυτή όμως, κατά τη μεταγραφή ορισμένα σημεία των συνεντεύξεων αποδείχθηκαν σκοτεινά στην καταγραφή τους, λόγω της άμεσης και απροσχημάτιστης χρήσης της γλώσσας, κάτι που είναι μεν αποδεκτό και πλήρες νοήματος στην προφορική επικοινωνία, παρακινδυνευμένο όμως στην καταγραφή του σε ένα κείμενο τέτοιας μορφής. Αυτές οι ελάχιστες λέξεις αποσιωπήθηκαν.

4.3.2 Οργάνωση και ταξινόμηση των δεδομένων

Πριν το στάδιο ανάλυσης των δεδομένων απαιτήθηκε η οργάνωση και η ταξινόμηση αυτών. Η διαδικασία αυτή απαιτούσε καταρχήν τον προσδιορισμό του τρόπου της ποιοτικής ανάλυσης (με το χέρι ή με τη χρήση λογισμικού) καθώς και της μορφής οργάνωσης των δεδομένων. Ως προς τον τρόπο της ποιοτικής ανάλυσης, επιλέχθηκε να γίνει από τον ίδιο τον ερευνητή με το χέρι, χωρίς τη χρήση κάποιου σχετικού λογισμικού. Η επιλογή αυτή έγινε εν γνώσει των πλεονεκτημάτων που συνοδεύουν τη χρήση λογισμικού ποιοτικής ανάλυσης, κυρίως ως προς τη μείωση του απαιτούμενου χρόνου (Weitzman, 1999, σ. 1259), και υπαγορεύτηκε από πρακτικούς όσο και μεθοδολογικούς-επιστημολογικούς λόγους.

Στο πρακτικό επίπεδο, οι λόγοι που οδήγησαν στη χειρωνακτική επεξεργασία του υλικού σχετίζονταν με τον όγκο αυτού και την απουσία εμπειρίας του ερευνητή στη χρήση λογισμικού ποιοτικής ανάλυσης. Ο συνολικός όγκος του υλικού κρίθηκε διαχειρίσιμος από τον ερευνητή στο πλαίσιο του χρονοδιαγράμματος του ερευνητικού σχεδιασμού, ενώ η απουσία εμπειρίας στη χρήση τέτοιου λογισμικού ενείχε την πιθανότητα διάφορες λεπτομέρειες τεχνικού χαρακτήρα ως προς την επεξεργασία των δεδομένων να κατευθύνουν τις αναλυτικές και επεξηγηματικές στρατηγικές (Mason J. , 2003, σ. 278). Επίσης, εκτιμήθηκε πως η απαίτηση του χρόνου προς εκμάθηση του λογισμικού θα μείωνε κατά πολύ το προαναφερθέν χρονικό πλεονέκτημα που θα εξασφάλιζε η αξιοποίησή του, ενώ συνυπολογίστηκε και το κόστος απόκτησης. Τέλος, η μορφή των μεταγραφέντων κειμένων των συνεντεύξεων όσο και των σημειώσεων πεδίου σε επεξεργάσιμα αρχεία κειμένου, σε συνδυασμό με τις δεξιότητες του ερευνητή στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι σύγχρονοι επεξεργαστές κειμένου σχετικά με την εύρεση, επιλογή, επισήμανση, αντιγραφή, προσθήκη σχολίων, παρακολούθηση αναθεωρήσεων κ.λπ. (Robson C. , 2007, σ. 549), επέτρεψαν την ταχύτερη αρχική επεξεργασία του υλικού.

Σε μεθοδολογικό επίπεδο, η επιλογή ενός συστήματος ταξινόμησης δεδομένων και δόμησης καταλόγων ή ευρετηρίων θεωρήθηκε πως δεν είναι ουδέτερη ως προς τη συνακόλουθη ανάλυση των δεδομένων (Mason J. , 2003, σ. 240). Επιζητώντας λοιπόν να μείνουμε «κοντά στα δεδομένα» (Creswell, 2011, σ. 279) και να έχουμε άμεση επαφή μαζί τους, επιλέχθηκε η χειρωνακτική επεξεργασία τους, ιδιαίτερα καθώς η φύση

των δεδομένων και η προφορικότητα του λόγου μπορούσε να οδηγήσει σε συνδυασμούς λέξεων με αποχρώσεις νοημάτων μη-διαπιστώσιμες εύκολα από ένα λογισμικό επεξεργασίας (Κυριαζή, 2011, σ. 288). Άλλωστε, η κωδικοποίηση και η οργάνωση των δεδομένων σε ένα σύστημα κατηγοριών που θα βασίζονταν όχι μόνο στην κυριολεκτική αλλά κυρίως στην ερμηνευτική και ενδεχομένως στην αναστοχαστική ανάγνωση (Mason J., 2003, σσ. 242-244) απαιτούσε την επαναλαμβανόμενη διαδικασία ανάγνωσης και ανάλυσης εκ μέρους του ερευνητή, στη βάση των επιστημολογικών και μεθοδολογικών παραδοχών του ερευνητικού μας σχεδιασμού, οι οποίες αναγνωρίζουν τα όρια της ανθρώπινης γνωστικότητας και το σημαντικό ρόλο του ερευνητή στην ανάλυση και ερμηνεία των νοηματοδοτήσεων των κοινωνικών δρώντων που ερευνά. Επίσης, τα ερευνητικά ερωτήματα δεν απαιτούσαν την πολλαπλή σύνδεση μεταβλητών και την ανακάλυψη των σχέσεων μεταξύ τους, κάτι που θα διευκολυνόταν από την αξιοποίηση του λογισμικού (Weitzman, 1999, σ. 1260), αλλά ήταν ποιοτικώς προσανατολισμένα στη διερεύνηση του τρόπου ερμηνείας, κατανόησης, βίωσης και παραγωγής του κοινωνικού κόσμου των ερευνητικών μας υποκειμένων. Αυτό, όπως ήδη έχουμε επισημάνει,⁶³³ οδηγούσε σε μεθόδους ανάλυσης και επεξηγηματικής δόμησης που προϋποθέτουν την κατανόηση της πολυπλοκότητας, της λεπτομέρειας και του πλαισίου, αποδίδοντας έμφαση σε ολιστικές μορφές ανάλυσης και επεξήγησης, παρά στην αποτύπωση επιφανειακών μοντέλων, τάσεων και συσχετίσεων. Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε πως η διαδικασία της ανάλυσης είχε ήδη αρχίσει από τη στιγμή που ξεκίνησε η μεταγραφή των σημειώσεων πεδίου και των συνεντεύξεων, καθώς πέραν του μηχανιστικού έργου της ανακωδικοποίησης του προφορικού λόγου σε γραπτό, εξασφαλιζόταν η σταδιακή εξοικείωση με τα δεδομένα, και η ανάδυση αναλυτικών ενδιαφερόντων και σκέψεων, καθιστώντας τη διαδικασία αυτή θεμελιώδη φάση της ανάλυσης-ερμηνείας των δεδομένων (Braun & Clarke, 2006, σ. 87).

Έχοντας καθορίσει τον τρόπο της ποιοτικής ανάλυσης, το επόμενο βήμα αφορούσε τον τρόπο οργάνωσης και κατάταξης των δεδομένων. Η διαδικασία αυτή αφορούσε τον καθορισμό των κατηγοριών ταξινόμησης των δεδομένων κατά τρόπο που να είναι συμβατός με τη μορφή αυτών, με τα ερευνητικά ερωτήματα και τους θεωρητικούς προβληματισμούς αλλά και την ίδια τη μεθοδολογική διαδικασία της έρευνας. Αρχικά υιοθετήθηκε η *διατμηματική* (cross-sectional) ταξινόμηση των δεδομένων μέσω της εφαρμογής επί του συνόλου αυτών ενός ομοιόμορφου συνόλου κατηγοριών ταξινόμησης (Mason J., 2003, σ. 246). Οι κατηγορίες αυτές ήταν *εννοιολογικά προσδιορισμένες* (concept-driven) και προέρχονταν από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και προγενέστερων μελετών, ενώ αντιπροσώπευαν εν πολλοίς τα ερευνητικά ερωτήματα και τους άξονες της συνέντευξης (Gabtree & Miller, 1999, σ. 165 · Gibbs, 2007, σ. 44). Το

⁶³³ Βλ. την ενότητα.3.3-Η ποιοτική προσέγγιση.

εύρος των κατηγοριών αυτών προσέφερε αρχικά μια εικόνα του τι αναμενόταν να καλύπτουν τα δεδομένα, ενώ επέτρεπε την «απογραφή» της προόδου της ερευνητικής διαδικασίας, υπό την έννοια ότι συνέβαλε στη λήψη αποφάσεων για το κατά πόσο και πώς θα συνεχιζόταν η διαδικασία της δειγματοληψίας και της παραγωγής δεδομένων (Mason J. , 2003, σ. 253). Τέλος, η εφαρμογή των κατηγοριών αυτών επέτρεπε την αναζήτηση των κοινών και σταθερά εμφανιζόμενων θεμάτων σε όλο το εύρος των ερευνητικών δεδομένων.

Πέραν όμως της αναζήτησης κοινών θεμάτων ανά τμήμα των ερευνητικών δεδομένων και της επιδίωξης του «ελέγχου» των σαφώς καθορισμένων ιδεών που προσέφερε η μελέτη της βιβλιογραφίας και το υιοθετούμενο εννοιολογικό πλαίσιο της θεωρίας της δομοποίησης, η διαδικασία ταξινόμησης όφειλε να είναι «ευαίσθητη» ως προς τα δεδομένα, υπό την έννοια να μπορεί, εφόσον αυτά το επιτρέπουν, να παραγάγει νέες ιδέες και εξηγήσεις μέσα από αυτά, ενσωματώνοντας στη διαδικασία της ανάλυσης και όσες νέες κατηγορίες αναδύονταν. Παράλληλα, η ανάγκη κατανόησης σύνθετων κοινωνικών διαδικασιών στις οποίες συνυφαίνονται με πολύπλοκο τρόπο διάφορα δεδομένα, ενίοτε μη-ανιχνεύσιμα στο σύνολο του ερευνητικού υλικού και των ερευνητικών υποκειμένων, οδηγούσε σε έναν τρόπο οργάνωσης που να στηρίζει εξηγήσεις που προέρχονταν από την ανάλυση μονάδων ή στοιχείων που έχουν ολιστική μορφή, όπως π.χ. τα στοιχεία βιογραφίας που μπορεί να εμπεριέχονταν στα κείμενα των συνεντεύξεων, τα οποία μπορούσαν να παραγάγουν μια εξήγηση των κοινωνικών πρακτικών που χαρακτηρίζαν συγκεκριμένες μονάδες του πληθυσμού. Για την περίπτωση αυτή, αξιοποιήθηκε η *μη-διατμηματική* οργάνωση των δεδομένων σε κατηγορίες ταξινόμησης που προέρχονται από αυτά (*data-driven*). Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να επισημανθεί πως τόσο οι προσεγγίσεις ταξινόμησης (*διατμηματική/μη-διατμηματική*) δε λειτουργούν ανταγωνιστικά αλλά συμπληρωματικά (Mason J. , 2003, σ. 295), όπως άλλωστε και οι δυο τρόποι παραγωγής κατηγοριών ταξινόμησης (*εννοιολογικά προσδιορισμένες-προερχόμενες από τα δεδομένα*) που προκύπτουν κατά τις επαναλαμβανόμενες αναγνώσεις του υλικού και τη διαρκή παλινδρόμηση μεταξύ θεωρίας και δεδομένων (Gibbs, 2007, σ. 46).

Σε πρακτικό επίπεδο, η διαδικασία καθορισμού των κατηγοριών ταξινόμησης συμβάδισε με τη διαδικασία της προ-έρευνας και της δοκιμής της βασικής ερευνητικής τεχνικής, της συνέντευξης. Οι πρώτοι κωδικοί και οι κατηγορίες ταξινόμησης δημιουργήθηκαν πριν την παραγωγή των ερευνητικών δεδομένων, κατά τη δόμηση των αξόνων της συνέντευξης. Κατ' ουσίαν δημιουργήθηκε αρχικά ένα *εγχειρίδιο κωδικών* (*code manual*) ως εργαλείο ταξινόμησης και διαχείρισης των δεδομένων, που επέτρεπε την οργάνωση τμημάτων των κειμένων των συνεντεύξεων σε ομοειδείς κατηγορίες (Gabtree & Miller, 1999, σ. 167). Η παραγωγική αυτή διαδικασία εμπλουτίστηκε και επαγωγικά με κωδικούς που προέκυψαν τόσο κατά την αρχική φάση παραγωγής και

επεξεργασίας των δεδομένων όσο και στη συνέχεια από όσους αναδύθηκαν κατά τη διαδικασία της ανάλυσης, διαμορφώνοντας έτσι το τελικό σύστημα κατηγοριών και κωδικών, ως αποτέλεσμα της συνεχούς διαπλοκής θεωρίας και δεδομένων (Κυριαζή, 2011, σ. 290).

Ο χαρακτήρας των ποιοτικών δεδομένων και οι απαιτήσεις της αναλυτικής διαδικασίας μας οδήγησαν στην *ανοικτή κωδικοποίηση* των δεδομένων, δηλαδή στην τμηματοποίησή τους και στην απόδοση νοήματος ή πληροφορίας στη βάση των αποδιδόμενων κωδικών, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η σύνδεση των τμημάτων αυτών με συγκεκριμένες ιδέες και έννοιες που είχαν ερμηνευτικό και θεωρητικό χαρακτήρα. Η διαδικασία της κωδικοποίησης εκπλήρωσε τις ακόλουθες αναλυτικές λειτουργίες (Coffey & Atkinson, 1996, όπ. αναφ. στο Ιωσηφίδης, 2008, σσ. 179-180):

- Συνέδεσε μεταξύ τους διαφορετικά τμήματα του ποιοτικού υλικού, δομώντας νοηματικές ενότητες·
- Κατηγοριοποίησε τα δεδομένα, οδηγώντας στην ανάπτυξη εννοιολογικών, θεωρητικών και ερμηνευτικών κατηγοριών·
- Συνέδεσε τους κωδικούς με τις κατηγορίες και τις έννοιες (θέματα),⁶³⁴ συνιστώντας το αναλυτικό, θεωρητικό και ερμηνευτικό μοντέλο της διαδικασίας·
- Οδήγησε στη θεωρητικοποίηση, την ερμηνεία και την ανάλυση των δεδομένων.

Το *εγχειρίδιο κωδικών* (Gabtree & Miller, 1999, σ. 167) που αξιοποιήθηκε ως εργαλείο ταξινόμησης και διαχείρισης των δεδομένων είχε την ακόλουθη δομή. Καταρχάς οι κωδικοί ταξινομήθηκαν σε δύο πεδία, το πρώτο αναφερόμενο στον κοινωνικό αποκλεισμό και το δεύτερο στον εκπαιδευτικό αποκλεισμό.⁶³⁵ Εντός κάθε πεδίου αναπτύχθηκαν διακριτά θέματα που απηχούσαν τις διαστάσεις του επιλεχθέντος κοινωνιολογικού μοντέλου, δηλαδή την οικονομική, την πολιτική, την κοινωνική και την πολιτισμική διάσταση του αποκλεισμού. Κάθε θέμα διακρινόταν σε επιμέρους κατηγορίες (π.χ. εργασία, εισόδημα, κατοικία, πολιτικά δικαιώματα, κοινωνικές σχέσεις κ.λπ.) και

⁶³⁴ Στη διαδικασία κωδικοποίησης των ποιοτικών δεδομένων αξιοποιούνται πολλαπλοί όροι που αναφέρονται σε τμήματα κειμένου, έννοιες ή θέματα. Ενδεικτικά ο Creswell (2011, σσ. 282-291) αναφέρεται σε *κωδικούς* και *θέματα* (ή κατηγορίες), τα οποία διακρίνει σε *υποθέματα* και σε *κύριο θέμα*. Η Κυριαζή (2011, σσ. 289-295) προσδιορίζει τη διαδικασία κωδικοποίησης αποκλειστικά ως προς τη διαμόρφωση *κατηγοριών*. Ο Ιωσηφίδης (2008, σσ. 179-180) αναφέρεται σε *κωδικούς*, *υποκωδικούς*, *κατηγορίες* και *έννοιες*. Στο δικό μας πλαίσιο κωδικοποίησης αξιοποιούμε επαγωγικά τους όρους *κωδικοί-κατηγορίες-θέματα*. Οι κωδικοί αναφέρονται στα τμήματα των δεδομένων με ένα σαφές νοηματικό περιεχόμενο, οι κατηγορίες αποτελούν υπερκείμενο επίπεδο όπου συνδέονται ερμηνευτικά διάφοροι κωδικοί μεταξύ τους, αποτελώντας μια πτυχή του θέματος το οποίο συνιστά μια κεντρική ιδέα, το κεντρικό στοιχείο στην ανάλυση και την ερμηνεία των δεδομένων.

⁶³⁵ Η διάκριση αυτή έχει αναλυτικό και μόνο χαρακτήρα, αφού κατά τη φάση της διαστρωμάτωσης της ανάλυσης (Creswell, 2011, σ. 291) τα επιμέρους πεδία (κοινωνικός-εκπαιδευτικός αποκλεισμός) θα αλληλοσυνδεθούν οριζόντια, όπως άλλωστε και τα επιμέρους θέματα.

κάθε κατηγορία σε κωδικούς. Ως μονάδα ανάλυσης θεωρήθηκε κάθε συνέντευξη ή συζήτηση στο σύνολό της. Μονάδα νοήματος (σημασιολογική μονάδα) ήταν το θέμα-ιδέα που εκφραζόταν στο περιεχόμενο. Η ετικέτα που αποδόθηκε σε κάθε σημασιολογική μονάδα ήταν ο κωδικός.

Ένα κρίσιμο στάδιο στη διαδικασία ανάπτυξης του πλαισίου ανάλυσης ήταν ο έλεγχος της *εφαρμοσιμότητας* (applicability) της κωδικοποίησης επί του ακατέργαστου υλικού των συνεντεύξεων. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκαν οι δύο πρώτες συνεντεύξεις και ζητήθηκε η παράλληλη κωδικοποίησή τους και από συνεργάτη ερευνητή, με βάση το εγχειρίδιο κωδικών που είχε δομηθεί εξ αρχής, προκειμένου να ελεγχθούν τα αποτελέσματα και η αξιοπιστία της κωδικοποίησης, δηλαδή κατά πόσο κωδικοί και κατηγορίες ήταν συμβατά με τα ερευνητικά ερωτήματα και διασταυρώνονταν με τα δεδομένα. Η αντιπαραβολή των δύο κωδικοποιήσεων οδήγησε σε περιορισμένες τροποποιήσεις και προσθήκες στο πλαίσιο κωδικοποίησης, όπως και στη διατύπωση του ορισμού κάθε κατηγορίας και κωδικού καθώς και των διευκρινίσεων για το είδος και τον τύπο των ποιοτικών δεδομένων στα οποία αφορούσε (Ιωσηφίδης, 2008, σ. 256).

Η επιλεγείσα διαδικασία οργάνωσης και ταξινόμησης των δεδομένων ενείχε ένα βασικό περιορισμό. Η κωδικοποίηση των δεδομένων και η ανάδειξη των θεμάτων καθώς και η ανάλυσή τους από ένα μόνο άτομο, έστω και υπό το πλαίσιο των συζητήσεων με τον επόπτη καθηγητή, εξασφάλισε αφενός τη συνοχή της μεθόδου, αλλά ταυτόχρονα περιόρισε την πολυπρισματική οπτική που θα προσέφερε μια ερευνητική ομάδα. Ωστόσο, ο περιορισμός αυτός είναι εγγενής ως προς τη φύση μιας διδακτορικής διατριβής και δύσκολα θα μπορούσε να ξεπεραστεί με βάση τους ανθρώπινους και υλικούς πόρους που μπορούσαν να διατεθούν για αυτήν.

4.3.3 Δόμηση αναλύσεων, εξηγήσεων και θεωρίας

Η συγκέντρωση δεδομένων δεν αποκτά νόημα αφ' εαυτής, αλλά μόνο ως τμήμα μιας διαδικασίας που οδηγεί στην παραγωγή κάποιας μορφής κοινωνικής εξήγησης. Υπό αυτήν την έννοια, τα δεδομένα, και ο συνακόλουθα επιλεγόμενος τρόπος ανάλυσης και ερμηνείας τους, οφείλουν να στηρίζουν εξηγήσεις που είναι συμβατές αφενός με το σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης, αφετέρου με τις οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές της παραδοχές.

Επισημάνθηκε στην αρχή πως ο σκοπός της μελέτης εκτείνεται σε τρία επίπεδα: α) *Περιγραφικό*, όπου επιδιώκεται η απεικόνιση του προφίλ των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας και των στοιχείων που συνθέτουν τις επί μέρους διαστάσεις της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής του ένταξης. β) *Διερεύνησης*, όπου επιδιώκεται η αποκάλυψη του τι συμβαίνει κατά τη δυναμική αλληλεπίδραση του υπό έρευνα πληθυσμού με τα ιδιαίτερα οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το κοινωνικό σύστημα

της πόλης της Χαλκίδας και γ) *Ερμηνείας*, όπου επιδιώκεται η ανίχνευση και η εξήγηση των κοινωνικών διεργασιών που χαρακτηρίζουν την κατάσταση κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού της εν λόγω κοινότητας. Ο σκοπός αυτός υποστηρίζεται από την υιοθετούμενη οντολογική παραδοχή της διάκρισης του Bhaskar (1998) μεταξύ αληθινού, πραγματικού και εμπειρικού, καθόσον ο ερευνητικός σχεδιασμός και τα ερευνητικά δεδομένα παρέχουν επαρκή εικόνα του *αληθινού*, δηλαδή του τι ακριβώς υπάρχει στο επίπεδο της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης της Χαλκίδας σε επίπεδο πόρων και δομών, όπως επίσης και του *πραγματικού*, δηλαδή του τι ακριβώς συμβαίνει στο επίπεδο των αποτελεσμάτων, κατά τη διαντίδραση των Τσιγγάνων ως φορέων της δράσης με την ανωτέρω κοινωνική πραγματικότητα. Τέλος, οι μεθοδολογικές μας επιλογές επέτρεψαν την αποτύπωση των παρατηρήσιμων συμπεριφορών και των αντικειμενικών (υπαρκτών) αποτελεσμάτων στο πεδίο του *εμπειρικού*.

Σε συνάφεια, λοιπόν, με το σκοπό της μελέτης, τις οντολογικές και λοιπές παραδοχές μας και βέβαια το μοντέλο ανάλυσης που επιλέξαμε, το σύνολο των ερευνητικών δεδομένων υπέστη τρεις διαδοχικές και επαναλαμβανόμενες «αναγνώσεις» που εξασφάλισαν την *βύθιση* του ερευνητή στο εύρος και το βάθος των δεδομένων, προκειμένου αυτά να προσεγγιστούν δυναμικά, αναζητώντας νοήματα, μοτίβα απαντήσεων και ερμηνειών. Αρχικά η *κυριολεκτική* ανάγνωση αποτύπωσε ένα πλέγμα συνδέσεων μεταξύ πτυχών της ερευνώμενης πραγματικότητας, προσφέροντας μια αρχική *αφ' εαυτού* εξήγηση. Αυτή η εκδοχή της ανάγνωσης θα σήμαινε πως τα δεδομένα από μόνα τους συνιστούσαν την εξήγησή μας, κάτι που βέβαια είναι δύσκολο να υποστηριχτεί πως ήταν επαρκές για την πραγμάτωση του σκοπού της μελέτης, αφού πίσω από τις εμπειρικές παρατηρήσεις λειτουργούν κοινωνικοί μηχανισμοί που δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμοι, άρα «δεν είναι δυνατή μια εντελώς αντικειμενική περιγραφή, επειδή ο κοινωνικός κόσμος είναι και ήταν πάντοτε αντικείμενο ερμηνείας» (Mason J. , 2003, σ. 242).

Αυτό μας οδήγησε στην ανάγκη μιας δεύτερης, *ερμηνευτικής*, ανάγνωσης όπου παράλληλα με την κατανόηση των ερμηνειών που προέρχονταν από τα ερευνητικά μας υποκείμενα, προχωρήσαμε και στη δόμηση των δικών μας ερμηνειών. Η πορεία αυτή μας συνέδεσε με τις επιστημολογικές μας παραδοχές και την απάντηση που έχουμε δώσει στο ερώτημα που αφορά την ικανότητα του ερευνητή να κατανοήσει την κοινωνική πραγματικότητα με βάση την προϋπάρχουσα γνώση που έχει αποκτήσει, τόσο μέσω των σπουδών του όσο και μέσω της ενεργού εμπλοκής του σε αυτό που ερευνά. Οι επισημάνσεις που έχουμε ήδη κάνει για το συμφυρμό των δύο επιπέδων ανάλυσης, της κατασκευής του κοινωνικού και της κατασκευής του κοινωνιολογικού, καθώς και δύο πλαισίων σημασίας αντίστοιχα, αυτού των καθημερινών κοινωνικών δράσεων και του πλαισίου του ερευνητή, σε συνδυασμό με τη διπλή ερμηνευτική της κοινωνιολογικής θεωρίας του Giddens, φρονούμε πως προσδιορίζουν επαρκώς το επίπεδο της αμοιβαίας

ερμηνευτικής αλληλεπίδρασης. Το *εμπειρικό* δεν υφίσταται ανεξάρτητα από την προσπάθεια του ερευνητή να το ερμηνεύσει, αφού ο κοινωνικός κόσμος είναι πάντοτε ερμηνευμένος από πριν, εν προκειμένω από τα ήδη τοποθετημένα στο κοινωνικό πλαίσιο ερευνητικά μας υποκείμενα, τις ερμηνείες των οποίων ο ερευνητής επιχειρεί να ερμηνεύσει δευτερογενώς.

Η παραδοχή αυτή μάς οδήγησε πέρα από την *ερμηνευτική* και σε μια τρίτη μορφή ανάγνωσης των δεδομένων, που έλαβε υπόψη της πως τα εμπειρικά στοιχεία δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από το ερευνητικό εγχείρημα, άρα απαιτείται και η προσπάθεια διερεύνησης του ρόλου του ερευνητή στη διαδικασία παραγωγής και ερμηνείας των δεδομένων. Πρόκειται για μια αναστοχαστική ανάγνωση που διερευνά το ρόλο του ερευνητή τόσο στη διαδικασία παραγωγής των δεδομένων, κάτι που έχουμε επισημάνει προηγουμένως ως αυτοελεγκτικό αναστοχασμό, όσο και στη διαδικασία ερμηνείας αυτών, υποβάλλοντας τις πράξεις και το ρόλο του ερευνητή στην ίδια αυστηρή κριτική στην οποία υποβάλλονται όλα τα ερευνητικά μας δεδομένα.

Μέσω, λοιπόν, των διαδοχικών και επαναλαμβανόμενων αναγνώσεων επιτεύχθηκε η ανάλυση των δεδομένων και δομήθηκαν οι εξηγήσεις για το πώς αναπτύσσονται συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα και διεργασίες που αφορούν τη συγκεκριμένη ομάδα Τσιγγάνων, στο εύρος του ερευνώμενου χωροχρόνου. Καθώς τα δεδομένα, η ανάλυσή τους και η δόμηση εξηγήσεων αναπτύσσονταν ταυτόχρονα μέσα από μια εξελικτική διαδικασία (Braun & Clarke, 2006, σ. 86), δομείτο σταδιακά ένα σώμα επεξηγηματικής γνώσης, κατ' ουσίαν μια κοινωνική ερμηνεία, η οποία κατά τη J. Mason (2003, σ. 311) δεν μπορεί να είναι κενή θεωρίας, αλλά συνιστά θεωρητική εξήγηση. Στην ερευνώμενη περίπτωση η θεωρία εκλαμβάνεται περισσότερο ως μια μορφή *εσωτερικής γενίκευσης* που αναφέρεται στη δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων στο πλαίσιο του υπό μελέτη περιβάλλοντος (Robson C. , 2007, σσ. 209-210). Υπό προϋποθέσεις, τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη λεπτομερή και ολιστική εξήγηση που δομήθηκε στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο μπορούν να εκληφθούν ως *ανάπτυξη θεωρίας*, μια μορφή αναλυτικής ή θεωρητικής γενίκευσης που δίνει τη δυνατότητα διατύπωσης σχετικών ερωτημάτων και για άλλα κοινωνικά πλαίσια ή άλλες διαδικασίες, ανάλογα βέβαια πάντοτε από το βαθμό στον οποίο αυτά θα ομοιάζουν με το αρχικό πλαίσιο της έρευνάς μας και τις διαστάσεις που ορίσαμε ως κεντρικές σε αυτό (Ιωσηφίδης, 2008, σ. 59 · Mason J. , 2003, σσ. 347-348 · Robson C. , 2007, σ. 210).⁶³⁶

⁶³⁶ Για το θέμα της ανάπτυξης θεωρίας, συναφές είναι και το περιεχόμενο των επισημάνσεων στις οποίες προβαίνουμε στην ενότητα.7.2-Κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας- περιορισμοί και ειδικότερα εκεί όπου γίνεται αναφορά στη γενικευσιμότητα ή μεταβιβασιμότητα (*transferability*) της έρευνας.

5 ΕΥΡΗΜΑΤΑ

5.1 Οικονομική διάσταση

5.1.1 Προέλευση και περιοχές εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας

Επισημάνουμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πως στη μεταπολεμική Εύβοια οι εσωτερικές μεταναστευτικές ροές συνέκλιναν προς τα βιομηχανικά κέντρα του νησιού, κυρίαρχο των οποίων ήταν η Χαλκίδα. Τμήμα αυτού του εσωτερικώς μετακινούμενου πληθυσμού αποτέλεσαν και οι Τσιγγάνοι του νησιού, που εγκατέλειπαν σταδιακά τις μικρές αγροτικές κοινότητες της περιφέρειας για να εγκατασταθούν στην πολυπληθέστερη πόλη του νομού, εκεί όπου συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας. Αποτέλεσμα αυτής της κίνησης ήταν, βαθμιαία, να παραμείνουν μόνιμοι τσιγγάνικοι οικισμοί σε λιγοστές μόνο περιοχές της Εύβοιας⁶³⁷ και η πλειοψηφία των Τσιγγάνων του νησιού να εγκατασταθούν στη Χαλκίδα.

Η κίνηση αυτή αποτελούσε συνέχεια μιας μακράς ακολουθίας μετακινήσεων στις οποίες προέβαινε ο τσιγγάνικος πληθυσμός του νησιού για να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα του κύκλου των βιοποριστικών του δραστηριοτήτων. Πριν τον πόλεμο, Τσιγγάνοι κατοικούσαν στη περιοχή της Κύμης (στο χωριό Αυλωνάρι), στο Δύστο (χωριό πλάι στην ομώνυμη λίμνη της Ν. Εύβοιας), στο Αλιβέρι, στην Αμάρυνθο, στην Ερέτρια, στην περιοχή των Ψαχνών, στα ημιορεινά χωριά της Κεντρικής Εύβοιας, στο Ξηροχώρι (Ιστιαία) και βέβαια στη Χαλκίδα. Οι πρώτες μετακινήσεις έγιναν την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, με τους ακτήμονες κατά βάση Τσιγγάνους να μετακινούνται προς εξασφάλιση των ελαχίστων μέσων προσπορισμού ή την αποφυγή διώξεων. Καθώς το μεταπολεμικό παραγωγικό μοντέλο των επαρχιών της Εύβοιας αρχίζει να αλλάζει, οι μικρές οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις δεν μπορούν πια να εξασφαλίσουν τους όρους επιβίωσης μεγάλου μέρους των αγροτικών νοικοκυριών, τα μέλη των οποίων αναγκάζονται να αναζητήσουν απασχόληση στους άλλους τομείς της οικονομίας (δευτερογενή & τριτογενή), μετακινούμενοι κατ' αυτόν τον τρόπο στα διαμορφούμενα αστικά ή ημιαστικά κέντρα του νησιού. Η αποκλειστική και πλήρης απασχόληση στη γεωργία στο πλαίσιο των κλειστών, απομονωμένων και ενίοτε αυταρκών οι-

⁶³⁷ Κατά την τρέχουσα περίοδο στην Εύβοια υπάρχουν ημι-εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι στην περιοχή του Δύστου, μόνιμα εγκατεστημένοι στην Ερέτρια, τη Χαλκίδα, την Καστέλλα Μεσσαπίων και στην Ιστιαία. Κατά περιόδους διερχόμενοι Τσιγγάνοι εγκαθίστανται σε εγκαταλειμμένες πτηνοτροφικές εγκαταστάσεις στην περιοχή «Παπάγου» Νέας Αρτάκης και σε παραπήγματα στο Αλιβέρι (θέση «Στενό» και εσχάτως πλησίον του Χ.Υ.Τ.Α.). Επί μακρόν υπήρχε εγκατάσταση διερχόμενων και στους χώρους του πρώην εργοστασίου ΕΛΛΕΝΙΤ στη Νέα Αρτάκη (Ευβοϊκή Γνώμη, 2010α). Επίσης, στην περιοχή «Ρουπατσία» του Αυλωναρίου, επιχειρήθηκε να στηθεί από κατασκευαστική εταιρεία οικισμός με στόχο την απορρόφηση των χρημάτων από τα στεγαστικά δάνεια των Τσιγγάνων, ενέργεια που συνάντησε την αντίδραση της τοπικής κοινότητας, που εμπόδισε τελικώς την ανέγερση των οικιών (Ευβοϊκή Γνώμη, 2009α).

κονομιών των χωριών δίνει σταδιακά τη θέση της σε μια εξω-αγροτική πολυδραστηριότητα που συνδυάζει αρχικά την απασχόληση στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση με την απασχόληση σε άλλες αμειβόμενες δραστηριότητες, οι οποίες σταδιακά αναδεικνύονται ως κυρίαρχο μέσο προσπορισμού των απαιτούμενων οικονομικών πόρων των οικογενειών. Η μετάπτωση αυτή αποτυπώνεται στα χαρακτηριστικά της εσωτερικής μετανάστευσης του νησιού, με συρρίκνωση των αγροτικών κοινοτήτων και συνακόλουθη ανάπτυξη των αστικών και ημιαστικών κέντρων όπου ασκούνται οικονομικές δραστηριότητες του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα. Στον Πίνακα 17 αποτυπώνεται η πληθυσμιακή μεταβολή αγροτικών κοινοτήτων όπου υπήρχαν μόνιμα εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι, σε σχέση με τα αστικά και ημιαστικά κέντρα της Εύβοιας.

Πίνακας 17. Πληθυσμιακή μεταβολή κοινοτήτων Εύβοιας μεταξύ 1951-1971

	1951	1971	Μεταβολή %
Κύμη	3626	2934	-19,08
Κονίστρες	955	830	-13,09
Αυλωνάρι	1929	1633	-15,34
Αλιβέρι	3258	4715	+44,72
Δύστος	689	672	-2,47
Αμάρινθος	2889	2837	-1,80
Ερέτρια	1788	2320	+29,75
Στενή	1422	1019	-28,34
Πάλιουρας	721	648	-10,12
Στρόπωνες	1155	963	-16,62
Μακρυκάπα	1029	949	-7,77
Χαλκίδα	26248	36300	+38,30
Σύνολο Εύβοιας	164542	165369	+0,50

Προέλευση δεδομένων, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ελληνικής Στατιστικής Αρχής.

Παρατηρούμε λοιπόν την πληθυσμιακή συρρίκνωση σε όλες τις αγροτικές κοινότητες όπου υπήρχαν εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι με τη συνακόλουθη αύξηση του πληθυσμού μόνο στις περιοχές της Χαλκίδας, του Αλιβερίου και της Ερέτριας, όπου αναπτύχθηκαν σημαντικές δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα.⁶³⁸ Παράλληλα με την πληθυσμιακή διαφοροποίηση και την ανάδειξη της εξω-αγροτικής οικονομικής πολυδραστηριότητας, οι συνθήκες και τα μέσα εργασίας στις παραμένουσες αγροτικές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις άλλαξαν, λόγω της σταδιακής εκβιομηχάνισης του τρόπου αγροτικής παραγωγής. Ως εκ τούτου, οι Τσιγγάνοι της Εύβοιας, τα επαγγέλματα των οποίων ήταν στενά συνδεδεμένα με τον προβιομηχανικό τρόπο αγροτικής παραγωγής, σταδιακά περιθωριοποιήθηκαν οικονομικά, καθώς οι δραστηριότητές τους εξέλιπαν σιγά σιγά ή και όταν ακόμη υπήρχαν δεν μπορούσαν να τους εξασφαλίσουν τα απαραίτητα μέσα βιοπορισμού.

⁶³⁸ Βλ. και υποσημείωση 609.

Ποιες ήταν όμως οι δραστηριότητες που οι Τσιγγάνοι ασκούσαν στις αγροτικές κοινότητες της Εύβοιας; Σύμφωνα και με όσα έχουμε ήδη επισημάνει για το γενικότερο τρόπο ένταξής τους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό⁶³⁹ τα παραδοσιακά επαγγέλματα που ασκούσαν ήταν απόλυτα εναρμονισμένα με τις ανάγκες των αγροτικών κοινοτήτων, όπως π.χ. τεχνίτες μετάλλου, έμποροι ζώων, αγρότες γης, καλαθοπλέκτες. Όπως χαρακτηριστικά μας επισημαίνουν κάποιοι από τους συνομιλητές μας:

Οι παππούδες μας φτιάχνανε τότε υνιά (...) Ναι, σιδεράδες. Και του πεθερού μου ο πατέρας. Αυτοί φτιάχνανε τέτοια πράγματα. Μένανε στα Βελούσια, στα Κριεζά. Εγώ έμενα στα Κοκκινόγεια, [γειτονιά του Αλιβερίου], είχε σπίτι ο πατέρας μου. (...) Ο πατέρας μου είχε εκεί καμίνι και δούλευε. (♀, I, A)⁶⁴⁰

Το επάγγελμα παλιά, που δεν υπήρχαν τρακτέρια, ήταν στο χωριό ο πατέρας μου, είχε το γύφτικο, το σιδεράδικο... το τσαπί, το τσεκούρι, τα σκεπάρνια, καλίδωνε τα ζώα. (...) Εμείς είμαστε η λέξη Γύφτοι, εδώ οι Χαλκιδέοι, οι Ευβοιώτες. Η καταγωγή μου είναι από τη Μακρυκάπα, από πάνω από τα Βάβουλα, Βαβουλιώτης. Είμαστε γύφτοι-σιδεράδες. Πού θα πάμε το παπούτσι; Στον τσαγκάρη. Πού θα πάμε το τσεκούρι; Στο γύφτο, στο γύφτο. (♂, I, A)

Η καταγωγή μας είναι από την Αμάρυνθο, από τη Βάθεια ήταν ο μπαμπάς μου, από εκεί είχε ξεκινήσει. Παλιά οι παππούδες μου ήταν από τη Βάθεια, από κει, ήταν σιδεράδες. (♂, I, B)

Οι δουλειές των πατεράδων μας ήταν με τα ζώα. Με αυτό το πράγμα ασχολούνταν. (♂, II, B)

Ο πατέρας μου ήταν από τον Πάλιουρα αλλά εγώ γεννήθηκα στη Χαλκίδα. Εδώ μέναμε πάντα. Είχαμε στάβλο, είχαμε ζώα, είχαμε γουρούνια, δικά μας... και αγοράζαμε και κάναμε τράμπα. (♂, II, B)

Η επαγγελματική εξειδίκευση στον τομέα της κατεργασίας του μετάλλου επέτρεπε την εδραία μορφή εγκατάστασης για τους σιδεράδες που βρίσκονταν στις μεγαλύτερες αγροτικές κοινότητες ή σε αυτές που λειτουργούσαν ως κέντρο εξυπηρέτησης και για άλλες παρακείμενες μικρότερες κοινότητες. Έτσι λοιπόν, βρίσκουμε μόνιμα εγκατεστημένους Τσιγγάνους στο Αλιβέρι και στη Μακρυκάπα, ενώ παράλληλα σε μικρότερες κοινότητες η κινητικότητα είναι αναπόσπαστο τμήμα των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των Τσιγγάνων σιδεράδων.

Ο πατέρας μου είχε εκεί καμίνι και δούλευε. Δε γύριζε στα χωριά. (...) Όχι, είχε καμίνι μες στ' Αλιβέρι. Ναι είχε. Είχε φτιάξει μια παράγκα και ήτανε εκεί, γιατί το σπίτι μας το είχαμε πέρα στα Κοκκινόγεια [συνοικία του Αλιβερίου]. (♀, I, A).

Παλιά, 100...150 χρόνια παλιά, ήταν όλοι σιδεράδες. Είχες στα χωριά ένα γαϊδουράκι, βάζαν το φουσέρο απάνω και πηγαίνουν στο χωριό, είχαν ένα σκερπάνι,

⁶³⁹ Βλ. ενότητα 2.2.2.2- Η ένταξη των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό.

⁶⁴⁰ Το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από γυναίκα (♀) της πρώτης γενιάς (I) που διέμενε στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (A). Για τον τρόπο κωδικοποίησης των αναφορών βλ. στην ενότητα 3.3.3- Ζητήματα δεοντολογίας.

είχανε κι ένα τσεκουράκι και φτιάχνανε, ό,τι θέλανε φτιάχνανε. Είχανε σούστες με γαϊδουράκια. (♂, I, B)

Στο Αλιβέρι και σε άλλα χωριά, στον Αϊ-Γιώργη από κει ήταν άλλοι πάλι σιδεράδες, διασκορπισμένοι, δηλαδή. Δεν μπορεί να πήγαινε ένας σιδεράς να καθόντουσαν σε ένα χωριό, κατάλαβες; Τότε ήταν μόνο για τα εργαλεία που φτιάχνανε, δεν είχανε δουλειά και ήτανε διασκορπισμένοι. (♂, I, A)

Η πολυ-λειτουργικότητα που επισημάναμε και παραπάνω (Δασκαλάκη, 2005, σ. 3) ως χαρακτηριστικό του μοντέλου εργασιακής ένταξης των Τσιγγάνων⁶⁴¹ οδηγούσε συχνά στην άσκηση περισσότερων του ενός επαγγελμάτων και στην παραγωγική πολυειδίκευση των μελών της οικογένειας, η οποία αποτελούσε τη βασική παραγωγική μονάδα.

Η φάρα η δικιά μας ήτανε σιδεράδες και εμπόριο ζώων, μουλάρια, γαϊδούρια, άλογα. Και αυτοί που ήτανε εδώ από τη Ρουμανία ήτανε μεγάλοι τσαμπάσηδες [έμποροι ζώων] (...) Αυτοί δε δουλεύανε στα χωράφια. Οι δικοί μας οι Χαλκιδέοι πήγαιναν εκεί. Στα χωράφια, στον τρύγο. Και εγώ δούλευα μικρός σε αγροτικές δουλειές. (♂, I, A)

Ναι, σιδεράδες ήταν ο πατέρας μου. Έφτιαχνε τσαπιά, υνιά (...) Εμείς όλες οι αδερφάδες μου ήμαστε έξι κορίτσια. Και τα έξι κορίτσια γονατίζαμε τον καιρό εκείνο, ξέρεις γονατίζανε τα κορίτσια και πηγαίνανε στα χωράφια, ήτανε τα κριθάρια, στα Λέπουρα [χωριό στη Ν. Εύβοια, πλησίον του Αλιβερίου], αυτά τα μέρη τότε ο πατέρας μου και δουλεύαμε. (♀, I, A)

Καθώς όμως οι πληθυσμιακές αλλαγές και η εκβιομηχάνιση της αγροτικής παραγωγής επέφεραν μη-αναστρέψιμες αλλαγές, οι Τσιγγάνοι των αγροτικών κοινοτήτων της Εύβοιας έμειναν χωρίς ζωτικό οικονομικό χώρο, υφιστάμενοι μια φάση οικονομικής περιθωριοποίησης.

Οι σιδεράδες δεν είχαν μετά δουλειά. Βγήκανε επαγγελματικά μηχανήματα, τρακτέρ, και η δουλειά έσπασε. (♂, II, A)

Παρασυρόμενοι λοιπόν από το κύμα εξόδου από τη συρρικνούμενη και αναδιαμορφούμενη αγροτική οικονομία, οι Τσιγγάνοι της Εύβοιας ακολούθησαν την πορεία της εσωτερικής μετανάστευσης που τους οδήγησε στο κατεξοχήν αστικό κέντρο του νησιού, τη Χαλκίδα, αποδέκτη του συντριπτικά μεγάλου τμήματος των εσωτερικών μεταναστευτικών ροών.⁶⁴² Η κορύφωση της μετακίνησης γίνεται κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, οπότε η Χαλκίδα σταδιακά αναδεικνύεται ως ο κυρίαρχος χώρος μόνιμης εγκατάστασης. Την προσέλκυση και παραμονή του νέου τσιγγάνικου πληθυσμού στην πόλη τη διευκόλυνε η ύπαρξη ήδη εγκατεστημένων Τσιγγάνων, οι οποίοι είχαν αναπτύξει χαρακτηριστικά εδαφοκυριαρχίας,⁶⁴³ καθώς και το γεγονός της ύπαρ-

⁶⁴¹ Βλ. και στην ενότητα 2.2.2.2- *Η ένταξη των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό.*

⁶⁴² Βλ. και στην ενότητα 4.1- *Χαλκίδα: ο τόπος και οι άνθρωποι*, όπως και τα στοιχεία του Πίνακα 16. *Πληθυσμιακή μεταβολή Χαλκίδας & Εύβοιας.*

⁶⁴³ Βλ. υποσημείωση 422.

ξης ελεύθερων περιοχών προς εγκατάσταση στις επεκτεινόμενες συνοικίες που προπολεμικά είχαν δεχτεί τους πρόσφυγες και τώρα δέχονταν εκ νέου το κύμα της εσωτερικής μετανάστευσης.⁶⁴⁴ Η περιοχή του Αγίου Ιωάννη, παρακείμενη της περιοχής της οδού Χαλκιδικής που αποτελεί την κατεξοχήν τσιγγάνικη γειτονιά της Χαλκίδας, ήταν ο πρώτος χώρος μόνιμης εγκατάστασης των Τσιγγάνων της πόλης.⁶⁴⁵

Παλιά, τον καιρό εκείνο που σκοτωνόντουσαν, τότε με το αντάρτικο, εκεί στον Αϊ-Γιάννη, ήτανε κάποια σπίτια, η γιαγιά η Διονύσαινα, ο Αρίστος ο γρουνάς, παλιοί άνθρωποι, είχανε έρθει από τα χωριά. Ήτανε παλιές οικογένειες, ο Γιώτας, ο παπούς ο γερο-Αντρούτσας, ο Καψύλης. (♀, I, A)

Παράλληλα, η Χαλκίδα λειτουργεί και ως περιοχή-τράνζιτ στην πορεία των Τσιγγάνων του νησιού προς άλλες περιοχές της χώρας. Έχουμε ήδη επισημάνει την παρουσία Χαλκιδέων Τσιγγάνων στη Θήβα (Καραθανάση, 1996, 2000), στο Ηράκλειο Κρήτης (Δαφέρμος, 2006), στο Γέρακα (Αναστασιάδης, 2010), την Καλογρέζα (Δασκαλάκη, 2005) και στο Χαλάνδρι Αττικής (Μπάδα, 2005). Την πορεία αυτήν την ακολουθήσαν και πολλοί από τους συνομιλητές μας, που πριν την παρούσα φάση εδραιοποίησής τους στη Χαλκίδα είχαν εγκατασταθεί αλλού για μεγάλο διάστημα, κυρίως στην Αθήνα.

Εδώ μετά τον πόλεμο πολλοί που ήρθανε και φύγανε μετά για την Αθήνα (...) Στο Μπραχάμι ήτανε Χαλκιδέοι, οι Κωνσταντίνηδες και πάνω στην Καλογρέζα ήταν οι Μήτρηδες, Καλαμιώτηδες. Και στο Περιστέρι, στα Κουνέλια [συνοικία Κουνέλια στο Χαϊδάρη]. Σε τρεις μεριές ήτανε οι Χαλκιδέοι. Ήτανε και στο Χαλάνδρι. Από εδώ φύγανε και πήγανε Αθήνα, το '51-52. (♂, I, A)

Αμα γυρίσω πίσω, θα δούμε πήγαινα Γυμνάσιο, στα μισά της πρώτης [Α τάξη] και μετά πήγα στην Αθήνα, πιτσιρίκι να δουλέψω σε ένα κέντρο διασκεδάσεως (...) Οι πιο πολλοί πήγανε Αθήνα, μείνανε. Στην αρχή αυτοί που φύγανε ήταν πάρα πολλοί. Στην Αθήνα είναι πολλοί από τη δική μας φάρα, το δεκαπλάσιο από εδώ. Αυτοί μένουνε στο Χαλάνδρι, στο Γέρακα κοντά, εκεί που γίνονται τα μεγάλα έργα, το Έθνος, πού είναι η εφημερίδα, αν ξέρεις. Εκεί είναι καλή περιοχή. Αγοράσανε γη και μείνανε. (♂, II, A)

Μετά που μεγάλωσα, ορισμένες φορές... δηλαδή μέναμε στην Αθήνα με ενοίκιο. Εγώ ήμουνα 15 χρονών, δούλευα στις λαϊκές, δηλαδή πάω στη στάση, τότε πήγαινα Κηφισιά, Ερυθραία, Χαλάνδρι, Καλογρέζα ...δούλευα σαν εργάτης. (♂, II, A)

Μικρός ήμουν εδώ, μετά στη Νέα Σμύρνη... πήγα σχολείο, από έξω, μέσα... τέλος πάντων. Μετά, εκεί που μέναμε, στον Άγιο Δημήτριο, στο Μπραχάμι. (♂, II, A)

Κατά τη φάση αυτής της μετακίνησης, η περιοχή της Χαλκίδας προσέφερε σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η ταχύτατη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής απαιτούσε πολυάριθμο εργατικό δυναμικό χωρίς την απαίτηση ιδιαίτερης ειδίκευσης ή

⁶⁴⁴ Βλ. την ενότητα 4.1- Χαλκίδα: ο τόπος και οι άνθρωποι.

⁶⁴⁵ Εδραιωμένοι Τσιγγάνοι στην περιοχή της Χαλκίδας ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι. βεβαιώνονται και στην έρευνα της Καραθανάση (1996, 2000).

προσόντων. Η έντονα αναπτυσσόμενη βιομηχανία λευκού κρέατος ήταν χώρος κατεξοχήν έντασης εργασίας και μάλιστα κατά περιόδους, λόγω της ευαισθησίας του προϊόντος, η εργατική αυτή δύναμη καθίστατο ακόμη μεγαλύτερης σημασίας. Η γειτνίαση της πόλης ως επί το πλείστον με το θηβαϊκό κάμπο αλλά και τις καλλιεργούμενες περιοχές της πεδιάδας των Μεσσαπίων και τα αμπέλια στην Αυλίδα και στην περιοχή της Ριτσώνας εξασφάλιζε στις οικογένειες των Τσιγγάνων που απασχολούνταν ως εργάτες γης μια σημαντική εποχική απασχόληση. Επίσης, η κομβική θέση της πόλης ως προς τους βασικούς οδικούς άξονες Βορρά-Νότου της Εύβοιας και η εγγύτητα στην εθνική οδό και την περιοχή της Βοιωτίας επέτρεπε την άσκηση του πλανόδιου εμπορίου σε μια εκτεταμένη περιοχή.

5.1.1.1 Ο χώρος στο μακρο-επίπεδο: οι περιοχές εγκατάστασης

Η τρέχουσα εικόνα που αφορά στην εγκατάσταση των Τσιγγάνων στα διοικητικά όρια της πόλης της Χαλκίδας περιλαμβάνει όλο το φάσμα των μορφών εγκατάστασης που βιβλιογραφικά τεκμηριώνονται εν γένει για τον τσιγγάνικο πληθυσμό της χώρας. Ως εκ τούτου, υπάρχουν μόνιμα εγκατεστημένοι, ημιεγκατεστημένοι και διερχόμενοι⁶⁴⁶ Τσιγγάνοι, με σαφή τάση περιορισμού των τελευταίων. Ως προς το τύπο των κελυφών όπου διαμένουν, κυριαρχούν τα σπίτια, ενώ λιγοστά είναι τα αυτοσχέδια παραπήγματα (καλύβες). Τέλος, ως προς τις περιοχές εγκατάστασης η πλειοψηφία του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης διαμένει εντός του οικιστικού ιστού σε περιοχές αμιγούς και μικτής (ως προς τη συνύπαρξη Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων) κατοικίας, ενώ αρκετοί είναι και αυτοί που διαμένουν σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης. Η τοποθέτηση των χαρακτηριστικών αυτών στις συνοικίες της πόλης που διαμένουν οι Τσιγγάνοι διαμορφώνει το ακόλουθο πλέγμα, όπως αυτό αποτυπώνεται στον Πίνακα 18.

Ακολούθως, θα περιγράψουμε τα χαρακτηριστικά των περιοχών εγκατάστασης, εστιάζοντας στη χωροθεσία και την προέλευση των διαμενόντων Τσιγγάνων σε αυτές. Αυτό θα γίνει για όλες τις περιοχές στις οποίες κατοικεί ο ερευνητικός μας πληθυσμός, περιλαμβάνοντας ως εκ τούτου τις γειτονιές Γύφτικα, Αλάτσατα, Πεδίο Βολής, Καραμπα και Αγία Ελεούσα. Προκειμένου να αποδοθεί πληρέστερα το ευρύτερο πλαίσιο αλληλεπίδρασης του ερευνώμενου πληθυσμού, τόσο στις υπό μελέτη γειτονιές όσο και στο σύνολο της τσιγγάνικης κοινότητας της Χαλκίδας, θα επιχειρήσουμε μια περιορισμένη αναφορά στους Αχαγιώτες Τσιγγάνους της πόλης και μια ευρύτερη παρένθεση για την περιοχή της Χαραυγής. Η τελευταία, μολονότι είναι εκτός του άμεσου ερευνητικού μας πεδίου, αντανakλά πολλά από τα βιβλιογραφικά ευρήματα για τον κοινωνικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων, ενώ κατά την τελευταία δεκαετία αναδεικνύεται σε «προνομι-

⁶⁴⁶ Ως ημιεγκατεστημένους θεωρούμε αυτούς που μοιράζουν το διάστημα διαμονής τους σε δύο ή περισσότερες περιοχές, διαμένοντας όμως σε σταθερό κέλυφος στην περιοχή της έρευνάς μας.

ακό» πεδίο σύγκρουσης, ένταξης και αποκλεισμού που συχνά μονοπωλεί το δημόσιο λόγο περί Τσιγγάνων στη Χαλκίδα.

Πίνακας 18. Αποτύπωση χαρακτηριστικών εγκατάστασης των Τσιγγάνων στη Χαλκίδα

Συνουκία	Πολεοδομική ένταξη		Αριθμός οικιών	Πληθυσμιακή σύνθεση		Γλώσσα		Ομάδα
	Εντός	Εκτός		Αιμής	Μικτή	Ελληνική	Ρομανί	
Γύφτικα	+		81	+		+		Χαλκιδέοι
Αλάτσατα	+		34		+	+		Χαλκιδέοι
Πεδίο Βολής		+	5	+		+		Χαλκιδέοι
Χαραυγή	+	+	32		+	+	+	Χαλκιδέοι (25) Καστελλιώτες (7)
Αλωνάκι	+		30*		+		+	Αχαγιώτες
Καράμπαμπας, Αγία Ελεούσα, & λοιπές γειτο- νιές	+		**		+	+	+	Χαλκιδέοι & λοιποί Τσιγγάνοι

* Εκτιμώμενος αριθμός ** Αδιευκρίνιστος αριθμός

5.1.1.1.1 Η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (Γύφτικα)

Τα Γύφτικα⁶⁴⁷ αποτελούν την κατεξοχήν τσιγγάνικη γειτονιά της Χαλκίδας. Η περιοχή βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πόλης, ενταγμένη στον οικιστικό ιστό και οριοθετείται εκατέρωθεν της οδού Χαλκιδικής, η οποία εκκινεί από την οδό Δηλαντίων και εκτείνεται νοτιοανατολικά έως την οδό Στύρων, τον οδικό άξονα προς τη Βόρειο Εύβοια, την οποία συναντά στο ύψος του παλαιού ρωμαϊκού υδραγωγείου με την επωνυμία *Καμάρες*, απ' όπου προέρχεται και η άλλη ονομασία, που ως τοπόσημο χαρακτηρίζει την περιοχή, *Γύφτικα* ή *Καμάρες*. Πρόκειται για την παλαιότερη περιοχή εδραιωμένης διαμονής Τσιγγάνων, στο βόρειο άκρο της γειτονιάς του Αγίου Ιωάννη, όπου υπήρχε προσφυγικός οικισμός, πλησίον του χώρου των παλαιών εγκαταστάσεων της Πειραϊκής Πατραϊκής και της περιοχής των Αλατσάτων. Όπως επισημάναμε παραπάνω, η γειτονιά Άγιος Ιωάννης ήταν ο πρώτος χώρος της μόνιμης εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, ήδη κατά την περίοδο πριν τον πόλεμο.

⁶⁴⁷ Υπό την ίδια επωνυμία «στα Γύφτικα» υπήρχε και περιοχή πλησίον της Αγοράς της πόλης (επί της σημερινής οδού Ιωαννίδου) όπου προ του Β' Παγκόσμιου Πολέμου ήταν συγκεντρωμένα τα σιδηρουργεία και λευκοσιδηρουργεία της πόλης (Ιωαννίδης Ε., 2002, σ. 40).

Παρότι ενταγμένη στον οικιστικό ιστό της πόλης, η γειτονιά έχει την ιδιομορφία να κατοικείται σχεδόν εξ' ολοκλήρου από Τσιγγάνους. Από τα 450 μ. μήκους της οδού Χαλκιδικής, στα πρώτα 300 μ., από τη συμβολή με την οδό Ληλαντίων έως και το όριο του προαυλίου του 10^{ου} Δημοτικού Σχολείου Χαλκίδας, υπάρχουν σχεδόν αποκλειστικά ιδιοκτησίες Τσιγγάνων, με συνολικό αριθμό 81 οικιών. Είναι χαρακτηριστικό πως από το σύνολο των οικιών που έχουν μέτωπο επί της συγκεκριμένης οδού μόνο μία ανήκει σε μη-Τσιγγάνους ιδιοκτήτες, οι οποίοι μάλιστα σταμάτησαν να κατοικούν εκεί κατά την περίοδο της έρευνας. Η πυκνή δόμηση και το μεγάλο ποσοστό κάλυψης της επιφάνειας των οικοπέδων έχουν ως αποτέλεσμα την απουσία ελεύθερων χώρων. Έτσι, ο δρόμος, εκτός από την εξασφάλιση της οδικής πρόσβασης, αποκτά μια ιδιαίτερη πολυλειτουργικότητα. Γίνεται «ιμάντας σύνδεσης όλων των οικογενειών» και «κοινωνικός πυκνωτής» της ομάδας (Καραθανάση, 2000, σσ. 79, 179). Το παιχνίδι των παιδιών, η συζήτηση των ενηλίκων και πολλές από τις δραστηριότητες του νοικοκυριού (π.χ. πλύσιμο ρούχων) ή η προετοιμασία και η διευθέτηση των προς πώληση προϊόντων στην καρότσα του ημιφορτηγού λαμβάνουν χώρα στο δρόμο, την κοινή αυλή της γειτονιάς. Η κατάσταση αυτή δυνητικά συσφίγγει τις σχέσεις μεταξύ των μελών της ομάδας, ταυτόχρονα όμως λειτουργεί και ως στοιχείο ελέγχου.

Επί της οδού Χαλκιδικής οι Τσιγγάνοι της γειτονιάς έχουν αναπτύξει ισχυρή εδαφοκυριαρχία. Στο άκρο προς την οδό Ληλαντίων υπάρχει μια αναξιοποίητη δημόσια έκταση⁶⁴⁸ και παραπλεύρως μια ιδιωτική, περιφραγμένη με χαμηλό μαντρότοιχο. Παρότι δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία καταπάτησης και οικειοποίησης των χώρων, αυτοί αξιοποιούνται για τα γλέντια της ομάδας (π.χ. στους γάμους) ή ως χώρος στάθμευσης των οχημάτων τους, μετά από ορισμένες διευθετήσεις που έχουν γίνει προς βελτίωση της προσπελασιμότητας (ρίξιμο μέρους του μαντρότοιχου) ή της χρηστικότητάς τους (κατασκευή πρόχειρου στεγάστρου). Στο άλλο άκρο της οδού, απέναντι από το 10^ο Δημοτικό Σχολείο, άλλο ένα αναξιοποίητο οικόπεδο λειτουργεί ως χώρος στάθμευσης των οχημάτων των παρακείμενων Τσιγγάνων κατοίκων καθώς και ως χώρος προσωρινής εναπόθεσης συλλεγμένων ανακυκλώσιμων υλικών, κυρίως μετάλλων. Η απουσία κάθετων οδεύσεων επί του τμήματος της οδού Χαλκιδικής από την οδό Ληλαντίων έως και το 10^ο Δημοτικό Σχολείο που να τη συνδέουν με τις παρακείμενες οδούς τη μετατρέπει κατ' ουσίαν σε ένα κλειστό, εσωτερικό δρόμο που εξυπηρετεί σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα τους Τσιγγάνους κατοίκους της γειτονιάς.

Η ένταξη της γειτονιάς στον οικιστικό ιστό και η διασύνδεση των οικιών με τα δίκτυα και τις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, η εύκολη πρόσβαση στους παρακείμενους

⁶⁴⁸ Επί του χώρου αυτού έχει προβλεφθεί από το Δήμο Χαλκιδέων η κατασκευή πλατείας και παιδικής χαράς, ωστόσο ο προϋπολογισμός του δήμου δεν έχει εξασφαλίσει ακόμη τα απαιτούμενα χρήματα για αυτό (Δήμος Χαλκιδέων, 2011).

οδικούς άξονες,⁶⁴⁹ η άμεση προσβασιμότητα σε εκπαιδευτικές και κοινωνικές δομές⁶⁵⁰ αλλά και στο κέντρο της πόλης, εξασφαλίζουν καταρχήν τις προϋποθέσεις για την κοινωνική ένταξη των κατοίκων της. Ταυτόχρονα όμως, η κοινωνικοπολιτισμική ομοιογένεια του πληθυσμού και η διευθέτηση της κυκλοφορίας πεζών και οχημάτων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να παρακάμπτεται από τους μη-Τσιγγάνους κατοίκους της πόλης, μετατρέπουν τη γειτονιά σε έναν κλειστό θύλακα που παράγει και αναπαράγει την ετερότητα.

Στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής παρατηρείται «η διά της συγγένειας άρθρωση του τύπου της ομάδας» (Καραθανάση, 2000, σσ. 208-216). Οι περισσότερες οικογένειες προήλθαν από την περιοχή νότια του Αλιβερίου και λιγοστές από την περιοχή της Αμαρύνθου και των ορεινών χωριών της Κεντρικής Εύβοιας.

Όλα αυτά εδώ στη γειτονιά, εκτός από εμένα, όλοι οι άλλοι είναι από Βάθεια [Αμαρύνθο] και πέρα.(...) Ο γερο-Μπουλονκάκης από τη Βάθεια. (...) Οι Κωνσταντίνηδες ήτανε από το πρώτο χωριό μετά το Αλιβέρι. Από το Αλιβέρι ήταν οι Μήτρου, οι Καμποτάδες [παρωνύμιο]. Ο Κουτσοθανάσης [παρωνύμιο] είναι Καλαμιώτης και είναι από τη Βάθεια. Ο Δήμος είναι από τον Αι Γιώργη (...) Ο Τάσος ο Παριανός ήτανε από τα Ζερμπίσια. (♂, I, A)

Και ρωτάω τη μάνα μου: «Πε μάνα, τι μάρκα [φάρα] είμαστε; Μπορείς να μου πεις;» Μου λέει πως ο πατέρας της είχε καμίνι και έφτιαχνε τσαπιά, έφτιαχνε στο Αλιβέρι. (♂, II, A)

Εκεί στα Γύφτικα ήταν από παλιά. Εμένα ο παππούς μου ήτανε από τη Βάθεια. (♂, I, B)

Η γειτονιά ως ενότητα αποτελείται από επιμέρους υπο-ζώνες που αντιστοιχούν σε σόγια και διευρυμένες οικογένειες. Τα σόγια αυτά ωστόσο διαπλέκονται μεταξύ τους μερικώς στο χώρο χωρίς όμως να παγιώνουν αυστηρούς συγγενικούς χωροθετικούς θύλακες, κάτι που επί της αρχής φαίνεται να διευκολύνει τις σχέσεις μεταξύ των οικογενειών. Ωστόσο, λόγω της ενδογαμίας του πληθυσμού και της συχνής τέλεσης γάμων μεταξύ συγγενών γ' και δ' βαθμού πολλά μέλη της κοινότητας καταλήγουν να έχουν ταυτόχρονα συγγένειες διαφορετικού επιπέδου που περιορίζονται σε τέσσερα έως πέντε σόγια.

Οι σχέσεις είναι καλές, οι περισσότεροι είναι και σόγια. (♂, II, A)

Στη γειτονιά υπάρχουν τέσσερα σόγια. Είναι τέσσερα σόγια που είναι διάσπαρτα μέσα στη γειτονιά, δεν είναι συγκεκλιμένα, το ένα εδώ, το άλλο εκεί. (♀, II, A)

⁶⁴⁹ Επί της οδού Αηλιαντίων υπάρχουν στάσεις της αστικής συγκοινωνίας της πόλης, ενώ η οδός Στύρων οδηγεί στον άξονα Βόρειας-Νότιας Εύβοιας.

⁶⁵⁰ Από το φθινόπωρο του 2006 έως και τις αρχές του 2011 στη γειτονιά λειτουργούσε το Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας. Το 10^ο Δημοτικό Σχολείο δέχεται τους μαθητές της γειτονιάς, ενώ στον παρακείμενο χώρο των παλαιών εγκαταστάσεων της Πειραϊκής Πατραϊκής υπάρχει το 5^ο Γυμνάσιο και το 4^ο Γενικό Λύκειο καθώς επίσης στεγάζεται και το Εσπερινό Γυμνάσιο Χαλκίδας.

Το πιο γνήσιο Μήτρου[επώνυμο οικογενειών] είναι αυτοί που κατάγονται από το Αυλωνάρι, πέρα, από το Δύστο, Ζερμπίσια, πέρα. Και μάλιστα αν πας στα Χάνια Αυλωναρίου, αριστερά αν κοιτάξεις, υπάρχει ένα άγαλμα... Μήτρου. Είναι Ρομ, ήταν αυτός αντάρτης. Ο αδελφός του έμενε εδώ απάνω, τα ανίψια του όλα εδώ πάνω μένουν. Μήτρου... Αλλάζανε ονόματα... Κατσαρήδες. Κατσαρήδες ήταν ένα σόι μόνο. Και Καλαμιώτης... (♂, II, B)

5.1.1.1.2 Η συνοικία Αλάτσατα

Πλησίον της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, στο ΒΑ τμήμα της πόλης υπάρχει και η γειτονιά *Αλάτσατα*, επωνυμία που έλαβε από πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί, προερχόμενοι από την ομώνυμη περιοχή της Μ. Ασίας. Η περιοχή αυτή, που είναι το ενδότερο τμήμα της ευρύτερης παραλιακής περιοχής της Λιανής Άμμου, αποτέλεσε έναν από τους χώρους επέκτασης της πόλης της Χαλκίδας κατά τις δεκαετίες του 1950 και εφεξής και στέγασε πολλούς από τους εσωτερικούς μετανάστες που εγκαταστάθηκαν στην πόλη. Η σχετική απόστασή της από το κέντρο της πόλης αλλά κυρίως το γεγονός πως βρίσκεται στη ζώνη απορροής των υπόγειων και επιφανειακών υδάτων που προέρχονται από τον παρακείμενο λόφο του Βαθροβουνίου, με αποτέλεσμα τις συχνές πλημμύρες και την ελώδη κατάσταση των χορτολιβαδικών εκτάσεων, την καθιστούσε οικονομικά προσιτή για αγορά γης και εγκατάσταση.

Σήμερα στη γειτονιά εντοπίζονται 34 οικίες Τσιγγάνων, διάσπαρτες μεταξύ των υπόλοιπων κατοίκων της. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ιδιόκτητες οικίες που άρχισαν να κτίζονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά για να στεγάσουν ένα τμήμα των Τσιγγάνων της οδού Χαλκιδικής που μετακινήθηκε λόγω κορεσμού της συνοικίας, όσο και άλλους που επέλεξαν να εγκατασταθούν εκεί, προερχόμενοι από άλλα μέρη της Εύβοιας.

Εγώ στην αρχή έμενα εκεί [στα Γύφτικα], όταν ήμουν μωρό. Ήταν ένα σπίτι παλιό, τώρα το έχουνε γκρεμίσει, το έχουνε κάνει αυλή. Η γιαγιά μου έμενε εκεί, μέναμε για λίγο εκεί και μετά νοίκιασε η μάνα μου αλλού, στη Αηλιαντίων, και μετά ήρθαμε εδώ. (♂, II, B)

Στα Αλάτσατα, το πρώτο σπίτι είναι της αδελφής μου. Από πάνω ακριβώς είναι οι Νικολάου, είναι από τον Αϊ -Γιώργη. Μετά είναι από τη Στενή. Αυτοί ήτανε Νταϊ-ραίοι και γραφτήκανε [μετονομάστηκαν] Κατσαρήδες. Μετά πάλι από τον Πάλιουρα. Τελευταία, στο βουνό υπάρχει ένας Κωνσταντίνου. Υπάρχει και άλλος Κωνσταντίνου που είναι από το Ξηροχώρι, το παρατσούκλι τους λέγανε Γιαννουλαίους, επειδή τον λέγανε τον πατέρα τους Γιάννη. (♂, I, A)

Η περιοχή είναι οικιστικά και πολεοδομικά ενταγμένη στον ιστό της πόλης, παραμένει ως λαϊκή, εργατική γειτονιά με κυρίαρχα προβλήματα την όχληση από το συγκοινωνιακό φόρτο των οχημάτων που κατευθύνονται προς τις ανατολικές συνοικίες της πόλης (Μακεδονικά, Δυο Δέντρα, Αγία Ελεούσα, Δοκό) καθώς και το παραμένον πρόβλημα των λιμναζόντων υδάτων. Οι μαθητές της γειτονιάς πηγαίνουν στο 18^ο Δη-

μοτικό Σχολείο, στο 5^ο Γυμνάσιο και το 4^ο Γενικό Λύκειο στην περιοχή της Πειραιϊκής Πατραϊκής.

5.1.1.1.3 Η γειτονιά στο Πεδίο Βολής

Πλησίον των δύο προηγούμενων περιοχών εγκατάστασης Χαλκιδέων Τσιγγάνων υπάρχει και η περιοχή *Πεδίο Βολής*, λίγο νοτιότερα από τις *Καμάρες* και μεταξύ αυτών και του συγκοινωνιακού κόμβου του Αγίου Στεφάνου. Η περιοχή βρίσκεται ανατολικά της οδού Στύρων, επί της οδού που οδηγεί στο «Στρατόπεδο Παπαναγνώστου», χώρος που παλαιότερα χρησιμοποιείτο ως πεδίο βολής ελαφρών όπλων και διεξαγωγής ασκήσεων από τις στρατιωτικές δυνάμεις που είναι εγκατεστημένες στην πόλη της Χαλκίδας, απ' όπου και το προσωνύμιο της περιοχής *Πεδίο Βολής*. Στο χώρο αυτό θα εγκατασταθεί το νέο Γενικό Νοσοκομείο Χαλκίδας, οι εργασίες κατασκευής του οποίου βρίσκονται σε εξέλιξη.

Ο χώρος όπου έχουν εγκατασταθεί οι Τσιγγάνοι είναι εκτός πολεοδομικού σχεδίου, παρότι απέχει μόλις 40 μ. από την οδό Στύρων που είναι η γραμμή δόμησης, επί της οποίας υπάρχουν οι εγκαταστάσεις του Κ.Τ.Ε.Λ. Εύβοιας καθώς και κτίρια καταστημάτων. Η εγκατάσταση των Τσιγγάνων στη γειτονιά γίνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1980 σε γη που αγόρασαν στην περιοχή, η οποία λόγω ακριβώς της μη-ένταξής της στο ρυμοτομικό σχέδιο ήταν οικονομικά προσιτή. Την περίοδο εκείνη στην ανατολική πλευρά της οδού Στύρων, βόρεια από το χώρο του εγκαταλειμμένου βιομηχανικού συγκροτήματος «ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ» και του κτιρίου «ΚΙΑΠΕΚΟΥ», όπου σήμερα βρίσκονται οι εγκαταστάσεις του Κ.Τ.Ε.Λ. Εύβοιας, δεν υπήρχε κανένα κτίριο. Οι μεταγενέστερες χρήσεις της γης στη συγκεκριμένη περιοχή αφορούσαν μόνο τις ιδιοκτησίες που εφάπτονταν επί της οδού Στύρων και αποκλειστικά για εμπορικά ακίνητα.

Στη γειτονιά κατοικούν αποκλειστικά Τσιγγάνοι σε σπίτια μονώροφα ή διώροφα που στο σύνολό τους αποτελούν αυθαίρετες κατοικίες και εκτείνονται το ένα δίπλα στο άλλο και σε συνολική απόσταση περίπου 150 μ. στη βόρεια πλευρά του δρόμου. Πρόκειται ως επί το πλείστον για συγγενείς, κάποιοι εκ των οποίων προέρχονται από τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, ενώ ορισμένοι μετοίκησαν στην περιοχή προερχόμενοι από χωριά της Εύβοιας όπως την Καλλιθέα (Μάμουλα) της περιοχής της Αμαρύνθου. Στην πρώτη περίπτωση η προέλευση των Τσιγγάνων προκύπτει από μια διαδικασία *σχάσης* που γίνεται στον κορεσμένο χώρο της οδού Χαλκιδικής, ενώ στη δεύτερη εντάσσεται στη διαδικασία εσωτερικής μετανάστευσης ήδη εδραιωμένων Τσιγγάνων που κατευθύνθηκαν από τις αγροτικές κοινότητες προς τα αστικά κέντρα.

Από τα Μάμουλα είναι τρεις οικογένειες στο Πεδίο Βολής. Ένας είναι από τα Ζερμπίσια, ο Χρήστος, το πρώτο σπίτι μόλις ανεβαίνεις. Νικολάου λέγεται. Και μετά από εκεί η άλλη οικογένεια που έχει το μεγάλο σπίτι είναι από τα Μάμουλα. Αυτοί που είναι στο Πεδίο Βολής τα φτιάζανε στα σπίτια περίπου το '80. (♂, Ι, Α)

Εδώ είμαστε πέντε σπίτια, πέντε οικογένειες. (...) Εδώ είμαστε όλοι συγγενείς. Εδώ το σπίτι ήταν του πεθερού μου. Δίπλα είναι ο αδελφός του πεθερού μου. Όλοι είμαστε συγγένεια. Ήρθε ο ένας σαν οδηγός, μετά ήρθε ο άλλος. Εγώ γεννήθηκα στις Καμάρες. Ήρθα εδώ, όταν έφυγα από εκεί. Καμιά τριανταριά χρόνια είναι τα σπίτια εδώ. (♂, Π, Β)

5.1.1.1.4 Οι γειτονιές Αλωνάκι, Καράμπαμπας, Αγία Ελεούσα

Πέρα από τις γειτονιές που αναφέραμε παραπάνω, και στις οποίες οι Τσιγγάνοι έχουν εγκατασταθεί από παλιά, παρατηρείται διασπορά τσιγγάνικων οικιών και σε άλλα μέρη της πόλης. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στη γειτονιά Αλωνάκι και αφορά Τσιγγάνους από την Κάτω Αχαγιά της Πελοποννήσου που εγκαταστάθηκαν στη Χαλκίδα στα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Είμαστε εδώ πάνω από 15 χρόνια. Γύρω-γύρω πρέπει να είμαστε γύρω στις 30 οικογένειες. (♂, Αχαγιώτης)

Να, αυτά τα παιδιά που έχουνε έρθει από την Αχαγιά, αυτά έχουνε νοικιάσει σπίτια στο Αλωνάκι, στο Δέλτα, μένουνε διάσπαρτα. Από το '90 και μετά [έχουνε έρθει]. Αυτοί ξεκίνησαν τη λαϊκή. Αυτοί ήταν έμποροι, κιλίμια, χαλιά, αυτοί τα πουλάγανε. Αυτοί φέρανε το εμπόριο εδώ και κολλήσανε μετά οι δικοί μας. (♂, Π, Α)

Πρόκειται για περιοχή λαϊκής κατοικίας στα νότια της πόλης, μεταξύ της παλαιάς περιοχής του Κάστρου και του όρμου του Αγίου Στεφάνου, όπου παλαιότερα φιλοξενούνταν σημαντικές παραγωγικές δραστηριότητες της πόλης. Στην περιοχή υπήρχε απόθεμα κατοικιών προς μίσθωση, λόγω της μετακίνησης αρκετών μεσοαστικών οικογενειών προς τα προάστια της πόλης κατά τη δεκαετία του 1990. Εκεί, τα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας Τσιγγάνων εγκαταστάθηκαν σταδιακά, ακολουθώντας την πρώτη οικογένεια που έμεινε στην περιοχή. Σταδιακά, η διεύρυνση του αρχικού οικογενειακού κύκλου και η προσέλευση και άλλων οικογενειών οδήγησε στην εγκατάσταση συνολικά περίπου 30 οικογενειών Τσιγγάνων στη συγκεκριμένη γειτονιά, σε ενοικιαζόμενα σπίτια. Στο σύνολό τους ασχολούνται με το πλανόδιο εμπόριο οικιακών ειδών (χαλιά, κουβέρτες, σκεύη κουζίνας) και ειδών ένδυσης-υπόδησης. Διασπαρμένοι καθώς είναι στη γειτονιά, χωρίς ιδιαίτερα γνωρίσματα στις οικίες τους, στα οχήματα που χρησιμοποιούν ή στην αμφίεσή τους, είναι δύσκολο να εντοπιστούν. Αυτό φαίνεται πως συνιστά και επιδίωξή τους, καθώς αρκετοί από αυτούς που συνομιλήσαμε δεν επιθυμούν να αναγνωρίζονται διαφοροποιητικά ως Τσιγγάνοι, ενώ ορισμένοι αποφεύγουν ακόμη και οποιαδήποτε ταύτιση με τον επιχώριο τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης.⁶⁵¹

⁶⁵¹ Στις αρχικές επισκέψεις πεδίου που πραγματοποιήσαμε στη γειτονιά, συνοδεύοντας το προσωπικό του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας, αντιμετωπιστήκαμε με μεγάλη επιφύλαξη, έως και άρνηση, από τους συνομιλητές μας. Ο αυτοπροσδιορισμός μας ως μέλη μιας δομής που ασχολείται με τους Τσιγγάνους, έφερε τους συνομιλητές μας σε αμυντική θέση. Ενδεικτικό είναι πως δυο από τους συνομιλητές μας, σε διαφορετικό χρόνο, μας έκαναν την ίδια ακριβώς ερώτηση: «Πώς καταλάβατε ότι είμαστε Τσιγγάνοι;». Κάποιος άλλος μάς επεσήμανε έντονα:

Στις περιοχές του Καράμπαμπα και της Αγίας Ελεούσας κατοικεί μικρός αριθμός Τσιγγάνων. Πρόκειται στο σύνολό τους για Χαλκιδέους Τσιγγάνους που επέλεξαν τις περιοχές αυτές ως προορισμό της φυγόκεντρης πορείας τους από τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής. Για αυτούς, η εγκατάσταση εκεί αποτέλεσε βήμα απαγκίστρωσης από την οικιστικά κορεσμένη και κοινωνικά κομφορμιστική γειτονιά της οδού Χαλκιδικής.

Η περιοχή του Καράμπαμπα (Κάνηθος), που αρχικά είχε και αυτή αποτελέσει χώρο υποδοχής προσφύγων από τη δεκαετία του 1920 (Ιωαννίδης Ε. , 2002, σ. 37), όπως και το σύνολο της βοιωτικής ακτής της πόλης, αξιοποιήθηκε αργότερα, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, ως προσιτή περιοχή κατοικίας, περιμετρικά του κέντρου της πόλης. Εκτείνεται στις πλαγιές του λόφου της Κανήθου επί της κορυφής του οποίου βρίσκεται το οθωμανικό κάστρο του Καράμπαμπα, από όπου και το σχετικό τοπωνύμιο. Πρόκειται για περιοχή λαϊκής κατοικίας με εύκολη πρόσβαση στις υφιστάμενες προ του 1993 οδούς προς την εθνική οδό Αθηνών-Λαμίας,⁶⁵² πλην όμως σχετικά δυσχερής ως προς την κίνηση επί του άξονα Βορρά-Νότου της Εύβοιας και τις άλλες περιοχές της Χαλκίδας, λόγω της αναγκαστικής διέλευσης από την παλαιά γέφυρα και το κέντρο της πόλης. Στα όρια της ρυμοτομημένης περιοχής αγοράστηκαν οικόπεδα όπου ανεγέρθησαν από τους Τσιγγάνους ιδιοκτήτες τους οικίες, ενίοτε αυθαίρετες. Η έγκριση της πολεοδομικής μελέτης της συνοικίας κατά το έτος 1988 (ΦΕΚ 731 τ. Δ, 13-10-1988) ενέταξε ορισμένες από τις αυθαίρετες κατασκευές στο σχέδιο πόλεως, ωστόσο οδήγησε και σε αύξηση της αξίας της γης, αποτρέποντας νέες οικογένειες Τσιγγάνων να κατοικήσουν στην περιοχή.

Εγώ έχω μεγαλώσει στην κάτω γειτονιά, στις Καμάρες. (...) Το μόνο που θυμάμαι, γιατί ήμουν αρκετά μεγάλο παιδί, ήταν ότι βρήκαμε οικόπεδο και πήγαμε να το δούμε. Και έτσι ήρθαμε εδώ να το δούμε (...) Και για να μη στα πολυλογώ έτσι ξεκίνησε ο πατέρας μου με το οικόπεδο και σιγά σιγά με τα χρόνια φτιάχτηκε το σπίτι και ήρθαμε από την κάτω γειτονιά εδώ. Και κάποιοι άλλοι πήγανε προς τη Χαραυγή κάποια στιγμή, ένας άλλος ξάδερφος έχει έρθει και αυτός εδώ πιο πίσω και έχει φτιάξει ένα σπιτάκι... έχουνε σκορπιστεί. (...) Δεν υπήρχε κανένα σπίτι γύρω. Εμείς ήμαστε οι πρώτοι. (♂, II, B)

Εκεί στα γύφτικα είχα σπίτι εγώ, ένα καλό σπίτι, το δώσαμε για ένα παρά και έφυγα από κει και κατέληξα εδώ. (...) Έχω [ηλεκτρικό ρεύμα] γιατί πήγα και πλήρωσα. Ένα εκατομμύριο πλήρωσα, γιατί δεν ήταν στο σχέδιο. (♂, I, B)

Δηλαδή θέλετε να γίνουμε μέλη Τσιγγάνων; Γιατί εμείς είμαστε Ρομ. Επειδή είπατε για Τσιγγάνους, Γύφτικα, Ρομ. Τα μπερδέψαμε τα πράγματα (...) Να πας στην Αχαγιά, θα αντιμετωπίσεις άλλους ανθρώπους (...) Είναι το καλύτερο μέρος, το πιο καθαρό μέρος, οι πιο κοινωνικοί άνθρωποι, πιο σεβαστικοί από όλους σε όλη την Ελλάδα. Είναι για αυτούς τρόπος ζωής. Όταν λέμε Τσιγγάνοι, εκπροσωπείται η κουβέντα σαν ένα σεβασμό. (♂, Αχαγιάτης)

⁶⁵² Το 1993 ολοκληρώθηκε η κατασκευή της Υψηλής Γέφυρας του Ευρίπου, μέσω της οποίας διευθετείται η κίνηση προς τη Βοιωτία και την Εθνική Οδό από το νότιο τμήμα της πόλης της Χαλκίδας, παρακάμπτοντας το κέντρο της πόλης.

Η περιοχή της Αγίας Ελεούσας εκτείνεται βορειοανατολικά της περιοχής των Αλατσάτων. Πρόκειται για έναν μικρό οικισμό που δημιουργήθηκε πριν το 1923 και γνώρισε σημαντική οικιστική ανάπτυξη από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν, με αποτέλεσμα να συνενωθεί με τις παρακείμενες περιοχές της Λιανής Άμμου και των Αλατσάτων, αποτελώντας έτσι ενιαίο τμήμα της πόλης της Χαλκίδας. Η οικιστική ανάπτυξη προηγήθηκε της ένταξης της περιοχής στο σχέδιο πόλεως, με αποτέλεσμα να προκύψουν σημαντικά οικιστικά προβλήματα ως προς την έλλειψη βασικών υποδομών, κοινόχρηστων χώρων, χώρων αναψυχής και βέβαια θέματα αυθαίρετης δόμησης. Η ένταξη της περιοχής στη σχέδιο πόλεως από το 1993 (ΦΕΚ 1177, τ. Δ, 23-09-1993) δε συνοδεύτηκε άμεσα από την έκδοση των απαραίτητων πράξεων εφαρμογής, με αποτέλεσμα για ένα διάστημα οι διαμένοντες εκεί να αντιμετωπίζουν πρόβλημα ηλεκτροδότησης των οικιών τους, όπως επίσης και καταβολής προστίμων για ανέγερση και διατήρηση αυθαιρέτων. Την παρούσα περίοδο για το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής έχουν εκδοθεί οι σχετικές πράξεις εφαρμογής. Στην περιοχή εντοπίστηκαν τρεις ιδιόκτητες οικίες Τσιγγάνων, καθώς και ορισμένοι που διαμένουν σε ενοικιαζόμενες οικίες. Και η περιοχή αυτή αποτέλεσε σταθμό εξόδου από τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, προσφέροντας προσιτή γη προς εγκατάσταση, ενώ υπάρχει απόθεμα παλαιών οικιών προς ενοικίαση.

Διάσπαρτες οικογένειες Τσιγγάνων κατοικούν και σε άλλες γειτονιές της πόλης, κατά κανόνα σε ενοικιαζόμενες οικίες. Έτσι, εντοπίστηκαν οικογένειες στην περιοχή της Νεάπολης, στη γειτονιά «Κάστρο» μεταξύ της οδού Κώτσου και της Αγίας Παρασκευής και στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη. Κατά κανόνα πρόκειται για οικογένειες Χαλκιδέων Τσιγγάνων που διαμένουν μόνιμα στην πόλη, διατηρώντας ωστόσο το ευμετάβλητο της κατοικίας τους, λόγω ακριβώς της απουσίας ιδιοκτησίας. Σε περιορισμένο αριθμό υπάρχουν και οικογένειες Τσιγγάνων προερχόμενες από γειτονικές περιοχές, κυρίως από την Καστέλλα Μεσσαπίων.

5.1.1.1.5 Η περιοχή της Χαραυγής

Η περιοχή της Χαραυγής βρίσκεται στο βόρειο άκρο της πόλης της Χαλκίδας, στην ανατολική πλευρά του δόμου Χαλκίδας- Ψαχνών και αποτελεί το διοικητικό όριο μεταξύ της πόλης της Χαλκίδας και της Νέας Αρτάκης. Πρόκειται για περιοχή που μαζί με τις όμορες περιοχές των Αγίων Αναργύρων και της Έξω Παναγίτσας αποτελούν τμήμα της συνοικίας Η' (Παναγίτσα-Μάνικα) το οποίο κατά 40% βρίσκεται εκτός πολεοδομικού σχεδίου. Στο μεγαλύτερο της τμήμα η συνοικία της Χαραυγής είναι εκτός πολεοδομικού σχεδίου, με όσες συνέπειες αυτό επιφέρει ως προς την απουσία κοινωφελών υποδομών και βέβαια τον προσδιορισμό ως αυθαιρέτων των οικιών που έχουν κατασκευα-

στεί εκεί.⁶⁵³ Στο ανατολικό άκρο της συνοικίας είναι οι εγκαταστάσεις του Χώρου Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων (Χ.Υ.Τ.Α.) της Χαλκίδας, ενώ προβλέπεται και η διέλευση της νέας περιφερειακής οδού Χαλκίδας με την κατασκευή ανισόπεδου κόμβου.

Στην περιοχή υπάρχουν 32 οικίες Τσιγγάνων σε ιδιόκτητες εκτάσεις γης. Από αυτές οι είκοσι πέντε ανήκουν σε Χαλκιδέους Τσιγγάνους και οι υπόλοιπες επτά σε Τσιγγάνους προερχόμενους από το συνοικισμό Καστέλλα της παρακείμενης πόλης των Ψαχνών. Και οι δύο ομάδες Τσιγγάνων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αποτελούν αποτέλεσμα ισάριθμων διαδικασιών σχάσης⁶⁵⁴ των αρχικών πυρήνων, που κατευθύνθηκαν στη συγκεκριμένη περιοχή λόγω της δυνατότητας να αγοράσουν οικονομικά προσιτή γη. Παρότι στο σύνολό της συνιστά περιοχή μικτής κατοικίας, οι Τσιγγάνοι έχουν εγκατασταθεί στο όριο της περιοχής προς το Χ.Υ.Τ.Α. και με φανερή τάση διάκρισης των χώρων εγκατάστασης μεταξύ των Χαλκιδέων και των προερχόμενων από την Καστέλλα Τσιγγάνων. Έτσι, στην περιοχή της Χαραυγής παρουσιάζεται η ιδιομορφία της ταυτόχρονης ύπαρξης μικτής κατοικίας Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων στο μακρο-επίπεδο, που εξειδικεύεται σε ως επί το πλείστον τσιγγάνικη κατοικία στο μεσο-επίπεδο, με τάση εξειδίκευσης στο μικρο-επίπεδο ανάλογα με την καταγωγή των Τσιγγάνων (διαχωρισμός στη βάση της φάρας). Οι μαθητές της περιοχής κατευθύνονται στο 24^ο Δημοτικό Σχολείο Χαλκίδας, στην παρακείμενη γειτονιά των Αγίων Αναργύρων, και στο 11^ο Δημοτικό Σχολείο στην Έξω Παναγίτσα, καθώς και στο 7^ο Γυμνάσιο και 3^ο Λύκειο Χαλκίδας στην ίδια περιοχή της Έξω Παναγίτσας.

5.1.1.5.1 Η Χαραυγή ως πεδίο σύγκρουσης, ένταξης και αποκλεισμού

Από το σύνολο των περιοχών της πόλης της Χαλκίδας στις οποίες είναι εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι, η περιοχή της Χαραυγής συνιστά συμπύκνωμα δυσλειτουργικών χαρακτηριστικών ένταξης. Σε αντίθεση π.χ. με τη γειτονιά στα Γύφτικα, όπου οι Τσιγγάνοι ε-

⁶⁵³ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 υπάρχουν πιέσεις των κατοίκων για την αναμόρφωση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου της Χαλκίδας και την ένταξη των περιοχών αυτών, χωρίς ωστόσο αυτές να έχουν αποβεί επιτυχείς, καθώς δεν έχουν εκδοθεί οι απαραίτητες πράξεις εφαρμογής. Όπως είναι φυσικό, οι πιέσεις αυτές ασκούνταν μέσω των τοπικών βουλευτών προς το δήμο, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση και το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. και αφορούσαν μακροπρόθεσμα την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλεως, μεσοπρόθεσμα δε τη διευθέτηση των προβλημάτων ηλεκτροδότησης των οικιών εκείνων που βρίσκονταν εντός των ζωνών που θα εντάσσονταν στο σχέδιο πόλεως, όσο και την προσπάθεια αποφυγής πληρωμής του τέλους διατηρησιμότητας των αυθαιρέτων.

⁶⁵⁴ Το συνηθέστερο αίτιο σχάσης των αρχικών πυρήνων είναι ο κορεσμός της περιοχής που αναγκάζει ορισμένους να αναζητήσουν αλλού χώρο κατοικίας. Άλλες φορές όμως, η μετακίνηση επιβάλλεται λόγω έντονων διενέξεων στο εσωτερικό της ομάδας που καθιστούν επικίνδυνη την παραμονή ορισμένων μελών της στον αρχικό τόπο εγκατάστασης. Όπως χαρακτηριστικά είπε ένας συνομιλητής μας:

Εμείς μέναμε στην Καστέλλα. Επειδή εκεί πέρα δεν μας... και για να μην σκοτωθεί όμως κανένα παιδί μου (...) με τις φασαρίες, αναγκάστηκα και πήρα αυτό το οικόπεδο. Πήρα δάνειο από την τράπεζα και πληρώνω δάνειο. Πήρα τα παιδιά μου και φτιάξαμε εδώ πέρα σπιτάκια να μένουμε. (♂, Χαραυγή)

γκαταστάθηκαν εξ αρχής σε ρυμοτομημένη περιοχή και με νόμιμους τίτλους κυριότητας, ή τα Αλάτσατα, όπου συγχωνεύτηκαν μαζί με τους άλλους εσωτερικούς μετανάστες που έχτισαν εκεί τις κατοικίες τους, η περιοχή της Χαραυγής συνιστά επιτομή του χωροθετικού προβλήματος που συχνά χαρακτηρίζει τις περιοχές εγκατάστασης των Τσιγγάνων σε πολλά μέρη της χώρας. Πρόκειται για μια περιθωριοποιημένη περιοχή, πλησίον του χώρου απόθεσης απορριμμάτων, σε ιδιωτικές εκτάσεις εκτός ρυμοτομικού σχεδίου, με απουσία ή ανεπάρκεια υποδομών ύδρευσης, αποχέτευσης, δημόσιου φωτισμού και προσβασιμότητας των οδών. Βέβαια, τα περισσότερα από αυτά τα χαρακτηριστικά ισχύουν και για την περίπτωση της γειτονιάς στο Πεδίο Βολής, ωστόσο η διαφορά σε αυτήν την περίπτωση έγκειται αφενός στην άμεση γειτνίαση του χώρου αυτού με τον κεντρικό οδικό άξονα και τον οικιστικό ιστό, κυρίως όμως στο γεγονός πως αποτελεί περιοχή αμιγούς τσιγγάνικης κατοικίας, αποκλείοντας έτσι τα προβλήματα που δημιουργούνται από τις διενέξεις των Τσιγγάνων με τους μη-Τσιγγάνους γείτονές τους, τα οποία χαρακτηρίζουν εν πολλοίς τη συμβιωτική σχέση στην περίπτωση της Χαραυγής.

Η διαδικασία εγκατάστασης των Τσιγγάνων στη Χαραυγή ακολούθησε τη συνηθισμένη πορεία εδραιοποίησης, όπως σημειώθηκε παραπάνω στη σχετική ενότητα.⁶⁵⁵ Η διάθεση φθηνών οικοπεδικών εκτάσεων, σε κοντινή απόσταση από τη Χαλκίδα και τα Ψαχνά, όπου προϋπήρχαν οι δυο μεγάλες συγκεντρώσεις τσιγγάνικου πληθυσμού, προσέλκυσε αρχικά κάποιες οικογένειες Χαλκιδέων Τσιγγάνων. Τα πρώτα κελύφη που στήθηκαν ήταν μόνιμες κατασκευές με τούβλα ή τσιμεντόλιθους.⁶⁵⁶ Οι κατοικίες αυτές,

⁶⁵⁵ Βλ. την ενότητα. 2.2.2.3-Η στεγαστική κατάσταση των Τσιγγάνων: από τις γειτονιές των φτωχών στα γκέτο;

⁶⁵⁶ Στην περίπτωση της Χαραυγής παρατηρούμε μια ιδιομορφία ως προς τον τύπο των κελυφών εγκατάστασης. Ενώ ιστορικά για τους Τσιγγάνους η διαδικασία εδραιοποίησης σε μια περιοχή ξεκινούσε με την κατασκευή πρόχειρων καταλυμάτων (αντίσκηνα και παράγκες) που σταδιακά έδιναν τη θέση τους σε μόνιμες κατασκευές, εδώ εξ αρχής οι Τσιγγάνοι έχτισαν σπίτια. Αυτός ήταν ένας λόγος που εκτιμούμε πως αρχικά συνετέλεσε στην άμβλυνση της αντίδρασης των μη-Τσιγγάνων κατοίκων, καθώς το σπίτι ως μορφή κελύφους συνιστά προφανή μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης και δεν εγείρει τα στερεοτυπικά αντανακλαστικά που αφορούσαν τα αντίσκηνα ή τις παράγκες. Όταν όμως οι υπηρεσίες του δήμου γκρέμισαν το πρώτο σπίτι και στη συνέχεια όλες τις βάσεις από σκυρόδεμα που οικοδομούνταν, προκειμένου επί αυτών να κτιστούν στη συνέχεια τα νέα σπίτια, οι Τσιγγάνοι έγιναν επιφυλακτικοί ως προς τη μόνιμη δόμηση και στράφηκαν στο στήσιμο παραγκών. Παρατηρείται έτσι το φαινόμενο, επί της ίδιας ιδιοκτησίας να υπάρχει σπίτι και ταυτόχρονα παράγκα, αφού διστάζουν πια να επεκτείνουν το αρχικό κτίσμα, υπό το φόβο της επέμβασης των αρχών, καθώς είναι δεδομένο πως οποιαδήποτε διακίνηση δομικών υλικών γίνεται στην περιοχή από τους Τσιγγάνους προκαλεί άμεσα την επέμβαση των υπηρεσιών, κατόπιν καταγγελιών που υποβάλλονται από τους μη-Τσιγγάνους κατοίκους. Το θέμα λοιπόν της υποβάθμισης της περιοχής λόγω της κατασκευής παραγκών προκύπτει δευτερογενώς, κυρίως λόγω του φόβου των Τσιγγάνων να επενδύσουν το σημαντικό χρηματικό ποσό που απαιτείται για τη μόνιμη δόμηση, υπό το φόβο της άμεσης κατεδάφισης των οικιών τους. Στις συζητήσεις μας με τους Τσιγγάνους της περιοχής φάνηκε η σαφής πρόθεσή τους να γκρεμίσουν τις παράγκες και να κτίσουν σπίτια, εφόσον θεωρήσουν πως αυτό θα είναι ασφαλής επιλογή. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, η απαίτηση των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής για γκρέμισμα των παραγκών που δημιουργούν οικιστική υποβάθμιση της περιοχής είναι ένα ψευδεπίγραφο αίτημα, καθώς οι συνεχείς τους καταγγελίες είναι αυτές που κατά κύριο λόγο αποτρέπουν τους Τσιγγάνους από τη μόνιμη δόμηση, στρέφοντάς τους στις πρόχειρες κατασκευές.

παρότι κατασκευαστικά υποδεέστερες από τις υπόλοιπες αυθαίρετες κατοικίες των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής, ήταν σταθερές και εξασφάλιζαν για τους ενοίκους τους τις βασικές συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής. Εκμεταλλευόμενες την αδυναμία ή την αδράνεια των αρμόδιων ελεγκτικών υπηρεσιών, κι άλλες οικογένειες Τσιγγάνων ακολούθησαν την ίδια πορεία εγκατάστασης προς την περιοχή αυτή. Επισημαίνει σχετικά ένας συνομιλητής μας:

Μένω εδώ από το '89. Τότε, το '89, δεν υπήρχε πρόβλημα. Ένας ένας άρχισαν να έρχονται. Δε λέω απότομα. Ήρθε ο ένας, ήρθε ο άλλος, ο άλλος... και μετά έφερε τους άλλους. Είπαμε τότε: «Άσ' τον, μωρέ. Γύφτος είναι, Τσιγγάνος. Να μείνει κάπου». (...) Φτιάξανε σπίτια. Σπίτια... δυο δωμάτια και μια κουζίνα. Μετά άρχισαν τα προβλήματα, όταν ήρθαν οι άλλοι από την Καστέλλα. Οι Γύφτοι είναι άλλη φάρα. Ενώ αυτοί που βρήκαμε πάνω όταν πήγαμε, ήταν άλλοι. Ήταν στα σπίτια τους, κάποιος που είχε γουρούνια, τα πήρε και έφυγε. Δεν είχαμε προβλήματα με αυτές τις οικογένειες, τις παλιές. Μερικούς τους βρήκαμε πάνω. (συζήτηση με τον Ε., Χαραυγή)

Καθώς όμως ο αριθμός των οικογενειών και των κελυφών κατοικίας μεγάλωνε, διαμορφώνοντας μια κρίσιμη μάζα Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής, άρχισε να εκδηλώνεται η αντιπαλότητα μεταξύ Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων κατοίκων, αφού οι τελευταίοι άρχισαν να καταγγέλλουν οποιαδήποτε παράβαση αντιλαμβάνονταν πως γινόταν από την πλευρά των Τσιγγάνων της περιοχής.

Η στάση των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της Χαραυγής αρχίζει να εκφράζεται οργανωσιακά μέσα από τον Εκπολιτιστικό-Εξωραϊστικό Σύλλογο Χαραυγής, ο οποίος πιέζει διαρκώς από την ίδρυσή του και μετά για την ένταξη της περιοχής στο πολεοδομικό σχέδιο. Η στόχευση της δράσης αυτής είναι προφανής, αφού θα επιλύσει τα προβλήματα που απορρέουν από τον χαρακτηρισμό των οικιών τους ως αυθαιρέτων, ταυτόχρονα όμως η προσδοκώμενη αύξηση της αξίας των οικοπέδων που θα ενταχθούν στο ρυμοτομικό σχέδιο εκτιμάται πως θα λειτουργήσει ανασταλτικά στην προσέλκυση κι άλλων Τσιγγάνων κατοίκων στην περιοχή αυτή.⁶⁵⁷ Οι προθέσεις αυτές δηλώνονται με σαφήνεια από τους συνομιλητές μας:

⁶⁵⁷ Ενδεικτική της συνάρθρωσης των δύο αιτημάτων, της ρύθμισης δηλαδή του ρυμοτομικού προβλήματος και του θέματος των Τσιγγάνων, είναι η κλιμάκωση των συνθημάτων που ήταν γραμμένα στα πανό ή εκφωνούνταν από τους συμμετέχοντες σε μια από τις συγκεντρώσεις όπου ήμασταν παρόντες. Παρότι ως προμετωπίδα υπήρχε το θέμα της ρυμοτομικής τακτοποίησης, η διεκδίκηση κατέληγε emphaticά να στρέφεται γύρω από το θέμα της απομάκρυνσης των Τσιγγάνων. Ξεκινώντας λοιπόν από συνθήματα όπως «ΝΑ ΕΝΤΑΧΘΕΙ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΠΟΛΗΣ Η ΧΑΡΑΥΓΗ», «ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΩΡΑ ΛΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ», «ΤΕΛΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΡΟΪΔΙΑ», που αναφέρονταν σαφώς στο ρυμοτομικό πρόβλημα και στις υποσχέσεις της δημοτικής αρχής για τακτοποίησή του, η διεκδίκηση στη συνέχεια πρόβαλε γενικά το θέμα της υποβάθμισης της περιοχής και της αθέτησης των υποσχέσεων του Δημάρχου για αποβολή των Τσιγγάνων από εκεί. Το αίτημα αυτό προβαλλόταν με συνθήματα όπως «ΦΤΑΝΕΙ Η ΚΟΡΟΪΔΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ», «ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΩΡΑ ΛΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ», «ΟΧΙ ΑΛΛΗ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ ΣΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ», «ΟΧΙ ΑΛΛΕΣ ΠΑΡΑΓΚΕΣ ΣΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ», «ΝΑ ΦΥΓΟΥΝ ΟΙ ΠΑΡΑΓΚΕΣ ΣΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ». Στο τέλος, βέβαια, το πρόβλημα εξειδικευόταν απόλυτα στην παρουσία των Τσιγγάνων με συνθήματα όπως «ΚΑΤΩ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ», «ΟΧΙ ΑΛΛΗ ΒΙΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΣΙΓΓΑΝΟΥΣ», «ΔΕΝ ΘΑ ΠΕΡΑΣΕΙ Η ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΩΝ». Χαρα-

Η έκδοση της Πράξης Εφαρμογής του σχεδίου πόλεως θα έλυνε το πρόβλημα. Γιατί τώρα τα οικόπεδα έχουνε δέκα χιλιάδες και άμα μπει μέσα στο σχέδιο θα έχουν 60-70 χιλιάδες. Δεν θα μπορεί να αγοράζει ο Γύφτος. (συζήτηση με τον Ε., Χαραυγή)

Να γίνει Πράξη Εφαρμογής του σχεδίου πόλεως. Από 10-15 χιλιάδες που το αγοράζει τώρα θα πάει σαράντα και δεν θα μπορούν οι Γύφτοι να έρχονται να αγοράζουν οικόπεδα. (συζήτηση με το Γ., Χαραυγή)

Λειτουργώντας διαρκώς ως τοποτηρητές, τα μέλη του εν λόγω συλλόγου καταγγέλλουν διαρκώς τους Τσιγγάνους κατοίκους της περιοχής όχι μόνο για δραστηριότητες που τους θίγουν ή τους απειλούν άμεσα (π.χ. επικίνδυνη οδήγηση, ηχορύπανση, καύση καλωδίων, παράνομη ρευματοληψία από το δημοτικό δίκτυο φωτισμού, διατύπωση απειλών εναντίον τους) αλλά για κάθε έκνομη δραστηριότητα των Τσιγγάνων, ειδικότερα δε σε ό,τι έχει να κάνει με την εγκατάσταση οποιασδήποτε μορφής κελύφους κατοικίας. Αποτέλεσμα αυτών, είναι οι υπηρεσίες του δήμου Χαλκιδέων να έχουν προβεί κατά το παρελθόν σε κατεδαφίσεις αυθαίρετων βάσεων οικιών, επιβολή προστίμων ανέγερσης και διατήρησης αυθαίρετων κτισμάτων και διακοπή της ηλεκτροδότησης του δικτύου δημοτικού φωτισμού. Οι ενέργειες αυτές δημιούργησαν αρχικά μια κατάσταση ιδιαίτερης έντασης μεταξύ Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων που εκδηλώθηκε με συχνή διατύπωση απειλών για τη σωματική ακεραιότητα εκατέρωθεν, διαπίστωση στην οποία κατέληξαν και ειδικοί επιστήμονες του Συνηγόρου του Πολίτη (ΣτΠ) σε επιτόπια επίσκεψη στην περιοχή (Συνήγορος του Πολίτη, 2009). Η όξυνση της έντασης μεταξύ των δύο πλευρών οδήγησε κατ' επανάληψη σε διαπληκτισμούς και βιαιοπραγίες, σε φθορές και καταστροφές περιουσιακών στοιχείων, όπως και στον τραυματισμό από τους Τσιγγάνους μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του εν λόγω συλλόγου.

Στην αντιπαράθεση αυτή ενεπλάκησαν κατά το παρελθόν και οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης (δήμος και Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Εύβοιας), οι οποίοι μέσω του θεσμικού τους ρόλου επέλεξαν κατά περίπτωση να δράσουν ή να παραμείνουν αμέτοχοι, κατά τέτοιο τρόπο όμως που για τους κατοίκους της περιοχής επέτρεπε να διαφανεί προτίμηση προς τη μια ή την άλλη πλευρά. Η διαμάχη αυτή ενδεχομένως προέκυπτε ως επέκταση στο συγκεκριμένο πεδίο προγενέστερων πολιτικών διαφοροποιήσεων και διενέξεων μεταξύ της υποστηριζόμενης από το ΠΑ.ΣΟ.Κ ηγεσίας της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Εύβοιας και της υποστηριζόμενης από τη Νέα Δημοκρατία δημο-

κτηριστικό πως κανένα από τα συνθήματα που εμπεριείχαν τη λέξη «Τσιγγάνος» δεν ήταν γραμμένο στα πανό, αλλά εκφωνούνταν μόνο, ενώ όπως φαίνεται η έμφαση αποδιδόταν στην ρυμοτομική αταξία που δημιουργούσαν οι παράγκες και στο πρόβλημα της βίας στην περιοχή. Για λίγες μόνο φορές ακούστηκε το σύνθημα «ΝΑ ΦΥΓΟΥΝ ΟΙ ΓΥΦΤΟΙ ΑΠΟ ΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ» που αμέσως διορθώθηκε στο «ΝΑ ΦΥΓΟΥΝ ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ ΑΠΟ ΤΗ ΧΑΡΑΥΓΗ», χωρίς όμως να υποστηριχτεί δυναμικά. Πρόκειται για μια τακτική πολιτικής ορθότητας εκ μέρους των διοργανωτών, αφού σε όλες τις άτυπες συζητήσεις που κάναμε με αρκετούς από τους συμμετέχοντες την ημέρα εκείνη προβαλλόταν emphaticά η επιδίωξή τους όχι μόνο να αποτραπεί η εγκατάσταση άλλων προσωρινών καταλυμάτων, αλλά συνολικά να εκδιωχθούν οι Τσιγγάνοι από την περιοχή.

τικής αρχής Χαλκιδέων.⁶⁵⁸ Ενόψει δε της επερχόμενης αλλαγής του αυτοδιοικητικού χάρτη και της μεταφοράς πολλών εκ των αρμοδιοτήτων της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης στο Δήμο, σε εφαρμογή του προγράμματος Καλλικράτης, η πίεση των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής απευθυνόταν ουσιαστικά προς τη δημοτική αρχή, η οποία κατά περιόδους έδειχνε μια αξιοσημείωτη εγρήγορση για την εκτέλεση νομότυπων ενεργειών, που όμως στρέφονταν πάντα εις βάρος των Τσιγγάνων κατοίκων της Χαραυγής. Επισημαίνουν σχετικά κάποιοι εκ των συνομιλητών μας, μη-Τσιγγάνοι κάτοικοι της γειτονιάς:

Γιατί η νομαρχία, δήμοι στηρίζουνε τους Τσιγγάνους; Τι όφελος έχουν. Δε φορολογούνται, φαντάροι δεν πάνε, τίποτα δεν προσφέρουνε. Όλο κλέβουνε. Όλοι στην Πρόνοια βρίσκονται. Να τους χαϊδεύει ο Νομάρχης; Ο Δήμαρχος τουλάχιστον έκανε και μια κίνηση. Γκρέμισε δυο-τρεις παράγκες. (συζήτηση με το Γ., Χαραυγή)

Κάτι πρέπει να γίνει είτε στο επίπεδο του δήμου είτε στο επίπεδο της νομαρχίας. Αλλά τώρα στο δήμο πρέπει να πιέσουμε, αφού η νομαρχία δεν θα υπάρξει σε λίγο. (συζήτηση με τον Χ., Χαραυγή)

Την ίδια περίοδο λοιπόν που, κατόπιν εισαγγελικής εντολής, οι υπηρεσίες του δήμου γκρέμιζαν αυθαίρετες οικίες Τσιγγάνων⁶⁵⁹ και επέβαλαν πρόστιμα ανέγερσης και διατήρησης ακόμα και σε τροχόσπιτα, ή εξέδιδαν πρωτόκολλα διοικητικής αποβολής, ενώ και η αστυνομία επενέβαινε κατόπιν καταγγελιών και εμποδίζε την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών χωρίς άδεια σε οικοπέδα Τσιγγάνων, η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση προχώρησε σε δυο διαδοχικές παραχωρήσεις και εγκαταστάσεις λυόμενων οικίσκων σε οικογένειες Τσιγγάνων, προκαλώντας την άμεση και δυναμική αντίδραση των μη-Τσιγγάνων κατοίκων.⁶⁶⁰ Η αντίδραση αυτή εκφράστηκε κατά περίπτωση με παρελκυστικές τακτικές παρεμπόδισης της εγκατάστασης των λυόμενων οικίσκων (κλείσιμο του δρόμου, τοποθέτηση Ι.Χ. αυτοκινήτων μπροστά από τα οχήματα που κουβαλούσαν τους οικίσκους κ.λπ.), με καταλήψεις οδών, παρεμπόδιση κυκλοφορίας, κατάληψη δημοσίων κτιρίων και δυναμικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας.⁶⁶¹ Παράλληλα, ο σύλλογος της Χαραυγής προέβαινε σε όποια έννομη ενέργεια μπορούσε να υποστηρίξει τους

⁶⁵⁸ Σε συζήτησή μας με τον Αντινομάρχη Εύβοιας-υπεύθυνο για θέματα υγείας, πρόνοιας & υποστήριξης ΑΜΕΑ επιβεβαιώθηκε η εκτίμησή μας για την ύπαρξη αντιπαλότητας στο επίπεδο των εξουσιών στα όρια της πόλης μεταξύ Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης (Ν.Α.) και δήμου, στη βάση της διαφορετικής πολιτικής προέλευσης. Από την πλευρά της Ν.Α. υποστηρίχτηκε πως «τον πόλεμο τον ξεκίνησε ο δήμος Χαλκιδέων», όταν ξεσηκώθηκε ο σύλλογος της Χαραυγής, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί το γεγονός για τους δικούς του λόγους.

⁶⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Ευβοϊκή Γνώμη (2009β).

⁶⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Ευβοϊκή Γνώμη (2009γ). Στη συζήτησή μας με τον Αντινομάρχη Εύβοιας μετ' επιτάσεως δηλώθηκε από την πλευρά του πως ο οικίσκος που παραχωρήθηκε στην οικογένεια με άτομο ΑΜΕΑ θα παραμείνει στη θέση του, καθώς κανείς εκ των κατοίκων δεν μπορεί να εγείρει θέμα νομιμότητας της εγκατάστασης, από τη στιγμή που το σύνολο των οικιών είναι αυθαίρετες.

⁶⁶¹ Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα στην εφημερίδα Ευβοϊκή Γνώμη (2009δ, 2010β, 2010γ).

σκοπούς τους, διοργανώνοντας ακόμη και λαχειοφόρο αγορά για τη συγκέντρωση των χρημάτων που θα δίδονταν ως αμοιβή σε δικηγόρο και μηχανικό για τον έλεγχο και την υποστήριξη των καταγγελιών τους (Ευβοϊκή Γνώμη, 2010β, σ. 43). Σύμφωνα και με την εκτίμηση του Συνηγόρου του Πολίτη (2009β) :

Φαίνεται ότι απώτερος στόχος των ενεργειών του συλλόγου είναι η αποθάρρυνση ή και η ει δυνατόν απομάκρυνση από την περιοχή των προσώπων που έχουν την διακριτή φυλετική υπόσταση του Τσιγγάνου και διαμένουν σε κατοικίες κατασκευαστικά υποδεέστερες από τις αυθαίρετες κατοικίες των μελών του συλλόγου «Χαραυγής».

Επίσης, από την πλευρά του Συνηγόρου του Πολίτη επισημάνθηκε προς το Δήμαρχο Χαλκιδέων πως οι ενέργειες των υπηρεσιών του δήμου κατ' ουσίαν άγονται υπό την πίεση μιας ομάδας «αυθαιρετούχων», αντιβαίνουν στη νομοθεσία περί ίσης μεταχείρισης και προστασίας των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων, ενώ στρέφονται επιλεκτικά εναντίον των Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής. Η δημοτική αρχή, ωστόσο, αντέτεινε πως θεωρεί τις κατεδαφίσεις των κατοικιών των Τσιγγάνων επιτρεπτές, ως αποτέλεσμα της πρόβλεψης αναστολής οικοδομικών εργασιών στην περιοχή, λόγω της διέλευσης από εκεί της νέας περιφερειακής οδού (Συνήγορος του Πολίτη, 2009β). Βέβαια, η επίκληση μιας τέτοιας ερμηνείας δε δικαιολογεί την επιλεκτική κατεδάφιση αποκλειστικά τσιγγάνικων κελυφών, την αμεσότητα στην εκτέλεση τέτοιων ενεργειών και την επιβολή προστίμων για πολεοδομικές παραβάσεις που σε καμιά περίπτωση δεν λαμβάνουν υπόψη την οικονομική κατάσταση των συγκεκριμένων οικογενειών.⁶⁶²

Η σημερινή κατάσταση που αφορά την εγκατάσταση των Τσιγγάνων στη Χαραυγή εκφράζεται ενίοτε από επιλεκτικές συμμαχίες, αδιαφοροποίητες διενέξεις και απλή αποδοχή της συμπαρουσίας Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων, όσο και των δυο διαφορετικών τσιγγάνικων ομάδων, στον ίδιο χώρο. Οι πρώτοι Τσιγγάνοι που εγκαταστάθηκαν ήταν Χαλκιδέοι και, όπως επισημάναμε παραπάνω, όσο ο αριθμός τους ήταν περιορισμένος δεν υπήρχαν προβλήματα και διενέξεις με τους μη-Τσιγγάνους κατοίκους της περιοχής. Ο ερχομός στη συνέχεια μεγαλύτερου αριθμών Τσιγγάνων, και ιδιαίτερα αυτών που προέρχονταν από την Καστέλλα, σε συνδυασμό με την ανεξέλεγκτη εγκατάσταση ορισμένων ακόμη και σε ξένες ιδιοκτησίες, φαίνεται πως διατάραξε την αρχική ισορροπία. Αυτό οδήγησε καταρχάς σε μια προσπάθεια κοινής συμπόρευσης των μελών του συλλόγου της Χαραυγής με τους ήδη εγκατεστημένους Τσιγγάνους, με σκοπό την παρεμπόδιση περαιτέρω εγκατάστασης και άλλων Τσιγγάνων στην περιοχή.⁶⁶³ Η δική μας εκτίμηση είναι πως η ενέργεια αυτή αποτελούσε κίνηση τακτικής που προ-

⁶⁶² Ενδεικτικό είναι το ύψος του προστίμου ανέγερσης αυθαιρέτου στο ποσό των 3.174 € και διατήρησης κατ' έτος 1.587 € για εγκατάσταση τροχόσπιτου, όπως και το πρόστιμο ανέγερσης 17.850 € και διατήρησης κατ' έτος 8.972 € για την περίπτωση εγκατάστασης λυόμενου οικίσκου που παραχωρήθηκε από τη Ν.Α. Εύβοιας.

⁶⁶³ Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα στην εφημερίδα Ευβοϊκή Γνώμη (2009ε, 2009στ).

σέφερε στιγμιαία οφέλη και στις δύο πλευρές. Από την πλευρά των μη-Τσιγγάνων κατοίκων η κίνηση αυτή εξυπηρετούσε την άμβλυνση των χαρακτηρισμών εναντίον τους για ρατσιστική συμπεριφορά, ενώ παράλληλα εμβόλιζαν και διχοτομούσαν την τσιγγάνικη κοινότητα, μειώνοντας έτσι τη δυνατότητά της να εκφραστεί ενιαία.⁶⁶⁴ Στην περίπτωση αυτή η διαμαρτυρία τους θα φαινόταν προς τα έξω πως δεν κατευθύνεται αδιαφοροποίητα προς τους Τσιγγάνους εν γένει, αλλά αποκλειστικά προς τους *αυθαιρετούντες* νέους Τσιγγάνους που χωρίς έλεγχο εγκαθίσταντο στην περιοχή. Από την πλευρά των πρώτων κατοίκων Τσιγγάνων της περιοχής η προσχώρηση σε μια τέτοια κίνηση εξασφάλιζε προσωρινά μια κατάσταση σταθερότητας, καθώς καμιά από τις παρεμβάσεις των αρμόδιων υπηρεσιών δεν φαίνεται να είχε γίνει αυτεπάγγελα, αλλά κατόπιν υποβολής καταγγελιών εκ μέρους των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής. Προσχωρώντας, λοιπόν, σε μια συμμαχία μαζί τους, μείωναν, προσωρινά τουλάχιστον, τις πιθανότητες έκθεσής τους στην κανονιστική δράση των αρμόδιων υπηρεσιών. Η περίοδος από το καλοκαίρι του 2009 έως και τα τέλη του 2010 υπήρξε η πιο έντονη στη διένεξη των κατοίκων της Χαραυγής. Παρότι η επέκταση των τσιγγάνικων κατοικιών και η εγκατάσταση νέων Τσιγγάνων φαίνεται πως ανακόπηκε, η ένταση παραμένει δημιουργώντας συχνές συμπλοκές που καταλήγουν ακόμη και σε βαρείς τραυματισμούς των συμμετεχόντων.⁶⁶⁵

Σημειώσαμε παραπάνω πως στο επίπεδο της κοινωνικοπολιτισμικής σύνθεσης του πληθυσμού, η περιοχή της Χαραυγής στο μακρο-επίπεδο είναι μικτή, στο μεσο-επίπεδο αναδεικνύεται μια ζώνη ως επί το πλείστον τσιγγάνικη και στο μικρο-επίπεδο υπάρχουν δυο διακριτές ζώνες, των Χαλκιδέων Τσιγγάνων και των προερχόμενων από την Καστέλλα. Τα γεγονότα που προηγήθηκαν περιόρισαν στο ελάχιστο την επικοινωνία Τσιγγάνων & μη-Τσιγγάνων. Αλλά και η κοινότητα των Τσιγγάνων προφανώς δεν είναι ενιαία. Οι διαφορές στην καταγωγή, τη γλώσσα, τις συνήθειες, πιθανότατα και στη θρησκεία οριοθετούν σαφώς τις δυο τσιγγάνικες ομάδες. Η ομάδα των προερχόμενων από την Καστέλλα είναι πιο κοντά στη στερεοτυπική εικόνα που έχει διαμορφωθεί για αυτούς. Στο χώρο των οικοπέδων τους συνυπάρχουν σπίτια και καταλύματα κατασκευασμένα από ευτελή και πρόχειρα υλικά (ξύλο και πλαστικό). Η ενδυμασία των γυναικών και οι συνήθειες της καθημερινότητας (π.χ. κάθονται στο πάτωμα σε υποστρώματα και χαλιά) παραπέμπουν σε παλαιότερες εποχές. Και βέβαια, η γλώσσα τούς διακρίνει εμφανώς από την ομάδα των Χαλκιδέων, όπως και ο εθνοτικός προσδιορισμός.

⁶⁶⁴ Ακόμη κι όταν ο σύλλογος καλούσε τους Τσιγγάνους σε κοινή συμπόρευση (Ευβοϊκή Γνώμη, 2009ε), εξακολουθούσε να διεκδικεί για λογαριασμό των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της Χαραυγής το χαρακτηρισμό «Χαραυγίτες» σε αντιδιαστολή με τους *άλλους*, τους Τσιγγάνους. Είναι χαρακτηριστική η φράση του προέδρου του συλλόγου «Το λυόμενο κατάφερε να ενώσει Χαραυγίτες και τσιγγάνους» (Ευβοϊκή Γνώμη, 2009στ).

⁶⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα στην εφημερίδα Ευβοϊκή Γνώμη (2010δ, 2010ε, 2012).

Μεταξύ των δυο ομάδων οι σχέσεις είναι λιγοστές. Όπως επεσήμανε ένα συνομιλητής μας:

Με τους Τουρκόγυφτους δεν έχουμε σχέσεις. Αυτοί δε μιλάνε ελληνικά. Πας εκεί και μιλάνε στη γλώσσα τους. Μπορεί και να σε κοροϊδεύουν και να μην το ξέρεις. Ένα γεια λέμε, αλλά όχι άλλα πράγματα. Αν έρθουν και ζητήσουν τίποτα, τους δίνω, γιατί είναι γείτονες, αυτοί όμως δεν δίνουνε τίποτα. Είναι άλλη φάρα. Καμιά φορά μου ζητάνε τίποτα, να ένα φτυάρι. Τους το δίνω. Εγώ τις άλλες έπαθα λάστιχο και δεν ήταν εδώ το παιδί μου με το αυτοκίνητο. Τους ζήτησα να μου δώσουν ένα γρύλο για να αλλάξω το λάστιχο στο αγροτικό και μου είπαν ότι δεν έχουν. Πώς δεν έχουν; Αφού ήταν πέντε-έξι αυτοκίνητα εκεί πέρα! (♂, Χαραυγή)

Τονίζοντας τη σημασία της γλώσσας αλλά και της επαγγελματικής ενασχόλησης ως στοιχείου διαφοροποίησης, συμπληρώνει κάποιος άλλος από τους συνομιλητές μας:

Αυτοί [οι προερχόμενοι από την Καστέλλα] μιλάνε άλλη γλώσσα. Δεν μπορείς να συνεννοηθείς μαζί τους. Είναι παλιατζήδες και τέτοια. Πάνε μόνοι τους. Δεν τα βρίσκουμε να πάμε όλοι μαζί για κάτι. (♂, Χαραυγή)

Η διαφοροποίηση και οι εντάσεις μεταξύ των δυο ομάδων Τσιγγάνων αλλά και μεταξύ του συνόλου της τσιγγάνικης κοινότητας και των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της Χαραυγής διοχετεύονται και στις σχέσεις των παιδιών της γειτονιάς, όπως τουλάχιστον αυτές εκδηλώνονται στο χώρο του σχολείου, όπου αναγκαστικά συνυπάρχουν. Όπως επισημαίνουν σχετικά εκπαιδευτικοί:

Υπάρχει μια περίεργη και υβριδική κατάσταση στη γειτονιά τους. Δεν είναι η περίπτωση της Καστέλλας, από εδώ εμείς και από εκεί οι μπαλαμοί. Υπάρχει ένα υβρίδιο, με όλα τα θετικά και τα αρνητικά που δημιουργεί αυτό και σε επίπεδο εντάσεων και σε επίπεδο συγχρωτισμού. Τα παιδιά βιώνουν και τα δύο. Και τις εσωτερικές εντάσεις στη φάρα και τις εντάσεις με τους μη-Τσιγγάνους. Και εμείς είμαστε αποδέκτες και των δύο. Εδώ ξεφορτώνουν πολλές φορές τις εντάσεις αυτές. (Εκπ/κός)

Μεταξύ των οικογενειών υπάρχει μεγάλη έχθρα. Τσακώνονται, γίνονται καυγάδες. Έτσι, όταν γίνονται μικροπαραπτώματα στη γειτονιά από τους Τσιγγάνους μαθητές, το μαθαίνουμε αμέσως. Το ένα παιδί «δίνει» αμέσως το άλλο. Θα το μάθουμε αν γίνει κάτι. (Εκπ/κός)

Οι εντάσεις μεταξύ των δυο τσιγγάνικων ομάδων της Χαραυγής, που όπως είδαμε αποτέλεσαν στοιχείο διαφοροποίησης και προσπάθειας προσεταιρισμού της ομάδας των Χαλκιδέων εκ μέρους του συλλόγου, δεν περνούν απαρατήρητες και αυξάνουν τη δυσaráσκεια και την ανασφάλεια των μη-Τσιγγάνων κατοίκων.

Και τσακώνονται κιόλας. Το Πάσχα σκοτωθήκανε στο ξύλο μεταξύ τους. Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι και πιο πάνω είναι οι Γύφτοι, αν μπορεί να τους ξεχωρίσεις μεταξύ τους. Αυτοί κάτω αυτοαποκαλούνται Τσιγγάνοι. Οι άλλοι είναι Γύφτοι. Οι Γύφτοι δεν τα έχουνε καλά με τους Τσιγγάνους. Οι Τσιγγάνοι φοβούνται τους Γύφτους. Οι Γύφτοι είναι πιο επικίνδυνοι. Μαζεύονται περισσότεροι, χρησιμοποιούν καραμπίνες και τέτοια. Αυτοί μένουν προς τα παλιά σκουπίδια. (συζήτηση με τον Ε., Χαραυγή)

Πέραν των διαφορών μεταξύ τους, και οι δύο ομάδες των Τσιγγάνων της Χαραυγής αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα. Η γειτνίαση με το χώρο του Χ.Υ.Τ.Α. καθιστά εν γένει την περιοχή προβληματική, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες όπου τα νερά πλημμυρίζουν το δρόμο, παρασύροντας υλικά από το χώρο του Χ.Υ.Τ.Α. πλησίον των οικιών. Ο ανεπαρκής δημοτικός φωτισμός και η κακή κατάσταση των δρόμων τούς καθιστά απροσπέλαστους τις νυχτερινές ώρες. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα που αντιμετωπίζουν είναι η ανασφάλεια για τις κατοικίες τους, κυρίως σε ό,τι έχει να κάνει με το ενδεχόμενο επιβολής προστίμων ή ακόμα και την κατεδάφιση αυτών, καθώς και η απουσία σύνδεσής τους με το δίκτυο ηλεκτροδότησης. Αυτό το τελευταίο τούς οδηγεί στην αναγκαστική χρήση ηλεκτροπαραγωγών ζευγών, που όμως καθίσταται απαγορευτική μετά τις μεγάλες αυξήσεις στις τιμές των καυσίμων τα τελευταία έτη, είτε στην εκτέλεση παράνομων ή παράτυπων πράξεων, όπως η ρευματοκλοπή από τη γραμμή χαμηλής τάσης και από το δίκτυο του δημοτικού φωτισμού ή ο «δανεισμός» ρεύματος από παρακείμενα σπίτια γνωστών- συγγενών και η μεταφορά του με καλώδια μεταξύ αυτών των οικιών.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στους Τσιγγάνους της Χαραυγής κάνουμε την ακόλουθη επισήμανση. Οι συνθήκες που αναφέρθηκαν παραπάνω αποτυπώνουν σαφώς μια δυσλειτουργική κατάσταση σε ό,τι αφορά τις δυνατότητες κοινωνικής ένταξης της συγκεκριμένης ομάδας. Παρόλα αυτά όμως, τα διαθέσιμα στοιχεία για τη φοίτηση των παιδιών της περιοχής, τουλάχιστον στο δημοτικό σχολείο, είναι ενθαρρυντικά. Παρότι τα σχολεία είναι μακριά και η μετάβαση σε αυτά απαιτεί τη μετακίνηση (με μισθωμένο λεωφορείο ή με τα οχήματα των γονέων τους) και παρά τις δυσμενείς συνθήκες που οι μαθητές αντιμετωπίζουν στα σπίτια τους (περιορισμένη θέρμανση, απουσία προσωπικού χώρου μελέτης, ελλιπής ηλεκτροφωτισμός, αναλφαβητισμός γονέων, κ.λπ.) φαίνεται καταρχήν πως η εκπαίδευση αρχίζει να απασχολεί σοβαρότερα τα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας. Παρότι η έρευνά μας για τη συγκεκριμένη ομάδα ολοκληρώνεται με αυτήν και μόνο τη διαπίστωση,⁶⁶⁶ καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται στον υπό έρευνα

⁶⁶⁶ Κατά το σχολικό έτος 2009-2010 παρουσιάστηκαν 11 μαθητές προς εγγραφή στο 24^ο Δημοτικό Σχολείο. Την επόμενη σχολική χρονιά παρακολουθούσαν μαθήματα οι 10 από αυτούς, πλην ενός δεκατριάχρονου μαθητή που παντρεύτηκε και διέκοψε τη φοίτηση. Παρά την αρχική εμφάνιση των συνήθων και αναμενόμενων αντιστάσεων (βλ. τις ενότητες 2.2.5.1 & 2.2.5.3) η φοίτηση των μαθητών συνεχίστηκε. Το φαινομενικά παράδοξο είναι πως τα τσιγγάνοπουλα της Χαραυγής, που αντιμετωπίζουν σαφώς δυσχερέστερες συνθήκες, φαίνεται να είναι ενταγμένα σε μεγαλύτερο βαθμό στο εκπαιδευτικό σύστημα, εν συγκρίσει με τα ομόλογα της οδού Χαλκιδικής, που οι συνθήκες είναι καταρχήν ευνοϊκότερες. Ένας από τους συνομιλητές μας, σε πρόοπο χρόνο μας έδωσε μια ερμηνεία, που εν πρώτοις φαίνεται αρκετά πειστική, απομένει όμως να αποδειχθεί η ορθότητά της σε μια ενδεχόμενη μεταγενέστερη έρευνα. Ο οικιστικά αραιοκατοικημένος χώρος της Χαραυγής και η απουσία στενών συγγενικών δικτύων στερεί από τους γονείς τη δυνατότητα να αφήσουν τα παιδιά τους υπό την επιτήρηση και τη φροντίδα κάποιου συγγενή, κατά τη διάρκεια που απουσιάζουν για δουλειά. Έτσι, το σχολείο αποτελεί ένα χώρο ασφαλούς παραμονής των παιδιών καθ' όλη τη διάρκεια απουσίας των γονέων. Αντίθετα, στην οδό Χαλκιδικής η πυκνότητα της κατοικίας, τα ισχυρότερα συγγενικά δίκτυα και κυρίως η σχεδόν πλήρης απουσία προσπελασιμότητας του δρόμου από μη-Τσιγγάνους, που τον μετατρέπει σε μια εσωτερική, κλειστή γειτονιά που εξυπηρετεί κατ' αποκλειστικότητα τους Τσιγγάνους κατοίκους της, προσφέρουν στους γο-

πληθυσμό της μελέτης μας, θεωρούμε πως η κατάσταση αυτή αποτελεί ένα σαφές βήμα προς την κατεύθυνση άμβλυνσης των προσκομμάτων κοινωνικής ένταξης της συγκεκριμένης ομάδας.

5.1.1.2 Ο χώρος στο μικρο-επίπεδο: τα χαρακτηριστικά κατοικίας

Στο μικρο-επίπεδο το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την κατάσταση των κατοικιών στις ερευνώμενες περιοχές, όπως το ιδιοκτησιακό καθεστώς, η πολεοδομική τακτοποίηση, ενδεχόμενα δομικά προβλήματα, οι ανέσεις που εξασφαλίζουν και η επάρκεια χώρου ανάλογα με τα άτομα που διαμένουν σε αυτές (Townsend, 1979, σσ. 479-481).

5.1.1.2.1 Γύφτικα

Τα σπίτια στα Γύφτικα είναι στο σύνολό τους ιδιόκτητα. Πρόκειται ως επί το πλείστον για διώροφες κατασκευές, με περιορισμένο μη-δομημένο χώρο στο εμπρός μέρος τους, ενώ εμφανείς είναι οι αυθαίρετες προσθήκες βοηθητικών χώρων όπως και το κλείσιμο βεραντών και η μετατροπή τους σε χώρους ενδιαίτησης. Τα σπίτια διατάσσονται γραμμικά, εκατέρωθεν της οδού Χαλκιδικής με πρόσοψη προς αυτήν, ενώ μικροί δίοδοι μεταξύ τους εξασφαλίζουν την πρόσβαση στο δρόμο και για τις οικίες εκείνες που έχουν κτιστεί στο πίσω μέρος των αρχικών οικοπέδων. Πρόκειται έτσι για δυο ή και τρεις παράλληλες οικιστικές γραμμές που αναπτύσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού μετώπου που συνιστά η οδός Χαλκιδικής καθώς και επί δύο κάθετων παρόδων προς αυτήν. Στο σύνολό τους οι οικίες είναι συνδεδεμένες με τα δίκτυα κοινής ωφέλειας (ηλεκτροδότηση και ύδρευση), αν και ορισμένα που έχουν κτιστεί σε μεταγενέστερο χρόνο στην ανατολική πλευρά της οδού πιθανότατα δεν είναι συνδεδεμένα με το αποχετευτικό δίκτυο.

Τα περισσότερα από τα υπάρχοντα κτίσματα έχουν κτιστεί από τη δεκαετία του 1950 και εντεύθεν, ενώ λιγοστά είναι τα δείγματα προϋπαρχουσών κατασκευών, κυρίως ως απομεινάρια λιθοδομών που ορίζουν τα όρια των ιδιοκτησιών ή στεγάζουν βοηθητικούς χώρους. Από τις πληροφορίες που συλλέξαμε από τα γηραιότερα άτομα της γειτονιάς, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη κατοικιών και πριν τη δεκαετία του 1950, μολονότι υπήρξε γενικευμένη δυσκολία στον ακριβή προσδιορισμό των σχετικών χρονολογιών δόμησης των οικιών, είτε γιατί οι διαμένοντες σε αυτές κατά την περίοδο της έρευνας ήταν σε παιδική ηλικία, όταν οικοδομήθηκαν οι οικίες τους, είτε γιατί όταν εγκαταστάθηκαν στη γειτονιά, ως αποτέλεσμα συνηθέστερα του γάμου τους, οι οικίες τους ήταν ήδη κατασκευασμένες, όπως ακριβώς μας επισημαίνει μια εκ των γηραιότερων συνομιλητών μας στη γειτονιά.

νείς την εναλλακτική επιλογή να αφήσουν τα παιδιά μόνα τους στο σπίτι ή έξω στη γειτονιά κατά τις ώρες της απουσίας τους.

Ναι, όταν παντρεύτηκα ήρθα εγώ εδώ. Ο άντρας μου ήταν από εδώ. Αυτό το σπίτι ήταν του παππού μου, της γιαγιάς μου. Ήταν της πεθεράς μου, τα πεθερικά μου. (...) Εγώ έμενα στο Αλιβέρι πρώτα και τώρα έχω χρόνια εδώ. Έχω 50-60 χρόνια. (♀, I, A)

Ενώ στην ίδια ερώτηση, αν δηλαδή τα υπάρχοντα σπίτια είναι πριν από την περίοδο του πολέμου, παρόμοιες ήταν και οι απαντήσεις που λάβαμε και από άλλους εκ των συνομιλητών μας:

Όχι, μετά το '40. Μετά από το '40 ήρθαν εδώ πάνω. Δεν υπήρχε κανένας εδώ πάνω. (♂, I, A)

Όχι, όχι. Μερικά, λιγοστά, τα οποία δεν υπάρχουν τώρα, είναι μισογκρεμισμένα. Τα υπόλοιπα γίνανε μετά. (♂, II, B)

Απ' ό,τι μου έχει πει ο πατέρας μου, εκεί που είναι τώρα το σχολείο, ήταν αλάνα παλιά. Είχε κάτι ελιές και τέτοια και όσοι ερχόντουσαν στη Χαλκίδα, με τα παζάρια της Χαλκίδας, μένανε εκεί και συναντιόντουσαν εκεί. Βέβαια, κάποιος έκανε την αρχή και έφτιαξε ένα σπίτι, υπήρχαν και πιο παλιά σπίτια, έχουν γκρεμιστεί τώρα, και σιγά σιγά μαζευτήκανε εδώ όλοι. (♂, II, A)

Ξεκάθαρο είναι και το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, καθώς στην πλειονότητα πρόκειται για μεταβιβάσεις υπό μορφή γονικής παροχής και περιορισμένο αριθμό αγοραπωλησιών μεταξύ ατόμων της κοινότητας που για οικονομικούς ή άλλους λόγους επέλεξαν να φύγουν από τη γειτονιά. Σχεδόν στο σύνολό τους πρόκειται για αυθαίρετες κατασκευές που οικοδομήθηκαν επί ιδιόκτητων οικοπεδικών εκτάσεων και νομιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο, κυρίως όταν απαιτήθηκε η σύνταξη συμβολαίων για τη μεταβίβασή τους. Όπως μας επισήμανε ένας εκ των βασικών πληροφορητών μας στην ερώτηση αν η εγκατάσταση των Τσιγγάνων στην περιοχή έγινε σε ιδιόκτητα οικοπεδα ή σε καταπατηθείσες εκτάσεις:

Όχι, ήταν ιδιοκτησίες, αλλά τα σπίτια είναι όλα παράνομα. Από τα 30 σπίτια που είναι εκεί, τα τέσσερα-πέντε να είναι νόμιμα, να έχουν άδεια. Δυο-τρεις τους βοήθησα εγώ, ο Κατσαρής έβγαλε άδεια και έκανε καινούργιο σπίτι, ο Λάκης ο Κωνσταντίνου από κάτω το έκανε αναγκαστικά, γιατί το σχέδιο το καινούργιο του έπαιρνε το μισό σπίτι. (♂, II, B)

Το αυθαίρετο των αρχικών κατασκευών αλλά και των συχνών προσθηκών στις οποίες προέβησαν πολλοί ιδιοκτήτες στη συνέχεια μας επισημαίνει και ένας άλλος κάτοικος της γειτονιάς:

Αυτό εδώ [προέκταση του σπιτιού του] το έχω φτιάξει μόνος μου. Δεν ήρθε κανένας να με καρφώσει. Ο πατέρας μου το είχε με χαρτιά το αποκάτω, μετά πήγε και πλήρωσε και το έκανε [νόμιμο]. Το από πάνω το έφτιαξε όλο παράνομο, έτσι. (♂, II, A)

Η κατάσταση των οικιών ποικίλει τόσο ως προς τα δομικά τους στοιχεία όσο και ως προς την εμφάνιση. Ως αποτέλεσμα, επί της ίδιας οδού παρατηρούνται απολύτως σύγχρονες κατοικίες με επιχρίσματα, σύγχρονα κουφώματα και διακοσμητικές πα-

ρεμβάσεις από πέτρα ή μάρμαρο, μαζί με κατοικίες εμφανούς οπτοπλινθοδομής χωρίς επιχρίσματα ή με τοιχοποιία από τσιμεντόλιθους. Οι αυθαίρετες προσθήκες βοηθητικών χώρων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου αυτοί είναι στον όροφο των κατοικιών, δημιουργούν ερωτηματικά ως προς τη δομική αντοχή των κατασκευών.

Οι διαθέσιμοι χώροι στην πλειονότητα των κατοικιών ανέρχονται σε 2-3 δωμάτια ανά όροφο, χωρίς να λείπουν βέβαια και οι περιπτώσεις πιο σύγχρονων οικιών που διαθέτουν περισσότερα δωμάτια. Χωρίς να έχουμε ακριβή εικόνα για το εμβαδό των κατοικιών, λόγω της αδυναμίας των ιδιοκτητών τους να μας την παρασχέσουν,⁶⁶⁷ εκτιμούμε πως σε σχέση με τον αριθμό των μελών κάθε οικογένειας που διαβιώνει στον ίδιο χώρο παρατηρείται σημαντική στενότητα χώρου. Έτσι, ενώ οι κατοικίες δεν υπολείπονται ως προς την επιφάνειά τους, τουλάχιστον ως προς το μέσο αριθμό δωματίων συγκριτικά με τα ισχύοντα για το σύνολο της χώρας,⁶⁶⁸ εντούτοις ο μεγάλος αριθμός των διαμενόντων ατόμων καθιστά τις συνθήκες στέγασης δυσχερείς ως προς την εξασφάλιση χώρων αποκλειστικής χρήσης, εκτίμηση που είναι συνήθης και σε άλλες σχετικές μελέτες που αφορούν στη στεγαστική κατάσταση διάφορων τσιγγάνικων κοινοτήτων της χώρας (Μαυρομμάτης, 2004, σσ. 94-95 · Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004, σσ. 47-48). Η υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, λοιπόν, παρατηρείται τόσο στο επίπεδο της κάθε οικίας όσο και στο επίπεδο της γειτονιάς εν γένει.

Εδώ, μένουν όλοι. Έχει γεμίσει. Ένα σωρό οικογένειες και όλοι έχουν από δυο-τρία παιδιά. Τι γίνεται, πού να χωρέσουνε; Πες μου. Τι να τους κάνω. Είμαστε πηγμένοι. (♂, Π, Α)

Ο εξοπλισμός των περισσότερων οικιών κρίνεται ικανοποιητικός, καθώς στο σύνολό τους έχουν συσκευές για την παρασκευή και τη συντήρηση του φαγητού (κουζίνα, ψυγείο) καθώς και την ψυχαγωγία (τηλεόραση). Πλυντήρια ρούχων υπάρχουν στα περισσότερα σπίτια, ωστόσο δεν είναι ασύνηθες το πλύσιμο των ρούχων στο χέρι και μάλιστα σε φορητές σκάφες που στήνονται στους περιορισμένους ελεύθερους χώρους έμπροσθεν των οικιών. Η κάλυψη των αναγκών θέρμανσης γίνεται ως επί το πλείστον με σόμπες πετρελαίου, κλιματιστικά μηχανήματα και ηλεκτρικά καλοριφέρ. Οι ανάγκες επικοινωνίας καλύπτονται κατεξοχήν από τη χρήση κινητών τηλεφώνων.

⁶⁶⁷ Οι πληροφορίες που λαμβάναμε για το μέγεθος των σπιτιών αναφέρονταν συνήθως στον αριθμό των διαθέσιμων δωματίων και όχι στα τετραγωνικά της επιφάνειας. Η μελέτη της γειτονιάς μέσω της υπηρεσίας θέασης ορθοφωτογραφιών του Εθνικού Κτηματολογίου (<http://www.ktimatologio.gr>) και η χρήση των εργαλείων μέτρησης της επιφάνειας που διαθέτει η σχετική εφαρμογή δίνει μια ποικιλία μεγεθών στις οικίες της γειτονιάς που εκτείνεται περίπου από τα 45-50 τ.μ. έως και τα 120 τ.μ. Οι περισσότερες κατοικίες καταλαμβάνουν έκταση γύρω στα 75-90 τ.μ., τιμές αντίστοιχες με αυτές της πλειονότητας των κατοικιών στην Ελλάδα, όπου η μέση επιφάνεια για τις μονοκατοικίες ανέρχεται στα 86,10 τ.μ. με δεσπόζουσα τιμή τις κατοικίες μεταξύ 60-79 τ.μ. (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2014α).

⁶⁶⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (2014α, σ. 7) από την απογραφή του 2011 που αφορούν στα χαρακτηριστικά των κατοικιών της χώρας, κατά μέσο όρο αντιστοιχούν 34,6 τετραγωνικά μέτρα ανά κάτοικο και ο μέσος αριθμός δωματίων ανά κατοικία είναι τα 3 δωμάτια.

Η συνολική εικόνα της γειτονιάς παρουσιάζει μια επίταση των χαρακτηριστικών των περιοχών λαϊκής κατοικίας, αποτελούμενη από μικρά οικόπεδα με πλήρη κάλυψη και συνεχή δόμηση, καθώς και κακή ποιότητα του οικοδομικού όγκου, ως αποτέλεσμα του περιορισμένου χώρου και των αυτοσχέδιων αυθαίρετων παρεμβάσεων λόγω αλλαγής χρήσης χώρων (π.χ. κλείσιμο βεραντών) ή προσθηκών (εξώστες, παράπλευροι βοηθητικοί χώροι). Ο αυθαίρετος και ανορθολογικός τρόπος δόμησης αποτυπώνεται και στην επέκταση της οικοδομικής γραμμής μέχρι το δρόμο, κάτι που οδηγεί στην ανυπαρξία πεζοδρομίων, ενώ το πλάτος της ίδιας της οδού είναι πολύ στενότερο έναντι των παρακείμενων οδών της περιοχής, περιοριζόμενο ακόμα περισσότερο από τα σταθμευμένα οχήματα των κατοίκων της γειτονιάς. Το σύνολο των χαρακτηριστικών αυτών δίνουν την εικόνα μιας υποβαθμισμένης και «ξεχασμένης» γειτονιάς, που παραδόξως βρίσκεται πολύ κοντά στο κέντρο της πόλης, ενώ διατηρούνται πολύ μικρές αξίες γης, τόσο λόγω των χωροθετικών της χαρακτηριστικών και της ποιότητας των οικιών της όσο κυρίως λόγω της αμιγούς πληθυσμιακής της σύνθεσης. Σε αυτό συνετέλεσε και η βαθμιαία αποχώρηση των λιγοστών μη-Τσιγγάνων που είχαν σπίτια μέσα ή στα όρια της γειτονιάς.

Γιατί κανένας δε θέλει γύφτο για γείτονα, κανένας δε θέλει γύφτο. Να τώρα αυτό εδώ το σπίτι το παίρνει κανένας; Δεν το παίρνει κανένας. Να, εγώ είπα στα ανίψια μου να το πάρουν. Αυτή όμως που έχει πάει σχολείο, που έχει δει, μου λέει: «Άσε, δώ μέσα; Και να με πληρώσεις, δεν το παίρνω». Δεν έχω χάσει την περιουσία μου; (♂, Π, Α)

Κάποια στιγμή η περιοχή θα μειωνότανε και θα έλεγε ο άλλος: «Πάω να φύγω, θα το πουλήσω, να φύγω». Γιατί αυτή είναι η αλήθεια. Όπως έχουνε πουληθεί και πολλά σπίτια στην κάτω γειτονιά, στις Καμάρες. Μπαλαμαίικα σπίτια, όχι τσιγγάνικα. Είχε μερικά σπίτια από την κάτω μεριά. (♂, Π, Β)

5.1.1.2.2 Αλάτσατα

Στην περιοχή των Αλατσάτων η κατάσταση είναι λιγότερο σύνθετη, καθώς πρόκειται για οικίες που κτίστηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο από αυτόν των οικιών της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής. Τα σπίτια, μονώροφα ή διώροφα, είναι απόλυτα ενταγμένα στον οικιστικό ιστό, με τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει η περιοχή στο σύνολό της λόγω του αρχικού αυθαίρετου χαρακτήρα δόμησης. Ως εκ τούτου, και εδώ παρατηρείται άμετρη κατάτμηση των οικοπέδων, με αποτέλεσμα μικρές ιδιοκτησίες με σχεδόν πλήρη οικοδομική κάλυψη. Η επιφάνεια των σπιτιών είναι μεγαλύτερη, καθώς και η πληρότητα του οικιακού εξοπλισμού, πλέον των απαιτούμενων για την παρασκευή-διατήρηση των τροφίμων, το πλύσιμο και τη θέρμανση, ιδιαίτερα ως προς τον εξοπλισμό οικιακής ψυχαγωγίας. Έτσι, η ύπαρξη σύγχρονων συσκευών τηλεόρασης, συσκευών dvd αλλά και παιχνιδομηχανών δεν ήταν ασυνήθιστη στις οικίες που επισκεφτήκαμε, υποδεικνύοντας ένα διαφοροποιημένο επίπεδο εισοδήματος ή ενδεχομένως μια διαφοροποιημένη πρακτική αφομοίωσης και «επιτελεστικής συλλογικότητας» που οδηγεί σε κοινωνικούς τύ-

πους, συνήθειες και στον τρόπο κοινωνικής παρουσίας της πλειοψηφίας, προκειμένου να «απο-οικειοποιηθούν» την ταυτότητα ενός «άλλου» και να δομήσουν την ταυτότητα του «εαυτού» μέσα από την αναπαραγωγή ενός μοντέρνου τρόπου ζωής (Βέικου, 2001, σσ. 120-121).

5.1.1.2.3 *Πεδίο Βολής*

Η γειτονιά στο Πεδίο Βολής, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, διακρίνεται από δύο χαρακτηριστικά, τη «διά της συγγένειας άρθρωση του τόπου της ομάδας» (Καραθανάση, 2000, σσ. 208-216) καθώς στην πλειοψηφία τους οι διαμένοντες είναι συγγενείς, και το αυθαίρετο της εγκατάστασης, αφού η περιοχή είναι εκτός σχεδίου πόλεως και οι κατοικίες έχουν κτιστεί αυθαίρετα. Με όριο στα ανατολικά την οδό Στύρων, η γειτονιά προέκυψε από κατάτμηση αγροτεμαχίων σε επιμέρους ιδιοκτησίες επιφάνειας περίπου 300 τ.μ. η καθεμιά, με μέτωπο προς την πλευρά του δρόμου μήκους περίπου 12-13 μέτρων. Στη γειτονιά υπάρχουν πέντε οικίες με έντονα χαρακτηριστικά διαφοροποίησης, τόσο ως προς την επιφάνεια όσο και ως προς τη γενικότερη κατάστασή τους. Οι τρεις μεγαλύτερες οικίες είναι διώροφες και έχουν επιφάνεια άνω των 100 τ.μ., με τη μία εξ αυτών μάλιστα να καλύπτει χώρο άνω των 200 τ.μ. μέσω συνεχών επεκτάσεων για την κάλυψη των αναγκών της διευρυμένης οικογένειας. Με εξαίρεση κάποια στοιχεία κακής ποιότητας του οικοδομικού όγκου της μίας εξ αυτών των κατοικιών, η οικοδομική γραμμή της οποίας εφάπτεται επί της οδού, ενώ έχει πλήρως κλεισμένους όλους του εξώστες, μετατρέποντάς τους σε χώρους ενδιαίτησης, η εξωτερική εικόνα των κατοικιών αυτών δε διαφοροποιείται σε τίποτα από οποιαδήποτε άλλη σύγχρονη ανάλογη κατασκευή κατοικίας. Οι άλλες δύο κατοικίες της γειτονιάς είναι μικρότερης έκτασης και απεικονίζουν εμφανώς τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους που διατέθηκαν για την κατασκευή τους, κάτι που φαίνεται στην εμφανή οπτοπλινθοδομή της μιας, την ποιότητα των κουφωμάτων και τη διαμόρφωση των εξωτερικών χώρων έμπροσθεν των κατοικιών.

Η πληρότητα του οικιακού εξοπλισμού είναι ανάλογη της γενικότερης εικόνας των κατοικιών. Στο σύνολο των οικιών υπάρχει ο απαιτούμενος εξοπλισμός, οι οικίες είναι συνδεδεμένες με το δίκτυο ύδρευσης και υπάρχουν κάδοι για την αποκομιδή των απορριμμάτων από την υπηρεσία καθαριότητας του δήμου. Το αυθαίρετο της εγκατάστασης στερεί από τους διαμένοντες Τσιγγάνους τη δυνατότητα σύνδεσης με τα δίκτυα κοινής ωφέλειας, εν προκειμένω της αποχέτευσης και της ηλεκτροδότησης. Το τελευταίο αναδεικνύεται ως το μείζον πρόβλημα για τους κατοίκους της γειτονιάς, οι οποίοι αναγκάζονται να καλύπτουν τις ανάγκες τους με τη χρήση συσκευών υγραερίου και ηλεκτροπαραγωγών ζευγών. Όπως μας επισημαίνει ένας από τους κατοίκους της γειτονιάς:

*Δεν έχουμε ρεύμα. Δουλεύουμε γεννήτριες. Αμα πας εκεί απάνω στις Καμάρες ό-
λοι έχουνε ρεύμα. Εμείς δεν έχουμε. Τα παραπάνω σπίτια [μη-Τσιγγάνων] όμως
έχουνε ρεύμα. Κάποιος βουλευτής τα κανόνισε. Επειδή από πάνω είναι η τάση
[καλώδια υψηλής τάσης], μας είπανε ότι άμα ρίξουμε τον πάνω όροφο, θα μπο-
ρούμε να πάρουμε ρεύμα. (♂, II, B)*

*Υπήρχε νόμος ότι τα αυθαίρετα βάζουνε ρεύμα, υπάρχει νόμος, αλλά δεν μπορού-
νε να βάλουνε, γιατί περνάει πάνω η υψηλή τάση και δεν δίνουνε ρεύμα. Και είχε
υποσχεθεί τώρα ο Αβραμόπουλος, όταν πηγαίνανε για το νοσοκομείο, γιατί από
εκεί θα πηγαίνανε για το νοσοκομείο, ότι θα αφαιρούσανε την υψηλή τάση και θα
τα κάνανε όλα υπόγεια, και θα παίρνανε και αυτοί ρεύμα. Εκεί είναι το πρόβλημά
τους. (♂, II, B)*

Η αδυναμία σύνδεσης των οικιών με το δίκτυο ηλεκτροδότησης οδήγησε πρό-
σφατα ορισμένους εκ των ιδιοκτητών στην εξέταση της δυνατότητας εγκατάστασης
φωτοβολταϊκών συστημάτων.

*Τώρα θα πάρουμε ρεύμα. Έχουμε συμφωνήσει για 15 χιλιάδες ευρώ, όχι ρεύμα με
καλώδια, αυτά που έχουνε με το ηλιακό, με πλάκες. Τα έχει φτιάξει όλα τα χαρτιά
ο άνθρωπος που είχαμε φέρει, τα έχει στείλει στο υπουργείο. Θα είναι μόνο για
εμάς. Αμα θέλεις, λέει, να δώσεις και σε άλλους, πρέπει να έρθει η Πολεοδομία
να σου ελέγξει το σπίτι, η ΔΕΗ, για να πουλήσεις. Αλλά εγώ δε θέλω να πουλήσω,
το θέλω για το σπίτι μου. (♂, II, B)*

5.1.1.2.4 Καράμπαμπα, Αγία Ελεούσα

Στην περιοχή του Καράμπαμπα και της Αγίας Ελεούσας εντοπίστηκαν διάσπαρτες οικί-
ες Τσιγγάνων, κτισμένες από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν. Στο σύνολό τους είναι
ιδιόκτητες, χτισμένες σε οικοπέδα ή γεωτεμάχια εκτός σχεδίου πόλεως στην περιοχή
του Καράμπαμπα, ενώ στην Αγία Ελεούσα εντοπίστηκαν και οικογένειες σε ενοικιαζό-
μενες οικίες. Η κατάσταση των οικιών ποικίλει. Έτσι, εντοπίσαμε οικίες πλήρεις ως
προς τα χαρακτηριστικά, την ποιότητα της κατασκευής τους και τον οικιακό εξοπλισμό
που διαθέτουν, χτισμένες σε μεγάλα οικοπέδα χωρίς κάλυψη της διαθέσιμης επιφάνει-
ας, εξασφαλίζοντας την ύπαρξη κήπου γύρω από αυτές. Ταυτόχρονα όμως, άλλες οικί-
ες, χτισμένες σε μικρότερα οικοπέδα απηχούν τους περιορισμένους οικονομικούς πό-
ρους των ιδιοκτητών τους και συχνά το αυθαίρετο της κατασκευής, που επίτασσε τη
γρήγορη εκτέλεση των εργασιών ανέγερσης υπό το φόβο επιβολής προστίμων από τις
αρμόδιες υπηρεσίες.

*Το έχω φτιάξει από το '81-82. Δεν το έχω φτιάξει ακόμα, με τα τούβλα. (...) Να
το σπίτι μας, κοίτα το. Όπως είναι το τούβλο από έξω ασοβάτιστο, είναι και από
μέσα. Απλώς ντρέπομαι τη γειτονιά και το έχω βάψει από έξω. Τώρα και αυτά εί-
ναι χωρίς σχέδιο. Άμα μπει στο σχέδιο, λένε, θα μας πιάσει η εφορία, θα μας τσε-
κουρώσει. (♂, I, B)*

Άλλη άμεση επίπτωση του χαρακτηρισμού των οικιών ως αυθαιρέτων ήταν το
πρόβλημα ηλεκτροδότησης, το οποίο ωστόσο κατά την περίοδο της έρευνας είχε επιλυ-

θεί για το σύνολο των οικιών που εντοπίσαμε. Όπως μας επισημαίνει ο ίδιος συνομιλητής:

Αλλά έχουμε ρεύμα, έχεις το φως, μαγειρεύεις, έβαζες το γκάζι, τη γεννήτρια, πιο πολλά λεφτά χαλάς τη μέρα με το γκάζι. (...) Έχω [ηλεκτρικό ρεύμα] γιατί πήγα και πλήρωσα. Ένα εκατομμύριο πλήρωσα, γιατί δεν ήταν στο σχέδιο. (♂, I, B)

Όπως και στις γειτονιές που προηγήθηκαν, έτσι και στην περίπτωση αυτή η επιφάνεια των οικιών είναι αντίστοιχη με αυτήν της πλειονότητας των κατοικιών στην Ελλάδα, ωστόσο η συνοίκηση πολλών ατόμων και γενεών της διευρυμένης οικογένειας οδηγεί στον περιορισμό του διαθέσιμου χώρου ανά άτομο και στην έλλειψη χώρων αποκλειστικής απασχόλησης.

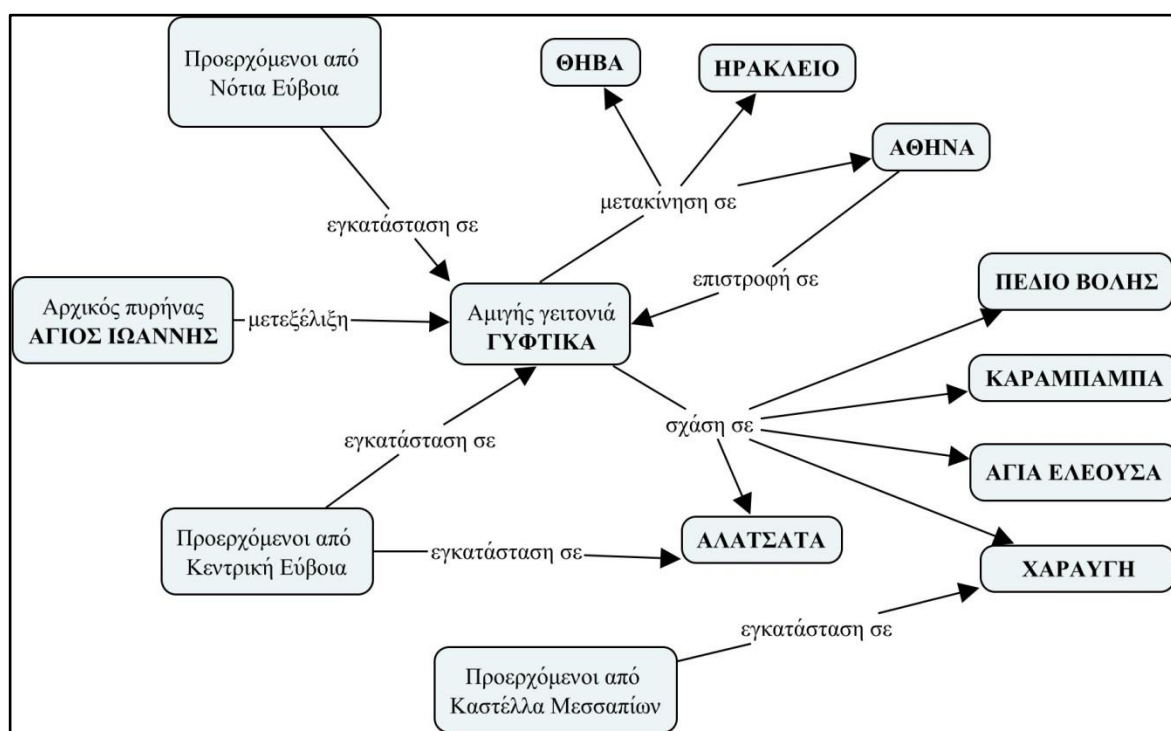
Μένουμε τρεις οικογένειες εδώ, ο γιος μου με τα παιδιά του από κάτω. Στο ίδιο σπίτι αλλά από κάτω. Τρεις οικογένειες από κάτω, δύο οικογένειες 'δω πέρα. Όλα παιδιά μου, αγρόνια μου είναι. Όλα παντρεμένα. Το σπίτι έχει αυτόν τον όροφο και το υπόγειο από κάτω. (♀, I, B)

Η ίδια κατάσταση ισχύει κατά κανόνα και για τις οικογένειες που διαμένουν διάσπαρτες σε άλλες γειτονιές της πόλης, ως επί το πλείστον σε ενοικιαζόμενες οικίες, από το απόθεμα κατοικιών που δημιούργησε η μετακίνηση των μεσοαστικών στρωμάτων προς τα προάστια της πόλης.

5.1.1.3 Σχηματοποιώντας τη μεταπολεμική πορεία εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας

Συνοψίζοντας την πορεία εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, παρατηρούμε τις ακόλουθες διαδρομές που αποτυπώνονται στο Σχήμα 8.

Σχήμα 8. Η πορεία εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας

Στην πόλη της Χαλκίδας προϋπήρχε ένας πυρήνας Τσιγγάνων εγκατεστημένων στη γειτονιά Άγιος Ιωάννης, ήδη από τα χρόνια πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στα μεταπολεμικά χρόνια, και μέχρι τη δεκαετία του 1970, μετακινήθηκαν προς τη Χαλκίδα οικογένειες Τσιγγάνων προερχόμενες κατά κύριο λόγο από τη Νότια και Κεντρική Ευβοια. Ο κύριος όγκος αυτών εγκαταστάθηκε στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (Γύφτικα) και στην περιοχή των Αλατσάτων. Ταυτόχρονα, μέρος αυτών μετακινήθηκε έξω από την πόλη, σε περιοχές της Αττικής και σε άλλες περιοχές της χώρας, κατεξοχήν στη Θήβα και στο Ηράκλειο Κρήτης. Μέρος των μετακινούμενων οικογενειών προς τις περιοχές της Αττικής επέστρεψε και εγκαταστάθηκε εκ νέου στη Χαλκίδα από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν. Ο κορεσμός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής οδήγησε σε μια διαδικασία σχάσης προς την περιοχή των Αλατσάτων, του Πεδίου Βολής, του Καράμπαμπα, της Αγίας Ελεούσας και της Χαραυγής.

5.1.1.4 Πολεοδομική και στεγαστική πολιτική

Η απουσία συγκροτημένης πολιτικής κατοικίας σε πανεθνικό επίπεδο (Εμμανουήλ, 2006, σ. 4), όπως είναι φυσικό αντανακλάται και στο επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας. Οι περιορισμένες λύσεις που προσέφεραν οι μηχανισμοί οργανωμένης δόμησης, που οδήγησαν αρχικά στην οικοδόμηση προσφυγικών κατοικιών και μεταπολεμικά στις εργατικές κατοικίες της πόλης, δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες που δημιουργούσε το ογκούμενο ρεύμα αστικοποίησης, μέρος του οποίου αποτέλεσαν και οι Τσιγγάνοι. Η αναποτελεσματικότητα, λοιπόν, της θεσμοθετημένης πολιτικής κατοικίας, καθώς και η βραδύτητα στην εκπόνηση, την ψήφιση και την εφαρμογή των πολεοδομικών ρυθμίσεων, κυρίως υπό τη μορφή σύνταξης σχεδίου πόλεως, οδήγησαν στην εφαρμογή «ρεαλιστικών» μηχανισμών οικιστικής ανάπτυξης στη βάση της ιδιωτικής εκμετάλλευσης της γης και της αυθαίρετης δόμησης. Στο πλαίσιο αυτό, οι Τσιγγάνοι της πόλης έγιναν ιδιοκτήτες γης και έκτισαν στην πλειοψηφία τους αυθαίρετες κατοικίες, η χωροθεσία των οποίων δεν τους έφερε σε ανταγωνισμό και σύγκρουση με τους υπόλοιπους κατοίκους ούτε με την ίδια την πόλη στο σύνολό της, καθώς δεν κατέλαβαν δημόσιες γαίες ούτε εμπόδισαν την επέκταση της πόλης και την κατασκευή έργων υποδομών. Μετερχόμενος λοιπόν τους μηχανισμούς και τα μέσα της πλειοψηφίας ως προς τον τρόπο εξασφάλισης κατοικίας, ο τσιγγάνικος πληθυσμός της πόλης εξασφάλισε την ανοχή για τις αυθαίρετες κατασκευές του, η πλειοψηφία των οποίων τακτοποιήθηκε σταδιακά μέσα από αλληπάλληλες διαδικασίες νομιμοποίησης. Ακόμα και στις περιπτώσεις που αυτό δε συνέβη, λόγω της μη-ένταξης των περιοχών κατοικίας τους στο σχέδιο πόλεως (π.χ. η γειτονιά του Πεδίου Βολής, ορισμένες περιοχές στον Καράμπαμπα), η ανοχή των αρμόδιων υπηρεσιών ως προς τη μη-επιβολή προστίμων αλλά και οι διευκολύνσεις στην αντιμετώπιση ορισμένων αναγκών (π.χ. παροχή συνδέσεων ύδρευσης, περιοδική

αποκομιδή απορριμμάτων, δημοτικός φωτισμός) λειτουργούν τελικά ως ιδιότυπο υποκατάστατο μιας κοινωνικής πολιτικής κατοικίας.

Στο επίπεδο της στεγαστικής πολιτικής δεν εντοπίστηκαν σημαντικές δράσεις στο πλαίσιο του «Ολοκληρωμένου Προγράμματος Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων 2001-2008», ούτε στο αντίστοιχο πλαίσιο της «Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2012-2020» (Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, 2011). Παρόλο που στα εν λόγω πλαίσια συμπεριλαμβάνεται ως στόχος η «βελτίωση υφιστάμενων κατοικιών» μέσω της ενίσχυσης των οικογενειών που διαμένουν σε ιδιόκτητες κατοικίες με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, την αναβάθμιση του οικιστικού συνόλου και τη μείωση των αντιδράσεων των τοπικών κοινωνιών, δεν συμπεριλήφθηκε η πόλη της Χαλκίδας, μια έμμεση ένδειξη πως η στεγαστική κατάσταση του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης είναι σε καλύτερα επίπεδα από τις επιλεγείσες περιοχές. Η μόνη δράση στα πλαίσια των ανωτέρω προγραμμάτων αφορούσε στη χορήγηση 16 δανείων για τη στεγαστική αποκατάσταση ισάριθμων οικογενειών (Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 2007). Η προϋπόθεση ότι τα δάνεια αυτά αφορούσαν αποκλειστικά διαμένοντες σε καταυλισμούς απέκλειε τον τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης από τη διεκδίκησή τους. Ως εκ τούτου, στους χώρους της έρευνας δε βρήκαμε κανένα δικαιούχο τέτοιου δανείου, ωστόσο το θέμα αναφέρθηκε συχνά από τους συνομιλητές μας, περισσότερο ως πεδίο διαμεσολάβησης των Τσιγγάνων με τις δομές του κράτους και εκμετάλλευσής τους από επιτήδειους, παρά ως μέσο άσκησης στεγαστικής πολιτικής.

Να εδώ ο θείος ξέρει κάτι παραπάνω από εμάς, γιατί είναι πιο μεγάλος, θα στα αναλύσει καλύτερα. Ξέρει αυτός. Να σου πει για τις λουμπινιές που γίνανε με τα δάνεια. Μεγάλες μπινιές. Όλα αυτά τα κάνει η (...) [υπάλληλος- στέλεχος στη Δήμο] και ο Δήμαρχος. Γιατί σηκώνω εγώ τώρα ένα χαρτί πως είμαι άρρωστος. Με περνάει μέσα η (...) και γίνεται η δουλειά. (♂, I, A)

Πάλι το κράτος φταίει. Γιατί το κράτος έδωσε κάποια δάνεια, χωρίς όμως να ξέρει τους Τσιγγάνους και χωρίς να βρει κάποιους ανθρώπους να του εξηγήσουν γιατί και πώς είναι οι Τσιγγάνοι. Ο δήμος έστειλε τα χαρτιά κάτω [στην Αθήνα], από εκεί και πέρα εγκριθήκανε τα χαρτιά, πήρε το δάνειο στα χέρια του και μπορούσε να κάνει ό,τι ήθελε. Αλλά ο Τσιγγάνος, είναι λίγοι αυτοί που θα πάρουνε το δάνειο και θα πάνε να το κάνουνε σωστά. Γιατί δεν τους μοίρασε; Εγώ σαν κράτος τι θα έκανα; Θα έλεγα: «Οι δεκαπέντε σε αυτό το χώρο, γίνονται εργατικές εστίες, θέλετε εσείς που το δικαιούστε;» (♂, II, B)

Η αδιαφάνεια στον τρόπο χορήγησης των συγκεκριμένων δανείων και η έλλειψη κουλτούρας συναλλαγής των Τσιγγάνων με τις υπηρεσίες του δημοσίου οδήγησαν αρκετούς στην εκτίμηση πως πρόκειται για μια διαδικασία συναλλαγής και εκμετάλλευσης.

Είχανε εγκριθεί, τα πήρανε, αλλά τι έγινε; Ερχότανε ένας μηχανικός και έλεγε ότι θα σου πάρει ένα σπίτι στο Ξηροχώρι [Ιστιαία] με 20.000 €. Θα πάρει αυτός τις 20.000 και θα πάρεις εσύ τις άλλες 20.000. (♀, II, B)

Εγώ για τα δάνεια απευθύνθηκα στον Τριανταφυλλόπουλο και μου είπαν ότι χωρίς στοιχεία δε γίνεται τίποτα. Πολλοί ξέρεις τι κάνανε; Βρήκαν ένα φτηνό σπιτάκι, ας πούμε 10.000€. Το πάμε στα 60.000, παίρνεις τη διαφορά σου και εγώ παίρνω τα υπόλοιπα. (♂, I, A)

Κοιτάζουν τώρα με κάτι δάνεια που έχουνε πάρει, και τα έχουνε σπάσει, ξέρεις τώρα κάποιος έπαιρνε εξήντα χιλιάδες, του δίνανε τα τριάντα, τα άλλα τριάντα τα έπαιρναν οι άλλοι που έκαναν τη δουλειά. Αλλά κάποιος άλλοι πονηροί τους ξεκινήσανε, τους είπαν: «Πήγαινε να το κάνεις», αλλά τελικά μπορεί αυτοί που τα πήραν να βγούνε και ωφελημένοι. (♂, II, A)

Ο περιορισμένος αριθμός των δανείων που δόθηκαν δε φαίνεται να δικαιολογεί εν πρώτοις τη συχνότητα με την οποία αυτά αναφέρθηκαν στις συζητήσεις με τους συνομιλητές μας, κατά κανόνα αυθόρμητα, χωρίς να προκληθούν ως ερωτήματα από τον ερευνητή. Εκτιμούμε πως η αντίληψη των περισσότερων για τον τρόπο καθορισμού των δικαιούχων απηχεί κατά κύριο λόγο ένα γενικευμένο κλίμα δυσπιστίας και δυσαρέσκειας προς τις δομές του κράτους για τον τρόπο με τον οποίο αυτές χειρίζονται τις υποθέσεις των Τσιγγάνων. Ωστόσο, η διαχείριση του θέματος των δανείων στο εσωτερικό της κοινότητας ανέδειξε τη θραυσματική και ανταγωνιστική κατάσταση των σχέσεων των μελών μεταξύ τους.

Πολύ λίγα [δάνεια] και τσακωθήκαν μεταξύ τους. Μετά ο ένας πήρε και ο άλλος είπε ότι ρουφιάνεψε τον άλλο και δεν πήρε το δάνειο. Γιατί δώσανε σε σένα και δε δώσανε σε εμένα. Εγώ έχω τέσσερα παιδιά και τέτοια... Άρχισε μια μανούρα δω πέρα, δώσανε δέκα δάνεια στα πεντακόσια άτομα και μας έχουνε βάλει και τσακωνόμαστε. (...) Εγώ, όταν πήγα στο Δήμαρχο, του είπα: «Τι είναι αυτά; Έδωσες δέκα δάνεια και θα σκοτωθούνε όλοι. Ποιος θα τα πάρει τα δάνεια; Και αυτός που έχει τέσσερα παιδιά και αυτός που έχει τρία παιδιά, οι ανάγκες είναι το ίδιο. Μη μας κοροϊδεύετε, μη μας βάζετε να τσακωθούμε». (♂, II, A)

Εδώ οι δικοί μας έχουν άλλα στο κεφάλι τους, άλλη νοοτροπία, άλλα κατεστημένα. Αυτοί είχανε όλοι στην ουσία να προσπαθήσουνε κάποια δάνεια στεγαστικά, ξέρεις για τους Τσιγγάνους, να πάρουν. Και στην ουσία πήραν είκοσι δάνεια και άλλοι τριακόσιοι, πεντακόσιοι που ήμαστε από πίσω, τίποτα άλλο... Δηλαδή δεν είχανε βλέψη για άλλα πράγματα. Μόνο για αυτό είχε γίνει ο σύλλογος και για κάποιους. (...) Έκλεισε αυτό, μα κοίτα. Για να πάρουν δέκα άτομα δάνεια, χαλάστηκε μια διαδικασία, μια ταλαιπωρία και ένας σύλλογος, για δέκα. Δηλαδή οι δέκα χαλάσανε τους τριακόσιους. Κι αυτοί ήταν μέσα από το σύλλογο, οι δύο. (♂, II, A)

Η μετάπτωση του θέματος των δανείων από τη στεγαστική του σημασία στον τρόπο δήλωσης των σχέσεων εντός της κοινότητας αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην ακόλουθη μαρτυρία υπαλλήλου κοινωνικής δομής που ασχολείτο με τους Τσιγγάνους, όπου φαίνεται η ένταση αυτού του ανταγωνισμού, σε σημείο κάποιος να φοβάται για την ίδια του την ακεραιότητα.

Τις άλλες είχε έρθει εδώ ένας και μου έλεγε πως τότε με τα δάνεια για τους Τσιγγάνους που πήραν από το δήμο, αυτός δεν πήρε και ήξερε πως πήραν κάποιοι που στη σειρά αυτών που δικαιούνταν ήταν είκοσι θέσεις κάτω από αυτόν. Όταν είπα να πάει να κάνει ένσταση στο δήμο και να τον βοηθήσω να το κάνει, ώστε

*να βρει το δίκιο του, αν νομίζει πως έχει αδικηθεί, μου είπε: «Τι λες, να με μα-
χαιρώσουν κάνα βράδυ, να μου κόψουν το λαιμό;»*

5.1.2 Εργασία και εισόδημα

5.1.2.1 Επαγγέλματα και στρατηγικές επιβίωσης της πρώτης και δεύτερης γενιάς

Μετακινούμενοι στη Χαλκίδα, οι Τσιγγάνοι της Εύβοιας κατά την πρώτη περίοδο της εγκατάστασής τους⁶⁶⁹ επεδίωξαν τη συνέχιση των παραδοσιακών επαγγελμάτων που ασκούσαν και στις αγροτικές κοινότητες όπου διέμεναν, δηλαδή ως τεχνίτες μετάλλου, έμποροι ζώων, εργάτες γης, μουσικοί και καλαθοπλέκτες-καρεκλάδες. Η μετάβασή τους στην πόλη συνέπεσε με την περίοδο αποδόμησης των παραγωγικών και οικονομι-
κών σχέσεων της προηγούμενης περιόδου. Ως αποτέλεσμα αυτών, επαγγελματικές δραστηριότητες που πριν ασκούνταν από τους Τσιγγάνους προνομιακά, όπως π.χ. η κα-
τεργασία μετάλλου, τώρα ασκούνται αποτελεσματικότερα και από άλλους τεχνίτες, που
μπορούν να επενδύσουν σε σύγχρονο τεχνολογικό εξοπλισμό. Ως εκ τούτου, η συγκε-
κριμένη δραστηριότητα είναι η πρώτη που εκλείπει κατά την αστικοποίηση του τσιγγά-
νικου πληθυσμού της Εύβοιας στη Χαλκίδα. Πέρα από τα επαγγέλματα, ο εκσυγχροني-
σμός της οικονομίας θέτει στο περιθώριο και πολλές από τις συναλλακτικές πρακτικές
που ασκούσαν οι Τσιγγάνοι, στη βάση μιας ανταλλακτικής οικονομίας προϊόντων και
υπηρεσιών, καθώς κυριαρχούν εξ ολοκλήρου οι εγχρήματες συναλλαγές.

*Ναι, σιδεράδες ήταν ο πατέρας μου. Έφτιαχνε τσαπιά, υνιά, έφτιαχνε... και έ-
παιρνε, πώς να σου πω, λεφτά, πότε στάρι, πότε ρεβίθια, πότε κουκιά. Από τον
κόσμο, στα χωριά. (♀, I, A)*

*Τότες που ήτανε στα χωριά, ο πατέρας μου στο χωριό (...) είχε το γύφτικο το σι-
δεράδικο, έπαιζε όργανο, λαγούτο, πετάλωνε ζώα... που άλλοι δεν πεταλώνανε.
Με κατάλαβες; Και πήγαινε Πάλιουρα, Άγιο Θανάση και Λούτσα, στα τρία χωριά.
Κάθε Κυριακή πήγαινε σε αυτά τα χωριά, από ένα, και πετάλωνε 40-50 ζώα. Δεν
έπαιρνε όμως λεφτά... «Μαστραντόνη, τι χρωστάμε;» «Βρε, άντε φέρε τίποτα να
φάνε τα παιδιά...» και έπαιρνε είδος, λάδια και τα λοιπά και τα λοιπά. (♂, I, A)*

Ωστόσο, οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας συνεχίζουν να ασκούν κατ' αποκλειστικό-
τητα ορισμένα επαγγέλματα όπως του εμπόρου ζώων.

*Στης Αγίας Παρασκευής [το παζάρι] όπως είναι ο Βούρκος κάτω, ήτανε γεμάτο
μουλάρια. Αγόραζε ο στρατός, έρχονταν από την Κρήτη ολόκληρα αυτοκίνητα και*

⁶⁶⁹ Αναφερόμαστε πάντα στην πρώτη μεταπολεμική γενιά που εγκαταστάθηκε στη Χαλκίδα. Από το σύνολο των ατόμων της κοινότητας που μπορέσαμε να προσεγγίσουμε, το γηραιότερο ήταν μια γυναίκα που είχε γεννηθεί το 1932 στο Αλιβέρι και μετεγκαταστάθηκε στη Χαλκίδα μετά το γάμο της, εκεί όπου ήδη διέμενε η οικογένεια του συζύγου της. Παρ' όλες τις προσπάθειες δεν κατέστη δυνατόν να βρούμε κανένα από τα ηλικιωμένα άτομα της κοινότητας που να έχει γεννηθεί στη Χαλκίδα. Ως εκ τού-
του, η πρώτη γενιά αφορά αυτούς που γεννήθηκαν ή εγκαταστάθηκαν στη Χαλκίδα στις δύο δεκαετίες
εκατέρωθεν του Πολέμου και της Κατοχής, ενώ τα παιδιά αυτών αποτελούν τη δεύτερη γενιά των Τσιγ-
γάνων της Χαλκίδας, που κατά την περίοδο της έρευνας η ηλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 40 και 60 ε-
τών.

φορτώνανε μουλάρια. Τα καλύτερα μουλάρια ήτανε από το Αλιβέρι και πέρα. (♂, II, A)

Η ύπαρξη στην περιοχή της Χαλκίδας μεγάλων εγκαταστάσεων εκτροφής λευκού κρέατος επιτρέπει σε ένα μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης να συνεχίσει να ασκεί το εμπόριο ζώων, ειδικότερα γουρουνιών, όπως ενδεικτικά μας επισημαίνουν ορισμένοι από τους συνομιλητές μας:

Το '69 είχα βγάλει και τρίκυκλη μηχανή και πούλαγα γουρούνια (♂, I, A)

Με ζώα ασχολιόμουννα, με ζώα (...) Είχαμε στάβλο, είχαμε ζώα, είχαμε γουρούνια, δικά μας... και αγοράζαμε και κάναμε τράμπα. (♂, II, B)

Η πολυ-λειτουργικότητα της «τσιγγάνικης οικονομίας» της πόλης κατά το διάστημα των δεκαετιών από το 1960 έως και το 1980 εκφράζεται μέσω μιας υψηλής προσαρμοστικότητας που συνδυάζει παραδοσιακές ασχολίες και νέες οικονομικές δραστηριότητες. Κατά βάση, οι δραστηριότητές τους παραμένουν παραδοσιακές, όπως π.χ. το πλέξιμο καρεκλών και η απασχόλησή τους ως εργατών γης, κάτι που απαιτεί τη συχνή μετακίνηση.

Εγώ είχα το γέρο μου [σύζυγο], δουλευτής στις Σπέτσες και στην Ύδρα. Εκεί καθούμαστε μέσα στα ξενοδοχεία, μέσα στη θάλασσα. Και έπλεκε καρέκλες. Καρέκλες έφτιαχνε με ψαθί και έπαιρνε τα καλύτερα μαγαζιά και καθούμαστε ένα μήνα μες στην Ύδρα, στις Σπέτσες. (♀, I, A)

Όλοι ετούτοι εδώ καρεκλάδες ήτανε και αρχίσανε να πουλάνε καρπούζια στην Αθήνα. Γιατί όλοι καρεκλάδες ήτανε, ανεξαιρέτως. (♂, I, A)

Ο πατέρας μου, (...) μέχρι ένα χρονικό διάστημα Θήβα και τα λοιπά, κρεμμύδια, πατάτες, ρεβίθια, τρύγο και τα λοιπά... Ό,τι θες έχουμε βγάλει, στη γης δουλεύαμε. (♂, II, B)

Ωστόσο, σταδιακά παρουσιάζεται μια μεταστροφή των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, ως αποτέλεσμα παραγόντων ώσης-έλξης. Τα παραδοσιακά επαγγέλματα που φθίνουν δεν μπορούν να στηρίξουν οικονομικά τη ζωή των νοικοκυριών, ενώ ταυτόχρονα ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας και η ανάπτυξη της πόλης δημιουργούν νέες ευκαιρίες για την απόκτηση εισοδήματος. Στο τέλος λοιπόν της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970 παρατηρείται η είσοδος των Τσιγγάνων της πόλης στο χώρο της μισθωτής εργασίας. Η έντονη βιομηχανική ανάπτυξη της Χαλκίδας προσφέρει πολλές θέσεις εργασίας στα παρακείμενα εργοστάσια. Οι Τσιγγάνοι της πόλης επωφελούνται από αυτήν την προσφορά θέσεων, περιοριζόμενοι όμως κατά βάση στην ανειδίκευτη και εποχικά απαιτούμενη εργασία. Η εμπλοκή τους αυτή στη μισθωτή εργασία σε ένα συγκεκριμένο τόπο, αν και περιορισμένη σε συγκεκριμένες θέσεις με χαμηλές αμοιβές και έντονη εποχικότητα, αναιρεί μια άλλη παραδοχή για τον τρόπο ένταξης των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό της χώρας, η οποία τους θέλει ολοκληρωτικά

εκτός του συστήματος της οργανωμένης και εξαρτημένης εργασίας.⁶⁷⁰ Η ένταξη στη μισθωτή εργασία αφορούσε ως επί το πλείστον γυναίκες που εργάζονταν στα εργοστάσια της περιοχής, στην Πειραιϊκή Πατραϊκή, την Κεραμική, την Αλλατίνη, στις πτηνοτροφικές μονάδες, ως προσωπικό κουζίνας εστιατορίων (λαντζέρες) καθώς και στις ξενοδοχειακές μονάδες της περιοχής. Οι άντρες εργαζόμενοι κατευθύνθηκαν σε μεγάλο βαθμό στην οικοδομή και στον ανερχόμενο τομέα της παροχής υπηρεσιών.⁶⁷¹

Παλιά εμείς κάναμε όλες τις δουλειές. Να οι γυναίκες δουλεύαμε σαν καμαριέρες στα ξενοδοχεία. Ήταν εντάξει, μας δοκίμαζαν. Άφηναν ένα κλειδί εδώ, λεφτά εκεί και έβλεπαν τι τα έκανες. Αν έπαιρνες το κλειδί και το πήγαινες στο διευθυντή. Μετά άρχισαν να θέλουν να έχεις χαρτιά [σχολικούς τίτλους], ήρθαν και οι άλλοι από τις σχολές [τουριστικών επαγγελματιών] και σταματήσαμε. (♀, II, B)

Δούλευα με οκτάμηνα στο ξενοδοχείο στην Ερέτρια.⁶⁷² Τότε ο διευθυντής μου είπε να με κάνει μόνιμο, να είμαι εκεί. Εγώ δεν ήθελα, ήθελα να είμαι ελεύθερος να κάνω ότι θέλω, να δουλεύω οκτώ μήνες και μετά να είμαι ελεύθερος. Τώρα το έχω μετανιώσει, θα ήμουν μόνιμος, αλλά φταίει το ξερό μου το κεφάλι. (♂, II, B)

Παρά λοιπόν τη διαπιστωμένη εμπλοκή τους στο χώρο της μισθωτής εργασίας, δυστυχώς δεν μπορέσαμε με ακρίβεια να προσδιορίσουμε την έκταση αυτής της δυναμικής, καθώς ως επί το πλείστον αφορούσε άτομα που στη δεκαετία του 1960 και 1970 ήταν στην παραγωγική ηλικία των 25-40 ετών, πολλά από τα οποία κατά την περίοδο της έρευνας δεν ήταν εν ζωή. Η εκτίμησή μας είναι πως σημαντικός αριθμός ατόμων ενεπλάκη καθ' οιονδήποτε τρόπο στις δομές της μισθωτής εργασίας. Ωστόσο, αφενός η εποχικότητα ορισμένων εργασιών, αφετέρου το περιορισμένο διάστημα συνεχούς παρουσίας των ατόμων στις θέσεις αυτές, άλλοτε για λόγους δικής τους επιλογής, συνηθέστερα όμως για λόγους υπέρτερους των δυνατοτήτων τους, περιόρισε αυτή τη δυναμική.

Λίγοι ήταν εκείνοι που είχαν πάει στα εργοστάσια. Γυναίκες ήταν κάποιες από το σόι το δικό μας, ιδιαίτερα δούλευαν στα σφαγεία και μετά πήγαν στην Κεραμική, στα πλακάκια. Και στην Αλλατίνη μπήκαν κάποιες. Ο αδελφός μου δούλευε σε

⁶⁷⁰ Η Καραθανάση (2000), αναφερόμενη στους Τσιγγάνους της Θήβας, επιχειρεί μια γενίκευση για τη σχέση των Τσιγγάνων με τη μισθωτή εργασία, αναφέροντας πως «σχέσεις όμως μόνιμα εξαρτημένης εργασίας δεν αναφέρονται στην ιστορία» (σ. 200). Προφανώς τα συμπεράσματα της δικής μας έρευνας αναιρούν τη θέση αυτή, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο πληθυσμό. Υπό αυτήν την έννοια θεωρούμε πως εν πολλοίς η γενικευμένα αρνητική στάση των Τσιγγάνων απέναντι στη μισθωτή εργασία συνιστά μια «κατασκευασμένη εικόνα», διαπίστωση που είναι σύμφωνη και με τα συμπεράσματα άλλων ερευνών που εμφανίζουν υψηλό ποσοστό εμπλοκής τους σε διάφορες περιοχές της χώρας (ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM, 2006, σσ. 61, 99-100 · Μαυρομάτης, 2004, σ. 106).

⁶⁷¹ Εκτός των απασχολούμενων στα τουριστικά καταλύματα και στο εμπόριο, ορισμένους από τους οποίους προσεγγίσαμε κατά την έρευνά μας, υπήρχε και μια τουλάχιστον περίπτωση αυτοκινητιστή (ταξί), ο γιος του οποίου στη συνέχεια έγινε γιατρός. Ο πρώτος δεν ήταν εν ζωή κατά την περίοδο της έρευνας, ενώ ο δεύτερος δεν κατέστη δυνατόν να προσεγγιστεί, αποτελώντας τμήμα των «μη ορατών» Τσιγγάνων της πόλης.

⁶⁷² Ο συνομιλητής μας αναφέρεται σε ξενοδοχειακή μονάδα που λειτουργούσε ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1970 στο Πεζονήσι (Νησί των Ονείρων) της Ερέτριας.

μπουκάλες υγραερίου και μετά σε έναν με σώματα καλοριφέρ... Εντάξει, είναι η δικιά μας η οικογένεια. Τα Ρομ, έτσι γενικά, δεν πηγαίνουν. (♂, II, B)

Δουλέψανε πολλοί. Η αδελφή μου, η ανιψιά δούλεψαν. Στην Κεραμική, στην Αλ-λατίνη, στο τσιμεντάδικο δούλεψαν μερικοί. (♂, I, A)

Όπως επισημάναμε παραπάνω, το έντονο ρεύμα της εσωτερικής μετανάστευσης οδηγεί στη ραγδαία οικιστική ανάπτυξη της Χαλκίδας, η οποία απορροφά αρκετούς ως εργαζομένους στον κατασκευαστικό τομέα. Τμήμα αυτού του εργατικού δυναμικού αποτέλεσαν και οι Τσιγγάνοι της πόλης, ιδιαίτερα σε μια παράλληλη οικοδομική δραστηριότητα που αφορούσε την ανέγερση αυθαίρετων κτισμάτων.

Στα μπετά δουλεύανε, αλλά τα άφησαν, όταν κόψανε οι δουλειές. Δούλευαν καμιά δεκαπενταριά είκοσι άτομα στα λαθραία. Δυο-τρία παιδιά δούλευαν μωσαϊκατζήδες, ήτανε καλοί. Κάμποσοι δουλεύανε σε συνεργεία εργάτες. Αλλά όταν σταμάτησε η οικοδομή στα λαθραία, τελείωσε. (♂, I, A)

Ο άντρας μου 14-15 χρονών, τότε με τα λαθραία, δούλεψε στην οικοδομή συνεχώς να κουβαλάει τσιμέντο. Δούλεψε σα σκυλί. (♀, III, B)

Γιατί και οι παλιοί οι άντρες είχανε δουλέψει στην οικοδομή, με ένσημα. Ήταν και εργολάβοι. Τότε με τα λαθραία εδώ δουλεύανε πολλοί. Είχανε μπετονιέρες, εργάτες, τα πάντα. Ήτανε οι καλύτεροι εργολάβοι. Τον Καράμπαμπα τον έχουνε φτιάξει όλο οι Γύφτοι. (♀, II, A)

Η δουλειά μου ήταν γύψινα, διακοσμήσεις. Δούλεψα εκεί, καμιά δεκαπενταριά χρόνια στα γύψινα. Και μετά έφυγα, το έκλεισα το μαγαζί (...)Είχα ένα μαγαζί, εδώ κάτω στη Αηλιαντίων, από την πολλή δουλειά το έκλεισα. Μου πέσανε πάνω μου μηχανικοί που είχανε φοβερές δουλειές. Πού να τις βγάλω εγώ, δεν μπορούσα να τις βγάλω πέρα. Κι έψαχνα να βρω καμιά μικρή δουλίτσα, κατάλαβες, καμιά μονοκατοικία μικρή, να έχει τέσσερις-πέντε μέρες [δουλειά], να μπορώ. (♂, II, A)

Ο ανερχόμενος τομέας της παροχής υπηρεσιών λειτουργεί ως συμπληρωματικός χώρος απασχόλησης για τους Τσιγγάνους της πόλης, πάντα όμως σε θέσεις ανειδίκευτης και χαμηλά αμειβόμενης εργασίας.

Άμα πήγαινες στην παλιά αγορά, εκεί πρέπει να δουλεύανε πάνω από 30 άνθρωποι, για να μην πω πενήντα, δικοί μας. Άλλος στο καφενείο, άλλος σε σουβλατζίδικο, οι περισσότεροι εκεί στην αγορά να κουβαλάνε ή να μεταφέρουν πράγματα. Δηλαδή υπήρχαν πάνω από 30 άτομα. (♂, II, B)

Βέβαια, καθ' όλη αυτήν την περίοδο και μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η εργασία των Τσιγγάνων ως εργατών γης παρέμενε σταθερό σημείο αναφοράς των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, ακολουθώντας άλλωστε μια μακρά πορεία παρουσίας τους στο χώρο αυτό.⁶⁷³

⁶⁷³ Με βάση λοιπόν τα στοιχεία που παραθέτουμε, θεωρούμε πως δεν ισχύουν επισημάνσεις όπως της Καραθανάση (2000, σ. 198) περί ανυπαρξίας οποιασδήποτε σχέσης των Τσιγγάνων ως εργατών γης, καθώς ήταν έξω από τους κόλπους της παραδοσιακής αγροτικής τάξης. Όπως επισημάναμε, οι Τσιγ-

Το 95% θα ήτανε Τσιγγάνοι. Δεν υπήρχε κάτι άλλο. Όλη η Θήβα έπαιρνε Τσιγγάνους. Όλο το Βαθύ και άλλες περιοχές, στις Λιβανάτες... . (♂, II, B)

Παλιά πήγαιναν οι Χαλκιδέοι, σε τρύγο, σε ελιές, παντού. Πάντα πήγαιναν. Μετά σε σφαγεία με κόττες, δούλευαν παντού. (♀, II, B)

Παλιά πηγαίναμε ένα μήνα, δύο, στη Θήβα. Εκεί βγαίνανε ρεβίθια, πατάτες... τέτοια. Και πηγαίναμε εκεί και εργαζόμαστε όλη η οικογένεια, ο πατέρας μου, η μητέρα μου, η γυναίκα μου, οι αδελφάδες μου και πηγαίναμε για όσο είχε δουλειά. (♂, II, A)

Οι εποχικές ελλείψεις εργατικού δυναμικού, ως συνέπεια της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης των δεκαετιών του 1950 και του 1960, οδήγησαν στην κατακόρυφη αύξηση των ημερομισθίων για τις αγροτικές εργασίες (Κασίμης, Βεντούρα, & Ζιώμας, 2012, σ. 2), έναν χώρο που για το μοντέλο οικογενειακής και συγγενικής οργάνωσης των Τσιγγάνων φάνταζε προνομιακός. Ενδεικτική είναι η αναφορά του συνομιλητή μας για τον τρόπο διακανονισμού της απασχόλησης όσο και για την έντονη ζήτηση εργατικών χεριών στον τομέα αυτό.

Από την προηγούμενη χρονιά [ο παραγωγός] έπαιρνε ένα συνεργείο και ήξερε ότι είχε πάρει αυτούς τους 10 ανθρώπους. Ήξερε π.χ. το Νίκο και του έλεγε να φέρει 10 ανθρώπους για να δουλέψουνε 15 μέρες. Όταν ήτανε και αυτός ευχαριστημένος, την επόμενη χρονιά ξαναπερίμενε πάλι το Νίκο και έλεγε: «Θα έρθει ο Νίκος, θα μου φέρει 10 ανθρώπους και θα γίνει η δουλειά». Είχανε γίνει πια μόνιμοι, δηλαδή ήξερε ο ένας τον άλλο και οι περισσότεροι πηγαίνανε έτσι. Πήγαινες, χτύπαγες την πόρτα και έλεγες: «Ήρθαμε. Πότε ξεκινάμε;» Και σου έλεγε ο άλλος πότε. Κάπως έτσι. Και πήγαινε αυτό το πράγμα συνέχεια. Υπήρχε γνωριμία και εμπιστοσύνη. (...) Γιατί στη Θήβα τώρα δουλεύανε όλοι οι Τσιγγάνοι και τους παρακαλάγανε, γιατί δεν προλαβαίνανε να δουλεύουνε, αφού μερικές φορές πηγαίνανε και τα βράδια για να κάνουνε δουλειά, να μαζέψουν καρπούζια ή να φορτώσουν φορτηγά. (♂, II, B)

Οι παλαιοί και οι νέοι αυτοί επαγγελματικοί χώροι επέτρεψαν την εδραιοποίηση του πληθυσμού, κάτι που φαίνεται εξ αρχής στον τύπο της επιλεγόμενης κατοικίας. Η πλειοψηφία των Τσιγγάνων της Χαλκίδας εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις γειτονιές της πόλης, ακολουθώντας μια περιοδική κινητικότητα αποκλειστικά και μόνο ως εργάτες γης, και πάλι στις παρακείμενες περιοχές της Εύβοιας και της Βοιωτίας, κάτι που τους επέτρεψε να μην απομακρυνθούν από την πόλη, διευκολύνοντας αφενός την κοινωνική αποδοχή τους και περιορίζοντας ζητήματα αστικοδημοτολογικής φύσης που εμφανίζονται ευρέως στις μετακινούμενες τσιγγάνικες ομάδες της χώρας (Συνήγορος του Πολίτη, 2009, σ. 9). Ωστόσο, παρά τις θετικές επί της αρχής προοπτικές για την απασχόληση των Τσιγγάνων στην πόλη, οι ελπίδες κάποιων φαίνεται πως δεν μπορούσαν τελικά να πραγματοποιηθούν, είτε γιατί οι προοπτικές πλήρους απασχόλησης δεν ήταν ρεαλιστικές είτε γιατί οι ίδιοι δεν μπόρεσαν να τις αξιοποιήσουν. Έτσι ερμηνεύεται η

γάνοι της Εύβοιας ασκούσαν τέτοια δραστηριότητα και πριν ακόμα μετακινηθούν προς τη Χαλκίδα, όταν διέμεναν στις αγροτικές κοινότητες του νησιού.

μετάβαση πολλών οικογενειών ως επί το πλείστον στην Αθήνα,⁶⁷⁴ μια πορεία ωστόσο που δεν μπορεί να ειπωθεί ξέχωρα από τη γενικευμένη αθηνοκεντρική κίνηση της εσωτερικής μετανάστευσης κατά την περίοδο αυτή.

Η συνεχής μετακίνηση για την άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, βασικό γνώρισμα της τσιγγάνικης οικονομίας (Lucassen & Willems, 2003, σ. 285), παύει σταδιακά να αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό για μεγάλο μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης, υφιστάμενη μια χωρική και μια ποιοτική μεταβολή. Καταρχάς, η μετακίνηση περιορίζεται στις όμορες γεωγραφικά περιοχές, χωρίς να διασπά έτσι τη συνέχεια της εγκατάστασης στην πόλη της Χαλκίδας. Κυρίως όμως, διαφοροποιείται ποιοτικά, ως ένδειξη της παραδοσιακής πολυ-λειτουργικότητας της τσιγγάνικης εργασίας, καθώς πια οι Τσιγγάνοι της πόλης μετακινούνται σε ένα μεγάλο εύρος επαγγελμάτων. Ενδεικτική θεωρούμε την επαγγελματική πορεία ενός εκ των συνομιλητών μας, που εκτός της εργασίας του στο πλαίσιο της οικογένειας ως εργάτης γης και της εργασίας του κατά την περίοδο της έρευνας ως έμπορος ζώων, είχε ασχοληθεί και με τα ακόλουθα:

Εγώ ξεκίνησα να δουλεύω... είχα ένα λουστράκι, βάφαμε παπούτσια. Ξεκίνησα από εκεί, μετά πήγα να δουλέψω στο σφαγείο που σφάζανε κοτόπουλα. Μετά ξαναγύρισα, δίπλα στην Παπαρούνα, το εστιατόριο, υπήρχε ένα στιλβωτήριο, ένα από τα παλαιότερα στιλβωτήρια. Εκεί δούλεψα μια δεκαπενταετία. Συγχρόνως που δούλευα εκεί, δούλευα και σε έναν άνθρωπο που πούλαγε είδη μαναβικής. Πηγαίναμε στις λαϊκές, αλλά πουλάγαμε και χοντρική το πρωί στα μαγαζιά. Υπήρχαν δουλειές. Και οικοδομή δούλεψα. (♂, Π, Β)

Εξίσου μεγάλο ήταν και το εύρος των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και ενός εκ των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων της κοινότητας. Στην περιγραφή των δραστηριοτήτων που άσκησε παρατηρούμε τη βαθμιαία μετάβαση από τα παραδοσιακά επαγγέλματα του αγροτικού χώρου προς τη μισθωτή εργασία, με μια μεγάλη παρένθεση πολλών άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων που ασκούσαν ταυτόχρονα ή εναλλακτικά σε μια οικονομία που εκτείνεται από την επιβίωση έως και την πλήρη ένταξη στον καταμερισμό της μισθωτής εργασίας. Παραθέτουμε λοιπόν κατά σειρά τις δραστηριότητες στις οποίες ενεπλάκη στο εύρος της ζωής του ο συνομιλητής μας:⁶⁷⁵

Στην αρχή τσοπάνης, φύλαγα πρόβατα από το '54 έως το '58 στο Σχηματάρι, αλλά μικρός στα κάρβουνα στο αμόνι, με τον πατέρα μου. Δούλευα μικρός σε αγροτικές δουλειές. Είχα και κάτι ένσημα από παλιά στο χωριό που είχα δουλέψει στο ανθρακωρυχείο, είχα πάει και στο Έτζι [λιγνιτωρυχείο στην περιοχή της Κύμης] και είχα δουλέψει επτά-οχτώ μήνες το '59. Μετά πήγα στο ναυτικό και υπηρέτη-

⁶⁷⁴ Πέρα από τις περιοχές της Αττικής και της υπόλοιπης Ελλάδας που αναφέρθηκαν παραπάνω (βλ. την ενότητα 5.1.1-Προέλευση και περιοχές εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας) αναφέρθηκε από τους συνομιλητές μας η μόνιμη παρουσία Χαλκιδέων Τσιγγάνων στη Ρόδο και στην Κέρκυρα.

⁶⁷⁵ Το απόσπασμα παρατίθεται υπό μορφή συμπλήματος καθώς έχει προκύψει από επαναλαμβανόμενες συζητήσεις με το ίδιο πρόσωπο σε διαφορετικές φάσεις της έρευνας. Ο τρόπος παράθεσής του επιχειρεί να αποτυπώσει την εξελικτική πορεία αυτών των δραστηριοτήτων.

σα. Μετά το ναυτικό (...) πήγα σε κάτι οικοδομές. Μετά πήγα στο Μοναστηράκι που δουλεύανε οι Γύφτοι το ψαθί και φτιάχνανε καρέκλες. Αυτά το '63. Πήρα μια σούστα και πούλαγα καρπούζια με το άλογο. Το χειμώνα πήγαινα στην οικοδομή και το καλοκαίρι πούλαγα καρπούζια. Το '67-68 πάω στη λαϊκή και βλέπω να πουλάνε μυρτιές, κλαδιά... Πάω στο Σχηματάρι που βόσκαγα τα πρόβατα και κόβω μια μηχανή [τρίκυκλη μοτοσικλέτα] μυρτιά. Την παίρνω και πάω στη λαϊκή στο Φάληρο και την πουλήσαμε όλη. Το '69 είχα βγάλει και τρίκυκλη μηχανή και πούλαγα γουρούνια. Από το '80 πούλαγα δέντρα στην Αθήνα. Στα Πατήσια πήγα στο παζάρι και είδα ότι πουλάγανε έλατα. Παίρνω έλατα και πηγαίνω. Το '75 μέχρι το '90 είμαι σερβιτόρος και μαγαζάτορας στα κέντρα (...) και το καλοκαίρι πήγαινα σερβιτόρος στα πανηγύρια. Το '89 έρχομαι εδώ, στη χωματερή ξεδιάλεγα, σίδερα, μαντέμια, χαλκό, τα φόρτωνα και πήγαινα και τα πούλαγα. Μετά κολλάω στη Δημαρχία. (♂, I, A)

Τελευταίους παραθέτουμε άλλους δυο τρόπους προσπορισμού χρημάτων που ασκήθηκαν από μέλη της κοινότητας κατά την πρώτη φάση της εγκατάστασής τους στη Χαλκίδα. Παρότι θεωρούμε, σύμφωνα με τα στοιχεία που συλλέξαμε, ότι δε συνιστούν παραδείγματα γενικευμένης συμπεριφοράς, εντούτοις η σχετική συχνότητα αναφοράς τους εκ μέρους των συνομιλητών μας ξεπερνά τα όρια της ανεκδοτολογικής αναφοράς και ως εκ τούτου κρίνουμε σκόπιμη την παράθεσή τους. Ο πρώτος τρόπος αναφέρεται στην άσκηση της επαιτείας ως μια από τις επαγγελματικές δραστηριότητες μελών της κοινότητας. Στην ερώτησή μας λοιπόν με τι ασχολείτο ο κόσμος της γειτονιάς κατά το παρελθόν, προέκυψε ως άμεση απάντηση το γυρολογικό εμπόριο μαζί με την επαιτεία:

Τι κάνανε... γυρολόγοι, με το εμπόριο, με ζητιανιές... (♂, II, A)

Επιδιώκοντας τη διερεύνηση αυτού του τρόπου προσπορισμού χρημάτων, διαπιστώσαμε πως, κατά την κρίση των συνομιλητών μας, δεν αφορούσε μια στρατηγική επιβίωσης, ενδεχομένως επιβεβλημένη κατά την αρχική φάση της εγκατάστασής τους ή σε περιόδους μεγάλης οικονομικής ανέχειας, αλλά προσδιοριζόταν πάντα ως στοιχείο απο-ηθικοποίησης όσων το ασκούσαν. Πρόκειται ουσιαστικά για μια σκόπιμη και συγκεκαλυμμένη οικονομική πρακτική υπό μορφή ψευδο-επαιτείας.

Εδώ, μετά τον πόλεμο πολλοί που ήρθανε και φύγανε μετά για την Αθήνα βάλανε τις γυναίκες τους να ζητιανεύουν. Και μερικοί που οι γυναίκες τους ήτανε πονηρές και κονομάγανε και ο ένας με τον άλλο παρασυρθήκανε και μείνανε εκεί, στη ζητιανιά. (♂, I, A)

Παρότι οι συνομιλητές μας οριοθετούσαν την άσκηση τέτοιων πρακτικών ως επί το πλείστον από τα μέλη της πρώτης γενιάς, δεν έλειψαν οι αναφορές και σε πιο σύγχρονα περιστατικά, σαφείς ενδείξεις της διατήρησης του φαινομένου, που άλλωστε εντοπίζεται και σε άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας (Δαφέρμος, 2006, σ. 179 · Λυδάκη, 1997β, σ. 73).

Η δουλειά τους ήταν να πλέκουν καρέκλες, καλάθια, οι γυναίκες ζητιανεύανε. Πηγαίνανε σε σπίτια, ζητιανεύανε, μάζευαν λίγο λάδι, τέτοια... και πολλές ντύνονται και καλόγριες. Δηλαδή μερικές είναι επαγγελματίες, δεν πιάνονται. Δεν τις

ξεχωρίζεις. Παίρνουνε ρούχα καλογριάς και μετά γυρνάνε τα μαγαζιά, τα σπίτια και λένε ότι είναι από τη Μακεδονία, Κοζάνη και περιφέρονται. (♂, II, B)

Έχω έναν αδελφό κουτοπόνηρο. (...) Στέλνει τη γυναίκα του, κάνει την καλόγρια, βρίσκει δυο τρεις τέτοιες... αρπάζει εκατό, διακόσια ευρώ την ημέρα, αφορολόγητα και αυτός αραχτός. (♂, II, A)

Εντοπίζοντας κατά περιόδους στην πόλη της Χαλκίδας αλλά και στην περιοχή διαμονής μας επαίτες Τσιγγάνους, επιχειρήσαμε να προσδιορίσουμε την προέλευσή τους. Στο σύνολό τους πρόκειται για παιδιά που στέκονται στους χώρους στάθμευσης των σούπερ μάρκετ, προθυμοποιούμενα να βοηθήσουν στο άδειασμα του καροτσιού με αντάλλαγμα το κέρμα που βάζουν οι πελάτες για το ξεκλείδωμά του. Λιγοστά επίσης παιδιά εντοπίστηκαν να επαιτούν σε διασταυρώσεις. Σε όλες τις περιπτώσεις που μπορέσαμε να διερευνήσουμε, πρόκειται για αλλοδαπούς Τσιγγάνους που ευκαιριακά διέμεναν στην περιοχή της Χαλκίδας, μια πρόσφατη εκδοχή των «παιδιών των φαναριών» (Αναγνώστου & Κανδύλα, 2015).

Η άλλη, προφανώς παράνομη και επίσης απο-ηθικοποιημένη δραστηριότητα, αφορά το εμπόριο βρεφών ή τις παράνομες υιοθεσίες. Η ευαίσθητη φύση του θέματος και η άρνηση πολλών συνομιλητών μας να μιλήσουν για αυτό, επικαλούμενοι ή ισχυριζόμενοι την άγνοιά τους, δεν μας επέτρεψε να διερευνήσουμε την έκταση του φαινομένου. Από τις περιορισμένες αναφορές που συλλέξαμε, πιθανολογείται η ύπαρξη τέτοιων περιστατικών κατά το παρελθόν όσο και σε μεταγενέστερες περιόδους.

Δηλαδή μετά, το '60 ... '61 (...) τι κάνανε; Κάνανε εμπόριο βρεφών στην Αθήνα. Ήτανε μία Θέκλη⁶⁷⁶ που όταν γεννάγανε πηγαίνανε τα παιδιά και τα πουλάγανε. Δυο χιλιάρικα, τρία χιλιάρικα. Δηλαδή στην παρανομία, στην παρανομία. (♂, I, A)

Περιπτώσεις σαν και αυτές στις οποίες αναφέρεται ο συνομιλητής μας πιθανότατα συνιστούν μια πτυχή του φαινομένου με τις παράνομες υιοθεσίες και τις αγοραπωλησίες βρεφών που πρωτοεμφανίζεται στην Ελλάδα στα τέλη του Εμφυλίου, για να συνεχιστεί μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι. ως το σκάνδαλο των «χαμένων παιδιών» (Χαρτουλάρη, 2015). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της έρευνας γίναμε δέκτες περιορισμένων αναφορών και για μεταγενέστερα περιστατικά που αφορούσαν γυναίκες της κοινότητας. Στην περίπτωση αυτή, η ανάγκη διάθεσης των παιδιών φαίνεται να προκύπτει περισσότερο ως αποτέλεσμα της απουσίας οικογενειακού προγραμματισμού και της κακής οικονομικής κατάστασης των γονέων που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στα έξοδα ανατροφής ενός ακόμα παιδιού.

Πριν κάνανε επτά και οκτώ [παιδιά] και κάποια τα πουλάγανε. (...) Στο νοσοκομείο δίνανε το όνομα της μάνας που θα έπαιρνε το παιδί. Μπαίνανε με το όνομα

⁶⁷⁶ Εδώ ο συνομιλητής μας πιθανότατα αναφέρεται στην μαιευτική κλινική της Θέκλας Συμεωνίδου στους Αμπελοκήπους της Αθήνας, η λειτουργία της οποίας ενεπλάκη στο σκάνδαλο των παράνομων υιοθεσιών από τη δεκαετία του 1950 και μετά.

της μάνας, με το βιβλιάριο. Έτσι κι αλλιώς δεν το παίρνουνε πουθενά το βιβλιάριο. Στα εξωτερικά ιατρεία το πάνε μόνο, στο γραφείο 20. Δεν ξέρει ο υπάλληλος ποια είναι, τι φάτσα είναι. Δεν ξέρουν αυτοί ποιος είναι, όταν πας με ένα βιβλιάριο. Δίνεις το όνομα που φαίνεται εκεί. (♀, Π, Β)

Η ευκολία με την οποία μέλη της κοινότητας προβαίνουν σε αντιποίηση της ταυτότητας συγγενών τους, δανειζόμενοι συνήθως βιβλιάρια νοσηλείας για τη συνταγογράφηση φαρμάκων ή και τη νοσηλεία στο νοσοκομείο στην περίπτωση που οι ίδιοι δεν έχουν ασφαλιστικά δικαιώματα, δεν αποκλείει περιστατικά όπως το παραπάνω, που έχουν άλλωστε καταγραφεί και σε άλλες έρευνες (Τσάφου, 2007, σ. 37). Άλλωστε, πληροφορηθήκαμε την ύπαρξη τουλάχιστον ενός περιστατικού που έγκυος γυναίκα της κοινότητας γέννησε στο νοσοκομείο με τα δικαιολογητικά και τα έγγραφα ταυτοποίησης (βιβλιάριο, ταυτότητα) της αδελφής της η οποία δεν μπορούσε να τεκνοποιήσει, παρακάμπτοντας έτσι τις προβλεπόμενες και δαπανηρές διαδικασίες νόμιμης υιοθεσίας που απαιτούν δικαστική απόφαση.

5.1.2.2 Η στροφή στο εμπόριο

Η δεκαετία του 1980 βρίσκει τους ελληνόφωνους Τσιγγάνους της Χαλκίδας μόνιμα εγκατεστημένους στις γειτονιές της πόλης και ποικιλότροπα ενταγμένους στον τομέα των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο, η ευνοϊκή εικόνα που παρουσιάζεται στο μικρο-επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας, με χαρακτηριστικά την υψηλή βιομηχανική ανάπτυξη, την έντονη οικοδομική δραστηριότητα, τον ανερχόμενο τομέα των υπηρεσιών και τις δυνατότητες απασχόλησης στις παρακείμενες αγροτικές περιοχές, δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις έντονες αλλαγές που συμβαίνουν στο μακρο-επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η συμβολή της βιομηχανίας, που διατηρούσε το ρόλο του σημαντικού κινητήρα της ανάπτυξης μέχρι το 1980, αρχίζει να περιορίζεται, όπως επίσης φθίνουσα είναι και η συμβολή του αγροτικού τομέα και του τομέα των κατασκευών και των οικοδομών (Ιωακείμογλου, 2008, σ. 12). Οι μεταβολές αυτές έχουν άμεση επίπτωση στην αύξηση του ποσοστού ανεργίας που διπλασιάζεται μεταξύ των ετών 1981 και 1985, για να τριπλασιαστεί στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 (Μητράκος & Νικολίτσα, 2006, σ. 10).

Σε αυτό το εργασιακό τοπίο, λοιπόν, η θέση των Τσιγγάνων της πόλης επιδεινώνεται, λόγω της αλλαγής των ποιοτικών και ποσοτικών χαρακτηριστικών της εργασίας. Καλύπτοντας κατά βάση τις χαμηλά αμειβόμενες και επισφαλείς θέσεις εργασίας, οι Τσιγγάνοι ήταν από τις πρώτες κοινωνικές ομάδες που επλήγησαν από αυτές τις αλλαγές.

Ο κόσμος δούλεψε και κόλλησε σε αυτές τις δουλειές, ένα μεγάλο κομμάτι. Υπήρχε λοιπόν ένα μεγάλο κομμάτι που δούλεψε στην οικοδομή, στη λαχαναγορά, σε κάποια μαγαζιά, δουλεύανε παιδιά πολλά χρόνια, όχι ένα χρόνο και δύο... πολλά χρόνια, δεκαπενταετίες, δουλεύανε σε κάποιο άνθρωπο μόνιμα. (...) Αυτό έγινε κάποια χρόνια. Μετά από κάποια χρόνια όμως, αρχίσανε τα πράγματα και σφίγ-

γανε. Περιορίζονταν οι δουλειές. Δεν κινιόταν η λαχαναγορά, δεν κινιόταν η οικοδομή, αρχίσανε τα πράγματα και σφίγγανε. Δηλαδή διώχνεις κόσμο, αλλάζουν τα δεδομένα και αυτός ο κόσμος άρχισε να φεύγει. (♂, II, B)

Για να συνεχίσει ο ίδιος συνομιλητής μας, αναφερόμενος στην ανάγκη στήριξης που είχαν τότε οι Τσιγγάνοι ως ευπαθής κοινωνική ομάδα, προκειμένου να παραμείνουν στους χώρους της μισθωτής εργασίας.

Από την αρχή δεν έχει γίνει κάτι σωστό, δηλαδή να μείνει αυτός ο άνθρωπος εκεί, να δώσει το κράτος κάποια κίνητρα, δηλαδή κάποιοι άνθρωποι που δουλεύανε σε κάποιους, όπως στη λαχαναγορά, να μείνουν. Δεν του έδωσε όμως το κράτος κάποια κίνητρα π.χ. να πει: «Έχεις πάρει κάποιο Τσιγγάνο στη δουλειά σου; Του δίνεις π.χ. δέκα δραχμές; Θα σε βοηθήσω κι εγώ για να τον κρατήσεις π.χ. 20 χρόνια». Τελείωνε η δουλειά και ο κόσμος έφευγε.

Ο χώρος της εργασίας καταρχάς υφίσταται ποσοτικές μεταβολές, λόγω του περιορισμού των διαθέσιμων θέσεων αλλά και του αυξανόμενου ανταγωνισμού που επήλθε εξαιτίας της αθρόας εισροής μεταναστών. Προνομιακοί τομείς για την απασχόληση των Τσιγγάνων της πόλης, όπως η εργασία στη γη και στις μονάδες εκτροφής ζώων, αρχίζουν να απασχολούν όλο και περισσότερους αλλοδαπούς εργαζομένους, μεταξύ των οποίων και αλλοδαποί Τσιγγάνοι, οι περισσότεροι των οποίων χωρίς άδεια παραμονής και εργασίας προσφέρουν φθηνότερη εργασία, περιθωριοποιώντας έτσι τους ημεδαπούς Τσιγγάνους από το σύστημα παραγωγής (Μάρκου, 2008, σ. 159).

Τώρα εδώ στο Βαθύ, μιλάμε για 300 άτομα Τσιγγάνοι, κατασκηνώνουν εκεί και δουλεύουν στον τρύγο. Αλλά είναι διάφορες ράτσες, δεν είναι από δω, άγνωστοι, τελείως άγνωστοι. (♂, II, B)

Μετά στις γεωργικές εργασίες ήρθανε οι μετανάστες, αυτοί οι κωλοαλβανοί, Ρουμάνοι, Πολωνοί και πήρανε τις δουλειές. (♂, II, A)

Αλλά κάποια στιγμή ήρθαν αυτοί [οι μετανάστες] και από κει που παίρναν οι δικοί μας, παράδειγμα δέκα δραχμές, ήρθανε εκείνοι με πέντε δραχμές. Και άρχισε σιγά σιγά να κόβει και αυτό και να παίρνει τον άλλον με τις πέντε δραχμές. Και να μη βρίσκει δουλειά πια ο Τσιγγάνος, αυτός που ήταν χρόνια στη Θήβα και όπου αλλού. Και τελικά, τώρα στην ουσία δε δουλεύει κανένας στα χωράφια. Υπάρχουν δουλειές, αλλά δε δουλεύει κανένας Τσιγγάνος, τις έχουνε πάρει οι μετανάστες. (♂, II, B)

Αυτοί καταστρέψανε την Ελλάδα. Στα Βάγια είναι 200 τσαντιράκια Πολωνοί που μαζεύουνε τα ντοματάκια και τα πηγαίνουνε στο εργοστάσιο με τα τελάρα. Εκεί δουλεύανε όλα τα Ρομά. Η Χαλκίδα, η Θήβα, η Λιβαδειά, όλοι δουλεύανε από τη Θήβα μέχρι τη Λιβαδειά. Τώρα δε δουλεύει κανένας. Δεν τους παίρνουν. Παίρνουν τους ξένους. Δεύτερον, οι στάβλοι όλοι, μοσχάρια, πρόβατα... Τώρα παίρνουν Πακιστανούς και τέτοιους. (♂, I, A)

Σημαντική ήταν όμως και η ποιοτική διαφοροποίηση στην εργασία, άμεσα συναρτώμενη ωστόσο και από την πληθώρα της προσφοράς εργατικών χεριών. Καθώς οι θέσεις εργασίας μειώνονται και οι επίδοξοι διεκδικητές τους αυξάνονται, ο ανταγωνισμός για τις θέσεις αυτές φέρνει στο προσκήνιο τη σημασία των τυπικών προσόντων

και των σχολικών τίτλων, ενός τομέα στον οποίο οι Τσιγγάνοι της πόλης δεν είχαν τη διορατικότητα, ενδεχομένως και τη δυνατότητα να επενδύσουν.

Αμα υπήρχε ένα πολύ μικρό κομμάτι που υπήρχε σε μερικές δουλειές που δε χρειάζοντουσαν τα γράμματα, όπως το σφαγείο που αναφέραμε πριν, που πήγαινες να πιάσεις τα κοτόπουλα ή να τα σφάζεις, δε θέλανε γράμματα. Εκεί που χρειαζόντανε λίγα γράμματα, για οτιδήποτε ή ακόμα και για την κάρτα να συμπληρώσεις, δεν μπορούσε να πάει Τσιγγάνος. (♂, II, B)

Να οι γυναίκες δουλεύαμε σαν καμαριέρες στα ξενοδοχεία. (...) Μετά άρχισαν να θέλουν να έχεις χαρτιά [σχολικούς τίτλους], ήρθαν και οι άλλοι από τις σχολές [τουριστικών επαγγελμάτων] και σταματήσαμε. (♀, II, B)

Σταδιακά, λοιπόν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ο οικονομικός χώρος της πόλης αρχίζει να γίνεται «αφιλόξενος» για τους Τσιγγάνους κατοίκους της, που αναγκάζονται να αναζητήσουν ευκαιρίες βιοπορισμού σε άλλους εργασιακούς χώρους. Στις συνθήκες αυτές, το εμπόριο αρχίζει να αναδεικνύεται καταρχάς ως χώρος ύστατης καταφυγής για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού.

Ναι, μόλις οι δουλειές δεν πηγαίνανε καλά, μας διώχνανε. Και τότε το γυρίσαμε στο εμπόριο. Επειδή σταμάτησε η δουλειά, αρχίσαμε να κάνουμε αυτό το σκηνικό για να μπορέσουμε να ζήσουμε, να κάνουμε κάτι προσωπικό δικό μας, να μπορέσουμε να ζήσουμε. (♂, II, B)

Δεν υπήρχε κάτι άλλο να κάνουν. Όλη η γενιά η πιο μεγάλη από μένα, ο πατέρας μου και αυτοί, ήτανε αυτό το πράγμα που λέμε. Όλοι προσπαθήσανε να γίνουνε μετά εμπόροι. Δηλαδή να κάνουνε κάτι δικό τους. Άλλος με τη μαναβική, άλλος με τα κοτόπουλα, άλλος με κάτι άλλο... (♂, II, B)

Ωστόσο, αν η περιθωριοποίηση από τις εργασίες του αγροτικού τομέα επήλθε αναγκαστικά και αφορούσε στο σύνολο του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης, η απεμπλοκή από τη μισθωτή εργασία δεν προέκυψε αναγκαστικά για όλους. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ορισμένοι εξακολουθούσαν να εργάζονται ως μισθωτοί, ενώ εποχικές ανάγκες εργαζομένων υπήρχαν και στις υπηρεσίες του δήμου Χαλκιδέων, κατεξοχήν στον τομέα καθαριότητας και συντήρησης πρασίνου. Ο χώρος της οικοδομής, αν και διαρκώς συρρικνούμενος, εξακολουθούσε να απασχολεί αρκετούς από τους ανθρώπους της κοινότητας, ιδιαίτερα στον τομέα των αυθαίρετων κατασκευών μικρής κλίμακας, προσφέροντας ικανοποιητικό εισόδημα.

Τους παρακαλάγανε. Κάθε πρωί από πάνω [στη γειτονιά] ήταν 10 εργολάβοι να πάρουνε κόσμο να πάνε για δουλειά στην οικοδομή. Θα πήγαιναν στη δημαρχία να πάρουν 150 χιλιάρικά; Πηγαίνανε στις οικοδομές, στα λαθραία και παίρνανε 40-50 χιλιάρικά τη βδομάδα. (♂, I, A)

Τότε για πέντε χιλιάδες που ήταν το μεροκάματο, σκεφτόντουσαν, γιατί να πάει το παιδί σε μια δουλειά και να έχει τον κάθε κερατά πάνω από το κεφάλι του; Και το έπαιρναν μαζί τους στη λαϊκή και έβγαине το μεροκάματο. Και έμειναν όλα πίσω. (♀, II, A)

Η ύπαρξη εναλλακτικών επαγγελματικών επιλογών καθυστέρησε τη στροφή των Χαλκιδέων Τσιγγάνων στο εμπόριο, συγκριτικά με άλλες τσιγγάνικες κοινότητες όπως π.χ. αυτή της Αγίας Βαρβάρας Αττικής ή της Κάτω Αχαγιάς που είχαν προηγηθεί στο χώρο αυτό. Μάλιστα, η παρουσία των τελευταίων στην πόλη της Χαλκίδας θεωρείται από κάποιους εκ των συνομιλητών μας ως η αφορμή για την είσοδο των Χαλκιδέων Τσιγγάνων στο εμπόριο:

Να, αυτά τα παιδιά που έχουνε έρθει από την Αχαγιά (...) Από το '90 και μετά (...) Αυτοί ξεκίνησαν τη λαϊκή. (...) Αυτοί φέρανε το εμπόριο εδώ και κολλήσανε μετά οι δικοί μας. (♂, Π, Α)

Η πεποίθηση αυτή όμως δεν ευσταθεί, καθώς υπήρχαν μέλη της κοινότητας που κατά το παρελθόν είχαν ήδη αναπτύξει ή είχαν εργαστεί σε εμπορικές δραστηριότητες τέτοιας μορφής, κατά τη διαμονή τους σε περιοχές της Αττικής, ενώ αντίστοιχες δραστηριότητες ασκούσαν από τους Τσιγγάνους και στην περιοχή της Χαλκίδας πριν ακόμα την έλευση των Αχαγιωτών στα μέσα της δεκαετίας του 1990, απλώς κατά την περίοδο εκείνη υπήρξε μαζική μεταστροφή προς αυτόν τον τομέα.

Αναδεικνύεται λοιπόν ο χώρος του εμπορίου ως προτιμητέα αλλά εν πολλοίς και ως αναγκαστική επιλογή για τους κατοίκους της κοινότητας. Η απόκτηση μεταφορικών μέσων επιτρέπει την αποτελεσματικότερη άσκηση του γυρολογικού εμπορίου. Ως αποτέλεσμα, η μετακίνηση που είχε περιοριστεί για δυο περίπου δεκαετίες για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, επανέρχεται, τουλάχιστον για τους πλανόδιους Τσιγγάνους εμπόρους της πόλης που επιλέγουν να αναζητήσουν την πελατεία τους σε μακρινές περιοχές και στις τοπικές εμποροπανηγύρεις της χώρας.

Μικροπωλητής, στα παζάρια. Γύρναγα όλη την Ελλάδα. (...) Πούλαγα πιάτα στα πανηγύρια, Λάρισα από εκεί, Αθήνα. (...) Μας έφαγε η Μακεδονία, τρέχαμε για πιάτα, εκεί στη Θεσσαλονίκη... (♂, Ι, Β)

Άρχισε τότε ο καθένας να διαλέγει μια περιοχή. Εγώ ξέρω από φίλους μου, άλλος πήγε στη Ρόδο να πουλάει ρούχα, παπούτσια και τέτοια, άλλος κατέληξε να πάει στο Βόλο, άρχισε και διαλύθηκε η γειτονιά. Όχι όλοι, αλλά μεγάλο κομμάτι έφυγε. (♂, Π, Β)

Το 30% [των ατόμων της κοινότητας] μετακινούνται, ναι. Γιατί αν πας στην Κέρκυρα τώρα, θα δεις Χαλκιδέους. Αν πας στη Ρόδο, θα δεις. Γυρολόγοι, κάνουν εμπόριο. (♂, Π, Β)

Ως επί το πλείστον όμως, η άσκηση εμπορικής δραστηριότητας γίνεται στις παρακείμενες περιοχές της Χαλκίδας από πλανόδιους εμπόρους, που έχοντας ως βάση τις κατοικίες τους στην πόλη μετακινούνται αυθημερόν στις κωμοπόλεις και τα χωριά της κεντρικής και νότιας Εύβοιας, ενώ μεγάλος είναι και ο αριθμός των ατόμων που δραστηριοποιούνται ως σταθεροί έμποροι στις λαϊκές αγορές των περιοχών αυτών.

Εγώ γυρίζω με το αυτοκίνητο απέναντι, Βαθύ, Θήβα... εκεί με ξέρουν, έχω τους πελάτες μου, ξέρω τα χωριά. (♂, ΙΙΙ, Β)

Η στροφή στο εμπόριο, γυρολογικό και σταθερό στις λαϊκές αγορές, συνιστά μια απλή στρατηγική επιβίωσης, προκύπτουσα ως το αποτέλεσμα προσαρμογής στις παραγωγικές σχέσεις που άλλαζαν ραγδαία και σε έναν καταμερισμό εργασίας που στηριζόταν στην επένδυση οικονομικού και ανθρώπινου κεφαλαίου. Το μεν πρώτο, οι Τσιγγάνοι της πόλης δεν το διέθεταν, καθώς η ένταξή τους στην αγορά εργασίας αφορούσε ως επί το πλείστον χαμηλά αμειβόμενες δραστηριότητες που δεν επέτρεπαν τη συσσώρευση οικονομικού κεφαλαίου. Σε ό,τι αφορά το δεύτερο, κατά τις δεκαετίες από το 1950 έως και το 1980 δεν είχαν, δυστυχώς, τη διορατικότητα να ενταχθούν οι ίδιοι και οι απόγονοί τους στο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο εξασφάλιζε εν πολλοίς την οικονομική ενσωμάτωση για την πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού. Ως εκ τούτου, η στροφή τους στο εμπόριο δεν έγινε γενικευμένα και αδιαμόρφωτα. Έτσι, δε στράφηκαν στο στεγασμένο εμπόριο που απαιτούσε μεγάλο ποσό αρχικής επένδυσης και πιο σύνθετες διαδικασίες αδειοδότησης,⁶⁷⁷ αλλά περιορίστηκαν στο υπαίθριο πλανόδιο εμπόριο και στο εμπόριο των λαϊκών αγορών και μάλιστα σε συγκεκριμένους τομείς, κατεξοχήν σε είδη ένδυσης, λευκά είδη, είδη υαλοπωλείου, πλαστικά, καθαριστικά καθώς και είδη ανθοκομικής καλλιέργειας (γλάστρες, χώμα, καλλωπιστικά φυτά) που δεν απαιτούσαν μεγάλη επένδυση αρχικού κεφαλαίου.

Μετά ήρθανε στη λαϊκή, πήγανε πέντε-δέκα άτομα και είδανε ότι ψιλοδουλεύανε και πέσανε στο εμπόριο. Μετά ήρθε και το κινέζικο είδος που ήτανε φτηνό, δηλαδή η παγκοσμιοποίηση τους οδήγησε εκεί. Βρήκαν εμπορεύματα φτηνά που μπορούσαν να φύγουν στην αγορά πιο γρήγορα και πιο εύκολα. Δηλαδή και με λίγα λεφτά γινόσουνε έμπορος. (♂, II, A)

Κατά την πρώτη περίοδο αυτής της επαγγελματικής στροφής της κοινότητας, οι δραστηριότητές τους εντάσσονταν σε μεγάλο βαθμό στο χώρο της παραοικονομίας. Χωρίς να αποτελούν αρχικά σημαντικό ανταγωνιστή για το στεγασμένο εμπόριο, καθώς απευθύνονταν στο πιο οικονομικό κομμάτι της αγοράς και με είδη χαμηλών ποιοτικών προδιαγραφών, οι παράτυπες ή και παράνομες επαγγελματικές τους δραστηριότητες δε γίνονταν συχνά αντικείμενο ελέγχου των αρμόδιων υπηρεσιών.

Και πράγματα απλά, όχι μαγαζιά και τέτοια να θέλουνε χαρτιά και άδειες και λεφτά. Ότι παίρνω ας πούμε κάποια ρούχα, τα στήνω στη λαϊκή και έτσι πουλάω να βγάλω το μεροκάματο. Δεν ζητάγανε τότε άδειες. (♀, II, B)

Καθώς όμως πλήθαινε ο αριθμός των Τσιγγάνων εμπόρων και σταδιακά περιοριζόταν το διαθέσιμο εισόδημα των καταναλωτών, ήρθαν αντιμέτωποι αρχικά με τους ομογενείς από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. και τον Πόντο που εγκαθίσταντο οριστικά στην Ελ-

⁶⁷⁷ Ενδεικτικό είναι πως εντοπίστηκε μόνο ένα άτομο της κοινότητας που ασκούσε στεγασμένο εμπόριο και αυτό σταμάτησε αυτήν τη δραστηριότητα μετά το 2011.

Με τη γυναίκα μου έχω ένα μαγαζί και πουλάω κάτι cd, κάλτσες, κανένα τέτοιο [μνήμη usb] ίσα ίσα να βγαίνει το μεροκάματο. Πότε βγαίνει, πότε δε βγαίνει, ξέρεις τα μαγαζιά δεν πάνε και καλά. (♂, II, A)

λάδα, με τους οποίους μοιράζονταν τόσο το είδος των πωλούμενων προϊόντων όσο και τις πρακτικές διάθεσής τους (Τερζοπούλου & Γεωργίου, 1996, σ. 23). Η πρόβλεψη του νομοθέτη για την κατ' εξαίρεση δυνατότητα των τελευταίων να πωλούν την οικοσκευή τους στις παρυφές των λαϊκών αγορών με πολύ εύκολες διαδικασίες αδειοδότησης και χωρίς φορολογικές ή ασφαλιστικές υποχρεώσεις⁶⁷⁸ έφερε τους Τσιγγάνους πωλητές σε δυσμενή θέση, εγείροντας πέρα από τα οικονομικά θέματα και ζητήματα ταυτότητας.

Για τους Ρωσσοπόντιους έχει κάνει, για οποιεσδήποτε άλλες φυλές έχει κάνει, τους έχει στηρίξει, και δάνεια τους έδωσε, και άδειες, και άλλα προνόμια. Για τους Τσιγγάνους, για μένα, δεν έχει κάνει κάτι, δεν τους έχει δώσει κίνητρα να μπορούν και αυτοί οι άνθρωποι να μείνουν εκεί που είναι. (♂, Π, Β)

Στη συνέχεια, η συμπερίληψη και των Τσιγγάνων στις θετικές προβλέψεις για κατά προτεραιότητα έκδοση άδειας πωλητή⁶⁷⁹ ενίσχυσε τον επαγγελματικό προσανατολισμό της ομάδας σχεδόν μονοδιάστατα στο χώρο του εμπορίου, κυρίως όμως νομιμοποίησε την παρουσία τους σε αυτό και τους συνέδεσε με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.

Το μόνο καλό είναι ότι βγάλανε κάποιες θέσεις στις λαϊκές και γλιτώσανε οι πιο πολλοί την παρανομία. (♂, Π, Β)

Ενώ λοιπόν η ένταξή τους στο εμπόριο, μετά την πρώτη περίοδο αταξίας, τους επανασυνέδεσε στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και στο σύστημα υγείας, στην πορεία οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν στη συνέχεια λειτούργησαν ανασταλτικά ως προς τους παραπάνω τομείς (ασφάλιση & υγεία) αλλά και ως προς τη σχέση τους με τις δημόσιες αρχές, όπως θα φανεί στην επόμενη ενότητα, όπου θα γίνει αναφορά στα νέα εργασιακά αδιέξοδα που αντιμετώπισαν οι Τσιγγάνοι της πόλης.

5.1.2.3 Το πέρασμα στον 21^ο αιώνα

5.1.2.3.1 Η κρίση στο εμπόριο, νέοι ανταγωνισμοί και νέα εργασιακά αδιέξοδα

Το πέρασμα στον 21^ο αι. βρίσκει τους Τσιγγάνους της πόλης να ασκούν κατά το μεγαλύτερο τους μέρος εμπορικές δραστηριότητες ως πωλητές λαϊκών αγορών και ως πλανόδιοι έμποροι, ενώ περιορισμένος αριθμός αυτών παραμένει στο χώρο της οικοδομής

⁶⁷⁸ Νόμος υπ' αριθ. 2323 (ΦΕΚ145Α/1995), άρθρο 4. Είναι αξιοσημείωτο πως η θετική διάκριση υπέρ της συγκεκριμένης κατηγορίας διατηρείται σε όλες τις σχετικές διατάξεις για το εμπόριο που ακολούθησαν κατά τα επόμενα έτη, ακόμα και στην πλέον σύγχρονη εκδοχή του σχετικού νόμου 4264 του έτους 2014.

⁶⁷⁹ Οι διατάξεις του νόμου υπ' αριθ. 3377 (ΦΕΚ 202Α/ 2005), άρθρο 3, παρ. 6, διατηρούσαν το καθεστώς θετικής διάκρισης ως προς την αδειοδότηση υπέρ των παλιννοστούντων του Πόντου και των ομογενών Βορειοηπειρωτών και μόνο εμμέσως αφορούσαν τους Τσιγγάνους υπό την ιδιότητα του πολυτέκνου, αν φυσικά αυτή υπήρχε. Ο νόμος 4264 (ΦΕΚ 118Α/2014), άρθρο 14, παρ. 2, χωρίο στ και άρθρο 22, παρ. 1, χωρίο στ, προκρίνει τους «Έλληνες Ρομά που έχουν εγγραφεί στα δημοτολόγια» ως κατά προτεραιότητα δικαιούχους του 7% των θέσεων πωλητών λαϊκών αγορών και πωλητών υπαίθριου εμπορίου αντίστοιχα. Παράλληλα, διατηρείται η θετική πρόβλεψη για τους πολύτεκνους.

και ακόμη λιγότεροι όσοι καθ' οιονδήποτε τρόπο βρίσκονται στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά οικονομικής ανάπτυξης που ισχύουν στο μικρο-επίπεδο της τσιγγάνικης κοινότητας ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στο ευρύτερο οικονομικό μοντέλο της πόλης αλλά και στο μείζον επίπεδο της χώρας, όπου ο τομέας των υπηρεσιών είναι ο βασικός μηχανισμός οικονομικής μεγέθυνσης (Ιωακείμογλου, 2008, σ. 14) και ειδικά ο χώρος του λιανικού εμπορίου σημειώνει σημαντική ανάπτυξη ως προς τον αριθμό των θέσεων απασχόλησης, τη μεγάλη συμμετοχή των νέων και των γυναικών (Ελληνική Συνομοσπονδία Εμπορίου & Επιχειρηματικότητας, 2011, σ. 42).

Η απασχόληση στο εμπόριο προσέφερε καταρχάς σημαντικά οικονομικά οφέλη στις οικογένειες των Τσιγγάνων. Το φθινό εμπόρευμα που δεν απαιτούσε μεγάλη επένδυση, ο περιορισμένος ανταγωνισμός και το σύστημα οικογενειακής οργάνωσης της εργασίας που εξασφάλιζε διαθέσιμα χέρια χωρίς επιπλέον αμοιβή, δημιουργούσαν θετικές προϋποθέσεις άσκησης του εμπορίου στα πλαίσια της οικογενειακής επιχείρησης.

Όταν μπήκανε στη λαϊκή, ο κόσμος είχε λεφτά και ψωνίζανε και μπορούσες να ζήσεις από τη λαϊκή. Από μια άδεια να ζούσαν δύο και τρεις οικογένειες. Ή να πηγαίνουν σε ένα παζάρι και να έκαναν κάποια εκατομμύρια είσπραξη. (...) Είχε λεφτά η λαϊκή και πέσανε όλοι εκεί. Δεν υπήρχαν μαγαζιά κινέζικα, δεν υπήρχε το ένα, το άλλο... Υπήρχε χώρος να μουν και να βγάλουν μεροκάματο. (...) Βολευτήκανε στη λαϊκή. Έβγαζαν μια άδεια και έπαιρναν και το παιδί τους κοντά, όταν αυτό έκανε οικογένεια. Έβγαίνει το μεροκάματο και για το παιδί τους. (♀, Π, Α)

Δηλαδή εδώ έχουνε τη λαϊκή, έχουνε την άδεια τους, πάνε πουλάνε ρούχα, τέτοια... είναι βασικοί εδώ. Έχουνε τις άδειες τους και πάνε στις λαϊκές. (...) Το μόνο σταθερό είναι στη λαϊκή. Και αυτοί που δεν έχουνε βγάλει άδεια και γυρίζουνε σαν πλανόδιοι για να κονομήσουνε το μεροκάματο. Να φύγουνε το πρωί να γυρίσουνε το βράδυ. (...) Θα βγει κάποιο μεροκάματο να μη μπεις μέσα. Και άμα σου πάνε οι δουλειές καλά, να γεμίσουνε σε πέντε χρόνια οι τσέπες σου λεφτά. (♂, Π, Α)

Η διαδικασία αδειοδότησης του στάσιμου ή πλανόδιου υπαίθριου εμπορίου προϋπέθετε την τακτοποίηση φορολογικών εκκρεμοτήτων και την έναρξη άσκησης επιτηδεύματος, την εγγραφή στον αρμόδιο ασφαλιστικό φορέα και την έκδοση βιβλιαρίου υγείας, πριν οι αρμόδιες υπηρεσίες του δήμου ή της τέως Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης εκδώσουν και χορηγήσουν τις αντίστοιχες άδειες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επανασύνδεση πολλών με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης καθώς και τη διευθέτηση των όποιων δημοτολογικών εκκρεμοτήτων υπήρχαν.

Ενώ λοιπόν η αρχική περίοδος των εμπορικών δραστηριοτήτων των μελών της κοινότητας κρίνεται από όλους ως επιτυχής, στη συνέχεια, και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 2000, αρχίζουν να εμφανίζονται σημαντικά προβλήματα, που αφορούν τόσο δικές τους οργανωτικές αδυναμίες όσο και δομικές αλλαγές στο εμπόριο και στην ευρύτερη οικονομική συγκυρία, που καθιστούσαν την άσκηση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων όλο και πιο δυσχερή. Η πρώτη δυσχέρεια αναδείχθηκε

σύντομα, καθώς αφορούσε το περιορισμένο εύρος των προμηθευτών τους και συνακόλουθα τον περιορισμό του είδους των προϊόντων που πουλούσαν. Απευθυνόμενοι λοιπόν δυνητικά στους ίδιους αγοραστές, και με το ίδιο εμπόρευμα, δημιουργούσαν αυτόματως συνθήκες εσωτερικού ανταγωνισμού.

Στη λαϊκή θα δεις ανταγωνισμό. Άμα κάποιος φέρει κάτι πρώτος και φανεί ότι έχει λίγο δουλίτσα και σε βλέπουνε ότι πουλάς, την άλλη μέρα θα το έχουνε φέρει άλλοι πέντε. (♂, Π, Β)

Αυτό το κακό είναι σε εμάς. Θα φέρω εγώ τα καρεκλάκια και δουλεύω; Θα πάρουν άλλοι πέντε. Και έτσι μοιράζονται τα λεφτά στη λαϊκή. Δε φέρνω εγώ κάτι διαφορετικό στη λαϊκή από τα καρεκλάκια για να μαζέψω και εγώ, να κάνω είσπραξη. Γιατί αυτός που φέρνει τα καρεκλάκια, άμα δουλέψει μόνος του θα πάρει όλη την είσπραξη. Εγώ, άμα φέρω κάτι άλλο, θα πάρω όλη την είσπραξη. Όταν όμως φέρω και εγώ καρεκλάκια, έχει και ο διπλανός μου καρεκλάκια, άρα μοιράζεται στα τρία. (...). Ο ίδιος ο αδελφός στη λαϊκή γίνεται ανταγωνισμός. Φέρνει το ίδιο πράγμα. (♀, Π, Β)

Παίρνω έλατα και πηγαίνω. Την άλλη χρονιά όλοι ακολούθησαν. (...) Έτσι αρχίσανε και αυτοί μετά με τα έλατα. (...) Ό,τι βλέπουνε, κολλάνε και αυτοί. (...) Δηλαδή το μυαλό τους αυτούς είναι τι κάνει ο ένας, να κάνει ο άλλος. Δηλαδή, μόλις ο ένας πούλησε ποτήρια ή πιάτα, μετά όλοι πήραν πιάτα και ποτήρια. (♂, Ι, Α)

Πουλώντας κατεξοχήν είδη χαμηλού κόστους, έπρεπε να αντιμετωπίσουν και το ζήτημα της ενδεχόμενης χαμηλής ποιότητας που οδηγούσε στη μη-ικανοποίηση των τακτικών αγοραστών, κάτι κρίσιμο τόσο στις λαϊκές αγορές, όπου όλοι οι πωλητές καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις, όσο και στο πλανόδιο εμπόριο, που ως επί το πλείστον έχουν σταθερές διαδρομές στις περιοχές που πηγαίνουν. Η αδυναμία τους να προμηθευτούν ποιοτικότερο εμπόρευμα και η άγνοιά τους να ελέγξουν την ποιότητά του αποτέλεσαν παράγοντα αποθάρρυνσης των αγοραστών και ως εκ τούτου μείωσης των πωλήσεων.

Δηλαδή οι δικοί μας ξέρεις τι κάνουνε; Πάνε και παίρνουνε σαβούρα, περνάνε σε ένα χωριό, αμολάνε ελαττωματικά, σαβούρες, να τα αρπάξουνε, να τα πάρω και να φύγω. Δεν είναι έτσι. Την άλλη φορά δεν ξαναπαίρνει κανένας, δεν ξαναπάς. Ενώ, αν είσαι ορίτζιναλ και σταθερός, έχεις καλή σχέση με τον κόσμο. Δηλαδή εγώ στη λαϊκή έκανα αυτό που δεν έκανε κανένας. (...) Έπαιρνα κάτι, π.χ. ένα ύφασμα, ερχόμουν και το έβαζα στο πλυντήριο. Έβλεπα τις ποιότητες, έβλεπα τι πουλάω. Άμα με ρωτήσουνε, ξέρω τι κάνεις, πώς το κάνεις και γιατί πρέπει να κάνεις. Άρα, μετά μην τσαντίζεσαι που δίνεις την αφορμή και το δικαίωμα στον άλλο να σε πει: «Α, ρε σκατόγυφτα...». Οι ίδιοι φταίμε. (♂, Π, Α)

Οι σημαντικότερες όμως δυσκολίες προέκυψαν από την ένταση του ευρύτερου ανταγωνισμού και τις δομικές αλλαγές που συνόδευσαν το εμπόριο από το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 2000 και κορυφώθηκαν την περίοδο της οικονομικής κρίσης και του Μνημονίου. Στο χώρο του εμπορίου όπου δραστηριοποιούνταν οι Τσιγγάνοι (είδη ένδυσης και οικιακά χρηστικά είδη) εισήλθαν και άλλοι ανταγωνιστές, όπως τα κινέζικα καταστήματα και αλλοδαποί νόμιμοι και παράνομοι μικροπωλητές.

Παλαιότερα έτρεχα στα πανηγύρια. (...) Έβγαζα μεροκάματο, τώρα δεν μπορώ να βγάλω μεροκάματο. Πάω στο πανηγύρι και είμαστε δέκα μαύροι. Πουλάνε ένα πράγμα ένα ευρώ. Εγώ τι να πουλήσω ένα ευρώ; Αφού μου έχει στοιχίσει 80 λεπτά. Τώρα τι; Να βγάλω 20 λεπτά; Τι; Τις βενζίνες, τις θέσεις που νοικιάζουμε; Ενώ αυτοί είναι πέντε μαζί, μένουν σε ένα σπίτι, δεν πληρώνουν εφορία, δεν έχουνε T.E.B.E., είναι διαφορετικά. Όλα αυτά, άμα τα μαζέψεις... δηλαδή τρώνε μια τυρόπιτα, πίνουν νερό από τη βρύση, δεν πίνουν νερό σφραγισμένο, έχουνε άλλα. Ενώ εμείς είμαστε όλη την ώρα να πληρώνουμε. Τα έξοδα τρέχουνε. Πάνε στο πανηγύρι, μπαίνουν πέντε άτομα μέσα, με ένα αμάξι, είναι όλα δια πέντε... διαφορετικά. Εγώ έχω εφορίες, έχω ασφάλειες, έχω T.E.B.E.... δεν μπορώ να πουλήσω και να βγάλω 20%. (♂,Π,Β)

Ο ανταγωνισμός, λοιπόν, εντάθηκε, ακόμη και στο χώρο του παραεμπορίου όπου μέρος του πληθυσμού ασκούσε κατά περιόδους δραστηριότητες, όπως π.χ. στην πώληση κλεψίτυπων μουσικών cd και ταινιών σε dvd. Ο τομέας αυτός γρήγορα καλύφθηκε από Πακιστανούς και Νιγηριανούς παράνομους πωλητές που εξώθησαν στο περιθώριο τους Τσιγγάνους. Στην περιοχή της έρευνάς μας εντοπίστηκε μόνο ένα μέλος της κοινότητας που ασκούσε αυτήν τη δραστηριότητα κατά το παρελθόν, την οποία την περίοδο της έρευνας είχε διακόψει, ακριβώς λόγω του ισχυρού ανταγωνισμού, της έντονης δίωξης εκ μέρους των αρχών αλλά και της έντονης πτώσης των πωλήσεων λόγω του εναλλακτικού τρόπου διανομής μουσικών αρχείων μέσω δικτύων διαμοιρασμού της μορφής peer to peer και της χρήσης φορητών αποθηκευτικών μέσων (μνήμες usb).

Μετά, γυρίζοντας έφτιαχνα και πούλαγα cd. Μετά το παράτησα, μόνο πούλαγα, γιατί με ανάγκασε η δουλειά, αλλά τη δουλειά μάς την πήρανε οι μαύροι. Μας έχουσε βγάλει έξω, αλλιώς από τη δουλειά έπαιρνα μεροκάματο. (...) Τότε ήταν πολύ καλή η δουλειά, μάς τα παίρνανε [στα δικαστήρια] αλλά γύριζε πίσω. Μας έβαζε το δικαστήριο 250 χιλιάδες [πρόστιμο], αλλά μια μέρα να πήγαινα τα έπαιρνα πίσω, το έβγαζα δηλαδή. Τώρα δεν το ρισκάρεις. Τώρα είναι σοβαρά τα προστίματα, δυνατοί οι τέτοιοι [νόμοι] και δεν έχει και λεφτά. Το cd αν κρατήσει ακόμα τρία-πέντε χρόνια, θα κρατήσει. Αλλά θα περάσουνε μετά στα ψηφιακά, να σε αυτά [δείχνει μια μνήμη usb]. (♂,Π,Α)

Ταυτόχρονα, η συγκέντρωση του εμπορίου σε μεγάλους ομίλους, που άσκησαν επιθετική πολιτική πωλήσεων μέσω των διευρυνόμενων δικτύων καταστημάτων λιανικής πώλησης υπό μορφή αλυσίδων, ανακατεύθυνε μεγάλο μέρος της αγοραστικής δαπάνης προς αυτούς, καθώς η εύρεση φθηνότερων προϊόντων μπορούσε πια να γίνει σε πολλά σημεία πώλησης (μεμονωμένα καταστήματα της γειτονιάς, σούπερ μάρκετ, πολυκαταστήματα). Ο κυριότερος όμως παράγοντας που δυσχέρανε τη θέση των Τσιγγάνων στο εμπόριο είναι η ύφεση της ελληνικής οικονομίας και οι μειώσεις στο εισόδημα μεγάλης μερίδας των νοικοκυριών, που είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση της καταναλωτικής δαπάνης, άρα το συνακόλουθο περιορισμό του τζίρου του εμπορίου. Η δυσχερής αυτή εικόνα αποτυπώνεται ευκρινώς σε όλες τις συζητήσεις που κάναμε με τους ανθρώπους της κοινότητας.

Εδώ και μια πενταετία έχει κόψει η δουλειά. Τελείωσε και το παζάρι, τελείωσαν τα πάντα. (...) Τώρα μπορείς να πας στην αγορά, υπάρχουν και τα κινέζικα, μπορείς να το πάρεις και από εκεί. Τότε δεν υπήρχαν αυτά. (♀, II, A)

Το εμπόριο έχει πεθάνει. Ξέρω ανθρώπους, μιλάω με ανθρώπους, όλο το κομμάτι που κάνει εμπόριο το ξέρω, και αυτόν που πουλάει καρπούζια και στη λαϊκή και αυτόν που πουλάει γουρούνια (...) δηλαδή με όλους που μιλάω κανέναν δεν ακούς να πει: «Δόξα τω θεώ, πάμε, βγάζουμε το μεροκαματάκι μας» Όπως έλεγα και εγώ: «Θα πάρω το αυτοκίνητό μου και θα πάω να βγω έξω και θα φέρω το μεροκάματό μου». (♂, II, B)

Στη λαϊκή όσο πάμε και χειρότερα. Δηλαδή, τι να πάρεις. Ο κόσμος κοιτάει να πάρει τα βασικά. Περισσότερο σούπερ μάρκετ. (♂, II, A)

Το εμπόριο δεν έχει μεροκάματο. Παίρνεις ένα πράγμα, το παίρνεις δύο ευρώ, τρία ευρώ, το πουλάς πέντε. Δε βγαίνεις. (♂, I, B)

Απόδειξη πως η δυσχερής εικόνα στο χώρο του εμπορίου που ασκούν οι Τσιγγάνοι οφείλεται στα αποτελέσματα της ύφεσης της οικονομίας και όχι τόσο στην ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ τους ή με άλλους πωλητές συνιστά η διαπίστωση πως αφορά όλους τους κλάδους, ακόμα και αυτούς οι οποίοι μονοπωλούνται από Τσιγγάνους, όπως το εμπόριο ζώων.⁶⁸⁰

Παλιά, καρπούζια πουλάγανε μόνο οι Τσιγγάνοι, τώρα γυρίζουνε μανάβηδες ένα σωρό. Αλλά και στο γουρούνι ή στο κοτόπουλο που δε μπήκανε άλλοι, οι ίδιοι είμαστε τόσα χρόνια και οι ίδια παραμένουμε, αλλάζανε όμως τα πράγματα. Ο κόσμος δεν έχει λεφτά πλέον. (♂, II, B)

Τώρα δεν έχουμε ζώα. Μόνο άμα τύχουνε, παίρνουμε παραγγελίες. (♂, II, B)

Και όπως είναι τώρα δε βγαίνουν τα λεφτά. Να, πούλησα δυο ζώα... και δε βγαίνει τίποτα. (♂, II, B)

Απέναντι στη γενικευμένη κρίση του εμπορίου, οι Τσιγγάνοι δεν είχαν τα μέσα να αμυνθούν, καθώς στερούνταν αποταμιεύσεων για την κάλυψη των τρεχουσών εξόδων, ενώ η πρόσβασή τους στον τραπεζικό δανεισμό ήταν περιορισμένη ως αποτέλεσμα της κακής αξιοποίησης των τραπεζικών υπηρεσιών κατά το παρελθόν, εξαιτίας της χρήσης πιστωτικών κρατών και της λήψη καταναλωτικών δανείων που δεν είχαν αποπληρωθεί. Ενδεικτική είναι η αντίφαση στα λόγια του ίδιου συνομιλητή μας σε δυο διαφορετικές συζητήσεις μαζί του όπου θίχτηκε το ίδιο θέμα, δηλαδή η πρόσβαση στον άστοχο τραπεζικό δανεισμό.⁶⁸¹ Στην πρώτη από τις συζητήσεις μας κατακρίνει εμφανώς αυτήν την πρακτική, την οποία αποδίδει στην έλλειψη γνώσεων τραπεζικής συναλλαγής εκ μέρους των ανθρώπων της κοινότητας:

⁶⁸⁰ Στο συγκεκριμένο τομέα υπήρχαν μικρές εγκαταστάσεις εκτροφής ζώων, κυρίως μικρά χοιροστάσια, από Τσιγγάνους που αναλάμβαναν και την πλανόδια πώλησή τους. Η κρίση στην αγορά οδήγησε αρκετούς στο κλείσιμο των εγκαταστάσεων αυτών και στη μετατροπή τους από εκτροφείς σε μεταπωλητές ζώων που αγόραζαν από τις μεγάλες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις.

⁶⁸¹ Οι συζητήσεις αυτές έγιναν το έτος 2010, όταν ο τραπεζικός δανεισμός ήταν ευχερέστερος.

Μου λέει ο άλλος: «Πήγα στην τράπεζα και τους πήρα εφτά χιλιάδες». Και του λέω: «Τι έκανες; Σε καταστρέψανε, δε θα μπορείς να πουλήσεις, να αγοράσεις. Την τράπεζα; Αυτοί είναι γραμματισμένοι άνθρωποι, τα ξέρουν τα γράμματα. Είναι δυνατόν να κοροϊδέψεις την τράπεζα;» (♂, II, A)

Λίγο καιρό μετά, το ίδιο πρόσωπο, σε μια άλλη συζήτηση μαζί του, αναφέρεται στην ευκολία με την οποία ο ίδιος θα λάμβανε τραπεζικό δανεισμό, επισημαίνοντας παράλληλα τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η μη-αποπληρωμή των οφειλόμενων χρημάτων, χωρίς ωστόσο να μπορεί να τις αξιολογήσει επαρκώς.

Έχω και μια άλλη κάρτα, έχω βγάλει ένα χιλιάρικο και πληρώνω και ένα ευρώ κάθε μήνα, γιατί έχω βγάλει ένα χιλιάρικο. Αν δεν τα δώσω, θα μου κάνουνε δυο-τρία τηλέφωνα. Και όλοι αυτοί εδώ πέρα είναι χρεωμένοι για δυο, τρεις, πέντε χιλιάδες στην Τράπεζα. Οι πιο πολλοί. Αλλά δεν έχουνε και τίποτα για να τους πιάσει. Γιατί θα σε πιάσει, όταν πας να κάνεις τίποτα, να αγοράσεις κανένα σπίτι. Όταν έχεις να κάνεις με την εφορία ή όταν έχεις να κάνεις με τράπεζα, θα σε πιάσει, διαφορετικά δε σε πιάνει. Τη Δευτέρα θα κάνω μια αίτηση να μου δώσουνε άλλη μια κάρτα με πέντε χιλιάρικά, μόνο με το ΑΦΜ και το όνομά μου. Αλλά αυτός που θα μου τη βγάλει, θα του δώσω 700€. Έχει κάποιες άκρες, παντού υπάρχουν άκρες. Στις πέντε χιλιάδες θα του δώσω 700 €, αλλά και 20 χιλιάδες να μου έβγαζε δάνειο, πάλι 700 € τα του έδινε. Είναι ταρίφα αυτό.

Είναι ευνόητο πως τέτοιες πρακτικές δεν μπορούν να είναι επωφελείς για τους δανειολήπτες, κάτι που αποτυπώνεται σε περιπτώσεις αναγκαστικής πώλησης οικιών στη γειτονιά, καθώς αυτά αποτελούν για την πλειονότητα του πληθυσμού τη μοναδική ακίνητη περιουσία που υποθηκεύεται.

Χρώσταγε ο πατέρας μου στην τράπεζα και ενώ ήθελα να πληρώσουμε αυτά τα χρέη εμείς [τα παιδιά του] και να κρατήσουμε το σπίτι, η μια [αδελφή] έλεγε: «Όχι» ή άλλη: «Όχι». Τότε είπαμε να το δώσουμε, να το πουλήσουμε. (♂, II, B)

Η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος έχει ως πρώτη συνέπεια την πλημμελή εκπλήρωση των ασφαλιστικών και φορολογικών υποχρεώσεών τους. Η επιλογή της μη-καταβολής των ασφαλιστικών εισφορών αυξάνει προσωρινά το διαθέσιμο εισόδημα, εμπεριέχει όμως σημαντικούς βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους κινδύνους, των οποίων το εύρος μπορεί να κυμαίνεται από την ανασφάλιστη εργασία μέχρι και τη φυλάκιση (Μπαλούρδος, 2011, σ. 190).⁶⁸²

Εγώ αυτή τη στιγμή έχω ασφάλεια. Κάποια στιγμή με πήρε και εμένα η κατηφόρα, είμαι στον Ο.Γ.Α. εγώ, δεν μπορούσα να πληρώσω, με πήρε από κάτω, κατάφερα και έχω κάνει μια ρύθμιση για να μπορέσω. Και τώρα, πριν τα Χριστούγεννα θα μου έρθει και το καινούριο χαρτάκι [πληρωμή εισφοράς]. Θα έχω να δώσω; Γιατί κάποια στιγμή εγώ πλήρωνα το εξάμηνο 230€ και τώρα μου έχει πάει 450€. Θα έχω να τα πληρώσω; Δεν θα μπορέσω. Αν μπορέσω και καταφέρω να τα πληρώσω και κρατήσω αυτή τη ρύθμιση, θα έχω ασφάλεια. Αν δεν καταφέρω, δεν θα

⁶⁸² Η μη-πληρωμή των φορολογικών υποχρεώσεων οδηγεί στην έκδοση ενταλμάτων σύλληψης. Συχνά, κατά τη διεξαγωγή τυχαίων ελέγχων της αστυνομίας, μέλη της κοινότητας ενημερώθηκαν πως εκκρεμεί εις βάρος τους ένταλμα σύλληψης και για το λόγο αυτό οδηγήθηκαν στο αστυνομικό τμήμα για να ξεκαθαριστεί ο λόγος της μήνυσης. Η συνήθης πρακτική είναι η παραπομπή στον εισαγγελέα, ο ορισμός προθεσμίας να απολογηθούν και η συνακόλουθη ρύθμιση της οφειλής.

έχω ασφάλεια. Θα έχω μέχρι 31 Δεκεμβρίου που κατάφερα και το έκανα με τη ρύθμιση και σφράγισα στο βιβλιάριό μου. Μέχρι εκείνη την ημέρα θα έχω. Πάρα πέρα... (♂, II, B)

Μη νομίζεις, και εδώ στις λαϊκές που πάνε, τα λεφτά τους αλλάζουνε, δηλαδή... δεν είναι όπως παλιά. Και άμα κοιτάξεις είναι χρεωμένοι στο T.E.B.E., από δω από κει. Χαμός γίνεται. (♂, II, B)

Και αυτοί που δουλεύουμε έμποροι και οτιδήποτε και έχουμε μπει στο T.E.B.E. και στα λοιπά, όλοι είναι χρεωμένοι μέχρι το κεφάλι τους. (♀, II, B)

Και σε κλείνουνε άμα δεν έχεις πληρώσει το T.E.B.E. (...) Και ξέρεις ότι σήμερα αφού δεν εργάζομαι, δεν πάει καλά η δουλειά, πώς θα το πληρώσω, ρε μάστορα, αφού δεν πάω καλά; Να αφήσω το παιδί μου να πεθάνει στην πείνα, ή να μην του πάρω γάλα για να πληρώσω το T.E.B.E.; Προτιμάω να πάω φυλακή παρά να μείνει το παιδί μου νηστικό. (♂, II, A)

Άλλες προσαρμοστικές πρακτικές που εφαρμόζουν ορισμένα μέλη της κοινότητας για να διευρύνουν το κοινό των καταναλωτών στους οποίους απευθύνονται είναι η αυθαίρετη μετάβαση από το χώρο του σταθερού εμπορίου στο πλανόδιο, η διεύρυνση των πωλούμενων ειδών πέρα από τα οριζόμενα στην άδεια ασκήσεως επαγγέλματος και βέβαια η παράνομη άσκηση του επαγγέλματος του πλανόδιου πωλητή. Στην πρώτη περίπτωση, πωλητές των λαϊκών αγορών κινούνται και ως πλανόδιοι έμποροι, παράνομα, κατά τις ημέρες που δεν πάνε στις οργανωμένες λαϊκές.

Εγώ κάποια στιγμή είχα άδεια λαϊκής για να μπορώ να κάθομαι να πουλάω, από τη Νομαρχία, πλήρωνα παράβολο και είχα μέσα το χαρτάκι μου που έγραφε ότι την Παρασκευή π.χ. είμαι στη Βάθεια, Τρίτη στη Χαλκίδα, Τετάρτη αλλού και έτσι. (...) Και τώρα έχουνε αρχίσει και λένε ότι θέλουνε και άδεια πλανόδιου, επειδή γυρνάς και πουλάς. Και άμα πας να βγάλεις την άδεια, μπορεί να σου πουν ότι δεν μπορείς και να τη βγάλεις. Τότε εσύ τι κάνεις; Για πες μου; Ό,τι και να κάνεις είσαι στον αέρα. Σε έχουνε πάντα παράνομο. (♂, II, B)

Καθώς ο χώρος των λαϊκών αγορών είναι πιο οργανωμένος και υπόκειται συχνότερα στον έλεγχο των αρμόδιων υπηρεσιών αλλά και στις πιθανές καταγγελίες των ανταγωνιστών, οι περισσότερες παράτυπες ενέργειες γίνονται από τους πλανόδιους εμπόρους που συχνά επιχειρούν να εμπλουτίσουν τον κατάλογο των πωλούμενων ειδών πέρα από όσα αναγράφονται στην άδεια που τους έχει χορηγηθεί, προσαρμόζοντας το εμπόρευσμά τους στις εποχικές ανάγκες. Επίσης, δεν είναι ασυνήθης και η εξ ολοκλήρου παράνομη πώληση προϊόντων ή η άσκηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων χωρίς κανενός είδους άδεια, πρακτικές που εκθέτουν αυτούς που τις ασκούν σε υψηλά διοικητικά πρόστιμα και επισειούν άμεση φυλάκιση.⁶⁸³ Αντιμέτωποι συχνά με τον έλεγχο των

⁶⁸³ Σύμφωνα με το νόμο 4624 του 2014, η άσκηση εμπορικής δραστηριότητας χωρίς άδεια επιφέρει ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών, η έλλειψη άδειας διοικητικό πρόστιμο πέντε χιλιάδων ευρώ και η πώληση προϊόντων που δεν αναγράφονται στην άδεια πρόστιμο δύο χιλιάδων ευρώ.

αρχών, ορισμένοι από τους συνομιλητές μας θεωρούν πως υφίστανται μια μορφή φυλετικού χαρακτηρισμού (racial profiling).

Το 90-95% άμα τους σταματήσεις στο δρόμο θα είναι παράνομοι. Άμα τους ζητήσεις την άδεια, θα δεις ότι άλλα γράφει η άδεια και άλλα πουλάνε. Εγώ δε διαφωνώ να με σταματήσεις, αλλά βγάλε και το χέρι σου και σταμάτα και πέντε αυτοκίνητα πολυτελείας. Κάνε τη διαφορά να το δει και ο άλλος, όχι επειδή βλέπεις αυτόν που φαίνεται ότι θα είναι παράνομος. Αφού το έχεις καταλάβει, νιώθεις ότι κάτι θα μπορεί να υπάρχει. Σταμάτα και δέκα αυτοκίνητα που είναι πολυτελείας. Κάτι θα βρεις και εκεί. (♂, II, B)

Τα φορτηγάκια φαίνονται από μακριά. Άμα σε σταματήσουνε, κάτι θα σου βρουνε. Άμα περάσει ένας και τον σταματήσουνε, όχι Γύφτος, κανονικός, και ακόμα και παράνομος να είναι μπορεί να περάσει έτσι. Ο Τσιγγάνος, ακόμα και νόμιμος να είναι, θα βρουν τον τρόπο να τον γράψουνε. (...) Κάτσε, ρε φίλε, πώς φταίει πάντα ο Τσιγγάνος; Αν φταίει, τότε ναι, αλλά όχι ότι ο Τσιγγάνος πάντα φταίει. Υπάρχει μια... [προκατάληψη] εναντίον τους. Και να μη λέμε τώρα ψέματα (♂, II, B)

Κατά τις συζητήσεις μας, επισημάνθηκε από πολλούς το πρόβλημα που δημιουργείται από τον περιορισμένο αριθμό πωλούμενων ειδών που αναγράφονται στις άδειες τους. Ενδιαφέρον είναι πως στο σύνολό τους όλοι οι συνομιλητές μας επικαλούνταν τον παραδοσιακό πολυ-λειτουργικό τρόπο ένταξής τους στον οικονομικό τομέα, που διαχρονικά αποτέλεσε μοντέλο οικονομικής ενσωμάτωσης των Τσιγγάνων στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Κυρίως αναφέρονταν σε μια επιδιωκόμενη μορφή πολυ-λειτουργικότητας εντός του τομέα του εμπορίου, που να τους επιτρέπει να προσαρμόζονται τα πωλούμενα είδη ανάλογα με τις εποχικές ανάγκες.

Είμαι Τσιγγάνος; Είμαι πλανόδιος; Γυρίζω; Με ξέρει το κράτος πως γυρίζω; Γιατί να μη γράφει πάνω η άδεια μου να εξασκώ όλα τα επαγγέλματα; Αφού είσαι Τσιγγάνος και σε λέμε Τσιγγάνο, βγάλε νόμους για όλα τα επαγγέλματα. (...) Με τους Τσιγγάνους, είπαμε, θα πουλήσει καρπούζια, θα πουλήσει τριφύλλι, θα πουλήσει... Άμα με πιάσει εμένα τώρα η αστυνομία έτσι, θα φάω δύο χιλιάδες πρόστιμο. Γιατί είμαι παράνομος. Δεν ευθύνεται το κράτος; (♂, III, A)

Γιατί να μη σου δίνει κάτι να σε κάνει νόμιμο; Σε τι είμαι παράνομος; Να μη γράφει η άδειά μου, να πω ότι είμαι παράνομος. Παλιά σου δίνανε τέσσερα και πέντε πράγματα, δηλαδή έπαιρνες πουλερικά, γυαλικά, για ρούχα, για μαναβική... ό,τι θες έπαιρνες. Δηλαδή όποια δουλειά θες να κάνεις. Τώρα σου δίνει ένα. Γιατί μου δίνεις ένα, ρε φίλε; (♂, II, B)

Δεν έλειψαν βέβαια και αιτήματα για την πολυ-λειτουργική άσκηση των δραστηριοτήτων τους διαμέσου των διάφορων οικονομικών τομέων, όπως φαίνεται στο πρώτο απόσπασμα που ακολουθεί, ενώ στη σκέψη ορισμένων αυτή η πολυ-λειτουργικότητα αποκτά το εύρος μιας χωρίς όρους και όρια άσκησης οποιασδήποτε δραστηριότητας επιθυμούν.

Τότε, αν έμπαίνα στο T.E.B.E. θα έπρεπε να πληρώνω ασφάλιση εκεί. Και μετά, άμα γραφτώ στο T.E.B.E., δε δικαιούμαι εγώ να δουλέψω στο δήμο. Κατάλαβες; Άραγε με αναγκάζει το κράτος να είμαι παράνομος. (♂, III, A)

Ο Τσιγγάνος θα πουλήσει παλιά, θα πουλήσει καρπούζια, θα κάνει παλιοσίδερα, θα πουλήσει ρούχα, θα πουλήσει παπούτσια... Να πει [το κράτος]: «Εγώ εξαιρώ τους Τσιγγάνους, σαν κράτος, και ας κάνει ο καθένας ό,τι δουλειά θέλουν». Εγώ, ανά πάσα στιγμή, το αυτοκίνητό μου είναι αγροτικό, εκεί έξω, παράνομος είμαι. (♂, III, A)

Η κρίση του εμπορίου επανάφερε στο προσκήνιο μια οικονομική δραστηριότητα που παραδοσιακά ασκείτο από τους Τσιγγάνους και προσωρινά είχε ατονήσει, τη συλλογή ανακυκλώσιμων υλικών. Στερούμενοι άλλων διεξόδων και εκμεταλλευόμενοι μια περίοδο αύξησης της τιμής των μετάλλων, πολλά μέλη της κοινότητας στράφηκαν συμπληρωματικά στη συλλογή άχρηστου μεταλλικού υλικού. Η μεγάλη αύξηση της τιμής των καυσίμων, μετά το 2011, αποτέλεσε περιοριστικό παράγοντα στην αποκόμιση βιώσιμου κέρδους, καθώς αύξησε το κόστος της περιπλάνησης για την περισυλλογή τους σε όλες τις περιοχές της Εύβοιας. Την ίδια περίοδο, πολλές μικρές μάντρες συλλογής μετάλλων λειτούργησαν στις κωμοπόλεις της Εύβοιας, αγοράζοντας scrap μετάλλου από τους ίδιους τους κατοίκους των περιοχών, οι οποίοι, πουλώντας, εξασφάλιζαν άμεσα ένα μικρό έσοδο. Ως εκ τούτου, τα διαθέσιμα μέταλλα προς συγκέντρωση από τους Τσιγγάνους περιορίστηκαν σημαντικά, αποκόπτοντάς τους από ένα συμπληρωματικό, αλλά κρίσιμο κατά την περίοδο αυτή, εισόδημα. Η επισήμανση του συνομιλητή μας, που κατά το παρελθόν εργαζόταν ως εργάτης γης, στη συνέχεια για λίγο διάστημα ως μισθωτός και την περίοδο της έρευνας περιστασιακά ως παλιατζής, είναι ενδεικτική και αφορά την προσπάθεια συγκέντρωσης του ποσού των δύο χιλιάδων ευρώ για την πληρωμή ενός προστίμου.

Στα χωράφια δούλενα, παλιά. Έχω και πέντε-έξι ένσημα. Τώρα παλιατζής, άμα βρεθεί τίποτα. (...) Για να τα βρω, ξέρεις πόσους τόνους παλιοσίδερα πρέπει να μαζέψω; Και δεν υπάρχουν κιόλας. Σαραντα τόνους. Τώρα να βγεις στο δρόμο και να γυρίζεις όλη μέρα, δεν θα μαζέψεις τίποτα. Και τα πιο πολλά θα τα δώσεις στη βενζίνα. (♂, II, B)

Όσο γρήγορη ήταν η επαναδραστηριοποίηση των Τσιγγάνων στον τομέα της περισυλλογής μετάλλων, τόσο γρήγορος ήταν και ο περιορισμός αυτής της δραστηριότητας για τους λόγους που προαναφέραμε, ενώ δεν έλειψαν περιπτώσεις όπου άτομα της κοινότητας μέσω της δραστηριότητας αυτής ενεπλάκησαν σε έκνομες πράξεις. Αφήνοντας κατά μέρος τα συχνά δημοσιεύματα του τοπικού τύπου που αναφέρονταν σε κλοπές μετάλλων, αποξηλώσεις καλωδίων και λοιπές ενέργειες τέτοιας μορφής, τις οποίες απέδιδαν στους Τσιγγάνους, ακόμα δε και τις συγκεκριμένες επ' αυτοφώρω συλλήψεις Τσιγγάνων για τέτοιες ενέργειες, που όμως δεν αποδίδονταν αναγκαστικά στα μέλη της κοινότητας των Χαλκιδέων, καταγράφουμε μόνο την περίπτωση αποξήλωσης μεταλλικού εξοπλισμού από το 10^ο Δημοτικό Σχολείο Χαλκίδας το οποίο βρίσκεται μέσα στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής.

Του Ευαγγελισμού, μπήκανε στις τουαλέτες του σχολείου και πήρανε ότι σιδερένιο υπήρχε. Δεν αφήσανε τίποτα, καζανάκι, χαλκοσωλήνα, τίποτα. Πήρανε ό,τι σίδερο μπορούσαν να πουλήσουν και φύγανε. (Εκπ/κός)

Τέλος, ένα ακόμη επάγγελμα που παραδοσιακά ασκούσαν ορισμένοι από τους Τσιγγάνους της πόλης, αποκλειστικά ή επικουρικά άλλων δραστηριοτήτων, αυτό του μουσικού, περνάει κρίση. Σε μια από τις συζητήσεις μας ο συνομιλητής μας τόνισε την ανάδειξη πολλών μουσικών «από το σινάφι», ως ένα θετικό στοιχείο απέναντι στην απουσία ανάδειξης σε άλλες, σημαίνουσες επαγγελματικές κατηγορίες από τους ανθρώπους της κοινότητας.

Στη Χαλκίδα δεν κατάφερε κανένας τίποτα, εκτός από μουσικούς. Από μουσικούς έχει βγάλει το Χάρο,⁶⁸⁴ γενικά έχει βγάλει μουσικούς. (♂, Π, Α)

Κατά την περίοδο της σχετικής οικονομικής ευμάρειας του πληθυσμού οι ντόπιοι μουσικοί απασχολούνταν συχνά στις κοινωνικές εκδηλώσεις της κοινότητας, οι οποίες διακρίνονταν για τη μαζική τους προσέλευση και την επιδεικτική σπατάλη χρημάτων.

Να φανταστείς από το '75 μέχρι το 2005-2010 σε όλη την επικράτεια της Ελλάδας πρώτοι γάμοι ήταν εδώ οι Χαλκιδέικοι. Πηγαίνανε στο Ρίο [κέντρο διασκέδασης της Χαλκίδας] 1.500 άτομα με τα μεγαλύτερα ονόματα [ορχήστρα] και πετάγανε τα λεφτά, χαρτούρα. (♂, Ι, Α)

Ωστόσο, η οικονομική στενότητα περιόρισε εντός και εκτός της κοινότητας τους δαπανηρούς γάμους με συνοδεία ζωντανής μουσικής. Επίσης, η ανάδειξη νέων μουσικών και τραγουδιστών στο τοπικό και περιφερειακό «καλλιτεχνικό στερέωμα» περιόρισε τις ευκαιρίες απασχόλησης, όπως μας επισημαίνει ο συνομιλητής μας που επικουρικά ασκούσε το επάγγελμα του μουσικού.

Και η μουσική έπαιζε το ρόλο της. Δηλαδή βγήκανε πολλοί μουσικοί από το σινάφι εδώ. Κάποτε από Βάθεια και κάτω δεν προλαβαίναμε να πηγαίνουμε σε συναυλίες το καλοκαίρι. Τώρα με την κρίση δε γίνεται τίποτα. Εγώ έπαιζα σε πανηγύρια, γάμους και με άλλα παιδιά, όχι Τσιγγάνους. Αλλά πάει και αυτό το επάγγελμα. Θα σβήσει. Δεν προλαβαίναμε παλιά. Μπήκανε και καινούρια παιδιά, άσχετα με μουσική. Δηλαδή μουσικά, ποιοτικά, δεν αξίζει ο κόπος, τα λεφτά που θα δώσει. (♂, Π, Α)

5.1.2.3.2 Η εκ νέου ανακάλυψη της μισθωτής εργασίας,

Επισημάνθηκε παραπάνω πως στα όρια της τσιγγάνικης κοινότητας της Χαλκίδας υπήρξε κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 διαπιστωμένη σχέση με τη μισθωτή εργασία, σε μόνιμες όσο και εποχικές δραστηριότητες. Η σχέση αυτή περιορίστηκε, ως αποτέλεσμα των αλλαγών στο χώρο της εργασίας που περιθωριοποίησαν μεγάλο μέρος

⁶⁸⁴ Πρόκειται για το βιολιτζή Θανάση Χάρο, γνωστό για τη συμμετοχή του σε κοινωνικές εκδηλώσεις (πανηγύρια, γάμους) στην περιοχή της Στερεάς και της Εύβοιας.

του ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού αλλά και λόγω της επιλεκτικής στροφής των Τσιγγάνων προς το εμπόριο. Ως εκ τούτου, ήταν πολύ μικρός ο αριθμός των μελών της κοινότητας που παρέμεναν στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας, κατεξοχήν σε ανειδίκευτες θέσεις του δημόσιου τομέα. Όπως μας επισημαίνει κάποιος από τους συνομιλητές, για έναν από τους λιγοστούς που δούλευαν στο δήμο και κατόρθωσαν να πάρουν σύνταξη:

Αυτός έτυχε να πάει στο δήμο πριν από πολλά χρόνια, που δεν ζητούσανε χαρτιά και τέτοια, γιατί ήτανε αγράμματος ο άνθρωπος και δεν πήγαινε κανένas στη δουλειά του δήμου. Και έμεινε. (♂, II, B)

Η πορεία των ατόμων που παρέμεναν στο χώρο της μισθωτής εργασίας κρίνεται επιτυχής, ιδιαίτερα από όσους κατά το παρελθόν είχαν τη δυνατότητα και δεν την αξιοποίησαν, ενώ η τρέχουσα οικονομική τους κατάσταση ήταν δυσχερής. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση ενός συνομιλητή μας, που αρνήθηκε να αξιοποιήσει μια τέτοια ευκαιρία:

Τότε ο διευθυντής μου είπε να με κάνει μόνιμο, να είμαι εκεί. Εγώ δεν ήθελα (...) Τώρα το έχω μετανιώσει, θα ήμουν μόνιμος, αλλά φταίει το ξερό μου το κεφάλι. Οι άλλοι τι πάθανε που μείνανε; Ο ένας τώρα είναι φύλακας στο μουσείο και κάθεται όλη την ώρα με τα χέρια σταυρωμένα πίσω από την πλάτη. Τι φοβόμουνas; (♂, II, B)

Η κρίση στο εμπόριο, από το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 2000, η περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων από τους άλλους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας και η αντικατάστασή τους από τους χαμηλότερα αμειβόμενους αλλοδαπούς εργάτες, τόσο στη γη όσο και στις εγκαταστάσεις εκτροφής κρέατος, δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση για την απασχόληση των μελών της κοινότητας. Υπό αυτούς τους όρους, το ενδιαφέρον τους επαναπροσανατολίστηκε προς τη μισθωτή εργασία, στο μόνο όμως τομέα που μπορούσαν πια να απορροφηθούν, δηλαδή στις υπηρεσίες του δήμου Χαλκιδέων, μέσω των τακτικών προκηρύξεων θέσεων για εποχικές ή παροδικές ανάγκες ανταποδοτικού χαρακτήρα της Υπηρεσίας Καθαριότητας. Η αναζήτηση εργασίας στον ιδιωτικό τομέα είναι μια επιλογή που δεν υφίσταται πια για τους ανθρώπους της κοινότητας, τόσο ως απουσία προοπτικής όσο και ως απουσία προαίρεσης. Το πρώτο είναι ευνόητο, καθώς η υψηλή ανεργία μεγιστοποιεί τον ανταγωνισμό για τις λιγοστές προσφερόμενες θέσεις, ακόμα και για αυτές των χαμηλών τυπικών προσόντων που καλύπτονται από υποψηφίους με πολλαπλάσια προσόντα από τα απαιτούμενα. Σε μια τέτοια διεκδίκηση θέσεων, οι Τσιγγάνοι, με σχεδόν πλήρη απουσία σχολικών τίτλων και πιστοποιημένων δεξιοτήτων, δεν έχουν καμιά τύχη. Το δεύτερο, δηλαδή η απουσία προαίρεσης των Τσιγγάνων να αναζητήσουν εργασία στο χώρο του ιδιωτικού τομέα, προκύπτει κυρίως ως άμεσο αποτέλεσμα του πρώτου, δηλαδή της αδυναμίας τους να ανταγωνιστούν τους υπόλοιπους ενδιαφερόμενους για τις θέσεις αυτές. Σχετίζεται επίσης με τις βασικές πηγές πληροφόρησης που έχουν για την εργασία τους και προέρχο-

νται από το εσωτερικό της κοινότητας, μια έκφραση της λειτουργίας των συνεκτικών κοινωνικών δικτύων που θα παρουσιάσουμε σε επόμενη ενότητα. Στερούμενοι λοιπόν τη δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας του ιδιωτικού τομέα, οι φιλοδοξίες τους καθορίζονται από την *επιλογή του πεπρωμένου* του Bourdieu που «αποκλείουν την πιθανότητα επιθυμίας του αδύνατου να επιτευχθεί» (1985, σ. 367). Μια τελευταία πτυχή της σχέσης των Τσιγγάνων με τη μισθωτή εργασία του ιδιωτικού τομέα αφορά την πιθανότητα διακρίσεων εις βάρος τους εκ μέρους των εργοδοτών. Η παρελθούσα εμπλοκή τους στη μισθωτή εργασία του ιδιωτικού τομέα και η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς από τους συνομιλητές μας για περιστατικά διάκρισης εις βάρος τους στον τομέα αυτό, θέτει υπό έλεγχο για την περίπτωση τους το ερμηνευτικό πλαίσιο της *αποστροφής προς τη μειονότητα* (distaste for the minority) και των *στατιστικών διακρίσεων* (statistical discrimination) από την πλευρά των εργοδοτών, όπως τα παρουσιάζει ο Drydakis (2008, σσ. 22-23· 2011, σσ.10-11).⁶⁸⁵

Η μισθωτή εργασία στο δήμο άρχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τα μέλη της κοινότητας από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000, όταν ορισμένοι συμμετείχαν στις προκηρύξεις θέσεων για την εποχική κάλυψη αναγκών του τομέα καθαριότητας. Το είδος και οι συνθήκες εργασίας, αλλά και η εποχικότητα των συμβάσεων, που δεν εξασφάλιζαν τη μονιμότητα των απασχολούμενων, λειτουργούσαν ανασταλτικά στην προσέλκυση πολλών ενδιαφερομένων από τον πλειονοτικό πληθυσμό της πόλης. Ταυτόχρονα, η προσμέτρηση κοινωνικών και εισοδηματικών κριτηρίων (πολυτεκνία, ανεργία, χαμηλό ή ανύπαρκτο οικογενειακό εισόδημα) λειτουργούσε ευνοϊκά για τους Τσιγγάνους υποψηφίους, που κάλυπταν έτσι μεγάλο μέρος των προκηρυσσόμενων θέσεων. Η απασχόληση στο δήμο στη συνείδηση πολλών εκ των μελών της κοινότητας έχει συνδεθεί με τη θητεία ενός συγκεκριμένου δημάρχου. Τη συγκεκριμένη περίοδο επίσης, ένα εκ των μελών της κοινότητας είχε εκλεγεί και δημοτικός σύμβουλος με το συνδυασμό του δημάρχου αυτού, γεγονός που συνέτεινε στη σύνδεση του θετικού αποτελέσματος με τη συγκεκριμένη δημοτική αρχή.

Δηλαδή από τότε, επί Αναγνωστάκη,⁶⁸⁶ εδώ και 12 χρόνια έχουνε εξελιχτεί τα παιδιά μέσα σε αυτή τη δωδεκαετία. (...) Τότε με τον Αναγνωστάκη δουλεύανε 70 παιδιά Ρομά στο δήμο. Εβδομήντα οικογένειες. (♀, II, B)

Την τροφή του Γυμνασίου την έδωσε ο Αναγνωστάκης, γιατί ο Αναγνωστάκης, τότε που ήταν δήμαρχος, πήρε τους Τσιγγάνους για δουλειά, για πρώτη φορά. Δηλαδή ήτανε στην αρχή τρία, τέσσερα άτομα. Τώρα στους εκατό είναι οι ενενήντα. (♂, II, B)

Στο διάστημα των χρόνων που ακολούθησαν, ο Δήμος Χαλκιδέων αναδείχθηκε ως ο βασικός, και ενδεχομένως ως ο μοναδικός, εργοδότης για τους Τσιγγάνους της πό-

⁶⁸⁵ Βλ. και υποσημείωση 411.

⁶⁸⁶ Ο Δημήτρης Αναγνωστάκης διατέλεσε δήμαρχος Χαλκιδέων κατά τα έτη 2003-2006.

λης υπό καθεστώς μισθωτής εργασίας, απασχολώντας κατά περιόδους 50-70 εργαζομένους με τη μορφή συμβάσεων οκτάμηνης εργασίας. Λαμβανομένων δε υπ' όψη των περιορισμών που θέτει το νομοθετικό πλαίσιο περί κωλύματος υπέρβασης της 24μηνιας απασχόλησης και απαγόρευσης των διαδοχικών συμβάσεων με ενδιάμεσο χρονικό διάστημα μικρότερο των τριών μηνών, το αποτέλεσμα είναι κατά το μεγαλύτερό τους μέρος οι οικογένειες της κοινότητας να έχουν καθ' οιονδήποτε τρόπο εμπλακεί ως μισθωτοί του δήμου.⁶⁸⁷ Έτσι, συμβαίνει συχνά τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας να απασχολούνται εκ περιτροπής, καθώς τη λήξη μιας σύμβασης με την οποία απασχολείται π.χ. ο άντρας της οικογένειας ακολουθεί η σύμβαση της συζύγου ή κάποιου εκ των γονέων ή των παιδιών τους, ανάλογα με την ηλικία αυτών. Συνυπολογίζοντας και τα μεσοδιαστήματα της λήψης του επιδόματος ανεργίας, καθώς και την ενδεχόμενη άσκηση και άλλων παράλληλων οικονομικών δραστηριοτήτων, εξασφαλίζεται ένα ικανοποιητικό εισόδημα για όσους κατορθώνουν να επιλεγούν σε κάποια σύμβαση εργασίας.

Ο άντρας μου δούλεψε με σύμβαση στο Δήμο. Έχει βγει ταμείο ανεργίας. Τώρα έχουμε Ι.Κ.Α. (...) Θα δούμε τι θα κάνει. Είπανε στο δήμο ότι τώρα δεν παίρνουνε πια, γιατί έχουνε με συμβάσεις. (♀, ΙΙΙ, Β)

Ένα μεροκάματο, ο γιος μου δουλεύει στο δήμο. Παίρνει 1.200 και κάτι παλιά σίδερα που του δίνουνε. Έχει 3 παιδάκια, ζει από αυτά. (...) Στο δήμο, μαζεύει τα σκουπίδια. Τον παίρνουν και τηλέφωνο και του λένε: «Έχουμε και κάτι παλιά σίδερα. Έλα να στα δώσουμε». Δέκα ευρώ από εδώ, είκοσι από εκεί... (♂, Ι, Β)

Στο δήμο έχω περάσει το όριο, τρία οκτάμηνα. Δεν με ξαναπαίρνουν. Ο άντρας μου δούλεψε μια φορά στο δήμο, το 2004 επί Αναγνωστάκη. (♀, ΙΙ, Β)

Ευτυχώς που δουλεύει η γυναίκα στο δήμο. Είναι οχτάμηνη και τώρα σε κάνα δυο μήνες τελειώνει. (♂, ΙΙ, Β)

Ο άντρας μου είχε δουλέψει στο δήμο ένα οκτάμηνο. Τώρα δε γίνεται τίποτα. Δε γίνονται αιτήσεις. (...) Έχω δουλέψει στο δήμο ένα οκτάμηνο, στην καθαριότητα. Τώρα πουθενά. (♀, ΙΙΙ, Α)

Η επανασύνδεση στη μισθωτή εργασία επέφερε θετικά αποτελέσματα για την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας. Πρωταρχική ήταν η εισοδηματική ενίσχυση των νοικοκυριών που αποτέλεσε πρόσκαιρο ανάχωμα στη διολίσθησή τους στη φτώχεια. Στερούμενοι περιουσιακών πόρων και αγαθών που να είναι άμεσα ρευστοποιήσιμα, όπως και αποταμιεύσεων που να μπορούν να τροφοδοτήσουν προσωρινά τις ανάγκες τους, η πλειονότητα των κατοίκων της κοινότητας δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει το δυσμενές γεγονός της ανεργίας ή της πολύ χαμηλής έντασης εργασίας των νοικοκυ-

⁶⁸⁷ Σύμφωνα με το Π.Δ. υπ' αριθ. 164/ 2004 (ΦΕΚ 134 Α) απαγορεύονται οι διαδοχικές συμβάσεις μεταξύ του ίδιου εργοδότη και του ίδιου εργαζομένου εφόσον μεταξύ τους μεσολαβεί χρονικό διάστημα μικρότερο των τριών μηνών (άρθρο 5), όπως προσδιορίζεται και η ανώτατη διάρκεια των διαδοχικών συμβάσεων στους 24 μήνες (άρθρο 6), ώστε οι δικαιούχοι να μη μπορούν να θεμελιώσουν δικαίωμα για κάλυψη πάγιων αναγκών και να διεκδικήσουν το διορισμό τους σε μόνιμη θέση.

ριών.⁶⁸⁸ Αν συνυπολογιστεί πως το ύψος των κοινωνικών μεταβιβάσεων προς τα μέλη της κοινότητας, υπό μορφή συντάξεων και επιδομάτων, είναι ιδιαίτερα χαμηλό, καθώς είναι εξαιρετικά περιορισμένος ο αριθμός των ατόμων που λαμβάνουν σύνταξη γήρατος από το Ι.Κ.Α. – ενώ η πλειοψηφία των ατόμων άνω των 65 ετών λαμβάνει την κατώτατη σύνταξη του Ο.Γ.Α. – το σύνολο των διαθέσιμων πόρων στα νοικοκυριά είναι τόσο περιορισμένο, ώστε οποιαδήποτε συμβολή, έστω και για το διάστημα του οκταμήνου των συμβάσεων, να κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική.

Πέραν της εισοδηματικής ενίσχυσης, η εμπλοκή τους με τη μισθωτή εργασία συνέβαλε στην εκ νέου *κανονικοποίηση* της σχέσης τους με το κράτος και τις υπηρεσίες του. Η ανάγκη απόδειξης της οικογενειακής τους κατάστασης, σημαντική προϋπόθεση για τη διαδικασία μοριοδότησης των προκηρυσσόμενων θέσεων, οδήγησε την πλειοψηφία του πληθυσμού στην άρση όποιων δημοτολογικών εκκρεμοτήτων υπήρχαν. Η βεβαίωση της κατάστασης ανεργίας, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για τη συμμετοχή στις προκηρύξεις θέσεων, συνέβαλε στην τακτική επαφή των μελών της κοινότητας με τις υπηρεσίες του Ο.Α.Ε.Δ. αναπτύσσοντας έτσι μια νέα και αποτελεσματική κουλτούρα συναλλαγής με τις υπηρεσίες του κράτους. Τέλος, η κατοχύρωση ασφαλιστικών δικαιωμάτων μέσω της χορήγησης ενσήμων και η προσμέτρηση αυτών για τη λήψη του επιδόματος ανεργίας και την ανανέωση της ισχύος των βιβλιαρίων ασθένειας, συνέβαλε στην ανάπτυξη του αισθήματος του *ανήκειν* στον κοινωνικό ιστό και στη θεώρησή τους ως ενεργών κοινωνικών υποκειμένων και όχι απλά ως παθητικών *αποδεκτών ωφελημάτων*. Δεν πρέπει επίσης να παραγνωρίσουμε πως μέσω αυτής της διαδικασίας τα μέλη της κοινότητας αναγκάστηκαν να συνυπάρξουν και να συνδιαλεχθούν εκ νέου με τον πληθυσμό της πλειονότητας, όχι πια στο δίπολο του εμπόρου-πελάτη αλλά στο πλαίσιο ισότιμων σχέσεων με τους συναδέλφους τους στις ίδιες και ανάλογες θέσεις εργασίας. Υπό αυτήν την έννοια, η εμπλοκή τους στη μισθωτή εργασία, και μάλιστα στη νόμιμη μορφή αυτής με όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν,⁶⁸⁹ θεωρούμε πως συνετέλεσε στην «επανακοινωνικοποίηση του πληθυσμού» (Αλεξίου, 2006, σ. 43), ξεπερνώντας τον «ανούσιο ντυρκεμianισμό» (Levitas, 2004b, σ. 213), καθώς δεν παρείχε αποκλειστικά οικονομικούς πόρους αλλά και κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση. Η δήλωση του συνομιλητή μας ως προς το ρόλο που διαδραμάτισε η μισθωτή εργασία για την προηγούμενη γενιά των μελών της κοινότητας θεωρούμε πως είναι ενδεικτική του διαχρονικού κοινωνικοποιητικού της ρόλου:

⁶⁸⁸ Η ένταση εργασίας αποτυπώνει το βαθμό στον οποίο απασχολούνται τα μέλη του νοικοκυριού που βρίσκονται σε εργασιακά ενεργή ηλικία, λαμβάνοντας υπόψη και τις περιπτώσεις μερικής και προσωρινής απασχόλησης (Μπαλούρδος, 2011, σσ. 180-181).

⁶⁸⁹ Ως βασική υποχρέωση θεωρούμε την εκπλήρωση των φορολογικών τους υποχρεώσεων, κάτι το ιδιαίτερα προβληματικό για την πλειονότητα των μελών της κοινότητας που απασχολούνταν με άτυπες σχέσεις εργασίας ή ακόμα και ως νόμιμοι έμποροι που απέφευγαν να καταβάλουν τα οφειλόμενα.

Είναι και ένα κομμάτι η δουλειά, γιατί τότε υπήρχαν εργοστάσια, υπήρχαν δουλειές. Δουλέψανε και ξεφύγανε. Φύγανε, φύγανε, έχουνε χαθεί. Εγώ, τότε που υπήρχαν δουλειές, πήγα σε ένα εργοστάσιο, δούλεψα, έζησα με κόσμο. Το μυαλό μου πήρε άλλες στροφές, άλλες αντιλήψεις. Τώρα όμως τα παιδιά που είναι 20-30 χρονών δεν μπορούν να ξεφύγουν από τη γειτονιά, γιατί δεν πήγαν να δουλέψουν με άλλους ανθρώπους, να ζήσουν, να δουν. (♀, II, B)

Ένα άλλο θετικό αποτέλεσμα της επανεμπλοκής τους με τη μισθωτή εργασία, και άμεσα συναρτώμενο με το θέμα της διατριβής αυτής, είναι η στροφή των μελών της κοινότητας προς την απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων και τυπικών προσόντων. Το θέμα αυτό προσεγγίζεται αναλυτικά ακολούθως σε σχετική ενότητα.⁶⁹⁰

Συμπερασματικά, η στροφή των Τσιγγάνων της πόλης προς τη μισθωτή εργασία αποτέλεσε μια πολύ θετική εξέλιξη για αυτούς σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, ενώ βοήθησε στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης τους με την εκπαίδευση. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση εμφανίζει ορισμένα δυσλειτουργικά σημεία. Ένα από αυτά αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες απασχόλησης στο χώρο αυτό. Δηλαδή, ενώ με βάση τα ατομικά και οικογενειακά τους χαρακτηριστικά και τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική τους κατάσταση ο χώρος των συμβάσεων ορισμένου χρόνου αναδεικνύεται ως προνομιακός για τα μέλη της κοινότητας,⁶⁹¹ στη συνείδηση πολλών εξ αυτών η συγκεκριμένη δυνατότητα μεταφράζεται ως προνόμιο κατεξοχήν για αυτούς. Έτσι, καταλήγουν να θεωρούν ως αναφαίρετο δικαίωμα την επιλογή τους στις προκηρυσσόμενες θέσεις και τη διαδικασία προκήρυξης και πλήρωσης των θέσεων αυτών ως ένα είδος κοινωνικής πολιτικής που πρέπει να απευθύνεται σε αυτούς, λόγω των δυσμενών συνθηκών που αντιμετωπίζουν. Υπό αυτήν την έννοια, μπορούμε να ερμηνεύσουμε δηλώσεις των συνομιλητών μας, όπως αυτές που ακολουθούν.

Έτσι και μπει, αγόρι μου, ο γιος μου στο δήμο σώθηκα. Γιατί θα μου δίνει και εμένα, θα κρατάω τα παιδιά, θα μου δίνει και για το φως και το νερό μισά-μισά, δε θα με αφήσει έτσι. Τώρα, άμα δε βρει να δουλέψει. (...) Εμείς έχουμε πρόβλημα, ό ένας καρδιά ο άλλος ανάπηρος. Δεν πρέπει αυτό το παιδάκι να μπει μέσα; Οι άλλοι γιατί μπαίνουν μέσα; Έχουνε πιο πολλά παιδιά, έχουνε πιο πολλά προβλήματα; Και δεν μπαίνουν αυτοί που έχουνε πρόβλημα και υποχρεώσεις; (...) Και κοίταξε, ο δήμος, όλοι οι Τσιγγάνοι μέσα, όλοι οι Γύφτοι δουλεύουν, όλοι οι Γύφτοι στο δήμο. Αλλά να βάλουνε όσους έχουν ανάγκη, όσοι είναι άρρωστοι, ένας που έχει μόρια, όχι αυτούς που είναι καλά να τους βάζουνε να δουλέψουνε. Και το παιδί μου έχει μόρια, πολύτεκνο είναι. (♀, I, B)

Για αυτό σου είπα πριν ότι δεν έχει βοηθήσει τους Τσιγγάνους. Έπρεπε να τους βάλει τους Τσιγγάνους μέσα, χωρίς να έχουνε δημοτικού ή γυμνασίου απολυτήριο. Αφού έχει τα μόρια, πώς θα γίνει μόνιμος; Αφού το ξέρεις πως δεν έχει πάει scho-

⁶⁹⁰ Βλ. σχετ. την ενότητα 5.5.2.1.1-Σχέση εργασίας και εκπαιδευτικών τίτλων.

⁶⁹¹ Χαρακτηρίζουμε το χώρο αυτό ως προνομιακό, καθώς δεν απαιτείται η κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων, ενώ στη διαδικασία μοριοδότησης αποτιμάται η οικογενειακή κατάσταση, ο αριθμός των τέκνων, η απουσία άλλων εισοδημάτων, ο χρόνος ανεργίας, η προγενέστερη εμπειρία κ.λπ. Στους περισσότερους από αυτούς τους τομείς οι Τσιγγάνοι συγκεντρώνουν υψηλό αριθμό μορίων, έτσι ώστε στις συγκεκριμένες θέσεις να επιλέγονται ως επί το πλείστον άτομα της κοινότητας.

λείο, και του ζητάς το γυμνάσιο; Πού θα το βρει το γυμνάσιο; Δηλαδή, από τη μία θέλεις να τον βοηθήσεις και από τη άλλη τον δουλεύεις. Δε γίνεται. Στην αρχή δε ζητάγανε απολυτήριο, ακόμα και το δημοτικό δύσκολα ήτανε. Τώρα που έρχεται ο γιος μου να πάει στην προκήρυξη, που έχει όλα τα μόρια για να περάσει, γιατί έχει τέσσερα παιδιά, και κόβεται γιατί δεν είχε γυμνάσιο. (♂, Π, Β)

Εν κατακλείδι, η επανεμπλοκή των Τσιγγάνων της πόλης στη μισθωτή εργασία, κατεξοχήν ως προσωρινών υπαλλήλων του δήμου, συνέβαλε στην προώθηση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής τους ενσωμάτωσης και επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις της κοινότητας με την εκπαίδευση, τον κατεξοχήν κοινωνικοποιητικό παράγοντα και μέσο κοινωνικής κινητικότητας. Οι προσωρινές συμβάσεις συγκράτησαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού από μια νέα και εν πολλοίς αναποτελεσματική περιπλάνηση στο χώρο του εμπορίου και εκτόνωσαν προσωρινά την οικονομική πίεση που δημιουργήσε η κρίση στο χώρο αυτό. Ωστόσο, η περιορισμένη διάρκεια των συμβάσεων δε δημιουργεί προϋποθέσεις μόνιμης ένταξης στο χώρο της μισθωτής εργασίας, ενώ η αναζήτηση εργασίας στην αγορά του ιδιωτικού τομέα είναι απαγορευτική για τους Τσιγγάνους της πόλης, λόγω της απουσίας ισχυρών τυπικών προσόντων και του έντονου ανταγωνισμού που προκαλεί το υψηλό ποσοστό ανεργίας. Ως εκ τούτου, ακόμα κι αν η διαδικασία αυτή εμφανίζει μια σαφή δυναμική, τα αποτελέσματά της δεν μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες όλων των μελών της κοινότητας, ιδιαίτερα υπό τις συνθήκες ταχύρρυθμων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που συμβαίνουν κατά την τρέχουσα δεκαετία, ενώ τα προσωπικά, οικογενειακά και κοινωνικά αδιέξοδα της κρίσης ενισχύουν τους παράγοντες κινδύνου που σχετίζονται με την παραβατικότητα και τις εξαρτήσεις, δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα για μεγάλο μέρος της κοινότητας.

5.1.2.4 Χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας

Επανερχόμενοι στα χαρακτηριστικά της «τσιγγάνικης οικονομίας» που επισημάναμε σε προηγούμενο κεφάλαιο,⁶⁹² παρατηρούμε πως πρόκειται για πολυ-λειτουργικές οικονομικές πρακτικές (Lucassen & Willems, 2003, σ. 285 · Sway, 1998, όπ. αναφ. στο Καραθανάση, 2000, σσ. 201-202), οι οποίες ωστόσο δε χαρακτηρίζουν το σύνολο των μελών της κοινότητας, ούτε εμφανίζονται διαχρονικά στο εύρος του ερευνώμενου χρόνου. Δείξαμε παραπάνω πως η μετακίνηση για την άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων δεν ήταν συχνή και αφορούσε ως επί το πλείστον βραχυχρόνιες μετακινήσεις σε όμορες περιοχές με επιστροφή στο χώρο μόνιμης κατοικίας, τα χαρακτηριστικά του οποίου άλλωστε δηλώνουν εμφανώς τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Η αυτοαπασχόληση προέκυψε ως φυσική συνέπεια για όσους αρχικά διατήρησαν τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα ή μετακινήθηκαν στο χώρο του εμπορίου, χωρίς ωστόσο να αγνοούμε πως ένα μέρος της κοινότητας εντάχθηκε κατά περιόδους στο χώρο της μισθωτής

⁶⁹² Βλ. την ενότητα 2.2.2.2- *Η ένταξη των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό*.

εργασίας. Η εξάσκηση περισσότερων του ενός επαγγελμάτων συνιστά το κύριο χαρακτηριστικό των πολυ-λειτουργικών οικονομικών πρακτικών των Τσιγγάνων και χαρακτηρίζει την επαγγελματική διαδρομή πολλών εκ των μελών της κοινότητας. Τέλος, η εκμετάλλευση πόρων που δεν έχουν άμεση αξία χρήσης ήταν περιορισμένη για την πλειονότητα των μελών της συγκεκριμένης κοινότητας, καθώς αφενός η εγκατάστασή τους έγινε σε χώρους ιδιόκτητους όπου ανεγέρθησαν οικίες με σταθερά δομικά υλικά, ενώ η συλλογή ανακυκλώσιμων υλικών ως συμπληρωματική πηγή εισοδήματος αφορούσε περιορισμένο αριθμό μελών της κοινότητας και ο πρόσφατος επαναπροσανατολισμός τους σε αυτήν δεν είχε διάρκεια για τους λόγους που επισημάναμε παραπάνω.

Κατόπιν τούτων, απομένει να εξετάσουμε ένα ακόμα χαρακτηριστικό της «τσιγγάνικης οικονομίας», που αναφέρεται στη λειτουργία της οικογένειας ως της βασικής παραγωγικής μονάδας. Με τη λειτουργία αυτή συνδέεται η διαγενεακή επαγγελματική κινητικότητα και ο έμφυλος και ηλικιακός καταμερισμός της εργασίας. Επισημαίνουμε πως στο εύρος του ερευνώμενου χρόνου μελετήσαμε την πορεία των τριών μεταπολεμικών γενεών των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας.⁶⁹³ Σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω για τα επαγγέλματα της πρώτης γενιάς, ήδη από τον ερχομό των Τσιγγάνων στην πόλη άρχισαν να περιορίζονται οι παραδοσιακές επαγγελματικές δραστηριότητες (τεχνίτες μετάλλου, έμποροι ζώων, εργάτες γης, μουσικοί, καλαθοπλέκτες-καρεκλάδες). Ως αποτέλεσμα, μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς παρατηρείται σαφής διαγενεακή επαγγελματική εξέλιξη, αφού για την πλειονότητα των Τσιγγάνων της δεύτερης γενιάς το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της πόλης δεν μπορούσε να στηρίξει τις εργασίες των γονέων τους, ωθώντας τους σε άλλους επαγγελματικούς χώρους. Ωστόσο, η περίπτωση των εργατών γης παρουσίασε μια αξιοσημείωτη σταθερότητα κατά την εναλλαγή των δυο πρώτων γενεών, καθώς η ζήτηση για εργατικά χέρια παρέμενε έντονη μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Κατά την εναλλαγή πρώτης και δεύτερης γενιάς εντοπίζεται η επαγγελματική συνύπαρξη ατόμων και από τις δύο γενιές στο χώρο της μισθωτής εργασίας, του εμπορίου και των κατασκευών. Η συνύπαρξη αυτή, όμως, δεν απηχεί χαρακτηριστικά διαγενεακής άσκησης του επαγγέλματος, αλλά την ταυτόχρονη είσοδο των ατόμων και από τις δυο γενιές στους επαγγελματικούς αυτούς χώρους. Τα άτομα της δεύτερης γενιάς παγιώνουν τη θέση τους ως εργάτες γης, ως μισθωτοί με ποικίλες συνθήκες απασχόλησης, ως εργαζόμενοι στον τομέα των κατασκευών και ως αυτοαπασχολούμενοι στο ε-

⁶⁹³ Όπως επισημάναμε παραπάνω (βλ. υποσημείωση 669) η πρώτη γενιά αφορά αυτούς που γεννήθηκαν ή εγκαταστάθηκαν στη Χαλκίδα στις δύο δεκαετίες εκατέρωθεν του Πολέμου και της Κατοχής, με όριο το πέρας της δεκαετίας του 1950. Τα παιδιά αυτών, που κατέзоχην γεννήθηκαν κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, αποτελούν τη δεύτερη γενιά των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, ενώ η τρίτη γενιά συμπεριλαμβάνει τους γεννηθέντες από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν.

μπόριο. Επίσης, διαγενεακό χαρακτηριστικό συνιστά η απασχόληση στο εμπόριο ζώων, καθώς όλα τα άτομα που εντοπίσαμε να ασκούν αυτήν τη δραστηριότητα κατ' ουσίαν συνέχισαν το επάγγελμα των γονέων τους, χωρίς ωστόσο να συνεχίζεται αυτό και στην τρίτη γενιά, λόγω και των εξαιρετικά περιορισμένων προσόδων που αυτό αποφέρει.

Κατά τη διαδικασία μετάβασης στην τρίτη γενιά, η διαγενεακή επαγγελματική εξέλιξη αφορά πρωτίστως τους απασχολούμενους ως εργάτες γης, καθώς οι Τσιγγάνοι της πόλης αντικαταστάθηκαν στο χώρο αυτό από τους αλλοδαπούς εργαζομένους. Ως εκ τούτου, τα άτομα αυτά αναγκάστηκαν να κατευθυνθούν σε άλλους επαγγελματικούς χώρους και κατεξοχήν στο εμπόριο και στη μισθωτή εργασία. Αξιοσημείωτο είναι πως ενώ ο χώρος της μισθωτής εργασίας αφορά άτομα της δεύτερης και της τρίτης γενιάς, στην ουσία δεν εμφανίζει διαγενεακά χαρακτηριστικά για την πλειονότητα των απασχολούμενων. Οι θέσεις μισθωτής εργασίας στις οποίες απασχολήθηκαν πολλά μέλη της δεύτερης γενιάς ήταν προσωρινές και στο κατώτατο επίπεδο προσόντων, και ως εκ τούτου ήταν αυτές που επλήγησαν πρώτες από την παραγωγική αναδιάρθρωση και την κρίση στον τομέα της απασχόλησης. Έτσι λοιπόν, τα τέκνα των μισθωτών της δεύτερης γενιάς δεν παρέμειναν στην πλειοψηφία τους μισθωτοί, αφού και οι θέσεις μισθωτής εργασίας είχαν περιοριστεί, ενώ πολλοί στράφηκαν στο χώρο του εμπορίου που προσωρινά φαινόταν πιο προσοδοφόρος. Το ίδιο συνέβη εν πολλοίς και στον τομέα των απασχολούμενων στις κατασκευές, που εμφανίζει περιορισμένα διαγενεακά χαρακτηριστικά λόγω του δραστικού περιορισμού των διαθέσιμων θέσεων εργασίας και της στροφής πολλών εκ των απασχολούμενων του τομέα αυτού προς το εμπόριο.⁶⁹⁴ Ο μοναδικός τομέας που εμφανίζει διαγενεακή σταθερότητα κατά την εναλλαγή δεύτερης και τρίτης γενιάς είναι ο χώρος του εμπορίου. Τα τέκνα των εμπόρων στο σύνολό τους συνέχισαν τις ασχολίες των γονέων τους, καθώς η περίοδος κατά την οποία εισήλθαν στο χώρο αυτό ήταν οικονομικά αποδοτική, ενώ παράλληλα η στενότητα των προσφερόμενων θέσεων σε άλλους τομείς καθιστούσε το χώρο αυτό ως βασική επαγγελματική διέξοδο. Τέλος, τα επαγγέλματα του μουσικού και του συλλογέα ανακυκλώσιμων υλικών, ενώ εμφανίζουν μια διαγενεακή σταθερότητα, ταυτόχρονα όμως σημειώνουν σημαντική υποχώρηση, ενώ πρέπει να επισημανθεί πως δεν αποτελούσαν ποτέ αποκλειστικό μέσο βιοπορισμού, αλλά συνδυάζονταν με άλλες ενασχολήσεις.

Παρατηρώντας τις επαγγελματικές διαδρομές των μελών της κοινότητας στο εύρος των τριών γενεών που ερευνήσαμε, διαπιστώνουμε την ύπαρξη διαγενεακών χαρακτηριστικών σε συγκεκριμένους τομείς (εργάτες γης και εμπόριο), ενώ παράλληλα καταγράφεται επαγγελματική κινητικότητα με κυρίαρχη έκφραση την είσοδο των Τσιγγάνων στο χώρο της μισθωτής εργασίας. Κατά την εναλλαγή πρώτης και δεύτερης γε-

⁶⁹⁴ Είναι ενδεικτικό πως εντοπίσαμε μόνο μια περίπτωση οικογένειας που κατά την εναλλαγή δεύτερης και τρίτης γενιάς έχουν παραμείνει τα μέλη της στο χώρο των κατασκευών.

νιάς η επαγγελματική κινητικότητα είχε τα χαρακτηριστικά ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, καθώς ενέταξε τους Τσιγγάνους σε νέες θέσεις εργασίας που προώθησαν την οικονομική και κοινωνική τους ενσωμάτωση. Κατά το πέρασμα από τη δεύτερη στην τρίτη γενιά, η επαγγελματική κινητικότητα εμφανίζεται περισσότερο ως οριζόντια διαφοροποίηση και όχι ως επαγγελματική ανέλιξη, καθώς η απουσία τυπικών προσόντων στερεί από τους Τσιγγάνους της πόλης τη διεκδίκηση καλύτερων θέσεων εργασίας. Σε κάθε περίπτωση όμως, η πολυ-λειτουργικότητα στον τομέα της εργασίας συνιστά για την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας ένα διαγενεακό χαρακτηριστικό.

Το δεύτερο στοιχείο που αφορά στη λειτουργία της οικογένειας ως της βασικής παραγωγικής μονάδας σχετίζεται με τον έμφυλο και ηλικιακό καταμερισμό της εργασίας. Η διαπίστωση που κάναμε σε προηγούμενο κεφάλαιο,⁶⁹⁵ πως η οικογένεια συνιστά θεμελιώδη μονάδα κοινωνικής οργάνωσης για τους Έλληνες Τσιγγάνους (Λυδάκη, 1998, σ. 154 · Νόβα- Καλτσούνη, 2004, σ. 4), ισχύει και για την περίπτωση των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, με σημαντικές ωστόσο διαφοροποιήσεις ανάλογα με το είδος των επαγγελματικών δραστηριοτήτων στις οποίες αυτοί εμπλέκονται. Κατ' ουσίαν, η λειτουργία αυτή συνδέεται άμεσα με όσα προηγουμένως επισημάνθηκαν για τα διαγενεακά χαρακτηριστικά της εργασίας. Στις περιπτώσεις π.χ. των εργατών γης οι οικογένειες φρόντιζαν για τη διαχείριση του εργατικού τους δυναμικού, εμπλέκοντας το σύνολο των μελών τους στις επαγγελματικές τους δραστηριότητες. Η ένταση της εργασίας και η κατ' αποκοπή πληρωμή απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια για την έγκαιρη ολοκλήρωση του έργου. Ως αποτέλεσμα, η εκτεταμένη οικογένεια, που εξασφάλιζε την ταυτόχρονη εμπλοκή και των τριών γενεών – με τη συνεργασία συχνά και των άλλων οικογενειών στα όρια του σογιού – αποτελούσε το σύνθετο οργανωσιακό χαρακτηριστικό της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο έμφυλος και ο ηλικιακός καταμερισμός αίρονταν, αφού γυναίκες και άντρες, νέοι και ηλικιωμένοι, εργάζονταν ταυτόχρονα, στη βάση μιας παραδοσιακής πατριαρχικής δομής που εξασφάλιζε τον έλεγχο και τη συνέχεια της επαγγελματικής λειτουργίας της οικογένειας.

Μια διαπίστωση που ισχύει γενικώς είναι πως η σταδιακή διαφοροποίηση των συνθηκών συμβίωσης-συγκατοίκησης οδήγησε στον περιορισμό του ποσοστού των Τσιγγάνων που ζουν σε πατριαρχικές ή εκτεταμένες οικογένειες (Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004, σ. 33). Παράλληλα, η ενεργοποίηση των κοινωνικών μεταβιβάσεων περιορίσε την ανάγκη των ηλικιωμένων να παραμένουν επί μακρόν στο χώρο της εργασίας. Ως αποτέλεσμα, το ηλικιακό εύρος των απασχολούμενων εντός της οικογένειας σταδιακά περιορίστηκε μεταξύ γονέων και παιδιών, οι οποίοι συνέχιζαν να εμπλέκονται ταυτόχρονα στις οικογενειακές επαγγελματικές δραστηριότητες. Ο χώρος του εμπορίου, και κατεξοχήν όσων το ασκούν σταθερά στις λαϊκές αγορές, είναι ο βασικός χώρος ό-

⁶⁹⁵ Βλ. την ενότητα 2.2.2.2- *Η ένταξη των Τσιγγάνων στον κοινωνικό σχηματισμό*.

που παρατηρείται ο μικρότερος έμφυλος και ηλικιακός διαχωρισμός, εμπλέκοντας συχνά το σύνολο των μελών της οικογένειας. Στην περίπτωση των ασκούντων πλανόδιο εμπόριο, συνήθως πρακτική αναδεικνύεται η συμμετοχή και της συζύγου στην εμπορική δραστηριότητα του άντρα, αποδεικνύοντας τη συνεργατική συμπεριφορά στο χώρο της εργασίας που έχει καταγραφεί και σε άλλες μελέτες (Παπακωνσταντίνου Γ. , 2014, σσ. 32-33). Κατά κανόνα, πρόκειται για μια συνδυασμένη κίνηση, όπου σε όμορες περιοχές (π.χ. γειτονικά χωριά) ο σύζυγος κινείται με το αυτοκίνητο στον ένα χώρο, πουλώνοντας τα ογκώδη ή πιο δύσκολα διαχειρίσιμα εμπορεύματα, ενώ ταυτόχρονα στον άλλο χώρο η σύζυγος με τροχήλατο καρότσι ή κουβαλώνοντας τα με τα χέρια πουλά εμπορεύματα μικρότερου βάρους και όγκου (π.χ. σφουγγάρια, κάλτσες, σεντόνια κ.λπ.).

Ολοκληρώνουμε την ενότητα για τα χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας στα πλαίσια της οικογένειας με δυο επισημάνσεις.

Η πρώτη αφορά τον έμφυλο διαχωρισμό και σχετίζεται με την είσοδο των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Όπως επισημάνανε παραπάνω, η μισθωτή εργασία στο δήμο άρχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τα μέλη της κοινότητας από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000 και εντεύθεν. Η απαγόρευση σύναψης διαδοχικών συμβάσεων και το κώλυμα υπέρβασης της 24μηνιας απασχόλησης οδήγησε πολλές από τις γυναίκες της κοινότητας να ενταχθούν στη μισθωτή εργασία, επιφέροντας έτσι μια ρωγμή στην παραδοσιακή πατριαρχική και ανδροκρατούμενη δομή της τσιγγάνικης κοινωνίας. Παρόλο που αυτό δεν αναιρεί τη «φυσική» αποστολή της συζύγου και μητέρας και συνιστά μια απόφαση που επιβάλλεται από τις ανάγκες της οικογένειας (Νόβα-Καλτσούνη, 2004, σ. 26), ενδυνάμωσε τη θέση των γυναικών εντός της οικογένειας και δύναται να συντελέσει στη σταδιακή αλλαγή των βασικών προτεραιοτήτων και στόχων που έχουν οι γονείς για τα παιδιά τους, σχετικά με τις σπουδές και την επαγγελματική αποκατάσταση.

Η δεύτερη επισημάνση αφορά τον ηλικιακό διαχωρισμό και σχετίζεται με τη συμμετοχή των παιδιών στις επαγγελματικές δραστηριότητες των γονέων τους. Σε γενικές γραμμές, αυτό απηχεί μια προκαπιταλιστική «συμπίεση των οικογενειακών ρόλων: τα παιδιά γίνονται “πρόωρα” έφηβοι αναλαμβάνοντας καθήκοντα ενηλίκων» (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 149) και σχετίζεται με τη διαδικασία επαγγελματικής κοινωνικοποίησης και την αποχή από την εκπαίδευση. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας εντοπίσαμε περιπτώσεις όπου τα παιδιά ακολουθούσαν τους γονείς στην άσκηση του επαγγέλματός τους (συνήθως στο γυρολογικό εμπόριο) λόγω της μη-ύπαρξης προσώπων να τα φροντίζουν κατά το διάστημα απουσίας των γονέων τους και όχι ως ένα στάδιο πρώιμης επαγγελματικής ένταξης ή εκμάθησης του μελλοντικού τους επαγγέλματος. Έτσι, στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, τα παιδιά παρέμεναν συχνά μόνα τους κατά το διάστημα απουσίας των γονέων τους, επιτηρούμενα από τους παππούδες ή άλ-

λους συγγενείς που ζουν κοντά τους, αντίθετα με τις διασκορπισμένες οικογένειες στην περιοχή των Αλατσάτων ή ακόμη περισσότερο της Χαραυγής. Μια τέτοια διαπίστωση εκτιμούμε πως έχει σημασία στο σχεδιασμό εκπαιδευτικής πολιτικής, και ιδιαίτερα στον κοινωνικό ρόλο που εκτελούν εκπαιδευτικές καινοτομίες όπως τα ολοήμερα σχολεία, όπου η διεύρυνση του χρόνου ασφαλούς παραμονής των παιδιών στους σχολικούς χώρους διευκολύνει τη λειτουργία της οικογένειας και, ιδιαίτερα για τη συγκεκριμένη κατηγορία μαθητών, αποτελεί κίνητρο και μέσο για την παραμονή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα.

5.1.3 Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού

Προσεγγίζοντας την κατάσταση υγείας του πληθυσμού, καταρχάς θα εστιάσουμε στην ύπαρξη ή όχι των παραγόντων εκείνων που συνδέονται με την επιβάρυνση της υγείας των Τσιγγάνων, όπως αυτοί καταγράφηκαν στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής. Οι παράγοντες αυτοί αναφέρονται: α) στα χαρακτηριστικά των περιοχών κατοικίας και στην κατασκευαστική ποιότητα και τον εξοπλισμό των κατοικιών, β) στην εργασιακή κατάσταση και τα εισοδηματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού που προσδιορίζουν τη δυνατότητα πρόσβασής του σε υπηρεσίες υγείας και γ) στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής και εργασίας που δύνανται να λειτουργούν επιβαρυντικά ως προς την υγεία του πληθυσμού.

Ο πρώτος εν δυνάμει επιβαρυντικός παράγοντας, που αφορά στη χωροθεσία των περιοχών κατοικίας, δεν ισχύει για την περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού, τουλάχιστον όχι ως διαφοροποιητικό στοιχείο ως προς τις υπόλοιπες λαϊκές οικογένειες που κατοικούν στις περιοχές αυτές. Καταρχάς, καμιά από τις περιοχές εγκατάστασης δε γειτνιάζει με βιομηχανικές εγκαταστάσεις ή χώρους απόθεσης απορριμμάτων με αυξημένη συγκέντρωση ρυπαντών. Η περιοχή των Αλατσάτων, βρισκόμενη στη ζώνη απορροής των υδάτων του Βαθροβουνίου, αντιμετωπίζει περιστασιακά κινδύνους πλημμυρών καθώς και προβλήματα από τις συγκεντρώσεις κουνουπιών κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, τα οποία ωστόσο αφορούν το σύνολο της εν λόγω πυκνοκατοικημένης περιοχής. Το ίδιο ισχύει και για την όχληση που προκύπτει από το συγκοινωνιακό φόρτο των οχημάτων που διέρχονται από την περιοχή, κατευθυνόμενα προς τις ανατολικές συνοικίες της πόλης. Τα χαρακτηριστικά αυτά προσδιορίζουν εν γένει μια εργατική περιοχή κατοικίας και οι όποιες επιπτώσεις τους αφορούν στο σύνολο των κατοίκων της περιοχής αυτής.⁶⁹⁶

Η ύπαρξη δικτύων υποδομών (ύδρευσης, αποχέτευσης και αποκομιδής απορριμμάτων) εξασφαλίζει τους στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής στο επίπεδο των περιοχών

⁶⁹⁶ Είναι ενδεικτικό πως, σύμφωνα με την έρευνα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής για τις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών (2014β, σ. 3), το 23,6% του συνολικού πληθυσμού της χώρας αντιμετωπίζει προβλήματα από την κυκλοφορία αυτοκινήτων στις περιοχές κατοικίας του.

της οδού Χαλκιδικής και των Αλατσάτων, με μοναδικό πρόβλημα να αποτελεί η περιοχή του Πεδίου Βολής, όπου το αυθαίρετο της εγκατάστασης στερεί από τους διαμένοντες Τσιγγάνους τη δυνατότητα σύνδεσης με τα δίκτυα κοινής ωφέλειας, εν προκειμένω της αποχέτευσης και της ηλεκτροδότησης. Στην πρώτη περίπτωση τα σπίτια έχουν υπογείες δεξαμενές λυμάτων (βόθρους) ενώ το πρόβλημα της ηλεκτροδότησης καλύπτεται μερικώς με τη χρήση συσκευών υγραερίου και ηλεκτροπαραγωγών ζευγών.

Η κατασκευαστική ποιότητα των κατοικιών, παρότι στην πλειοψηφία τους είναι παλαιές και αντιμετωπίζουν δομικούς περιορισμούς, δε συνιστά ιδιαίτερο επιβαρυντικό παράγοντα για την υγεία των διαμενόντων σε αυτές. Στο σύνολό τους σχεδόν οι κατοικίες που εντοπίσαμε έχουν τους απαραίτητους διαθέσιμους χώρους και τις υγειονομικές υποδομές (π.χ. ξεχωριστό χώρο κουζίνας & μπάνιου), όπως και τον απαραίτητο εξοπλισμό για την τήρηση των ατομικών συνθηκών υγιεινής, της υγιεινής των τροφίμων και την εξασφάλιση εν γένει ενός ανεκτού περιβάλλοντος διαβίωσης. Οι σημαντικότεροι περιορισμοί προκύπτουν από την παρατηρούμενη στενότητα χώρου,⁶⁹⁷ λόγω του μεγάλου αριθμού των μελών κάθε οικογένειας καθώς και τη δυσκολία κάλυψης των αναγκών θέρμανσης,⁶⁹⁸ ιδιαίτερα κατά τα έτη μετά το 2011, εξαιτίας της αύξησης της τιμής του πετρελαίου θέρμανσης.⁶⁹⁹

Κρίνοντας λοιπόν τους παράγοντες εκείνους που συνδέονται δυνητικά με την επιβάρυνση της υγείας του ερευνώμενου πληθυσμού και σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά των περιοχών κατοικίας και την κατασκευαστική ποιότητα και τον εξοπλισμό των κατοικιών, διαπιστώνουμε πως απηχούν χαρακτηριστικά κοινωνικού διαχωρισμού της κατοικίας. Οι συνθήκες στέγασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας είναι παρόμοιες με αυτές του υπόλοιπου φτωχού πληθυσμού της χώρας και ως εκ τούτου οι όποιες επιπτώσεις τους στον τομέα της υγείας δεν πρέπει να εξεταστούν διαφοροποιητικά ως προς αυτούς, αλλά πάντοτε σε σχέση με τον αντίκτυπο που έχουν και στα υπόλοιπα μέλη των ίδιων κοινωνικών ομάδων (π.χ. ατόμων χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου, χαμηλότερης επαγγελματικής τάξης ή εισοδήματος, μέλη εθνοτικών ή μεταναστευτικών ομάδων κ.λπ.).

⁶⁹⁷ Η στενότητα χώρου δε συνιστά σε καμία περίπτωση ιδιότυπο χαρακτηριστικό των συνθηκών κατοικίας των Τσιγγάνων, αφού αφορά το 27,3% του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού, ενώ ειδικά στις τάξεις του φτωχού πληθυσμού το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 42% (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2014β, σ. 6).

⁶⁹⁸ Ούτε αυτό το χαρακτηριστικό αφορά αποκλειστικά τους Τσιγγάνους, καθώς η οικονομική αδυναμία για ικανοποιητική θέρμανση αφορά το 29,4% των νοικοκυριών της χώρας, ενώ το ποσοστό ανέρχεται στο 48,6% στις τάξεις του φτωχού πληθυσμού (ό.π., σ. 8).

⁶⁹⁹ Πέραν από οικονομικό, το πρόβλημα της θέρμανσης είναι και δομικό, καθώς η πλειονότητα των κατοικιών στερείται οποιουδήποτε είδους μόνωσης ή παρεμβάσεων εξοικονόμησης ενέργειας (π.χ. διπλά τζάμια). Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζει όμως την πλειοψηφία των κατοικιών της χώρας που κτίστηκαν πριν από το 1980 και τη θέσπιση του κανονισμού θερμομόνωσης κτιρίων, σύμφωνα με το Π.Δ. της 4/7/1979 (ΦΕΚ 362, τ. Δ).

Ο δεύτερος παράγοντας που συνδέεται με την υγεία του πληθυσμού σχετίζεται με τη δυνατότητα πρόσβασής του στις υπηρεσίες υγείας, κατάσταση άμεσα συναρτώμενη από τα εργασιακά και εισοδηματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, όσο βέβαια και τη λειτουργία του ίδιου του συστήματος πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας παροχής υγείας. Επισημάναμε πρωτύτερα στο σχετικό κεφάλαιο για την υγεία των Τσιγγάνων⁷⁰⁰ πως στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας υγείας παρατηρείται σημαντική ανισότητα εξαιτίας της αυξημένης ανάγκης για καταβολή ιδιωτικών δαπανών και της αδυναμίας του δημόσιου συστήματος πρωτοβάθμιας υγείας να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού. Η πρόσβαση στις υπηρεσίες πρωτοβάθμιας υγείας προσδιορίζεται σε σχέση με τους ακόλουθους παράγοντες: α) την ασφαλιστική κάλυψη του πληθυσμού, β) τις δυνατότητες που παρέχει το δημόσιο σύστημα υγείας και οι διασυνδεδεμένοι με αυτό ιδιώτες πάροχοι υπηρεσιών και γ) τα εισοδηματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού που επιτρέπουν ή εμποδίζουν την αγορά υπηρεσιών υγείας από τον ιδιωτικό τομέα.

Η ασφαλιστική κάλυψη του πληθυσμού εξαρτάται άμεσα από την ηλικία και τη σχέση εργασίας που έχουν συνάψει. Για όσα μέλη της κοινότητας είναι ενταγμένα στη δηλωμένη μισθωτή εργασία, οι ασφαλιστικές τους παροχές προκύπτουν άμεσα από τη χορήγηση του βιβλιαρίου του Ι.Κ.Α. και τις παροχές σε είδος που αυτό εξασφαλίζει. Λόγω της περιορισμένης όμως εμπλοκής των μελών της κοινότητας με τη μισθωτή εργασία, οι περισσότεροι αδυνατούν να εξασφαλίσουν τις προϋποθέσεις χορήγησης και ανανέωσης της ασφαλιστικής τους κάλυψης. Για τα μέλη της κοινότητας από 18-29 ετών εξασφαλίζεται η ασφαλιστική τους κάλυψη από το Ι.Κ.Α. εφόσον είναι εγγεγραμμένοι στον Ο.Α.Ε.Δ. και έχουν κάρτα ανεργίας.⁷⁰¹ Ωστόσο, πολλοί είναι αυτοί που αιτούνται (ανεπιτυχώς) να ασφαλιστούν ως άποροι στην Πρόνοια, καθώς στην περίπτωση αυτή δεν καταβάλλουν συμμετοχή στη φαρμακευτική δαπάνη. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση του νεαρού συνομιλητή μας, που, παρότι ασχολείτο με το παράνομο πλανόδιο εμπόριο, επιθυμούσε να ασφαλιστεί ως άπορος στην Πρόνοια:

Πήγα στην Πρόνοια για να βγάλω βιβλιάριο απορίας και με στέλνουνε στο Ι.Κ.Α. Τι γίνεται με αυτό; Εμένα με ρωτάει η Πρόνοια αν έχω λεφτά να δώσω τη συμμετοχή για τα φάρμακα στο γιατρό που θα πάω; (♂, Ι, Α)

Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έντονο για τους άνω των 30 ετών για τους οποίους απαιτούνται 100 ημέρες ασφάλισης κατ' έτος προκειμένου να ανανεώσουν την ασφαλιστική τους κάλυψη, όπως και για τους ασφαλισμένους στον Οργανισμό Ασφάλισης Ελευθέρων Επαγγελματιών (Ο.Α.Ε.Ε. πρώην Τ.Ε.Β.Ε.) που αδυνατούν να καλύψουν τις ασφαλιστικές τους εισφορές. Η στροφή μεγάλου μέρους του πληθυσμού της κοινότητας στο εμπόριο συνοδεύτηκε από διαδικασίες έναρξης νόμιμου επαγγέλματος και

⁷⁰⁰ Βλ. την ενότητα 2.2.2.4- *Η κατάσταση υγείας των Τσιγγάνων*.

⁷⁰¹ Βλ. άρθρο 18 του Ν. 2639/1998 (ΦΕΚ 205, τ. Α).

την ασφαλιστική τους κάλυψη στο Τ.Ε.Β.Ε. Όταν όμως προέκυψε η κρίση στο εμπόριο και άρχισε να μειώνεται το διαθέσιμο εισόδημα, η κάλυψη των ασφαλιστικών εισφορών άρχισε να γίνεται δυσχερής για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που ως εκ τούτου έμενε ανασφάλιστο. Υπό αυτές τις συνθήκες, μεγάλο μέρος του πληθυσμού της κοινότητας στρέφεται στις δομές της Πρόνοιας για τη νοσηλευτική και ιατροφαρμακευτική του κάλυψη. Όπως επισημαίνει υπάλληλος του γραφείου έκδοσης βιβλιαρίων της υπηρεσίας αυτής:

Το γραφείο μου στη Διεύθυνση Πρόνοιας που ασχολείται με την έκδοση και τη θεώρηση βιβλιαρίων είναι περιζήτητο, στις ευπαθείς και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Ανάμεσα σε αυτούς και οι Τσιγγάνοι (...) Είναι αλήθεια πως μες στα προβλήματά τους βλέπουν την Κοινωνική Πρόνοια σαν τη μόνη λύση, σαν σανίδα σωτηρίας.

Ενώ λοιπόν η δομή της Πρόνοιας αναδεικνύεται ως βασικός αποδέκτης των αιτημάτων του πληθυσμού για την πρόσβασή του στο σύστημα νοσηλευτικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης ανασφάλιστων και οικονομικά αδύνατων πολιτών,⁷⁰² συχνά είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν αυτοί που για οποιοδήποτε λόγο στο παρελθόν είχαν κάνει έναρξη επαγγέλματος το οποίο οφείλουν να διακόψουν πριν ασφαλιστούν στην Πρόνοια. Η επισήμανση της υπεύθυνης έκδοσης βιβλιαρίων είναι ενδεικτική του προβλήματος που δημιουργείται σε αυτές τις περιπτώσεις:

Πολλές φορές έρχονται στο γραφείο μου όλοι μαζί, προφανώς για συμπαράσταση, ζητώντας να εκδώσουν βιβλιάριο υγείας για αυτούς και τα παιδιά τους, σαν ανασφάλιστοι. Οι περισσότεροι έχουν έναρξη εργασιών στις εφορίες άλλων περιοχών, εκτός Χαλκίδας, σαν ελεύθεροι επαγγελματίες, λόγω της νομαδικής ζωής που κάνουν, ή έχουν χρέη στο Τ.Ε.Β.Ε. που είναι ο αρμόδιος ασφαλιστικός φορέας τους, που δεν τους καλύπτει, και για αυτό το λόγο έρχονται στην Πρόνοια. Όταν τους εξηγώ ότι θα πρέπει να κάνουν διακοπή εργασιών από την εφορία, για να πάρουν βιβλιάριο από την Πρόνοια, αντιδρούν, γιατί δεν έχουν τη δυνατότητα να καταβάλλουν αυτά που οφείλουν. Αν την είχαν, δεν θα έρχονταν στην Πρόνοια. Εδώ ο νόμος είναι λίγο σκληρός. Τι διακοπή να ζητήσεις από έναν άνθρωπο που έχει ένα αυτοκίνητο και γυρίζει σαν πλανόδιος στις λαϊκές και αλλού για να βγάλει ένα μεροκάματο; Βέβαια, αυτό το ορίζει ο νόμος για όλους, όχι μόνο για τους Τσιγγάνους.⁷⁰³

Το ίδιο πρόβλημα μας επισήμαναν και πολλοί από τους συνομιλητές μας, κατάσταση που απηχεί αφενός τη στενότητα των οικονομικών πόρων του πληθυσμού, αφετέρου την απουσία συναλλακτικής κουλτούρας με τις υπηρεσίες του κράτους καθώς και άγνοια των σχετικών διατάξεων.

⁷⁰² Βλ. Υπουργική Απόφαση Υ4α/48566/18-05-2005, ΦΕΚ 668, τ. Β.

⁷⁰³ Απόσπασμα από την εισήγηση της υπεύθυνης του γραφείου έκδοσης βιβλιαρίων της υπηρεσίας πρόνοιας στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

Μια φορά πήγε η γυναίκα μου στην Πρόνοια για να θεωρήσει το βιβλιário της και δεν της το θεωρούσανε με τίποτα. Είχε ένα αμάξι στο όνομά της και το αμάξι αυτό το δούλευε ο γιος μου. Έπρεπε να κάνει διακοπή... Τράβηξε ένα χρόνο. Τραβήγματα... ένα χρόνο, τρομάζαμε να πάρουμε το βιβλιário. (♂, I, B)

Βρήκανε μέσα ότι ήμουν και στον Ο.Γ.Α. επειδή ήμουν αγρότης. Χρωστάω ένα εκατομμύριο [δραχμές], τρεις χιλιάδες... τόσο [ευρώ] και αυτό πρέπει να το πληρώσω τώρα. Διακανονισμός δε γίνεται και είναι και πολλά τα λεφτά. Δεν ξέρω τι θα γίνει. Τουλάχιστον από τις δύο ασφάλειες [Πρόνοια & Ο.Γ.Α.], αν μου κάνουνε μια ασφάλεια, ας μου τα κρατήσουνε από εκεί με δόσεις. Δε δέχονται. Η Πρόνοια ή ο Ο.Γ.Α. δε δέχονται. (♂, II, B)

Ο δεύτερος παράγοντας που προσδιορίζει την πρόσβαση στις υπηρεσίες πρωτοβάθμιας υγείας είναι οι δυνατότητες που παρέχει το δημόσιο σύστημα υγείας και οι διασυνδεδεμένοι με αυτό πάροχοι υπηρεσιών (π.χ. ιδιώτες γιατροί, διαγνωστικά κέντρα κ.λπ.). Στην περίπτωση της Χαλκίδας, οι δημόσιες δομές υγείας στις οποίες κατά κανόνα προσφεύγουν τα μέλη της κοινότητας είναι τα εξωτερικά ιατρεία του Γενικού Νοσοκομείου της πόλης και το πολυϊατρείο του Ι.Κ.Α., ενώ μέχρι τις αρχές του 2011 η πλειονότητα των κατοίκων εξυπηρετείτο και από το Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας. Ενώ όμως η πρόσβαση στις δημόσιες δομές υγείας είναι *de jure* εξασφαλισμένη, στην πράξη αναδεικνύεται ιδιαίτερα δυσχερής λόγω της απουσίας συναλλακτικής κουλτούρας του πληθυσμού με τις υπηρεσίες αυτές, καθώς και των προβλημάτων που δημιουργεί ο λειτουργικός αναλφαβητισμός σε πολλά από τα μέλη της κοινότητας. Η πρόσβαση στο σύστημα φωνητικής πύλης «ΙΑΣΙΣ», μέσω του οποίου κλείνονται τηλεφωνικά τα ραντεβού στο νοσοκομείο, αποδεικνύεται ιδιαίτερα σύνθετη για την πλειονότητα του πληθυσμού, ενώ η πρόσφατη προσθήκη του αριθμού μητρώου κοινωνικής ασφάλισης (Α.Μ.Κ.Α.) ως απαραίτητου στοιχείου για τον κανονισμό του ραντεβού κατέστησε τη διαδικασία αυτή ακόμα πιο σύνθετη, καθώς, όπως επισημίναμε κατά την περίοδο της παρατήρησης, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αντιμετωπίζει ιδιαίτερη δυσκολία στο χειρισμό αριθμών και ημερομηνιών, ακόμα κι αν πρόκειται για θέματα της καθημερινής τους ζωής.⁷⁰⁴ Ακόμη όμως κι όταν τελικά κλείνονται τα ραντεβού, το μεγάλο διάστημα που μεσολαβεί έως την επίσκεψη και η «ιδιότυπη» σχέση των Τσιγγάνων με το χρόνο οδηγούν συχνά στην ακύρωση της επίσκεψης. Τα παραπάνω επισημαίνονται ενδεικτικά από μια εκ των συνομιλητών μας, η οποία είχε εργαστεί ως διαμεσολαβήτρια στο Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας, που εστιάζει στις δυσκολίες του συστήματος τηλεφωνικών ραντεβού:

Πρέπει να πάρει το 1535, που δεν ξέρει. Ακόμα και τα νέα κορίτσια, δεν ξέρουν, γιατί δεν ξέρουν γράμματα. Γιατί θα ζητήσει αριθμό μητρώου στο 1535. Τι αριθμό μητρώου θα δώσει η κοπέλα που δεν ξέρει να διαβάσει. Ή στο νοσοκομείο, που θα τη στείλουν στο 1535 να κλείσει ραντεβού. Πώς να το κλείσει; Αφού η κο-

⁷⁰⁴ Δεν ήταν ασύνηθες άτομα του πληθυσμού να μη μπορούν από μνήμης να πουν τον αριθμό τηλεφώνου τους, ενώ συναντήσαμε και περιπτώσεις μητέρων νεαρής ηλικίας που δε γνώριζαν την ημερομηνία γέννησης των παιδιών τους και μας προσκόμιζαν τα βιβλιάρια υγείας για να διαβάσουμε εμείς τις ημερομηνίες αυτές.

πέλα δεν ξέρει να διαβάσει στο βιβλιάριο που είναι το μητρώο. Δεν το ξέρει. Πώς θα το κλείσει το ραντεβού; (♀, Π, Β)

Το ζήτημα της πρόσβασης στις δομές υγείας αναδεικνύεται ως εκ τούτου σημαντικό για τους Τσιγγάνους της πόλης, τόσο ως προς τις δομικές αδυναμίες του ίδιου του συστήματος όσο και ως προς τη δυσκολία των ίδιων να ανταποκριθούν στις οργανωτικές απαιτήσεις αυτού, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που απαιτείται διασύνδεση μεταξύ δομών και ιατρικού προσωπικού. Σημαντικό ρόλο στην άρση των δυσχερειών πρόσβασης στις ιατρικές δομές διαδραμάτιζε το Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του μεταξύ των ετών 2006-2011. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ιατρός της δομής αυτής, αναφερόμενη στις δράσεις που αναπτύσσονταν εκεί:

Κάναμε παραπομπές στο νοσοκομείο Χαλκίδας και σε άλλα νοσοκομεία της χώρας γιατί οι πληθυσμοί είναι μετακινούμενοι, αλλά και με νοσοκομεία της πρωτεύουσας, γιατί είναι ορισμένες εξετάσεις που δεν μπορούν να γίνουν εδώ ή ορισμένα περιστατικά που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν εδώ. Ραντεβού στο νοσοκομείο και στο Ι.Κ.Α. Αυτό είναι ένα κομμάτι που είναι δύσκολο για αυτούς τους ανθρώπους για εργαστηριακές εξετάσεις, εξέταση από γιατρούς ειδικότητας κ.λπ. Τηλεφωνικές επικοινωνίες με γιατρούς του Ε.Σ.Υ. αλλά και με ιδιώτες γιατρούς διάφορων ειδικοτήτων.

Παράλληλα, κατά το διάστημα λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας αντιμετωπίζονταν στο πλαίσιο της δομής αυτής απλά περιστατικά σε επίπεδο πρωτοβάθμιας φροντίδας, όπως μετρήσεις αρτηριακής πίεσης, σακχάρου, χοληστερόλης και εκτελούνταν απλές ιατρικές πράξεις όπως ενδομυϊκές ενέσεις, περιποίηση τραυμάτων, βρογχοδιαστολή με χρήση συσκευών νεφελοποίησης, συνταγογράφηση για χρόνια νοσήματα κ.λπ.⁷⁰⁵ Η σημαντικότερη ίσως συμβολή της εν λόγω δομής στο θέμα της υγείας του πληθυσμού εκτιμούμε πως αφορούσε στις δράσεις ενημέρωσης και πρόληψης που γίνονταν συστηματικά. Κατά τη συχνή παρουσία μας στο χώρο της δομής, διαπιστώσαμε την ανάγκη του πληθυσμού για επίδειξη εκ μέρους του προσωπικού και παροχή οδηγιών συμμόρφωσης ως προς τη χρήση ιατρικών συσκευών, π.χ. αερολυμάτων ή συσκευών σακχάρου, την επαγρύπνηση για τη συμμόρφωση και λήψη της ενδεδειγμένης ιατρικής αγωγής και επεξήγηση αυτής. Δεν ήταν λίγες οι φορές που μέλη του πληθυσμού προσέρχονταν στη δομή με συσκευασίες φαρμάκων που δε γνώριζαν ή μπερδεύαν τις συνθήκες και τη δοσολογία χορήγησής τους.

Σημαντικές ήταν εν γένει οι δράσεις που αναπτύχθηκαν από το Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας στον τομέα της ενημέρωσης και της πρόληψης. Εστιάζοντας σε ολιγάριθμες και ομοιογενείς ομάδες του πληθυσμού, πραγματοποιήθηκαν από το προσωπικό της δομής και από συνεργαζόμενους ειδικούς ενημερωτικές συναντήσεις για θέματα υγείας (ατο-

⁷⁰⁵ Η συμβολή της λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας ήταν τέτοια, ώστε ως ένα σημείο να υποκαθιστά τη λειτουργία των δομών πρωτοβάθμιας υγείας του Ε.Σ.Υ. Σε ανάλογη διαπίστωση για την εν γένει λειτουργία των Ι.Κ.Φ.Τ. προβαίνει και η Μωραΐτου (2013, σ. 131).

μική καθαριότητα, στοματική υγιεινή, καθαριότητα κοινόχρηστων χώρων, θηλασμός, φροντίδα βρεφών, αντισύλληψη, πρόληψη γυναικείου καρκίνου) και εκδόθηκε εικονογραφημένο υποστηρικτικό υλικό προκειμένου να αρθούν οι δυσχέρειες του αναλφαβητισμού του πληθυσμού. Οι δράσεις ευαισθητοποίησης και πρόληψης κορυφώθηκαν, σε συνεργασία της δομής με το παιδιατρικό τμήμα του νοσοκομείου Χαλκίδας, με την οργάνωση τακτικών εμβολιασμών των παιδιών, σύμφωνα με το Εθνικό Πρόγραμμα Εμβολιασμών. Η προσπάθεια αυτή αναδείχθηκε ιδιαίτερα σύνθετη, καθώς έπρεπε να αντιμετωπιστεί καταρχάς η δυσπιστία μεγάλου μέρους του πληθυσμού απέναντι στους εμβολιασμούς, τόσο λόγω του εγκλωβισμού τους σε προκαταλήψεις, δοξασίες και φόβο (Μωραΐτου, 2013, σ. 133) όσο και λόγω της κατά περιόδους παραφιλολογίας των Μ.Μ.Ε. σχετικά με τις ενδεχόμενες παρενέργειες των εμβολιασμών.⁷⁰⁶ Ταυτόχρονα, έπρεπε να υπερνικηθούν πρακτικά και οργανωσιακά προβλήματα που συνδέονταν με την επιτυχή έκβαση του προγράμματος εμβολιασμών, που ανά πάσα στιγμή απειλούσαν τόσο τη βραχυπρόθεσμη έκβασή του όσο κυρίως την ανάπτυξη μιας κουλτούρας πρόληψης στη βάση ενός μακρόχρονου προγράμματος εμβολιασμών σύμφωνα με τις σχετικές ιατρικές υποδείξεις.⁷⁰⁷

Το θέμα λοιπόν της πρόσβασης στις δομές υγείας αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα σημαντικό κυρίως στο θέμα της πρόληψης. Οι περιορισμοί ως προς την πραγματοποίηση προληπτικών ελέγχων επιβεβαιώνονται σε σχετικές έρευνες εν γένει για τους Τσιγγάνους (Εύξεινη Πόλη, 2009 · Μωραΐτου, 2013) και οφείλονται τόσο στις δομικές και λειτουργικές αδυναμίες του δημόσιου συστήματος πρωτοβάθμιας υγείας, που για την πόλη της Χαλκίδας αφορά ως επί το πλείστον τη λειτουργία του Γενικού Νοσοκομείου της πόλης και του πολυϊατρείου του Ι.Κ.Α. με επικουρικό ρόλο του Κέντρου Υγείας Ψαχνών,⁷⁰⁸ όσο βέβαια και στην απουσία ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των ι-δίων, που συχνά αδυνατούν να αξιολογήσουν σωστά τα συμπτώματα ή αποφεύγουν να

⁷⁰⁶ Ιδιαίτερα έντονο ήταν το φαινόμενο αυτό κατά την περίοδο έξαρσης της γρίπης H1N1, γνωστής και ως «γρίπης των χοίρων».

⁷⁰⁷ Τα προβλήματα αυτά εκτεινόταν από εντελώς πρακτικά θέματα, όπως η εξασφάλιση από το δήμο του λεωφορείου για την ομαδική μετάβαση μητέρων και παιδιών στο νοσοκομείο προκειμένου να εμβολιαστούν, έως ζητήματα που αφορούσαν την ίδια τη λειτουργία του νοσοκομείου. Είναι χαρακτηριστικό πως την περίοδο που άρχισε να εμπεδώνεται στις τάξεις του πληθυσμού η εμπιστοσύνη στο πρόγραμμα εμβολιασμών και προσέρχονταν τακτικά στα καθοριζόμενα ομαδικά ραντεβού που κανόνιζε το Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας, ακολούθησε μια μακρά περίοδος επίσχεσης εργασίας εκ μέρους του προσωπικού του νοσοκομείου λόγω μη-καταβολής δεδουλευμένων, ενώ στη συνέχεια δεν ήταν δυνατός ο καθορισμός ομαδικών ραντεβού, αφού αυτά έπρεπε να κανονιστούν τηλεφωνικά μέσω της φωνητικής πύλης «ΙΑΣΙΣ». Στερώντας από τη δομή τη δυνατότητα παρέμβασης και ομαδικής κινητοποίησης του πληθυσμού, το θέμα των εμβολιασμών πέρασε αποκλειστικά στην ευθύνη της κάθε οικογένειας, με αποτέλεσμα σύντομα να αρχίσουν να εμφανίζονται εμβολιαστικά κενά στην κάλυψη των παιδιών.

⁷⁰⁸ Είναι ενδεικτικό πως για μεγάλα διαστήματα κατά τη διάρκεια των ετών της έρευνας στο Γενικό Νοσοκομείο Χαλκίδας υπήρχε υποστελέχωση ή και πλήρης έλλειψη σε ιατρούς των ακόλουθων ειδικοτήτων: αναισθησιολόγου, παιδίατρο, ακτινολόγου, καρδιολόγου, ουρολόγου, ωτορινολαρυγγολόγου, γαστρεντερολόγου, νευροχειρουργού, ογκολόγου, ορθοπεδικού, οφθαλμιάτρου και γυναικολόγου.

προβούν σε προληπτικές πρακτικές. Επανερχόμενοι στο θέμα των προληπτικών εμβολιασμών, ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα λεγόμενα των συνομιλητών μας, και οι δυο γυναίκες ηλικίας άνω των πενήντα ετών, οι οποίες εκφράζουν το φόβο τους για τον εμβολιασμό των παιδιών, επηρεάζοντας τα νεότερα μέλη της οικογένειάς τους (συνηθέστερα κόρες και νύφες) ως προς την αναγκαιότητα του εμβολιασμού των παιδιών τους.

Τα παιδιά παλιά κάνανε εμβόλια. Τώρα τα καινούρια τα φοβάμαι και δεν τα κάνω. Αν πάθουνε τίποτα, δεν είναι αμαρτία; Τώρα είναι μια χαρά τα παιδιά. Παίζουνε, δεν έχουνε τίποτα. Στο σχολείο είναι μια χαρά. Γιατί να τα κάνουμε εμείς να αρρωστήσουνε; Τρώνε, πίνουνε το πρωινό τους, είναι μια χαρά. (♀, II, B)

Η δασκάλα θέλει να δει το βιβλιάριο για τα εμβόλια. Τώρα εμείς θα πάμε σε γιατρό να τα κάνουμε, αλλά να είναι τα παλιά εμβόλια, όχι τα καινούρια, να τα αρρωστήσουμε τα παιδιά. Τα φοβάμαι. Πρώτα να κάνουνε οι μεγάλοι και μετά τα παιδιά. Οι μεγάλοι μπορούνε να κάνουνε. (♀, I, A)

Άλλες φορές πάλι, ακόμα κι όταν δεν υπάρχει άγνοια ή φόβος, αποφεύγουν τη γνωστοποίηση του προβλήματός τους. Όπως μας επισημαίνει μία εκ των συνομιλητών μας:

Δεν εμπιστεύονται εύκολα. Είναι πολλά θέματα, εδώ πεθαίνουνε, είναι άρρωστοι και δε λένε το πρόβλημά τους. Μερικές φορές ούτε στους δικούς τους. (♀, II, B)

Αν το θέμα της πρόληψης αναδεικνύεται προβληματικό, από την άλλη η πρόσβαση σε υπηρεσίες διάγνωσης, θεραπείας και συνταγογράφησης φαρμάκων φαίνεται πως εξασφαλίζεται κατά τρόπο αντίστοιχο με αυτόν του γενικού πληθυσμού. Είναι ενδεικτικό πως στο σύνολο σχεδόν των οικιών που επισκεφτήκαμε υπήρχε τουλάχιστον ένα μέλος με χρόνια πρόβλημα υγείας το οποίο κατά κανόνα αντιμετωπιζόταν, παρά τους περιορισμούς που συχνά προέκυπταν από τα προβλήματα ασφαλιστικής κάλυψης που επισημάναμε παραπάνω.

Ο τρίτος και τελευταίος παράγοντας που επισημάναμε παραπάνω πως σχετίζεται με τη δυνατότητα πρόσβασης σε υπηρεσίες πρωτοβάθμιας υγείας εξαρτάται από τα εισοδηματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού που επιτρέπουν ή εμποδίζουν την αγορά υπηρεσιών υγείας από τον ιδιωτικό τομέα. Στην περίπτωση αυτή, λιγοστές ήταν οι περιπτώσεις μελών της κοινότητας που είχαν καταφύγει σε ιδιώτες γιατρούς, με προφανή αιτία το υψηλό κόστος των υπηρεσιών αυτών.

Τα παιδιά έχουν να κάνουν εμβόλια από την τελευταία φορά που διοργάνωσε εμβολιασμό το Ιατρείο [Ι.Κ.Φ.Τ.]. Και ήθελα να ξεκινήσω τώρα για το μικρό. Πήγα και σε γιατρό, αλλά για το ένα εμβόλιο μου ζήτησε 100 ευρώ. Πρέπει να λείπουνε και μερικά εμβόλια από τα παιδιά. (♀, II, B)

Οι περισσότερες περιπτώσεις που εντοπίστηκαν αφορούσαν πρόσβαση σε ιδιώτες παιδιάτρους για την αρχική παρακολούθηση των βρεφών και την έναρξη του προγράμματος εμβολιασμών, μειούμενες όμως δραστικά στο πέρας των ετών. Κατά κανόνα, αυτό αφορούσε το πρώτο τέκνο των οικογενειών, καθώς η έλευση των επόμενων

τέκνων αύξανε τη συχνότητα και το κόστος των ιατρικών επισκέψεων, οδηγώντας τις οικογένειες να αναζητήσουν ως εναλλακτική λύση την πρόσβαση στις δημόσιες δομές υγείας. Η δήλωση της συνομιλήτριάς μας είναι ενδεικτική αυτής της σταδιακής απομάκρυνσης από τις ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας:

Το μεγάλο [παιδί] έχει κάνει τα πρώτα πρώτα [εμβόλια]. Τα άλλα τα έχω αφήσει. Έχω παιδίατρο στην Αρτάκη, δικιά μου, και τα πηγαίνω εκεί για εμβόλια. Έτυχε και δεν τα έκανα τα άλλα. Είμαστε λίγο δύσκολα τα τελευταία χρόνια, αλλά τον άλλο, το μεγάλο, τον πηγαίνα συνεχώς. (♀, III, B)

Η αδυναμία κάλυψης ιδιωτικών δαπανών υγείας για την πλειονότητα του πληθυσμού αποδεικνύεται από την κακή κατάσταση της οδοντικής του υγείας, λόγω του ότι η οδοντιατρική περίθαλψη έχει μένει εκτός της δημόσιας πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας και καλύπτεται εξ ολοκλήρου από ιδιωτικές δαπάνες των νοικοκυριών, τις οποίες προφανώς ο συγκεκριμένος πληθυσμός δε δύναται να καταβάλει.⁷⁰⁹ Η δυσκολία επεκτείνεται και στον τομέα της κάλυψης της φαρμακευτικής δαπάνης, ιδιαίτερα για τα ακριβά σκευάσματα των χρόνιων παθήσεων, τα οποία ωστόσο χορηγούνται χωρίς συμμετοχή στους ασφαλισμένους ως απόρους στην Πρόνοια από τα φαρμακεία των νοσοκομείων.

Εγώ κάνω μια ένεση για το πόδι. Θέλω 100€. Πηγαίνω εκεί [στο Κ.Υ. Ψαχνών] και μου την κάνει ο γιατρός. Δεν είναι η ίδια ένεση που παίρνω από το φαρμακείο, αλλά κάνει το ίδιο πράγμα. Τι να κάνεις; Και τα 100€ που πλήρωνα παλιά να την παίρνω από εδώ! (♂, I, B)

Κοίταξε εδώ [δείχνει ένα κουτί με φάρμακα και εξηγεί την πάθηση για το καθεύνα]. Αυτό εδώ έχει 37€. Το πλήρωσα από έξω, γιατί το νοσοκομείο δεν το έχει μέσα. Τις άλλες μου το έδωσαν στο νοσοκομείο. Τους είπα ότι δεν έχω να δώσω τόσα λεφτά για ένα φάρμακο. (♀, I, B)

Στα όρια του πληθυσμού της κοινότητας δεν έχει πραγματοποιηθεί κάποια επιδημιολογική έρευνα που να αποτυπώνει με σαφήνεια την κατάσταση υγείας που υφίσταται.⁷¹⁰ Τα στοιχεία που συλλέξαμε αφορούσαν τις δηλώσεις των ίδιων των συνομιλητών μας, παρατηρήσεις από την παραμονή μας στο χώρο του Ι.Κ.Φ.Τ. καθώς και τις σχετικές επισημάνσεις από το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό που εργάστηκε εκεί.

⁷⁰⁹ Οι οδοντιατρικές δαπάνες στην Ελλάδα είναι στο μεγαλύτερό τους μέρος ιδιωτικές και αποτελούν το 47,7% των συνολικών ιδιωτικών δαπανών υγείας. Με βάση στοιχεία του 2005 κάθε άτομο στην Ελλάδα δαπανούσε κατά μέσο όρο 478,92€ ετησίως για οδοντιατρική φροντίδα, ποσό που σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις μπορεί να εκτείνεται ακόμα και στο διπλάσιο (Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2008, σ. 36). Είναι ευνόητο, πως για έναν πληθυσμό που διαβιεί στα όρια της φτώχειας ή και κάτω από αυτά, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, το ποσό αυτό δεν μπορεί να εξοικονομηθεί. Ειδικότερα για το θέμα της οδοντιατρικής φροντίδας των Τσιγγάνων βλ. και την υποσημείωση 454 στην ενότητα 2.2.2.4- Η κατάσταση υγείας των Τσιγγάνων.

⁷¹⁰ Οι καταγραφές του Ι.Κ.Φ.Τ. είναι ενδεικτικές για τα συνηθέστερα προβλήματα υγείας του πληθυσμού, ωστόσο κατά την περίοδο που ολοκληρώθηκε η έρευνα τα στοιχεία αυτά δεν ήταν διαθέσιμα λόγω της παύσης λειτουργίας της δομής, αφετέρου η ιδιότητά μας δεν επέτρεπε το χειρισμό των δεδομένων αυτών.

Με βάση τα στοιχεία αυτά, η κατάσταση υγείας μεγάλου μέρους του πληθυσμού χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη χρόνιων νοσημάτων, όπως ο σακχαρώδης διαβήτης, η υπερλιπιδαιμία, παθήσεις του καρδιαγγειακού και του αναπνευστικού συστήματος, καθώς και νευρολογικά προβλήματα. Τα σημαντικά αυτά προβλήματα δημιουργούν υστέρηση στο προσδόκιμο υγείας⁷¹¹ του πληθυσμού, καθώς περιορίζουν το διάστημα της επιβίωσης με καλή κατάσταση υγείας, και αφορούν σημαντικό αριθμό ατόμων στις ηλικίες περίξ των πενήντα ετών. Η δυσκολία που επισημάναμε και σε προηγούμενη ενότητα στο να εντοπίσουμε γηραιά άτομα του πληθυσμού καταδεικνύει το «χαμήλωμα» της ηλικιακής πυραμίδας και το περιορισμένο προσδόκιμο ζωής, εύρημα που συμφωνεί με άλλες έρευνες (Μωραΐτου, 2010 & 2013 · Tseva & Zarokosta, 2009), χωρίς ωστόσο να μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, λόγω της φύσης της έρευνάς μας.

Αναζητώντας τα αίτια αυτής της κατάστασης, που αφορά τα μέλη της δεύτερης γενιάς των Τσιγγάνων της πόλης, αυτούς που κατά την περίοδο της έρευνας η ηλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 40 και 60 ετών, και με δεδομένη την κατάσταση των δυνητικά επιβαρυντικών παραγόντων υγείας, όπως καταγράφηκαν από την αρχή της ενότητας αυτής, παρατηρούμε πως στο παρελθόν της γενιάς αυτής υπήρξαν ορισμένοι από τους καταγεγραμμένους παράγοντες επιβάρυνσης της υγείας των Τσιγγάνων (Μωραΐτου, 2013, σ. 133), όπως η πρόωρη ένταξη στην αγορά εργασίας και συνακόλουθα η διεύρυνση του εργασιακού βίου τους, οι απαιτητικές συνθήκες εργασίας και η έκθεση σε επαγγελματικούς κινδύνους, η τεκνοποίηση σε μικρή ηλικία και το «κυνήγι» της επιβίωσης που τους ανάγκαζε να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα υγείας μόνο όταν αυτά παρουσιάζονταν. Μεταξύ όμως αυτού του παρελθόντος και της τωρινής τους κατάστασης, υπάρχουν κοινοί συντελεστές υγείας, πέραν των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας που επηρεάζουν εμφανώς την υγεία μέσω άμεσων ή έμμεσων φυσικών και ψυχολογικών μηχανισμών, οι οποίοι αφορούν ως επί το πλείστον ατομικές συμπεριφορές που ευθύνονται, σύμφωνα με τις μελέτες, κατά 25-35% για τις διαφορές στην υγεία των ανθρώπων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2011γ, σ. 9). Η επισήμανση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την περίπτωσή μας, καθώς, αν δεχτούμε ως βάση τη διαπίστωση πως στην περίπτωση της υγείας των Τσιγγάνων της Χαλκίδας παρατηρείται μια επίταση των προβλημάτων υγείας του φτωχού πληθυσμού της χώρας,⁷¹² οι ατομικές συμπεριφορές δύνανται να ερμηνεύσουν σε μεγάλο βαθμό τη διαφοροποίηση αυτή. Ατομικές συμπεριφορές όπως η δίαιτα, τα επίπεδα φυσικής άσκησης, το κάπνισμα, η κατανάλωση αλκοόλ και η σεξουαλική συμπεριφορά, που επηρεάζονται από κοινωνικοοικονομικούς και πολιτι-

⁷¹¹ Βλ. σχετικά υποσημείωση 450.

⁷¹² Η σχέση εισοδήματος και επιπέδου υγείας είναι πολλαπλά τεκμηριωμένη. Σύμφωνα με τα ευρήματα της πανελλαδικής έρευνας Hellas Health I, τα χρόνια νοσήματα είναι συχνότερα στις κατώτερες κοινωνικοοικονομικές τάξεις, ενώ ορισμένα από αυτά, όπως ο σακχαρώδης διαβήτης εμφανίζονται σχεδόν σε διπλάσιο ποσοστό (Τούντας κ. συν., 2009 · 2007).

στικούς παράγοντες, επιτείνουν τα προβλήματα που δημιουργεί η πρόωρη και εκτεταμένη έκθεση σε παράγοντες κινδύνου.

Σχετικά με τη διατροφή, η εικόνα που αποκομίσαμε επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα άλλων ερευνών πως το ουσιαστικό πρόβλημα δεν έγκειται στην επάρκεια τροφής ή κατάλληλων μέσων για την παρασκευή και τη συντήρησή της, αλλά στην έλλειψη ισορροπίας των καταναλισκόμενων τροφίμων (Εύξεινη Πόλη, 2009 · Μωραΐτου, 2010 & 2013). Σε ορισμένες από τις συζητήσεις μας, αντιμετωπίσαμε τις επισημάνσεις των συνομιλητών μας για το περιορισμένο εισόδημα που δεν επιτρέπει την κάλυψη των διατροφικών τους αναγκών, την ίδια στιγμή που στο περιβάλλον της οικογένειας υπήρχε κατανάλωση αναψυκτικών και σνακ, ιδιαίτερα από τα παιδιά. Η φυσική δραστηριότητα υπό μορφή άσκησης είναι άγνωστη για τον πληθυσμό, εκτός από έναν περιορισμένο αριθμό νέων που αθλείται συστηματικά στην ποδοσφαιρική ομάδα των Αλατσάτων. Το μεγάλο όμως πρόβλημα για την υγεία του πληθυσμού της κοινότητας είναι η αυξημένη κατανάλωση αλκοόλ και καπνού (σχεδόν όλοι οι άρρενες με τους οποίους συνομιλήσαμε κάπνιζαν, ακόμη και άτομα με σοβαρά χρόνια νοσήματα) καθώς και η εκτενής χρήση ναρκωτικών, ιδιαίτερα στο τμήμα του πληθυσμού που ζει στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής. Αυτό το τελευταίο αποκτά ραγδαίες διαστάσεις με σημαντικές επιπτώσεις πέραν της υγείας και στο συνολικό πλαίσιο κοινωνικής ένταξης/αποκλεισμού του πληθυσμού, καθώς στο διάστημα των ετών της έρευνας η εξέλιξή του ήταν εντυπωσιακή. Η αντίληψη των συνομιλητών μας είναι ενδεικτική, αφενός του πως αντιλαμβάνονται το πρόβλημα στην αρχική του φάση (οι συγκεκριμένες συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 2010), αφετέρου ως προς την πρόβλεψη της εξέλιξής του:

Γιατί εδώ έχουμε και τέτοια, ευτυχώς έχουμε καλά τέτοια, γιατί δεν έχουμε πολύ ναρκωτικό. Έχουμε ελαφρά ναρκωτικά, μαριχουάνα, τέτοια ψιλοπράγματα. Ευτυχώς δεν έχουμε ακόμα πρέζες και τέτοια, αλλά όπου να' ναι φτάνει κι αυτό. Και ξέρεις αυτό είναι το χειρότερο. Μέσα σε ένα χρόνο μέσα θα αρρωστήσουνε όλοι. Είναι πολύ γρήγορα κολλητικό. Δεν είναι σαν το τσιγαριλίκι, που είναι ... ξέρω 'γω, η μαριχουάνα και τέτοια, που κάνεις ένα τσιγάρο, κοστίζει λιγότερα... Η πρέζα και οι ηρωίνες είναι... καταλαβαίνεις. Τι να σου πω! (♂, II, A)

Με τα ναρκωτικά θα μπλέξουν όλοι. Δηλαδή εδώ μέσα βλέπω ότι προς τα εκεί θα πάει η δουλειά. Στην πορεία θα πάει προς τα ναρκωτικά. Σιγά σιγά θα ξεπατωθούνε. Οι μισοί θα πουλάνε, οι μισοί θα πίνουνε. (♂, II, A)

Τέλος, η σεξουαλική συμπεριφορά, υπό τη μορφή της τεκνογονίας σε ιδιαίτερα μικρή ηλικία, φαίνεται πως για το συγκεκριμένο πληθυσμό αρχίζει να ελέγχεται. Χωρίς να αποκλείονται οι πρώιμες εγκυμοσύνες, η τάση για τις γυναίκες του πληθυσμού είναι να τεκνοποιούν μετά τα 18-19 έτη τους, ως συνέπεια του γάμου που δε γίνεται πια σε πολύ μικρή ηλικία.

Τώρα όσο περνούν τα χρόνια αρχίζουν και παντρεύονται λίγο πιο αργά. Εγώ παντρεύτηκα στα δεκαεννιά, τώρα παντρεύονται και πιο μεγάλοι. Σε καμιά δεκαριά

χρόνια μπορεί να παντρεύονται στα 22-23... Ελπίζω να το κερδίσουμε αυτό. (♀, Π, Β)

Εδώ στη Χαλκίδα μπορεί να γίνει αυτό που λες, να παντρεύονται πιο αργά. Αλλά αλλού... όχι. Είναι οι συνθήκες αλλιώς, μένουν σε παράγκες, μένουν... Εδώ στη Χαλκίδα μπορεί να κρατηθεί.... Να, ο Γιάννης ο δικός μου παντρεύτηκε το παιδί δεκαεννιά. Εγώ παντρεύτηκα στα δεκατέσσερα - δεκαπέντε. Το κράτησα το παιδί εγώ, γιατί παντρεύτηκα μικρός και είδα... μπήκα μικρός στα βάσανα. (♂, Π, Β)

Αν σε όλα αυτά που προαναφέρθηκαν συνυπολογιστεί και η απουσία κουλτούρας πρόληψης καθώς και τα πρακτικά προβλήματα που οι Τσιγγάνοι αντιμετωπίζουν στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας υγείας, τότε η κατάσταση της υγείας τους ερμηνεύεται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Ενώ λοιπόν η γενική υγεία και η σωματική λειτουργικότητα μεγάλου μέρους του πληθυσμού φαίνεται να είναι πρόβλημα στις ηλικίες άνω των 40 ετών, χωρίς ωστόσο, όπως επισημάναμε να μπορούμε επακριβώς να προσδιορίσουμε το μέγεθος αυτό, ως προς τη διάσταση της συναισθηματικής λειτουργικότητας και της ψυχικής υγείας τόσο η επαφή με τον πληθυσμό όσο και τα διαθέσιμα στοιχεία μαρτυρούν μια ιδιαίτερα επιβαρυνμένη κατάσταση. Κατά τη διάρκεια των επισκέψεών μας μαζί με το προσωπικό του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας όσο και κατά το διάστημα της παραμονής μας στο χώρο αυτό, ήρθαμε σε επαφή με άτομα που έχρηζαν, και πολλά από αυτά ζητούσαν, ψυχολογική ή ψυχιατρική υποστήριξη. Οι αιτίες αυτής της κατάστασης δεν μπορούσαν να διερευνηθούν φυσικά από εμάς, ωστόσο πέρα από τα πρωτογενή αίτια που συνδέονται με την εμφάνιση ψυχικών νόσων και ψυχολογικών προβλημάτων, ήρθαμε συχνά σε επαφή με άτομα με τουλάχιστον ασταθή συναισθηματική λειτουργία, ως συνέπεια της μακροχρόνιας κατανάλωσης αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών. Με βάση στοιχεία από το Κέντρο Ψυχικής Υγείας της πόλης:

Περίπου το 10% των επισκέψεων στο Κέντρο Ψυχικής Υγείας αφορά Τσιγγάνους. (...) Η αναλογία γυναικών-ανδρών είναι περίπου τέσσερις γυναίκες προς έναν άντρα. Υπερέχει το ηλικιακό φάσμα των 35-55 [ετών], δηλαδή φαίνεται να έχουμε ένα αποκλεισμό στις μεγάλες και τις μικρές ηλικίες. Η διάγνωση της κατάθλιψης είναι σε συχνότητα εξαπλάσια έναντι των άλλων.⁷¹³

Παρατηρούμε λοιπόν μια υπεραντιπροσώπηση⁷¹⁴ τόσο εν γένει του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης όσο και των γυναικών ειδικότερα στα αιτήματα για παροχή

⁷¹³ Απόσπασμα από την εισήγηση της Διευθύντριας του Κέντρου Ψυχικής Υγείας στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

⁷¹⁴ Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνάς μας, ο συνολικός πληθυσμός των Τσιγγάνων της πόλης της Χαλκίδας ανέρχεται περίπου στα 1.000 άτομα, αποτελώντας ποσοστό μικρότερο του 2% επί του συνόλου των περίπου 60.000 κατοίκων του δήμου Χαλκιδέων. Με δεδομένο πως στο Κέντρο Ψυχικής Υγείας προσφεύγουν Τσιγγάνοι από το σύνολο της Εύβοιας των περίπου 210.000 κατοίκων, το θέμα της υπεραντιπροσώπησης διογκώνεται ακόμη περισσότερο, καθώς ο εκτός Χαλκίδας τσιγγάνικος πληθυσμός του νησιού δεν αναμένεται να ξεπερνά τα 1.000 άτομα. Καθώς δεν υφίστανται επίσημα στοιχεία για τον αριθμό αυτό, η εκτίμησή μας γίνεται κατ' αναλογία των τσιγγανοπαίδων μαθητών που δηλώνονται

ψυχικής βοήθειας, κατάσταση ανάλογη με αυτή που έχει επισημανθεί και σε σχετικές έρευνες σε άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας (Alexandridis, 2009, σ. 179 · Βορβολάκος, 2006, σ. 132). Οι δυσκολίες πρόσβασης στις υπόλοιπες δομές υγείας που επισημάνθηκαν παραπάνω είναι ακόμη εντονότερες στην περίπτωση των προβλημάτων ψυχικής υγείας, αν συνυπολογιστεί ο ενδεχόμενος στιγματισμός, τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που σχετίζονται με αυτά, ιδιαίτερα στο πλαίσιο κλειστών κοινοτήτων όπως η ερευνώμενη. Από την πλευρά των επαγγελματιών ψυχικής υγείας το θέμα της προσβασιμότητας τίθεται και από την αντίστροφη πλευρά, αν δηλαδή το ίδιο το σύστημα πρέπει να κάνει κατάλληλες προσαρμογές στις ιδιαιτερότητες του πληθυσμού. Σύμφωνα λοιπόν με την επισήμανση της Διευθύντριας του Κέντρου Ψυχικής Υγείας:

Ποια είναι τα πιθανά προβλήματα από αυτή τη δουλειά που κάνουμε; Πιθανά να έχουμε πρόβλημα στην προσβασιμότητα. Θεωρώ πως αυτό το μοντέλο ψυχικής υγείας που έχει περάσει, πρέπει οι ασθενείς να προσαρμόζονται στην κουλτούρα των θεραπειών και δε νομίζω ότι έχει γίνει κάποια προσπάθεια για να γίνει το αντίθετο. Για να γίνει το αντίθετο, πρέπει να κατανοήσουμε πολλά πράγματα από αυτούς τους ανθρώπους. Πρέπει να κατανοήσουμε όλο τον πολιτισμό που υπάρχει, αλλά δεν τον βλέπουμε. Σίγουρα πιστεύω ότι έχουμε πρόβλημα στην επικοινωνία, στην κατανόηση του αιτήματος και προφανώς και στις θεραπευτικές μας απαντήσεις.⁷¹⁵

Ταυτόχρονα όμως, υφίστανται και απόψεις που αποδίδουν την παθολογία τέτοιων προβλημάτων και στους ίδιους τους Τσιγγάνους και στην αδυναμία τους να διαχειριστούν τις συνθήκες της κοινωνικής τους ένταξης. Η παρακάτω επισήμανση από έναν επαγγελματία του τομέα της ψυχικής υγείας σε δημόσια δομή της πόλης της Χαλκίδας είναι ενδεικτική:

Η δυσκολία της κοινωνικής και οικονομικής τους ένταξης συνδέεται και με την αδυναμία των ίδιων των Τσιγγάνων να διαχειριστούν τις απαιτήσεις αλλά και τα πλεονεκτήματα που τους προσφέρονται. Είχα ασθενή έναν (...)[επώνυμο]. Πολύ γνωστό όνομα, από τα πρώτα στο χώρο αυτό. Από τα χέρια του πέρασαν πάρα πολλά χρήματα. Δεν μπόρεσε να τα διαχειριστεί, ούτε να αλλάξει τίποτε. Ανέπτυξε αυτοκαταστροφικές τάσεις, με αποτέλεσμα κάποια στιγμή να κόψει τους τένοντες στα χέρια του. Και αυτή η κατάσταση δε χαρακτηριζε μόνο τον ίδιο. Αυτή τη στιγμή όλη η οικογένειά του είναι άρρωστη.

από τη Διεύθυνση Α/βαθμιας Εκπαίδευσης Εύβοιας. Σύμφωνα με τα στοιχεία των ετών 2005-2015 ο μέσος αριθμός των Τσιγγανοπαίδων ηλικίας 7-15 ετών που φοιτούν στα σχολεία της Διεύθυνσης ανέρχεται στους 130 μαθητές, με αυτούς που διαμένουν στη Χαλκίδα να αποτελούν το 60% επί του συνόλου αυτού. Φυσικά, με δεδομένο τον ενδεχόμενο στιγματισμό ή τις προκαταλήψεις απέναντι στις ψυχικές ασθένειες, η προσφυγή των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της Εύβοιας στο Κέντρο Ψυχικής Υγείας της πόλης ενδεχομένως να είναι μικρότερη του αναλογούντος ποσοστού, αφού ενδέχεται αρκετοί να κατευθύνονται σε αντίστοιχα κέντρα της Αθήνας ή σε ιδιώτες ιατρούς για να εξασφαλίσουν την ανωνυμία τους και την απουσία τυχαίων συναντήσεων με άτομα του κοινωνικού τους περίγυρου. Υπό αυτούς τους όρους, η υπεραντιπροσώπευση ενδέχεται να περιορίζεται, σε κάθε περίπτωση όμως φαίνεται πως υφίσταται, καθώς άλλες στοχευμένες έρευνες έχουν αναδείξει το θέμα της ψυχικής υγείας του τσιγγάνικου πληθυσμού (Alexandridis, 2009 · Βορβολάκος, 2006).

⁷¹⁵ Απόσπασμα από την εισήγηση της Διευθύντριας του Κέντρου Ψυχικής Υγείας στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

Τέλος, μια άλλη διάσταση του θέματος των ψυχικών παθήσεων που έχει επισημανθεί και σε άλλη έρευνα (ΜΟΔ Α.Ε., 2012, σ. 67) προκύπτει από την επιδίωξη ορισμένων ατόμων του πληθυσμού να παρουσιάσουν μια ψευδή εικόνα, προκειμένου να λάβουν επίδομα ή σύνταξη ως βαρέως ψυχικά πάσχοντες. Όπως επισημαίνεται από το Κέντρο Ψυχικής Υγείας:

Το σύνθημα αρχικό αίτημα είναι η επιδότηση, ακόμα και σε μη-πάσχοντες. Εδώ χρειάζεται πολλές φορές να σταθεί ο ειδικός και να δει τι άλλο υπάρχει πίσω από αυτό το αίτημα.⁷¹⁶

Η επιδίωξη αυτή φυσικά υφίσταται και απέναντι σε άλλες κοινωνικές δομές, όπως η Πρόνοια, καθώς η προσπάθεια εξασφάλισης ενός επιδόματος, ακόμα κι αν δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις χορήγησής του, συχνά αποτελεί το μόνο έσοδο για πολλά άτομα της κοινότητας. Ωστόσο, η πρακτική αυτή σε καμιά περίπτωση δεν αφορά αποκλειστικά το συγκεκριμένο πληθυσμό και τις εν λόγω δομές, καθώς το θέμα των παράνομων επιδομάτων έχει αναδειχθεί πολλαπλώς ως μείζον πρόβλημα του ελληνικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας.

5.2 Πολιτική διάσταση

5.2.1 Η ένταξη στον «εθνικό κορμό»

Προσδιορίζοντας ανωτέρω την πολιτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού γενικότερα, όσο και την πολιτική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων ειδικότερα,⁷¹⁷ τη συνδέσαμε με τη μαρσαλιανή θεώρηση περί δικαιωμάτων, ιδίως δε αυτών που προσαρτώνται προς την ιδιότητα του πολίτη. Επισημάναμε πως η συμπερίληψη των Τσιγγάνων στον εθνικό κορμό, μέσω απόκτησης της ιθαγένειας, πραγματοποιήθηκε σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970,⁷¹⁸ οδηγώντας τη συντριπτική πλειονότητα αυτών στη διευθέτηση των ιθαγενειακών και δημοτολογικών τους εκκρεμοτήτων (Χριστόπουλος, 2004).

Με βάση τα χαρακτηριστικά ηλικίας του ερευνώμενου πληθυσμού, οι ρυθμίσεις αυτές δυνητικά αφορούσαν το μεγαλύτερο μέρος των ατόμων της πρώτης γενιάς, που είχαν γεννηθεί πριν την εφαρμογή του Νομοθετικού Διατάγματος 3370/1955, καθώς και τα τέκνα αυτών που στερούνταν την ιθαγένεια έως και την εφαρμογή του Αναγκαστικού Νόμου 481/1968. Τα γεννηθέντα άτομα μετά το 1955, τα οποία κατά την περίοδο της έρευνας έφταναν έως την ηλικία των 55 ετών, είχαν εξασφαλίσει την απόκτηση της ιθαγένειας αυτόματα με τη γέννησή τους.

⁷¹⁶ Απόσπασμα από την εισήγηση της Διευθύντριας του Κέντρου Ψυχικής Υγείας, ό.π.

⁷¹⁷ Βλ. τις ενότητες 1.6.3-Πολιτική διάσταση και 2.2.1-Πολιτική κατάσταση.

⁷¹⁸ Πρβλ. το Νομοθετικό Διάταγμα 3370/1955, τον Αναγκαστικό Νόμο 481/1968 και τις Γενικές Διαταγές 212/78 και 81/1979 (Συνήγορος του Πολίτη, 2009, σσ. 14-15).

Η διερεύνηση της ιθαγενειακής κατάστασης των ατόμων της πρώτης γενιάς ήταν δύσκολη, αφενός λόγω του περιορισμένου αριθμού αυτών που μπορέσαμε να εντοπίσουμε και να συζητήσουμε μαζί τους, αφετέρου λόγω της άγνοιας ή της λήθης εκ μέρους των ερωτώμενων ως προς τις διαδικασίες που τους αφορούσαν σχετικά με την απόκτηση της ιθαγένειας ή τη συχνή σύγχυση αυτών με διαδικασίες δημοτολογικής τακτοποίησης. Στην προσπάθειά μας αυτή, επιδιώξαμε να συνδέσουμε την έννοια της ιθαγένειας με απτά μέσα ή καταστάσεις, όπως π.χ. την εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων, τη συμμετοχή στις εκλογές ή την κατοχή δελτίου αστυνομικής ταυτότητας. Αυτό έγινε, διότι ως έννοια η ιθαγένεια ή η ιδιότητα του πολίτη αποδείχθηκαν εξαιρετικά ασαφείς για τους γηραιότερους από τους συνομιλητές μας, συγγεόμενες κατά κανόνα με έναν εθνικό και όχι πολιτικό προσδιορισμό της λέξης «Έλληνας» ή ακόμα και με τη λέξη «κάτοικος». Η δυσκολία αυτή ήταν μεγαλύτερη στην περίπτωση των γυναικών, καθώς εξέλιπε η περίπτωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων, ενώ η διεκπεραίωση των υποθέσεων που τις αφορούσαν συνήθως ολοκληρωνόταν από τους άρρενες της οικογένειας, πατέρες ή συζύγους, αφήνοντας αυτές σε μια κατάσταση άγνοιας. Τέλος, η λήθη, προϊόντος του χρόνου, όσο και η αδυναμία πολλών ατόμων – κυρίως γυναικών – να ταυτίσουν γεγονότα και χρονικές περιόδους του παρελθόντος συνέβαλε στην επίταση αυτής της δυσκολίας.

Διερευνώντας, λοιπόν, το θέμα απόκτησης της ιθαγένειας, κανείς από τους συνομιλητές μας δεν μπόρεσε να μας παράσχει ακριβείς πληροφορίες για τη συμμετοχή των ιδίων ή των οικείων τους σε μια τέτοια διαδικασία. Αυτό φυσικά ήταν αναμενόμενο για την πλειοψηφία των μελών της δεύτερης και το σύνολο της τρίτης γενιάς που έλαβαν την ιθαγένεια αυτόματα με τη γέννησή τους, ωστόσο και για τα άτομα της πρώτης γενιάς η διαδικασία αυτή φαινόταν απόλυτα «φυσική», καθώς το ζήτημα δεν τους είχε απασχολήσει ποτέ, ή τουλάχιστον δεν μπορούσαν να ανακαλέσουν στη μνήμη τους κάτι τέτοιο. Ως εκ τούτου, προέκυψε ως συμπέρασμα, για το σύνολο του πληθυσμού που μπορέσαμε να προσεγγίσουμε και εντός της ερευνώμενης χρονικής διάστασης,⁷¹⁹ μια αδιάκοπη πορεία «ελληνικότητας» όχι μόνο με όρους εθνικού προσδιορισμού αλλά και με όρους πολιτικούς.

Συμπληρωματικά προς τις δηλώσεις των ιδίων των συνομιλητών μας, επιδιώξαμε να ελέγξουμε το συμπέρασμα αυτό μέσω της εκπλήρωσης των στρατιωτικών υποχρεώσεων (για τους άντρες), τη συμμετοχή στις εκλογές και την κατοχή δελτίου αστυνομικής ταυτότητας. Το τελευταίο υπήρχε στο σύνολο σχεδόν των ερωτωμένων, ωστόσο υπήρχαν λιγότερες περιπτώσεις που ανέφεραν πρόβλημα με τα «χαρτιά» τους, μη δυνάμενοι ωστόσο να διευκρινίσουν τη φύση του προβλήματος αυτού, καθώς συχνά συ-

⁷¹⁹ Υπενθυμίζουμε πως η ερευνώμενη χρονική διάσταση εκτείνεται στο εύρος της πεπερασμένης χρονικότητας της ατομικής ζωής, δηλαδή στο εύρος της χρονικότητας του βίου των εν ζωή ερευνητικών μας υποκειμένων. Βλ. και την ενότητα 3.3.1.3- *Η επιλογή των ερευνητικών υποκειμένων*.

νέχεαν προβλήματα που αφορούσαν κάθε είδος συναλλαγής με το δημόσιο, από την εφορία και τα ασφαλιστικά ταμεία ως και το δημοτολόγιο. Η διερεύνηση του περιεχομένου των σχετικών συζητήσεων μας οδήγησε στο θέμα των δημοτολογικών προβλημάτων και όχι σε θέματα ιθαγένειας, λαμβάνοντας υπόψη επίσης πως και κατά την περίοδο της έρευνας ορισμένα από τα άτομα ακόμη και της τρίτης γενιάς του πληθυσμού εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα με τα «χαρτιά» τους, υπό την έννοια των θεμάτων δημοτολογικής τάξης. Η συμμετοχή στις εκλογές αφορούσε ένα μικρότερο τμήμα των ατόμων της πρώτης γενιάς που προσεγγίσαμε, ως επί το πλείστον τους άρρενες, ιδιαίτερα καθώς η βεβαίωση άσκησης του εκλογικού δικαιώματος ήταν προαπαιτούμενο για την έκδοση άδειας οδήγησης αυτοκινήτου.⁷²⁰ Αναδείχθηκε έτσι ένας έμμεσος τρόπος επιβεβαίωσης της ιδιότητας του πολίτη, μέσω της κατοχής άδειας οδήγησης αυτοκινήτου, την οποία ορισμένοι από τους συνομιλητές μας κατείχαν από τη δεκαετία του 1960 και εντεύθεν. Η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων (ή η νόμιμη απαλλαγή από αυτές) ήταν το καθοριστικό κριτήριο που αποδείκνυε την κατοχή της ιδιότητας του πολίτη για τους άρρενες συνομιλητές μας αλλά διασταλτικά και για τους ανιόντες εξ αίματος συγγενείς αυτών. Είναι χαρακτηριστικό πως στο σύνολό τους οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εκ των συνομιλητών μας ανέφεραν πως υπηρέτησαν τη στρατιωτική τους θητεία ή είχαν συγγενείς που έπραξαν το ίδιο. Ενδεικτικές είναι οι δηλώσεις ορισμένων εξ αυτών:

Εγώ την υπογραφή μου στο στρατό την έμαθα. (♂, II, B)

Είχα ένα κουνιάδο, το 1962 είχε πάει σχολείο, και στο στρατό ο Διοικητής τον έπαιρνε για να διαβάσει το γιο του. Τόσο πολύ τα είχε τα γράμματα. (♂, II, B)

Εγώ ήμουν στο χωριό και δούλευα. Μετά πήγα στο ναυτικό και υπηρέτησα. (♂, I, A)

Με βάση λοιπόν τα διαθέσιμα στοιχεία, τεκμαίρεται η κατοχή της ελληνικής ιθαγένειας ήδη από την πρώτη γενιά των Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Καθώς όμως οι πληροφορίες που συγκεντρώναμε δεν μας οδηγούσαν με ασφάλεια σε κάποια από τα στάδια νομοθετικής ρύθμισης του θέματος, ώστε να αποδοθεί σε αυτήν η τακτοποίηση της ιθαγένειας, η αναζήτησή μας διευρύνθηκε στην περίοδο πριν από την εγκατάσταση των Τσιγγάνων στην πόλη της Χαλκίδας. Με δεδομένο το μικρό αριθμό ατόμων μεγάλης ηλικίας που εντοπίστηκαν, οι πληροφορίες ήταν αναμενόμενο να είναι λιγосτές, ενώ πάντοτε υπήρχε ο κίνδυνος της ασάφειας ή των σφαλμάτων, λόγω της μεγάλης χρονικής απόστασης και της διατήρησης των πληροφοριών αυτών ως στοιχείων της προφορικής παράδοσης κάθε οικογένειας. Από το σύνολο των συνομιλητών μας, όμως, υπήρ-

⁷²⁰ Η διάταξη αυτή διατηρήθηκε έως τις αρχές της δεκαετίας του 2000, όπου σε εφαρμογή του νόμου 2623/1998 καταργήθηκε η χρήση των εκλογικών βιβλιαρίων ως μέσων εξακρίβωσης της ταυτοπροσωπίας των εκλογέων.

ξαν δυο που με σχετική σαφήνεια μας έδωσαν πληροφορίες που φανέρωναν την παλαιόθεν κατοχή της ελληνικής ιθαγένειας από τους ανιόντες συγγενείς τους.

Η πρώτη περίπτωση αφορούσε οικογένεια Τσιγγάνων που προέρχονταν από την περιοχή της Αμαρύνθου. Δηγούμενος περιστατικά της οικογενειακής τους ιστορίας, ο γεννημένος το 1941 συνομιλητής μας αναφέρθηκε στον πατέρα του και έμμεσα στην ιστορία του παππού του, που είχε υπηρετήσει ως στρατιώτης στη Μικρασιατική εκστρατεία.

Είχανε πιάσει τον πατέρα μου. Τον είχαν οι Ιταλοί, τον βάλανε πάνω σε ένα αμάξι, πηδάει ο πατέρας μου κάτω. Είχε τότε ένα μπάρμπα στην Αμάρυνθο και έτρεξε εκεί, γιατί τον πατέρα του, πάνε εκατό, δεν πάνε, τόσα χρόνια, τον πιάσανε τότε τον πήγανε έξω. (...) Και είχανε πιάσει και άλλους (...) Όχι οι Γερμανοί, πιο παλιά, στη Σμύρνη. Ναι, στη Μικρασία τον είχανε πιάσει. Δεν ξέρω πώς τους πιάσανε. (...) Όχι, από εδώ φύγανε και εκεί πέθανε και έπαιρνε μια συνταξούλα η γιαγιά μου. Είχανε πιάσει και άλλους, αυτοί ζήσανε και κατεβήκανε [γυρίσανε πίσω]. Και ήρθανε και είπανε, δεν ξέρω τι ήτανε: «Θεία, ο Βασίλης πέθανε». (♂, I, B)

Η δεύτερη περίπτωση αφορά μια άλλη οικογένεια από ένα ημιορεινό χωριό της Κεντρικής Εύβοιας. Σύμφωνα με τη δήλωση του συνομιλητή μας, η ένταξη της οικογένειας στον «εθνικό κορμό» αναγόταν ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., όταν ο παππούς του είχε υπηρετήσει ως στρατιώτης, και συνεχιζόταν στις αρχές του εικοστού με τη συμμετοχή του πατέρα του στη Μικρασιατική εκστρατεία.

Το 1899 γεννήθηκε ο πατέρας μου. Το 1920 ο πατέρας μου πήγε με τον Πλαστήρα. (...) Το 1890 υπηρέτησε ο παππούς μου. Το 1920 ο πατέρας μου υπηρέτησε με τον Πλαστήρα στο ιππικό πέντε χρόνια. (...) Λοιπόν, σκέψου τώρα... το χίλια οκτακόσια τόσο ... πηγαίνανε φαντάροι, που ήτανε επί Τουρκίας. Έτσι; Σου λέω, ο πατέρας μου έχει χάσει δυο αδέρφια στον πόλεμο. Το ένα το έχασε το 1923 (...) και έναν τον έχασε το 1937-38 πάλι. (♂, I, A)

Την ίδια εικόνα μας μετέφερε και ένας άλλος συνομιλητής μας, γεννημένος στις αρχές της δεκαετίας του '60 για την ιθαγενειακή κατάσταση της οικογένειάς του:

Εμείς όμως έχουμε ταυτότητα. Ο πατέρας μου δεν είχε πρόβλημα κι ο παππούς μου κανονικά. Δεν είχε πρόβλημα, είχε ταυτότητα κανονική. Και του προπαππού μου... Για τη δική μας τη μάρκα [φάρα], αυτήν εδώ, όλοι. (...) Όλοι οι δικοί μας ήτανε κανονικοί και ο παππούς μου κι ο προπαππούς μου. (...) Η γιαγιά μου ήτανε από χωριό. Του παππού μου η γιαγιά ήτανε από χωριό. Ήτανε από βαθιά Έλληνες. (♂, II, A)

Παρατηρούμε λοιπόν πως ήδη, πριν από τις μεταπολεμικές νομοθετικές ρυθμίσεις που διευθέτησαν το θέμα της ιθαγένειας των Ελλήνων Τσιγγάνων, πολλοί από τους προερχόμενους από διάφορα μέρη της Εύβοιας Τσιγγάνοι, που τελικά εγκαταστάθηκαν στη Χαλκίδα, κατείχαν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη και των συναρτώμενων με αυτήν δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Πλάι σε αυτούς και άλλες οικογένειες Τσιγγάνων, που λογίζονταν ίσως ως ανιθαγενείς, βρήκαν την ευκαιρία να ενσωματωθούν στον ε-

θνικό κορμό, σε περιόδους όπου πληθυσμιακές ή ιστορικές αλλαγές επέτρεπαν την ένταξή τους στους καταλόγους των Ελλήνων πολιτών. Η εξιστόρηση μιας τέτοιας περίπτωσης από το συνομιλητή μας είναι ενδεικτική της «έμμεσης πολιτογράφησης» Τσιγγάνων της Εύβοιας.

*Το 1915 ήτανε ο παππούς μου στο χωριό, στον Πάλιουρα. Ήτανε κάτι που λεγό-
ντουσαν Νταηραίοι, ένα επίθετο Νταήρηδες, Χουλιαράδες, δηλαδή γύφτοι-
σιδεράδες. Και ήρθανε στους Καθενούς, βρήκανε τον παππού και γραφτήκανε πέ-
ντε οικογένειες [με το επώνυμο της οικογένειας] όλοι. Με κατάλαβες; Για να κά-
νουνε χαρτιά. (♂, I, A)*

Ο ίδιος συνομιλητής μας συνεχίζει με την εξιστόρηση άλλων δυο παρόμοιων περιστατικών:

*Εδώ είναι ο ανιψιός μου, της αδερφής μου παιδί. Ο πατέρας του είναι από το Ξη-
ροχώρι, έτσι, ο παππούς του ήταν κι αυτός γύφτος-σιδεράς, αλλά ήρθε τότες, το
σαράντα [1940] πρέπει να ήρθε αυτός, με τον πόλεμο ήρθε, ήταν πάλι στο χωριό
και ήταν αβάφτιστος, δηλαδή είχε και γυναίκα και παιδιά, αλλά ήτανε αβάφτι-
στος. Τον βαφτίσανε, βαφτίσανε και τα παιδιά του, στεφανώθηκε και έγινε Κων-
σταντίνου. Και δεν λεγόταν Κωνσταντίνου, είχε άλλο επίθετο.*

*Ίδια φάρα, ίδιοι ήτανε. Όλοι είχανε χαρτιά. Το δώδεκα [1912] είχανε χαρτιά αλ-
λά με τους πολέμους δεν πήρανε μερικοί χαρτιά και δεν τους έβρισκαν πουθενά.
Και μου έλεγε ο πατέρας μου πως έγινε μια επιτροπή στους Καθενούς, εκεί σε αυ-
τό το μέρος αυτοί που γραφόντουσαν Νταήρηδες γραφτήκανε (...) [με το επώνυμο
της οικογένειας]. (...) Ο παππούς της γυναίκας μου ήτανε γυφτο-Αλβανός, γανω-
τζής. Ήρθε εδώ, γράφτηκε (...) [με το επώνυμο της οικογένειας] παντρεύτηκε,
πήρε γυναίκα, έκανε ένα παιδί και σκοτώθηκε στον πόλεμο.*

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν, οδηγούμαστε στο ασφαλές συμπέρασμα πως ανεξάρτητα από την περίοδο και τον τρόπο κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας, κατά την ερευνώμενη χρονική περίοδο οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας αποτελούσαν μέρος του εθνικού κορμού, κατέχοντας την ιδιότητα του πολίτη και μετέχοντας de jure στις ρυθμίσεις και στα δικαιώματα που αυτή καθόριζε. Άρα, η όποια διαφοροποίηση στον τρόπο κοινωνικής και οικονομικής τους ένταξης δεν πρέπει να θεωρηθεί ως απότοκο ενός διαφοροποιημένου πολιτικού στάτους, αλλά περισσότερο ως αποτέλεσμα του αναποτελεσματικού τρόπου με τον οποίο εντάχθηκαν στον καταμερισμό εργασίας, στο σύστημα κοινωνικής προστασίας και στην εκπαίδευση, χωρίς βέβαια να αγνοούμε τη διασύνδεση αυτών των παραγόντων, όπως και την ενδεχόμενη επιρροή άλλων που σχετίζονται με τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασής τους με την περιβάλλουσα κατάσταση.

5.2.1.1 Αστικοδημοτολογική κατάσταση

Στην ενότητα που προηγήθηκε, επισημάναμε περιπτώσεις που άτομα της κοινότητας αντιμετωπίζουν προβλήματα με τα «χαρτιά» τους, αναφερόμενα κατά βάση σε κάθε είδους συναλλαγή με το δημόσιο. Μεταξύ αυτών των προβλημάτων, η δημοτολογική

τακτοποίηση κατέχει σημαντική θέση, ιδιαίτερα στα νεώτερα μέλη της κοινότητας. Ανατρέχοντας στις βασικές αιτίες που συνδέονται με τη δημοτολογική αταξία των Τσιγγάνων (Συνήγορος του Πολίτη, 2009, σ. 9), διαπιστώνουμε πως στην ερευνητική μας περίπτωση αυτή σχετίζεται ως επί το πλείστον με την ιδιότυπη κουλτούρα συναλλακτικής επαφής που έχουν αναπτύξει με τις υπηρεσίες της διοίκησης και σε ένα βαθμό με τον έντονο δημογραφικό δυναμισμό.

Στις μεγαλύτερες ηλικίες δεν υπάρχουν ιδιαίτερα δημοτολογικά προβλήματα, καθώς η ένταξη στην εργασία ή στο σύστημα της κοινωνικής προστασίας επέβαλε νωρίς την τακτοποίηση όποιων εκκρεμοτήτων υπήρχαν. Αντίθετα, στις μικρότερες ηλικίες, ιδιαίτερα στους κάτω των είκοσι ετών, εντοπίζονται τέτοια προβλήματα, που ως επί το πλείστον προέρχονται από ελλειπείς ή εσφαλμένες εγγραφές στο ληξιαρχείο, ιδιαίτερα σε θέματα ονοματοδοσίας ή βάπτισης, όπως και σε θέματα που αφορούν την εγκυρότητα των γάμων και τον προσδιορισμό του επωνύμου των τέκνων. Καθώς αρκετά ζευγάρια τεκνοποιούν χωρίς να έχει προηγηθεί γάμος και πριν το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους, ο προσδιορισμός καταρχάς του επωνύμου των τέκνων γίνεται με βάση το επώνυμο της μητέρας τους (Αστικός Κώδικας, άρθρο 1506), ενώ στην περίπτωση επιγενόμενου γάμου απαιτείται η σύνταξη συμβολαιογραφικού εγγράφου, ώστε ο σύζυγος να δώσει στο τέκνο το επώνυμό του. Η κατάσταση αυτή, κατά περιπτώσεις, οδηγεί σε σύγχυση μεταξύ του δηλωθέντος και του από την οικογένεια χρησιμοποιούμενου επωνύμου και δημιουργεί προβλήματα βεβαίωσης ταυτοπροσωπίας των τέκνων απέναντι στις αρχές της διοίκησης. Επίσης, η συνήθης τακτική να μη βαπτίζονται τα παιδιά, ούτε να προβαίνουν οι γονείς σε δήλωση ονοματοδοσίας στο ληξιαρχείο, αλλά να αρκούνται στη χρήση των ονομάτων με τα οποία οι ίδιοι τα προσφωνούν, καθίσταται από μόνη της δυσλειτουργικό στοιχείο, όταν η οικογένεια ή τα παιδιά έρθουν σε επαφή με τις υπηρεσίες του κράτους. Τα προβλήματα αυτά εντοπίζονται συνήθως κατά την εγγραφή των παιδιών στο σχολείο ή ακόμα και σε μεγαλύτερες ηλικίες, όταν συνάπτουν γάμο, κατά την έκδοση δελτίων αστυνομικής ταυτότητας και κατά την περίοδο της στράτευσης για τους άνδρες. Υπό αυτό το πλαίσιο, ερμηνεύονται δηλώσεις των συνομιλητών μας, όπως οι ακόλουθες:

Τα παιδιά τα έχω όλα αβάφτιστα. Δεν έχω βαφτίσει κανένα. Δεν τα βαφτίζω εγώ, τέρμα! (♂, II, B)

Τα παιδιά τους δώσαμε όνομα, όταν πήγαμε στο σχολείο να τα γράψουμε. Μας είπαν πως πρέπει να έχουν όνομα.(...) Θα βαφτίσουμε τα παιδιά το καλοκαίρι, όλα μαζί. (♂, III, B)

Η διευθέτηση τέτοιων προβλημάτων συχνά διεκπεραιωνόταν με τη βοήθεια των εργαζομένων στο Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας. Ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες δηλώσεις από το προσωπικό της δομής:

Έτυχε τώρα τελευταία και πήγα στο αστυνομικό τμήμα που είχαμε πέντε εκκρεμότητες με ταυτότητες. Ο άλλος είχε τρία παιδιά και τα τρία ήταν αβάπτιστα. Ποιο ήταν τώρα από τα τρία; Μερικά μέχρι είκοσι χρονών είναι αβάπτιστα, αλλά τα φωνάζουνε με ένα όνομα.

Τώρα δεν υπάρχουν οι μεγάλοι που είχαν τέτοια θέματα. Τώρα μπορείς να δεις ένα παιδί είκοσι χρονών και να είναι αβάπτιστο. Σε αυτήν την περίπτωση δεν έχουνε ταυτότητα. Είναι δηλωμένος στο ληξιαρχείο, αλλά φαίνεται αβάπτιστο, χωρίς όνομα. Όταν είναι να πάει φαντάρος, όταν είναι να παντρευτεί, πρέπει να βαφτιστεί, να δηλωθεί το όνομά του, για να παντρευτεί. Πρέπει να γίνει βάφτιση για να παντρευτεί στην εκκλησία. Έτσι, πηγαίνει και βγάζει ταυτότητα.

Σχολείο δεν έχει πάει, δίπλωμα δεν έχει πάει να πάρει. Σαν να μην υπάρχει. Τίποτα δεν υπήρχε, αφού δεν υπήρχε όνομα. Ένα παιδί χωρίς ταυτότητα. Στο Ιατροκοινωνικό πηγαίνανε για πολλές ταυτότητες. Υπογράφαμε και εμείς για μάρτυρες στο αστυνομικό τμήμα και βγάξαμε πολλές ταυτότητες.

Η κατάσταση επιβεβαιώνει τη διαπίστωση στην οποία προβήκαμε στο σχετικό κεφάλαιο για την αστικοδημοτολογική κατάσταση και τα κοινωνικά δικαιώματα των Ελλήνων Τσιγγάνων, όπου σημειώσαμε πως οι Τσιγγάνοι έρχονται αντιμέτωποι με τις εκκρεμότητες της δημοτολογικής τους κατάστασης όταν θέλουν να αξιοποιήσουν τα κοινωνικά δικαιώματα που κατά το νόμο αφορούν τους Έλληνες πολίτες, όπως π.χ. κατά την εγγραφή των παιδιών τους στο σχολείο, την παροχή υπηρεσιών υγείας, την εξασφάλιση προνοιακών παροχών ή ακόμα και την έναρξη άσκησης οποιασδήποτε επαγγελματικής δραστηριότητας, την έκδοση άδειας οδήγησης κ.λπ.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, την ύπαρξη περιορισμένων αστικοδημοτολογικών προβλημάτων, που εντοπίζονται σε μια συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα του πληθυσμού και με αιτιολογία που σαφώς παραπέμπει στις ευθύνες των ίδιων των οικογενειών ως προς την ορθή τέλεση και την καταχώριση των πράξεων ληξιαρχικών συμβάντων που τους αφορούν. Η διαπίστωση αυτή έρχεται να αναιρέσει, για την περίπτωση πάντα της κοινότητας των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, τις επισημανθείσες σε άλλες περιοχές της χώρας αυθαίρετες ερμηνείες των διατάξεων περί δημοτικότητας (Συνήγορος του Πολίτη, 2009, σ. 11), τις οποίες οι δημοτικές αρχές αξιοποιούν ως εργαλειακούς μηχανισμούς για τη διαχείριση του μεγέθους της ομάδας των Τσιγγάνων που διαβιούν στην περιοχή αρμοδιότητάς τους. Η επί μακρόν παρουσία των Τσιγγάνων της Χαλκίδας στην πόλη, η μόνιμη και σταθερή εγκατάσταση και η λειτουργική τους ένταξη στον τοπικό κοινωνικό σχηματισμό δεν αφήνουν εξ' άλλου περιθώρια να αμφισβητηθεί η δημοτολογική τους ένταξη, ιδιαίτερα από τη στιγμή που τα άτομα της κοινότητας αποτελούν μια κρίσιμη – και κατά τα φαινόμενα χειραγωγήσιμη – εκλογική μάζα.

Μια άλλη πτυχή της αστικοδημοτολογικής κατάστασης των αρρένων Τσιγγάνων της πόλης αφορά την εκπλήρωση ή όχι της υποχρέωσης στράτευσης στις Ένοπλες Δυνάμεις. Επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πως η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων ήταν το καθοριστικό κριτήριο που αποδείκνυε την παλαιόθεν κατο-

χή της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη για τους γηραιότερους άρρενες συνομιλητές μας και τους ανιόντες συγγενείς αυτών. Ωστόσο, για μεγάλο μέρος των αρρένων της δεύτερης γενιάς και για τη συντριπτική πλειοψηφία της τρίτης οι στρατιωτικές υποχρεώσεις δεν έχουν εκπληρωθεί, καθόσον φαίνεται τα μέλη της κοινότητας να έχουν απαλλαγεί νομίμως από αυτές. Ενώ λοιπόν τα περιστατικά μη-κατάταξης στο στρατό είναι εξαιρετικά περιορισμένα μεταξύ των μελών της κοινότητας, τείνει να γίνει κανόνας η απαλλαγή των Τσιγγάνων στρατευσίμων κατόπιν συνεχόμενων αναβολών στράτευσης, με το αιτιολογικό της ακαταλληλότητας λόγω διαταραχών από χρήση παράνομων ουσιών.⁷²¹ Υπό αυτήν την έννοια, ερμηνεύονται δηλώσεις από τους συνομιλητές μας, όπως οι παρακάτω:

Τέσσερις φορές πήγα στο στρατό. Απαλλαγή μου δώσανε εμένα. (♂, Π, Β)

Εγώ στο στρατό πήγα δύο μήνες, κι αυτοί πολλοί ήτανε. Έλεγα να υπηρετήσω, μετά είχα και τα παιδιά πίσω. Τώρα κάνουμε βλακείες. Και τα παιδιά μου. Ο (...) [όνομα] έχει πάρει αναβολή(...) Πήγανε και άλλοι μαζί και αφού κάνανε τι κάνανε για να πάρουνε την αναβολή, ακολούθησε και ο δικός μου. (♂, Π, Β)

Οι συνομιλητές μας παραδέχονταν ευθέως πως οι ίδιοι ή μέλη της οικογένειάς τους είχαν ασκήσει τεχνικές εξαπάτησης των αρμόδιων υπηρεσιών κατάταξης, προκειμένου να κριθούν ακατάλληλοι για στράτευση. Η πλέον προτιμώμενη τεχνική είναι η επίκληση της χρήσης ναρκωτικών.

Ο στρατός έγινε ένα ποίημα και τελείωσε. Δηλαδή πήγε κάποιος, το έπαιξε τρέλα, οτιδήποτε και τελείωσε. Το βρήκανε σχοινί κορδόνι. (...) Δυο τρεις φορές και τελείωσε. Πάει μια φορά παίρνει απαλλαγή, πάει την επόμενη και έτσι παίρνει το χαρτί. (♂, Π, Β)

Όταν έρχεται το χαρτί για να πάει φαντάρος (...) αυτός που μπορεί να μην έχει καπνίσει ούτε τσιγάρο, αρχίζει καπνίζει χασίς, παίρνει χάπια, παίρνει άλλες βλακείες. Το έχει πρόγραμμα. Και πάει στο στρατό και του παίρνουνε αίμα και ούρα. Είναι λερωμένα και βλέπουνε ότι παίρνει ουσίες και του λένε: «Φύγε». Το αφήνει μετά κενό, μέχρι τα δύο χρόνια. Και όταν είναι να ξαναπάει πάλι, ξανά τα ίδια. (♀, Π, Β)

Η αποφυγή της στράτευσης αποδίδεται από τους συνομιλητές μας τόσο στα πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν, έχοντας οικογενειακές υποχρεώσεις από μικρή ηλικία, όσο και στην απουσία αξιοποίησης του απολυτηρίου του στρατού, προτάσσοντας δηλαδή μια εργαλειακή αντίληψη αυτής της υποχρέωσης. Τα λεγόμενα του συνομιλητή μας ακολούθως συγκεφαλαιώνουν απόλυτα και τους δυο αυτούς λόγους, όπου η στράτευση δεν είναι υποχρέωση αλλά πόρος για άσκηση δικαιώματος, ενώ ταυτόχρονα συνιστά και πρόσκομμα στο βιοπορισμό της οικογένειας:

Όλα συνδέονται. Γιατί πολλές φορές έχουμε κάτσει και με ανθρώπους μυαλωμένους και λένε: «Να πάω φαντάρος. Άντε πήγα φαντάρος. Να το κάνω τι;» Πού

⁷²¹ Πρβλ. σχετικά το Π.Δ. υπ. αριθμ. 11/27-01-2014 (ΦΕΚ 17Α).

θα το εκμεταλλευτεί; Ξέρει ότι είναι αγράμματος, δεν πρόκειται να πάει πουθενά, δεν πρόκειται να με βάλουν τίποτα. Εκεί λοιπόν που σκέφτεται ότι θα κάτσει εκεί [στο στρατό] δυο χρόνια, κάθεται και δουλεύει και ζει την οικογένειά του. Γιατί οι περισσότεροι είναι παντρεμένοι, όταν πάνε φαντάροι. Και όλοι έχουν ένα παιδί, άλλοι έχουν και δύο. Και λένε τι να κάνουνε; Πάνε, το παίζουνε και λίγο τρελοί και γυρνάνε και τελειώσε. (♂, II, B)

Από την άλλη, βέβαια, οι λιγοστοί που υπηρέτησαν τη στρατιωτική τους θητεία αναφέρονται σε αυτήν ως τεκμήριο της ένταξής τους στον εθνικό κορμό, αντιδιαστέλλοντας σαφώς τους εαυτούς τους από τους υπόλοιπους της κοινότητας.

Είκοσι επτά μήνες έχω υπηρετήσει στρατιώτης. Από αυτούς [της γειτονιάς] δεν έχει υπηρετήσει κανένας φαντάρος. Αφού πάνε με το μαύρο [χασίς] μέσα και τους διώχνουνε. (♂, I, A)

Εμείς εδώ [κάνουμε] όλα, τα πάντα και στρατό και ψήφους ψηφάμε. (...) Υπηρετάμε μια θητεία, όσο είναι να τελειώσει απ' το στρατό τη θητεία του και να φύγει κανείς. (♂, II, A)

Ο τελευταίος συνομιλητής μας, μέσα στον ελλειπτικό του λόγο περικλείει δυο από τα σημαντικότερα κατ' αυτόν δικαιώματα και υποχρεώσεις που πιστοποιούν μια ελληνικότητα, την οποία ωστόσο αρκετοί από τους συνομιλητές μας θεωρούσαν πως η πολιτεία τούς αρνείται. Άλλη μια διάσταση αυτής της επίκλησης είναι ίσως οι αναρτημένες ελληνικές σημαίες στις οικίες πολλών εκ των Τσιγγάνων κατοίκων της πόλης, μια δημόσια δήλωση του δικού τους αισθήματος και της επιθυμίας του ανήκειν.

5.2.2 Συλλογική οργάνωση

Ο θραυσματικός τρόπος εσωτερικής οργάνωσης της κοινότητας, στη βάση της οικογένειας και του γένους, δεν ευνόησε την ουσιαστική ανάδειξη φορέων συλλογικής αντιπροσώπευσης. Στις συζητήσεις μας, αρκετοί από τους συνομιλητές μας αναφέρθηκαν στην προσπάθεια δημιουργίας ενός συλλόγου, κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 2000, οι οποίες όμως, παρότι έφτασαν έως την έγκριση της ίδρυσης από το Πρωτοδικείο, δεν είχαν συνέχεια. Η περίοδος που εκτυλίχθηκε αυτή η προσπάθεια δεν ήταν τυχαία, καθώς οι δράσεις της πολιτείας με πληθυσμό-στόχο τους Τσιγγάνους συγκεκριμενοποιήθηκαν και στο επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας. Είχαν προηγηθεί οι δράσεις στα πλαίσια των προγραμμάτων εκπαίδευσης των τσιγγανοπαίδων και η συμπερίληψη των Τσιγγάνων ως ευπαθούς ομάδας σε επιδοτούμενα προγράμματα κατάρτισης διαφόρων Κ.Ε.Κ. Κατά τα έτη 2007-2008 η ίδρυση και η λειτουργία του Ι.Κ.Φ.Τ. εντός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, καθώς και η συζήτηση που αναπτύχθηκε γύρω από το πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης και τη χορήγηση των σχετικών δανείων, δημιούργησαν ευνοϊκό έδαφος για τις ενέργειες συγκρότησης ενός συλλόγου με στόχο την ανάδειξή του σε ομάδα πίεσης:

Κοίταξε να δεις, η ουσία του συλλόγου είναι αυτή: ότι πάμε μπροστά. Να διεκδικήσουμε αυτά που μας ανήκουνε και πώς μπορούμε να είμαστε σήμερα. (...) Μπορούσαν να διεκδικηθούν πολλά πράγματα. (♂, II, A)

Ο σύλλογος δεν τσούλησε. Θα μπορούσε να κερδίσει πολλά από το δήμο και από άλλες υπηρεσίες. Θα πήγαινε στην Αθήνα, θα έλεγε τα αιτήματά του... (...) Δεν το κυνηγήσαμε. (♀, II, B)

Η πρόθεση των πρωτεργατών αυτής της προσπάθειας ήταν να αναδειχθεί μια συλλογικότητα που θα λειτουργούσε ως ομάδα συμφερόντων, ικανή να εξασφαλίσει διαύλους επικοινωνίας που θα επέτρεπαν την προώθηση των αιτημάτων της κοινότητας, μέσα από τον επηρεασμό της τοπικής εξουσίας αλλά και τη διασύνδεση με άλλους συλλόγους Τσιγγάνων μέσω της Ομοσπονδίας. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση ενός εκ των πρωτεργατών αυτής της προσπάθειας, που αναγνωρίζει πως η συλλογική εκπροσώπηση και η πρόσδεση σε ευρύτερα οργανωσιακά σχήματα που είναι εγγύτερα στα κέντρα λήψης των αποφάσεων μπορούσε να ωφελήσει τους στόχους του συλλόγου.

Και να μας στείλουνε στα υπουργεία, για παράδειγμα, ότι πράγματι είμαστε και στην ομοσπονδία Τσιγγάνων. Γιατί πλέον άμα δεν μπεις στην ομοσπονδία Τσιγγάνων, που είναι 20 σύλλογοι, τριάντα που 'χει, δεν μπορούν να σε κοιτάζουνε μεμονωμένα, ένα σύλλογο. (...) Αν είχαμε κάνει αυτά τα πραγματάκια, αυτά που τους έλεγα εγώ, απλά πράγματα, δηλαδή είμαστε σε μια ομοσπονδία, ας φάμε και πόρτα στην αρχή. Το αποτέλεσμα είναι ότι γνωρίζομαστε, στα υπουργεία, στις υπηρεσίες που πρέπει να έχουμε επαφή, μέσω άλλων και μετά από ένα-δυο χρόνια τα χαλάς και μένεις αυτόνομος. Αλλά πρέπει να κάνεις το βήμα. Ας γίνεις και θύμα ορισμένων. Αφού έτσι είναι. Τι θα γίνει; Θα το αλλάξεις εσύ κι εγώ; Αλλά έτσι θα προβληθούν τα προβλήματά σου. (♂, II, A)

Η προσπάθεια αυτή αντιμετώπισε εξ αρχής εσωτερικά οργανωσιακά προβλήματα, καθώς έπρεπε πρώτα απ' όλα να υπερνικήσει τον ενδοκοινοτικό χωροταξικό διαχωρισμό που δημιουργούσε διαφορετικές ιεραρχήσεις, αφού διαφορετική είναι η φύση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στις ξεχωριστές περιοχές εγκατάστασής τους στην πόλη. Η αδυναμία συγκρότησης ενός ενιαίου πλαισίου αιτημάτων που θα ξεπερνούσε τις τοπικές και ενδεχομένως ευκαιριακές απαιτήσεις φάνηκε από την αρχή:

Είχαμε κάνει... μερικά παιδιά που ξέρανε γραμματάκια, δηλαδή ήτανε πέντε- έξι άτομα και λέγαμε να κάνουμε σαν εταιρία, σα σύλλογο της γειτονιάς. Ήτανε από τα Αλάτσατα και εδώ τη δικιά μας γειτονιά δεν τη βοηθάγανε. Και τότε λέμε: «Αντε γαμήσου». Εγώ λέω ότι αφού κάναμε κάτι, πρέπει να εξυπηρετήσει και τη γειτονιά τη δική μου. Εντάξει, να τα πάρεις εσύ όλα; Τότε γιατί να σου δώσω εγώ τον ψήφο; Δεν έγινε καλή συνεννόηση. (♂, II, A)

Η δυσκολία συγκρότησης ενιαίας γραμμής εντός των ορίων μιας ομόγλωσσης και πολιτισμικά ομοιογενούς κοινότητας, όπως αυτής των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, δεν επέτρεπε φυσικά τη διεύρυνση του συλλόγου και στις άλλες τσιγγάνικες ομάδες της πόλης, δηλαδή των Τσιγγάνων της Χαραυγής και αυτών από την Αχαγιά,

παρότι αυτό επιδιώχθηκε από ορισμένους εκ των πρωτεργατών της προσπάθειας που διέβλεπαν ίσως τη δυναμική που θα μπορούσε να αποκτήσει μια τέτοια συμπίεση.⁷²²

- *Κοίταξε, πρέπει να αλλάξει η νοοτροπία η δική μας και δεν έχουνε διάθεση να αλλάξουν. Ο σύλλογος είναι σύλλογος, μπορεί να πιέσει και να πάρει κάποια πράγματα. Αν όμως από πίσω, ο κόσμος αυτός είναι εγκλωβισμένος, γιατί έτσι είναι, είναι γκέτο με λίγα λόγια. Εμείς πήγαμε και στους άλλους [Τσιγγάνους] αλλά αυτούς τους Αχαγιώτες και τους άλλους δεν τους θέλανε μέσα, λες και αυτοί δεν είναι Τσιγγάνοι. (♂, Π, Α)*
- *Οι Αχαγιώτες θέλανε να μπουν στο σύλλογο; [Ερευνητής]*
- *Πώς δε θέλανε; Οι δικοί μας δε θέλανε, γιατί είναι σκουριασμένα μυαλά. Δηλαδή ο σύλλογος διεκδικεί κάποια πράγματα. Όσο πιο πολλή δύναμη έχεις, τόσο πιο πολλά μπορείς να διεκδικήσεις. Δεν θέλουνε να μάθουνε τίποτα.*

Σε μια κατακερματισμένη κατάσταση όπως αυτή, που εξ αρχής περιόριζε την όποια δυναμική της, η πορεία του συλλόγου έμελλε να εξαρτηθεί πλήρως από την επάρκεια και την καταλληλότητα των ανθρώπινων πόρων που μπορούσαν να κινητοποιηθούν και φυσικά από την ανταπόκριση των μελών της κοινότητας που θα προσέφεραν την «εσωτερική νομιμοποίηση» προς τη διοικούσα ομάδα. Η αδυναμία συνεννόησης μεταξύ των μελών του αρχικού πυρήνα και οι έριδες για την ηγεσία αποδείχθηκαν πολύ νωρίς ανυπέρβλητο εμπόδιο για την ολοκλήρωση των εργασιών συγκρότησης του συλλόγου. Τα παρακάτω αποσπάσματα που προέρχονται από δυο εκ των πρωτεργατών του εγχειρήματος θεωρούμε πως αποτυπώνουν ευκρινώς την κατάσταση αυτή:

Ο πρώτος που το ξεκίνησε ήμουν εγώ. Από 'δω πέρα εγώ ήμουν αυτός που το ξεκίνησε αυτό το πράγμα. Γιατί για να κάνεις σύλλογο, όταν ήρθα εδώ πέρα, γιατί είπαμε τα υπόλοιπά μου χρόνια τα έχω ζήσει αλλιώς, είπα να κάνουμε ένα σύλλογο, γιατί νόμιζα κι εγώ ότι είναι απλά τα πράγματα. (...) Πάμε, γράφουμε τα ονόματα, τα δίνουμε στο δικηγόρο και όταν το ετοίμασε, κανένας δε με ειδοποίησε, γιατί ήμουν στα πανηγύρια, έλλειπα. Και δεν με ειδοποιεί κανένας και το μαθαίνω τελευταίος. Τι δουλειά ήταν, τι είχαν φτιάξει εδώ πέρα; Ακόμα δεν ξεκινήσανε και τέτοια; Λοιπόν, μανουριάζω εγώ και βγαίνω έξω απ' το κόλπο. Τραβηχτήκατε αυτοί, κάνανε σύλλογο για καμιά μέρα, δύο, πέντε και μετά σκοτωθήκανε μεταξύ τους. Τσακωθήκανε άσχημα μεταξύ τους. (...) Δεν τα βρήκανε. Δεν ακούει κανένας, όλοι θέλουν να κάνουνε τον αρχηγό. Έχουμε ένα τέτοιο κακό, το έχει η φάρα αυτό, όχι μόνο αυτή, η φάρα η ελληνική. Τους εξηγούσα ότι όλοι το ίδιο είμαστε ή μέλη ή μπροστά. Αλλά θα βάλουμε μπροστά αυτούς τους ανθρώπους που ξέρουνε να γράφουνε το όνομά τους. Δεν μπορεί να είναι πρόεδρος και να μη μπορεί να διαβάσει ένα χαρτί που μας δώσανε. Θα μούνε αυτοί οι άνθρωποι που ξέρουνε. Ποιοι ξέρουνε εδώ πέρα πέντε γράμματα; Αυτοί θα βάλουνε. (♂, Π, Α)

Έχουνε ξεκινήσει ίντριγκες. «Εδώ με το έτσι θέλω θα γίνω εγώ αρχηγός, εγώ θα γίνω μάγκας, εγώ θα περάσω το δικό μου». Μα δεν είναι έτσι. Δηλαδή επειδή εσύ... Τι είσαι εσύ; Δεν μπορείς να ξεχωρίσεις τους ανθρώπους. Θα βοηθήσουνε οι ικανοί, δηλαδή αυτοί που μπορούνε να βγούνε μπροστά. Αυτό ήταν το πρόβλημα. (...) Δηλαδή δεν μπορούσανε να δεχθούνε εμένα, δηλαδή ότι εγώ μπορώ να

⁷²² Το Φεβρουάριο του 2015 ιδρύθηκε στη Χαλκίδα ο σύλλογος «Νέο Όραμα Ρομά- Πολιτιστικός Σύλλογος» από Τσιγγάνους προερχόμενους από την Κ. Αχαγιά.

τους πάω μπροστά. (...) Δηλαδή αυτοί ζητούνε, δηλαδή αυτόν που ψηφίζεις για πρόεδρο και τον βγάζεις, δηλαδή αυτόν μετά τον αμφισβητείς; Πώς είναι οι πολιτικοί; Δηλαδή από πίσω πρέπει να φτιάξεις μια ομάδα άλλη και να προχωράς. (♂, Π, Α)

Υπό αυτούς τους όρους, το εγχείρημα απέτυχε από την αρχή και έτσι δεν κατέστη δυνατή η διαπίστωση τόσο της στήριξής του από τον πληθυσμό της κοινότητας όσο και της ενδεχόμενης δυναμικής του προς τα έξω. Άλλωστε, στα περισσότερα από τα μέλη της κοινότητας δεν έγινε γνωστή ούτε καν η προσπάθεια για την ίδρυση του συλλόγου. Η προσπάθεια συγκρότησης του συλλόγου στη βάση διαπροσωπικών σχέσεων τον κατέστησε εξαρχής ευάλωτο στις εσωτερικές συγκρούσεις. Επίσης, κρίσιμο θεωρούμε το γεγονός πως τα άτομα που μετείχαν δεν είχαν στο σύνολό τους την απαιτούμενη πολιτική εμπειρία. Τα λιγοστά άτομα εντός της κοινότητας που είχαν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν θετικά προς την επίτευξη αυτού του εγχειρήματος, είτε δε μετείχαν εξαρχής είτε αποχώρησαν νωρίς, διατηρώντας ωστόσο τα δικά τους δίκτυα σχέσεων εντός της κοινότητας όσο και τους προσωπικούς τους διαύλους επικοινωνίας με τις τοπικές αρχές, δημιουργώντας εξαρτήσεις και επιλεκτικές συνεργασίες. Στο σημείο αυτό είναι που το εγχείρημα της συλλογικής αντιπροσώπευσης έρχεται και διαπλέκεται με τα τοπικά δίκτυα εξουσίας και την πολιτική συμπεριφορά, ζήτημα που αναπτύσσουμε στην επόμενη ενότητα.

5.2.3 Πολιτική συμπεριφορά

Στο σχετικό κεφάλαιο για την πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων Τσιγγάνων⁷²³ επισημάναμε πως αυτή συναρτάται με την κατοχή της ιδιότητας του πολίτη, η οποία ωστόσο αναδεικνύεται σε αναγκαία, πλην όμως όχι και επαρκή προϋπόθεση της ουσιαστικής πολιτικής τους συμμετοχής, εξασφαλίζοντάς τους απλώς μια δυνατότητα για την οποία οι ίδιοι πρέπει να έχουν την ικανότητα να την ενεργοποιήσουν. Επιδιώκοντας να προσδιορίσουμε τον τρόπο άσκησης αυτής της δυνατότητας στο εύρος της ερευνώμενης χρονικής διάστασης, δυστυχώς δεν μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε στοιχεία που να περιγράφουν με σαφήνεια την πολιτική συμπεριφορά των μελών της κοινότητας κατά το μεγαλύτερο μέρος της ερευνώμενης περιόδου. Εξαιρετικά περιορισμένες και γενικόλογες αναφορές φανέρωσαν μια αδιαμόρφωτη και πολιτικο-ιδεολογικά απροσδιόριστη εκλογική παρουσία ορισμένων εκ των αρρένων μελών της κοινότητας, ιδιαίτερα συνδεδεμένη με τις διαδικασίες έκδοσης αδειών οδήγησης που ίσχυαν κατά το παρελθόν. Όταν όμως η συζήτηση οριοθετήθηκε στις σχετικά πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, αναδείχθηκε μια διαφορετική μορφή πολιτικής συμπεριφοράς, η οποία μοιράζεται στοιχεία που έχουν καταγραφεί και σε άλλες έρευνες (Maratzidis, 1999 · Marantzidis & Mavrommatis, 1999 · Μαραντζίδης κ. συν., 2000).

⁷²³ Βλ. την ενότητα 2.2.1.2- *Μορφές συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς*.

Πρέπει εξ αρχής να διευκρινίσουμε πως οι επισημάνσεις των συνομιλητών μας αφορούν γεγονότα των πρόσφατων δεκαετιών, στην ουσία από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και εντεύθεν. Ανατρέχοντας στις διαδικασίες μεταλλαγής των πολιτικών σχηματισμών στην Ελλάδα κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, επισημάναμε πως τα πολιτικά κόμματα αναδείχθηκαν σε ιδεολογικούς μηχανισμούς λειτουργικής και ιδεολογικής οργάνωσης των μαζών, συνιστώντας παράλληλα βασικούς μηχανισμούς επαγγελματικής, οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Βερναρδάκης & Μαυρής, 1986). Αν αναλογιστούμε τώρα την πορεία ένταξης στον κοινωνικό σχηματισμό που ακολούθησε η συγκεκριμένη ομάδα πολιτών, όπως αυτή αποτυπώθηκε κυρίως μέσω των επαγγελματικών τους επιλογών, παρατηρούμε πως η παραμονή των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας εκτός του ορίου της μισθωτής εργασίας του δημόσιου τομέα, καθώς και των ευρύτερων επαγγελματικών και οικονομικών συναλλαγών με αυτόν, δεν παρείχε πεδίο συνάρθρωσης των πολιτικών τους επιλογών με τη λειτουργική και ιδεολογική οργάνωση των κομμάτων. Ως εκ τούτου, η πλειοψηφία τους δεν εντάχθηκε ιδεολογικά σε κάποιο πολιτικό χώρο, παρότι δεν εξέλειψαν και περιορισμένες περιπτώσεις που οι συνομιλητές μας προσδιόρισαν εαυτούς με όρους κομματικής ένταξης:

Πήγα εκεί [στο πολιτικό γραφείο βουλευτή] και να δεις πώς με αντιμετώπισαν. Με το Μαρκόπουλο, το βουλευτή, που είναι της Νέας Δημοκρατίας. Πήγα δέκα φορές. Με παίρνουνε τηλέφωνο, με καλούνε. Δε χαλάω τις σχέσεις μου. Και ξέρουνε ότι είμαι πράσινος [ψηφοφόρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ.]. (♂, II, A)

Εγώ, φίλε, πήρα τη γυναίκα μου και πήγα στον [όνομα πολιτευτή της Εύβοιας]. Λέω ΠΑ.ΣΟ.Κ. είμαι, γνήσιος, καθαρός, γιατί ο πατέρας μου ήτανε κεντρώος (...) Α, τέλος πάντων, έχω μια σειρά τέτοια, ούτε αριστερά πάω ούτε δεξιά πάω, στο κέντρο πάω. Όποιος και να είναι, στο κέντρο πάω. (♂, I, A)

Στην πλειοψηφία τους, λοιπόν, τα μέλη της κοινότητας παραμένουν ιδεολογικά και πολιτικά ανένταχτα, παρουσιάζοντας έτσι εν δυνάμει υψηλή εκλογική κινητικότητα και αποτελώντας ως εκ τούτου μια κρίσιμη εκλογική μάζα, ιδιαίτερα για τις αυτοδιοικητικές εκλογές.

Επειδή το ψάχνουνε και ρωτάνε, βρίσκουνε την άκρη. Ζητήσανε κάτι π.χ. από το Ζεμπίλη [τέως δήμαρχος Χαλκιδέων] και δεν το έκανε. Έφυγε τότε αυτό το κομμάτι και πήγε στον Παγώνη [νυν δήμαρχος]. Δηλαδή ο παλιός μας κορόιδεψε, φεύγουμε τώρα από τον παλιό να πάμε στον καινούριο. Και έτσι γίνεται. (♂, II, B)

Εξετάζοντας τα στοιχεία των δημοτικών εκλογών κατά τις πέντε τελευταίες αναμετρήσεις, από το 1998 έως και το 2014, διαπιστώνουμε πως για τα δεδομένα της πόλης της Χαλκίδας ο πληθυσμός των Τσιγγάνων αποκτά ένα ιδιαίτερο εκλογικό βάρος, λαμβάνοντας υπόψη την απουσία διοικητικής διασποράς⁷²⁴ και τον εκτιμώμενο

⁷²⁴ Οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας κατοικούν εντός των αρχικών διοικητικών ορίων της πόλης, δηλαδή στο στενό πυρήνα αυτής, που αποτέλεσε τη βάση αρχικά του καποδιστριακού και μετέπειτα του καλλικρατικού δήμου Χαλκιδέων.

αριθμό τους σε σχέση με το συνολικό αριθμό των ψηφισάντων σε αυτές.⁷²⁵ Τα στοιχεία της έρευνας αποτυπώνουν υψηλή εκλογική συμμετοχή, κάτι που έχει διαπιστωθεί και σε άλλες έρευνες (Ζάχος, 2005 · Μαραντζίδης κ. συν., 2000), αναιρώντας εν πρώτοις την άποψη πως οι Τσιγγάνοι δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική και δεν συμμετέχουν στις εκλογικές διαδικασίες, αλλά ταυτόχρονα δημιουργώντας ερωτηματικά ως προς τον τρόπο έκφρασης αυτής της συμπεριφοράς. Η απουσία σαφών ιδεολογικών αναφορών και κομματικής ένταξης για την πλειονότητα των μελών της κοινότητας περιορίζει εν πρώτοις την πολιτική συμμετοχή τους υπό μορφή ιδεολογικής ή οπαδικής συμπεριφοράς που διοχετεύεται μέσω της κομματικής γραφειοκρατίας. Από τη στιγμή όμως που είναι περιορισμένος έως ανύπαρκτος ο διαμεσολαβητικός ρόλος της κομματικής και συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας, η επαφή τους με το πολιτικό σύστημα πραγματοποιείται συχνά μέσω μηχανισμών διαμεσολάβησης που λαμβάνουν τα χαρακτηριστικά της πατρωνίας.⁷²⁶ Επισημάναμε παραπάνω πως ο σημαντικός αριθμός τους για τα δεδομένα της πόλης τούς καθιστά στόχους του εκλογικού ανταγωνισμού. Απουσία λοιπών ιδεολογικών αναφορών ή οπαδικής κομματικής συμπεριφοράς, το σύστημα της πατρωνίας αναμένεται να μετουσιώνει την πολιτική συμμετοχή τους σε έναν άμεσα ανταλλάξιμο πόρο. Ως εκ τούτου, ο εκλογικός ανταγωνισμός εκτυλίσσεται γύρω από τους δυνητικά διαθέσιμους πόρους που κάθε πάτρωνας μπορεί να κινητοποιήσει ή να υποσχεθεί, πάντα σε σχέση με τις ανάγκες που ο ίδιος ο πληθυσμός των Τσιγγάνων θέτει και τους μεσάζοντες που κατά περίπτωση αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν τη διαδικασία αυτή. Σε κάθε περίπτωση, το σύστημα αυτό χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη σχέσεων συναλλαγής και τη μεταλλαγή του ερευνώμενου πληθυσμού σε μια εύκολα χειραγωγήσιμη εκλογική μάζα που δρα πολιτικά ως μορφή εκλογικής πελατείας.

Σε μεγάλο βαθμό, λοιπόν, η πολιτική έκφραση των μελών της κοινότητας μετουσιώνεται σε απλή εκλογική συμμετοχή, στη βάση πιθανών ανταλλαγμάτων από τους φορείς της εξουσίας. Συχνά η επαφή αυτή γίνεται χωρίς την ύπαρξη μεσαζόντων, μέσω

⁷²⁵ Στις εκλογικές αναμετρήσεις μεταξύ 1998 και 2014 η διαφορά ψήφων μεταξύ των δύο πρώτων συνδυασμών κυμαινόταν από 776 έως και 3.592 ψήφους. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συλλέξαμε ο εκτιμώμενος πληθυσμός των Τσιγγάνων της πόλης κυμαίνεται μεταξύ 900 και 1.100 κατοίκων. Καθώς δεν ποσοτικοποιήσαμε τον πληθυσμό αυτό στις διάφορες ηλικιακές κατηγορίες, ακόμη κι αν δεχτούμε ως ελάχιστο το ποσοστό του 40% εξ αυτών να ανήκει στις ηλικιακές κατηγορίες άνω των 18 ετών, σύμφωνα με τα δεδομένα άλλων ερευνών (Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας, 2003 · Μωραΐτου, 2010), τότε έχουμε μια εκλογική μάζα άνω των 450 ατόμων, ιδιαίτερα σημαντική για διαφορές της τάξης που αναφέρθηκαν. Ενδεικτικά, στις τελευταίες δημοτικές εκλογές του 2014 η διαφορά των δυο πρώτων συνδυασμών ανήλθε στις 1.087 ψήφους.

⁷²⁶ Με τον όρο *πάτρωνας* εδώ προσδιορίζουμε οποιονδήποτε μετέχει στο ιεραρχικό πλέγμα εξουσίας που περιβάλλει το κράτος ή τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης (π.χ. βουλευτές, δημάρχους, περιφερειακούς συμβούλους) καθώς και αυτούς που επιδιώκουν να ενταχθούν σε αυτές τις ιεραρχίες, εν μέρει χάρη στη «βοήθεια» των πελατών τους. Οι πάτρωνες αυτοί «δομούν» πελατειακά δίκτυα τα οποία ενώ συμμετέχουν στην πολιτική, δε συμμετέχουν στο πλέγμα εξουσίας, παρά μόνο διακινούνται εντός τους ορισμένα από τα ωφελήματα της εξουσίας, συνήθως υπεσχημένα, νόμιμα ή και ενίοτε παράνομα, αλλά κατά κανόνα δευτερεύοντα, τα οποία προσφέρονται στους «πελάτες» υπό μορφή ανταλλάγματος.

της άμεσης επικοινωνίας με τους φορείς της εξουσίας, π.χ. υποψηφίους δημάρχους, βουλευτές, δημοτικούς ή περιφερειακούς συμβούλους.

Πάνε π.χ. με τον (...) [όνομα διατελέσαντος δημάρχου Χαλκίδας] και λένε ότι επειδή έχουνε ένα γνωστό θα τους κάνει δυο χάρες στο παζάρι ή στη λαϊκή. Ο άλλος προσπαθεί να πετύχει καμιά άδεια, να του δώσει, νομίζει δηλαδή με το δικό του το μυαλό, ότι δεν θα τον βάλει τελευταίο στη λαϊκή, θα τον βάλει σε μια καλύτερη θέση, επειδή ξέρει π.χ. τον αντιδήμαρχο ή άμα έρθει το παζάρι και πάρει στο παζάρι θα πληρώσει την παράγκα, αντί να πούμε 1.000 θα την πληρώσει 500 ή 600. (♂, II, B)

Εγώ σου μιλάω ειλικρινά, δεν ξέρω, υπάρχει κάποιος βουλευτής ο (...) [επώνυμο] που είναι βουλευτής, εδώ Χαλκιδέος... (...). Εγώ, όταν είχα πάθει το κυκλοφοριακό [sic], δούλευα στην οικοδομή τότε, δηλαδή αυτός ο άνθρωπος μου έκλεισε ραντεβού στην Αθήνα, (...) και συζητάγαμε: «Μπαίνω για βουλευτής», μου λέει «Στη Χαλκίδα, Χαλκιδέος είμαι». «Εγώ για έξι, επτά ψήφους» του λέω «θα σου δώσω». Ηρθα, ψήφισα, την αλήθεια σου λέω, (...) [όνομα κόμματος]. (♂, II, A)

Δηλαδή, αν θέλω εγώ να κάνω κάτι π.χ. να βγάλω μια άδεια λαϊκής, μαζεύω τη φάρα μου, το σόι μου όλο, και ψηφίζουμε εσένα και εσύ κάνεις ό,τι είναι δυνατόν να δώσεις την άδεια. Ο άλλος θέλει κάτι άλλο. Μαζεύει την άλλη φάρα, όσους έχει. Ο άλλος θέλει π.χ. να βάλει νερό. Μαζεύει όσους έχει και ψηφίζουνε εσένα. Έχει αποτέλεσμα, γιατί όταν ζητάνε κάτι το δίνουν, για να πάρουν τις 200 ή 300 ψήφους. (♀, II, B)

Τα δυνητικά ανταλλάγματα κατά περίπτωση αφορούν τη διευθέτηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι εκλογείς, όπως π.χ. τη χορήγηση μιας άδειας πωλητή στις λαϊκές αγορές, τη νομιμοποίηση κάποιας αυθαίρετης κατασκευής ή την πρόταξή τους στις λίστες των υποψηφίων για την κάλυψη θέσεων εργασίας. Ορισμένες φορές η ένταση των προβλημάτων είναι τόσο μεγάλη, ώστε σε συνδυασμό με την αδυναμία των ίδιων να τα διαχειριστούν η προσφυγή στη διαμεσολάβηση του πάτρωνα φαίνεται ως η μόνη λύση. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα, όπου ο συνομιλητής μας θέτει με μιας τρία ζητήματα προς διευθέτηση, για τα οποία ζητά την πολιτική παρέμβαση αυτού που ψήφισε στις πρόσφατες εκλογές:

Χρωστάω που λες 70-80 χιλιάδες ευρώ. Παλιά εφορία. (...) Εγώ δεν έχω τίποτα στο όνομά μου, αλλά μου είπαν ότι θα κατασχέσουν το σπίτι αυτό που είναι στο όνομα της γυναίκας μου. Μπορεί να γίνει με δόσεις, αλλά τόσα λεφτά πού να βγούνε; Να βρούμε κανέναν που ψηφάμε [ψηφίζουμε] να μας βοηθήσει κάπως. (...) Να εδώ ψηφίσαμε τον (...) [επώνυμο]. Εγώ θα πω να βοηθήσει για το παιδί μου, γιατί τελείωσε η σύμβαση τώρα και πρέπει να θεωρήσουνε την κάρτα [ανεργίας]. Να τώρα με το παζάρι [της Αγ. Παρασκευής], κάθε χρόνο έπαιρνα παράγκα. Σαν δημότης πλήρωνα λιγότερο από τους ξένους. (♂, I, B)

Επισημάναμε πολλάκις τα προβλήματα που οι Τσιγγάνοι της πόλης αντιμετωπίζουν στη συναλλαγή τους με τις υπηρεσίες του κράτους. Συχνά, η αδυναμία ή η αδιαφορία τους να ρυθμίσουν διάφορες εκκρεμότητες καταλήγει στη βεβαίωση εκ μέρους των αρμόδιων υπηρεσιών παραβάσεων και στην έκδοση εκτελεστέων αποφάσεων. Όταν οι Τσιγγάνοι βρεθούν ξαφνικά απέναντι στην εκτέλεση της απόφασης, η αδυναμία

τους να διαχειριστούν την κατάσταση τους οδηγεί στα λιγοστά άτομα της κοινότητας που μπορούν να αναλάβουν κάποιο διαμεσολαβητικό ρόλο σε σχέση με τις αρχές. Τότε όμως ενεργοποιείται ένα πυραμιδοειδές σύστημα διαμεσολάβησης, καθώς το συνηθέστερο είναι ο μεσάζοντας να απευθύνεται ο ίδιος, για λογαριασμό του αιτούντος, για διαμεσολάβηση προς το δικό του πολιτικό πάτρωνα. Ως αποτέλεσμα, και ανεξάρτητα από την έκβαση της υπόθεσης, αυτή η κίνηση δημιουργεί ένα διττό πλέγμα εξάρτησης: του αιτούντος προς το μεσάζοντα και του μεσάζοντα προς το φορέα της εξουσίας. Στην περίπτωση της επιτυχούς έκβασης της διαμεσολάβησης ο πολιτικός πάτρωνας πιστώνεται το αποτέλεσμα της παρέμβασης, το οποίο συνηθέστερα εξαργυρώνεται με τη στήριξη που λαμβάνει από το μεσάζοντα κατά τη διάρκεια των εκλογών. Παράλληλα, ο μεσάζοντας ισχυροποιεί τη θέση του μέσα στην κοινότητα, αξιοποιώντας την ως ανταλλάξιμο προϊόν στις δικές του σχέσεις με τους φορείς της εξουσίας.

Να για παράδειγμα πολλά παιδιά εδώ έρχονται και μου λένε: «Ξέρεις, έπαθα αυτό». Πάνε σε αυτούς που έχουν ξεφύγει και είναι πιο μπροστά. Δηλαδή είμαστε δυο τρία άτομα που μπορούμε να συζητήσουμε, να χτυπήσουμε μια πόρτα, σε ένα βουλευτή, στο δήμαρχο, στο νομάρχη και να ζητήσουμε κάτι. Υπάρχουν κάποιοι και κάποιοι ασχολήθηκαν με τα πράγματα, με το δήμο, με αυτά. (♂, Π, Α)

Ενδεικτικό είναι το συμβάν κατά τη διάρκεια μιας συνομιλίας μας, όπου ο συνομιλητής μας δέχτηκε τηλεφώνημα από άτομο της κοινότητας που συνελήφθη σε έλεγχο της αστυνομίας, καθώς εκκρεμούσε εις βάρος του ένταλμα σύλληψης λόγω χρεών προς το Δημόσιο, και ζητούσε την παρέμβασή του σε γνωστό νομικό της πόλης, ο οποίος την περίοδο εκείνη μετείχε ως υποψήφιος στις εκλογές:

Πιάσανε τον (...) [όνομα]. Πούλαγε σταφύλια εκεί στην Αρτάκη και έχει ένα ένταλμα σύλληψης παλιό. Και τον βρήκανε. (...) Με βάζει να πάρω τηλέφωνο τον (...) [επώνυμο υποψήφιου βουλευτή]. Αυτός τώρα τρέχει για τις εκλογές και μου ζήτησε και να τον βοηθήσω. Τον βυσματώνω τον άνθρωπο. (...). Και ο άλλος λέει: «Πες του (...) να βοηθήσει». Τι να κάνει; Να δώσει τα λεφτά; Δεν το κατάλαβα! Αυτά έχουν τα Ρομά, αυτά έχουν. Αυτά τα προβλήματα. (♂, Π, Α)

Το πλέγμα αυτών των σχέσεων δομείται ως επί το πλείστον γύρω από αυτούς που μετέχουν στην εξουσία σε δημοτικό και περιφερειακό επίπεδο, καθώς εκεί εστιάζονται τα προβλήματα των Τσιγγάνων, ενώ και η εκλογική παρουσία της κοινότητας αποκτά σημαντική ανταλλακτική αξία. Σε αυτό το πλέγμα εξουσίας εμπλέκονται λιγοστά άτομα της κοινότητας, αυτά που έχουν πετύχει τη διασύνδεσή τους με τους φορείς εξουσίας της πόλης. Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο πως στις τελευταίες αναμετρήσεις των δημοτικών εκλογών και οι δυο ισχυρότεροι εκλογικοί συνδυασμοί είχαν φροντίσει να συμπεριλάβουν Τσιγγάνους υποψηφίους στα ψηφοδέλτιά τους.

Και έρχεται ο (...) [διατελέσας δήμαρχος Χαλκιδέων] με κάποιον άλλο φυσικά, που και αυτός ήτανε Τσιγγάνος από την Αθήνα, μέσα στα κόλπα, και έμαθε ότι η γυναίκα μου είναι μέσα στα κόλπα και ξέρει τους Τσιγγάνους και τα λοιπά, και έρχεται και μας κάνει τραπέζι στην παραλία για να πάρμε από το κόμμα του. (...) Μας είπαν ότι θα βάλουμε τη γυναίκα μου [σε δουλειά], ό,τι θέλουμε... (♂, Π, Β)

Η άλλη που είχε βάλει υποψηφιότητα με τον (...) [διατελέσας δήμαρχος Χαλκιδέων] και λέει: «Ο (...) [επώνυμο δημάρχου] που όταν τρέχαμε μαζί, και τώρα που ανέβηκε με έχει ξεχάσει. Πήγαμε και για δουλειά και τώρα ούτε γύρισε να μας κοιτάξει». Ναι και αυτή πήρε δύο ψήφους. Καλή ήταν. (♀, II, B)

Με την πολιτική είμαστε κάποιοι που ασχολούμαστε. Δηλαδή αυτοί που έχουνε ξεφύγει και πάνε στο άλλο γήπεδο, πάμε. Είναι κάποια παιδιά, κάποιες κοπέλες και πάμε, τρέχουμε. Κάποιοι δε θέλουνε. Δεν μπορείς να κάνεις και τίποτα. Όσο και να προσπαθείς. (♂, II, A)

Έτσι λοιπόν, η συμμετοχή Τσιγγάνων υποψηφίων στους εκλογικούς συνδυασμούς εξασφαλίζει τη φαινομενική αντιπροσώπευση της κοινότητας στο πεδίο της τοπικής εξουσίας, κατ' ουσίαν όμως η τελευταία εποικίζει την κοινότητα, φροντίζοντας διά των αντιπροσώπων της να μεγιστοποιήσει τα εκλογικά της οφέλη. Καταλήγει λοιπόν ο ανταγωνισμός των πολιτικών υποψηφίων για την εξαγορά των τσιγγάνικων ψήφων να μεταθέτει το πεδίο του ανταγωνισμού εντός της κοινότητας, περιορίζοντας τη δυνατότητα συσπείρωσής της και την ανάπτυξη συλλογικών μορφών αντιπροσώπευσης και κοινωνικού κεφαλαίου, όπως εύστοχα επισημαίνει ο συνομιλητής μας:

Το κακό με τη γειτονιά είναι ότι μεταξύ μας, το μεγαλύτερο κομμάτι, δε μπορείς να συνεννοηθείς. Δεν μπορείς να συνεννοηθείς, γιατί αν μπορούσαμε να συνεννοηθούμε αυτή η γειτονιά θα είχε και αντιδήμαρχο και στη νομαρχία θα είχε άνθρωπο (...). Δεν πάνε να κερδίσουνε όλοι και να νιώσουνε όλοι ότι πήρανε από ένα κομματάκι ή οτιδήποτε. Πάνε ένας, δυο, τρεις που ξέρουνε κάποιο αντιδήμαρχο ή οποιονδήποτε και εντάξει. «Το δικό μου το κομματάκι, εγώ βολεύτηκα». Ε, δεν είναι έτσι. Δεν είναι έτσι. Για αυτό και δεν έχουνε βρει ποτέ τους προκοπή ή κάτι σωστό να προχωρήσουν. (...) Και για αυτό τους έχουνε καταλάβει και οι κάθε δημάρχοι ότι δεν είναι ενωμένοι και τους κάνουνε ό,τι θέλουνε. Δηλαδή, όταν γίνονται εκλογές μοιράζονται και στα δύο και στα τρία. Που έπρεπε να μη μοιραζόμαστε στα δύο και στα τρία, να είμαστε στο ένα, να καταφέρουμε κάτι. Πάμε π.χ. στο Ζεμπίλη [τέως δήμαρχος Χαλκιδέων] : «Φιλαράκι, να μην τα πολυλογούμε. Όσοι είναι η γειτονιά, 300...500...1.000 είναι για πάρτι σου. Βγήκες; Αλλά όχι με λόγια, με έργα». (♂, II, B)

Διαπιστώνουμε, συνεπώς, πως η απουσία ιδεολογικών αναφορών και η αποκοπή της τσιγγάνικης κοινότητας της πόλης από την πολιτική δομή μετουσιώνει και συνάμα περιορίζει την πολιτική συμμετοχή τους σε άμεσο ανταλλάξιμο πόρο, διαμορφώνει σαφείς πελατειακές σχέσεις εντός και εκτός κοινότητας και, φυσικά, χειραγωγεί εκλογικά τον πληθυσμό. Αυτή η διαδικασία ενσωματώνει ορισμένα στοιχεία ελέγχου. Το πρωταρχικό στοιχείο ελέγχου είναι η παροχή άμεσου οικονομικού ανταλλάγματος. Σε αρκετές από τις άτυπες συζητήσεις μας ετέθη από τους συνομιλητές μας το θέμα της αγοραπωλησίας ψήφων:

Παλιότερα δεν είχαν μπει στο πνεύμα να ζητάνε πράγματα και πηγαίνανε και λέγανε: «Εγώ για να σε ψηφίσω θέλω π.χ. 50 ευρώ ή 20 ευρώ». Επειδή δεν ξέρανε και γράμματα, τους δίνανε το ψηφοδέλτιο, μπαίνανε μέσα και ψηφίζανε. (♀, II, B)

Μάζευαν ψήφους με λεφτά. Για αυτό σου λέω, άλλο το δικό μου το κομμάτι ή άλλους δέκα ανθρώπους που μπορείς να τους βρεις έτσι. Το άλλο το κομμάτι δεν είναι έτσι. Το άλλο το κομμάτι είναι, πού μπορεί να φάει;... Θα πάει να φάει. (♂, II, B)

Η παροχή οικονομικού ανταλλάγματος δημιουργεί πλαίσιο ελέγχου, ωστόσο όμως δεν εξασφαλίζει την απόδοση της ψήφου. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται καθοριστικός ο ρόλος των τοπικών μεσαζόντων, προερχόμενων μέσα από την κοινότητα, που διεκπεραιώνουν την αγοραπωλησία και διαπραγματεύονται το ποσό αυτής, μεγεθύνοντας από τη μια τον αριθμό των συναλλασσομένων και αυξάνοντας παράλληλα το βαθμό ελέγχου μέσω της παρακράτησης των δελτίων αστυνομικής ταυτότητας. Πρόκειται για μια πρακτική ελέγχου που έχει επισημανθεί και στη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς άλλης κοινότητας Τσιγγάνων, σε παλαιότερη περίοδο με την παρακράτηση των εκλογικών βιβλιαρίων (Marantzidis & Mavrommatis, 1999, σ. 449 · Μαραντζίδης κ. συν., 2000, σ. 741):

Αυτοί εδώ, είναι μέρες, από πάνω τι κάνανε; Πήραν 60 ταυτότητες μέσα σε μια τσάντα και ξεκινήσανε σε όλα τα βουλευτικά γραφεία, για τις βουλευτικές εκλογές. «Έχουμε 60 ταυτότητες, μας δίνεις πέντε χιλιάδες, έξι χιλιάδες να σε ψηφίσουμε;» Σε όλα τα κόμματα. (♂, I, A)

Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μια μεταλλαγή του παραδοσιακού τρόπου αγοραπωλησίας των ψήφων, σε ένα υβρίδιο εξαρτημένης σχέσης και οπαδικής συμπεριφοράς. Αντί η συναλλαγή αυτή να περιλαμβάνει μόνο τη δέσμευση για την ψήφο έναντι χρηματικού αντιτίμου, σε ορισμένες περιπτώσεις, ομάδες ατόμων της κοινότητας εντάχθηκαν φανερά σε κάποιους υποψηφίους, μετέχοντας ενεργά στην προεκλογική προετοιμασία. Έτσι, τα άτομα αυτά π.χ. αμείβονται για τη διανομή εκλογικού υλικού ή την προετοιμασία εκλογικών περιπτέρων. Όπως μας επισημαίνει στο ακόλουθο απόσπασμα μέλος της κοινότητας που κατά το παρελθόν ανέλαβε το ρόλο του μεσάζοντα για την ανάδειξη τέτοιων δράσεων:

Τώρα τα τελευταία οκτώ χρόνια τους έχω περάσει ένα άλλο μήνυμα. Πηγαίνανε και ζητάγανε 50 ευρώ. Τους είπα να σταματήσουν να ζητάνε χρήματα, να ξεφτιλίζονται και να πάνε να χτυπήσουν πόρτες και να ζητήσουν να μοιράζουν τα φυλλάδια των υποψηφίων και να πληρωθούνε σα μεροκάματο. Όταν γίνονται οι εκλογές, έλα τώρα να δεις πόσα γυφτάκια μοιράζουν φυλλάδια. Και είπα σε αυτούς που έχουν τα φυλλάδια, βουλευτές, αντιδημάρχους και τέτοια, ότι αυτών που θα μοιράζουν τα φυλλάδια θα πάρουν και τους ψήφους και θα τους πάρουν δίκαια (...) Εγώ είχα πάρει του (...) [όνομα υποψηφίου] όταν είχε βάλει για Περιφερειάρχη την πρώτη φορά. Είχα μαζέψει 15 παιδιά που πήρανε μεροκάματο, παίρνανε 30 ευρώ την ημέρα. Όταν ήτανε να ακούσουμε τα αποτελέσματα, πήγαμε φτιάξαμε την εξέδρα, τη στολίσανε αυτοί οι ίδιοι που είχανε μοιράσει τα φυλλάδια. Το νιώθανε, το ευχαριστιούνταν, είχανε πάρει φωτοβολίδες, είχανε πάρει σαμπάνιες. Ήταν και η πρώτη φορά και το ζούσανε. (♀, II, B)

Το ορατό της διαδικασίας μεγιστοποιεί το στοιχείο ελέγχου για την κατεύθυνση των ψήφων όσων συμμετέχουν, ενώ η επίφαση της εξαρτημένης σχέσης εργασίας για

τη διανομή φυλλαδίων ή την υποστήριξη των προεκλογικών δράσεων αποκρύπτει κατ' ουσίαν την ίδια την αγοραπωλησία. Ωστόσο, αυτό που εν πρώτοις φαίνεται ως μια κατάσταση αμοιβαίου κέρδους (κατάσταση win win), στην πραγματικότητα αναπαράγει τις αυστηρές ιεραρχικές κοινωνικές ταξινομήσεις εντός και εκτός της ομάδας και ενισχύει ιδιαίτερα το ρόλο των τοπικών μεσαζόντων.

Συμπερασματικά, η πολιτική συμπεριφορά των μελών της κοινότητας θεωρούμε πως συνοψίζεται εύστοχα στην ακόλουθη δημόσια δήλωση ενός εξ αυτών, σε ενημερωτική ημερίδα που έγινε στην πόλη.⁷²⁷

Υστερα... δηλαδή έχουμε γίνει έρμαιο των πολιτικών... Δηλαδή μας έχουνε κάνει έτσι. Δηλαδή μας βαφτίζουνε, τρέχουμε και δεν ξέρουμε γιατί τρέχουμε. Κανένας δεν ξέρει γιατί τρέχει. Στηρίζουμε, λέει, αυτό το πράγμα... και κανένας δεν ξέρει γιατί το κάνει, γιατί το στηρίζει. Και ξέρεις γιατί; Γιατί γυρίζει ο καθένας και λέει: «Θα σου δώσω 50€ να με ψηφίσεις». Δηλαδή αυτά που σας λέω είναι πραγματικότητες. Δεν είναι θεωρητικά ούτε τίποτα. Δηλαδή πουλάμε την ψυχή μας για 50 ευρώ. Και αυτός είναι καταναγκασμός, δηλαδή μας έχει κάνει η πολιτεία έτσι και δεν μπορούμε να επιβιώσουμε. (♂, II, Α)

5.3 Κοινωνική διάσταση

Αναλύοντας την κοινωνική κατάσταση των Ελλήνων Τσιγγάνων⁷²⁸ τη συνδέσαμε με την έννοια του περιθωρίου και της υποτάξης, καθώς και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτές προσδιορίζονται υπό το πρίσμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου. Την ίδια ακριβώς δομή θα ακολουθήσουμε για την παράθεση και την ερμηνεία των ερευνητικών δεδομένων που αφορούν στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας.

5.3.1 Περιθώριο και υποτάξη στις γειτονιές των Τσιγγάνων της Χαλκίδας

Κατά τον προσδιορισμό του ερευνητικού μας πεδίου,⁷²⁹ προβήκαμε στη διαπίστωση πως τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε για την παρουσία των Τσιγγάνων στην Εύβοια καθιστούν δύσκολη την ανασύνθεση της πορείας και του τρόπου ένταξής τους στην κοινωνική πραγματικότητα του νησιού εν γένει και της πόλης της Χαλκίδας ειδικότερα. Αποδεχθήκαμε επίσης ένα συλλογισμό εργασίας, με βάση τον οποίο, εφόσον οι διαδικασίες διαμόρφωσης του κοινωνικού σχηματισμού της πόλης της Χαλκίδας ήταν ομόλογες αυτών του ευρύτερου σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τότε αναμέναμε πως και η πορεία των Τσιγγάνων της πόλης θα ακολουθούσε ομόλογα μονοπάτια.

⁷²⁷ Απόσπασμα από την εισήγηση του Α.Κ. στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

⁷²⁸ Βλ. την ενότητα 2.2.3- *Κοινωνική κατάσταση*.

⁷²⁹ Βλ. την ενότητα 4.1.1- *Αναζητώντας τους Τσιγγάνους της Χαλκίδας στις υποσημειώσεις της ιστοριογραφίας*.

Σύμφωνα όμως με όσα αναφέραμε παραπάνω, στα σχετικά κεφάλαια για την οικονομική και πολιτική διάσταση του τρόπου ένταξης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, επισημάνθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στα πεδία αυτά, έναντι αυτών που ίσχυαν για μεγάλο μέρος του τσιγγάνικου πληθυσμού της χώρας. Επίσης, η περιορισμένη αναφορά των Τσιγγάνων της πόλης ως κοινωνικών υποκειμένων στην τοπική ιστοριογραφία και στον τοπικό τύπο εκτιμήσαμε πως οφείλεται στη μη-λειτουργικοποίηση της κατηγορίας Τσιγγάνος επί μακρόν. Κατόπιν τούτων, μεγάλο μέρος όσων αναφέρθηκαν στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής σχετικά με την περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων δεν ισχύουν στην παρούσα περίπτωση.

Καταρχάς, προσδιορίσαμε το περιθώριο αφενός ως κοινωνικό χώρο που προκύπτει ως αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων και οικονομικών διευθετήσεων, αφετέρου χωροταξικά, ως προς τις περιοχές εγκατάστασης συγκεκριμένων πληθυσμών και κοινωνικών ομάδων. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, όμως, η παλαιόθεν κατοχή της ιδιότητας του πολίτη τούς ενέταξε εξ αρχής, τουλάχιστον θεσμικά, στον εθνικό κορμό, αναιρώντας ένα από τα πρωταρχικά κριτήρια κοινωνικής διαφοροποίησης που ίσχυαν για πολλές άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας. Επίσης, η ποικιλότροπη ένταξή τους στις δομές της μισθωτής εξαρτημένης εργασίας, σε συνδυασμό με την παραδοσιακή πολυ-λειτουργικότητα της τσιγγάνικης οικονομίας, διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική τους ένταξη. Τέλος, η σταθερότητα της στεγαστικής τους κατάστασης και η οικιστική τους ένταξη σε περιοχές παραπλήσιες ή ακόμα και μεταξύ των υπόλοιπων κατοίκων της πόλης διευκόλυνε την ένταξή τους στην κοινωνική πραγματικότητα της πόλης.

Βέβαια, όλες αυτές οι επισημάνσεις σε καμιά περίπτωση δε διαμορφώνουν μια ιδανική περίπτωση ένταξης, μας αποτρέπουν όμως σαφώς από την εύκολη επιλογή του όρου περιθώριο για να προσδιορίσουμε την κατάσταση των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, τουλάχιστον κατά την αρχική φάση της εγκατάστασής τους και μέχρι τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας. Απουσία, λοιπόν, επίσημων κανόνων αρνητικής διάκρισης για την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας, που να τους οριοθετούν σε προκαθορισμένες κοινωνικές θέσεις και έχοντας εξασφαλίσει ένα τουλάχιστον λειτουργικό επίπεδο οικονομικής ένταξης, οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας κατά το μεγαλύτερο μέρος της ερευνώμενης χρονικής περιόδου αποτελούσαν τμήμα του αδιαμόρφωτου μωσαϊκού των φτωχών της πόλης, με τους οποίους ακολουθούσαν παραπλήσιες στεγαστικές και οικονομικές επιλογές. Η οικονομική μεγέθυνση της πόλης και η οικιστική της διεύρυνση δημιούργησε για ένα μεγάλο διάστημα τις προϋποθέσεις ομαλής συμπαρουσίας των Τσιγγάνων με τους υπόλοιπους κατοίκους της, καθώς οι σχέσεις τους δεν ήταν ανταγωνιστικές. Χωρίς, ωστόσο, να παραβλέπουμε την άνιση ένταξή τους στην αγορά εργασίας και τις ισχυρές υποδηλώσεις που συναρτώνται με τις διάφορες κατηγορίες επαγγελλμάτων (Κασιμάτη, 2001, σ. 110), η απουσία θεσμικής περιθω-

ριοποίησης και η ενεργή εμπλοκή τους στο οικονομικό πεδίο συνιστούσαν επί μακρόν τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις κοινωνικής τους ένταξης.

Για όσο διάστημα, λοιπόν, οι οικονομικές συνθήκες της πόλης εξασφάλιζαν υψηλά ποσοστά απασχόλησης του πληθυσμού της, ενώ παράλληλα οι Τσιγγάνοι κάτοικοί της δεν είχαν λειτουργικοποιηθεί ως διακριτή κατηγορία, ο λόγος περί περιθωρίου δεν υφίστατο. Άλλωστε, όπως επισημάνθηκε σχετικά (Καυταντζόγλου, 2006, σσ. 129-135), το περιθώριο καθίσταται επιλεκτικά ορατό ή αόρατο μέσω των χειρισμών εντοπισμού, καταμέτρησης και αντιμετώπισής του. Η λειτουργικοποίηση της κατηγορίας Τσιγγάνος στα μέσα της δεκαετίας του 1990, αρχικά μέσω του προγράμματος εκπαίδευσης τσιγγανοπαίδων και στη συνέχεια μέσω της συμπερίληψής τους ως ευπαθούς κοινωνικής ομάδας στις δράσεις σχετικών ευρωπαϊκών προγραμμάτων, συμπίπτει με μια περίοδο αλλαγών στον κοινωνικοοικονομικό χώρο της πόλης. Είναι η περίοδος που η παραγωγική αναδιάρθρωση στο επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας συνοδεύεται από την έντονη αποβιομηχανοποίηση και τον περιορισμό των θέσεων εργασίας, καθώς και τη συσσώρευση στο χώρο του εμπορίου και τον ανταγωνισμό από τους νεοεισερχόμενους διεκδικητές. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Τσιγγάνοι καθίστανται ορατοί αρχικά ως αποδέκτες ωφελημάτων, σταδιακά όμως και ως ανταγωνιστές για τη νομή των περιορισμένων πόρων που διατίθενται στο χώρο του εμπορίου, των διαρκώς μειούμενων θέσεων εργασίας και των πόρων από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις.

Ως αποτέλεσμα, λοιπόν, των αναδιρθρώσεων στην αγορά εργασίας και της υποχώρησης των παρεμβατικών πρακτικών του κράτους, οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας που επί μακρόν αποτελούσαν, όπως επισημίναμε παραπάνω, τμήμα του αδιαμόρφωτου μωσαϊκού των φτωχών της πόλης, σταδιακά οδηγούνται στο οικονομικό και κοινωνικό περιθώριο. Ενώ αρχικά η θέση αυτή μπορεί να προσεγγιστεί ως φαινόμενο της *αστικής φτώχειας*, σταδιακά αρχίζει να αποκτά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς η εντεινόμενη κοινωνική πόλωση και ο ανταγωνισμός για τους διαρκώς περιοριζόμενους πόρους φέρνει τους Τσιγγάνους της πόλης αντιμέτωπους με τα υπόλοιπα λαϊκά στρώματα αυτής. Η επέκτασή τους για εγκατάσταση σε περιοχές όπως η Χαραυγή, όπου έρχονται σε άμεση ρήξη με τους μη-Τσιγγάνους ιδιοκτήτες γης, η πολυπληθής παρουσία τους στις προνοιακές δομές για την εξασφάλιση σχετικών βοηθημάτων και ο ανταγωνισμός με το ογκούμενο σώμα των ανέργων για τις λιγοστές θέσεις των προγραμμάτων εποχικής απασχόλησης του δήμου, υποστασιοποιούν εκ νέου τους Τσιγγάνους ως διακριτή κατηγορία. Ενώ, λοιπόν, σε δομικό επίπεδο φαίνεται πως υφίστανται τους ίδιους περιορισμούς με την υπόλοιπη εργατική τάξη, η ερμηνεία αυτής της κατάστασης διαφοροποιείται μεταξύ των Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων κατοίκων της πόλης, οι οποίοι μετέρχονται επιχειρήματα που προσιδιάζουν στη βεμπεριανή έννοια του εγκλεισμού.⁷³⁰

⁷³⁰ Βλ. υποσημείωση 49.

Οι Τσιγγάνοι συχνά θεωρούν τους εαυτούς τους ως θύματα μιας διαδικασίας αποκλεισμού, όπου τα υλικά αγαθά και οι ευκαιρίες μονοπωλούνται από την πλειοψηφούσα μη-Τσιγγάνικη ομάδα. Στο πλαίσιο αυτό, γίνονται κατανοητές δηλώσεις της μορφής:

Εγώ έχω κουραστεί... και όλο λένε λόγια, λόγια... Για τους Τσιγγάνους δεν έχουνε κάνει τίποτα. Αυτό έχω να πω, τίποτα άλλο. Όλο θα... θα... θα... και από την άλλη να στήσουνε τους Τσιγγάνους, να τους βάλουνε μέσα στα προγράμματα.... Δε γίνεται τίποτα. (...) Αυτό είναι το θέμα, ότι το κράτος δεν έχει κάνει κάτι για τους Τσιγγάνους, έστω και ένα κίνητρο να τους δώσει για μια δουλειά, να ξεφύγει από αυτό το δικό του. (♂, Π, Β)

Έχει το κράτος ειδικά προγράμματα για τους Τσιγγάνους που είναι αμόρφωτοι; Εγώ εντάξει, ξέρω μερικά γράμματα, τα καταφέρνω. Έχει κάτι, υπάρχει κάτι για αυτούς εδώ που δεν ξέρουν, να μάθουν κάτι, να πάει να πάρει το δίπλωμά του αυτός σαν Τσιγγάνος; Πού είναι τα δικά μας προγράμματα δηλαδή; Συγγνώμη, το κράτος πρέπει να τα κάνει αυτά. (♂, Π, Α)

Οι μη-Τσιγγάνοι βλέπουν τους Τσιγγάνους ως ομάδα σφετερισμού που νέμονται κοινωνικούς πόρους χωρίς να έχουν συμμετάσχει ισόρροπα στην παραγωγή τους. Ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες δηλώσεις:

Δε φορολογούνται, φαντάροι δεν πάνε, τίποτα δεν προσφέρουνε. Όλο κλέβουνε. Όλοι στην Πρόνοια βρίσκονται. (συζήτηση με το Γ., Χαραυγή)

Εδώ όμως υπάρχει ένα θέμα, οι εξωτερικοί, οι πλανόδιοι, αυτοί που λένε ότι είναι άποροι, ενώ ουσιαστικά δεν είναι κανένας από αυτούς άπορος. Κάποιον, πάντως, έχουν ένα σπίτι και εξακολουθούνε να γυρίζουνε με κλούβες και με τριαζονικά φορτηγά να γυρίζουνε να εμπορεύονται να κάνουνε επαγγέλματα με ζωοτροφές και με αυτά. Ε, πώς είναι άποροι. Εδώ υπάρχει θέμα, υπάρχει πρόβλημα. (συζήτηση με τον Α., Χαραυγή)

Εμείς πληρώνουμε κάθε χρόνο το πρόστιμο διατήρησης. Και αυτοί δεν πληρώνουνε τίποτα. Ούτε νερό πληρώνουνε. Αν μη τι άλλο, μπορούμε να απαιτήσουμε κάποια πράγματα. Μα σε δίκες μπήκαμε γιατί χτίσαμε αυθαίρετο, στην εφορία το δηλώνουμε, το Ι.Κ.Α. μας πληρωμένο, το πρόστιμο διατήρησης κάθε χρόνο... και αυτοί τίποτα. Απλώς, τέσσερις τάβλες και μπήκαν μέσα. (συζήτηση με την Ε., Χαραυγή).

Η κατάσταση αυτή εμφανίζει πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Wilson (1991, σσ. 6, 12) με τον όρο «φτωχοί των γκέτο», αναφερόμενος σε ομάδες με περιθωριακή θέση στην αγορά εργασίας, όπου η θέση τους αυτή επηρεάζεται καθοριστικά από τον κοινωνικό τους περίγυρο. Υπό αυτήν την έννοια, η ερμηνεία της κοινωνικής κατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας παραμένει αρκούντως δομική.

Για ένα μέρος, ωστόσο, των μελών της κοινότητας οι δομικοί περιορισμοί οδηγούν σε διαφοροποιημένες-παρεκκλίνουσες συμπεριφορές, πολλές εκ των οποίων είναι παραβατικές. Έχοντας πλήρη επίγνωση του κινδύνου να αναδειχθεί μια «ψευδο-συμπεριφορική ατομική κατηγορία» (Καυταντζόγλου, 2006, σ. 154) που θα αγνοεί τα

δομικά αίτια της κατάστασης και θα αποδίδει έμφαση στις ηθικές και πολιτισμικές αιτίες της, ορισμένες συμπεριφορές είναι εξόχως προβληματικές. Χωρίς κατ' ανάγκην οι επισημάνσεις που θα ακολουθήσουν να χαρακτηρίζουν συλλήβδην τον πληθυσμό της κοινότητας, εντούτοις αφορούν ένα σημαντικό μέρος αυτού, ιδιαίτερα μεταξύ όσων κατοικούν στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής.

5.3.1.1 Οι Τσιγγάνοι της οδού Χαλκιδικής: από τη γειτονιά των φτωχών στο γκέτο

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η περιοχή της οδού Χαλκιδικής, τα Γύφτικα, αποτελεί την κατεξοχήν τσιγγάνικη γειτονιά της Χαλκίδας, κατοικούμενη σχεδόν εξ' ολοκλήρου από άτομα της κοινότητας. Επισημάναμε επίσης πως η κοινωνικοπολιτισμική ομοιογένεια του πληθυσμού και η διευθέτηση της κυκλοφορίας πεζών και οχημάτων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να παρακάμπτεται από τους μη-Τσιγγάνους κατοίκους της πόλης, μετατρέπει τη γειτονιά σε έναν κλειστό θύλακα που παράγει και αναπαράγει την ετερότητα. Η χωροταξική αυτή διευθέτηση απέτρεπε εξαρχής την επαφή των Τσιγγάνων της γειτονιάς με τους υπόλοιπους μη-Τσιγγάνους κατοίκους της περιοχής, περιορίζοντάς την στους ελάχιστους κοινούς τόπους συνάντησης, όπως το 10^ο Δημοτικό Σχολείο ή στα λιγοστά παρακείμενα καταστήματα της οδού Αηλιαντίων που εξυπηρετούν τις ανάγκες των όμορων κατοικιών.

Έχοντας εξηγήσει τα χαρακτηριστικά της γειτονιάς και τους λόγους που ώθησαν τους Τσιγγάνους κατοίκους της να εγκατασταθούν εκεί, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως στην αρχική της φάση η γειτονιά αποτέλεσε μια «φυσική περιοχή», σχετιζόμενη άμεσα με την εσωτερική «ιστορία της μετανάστευσης» και της εγκατάστασης των κατοίκων της πόλης σε αυτήν (Wacquant, 2005, σ. 145). Συνιστώντας, τουλάχιστον στην αρχή, μια από τις πολλές γειτονιές εσωτερικών μεταναστών, ο κοινωνικός διαχωρισμός της περιοχής ήταν μερικός και εύθραυστος, προϊόν κυρίως της αλληλεγγύης που ανέπτυσαν οι Τσιγγάνοι στη βάση της φυλετικής συνάφειας της γειτονιάς, παρά επιβεβλημένος από την εξωτερική εχθρότητα της περιβάλλουσας πόλης. Στην αρχική της λοιπόν φάση, η γειτονιά λειτούργησε ως περιοχή-τράνζιτ και ως εφελτήριο για μετεγκατάσταση σε άλλες περιοχές, που επέτρεψαν την ευκολότερη ένταξη ή αφομοίωση των Τσιγγάνων κατοίκων τους στο πολιτισμικό πλαίσιο και την κοινωνικοχωρική κινητικότητα της πόλης. Οι παραμένοντες στη γειτονιά εξασφάλιζαν την επαφή τους με τον κοινωνικοοικονομικό περίγυρο, κυρίως μέσω της άσκησης των καθημερινών βιοποριστικών τους δραστηριοτήτων και δευτερευόντως μέσω της εμπλοκής τους σε δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας όπως π.χ. η εκπαίδευση ή η συμμετοχή στην τοπική ποδοσφαιρική ομάδα.

Καθ' όλο, λοιπόν, το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αι. η γειτονιά αποτέλεσε ένα χώρο λαϊκής κατοικίας, με κυρίαρχο το χαρακτήρα φυλετικής γειτονιάς, λειτουργώντας ως «γέφυρα» που εξασφάλιζε τη διασύνδεση των κατοίκων της με την περιβάλλουσα πό-

λη. Στο εσωτερικό της, βέβαια, εξακολουθούσε να συντηρείται ένα σύνολο αντιλήψεων και πολιτιστικών προτύπων (αξίες, ιδέες, νοοτροπία) που διαφύλασσαν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ομάδας και εξασφάλιζαν ένα δίκτυο παράλληλης θεσμικής πληρότητας που βοηθούσε τους κατοίκους της στην αντιμετώπιση των καθημερινών προκλήσεων της ζωής τους. Σε αυτήν τη φάση όμως, ο κοινωνικός διαχωρισμός δε συνιστούσε ικανή συνθήκη για την γκετοποίηση της γειτονιάς, καθόσον οι επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων της εξασφάλιζαν την απαραίτητη εξωστρέφεια και λειτουργική διασύνδεση με τον οικονομικό και κοινωνικό χώρο της περιβάλλουσας πόλης. Στο επίπεδο λοιπόν της διατομής μεταξύ φυλετικής γειτονιάς και φτωχογειτονιάς, ο παρατηρούμενος κοινωνικός διαχωρισμός δεν καθίσταται προβληματικός, αφενός λόγω της μη-λειτουργικοποίησης ή της περιορισμένης έντασης της κατηγορίας Τσιγγάνος, κυρίως όμως λόγω του ότι συνοδά χαρακτηριστικά όπως η οικονομική διάλυση και η ανέχεια, η εγκληματικότητα, ο συνωστισμός ή η οικιστική ερήμωση δεν παρατηρούνται σε διαφοροποιημένα επίπεδα έναντι των όμορων περιοχών της πόλης.

Η κατάσταση αυτή αλλάζει άρδην από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του τρέχοντος αιώνα και επιδεινώνεται ραγδαία στις αρχές της παρούσας δεκαετίας. Η επισημανθείσα παραπάνω κρίση στο εμπόριο απέκοψε την πλειονότητα των κατοίκων της γειτονιάς από τις κύριες οικονομικές τους προσόδους. Ταυτόχρονα, η υποστασιοποίηση των Τσιγγάνων ως λειτουργικής κατηγορίας τούς κατέστησε ανταγωνιστές της μη-τσιγγάνικης πλειοψηφίας για τους διαρκώς μειούμενους κοινωνικούς πόρους (θέσεις εργασίας, κοινωνικές μεταβιβάσεις), ενώ ο λόγος των τοπικών Μ.Μ.Ε. εστίαζε όλο και περισσότερο σε προβληματικά περιστατικά με σαφείς διαστάσεις στιγματισμού. Ως αποτέλεσμα, ο κοινωνικός διαχωρισμός που αρχικά απηχούσε τη διατομή φτωχογειτονιάς και φυλετικής γειτονιάς τείνει να γίνει αναγκαστικός. Αυτό γίνεται σε όλα τα επίπεδα. Καταρχάς χωρικά, καθώς ο χωρικός διαχωρισμός τείνει να γίνει επιβεβλημένος λόγω του ότι οι διαμένοντες στη γειτονιά δεν έχουν πια επαρκείς πόρους για να φύγουν μακριά από αυτήν. Στη συνέχεια κοινωνικά, αφού η αποπομπή των πρότερων εμπορών από τον επαγγελματικό και κυρίαρχο χώρο κοινωνικής συναναστροφής τούς περιορίζει στη γειτονιά, ένα χώρο πολιτισμικής ομοιογένειας και οικονομικής ένδειας. Εμφανίζει λοιπόν η γειτονιά τρία από τα τέσσερα συστατικά στοιχεία μέσω των οποίων ο Wacquant (2005, σ. 150) προσδιορίζει το γκέτο: *στιγματισμό*, *περιορισμό* και *χωρικό αποκλεισμό*. Το τέταρτο στοιχείο, ο *θεσμικός εγκλεισμός*,⁷³¹ δεν εμφανίζεται άμεσα, λόγω του περιορισμένου πληθυσμού της γειτονιάς που δεν μπορεί να στηρίξει μια τέτοια

⁷³¹ Ο θεσμικός αποκλεισμός αναφέρεται σε ένα δίκτυο ξεχωριστών θεσμών που λειτουργούν εντός του γκέτο και καλύπτουν τις βασικές ανάγκες των κατοίκων τους, συμπεριλαμβάνοντας εκκλησίες, εφημερίδες, λέσχες, οικήματα, σχολεία, χώρους δουλειάς, πολιτικές και αστικές ενώσεις (Wacquant, 2005, σ. 151).

λειτουργία, ωστόσο άτυπα δείγματα αυτού εντοπίζονται στον τομέα της εκπαίδευσης⁷³² και βέβαια στο δίκτυο παράλληλης θεσμικής πληρότητας που εξασφαλίζουν οι κοινωνικές σχέσεις των κατοίκων της γειτονιάς μεταξύ τους.

Ως αποτέλεσμα όσων επισημάνθηκαν, η εικόνα που παρουσιάζει η γειτονιά χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη πολλών επιμέρους προβλημάτων, με κυρίαρχο τη φτώχεια των κατοίκων της ως αποτέλεσμα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης. Αποκομμένοι από την αγορά εργασίας και χωρίς επαγγελματικές δεξιότητες, λόγω των περιορισμένων τυπικών τους προσόντων, η πλειονότητα των κατοίκων εγκλωβίζονται στον κύκλο της πενίας, συντηρούμενοι από ευκαιριακά εισοδήματα ή από τα χρήματα που οι περιορισμένες κοινωνικές μεταβιβάσεις (επιδόματα & συντάξεις) εξασφαλίζουν σε ορισμένα άτομα της ευρύτερης οικογένειας. Εντός του πλαισίου αυτού, συχνά εμφανίζονται παραβατικές ή ακόμα και εγκληματικές συμπεριφορές, χαρακτηριστικό που διαπιστώνεται εν γένει στις γκετοποιημένες περιοχές των αστικών κέντρων (Wilson, 1998, σσ. 270, 275 · 2002, σ. 262). Βέβαια, επειδή στην παρούσα περίπτωση η γκετοποίηση είναι στενά συνδεδεμένη με τη φυλετική σύνθεση της γειτονιάς, τον κοινωνικό διαχωρισμό και τη φτώχεια, η εικόνα που βγαίνει προς τα έξω για τη γειτονιά μπορεί εύκολα να αποδοθεί σε «ειδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά» (Wacquant, 2005, σ. 159) ή πάλι να συσχετιστεί θετικά με τη φτώχεια και την ανεργία που προκαλούν οι κύκλοι της οικονομικής δραστηριότητας που βρίσκεται σε ύφεση (Γκανάς & Δριτσάκης, 2009, σ. 16 · Wacquant & Wilson, 1989, σ. 11). Σε γενικές γραμμές, η γειτονιά είχε εισέλθει από καιρό πριν σε ένα «φαύλο κύκλο κοινωνικού αποκλεισμού» (Ινστιτούτο Κοινωνικής Καινοτομίας, 2004, σ. 89), καθώς, όσο εντεινόταν η υποβάθμιση της περιοχής, εξέρχονταν από αυτήν τα πιο «προνομιούχα νοικοκυριά», ενώ για μεγάλο μέρος από τους παραμένοντες πίσω, η επιδείνωση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων οδηγούσε σε αύξηση της αστάθειας, σε αποδέσμευση από τα κοινά και στη συρρίκνωση των κοινωνικών σχέσεων. Ως αποτέλεσμα, επήλθε η μείωση του κοινωνικού ελέγχου και η αύξηση αντικοινωνικών συμπεριφορών και εγκληματικότητας, με περαιτέρω στιγματισμό της περιοχής και παγίωση της αρνητικής εξωτερικής εικόνας.

Ανεξάρτητα από την ερμηνεία που δίνει κανείς στην παρατηρούμενη κατάσταση της γειτονιάς, αδιαμφισβήτητη είναι η εξελικτική μετάπτωσή της σε έναν χώρο εχθρικό προς τους άλλους, είτε αυτοί είναι άλλοι Τσιγγάνοι της πόλης ή ακόμη περισσότεροι οι μη-Τσιγγάνοι κάτοικοί της ή οι εκπρόσωποι δημόσιων αρχών ή υπηρεσιών.⁷³³

⁷³² Το 10^ο Δημοτικό Σχολείο λόγω της άμεσης γειτνιάσής του με τη γειτονιά και της υποδοχής των παιδιών των κατοίκων της, αντιμετωπίζει μια διαρκή διαρροή μη-Τσιγγάνων μαθητών προς άλλα σχολεία. Έτσι, ο συνολικός αριθμός των μαθητών του μειώνεται σταδιακά, ενώ πολλοί εκ των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής τείνουν να το αντιμετωπίζουν ως ένα «τσιγγάνικο» σχολείο.

⁷³³ Ενώ λοιπόν στην αρχική της περίοδο η γειτονιά λειτούργησε εν μέρει ως γέφυρα και «εφαλτήριο για την αφομοίωση» (Wacquant, 2005, σ. 157) με την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης, σταδιακά μετεξελίχθηκε σε «τείχος» που οριοθετεί την υλική και συμβολική απομόνωση των κατοίκων της

Σε πολλές από τις συζητήσεις μας με Τσιγγάνους της πόλης που κατοικούσαν εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής φάνηκε η αποθυμία ή η άρνησή τους να επισκεφτούν τη γειτονιά, ακόμα και για τη διευθέτηση ζητημάτων στον κατεξοχήν διευκολυντικό για αυτούς χώρο του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας. Η αποθυμία αυτή προέκυπτε συνήθως από την απαξίωση που έδειχναν οι συνομιλητές μας για τη γειτονιά και τους κατοίκους της, αναφερόμενοι σε αυτήν ως ένα στοιχείο του παρελθόντος τους από το οποίο κατάφεραν να ξεφύγουν. Σε ορισμένες περιπτώσεις πάλι, ο χώρος της γειτονιάς αναδεικνυόταν εχθρικός για τους συνομιλητές μας λόγω διενέξεων μεταξύ οικογενειών, που καθιστούσαν ακόμα και επικίνδυνη την είσοδό τους σε αυτήν.⁷³⁴

Πριν μέναμε μέσα [στα Γύφτικα]. Εγώ εκεί μεγάλωσα και εγώ τα παιδιά μου εκεί τα μεγάλωσα. (...) Έφυγα για να ησυχάσω, για να μη γίνει πόλεμος, να μην κλείσουν σπίτια. (...) Δε θέλω να περνάω εκεί. (...) Εγώ στα Γύφτικα μέσα δεν πηγαίνω. Και να μου δώσουνε ό,τι να 'ναι. (♀, I, B)

Είναι μανούρα εκεί. Έχω μάθει ότι έχουνε γιατρείο και γράφουνε τα φάρμακα, αλλά εγώ στα Γύφτικα δεν πηγαίνω. Δεν μπορώ να πάω. Εγώ στο νοσοκομείο πάω κάθε δύο μήνες και γράφω τα φάρμακά μου. Πολλές φορές πάω στα Ψαχνά και μου τα γράφουνε εκεί. (♂, I, B)

Δηλαδή η χειρότερη φυλή στον πλανήτη είναι αυτοί εδώ. Χασίσα, κέρατα, δηλαδή όλη η παρανομία είναι εδώ. Τι διάλο, πού να κάτσεις. Εγώ από πάνω [στη γειτονιά] δεν πάω. Κάθομαι εδώ. (♂, I, A)

Αλλά και οι μη-Τσιγγάνοι που εισέρχονταν στη γειτονιά αντιμετώπιζαν άμεσα την επιφυλακτική στάση των κατοίκων της. Αυτή εκδηλωνόταν άλλοτε ως έντονα διερευνητικά βλέμματα καθ' όλη τη διαδρομή τους στο μήκος της οδού Χαλκιδικής, άλλοτε ως εμφανή εχθρική συμπεριφορά απέναντι σε όποιον από τους διερχόμενους διαμαρτυρόταν για την παρεμπόδιση της κίνησης από σταθμευμένα οχήματα επί της οδού ή από άλλες δραστηριότητες που μπορεί να γίνονταν επί αυτής (π.χ. φορτοεκφόρτωση οχημάτων, παιχνίδια παιδιών, συναθροίσεις ενηλίκων). Η δική μας παρουσία καθ' όλο το διάστημα της έρευνας στην περιοχή διήλθε ακριβώς από αυτά τα στάδια. Τα διερευνητικά βλέμματα κάθε φορά που διερχόμαστε οδικώς το αρχικό τμήμα της οδού Χαλκιδικής με είσοδο από την οδό Ληλαντίων, κατευθυνόμενοι στο χώρο του Ι.Κ.Φ.Τ., ήταν συνεχή, όπως και οι ερωτήσεις για το σκοπό της παρουσίας μας στη γειτονιά. Ακόμα και ο τρόπος στάθμευσης των οχημάτων μας μπροστά από το χώρο του Ι.Κ.Φ.Τ. ορισμένες φορές εμπλεκόταν σε ένα άτυπο «παιχνίδι εξουσίας», μέσω του οποίου ορισμένοι εκ των κατοίκων της γειτονιάς δήλωναν εμμέσως, πλην όμως έμπρακτα, το δικαίω-

και οδηγεί στη «μη-αφομοίωση». Αυτό οριοθετεί τη μετάβαση από τη γειτονιά των εσωτερικών μεταναστών στο γκέτο, δυο δομές που εξυπηρετούν εντελώς διαφορετικές λειτουργίες.

⁷³⁴ Έχουμε επισημάνει και πρωτίτερα την περίπτωση ατόμου που εξασφάλιζε τη διασύνδεσή μας στο χώρο, το οποίο λόγω προσωπικής διένεξης με μέλη μιας οικογένειας που διέμενε στην οδό Χαλκιδικής δεν μπορούσε να μας συνοδεύσει στις επισκέψεις μας εκεί επί μακρόν.

μα εδαφοκυριαρχίας που ασκούσαν στους χώρους της γειτονιάς.⁷³⁵ Ενδεικτική είναι η ακόλουθη αναφορά μιας εκ των απασχολούμενων στη δομή του Ι.Κ.Φ.Τ.:

Τις άλλες όμως, μερικά παιδιά ήταν έξω και είχαν βάλει φωτιά στο λάστιχο στο αυτοκίνητο της ψυχολόγου [εργαζομένης στη δομή] και αυτοί [οι ενήλικες Τσιγγάνοι] κάθονταν έξω και δεν έκαναν τίποτα.

Η διαπίστωσή μας αυτή επιβεβαιώθηκε και από το σύνολο των απασχολούμενων στο Ι.Κ.Φ.Τ. που μέσω της καθημερινής τους εμπειρίας στο χώρο της γειτονιάς έτυχαν της ίδιας αντιμετώπισης. Μας επισήμαναν λοιπόν και αυτές την επιφύλαξη με την οποία αντιμετωπίστηκε ο ερχομός τους στη γειτονιά, όταν ξεκίνησε η λειτουργία της δομής. Μας επιβεβαίωσαν επίσης πως υπήρχαν όρια εντός του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης, αφού πολλοί από τις άλλες περιοχές δεν έρχονταν στο Ι.Κ.Φ.Τ. για να εξυπηρετηθούν. Υπό αυτές τις συνθήκες, και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη το χώρο της γειτονιάς, ιδιαίτερα όταν υπήρχαν άτυπες οδηγίες από την αρμόδια δημοτική υπηρεσία για την παραμονή τους εκεί:

Εδώ να καταλάβεις από το απόγευμα και μετά δεν περνάει κανένας. Και εμάς μας έχουν πει να μην ερχόμαστε.

Σταδιακά, η παθητική απομόνωση της γειτονιάς από τους μη-Τσιγγάνους περίοικους που απλώς την παρέκαμπταν άρχισε να αποκτά ενεργητικό χαρακτήρα, από την αντίδραση ορισμένων εκ των κατοίκων της εναντίον θεσμοθετημένων φορέων, μετατρέποντάς την σε άβατο. Αυτός ο ενεργητικός αποκλεισμός στρεφόταν ενάντια σε κάθε έναν που «αμφισβητούσε» την εδαφοκυριαρχία που είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι στη γειτονιά και μπορούσε να εκτείνεται από την εκδίωξη υπηρεσιών του δήμου που έλεγχαν τα υδρόμετρα και τις συνθήκες υδροληψίας, έως τις αστυνομικές αρχές σε περιστατικά ελέγχων ή εκτέλεσης ενταλμάτων σύλληψης. Ενδεικτικό της πρώτης περίπτωσης είναι η αδυναμία της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης να εισπράξει τους ανεξόφλητους λογαριασμούς και να ελέγξει τις συνθήκες υδροληψίας στη γειτονιά. Στις συζητήσεις μας για το θέμα αυτό με κατοίκους της γειτονιάς, το θέμα της πληρωμής των λογαριασμών, μεταξύ αυτών και του νερού, επανερχόταν τακτικά ως αδήριτη ανάγκη σε σχέση με τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους των οικογενειών. Ωστόσο, όπως προέκυψε από τις συνομιλίες μας και επιβεβαιώθηκε από την άτυπη πληροφόρηση που λάβαμε από αυτοδιοικητικό στέλεχος, ο κανόνας στη γειτονιά είναι η μη-πληρωμή των λογαριασμών ύδρευσης:

Πριν δυόμισι χρόνια όλος ο συνοικισμός χρώσταγε νερό 38.000 ευρώ. Δεν πληρώνει κανένας, έχοντε βγάλει και τα ρολόγια (...). Από όλο τον οικισμό δυο-τρία άτομα είναι αυτά που πληρώνουν νερό. Τα είχα ψάξει εγώ, μου είχαν δώσει από τη ΔΕΥΑΧ [δημοτική επιχείρηση ύδρευσης] το λογαριασμό. Αποχέτευση δεν έχει

⁷³⁵ Αυτό γινόταν π.χ. με την κατάληψη περισσότερων των απαιτούμενων θέσεων στάθμευσης από οχήματα των κατοίκων ή με τον εγκλωβισμό των οχημάτων μας στις θέσεις όπου είχαμε σταθμεύσει.

συνδεθεί κανένας, για να μην πληρώσουν τη σύνδεση που είναι 700 ευρώ, ενώ ο αγωγός περνάει από απέναντι. (♂, II, B)

Οι ανεξόφλητες οφειλές δεν ενεργοποιούν τη διαδικασία διακοπής του νερού και αφαίρεσης των υδρομετρητών εκ μέρους της υπηρεσίας ύδρευσης, είτε κατ' επήκληση εκ μέρους της κοινωνικών λόγων, ιδιαίτερα σημαντικών στις τρέχουσες κοινωνικές συνθήκες των ετών της έρευνας, είτε λόγω της ουσιαστικής αδυναμίας της υπηρεσίας να ελέγξει τις συνθήκες υδροληψίας και να προβεί στα ενδεικνυόμενα μέτρα. Αυτός ο τελευταίος λόγος θεωρούμε πως είναι ο κυρίαρχος, καθώς την ίδια περίοδο καταγράφηκαν περιστατικά διακοπής υδροδότησης λόγω οφειλών σε άλλες περιοχές της πόλης, εκεί όπου η πρόσβαση των υπαλλήλων της υπηρεσίας ήταν προφανώς ανεμπόδιστη.⁷³⁶ Η αδυναμία πρόσβασης και ελέγχου είναι λοιπόν το στοιχείο που επισημαίνουν και οι Τσιγγάνοι συνομιλητές μας, όταν μιλούν για τις συνθήκες της γειτονιάς:

Επίσης σπάνε, κλέβουν νερό από τη σωλήνα του δήμου, και τους αφήνουν. Δεν μπορείς να βγάλεις άκρη εδώ πέρα. (♂, II, A)

Νερό δεν πληρώνει κανένας. Ποιος να μπει μέσα να κόψει το νερό; Θα τον σηκώσουν όρθιο. Το σκεπάζουν και με μπετό το ρολόι και τέλος. Στη γειτονιά τίποτα δε μπαίνει. Κανένας δε μπαίνει. Και η αστυνομία πάει για έναν και ορμάνε δεκαπέντε. (♀, II, B)

Η τελευταία επισήμανση του δεύτερου συνομιλητή μας θεωρούμε πως συμπεκνώνει όσα προαναφέρθηκαν: «Κανείς δε μπαίνει» στη γειτονιά για να ασκήσει έλεγχο, ούτε καν η αστυνομία. Το θέμα των αστυνομικών ελέγχων στη γειτονιά είχε αναδειχθεί με δυσχερή τρόπο και πριν από την περίοδο της έρευνας. Το Δεκέμβριο του 2005, περιστατικό ελέγχου για διατάραξη κοινής ησυχίας στη γειτονιά κατέληξε στον τραυματισμό ενός αστυνομικού. Την ίδια κατάληξη είχε δύο χρόνια αργότερα παρόμοιο περιστατικό, όπου ο αστυνομικός τραυματίστηκε σοβαρά από κατοίκους της γειτονιάς, με αποτέλεσμα την ανάγκη νοσηλείας του στο νοσοκομείο. Το περιστατικό αυτό, σύμφωνα με ορισμένους από τους συνομιλητές μας, άλλαξε τη στάση των αστυνομικών αρχών έναντι των κατοίκων της γειτονιάς αλλά και των Τσιγγάνων της πόλης γενικότερα, εγκαινιάζοντας κατ' αυτούς μια περίοδο φυλετικού χαρακτηρισμού (racial profiling).⁷³⁷ Άτομο της τσιγγάνικης κοινότητας της πόλης που είχε αναλάβει τότε διαμεσολαβητικό ρόλο με την αστυνομική διεύθυνση μας επισήμανε τα ακόλουθα, σχετικά με τη στάση της αστυνομίας απέναντί τους:

Κοίταξε, μερικές φορές γίνεται στόχος και ο ίδιος ο Τσιγγάνος. Πριν δυο χρόνια δεν τους μίλαγε κανείς και το ξέρανε όλοι ότι όλοι είναι παράνομοι. Γιατί εγώ πήγα μίλησα με το Διοικητή [της αστυνομίας], για την ιστορία που έγινε με τους α-

⁷³⁶ Ένα τέτοιο περιστατικό αναφέρθηκε σε συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου της 11-11-2015 και αφορούσε τη διακοπή λόγω οφειλών σε οικία όπου διέμενε άνεργη μητέρα με την κόρη της. Βλ. σχετ. και <http://www.eviazoom.gr/2015/11/xalkida-i-deyax-ekopse-to-nero-se-anergh-mhtera.html>

⁷³⁷ Βλ. και υποσημείωση 473.

στυνόμους που χτυπήσανε. Με κάλεσε ο Διοικητής και πήγα για να μιλήσουμε (...) και μου λέει: «Γιατί το κάνανε αυτό; Δεν είμαστε μια χαρά; Τους ενοχλούσαμε; Δεν ξέραμε ότι είναι παράνομοι; Ότι γυρίζουνε από δω κι από κει. Ότι οι μισοί δεν έχουνε διπλώματα, οι πιο πολλοί καπνίζουνε χασίσι. Δεν τα ξέρουμε; Μια χαρά δεν είμαστε;» Λέει. «Τώρα θα υποφέρουνε». Πραγματικά, εδώ και δύο χρόνια άλλαξε η αστυνομία. Τους έχουνε φορτώσει με κλήσεις. (♂, II, B)

Από τα λεγόμενα των συνομιλητών μας προκύπτει εμφανώς η «απροθυμία» των αστυνομικών αρχών να παρέμβουν στη γειτονιά. Αυτό γίνεται τόσο για περιστατικά που αφορούν την εσωτερική της λειτουργία (π.χ. διαμάχες εντός της κοινότητας) όσο και για παραβατικές συμπεριφορές με ευρύτερη απήχηση (π.χ. ενδεχόμενο διακίνησης ναρκωτικών εντός της γειτονιάς). Για ορισμένους εκ των συνομιλητών μας η κατάσταση αυτή απηχεί τον ενδεχόμενο φόβο των ίδιων των αστυνομικών για την ασφάλειά τους:

Δεν μπαίνει [η αστυνομία]. Φοβούνται. Φοβούνται γιατί πιάσανε δύο αστυνομικούς, πριν ενάμιση χρόνο περίπου. Ο ένας τον είχαν χτυπήσει και ήταν ενάμιση μήνα στην εντατική. (♂, II, B)

Την ίδια ερμηνεία δίνει και άλλος συνομιλητής μας για την απροθυμία της αστυνομίας να παρέμβει σε περιστατικό διένεξης μεταξύ οικογενειών της κοινότητας, με αφορμή τη διάλυση αρραβώνα που κατέληξε σε επίθεση και τραυματισμό καθώς και φθορές στην οικία και το αυτοκίνητο μιας εκ των εμπλεκόμενων οικογενειών:

Όταν πήγαμε στην αστυνομία, φωνάζει ο διοικητής κάποιους αστυνομικούς, μικρούς σε ηλικία, και τους λέει ότι είναι ο τάδε και ο τάδε [οι δράστες] και θα πάτε εκεί [για προσαγωγή] και του λένε: «Μέσα στη Χαλκιδικής; Στα Γύφτικα; Εμείς δεν πάμε εκεί». Έτσι. (♀, II, B)

Δεν συμμερίζονται όμως όλοι οι κάτοικοι της γειτονιάς την ερμηνεία του φόβου. Ο ακόλουθος συνομιλητής μας θεωρεί πως η απουσία της αστυνομίας δεν οφείλεται στο φόβο, αλλά στην απουσία σοβαρών περιστατικών που να απαιτούν την παρέμβασή της.

Κοίτα να δεις, δεν μπορεί η αστυνομία να φοβάται 200 άτομα. Άλλα άμα δε δημιουργηθεί κάποιο πρόβλημα γιατί να έρθει; Μια γειτονιά είμαστε. Ζούμε έτσι, με δικά μας έθιμα, δικά μας τέτοια... Άμα ενοχλήσουμε τον κόσμο παραδίπλα, κά-νουμε ζημίες και τέτοια, θα έρθει. Διαφορετικά πώς να έρθει; Υπάρχει λόγος; Άμα αρχίσουνε και πουλάνε ναρκωτικά, άμα αρχίσει και περνάνε ο κόσμος πάρα έξω και χτυπάνε τον κόσμο ή βρίζουνε, τότε θα έρθει. (♂, II, A)

Η διαπίστωση αυτή του συνομιλητή μας επρόκειτο να επιβεβαιωθεί πολύ γρήγορα, καθώς η αυξανόμενη παραβατικότητα και το εντεινόμενο θέμα των ναρκωτικών έμελε να απασχολήσει όχι μόνο τους κατοίκους της γειτονιάς αλλά φυσικά και τις αστυνομικές αρχές της πόλης.

5.3.1.1.1 Παραβατικότητα και ναρκωτικά στη γειτονιά

Επισημάνθηκε παραπάνω πως υψηλή παραβατικότητα διαπιστώνεται εν γένει στις γκετοποιημένες αστικές περιοχές, εντεινόμενη ιδιαίτερα από τους υφεσιακούς κύκλους της οικονομικής δραστηριότητας (Γκανάς & Δριτσάκης, 2009, σ. 16 · Wacquant & Wilson, 1989, σ. 11 · Wilson, 1998, σσ. 270, 275 · 2002, σ. 262). Εντός αυτού του πλαισίου αντιμετωπίσαμε τις πρώτες αναφορές των συνομιλητών μας, ιδιαίτερα για το πρόβλημα των ναρκωτικών, κατά το αρχικό διάστημα της παρουσίας μας στον ερευνητικό χώρο. Τότε οι συνομιλητές μας προσέγγιζαν το θέμα των ναρκωτικών ως επί το πλείστον σε ατομικό επίπεδο, κυρίως ως προς τις συνέπειες που επιφέρει στους χρήστες και στις οικογένειές τους.

Δουλειά δεν υπάρχει, λεφτά δεν υπάρχουν, μας δίνει η πεθερά μου. Ο άντρας μου είναι από δω και από εκεί, δεν είναι καλά. Έχουμε κάνει πολλές βοήθειες, αλλά καταστρέφεται. Μας γράφει. Τώρα έχει αρχίσει πάλι, στην αρχή τον είχαμε γράψει στον Ο.ΚΑ.ΝΑ. Ο Ο.ΚΑ.ΝΑ. δεν τον δέχτηκε αμέσως, μετά που είχε μπλέξει, προσπάθησε μόνος του να μείνει καθαρός (...) Πάνε έξι χρόνια τώρα με αυτά τα πράγματα. Δυόμισι χρόνια καθαρός και μετά πάλι. (♀, III, Α)

Δεν έλειπαν βέβαια από την αρχή και υπαινιγμοί για παράνομες δραστηριότητες που σχετίζονταν με διακίνηση και εμπόριο ουσιών στη γειτονιά. Όπως μας επισήμανε κάποιος εκ των απασχολούμενων στη δομή του Ι.Κ.Φ.Τ.:

Λέγονται πολλά για διακίνηση ναρκωτικών εδώ. Αν τους δεις, έρχονται για τα βιβλιάρια για την Πρόνοια και γύρω υπάρχουν τόσες μεγάλες κλούβες [κλειστά φορτηγάκια] που δεν δικαιολογούνται από τις δουλειές τους. Αν τους ρωτήσεις, θα σου πουν ότι δουλεύουν στις λαϊκές, όμως ακούγεται πολύ για ναρκωτικά.

Για αυτούς όμως που γνώριζαν τη δυναμική του φαινομένου, το πρόβλημα ήταν έντονο από την αρχή και αφορούσε την ευρύτατη χρήση ουσιών από μεγάλο μέρος του νεαρού πληθυσμού:

Γιατί εδώ έχουμε και τέτοια, ευτυχώς έχουμε καλά τέτοια, γιατί δεν έχουμε πολύ ναρκωτικό. Έχουμε ελαφρά ναρκωτικά, μαριχουάνα, τέτοια ψιλοπράγματα. Ευτυχώς δεν έχουμε ακόμα πρέζες και τέτοια, αλλά όπου να' ναι φτάνει κι αυτό. (♂, II, Α)

Δεν υπάρχει χειρότερο πιστεύω γιατί είναι και ένα πολύ μεγάλο κομμάτι που έχονε μπλέξει με διάφορα και ουσίες και τέτοια... και όταν μπαίνει σε αυτό το λούκι, μετά δεν Τότε, πιο παλιά, μπορεί ο κόσμος να μην είχε δυο παντελόνια να φορέσει, αλλά αυτό το κομμάτι, το κακό κομμάτι δεν υπήρχε μέσα. Τώρα βλέπεις και δέκα χρονών παιδάκι να καπνίζει, να βρίζει, να λέει τη μάνα του πουτάνα... Έχει ξεφύγει. Είναι και αυτό που λέμε για τα χόρτα και τα τέτοια. Δηλαδή για εμένα εκεί μέσα δεν υπάρχει σωτηρία. (♂, II, Β)

Ο συνδυασμός μεγάλου αριθμού χρηστών και της οικονομικής ένδειας σημαντικού μέρους του πληθυσμού της γειτονιάς οδήγησε στη μετατροπή ορισμένων χρηστών σε διακινητές καθώς και στη λειτουργία ενός δικτύου πώλησης ουσιών στους χώρους της γειτονιάς. Χωρίς φυσικά οι παραβατικές αυτές συμπεριφορές να αφορούν το σύνολο

λο των κατοίκων της γειτονιάς, η ένταση του φαινομένου, η ορατότητά του και η υπερβολική και εν πολλοίς στερεοτυπική, αν όχι και στρεβλή, προβολή του από τα τοπικά Μ.Μ.Ε.⁷³⁸ τείνει να προσδώσει στη γειτονιά των Τσιγγάνων της οδού Χαλκιδικής το χαρακτήρα του κέντρου διακίνησης ναρκωτικών της πόλης. Ανεξάρτητα από την πραγματική έκταση του φαινομένου, που δε γινόταν να διερευνηθεί – δεν ήταν άλλωστε και στόχος – στα πλαίσια της έρευνάς μας, εμφανής ήταν τόσο σε εμάς, κατά τις επισκέψεις μας στο χώρο, όσο και στα λεγόμενα των συνομιλητών μας η κλιμάκωση της έντασής του κατά το διάστημα των ετών της παρουσίας μας στο ερευνητικό πεδίο. Ένας από τους μεγαλύτερους σε ηλικία συνομιλητές μας επισημαίνει την αλλαγή που κατ' αυτόν επέφερε στη γειτονιά η χρήση ναρκωτικών. Παρόμοια είναι και η επισημάνση συνομιλητριάς μας που συγκρίνει επίσης την τωρινή με την προτεραιά κατάσταση.

[Παλαιότερα] υπήρχε χρήμα αλλά ήτανε και μονιασμένοι, κάπως διαφορετικά. Μετά άλλαξε η νοοτροπία τους, τα ναρκωτικά. Έτσι και πας από πάνω, το 70% είναι πρεζόνια. Από 50 χρονών και κάτω είναι πρεζόνια. Αυτή η γειτονιά καταστράφηκε από τα ναρκωτικά. Έχουνε μάθει στα ναρκωτικά. Δεν μπορεί να γίνει τίποτα. Έχουνε κύκλωμα με κάτι αλβανόγυφτους που μένουνε στην Αθήνα και τους τροφοδοτούνε. (♂, I, A)

Τα παιδιά ξεκινήσανε να καπνίζουμε διάφορα πράγματα, που δεν τα είχαμε παλιότερα. Αν δηλαδή υπήρχε ένας, αυτός τον είχανε ξεγράψει. Δεν τον έκανε κανείς παρέα, δεν τον μάζευε κανείς σε κανένα σπίτι... Ενώ τώρα έχει γίνει χειρότερα και από την Ομόνοια. (♀, II, B)

Οι ερμηνείες που δίνουν οι συνομιλητές μας για τις αιτίες της κατάστασης ποικίλουν. Ένας από αυτούς τη συνδέει με την οικονομική ένδεια και την απουσία επαγγελματικών επιλογών που ωθεί σε παραβατικές ενέργειες:

Τι να κάνουνε; Όταν δεν έχεις να φας, όταν όλες οι δουλειές έχουν φύγει, όταν δεν έχεις κίνητρα. Όταν δεν είσαι όπως ένας άλλος άνθρωπος, γιατί αυτό πρέπει να το χωνέψουμε, δεν είσαι όπως ένας άλλος άνθρωπος. Και να θέλεις να δουλέψεις, να πας στη Γερμανία όπως πάνε ο άλλοι, δεν μπορείς να πας. Τι να κάνει; Να πάει πού; Με ποια προσόντα να κάνει; Να κάνει τι; Λοιπόν, του έχει κόψει την άδειά του, που μπορούσε να πει ότι «αφήνω τα καρπούζια και κάνω τον παλιατζή», δεν του έχει δώσει κανένα κίνητρο για τίποτα. Το μόνο που του μένει ή θα γίνει κλέφτης ή ναρκωτικά. Και σιγά σιγά όλο τον κόσμο εκεί θα τον φτάσει. (...) Αλλά θέλω να πω ότι αφού δεν του δίνεις κανένα κίνητρο και τον αφήνεις κάποια στιγμή να μην ξέρει τι να κάνει, πεινάει αυτός, πεινάνε τα παιδιά του. Το μόνο που έχει να κάνει είναι η εύκολη λύση. (♂, II, B)

⁷³⁸ Είναι ενδεικτικό πως στις 10-01-2013 στην ιστοσελίδα της μεγαλύτερης σε κυκλοφορία εφημερίδας της Χαλκίδας (<http://www.egnomi.gr>) αναφέρθηκε η έφοδος της αστυνομίας στη γειτονιά «Καμάρες», με παράθεση στοιχείων για την επιχείρηση, τον αριθμό των ελέγχων, προσαγωγών και συλλήψεων που έγιναν καθώς και το είδος των παραβάσεων που σημειώθηκαν. Η είδηση αυτή αναδημοσιεύτηκε άμεσα σε πολλές ενημερωτικές ιστοσελίδες της Εύβοιας και της Στερεάς Ελλάδας. Ωστόσο, η σύγκριση των στοιχείων του δημοσιεύματος με τα στοιχεία που έδωσε στη δημοσιότητα η Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Στερεάς Ελλάδας για την επιχείρηση αυτή, αφήνει ερωτηματικά ως προς την ορθότητα των στοιχείων του δημοσιεύματος, ιδιαίτερα στο θέμα των συλλήψεων για ναρκωτικά, καθώς όλες οι πραγματοποιηθείσες συλλήψεις και στις πέντε περιοχές της Στερεάς Ελλάδας που έγιναν στο πλαίσιο της συντονισμένης επιχείρησης φαίνεται σύμφωνα με τη συγκεκριμένη εφημερίδα να έγιναν στην περιοχή της Χαλκίδας.

Κατά την κρίση κάποιου άλλου εκ των συνομιλητών μας το πρόβλημα οφείλεται εν πολλοίς στην αλληλεξάρτηση στοιχείων που χαρακτηρίζουν εν πολλοίς τη λειτουργία της γειτονιάς και των οικογενειών ως κλειστών δικτύων με περιορισμένη επαφή με την υπόλοιπη κοινωνία, καθώς και της κρατικής αδιαφορίας για την τύχη των κατοίκων της γειτονιάς. Σύμφωνα με αυτόν λοιπόν:

Δε θέλουνε... δε θέλουνε. Μετά είναι πολλά, δηλαδή η πολιτεία έχει αφήσει τα ναρκωτικά ελεύθερα, τα έχει δώσει στους Τσιγγάνους να τα πουλάνε. Οι πιο πολλοί εδώ πίνουνε. Όλη μέρα κόκαλο, πρεζόνια είναι. Και τους βλέπεις. Δηλαδή είναι πράγματα που οι ίδιοι εμείς έπρεπε να είμαστε αρνητικοί σε αυτά. Δηλαδή να βλέπεις ένα παιδί 17 χρονών και πίνει όλη μέρα χασίς. Να το πιάσεις από το αυτί και να του πεις: «Έλα εδώ, τι κάνεις;» Έλα όμως που πίνει ο πατέρας και πίνουνε μαζί. Και ο θείος και κάνουνε ομάδες. Και ξέρεις με τα ναρκωτικά αρχίζει και αλλοιώνεται το μυαλό. Χαλάνε κύτταρα, καίνε φλάντζες, που λέμε. Είναι και δικό τους πρόβλημα. Αυτοί νομίζουνε ότι αυτή είναι η ζωή. Δηλαδή φτάνουνε εκεί. Αυτή είναι η πραγματικότητα που σου λέω. Αυτή είναι η πραγματικότητα. (♂, Π, Α)

Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η ερμηνεία που διατυπώθηκε δημόσια από κάτοικο της γειτονιάς, υπό την ιδιότητα του εισηγητή σε ενημερωτική ημερίδα του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας. Το πρόβλημα αναγνωρίζεται και οι αιτίες του αποδίδονται μεν στην απομόνωση του πληθυσμού αλλά κυρίως στη λειτουργία ενός ευρύτερου συστήματος διακίνησης που αξιοποιεί τους Τσιγγάνους ως αναλώσιμα στοιχεία του:

Υστερα λένε διάφορα, ότι ο Τσιγγάνος πουλάει ναρκωτικά. Ναι, πουλάει ναρκωτικά, αλλά τα ναρκωτικά για να πάνε στους Τσιγγάνους έρχονται από τελωνεία, περνάνε από αστυνομίες και απλά τα εύκολα θύματα είναι οι Τσιγγάνοι. «Ποιος τα πουλάει; Οι Τσιγγάνοι». Και χρεώνουν τους Τσιγγάνους για να μπορεί και η δικαιοσύνη να αποδώσει και δικαιοσύνη σε θύματα. Δηλαδή έχει περάσει και στην πολιτεία και στα πανεπιστήμια και τέτοια ότι ο Τσιγγάνος προωθεί ναρκωτικά. Δεν είναι έτσι. Τον Τσιγγάνο θέλουν να προωθήσει ναρκωτικά. Δηλαδή, με λίγα λόγια το κατεστημένο της Ελλάδας ψάχνει θύματα και αντίβαρα για να περνάνε καλά οι πολύ μεγάλοι ψάχνουν τους μικρούς, να χρεώνουν τους μικρούς. Δηλαδή σε αυτό το σημείο πρέπει να έχουμε και ευθύνη και εμείς οι Τσιγγάνοι και είναι ένα πρόβλημα που θέλει μεγάλη συζήτηση και μεγάλη ανάλυση. Πέρα από αυτά τα προβλήματα, έχουμε προβλήματα εμείς οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι μεταξύ μας, γιατί όσοι είμαστε μέσα, πιο κοντά σε καταυλισμούς, σε μεγαλύτερες ομάδες δεν μπορούμε να δούμε πέρα από το παραβάν, να τραβήξουμε την κουρτίνα και να πάμε.⁷³⁹

Ως συμπέρασμα όσων αναφέρθηκαν, διαπιστώνουμε πως πράγματι το πρόβλημα των ναρκωτικών στη γειτονιά υφίσταται ως μια κατάσταση που την αναγνωρίζουν οι ίδιοι οι κάτοικοί της, οι αστυνομικές αρχές και φυσικά ήταν ορατό συχνά κατά τις επισκέψεις μας εκεί. Στην πόλη της Χαλκίδας εδραιώνεται η εικόνα της γειτονιάς ως κέντρου διακίνησης, ενώ οι αστυνομικές αρχές εντάσσουν τη γειτονιά στο πλαίσιο «στοχευμένων αστυνομικών επιχειρήσεων» και «συστηματικών αστυνομικών ελέγχων» για

⁷³⁹ Απόσπασμα από την εισήγηση του Α.Κ. στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινωφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

την καταπολέμηση της διάδοσης των ναρκωτικών.⁷⁴⁰ Τα αποτελέσματα των αστυνομικών επιχειρήσεων αναφέρονται ωστόσο σε μεμονωμένες περιπτώσεις συλλήψεων για παραβάσεις του νόμου περί ναρκωτικών, για κατοχή μικροποσοτήτων ηρωίνης, κοκαΐνης, κάνναβης και δισκίων φαρμακευτικών σκευασμάτων χωρίς ιατρική συνταγή.⁷⁴¹ Επίσης, οι συλλήψεις ατόμων που αναφέρονταν ως «ημεδαποί ROMA» δεν αφορούσαν πάντα και κατ' ανάγκη τον επιχώριο πληθυσμό των Τσιγγάνων της Χαλκίδας, καθώς οι περιοχές γύρω από την πόλη αποτελούν συχνά χώρους προσωρινής εγκατάστασης μετακινούμενων ομάδων Τσιγγάνων. Όλα αυτά, βέβαια, δε μειώνουν τη σημασία του προβλήματος, τα αποτελέσματα του οποίου βιώνουν πρωτίστως οι κάτοικοι της γειτονιάς. Επισημάνανε και παραπάνω την κλιμάκωση του φαινομένου κατά τα χρόνια από το 2009 και εντεύθεν. Η κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών αναπτύχθηκε επί ενός ευνοϊκού υποστρώματος που δημιουργούσε η αυξημένη κατανάλωση αλκοόλ. Ένας από τους συνομιλητές μας παρουσίασε ακριβώς τη μετάπτωση από το αλκοόλ στις ναρκωτικές ουσίες:

Παλιότερα έκαναν αυτό, ασχολιόντουσαν με φασαρίες και με τέτοια. Τώρα έχει σταματήσει, γιατί εντάζει... σταμάτησε το αλκοόλ το πολύ, το αλκοόλ. Σταμάτησε το αλκοόλ και άρχισε η κάνναβη η οποία δεν κάνεις φασαρίες. (...) το χασίσι, η μαριχουάνα σε πάει σε άλλο τέτοιο και όταν σε βρίσει κάποιος θέλεις να τον αποφύγεις, δε θέλεις φασαρία. Έχω δοκιμάσει εγώ (...) Δεν ήξερα εγώ τότε πώς ήταν, ήταν σαν τον καπνό. Έκανα ένα δύο και έγινα... είναι ήσυχο. Ότι έχει καλή τέτοια... έχει καλή. Δεν ξέρω αν ο κόσμος τώρα το κατακρίνει, αλλά δεν έχει καμιά σχέση με τα άλλα. Είναι πολύ καλή. Δηλαδή δε σε αγριεύει. (♂, Π, Α)

Στην επισήμανσή μας πως η χρήση αυτή πέρα από τις συμπεριφορικές της επιπτώσεις έχει και οικονομικές, ο ίδιος συνομιλητής μας αναγνώρισε αυτήν την πτυχή του προβλήματος, την οποία κατά τη στιγμή εκείνη αξιολογούσε και ως την πιο σημαντική:

Ναι, και άμα δεν έχεις μετά να το πληρώνεις; Άμα δεν έχεις; Και άντε να δίνεις ένα πενηντάρικο να πάρεις πέντε τσιγάρα, τόσο το πουλάνε. Και τι έγινε με αυτό; Θα τελειώσει και άντε να θέλεις κάθε δυο-τρεις μέρες πενηντάρι, πενηντάρι, πενηντάρι. (...) Θέλω να σου πω ότι για να τα βρεις θα αφήσεις τα παιδιά σου νηστικά, θα αφήσεις... Εγώ τους έχω πει αυτουνούς και μου λένε: «Όλα εσύ τα ξέρεις». Τους λες: «Βρε σταμάτα, μαλάκα. Θα κλαίει το παιδί για γάλα κι εσύ δεν θα πας να αγοράζεις γάλα, θα παίρνεις χασίσι». Και βλέπουνε τώρα ότι αυτά που τους έλεγα συμβαίνουνε. Τους λέω να βάλουνε πείσμα στη ζωή τους, λίγο αντρίλίκι. Να, εγώ από το πρωί δεν έχω καπνίσει [τσιγάρο]. Το ζητάω σαν τρελός αλλά πρέπει να μην το κάνω.

⁷⁴⁰ Ενδεικτικό της αντίληψης των αστυνομικών αρχών για την εμπλοκή των Τσιγγάνων σε δραστηριότητες πώλησης ναρκωτικών καθώς και τη διασύνδεση μεταξύ των τσιγγάνικων κοινοτήτων είναι το γεγονός πως οι στοχευμένες επιχειρήσεις διεξάγονται συχνά ταυτόχρονα σε όλη την έκταση της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας με επίκεντρο τους τσιγγάνικους καταυλισμούς σε κάθε νομό.

⁷⁴¹ Πρβλ. σχετικά στις Ανακοινώσεις Περιφερειακών Αστυνομικών Υπηρεσιών Στερεάς Ελλάδας των ετών 2013-2015 (www.astynomia.gr).

Είναι οι ίδιες πτυχές, συμπεριφορικές και οικονομικές, που μας επισήμανε και μια άλλη εκ των συνομιλητών μας, που αντιμετώπιζε το πρόβλημα στην οικογένειά της:

Όταν πληρωνόμουν από το δήμο, με περίμενε έξω από την τράπεζα, μεθυσμένος, με το αυτοκίνητο, να με κυνηγάει στους δρόμους να με ψάχνει. (...) Τώρα δε δουλεύω και δεν υπάρχει πρόβλημα να με κυνηγάει. Δεν έχω λεφτά. Άμα δεν του τα έδινα, γινόταν χαμός. Και στην οικογένειά μας δεν κάπνιζε κανείς τέτοια πράγματα. (♀, III, A)

Τέλος, η εξάρτηση, σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία, εκθέτει χρήστες και διακινητές σε σημαντικότερους κινδύνους, μέσω της εμπλοκής τους σε εγκληματικά δίκτυα. Ένας από τους συνομιλητές μας αναφέρθηκε στην περίπτωση απαγωγών ατόμων από τη γειτονιά, λόγω μη-αποπληρωμής χρηματικών οφειλών σε εμπόρους:

Οι πιο πολλοί πίνουνε. Δηλαδή στην οικογένεια μπορεί να πίνουνε τρία άτομα. Δηλαδή 40 ευρώ τη μέρα. Και άλλα 50 να χαλάσουνε για το σπίτι, βγαίνει ένα κατοστάρικο. Από πού να βγει ένα κατοστάρικο; Και χρωστάνε τέσσερις-πέντε χιλιάδες, δέκα χιλιάδες... Και έχουνε απαγάγει από εδώ τρία άτομα, με πιστόλια, με καλάσνικοφ, για να δώσουνε τα δανεικά, αυτά που χρωστάνε. Και έρχονται εδώ, τους μαγκώνουνε, τους τσουβαλιάζουνε και δρόμο. Και μετά κάνουνε έρανο, δίνουν τα λεφτά για να τον αφήσουνε να φύγει. (♂, I, A)

Εν κατακλείδι, αναγνωρίζουμε πως οι επισημάνσεις αυτές τείνουν να αναδείξουν τις συμπεριφορικές ερμηνείες της κατάστασης, ενέχοντας ενδεχομένως ηθικούς ή αξιολογικούς όρους που υποβιβάζουν τις συνέπειες των δομικών αλλαγών και αναδεικνύουν την ατομική ευθύνη. Ωστόσο, οι συνέπειες των δομικών αλλαγών αφορούν το σύνολο της τσιγγάνικης κοινότητας της πόλης,⁷⁴² ενώ η ένταση των παρατηρούμενων συμπεριφορών περιορίζεται κατά κανόνα στο χώρο της γειτονιάς. Αν λοιπόν οι Τσιγγάνοι της πόλης κινδυνεύουν να μετατραπούν σε υποτάξη (με δομικούς όρους), οι κάτοικοι της γειτονιάς αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο να μεταπέσουν σε *υποκάστα* (undercaste), με δομικούς αλλά και ηθικούς-αξιολογικούς όρους (Gans, 1993, σ. 333), ιδιαίτερα υπό το πρίσμα ενός δημόσιου λόγου της μορφής MUD⁷⁴³ που διαμορφώνεται από τα τοπικά M.M.E. επί του ευεπίφορου εδάφους όλων των ιστορικώς διατηρούμενων αρνητικών στερεοτύπων για τους Τσιγγάνους.

5.3.2 Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα

Το πλαίσιο επί του οποίου αρθρώνεται το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων των μελών της κοινότητας έχει εν πολλοίς προσδιοριστεί από τα στοιχεία που έχουμε προαναφέρει και αφορούν την προέλευση και τις περιοχές εγκατάστασης,⁷⁴⁴ τα χαρακτηριστικά της

⁷⁴² Όπως και το σύνολο του προλεταριάτου, των υποαπασχολούμενων και των ανέργων κατοίκων της πόλης.

⁷⁴³ Για τον ηθικό λόγο για την υποτάξη (MUD) βλ. την ενότητα 1.2.2-Η προσέγγιση της Levitas για τον κοινωνικό αποκλεισμό.

⁷⁴⁴ Βλ. την ενότητα 5.1.1- Προέλευση και περιοχές εγκατάστασης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας.

ενδογαμίας⁷⁴⁵ και τους τρόπους επαγγελματικής ένταξης,⁷⁴⁶ συλλογικής οργάνωσης⁷⁴⁷ και πολιτικής συμπεριφοράς.⁷⁴⁸ Παρατηρούμε, λοιπόν, πως για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, και ιδιαίτερα όσων κατοικούν στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής και στην περιοχή του Πεδίου Βολής, «η διά της συγγένειας άρθρωση του τόπου της ομάδας» (Καραθανάση, 2000, σσ. 208-216) και η ενδογαμία οδηγούν σε μεγάλη διαπλοκή των οικογενειών μεταξύ τους, μέσω της ανάπτυξης συγγενικών σχέσεων πολλαπλών επιπέδων. Η πορεία επαγγελματικής ένταξης επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές σχέσεις των μελών της κοινότητας, λειτουργώντας διευκολυντικά για όσους εντάχθηκαν και κατόρθωσαν να παραμείνουν στις δομές της μισθωτής εργασίας και σχετικά περιοριστικά για όσους μονοδιάστατα κοινωνικοποιήθηκαν δευτερογενώς εντός του περιβάλλοντος της οικογένειας και της κοινότητας. Τέλος, η απουσία συλλογικής οργάνωσης και η διαμεσολαβούμενη μέσω τοπικών παραγόντων και πατρώνων πολιτική εμπλοκή εντείνει τον ανταγωνισμό εντός της κοινότητας, υπονομεύοντας τη συσπείρωσή της και την ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου.

5.3.2.1 Η οικογένεια

Επισημάναμε σε προγενέστερο κεφάλαιο⁷⁴⁹ πως η οικογένεια συνιστά τον άξονα ανάπτυξης της κοινωνικής και οικονομικής δομής των Τσιγγάνων, κάτι που ωστόσο αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 68 · Λυδάκη, 1998, σ. 154). Η ίδια κατάσταση ισχύει και στην περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Διατηρώντας στο σύνολό της την *πατρογραμμική* καταγωγή (Νόβα- Καλτσούνη, 2004, σ. 2) κάθε νέα οικογένεια δομείται στη βάση ενός *ανδροπατροτοπικού* γάμου (Λυδάκη, 1997β, σ. 59), όπου οι γιοι που παντρεύονται μένουν για ορισμένο διάστημα στο σπίτι των γονιών τους. Όπως φαίνεται και από τις δηλώσεις που ακολουθούν, και προέρχονται από τρεις γυναίκες που ανήκουν διαδοχικά στις τρεις γενιές του ερευνώμενου χρόνου, το χαρακτηριστικό αυτό διατηρήθηκε σε όλες τις γενιές των Τσιγγάνων της πόλης, μέχρι και την περίοδο της έρευνας:

Ναι, όταν παντρεύτηκα ήρθα εγώ εδώ. Ο άντρας μου ήταν από εδώ. Αυτό το σπίτι ήταν του παππού μου, της γιαγιάς μου. Ήταν της πεθεράς μου, τα πεθερικά μου. (♀, I, A)

Να, εγώ όταν παντρεύτηκα, ο [όνομα συζύγου] είχε αυτό το σπίτι από τον πατέρα του (...) Όταν πήγα στο σπίτι ήμουν με την πεθερά μου. Τώρα ο γιος μου, του έ-

⁷⁴⁵ Βλ. την ενότητα 5.1.1.1.1- *Η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής (Γύφτικα).*

⁷⁴⁶ Βλ. την ενότητα 5.1.2.1- *Επαγγέλματα και στρατηγικές επιβίωσης της πρώτης και δεύτερης γενιάς.*

⁷⁴⁷ Βλ. την ενότητα 5.2.2 - *Συλλογική οργάνωση.*

⁷⁴⁸ Βλ. την ενότητα 5.2.3 - *Πολιτική συμπεριφορά.*

⁷⁴⁹ Βλ. την ενότητα 2.2.5.2 - *Τσιγγάνικη οικογένεια.*

φτιαξα το σπίτι κάτω, το ανακαίνισα όλο και μένει εκεί και εμείς μένουμε από πάνω. (♀, II, B)

Από το Αυλωνάρι [κατάγομαι], οι ξαδέλφες μου μένουν στο Αυλωνάρι, έχουμε σόι εκεί. Τώρα μένουμε εδώ με την πεθερά μας σε αυτά τα δωμάτια. (♀, III, B)

Η τακτική αυτή, διαδεδομένη σε μεγάλο βαθμό στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, εξυπηρετεί πρωτίστως πρακτικούς λόγους που σχετίζονται με την οικονομική βιωσιμότητα του νέου ζευγαριού, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και λόγοι άσκησης κοινωνικού ελέγχου και διαφύλαξης του συμβολικού κεφαλαίου που διαθέτει κάθε οικογένεια υπό την έννοια της τιμής ή της υπόληψης (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 75 · Λυδάκη, 1998, σ. 172).

Όταν παντρεύονται 14-15 χρονών δεν έχουν... δεν μπορούν και πολύ να κανονίσουν, να φτιάξουν τα πράγματα δηλαδή. Τα παιδιά δεν έχουν και πολύ μυαλό, έτσι μένουν με την οικογένεια του αγοριού, συνήθως, για μερικά χρόνια. Και έτσι οι γονείς μπορούν να τα βοηθούν. (♀, II, B)

Άλλωστε, ο έλεγχος που ασκούν οι γονείς στις ζωές των παιδιών τους καθορίζει ως επί το πλείστον από την αρχή τις προϋποθέσεις σύστασης και λειτουργίας της νέας οικογένειας. Πρόκειται για μια «επιλεγόμενη υποχρεωτικά κατάσταση» (Νόβα-Καλτσούνη, 2004, σ. 15), το ανάλογο μιας οικονομικής συμφωνίας που πρέπει να τηρηθεί με ευλάβεια, λόγω της πιθανής αναστάτωσης που θα επιφέρει στις διασυνδεδεμένες, λόγω της ενδογαμίας, οικογένειες της φάρας, όπως επισημαίνει η συνομιλήτριά μας, μιλώντας μας για το κανόνισμα του γάμου:

Ένας γάμος από κοινά συμφέροντα των δύο γονιών, δεν ξέρω για ποιο λόγο, μάλλον οικονομικά, δηλαδή ένας γάμος, αυτό που λέγαμε κάποτε σαν εταιρεία. «Δέχεσαι αυτόν να γίνει συνέταιρος; Τέλος. Θα πρέπει να μου παρέχεις αυτό, αυτό, αυτό. Τελείωσε». (...) Να τώρα αρραβωνιάστηκε ένα αγοράκι 10-11 χρονών, για την ακρίβεια η μάνα του λέει: «Κλείσαμε νύφη» και έφτιαξε γλυκά και μοίρασε στη γειτονιά. (...) Γενικά για τους Τσιγγάνους είναι το συνηθισμένο. (...). Το έχω κάνει και εγώ το λάθος αυτό, δεν μπορώ να πω ότι δεν το έχω κάνει. Και κάποια άλλα λάθη τα οποία δεν μπορείς να τα σταματήσεις, να τα γυρίσεις πίσω. Γιατί να, από ένα προζενιό που δεν είχε τέλος καλό μπορεί να είσαι συνεχώς στην κόντρα. Από ένα παιδί 14 χρονών δεν μπορείς να περιμένεις πολλά. (♀, II, B)

Χωρίς σε καμιά περίπτωση να αναιρείται η σημασία της οικογένειας ως θεμελικής κοινωνικής και οικονομικής δομής (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 68), στους γάμους των μελών της τρίτης γενιάς αρχίζει να υποχωρεί ο έλεγχος των γονέων στην επιλογή των συζύγων, η οποία πια γίνεται σε μεγάλο βαθμό από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους. Πρόκειται για δείγμα σταδιακής αλλαγής της παραδοσιακής δομής, των κοινωνικών θέσεων και των ρόλων εντός των οικογενειών, προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού τους (Μουσούρου, 1996, σσ. 23-24), ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας αλληλεπίδρασης μεταξύ τσιγγάνικης και λοιπής κοινωνίας (Νόβα-Καλτσούνη, 2004, σ. 15). Ο

συνομιλητής μας επισημαίνει αυτήν τη διαφοροποίηση, μεταξύ του δικού του γάμου και των επερχόμενων γάμων των γιων του:

Τώρα τα άλλα παιδιά θα παντρευτούνε, ξέρω 'γω... στα είκοσι. Έχουνε βρει και νύφες κιόλας, αλλά εγώ τις ταΐζω. Αυτό είναι το ωραίο... Τις βρήκανε από αγάπη.
(♂, II, B)

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι φορείς του ελέγχου διευρύνονται, συμπεριλαμβάνοντας και τους παππούδες των οικογενειών, κάτι αναμενόμενο στη δομή μιας διευρυμένης οικογένειας, όπου η αλληλεξάρτηση των γενεών είναι έντονη και οι ηλικιωμένοι «εξακολουθούν να έχουν το ρόλο του αρχηγού της οικογένειας» (Λυδάκη, 1998, σ. 155).

Όσο μπορούν βοηθάνε τα παιδιά τους, πιο πολύ τα εγγόνια τους. Η φάρα το έχει αυτό. (...) Εμείς έχουμε το άλλο. Εγώ έχω το γιο μου. Αν είναι να τον παντρέψω με ένα κορίτσι, θα πάω να ρωτήσω τον πατέρα μου. Γιατί ο πατέρας μου το έχει μεγαλώσει, του έχει προσφέρει, γιατί ... γιατί ... γιατί. Αν δεν τον ρωτήσω, θα έχω μετά φασαρίες με τον πατέρα μου. (...) Όχι, δεν αποκτά κάποιο έλεγχο, απλώς έχει μείνει από τα χρόνια. Και να μην το έχει μεγαλώσει, για να μην πάμε στο μεγάλο, πάλι ρωτά τον πατέρα του. Είναι... πώς να το πω; Έθιμο. Δηλαδή είναι καλό να ρωτήσεις, να πάρεις τη συμβουλή του παππού. (♂, II, B)

Μέσα λοιπόν από αλληλοσυνδεόμενες λειτουργίες υποστήριξης και ελέγχου δομούνται και αναπαράγονται οι τσιγγάνικες οικογένειες της πόλης, συνιστώντας τον άξονα άρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων των μελών τους, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε συλλογικό, στις μεταξύ των οικογενειών σχέσεις και αλληλεπιδράσεις εντός και εκτός της κοινότητας. Η διερεύνηση των σχέσεων αυτών, σύμφωνα και με το θεωρητικό ανάπτυγμα του σχετικού κεφαλαίου, θα γίνει μέσω των στοιχείων της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου.

5.3.2.2 *Μορφές κοινωνικού κεφαλαίου*

Στο επίπεδο του ατομικού κοινωνικού κεφαλαίου διερευνώνται οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ ατόμων καθώς και μεταξύ ατόμων και ομάδων. Οι σχέσεις αυτές δομούνται καταρχάς εντός του πλαισίου της οικογένειας, πρωταρχικού φορέα πρωτογενούς και δευτερογενούς κοινωνικοποίησης των μελών της.

Το πρώτο στοιχείο που προσδιορίζει δυνητικά το εύρος ανάπτυξης αυτών των σχέσεων καθορίζεται από την περιορισμένη ποικιλομορφία της οικογένειας που κατά κανόνα συγκροτείται στο πλαίσιο της ενδογαμίας. Ως εκ τούτου, οι σχέσεις οριοθετούνται εντός της διευρυμένης οικογένειας και σε κάθε περίπτωση εντός της φάρας, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, ο ρόλος των οποίων παραμένει ακόμα παραδοσιακά προσδιορισμένος. Ορίζοντας και περιορίζοντας το εύρος των κοινωνικών σχέσεων εντός της κοινότητας, επιτυγχάνεται αυτό που η Βαξεβάνογλου (2001) χαρακτηρίζει ως «διαπλοκή της κοινωνικότητας με τις συγγενικές σχέσεις» (σ. 69).

Κοίτα να δεις. Μια τσιγγάνα κοπέλα δεν έχει δουλέψει ποτέ. Είναι 24-25 χρονών, έχει κάνει τρία παιδιά και δεν έχει δουλέψει ποτέ στη ζωή της. Δηλαδή ζει από την ημέρα που μεγάλωσε μέχρι σήμερα σε αυτό το κύκλωμα που υπάρχει. Στη φάρα. Από τη μάνα της στον πεθερό, χωρίς να έχει επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους. (♀, II, B)

Κοίτα, για εμάς είναι δύσκολο να παντρευτείς έξω, να πάρεις δηλαδή μπαλαμή ή εσύ ένας μπαλαμός να παντρευτείς μια Τσιγγάνα, να μην ξέρεις τις συνήθειές μας και τέτοια. (...) Για αυτό και εγώ, όταν ήταν να παντρευτώ, πήρα Τσιγγάνο, αλλά δεν πήρα ό,τι να ήταν. Εγώ παντρεύτηκα 18 χρονών και για αυτό έψαξα να βρω τι να πάρω, όχι οποιονδήποτε Τσιγγάνο δηλαδή. (♀, II, B)

Από το σύνολο των ατόμων με τα οποία ήρθαμε σε επικοινωνία, μόνο δύο περιπτώσεις (ένας άνδρας και μια γυναίκα) είχαν συνάψει γάμο με άτομο εκτός της κοινότητας. Και οι δύο αναφέρονταν σε αυτό ως κάτι θετικό που τους ξεχώριζε, μεταξύ και άλλων στοιχείων, από τους υπόλοιπους και συνετέλεσε στην αποτελεσματικότερη κοινωνική τους ένταξη:

Η αδερφή μου έχει πάρει δικό σας, μπαλαμό, η γυναίκα μου είναι από χωριό, είναι μπαλαμή, και για αυτό είναι διαφορετικά. (♂, II, A)

Εγώ όμως, από τη στιγμή που μεγάλωσα, μεγάλωσα στο χωριό, που είχα σχέσεις με τα μπαλαμέ, ζω με τα μπαλαμέ, πήγαμε σχολείο, μέχρι το δημοτικό, μέχρι 11-12 χρονών ήμασταν με τα μπαλαμέ... μετά παντρεύτηκα μπαλαμό. (...) Δηλαδή είχα επικοινωνία με ανθρώπους. (♀, II, B)

Εντός λοιπόν της διευρυμένης οικογένειας και της φάρας, σε περιβάλλον περιορισμένης ποικιλομορφίας και υψηλής κοινωνικοοικονομικής ομοιογένειας, αναπτύσσονται συνεκτικοί δεσμοί που διευκολύνουν την πρόσβαση σε πόρους απαραίτητους για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών. Οι δεσμοί αυτοί καθορίζουν εν πολλοίς τη δευτερογενή κοινωνικοποίηση των μελών της οικογένειας, τη σύναψη των γάμων που προαναφέραμε, τις επαγγελματικές συνεργασίες και την ενδεχόμενη στήριξη σε συνθήκες ανάγκης.

Έτσι λοιπόν, τα νεαρά άτομα κοινωνικοποιούνται δευτερογενώς και εκπαιδεύονται επαγγελματικά από τους γονείς τους, ώστε να ενταχθούν στο βιοποριστικό κύκλο της οικογένειας νωρίς.

Οι πιο πολλοί γονείς, μόλις γίνει επτά-οκτώ χρονών τον έχει μαζί. Να μάθει πώς πουλιούνται τα κοτόπουλα, να μάθει πώς πουλιούνται τα γουρούνια, τα καρπούζια. Δηλαδή τα ξέρει όλα. (♂, II, B)

Εμείς τα ετοιμάζουμε για αυτό. Έντεκα χρονών το αγόρι πρέπει να ξέρει να οδηγεί. Να πάρει τη μάνα του, να πάει στη λαϊκή, να στήσει πάγκο. (♀, II, B)

Η ανάπτυξη των σχέσεων στη βάση της συγγένειας εξασφαλίζει τη σταθερότητα και περιορίζει την ανάπτυξη συγκρούσεων, υπό την προϋπόθεση πως οι σχέσεις αυτές δομούνται αποκλειστικά εντός της διευρυμένης οικογένειας με επικεφαλής τον πατέρα

και τους γιους που εργάζονται και συνεργάζονται υπό την καθοδήγησή του, ώστε να μεγιστοποιούνται τα αποτελέσματα της συνεργατικής εργασίας.

Ένας πατέρας με τους γιους του μπορεί να δουλέψει σαν οικογένεια. Αλλά οι πιο πολλοί πάνε μόνοι τους και ό,τι πουλήσει ο καθένας. (♂, II, A)

Αυτοί ήτανε μία οικογένεια, ήτανε πατέρας με γιούς. Τα παιδιά με τα μικρά αυτοκίνητα μαζεύουν γύρω γύρω [παλιοσίδερα] και στο τέλος τα συγκεντρώνουν. Ήτανε παιδιά του και ο πατέρας έχει τα λεφτά και έχει τρία παιδιά ή τέσσερα, γιατί πάντα έχουνε πολλά, τους έχει τρία αυτοκινητάκια και έχουνε... πάνε μαζεύουνε και τα φορτώνει μετά στο φορτηγό και πάνε και τα δίνουνε. Έτσι γίνεται. Αν δεν είχανε συγγένεια, δε γίνεται αυτό. (♂, II, A)

Ο καθένας θα πάει με τα παιδιά του. Μόνο στην οικογένεια και κανείς άλλος. Εγώ με τα παιδιά μου και κανείς άλλος. Ούτε με τον αδελφό μου. (♂, II, B)

Αντίθετα, όταν πάψει να υφίσταται ο ρόλος του πατέρα ως συνδετικού κρίκου της οικογένειας, οι επαγγελματικές σχέσεις κατά κανόνα διαρρηγνύονται, χωρίς ωστόσο να αποδυναμώνονται και οι κοινωνικές.

Ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Και αδέρφια να είναι, και ξαδέλφια να είναι. Φτάνει να δει ότι αυτό που έφερε ότι δούλεψε, ότι του πήρε την πελατεία. (♀, II, B)

Ο καθένας το κομμάτι του. Ξέρει γιατί δουλεύει και γιατί είναι εκεί. Δεν υπάρχει συνεταιρισμός. (♂, II, B)

Ούτε με τον αδελφό σου. Πολύ σπάνια. Δεν υπάρχει τέτοιο. Ο ίδιος ο αδελφός στη λαϊκή γίνεται ανταγωνισμός. Φέρνει το ίδιο πράγμα. (♂, II, B)

Στο κοινωνικό επίπεδο, η σταθερότητα της συγγενικής δομής των σχέσεων εξασφαλίζει κατά κανόνα τη στήριξη των μελών της διευρυμένης οικογένειας σε περιόδους κρίσεων, όπως περιστατικά ασθένειας, απώλειας εισοδήματος κ.λπ.

Όταν όμως αρρωστήσει ο αδελφός μου, θα πάω να τον δω, να ξενυχτήσω δίπλα του, άμα δεν έχει λεφτά να βοηθήσουμε. (♂, II, B)

Το φαΐ δε μας λείπει. Ότι τρώνε η πεθερά μου τρώμε και εμείς. (...) Τώρα μας συνηθρούν τα πεθερικά και η μάνα μου. (♀, III, B)

Στο επίπεδο της κοινότητας οι σχέσεις αυτές αποδυναμώνονται και ενεργοποιούνται μόνο για την κάλυψη ακραίων περιπτώσεων.

Αμα δούμε ένα άνθρωπο και γέρνει [έχει ανάγκη] θα κάνουμε ένα ντου όλοι, να του μαζέψουμε κάποια χρήματα, ξέρω 'γω επειδή είναι φτωχός, για να μπορεί να ζήσει κι αυτός... να ζήσει. (...) Αμα γίνει κάτι, δηλαδή γίνεται μία κηδεία, πέθανε κάποιος και είναι φτωχαδάκι. Τότε θα τσοντάρουμε όλοι να βοηθήσουμε να του κάνουμε τα έξοδα, να τον πάμε σαν άνθρωπο στην εκκλησία, να τον διαβάσει παπάς, όλα. Έχουμε μια τακτική σε αυτό. Μα δέκα ευρώ, μα πέντε, μα τριάντα, τα συγκεντρώνει ένας και ακόμα ένα άτομο. Περισσέψανε... θα του φτιάξουμε και το μνήμα. (♂, II, A)

Ή αν κάποιος είναι τελείως φτωχός και πεθάνει και δεν έχουν ούτε να πάρουνε το φέρετρό του, θα κάνουμε έναν έρανο στη γειτονιά, άλλος δέκα, άλλος είκοσι... να

μαζέψουμε για να κάνουμε αυτό που θέλουμε για αυτόν τον άνθρωπο. Έτσι, ναι. Σε αυτό ναι. Στα άλλα δεν υπάρχει. Είναι ανταγωνιστικοί στη γειτονιά. (♂, II, B)

Ο δεύτερος συνομιλητής μας παραπάνω, στην τελευταία του πρόταση, επισημαίνει το θέμα του ανταγωνισμού μεταξύ των μελών της κοινότητας. Αναφέρεται στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής και στους κατοίκους της, εντοπίζοντας κοινωνικούς μετασχηματισμούς στη βάση «χωρικά προσδιορισμένων χαρακτηριστικών» (Galster, 2001, σ. 2112), όπου η κοινωνική και συναισθηματική αλληλεγγύη έρχεται αντιμέτωπη με τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους της κοινότητας. Εντός λοιπόν του γεωγραφικού, κοινωνικού και οικονομικού αυτού χώρου, αναπτύσσονται ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις που απογυμνώνουν την κοινωνική δυναμική από το κοινοτικό συναίσθημα. Ο περιορισμός των διαθέσιμων οικονομικών πόρων οδηγεί τους κατοίκους της γειτονιάς στην ανάπτυξη προσωπικών στρατηγικών επιβίωσης, επιβεβαιώνοντας τη θέση του Wacquant (1999) για την μετατροπή των περιθωριοποιημένων αστικών χώρων σε «κενό χώρο ανταγωνισμού και σύγκρουσης, ένα επικίνδυνο πεδίο μάχης για τον καθημερινό ανταγωνισμό επιβίωσης και διαφυγής» (σ. 1644). Οι συνομιλητές μας μάς εξέθεσαν συχνά στοιχεία αυτού του ανταγωνισμού, π.χ. στον επαγγελματικό τομέα για τις άδειες και τις θέσεις στις λαϊκές αγορές, για την συμπερίληψή τους στους καταλόγους επωφελούμενων (π.χ. στεγαστικά δάνεια, επιδοτούμενα σεμινάρια), για την κάλυψη θέσεων εργασίας στο δήμο.

Είναι χρήσιμο, βέβαια, να επισημάνουμε πως στις συζητήσεις μας με τα γηραιότερα μέλη της κοινότητας οι συνομιλητές μας παρουσίαζαν μια διαφορετική εικόνα της γειτονιάς και της κοινότητας κατά το παρελθόν. Ξεπερνώντας την προφανή διάθεση εξιδανίκευσης του παρελθόντος, συγκρινόμενου ιδιαίτερα με ένα δύσκολο παρόν, η αναφορά «παλιά ήταν καλύτερα» ενσωμάτωνε τόσο την οικονομική κατάσταση όσο και το επίπεδο των σχέσεων μεταξύ τους αλλά και με τους μη-Τσιγγάνους. Στην ερώτηση λοιπόν, αν τα πράγματα έχουν αλλάξει και αν παλιά ήταν καλύτερα, οι συνομιλητές μας επισημαίνουν:

Εκατομμύρια φορές καλύτερα. Να φανταστείς από το '75 μέχρι το 2005 ... 2010 σε όλη την επικράτεια της Ελλάδας πρώτοι γάμοι ήταν εδώ οι Χαλκιδείς. (...) Υπήρχε χρήμα, αλλά ήτανε και μονιασμένοι, κάπως διαφορετικά. (...) Αναλόγως το σόι, Νίκο. Δηλαδή εγώ μπορεί να πάθω μια ζημιά, δε θα μου δώσει ούτε για τσιγάρα. Σε αυτό το σπίτι που βλέπεις έχουνε περάσει πολλοί. Και συγγενείς, ανίψια, να φάνε να πιούνε... και δανεικά. Και πήγα πέρσι [στο νοσοκομείο] και δεν πάτησε κανένας. (♂, I, A)

Ναι ήτανε. Είχανε άλλη σειρά, όπως στα χωριά μας, νοικοκυραίοι. Τώρα η νεολαία χάλια είναι. (...) Κάποτε υπήρξε υποστήριξη, όχι τώρα. Τώρα σου δίνουνε μια και σε πετάνε μέσα στη φωτιά. Πρώτα ήτανε άλλη ζωή. (♂, I, B)

Ενώ μια άλλη, η γηραιότερη από τα άτομα που συνομιλήσαμε, αντιδιαστέλει την τωρινή κατάσταση με αυτήν που αντιμετώπιζε ως παιδί, όταν ακόμα ζούσε με την

οικογένειά της στο Αλιβέρι, πριν τη μετοίκηση στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής. Και σε αυτήν την περίπτωση η τωρινή κατάσταση κρίνεται κατεξοχήν με όρους οικονομικούς, ενώ η αναφορά στο παρελθόν θίγει και το θέμα των κοινωνικών σχέσεων εκτός της κοινότητας.

Ω, πω πω! Είχαμε μια γειτονιά, είχαμε μια γειτονιά που ήμαστε οι πρώτοι φίλοι. Τα κορίτσια μας παίζανε... ποτές [δεν είχαμε πρόβλημα]. Εμείς την καλύτερη γειτονιά είχαμε. Δεν είχαμε πουθενά κανένα πρόβλημα. (...) Τώρα τα πράγματα είναι δύσκολα. Εκεί [στο Αλιβέρι] περνάγαμε καλά. (♀, I, A)

Η επισήμανση αυτή από τη συνομιλήτριά μας αναδεικνύει μια άλλη διάσταση στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή τις σχέσεις μεταξύ ατόμων διαφορετικού εθνοτικού, πολιτισμικού και κοινωνικοοικονομικού υπόβαθρου, που στη θεωρία του Putnam (1995) συνθέτουν το κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης ή διευκόλυνσης. Η απουσία κοινωνικών σχέσεων εκτός της κοινότητας είναι ένα από τα στοιχεία που μας επισήμαναν πολλοί από τους συνομιλητές μας, κατεξοχήν όσοι ζούσαν έξω από τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής και σχεδόν πάντα με αρνητική διάθεση. Καθώς το θέμα διαπλέκεται έντονα και με τις τακτικές επιπολιτισμού που υιοθετούν τα μέλη της κοινότητας, κάτι που θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, θα περιοριστούμε σε ορισμένες αναφορές που αναδεικνύουν τη σημασία αυτής της διάστασης των κοινωνικών σχέσεων. Ενδεικτική είναι η αναφορά του συνομιλητή μας, που συγκρίνει τους κατοίκους της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής με άλλα μέλη της κοινότητας που ζουν εκτός της γειτονιάς ή και εκτός Χαλκίδας:

Κοίταξε να δεις, εδώ ο Τσιγγάνος, επειδή δεν έχει μόρφωση και έχει λίγο μυαλό, και δεν ανοίγει και το μυαλό του, επειδή μένει και εδώ [στη γειτονιά] έχει τη θεωρία, δηλαδή δεν κάθεται να συζητήσει με τον άλλο, όπως τώρα εμείς εδώ, θα επιβάλλει αυτό που λέει και νομίζει. (...) Και κοίταξε να δεις. Είναι και άλλα παιδιά, δηλαδή αυτοί από την Αχαγιά που μένουνε εδώ ξέρεις, είναι αλλιώς, καμία σχέση. Έχουνε επικοινωνία με τον κόσμο, κατεβαίνουν στα ιντερνέτ και βλέπεις δέκα τσιγγανάκια απ' αυτά τα παιδιά, δεκαπέντε, και ψάχνουνε. (...) Εδώ είναι το μηδέν. Αυτοί οι άλλοι στα Αλάτσατα ή αλλού είναι καλύτερα. Εδώ είναι μηδέν, κάτω από το μηδέν και δεν έχουνε διάθεση να ανέβουνε, ούτε μισό πόντο. Εγώ έχω γεννηθεί εδώ και τους ξέρω. (...) Ενώ στα Αλάτσατα, εκεί στο JUMBO από πίσω που μένουνε δικοί μας [Αγία Ελεούσα], έχουνε ξεφύγει, είναι καλύτερα. (♂, II, A)

Ανάλογη είναι η επισήμανση και από άλλους συνομιλητές μας για την αξία των κοινωνικών σχέσεων εκτός της κοινότητας στην προώθηση της αποτελεσματικότερης ένταξης των Τσιγγάνων στην κοινωνία. Για αυτούς λοιπόν που ζουν εκτός της γειτονιάς οι συνομιλητές μας επισημαίνουν:

Το πρόβλημα είναι ένα, αυτό, που όσο συνωστισμένα ζούμε μαζί, δεν μπορούμε να ξεφύγουμε και εύκολα. Δηλαδή αυτοί που είναι έξω από μας, που μένουνε πιο πέρα και έχουμε γείτονα το μη-Τσιγγάνο έχουν αρχίσει και σέβονται το γείτονα και φέρονται σαν το γείτονα, δηλαδή φέρονται κανονικά (♂, II, A)

Είναι πιο εύκολο γιατί ζουν με κόσμο, δεν ζουν με τους ίδιους και με τους ίδιους και με τα ίδια έθιμα και με τα ίδια και με τα ίδια. Αυτό είναι. Όσοι έχουνε φύγει και έχουνε πάει τα παιδιά τους σχολείο, έχουνε αλλάξει περιβάλλον, έχουνε αλλάξει δουλειά, λένε μια καλημέρα... Στην αρχή κάνουνε αταξίες και μετά σιγά σιγά λένε: «Από τις δύο έως τις έξι δεν πρέπει να βάλουμε ράδιο, γιατί θα πάρουνε το 100». Έτσι σιγά σιγά το συνηθίζουνε και το καταλαβαίνουνε. Τους το περνάς μέσα στο μυαλό τους. Τώρα εκεί στη γειτονιά, που είναι ένα κομμάτι ένα στενό, δεν υπάρχει αυτό. Όταν ξεφεύγεις από εκεί μέσα, ξεφεύγεις. (♂, II, B)

Στις δηλώσεις αυτές αναδεικνύονται και ορισμένες από τις κύριες μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου που αναφέρονται στις υποχρεώσεις και στα πρότυπα που επηρεάζουν και καθορίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων κατά την κοινωνική τους διασύνδεση με τον περίγυρο. Βγαίνοντας από τη γειτονιά και εγκαθιστάμενα αλλού, τα μέλη της κοινότητας αναγκάζονται να προσαρμοστούν σε πρότυπα συμπεριφοράς που ορίζονται από το πλαίσιο καλής γειτνίασης και το νόμο. Αντίθετα, στο χώρο της γειτονιάς οι υποχρεώσεις αυτές δεν είναι ισχυρές, δημιουργώντας ένα πλαίσιο γειτνίασης αρκετά χαλαρό, με συχνά αποτελέσματα την όχληση, τις εντάσεις και τους διαπληκτισμούς.

Και έχω αναγκαστεί να προσαρμοστώ. Θέλοντας και μη προσαρμόζομαι. Δεν μπορώ εγώ να είμαι ο αυταρχικός και να κάνω αυτό που κάνουνε, να βάζω μουσικές, να πετάω νερά έξω, να κάνω αυτά που κάνουνε πάνω. Γιατί αυτοί τα ίδια κάνουνε. Εδώ, αφού βλέπεις τον αυτοσεβασμό από τη γειτονιά, πρέπει κι εσύ να δείξεις αυτό. Δηλαδή, σιγά σιγά με τα χρόνια, θέλοντας και μη θα αλλάξεις. (♂, II, A)

Δηλαδή, με λίγα λόγια να το πούμε διαφορετικά, κανένας δε σέβεται κανέναν στην κάτω γειτονιά. Όποτε γουστάρει θα βάλει ράδιο, όποτε του γουστάρει θα φωνάζει. Όχι, αυτή είναι η αλήθεια. Δε σε σέβονται. Μπορεί να δουλεύεις εσύ και να πας το μεσημέρι μια ωρίτσα να ξεκουραστείς σαν άνθρωπος και ο δίπλα να μην καταλαβαίνει τίποτα. Άμα θα βγεις, θα τσακωθείς στην ουσία και τίποτα άλλο. (♂, II, A)

Η κυριότερη όμως επίπτωση της λειτουργίας των ισχυρών δεσμών εντός της γειτονιάς αφορά την έντονη πίεση για συμμόρφωση σε κανονιστικά πρότυπα που κατά κανόνα παρεμποδίζουν την προσωπική ανάπτυξη και ασκούν ισοπεδωτικές πιέσεις προς τα κάτω. Δείγματα τέτοιων πιέσεων μπορούν να θεωρηθούν η τάση για πρόωμη σύναψη γάμου, η πρόωμη εμπλοκή των παιδιών στον επαγγελματικό χώρο καθώς και η πρόωμη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης. Οι στρατηγικές αυτές, που προσδιορίζονται από τον «εσωτερικό πολιτισμό» της κοινότητας, οδηγούν συχνά σε ομογενοποιημένες επικοινωνιακές και κοινωνικές πρακτικές, που εν τέλει αποβαίνουν ανασταλτικές της κοινωνικής κινητικότητας των μελών της κοινότητας. Από το σύνολο των ατόμων με τα οποία ήρθαμε σε επαφή, αυτά που είχαν πετύχει υψηλότερο βαθμό κοινωνικής και οικονομικής ένταξης διέμεναν όλα εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, επιβεβαιώνοντας τη θέση του Portes (1998, σ. 16) για την αποσκίρτηση των νεαρών και πιο ανοικτόμυαλων μελών των κλειστών κοινοτήτων, με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών και την απόδραση από τις αρνητικές συνέπειες των κλειστών δικτύων.

Αυτός που θέλει να φύγει και αυτός που θέλει να αλλάξει το κλίμα της γειτονιάς, το κάνει. Αυτός που το θέλει, το προσπαθεί. Άμα θέλεις να φύγεις και το έχεις, θα βρεις και τρόπο να φύγεις. Φτάνει να θες να φύγεις. Είναι όμως πολλοί που δε θέλουνε να φύγουνε, γιατί τους αρέσει το σκηνικό. (♂, II, B)

Βέβαια, η απόδραση από τη γειτονιά δεν είναι πάντα εύκολη, κατεξοχήν λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που δυσχεραίνει την απόκτηση ή την ενοικίαση άλλης κατοικίας. Αυτός είναι άλλωστε και ο βασικότερος λόγος για τον κορεσμό της γειτονιάς, που κατά το παρελθόν, σε καλύτερες οικονομικές περιόδους, οδήγησε σε σχάση και στην εγκατάσταση των Τσιγγάνων και σε άλλες περιοχές της πόλης.

Για αυτό λέω να φύγω, δε βρίσκω ούτε ησυχία. Είμαστε πηγμένοι. Για αυτό βλέπεις είναι 100 σπίτια και είμαστε 500 ανθρώποι. Τι να γίνει; Και κρατάνε τα ίδια και τα ίδια και τα ίδια. (...) Δεν έχουμε τώρα λεφτά και δεν μπορούμε να νοικιάσουμε σπίτι. (...) Παρόλο που, βλέπεις, είμαστε άκρη εδώ [στη γειτονιά] αλλά δεν παύει... τρία ανήψια μου, τέσσερα παρανίψια μου, είμαστε δέκα παιδιά, ούτε μεσημέρι μπορείς να ησυχάσεις, ούτε βράδυ, ράδιο ό,τι ώρα θέλεις. Ραδιόφωνο μες στο μεσημέρι. Δεν μπορώ άλλο. Να φύγω θέλω... Και μου βγαίνει... [η φυγή] και δεν μπορώ να το κάνω. Δε με βοηθάει... Μου βγαίνει... Τι να κάτσω; Να κάνω τι; Είναι κι άλλοι που τους βγαίνει. Τι να σου πω; (♂, II, A)

Η ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου γεφύρωσης δυνητικά διευκολύνεται από την ύπαρξη και τη δραστηριοποίηση θεσμών που προέρχονται από την ευρύτερη κοινωνία και λειτουργούν ως ένα είδος «γέφυρας» που ενώνει τους Τσιγγάνους με αυτήν. Τέτοιοι θεσμοί είναι τα σχολεία, ιδιαίτερα στις μικρές βαθμίδες, τα Ιατροκοινωνικά Κέντρα (Ι.Κ.Φ.Τ.) και οι αθλητικοί σύλλογοι.⁷⁵⁰ Η περίπτωση των σχολείων θα εξεταστεί αναλυτικά στη σχετική ενότητα που ακολουθεί για την εκπαίδευση. Η συμβολή του Ι.Κ.Φ.Τ. έχει επισημανθεί τόσο στον τομέα των υπηρεσιών υγείας⁷⁵¹ όσο στην επίλυση προβλημάτων αστικοδημοτολογικής φύσης.⁷⁵² Σημαντική ήταν επίσης η συμβολή του εν γένει στην πληροφόρηση των μελών της κοινότητας για κάθε θέμα που τους απασχολούσε, καθώς και στη διαμεσολάβηση προς τις διάφορες υπηρεσίες και δημόσιες αρχές.⁷⁵³ Καθημερινά ήταν τα αιτήματα των μελών της κοινότητας προς το προσωπικό

⁷⁵⁰ Η αρχική ιδέα για την παράγραφο αυτή προήλθε από την εισήγηση του Δημήτρη Χορμοβίτη, ειδικού επιστήμονα του Συνηγόρου του Πολίτη, στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009. Βλ. σχετικά Χορμοβίτης (2009)

⁷⁵¹ Βλ. την ενότητα 5.1.3- *Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού*.

⁷⁵² Βλ. την ενότητα 5.2.1.1- *Αστικοδημοτολογική κατάσταση*.

⁷⁵³ Ενδεικτικά ο κατάλογος των φορέων με τους οποίους συνεργαζόταν το Ι.Κ.Φ.Τ. για την επίλυση ζητημάτων των μελών της κοινότητας περιλάμβανε το Δήμο Χαλκιδέων, Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών και Ληξιαρχεία διαφόρων δήμων της χώρας από όπου προέρχονταν Τσιγγάνοι κάτοικοι της Χαλκίδας, νοσοκομεία, δομές εκπαίδευσης (Κ.Ε.Δ.Δ.Υ., Διευθύνσεις εκπαίδευσης, σχολεία), δομές πρόνοιας και εργασίας, ασφαλιστικά ταμεία (Ι.Κ.Α., Ο.Γ.Α., Τ.Ε.Β.Ε., Ταμείο Δημοσίου), δομές στήριξης (Ο.Κ.Α.ΝΑ., 18-ΑΝΩ, Γραφείο του Κόσμου, Χαμόγελο του Παιδιού), δομές κατάρτισης και εκπαίδευσης (Ν.Ε.Λ.Ε., ιδιωτικά Κ.Ε.Κ., Σχολές Γονέων Χαλκίδας), διάφορους συλλόγους (Δικηγορικός Σύλλογος Χαλκίδας, Σύλλογος Πολυτέκνων, Σύλλογος Παιδαγωγών, Σύλλογος Μουσικών), Μητρόπολη Χαλκίδας, Κέντρο Επιχειρηματικής και Τεχνολογικής Ανάπτυξης Στερεάς Ελλάδας, Αστυνομική Διεύθυνση Εύβοιας. Τα στοιχεία αντλήθηκαν από την ενημέρωση για τη λειτουργία του Ι.Κ.Φ.Τ. που πραγματοποιήθηκε

της δομής για παροχή πληροφοριών και βοήθειας για τη ρύθμιση διαδικαστικών και νομικών εκκρεμοτήτων με δημόσιες υπηρεσίες, καθώς και την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών για την ένταξη της οικογένειας, και ιδιαίτερα των παιδιών, στην κοινωνική πραγματικότητα με την αξιοποίηση των θεσμοθετημένων δομών, π.χ. προγράμματα εργασίας, σεμινάρια, ειδικές παροχές και επιδόματα κ.λπ. Η ύπαρξη Τσιγγάνου διαμεσολαβητή, ο οποίος αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ των στελεχών της δομής και της κοινότητας, διευκόλυνε την επικοινωνία και την ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης. Σε αυτό βέβαια συνετέλεσε και η στάση του συνόλου του προσωπικού της δομής, που ανέδειξε τη λειτουργία της σε κομβικό σημείο για τη ζωή της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, αποφεύγοντας αυτό που εύστοχα χαρακτηρίστηκε για τη λειτουργία ορισμένων δημόσιων φορέων μέσα στις τσιγγάνικες γειτονιές που μοιάζουν με «οχυρά αποίκων σε χώρο ινδιάνων» (Χορμοβίτης, 2009). Επίσης, πέρα από την ουσιαστική συμβολή, η παρουσία του Ι.Κ.Φ.Τ. διευκόλυνε και σημειολογικά το «άνοιγμα» των μελών της κοινότητας στην κοινωνία, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οι εργαζόμενοι στη δομή αυτή ήταν τα πρώτα, και συχνά τα μόνα, μέλη από τον πληθυσμό της πλειοψηφίας που έμπαιναν στις οικίες των Τσιγγάνων της πόλης.

Ένα άλλο πεδίο συνάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων των μελών της κοινότητας με την ευρύτερη κοινωνία προσέφερε η δραστηριοποίηση του αθλητικού ομίλου των Αλατσάτων (Α.Ο. Αλάτσατα) στο πρωτάθλημα της Ένωσης Ποδοσφαιρικών Σωματείων Εύβοιας από το έτος 1978. Έχοντας εκ των πραγμάτων περιορισμένη δυναμική για το σύνολο της κοινότητας, καθώς απευθύνεται κατά βάση στα άρρενα μέλη αυτής, η συμμετοχή στην ποδοσφαιρική ομάδα προσέφερε εξ αρχής την ευκαιρία σε άτομα της κοινότητας να βρεθούν σε κοινούς χώρους, εκτός εργασίας και εκπαίδευσης, με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας. Λειτουργήσε δηλαδή ως μηχανισμός σύσφιξης των σχέσεων Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων κατοίκων της γειτονιάς με κοινά σημεία αναφοράς και προσέφερε στους συμμετέχοντες τη δυνατότητα να αναδειχθούν σε ένα πεδίο κοινής αφετηρίας, όπου δεν «κουβαλούν» κοινωνικά μειονεκτήματα όπως π.χ. στον εργασιακό χώρο ή στο σχολείο (Λυδάκη, 1998, σσ. 211-212).

Εγώ ξέρω πολλά φιλαράκια, έπαιζα ποδόσφαιρο παλιά εδώ στα Αλάτσατα, πηγαίναμε στο Αλιβέρι, στην Κύμη, τέτοια. Είχα πολύ καλές σχέσεις με τα παιδιά. (♂, II, Α)

Ο μικρός είναι δεκαπέντε-δεκαέξι [ετών], δούλεψε κάποια στιγμή στην οικοδομή, ήτανε και με τη μπάλα στην Αγία Ελεούσα (...) Αυτή τη στιγμή κολλάνε με το ποδόσφαιρο. Για δουλειά δεν τους νοιάζει. Πες τους για ποδόσφαιρο... η ψυχή τους. Με την ομάδα έχει γυρίσει σε όλα τα μέρη. Έμαθε πολύ κόσμο. (♂, II, Β)

κατά την Ημερίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009. Η θετική συμβολή της λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. μάς επισημάνθηκε από εκπροσώπους ή εργαζομένους αρκετών εκ των ανωτέρω δομών με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Είμαστε παιδιά από 'δω και στην ομάδα μαζί με δικούς σας. Και μερικοί είναι πολύ καλοί [παίχτες], όπως ο Δημήτρης, ο γιος του προέδρου. (...) Άμα τα δεις από μικρά στη γειτονιά, όλη τη μέρα με τη μπάλα είναι. (♂, III, B)

Για όσα από τα μέλη της κοινότητας συμμετέχουν στις δραστηριότητες της ομάδας, αυτή αποτελεί ένα *δοχείο τήξης* (melting pot) που διευκολύνει την ανάπτυξη του αισθήματος του ανήκειν, ιδιαίτερα καθώς τα τελευταία έτη τη θέση του προέδρου κατέχει μέλος της τσιγγάνικης κοινότητας της πόλης. Ταυτόχρονα, η δημόσια έκθεση εκθέτει ορισμένες φορές τα μέλη της κοινότητας που συμμετέχουν στην ομάδα (ποδοσφαιριστές, μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου) σε ρατσιστικές επιθέσεις εις βάρος τους, λόγω της καταγωγής τους,⁷⁵⁴ κάτι που ωστόσο δεν είναι ασύνηθες στον ευρύτερο χώρο του ελληνικού και ευρωπαϊκού ποδοσφαίρου όλων των κατηγοριών.

Είχανε έρθει μια φορά και μας βρίζανε, Γύφτους ... και τέτοια. Και τον Αντώνη [τον πρόεδρο της ομάδας] πάρα πολύ και εμάς που παίζαμε. Κοντά σε 'σας ήτανε, στο Νεοχώρι [χωριό της νότιας Εύβοιας]. Αλλά πιο πολύ δεν έχουμε πρόβλημα. Μας χειροκροτάνε κιόλας. (♂, III, B)

Οι περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις εκτός της κοινότητας, όπως μας επισήμαναν πολλοί από τους συνομιλητές μας, οδηγούν εύλογα στη δυσκολία ανάπτυξης κοινωνικού κεφαλαίου διασύνδεσης. Αποδεχόμενοι πως αυτό προκύπτει από τις κάθετες ιεραρχικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων με διαφορετικά επίπεδα πολιτικής ισχύος, το κεφάλαιο αυτό περιορίζεται στα λιγοστά άτομα της κοινότητας που έχουν άμεσους και αμφίδρομους διαύλους επικοινωνίας με την τοπική πολιτική ελίτ. Πρόκειται ουσιαστικά για δυο-τρία άτομα που κατόρθωσαν να αξιοποιήσουν την επαγγελματική τους ιδιότητα και την εμπλοκή τους με τα κοινά για να αναπτύξουν τις σχέσεις τους με τους τοπικούς φορείς εξουσίας. Λειτουργώντας συχνά ως διάμεσοι στις σχέσεις των ατόμων της κοινότητας με τις υπερκείμενες πολιτικές δομές και δημόσιες αρχές, τα άτομα αυτά ισχυροποιούν τη θέση τους εντός της κοινότητας. Συνδυάζοντας τους ισχυρούς δεσμούς εντός της κοινότητας και τους ασθενείς δεσμούς εκτός αυτής, η λειτουργία τους καταλήγει στην αναπαραγωγή αυστηρών ιεραρχικών ταξινομήσεων εντός και εκτός της κοινότητας. Επίσης, ενώ δυνητικά η παρουσία τους επιτρέπει τη μεταφορά πόρων, ιδεών και πληροφοριών από τους επίσημους θεσμούς προς την κοινότητα, παράλληλα εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό και τον έλεγχο αυτής της ροής. Καθώς λοιπόν οι διαθέσιμοι πόροι είναι εξαιρετικά περιορισμένοι, δεν είναι ασυνήθης η προσπάθεια οικειοποίησής τους, ή η αξιοποίησή τους για την ενδυνάμωση της θέσης τους εντός της κοινότητας. Αυτό όμως πλήττει την εμπιστοσύνη στις μεταξύ τους σχέσεις και αποδυναμώνει κάθε προσπάθεια συλλογικής έκφρασης της κοινότητας προς τα έξω,

⁷⁵⁴ Π.χ. τέτοιο περιστατικό καταγγέλλθηκε από την πλευρά της διοίκησης του Α.Ο. Αλατσάτων εις βάρος φιλάθλων του Α.Ο. Νηλέα Νεοχωρίου Εύβοιας στον αγώνα της 20-03-2011 καθώς και εις βάρος φιλάθλων και παραγόντων του Α.Ο. Θύελλα Κοντοδεσποτίου στον αγώνα της 28-12-2014.

όπως φάνηκε και με την αποτυχημένη προσπάθεια συγκρότησης και λειτουργίας του τοπικού συλλόγου.

Εγώ δεν έχω να κερδίσω τίποτα. Και ο (...) [όνομα μέλους της κοινότητας] που ήθελε να κερδίσει, ήθελε να κερδίσει για να βάλει το παιδί του. Και το βουλώνει, κάνει το κορόιδο στον προϊστάμενο, στο νταραβεριτζή για να βάλει την κόρη του, να πιάσει δουλειά... Όλοι κάτι, όχι για το σύνολο, όλοι για την πάρτη τους. Να βολέψει ο (...) [όνομα] την κόρη του, να πιάσει δουλειά, να βολέψει το γαμπρό του. Δηλαδή... και να τουμπεκιαστεί [σιωπήσει] στα υπόλοιπα. (♂, Π, Α)

Στο σημείο αυτό, οι επισημάνσεις μας είναι ουσιαστικά οι ίδιες με αυτές στο κεφάλαιο για την πολιτική συμπεριφορά.⁷⁵⁵ Αναδεικνύονται ως μεσάζοντες τα λιγοστά άτομα που έχουν πετύχει τη διασύνδεσή τους με τους φορείς της εξουσίας, ισχυροποιώντας έτσι τη θέση τους στην κοινότητα και αξιοποιώντας την ως ανταλλάξιμο προϊόν στις δικές τους σχέσεις με τους φορείς της εξουσίας. Έτσι, επιβεβαιώνεται η θέση των Putnam κ. συν. (1993, σ. 174) ότι οι διασυνδέσεις σε κάθετα (ιεραρχικά) δίκτυα μπορεί να έχουν σημασία για όσους συμμετέχουν σε αυτά, ωστόσο δεν μπορούν να εξασφαλίσουν εμπιστοσύνη και συνεργασία, λόγω των ασύμμετρων σχέσεων ισχύος.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις που κάναμε για το πλαίσιο ανάπτυξης και τη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου εντός της κοινότητας, επισημαίνουμε πως ισχύουν στο σύνολό τους οι επισημάνσεις στις οποίες προβήκαμε στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής.⁷⁵⁶ Πρόκειται για συνεκτικά δίκτυα, στη βάση της συγγένειας, με υψηλή κοινωνικοοικονομική ομοιογένεια, εντός των οποίων διακινούνται περιορισμένοι πόροι, ικανοί μόνο για την μερική κάλυψη άμεσων καθημερινών αναγκών. Η περιορισμένη δικτύωση με άτομα και οργανώσεις της ευρύτερης κοινωνίας, ιδιαίτερα για τους διαμένοντες στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, δεν παρέχει πόρους απαραίτητους για να προοδεύσουν. Τα λιγοστά μέλη της κοινότητας που έχουν εξασφαλίσει τη διασύνδεση σε ευρύτερα δίκτυα και την πρόσβασή τους στους μηχανισμούς της ευρύτερης κοινωνίας αξιοποιούν κατά κανόνα τους πόρους που αντλούν για την κάλυψη προσωπικών-οικογενειακών αναγκών, καθώς η περιορισμένη διαθεσιμότητά τους δεν επαρκεί για τη διάχυσή τους στην υπόλοιπη κοινότητα.

5.4 Πολιτισμική διάσταση

Προσδιορίσαμε την πολιτισμική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού εντός της διαδικασίας του επιπολιτισμού, δηλαδή των αλλαγών που προκύπτουν κατά τη συνάντηση διακριτών πολιτισμικών ομάδων. Στο πλαίσιο αυτής της θέσης, προβήκαμε στην παραδοχή πως η διαδικασία επιπολιτισμού εκτείνεται στο συνεχές μεταξύ «Τσιγγανότητας» και «Ελληνικότητας» (Kozaitis, 1997, σ. 192), που προσδιορίζεται από αυτο- και έτερο-

⁷⁵⁵ Βλ. την ενότητα 5.2.3-Πολιτική συμπεριφορά.

⁷⁵⁶ Βλ. την ενότητα 2.2.3.2 -Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα.

ταξινομήσεις πολιτισμικού τύπου, καθώς στην περίπτωση των Ελλήνων Τσιγγάνων απουσιάζει το εθνικό κέλυφος (Γκότοβος, 2003, σ. 106). Το περιεχόμενο των ταξινομήσεων αυτών συνιστά διακριτούς ιδεοτύπους, που για μεν την κυρίαρχουσα κουλτούρα (Ελληνικότητα) μπορούμε να αποδεχτούμε πως διαμορφώνεται από το εκπαιδευτικό σύστημα, τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο και τα Μ.Μ.Ε., ενώ για την περίπτωση των Τσιγγάνων προϋποθέτει, πέραν του θετικού αυτο-προσδιορισμού και της αποδοχής της ταυτότητας Τσιγγάνος, την απόδοση ή την οικειοποίηση κάποιων ιδιότυπων χαρακτηριστικών που συνθέτουν εν γένει το περιεχόμενο της ασαφούς έννοιας της «Τσιγγανότητας».

5.4.1 Θέματα αυτοπροσδιορισμού

Το πρώτο ζήτημα λοιπόν που διερευνήσαμε είναι το θέμα του αυτοπροσδιορισμού των μελών της κοινότητας και ακολούθως των χαρακτηριστικών εκείνων που κατά την κρίση των συνομιλητών μας συνθέτουν το δικό τους ιδεότυπο και τους οδηγούν σε διακριτές στρατηγικές επιπολιτισμού. Κατά τις συζητήσεις με τους συνομιλητές μας, επιχειρήσαμε τον εννοιολογικό προσδιορισμό των συνηθέστερων όρων που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή της ομάδας, όπως «Τσιγγάνος», «Ρομά» και «Γύφτος». Ειδικά ο τελευταίος όρος, ο οποίος είναι έμφορτος αρνητικών υποδηλώσεων, συμπεριλήφθη στις συζητήσεις μας αφού είχε επιτευχθεί μια ελάχιστη κατάσταση εμπιστοσύνης από τους συνομιλητές μας ή αφού οι ίδιοι τον είχαν χρησιμοποιήσει.

Καταρχάς, το περιεχόμενο που έδιναν οι συνομιλητές μας στον όρο «Γύφτος» συνιστούσε επαγγελματικό προσδιορισμό και αφορούσε τις παρελθούσες γενιές, όταν ακόμα οι πατέρες ή οι παππούδες τους ζούσαν στα χωριά της Εύβοιας, ασχολούμενοι με το επάγγελμα του σιδηρουργού. Στην περίπτωση αυτή, το περιεχόμενο του όρου δεν ενείχε τίποτα το μειωτικό, αντίθετα για τους περισσότερους ήταν δείκτης επιτυχούς επαγγελματικής και συνακόλουθα κοινωνικής ένταξης.

Είμαστε γύφτοι-σιδεράδες. Πού θα πάμε το παπούτσι; Στον τσαγκάρη. Πού θα πάμε το τσεκούρι; Στο γύφτο, στο γύφτο. (...) Δηλαδή ήμασταν τεχνίτες, γύφτοι-τεχνίτες εμείς, σιδεράδες. (...) Ναι, επάγγελμα γύφτικο. Ξέχασέ το. Αφού σου λέω τώρα. Και στους χωριάτες δεν ήταν το όνομα αυτό; Είχανε γύφτικα, είχαν αμόνια και τέτοια. (♂, I, A)

Εμείς είμαστε γύφτοι, γιατί οι δικοί μας ήταν σιδεράδες. Τότε στα χωριά το σιδερά τον έλεγαν γύφτο. Και τώρα ακόμα θα δεις να τους λένε γύφτους. Ήταν και λίγο η μαυρίλα από τη μουζούρα στα μάγουλα και μας έλεγαν έτσι. (♂, III, B)

Εμείς οι πατέρες μας, οι παλαιοί, λέγαν το γύφτο, το σιδηρουργό, για αυτό μας λέγαν γύφτους. (♂, I, B)

Ο παππούς μου ήταν γύφτος-σιδεράς, δούλευε με όλα τα χωριά, με όλον τον κόσμο. (♂, II, B)

Και λέμε ότι πιο παλιά, ότι αυτό είμαστε, γιατί ο παππούς μου είχε καμίνι, σιδεράδες και αυτοί μείνανε γύφτοι. Από 'κει πήραμε το όνομα, μου είπε ο πατέρας μου. (♂, II, A)

Παράλληλα βέβαια, ο όρος απηχούσε και το μειωτικό περιεχόμενο που του αποδίδει η νέα ελληνική, ταυτίζοντάς τον με τη μικροπρέπεια και την αναξιοπρέπεια (Μπαμπινιώτης, 1998) ή και την τσαπατσουλιά, όπως μας επισήμανε κάποιος από τους συνομιλητές μας. Η απόδοση του περιεχομένου αυτού είναι απόλυτα αναμενόμενη, εφόσον η γλώσσα των συνομιλητών μας είναι η ελληνική, συνεπώς αναμένεται να έχουν ενσωματώσει στο λεξιλόγιό τους τις σημασίες που αποδίδει στις διάφορες λέξεις η λαϊκή γλώσσα.

Αυτός που κάθεται γύρω γύρω να πλέξει, πλέχει γύφτικα. Δηλαδή η λέξη γύφτος είναι από την τσαπατσουλιά, δηλαδή από την ψευτιά. Δηλαδή γύφτικα δουλειά, δηλαδή άχρηστη. Το νόημα του γύφτου που λέμε εμείς εδώ είναι οι άχρηστοι. (♂, I, A)

Όταν όμως προσπαθείς και δείχνεις, που λέμε, τη γυφτιά σου, θα σε πούνε Τσιγγάνο. Θα πούνε: «Ρε συ, τι κάνεις έτσι; Γύφτος είσαι;» Ή όπως λέμε καμιά φορά: «Βλάχος είσαι, ρε, και κάνεις έτσι;» (♀, II, B)

Είναι γύφτοι, με λίγα λόγια. Και γύφτο λέμε όποιον είναι βρόμικος, αυτός που γυρίζει και τέτοια... (♂, II, A)

Ναι, αν δεις κάποιον να είναι βρόμικος, να μην φέρεται καλά, να κάνει φασαρία κάπου, του λες: «Πώς είσαι έτσι σα γύφτος;» Αλλιώς δεν τον λέμε έτσι. (♀, II, B)

Δε θέλω εγώ γυφταριό. Δε θέλω εγώ να έχω σχέσεις με αυτούς. (♂, I, B)

Και εγώ αν δω κάποιον βρομιάρη μπορεί να το πω: «Πώς είναι έτσι, είναι σα γύφτος». (♂, II, B)

Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις ο όρος χρησιμοποιείται εναλλακτικά των όρων Τσιγγάνος ή Ρομά για να προσδιορίσει τα μέλη της κοινότητας.

Ήτανε οι καλύτεροι εργολάβοι. Τον Καράμπαμπα τον έχουνε φτιάξει όλο οι Γύφτοι. (♀, II, B)

Και φτιάχνω εγώ ένα ωραίο σπιτάκι και μου έρχεται ο Ρομάς με τρία φορτηγά στο διπλανό οικόπεδο. Και μου φτιάχνει μια παράγκα, πετάει σίδερα έξω (...) Και πάει τώρα ο Γύφτος δίπλα του και φτιάχνει μια παράγκα και ρίχνει σίδερα και δυο σκυλιά και γαυγίζουνε. (♂, II, A)

Μετά, εκεί που μέναμε, στον Άγιο Δημήτριο, στο Μπραχάμι, δεν ήμαστε εκεί δίπλα οι Γύφτοι, δίπλα δίπλα. (♂, II, A)

Απλά οι μπαλαμοί είπανε πως άμα συνεχίσουνε να έρχονται οι Γύφτοι, που ήτανε σωστό από μια μεριά, θα φεύγανε οι μπαλαμοί. (♂, II, A)

Επισημάναμε παραπάνω πως η μελέτη της διαδικασίας του επιπολιτισμού απαιτεί τον αυτοπροσδιορισμό των μελών της κοινότητας ως «Τσιγγάνων», προκειμένου να διερευνηθεί το πεδίο συνάντησής τους με την κυρίαρχη ομάδα, ουσιαστικά σε μια ταξινόμηση πολιτισμικού τύπου, αφού η παλαιόθεν κατοχή της ιδιότητας του πολίτη δεν άφηνε περιθώρια για την ανάπτυξη άλλου τύπου κελύφους ταξινόμησης (π.χ. εθνοτι-

κής). Στο σημείο αυτό, η εικόνα που μας παρείχαν οι συνομιλητές μας ήταν αντιφατική. Στο λόγο τους υπήρχαν συχνές αναφορές σε ένα ακαθόριστο «Εμείς», το οποίο άλλοτε αναφερόταν στη συμπερίληψή τους στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία και άλλοτε το χρησιμοποιούσαν για να διαχωρίζουν τους εαυτούς τους τόσο από την κυρίαρχη ομάδα όσο και από άλλες ομάδες Τσιγγάνων.⁷⁵⁷ Μέσω αυτού του αυτοπροσδιορισμού, οι συνομιλητές μας προέβαιναν στη δήλωση μιας ταυτότητας που τους ενέτασσε στη συλλογική οντότητα της ελληνικότητας, προσδίδοντάς τους έτσι την απαραίτητη κοινωνική αναγνώριση, ενώ ταυτόχρονα τους αποστασιοποιούσε και τους διαφοροποιούσε από τις υπόλοιπες τσιγγάνικες κοινότητες. Πρόκειται για ένα «ενεργό σύστημα συμβολικής ταύτισης και διαφοροποίησης», μέσω του οποίου οι συνομιλητές μας αναζητούσαν την εσωτερική ενότητα με τον εαυτό τους μέσα σε συνθήκες ενσωμάτωσης/διαφοροποίησης (Ψημίτης, 2000, σ. 87). Παρατηρούμε λοιπόν καταρχάς, μια ευρύτατη χρήση ενός δηλωτικού «Εμείς» που ρητά ή άρρητα αντιδιαστέλλεται στο «Εσείς» του ερευνητή, που εκπροσωπεί την κυρίαρχη ομάδα:

Γιατί αν κοιτάξουμε από εσάς ξεχωρίζουμε. Είμαστε πολύ πιο μελαχρινοί από σας. (♂, II, A)

Κάτσε, ρε φίλε, εμείς δεν έχουμε να φάμε. Δε θέλουμε τη βοήθειά σας, λεφτά ζητάμε. (♂, III, A)

Θα στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο, θα κάνουν όπως εσείς. (♂, II, B)

Παλιά εμείς κάναμε όλες τις δουλειές. (♂, II, B)

Δεν είμαστε το ίδιο εμείς. Να σου πω είμαστε μόνο εμείς, δεν υπάρχουν άλλοι. (♂, II, A)

Αυτό το κακό έχουμε εμείς. (♂, II, B)

Δηλαδή εμείς τα κορίτσια μέχρι τα δεκατέσσερα ξέρουν να μαγειρέψουν, να σιδερώσουν, να πλύνουν... τα πάντα. Δηλαδή είναι πλήρης γυναίκα. (♀, II, B)

Έτσι εμείς παντρευόμαστε... στα βάσανα από μικροί. (♂, II, B)

Άλλες φορές πάλι, το «Εμείς» των Τσιγγάνων της Χαλκίδας αντιδιαστέλλεται προς ένα δηλούμενο ή υπαινισσόμενο «Αυτοί», μέσω του οποίου διαχωρίζουν εαυτούς από τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της πόλης και της Ελλάδας.

Εδώ οι περισσότεροι, όπως λένε, έχουμε τα σπίτια μας, λίγα πολλά, κατοικούμε, είμαστε καλά. Μην κοιτάς αυτούς τους άλλους, με τα μακριά που λέμε, όπου βρίσκουνε που αράζουνε. Αυτοί μπορεί να έχουνε και σπίτια. Αυτοί θα καθίσουνε στα σπίτια τους ένα δυο μήνες, γυρίζουνε σε νησιά, όπου θέλουνε. (♂, II, A)

Είναι άλλοι αυτοί, δεν έχουνε καμιά δουλειά με εμάς τους σιδεράδες. (♂, I, A)

⁷⁵⁷ Πολύ συχνά οι συνομιλητές μας χρησιμοποιούσαν το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, ωσάν η αφήγησή τους να αφορούσε όλη την κοινότητα. Πρόκειται για μια συχνή παρατήρηση για τις αφηγήσεις ατόμων σε ομάδες που η ζωή διαμορφώνεται με συλλογικό τρόπο (Λυδάκη, 1997β, σσ. 69-70).

Υπάρχουν και οι χωριατόγυφτοι, αυτοί είναι μέσα στο χωριό, μπορεί να είναι φτωχοί, όμως είναι σαν τους άλλους, τους χωριάτες. (♂, II, B)

Με τον Ορχομενό και τη Λιβαδειά έχει γίνει νταραβέρι και δικά μας παιδιά είναι παντρεμένα και εμείς έχουμε πάρει από εκεί. (♂, II, B)

Εμείς δεν είμαστε αληθινοί Τσιγγάνοι, είμαστε Γύφτοι, αλλά το λέμε έτσι για καλύτερα. Αληθινοί Τσιγγάνοι είναι αυτοί στην Αγία Βαρβάρα και στην Αχαγιά. (♂, II, B)

Σε πολλές από αυτές τις αναφορές, οι Τσιγγάνοι των άλλων κοινοτήτων προσδιορίζονται επακριβώς. Η διαφοροποίηση γίνεται αρχικά στο επίπεδο της πόλης της Χαλκίδας, όπου οι Τσιγγάνοι του ερευνητικού μας πληθυσμού διαφοροποιούν εαυτούς από τους Αχαγιώτες Τσιγγάνους που εγκαταστάθηκαν στην πόλη όσο και από τους προερχόμενους από την Καστέλλα Μεσσαπίων:

Και κοίταζε να δεις. Είναι και άλλα παιδιά, δηλαδή αυτοί από την Αχαγιά που μένουνε εδώ ξέρεις, είναι αλλιώς, καμία σχέση. (♂, II, A)

Πήγες Καστέλλα; Να πας στην Καστέλλα. Εκεί θα δεις μαύρους. Είναι άλλη φυλή αυτοί. (♂, III, A)

Αυτός που είναι στην Καστέλλα, που έχει ακόμα τη βράκα, αυτός είναι Κούρδος, για αυτό τους λένε Τουρκόγυφτους, Κούρδους. (♂, I, A)

Και όταν ήρθα εγώ, ήρθανε κάποιοι από την Καστέλλα, 30 άτομα Γύφτοι, Τουρκόγυφτοι. (♂, I, B)

Οι Αχαγιώτες φαίνεται να έχουν ένα πρόβλημα με τους Χαλκιδέους. Αλλά και οι άλλοι το ίδιο έχουνε με αυτούς του συνοικισμού. Λένε ότι δεν πάνε εκεί και ότι δεν θέλουν να έχουν νταραβέρια με αυτούς τους ανθρώπους. (♀, II, B)

Σε δεύτερο επίπεδο, οι συνομιλητές μας διαφοροποιούν εαυτούς από τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας. Η διαφοροποίηση στην οποία προβαίνουν, άλλοτε στηρίζεται σε εθνοτικά χαρακτηριστικά με βάση τις χώρες καταγωγής (Ρουμανόγυφτοι, Τουρκόγυφτοι κ.λπ.), άλλοτε απλά ως μετωνυμία του χώρου εγκατάστασης.

Να τους ξεχωρίζουμε. Οι Τσιγγάνοι. Άλλοι είναι φάρα Τσιγγάνοι, άλλοι είναι Τουρκόγυφτοι, άλλοι είναι Ρουμανόγυφτοι, άλλοι είναι Βουλγαρόγυφτοι... κατάλαβες; Αυτοί οι Βουλγαρόγυφτοι είναι στη Λάρισα. Τους λέμε εμείς Μιτισκάρηδες αυτούς. (♂, I, A)

Όχι από τη δική μας τη μάρκα. Η δική μας η μάρκα υπήρχε από χρόνια, άλλη μάρκα μπορεί να ήτανε. Να ήτανε οι Τουρκόγυφτοι, που το λέει κι η λέξη (...) Μόνο μια μάρκα που είναι στην Κέρκυρα, αυτοί είναι Τουρκόγυφτοι, αυτοί έχουνε πολλά λεφτά. (♂, II, A)

Ορισμένες φορές η διαφοροποίηση στην οποία προβαίνουν οι συνομιλητές μας ενέχει και στοιχεία αξιολογικής κρίσης, με μια σαφή προτίμηση προς την κοινότητα

των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας Αττικής, που για τους περισσότερους εξ αυτών θεωρείται ως πρότυπο επιτυχούς κοινωνικής ένταξης.⁷⁵⁸

Πες μου άλλα παιδιά που είναι από ένα μέρος άλλο, εκτός από την Αγία Βαρβάρα, επιστήμονες και τέτοια, και δικηγόρους ακόμα έχει βγάλει η Αγία Βαρβάρα. Εκτός από αυτή τη φυλή, πες μου άλλη φυλή. Πες μου άλλη φυλή. Ποια φυλή; Η πατρινή; (♂, III, A)

Στην Αγία Βαρβάρα εγώ πάω, έχω φίλους και πάω. Οι άνθρωποι ζουν σε άλλο κόσμος. (♂, II, A)

Επιδιώκοντας την οριοθέτηση της δικής τους κοινότητας εντός του ετερόκλητου σώματος των Τσιγγάνων της Ελλάδας, ορισμένοι από τους συνομιλητές μας επιχειρούν την ψευδο-ιστορική τοποθέτηση της φάρας, αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό στοιχεία του χριστιανικού λαϊκού μύθου για τους Τσιγγάνους που περιπλανώνται ως «καταραμένη φυλή» (Τρουμπέτα, 2008β, σ. 103).

Εγώ έχω μια ιδέα, όταν πήγανε και φτιάζανε τα καρφιά στο γύφτο το σιδερά, τρία [καρφιά], ήτανε και Μεγάλη Παρασκευή, βαρεί και φτιάχνει πέντε. «Βρε, εσύ που τα έφτιαξες πρέπει να μας διδάξεις. Εμείς τρία σου είπαμε, εσύ πέντε». Και από κει, μετά από τη Σταύρωση του Χριστού, μας καταδιώξανε. Σιδεράδες... όπου βλέπανε μας καταδιώξανε. Κατάλαβες; Μας πήγανε κατά την Ανατολή και πιάσαμε από την Τουρκία και ήρθαμε εδώ στα Βαλκάνια. (♂, I, A)

Και εμείς μπορεί να είμαστε καταδιωγμένοι από το Χριστό, τότε με τα καρφιά, γιατί μέσα μας έχουμε την αράβικη μουσική. Είναι το DNA. (♂, II, A)

Είναι ενδεικτικό πως από το σύνολο των συνομιλητών μας ελάχιστοι μπόρεσαν να συνδέσουν την ύπαρξη πολλών διαφορετικών ομάδων Τσιγγάνων στη χώρα ως αποτέλεσμα ευρύτερων πληθυσμιακών μετακινήσεων, και από αυτούς μόνο ένας τη συνέδεσε, έστω και με ανακρίβειες, με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα:⁷⁵⁹

Αν πας τώρα στην Αλβανία, στην Αυλώνα, η μισή Αυλώνα είναι Μήτρον. Το πιο γνήσιο Μήτρον είναι αυτοί που κατάγονται από το Αυλωνάρι, πέρα, από το Δύστο, Ζερμπίσια, πέρα. (♂, II, B)

Υπάρχουν πολλές φυλές, η δικιά μας καταγωγή, απ' ό,τι έχω μάθει από τους γονείς μου είναι από Μικρά Ασία. Άλλοι είναι από Ισπανία, άλλοι από Βουλγαρία. Δε βγάζεις άκρη, δε βγάζεις άκρη. Δεν είμαστε μία φυλή όλοι, μία ρίζα, πώς να στο πω; Το θέμα τι γίνεται όμως. Ούτε όλοι οι Έλληνες είναι μία φυλή. (♂, II, A)

⁷⁵⁸ Η αξιολογική διαφοροποίηση στην οποία προβαίνουν οι Τσιγγάνοι, διαχωρίζοντας τη δική τους ομάδα από τις άλλες – συνήθως γειτονικές – που κατά κανόνα ζουν σε υποδεέστερες από αυτούς συνθήκες είναι σύνηθες εύρημα των ερευνών. Έτσι π.χ. στην έρευνα του Δαφέρμου (2006) οι Τσιγγάνοι της συνοικίας του Πόρου στο Ηράκλειο Κρήτης αντιπαραθέτουν την ομάδα τους προς αυτούς που διαμένουν στους τρεις καταυλισμούς της Νέας Αλικαρνασσού, ενώ το ίδιο ισχύει και για τους Τσιγγάνους των Άνω Λιοσίων που μένουν σε σπίτια και οι οποίοι διαχωρίζουν εαυτούς ως προς αυτούς που διαμένουν στο «κάμπινγκ» της αυθαίρετης παραγκούπολης (Λυδάκη, 1997β).

⁷⁵⁹ Κατά κύριο λόγο οι προφορικές αφηγήσεις των Τσιγγάνων «αποτελούν μια κατασκευή της μνήμης και δεν περιγράφουν τα γεγονότα καθαυτά» (Λυδάκη, 1997β, σ. 70)

‘Η αλλιώς ήρθανε κάποια караβιά, όπως έρχονται τώρα οι μετανάστες, κάποια караβιά ήρθαμε εμείς σε κάποιο λιμάνι, από δω στη Βόρεια Εύβοια, κάποια караβιά, και αυτή η караβιά ήταν η φάρα μας. (♂, II, A)

Απ’ το 1900... τώρα ξεκινάμε από εδώ. Από το 1912 μέχρι το 1918, έτσι;... Έξι χρόνια μπήκανε οι Ρουμάνοι, Βούλγαροι, Αλβανοί... όλοι αυτοί κει με τα караβάνια, με τις σούστες, με τις βράκες. Το ‘22 με τους πρόσφυγες ήρθαν οι Τσιγγάνοι, οι γνήσιοι Τσιγγάνοι και πήγανε στην Αγια-Βαρβάρα, του Μανώλη του Αγγελόπουλου η φάρα. Απ’ τη Σμύρνη ήρθανε. Οι Τσιγγάνοι είναι αυτοί. (...) Αυτοί απ’ τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία... απ’ το Κούρδου, Κουρδιστάν από ‘κει, καταδιωγμένοι από κει με τους πολέμους. Μετά ήρθε εδώ, ξελεφτερώθηκε μετά με τον πόλεμο της Ελλάδος, μπαπ στη Θεσσαλονίκη που ήταν μέσα οι Βούλγαροι. Αυτοί ήτανε μέσα διάφορες φυλές και παραμείνανε στην Ελλάδα. Και πήραν τα κάρα, τις σούστες, τα γαϊδούρια και από χωριό σε χωριό φτιάχνανε καλάθια. Ήτανε καλαθάδες. (...) Αυτοί πρέπει να είναι μετά απ’ την Αλβανία, Μανροβούνιο ‘κει μέσα, στην Αλβανία ‘κει μέσα και ήρθανε στα Γιάννενα, όταν ξελεφερωθήκανε τα Γιάννενα, ήρθαν αυτοί μέσα, αυτή η φάρα.(...) Μπορεί οι προσπάπηδές μας, και ένα θα σου πω κίόλας, εμείς κανονικά, κανονικά και με το νόμο, οι γύφτοι-σιδεράδες, πρέπει να είμαστε από Αίγυπτο. (♂, I, A)

Ορίζοντας λοιπόν τους «Άλλους», οι συνομιλητές μας καταλήγουν να ορίσουν τους εαυτούς τους, το ακαθόριστο «Εμείς» που επισημάναμε παραπάνω. Ωστόσο, εδώ η κατάσταση είναι συγκεχυμένη. Καθώς δεν υφίσταται εθνοτική ταυτότητα για να διαφοροποιηθούν, επιχειρείται από τους συνομιλητές μας η υποστασιοποίηση των όποιων πολιτισμικών ή κοινωνικών χαρακτηριστικών θεωρούν πως τους διακρίνουν από τον κυρίαρχο Άλλο, προκειμένου να δομήσουν ένα πλαίσιο αυτοπροσδιορισμού. Πρόκειται για μια κίνηση μη-αυθεντική, καθώς τα μέλη της κοινότητας αναγκάζονται να υιοθετήσουν μια ταυτότητα, η οποία εν πολλοίς καθορίζεται από την εναντίωσή τους προς έναν Άλλο και κατ’ ουσίαν αξιοποιείται μόνο στη «συναλλαγή» με αυτόν τον Άλλο, αφού δεν υφίσταται ως ενδώνυμο στα όρια της κοινότητας. Θεωρούμε ως απόλυτα χαρακτηριστικό αυτής της ερμηνείας το ακόλουθο απόσπασμα, στο οποίο ο συνομιλητής μας προσδιορίζει επακριβώς τα όρια χρήσης των δυο συνηθέστερων όρων για τον προσδιορισμό και αυτοπροσδιορισμό των μελών της κοινότητας:

Εμένα πες με Ρομ, αλλά εμείς μεταξύ μας δεν τη χρησιμοποιούμε τη λέξη, ούτε τη λέξη Τσιγγάνος. Εμείς όλοι έχουμε παρατσούκλια και μεταξύ μας μιλάμε με αυτά. Αν είναι να μιλήσουμε για κάποιον δικό σας, θα πούμε το όνομά του. (♂, II, B)

Κατά τη συνομιλία μαζί μας, οι συνομιλητές μας χρησιμοποιούσαν συχνά τους όρους Ρομά, Τσιγγάνος, ακόμα και Γύφτος, για να προσδιορίσουν εαυτούς και τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Επρόκειτο όμως για τη χρήση και την αποδοχή μιας ταυτότητας συγκροτούμενης, και διαφοροποιούμενης ταυτόχρονα, προς την ταυτότητα του ερευνητή ως Άλλου. Σημειώθηκε παραπάνω το πλαίσιο χρησιμοποίησης του όρου Γύφτος. Για ορισμένους από τους συνομιλητές μας ήταν ο όρος που τους προσδιόριζε καταλληλότερα ως απογόνους μιας γενιάς γύφτων-σιδεράδων:

Τι πα να πει Τσιγγάνος, Ρομά... το ένα το άλλο. Γύφτοι. Τελείωσε. Η λέξη είναι αυτή, δεν αλλάζει. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί δεν το δέχονται όλοι. (♂, II, B)

Γύφτος. (...) Ναι, επάγγελμα γύφτικο. Ξέχασέ το. Αφού σου λέω τώρα. Και στους χωριάτες δεν ήταν το όνομα αυτό; Είχανε γύφτικα, είχαν αμόνια και τέτοια. Οι Τσιγγάνοι είναι άλλο πράγμα. (♂, I, A)

Δεν με ενδιαφέρει εμένα. Δηλαδή ξέρω ποια είμαι. Ο καθένας ξέρει αυτό που είναι. Γιατί να μη δεχτώ ότι είμαι γύφτισσα; Αφού εκεί μεγάλωσα, στα Γύφτικα. (♀, II, B)

Κάποιοι άλλοι, όταν καλούνταν να προσδιορίσουν το ακαθόριστο «Εμείς», επέλεξαν τους όρους Τσιγγάνος και Ρομά, χρησιμοποιώντας τους εναλλακτικά. Κατά κανόνα όμως, οι συνομιλητές μας απέφευγαν να αυτοπροσδιοριστούν άμεσα, ωστόσο στο λόγο τους υπήρχαν έμμεσες αναφορές αυτοπροσδιορισμού τους ως Ρομά ή Τσιγγάνων, ενώ συνήθως συνηγορούσαν σε έναν τέτοιο όρο, αφού όμως πρώτα ο ερευνητής τον έθετε ως ερώτημα.

Εμένα με λένε Τσιγγάνο, είμαι Τσιγγάνος, εντάξει; Υπάρχουν και άλλοι Τσιγγάνοι. (♂, III, A)

Είμαι και με αυτή τη φάρα, είμαι, εντάξει. Τσιγγάνος είμαι και όλοι με ξέρουνε Τσιγγάνο. (♂, II, A)

Εγώ δηλαδή που είμαι Τσιγγάνος, μπορεί να με βρίσει και να μη καταλάβω τη λέξη που θα πει. (♂, II, A)

Μόλις ανεβαίναμε τα σκαλοπάτια, μας πήραν χαμπάρι τα άλλα τα Ρομά. (♂, II, B)

Εγώ κανχιέμαι, και το λέω καμιά φορά, χαίρομαι που είμαι αυτό που είμαι, που είμαι Τσιγγάνος, αλλά σε κανέναν δεν έχω δημιουργήσει προβλήματα, δεν τον έχω θίξει, για να μπορεί να με πει Τσιγγάνο ή οτιδήποτε, να μπορέσει να με κατηγορήσει. (♂, II, B)

Βγάλαν έναν όρο, Ρομ... Μα γύφτοι, μα Τσιγγάνοι, μα Αχαγιώτες, μα Χαλκιδέοι, δε συμφωνούμε μεταξύ μας. (♂, III, B)

Ωστόσο, οι ευρέως χρησιμοποιούμενοι όροι Τσιγγάνος & Ρομά δεν γίνονταν αποδεκτοί από όλους τους συνομιλητές μας ως στοιχείο αυτοπροσδιορισμού.⁷⁶⁰ Κατά τις συζητήσεις μας διαπιστώσαμε πως όσο περισσότερο είχαν εμπλακεί οι συνομιλητές μας στο δημόσιο λόγο για τους Τσιγγάνους της πόλης τόσο συχνότερη ήταν η αξιοποίηση των όρων αυτών, όταν αναφέρονταν στα μέλη της κοινότητας. Έτσι, τα άτομα που είχαν εργαστεί ως διαμεσολαβητές στη δομή του Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας ή στα προγράμματα για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων, όπως και αυτοί που είχαν εμπλακεί με την τοπική αυτοδιοίκηση, χρησιμοποιούσαν τους όρους συχνότερα, περισσότερο όμως ως ένδειξη πολιτικής ορθότητας, παρά ως σημαίνοντα που αντιστοιχούσαν σε ένα ορισμένο σημαινόμενο. Για τους περισσότερους όμως, θεωρούμε πως η άρνηση αποδοχής του

⁷⁶⁰ Λαμβάνοντας υπόψη την προέλευση του όρου Ρομά από τη γλώσσα Ρομανί, η χρήση του όρου συνιστά σαφώς προσπάθεια ετεροπροσδιορισμού των μελών της συγκεκριμένης κοινότητας με έναν όρο που δεν υφίσταται και δεν έχει περιεχόμενο στη δική τους γλώσσα.

ετεροπροσδιοριστικού όρου Τσιγγάνος υποδηλοί την εσωτερίκευση του κυρίαρχου αρνητικού περιεχομένου του όρου και συνιστά προσπάθεια απελευθέρωσης από το στίγμα που αυτός επιφέρει. Η στάση αυτή δεν αφορά βέβαια το συγκεκριμένο πληθυσμό, αφού απαντάται συχνά και σε άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας (Δαφέρμος, 2006, σ. 187 · Μαυρομμάτης, 2004, σ. 90 · Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004, σ. 41).

Προκύπτει λοιπόν ως γενικό συμπέρασμα πως η πλειοψηφία των μελών της κοινότητας αποφεύγουν τον αυτοπροσδιορισμό τους ως Τσιγγάνων ή Ρομά και σε καμιά περίπτωση δεν αξιοποιούν τους όρους αυτούς ως ενδώνυμα.⁷⁶¹ Μάλιστα, την περίοδο που εγκαταστάθηκε το Ι.Κ.Φ.Τ. στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, σημειώθηκαν εντάσεις από μέλη της κοινότητας που διαφωνούσαν με τη χρήση του όρου Τσιγγάνος στην επιγραφή της υπηρεσίας αυτής. Στην πορεία, τα θετικά αποτελέσματα από τη λειτουργία του Ι.Κ.Φ.Τ. άμβλυναν τις εντάσεις απέναντι στη χρήση του όρου, ενώ η συμπερίληψη των ατόμων της κοινότητας ως ωφελουμένων σε δράσεις που απευθύνονταν αποκλειστικά σε αυτούς (π.χ. δάνεια στεγαστικής αποκατάστασης) οδήγησε στην αποδοχή του όρου υπό μια εργαλειακή λογική που συνδεόταν με την εξασφάλιση ανταλλαγμάτων.

Εδώ είχανε στην αρχή πρόβλημα με την ταμπέλα [στο Ι.Κ.Φ.Τ.] επειδή έγραφε Τσιγγάνων. Δηλαδή πώς τσαντίζεσαι; Δηλαδή άμα πάει η γιαγιά και της παίρνουν την πίεση ή τα κορίτσια τρέχουν για ένα χαρτί και νιώθει καλά η γιαγιά, ή κι εγώ ακόμα, και είσαι εντάξει, νιώθεις ασφάλεια, δε σε πειράζει η ταμπέλα τότε; Τι να το κάνουμε δηλαδή; Τι να γράψουμε; Κολωνάκι; Αφού η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει πει ότι αυτά είναι για τους Τσιγγάνους, δηλαδή τι να γράψουμε; (♂, Π, Α)

Δεν είναι έτσι, ρε φίλε, τα πράγματα. Μετά με κάνεις εμένα Ρομά. Να αξίζει να με λες Ρομά. Ρομά... μα βοήθησέ με. Θέλω να πάρω ένα αυτοκίνητο, θέλω να αγοράσω ένα σπιτάκι να βάλω την οικογένειά μου μέσα. (♂, Π, Α)

Και ποιος είναι αυτός ο Ρομάς; Ξεχώρισέ τον, δώσ' του δουλειά. Φαντάζομαι πως έχουν κάποιο συμφέρον να με πούνε Ρομά. Τη στιγμή που οι ταυτότητές μας είναι ίδιες, τα χαρτιά μας είναι ίδια. (♂, Π, Α)

⁷⁶¹ Στο σημείο αυτό προκύπτει μια φαινομενική αντινομία της έρευνας που επιδιώκει να ερευνηθεί έναν πληθυσμό που τον προσδιορίζει ως «Τσιγγάνους» τη στιγμή που οι ίδιοι φαίνεται να αρνούνται σε μεγάλο βαθμό τον όρο αυτό. Όπως επισημάναμε στην ενότητα 2.1.3-Από τη θεωρητική κατηγοριοποίηση στον επιχειρησιακό ορισμό, τα κριτήρια ορισμού του πληθυσμού-στόχου της έρευνας συμπεριλάμβαναν τον αυτοπροσδιορισμό των ίδιων ως Τσιγγάνων ή τον ετεροπροσδιορισμό τους από τον καθημερινό, θεσμικό ή εξειδικευμένο λόγο που αρθρώνεται για αυτούς. Ακόμα και όταν οι συνομιλητές μας αρνούνταν τον όρο «Τσιγγάνος» ως προσδιοριστικό της ταυτότητάς τους, δεν αρνούνταν την ένταξή τους στο ακαθόριστο «Εμείς» που επισημάναμε παραπάνω, μέσω του οποίου διαφοροποιούνταν και εντάσσονταν κατά περίπτωση προς την κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα. Επίσης, οι συνομιλητές μας αποδέχονταν στην πράξη τον προσδιορισμό τους ως Τσιγγάνων στις περιπτώσεις λήψης κοινωνικών ωφελημάτων που προορίζονταν για αυτούς. Τέλος, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ιδιαίτερη σημασία του ετεροπροσδιορισμού ως προς τη δόμηση της ταυτότητας μιας κοινωνικής ομάδας (Ταίηλορ, 2006, σσ. 71-72). Άλλωστε, έχουμε αποδεχτεί εξ αρχής πως ο προσδιορισμός Τσιγγάνος είναι επιχειρησιακός για τις ανάγκες αυτής της έρευνας και το περιεχόμενό του θα αποδοθεί στο τέλος της ερευνητικής πορείας ως διακριτή μορφή πρόσληψης, ερμηνείας και αναπαράστασης της συγκεκριμένης ομάδας.

Ενώ λοιπόν τα μέλη της κοινότητας οριοθετούσαν με σαφήνεια τα όριά της εντός του κοινωνικού χώρου της πόλης της Χαλκίδας, διαχωρίζοντας εαυτούς από τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της πόλης αλλά και από την κυρίαρχη ομάδα των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της, την ίδια στιγμή δεν επιλυόταν με σαφήνεια το θέμα του αυτοπροσδιορισμού τους. Αναγνώριζαν μεταξύ τους ομοιότητες σημαντικές και ταυτόχρονα διαφορές από τους άλλους, ώστε να διαφοροποιούνται από αυτούς και να συνθέτουν ένα ακαθόριστο «Εμείς». Κατά την κρίση ορισμένων από τους συνομιλητές μας πρόκειται για μια δοτή ταυτότητα που εξυπηρετεί πρωτίστως την κυρίαρχη ομάδα:

Θέλανε να παίζουμε κάποιοι άλλοι και μας βαφτίσανε εμάς.(...) Με κάνουν Τσιγγάνο, με βαφτίζουν, μου βάζεις μια σφραγίδα... Δε μου κάνουν καλύτερα κι ένα τατουάζ εδώ να γράφει Τσιγγάνος; Αφού δεν έχω καμιά σχέση, δηλαδή μας φτιάχνεις ένα όνομα... αυτό το Τσιγγάνος ή το Ρομ δεν πάει σε εμένα, δεν ανήκει σε μας, δεν έχουμε εμείς... Είναι για τους Τσιγγάνους, να πάνε να βρούνε Τσιγγάνους, δηλαδή απευθύνονται σε άλλους. (♂, II, A)

Να με λες Γύφτο, αλλά να το παραδέχομαι κιόλας. Να λέω: «Ναι, είμαι Γύφτος». Εγώ το παραδέχομαι, λέω πως είμαι Γύφτος. Αλλά όχι έτσι. (♂, III, A)

Εμείς δεν είμαστε Τσιγγάνοι, απλώς είμαστε φτωχοί άνθρωποι και αγράμματοι. Δεν ξέρω, βρέστε μια άλλη λέξη, δεν τη γουστάρω. (♂, II, B)

Επιχειρώντας αλλά και αποδεχόμενοι εν μέρει αυτο- και ετερο-ταξινομήσεις πολιτισμικού κυρίως τύπου στο δίπολο μεταξύ «Τσιγγανότητας» και «Ελληνικότητας», τα μέλη της κοινότητας επικαλούνται την ιδιότητα του πολίτη και την ελληνική γλώσσα ως τεκμήρια του ανήκειν και της «Ελληνικότητάς» τους. Η επίκληση της ελληνικότητας ήταν συχνά η ύστατη καταφυγή σε πολλές από τις συζητήσεις μας, κυρίως όταν οι συνομιλητές μας έθεταν ζητήματα άσκησης δικαιωμάτων. Το ίδιο γινόταν και όταν η «Ελληνικότητα» προσεγγιζόταν με όρους πολιτισμικούς. Οι συνομιλητές μας κατέφευγαν στην ιδιότητα του Έλληνα πολίτη για να συγκεκριμενοποιήσουν το «Εμείς» ως στοιχείο του αυτοπροσδιορισμού τους:

Εμείς όμως έχουμε ταυτότητα.(...) Όλοι οι δικοί μας ήτανε κανονικοί και ο παππούς μου κι ο προπαππούς μου. (...) Η γιαγιά μου ήτανε από χωριό. Του παππού μου η γιαγιά ήτανε από χωριό. Ήτανε από βαθιά Έλληνες. (♂, II, A)

Από πού και ως πού είμαι εγώ Τσιγγάνος; Δεν μπορώ να το καταλάβω, γιατί η ταυτότητά σου δεν είναι ίδια με την ταυτότητά μου; (♂, II, A)

Έλληνας πολίτης. Τίποτα άλλο. Τίποτα άλλο. (♂, II, B)

Κατά τη διάρκεια διαπραγμάτευσης μεταξύ ετερο- και αυτο-προσδιοριστικών όρων, αναδεικνύονταν φυσικά ζητήματα ταυτότητας και υποστασιοποίησής τους ως διακριτής ομάδας. Η παραμονή των Τσιγγάνων στα χωριά της Εύβοιας, μεταξύ των υπόλοιπων κατοίκων των περιοχών αυτών, εξασφάλιζε κατά το παρελθόν την τήξη του ορίου διαχωρισμού τους, καθόσον αυτός γινόταν στη βάση της επαγγελματικής τους

ιδιότητας και όχι στη βάση της φυλετικής ή άλλης διαφοροποίησης. Η μαζική εγκατάστασή τους στην πόλη φαίνεται πως μορφοποίησε και σχηματοποίησε σε σώμα την τσιγγάνικη κοινότητα ως κάτι το διακριτό.

Πιο παλιότερα, που ο πατέρας μου ζούσε του έλεγα: «Πες μου, ρε μπαμπά, πώς γίνεται;» (...) Και μου έλεγε ότι εμείς δεν ήμασταν, μου λέει, Τσιγγάνοι. Δεν ήμαστε Τσιγγάνοι, είχανε μαγαζιά οι παππούδες τους, τέτοια σε διάφορα μέρη, στο Αλιβέρι, στη Χαλκίδα. Και του λέω: «Πώς μπλέξατε τότε εσείς με τους Τσιγγάνους;» (...) Ναι, μετά γίνανε όμως, μετά γίνανε νομάδες. Ίσως τους κατάντησε κι η πολιτεία. Τι να σου πω, είναι πολύ μπέρδεμα. Τους παρέσυρε η κοινωνία, αφού αλλάζανε οι δουλειές. (♂, II, A)

Ναι εκεί γεννηθήκαμε. Στον Άγιο Λουκά [χωριό στην περιοχή του Αλιβερίου] έχουμε συγγενείς, κάτι παιδιά, τον ένα τον λέγανε Μήτσο, είναι κάτι αζαδέλφια μας πρώτα αυτά. Και έχουνε πάρει κοπέλες χωριάτισσες αυτοί εκεί πάνω. Και αυτοί δεν ήρθαν εδώ κάτω με εμάς. Κει πάνω κάθισαν όλα τα χρόνια. (♀, I, A)

Στο Αλιβέρι και σε άλλα χωριά, στον Αϊ-Γιώργη από κει ήταν άλλοι πάλι σιδεράδες, διασκορπισμένοι, δηλαδή. Δεν μπορεί να πήγαινε ένας σιδεράς να καθόντουσαν σε ένα χωριό, κατάλαβες; Τότε ήταν μόνο για τα εργαλεία που φτιάχνανε, δεν είχανε δουλειά και ήτανε διασκορπισμένοι. (♂, I, A)

5.4.2 Ο ρόλος της γλώσσας

Το κυρίαρχο όμως στοιχείο κοινωνικού δεσμού, μέσω του οποίου οι συνομιλητές μας τεκμαίρουν, κατά τρόπο ωστόσο παράδοξο, την «Ελληνικότητά» τους είναι η γλώσσα. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ο ερευνώμενος πληθυσμός ομιλεί την ελληνική καθ' όλο το εύρος του ερευνώμενου χρόνου. Στην περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, ο κοινωνικός δεσμός που εξασφαλίζει η γλώσσα συνιστά ίσως το βαθύτερο σημείο συνάφειας και συνεννόησης της κοινότητας ως μέρος με την κοινωνία ως όλον. Όπως η παλαιόθεν κατοχή της ιδιότητας του πολίτη είναι στοιχείο συγκρότησης της πολιτικής τους ενότητας με το ελληνικό κράτος, έτσι και η παλαιόθεν χρήση της ελληνικής και μόνο γλώσσας είναι στοιχείο του πνευματικού και πολιτισμικού ορίζοντα του ελληνικού έθνους, εντός του οποίου η ιστορία τους αποκτά νόημα και προοπτική.

Η γλώσσα των Τσιγγάνων της Χαλκίδας δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο άσκησης γλωσσικής πολιτικής⁷⁶² και οι ίδιοι δεν κλήθηκαν ποτέ να διαχειριστούν τα αποτελέσματα (κατά βάση τις συνέπειες) μιας διγλωσσίας, εκτός ίσως από τις υποδηλώσεις που συνοδεύουν την κατά το Ferguson *κοινωνική διγλωσσία* (Baker C. , 2001, σ. 89). Για αυτούς, η γλώσσα δεν αναδείχθηκε ποτέ ως *εσωτερικό σύνορο*⁷⁶³ που να τους ορίζει και να τους χωρίζει από την υπόλοιπη κοινωνία. Η γλώσσα συνιστούσε αφ' εαυτής στοιχείο φυσικής ενότητας με την υπόλοιπη κοινωνία και για το λόγο αυτό εκτιμούμε

⁷⁶² Η άσκηση γλωσσικής πολιτικής αναφέρεται σε μια διαδικασία που «αφορά τη χειραγώγηση της κοινωνίας μέσω της τροποποίησης των γλωσσικών χαρακτηριστικών της (Rannut, 1999)

⁷⁶³ Η γλώσσα ως *εσωτερικό σύνορο* συνιστά μια ιδέα δανεισμένη από το έργο του Fichte «Λόγοι προς το Γερμανικό Έθνος». Βλ. σχετ. Λάζος Χ. (1997).

πως οι συνομιλητές μας δεν αναφέρονταν άμεσα σε αυτήν ως στοιχείο της «Ελληνικότητας» τους. Ωστόσο, πολύ συχνά αξιοποιούσαν τη γλώσσα αυτή ως στοιχείο διαχωρισμού τους από τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της πόλης και της Ελλάδας. Στο συνεχές δηλαδή μεταξύ «Ελληνικότητας» και «Τσιγγανότητας» η επίκληση της ελληνικής γλώσσας δεν αξιοποιούνταν άμεσα ως στοιχείο προσέγγισης της «Ελληνικότητας» αλλά ως στοιχείο διαχωρισμού και απομάκρυνσης από την «Τσιγγανότητα» των υπόλοιπων τσιγγάνικων κοινοτήτων της πόλης.

Μιλώντας με τους γηραιότερους από τα μέλη της κοινότητας, προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε αν οι συνομιλητές μας είχαν ακούσματα ή εμπειρίες από τη χρήση διαφορετικής γλώσσας κατά το παρελθόν. Κανείς όμως δεν ανέφερε κάτι τέτοιο. Σε όλο το εύρος των γενεών που μπορούσαν να θυμηθούν (μέχρι τους παππούδες τους) μιλούσαν μόνο την ελληνική.

Γλώσσα δεν είχαμε άλλη. Τώρα... μπορεί εδώ και τριακόσια, πεντακόσια χρόνια πίσω, να υπήρχε άλλος διάλογος. (♂, I, A)

Εδώ στην Ελλάδα τα Ρομά είναι φυλές φυλές, με κατάλαβες; Η γλώσσα είναι μία. (...) Δεν ξεχάστηκε, μόνο οι Γύφτοι. Δεν είμαστε το ίδιο εμείς. Να σου πω είμαστε μόνο εμείς, δεν υπάρχουν άλλοι. (♂, II, A)

Μόνο μια συνομιλήτριά μας, με καταγωγή από το Αλιβέρι, θυμόταν τη χρήση άλλης γλώσσας στην οικογένειά της. Αυτή όμως δεν ήταν η γλώσσα των Τσιγγάνων, αλλά τα Αρβανίτικα.⁷⁶⁴

Μπορεί να μιλούσανε και άλλη γλώσσα. Αρβανίτικα μιλάγανε οι γονείς μου και τα πεθερικά μου, αλλά όχι τη γλώσσα που μιλάνε αυτοί εκεί στη Χαραυγή. (♀, I, A)

Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, όπου γίνεται αναφορά σε μια άλλη γλώσσα, ξένη προς τους Τσιγγάνους, η συνομιλήτριά μας τονίζει τη διαφοροποίησή τους μέσω αυτής προς τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες. Στο σύνολό τους, οι συνομιλητές μας αναφέρονταν στο ζήτημα της γλώσσας με τον ίδιο τρόπο. Η γλώσσα είναι το στοιχείο που τους διαφοροποιεί από τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες και εμποδίζει την επαφή και τη συνεργασία.

Αυτοί [οι Τουρκόγυφτοι] μιλάνε άλλη γλώσσα. Δεν μπορείς να συνεννοηθείς μαζί τους. Είναι παλιατζήδες και τέτοια. Πάνε μόνοι τους, δεν έχουν σχέσεις με εμάς. (♂, III, B)

Η Καστέλλα μιλάνε τα τουρκογύφτικα. (♂, I, A)

⁷⁶⁴ Από το Αλιβέρι έως το Αυλωνάρι της Εύβοιας και στον άξονα έως την Κάρυστο υπάρχουν πολλά αρβανιτόφωνα χωριά. Ο Γιοχάλας (2002) προσδιορίζει το συνολικό αριθμό τους σε 65 αρβανιτόφωνα και πρώην αρβανιτόφωνα χωριά και οικισμούς, με τη γλώσσα τους να έχει πολλά κοινά στοιχεία με την τόσκινη διάλεκτο της αλβανικής. Η γλώσσα αυτή είναι υπό εξαφάνιση και στοιχεία της επιβιώνουν στο λόγο ομιλητών μεγάλης ηλικίας, αν και υπάρχουν ακόμα νεαρότερα άτομα με παθητική γνώση αυτής.

Με τους τουρκόγυφτους δεν έχουμε σχέσεις. Αυτοί δε μιλάνε ελληνικά. Πας εκεί και μιλάνε στη γλώσσα τους. Μπορεί και να σε κοροϊδεύουν και να μην το ξέρεις. Ένα γεια λέμε, αλλά όχι άλλα πράγματα. (♂, II, B)

Είμαστε αλλιώς από αυτούς που μιλάνε άλλη γλώσσα. Εμείς δεν την αλλάζουμε την ελληνική γλώσσα. (...) Χαραυγή, Αλάτσατα, Καστέλλα, πέρα στα Ψαχνά. Αυτοί μιλάνε άλλη γλώσσα, αλλά υπάρχουν και άνθρωποι σαν τη δική μας. (♂, II, A)

Από μακριά δεν έχουμε καμιά σχέση, έξω από τη γειτονιά. Όπως λέμε αυτοί ξέρουν τα δικά τους τραγούδια, εμείς ξέρουμε τα δικά μας. Αυτοί έχουνε άλλη γλώσσα, τούρκικη που λέμε, ρουμάνικη, Αρβανίτικα. Έχουν τη δική τους γλώσσα. Μπορεί να μιλάνε ελληνικά αλλά περισσότερο φέρνουν το δικό τους, το γύφτικο που λέμε. Μπορεί να σε βρίσουν μπροστά τους και να μη πάρεις χαμπάρι. (♂, II, A)

Όχι, δεν είναι όλοι το ίδιο πράγμα. Όλοι μπορεί να έχουν τα ίδια προβλήματα, αλλά να και από μας υπάρχουν σε πολλά άλλα μέρη, τους Χαλκιδέους, αλλά δεν είναι όλοι έτσι σαν εμάς στη γλώσσα. (♂, III, A)

Στην αντίληψη των περισσότερων εκ των συνομιλητών μας η γλώσσα γίνεται όριο διαχωρισμού, επιβεβαιώνοντας έτσι τη θέση του Fichte περί «εσωτερικού συνόρου» (Λάζος Χ., 1997). Το ίδιο βέβαια ενδεχομένως να γίνεται και από την πλευρά των υπόλοιπων τσιγγάνικων κοινοτήτων, που δύνανται να θεωρούν τους Χαλκιδέους Τσιγγάνους ως μη ανήκοντες στον ομάδα των Τσιγγάνων, λόγω ακριβώς της διαφορετικής τους γλώσσας. Κάτι τέτοιο δεν κατέστη δυνατόν να διερευνηθεί κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας. Ωστόσο, μια τέτοια περίπτωση μας επισήμανε ένας από τους συνομιλητές μας που συμμετείχε σε συνάντηση εργασίας που διοργάνωσε ο Συνήγορος του Πολίτη με θέμα τα εμπόδια της κοινωνικής συμμετοχής των Ρομά.⁷⁶⁵

Μόλις ανεβαίναμε τα σκαλοπάτια, μας πήραν χαμπάρι τα άλλα τα Ρομά. «Καλώς τα παιδιά. Από πού είστε;» «Χαλκίδα», του λέω. «Χαλκίδα;» Αγγιέψανε. Δεν θέλουνε και καλά τους Χαλκιδέους γιατί δε μιλάνε τη Ρομ γλώσσα. Λέει: «Δε δικαιούστε εσείς ούτε δάνεια, ούτε τέτοια, αυτά είναι για τους Ρόμηδες Τσιγγάνους. Εσείς δε μιλάτε τσιγγάνικα». (♂, II, B)

Υπήρξαν βέβαια και λίγοι που είχαν μια αίσθηση συναντίληψης με τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες, ανεξαρτήτως της γλώσσας που χρησιμοποιούν. Αυτοί όμως ήταν ελάχιστοι, καθώς η γλώσσα οριοθετεί και τέμνει τον τσιγγάνικο πληθυσμό της Χαλκίδας τόσο στις μεταξύ του σχέσεις όσο και στις σχέσεις με τις άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας.

Όλοι αυτοί που είναι στην Αγία Βαρβάρα μιλάνε σε άλλη γλώσσα. Αφού να σκεφτείς, μερικές φορές συναντιόμαστε με Τσιγγάνους, αυτοί μιλάνε τσιγγάνικα και ενώ είμαστε μια παρέα τους λες: «Ρε παιδιά, συγγνώμη, εμείς μιλάμε ελληνικά.

⁷⁶⁵ Πρόκειται για την Ευρωπαϊκή συνάντηση εργασίας με θέμα «Παραμερίζοντας τα εμπόδια της κοινωνικής συμμετοχής: Υποθέσεις Ρομά ενώπιον του Συνηγόρου του Πολίτη» που διεξήχθη στο Ναύπλιο το Δεκέμβριο του 2007. Στη συνάντηση, μεταξύ άλλων, συμμετείχαν και εκπρόσωποι τσιγγάνικων κοινοτήτων καθώς και εργαζόμενοι στα Ιατροκοινωνικά Κέντρα.

Πώς να σας καταλάβουμε αφού μιλάτε έτσι;» «Μα εσείς είστε Ρομά», λένε. Μα είμαστε Ρομά, το παραδεχόμαστε, αλλά δεν ξέρουμε άλλη γλώσσα, δεν καταλαβαίνουμε. (♂, III, A)

5.4.3 Η διαδικασία του επιπολιτισμού

Επιχειρώντας τη δόμηση του πλαισίου επιπολιτισμού της κοινότητας των Ελλήνων Τσιγγάνων, επισημάναμε πως η θραυσματικότητά τους, με ομάδες διακριτές ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία, την ενδυμασία και τις καθημερινές κοινωνικές πρακτικές, δε συντελεί στη δόμηση ενιαίας στρατηγικής επιπολιτισμού. Στην ερευνώμενη περίπτωση όμως, η κοινότητα εμφανίζει πολλά ενοποιητικά χαρακτηριστικά, με κυρίαρχα αυτών τη γλώσσα, την κατοχή της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη, τη μακρόχρονη εγκατάσταση στον ίδιο χώρο και τις συναφείς επαγγελματικές δραστηριότητες. Σε συλλογικό επίπεδο λοιπόν, δομείται κατ' αρχήν μια βάση επί της οποίας οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας κλήθηκαν διαχρονικά να διαχειριστούν την επαφή τους με την κυρίαρχη ομάδα.

Για να προσδιοριστούν οι συνθήκες της επαφής αυτής απαιτείται κατ' αρχήν ο προσδιορισμός του *ιδεοτύπου* των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, δηλαδή της πολιτισμικής ταυτότητας, των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και των κοινωνικών πρακτικών που χαρακτηρίζουν την ομάδα. Σε αυτά μπορεί να συμπεριλαμβάνονται στάσεις, συμπεριφορές, κανόνες, γλώσσα, θρησκεία, ακόμη και διατροφικές ή ενδυματολογικές συνήθειες, δηλαδή το σύνολο των στοιχείων που συνθέτουν τον πυρήνα της καθημερινής ζωής. Με βάση όσα έχουμε επισημάνει σε προηγούμενα κεφάλαια, παρατηρούμε πως τα περισσότερα από τα στοιχεία που συνθέτουν την πολιτιστική ταυτότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας είναι όμοια ή παραπλήσια με αυτά των υπόλοιπων Ελλήνων. Πέρα από τη γλώσσα, που είναι η ίδια, το ίδιο συμβαίνει και με τη θρησκεία, καθώς στο σύνολό τους οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι.

Ναι, όλοι Χριστιανοί. Το μόνο που κρατάμε είναι η θρησκεία. Όταν λέμε ότι την κρατάμε, την κρατάμε. Δηλαδή μπορώ να σου πω ότι είναι περισσότερο από ό,τι οι άλλοι. Ξέρουνε πότε είναι Δεκαπενταύγουστος και πρέπει να νηστέψουνε, πότε είναι Χριστούγεννα, πότε είναι το Πάσχα, του Αγίου Ραφαήλ, της Αγίας Ειρήνης... δηλαδή όλους, μα όλους, τους τιμούν με το παραπάνω. Μετά είναι ότι αν θα πας στα σπίτια τους, σε όλους δηλαδή γενικά, θα δεις εικόνες. Μετά, όταν στεφανώνονται, να βάλουνε την εικόνα, να έχουν τα παιδιά την εικόνα, να τους βοηθήσει η Παναγία. Σε αυτό δεν τους βγαίνει κανείς. Είναι το μόνο που κρατάνε. Δηλαδή κάνουνε τάματα, φέρνουνε εικόνες στο σπίτι τους. Πιστεύουν πάρα πολύ. Τη θρησκεία την πιστεύουμε πάρα πολύ. (♀, II, B)

Οι ενδυματολογικές τους επιλογές διαφοροποιούνται περισσότερο έναντι των υπόλοιπων τσιγγάνικων κοινοτήτων⁷⁶⁶ απ' ότι έναντι αυτών που δύνανται να χαρακτη-

⁷⁶⁶ Π.χ. στους προερχόμενους από την Καστέλλα Μεσσαπίων Τσιγγάνους που έχουν εγκατασταθεί στην περιοχή της Χαρραυγής διατηρούνται συχνότερα ενδυματολογικά στοιχεία όπως οι βράκες

ρίσουν το σύγχρονο νεοελληνικό ενδυματολογικό κώδικα. Ακόμα και στις περιπτώσεις που εμφανίζεται μια διαφοροποίηση, αυτή απηχεί είτε παλαιότερα ενδυματολογικά πρότυπα που αφορούν κατεξοχήν τις γυναίκες μεγάλης ηλικίας (π.χ. χρήση κεφαλόδεσμου) είτε κατά κανόνα αταίριαστους συνδυασμούς ενδυμάτων, που σύμφωνα με μια από τις συνομιλήτριές μας χαρακτηρίζαν τα μέλη της κοινότητας κατά το πρόσφατο παρελθόν.

Πριν φοράγανε κάτι τακούνια, κάτι καμπάνες, κάτι έτσι, κάτι αλλιώς. Κόκκινο, κίτρινο, μπλε... Δηλαδή τα μπερδεύανε τα χρώματα. Σαν κι αυτόν στις ταινίες. Δηλαδή αυτό που δείχνει ο Ταμτάκος είναι γεγονός. Μπορεί να έβλεπες έναν να φοράγε ένα κοστούμι μπλε και να φοράγε και κίτρινη γραβάτα, ή κόκκινη. Τώρα όμως προσπαθούνε τα παιδιά να φοράνε σπορτέζ, να φοράνε τζιν, δηλαδή μπλούζα... κάπως έχουν εξελιχθεί, το έχουνε αφήσει αυτό το κομμάτι. Να φοράνε το γυαλί τους... (♀, Π, Β)

Διαδεδομένες κοινωνικές πρακτικές όπως η ενδογαμία, ο γάμος σε μικρή ηλικία και η υψηλή γεννητικότητα χαρακτηρίζαν εν γένει τις παραδοσιακές κοινότητες της ελληνικής υπαίθρου και εξυπηρετούσαν πρωτίστως λόγους βιολογικής αναπαραγωγής της οικογένειας και οικονομικής της βιωσιμότητας (Μουσούρου, 1996). Στοιχεία οργάνωσης της εκτεταμένης τσιγγάνικης οικογένειας στη βάση της πατρογραμμικής καταγωγής (Νόβα- Καλτσούνη, 2004, σ. 2) και του ανδροπατροτοπικού γάμου (Λυδάκη, 1997β, σ. 59), όπως επίσης η άρση του έμφυλου και ηλικιακού καταμερισμού της εργασίας στα όρια της οικογένειας αποτελούν κι αυτά κοινά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας της υπαίθρου, και όχι ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων. Τέλος, οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες και οι μετακινήσεις τους στον ελληνικό χώρο δε διαφοροποιούνταν αισθητά από την πορεία του «μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων» (Πιζάνιας, 2004, σ. 13). Παρατηρούμε, λοιπόν, πως πλείστα εκ των χαρακτηριστικών που συνθέτουν την έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας είναι ίδια με αυτά της πλειοψηφούσας ομάδας, οπότε προκύπτει το ερώτημα αν πράγματι υφίσταται η ανάγκη της *πολιτισμικής συντήρησης*, βάση της οποίας ο Berry (1997) ερμηνεύει τη διαδικασία του επιπολιτισμού.

Επιχειρώντας την απάντηση στο ερώτημα αυτό, θεωρούμε πως στην περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας το πλαίσιο επιπολιτισμού δεν καθορίζεται τόσο από τα επιμέρους αυτά χαρακτηριστικά που συνθέτουν την πολιτιστική τους ταυτότητα όσο από τη δομή των κοινωνικών μηχανισμών ενσωμάτωσής τους στον κόσμο, που στην ερευνώμενη περίπτωση χαρακτηρίζονται από αυτό που ο Ψημίτης περιγράφει ως «πολυπλοκότητα» (2000, σ. 89). Πρόκειται στην ουσία για τη διαδικασία καθορισμού της σχέσης του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον. Το πρώτο στοιχείο της

και οι πολύχρωμες φούστες για τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας καθώς και στοιχεία οργάνωσης του νοικοκυριού που παραπέμπουν με σαφήνεια σε περιόδους νομαδικής ζωής στα τσαντίρια, όπως τα στρώσιδια στο πάτωμα και η περιορισμένη χρήση καθισμάτων.

διαδικασίας αυτής σχετίζεται με την διαφοροποίηση των πλαισίων από όπου ο ερευνώμενος πληθυσμός αντλεί τις βιωματικές του εμπειρίες. Η μετάβαση από τις παραδοσιακές, κλειστές αγροτικές κοινότητες της υπαίθρου στα αστικά συγκροτήματα της χώρας αποτέλεσε μια πορεία από την απλότητα, την ενότητα και την ομοιογένεια στη συνθετικότητα και την ετερογένεια. Επισημάναμε και παραπάνω⁷⁶⁷ πως η παραμονή των Τσιγγάνων στα χωριά της Εύβοιας, μεταξύ των υπόλοιπων κατοίκων των περιοχών αυτών, εξασφάλιζε την τήξη του ορίου διαχωρισμού τους, ενώ η μαζική εγκατάστασή τους στην πόλη μορφοποίησε και σχηματοποίησε σε σώμα την τσιγγάνικη κοινότητα ως κάτι το διακριτό. Η διαδικασία κοινωνικοποίησης που πριν απέρρεε από έναν κόσμο ομοιογενή και συνεκτικό, στη συνέχεια απαιτούσε το διαρκή αναπροσδιορισμό της υπό την επιρροή θεσμών, δομών δράσης και πλαισίων εμπειριών, όπως η εκπαίδευση, οι επαγγελματικοί χώροι της μισθωτής εργασίας και οι πολιτικοί θεσμοί. Υπό αυτήν την έννοια, αναδείχθηκαν πολλαπλές διαδρομές και επίπεδα μιας «πολυκεντρικής» συγκρότησης του νοήματος (ό.π., σ. 90).

Το δεύτερο στοιχείο σχετίζεται με την ταχύτατη μεταβολή των πολιτισμικών προτύπων και των κανόνων συμβίωσης. Η μετάβαση στην πόλη δεν οριοθέτησε για τον ερευνώμενο πληθυσμό αποκλειστικά τη χωρική ασυνέχεια των βιωματικών του πλαισίων, αλλά τον ενέταξε σε έναν κόσμο που μεταβαλλόταν με ταχύτατους ρυθμούς. Ως εκ τούτου, για τους Τσιγγάνους της Χαλκίδας δεν αρκούσε απλώς να επαναπροσδιορίσουν το πλαίσιο εμπειριών τους σε νέα επίπεδα, π.χ. στη μισθωτή εργασία ή στην εκπαίδευση, αλλά έπρεπε να ανταποκριθούν στις ταχύτατες αλλαγές που συνέβαιναν εντός των επιπέδων αυτών. Έτσι, ακόμη και όταν έγιναν μισθωτοί, περιορίστηκαν εξ αρχής σε θέσεις έντασης εργασίας, χωρίς να διαβλέψουν ή να ακολουθήσουν τους ρυθμούς αλλαγής που οδήγησαν σύντομα στην εξειδίκευση και στην απαίτηση τυπικών προσόντων, με αποτέλεσμα τη σταδιακή έξοδό τους από το χώρο αυτό. Ακόμη λοιπόν και στις περιπτώσεις που αρχικά ανταποκρίθηκαν στις απαιτήσεις και τους κανόνες ενός νέου πλαισίου δράσης και εμπειρίας, δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν την ταχύτατη μεταβολή των στοιχείων του πλαισίου αυτού.

Το τρίτο στοιχείο προκύπτει ως αποτέλεσμα των δύο προηγούμενων, δηλαδή της χωρικής διαφοροποίησης και της ανάδειξης πολλαπλών πλαισίων δόμησης της ανθρώπινης εμπειρίας καθώς και της ταχύτητας με την οποία τα πλαίσια αυτά μεταβάλλονται στο χρόνο. Έτσι λοιπόν, σε συνθήκες διαρκούς διαφοροποίησης του συστήματος οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας βρίσκονταν διαρκώς αντιμέτωποι με «ένα πλεόνασμα πολιτισμικών δυνατοτήτων» (Ψημίτης, 2000, σ. 90) αναγκασμένοι να «επιλέγουν τις επιλογές τους» στο εύρος των βιολογικών, οικονομικών και πνευματικών τους ικανοτήτων. Ένας κόσμος που μεταβαλλόταν ραγδαία και προσέφερε πολλές δυνατότητες απαιτού-

⁷⁶⁷ Βλ. σχετ. την ενότητα 5.4.1- *Θέματα αυτοπροσδιορισμού*.

σε την επιλογή μεταξύ εναλλακτικών εκδοχών δράσης, δομώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πλαίσιο συνάντησής τους με την κυρίαρχη ομάδα και τα πολιτισμικά και κοινωνικο-οικονομικά της χαρακτηριστικά, δηλαδή το πλαίσιο επιπολιτισμού.

Επανερχόμενοι τώρα στη θεωρία του Berry (1997) για τη διαδικασία του επιπολιτισμού από την πλευρά των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας ως μη-κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας, επισημαίνουμε εκ νέου τη διαπίστωση που κάναμε στην αρχή της ενότητας αυτής, ότι τα περισσότερα από τα στοιχεία που συνθέτουν τη θεωρούμενη ως πολιτισμική τους ταυτότητα είναι ίδια ή παραπλήσια με αυτά των υπόλοιπων Ελλήνων. Κατ' αυτήν την έννοια, η διαδικασία του επιπολιτισμού δεν αφορά την αντικατάσταση των στοιχείων αυτών από κάποια άλλα όσο τη μετεξέλιξη ή τον εκσυγχρονισμό τους, στην περίπτωση που απηχούν παλαιότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και δεν καθίστανται πλέον λειτουργικά. Έτσι λοιπόν, στη διαδικασία του επιπολιτισμού ιεραρχούμε ως πλέον σημαντική τη διάσταση της *επαφής και συμμετοχής* του ερευνώμενου πληθυσμού με την κυρίαρχη ομάδα, στο πλαίσιο της οποίας αναδεικνύεται ή όχι η ανάγκη για *πολιτισμική συντήρηση*.

Το ερώτημα λοιπόν προς τους συνομιλητές μας για το εάν είναι σημαντικό να διατηρούνται σχέσεις με την υπόλοιπη κοινωνία έχει εν μέρει απαντηθεί, ήδη από τις παρατηρήσεις σχετικά με το κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης ή διευκόλυνσης, όπου επισημάνθηκαν οι περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις εκτός των ορίων της κοινότητας, ιδιαίτερα για αυτούς που κατοικούν στην οδό Χαλκιδικής. Όταν το ερώτημα ετίθετο άμεσα προς τους συνομιλητές μας, οι απαντήσεις τους ήταν πάντα προς την κατεύθυνση της ύπαρξης σχέσεων με την υπόλοιπη κοινωνία. Ωστόσο, όταν τους ζητούσαμε να συγκεκριμενοποιήσουν το πλαίσιο των σχέσεων αυτών και να αναφέρουν σχετικά παραδείγματα, αντιμετώπιζαν σημαντική δυσκολία και οι απαντήσεις τους στρέφονταν γύρω από τομείς της καθημερινής ζωής όπως π.χ. η επαφή με τις δημόσιες υπηρεσίες, το σχολείο ή με τους μη-Τσιγγάνους πελάτες τους κατά την άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Αυτοί οι χώροι συνάντησης, όμως, ως επί το πλείστον διακρίνονται από τυποποιημένες συμπεριφορές, ενώ η ανάπτυξη σχέσεων με την πλειονότητα απαιτεί μια περισσότερο λειτουργική ένταξη των Τσιγγάνων σε αυτά τα πλαίσια. Αυτό έδειξαν πως το πέτυχαν λιγοστά από τα μέλη της κοινότητας, που κατόρθωσαν να αξιοποιήσουν τους χώρους αυτούς για την αποτελεσματικότερη κοινωνική τους ένταξη.

Αμα γυρίσω πίσω, θα δούμε πήγαινα γυμνάσιο, στα μισά της πρώτης [Α τάξη] και μετά πήγα στην Αθήνα, πιτσιρίκι να δουλέψω σε ένα κέντρο διασκέδασης. (...) Και από κει πήγα σε αυτό το χώρο, μετά τελείωσε. Άνοιξαν τα μάτια μου. Μουσική δουλειά και άλλες δουλειές μετά, αλλά άνοιξαν τα μάτια μου. Μετά ήθελα να πάω φαντάρος. Εδώ δεν πάνε φαντάροι. Πήγα φαντάρος και εκεί γνώρισα άλλον κόσμο. Δηλαδή την είδα τη ζωή ζωντανή πως ήταν. Δεν ήθελα αυτή τη ζωή. (♂, Π, Α)

Έχουνε πάει και δικά μας παιδιά φαντάροι, αυτοί που είπαμε πιο μπροστά ότι είναι λίγο πιο εξελεγμένοι, αυτοί που το παίζανε να πάμε λίγο πιο μπροστά, να γίνουμε πιο μπαλαμέ, να μιλάμε περισσότερο με κάποιες παρέες που δεν είναι από τη γειτονιά... Αυτοί είναι άνθρωποι που έχουνε πάει φαντάροι. Να είναι 10% μπορεί και πιο λίγο. (♂, II, B)

Μετά δούλεψα σε κλινική, ήμουν 16 χρονών και δούλεψα στην κλινική, που είχε επικοινωνία με κόσμο, είχα επικοινωνία με γιατρούς. (...) Για αυτό έχω ξεφύγει. Μετά έκατσα στην Αθήνα οκτώ χρόνια. Εγώ δούλευα σε κλινικές. Και σε κλινικές μεγάλες. Δηλαδή είχα επικοινωνία με ανθρώπους. (...) Και έτσι έμπαινα στην κοινωνία μαζί τους. Για αυτό έχω ξεφύγει. (♀, II, B)

Μεγάλωσα με δικά σας παιδιά, το νταραβέρι μου και τέτοια, οι παρέες μου ήταν τέτοιες, τώρα τα τελευταία δέκα χρόνια έχω τέτοιες σχέσεις [με τους άλλους Τσιγγάνους]. Κι έτσι άλλαξα και άλλαξε κι η νοοτροπία, είδα τα πράγματα αλλιώς, γιατί δεν έκανα παρέα, δεν είχα... Ήταν οι παρέες του σχολείου που πήγαινα εκείνα τα χρόνια, παίζαμε με το γειτονάκι μου απέναντι, με μπαλαμούς, δηλαδή με δικούς σας. (♂, II, A)

Πέραν των χώρων αυτών, λιγοστές είναι οι περιπτώσεις μελών της κοινότητας που επιδίωξαν και κατάφεραν να αναπτύξουν σχέσεις με την πλειονότητα σε χώρους π.χ. ψυχαγωγίας ή συλλογικής δραστηριότητας.

Βλέπεις, πας στο ίντερνέτ, πας συγκεκριμένα για κάποιο θέμα, αλλά βλέπεις, έχεις γνώση, έχεις επικοινωνία με τον κόσμο. Δηλαδή εγώ που πάω, ρωτάω: «Τι είναι αυτό, τι είναι εκείνο;» Κάτι κερδίζω. Πέρα από αυτό, το ίντερνετ είναι ένας χώρος όπου πας να κάνεις κάτι συγκεκριμένο, για προσωπική ευχαρίστηση, αλλά το να μάθεις και πέντε πράγματα και να ρωτήσεις, ρωτάς. Καλό είναι. Μιλάς και με τους άλλους. (♂, II, A)

Υπήρχε ένα κομμάτι πέντε, δέκα άνθρωποι που δε μέναμε στη γειτονιά. Θέλαμε να φύγουμε, να ανοίξουμε τα φτερά μας, να βγούμε πιο έξω, να κάνουμε καινούριες παρέες, όπως κάναμε, να πάμε σε μαγαζιά και σε ταβερνάκια και σε μπουζούκια και σε λέσχη με μπιλιάρδα και σε στιδήποτε. Να δούμε τον άλλο τον κόσμο διαφορετικά. Και έχω φίλους που δεν ήταν από τη φάρα μου, αλλά το ήθελα ή το θέλανε αυτοί οι πέντε, δέκα που ήτανε να φύγουνε. (♂, II, B)

Εγώ ξέρω πολλά φιλαράκια, έπαιζα ποδόσφαιρο παλιά εδώ στα Αλάτσατα, πηγαίναμε στο Αλιβέρι, στην Κύμη, τέτοια. Είχα πολύ καλές σχέσεις με τα παιδιά. (♂, II, A)

Ωστόσο, για τους περισσότερους οι σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Ενδιαφέρουσα είναι η επισήμανση που έκαναν ορισμένοι συνομιλητές μας πως η ουσιαστική επαφή των μελών της κοινότητας με την ευρύτερη κοινωνία ορισμένες φορές είναι όχι μόνο δύσκολη αλλά και απευκταία λόγω του στρες που τους δημιουργεί.

Όταν δεν κάνεις παρέα και με άλλους ανθρώπους, δε βγαίνεις πάρα έξω, μένεις αυτό που είσαι. (...) Και εγώ αυτό τους είπα: «Παιδιά, κοιτάξτε να δείτε. Εγώ, δόξα τω Θεώ, μπορώ και στο άλλο γήπεδο. Παίζω και με τους άλλους. Το θέμα είστε εσείς. Εσείς πρέπει να δείτε τι θα κάνετε». (...) Δηλαδή για να πας στο άλλο γήπεδο, από αυτό που ζεις, χρειάζεται κότσια. Δεν μπορώ τώρα εγώ να είμαι συ-

νηθισμένος... γιατί να μείνεις εδώ χρειάζεται κότσια, κότσια με τον εαυτό σου, να κάνεις την υπέρβαση. Δηλαδή αυτή την υπέρβαση τη φοβούνται. (♂, II, A)

Θα ζοριστεί να βγει έξω από τη γειτονιά, γιατί δεν το έχει. Είναι κολλημένοι και οι πατεράδες έχουν κολλήσει και τα παιδιά τους και δεν έχουν πάει λίγο πιο πέρα, να δούνε κάτι άλλο. Μόνο με τους δικούς μας. (...) Ή τους έλεγες ή δεν τους έλεγες : «Πάμε να φύγουμε, πάμε μια βόλτα»... «Α, εγώ δεν πάω». Είναι αυτό, να το θες και λίγο, δηλαδή να θες να φύγεις, να πας πιο πέρα. (♂, II, B)

Να, εμένα με έχουνε το μαύρο πρόβατο εδώ στη φάρα. Ξέρεις γιατί; Γιατί πήγα για αλλού. (...) Το δύσκολο είναι η ένταξη στην κοινωνία. Η ένταξη στην πραγματικότητα, να δέχεται τη ζωή, ότι η ζωή αυτή είναι έτσι σήμερα. Δεν μπορείς να την παραβλέψεις. Δηλαδή οι δικοί μας εδώ ζούνε άλλη ζωή. Για αυτό είμαι το μαύρο πρόβατο. Δεν μπορούν να... Δηλαδή εδώ ξέρεις ποια είναι για αυτούς η πιο μεγάλη τιμωρία; Να πάρεις ένα παιδί είκοσι χρονών, τριάντα, σαράντα και να τον πάρεις όλη μέρα από το μεσημέρι ως το πρωί και να τον πας να διασκεδάσεις, να τον πας σε ένα κλαμπ, στα μπουζούκια, να τον βάλεις να μιλά με άλλο κόσμο... Ε, αυτό είναι το καθάρισμα. Δεν θα το αντέξει. Τώρα εμείς μπορούμε να κάτσουμε εδώ πέντε ώρες και να μιλάμε. Αυτοί δεν μπορούν. (♂, II, A)

Επιδιώκοντας, τελικά, να ορίσουμε τις στρατηγικές επιπολιτισμού των μελών της κοινότητας αντιμετωπίζουμε σημαντική δυσκολία. Καταρχάς, καμιά κοινωνική διαδικασία δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή και κατανοητή χωρίς την ταυτόχρονη διατύπωση και εξέταση του αντιθέτου και του διαφορετικού, άρα στην προκείμενη περίπτωση της στάσης της ευρύτερης κοινωνίας της πόλης της Χαλκίδας απέναντι σε αυτούς. Επίσης, η αντιμετώπιση της κοινότητας αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας ως κλειστών συστημάτων δύναται να αποκρύψει τα πεδία σύγκλισης και τις μετεξελίξεις που εμφανώς υπάρχουν σε δυο «σχηματισμούς» που μοιράζονται κοινά πολιτισμικά στοιχεία. Τέλος, στο εύρος του ερευνώμενου πληθυσμού παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις σε ατομικό ή οικογενειακό επίπεδο, που καθιστούν παρακινδυνευμένη μια γενικευτική δήλωση περί στρατηγικής επιπολιτισμού.

Εφόσον λοιπόν ο ιδεότυπος των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας στο επίπεδο της πολιτισμικής ταξινόμησης δεν απέχει μακράν του ιδεοτύπου της κυρίαρχης κοινωνίας και η πολιτισμική συντήρηση δεν απηχεί τόσο την αντικατάσταση όσο την αργή μετεξέλιξη υπαρχουσών, και κατά βάση κοινών, πολιτισμικών πρακτικών, η διαδικασία του επιπολιτισμού καθορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη βάση της καθημερινής αλληλεπίδρασης, δηλαδή με όρους δόμησης και διατήρησης κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτές περιγράφηκαν στη σχετική ενότητα.⁷⁶⁸ Στις περιπτώσεις των ατόμων ή των οικογενειών που εξασφαλίζεται η καθημερινή αλληλεπίδραση με όρους λειτουργικούς, οι παρελθούσες πολιτισμικές πρακτικές εκσυγχρονίζονται και γίνονται ίδιες με αυτές της ευρύτερης κοινωνίας. Στη θεωρία του Berry αυτό θα προσδιοριζόταν ως αφομοίωση, εμείς όμως προτιμούμε να το ονομάσουμε *μετεξέλιξη και εκσυγχρονισμό*, αφού υ-

⁷⁶⁸ Βλ. σχετ. την ενότητα 5.3.2- Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα.

πάρχει κοινή πολιτισμική αφετηρία. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, η απουσία αλληλεπίδρασης με την ευρύτερη κοινωνία οδηγεί σε αυτό που ο Bergy προσδιόρισε ως *περιθωριοποίηση*. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή δεν απηχεί κατ' ανάγκη την απουσία ενδιαφέροντος όσο την αδυναμία των μελών της κοινότητας να ανταποκριθούν στις συνθήκες της «πολυπλοκότητας» (Ψημίτης, 2000, σ. 89) των κοινωνικών μηχανισμών ενσωμάτωσής τους στην ευρύτερη κοινωνία.

Η έμφαση στις δυο παραπάνω στρατηγικές οριοθετεί μια δυαδικότητα που δύναται να αποκρύψει τον ενδιάμεσο χώρο, την περιοχή που βρίσκεται μεταξύ των ορίων. Ο πληθυσμός των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας δε βρίσκεται πολωμένος στα άκρα αυτής της δυαδικότητας. Εντός του πρώτου ορίου, της μετεξέλιξης-εκσυγχρονισμού, βρίσκονται σαφώς λιγότερα άτομα από αυτά που παραμένουν στο δεύτερο, σε συνθήκες περιθωριοποίησης. Ο ενδιάμεσος όμως χώρος έχει τα χαρακτηριστικά ενός φάσματος διαφορετικών στρατηγικών από διαφορετικά άτομα που αποτελούν την πλειονότητα και συναποτελούν το πολύμορφο και πολυμερές σώμα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Στο χώρο αυτό, λοιπόν, εντοπίζονται διαφορετικές στρατηγικές *κατ' επιλογήν* (αλά καρτ), ανάλογα με τα άτομα, τις περιστάσεις και τα πεδία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Οι στρατηγικές αυτές είναι ρευστές και οδηγούν τα άτομα σε μια συνεχή προσπάθεια επανακαθορισμού της σχέσης τους με την κοινωνία. Για την πλειοψηφία αυτών, θεωρούμε πως πρόκειται για κινήσεις προς το άκρο της μετεξέλιξης-εκσυγχρονισμού, οι οποίες όμως δεν αποδίδουν στο εύρος των βιολογικών, οικονομικών και πνευματικών ικανοτήτων που μπορούν να επενδύσουν τα άτομα της κοινότητας, με αποτέλεσμα να αποτραβιούνται πάλι πίσω. Τη συνεχή αυτή παλινδρόμηση θεωρούμε πως αποτυπώνει πολύ εύστοχα ο λόγος του συνομιλητή μας:

Το κακό είναι πως τα στοιχεία της ζωής, η βάση της ζωής αλλάζει. Βάζουνε μια κουρτίνα μπροστά τους, την τραβάνε δηλαδή την κουρτίνα και περνάνε στο άλλο μέρος για λίγο. Και ξανά μετά. Δηλαδή αυτό γίνεται. Ένα έτσι... και μετά πίσω πάλι. Δηλαδή φοβούνται τον κόσμο, φοβούνται την επαφή, πώς να σου πω... την αντιπαράθεση, τη διεκδίκηση. (♂, Π, Α)

Καθώς, σύμφωνα με το σκεπτικό που αναπτύξαμε, οι στρατηγικές επιπολιτισμού στην ουσία συνιστούν κοινωνικές πρακτικές, αυτές διαφοροποιούνται στο εύρος του ερευνώμενου πεδίου ανάλογα με την περιοχή εγκατάστασης και τις επαγγελματικές ενασχολήσεις. Ως εκ τούτου, η πλειονότητα των συνομιλητών μας που θα μπορούσε να οριοθετηθεί στο άκρο της μετεξέλιξης-εκσυγχρονισμού κατοικούσε εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, όπου η περιορισμένη αλληλεπίδραση συμβάλλει στην κατεύθυνση της περιθωριοποίησης. Πρόκειται για τα άτομα που προσδιόριζαν τη μετακίνησή τους από τη γειτονιά ως διαφυγή από την κρατούσα κατάσταση, χρησιμοποιώντας συχνά τη φράση «έχω ξεφύγει». Για τα άτομα αυτά, η έκβαση της διαδικασίας του επιπολιτισμού θεωρούμε πως είναι *συναινετική*, ενώ για τα υπόλοιπα αναδεικνύεται κατά πε-

ριπτώσεις ως *προβληματική* (Bourhis, κ. συν., 1997).⁷⁶⁹ Με βάση το ερευνητικό υλικό δεν εντοπίστηκαν περιστατικά *συγκρουσιακών* εκβάσεων, αφού οι λιγοστές περιπτώσεις που απασχόλησαν το δημόσιο λόγο αφενός δεν αφορούσαν ειδικά τον εν λόγω πληθυσμό, κυρίως όμως υπέκρυπταν διαμάχες στο επίπεδο της νομής και της κυριαρχίας επί πόρων και δεν αφορούσαν πολιτισμικές διαφοροποιήσεις.⁷⁷⁰

5.5 Εκπαιδευτική διάσταση

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας εγγράφονται καταρχάς στο πλαίσιο των διαδικασιών διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, ακολούθησαν εν μέρει τις αλλαγές του παραγωγικού μοντέλου της χώρας και τις συνακόλουθες επιδράσεις τους αφενός στη γεωγραφική κινητικότητα των εργαζομένων, αφετέρου στην κοινωνική τους κινητικότητα, στο βαθμό τουλάχιστον που η εκπαίδευση, ως διαδικασία και μέσο εξασφάλισης ανταλλάξιμων τίτλων, συνέβαλε σε αυτήν. Αυτό το πλαίσιο επηρέασε τις εκπαιδευτικές πρακτικές και των τριών γενεών που περιλαμβάνονταν στον υπό έρευνα πληθυσμό. Παράλληλα όμως, για την τρίτη γενιά των Τσιγγάνων της πόλης αναδείχθηκε και ένας ακόμη παράγοντας που αφορούσε τις διαδικασίες συνάρθρωσης των δράσεων που στόχευαν στην εκπαιδευτική τους ένταξη με τις δομές και το περιεχόμενο του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπως αυτές προσδιορίζονταν θεωρητικά στο πλαίσιο περί διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Νόμος 2413, 1996) και υλοποιούνταν πρακτικά στα σχετικά προγράμματα για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων.⁷⁷¹

Ωστόσο, οι παράγοντες αυτοί δεν καθόρισαν αιτιοκρατικά την εκπαιδευτική πορεία του πληθυσμού, αφού στο εύρος του ερευνώμενου χρόνου αναδύθηκαν διακριτές εκπαιδευτικές πρακτικές, υπό τη μορφή των κοινωνικών πρακτικών της θεωρίας της δομοποίησης, που οδήγησαν εν πολλοίς την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας σε ένα διαφοροποιημένο, κυρίως ως προς την πλειοψηφία και σε περιορισμένο βαθμό μεταξύ τους, τρόπο συγκρότησης της εκπαιδευτικής τους πραγματικότητας. Έτσι, αντικειμενικοποιημένα στοιχεία της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως η διεύρυνση των εκπαιδευτικών ευκαιριών μέσω της γενίκευσης και της επέκτασης της υπο-

⁷⁶⁹ Σύμφωνα με τον Bourhis κ. συν (1997) ο προσδιορισμός των δυνατών εκβάσεων της διαδικασίας απαιτεί τη γνώση των στρατηγικών επιπολιτισμού από την πλευρά της κυρίαρχης ομάδας. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατόν και δεν ήταν άλλωστε στους στόχους της συγκεκριμένης έρευνας. Ωστόσο, με βάση τα στοιχεία που συλλέξαμε και την απουσία κατά το πρόσφατο παρελθόν περιστατικών θεσμικών ή εξωθεσμικών συμπεριφορών εκ μέρους της πλειοψηφίας που να στρέφονταν ενάντια στους Τσιγγάνους της πόλης, μπορούμε να εικάσουμε με ασφάλεια τουλάχιστον τις συναινετικές εκβάσεις στο πεδίο αυτό.

⁷⁷⁰ Κατά βάση τα περιστατικά αυτά αφορούσαν την περιοχή της Χαραυγής, δυνάμενα όμως να επηρεάσουν το δημόσιο λόγο που αρθρώνεται εν γένει για τους Τσιγγάνους στην πόλη της Χαλκίδας. Βλ. σχετ. την ενότητα 5.1.1.1.5.1- *Η Χαραυγή ως πεδίο σύγκρουσης, ένταξης και αποκλεισμού*.

⁷⁷¹ Βλ. σχετ. υποσημείωση 498.

χρεωτικής και της δωρεάν εκπαίδευσης, η κατάργηση των εξετάσεων κατά τη μετάβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αλλά και η άμεση σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης για μια μεγάλη περίοδο μεταξύ των δεκαετιών του 1960 και του 1980, δε λειτούργησαν για τα μέλη της κοινότητας κατά τρόπο που να κατευθύνουν την ενεργή και μετασχηματιστική τους δράση στην ουσιαστική ένταξή τους στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της χώρας. Αποτέλεσμα ήταν, για το εύρος του ερευνώμενου χρόνου, η πλειοψηφία των μελών της κοινότητας να παραμένει εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος, ή ακόμα και όταν εντασσόταν σε αυτό να το κάνει με όρους δυσλειτουργικούς, αναδεικνύοντας μια προβληματική σχέση με κυρίαρχα χαρακτηριστικά τη σχολική διαρροή και την ελλιπή φοίτηση.

5.5.1 Τα χωροχρονικά μονοπάτια των τριών γενεών στον τομέα της εκπαίδευσης

Η κατάσταση που περιγράφηκε παραπάνω χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό και τις τρεις γενιές των μελών της κοινότητας, για λόγους διαφορετικούς σε κάθε περίπτωση, εμφανίζοντας μια διαχρονική σταθερότητα που εκτείνεται στο εύρος του μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου της δομοποίησης. Τους λόγους αυτής της κατάστασης επιδιώξαμε να προσδιορίσουμε κατά περίπτωση, εξετάζοντας τις εκπαιδευτικές πρακτικές των συνομιλητών μας σύμφωνα με τις συνθήκες του κοινωνικού περικείμενου, προκειμένου να διερευνήσουμε κατά πόσο αυτές, ως κοινωνικές πρακτικές, σταθεροποιούνταν στο χώρο και στο χρόνο, παράγοντας και αναπαράγοντας την εκπαιδευτική τους κατάσταση. Επιδιώξαμε λοιπόν να διερευνήσουμε τα στοιχεία εκείνα, που στο εύρος της πεπερασμένης χρονικότητας της ατομικής ζωής των συνομιλητών μας αποτύπωναν τις εκπαιδευτικές πρακτικές που αυτοί υιοθέτησαν. Τα στοιχεία αυτά ανέδειξαν και τη διάσταση του τόπου (locale), αφού το χωρικό πλαίσιο των διαντιδράσεων, σε διάφορη κλίμακα κάθε φορά – π.χ. σπίτι, γειτονιά, πόλη – επηρέαζε αυτές τις πρακτικές. Έτσι, μέσα από τη συνάρθρωση τόπου και χρόνου, αποτυπώθηκαν τα «χωροχρονικά μονοπάτια» (Giddens, 1984, σ. 143) που ακολούθησαν εν πολλοίς τα μέλη της κοινότητας στο εύρος του ερευνώμενου χρόνου.

Επισημάναμε πως η πρώτη γενιά του πληθυσμού, γεννημένη στις δυο δεκαετίες πέριξ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου βίωσε τα αποτελέσματα της αποδόμησης των παραγωγικών και οικονομικών σχέσεων της προηγούμενης περιόδου, οδηγούμενη βαθμιαία στη μετακίνησή της από τα χωριά της Εύβοιας, καταρχάς στη Χαλκίδα και στη συνέχεια στην Αθήνα. Σε αυτήν τη διαδρομή, αναζητήθηκαν αρχικά οι εκπαιδευτικές πορείες των συνομιλητών μας. Από αυτούς, όμως, μόνο ένας άντρας γνώριζε γραφή και ανάγνωση, παρακολουθώντας ορισμένες τάξεις του δημοτικού σχολείου, όσο ακόμα η οικογένειά του ήταν εγκατεστημένη στο χωριό καταγωγής τους, για να ολοκληρώσει τη φοίτησή του κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής του στην Αθήνα, σε νυκτερινό σχολείο.

Εγώ είχα πάει λίγο σχολείο στο χωριό, αλλά επειδή δεν είχα τελειώσει το δημοτικό, πήγα στο Μπραχάμι στο νυχτερινό για να βγάλω το δίπλωμα [άδεια οδήγησης]. Ήταν τότε στο 1965 και το έβγαλα για να έχω απολυτήριο δημοτικού σχολείου. (♂, I, A)

Για το σύνολο των υπολοίπων που μπορέσαμε να συνομιλήσουμε, η απουσία από την εκπαίδευση φαινόταν ως κάτι το απόλυτα φυσιολογικό. Ακόμα και όταν γινόταν αναφορά σε γνώσεις σχολικού τύπου, αυτές περιορίζονταν στη χρηστικότητα διεκπεραίωσης των εμπορικών τους συναλλαγών ή των απαιτήσεων κατά την επαφή τους με τις υπηρεσίες του κράτους.

Όχι, κανείς δε πήγαινε σχολείο, ούτε οι αδερφάδες μου ούτε εγώ. Και ο άνδρας μου γράμματα δεν ήξερε... Μόνο να κάνει λογαριασμούς, τα λεφτά. Εγώ σταυρό βάζω για τη σύνταξη. (♀, I, A)

Η απουσία των μελών της γενιάς αυτής από την εκπαίδευση βεβαιώθηκε πέραν των ατόμων που μπορέσαμε να συνομιλήσουμε μαζί τους και από τις αναφορές των νεώτερων σε ηλικία συνομιλητών μας, οι οποίοι δεν ενθουμούνταν τους γονείς τους να γνωρίζουν γραφή ή ανάγνωση, ανεξάρτητα του τόπου καταγωγής και εγκατάστασής τους. Η διαπίστωση αυτή ως εύρημα έρχεται να συμφωνήσει με ευρήματα άλλων μελετών που δείχνουν το σχεδόν καθολικό αναλφαβητισμό των Τσιγγάνων μεγάλης ηλικίας (Liegois, 1987, σ.59). Αυτό μπορεί εν μέρει να ερμηνευτεί, λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον της μεταπολεμικής Ελλάδας και τον τρόπο με τον οποία η γενιά αυτή εντάχθηκε στον παραγωγικό ιστό, ασκώντας παραδοσιακές επαγγελματικές δραστηριότητες, εντασσόμενη κατά περίπτωση σε θέσεις εργασίας που δεν απαιτούσαν σχολικό εγγραμματοισμό και εκπαιδευτικούς τίτλους. Ωστόσο, η καθολική απουσία των Τσιγγάνων της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας από την εκπαίδευση είναι πολλαπλάσια του ποσοστού που εμφανίζει η αντίστοιχη ομάδα του γενικού πληθυσμού.⁷⁷² Το συμπέρασμα λοιπόν είναι πως για τα άτομα αυτής της ηλικίας η εκπαιδευτική τους διαδρομή είναι σχεδόν ανύπαρκτη, ανεξαρτήτως του τόπου όπου αυτά διέμεναν στο εύρος της ζωής τους.

Η πλειοψηφία των μελών της δεύτερης γενιάς γεννήθηκε στη Χαλκίδα, αν και εντοπίστηκαν και ορισμένα μέλη που μετοίκησαν εκεί από γειτονικές περιοχές, συνεχίζοντας το ρεύμα της εσωτερικής μετανάστευσης. Ένας σημαντικός αριθμός των ατόμων αυτής της γενιάς μετακινήθηκε προς την Αθήνα και προς άλλες περιοχές της χώρας, σε μικρή ηλικία ακόμη, για να επιστρέψουν πίσω στη Χαλκίδα από τα μέσα της

⁷⁷² Σύμφωνα με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της απογραφής του 2011 (πίνακες A03 και B05), επί του γενικού πληθυσμού της χώρας τα μέλη της ηλικιακής ομάδας άνω των 60 ετών δε γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση σε ποσοστό 6,07%, ενώ σε ποσοστό 14,24% έχουν εγκαταλείψει το δημοτικό, αλλά γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. Συνολικά το ποσοστό και των δυο κατηγοριών ανέρχεται στο 20,31%. Στην Περιφερειακή Ενότητα Εύβοιας το αντίστοιχο ποσοστό για την ηλικιακή ομάδα άνω των 65 ετών ανέρχεται στο 30,65%, υπολειπόμενο αυτού που εικάζουμε για την αντίστοιχη ηλικιακή ομάδα των Τσιγγάνων της πόλης.

δεκαετίας του 1990 και εντεύθεν. Σε σχέση με την πρώτη γενιά, τα μέλη της δεύτερης διαφοροποιούνται ως προς το εύρος της εμπλοκής τους με την εκπαίδευση, καθώς εδώ εντοπίζονται αρκετά άτομα να έχουν παρακολουθήσει ορισμένες τάξεις του δημοτικού, παραμένοντας όμως λιγостоί εκείνοι που έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση.

Εγώ πήγα σχολείο μέχρι την πρώτη λυκείου. Ήμουν η μόνη από την Ερέτρια που ερχόμουν με το λεωφορείο στη Χαλκίδα για σχολείο. (...) Κοίτα, εγώ πήγα για σχολείο, τελείωσα το γυμνάσιο. (♀, II, B)

Παρότι λοιπόν η γενιά αυτή εμφανίζει μεγαλύτερη εμπλοκή στην εκπαίδευση, τα αποτελέσματα δε διαφοροποιούνται εμφανώς, συγκριτικά με την προηγούμενη, παραμένοντας στην πλειοψηφία τους αναλφάβητοι.

Εδώ πιο πάνω είχε ένα σχολείο. Πήγα για σχολείο... Πώς θα βρω αφορμή με τους δασκάλους να κάνω πλάκα, με τα πιτσιρικά... Το τόπι δηλαδή το είχα μαζί μου και, αν έβλεπα τίποτα δυσκολίες, την κοπάναγα και έφευγα. Τα παράταγα όλα. Με βαρέθηκε ο πατέρας μου: «Άι στο διάλο!». (♂, II, A)

Έχω πάει εφτά χρόνια μέχρι την πρώτη δημοτικού, καλά που πήγα. Αν δεν πήγα να εκεί, πήγα για συνέχεια στην πρώτη δημοτικού. Αφού δεν πήγα να πουθενά αλλού, δεν μπορούσα. Και είναι πολύ λίγοι στην ηλικία μου που να πήγαν για σχολείο. Έστω ένα γράμμα να το γράφουνε... Εγώ έστω ένα γράμμα, να το συλλαβίζω, έστω όμως και έτσι βλέπω αν είναι ένα φαρμακείο, τι γράφει εκεί. Και με το κομπιούτερ εδώ. Ξέρω την αλφαβήτα. Άμα ξέρεις την αλφαβήτα είναι μεγάλη δουλειά. Μπορείς να κάνεις πολλά πράγματα. (♂, II, A)

Σχολείο πήγα τέσσερις χρονιές. Τρία χρόνια στην πρώτη και μια χρονιά στη δεύτερα (...) Εγώ γράμματα δεν έμαθα, όμως δεν έφταιγε το σχολείο. Ο πατέρας μου με έστειλε, όμως εμένα δε μου άρεσε. Μου άρεσε να πηγαίνω για μπάλα και μετά πήγα να σε ένα συμμαθητή μου και έπαιρνα τα μαθήματα. Τα άλλα αδέρφια μου πήγαν στο σχολείο. (♂, II, B)

Το χωρικό πλαίσιο της εκπαιδευτικής τους διαδρομής ακολούθησε εν πολλοίς τις επαγγελματικές πορείες των ίδιων ή των οικογενειών τους, καθώς ως παιδιά ακολούθησαν τους γονείς τους που εργάζονταν ακόμη ως εργάτες γης, ενώ την ίδια περίοδο αρχίζουν να ασχολούνται και με το γυρολογικό εμπόριο. Ως εκ τούτου, εντοπίστηκαν περιορισμένες περιπτώσεις που η εκπαιδευτική πορεία των συνομιλητών μας άρχισε στις περιοχές καταγωγής τους, πριν ακόμα οι ίδιοι και οι οικογένειές τους μετοικήσουν στη Χαλκίδα. Για τους γεννηθέντες στη Χαλκίδα, η εμπλοκή στην εκπαίδευση περιορίζεται στη μερική παρακολούθηση τάξεων στα σχολεία της πόλης, ενώ αξιοσημείωτο είναι πως από αυτούς που μετακινήθηκαν στη συνέχεια στην Αθήνα ή γεννήθηκαν εκεί υπήρξε ενεργότερη εμπλοκή, η οποία μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις που εντοπίστηκαν ανεστάλη με την επιστροφή τους στη Χαλκίδα και την εγκατάστασή τους στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής. Τέλος, για ορισμένα μέλη της γενιάς αυτής εντοπίζεται μια εκ των υστέρων εμπλοκή τους στην εκπαίδευση, σε μεγαλύτερη ηλικία πια, μέσω της συμμετοχής τους σε προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων. Σε κάθε περίπτωση

όμως, οι επισημάνσεις που προηγήθηκαν αφορούν περιορισμένο αριθμό των ατόμων της δεύτερης γενιάς, καθώς στην πλειοψηφία τους παραμένουν αναλφάβητοι.

Η τρίτη γενιά περιλαμβάνει τα άτομα που γεννήθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και εντεύθεν. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για τέκνα οικογενειών που διέμεναν μόνιμα στη Χαλκίδα, παρότι εντοπίστηκε μικρός αριθμός ατόμων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη προερχόμενα από τις γειτονικές περιοχές όπου διατηρούνται ακόμη θύλακες Τσιγγάνων (π.χ. Αυλωνάρι, Ερέτρια) ή και από την Αθήνα, συνεχίζοντας την παλίνδρομη κίνηση από και προς τη Χαλκίδα που ξεκίνησαν κάποιες οικογένειες από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά. Για τα μέλη της γενιάς αυτής, η εκπαιδευτική τους πορεία καθορίστηκε, μεταξύ άλλων, από την επενέργεια δύο σημαντικών παραγόντων. Ο πρώτος αφορούσε τη μόνιμη διαμονή τους στην πόλη και την απουσία επαγγελματικών μετακινήσεων για την πλειοψηφία αυτών. Ο δεύτερος είχε και έχει να κάνει με τις παρεμβάσεις στο πεδίο εκπαίδευσης των Τσιγγάνων που άρχισαν με τα προγράμματα εκπαίδευσης της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης και συνεχίστηκαν με τα στοχευμένα προγράμματα εκπαίδευσης που συνάρθρωσαν τις παρεμβάσεις εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων με τις δομές και το περιεχόμενο του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Στα πλαίσια των παρεμβάσεων αυτών, οι Τσιγγάνοι της πόλης ορίστηκαν ως ειδική κοινωνική και εκπαιδευτική κατηγορία, ενώ επιτεύχθηκε σαφώς υψηλότερος βαθμός εμπλοκής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, συνοδευόμενος κατά περιπτώσεις από υψηλότερα εκπαιδευτικά αποτελέσματα, συγκρινόμενα με αυτά της προηγούμενης γενιάς, χωρίς βέβαια να λείπουν και εδώ οι περιπτώσεις ατόμων που δεν είχαν ολοκληρώσει το δημοτικό σχολείο:

Δεν έχω πάει ούτε σχολείο, ούτε πουθενά. Δεν ξέρω τι σημαίνει σχολείο. Ότι έχω μάθει το έχω μάθει από 'ζω. Πάλι καλά που μας φώτισε ο Θεός και ξέρουμε και διαβάζουμε. Ξέρουμε πού πάμε. Διαφορετικά, τι θα γινότανε; (♂, III, Β)

5.5.1.1 Η φοίτηση των τσιγγανοπαίδων στα σχολεία της πόλης

Κατά την περίοδο της έρευνας στο πεδίο, βρίσκονταν σε σχολική ηλικία τα μικρότερα σε ηλικία μέλη της τρίτης γενιάς του πληθυσμού καθώς και τα πρώτα μέλη της τέταρτης. Αναζητήθηκαν στοιχεία που να αποτυπώνουν τη φοίτηση των μαθητών αυτών στα σχολεία της πόλης, προκειμένου να διερευνηθεί η διαγραφόμενη τάση που προσδιόριζαν τα λεγόμενα των συνομιλητών μας για τη σχέση του πληθυσμού με την εκπαίδευση. Η προσπάθεια αυτή αντιμετώπισε σημαντικές δυσκολίες ως προς την πληρότητα τήρησης στοιχείων από τις εκπαιδευτικές δομές αλλά και την απουσία στοιχείων ταυτοποίησης των μαθητών στα βιβλία μητρώου ή τους τίτλους προόδου. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι, κατά τη μετάβαση των μαθητών από τη μια βαθμίδα στην άλλη, και ουσιαστικά από το δημοτικό στο γυμνάσιο, να είναι δύσκολο να αποτυπω-

θούν τα στοιχεία της φοίτησής τους, καθώς χάνεται η εγγύτητα που έχουν οι εκπαιδευτικοί των δημοτικών σχολείων με τη γειτονιά, τους μαθητές και τις οικογένειές τους, που τους καθιστά γνώστες της τσιγγάνικης καταγωγής τους, ιδιαίτερα όταν υπεισέρχονται και ζητήματα μη-αποδοχής του προσδιορισμού αυτού εκ μέρους των οικογενειών.⁷⁷³ Ως εκ τούτου, περιορίσαμε τη συλλογή στοιχείων στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, αφενός για λόγους που σχετίζονταν με τη σχετική επάρκεια των στοιχείων αυτών, αφετέρου επειδή θεωρήσαμε πως στη συγκεκριμένη βαθμίδα δομείται ουσιαστικά η σχέση των οικογενειών με την εκπαίδευση και αναδεικνύονται τα ενδεχόμενα θετικά ή δυσλειτουργικά στοιχεία που την καθορίζουν στη συνέχεια.

Σύμφωνα λοιπόν με τα διαθέσιμα στοιχεία, και λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τους περιορισμούς και τις σημαντικές ελλείψεις τους, σε ό,τι αφορά τη φοίτηση των τσιγγανοπαίδων της Χαλκίδας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά την περίοδο 2003-2011 ισχύουν τα ακόλουθα.⁷⁷⁴ Καταρχάς, ο αριθμός των εγγεγραμμένων μαθητών ανά σχολείο και περιοχή ανταποκρίνεται στη χωροθεσία της εγκατάστασής τους, με το μεγαλύτερο αριθμό μαθητών διαχρονικά να εντοπίζεται στα 10^ο και 12^ο Δημοτικά Σχολεία (Δ.Σ.) στην περιοχή Καμάρες, εντός και πλησίον της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, στο 18^ο Δ.Σ. στην περιοχή των Αλατσάτων και στο 24^ο Δ.Σ. στην περιοχή Αγίων Αναργύρων-Χαραυγής, όπου εγγράφεται η πλειοψηφία των Τσιγγάνων μαθητών από την περιοχή της Χαραυγής. Η παρουσία Τσιγγάνων μαθητών σε άλλα σχολεία της πόλης είναι περιορισμένη, κατ' αντιστοιχία με τη διασπορά των κατοικιών τους στις διάφορες γειτονίες της πόλης. Σημαντική είναι η περίπτωση του 6^{ου} Δ.Σ. στην περιοχή Πλάτωμα, πλησίον του νοσοκομείου της πόλης, που «χάνει» στο εύρος της περιόδου αυτής τους Τσιγγάνους μαθητές του, για λόγους που πιθανότατα σχετίζονται με το ευμετάβλητο της κατοικίας ορισμένων οικογενειών που διαμένουν σε ενοικιαζόμενες οικίες. Ο συνολικός αριθμός των εγγεγραμμένων τσιγγανοπαίδων στα δημοτικά σχολεία της πόλης για την περίοδο αυτή κυμαίνεται από 59 μαθητές το σχ. έτος 2003-2004 έως και 80 μαθητές το σχ. έτος 2010-2011, αποτελώντας περίπου το 60% του συνολικού αριθμού των τσιγγανοπαίδων της Εύβοιας. Τέλος, με βάση τα στοιχεία της Δ/σης Π.Ε.

⁷⁷³ Σε ανάλογη επισήμανση για τη δυσκολία αποτύπωσης της εκπαιδευτικής πορείας των τσιγγανοπαίδων προβαίνει και ο Ζάχος (2005).

⁷⁷⁴ Η επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου έγινε πρωτίστως με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία και λαμβάνοντας υπόψη πως κατά το σχολικό έτος 2003-04 ολοκληρώθηκε το πρώτο πρόγραμμα εκπαίδευσης τσιγγανοπαίδων, άρα υπήρχε ένα σημείο αναφοράς ως προς τα αποτελέσματα αυτής της παρέμβασης, τουλάχιστον αποτιμώμενη σε σχέση με τον αριθμό των φοιτώντων μαθητών. Παράλληλα, η εφαρμογή του τρίτου προγράμματος από τα έτη 2010 και εξής ήταν σε ώριμη φάση ώστε να παρέχει σχετικά στοιχεία, συμπληρωματικά σε αυτά που αντλήσαμε από τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Εύβοιας.

Εύβοιας, έως και το έτος 2011-2012 δεν υπήρχαν καθόλου εγγραφές τσιγγανοπαίδων στα νηπιαγωγεία της Χαλκίδας ούτε σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Εύβοιας.⁷⁷⁵

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποτυπώνουν την πορεία της φοίτησης και της επίδοσης των εγγεγραμμένων μαθητών, παρά μόνο τον αριθμό όσων διέκοπταν τη φοίτησή τους και μάλιστα στο σύνολο των εγγεγραμμένων τσιγγανοπαίδων της Εύβοιας. Έτσι λοιπόν, κατά το σχολ. έτος 2003-2004 από τους 130 εγγεγραμμένους τσιγγανόπαιδες σε όλα τα δημοτικά του νησιού φοιτούσαν οι 85, εμφανίζοντας ποσοστό διαρροής της τάξης του 35%. Το ποσοστό αυτό γίνεται 29% το σχολ. έτος 2010-2011 (32 από τους 110 εγγεγραμμένους μαθητές) και ανεβαίνει στο 46% την επόμενη χρονιά 2011-12 (51 από τους 132 εγγεγραμμένους). Αξίζει να σημειωθεί πως για τα έτη 2010-2011 και 2011-2012 που υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία, η σχολική διαρροή των τσιγγανοπαίδων της Εύβοιας καταλαμβάνει το 42% και 47% αντίστοιχα της συνολικής διαρροής μαθητών από τα δημοτικά σχολεία του νησιού, δηλαδή περίπου ένας στους δυο μαθητές που διακόπτει τη φοίτησή του στο δημοτικό σχολείο είναι Τσιγγάνος. Αν αναλογιστούμε πως ο αριθμός των τσιγγανοπαίδων ανέρχεται περίπου στο 1% του συνολικού αριθμού των μαθητών δημοτικών σχολείων του νησιού, τότε η υπεραντιπροσώπευσή τους στον τομέα της σχολικής διαρροής είναι εντυπωσιακή.

Φυσικά, τα στοιχεία αυτά αφορούν αποκλειστικά τους μαθητές που δεν φοιτούν καθόλου ή παρουσιάζουν ελλιπή φοίτηση με απουσίες άνω του 50% των ημερών λειτουργίας των σχολείων. Ως εκ τούτου, δεν αποτυπώνουν την κατάσταση των φοιτώντων μαθητών υπό την έννοια της επίτευξης των γνωστικών στόχων κάθε τάξης. Λαμβάνοντας υπόψη πως στα δημοτικά σχολεία παρατηρείται γενικά η ακώλυτη προαγωγή των μαθητών στις ανώτερες τάξεις, ανεξαρτήτως της επίδοσής τους, η πραγματική κατάσταση φοίτησης των τσιγγανοπαίδων της πόλης είναι ακόμη πιο δυσχερής σε θέματα σχολικού εγγραμματισμού. Όπως αποτυπώθηκε και κατά τη διάρκεια της έρευνας, μεγάλο μέρος των συνομιλητών μας ήταν λειτουργικά αναλφάβητοι, αδυνατώντας να ανταποκριθούν σε βασικές επαγγελματικές και κοινωνικές ανάγκες που προϋπέθεταν τη χρήση στοιχειώδους κειμενικού υλικού.

⁷⁷⁵ Τα στοιχεία από το Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Παιδιών Ρομά (Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής, 2013) εμφανίζουν 15 εγγεγραμμένους μαθητές σε 10 νηπιαγωγεία της Εύβοιας για το σχολικό έτος 2012-13. Τα ίδια στοιχεία ανεβάζουν το συνολικό αριθμό των φοιτώντων μαθητών στα 196 άτομα για το ίδιο έτος, ενώ με βάση τα στοιχεία της Δ/σης Π.Ε. Εύβοιας κατά το προηγούμενο έτος ο αριθμός αυτός ήταν 132. Σε κάθε περίπτωση, πέραν της επικύρωσης της ακρίβειας των στοιχείων που διατίθενται, αναδεικνύεται πάντα το θέμα του προσδιορισμού των μελών της κοινότητας, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που οι ίδιοι δεν αυτοπροσδιορίζονται ή δεν επιθυμούν να ορίζονται ως Τσιγγάνοι.

5.5.2 Η οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων της πόλης

Σύμφωνα με όσα αναφέραμε στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής, η οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης συνδέεται με τα ζητήματα της εργασίας, του διαθέσιμου εισοδήματος και των συνθηκών κατοικίας και υγείας του πληθυσμού.

5.5.2.1 Εκπαίδευση και εργασία

Επιχειρώντας στο θεωρητικό μέρος της διατριβής να οριοθετήσουμε τη σχέση εκπαίδευσης και εργασίας, αποδεχτήκαμε τη θεωρητική προσέγγιση των καταταμημένων αγορών εργασίας και ειδικότερα το υπόδειγμα των δυαδικών αγορών εργασίας, που παρουσιάζει σχηματικά το χώρο αυτής ως καταρχήν διαφοροποιημένο με κριτήρια την τεχνολογική ειδίκευση και την ένταση κεφαλαίου και εργασίας (Μπαλούρδος & Υφαντόπουλος, 2001, σσ. 8-9).⁷⁷⁶ Στο μακρο-οικονομικό επίπεδο διαπιστώσαμε πως η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη ποικίλει, ιδιαίτερα με βάση τα χαρακτηριστικά της δομής απασχόλησης στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, τα οποία οδήγησαν αρχικά στην περιορισμένη συμμετοχή των μισθωτών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα για το διάστημα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Δημάκος, 2000, σ. 247), για να αυξηθεί κατακόρυφα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν η αυξημένη ζήτηση για εκπαιδευμένο δυναμικό και η μαζική εισροή των γυναικών στην παραγωγή οδήγησαν στην οικονομική μεγέθυνση της χώρας (Μαγουλά Θ. Μ., 1988, σσ. 161-162). Τέλος, στο μικρο-επίπεδο επισημάναμε τη συνάρθρωση εκπαίδευσης και απασχόλησης, όπως επίσης ανεργίας και ατομικού μισθού στη βάση του υποδείγματος της εκπαίδευσης και της εκπαίδευσης ως σήματος (Ασημακοπούλου, 2009, σ. 87).

Οι επισημάνσεις αυτές αποκτούν ιδιαίτερη σημασία όταν συνεξεταστούν με βάση τα χαρακτηριστικά διαμόρφωσης του κοινωνικού σχηματισμού της πόλης.⁷⁷⁷ Σημειώσαμε παραπάνω πως η πόλη της Χαλκίδας μεταπολεμικά χαρακτηρίζεται από δι-αρκή πληθυσμιακή, παραγωγική και οικιστική ανάπτυξη. Στο παραγωγικό επίπεδο επήλθε αλλαγή των δομών, ως αποτέλεσμα του περιορισμού των μικρών γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, της έντονης βιομηχανικής ανάπτυξης, της μεγέθυνσης του διοικητικού μηχανισμού του δημοσίου και της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα. Στο πλαίσιο αυτό κλήθηκαν οι Τσιγγάνοι της πόλης να ενταχθούν οικονομικά και κοινωνικά.

⁷⁷⁶ Βλ. σχετ. την ενότητα 1.7.2- *Εκπαίδευση και απασχόληση*.

⁷⁷⁷ Βλ. σχετ. την ενότητα 4.1- *Χαλκίδα: ο τόπος και οι άνθρωποι*.

5.5.2.1.1 Σχέση εργασίας και εκπαιδευτικών τίτλων

Προσδιορίζοντας τα επαγγέλματα και τις στρατηγικές οικονομικής επιβίωσης που άσκησαν οι τρεις ερευνώμενες γενιές των ελληνοφώνων Τσιγγάνων της πόλης, διαπιστώνουμε εξ αρχής την εξαιρετικά περιορισμένη σχέση του είδους της εργασίας που κατά κανόνα άσκησαν με την κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων ή έστω ακόμη και με την περιορισμένη ικανότητα αλφαριθμητισμού. Η πρώτη γενιά των Τσιγγάνων της πόλης συνέχισε εν μέρει την άσκηση των παραδοσιακών επαγγελμάτων (τεχνίτες μετάλλου, εμπόριο ζώων, καλαθοπλέκτες-καρεκλάδες, μουσικοί) για τα οποία κατείχαν όλα τα απαραίτητα εφόδια και τη συσσωρευμένη γνώση γενεών, χωρίς την ταυτόχρονη απαίτηση για κατοχή γνώσεων σχολικού τύπου. Καθώς τα επαγγέλματα αυτά έφθιναν, οι Τσιγγάνοι της πόλης, αναπτύσσοντας μια αξιοθαύμαστη πολυ-λειτουργικότητα και προσαρμοστικότητα, εισήλθαν και σε άλλους χώρους εργασίας, όπως των εργατών γης και των μισθωτών, συνεχίζοντας επικουρικά ή και κατ' αποκλειστικότητα ορισμένες από τις παραδοσιακές τους ασχολίες, με κυρίαρχη το εμπόριο ζώων. Αυτή η μετάβαση χαρακτήρισε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της πρώτης γενιάς που βρήκε διέξοδο στην εργασιακή του αποκατάσταση, χωρίς αυτή να συνδέεται στο ελάχιστο με την κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων και γνώσεων σχολικού τύπου.

Στο όριο διαδοχής μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς πραγματοποιείται και η μετάβαση από τις παραδοσιακές στις πιο σύγχρονες επαγγελματικές δραστηριότητες, που φέρνουν τους Τσιγγάνους της πόλης στις τάξεις της μισθωτής εργασίας, της παροχής υπηρεσιών και του κατασκευαστικού τομέα. Παράλληλα, για ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού συνεχίζεται επικουρικά ή κατ' αποκλειστικότητα παραδοσιακή δραστηριοποίηση στο εμπόριο ζώων και ως εργάτες γης. Παρότι όμως παρατηρείται διαφοροποίηση των επαγγελματικών ενασχολήσεών τους, και αυτά τα νέα επαγγέλματα δεν προαπαιτούν εκπαιδευτικούς τίτλους ή σχολικές γνώσεις. Οι θέσεις που κατά κανόνα καταλαμβάνουν αφορούν την ανειδίκευτη εργασία στα εργοστάσια της περιοχής ή την εποχική στον τομέα των υπηρεσιών. Ως εκ τούτου, εμφανίζονται Τσιγγάνες εργάτριες στο τμήμα συσκευασίας των εργοστασίων «Αλλατίνη» και «Κεραμική», ή στην τροφοδοσία των αργαλειών στην «Πειραϊκή Πατραϊκή» καθώς και Τσιγγάνοι εργάτες σε ορισμένα από τα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες της περιοχής (εργοστάσιο τσιμέντων, βιοτεχνίες μετάλλου), ενώ σημαντική είναι και η απασχόλησή τους στη βιομηχανία λευκού κρέατος. Ας σημειωθεί εδώ πως η οικονομική ανάπτυξη στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970 και η αστικοποίηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού δημιούργησαν στενότητα εργατικού δυναμικού σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας, τμήμα των αναγκών των οποίων άρχισε να καλύπτεται από ένα στρώμα ξένων εργατών, οι οποίοι έφτασαν να αποτελούν το «1%-3% του εργατικού δυναμικού της χώρας» (Μουσούρου, 1991, σ. 104). Σε μεγάλο βαθμό οι Τσιγγάνοι της πόλης μοιράστηκαν με αυτό το στρώμα των ξένων εργατών τις ίδιες θέσεις, ιδίως στη βιομηχανία

λευκού κρέατος όπου δεν απαιτείτο στο ελάχιστο η κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων ή σχολικών γνώσεων.

Παρότι τα μέλη της δεύτερης γενιάς διαφοροποιούνται ως προς την πρώτη σε σχέση με το βαθμό εμπλοκής τους στην εκπαίδευση, αφού ως παιδιά αρκετοί από αυτούς παρακολούθησαν ορισμένες τάξεις του δημοτικού, στη συντριπτική τους πλειοψηφία άσκησαν εργασίες που δεν απαιτούσαν εκπαιδευτικούς τίτλους. Στο σημείο αυτό, βέβαια, το ερώτημα μπορεί να αντιστραφεί και να διερευνηθεί η πιθανότητα του τι θα γινόταν, αν ορισμένα μέλη του πληθυσμού κατείχαν εκπαιδευτικούς τίτλους, δηλαδή αν το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης μπορούσε να οδηγήσει σε επαγγελματική διαφοροποίηση και κινητικότητα. Από τα μέλη της γενιάς αυτής που προσεγγίσαμε, προκύπτει μια έμμεση σχέση εκπαίδευσης και εργασίας. Τα λιγοστά άτομα με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, ακόμη κι αν αυτό σήμαινε απλά την ολοκλήρωση του δημοτικού ή ορισμένων τάξεων του γυμνασίου, ασκούσαν καλύτερα αμειβόμενα επαγγέλματα και είχαν περισσότερες ευκαιρίες επαγγελματικής εμπλοκής. Μεταξύ αυτών εντοπίστηκαν π.χ. οι δύο Τσιγγάνοι διαμεσολαβητές που εργάστηκαν στο Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας, οι διαμεσολαβητές των προγραμμάτων εκπαίδευσης τσιγγανοπαίδων και δυο υπάλληλοι του Δήμου Χαλκιδέων. Για τις περιπτώσεις αυτές, η εκπαίδευση λειτούργησε ως προαπαιτούμενο ή ως υποστηρικτικό στοιχείο της απασχόλησής τους, λειτουργώντας δηλαδή ως *σήμα* εν δυνάμει προσόντων των εργαζομένων αυτών (Ασημακοπούλου, 2009, σ. 87). Μεταξύ των υπολοίπων που εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες, ορισμένοι στο εμπόριο και ένας στις κατασκευές, το υψηλότερο επίπεδο σχολικών γνώσεων θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί εν δυνάμει με την αποτελεσματικότερη επίτευξη των επαγγελματικών τους στόχων, προσεγγίζοντας έτσι το συλλογισμό του *υποδείγματος της εκπαίδευσης*, υπό την έννοια πως δυνητικά αυξάνεται η παραγωγικότητα των ατόμων αυτών και η δυνατότητά τους να ανταποκριθούν καλύτερα στην εργασία τους μέσω της εσωτερίκευσης των κανόνων επιχειρηματικής αποδοτικότητας (Ασημακοπούλου, ό.π.). Χαρακτηριστικό θεωρούμε το παρακάτω απόσπασμα από έναν συνομιλητή μας, ο οποίος συνδέει έμεσα τις επαγγελματικές του δεξιότητες με την ικανότητά του να διαβάζει και να ενημερώνεται για τις ιδιότητες των προϊόντων που εμπορεύεται.

Εγώ έχω βγάλει μόνο δημοτικό, αλλά δεν έμεινα εκεί. (...) Δηλαδή για να κάνεις μια δουλειά, θέλεις να ξέρεις και πέντε γράμματα, να έχεις πάει σχολείο, να έχεις προχωρήσει. Κι εγώ πάω και στη λαϊκή, πουλάω λευκά είδη, έχω καταφέρει και πουλάω ακόμα και στους δικηγόρους και στους εισαγγελείς της Χαλκίδας, αλλά ξέρω να τους εξηγήσω πως αυτό είναι βαμβάκι, έχει πολυεστέρα, αυτό είναι καθαρό βαμβάκι, αυτό έχει βισκόζη μέσα, αυτό μπαίνει στο πλύσιμο, αυτό δεν μπαίνει, αυτό εδώ πέρα είναι ινδικό ή είναι πακιστανικό. Διαβάζω πέντε πράγματα, καταλαβαίνω διαφορετικά. Δηλαδή κάτι που κάνεις, να εσύ στο αντικείμενό σου, κάνεις κάτι, ανοίγεις το μυαλό σου. (♂, Π, Α)

Κατά τη μετάβαση από τη δεύτερη στην τρίτη γενιά, η εργασία των Τσιγγάνων της πόλης έρχεται να συνδεθεί για πρώτη φορά με την εκπαίδευση, αν και αφορούσα

στην αρχή περιορισμένο αριθμό ατόμων. Πρόκειται αρχικά για μέλη της δεύτερης γενιάς που εργάζονται εποχικά ως εργάτες στις υπηρεσίες του δήμου Χαλκιδέων, για τους οποίους η κατοχή του τίτλου του δημοτικού σχολείου έχει να λειτουργήσει επικουρικά στα υπόλοιπα κοινωνικά και εισοδηματικά κριτήρια πρόσληψης. Κυρίως όμως, η σχέση αυτή αφορά τα μέλη της τρίτης γενιάς, αφού, όπως επισημάναμε παραπάνω, οι ασκούμενες κατά το παρελθόν από τις προηγούμενες δύο γενιές δραστηριότητες δεν απαιτούσαν την κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων ούτε πιστοποιημένων τυπικών προσόντων, πλην της άδειας οδήγησης οχημάτων που ήταν απαραίτητη για το εμπόριο. Ακόμα και η εμπλοκή τους στη μισθωτή εργασία κατά την προηγούμενη γενιά, ως βιομηχανικοί εργάτες, οικοδόμοι, υπάλληλοι του δήμου και εργάτες στα εκτροφεία ζώων, δεν απαιτούσε κανέναν εκπαιδευτικό τίτλο.

Πιο παλιά δε ζητάγανε όπως σήμερα απολυτήριο δημοτικού ή απολυτήριο γυμνασίου για να κάνεις μια δουλειά. Θέλανε κόσμο να δουλέψει, δηλαδή χέρια να μπορούν να παράγουν και δεν τον ένοιαζε, δηλαδή δε ζήταγε κάτι. Τώρα όπου να θέλεις να πας να δουλέψεις, δεν μπορείς να πας. Δεν μπορεί να πάει. Ξέρω κόσμο που θέλει να πάει να δουλέψει, αλλά δεν μπορεί. Πού θα πάει με ένα δημοτικό, που μερικοί δεν το έχουνε και τελειώσει; (♂, Π, Β)

Παλιά όμως δε σου έλεγε κανείς: «Δώσε μου, τι έχεις για να σε πάρω;» Ζήταγε απλώς έναν άνθρωπο να σηκώνει βάρη π.χ. και άμα έβλεπε ότι άξιζες, ότι μπορούσες να δουλέψεις: «Κάτσε και δούλεψε». Τώρα δεν υπάρχει αυτό. (♂, Π, Α)

Στο σχετικό κεφάλαιο για την εργασία, επισημάναμε πως η επανασύνδεσή τους με τη μισθωτή εργασία κατ' ουσίαν διήλθε μέσα από την πρόσληψή τους ως εποχικών εργατών στις υπηρεσίες του δήμου Χαλκιδέων, ο οποίος αναδείχθηκε ως ο βασικός εργοδότης των Τσιγγάνων της πόλης υπό καθεστώς μισθωτής εργασίας. Στην παρούσα περίπτωση απασχόλησης, η ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης θεωρείται ως απαραίτητο τυπικό προσόν για την υποβολή αίτησης σε όλες τις κατηγορίες, πλην της ειδικότητας των εργατών καθαριότητας (ΥΕ16- Εργάτες καθαριότητας) που μπορούν να προσληφθούν και χωρίς απολυτήριο δημοτικού. Ως εκ τούτου, η πλειοψηφία του πληθυσμού της κοινότητας, στερούμενη των σχετικών τίτλων, κατευθύνεται προς μια και μόνο ειδικότητα, εντείνοντας τον ανταγωνισμό μεταξύ τους αλλά και μεταξύ των υπόλοιπων υποψηφίων, που υπό την πίεση της ανεργίας αναγκάζονται να ανταγωνιστούν για αυτές τις θέσεις. Για τα λιγοστά άτομα της κοινότητας που κατέχουν τίτλο υποχρεωτικής εκπαίδευσης αυξάνονται οι διαθέσιμες θέσεις, καθώς μπορούν να συμμετάσχουν σε προκηρύξεις θέσεων και άλλων ειδικοτήτων, πέραν των εργατών καθαριότητας.

Το πλαίσιο διεκδίκησης θέσεων που διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο κατέστησε τους εκπαιδευτικούς τίτλους και τα τυπικά προσόντα για πρώτη φορά ανταλλάξιμα για τα μέλη της κοινότητας. Ως αποτέλεσμα, κατά τα τελευταία έτη παρατηρείται μια σημαντική στροφή των Τσιγγάνων της πόλης προς την εκπαίδευση, με προφανή

στόχο την εξαργύρωση των σχολικών τίτλων στο πεδίο της εργασίας. Η στροφή αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική στις τάξεις των ενηλίκων που κατευθύνονται στο εσπερινό γυμνάσιο της πόλης καθώς και στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας για να εξασφαλίσουν τους σχολικούς τίτλους που είναι απαραίτητοι για τη διεκδίκηση θέσεων στο δήμο. Είναι σημαντικό επίσης πως οι επαναλαμβανόμενες προσωρινές συμβάσεις εργασίας στο δήμο δημιουργούν σε ορισμένους την ελπίδα της μόνιμης απασχόλησης και για το λόγο αυτό φροντίζουν να εξασφαλίσουν εκπαιδευτικούς τίτλους που αναμένεται να ενισχύσουν τη θέση τους απέναντι στον ανταγωνισμό, ως επί το πλείστον μεταξύ των μελών της κοινότητας. Ενδεικτική είναι η δήλωση της συνομιλήτριάς μας για το λόγο που ξεκίνησε να πηγαίνει στο εσπερινό γυμνάσιο:

Ξεκίνησα, να σου πω, πιο πολύ για το δήμο, που είπανε ότι ζητάει χαρτί για μονιμοποίηση και τέτοια. Και πήγα. (♀, II, B)

Οι ίδιες ακριβώς στοχεύσεις υπάρχουν και στην περίπτωση μιας άλλης οικογένειας της οποίας τα παιδιά επέλεξαν να φοιτήσουν στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας:

Τώρα ο Γιάννης πάει κάπου λέει στο Αλιβέρι⁷⁷⁸ και η Χρυσούλα λέει τώρα να πάει, γιατί αν μπει, λέει, θα την πάρουνε στο δήμο και υπάρχει μια περίπτωση να τους κάνουνε μόνιμους μετά από δυο, τρία χρόνια. Αλλά αυτή δεν έχει βγάλει ούτε το δημοτικό. (♂, II, B)

Η στόχευση των Τσιγγάνων στην ανταλλαξιμότητα των σχολικών τίτλων είναι σαφής, όπως μας δηλώνει εκπαιδευτικός του Εσπερινού Γυμνασίου Χαλκίδας:

Με τα χρόνια παρατηρώ πως έρχονται περισσότεροι. Καταλαβαίνουν πως τα γράμματα μπορεί να τους παρέχουν δουλειά. Στο δήμο δουλεύουν πάρα πολλοί τώρα με τις συμβάσεις. Αν ζητάνε να πάρουν το απολυτήριο γυμνασίου, το παίρνουν για λόγους που έχουν να κάνουν με τη δουλειά. (Εκπ/κός)

Φυσικά η ανταλλαξιμότητα αυτή δεν είναι προφανής σε όλους, ακόμη κι όταν τα αδιέξοδα της παρούσας εργασιακής τους κατάστασης αναγνωρίζονται εμφανώς. Η επισήμανση του συνομιλητή μας για το ενδεχόμενο ενίσχυσης των προσόντων του μέσω της απόκτησης ενός τίτλου σπουδών είναι ξεκάθαρη:

Για μένα συγκεκριμένα αυτό το πράγμα με το εμπόριο έχει τέλος. Έτσι ήτανε, αυτό ήτανε. Να συνεχίσω τι; Τι άλλο να κάνω; Να πηγαίνω νυχτερινό σχολείο και να αρχίσω να σπουδάσω; Δεν το συζητάω. (♂, III, B)

Η στροφή αυτή προς την εκπαίδευση αποκτά λοιπόν ένα διττό περιεχόμενο. Από τη μια είναι η ανταλλαξιμότητα των εκπαιδευτικών τίτλων στον τομέα της αγοράς εργασίας, που κάνει ορισμένα από τα ενήλικα κυρίως μέλη της κοινότητας να στρέφονται ξανά στις εκπαιδευτικές δομές για την εξασφάλιση των τίτλων αυτών. Η πορεία αυτή είναι κατεξοχήν χρηστική, μια αναλογία κόστους-οφέλους που καθιστά το «τίμημα» της εκπαιδευτικής παρουσίας ανεκτό. Έτσι, υφιστάμενοι ως τίμημα την επένδυση

⁷⁷⁸ Στο Αλιβέρι, όπως και στη Θήβα λειτουργεί Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας.

χρόνου και χρήματος για την ολοκλήρωση των σπουδών τους, οι Τσιγγάνοι της πόλης παρακολουθούν το πρόγραμμα των σχολείων αυτών.

Τώρα τα τρία, τέσσερα τελευταία χρόνια και στο Αλιβέρι στη Δεύτερη Ευκαιρία έχουντε τελειώσει γύρω στα δέκα παιδιά με δικά τους έξοδα που πήγαν και τελείωσαν το γυμνάσιο. Έξι, επτά παιδιά είχαν πάει στη Θήβα, στη Δεύτερη Ευκαιρία. Έχουμε εξελίξεις. (♀, II, B)

Υπάρχουνε παιδιά που λόγω της δουλειάς τούς παίρνουν ξαφνικά τηλέφωνο και τους ζητάνε να πάνε, όπως κάποια που δουλεύουνε σε γραφείο μεταφορών. Κάνω πραγματικά τα στραβά μάτια για μερικούς που ξέρω ότι δεν έχουνε άλλη δουλειά και λείπουν για αυτόν το λόγο. (Εκπ/κός)

Πάνε για να πάρουνε ένα χαρτί, για να μπορέσουν να κάνουνε κάτι μετά. (♂, III, A)

Υπάρχει όμως και μια άλλη πτυχή αυτής της χρηστικής προσέγγισης της εκπαίδευσης, περισσότερο νεφελώδης, που αφορά κυρίως το πλαίσιο λειτουργίας των εκπαιδευτικών δομών και όχι τους Τσιγγάνους αφ' εαυτούς. Σε αυτήν την περίπτωση, η προσέλευση εκπαιδευόμενων μπορεί να αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας κατάστασης αμοιβαίου κέρδους (κατάσταση win win), εξασφαλίζοντας στην εκπαιδευτική δομή τη δυνατότητα λειτουργίας και την κάλυψη των προβλεπόμενων θέσεων εκπαιδευτικών και στους εκπαιδευόμενους τον επιθυμητό τίτλο, υπό ένα ελαστικό πλαίσιο παρακολούθησης και εφαρμογής των προβλεπόμενων διαδικασιών.

Κάποιοι άλλοι πηγαίνουν στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας, αλλά σε πολλές περιπτώσεις η παρουσία τους εκεί είναι τυπική. (Εκπ/κός)

Πάνε για να πάρουνε ένα χαρτί για να μπορέσουν να κάνουνε μετά. Τα ξέρω αυτά. Πάω εγώ τώρα, παρουσιάζομαι στο σχολείο και μετά από ένα μήνα ξαναπαρουσιάζομαι. Στο τέλος έχω πάρει το... πώς το λένε; Δημοτικό... γυμνάσιο είναι μετά; Να πάρω του γυμνασίου το χαρτί και να το πάω στο δήμο; Κι ας μην ξέρω μία στο μυαλό μου; (...) Δηλαδή δεν έχεις πάει καθόλου δημοτικό και θες κατευθείαν να μου βγάλεις το γυμνάσιο. Έ, όχι, ρε παιδιά. Ρε παιδιά, μη χάνουμε τα λόγια μας. Και εμένα με στέλνανε στο Αλιβέρι. Δεν πήγαινα. Μου λέγανε να πάμε, να πάρουμε το χαρτί απ' το Αλιβέρι. Θα πηγαίναμε κάθε Παρασκευή να δίνω μάθημα. Ότι και καλά παρουσιάστηκε. Ότι πήγα κι ήμουνα εκεί. Α, μπράβο! Να το πάρουμε το χαρτάκι να το πάμε στο δήμο. Αυτά. Δηλαδή κι οι αγράμματοι θα πάρουνε χαρτί γυμνασίου. Δηλαδή εγώ από την τρίτη [Γ δημοτικού] θα πάω να πάρω χαρτί γυμνασίου κατευθείαν; Τι νομίζεις πως γίνεται; Όλα αυτά είναι συστήματα του κράτους. Δεν είναι συστήματα του κράτους; (♂, I, A)

Συμπληρωματικά των εκπαιδευτικών τίτλων, παρατηρείται και η προσπάθεια απόκτησης και άλλων τυπικών προσόντων. Στην ουσία, αυτή περιορίζεται στην έκδοση επαγγελματικού διπλώματος οδήγησης από ορισμένα άρρενα μέλη της κοινότητας, έτσι ώστε να διευρύνουν τις επιλογές εργασίας που έχουν και στις ειδικότητες των οδηγών οχημάτων.

5.5.2.1.1.1 Εκπαίδευση και εργασιακή κινητικότητα

Επισημάναμε παραπάνω⁷⁷⁹ πως οι πρωταρχικές προσεγγίσεις της σχέσης εκπαίδευσης και ανάπτυξης παρουσιάζουν τα άτομα με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο να ενσωματώνονται ευκολότερα στην αγορά εργασίας και σε θέσεις με υψηλούς μισθούς, καλές εργασιακές συνθήκες, σταθερότητα και ασφάλεια και περισσότερες ευκαιρίες επαγγελματικής κινητικότητας. Επίσης, κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού,⁷⁸⁰ ο ρόλος της εκπαίδευσης συνδέθηκε θετικά με την επαγγελματική εξειδίκευση και την οικονομική και κοινωνική διαστρωμάτωση εντός της εργατικής τάξης, εξασφαλίζοντας παράλληλα ευκαιρίες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Οι Τσιγγάνοι της πόλης, ακόμη κι όταν δεν είχαν τη διορατικότητα να ενταχθούν οι ίδιοι ή να εντάξουν τους απογόνους τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, στο σύνολό τους αναγνωρίζουν το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η εκπαίδευση στη ζωή τους και ειδικότερα στην εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών εργασίας. Αυτό φυσικά δεν είναι καινοφανές εύρημα, αφού εντοπίζεται σε πολλές από τις προηγηθείσες έρευνες (Λυδάκη, 1998 · Παπακωνσταντίνου κ. συν., 2004 · Πολίτου, 2001) αποτυπώνοντας, ωστόσο, μια σαφή διάσταση προφορικών διακηρύξεων και πράξεων, τους λόγους της οποίας θα επιδιώξουμε να εξηγήσουμε στην επόμενη ενότητα.

Τα γράμματα τα κάνουν όλα. Άμα ξέρεις γράμματα, πας παρακάτω.(...) Τα γράμματα είναι... Άμα ξέρεις γράμματα πας όπου θέλεις. Δουλεύεις, όπου να 'σαι. (...) Τα γράμματα τα κάνουν όλα. Άμα ξέρεις γράμματα, τα κάνεις όλα. Μια φορά στο Αυλωνάρι στο παζάρι, ένας είχε μωσχάρια και τα πούλαγε. Ήτανε Γύφτος και ο αδελφός του ήταν διοικητής της τροχαίας στον Άγιο Κωνσταντίνο. Αυτός τα 'παιρνε τα γράμματα. (♂, I, B)

Δηλαδή για να κάνεις μια δουλειά, θέλεις να ξέρεις και πέντε γράμματα, να έχεις πάει σχολείο να έχεις προχωρήσει. (♂, II, A)

Δηλαδή, άμα ήξερα και διάβαζα θα ήμουνα και καλύτερα και πιο μορφωμένα. (♂, II, A)

Τελείωσα το γυμνάσιο. (...) Η μάνα μου δεν ήθελε. Τώρα χτυπάει το κεφάλι της γιατί δε με άφησε να συνεχίσω. Μπορεί να είχα μια καλύτερη δουλειά. (♀, II, B)

Θέλω να σου πω πως κι αν είχα παιδί, βλέπω πώς είναι τα γράμματα και θα το ξέσκιζα, θα το έκλεινα μέσα. Αλλά ο Θεός δεν μου έδωσε παιδιά σε εμένα, να το πήγαινα σχολείο και να έβγαζα την τρέλα αυτή που έχω εγώ, αυτό που μου λείπει εμένα που δεν πήγα σχολείο, να το πάρω να το κάνω... αστυνόμο, ένα γιατρό, δάσκαλο... κατάλαβες; (♂, II, A)

Επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πως για λιγοστά μέλη της δεύτερης κυρίως γενιάς η εκπαίδευση συνδέθηκε, έστω και έμμεσα, με καλύτερες συνθήκες εργασίας. Οι εκπαιδευτικοί τίτλοι που είχαν αποκτηθεί ή αποκτήθηκαν εκ των υστέρων

⁷⁷⁹ Βλ. την ενότητα 1.7.2- Εκπαίδευση και απασχόληση.

⁷⁸⁰ Βλ. την ενότητα 2.2.2.1- Η διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

από τα ενήλικα μέλη της κοινότητας εξασφάλισαν μια σχετική ανταλλαξιμότητα, υπό την έννοια ότι τους βοήθησαν να καταλάβουν κάποιες καλύτερες θέσεις εργασίας. Παράλληλα, ο εκσυγχρονισμός των αντιλήψεων πολλών μελών της γενιάς αυτής, σε συνδυασμό με τις θεσμικές παρεμβάσεις που έγιναν με στόχο τον πληθυσμό, έφερε περισσότερα μέλη της τρίτης γενιάς κοντά στην εκπαίδευση, τουλάχιστον με όρους αυξημένων εγγραφών και διεύρυνσης του χρόνου παραμονής τους στα σχολεία καθώς και του επιπέδου των σπουδών τους. Η ανταλλαξιμότητα των σχολικών τίτλων και οι θεσμικές παρεμβάσεις λειτούργησαν λοιπόν θετικά ως προς τη συνολικότερη στροφή της κοινότητας προς την εκπαίδευση.

Πρέπει όμως να επισημάνουμε πως ενώ αυτή η πρόσφατη εκπαιδευτική στροφή των Τσιγγάνων της πόλης έχει σαφή λειτουργικά χαρακτηριστικά, πλην όμως δε συνιστά για την πλειοψηφία οργανικό στοιχείο της καθημερινότητάς τους, ούτε στοιχείο της κουλτούρας κοινωνικοποίησής τους. Ως εκ τούτου, αν πάψει να έχει την προσδοκώμενη ανταλλαξιμότητα, αν δηλαδή οι εκπαιδευτικοί τίτλοι δεν εξαργυρώνονται στην αγορά εργασίας, είναι πολύ πιθανή η παλινδρόμηση στις πρότερες καταστάσεις εκπαιδευτικής ανυπαρξίας. Αυτό είναι κρίσιμο, γιατί την παρούσα περίοδο τα λιγοστά νεότερα μέλη της τρίτης γενιάς που κατόρθωσαν να ολοκληρώσουν τις υποχρεωτικές τους σπουδές ή και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση δε φαίνεται να μπορούν να πετύχουν κάποια διαφοροποιημένη κατάσταση επαγγελματικής ένταξης που να τους διαχωρίζει από τον υπόλοιπο πληθυσμό και να μπορεί να λειτουργήσει παρωθητικά για αυτόν. Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στις τρέχουσες συνθήκες της εκτεταμένης ανεργίας των νέων, όπου τα μέλη της κοινότητας έχουν να ανταγωνιστούν πολυάριθμους άλλους αποφοίτους ανώτερων και ανώτατων σχολών, με σημαντικά επιπλέον εφόδια (ξένες γλώσσες, κατάρτιση στις νέες τεχνολογίες κ.λπ.). Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη πως τα άτομα αυτά κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια για να παραμείνουν στην εκπαίδευση και να ολοκληρώσουν κάποιους κύκλους σπουδών, η αδυναμία να εξαργυρώσουν αυτήν τους την προσπάθεια ματαιώνει τόσο τους ίδιους όσο και δύναται να λειτουργήσει αποτρεπτικά για άλλους, που σε διαφορετική περίπτωση θα ακολουθούσαν ευκολότερα το δρόμο της επαγγελματικής ένταξης μέσω της εκπαίδευσης.

Η ανιψιά μου τελείωσε το Τεχνικό. Έκανε τρία παιδιά... και μένει στα Γύφτικα. Δεν υπάρχει κίνητρο να πάνε και οι άλλοι. Ο άλλος, ο Λάκης, πήγε στη σχολή για ηλεκτρολόγος, ούτε κι αυτός τελείωσε, ούτε κι αυτός είχε κίνητρο. Δεν μπόρεσε να τελειώσει, να πάρει αυτό το κωλοδίπλωμα και να μπορέσει να το αξιοποιήσει. (♀, Π, Β)

Για αυτό είπαμε ότι άμα δε γίνει μια αρχή, να γίνει κάποιος κάτι, να πέσουν κάποια κίνητρα για τους Τσιγγάνους, δεν πρόκειται να πάνε σχολείο. Γιατί άμα γίνει η αρχή, θα αρχίσει ο ένας και ο άλλος: «Γιατί να γίνει το παιδί του άλλου π.χ. λογίστρια ή κάτι άλλο;» Ο ανταγωνισμός που λέγαμε με τα καρεκλάκια θα πάει εκεί τότε. Αλλά χρειάζεται να γίνει πρώτα. Να πάει κάποιος. Όταν θα ξεκινήσει να γίνει κάτι, μετά θα γίνει και για τους άλλους. Αλλά όσο πάει έτσι και δεν υπάρχει κίνητρο, δεν πρόκειται να αλλάξει τίποτε. (♂, Π, Β)

Όπως επισημάναμε στο σχετικό κεφάλαιο για τα χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας των Τσιγγάνων της πόλης,⁷⁸¹ η διαγενεακή επαγγελματική εξέλιξη που παρατηρήθηκε μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς απηχούσε την προσπάθεια των μελών της κοινότητας να προσαρμοστούν στις αλλαγές των παραγωγικών δομών της χώρας και της πόλης ειδικότερα, ενώ για ορισμένους είχε τα χαρακτηριστικά ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, καθώς τους ενέταξε σε νέες θέσεις εργασίας που προώθησαν την οικονομική και κοινωνική τους ενσωμάτωση. Ωστόσο, για τη συντριπτική πλειονότητα των μελών της δεύτερης γενιάς που εισήλθαν πρόσκαιρα ή μόνιμα στη μισθωτή εργασία, και παρότι αυτό σαφώς αποτέλεσε στάδιο εργασιακής κινητικότητας, η κατάσταση αυτή δεν συνδέθηκε με την εκπαίδευση, εκτός από τις λιγοστές περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω και για τις ακόμη λιγότερες περιπτώσεις των «μη-ορατών» Τσιγγάνων της Χαλκίδας, οι οποίοι όμως δεν ήταν δυνατόν να προσεγγιστούν.⁷⁸² Οι μόνες περιπτώσεις σαφούς σύνδεσης εκπαίδευσης και εργασιακής κινητικότητας αφορούν μέλη της τρίτης γενιάς και βέβαια σε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό και σχεδόν αποκλειστικά υπό το πλαίσιο των προγραμμάτων εποχικής απασχόλησης στο δήμο.⁷⁸³

5.5.2.2 Η εκπαίδευση στα όρια της παραγωγικής δομής της οικογένειας

Στο θεωρητικό μέρος της διατριβής σημειώσαμε πως σε πολλές έρευνες επισημαίνεται η λειτουργία της τσιγγάνικης οικογένειας ως βασικής παραγωγικής μονάδας και συχνά ως του μοναδικού πλαισίου άσκησης της εργατικής δύναμης των μελών της (Βαξεβάνογλου, 2001, σσ. 134-135). Εντός αυτού του πλαισίου, συχνά η λειτουργία της οικογένειας έρχεται σε ασύμπτωτη ή και συγκρουόμενη πορεία με την εκπαίδευση που εν δυνάμει στερεί από την κεφαλαιοποίηση της οικογένειας την εργατική δύναμη των τσιγγανοπαίδων, περιορίζοντας συνάμα τις επαγγελματικές τους επιλογές, μη προετοιμάζοντάς τα για τους – εν πολλοίς – δοσμένους επαγγελματικούς τους ρόλους.

Η αποδοχή αυτής της επισήμανσης και για την ερευνώμενη περίπτωση απαιτεί την ύπαρξη οικογενειών που εξασφαλίζουν ανακυκλωτικά τους όρους της επαγγελμα-

⁷⁸¹ Βλ. σχετ. την ενότητα 5.1.2.4- Χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας.

⁷⁸² Κατά τις συζητήσεις μας αναφέρθηκαν ορισμένες περιπτώσεις ατόμων που προέρχονταν ή συνδέονταν με την τσιγγάνικη κοινότητα της Εύβοιας, τα οποία όμως δεν διατηρούσαν σχέσεις με τον ερευνώμενο πληθυσμό. Μια περίπτωση αφορούσε έναν ιατρό, ο πατέρας του οποίου είχε εργαστεί ως αυτοκινητιστής κατά το παρελθόν (βλ. υποσημείωση 671). Η δεύτερη αφορούσε το τέκνο μικτού γάμου γυναίκας προερχόμενης από την κοινότητα με μη-Τσιγγάνο, το οποίο όμως ούτε αυτό διατηρούσε πια σχέσεις με τη μητέρα του. Κάποια άλλη αφορούσε πάλι τέκνο μικτού γάμου γυναίκας της κοινότητας, η οποία όμως είχε προ πολλού αποσπαστεί από αυτήν και διέμενε μόνη στην Αθήνα. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις, για τις οποίες οι συνομιλητές μας τόνισαν το στοιχείο της διαφοροποίησης που τις καθιστούσε τμήμα των «μη ορατών» Τσιγγάνων της πόλης, κοινό στοιχείο ήταν το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο.

⁷⁸³ Κατά την περίοδο συγγραφής του κειμένου της διατριβής πληροφορηθήκαμε για μία περίπτωση μέλους της τρίτης γενιάς της κοινότητας που πήγε μετανάστης στη Γερμανία σε επιχείρηση εστίασης, καθώς και για ένα ακόμα άτομο που διερευνούσε τη δυνατότητα αυτή. Και οι δύο είχαν απολυτήριο λυκείου.

τικής τους συνέχειας, δηλαδή οικογένειες που η επί το έργον εμπειρική εκπαίδευση καθίσταται ως το βασικό στοιχείο επαγγελματικής κατάρτισης των τέκνων τους. Κατ' ουσίαν, δηλαδή, αναφερόμαστε σε περιπτώσεις που παρατηρούνται έντονα χαρακτηριστικά διαγενεακής άσκησης του οικογενειακού επαγγέλματος ή σε οικογένειες που κεφαλαιοποιείται η εργατική δύναμη όλων των μελών τους, υπό καθεστώς άρσης του ηλικιακού και έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας. Με βάση όμως τα στοιχεία και τις επισημάνσεις που προηγήθηκαν στο κεφάλαιο σχετικά με τα χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας, παρατηρούμε πως οι επαγγελματικές διαδρομές των μελών της κοινότητας εμφάνισαν διαγενεακά χαρακτηριστικά σε συγκεκριμένους μόνο τομείς, όπως οι εργάτες γης και το εμπόριο.

Ακόμη όμως και σε αυτούς τους τομείς, η εμπλοκή των παιδιών στην παραγωγική διαδικασία δεν ήταν παντού η ίδια. Στο χώρο των εργατών γης ήταν συνηθέστερο να εμπλέκονται τα παιδιά, είτε γιατί εργάζονταν μαζί με τους γονείς τους – άρα υπήρχε άμεση κεφαλαιοποίηση της εργασίας τους – είτε γιατί στους χώρους εργασίας ακολουθούσε όλη η διευρυμένη οικογένεια, οπότε δεν υπήρχε εναλλακτική επιλογή για τη φροντίδα των παιδιών κατά το διάστημα απουσίας των γονέων.

Δεν μπορούσες να πας σχολείο, γιατί – στο ξαναλέω πολλές φορές – σου έλεγε ο πατέρας: «Φεύγουμε και πάμε να τρυγήσουμε... Θα λείπουμε 15 μέρες... Μετά θα πάμε στη Θήβα να βγάλουμε κρεμμύδια» και τέτοια. Ναι, δε γινότανε αλλιώς. Όταν ήμουν εγώ μικρός και τα παιδιά που θυμάμαι, εκεί γύρω στα δώδεκα-δεκατρία, όλα δουλεύαμε. Δεν υπήρχε να μη δουλεύεις. (♂, II, B)

Παλιά πηγαίναμε ένα μήνα, δύο στη Θήβα. Εκεί βγαίνανε ρεβίθια, πατάτες... τέτοια. Και πηγαίναμε εκεί και εργαζόμαστε όλη η οικογένεια, ο πατέρας μου, η μητέρα μου, η γυναίκα μου, οι αδελφάδες μου και πηγαίναμε για όσο είχε δουλειά. (♂, II, A)

Στα χωράφια δούλευα, παλιά. Πήγαινα με τον πατέρα μου από μικρός. Τώρα δεν έχει δουλειά εκεί. (♂, II, B)

Οι δικοί μας οι Χαλκιδέοι πήγαιναν εκεί. Στα χωράφια, στον τρύγο. Και εγώ δούλευα μικρός σε αγροτικές δουλειές. (♂, I, A)

Και τα έξι κορίτσια γονατίζαμε τον καιρό εκείνο, ξέρεις γονατίζανε τα κορίτσια και πηγαίνανε στα χωράφια, ήτανε τα κριθάρια, στα Λέπουρα, αυτά τα μέρη τότε ο πατέρας μου και δουλεύαμε. (♀, I, A)

Στο χώρο του εμπορίου η συμμετοχή των παιδιών δεν αποτελούσε τόσο κεφαλαιοποιητικό στοιχείο της εργασίας, όσο εξασφάλιζε την επί το έργον εμπειρική εκπαίδευσή τους. Έτσι, τα παιδιά, κατά βάση τα αγόρια, ακολουθούν τον πατέρα στο γυρολογικό εμπόριο με το αυτοκίνητο ή συμβοηθούν τη μητέρα στο στήσιμο του πάγκου ή στην περιπλάνηση με τα πόδια ή με το καρότσι στις γειτονιές.

Οι πιο πολλοί γονείς, μόλις γίνει επτά, οκτώ χρονών τον έχει μαζί. Να μάθει πώς πουλιούνται τα κοτόπουλα, να μάθει πώς πουλιούνται τα γουρούνια, τα καρπούζια. Δηλαδή τα ξέρει όλα. (♂, II, B)

Αυτοί εδώ στη γειτονιά σκέφτονται ότι το παιδί πάει μέχρι την τετάρτη σχολείο, έμαθε να γράφει, να διαβάζει, να βάζει την υπογραφή του. Με αυτό είναι ικανοποιημένοι. Για αυτό από τα έντεκα το βγάζουνε στη λαϊκή να πουλάει, στα δεκατρία-δεκατέσσερα το αρραβωνιάζουν, στα δεκαπέντε-δεκαέξι θα το έχουν παντρεύει. Εάν πάει σχολείο, δεν θα έχει την εμπειρία να το κάνει αυτό. Βλέπεις κοπελίτσες με ένα καρότσι, 24 χρονών να σέρνει το καρότσι από τα Γύφτικα στην αγορά και πίσω. Το κάνει αυτό από 12 χρονών. (♂, II, A)

Εμείς τα ετοιμάζουμε για αυτό. Έντεκα χρονών το αγόρι πρέπει να ξέρει να οδηγή. Να πάρει τη μάνα του, να πάει στη λαϊκή, να στήσει πάγκο. (♀, II, B)

Στις παραπάνω περιπτώσεις η άρση του ηλικιακού διαχωρισμού στην εργασία απηχεί μια προκαπιταλιστική «συμπίεση των οικογενειακών ρόλων: τα παιδιά γίνονται “πρόωρα” έφηβοι αναλαμβάνοντας καθήκοντα ενηλίκων» (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 149) και σχετίζεται με τη διαδικασία επαγγελματικής κοινωνικοποίησης που καταλήγει να είναι ασύμπτωτη με την παραμονή στην εκπαίδευση. Ωστόσο, στο πεδίο αυτό ήταν σαφώς λιγότεροι οι συνομιλητές μας που εστίασαν σε αυτήν την ανάγκη, ως αιτία της απουσίας των παιδιών από την εκπαίδευση.

Αυτού η μάνα του έχει πάρει το καρότσι και έχει πάει στην Αρτάκη να πουλήσει. Και μου τα άφησε. Να τα πάρει κοντά, πού να τα πάει; Κάλτσες, σφουγγαράκια... τέτοια πράγματα. Ένα καροτσάκι... (♀, I, A)

Τα παιδιά τα πήγαινα σχολείο, αλλά δε μαθαίνανε κανονικά γράμματα. (...) Εγώ πήγαινα στη δουλειά το πρωί και δεν τα κοίταζα. Δεν τα έπαιρνα μαζί. Τι να τα κάνω; (♂, I, B)

Ο γιος μου (...) είναι στη Μύκονο, πήγε με τριφύλλια (...). Έχει πάρει και το ένα παιδί μαζί του για να τον βοηθήσει. Πάνε τρεις, τέσσερις μέρες και έρχονται. (♂, II, B)

Εντοπίστηκαν λοιπόν περιπτώσεις όπου η άσκηση του γυρολογικού εμπορίου από τους γονείς δεν ενέπλεκε καθόλου τα παιδιά τους ή τα ενέπλεκε για μικρά χρονικά διαστήματα, ικανά μεν να επιφέρουν την πρόσκαιρη απουσία από τη φοίτησή τους, μη δυνάμενα ωστόσο να αποτελέσουν την κύρια αιτία διακοπής της. Αυτή τη διαπίστωση συμμερίζονται και αρκετοί από τους εκπαιδευτικούς με τους οποίους συνομιλήσαμε.

Τα προβλήματα είναι δύο. Το ένα έχει σχέση με τη μη-συστηματική παρακολούθηση. Θα έρθει το παιδί και θα σου πει πως την άλλη εβδομάδα θα είναι στη Μύκονο με το μπαμπά. Δεν είναι μετακινούμενοι, υπό την έννοια του νομάδα. Έχει μόνιμα το σπίτι του, δε μιλάμε για τσαντίρι, αλλά θα πάει π.χ. να πουλήσει τριφύλλι για μια εβδομάδα. Αυτό όμως δε θα γίνει συχνά. Θα γίνει για μια εβδομάδα. Την άλλη εβδομάδα μπορεί ο άλλος να πάει για το γάμο της ξαδέλφης του. Αποσπασματικά όμως όλα αυτά. Σε μόνιμη βάση, αυτά τα παιδιά έρχονται στο εύρος του σχολικού έτους. Αλλά μπορεί να μην τα βρεις ποτέ όλα μαζί. (Εκπ/κός)

Τα παιδιά της γειτονιάς που έρχονται και γράφονται εδώ κάνουν απουσίες. Είναι μερικά που είναι πολύ τακτικά, υπάρχουν όμως και άλλα που κάνουν πολλές απουσίες. Κυρίως κορίτσια που είναι με τους γονείς τους στη λαϊκή ή σε άλλες εποχικές εργασίες. Π.χ. τα Χριστούγεννα, την Καθαρή Δευτέρα που πουλάνε αϊτούς, τέτοια πράγματα. Τον υπόλοιπο καιρό έρχονται κανονικά. (Εκπ/κός)

Σήμερα είχα τέσσερα παιδιά. Εχθές ήταν τρία, αλλά ήταν διαφορετικά. Αύριο μπορεί αυτά που έλλειπαν χθες να έρθουν πάλι. Έτσι γίνεται. Φεύγουν και έρχονται. (Εκπ/κός)

Η συνέχιση λοιπόν του επαγγέλματος των γονέων και η εμπειρική μάθησή του στο πλαίσιο της οικογένειας δε συνδέεται αναγκαστικά με την εγκατάλειψη της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα όταν υπάρχουν εναλλακτικές πορείες που μπορούν να συνδυάσουν την απασχόληση με την εκπαίδευση, όπως είναι η φοίτηση στα εσπερινά σχολεία ή στις επαγγελματικές σχολές του Ο.Α.Ε.Δ. Σε κάθε περίπτωση όμως, η αποτελεσματικότητα της οικογενειακής «επιχείρησης» και η εναλλακτική λύση που τυχόν προσφέρει στην επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών της οικογένειας αναδεικνύεται ως καθοριστικός παράγοντας για τη συνέχιση του επαγγέλματος, ενίοτε εις βάρος της εκπαίδευσης.

Ο μεγάλος μου ο γιος σταμάτησε στη Β γυμνασίου και πήγε με τον πατέρα του στην οικοδομή. Το βράδυ όμως πήγαινε στο νυχτερινό γυμνάσιο. Και εγώ σκέφτομαι ότι ο πατέρας του έχει τέσσερις-πέντε πρέσες για σοβάτισμα και μπορεί να ακολουθήσει τη δουλειά του, αλλιώς θα τον πίεζα να συνεχίσει το σχολείο. Ο δεύτερός μου γιος όμως πηγαίνει στην Α λυκείου και ο μικρός στη Γ γυμνασίου. (♀, Π, Β)

Όταν βγαίνουν λεφτά στη λαϊκή, δε σκεφτόμαστε καθόλου το σχολείο. Δε σκεφτόμαστε το αύριο, γιατί υπήρχε χρήμα. (♂, Π, Β)

5.5.2.2.1 Εκπαίδευση και εισόδημα

Η σχετική συζήτηση για τη σχέση εισοδήματος και επιπέδου εκπαίδευσης επικεντρώνεται κυρίως στη σημασία των ιδιωτικών δαπανών των νοικοκυριών για την αγορά υπηρεσιών εκπαίδευσης που δεν παρέχονται, είτε παρέχονται ανεπαρκώς από το δημόσιο τομέα, καθώς και στην ανάγκη κεφαλαιοποίησης της εργασίας των νέων από μικρή ηλικία για τη στήριξη των οικονομικών των οικογενειών τους.⁷⁸⁴

Στην πρώτη περίπτωση, οι δαπάνες αφορούν κατεξοχήν τις πρόσθετες απαιτήσεις που συχνά θέτει το επίπεδο οργάνωσης των σπουδών, όπως π.χ. την ανάγκη παρακολούθησης φροντιστηριακών μαθημάτων και μαθημάτων ξένων γλωσσών. Στο επίπεδο, ωστόσο, της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι δαπάνες αυτές αποσκοπούν κατεξοχήν στη βελτίωση της επίδοσης των μαθητών και την επιζητούμενη πληρέστερη προετοιμασία τους για τις αυξημένες απαιτήσεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και δε σχετίζονται με την ολοκλήρωση ή όχι της φοίτησης στο δημοτικό σχολείο. Συνεπώς, σε ό,τι αφορά τη φοίτηση στην πρώτη βαθμίδα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η οικονομική ανισότητα των οικογενειών δε συνδέεται άμεσα με την εκπαιδευτική τους ανισότητα,

⁷⁸⁴ Βλ. την ενότητα. 1.7.3.1- Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας.

τουλάχιστον υπό όρους εγκατάλειψης του σχολείου.⁷⁸⁵ Υπό αυτήν την έννοια, οι περιορισμένες έως ανύπαρκτες ιδιωτικές δαπάνες εκπαίδευσης του υπό έρευνα πληθυσμού δε συνδέονται άμεσα με την ολοκλήρωση της φοίτησης των τέκνων τους, τουλάχιστον στο δημοτικό σχολείο.

Η περίοδος που εκτελέστηκε η έρευνα ήταν η δυσμενέστερη οικονομικά για τα μέλη της κοινότητας αλλά και το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Σε συνθήκες υψηλής ανεργίας μεταξύ του πληθυσμού των Τσιγγάνων της πόλης και υποαπασχόλησης και περιορισμένων εισοδημάτων για όσους ακόμη εργάζονταν, η ερώτηση για την καταβολή ή όχι ιδιωτικών δαπανών για την εκπαίδευση των παιδιών τους ήταν παρακινδυνευμένη, ιδιαίτερα όταν όλοι οι συνομιλητές μας εστίαζαν στην κάλυψη των αδήριτων αναγκών της καθημερινότητάς τους. Ωστόσο, εντοπίστηκαν ορισμένες περιπτώσεις που οι οικογένειες προέβαιναν στην κάλυψη τέτοιων δαπανών. Οι δύο από τις τρεις περιπτώσεις αφορούσαν οικογένειες που κατά το παρελθόν ζούσαν στην Αθήνα και σε περίοδο που τα οικονομικά τους τούς επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Η τρίτη περίπτωση αφορούσε την περίοδο της έρευνας.

Εγώ στην Αθήνα για το δικό μας [παιδί] πλήρωνα δάσκαλο. Εκεί όμως αυτό... εννιά ο μήνας. Γράμματα δεν έμαθε. Άμα τα αγαπήσεις τα γράμματα, εντάξει. Άμα δε σου αρέσουνε, δε γίνεται τίποτα. Το σκυλί με το ζόρι δε βγάζει λαγό. (♂, Π, Β)

Τα παιδιά τα πήγαινα σχολείο, αλλά δε μαθαίνανε κανονικά γράμματα. Λέω: «Θα σκοτώνομαι κάθε μέρα;» Τους είχαμε δάσκαλο, πλήρωνα να μάθουνε... Ξέρουνε να διαβάζουνε... αλλά τίποτε άλλο. (♂, Ι, Β)

Εγώ στη δική μου κόρη έδωσα τα φώτα, την ευκαιρία να πάει στο σχολείο μέχρι που τελείωσε το Λύκειο και θα μπορούσε για πανεπιστήμιο. (...) Να η μικρή μου κόρη, πάει στην έκτη. Αγγλικά την πάω τρία χρόνια, άμα θέλει να προχωρήσει. (♂, Π, Α)

Είναι χαρακτηριστικό πως κανείς από τους συνομιλητές μας δεν αναφέρθηκε άμεσα στους οικονομικούς λόγους ως αιτία της μη-ολοκλήρωσης των σπουδών τόσο του ιδίου όσο και των τέκνων τους. Ακόμη και στις λιγοστές περιπτώσεις που οι συνομιλητές μας συνέδεαν το θέμα της εκπαίδευσης με το διαθέσιμο εισόδημα, αυτό αφορούσε την έννοια της φοίτησης μακριά από το σπίτι και όχι την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, τουλάχιστον για όσους είχαν την κατάλληλη ηλικία για αυτό.

Τώρα όλα στραβά πάνε. Είναι και τα πράγματα μαζεμένα και ο άλλος το σκέφτεται. Για να σπουδάσεις ένα παιδί... άμα είσαι λίγο και φτωχός και δεν έχεις... Το δημοτικό τουλάχιστον να βγάλουνε. (♂, Π, Β)

⁷⁸⁵ Βλ. τον Πίνακα 12. Ποσοστό φτωχού και μη-φτωχού πληθυσμού σε σχέση με το συνολικό ανά επίπεδο εκπαίδευσης, όπου δεν υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ του φτωχού και μη-φτωχού πληθυσμού της χώρας μεταξύ αυτών που δεν έχουν ολοκληρώσει το δημοτικό σχολείο.

Σε αυτό που είναι στο Αλιβέρι; [Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας] Θέλεις 15 ευρώ πήγαινε-έλα κάθε μέρα εκεί. Άμα έβγαζα 15 ευρώ, θα καθόμουνα εδώ πέρα. (♂, III, A)

Από τα λεγόμενα όμως ορισμένων εκ των συνομιλητών μας, αναδύθηκε μια έμμεση σχέση μεταξύ του διαθέσιμου εισοδήματος και της καθημερινής παρουσίας των παιδιών στο σχολείο, που αφορούσε την κάλυψη του κόστους για το κολατσιό των μαθητών ή την προμήθεια των απαραίτητων σχολικών ειδών.

Πού να πάς [σχολείο]; Άντε και να πηγαίνει. Θέλει μια τυρόπιτα, κάτι άλλο. Πού να πάνε; Είναι να τα λυπάσαι. Να πεις πως είχε η μάνα τους; Πότε είχε να πληρώσει ένα ευρώ, πότε δεν είχε. (...) Τώρα μου γυρεύουνε κόλλα, γυρεύουνε ψαλίδια, γυρεύουνε βελόνα. (♀, I, A)

Τώρα μας συντηρούν τα πεθερικά και η μάνα μου. Στο γιο μου η μάνα μου δίνει κάθε πρωί πέντε ευρώ που πάει στο γυμνάσιο. Να μην έχει λεφτά που πάει σχολείο; (♀, III, B)

Οι περιπτώσεις όπως οι παραπάνω που μας αναφέρθηκαν μπορεί να ήταν λιγοστές, ωστόσο αντανακλούν τα σημαντικά οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν μεγάλο μέρος των οικογενειών μαθητών σε πολλά σχολεία της Ελλάδας, ανεξαρτήτως της τσιγγάνικης ή όχι καταγωγής τους. Παρότι το ζήτημα της επισιτιστικής ανασφάλειας των μαθητών έχει αναγνωριστεί ως ιδιαίτερα σοβαρό και από το Υπουργείο Παιδείας,⁷⁸⁶ η κατάσταση που διαπιστώσαμε κατά την περίοδο της έρευνας δεν έδειχνε τέτοια σοβαρότητα για τα μέλη της κοινότητας, τα οποία, την ίδια ακριβώς περίοδο που καλούνταν να διαχειριστούν τα περιορισμένα οικονομικά τους, συνέχιζαν ένα καταναλωτικό και διατροφικό προφίλ με αυξημένη χρήση προϊόντων καπνού και αλκοόλ και ταυτόχρονη υψηλή κατανάλωση από τα νεότερα μέλη αναψυκτικών και διάφορων σνακ (κρουασάν, μπισκότων κ.λπ.).

Η δεύτερη περίπτωση σύνδεσης εκπαίδευσης και εισοδήματος αφορά την περίπτωση όπου η εργασία των παιδιών κεφαλαιοποιείται από νωρίς για τη στήριξη των οικονομικών των οικογενειών τους. Επισημάναμε στην προηγούμενη ενότητα πως η συμμετοχή των παιδιών στην εργασία, τουλάχιστον για τα τέκνα της τρίτης γενιάς του πληθυσμού, δεν αποτελούσε τόσο κεφαλαιοποιητικό στοιχείο, όσο εξασφάλιζε την επί το έργον εμπειρική εκπαίδευσή τους. Τα μέλη της δεύτερης γενιάς, κατά το μεγαλύτερο μέρος αναλφάβητα, εντάχθηκαν από νωρίς στο χώρο της εργασίας, είτε συμβοηθώντας στις οικογενειακές παραγωγικές διαδικασίες είτε εργαζόμενα αυτόνομα.

⁷⁸⁶ Για την αντιμετώπιση των κρουσμάτων υποσιτισμού παιδιών, το Υπουργείο Παιδείας άρχισε από το 2012 πρόγραμμα παροχής μικρογευμάτων σε μαθητές σχολείων υποβαθμισμένων συνοικιών της Αττικής, το οποίο στη συνέχεια διευρύνθηκε και σε άλλες περιοχές της χώρας με τη συνεργασία ιδιωτικών επιχειρήσεων και δωρητών, ενώ ανάλογες δράσεις ανέλαβαν δημοτικές αρχές, μητροπόλεις και ομάδες αλληλεγγύης πολιτών. Δείγμα τέτοιας πρωτοβουλίας αποτελεί το Πρόγραμμα Σίτισης και Προώθησης Υγιεινής Διατροφής «Διατροφή» του Ινστιτούτου Πρόληψης (<http://diatrofi.prolepsis.gr>).

Μετά πήγα στην Αθήνα, πιτσιρίκι να δουλέψω σε ένα κέντρο διασκέδασης. (♂, II, A)

Από παιδί δουλεύαμε στα χωράφια. Μετά δούλευα στις λαϊκές στην Αθήνα και που παντρεύτηκα, 15 χρονώ και μετά, πήγα στην οικοδομή και δούλεψα εργάτης. (♂, II, A)

Εγώ το έχω βγάλει το δημοτικό, μέχρι πρώτη γυμνασίου έχω πάει, μετά τα παράτησα... Επειδή είχαμε ζώα και δεν είχε ο πατέρας μου άλλο παιδί, πήγα εγώ. (♂, II, B)

Για τα μέλη όμως τις τρίτης γενιάς, αυτή η εργασιακή εμπλοκή ήταν σαφώς πιο περιορισμένη και λιγότερο επιβαλλόμενη, αφού κατά κανόνα τα οικονομικά των οικογενειών ήταν καλύτερα και δεν απαιτούσαν την κεφαλαιοποίηση της εργασίας των τέκνων τους.

Να σου πω την αλήθεια τα κορίτσια μου από δέκα χρονών πηγαίνανε απέναντι στο νεκροταφείο και ανάβανε καντήλια και σκουπίζανε τα μνήματα. Δουλεύανε και παίρνανε 50-60 δραχμές την ημέρα. Εγώ δούλευα στην οικοδομή και δεν τους έπαιρνα δραχμή. Να πάρουνε ένα ζευγάρι παπούτσια, τα ρούχα τους τα παίρνανε μόνα τους. Αλλά δεν της έστελνα εγώ, μόνες τους θέλανε. (♂, II, A)

Ούτε ένα παιδί, κανένα δεν πάει, ούτε ένα. (...) Εμείς έχουμε από κάτω, που πρέπει να πάνε [σχολείο], τρία και δεν πάει κανένα. Και τσακώνομαι κάθε μέρα με τον ανιψιό μου, τη μάνα μου, που δε στέλνουν τα παιδιά. Αυτοί φεύγουν όλη μέρα για τις δουλειές και τα παιδιά τα παρατάνε από κάτω. Αρρώστησα, ρε δάσκαλε, να τσακώνομαι με τη μάνα μου, να μην καταλαβαίνει η μάνα μου, να μην καταλαβαίνει κανένας. Τι ψάχνεις να βρεις; (♂, II, A)

Τα παιδιά δεν έχουνε βγάλει το σχολείο όλες τις τάξεις. Άλλος έχει πάει μέχρι την τετάρτη άλλος την πέμπτη, μόνο ο ένας έχει βγάλει την έκτη αλλά αυτός είναι ντίπου για ντίπου. Γυμνάσιο δεν πήγε, έκανε κοπάνες, έφευγε (...) Έχουνε αλλάζει τα παιδιά τώρα. Τους λες κάτι για καλό και αυτά τα παίρνουνε διαφορετικά. (...) Από το μεγάλο δεν έχω πρόβλημα. Από το μεσαίο έχω πρόβλημα, γιατί τον είχα καλομάθει πολύ. Ούτε και από το μικρό. Ο μικρός άμα βρει δουλειά, δουλεύει. Το μεσαίο, όταν τον είχα μικρό, δεν του χάλαγα χατίρια (...) Και σιγά σιγά μεγάλωσε και έμαθε έτσι. Και τώρα αραχτός. Άμα βρει κανα μεροκάματο, πάει μια δυο μέρες, πέντε μέρες. Δε σκέφτεται τίποτα, γιατί θα βρούνε φαΐ, θα βρούνε ύπνο. Την καλύτερη ζωή κάνουνε. (♂, II, B)

Εντοπίστηκαν όμως και σαφώς λιγότερες περιπτώσεις όπου μέλη της τρίτης γενιάς εντάχθηκαν από νωρίς στην εργασία, κεφαλαιοποιώντας έτσι και τη δική τους συνεισφορά στον προϋπολογισμό της οικογένειας.

Κοίταξε, εγώ όταν ήμουν οκτώ χρονών δεν είχα πάει σχολείο. Με έβαλε ο πατέρας μου να πουλώ κασέτες από οκτώ χρονών. Μετά από τρία χρόνια γύριζα τα σπίτια, ένα ένα και πούλαγα κατσαρόλες, σεντόνια, ό,τι έβλεπα. Λοιπόν, αυτό μου 'μαθε, αυτό κάνω. (...) Αμαρτίες γονέων παιδεύουσι τέκνα. Εγώ όταν ήμουνα οκτώ χρονών οι γονείς μου μού βάλανε κάτι κατσαρόλια που ζύγιζαν 23 κιλά σαν βάρος και όταν πέρναγε μισή ώρα γινόντουσαν πενήντα. Κατάλαβες; (♂, III, B)

Κατά την περίοδο που διεξήχθη η έρευνα, η φοίτηση στα σχολεία αφορούσε ορισμένα τέκνα των ατόμων της δεύτερης γενιάς (κατεξοχήν στο γυμνάσιο και το λύκειο) καθώς και τέκνα της τρίτης γενιάς στο δημοτικό σχολείο ή και στο γυμνάσιο. Σύμφωνα με όσα επισημάναμε, η εμπλοκή των τσιγγανοπαίδων αυτών στην εργασία ακολουθεί την απεμπλοκή τους από το σχολείο, σε μια αλληλουχία όμως που κατά βάση είναι χρονολογική και όχι αιτιακή. Δηλαδή, μεταξύ των σταδίων της εκπαίδευσης και της εργασίας, μεσολαβούσης συχνά και μιας φάσης όπου οι δυο λειτουργίες μπορεί να συνυπάρχουν (π.χ. κατά τη φοίτηση στα εσπερινά σχολεία ή στις απογευματινές επαγγελματικές σχολές), υπάρχει μια σαφής χρονική ακολουθία, καθώς η εργασία, είτε ως κεφαλαιοποιητική ανάγκη είτε ως επί το έργο εκπαίδευση, ακολουθεί τη φάση απεμπλοκής από την εκπαίδευση. Ωστόσο, μεταξύ των δύο αυτών σταδίων δεν υπάρχει σαφής αιτιακή σχέση, υπό την έννοια ότι για την πλειονότητα του πληθυσμού που εγκατάλειψε την εκπαίδευση δεν υπήρχε εμφανής ανάγκη για εμπλοκή τους στην εργασία, εκτός από τις περιπτώσεις γάμων σε μικρή ηλικία, όπου τα άτομα αναγκάζονταν νωρίς να υπηρετήσουν δοσμένους κοινωνικούς ρόλους, εν πολλοίς ασύμπτωτους με τις διαδικασίες και τις υποχρεώσεις της εκπαίδευσης. Σε κάθε περίπτωση όμως, για τις υστερες γενιές των Τσιγγάνων της πόλης η σημασία των εισοδηματικών όρων για την παραμονή τους στα σχολεία και την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής τουλάχιστον εκπαίδευσης είναι περιορισμένη.

5.5.2.2.1.1 Εκπαίδευση και συνθήκες κατοικίας-υγείας του πληθυσμού

Οι συνθήκες κατοικίας και η κατάσταση υγείας του πληθυσμού, πέραν της μεταξύ τους σχέσης όπου η κακή ποιότητα των πρώτων λειτουργεί επιβαρυντικά στη δεύτερη – κάτι που ωστόσο δεν παρατηρείται στην παρούσα περίπτωση⁷⁸⁷ – δύνανται να συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τα αποτελέσματα και τις συνθήκες εκπαίδευσης.

Ως προς την πρώτη σχέση, δηλαδή την επίδραση των συνθηκών κατοικίας στις συνθήκες και τα αποτελέσματα φοίτησης των μαθητών, οι παράγοντες που δυνητικά θεωρήθηκαν ως επιβαρυντικοί ήταν η στενότητα του αναλογούντος χώρου ανά άτομο και η απουσία προσωπικού χώρου για τους μαθητές, όπου να μπορούν απερίσπαστοι να ασχοληθούν με τη μελέτη τους. Εστιάσαμε εξ αρχής σε αυτόν τον παράγοντα, καθώς οι γενικότερες συνθήκες κατοικίας, με την ύπαρξη ύδρευσης, αποχέτευσης και υγειονομικών υποδομών και εξοπλισμού για την τήρηση των ατομικών συνθηκών υγιεινής εξασφάλιζαν σε γενικές γραμμές καθαρά και φροντισμένα παιδιά, διαπίστωση που συμμερίζονταν και οι εκπαιδευτικοί στα σχολεία της περιοχής.

Τα παιδιά που έχουμε εδώ είναι ως επί το πλείστον εμπόρων της λαϊκής. Ζούνε εδώ μόνιμα, είναι περιποιημένα, καθαρά, διαβασμένα. (Εκπ/κός)

⁷⁸⁷ Βλ. την ενότητα 5.1.3- Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού.

Πιστεύω πως μεγάλο ρόλο παίζει το ότι έρχονται καθαρά στο σχολείο. Παλιότερα υπήρχαν και Τσιγγάνοι που δεν ήταν εντάξει ως προς τις συνθήκες υγιεινής. Αυτά τα παιδιά ξεχώριζαν. Π.χ. είχε κάποιο ψείρες και έβγαине η εντύπωση πως κάθε Γύφτος έχει ψείρες. Δεν ήθελαν να τα βάλουν να καθίσουν μαζί π.χ. για να μην κολλήσουν ψείρες. Τότε οι συνθήκες υγιεινής τα έκαναν να ξεχωρίζουν. Τώρα όμως δεν υπάρχει αυτό. Υπάρχουν παιδιά που είναι περιποιημένα και για αυτό πιστεύω πως έχουν ενταχθεί και καλύτερα. (Εκπ/κός)

Επίσης, ως ιδιαίτερα επιβαρυντική θεωρήθηκε εξ αρχής η απουσία σταθερής ηλεκτροδότησης στα σπίτια της γειτονιάς του Πεδίου Βολής, όσο και η δυσκολία κάλυψης των αναγκών θέρμανσης των οικιών των συνομιλητών μας. Είναι ενδιαφέρον πως οι παράγοντες που θεωρήθηκαν από εμάς ως δυνητικά επιβαρυντικοί, στην πλειοψηφία τους δεν αποτέλεσαν θέμα προς επισήμανση από τους συνομιλητές μας, και όπου αυτό έγινε, συνήθως συνδέθηκε με άλλες δραστηριότητες της καθημερινότητας και όχι με την κατ' οίκον μελέτη των μαθητών.

Έτσι, η στενότητα του χώρου, παρότι επισημάνθηκε, αναφέρθηκε σε σχέση με τη γενικότερη ησυχία εντός της οικίας και τον ύπνο των μωρών ή των γερόντων, όπου υπήρχαν. Πράγματι, η συνοίκηση στα όρια εκτεταμένων οικογενειών ή πλησίον συγγενών επέφερε σε πολλές από τις οικίες που εισήλθαμε μια διαρκή ροή ανθρώπων εντός τους, που ορισμένες φορές δυσχέραιναν ακόμη και τη διαδικασία της συνέντευξης. Ένα τέτοιο περιβάλλον αναμένεται να λειτουργεί διαταρακτικά στη μελέτη των μαθητών, ωστόσο οι συνομιλητές μας δεν το επισήμαναν, παρά συγκατάνευσαν όταν πραγματοποιήθηκε η επισήμανση από τον ερευνητή. Αυτό κατά την κρίση μας δείχνει πως η σχολική φοίτηση για πολλά από τα μέλη της κοινότητας, ιδιαιτέρως δε εξ αυτών που κατοικούν στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, δεν αντιμετωπίζεται τόσο με όρους εξασφάλισης των κατάλληλων συνθηκών προς επίτευξη της καλύτερης δυνατής επίδοσης όσο με όρους παραμονής των μαθητών στο σχολείο. Άλλωστε, οι επισημάνεις ή και οι αιτιάσεις των γονέων για τα παιδιά τους δεν αναφέρονταν στο θέμα της επίδοσης, επαναλαμβάνοντας π.χ. τη συνηθισμένη εκτίμηση των γονέων πως το παιδί τους «δε διαβάζει αρκετά», αλλά σχεδόν αποκλειστικά στο θέμα της φοίτησης ή όχι, στο αν δηλαδή το παιδί πήγαινε ή όχι στο σχολείο. Υπό αυτούς τους όρους, η απουσία προσωπικού χώρου για μελέτη αναδείχθηκε ως μη-άξια επισήμανσης για την πλειοψηφία των συνομιλητών μας.

Το θέμα της απουσίας σταθερής ηλεκτροδότησης στα σπίτια του Πεδίου Βολής ομοίως συνδέθηκε από τους συνομιλητές μας πρωταρχικά με τις δυσκολίες στο μαγείρεμα, τη συντήρηση τροφίμων και τη διεκπεραίωση των εργασιών του σπιτιού, ιδιαίτερα το χειμώνα. Σε ό,τι αφορούσε τις ειδικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τα παιδιά, ένας από τους συνομιλητές μας συνέδεσε την απουσία σταθερής ηλεκτροδότησης με τη δυσκολία των παιδιών να απασχοληθούν ή να παίξουν, για να συγκατανεύσει και αυτός, όταν έγινε η σχετική επισήμανση από τον ερευνητή.

Εδώ τα πράγματα είναι δύσκολα, γιατί δεν έχουμε ρεύμα. Να δες τα παιδιά, αν είχε ρεύμα θα ήταν μέσα θα έβλεπαν τηλεόραση, θα έπαιζαν playstation. Του μικρού του αρέσει η μουσική, έχει ένα αρμόνιο που του έχει δώσει ο παππούς του. Άμα είχε ρεύμα θα έπαιζε.(...) Ε, ναι. Άμα δεν έχεις ρεύμα μες στο σπίτι, πώς να διαβάσει; (♂, III, B)

Παρόμοιες είναι και οι επισημάνσεις που αφορούν τη σχέση της υγείας των μαθητών με τη φοίτησή τους. Παρότι ορισμένες πτυχές της σωματικής υγείας των μαθητών είναι ιδιαίτερα επιβαρυνμένες, όπως π.χ. η στοματική τους υγεία, η γενική κατάσταση της υγείας τους είναι καλή και δεν αναφέρθηκε αυτή ως πρόσκομμα για τη φοίτησή τους ούτε από τους συνομιλητές μας ούτε από τους εκπαιδευτικούς των σχολείων με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή. Απλώς οι τελευταίοι αναφέρθηκαν συχνά στο ζήτημα των εμβολιασμών, αναφέροντας μεν τους κινδύνους που δυνητικά υπήρχαν για τα τσιγγανόπαιδα που έμεναν εμβολιαστικά ακάλυπτα, εστιάζοντας όμως ιδιαίτερα στο ζήτημα της υποχρεωτικότητάς τους για την εγγραφή όσο και για την άμβλυνση των αντιδράσεων των μη-Τσιγγάνων γονέων. Σε λιγότερες περιπτώσεις, μια πρόσκαιρη αδιαθεσία των παιδιών παρουσιαζόταν από τους γονείς ως η αιτία που αυτά δεν πήγαιναν σχολείο τις ημέρες εκείνες, ακόμα και όταν υπήρχε το παράδοξο την ίδια στιγμή τα συγκεκριμένα παιδιά να παίζουν ελεύθερα έξω στη γειτονιά. Τέλος, μια επισημάνσή μας που όμως δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί περαιτέρω, ήταν πως στο σύνολο των παιδιών που είδαμε δεν παρατηρήσαμε κανένα να φορά γυαλιά. Αν ληφθεί υπόψη πως σημαντικός αριθμός μαθητών παρουσιάζει διάφορες διαθλαστικές ανωμαλίες, η απουσία γυαλιών στο σύνολο των μαθητών που μπορέσαμε να παρατηρήσουμε στη γειτονιά, στα σχολεία και στις οικίες των συνομιλητών μας, δύναται να υποκρύπτει ένα πρόβλημα υγείας που λανθάνει της προσοχής γονέων και εκπαιδευτικών και δύναται υπό προϋποθέσεις να επηρεάσει αρνητικά τη φοίτηση και την επίδοση των τσιγγανοπαίδων. Με δεδομένες όμως τις προτεραιότητες που η πλειονότητα του πληθυσμού θέτει για την παρουσία των παιδιών τους στο σχολείο, οι επιπτώσεις ενός τέτοιου προβλήματος υγείας μπορούν να περνούν απαρατήρητες.

5.5.2.2.2 Επαγγελματικές μετακινήσεις και σχολική κινητικότητα

Η συχνή μετακίνηση της τσιγγάνικης οικογένειας για την άσκηση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των μελών της είναι κοινή διαπίστωση σε πολλές μελέτες σχετικά με τα χαρακτηριστικά της ιδιότυπης «τσιγγάνικης οικονομίας» (Lucassen & Willems, 2003, σ. 285). Συχνή είναι επίσης η θεώρηση αυτών των μετακινήσεων – που επιφέρουν την αναγκαστική σχολική κινητικότητα – ως παραγόντων που δυσχεραίνουν τη σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων, άλλωστε για το λόγο αυτό το αρμόδιο υπουργείο φρόντισε να άρει τα όποια γραφειοκρατικά προβλήματα συνόδευαν αυτήν την κατά-

σταση.⁷⁸⁸ Βέβαια, τα στοιχεία των ερευνών που παραθέσαμε στο θεωρητικό μέρος της διατριβής αυτής αποτυπώνουν περισσότερο τη σχέση σχολικής κινητικότητας και ακαδημαϊκής επίδοσης, παρά την επιρροή της στη συνέχιση ή τη διακοπή των σπουδών.⁷⁸⁹ Επίσης, χωρίς να αγνοούνται οι ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις της σχολικής κινητικότητας, η πραγματική επίδρασή της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των μετακινούμενων μαθητών (Xu κ. συν., 2009, σσ. 23-24).

Στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού, το θέμα των επαγγελματικών μετακινήσεων και συνακόλουθα της σχολικής κινητικότητας θεωρούμε πως απηχεί περισσότερο την προβολή της παλαιότερης κατάστασης συχνών περιοδικών μετακινήσεων μέρους του πληθυσμού της κοινότητας, παρά την ισχύουσα κατάσταση. Ερευνώντας στο εύρος των τριών γενεών του πληθυσμού, διαπιστώσαμε πως οι επαγγελματικές μετακινήσεις αφορούσαν κατεξοχήν την πρώτη και τη δεύτερη γενιά. Για τα μέλη της πρώτης γενιάς όμως, η μετακίνηση δεν σχετιζόταν με τη σχολική κινητικότητα, αφού δεν υπήρχε σχεδόν καμιά εμπλοκή των μελών της γενιάς αυτής στην εκπαίδευση. Μέλη της δεύτερης γενιάς, που εμφανίζει υψηλότερο βαθμό εμπλοκής στην εκπαίδευση, ακολούθησαν μια φάση μετακινήσεων, τόσο ως προς την αλλαγή του τόπου μόνιμης κατοικίας, για αυτούς που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα ή σε άλλες πόλεις, όσο και κατά την απασχόλησή τους επί το πλείστον ως εργατών γης.

Στη δεύτερη περίπτωση, η κατάσταση αυτή εν δυνάμει αποτελούσε παράγοντα ανασχεσης της σχολικής τους ένταξης. Παρότι όμως εντοπίστηκαν μέλη της γενιάς αυτής που στην παιδική τους ηλικία ακολουθούσαν τις οικογένειές τους στις επαγγελματικές τους μετακινήσεις, κανείς από όσους συνομιλήσαμε δεν αναφέρθηκε σε αυτές ως αιτία διακοπής της φοίτησής του στο σχολείο, ως επί το πλείστον γιατί αυτή ήταν ήδη αποσπασματική ή είχε εγκαταλειφθεί νωρίς. Ταυτόχρονα, η πλειοψηφία των μελών της κοινότητας παρέμεναν μόνιμα εγκατεστημένοι στη Χαλκίδα, οπότε για αυτούς δεν υφίστατο καμιά εξαρχής ανάγκη για σχολική κινητικότητα. Για την πλειοψηφία των μελών της γενιάς αυτής, λοιπόν, η απουσία σχολικής κινητικότητας απηχεί τόσο την απουσία ή τον περιορισμό των επαγγελματικών μετακινήσεων των οικογενειών όσο και την πρόωγη απασχόλησή των παιδιών σε εργασίες ασύμπτωτες με τα ωράρια των σχολείων. Σε κάθε περίπτωση όμως, η έννοια της σχολικής κινητικότητας προϋποθέτει εξαρχής την εμπλοκή με την εκπαίδευση, η οποία ούτως ή άλλως ήταν εξαιρετικά περιορισμένη και για τη γενιά αυτή.

⁷⁸⁸ Με εγκυκλίους που καθιέρωσαν π.χ. την κάρτα φοίτησης τσιγγανοπαίδων και τις οδηγίες προς τα σχολεία να διευκολύνεται η παρακολούθηση από τους μαθητές, ακόμη και ελλείψει των σχετικών δικαιολογητικών εγγραφής τους.

⁷⁸⁹ Βλ. την ενότητα 1.7.3.2- Σχολική κινητικότητα.

Μικρός ήμουν εδώ, μετά στη Νέα Σμύρνη... πήγα σχολείο, από έξω, μέσα... τέλος πάντων. (...) Και πήγα στο Φάληρο, πήγα στη Νέα Σμύρνη, στον Άγιο Δημήτριο... Έχω πάει σε πέντε, έξι σχολεία. (♂, Π, Α)

Η τρίτη γενιά των Τσιγγάνων της πόλης εντάχθηκε στην εκπαίδευση υπό καλότερους όρους, συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες. Η μόνιμη εγκατάσταση της πλειονότητας του πληθυσμού οδήγησε στον περιορισμό των επαγγελματικών μετακινήσεων. Ακόμη δε και όταν αυτές υπήρχαν, αφορούσαν κατεξοχήν τον πατέρα της οικογένειας ή τη συμβοηθούσα μητέρα, ενώ τα παιδιά παρέμεναν πίσω, συχνά υπό τη φροντίδα των παππούδων τους, που υπό το καθεστώς των κοινωνικών μεταβιβάσεων (συντάξεις & επιδόματα) είχαν περιορίσει την ανάγκη παραμονής τους στο χώρο της εργασίας. Υπό αυτό το πλαίσιο, η σχολική κινητικότητα αφορούσε τα μέλη της κοινότητας που «παλιννόστησαν» από την προηγούμενη φάση μετακίνησής τους κυρίως προς την Αθήνα ή λιγοστές άλλες περιπτώσεις που ο πληθυσμός συνέχισε να «εμπλουτίζεται» από τις γειτονικές περιοχές όπου διατηρούνται ακόμη θύλακες Τσιγγάνων (π.χ. Αυλωνάρι, Ερέτρια).

Η κατάσταση αυτή, των περιορισμένων επαγγελματικών μετακινήσεων, αποτυπώθηκε στο λόγο των συνομιλητών μας, όσο και στα στοιχεία των σχολείων για τον περιορισμένο αριθμό μετεγγραφών και χορήγησης καρτών φοίτησης τσιγγανοπαίδων. Κοινή είναι λοιπόν η πεποίθηση των εκπαιδευτικών πως η πλειονότητα των Τσιγγάνων της πόλης μένει μόνιμα ή οι επαγγελματικές τους μετακινήσεις είναι περιορισμένες, σε βαθμό που να μην αποτελούν αφ' εαυτές παράγοντα ανασχεσης της φοίτησης των παιδιών τους.

Όσο για τη μετακίνηση που γίνεται πολύς λόγος, εδώ στον οικισμό, δεν μετακινούνται. Στους δέκα να είναι ένας. Κάποια στιγμή συναντάω έναν πατέρα που είχαμε εδώ το παιδί του, με το καρότσι στο δρόμο. Τον ρώτησα γιατί δεν ήρθε το παιδί του. Η απάντηση ήταν ότι: «Τώρα έχουμε δουλειές». Αλλά αυτοί μένουν εδώ, δεν μετακινούνται. (Εκπ/κός)

Τα παιδιά που έχουμε εδώ είναι ως επί το πλείστον εμπόρων της λαϊκής. Υπάρχουν και αυτοί που έχουν έρθει από την Αχαγιά που έχουν μεγάλο μέρος στη λαϊκή και μένουν μόνιμα εδώ. Υπάρχουν και μερικοί μαθητές από άλλα σχολεία. Ένας από το Μεσολόγγι που δεν έχει πατήσει ποτέ. Ένας άλλος από την Αθήνα που κι αυτός δεν έχει πατήσει ποτέ. Είναι μεγάλα παιδιά αυτά πια. Τώρα τον ένα τον διαγράφουμε, γιατί έχει περάσει ο χρόνος. (Εκπ/κός)

Με βάση λοιπόν τα στοιχεία που συλλέξαμε, θεωρούμε πως η σχολική κινητικότητα δεν αποτελεί παράγοντα ανασχεσης της εκπαιδευτικής ένταξης των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, ακριβώς γιατί είναι εξαιρετικά περιορισμένη, ενώ κι εκεί ακόμη που εντοπίστηκε, η απουσία των τσιγγανοπαίδων από την εκπαίδευση δε φαίνεται να σχετίζεται απαραίτητα με αυτήν ή με τις μετακινήσεις των γονέων τους, διαπίστωση που συμμερίζεται και η Πολίτου (2001, σσ. 371-372) για τον πληθυσμό των Τσιγγάνων που ερευνήσε. Εντοπίστηκαν ωστόσο δυο περιπτώσεις οικογενειών

που, μετοικώντας πίσω στη Χαλκίδα για επαγγελματικούς λόγους, τα τέκνα τους διέκοψαν τη φοίτηση στο σχολείο. Στις περιπτώσεις αυτές, όμως, η αιτία δεν ήταν η μετακίνηση αυτή καθ' εαυτή αλλά η δυσμενής επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος της γειτονιάς. Τις περιπτώσεις αυτές θα αναφέρουμε στη σχετική ενότητα για την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, επισημαίνουμε πως η πρόσφατη ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών εργασίας των Τσιγγάνων της πόλης κινδυνεύει να οδηγήσει εκ νέου ένα μέρος του πληθυσμού στην επαγγελματική μετακίνηση, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη σχολική κινητικότητα των τέκνων τους. Ειδικά για όσους επανεντάχθηκαν, έστω και προσωρινά, στη μισθωτή εργασία και ενέταξαν τα τέκνα τους στην εκπαίδευση, οι πιθανές μετακινήσεις δύνανται να αποβούν ανασταλτικές για τη φοίτηση των παιδιών τους, αφού, όπως επισημάναμε παραπάνω,⁷⁹⁰ η πρόσφατη εκπαιδευτική στροφή των Τσιγγάνων της πόλης έχει σαφή λειτουργικά χαρακτηριστικά, υπό την έννοια της ανταλλαξιμότητας των σχολικών τίτλων, και δε συνιστά ακόμη για την πλειοψηφία του πληθυσμού οργανικό στοιχείο της καθημερινότητάς τους, ούτε στοιχείο της κουλτούρας κοινωνικοποίησής τους.

Τώρα πηγαίνουν τα παιδιά σχολείο. Τώρα ο [όνομα συζύγου] πήγε οκτώ μήνες στο δήμο, παίρνει 700-800 ευρώ... Ένα χρόνο θα το αντέξουμε. Μετά; (♀, ΙΙΙ, Β)

Έχω δουλειά και θα πάω και το παιδί μου σχολείο. Από τη στιγμή που δεν έχει αυτό το πράγμα, το κυριότερο για μένα, θα φύγει. Δεν υπάρχει περίπτωση. Δεν μπορείς να ζήσεις. Δες το και διαφορετικά. Πήγε ένα χρόνο για δουλειά. Αυτό το κατάφερε και το παιδί του πήγε και σχολείο και αυτός μπορεί να ζήσει σαν άνθρωπος. Μετά τους οκτώ μήνες τι κάνουμε; Τι θα κάνει τώρα; (♂, ΙΙ, Β)

5.5.3 Η πολιτική διάσταση της εκπαίδευσης των Τσιγγάνων της πόλης

Στο θεωρητικό μέρος της διατριβής προσδιορίσαμε την πολιτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού υπό το πρίσμα των δικαιωμάτων του πολίτη⁷⁹¹ και στην περίπτωση των Ελλήνων Τσιγγάνων την εξειδικεύσαμε ως προς τις διοικητικές διευθετήσεις που οδήγησαν στην απόδοση σε αυτούς της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη.⁷⁹² Ακολουθώντας, στο επίπεδο της εκπαίδευσης, η διάσταση αυτή συνδέθηκε αφενός με τη διαδικασία ένταξής τους στον εθνικό κορμό, αφετέρου με τη θεσμοθετημένη έκφραση πολιτικής για την εκπαίδευσή τους, όπως αυτή αποτυπώθηκε στην αρχική «φάση εκχωρήσεων» (Κάτσικας & Πολίτου, 2005, σ. 93) που διήρκεσε από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως και την έναρξη των στοχευμένων προγραμμάτων εκπαίδευσης των τσιγγανοπαίδων.⁷⁹³

⁷⁹⁰ Βλ. την ενότητα 5.5.2.1.1.1- *Εκπαίδευση και εργασιακή κινητικότητα*.

⁷⁹¹ Βλ. την ενότητα 1.6.3.1- *Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικός αποκλεισμός*.

⁷⁹² Βλ. την ενότητα 2.2.1.1- *Αστικοδημοτολογική κατάσταση και κοινωνικά δικαιώματα*.

⁷⁹³ Βλ. την ενότητα 2.2.5.1- *Εκπαιδευτικό σύστημα*.

Η παλαιόθεν κατοχή της ιδιότητας του πολίτη για τη συντριπτική πλειοψηφία του ερευνώμενου πληθυσμού απέτρεπε την εμφάνιση οποιουδήποτε θεσμικού προσκόμματος για τη σχολική τους ένταξη. Η ύπαρξη ατόμων του πληθυσμού που πριν τα τέλη της δεκαετίας του 1970⁷⁹⁴ είχαν ενταχθεί καθ' οιονδήποτε τρόπο στην εκπαίδευση αποδεικνύει πως στο θεσμικό επίπεδο δεν υπήρχαν φραγμοί, παρόλο που ο εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός όσων μπορούσαμε να έρθουμε σε επαφή και η αποσπασματικότητα της φοίτησής τους δεν μπορούσαν να μας εξασφαλίσουν περισσότερα στοιχεία για αυτό. Το σημαντικό για αυτήν την περίοδο, όπως αυτό συνάχθηκε ως συμπέρασμα από τα λεγόμενα των συνομιλητών μας, είναι πως ουδέποτε είχαν την εντύπωση ότι αποτελούσαν ειδική εκπαιδευτική κατηγορία. Οι περιορισμένες αφηγήσεις για τις σχολικές τους εμπειρίες στρέφονταν γύρω από ενέργειες και καταστάσεις που αφορούσαν αποκλειστικά τους ίδιους ως άτομα και τις οικογένειές τους, και σε καμιά περίπτωση δεν λειτουργικοποιούσαν εαυτούς ως ειδική εκπαιδευτική κατηγορία. Από το σύνολο των ατόμων που συνομιλήσαμε, μόνο ένας αναφέρθηκε στη δική του εκπαιδευτική πορεία, προσδιορίζοντάς την σε σχέση με την τσιγγάνικη καταγωγή του, για να ερμηνεύσει τόσο τη δική του αποχή από την εκπαίδευση όσο και των παιδιών του. Στην ερώτηση λοιπόν αν έχει πάει σχολείο, ο συνομιλητής μας απάντησε:

Σχολείο; Εφτά χρόνια στην πρώτη τάξη. Αν ήξερα γράμματα, θα ήμουνα πρωθυπουργός σήμερα. Δεν πάνε σχολείο οι Τσιγγάνοι. Πάρ' το χαμπάρι.

Για να συνεχίσει, υπερθεματίζοντας στην ίδια άποψη, όταν ερωτήθηκε για τα παιδιά του:

Κανένα δεν πήγε. Δεν πάνε σχολείο οι Τσιγγάνοι, σου το 'πα. Πάρ' το χαμπάρι. Οδός αγκάθια, αριθμός χωράφια. (♂, II, A)

Όταν όμως ο ίδιος συνομιλητής μας ρωτήθηκε για τους λόγους που τον εμπόδισαν να φοιτήσει στο σχολείο, το περιεχόμενο της απάντησής του στράφηκε γύρω από τη λειτουργία της οικογένειάς του που εργαζόταν στα χωράφια, αναδεικνύοντας έτσι την οικονομική οπτική του προβλήματος και όχι την οποιαδήποτε σχέση του με την τσιγγάνικη καταγωγή του. Ίδια ήταν άλλωστε και η ερμηνεία που έδωσε για τους λόγους που και τα παιδιά του δεν πήγαν σχολείο.

5.5.3.1 Οι θεσμοθετημένες παρεμβάσεις στην εκπαίδευση

Για το αρχικό στάδιο των θεσμοθετημένων παρεμβάσεων που απευθύνονταν στους Τσιγγάνους ως ειδικό πληθυσμό-στόχο και πραγματοποιήθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μέχρι την έναρξη των προγραμμάτων εκπαίδευσης τσιγγανοπαί-

⁷⁹⁴ Η επιλογή αυτού του χρονολογικού ορίου συναρτάται από την οριστική διευθέτηση των ιθαγενειακών και δημοτολογικών εκκρεμοτήτων των Ελλήνων Τσιγγάνων που έγινε το 1978. Βλ. σχετ. την ενότητα 2.2.1.1- *Αστικοδημοτολογική κατάσταση και κοινωνικά δικαιώματα*.

δων δεν μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε επαρκή στοιχεία. Οι πιθανοί ωφελοόμενοι αυτών των παρεμβάσεων ανήκαν σε μια ηλικιακή ομάδα που εκτείνονταν στο εύρος διαδοχής δεύτερης και τρίτης γενιάς. Τα μέλη της δεύτερης γενιάς, όπως επισημάνσαμε παραπάνω, είχαν εξαιρετικά περιορισμένη εκπαιδευτική παρουσία, και όπου αυτή υπήρχε κατά κανόνα συνοδευόταν από ελλιπή ή ακανόνιστη φοίτηση. Τα μέλη της τρίτης γενιάς, που εντάχθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό στην εκπαίδευση, δεν μπόρεσαν να μας δώσουν ασφαλείς πληροφορίες από τις οποίες να προκύπτει οποιαδήποτε διαφοροποίηση της παρεχόμενης προς αυτούς εκπαίδευσης, είτε από άλλους φορείς εκτός σχολείων είτε μέσω ειδικών εκπαιδευτικών θεσμών όπως π.χ. προπαρασκευαστικές τάξεις ή φροντιστηριακά τμήματα. Για όσους είχαν πάει σχολείο από αυτήν τη γενιά, η φοίτησή τους ήταν αδιαφοροποιήτη, ή τουλάχιστον έτσι την αντιλαμβάνονταν, απουσία οποιασδήποτε μορφής διαχωρισμού σε ειδικές τάξεις ή ειδικά σχολεία ή σε προγράμματα εκπαίδευσης εκτός του σχολικού χρόνου. Αναζητώντας στοιχεία για τη λειτουργία τέτοιων παρεμβάσεων από τη Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης (Ν.Ε.Λ.Ε.) Εύβοιας, οι περιορισμένες πληροφορίες που συλλέξαμε αφορούσαν ως επί το πλείστον παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στη γειτονική περιοχή της Καστέλλας Μεσσαπίων, όπου εντός του αμιγούς τσιγγάνικου οικισμού επιχειρήθηκαν προγράμματα αλφαριθμητισμού, απευθυνόμενα σε παιδιά και ενηλίκους, όσο και προγράμματα κοινωνικής μάθησης και επαγγελματικής κατάρτισης που απευθύνονταν στα ενήλικα άτομα του πληθυσμού ως ευάλωτη κοινωνική ομάδα.

Η θεσμοθετημένη παρέμβαση με ειδικό στόχο τους τσιγγανόπαιδες άρχισε μετά το 1997, ωστόσο, στα σχολεία της πόλης τα μέλη της τρίτης γενιάς του πληθυσμού είχαν ήδη αρχίσει να εντάσσονται νωρίτερα, κατεξοχήν στο 10^ο Δημοτικό Σχολείο στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής και στο 18^ο Δημοτικό Σχολείο στην περιοχή των Αλατσάτων, ενώ μικρότερος αριθμός φοιτούσε διάσπαρτος σε άλλα σχολεία της πόλης. Η περίπτωση του 10^{ου} Δημοτικού Σχολείου είναι χαρακτηριστική, καθώς κτίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 στο άκρο της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, σε ελεύθερο χώρο στον οποίο οι Τσιγγάνοι της γειτονιάς ασκούσαν ένα άτυπο καθεστώς εδαφοκυριαρχίας. Υπό μία έννοια το σχολείο ως δομημένος χώρος και ως δομημένη και δομούσα κατηγορία «εισέβαλε» στη ζωή της γειτονιάς, επαναπροσδιορίζοντας τόσο τα φυσικά της όρια όσο και τους κανόνες αλληλεπίδρασης. Όπως μας μαρτυρά εκπαιδευτικός που εργαζόταν την περίοδο εκείνη στο σχολείο:

Τότε ήταν μια περίεργη κατάσταση. Αυτοί είχαν καταλάβει το μέρος. Το σχολείο τότε είχε μόλις χτιστεί. Για την εποχή αυτή ήταν καλό σχολείο. Υπήρχαν οικογένειες εργάτες, με παιδιά, κανονικά, όχι αυτήν την εικόνα που συνήθως έχουμε για αυτούς. (...) Κάποια στιγμή μπήκε ένας μαντρότοιχος για να ξεχωρίσει το σχολείο, γιατί στην αρχή συνόρευε ακριβώς με τον οικισμό. Υπήρχε απλώς μια μπάρα και ενώ έκανες γυμναστική περνάγανε δίπλα, σαν να ήσουν στον καταυλισμό μέσα. Κάποια φορά, ενώ έκανα μάθημα, μπαίνει ένας με ένα αγροτικό και παρκάρει μέσα στην αυλή του σχολείου. Πριν γίνει η μάντρα ακόμη.

Η αντίληψη εδαφοκυριαρχίας συνεχίστηκε ωστόσο και στα μετέπειτα χρόνια, ακόμη και κατά την περίοδο που διεξήχθη η έρευνα.

Στην αρχή μια ομάδα από μεγάλα παιδιά είχε πηδήσει μέσα στην αυλή και ήρθαν και μου ζητήσανε κάτι να τους δώσω. Δεν τους το έδωσα. Μετά βάλουμε σύρμα και φράξαμε το πέρασμα και δεν είχαμε ξανά πρόβλημα. Ο οικισμός έχει εισχωρήσει μέχρι την αυλή του σχολείου, κάτι που είναι παράνομο. Επίσης κλέβουν νερό με λάστιχα. (Εκπ/κός)

Κοίταξε, άμα κάνανε ζημιές. Και εδώ από πάνω έχει το σχολείο είσοδο, από τα Γύφτικα, στη Χαλκιδική. Και την κλείσανε. Αφού πηγαίνανε τα άλλα που δεν κάνανε σχολείο και κάνανε ζημιές. Πειράζανε τα παιδιά, τα χτυπάανε, τα βρίζανε. Τι να κάνουν; (♂, Π, Α)

Η άσκηση του κοινωνικού δικαιώματος της εκπαίδευσης γινόταν ευκολότερη για τους Τσιγγάνους της γειτονιάς, σε ένα καινούριο σχολείο, ενταγμένο στον οικιστικό ιστό με μικτό πληθυσμό μαθητών, στον οποίο οι Τσιγγάνοι ήταν η μειοψηφία. Οι πρώτες δυσκολίες που επισημάνθηκαν από τους εκπαιδευτικούς που εργάζονταν τότε εκεί αφορούσαν την εμφάνιση των μαθητών, την άτακτη φοίτησή τους και τις περιστασιακές φθορές ή κλοπές του εξοπλισμού του σχολείου.

Ως προς την εμφάνιση των παιδιών υπήρχε ένα πρόβλημα, ήταν παραμελημένα. Ερχόταν το παιδί ξυπόλυτο, βρόμικο, υπήρχε ένα γκέτο. Βέβαια είχες ένα παιδί μέχρι το Νοέμβριο και μετά ξαφνικά το έχανε γιατί πήγαινε με τους γονείς του στη δουλειά. Υπήρχαν βέβαια και προβλήματα, π.χ. κάποιο παιδί έκοβε το φιλέ του βόλει κάθε πρωί ή έκλεβε τις μπάλες. Τα τρία πρώτα χρόνια υπήρχαν προβλήματα, μετά όμως εξομαλύνθηκε η κατάσταση. Κάτι τραγούδια που έπαιζαν δυνατά. Είχαμε και κάτι τέτοια. (Εκπ/κός)

Σε αυτήν τη φάση εμφανίστηκαν οι πρώτες αδυναμίες των σχολείων να στηρίξουν το εγχείρημα της εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων της πόλης στο επίπεδο των υποδομών, της κατάρτισης των εκπαιδευτικών και της υπέρβασης των αρνητικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων που υπήρχαν σε εκπαιδευτικούς και γονείς. Στην περίπτωση της οδού Χαλκιδικής, το νεότευκτο του σχολείου και η ύπαρξη χώρων δεν αποτελούσαν πρόβλημα, επιτρέποντας τη διασπορά των μαθητών στο γενικό πληθυσμό του σχολείου. Στα Αλάτσατα, όμως, το σχολείο αρχικά στεγαζόταν σε τρία διαφορετικά κτίρια με τους τσιγγανόπαιδες να συγκεντρώνονται στο ένα από αυτά. Έτσι, παρόλο που θεσμικά δεν υφίστατο διάκριση, στην πράξη υπήρχε εξαρχής μια άτυπη μορφή διαχωρισμού.

Παλιά, που το σχολείο ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα, υπήρχε το φαινόμενο να είναι συγκεντρωμένα όλα τα τσιγγανόπουλα μαζί και ξεχώριζαν. Τώρα που όλο το σχολείο είναι ενιαίο δεν υπάρχει πρόβλημα. Παλιά ήταν πολλά τσιγγανόπουλα σε λίγα παιδιά, τώρα όμως μέσα στα διακόσια πενήντα δεν τα ξεχωρίζεις, χάνονται μέσα σε αυτά. (Εκπ/κός)

Η απουσία κατάρτισης από μεριάς των εκπαιδευτικών, που διαπιστώθηκε βέβαια και στη συνέχεια κατά την εφαρμογή των στοχευμένων προγραμμάτων εκπαίδευ-

σης (Γκότοβος, 2004β · 2004γ), υπήρχε βέβαια και τότε και δημιουργούσε προβλήματα, καταρχάς σε πρακτικό επίπεδο.

Τότε ήταν πιλοτική η ένταξη της φυσικής αγωγής και είχαν επιλέξει το σχολείο αυτό μαζί με ένα στον Καράμπαμπα. Αναγκαστικά, εγώ έπρεπε να κολυμπήσω στα βαθιά και με τους συναδέλφους, να συνεννοηθώ τι ακριβώς θα έκανα ως γυμναστής και με την ιδιαίτερη υφή του κόσμου εκεί πέρα. (Εκπ/κός)

Με βοήθησε πάρα πολύ ο σχολικός σύμβουλος, γιατί δεν ήξερα και εγώ πώς θα λειτουργήσει αυτή η κατάσταση, δεν είχα ιδέα. (Εκπ/κός)

Δυσκολίες προέκυπταν βέβαια και λόγω των αρνητικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων που υπήρχαν σε εκπαιδευτικούς και γονείς. Βαθιά ριζωμένες, οι προκαταλήψεις αυτές προσέφεραν στους εκπαιδευτικούς ένα πλαίσιο ερμηνείας πολλών συμπεριφορών των Τσιγγάνων της πόλης, στη βάση ιδιότυπων χαρακτηριστικών συμπεριφοράς και κοινωνικής οργάνωσης που έχουν πια διαψευστεί από τη σύγχρονη βιβλιογραφία και επισημάνθηκαν και ως προσκόμματα, ήδη από την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής των στοχευμένων προγραμμάτων εκπαιδευτικής ένταξης των τσιγγανοπαίδων (Γκότοβος, 2004β).

Οι Τσιγγάνοι που μένουν εδώ δεν είναι τελείως διαφορετικοί από τους άλλους. Θα μπορούσαν να επιλέξουν δουλειές, έχοντας μόνιμη κατοικία αυτή. Επιλέγουν δουλειές όμως, γιατί δε θέλουν να έχουν μόνιμη κατοικία. Και η μόνιμη κατοικία είναι το βασικό πληθυσμιακό κριτήριο εδώ. Επιλέγουν δουλειές, γιατί θέλουν να μη μένουνε μόνιμα, θέλουν να γυρνάνε. Είναι ένας τρόπος ζωής πατροπαράδοτος τον οποίο ακολουθούν οι περισσότεροι. Ορισμένοι, επειδή για πολλούς λόγους αναγκάστηκαν να κάτσουν κάπου, μάθανε τον άλλο τρόπο ζωής. (Εκπ/κός)

Η δεοντολογία του επαγγέλματος και η προσπάθεια αποφυγής της όποιας έκθεσης, στα πλαίσια της πολιτικής ορθότητας του λόγου – ακόμα και όταν αυτός εκφραζόταν άτυπα απέναντι στο συνάδελφο-ερευνητή – απέκρυπτε φυσικά την ανοικτή δήλωση τέτοιων προκαταλήψεων, που ανιχνεύονταν κυρίως στο λανθάνοντα λόγο των συνομιλητών μας. Ωστόσο, η γενικότερη εικόνα που αποκομίσαμε για την πρώτη αυτή περίοδο ένταξης των τσιγγανοπαίδων στα σχολεία της πόλης ήταν μάλλον θετική, υπό την έννοια πως τα σχολεία δεν έθεταν φραγμούς στη φοίτησή τους, επιζητώντας κυρίως να διαχειριστούν αυτήν την κατάσταση, όπως εύστοχα μας επισημαίνει ένας από τους εκπαιδευτικούς που μιλήσαμε:

Υπήρχε καλή αντιμετώπιση και η εκπαιδευτική κοινότητα είχε καλή αντίδραση προς αυτούς. Πάντως οι δικές μου εμπειρίες ήταν καλές. Βέβαια κι εγώ προσπάθησα να προσαρμοστώ σε αυτήν την κατάσταση. Δεν πήγα να την αλλάξω, αλλά να τη διαχειριστώ. (Εκπ/κός)

Αντιδράσεις βέβαια υπήρχαν και από την πλευρά των μη-Τσιγγάνων γονέων, οι οποίες όμως εκτονώνονταν συνήθως με διευθετήσεις στο εσωτερικό των τμημάτων και των τάξεων, χωρίς ωστόσο αυτές να εκφραστούν δυναμικά εις βάρος των τσιγγανοπαίδων που φοιτούσαν στα σχολεία.

Από την πλευρά μερικών γονέων υπήρχε αντίδραση. Αλλά όχι πολλά πράγματα.
(Εκπ/κός)

Υπάρχουν αντιδράσεις από γονείς όμως. Είχαμε ένα περιστατικό ενός παιδιού που ο πατέρας του μας πήρε τηλέφωνο και είπε γιατί να είναι υποχρεωμένο το παιδί του να πηγαίνει μαζί με τα γυφτάκια. (Εκπ/κός)

Και έφτασε και είπε ένας πατέρας: «Όλη η γυφτιά... εδώ μέσα, ρε δάσκαλε;»
(Εκπ/κός)

Υπό αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, διαμορφωνόταν το πλαίσιο ένταξης των τσιγγανοπαίδων της πόλης κατά την περίοδο πριν την έναρξη των σχετικών προγραμμάτων εκπαίδευσης. Οι όποιες θεσμικές παρεμβάσεις υπήρξαν, απλώς διαχειρίζονταν την κατάσταση, η οποία συνήθως αντιμετωπιζόταν υπό την οπτική ενός προβλήματος που έπρεπε να λύσουν οι εκπαιδευτικές δομές, χωρίς ωστόσο σε καμιά περίπτωση η άσκηση του δικαιώματος εκπαίδευσης εκ μέρους των Τσιγγάνων να αναιρείται *de jure*, παρά μόνο στο επίπεδο της συνάρθρωσης των δικών τους βιοποριστικών και κοινωνικών πρακτικών προς τα δεδομένα λειτουργίας των εκπαιδευτικών δομών να παρατηρείται μια *de facto* δυσλειτουργία, όπως τουλάχιστον αυτή αποτυπώνεται από τον περιορισμένο αριθμό μαθητών που πέτυχαν την εκπαιδευτική τους ένταξη.

Με την έναρξη των προγραμμάτων εκπαίδευσης σημειώθηκε εκρηκτική ώθηση της συμμετοχής των μαθητών της κοινότητας στην εκπαίδευση. Οι δομές προώθησης και στήριξης των προγραμμάτων κινήθηκαν δυναμικά προς την πλευρά των τσιγγανοπαίδων, όχι πια περιμένοντας αυτούς να έρθουν και να εγγραφούν στις δομές της εκπαίδευσης αλλά αναζητώντας τους, παρακολουθώντας και στηρίζοντας τη φοίτησή τους, ασκώντας διαμεσολάβηση μεταξύ όλων των εμπλεκομένων (σχολεία, οικογένειες, περιφερειακές υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας, τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ.). Το αποτέλεσμα των παρεμβάσεων αυτών αποτυπώθηκε καταρχάς στην αύξηση της εμπλοκής των τσιγγανοπαίδων της πόλης στην εκπαίδευση και στη διεύρυνση του χρόνου και του επιπέδου φοίτησής τους. Από την εφαρμογή των προγραμμάτων ο πληθυσμός ωφελήθηκε, με βάση τη σαφή διαφοροποίηση στον αριθμό των μελών της τρίτης γενιάς που έχουν τελειώσει το δημοτικό ή έχουν έστω μερική φοίτηση σε αυτό.

Ωστόσο, για την πλειονότητα του πληθυσμού οι παρεμβάσεις αυτές δεν ήταν κατανοητές και ερμηνεύσιμες στα πλαίσια της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος. Αντιλαμβάνονταν το σχολείο ως ενιαίο χώρο και το ρόλο του δασκάλου αδιαμόρφωτα, είτε αυτός ήταν ο δάσκαλος της τάξης είτε της τάξης υποδοχής. Οι συμπληρωματικές δράσεις π.χ. ενημερωτικές ημερίδες, σεμινάρια για γονείς κ.λπ. είτε δεν αξιολογούνταν επαρκώς ως κάτι το χρήσιμο είτε τους ήταν άγνωστες. Σημαντική ωστόσο ήταν η συνεισφορά των προγραμμάτων στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων, όπως η εμβολιαστική κάλυψη των μαθητών και η έκδοση Ατομικών Δελτίων Υγείας, που είχαν επισημανθεί συχνά κατά το παρελθόν ως προσκόμματα εκ μέρους των διευθύνσεων των σχο-

λείων για την αποφυγή εγγραφής των τσιγγανοπαίδων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, και σε ό,τι αφορούσε τα σχολεία στις περιοχές διαμονής του ερευνώμενου πληθυσμού, δεν εντοπίστηκαν περιστατικά ενεργητικού αποκλεισμού εκ μέρους των σχολείων, ούτε εμφανών προσκομμάτων στην ένταξη των τσιγγανοπαίδων. Θεωρούμε πως αυτό οφείλεται στη μακρά συνύπαρξη των Τσιγγάνων με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης στις περιοχές αυτές και στην έστω και περιορισμένη όσμωση που είχε επιτευχθεί καθ' όλο το προηγούμενο διάστημα.⁷⁹⁵

Ωστόσο, κατά την εφαρμογή των στοχευμένων προγραμμάτων εκπαίδευσης παρατηρήθηκε θεσμική ασάφεια ως προς την υλοποίηση πολλών εκ των επιχειρούμενων παρεμβάσεων και δυσκολία παρακολούθησης και καταγραφής του καθεστώτος φοίτησης των τσιγγανοπαίδων (Πολίτου, 2001, σσ. 360-376). Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε λόγω των αλλαγών στα οργανωτικά πλαίσια των προγραμμάτων, ως αποτέλεσμα της διαδοχής των φορέων υλοποίησής τους, και λόγω του κενού που παρουσιάστηκε κατά την εναλλαγή των τριών προγραμμάτων κατά τα έτη 2004-2006 και 2008-2010.

Επισημάναμε στο θεωρητικό μέρος της διατριβής πως η απουσία ικανών μηχανισμών ελέγχου και η ασάφεια του θεσμικού πλαισίου επέτρεπαν διαφοροποιημένες ερμηνείες, και συνακόλουθα ενέργειες, ιδιαίτερα στο επίπεδο της σχολικής μονάδας.⁷⁹⁶ Τα σχολεία, φυσικά, αξιοποίησαν τους πόρους των προγραμμάτων, ωστόσο, λόγω ακριβώς της θεσμικής ασάφειας και της δυσκολίας παρακολούθησης της υλοποίησής τους, συχνά οι πόροι αυτοί αξιοποιήθηκαν κατά τρόπο που πρωτίστως διευκόλυνε την απρόσκοπτη λειτουργία των σχολείων, ακόμη κι αν αυτό δεν ήταν συμβατό με το πλαίσιο ένταξης που χαρακτήριζε τη φιλοσοφία των προγραμμάτων αυτών. Παρατηρήθηκαν λοιπόν περιστατικά όπου οι τάξεις υποδοχής λειτουργούσαν στην πράξη ως διακριτά τμήματα τσιγγανοπαίδων, στα οποία οι μαθητές παρέμεναν καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του σχολείου, προωθώντας προφανώς μια στρατηγική διαχωρισμού και όχι ένταξης.

Παλιά το τμήμα λειτουργούσε πραγματικά σαν γκέτο. Τα είχαμε ρίξει στη δασκάλα που είχανε στείλει και φεύγανε από τις τάξεις. Από πέρσι όμως τα παιδιά κάθονται μερικές ώρες εδώ και τις υπόλοιπες ώρες πάνε στην τάξη που ανήκουν, έστω και για παρακολούθηση. (Εκπ/κός)

Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο διαχωρισμού, ερμηνεύεται και η πρακτική σχολείου που, κατανέμοντας τους μαθητές της τάξης σε δυο τμήματα, διαχώρισε τα τσιγγανόπαι-

⁷⁹⁵ Σε αντίθεση π.χ. με τους Τσιγγάνους της περιοχής της Χαραυγής, όπου η προσπάθεια ένταξης των μαθητών αντιμετωπίστηκε αρχικά διστακτικά από το σχολείο, προβάλλοντας το θέμα της έλλειψης χώρων που πραγματικά υφίστατο, αλλά και από τους μη-Τσιγγάνους γονείς που εκδήλωσαν δυναμικότερα τη διαμαρτυρία τους. Ωστόσο, όπως επισημάναμε, η συγκεκριμένη περιοχή αναδείχθηκε ως το κατεξοχήν μέτωπο της αντιπαράθεσης Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων κατοίκων της πόλης για άλλους λόγους.

⁷⁹⁶ Βλ. την ενότητα 2.2.5.1- *Εκπαιδευτικό σύστημα* και ιδιαίτερα την υποσημείωση 503.

δα από τους υπόλοιπους μαθητές. Έτσι λοιπόν, κατά την εγγραφή των μαθητών αυτών στην Α τάξη:

Από τους 28 Τσιγγάνους μαθητές που είναι γραμμένοι στο σχολείο, οι πιο πολλοί έρχονται μόνο στην Α τάξη. Επειδή στην Α τάξη είχαμε 29 μαθητές, σπάσαμε τα τμήματα και τα παιδάκια αυτά τα πήραμε χωριστά. (Εκπ/κός)

Στην ερώτηση που υποβάλαμε ακολούθως, αν δηλαδή με αυτήν την κατανομή δημιουργήθηκε στην Α τάξη ένα ξεχωριστό τμήμα τσιγγανοπαίδων, η απάντηση ήταν καταφατική:

Ναι, ξεχωριστό. Το δεύτερο τμήμα αρχικά είχε δεκατέσσερις [μαθητές], τελικά έχει τρεις, όσοι έχουν μείνει να παρακολουθούν.

Οι παρεμβάσεις ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης των εκπαιδευτικών αρχικά απευθύνονταν σε αυτούς που εμπλέκονταν άμεσα στις δράσεις των προγραμμάτων, πολλοί εκ των οποίων εργάζονταν σε προσωρινές θέσεις και ανέλαβαν τη διεκπεραίωση των αναγκών του προγράμματος, ακόμη και στα πρώτα στάδια της επαγγελματικής τους πορείας.

Είχε έρθει και μια δασκαλίτσα, μια εξαιρετική κοπέλα που μόλις είχε πάρει το πτυχίο της στο χέρι και μπήκε σε μια τέτοια κατάσταση. Η κοπέλα έκλαιγε. Υπήρχαν και παιδιά που ήταν ψηλότερα από αυτήν. Μια χαρά όμως, τα πήγε πολύ καλά με τα παιδιά και τα παιδιά τη λατρεύανε. (Εκπ/κός)

Η διεύρυνση των ενημερωτικών παρεμβάσεων, σεμιναρίων κ.λπ. σε μεγαλύτερο τμήμα του υπηρετούντος προσωπικού βοήθησε στην ανάδειξη του ζητήματος της ετερότητας σε τοπικό αλλά και στο ευρύτερο επίπεδο της ελληνικής εκπαίδευσης, ωστόσο τα κενά κατά τη διαδοχή των προγραμμάτων και οργανωτικές αδυναμίες κατά την υλοποίησή τους, αποδόμησαν μέρος των αρχικών επιτευγμάτων.

Το σχολείο λειτουργεί με τμήμα τσιγγανοπαίδων από πολλά χρόνια, αλλά υπήρξε ένα διάστημα που πάγωσαν τα πάντα. Έπαψαν αυτοί να ενδιαφέρονται, η δασκάλα που τα είχε έφυγε και πήγε αλλού και ξαφνικά μείναμε σε μια κατάσταση τέτοια. (Εκπ/κός)

Από το πανεπιστήμιο είπαν πως θα μας φέρουνε ψυχολόγο. Κάνανε μια συνάντηση, στις άλλες δυο δεν με ειδοποίησαν καν. Αυτά τα προγράμματα γίνονται για να γίνονται. (Εκπ/κός)

Τα προβλήματα που δημιουργούσε η μη-συνέχεια των προγραμμάτων επισημάνθηκαν και από ένα μέλος της κοινότητας, που υπό την ιδιότητα της διαμεσολαβήτριας ενεπλάκη στις δράσεις αυτές. Η συνομιλήτριά μας εστίασε, με τρόπο ίσως υπερβολικό, στο πισωγύρισμα που δημιουργούσε κάθε φορά η διακοπή του προγράμματος τόσο σε οργανωτικό επίπεδο όσο και στην αποθάρρυνση των ίδιων των συμμετεχόντων

Το πρόγραμμα σταμάτησε φέτος το Μάιο και λένε ότι θα συνεχιστεί(...) Έχουμε κάνει καλή δουλειά στο πρόγραμμα. Τώρα, άμα σταματήσει, θα είναι άδικο. Έχουμε κάνει πολλά σε αυτό. Είναι δύσκολο όμως που σταματάει συνεχώς. (...)

Έχουμε ένα πρόγραμμα, στήνουμε έναν πύργο εμείς τα Ρομά, κάνουμε προσπάθειες και μετά από ένα διάστημα αυτόν τον πύργο που έχουμε ξεκινήσει, έχουμε χτίσει και έχει μείνει μόνο η κορυφή, έρχονται και τον γκρεμίζουνε και ξανά από την αρχή περιμένουνε να βάλουνε πάλι θεμέλια και να χτιστεί ξανά. Είναι πολύ αργά. Για αυτό και μένει ο κόσμος πίσω. (...) Πώς θα τα εντάξουν, όταν μέσα σε δύο χρόνια που στήνουμε ένα πύργο, έρχεσαι μετά και τον γκρεμίζουνε; (♀, II, B)

Ακόμη πιο δηκτική είναι η κριτική ενός άλλου συνομιλητή μας, με αφορμή την παρουσίαση στοιχείων που έγινε σε συμπόσιο που διεξήχθη στο πλαίσιο του τελευταίου προγράμματος εκπαίδευσης.⁷⁹⁷ Κατά τη συνομιλία μαζί του, λίγες ημέρες μετά την πραγματοποίηση της εκδήλωσης στην οποία είχε παρευρεθεί και ο ίδιος, εστίασε στην απόκλιση της εικόνας που παρουσιάστηκε από τους υπευθύνους του προγράμματος και των σχολείων, σε σχέση με τη δική του εκτίμηση, με βάση την κατάσταση που ο ίδιος παρατηρούσε στη γειτονιά.

Για πήγαινε στο σχολείο! Πάμε μες στο σχολείο να δούμε αν υπάρχει ένα! [παιδί] Κανένα δεν πάει, πού είπανε προχθές [στο συμπόσιο] ότι πήγανε τέσσερα παιδιά. Κανένα δεν πάει, ούτε τέσσερα ούτε κανένα. Να μου φέρουνε να δείξουνε ποιο παιδί πάει. Κανένα δεν πάει. Πάμε έξω τώρα να δούμε, πόσα γυρίζουνε στο δρόμο και δεν είναι σχολείο. (♂, II, A)

Δε συμμεριζόμαστε την κριτική του συνομιλητή μας ως προς την αναποτελεσματικότητα των προγραμμάτων εκπαίδευσης, ωστόσο η εικόνα που περιγράφει για τα παιδιά που σε ώρα λειτουργίας του σχολείου ήταν έξω στη γειτονιά δεν ήταν ανακριβής. Καθ' όλο το διάστημα παρουσίας μας στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, βλέπαμε συχνά παιδιά να παίζουν στο δρόμο ή να βρίσκονται στα σπίτια τους, την ώρα που θα έπρεπε να είναι στο σχολείο. Πολλοί λόγοι για την απουσία των παιδιών αυτών παρουσιάζονται στη συνέχεια, στην ενότητα για την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης, αφού ως επί το πλείστον αφορούσαν τη λειτουργία της οικογένειας, τη στάση των γονέων και την επίδραση του περιβάλλοντος της γειτονιάς. Βέβαια, σε περιορισμένο βαθμό υπήρχαν και λόγοι που ήδη έχουν επισημανθεί σε προηγούμενη ενότητα σχετικά με τα οικονομικά των οικογενειών και την εργασία.

Οι επισημάνσεις αυτές δεν επιδιώκουν να αποδομήσουν στο ελάχιστο τη θετική συνεισφορά των προγραμμάτων εκπαίδευσης, αλλά να θέσουν επί του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου προβλήματα και δυσλειτουργίες που έχουν άλλωστε επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία και στις αξιολογήσεις των προγραμμάτων. Η συνεισφορά των προγραμμάτων ήταν σημαντική γιατί έθεσε εκ νέου το ζήτημα της εκπαίδευσης των τσιγγανοπαίδων της πόλης σε επιστημονική βάση και προώθησε σημαντικά την εγγραφή τους στα σχολεία. Δυσκολίες υπήρξαν στην επίτευξη υψηλού ποσοστού παραμονής στο εκπαιδευτικό σύστημα και ιδιαίτερα στη συγκράτηση της διαρροής στις τε-

⁷⁹⁷ Πρόκειται για το Μαθητικό Συμπόσιο με τίτλο «Να είσαι διαφορετικός, χωρίς να φοβάσαι» που διεξήχθη στο πλαίσιο του Προγράμματος «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά» στη Χαλκίδα, στις 28-05-2013.

λευταίες τάξεις του δημοτικού και του γυμνασίου ή στον έλεγχο αυτής στο εύρος του σχολικού έτους. Δεν μπορούμε όμως να παραβλέψουμε πως η εκπαίδευση, ως κοινωνική διαδικασία, είναι πολυπαραγοντική και τα προγράμματα εκπαίδευσης μπορούσαν εξ ορισμού να επηρεάσουν ένα μικρό αριθμό παραγόντων, στενά συνδεδεμένων με το σχολείο ως χώρο και πεδίο άσκησης διδακτικών πρακτικών, αδυνατώντας ωστόσο να ελέγχουν θέματα που σχετίζονταν με τις πρακτικές βιοπορισμού των οικογενειών ή την υπέρβαση δυσχερειών κοινωνικοπολιτισμικής φύσης. Εντός, λοιπόν, του θεωρητικού και εμπειρικού πλαισίου της έρευνάς μας, τα προγράμματα προσέφεραν σημαντικούς πόρους σε όλους τους εμπλεκόμενους στο σύστημα εκπαίδευσης, η αξιοποίηση των οποίων, ωστόσο, αφορούσε σε μεγάλο βαθμό την ενεργοποίηση των ιδίων ως φορέων της δράσης, στο πνεύμα ακριβώς που επισημαίνει ένας από τους συνομιλητές μας, ο οποίος φρόντισε τα δικά του παιδιά να ενταχθούν πλήρως στην εκπαίδευση.

Κοίταξε να δεις, το σχολείο είναι και περήφανο εδώ πέρα που έχει μερικά τσιγγανάκια, που να είναι και καλά, γιατί θα έχουνε να λένε ότι η εκπαίδευση πάει καλά, κι εμείς κάτι κάνουμε. Γενικά είναι δύσκολο το σχολείο να βάλει φραγμούς, γιατί θα έχει πρόβλημα. Εμείς έχουμε το πρόβλημα, γιατί ζούμε σε άλλο κόσμο, σε άλλο σκεπτικό, άλλη ιδεολογία.(...) Εμείς δεν είμαστε... στην επαφή. Δηλαδή δεν πιστεύω ότι σχολεία, δασκάλοι, φορείς, υπηρεσίες έχουνε πρόβλημα με τους Τσιγγάνους. Δεν είναι έτσι. (♂, Π, Α)

Συμπερασματικά, θεωρούμε πως η άσκηση ενός κοινωνικού δικαιώματος, όπως η εκπαίδευση, δε γίνεται φυσικά σε ένα κοινωνικό κενό, αλλά σε ένα χώρο έμπλεο ανταγωνισμών, ανισοτήτων, προκαταλήψεων, εμφανών και συγκεκαλυμμένων εμποδίων, αλλά που ταυτόχρονα παρέχει πόρους, έστω και άνισα κατανεμημένους, τους οποίους όμως πολλοί από το συγκεκριμένο πληθυσμό δεν επιδίωξαν να αξιοποιήσουν. Έτσι, κατέληξαν σε μεγάλο βαθμό να αξιοποιούν κατεξοχήν τους πόρους που είχαν άμεση και ανταλλακτική αξία, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την είσπραξη της εισοδηματικής ενίσχυσης των οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα.⁷⁹⁸ Το ετήσιο επίδομα των 300 ευρώ ανά παιδί που φοιτά στο δημοτικό ή στο γυμνάσιο ήταν υπολογίσιμη παράμετρος για πολλούς από τους συνομιλητές μας, αλλά και ένας κοινός τόπος ορισμένων εκπαιδευτικών, στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τις εκπαιδευτικές πρακτικές των Τσιγγάνων.

*Ο νους τους είναι μόνο στο χρήμα. Παλιά τα έφερναν για το επίδομα. Ήρθανε λίγο στην αρχή, μετά διέκοψαν, γιατί τώρα το επίδομα το δίνουνε στο τέλος και δι-
ακόψανε οι περισσότεροι. (Εκπ/κός)*

⁷⁹⁸ Άλλος ένας τέτοιος πόρος, που όμως παραχωρήθηκε άπαξ, ήταν η επιδότηση της αγοράς φορητών υπολογιστών σε όλους τους μαθητές της Α Γυμνασίου του σχολικού έτους 2009-2010. Στο Εσπερινό Γυμνάσιο της Χαλκίδας υπήρξε την περίοδο εκείνη προσωρινή αύξηση της προσέλευσης Τσιγγάνων μαθητών με αφορμή την παροχή αυτή. Παρά τις προσπάθειες του σχολείου να παραταθεί η φοίτησή τους εκεί, οι συγκεκριμένοι μαθητές διέκοψαν σύντομα τη φοίτησή τους.

Σύμφωνα με κάποιον άλλο εκπαιδευτικό, το επίδομα γίνεται σημείο τομής μεταξύ του πληθυσμού των Τσιγγάνων της πόλης, διαχωρίζοντάς τους σε αυτούς που εγγράφονταν στα σχολεία πρωτίστως για την είσπραξη του επιδόματος, έναντι όσων είχαν ουσιαστικές επιδιώξεις από τη σχολική τους φοίτηση.

Αυτοί πιθανότατα το μόνο που θέλουνε ως ένταξη στο σχολείο είναι να πάρουνε το επίδομα. Μερικοί από αυτούς πάνε για να πάρουνε το επίδομα. Αλλά το επίδομα αυτό δεν αφορά μόνο τους Τσιγγάνους, είναι για όλους αυτούς που έχουν οικογενειακό εισόδημα κάτω από 3.000 ευρώ. Αλλά εδώ στη γειτονιά δε μιλάμε για τέτοιες περιπτώσεις. (Εκπ/κός)

Το θέμα της χορήγησης του επιδόματος απασχολούσε φυσικά και τους συνομιλητές μας, ιδιαίτερα καθώς κατά την περίοδο της έρευνας άλλαξε ο χρόνος χορήγησής του και μετατέθηκε από την αρχή της σχολικής χρονιάς στο τέλος αυτής.⁷⁹⁹ Το εισοδηματικό όριο των 3.000 ευρώ περιόριζε τους πιθανούς ωφελούμενους μόνο σε αυτούς που είχαν πραγματικά ή τεκμαρτά εισοδήματα κάτω του ποσού αυτού. Για ορισμένες από τις οικογένειες, η είσπραξη του επιδόματος ήταν ουσιαστική βοήθεια. Ωστόσο, θεωρούμε πως η εντύπωση που αναπτύσσεται γύρω από το θέμα αυτό, τόσο εντός της κοινότητας όσο και εκτός, είναι δυσανάλογη της πραγματικής του δυναμικής.

Τώρα ξέρεις γιατί πάνε σχολείο τα πιο πολλά; Για το επίδομα. Αφού τα ξέρεις, γιατί ψάχνεις τότε; Για το επίδομα πάνε τα πιο πολλά. Άμα το κόψεις, τα μισά από δω θα κάνουνε πίσω. (♂, III, Α)

Ήτανε να πάρουμε το επίδομα για τα παιδιά στο σχολείο, αλλά βρήκανε του άντρα μου το φορτηγάκι που του έγραψε η μάνα του και δεν μας το δώσανε. (♀, III, Α)

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αυτό, θέλουμε να επισημάνουμε το εξής. Σε ορισμένες από τις συζητήσεις μας με μέλη της κοινότητας διαπιστώσαμε έναν μανιχαϊστικό τρόπο σκέψης, μια διαρκική θεώρηση του κόσμου στη βάση αντίρροπων δυνάμεων που εξισορροπούνταν. Στο πεδίο των θεσμοθετημένων παρεμβάσεων στην εκπαίδευση εντοπίσαμε σε ορισμένους από τους ομιλητές μας να συνυπάρχει η πεποίθηση πως αυτοί, ως ευάλωτη κοινωνική ομάδα, πρέπει να είναι δέκτες κοινωνικών ωφελημάτων που να τους διακρίνουν από τους άλλους, ενώ ταυτόχρονα να υφίστανται τις συνέπειες του νόμου, όταν κινούνται εκτός αυτού. Τέτοια ζεύγματα μπορούν να θεωρηθούν οι ακόλουθες δηλώσεις των συνομιλητών μας:

⁷⁹⁹ Σύμφωνα με την υπ. αριθμ. 2/37645/0020 Υπουργική Απόφαση της 08-07-2002 θεσμοθετήθηκε η εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα, που όριζε ως ύψος ενίσχυσης το ποσό των 300 ευρώ ετησίως για κάθε παιδί-μαθητή υποχρεωτικής εκπαίδευσης, καταβαλλόμενα εφάπαξ με την έναρξη εκάστου σχολικού έτους. Με την υπ. αριθμ. 2/46354/0026 Υπουργική Απόφαση της 20-07-2012 άλλαξε ο χρόνος καταβολής, που μετατέθηκε στη λήξη κάθε σχολικού έτους, και υπό την προϋπόθεση της βεβαίωσης εκ μέρους των Διευθυντών των σχολείων της κανονικής παρακολούθησης των μαθημάτων καθ' όλο το σχολικό έτος. Από το 2017 και σύμφωνα με το ν. 4472/2017 (ΦΕΚ 74, τ. Α) καταργήθηκε η εν λόγω εισοδηματική ενίσχυση, καθώς ενσωματώθηκε στο Κοινωνικό Επίδομα Αλληλεγγύης.

Αλλά δεν έχει βγάλει νόμους το κράτος. Δεν πήγε το παιδί σου σχολείο; Δύο χιλιάδες πρόστιμο. Να τον εφαρμόσουν. Άμα τον εφαρμόσουνε, θα καταλάβεις ότι τα τσιγγανάκια θα πάνε όλα σχολείο. (♂, III, A)

Και κάποια πράγματα είναι πολύ εύκολα. Σου λέει: «Γιατί δεν πας το παιδί σου σχολείο; Πάρε ένα πρόστιμο πέντε χιλιάδες». Να δεις τότε, το πας; Να γίνει νόμος του κράτους, να εφαρμοστεί, αλλά βολεύει γιατί σου λέει: «Άσ' τους αγράμματους εκεί πέρα, να τους έχουμε εκεί». (♂, II, A)

Οι Τσιγγάνοι θέλουνε όρους. Θέλουνε να τους δεσμεύσεις. Να τους βάλεις σε λούκι να μην μπορούνε να κάνουνε πίσω. Θέλουνε αυστηρότητα, αλλιώς δεν μπορούνε να τον πιάσεις τον Τσιγγάνο. Αν του δώσεις το ψωμί, το έφαγε. Δε θα σκεφτεί κάτι άλλο. Πρέπει να τον έχεις στον έλεγχο. Όπως στα σχολεία. Τους δίνανε το επίδομα και φεύγανε. Το ίδιο κάνανε και με τα σεμινάρια. Όπως και στα δάνεια. Και εκεί υπήρχανε πουστιές. (♂, II, B)

Δηλώσεις όπως αυτές ερμηνεύονται ως ύστατη προσπάθεια μετάθεσης της ευθύνης ελέγχου σε κάποιον άλλο, και στην προκείμενη περίπτωση στους ελεγκτικούς μηχανισμούς του κράτους. Οι Τσιγγάνοι της πόλης κατά το παρελθόν αφέθηκαν εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, στην πορεία ορισμένοι επέλεξαν να ενταχθούν σε αυτό, έστω και μερικώς, αναγνώρισαν πως η εκπαίδευση συνιστούσε ανταλλάξιμο πόρο για αυτούς, άλλοτε άμεσο και άλλοτε έμμεσο. Παρ' όλα αυτά όμως, η σχέση τους με την εκπαίδευση δεν αποκαταστάθηκε ποτέ πλήρως, στο βαθμό τουλάχιστον που πέτυχαν άλλες κοινωνικές ή εθνοτικές ομάδες με παρόμοια ή και υποδεέστερη αφετηρία. Απέναντι λοιπόν στην αξιοποίηση ενός δικαιώματος και των πόρων που τους παρέχονται για αυτό, οι συνομιλητές μας εστιάζουν στην επιβολή του νόμου, ως ύστατου ρυθμιστή της σχέσης τους αυτής. Στην περίπτωση μας, αυτό μάλλον δείχνει μια προσπάθεια απέκδυσης της προσωπικής ευθύνης, με μεταφορά της υποχρέωσης στο κράτος, όπου το «όχι δικαιώματα χωρίς ευθύνες» του Giddens (1998, σ. 65) μεταπίπτει σε απαίτηση δικαιωμάτων αλλά και της ευθύνης για την ορθή χρήση τους στον πάροχο και όχι στον ωφελούμενο-δρώντα.

5.5.3.2 Μη-τυπική εκπαίδευση

Παράλληλα με τις θεσμοθετημένες παρεμβάσεις που αποσκοπούσαν στην ένταξη των τσιγγανοπαίδων στην εκπαίδευση, υπήρξαν αντίστοιχες παρεμβάσεις και για τον ενήλικο πληθυσμό, αρχικά υπό το πλαίσιο των προγραμμάτων της Ν.Ε.Λ.Ε., στη συνέχεια μέσω Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης (Κ.Ε.Κ.) και από το 2013 και μετά μέσω και του Κέντρου Δια Βίου Μάθησης του Δήμου Χαλκιδέων, αλλά και των Σχολών Γονέων.

Τα προγράμματα της Ν.Ε.Λ.Ε. με άξονες παρέμβασης τον αλφαριθμητισμό και τις κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες για την υποστήριξη των Τσιγγάνων, παρότι όπως επισημάναμε ήταν τα πρώτα που έθεσαν ως στόχο το συγκεκριμένο πληθυσμό, είχαν ήδη σταματήσει κατά την περίοδο της έρευνας, ακολουθώντας μια περίοδο ρα-

γδαίας μείωσης των χρηματοδοτήσεων και αλλαγής του οργανωτικού τους πλαισίου.⁸⁰⁰ Λιγοστά από τα άτομα του πληθυσμού θυμούνταν τέτοια προγράμματα και ακόμη λιγότερα είχαν εμπλακεί σε αυτά, ενώ υπήρχε και σύγχυση μεταξύ των προγραμμάτων αυτών και των αντίστοιχων των Κ.Ε.Κ. που υπήρξαν η διάδοχη κατάσταση ως προς την υλοποίησή τους. Ενδεικτική είναι η επισήμανση της συνομιλήτριάς μας, που αναφερόμενη στα προγράμματα αυτά τα συγγέει με τα προγράμματα των Κ.Ε.Κ. πολλά από τα οποία ήταν επιδοτούμενα, σε αντίθεση με τα μη-επιδοτούμενα προγράμματα της Ν.Ε.Λ.Ε..

Παλιά γίνονταν κάποια σεμινάρια. Δηλαδή δεν ήταν αλφαβητική ή να μάθουν γράμματα, ήταν η Λαϊκή Επιμόρφωση. Σε αυτό το κομμάτι υπήρχε και ο αλφαριθμητισμός, και επειδή ήταν επιδοτούμενο πηγαίναμε. Και όχι μόνο πηγαίναμε, αλλά δε χωράγαμε. Και άλλους να μπορούσαν να πάρουνε, θα πηγαίνανε. Δε φτάνανε οι θέσεις. (♀, Π, Β)

Η καταβολή επιδότησης προς τους επιμορφούμενους αποτέλεσε το σημείο τομής σε δυο φάσεις μετάβασης των παρεχόμενων προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης που απευθύνονταν και στο συγκεκριμένο πληθυσμό. Κατά την αρχική φάση των προγραμμάτων της Ν.Ε.Λ.Ε. δεν προβλεπόταν καταβολή επιδότησης στους συμμετέχοντες, ενώ ο σχεδιασμός των προγραμμάτων γινόταν κυρίως με στόχο την προσωπική ανάπτυξη των συμμετεχόντων. Στη συνέχεια, κατεξοχήν στα προγράμματα που χρηματοδοτήθηκαν από το Β' και το Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1995-1999 & 2000-2006 αντίστοιχα), η κατάρτιση επιδιώχθηκε να μετατραπεί σε μηχανισμό διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού, προς άμβλυνση των προβλημάτων που επέφεραν οι πολιτικές αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της αγοράς εργασίας. Εντός του πλαισίου αυτού μετείχαν και οι Τσιγγάνοι της πόλης σε προγράμματα κατάρτισης που συμπεριέλαβαν και αυτούς ως πληθυσμό-στόχο,⁸⁰¹ με την ιδιομορφία πως η συμμετοχή και η παρακολούθηση των προγραμμάτων ήταν πια επιδοτούμενη.

Η πρόσβαση όμως στα προγράμματα κατάρτισης και εκπαίδευσης δεν αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού, λόγω του περιορισμένου αριθμού αυτών και των διαδικασιών επιλογής των συμμετεχόντων. Σύμφωνα με το πλαίσιο υλοποίησης, οι καταρτιζόμενοι προβλεπόταν να επιλέγονται από τα Κέντρα Προώθησης Απασχόλησης στις

⁸⁰⁰ Κατά την περίοδο 1989-1999 οι δραστηριότητες γενικά των Ν.Ε.Λ.Ε. συρρικνώνονται, ως αποτέλεσμα της δραστηκής μείωσης της χρηματοδότησής τους (Καραλής Θ. Κ., 2002, σ. 289). Επίσης, οργανωτικές αλλαγές, με κυρίαρχη την κατάρρευση του δικτύου της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης και την υπαγωγή των Ν.Ε.Λ.Ε. στις νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις, μαζί με την ανάδειξη ανταγωνιστικών δομών για την εκπαίδευση και την κατάρτιση ενηλίκων, όπως αρχικά τα Κ.Ε.Κ. και στη συνέχεια τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας και τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων, έθεσαν στο περιθώριο τη λειτουργία των Ν.Ε.Λ.Ε. (Βεργίδης, 2005, σ. 55)

⁸⁰¹ Σύμφωνα με επιστημονικό υπεύθυνο για την οργάνωση τέτοιων προγραμμάτων, η στόχευση πολλών προγραμμάτων εκμάθησης ελληνικής γλώσσας σε πιστοποιημένα Κ.Ε.Κ. προσδιόριζε στις κατηγορίες ωφελουμένων το ζεύγος Τσιγγάνοι-Έλληνες μουσουλμάνοι. Απουσία των δεύτερων στην περιοχή της Χαλκίδας, οι Τσιγγάνοι της πόλης μονοπωλούσαν ορισμένα από αυτά τα προγράμματα.

τοπικές υπηρεσίες του Ο.Α.Ε.Δ. Κατά κανόνα όμως τα Κ.Ε.Κ. αναζητούσαν μόνο τους τούς κατάλληλους σπουδαστές, μέσω ανακοινώσεων στον τοπικό τύπο και μέσω της κοινοποίησης των προγραμμάτων στο Ι.Κ.Φ.Τ. Χαλκίδας, για το διάστημα που αυτό λειτουργούσε. Στη διαδικασία αυτή αποκτούσαν πλεονέκτημα τα περισσότερο ενταγμένα μέλη του πληθυσμού, που μέσω του ευρύτερου κοινωνικού τους δικτύου ήταν πιθανότερο να έχουν αμεσότερη πρόσβαση στην πληροφόρηση για τη διεξαγωγή των προγραμμάτων. Επίσης, η καταβολή της επιδότησης και ο περιορισμένος αριθμός των συμμετεχόντων καθιστούσε τη διαδικασία επιλογής ιδιαίτερα ανταγωνιστική. Καθώς η συμμετοχή στα επιδοτούμενα προγράμματα αναδεικνυόταν ως σημαντικός οικονομικός πόρος για όσους επιλέγονταν, η απουσία εμφανών κριτηρίων επιλογής και η γενικευμένη δυσπιστία των συνομιλητών μας προς όλες τις δομές που διαχειρίζονταν χρήματα για δράσεις που αφορούσαν τους ίδιους, ενέτεινε τη θραυσματική και ανταγωνιστική κατάσταση των σχέσεων μεταξύ τους. Για τους συνομιλητές μας που είχαν καθ' οιονδήποτε τρόπο συμμετάσχει σε μια τέτοια διαδικασία, ο τρόπος διαχείρισης του θέματος των επιδοτούμενων προγραμμάτων κατάρτισης ομοιάζε με τον τρόπο διαχείρισης του θέματος των δανείων στεγαστικής αποκατάστασης.⁸⁰² Μπροστά λοιπόν στον άμεσο προσπορισμό οικονομικού οφέλους,⁸⁰³ ο πραγματικός λόγος συμμετοχής σε ένα πρόγραμμα, π.χ. εκμάθησης γλώσσας, ερχόταν σε δεύτερη μοίρα.

Την περίοδο της παρουσίας μας στο ερευνητικό πεδίο υπήρχε η ανακοίνωση ενός ακόμη επιδοτούμενου προγράμματος εκμάθησης ελληνικής γλώσσας που απευθυνόταν στα μέλη του πληθυσμού. Οι διαδικασίες κοινοποίησης του προγράμματος και επιλογής των συμμετεχόντων επανέφεραν στο προσκήνιο της κοινότητας ανάλογα περιστατικά του κοντινού παρελθόντος. Ο αριθμός των 25 καταρτιζόμενων που μπορούσε να δεχτεί το πρόγραμμα ήταν μικρός σε σχέση με τη ζήτηση που υπήρχε εκ μέρους του πληθυσμού. Σε μια από τις συζητήσεις μας, μέλος της κοινότητας που δεν είχε επιλεγεί σε κάποιο από τα πρόσφατα προγράμματα προέβη στις ακόλουθες επισημάνσεις σχετικά με τον τρόπο επιλογής και τους πραγματικούς λόγους συμμετοχής πολλών μελών της κοινότητας:

Να, αυτό με το σχολείο. Ή το δίνεις σε όλους ...γιατί θα πάω εγώ να γραφτώ και θα μου πει: «Συμπληρώσαμε». Εδώ δεν ενδιαφέρει ούτε έναν, να πω έναν; Εγώ το βλέπω άδικο. Δεν είναι άδικο; Και ξέρεις, θα μουν ανθρώποι που ξαναμπήκανε και δεν χρειάζεται πλέον να μούνε και δεν θα μούνε... για αυτό σου λέω από την αρχή ότι είναι λάθος, και δε θα μούνε αυτοί που πραγματικά το χρειάζονται. Για αυτό σου το 'πα απ' την αρχή ότι είναι λάθος. Τι να πάει; Αφού κοροϊδεύουνε, δεν πάει κανένας. Τι να πάει; Αφού δεν τον ενδιαφέρει τίποτα. Σου λέω δεν τους ενδιαφέρει τίποτα. Αφού δε στέλνει το παιδί του σχολείο, θα πάει

⁸⁰² Βλ. την ενότητα 5.1.1.4- Πολεοδομική και στεγαστική πολιτική.

⁸⁰³ Π.χ. για ένα πρόγραμμα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας διάρκειας 300 ωρών προβλεπόταν εκπαιδευτικό επίδομα 4,50 ευρώ μικτό ανά ώρα κατάρτισης με μόνη προϋπόθεση τη συμμετοχή (και όχι την επιτυχία) του επιμορφούμενου στις εξετάσεις επάρκειας της ελληνομάθειας.

αυτός σχολείο; (...) Να πάρουνε ανθρώπους, να τους ελέγξουνε. Ανθρώπους που πραγματικά το ζητάνε, το ζητάνε. Να το ζητάω εγώ και να πηγαίνει ο άλλος για την επιδότηση είναι λάθος. Τι να πω; Δεν τρελαίνεσαι; Έτσι είναι η αδικία, δηλαδή δεν προσέχουνε κι αυτοί [από τα Κ.Ε.Κ.], κοιτάνε μόνο να κάνουνε τη δουλειά τους και να πάρουνε το μεροκάματό τους και τα λοιπά και τα λοιπά... Κατάλαβες, δάσκαλε, τι σου λέω; Τι να το κάνω εγώ αυτό; Λοιπόν με έχει νευριάσει. Έτσι ήμουν με ένα φίλο μου εδώ κάτω, που κι αυτός ζητάει να πάει και μου λέει: «Κοίτα να δεις, εμείς που πραγματικά το ζητάμε δεν πάμε». Και πράγματι, παίρνουνε τη γυναίκα, που έχει δυο παιδιά και δε στέλνει τα παιδιά της σχολείο, και δεν παίρνουνε αυτόν που ενδιαφέρεται. Τι να σου πω; (♂, II, Α)

Ο λόγος του συνομιλητή μας συμυκνώνει πολλά από τα παράδοξα των προγραμμάτων κατάρτισης, που βέβαια δεν αφορούν αποκλειστικά αυτά που απευθύνονται στο συγκεκριμένο πληθυσμό, αλλά μάλλον συνιστούν μια γενικότερη παθογένεια του συστήματος επαγγελματικής κατάρτισης των Κ.Ε.Κ.⁸⁰⁴ Αδιαφανείς διαδικασίες επιλογής των καταρτιζόμενων, με συχνό αποτέλεσμα τη μονοπώληση ορισμένων προγραμμάτων από τους ίδιους επιμορφούμενους κάθε φορά, και ενδιαφέρον των συμμετεχόντων πρωτίστως για τη λήψη της επιδότησης και όχι για το περιεχόμενο του προγράμματος. Σε παρόμοιες επισημάνσεις προέβησαν και άλλοι συνομιλητές μας, εστιάζοντας ιδιαίτερα στο θέμα της επιδότησης ως του βασικού κινήτρου για τη συμμετοχή τους σε προγράμματα εκπαίδευσης.

Πες π.χ. ότι έχουμε ένα σεμινάριο που θα πληρωθούμε κιόλας. Θα σκοτωθούμε ποιος θα πρωτοπάει να γραφτεί. Όχι όμως για τα γράμματα, αλλά για την επιδότηση. (♀, II, Β)

Το λες επιδοτούμενο. Σημαίνει ότι παίρνω κάποια λεφτά για αυτό. Για τα λεφτά θα πάω ή να μάθω; Γιατί εγώ πήγαινα στα σεμινάρια και είδα ανθρώπους, ειδικά ο δάσκαλος πληρώνεται για να με μάθει γράμματα, όχι να πάω να χτυπήσω παρουνσία, να με δει και να πηγαίνω έξω να καπνίσω τσιγάρο. Άραγε; Και ο δάσκαλος πάει για τα λεφτά και εγώ πάω για τα λεφτά. Δεν πάω να μάθω γράμματα. (♂, III, Α)

Πήγαινα στο σεμινάριο, το καφεδάκι μου... καθόμουν. Δεν πα να λέει ο μαλάκας ό,τι θέλει. Εγώ τα λεφτά να πάρω. (...) Όλη η τάξη για χαβαλέ πάμε. Για τα λεφτά πάει ο κόσμος. Στην κοπελιά [εργαζόμενη στο Ι.Κ.Φ.Τ. που τους ενημέρωσε για ένα πρόγραμμα] της είπα: «Εγώ για τα λεφτά θα πάω». (♂, III, Α)

Υπό αυτούς τους όρους, κάθε συζήτηση για την ουσιαστική συνεισφορά των προγραμμάτων εκπαίδευσης κινδυνεύει να χαρακτηριστεί ανεδαφική,⁸⁰⁵ αφού ακόμη κι

⁸⁰⁴ Η συμπληρωματική απασχόλησή μας ως επιμορφωτής ενηλίκων σε προγράμματα Κ.Ε.Κ. μας έφερε συχνά απέναντι στα ίδια ερωτήματα και για προγράμματα που απευθύνονταν στο σύνολο του πληθυσμού. Παρεμβάσεις κάθε είδους από πολιτικούς ή αυτοδιοικητικούς παράγοντες για τη συμπερίληψη ορισμένων ως επιμορφούμενων σε διάφορα προγράμματα, συχνή παρουσία των ίδιων ατόμων σε σειρά προγραμμάτων στο ίδιο Κ.Ε.Κ. ελλιπές ενδιαφέρον των επιμορφούμενων για το περιεχόμενο των προγραμμάτων, συνιστούσαν κοινό τόπο πολλών προγραμμάτων κατάρτισης.

⁸⁰⁵ Υπάρχουν άλλωστε μελέτες που καταγράφουν περιορισμένα θετικά αποτελέσματα της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης ως πολιτικής απασχόλησης, ενώ επίσης περιορισμένη είναι η ικανοποίηση των ανέργων από τα προγράμματα σε σχέση με τις προσδοκίες και τις ανάγκες τους (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2003, σσ. 66-67)

όταν αυτά έχουν σχεδιαστεί για τις ανάγκες του πληθυσμού, οι λόγοι που κάνουν τους ωφελούμενους να συμμετάσχουν είναι εντελώς διαφορετικοί. Παρατηρείται λοιπόν συχνά μια κατάσταση αμοιβαίου οφέλους, όπου από τη μια οι δομές υλοποίησης των προγραμμάτων εξασφαλίζουν την οικονομική βιωσιμότητά τους, ενώ από την άλλη οι συμμετέχοντες αποκομίζουν ένα σημαντικό οικονομικό πόρο, ιδιαίτερα υπολογίσιμο σε περιόδους ανεργίας ή υποαπασχόλησης. Παραμένει ωστόσο πάντα το θέμα της πραγματικής ανίχνευσης των αναγκών και της δόμησης των προγραμμάτων επί αυτών, ώστε να πετύχουν τη μέγιστη δυνατή προστιθέμενη αξία και όχι απλά να λειτουργούν ανακυκλωτικά προς εξασφάλιση της οικονομικής βιωσιμότητας των φορέων τους.⁸⁰⁶

Η εστίαση των μελών της κοινότητας στην οικονομική ανταλλαξιμότητα των προγραμμάτων οδηγούσε αναμενόμενα στη μη-συμμετοχή ή στη διαρροή από προγράμματα που δεν ενσωμάτωναν οικονομικό όφελος. Οι επισημάνσεις των συνομιλητών μας είναι κατατοπιστικές:

Κάποια στιγμή εδώ, στο νυχτερινό, πήγαμε εμείς οι πιο μεγάλοι, που δεν πήγαμε τότε σχολείο, να μάθουμε. Αλλά από τη στιγμή που ο άλλος δεν έχει κίνητρο και θα χάσει τη δουλειά του για να πάει στο σχολείο, ή οτιδήποτε, για τον Τσιγγάνο μιλάμε, για να μην μπερδέψουμε άλλους ανθρώπους – αυτοί πήγαιναν τακτικά – πήγανε μία, πήγανε δέκα, μαζευτήκανε στην αρχή εικοσιπέντε και σιγά σιγά γίνανε δύο. Άμα τους είχε δώσει κίνητρο, οι εικοσιπέντε θα είχαν γίνει πενήντα. Γιατί τους ξέρω, έχουμε μεγαλώσει μαζί. Δηλαδή ξέρουμε τα τέτοια τους. Να μάθει γράμματα απλά, δεν πάει. (♂, Π, Β)

Όταν όμως σε ένα πρόγραμμα λέει να πάνε δωρεάν, δεν πάει κανένας. Δεν πάνε για να μάθουνε, πάνε για να πληρωθούνε. Βγήκανε και άλλα προγράμματα δω-

⁸⁰⁶ Δείγμα τέτοιου προγράμματος που απευθυνόταν στον τσιγγάνικο πληθυσμό της Χαλκίδας θεωρούμε πως αποτέλεσε το έργο «Με το τραγούδι διώχνεται η κακοκεφιά» που υλοποιήθηκε από τοπικό Κ.Ε.Κ. τα έτη 1999-2000 και διήρκεσε 8 μήνες. Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε 15 νέους/νέες Τσιγγάνους που ζούσαν στην περιοχή της Χαλκίδας και περιλάμβανε μια φάση προκατάρτισης, με αντικείμενο την υλοποίηση προγράμματος αλφαριθμητισμού διάρκειας 200 ωρών, και μια φάση κατάρτισης 495 ωρών, κατά την οποία χρηματοδοτήθηκε η σύσταση και η λειτουργία «τσιγγάνικου μουσικού καφενείου». Στους στόχους του προγράμματος περιλαμβάνονταν η ανάπτυξη ικανοτήτων και δεξιοτήτων που αφορούσαν τη γνώση της τοπικής οικονομίας, των κανόνων προσφοράς και ζήτησης, δυνατότητες σχεδιασμού, διαχείρισης αποθεμάτων & προμηθειών κ.λπ. Στην παροχή των συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών του προγράμματος περιλαμβάνονταν επιμορφωτικές επισκέψεις σε υπηρεσίες και μουσεία της Χαλκίδας, η έκδοση τρίπτυχων ενημερωτικών οδηγών καθώς εκτυπώθηκαν «σουβέρ τετράχρωμα πλαστικοποιημένα» και «χάρακες τετράχρωμοι πλαστικοποιημένοι με ημερολόγιο του 2000 σε διπλή γλώσσα (Ελληνικά και Τσιγγάνικα) που διανεμήθηκαν σε «επιλεγμένα πρόσωπα (δημόσιους και αυτοδιοικητικούς υπαλλήλους, μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας) με στόχο την «καταπολέμηση των προκαταλήψεων προς τους τσιγγάνους, απ' την κοινωνία της πλειοψηφίας». Αφήνοντας κατά μέρος την κριτική για ενέργειες όπως η έκδοση υλικού σε διπλή γλώσσα, «Ελληνικά και Τσιγγάνικα» (sic), τη στιγμή που οι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας είναι μονόγλωσσοι και ελληνόφωνοι, δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε το σκεπτικό ενός προγράμματος που συνδυάζει τον αλφαριθμητισμό, πραγματική ανάγκη για τον πληθυσμό, με τη σύσταση «τσιγγάνικου μουσικού καφενείου», μια ενέργεια που θα μπορούσε να ερμηνευτεί μόνο μέσα από το πρίσμα εξιδανικευμένων και ρομαντικών αντιλήψεων για τους Τσιγγάνους της πόλης, αγνοώντας οποιαδήποτε λειτουργική τους σχέση με τον κοινωνικό σχηματισμό της πόλης, στον οποίο είχαν ενταχθεί πολύπλευρα. Αν δε συνυπολογιστεί και ο συνολικός προϋπολογισμός του έργου, που ανερχόταν στα 51.600.000 δραχμές για 15 άμεσα ωφελούμενους, το κόστος ανά καταρτιζόμενο Τσιγγάνο για τους 8 μήνες του προγράμματος ξεπερνούσε κατά πολύ το μέσο ετήσιο εισόδημα ενός εργαζομένου κατά την ίδια περίοδο.

ρεάν. Δεν πήγε κανείς. Όταν όμως είναι για πληρωμή, τσακώνονται για το ποιος θα πάει. (♀, Π, Β)

Τώρα τα σεμινάρια είναι ξεκάθαρα αλφαβήτα, δηλαδή να μάθει ο μεγάλος να υπογράφει. Μόνο εγώ έμεινα στην ουσία στο σεμινάριο από τους εικοσιπέντε που ξεκινήσαμε. Η κοπέλα μας είπε ότι άμα μείνουνε μέχρι πέντε άτομα, θα μείνει το πρόγραμμα. Και στο τέλος από τους εικοσιπέντε μείναμε δύο-τρεις. (♂, Π, Β)

Στην ερώτησή μας ποιο θα ήταν το κίνητρο, ώστε να παρακολουθήσουν τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας τα προγράμματα κατάρτισης, οι απαντήσεις των συνομιλητών μας αναφέρονταν άμεσα ή έμμεσα στο θέμα της οικονομικής επιδότησης. Η απάντηση του ακόλουθου συνομιλητή μας συγκεφαλαιώνει με τον πιο παραστατικό τρόπο τις απαντήσεις αυτές:

Το κίνητρο; Να σου πω εγώ. Χρηματικό κίνητρο, δηλαδή επιδοτούμενα προγράμματα. Τότε θα πήγαινα και ένα χρόνο και δύο. Και δέκα χρόνια να μου έλεγες να πηγαίνω σχολείο, θα πήγαινα. Αλλά θα έλεγα ότι παίρνω ένα κομμάτι ψωμί από αυτό το πράγμα. Έτσι μπορεί να πηγαίνουνε στην αρχή για πέντε, δέκα μέρες, μετά τέρμα. Δηλαδή θα πει ότι: «Αφού δε βγάζω το ψωμί μου, δεν πάω». (♂, Π, Α)

Ολοκληρώνουμε την ενότητα αυτή, σημειώνοντας πως η εκλεκτική αυτή προτίμηση προς τα επιδοτούμενα προγράμματα επιβεβαιώθηκε και από πληροφορίες που συλλέξαμε από το Κέντρο Δια Βίου Μάθησης του Δήμου Χαλκιδέων και από στέλεχος ιδιωτικής δομής κατάρτισης που κατά το παρελθόν είχε υλοποιήσει σχετικά προγράμματα.

5.5.4 Κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης

Στο θεωρητικό μέρος της διατριβής προσδιορίσαμε την κοινωνική διάσταση του αποκλεισμού σε σχέση με την έννοια του περιθωρίου και του κοινωνικού κεφαλαίου. Ειδικότερα, όταν προσδιορίσαμε την εκπαιδευτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού, εστιάσαμε στα κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των οικογενειών που καθορίζουν τη μορφωσιογόνο λειτουργία τους, αξιοποιώντας τις θεωρίες των Coleman και Bourdieu για το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο αντίστοιχα. Επισημάναμε εξ αρχής πως η έννοια του περιθωρίου είναι δυσχερής στον ορισμό της, καθώς αυτό καθίσταται επιλεκτικά ορατό ή αόρατο μέσω των χειρισμών εντοπισμού, καταμέτρησης, καταστολής ή προνοιακής αντιμετώπισης που επιλέγονται κάθε φορά από την κρατούσα κοινωνική ομάδα. Αυτό φυσικά ισχύει και για την έννοια του εκπαιδευτικού περιθωρίου, όπου η ενδεχόμενη θέση των Τσιγγάνων σε αυτό δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τις διαδικασίες λειτουργικοποίησης της διακριτής κατηγορίας «Τσιγγάνοι», σε κάποια πολύ πρόσφατη φάση συγκρότησης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Πολίτου, 2001).⁸⁰⁷ Τέλος, η κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης δεν μπορεί

⁸⁰⁷ Βλ. την ενότητα 2.2.5- *Η εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*.

να είναι ανεξάρτητη από τις πολιτικές, οικονομικές και χωροθετικές διευθετήσεις που υφίστανται κατά περίπτωση.

Εκκινώντας από την τελευταία επισήμανση, υπενθυμίζουμε καταρχάς την απουσία προβλημάτων ιθαγενειακής ή αστικοδημοτολογικής φύσης, λόγω της παλαιόθεν ένταξης του ερευνώμενου πληθυσμού στον εθνικό κορμό, και την πολυ-λειτουργική οικονομική ένταξή του στις διαδικασίες του οικονομικού σχηματισμού της πόλης, με τους όποιους περιορισμούς και αδιέξοδα επισημάνθηκαν στο αντίστοιχο κεφάλαιο.⁸⁰⁸ Τέλος, οι χωροθετικές διευθετήσεις που επέλεξαν τα άτομα του πληθυσμού, διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν το πλαίσιο ανάπτυξης των κοινωνικών σχέσεών τους, τόσο μεταξύ τους όσο και με την ευρύτερη κοινωνική κατάσταση της πόλης. Έχοντας λοιπόν κατά νου τις συγκεκριμένες επισημάνσεις, προκειμένου να προσεγγίσουμε την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης του ερευνώμενου πληθυσμού, θα εστιάσουμε στα στοιχεία εκείνα του ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου των οικογενειών που, όπως σημειώσαμε, καθορίζουν τη μορφωσιογόνο λειτουργία τους.

5.5.4.1 Το ανθρώπινο κεφάλαιο των οικογενειών

Ο Coleman (1988) καθορίζει τη μορφωσιογόνο λειτουργία των οικογενειών σε σχέση με την ύπαρξη τριών μορφών κεφαλαίου. Καταρχάς, αναφέρεται στο οικονομικό κεφάλαιο, που υπό τη μορφή οικονομικών πόρων διατίθεται για την προώθηση της εκπαίδευσης των μελών των οικογενειών. Σε προηγούμενη ενότητα⁸⁰⁹ επισημίναμε τη σχέση εκπαίδευσης και εισοδήματος για τα μέλη της κοινότητας, σημειώνοντας πως η οικονομική δυσπραγία των οικογενειών δεν συνδέεται άμεσα με την εκπαιδευτική κατάσταση των μελών τους, τουλάχιστον όχι με όρους εγκατάλειψης της πρώτης βαθμίδας της εκπαίδευσης. Ούτε επίσης η κεφαλαιοποίηση της εργασίας των παιδιών, τουλάχιστον της τρίτης γενιάς, ήταν αναγκαστικός λόγος για την απουσία τους από την εκπαίδευση.

Το δεύτερο στοιχείο που προσδιορίζει τη μορφωσιογόνο λειτουργία της οικογένειας είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο των γονέων, όπως αυτό προκύπτει από το επίπεδο της εκπαίδευσής τους. Η μορφωτική κληρονομιά που κληροδοτούν οι γονείς στα παιδιά τους αμβλύνει τους περιορισμούς που μπορεί να θέτει η εισοδηματική κατάσταση των οικογενειών, ενώ έχει παρατηρηθεί πως η απουσία της επιδεινώνει σε απόλυτα μεγέθη την εκπαιδευτική περιθωριοποίηση των μελών της οικογένειας (Χρυσάκης, 1996, σ. 116). Στην περίπτωση μας, και για τις τρεις ερευνώμενες γενιές του πληθυσμού, έχουν περιγραφεί τα χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής τους ένταξης. Η απουσία της πρώτης γενιάς από την εκπαίδευση οριοθέτησε την έλλειψη αυτής της μορφής κεφαλαίου από τη δεύτερη γενιά, ιδιαίτερα σε μια περίοδο όπου στη διαμόρφωση του σύγχρονου κοι-

⁸⁰⁸ Βλ. την ενότητα 5.1.2- *Εργασία και εισόδημα*.

⁸⁰⁹ Βλ. την ενότητα 5.5.2.2.1- *Εκπαίδευση και εισόδημα*.

νωνικού σχηματισμού αναδεικνυόταν η σημασία της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης ως μέσου εσωτερικής διαστρωμάτωσης της εργατικής τάξης, σχετιζόμενα θετικά με την επαγγελματική εξειδίκευση και την ανοδική κοινωνική κινητικότητα που εξασφάλιζαν οι εκπαιδευτικοί τίτλοι.

Για τα μέλη λοιπόν της δεύτερης γενιάς, η απουσία εκπαιδευτικής εμπειρίας περιόρισε μεν τις επαγγελματικές επιλογές τους, ωστόσο στην πορεία, όπως φάνηκε, αναδείχθηκαν άλλες επιλογές βιοπορισμού, σε τομείς όπου οι ουσιαστικές ή οι τυπικές σχολικές γνώσεις είχαν μικρή σημασία. Η σημαντικότερη όμως επίπτωση της απουσίας τους από την εκπαίδευση ήταν η διαμόρφωση μιας αδιάφορης στάσης προς την εκπαιδευτική λειτουργία, ή έστω μιας στάσης παθητικότητας, όπου ακόμη κι όταν αναγνώριζαν τα θετικά χαρακτηριστικά αυτής, δεν επέμεναν ως προς τη φοίτηση των τέκνων τους. Αυτή ήταν μια επισήμανση στην οποία συχνά προέβηκαν συνομιλητές μας.

Αυτοί οι γονείς δεν είχαν από πίσω... να έχουνε πάει οι ίδιοι σχολείο, να έχουνε πάρει μια εφημερίδα, να έχουνε διαβάσει, να ξέρουνε και αυτοί τι ισχύει στο σχολείο, πώς είναι μέσα ο χώρος του σχολείου, ώστε να πει: «Εγώ θα στείλω το παιδί μου, γιατί εγώ πήγα στο σχολείο, είδα το χώρο και έζησα κάποια χρόνια, γιατί είδα τι γίνεται. (♀, II, B)

Αλλά αυτό που δεν πάνε σχολείο είναι μια κατάρα που ρίχνουνε στα μικρά οι μεγάλοι. Δηλαδή απ' τη μάνα μου δεν πάει ο εγγονός στο σχολείο. Η μάνα μου το κάνει έτσι. (...) Το παιδί και το σκυλί όπως το μάθεις είναι. (♂, II, A)

Αλλά στο είπα και προηγουμένως, δεν έχει την προοπτική. Και όλοι προσπαθούν, ξέρουν ότι δεν υπάρχουν γράμματα, ξέρουν ότι δεν μπορεί να πάει κάπου αλλού το παιδί τους, δηλαδή αυτό έχει γίνει μέσα στον εγκέφαλο, έχει γίνει, πώς να το πω... δεν έχει βρεθεί κάποιος να τους το βγάλει από το νου ή να τους δώσει κίνητρα να το καταλάβει και αυτός. (♂, II, B)

Γιατί οι γονείς μας δεν πήγαν ποτέ σχολείο. Να έχουνε πάει στο σχολείο και να τους έχει χρειαστεί αυτό το κωλόχαρτο, ώστε να πούνε και σε εμάς: «Άμα δεν πας σχολείο, δε θα επιβιώσεις». Όταν όμως είχανε δική τους δουλειά, και ζούσαν από τη δική τους δουλειά, και δε χρειάστηκε πουθενά να πάνε με το χαρτί, δε στείλανε και εμάς. (♀, II, A)

Αλλά ξεκινά, που δεν πάνε τα παιδιά σχολείο, από τους γονείς. Γιατί είναι και οι γονείς αγράμματοι και δεν μπορούν να καταλάβουν αυτή τη... αυτό το τέτοιο, την ανάγκη. (♂, II, A)

Τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης επισημάνθηκε πολύ εύστοχα κατά τη συζήτηση που είχαμε μαζί με δύο άρρενα μέλη της τρίτης γενιάς που επισημαίνουν τη δική τους απουσία από την εκπαίδευση και τους λόγους για αυτήν:

- *Εγώ πήγαινα σχολείο τρία χρόνια, αλλά δε μάθαινα τίποτα. Ξέρεις γιατί; Γιατί από την ώρα που ερχόμουνα στο σπίτι, άφηνα την τσάντα και έτρεχα στους άλλους. (♂, III, A)*
- *Ναι, γιατί δεν είχες πατέρα γραμματισμένο, δεν είχες μάνα γραμματισμένη, δεν είχες αδερφό γραμματισμένο. Παράταγες την τσάντα και έφευγες.*

Λογικά είναι. (...) Όχι, δεν ήταν η συνήθεια του σπιτιού. Μα σου εξήγησα τους λόγους, γιατί έβγαινε έξω. Δεν ήξερε η μάνα του να τον διαβάσει, ο αδελφός του, ο πατέρας του. (♂, III, A)

Η απουσία αυτή όμως δεν καθόρισε μόνο τη στάση των μελών της δεύτερης γενιάς ως προς την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των τέκνων της, αλλά σε μεγάλο βαθμό επηρέασε περιοριστικά και το εύρος των προσδοκιών της ως προς τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα των τέκνων τους, ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτά φοιτούσαν στο σχολείο. Ως εκ τούτου, συχνά οι συνομιλητές μας προσδιόριζαν έναν πολύ χαμηλό ορίζοντα για τις προσδοκίες φοίτησης των τέκνων τους, περιοριζόμενοι στην εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης για την αντιμετώπιση των καθημερινών απαιτήσεων. Ταυτόχρονα όμως, οι προσδοκίες αυτές αναδεικνύονταν ως ρεαλιστικές, διαμορφούμενες σε σχέση με την υπάρχουσα κατάσταση φοίτησης των παιδιών και τις συνθήκες απασχόλησης στην οικογένεια.

Δεν είχαμε μια τέτοια τακτική για τα παιδιά. Τώρα όλα τα παιδάκια πάνε εδώ σχολείο. Το σχολείο είναι δίπλα, ξεκινάνε και μπαίνουν κι εμείς σε μια σειρά, γιατί λέμε ό,τι πάθαμε εμείς να μην το πάθουνε και τα παιδιά. Τουλάχιστον να διαβάζουνε μια εφημερίδα, να ρωτήσει πού πάει αυτό το αστικό το λεωφορείο ή ένα χαρτί. (♂, II, A)

Ας πάει το παιδί τουλάχιστον στην τρίτη τάξη, τετάρτη, ρε παιδάκι μου. Δε λέμε να βγάλει αναγκαστικά το σχολείο. Να πάρει μια εφημερίδα, να κάτσει κάτω να διαβάσει. (♂, II, B)

Τα παιδιά πάνε σχολείο και τα τρία. Να βγάλουνε το δημοτικό, να πάνε γυμνάσιο αν θέλουνε, να έχουνε ένα χαρτί. (♂, III, B)

Εδώ, το κύκλωμα το δικό μας είναι να πηγαίνουνε για μεροκάματο στη λαϊκή. Για σχολείο, να μάθουνε γράμματα... δεν το πιστεύω. (...) Τίποτα μέχρι το γυμνάσιο και να μπουνέ σε καμιά δημαρχία. Να βγεις κάτι μεγάλο σαν γιατρός, σαν δικηγόρος, δεν υπάρχει περίπτωση εδώ μέσα. (♀, II, A)

Έτσι πιστεύω. Η επόμενη γενιά αυτών [των παιδιών του] θα αλλάζουνε. Δηλαδή θα πάνε, αλλά πάνω από ένα δημοτικό σχολείο δε βγάζουνε. Δεν μπορούνε να βγάλουνε. (♂, III, A)

Δεν έλειψαν βέβαια και εκείνοι που έθεταν τον πήχη των φιλοδοξιών⁸¹⁰ των δικών τους ή των παιδιών τους πολύ υψηλότερα, ορίζοντάς τον συνήθως υπό την μορφή του επιθυμητού επαγγέλματος και όχι κατ' ανάγκη σε σχέση με το απαιτούμενο επίπεδο σπουδών, το οποίο λάνθανε στη συζήτηση.

Ο ένας θέλει να γίνει μηχανικός, να φτιάχνει αυτοκίνητα. Και το κορίτσι να γίνει αστυνόμισσα. (♀, III, B)

⁸¹⁰ Διαχωρίζουμε την έννοια προσδοκία και φιλοδοξία, με την πρώτη να αναπαράγει αυτό που οι οικογένειες πιστεύουν ότι θα καταφέρουν τα παιδιά τους με βάση την υφιστάμενη κατάσταση, ενώ με την δεύτερη έννοια προσδιορίζουμε το επιθυμητό.

Κοίτα να δεις, λίγοι είναι αυτοί που μπορούν να σπουδάσουν τα παιδιά τους, να γίνει κάποιος γιατρός ή δικηγόρος, ένας υπάλληλος σε μια δουλειά, με μεροκάματο σίγουρο. (♂, II, B)

Σκοπός είναι το τι πιστεύει ο καθένας μέσα του. Εγώ ήθελα να πάει σχολείο, να πάει στο λύκειο. Ήθελα να πάει και δύο χρόνια διοίκηση οικονομικών να της πω: «Σπούδασε, κοίταξε να δεις, εγώ δεν με πήγε κανένας σχολείο, εγώ σε πήγα. Εσύ διάλεξες. Είχες την ευκαιρία». Τώρα η μικρή μου κόρη πάει έκτη δημοτικού. Το κορίτσι αυτό πάει καλά στα γράμματα. Της αρέσει. Δεν είναι αμαρτία να της κόψω εγώ αυτό το βήμα; Για ποιο λόγο; (♂, II, A)

Σκέφτομαι να τελειώσουν και οι δυο μικροί το λύκειο, να πάρουν το δίπλωμά τους και να έχουν μια καλή δουλειά. (...) Στο μικρό θέλω να βάλω το μικρόβιο να γίνει αστυνόμος. Θα μου άρεσε αυτό. (♀, III, B)

Κατά την προβολή του ορίζοντα των φιλοδοξιών τους, επανερχόταν σε αρκετούς από τους συνομιλητές μας η διαφοροποίηση της δικής τους κοινότητας ως προς άλλες που οι ίδιοι θεωρούσαν πως είχαν πετύχει αυτήν την κίνηση προς τα εμπρός, σε ό,τι αφορούσε την εκπαίδευση των παιδιών τους.⁸¹¹

Αυτοί που έχουνε προοδεύσει και έχουνε βγάλει επιστήμονες, δικηγόρους, γιατρούς και στην αστυνομία είναι πολλοί, στο δημόσιο, είναι οι Τσιγγάνοι, στην Αγία Βαρβάρα. Έχουνε βγάλει γιατρούς, επιστήμονες. Αυτοί ήτανε στο εμπόριο από το '22. (...) Αυτοί έχουνε βγάλει επιστήμονες. Ένας που πηγαίναμε και ψωνίζαμε ρούχα, ήτανε γιατρός στο Σωτηρία. (♂, I, A)

Γιατί η Αγία-Βαρβάρα πάει τα παιδιά της σχολείο. Να καταλάβεις, μου χάλασε εμένα κάποιο μηχανήμα που έκανα κάτι μαϊμού cd και κάτι τέτοια που έγγραφα και μου είπε: «Τι έγινε; Δεν ήρθες να πάρεις cd». Του λέω: «Άσε, μου έχει χαλάσει το μηχανήμα». «Αμέσως, μου λέει, να πάρω το γιο μου τηλέφωνο να στο φτιάξει». Του λέω: «Δεν κατάλαβα». Μου λέει: «Είναι κομπιουτεράς ο γιος μου και σπουδάζει». (♂, II, A)

Πες μου άλλα παιδιά που είναι από ένα μέρος άλλο, εκτός από την Αγία Βαρβάρα, επιστήμονες και τέτοια, και δικηγόρους ακόμα έχει βγάλει η Αγία Βαρβάρα. (♂, III, A)

Κοινός τόπος σε αρκετές συζητήσεις ήταν η προβολή των εκπαιδευτικών προσδοκιών των συνομιλητών μας ως προς τα νεότερα μέλη της κοινότητας, κατά τρόπο που να απεικονίζει μια κατάσταση συλλογικής επιτέλεσης, όπου η άσκηση από ορισμένα άτομα επαγγελμάτων κύρους θα οδηγούσε τα υπόλοιπα νεαρά άτομα της κοινότητας στο άλμα προς τα εμπρός, δηλαδή στην προσπάθεια επίτευξης παρόμοιων στόχων, κυρίως λόγω του ισχυρού ανταγωνισμού και της παρακίνησης λόγω ζήλειας που οι συνομιλητές μας θεωρούσαν ότι υπάρχει μέσα στην κοινότητα.⁸¹²

⁸¹¹ Ανάλογη διαφοροποίηση έχει επισημανθεί και στο σχετικό κεφάλαιο για τον αυτοπροσδιορισμό των μελών της κοινότητας. Βλ. την ενότητα 5.4.1- *Θέματα αυτοπροσδιορισμού*.

⁸¹² Σημειώνουμε πως το θέμα του εσωτερικού ανταγωνισμού είχε επισημανθεί πολλάκις από τους συνομιλητές μας, όταν αναφέρονταν στην άσκηση των επαγγελματικών τους πρακτικών. Βλ. σχετ. την ενότητα 5.1.2.3.1- *Η κρίση στο εμπόριο, νέοι ανταγωνισμοί και νέα εργασιακά αδιέξοδα*.

Εγώ πιστεύω πως άμα τέσσερα, πέντε παιδιά τσιγγανόπουλα στη Χαλκίδα βγάζανε το λύκειο, πηγαίνανε σε μια σχολή, οτιδήποτε, και δούνε ότι αυτά τα παιδιά δουλεύουν, ότι έχουνε κάτι... έστω και γραμματέας σε ένα δικηγόρο, στο νοσοκομείο... δηλαδή δουλειές τέτοιες. Αν πάνε πέντε τέτοια παιδιά, πιστεύω πως ένα 80% [από τους υπόλοιπους] θα προσπαθούσανε. (♀, II, B)

Αν όμως υπήρχε ένα κομματάκι διαφορετικό, θα είχαν μπει πέντε άτομα στο Ταχυδρομείο, για τους Τσιγγάνους λέω τώρα. Να βλέπει ο άλλος ότι μπήκε κάποιος. Και έτσι εξελίσσεται ο Τσιγγάνος. Θα πει ο άλλος: «Αφού έχω βγάλει το γυμνάσιο, θα πάω και στο λύκειο, για να έχω εγώ κάτι παραπάνω από αυτό που έχει αυτός». (♂, II, B)

Χρόνια τώρα εδώ μέσα δε βγάλαμε ένα παιδί, ρε ένα παιδί, περάσανε τόσα εγγόνια, τόσα δισέγγονα, δε βγάλαμε ένα γιατρό, ένα δικηγόρο, κάτι να προχωρήσει, να ζηλέψουνε κι οι άλλοι. (♂, II, A)

Διευρύνοντας τα όρια του ανθρώπινου κεφαλαίου σε αυτό που ο Bourdieu (1997) προσδιορίζει ως πολιτισμικό κεφάλαιο, επισημάναμε την έλλειψη πολιτισμικών αγαθών υλικής και συμβολικής αξίας από το μεγαλύτερο μέρος των οικογενειών των συνομιλητών μας. Επισημάναμε στο σχετικό κεφάλαιο για τα χαρακτηριστικά κατοικίας πως, ιδιαίτερα στην περιοχή των Αλατσάτων, δεν ήταν ασυνήθης η ύπαρξη σύγχρονων συσκευών τηλεόρασης, συσκευών dvd αλλά και παιχνιδομηχανών. Ακόμη όμως και εκεί που υπήρχε η υλική πληρότητα αυτών των μέσων, στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρήθηκε απουσία στάσεων ή συμπεριφορών που συντείνουν σε αυτό που καλούμε «κουλτούρα ή καλλιέργεια» καθώς και έλλειψη πολιτισμικών υλικών αγαθών όπως π.χ. τα βιβλία. Η ερώτησή μας για παράδειγμα προς ορισμένους από τους συνομιλητές μας για τυχόν εξόδους και ψυχαγωγία της οικογένειας σε χώρους όπως ο κινηματογράφος, κάποιο μουσείο ή μια μουσική εκδήλωση τούς έφερε σε αμήχανη θέση, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φάνηκε συγκεχυμένη, καθοδηγώντας τους σε απαντήσεις σχετικές με την ετήσια μουσική εκδήλωση της τοπικής αθλητικής ομάδας ή των πολιτιστικών συλλόγων χωριών της ευρύτερης περιοχής, στα οποία ορισμένοι πήγαιναν ασκώντας εμπορικές δραστηριότητες. Υπό τις συνθήκες αυτές, κρίνουμε πως στον πληθυσμό υπάρχουν χαμηλά επίπεδα μορφωτικού κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα της ελλειπούς εξοικείωσής του με διανοητικές πρακτικές και δραστηριότητες που αποτιμά θετικά το σχολείο (Φραγκουδάκη, 1985), διαπίστωση που υποδηλώνόταν και στο λόγο ορισμένων εκ των συνομιλητών μας, που αναφερόμενοι π.χ. στη χρήση της γλώσσας, επισήμαναν τη δυσκολία των μελών της κοινότητας να την αξιοποιήσουν ορθά.

Όπως σου είπα θα ξέραμε να διαβάζαμε, θα ξέραμε κάτι να πούμε. Τώρα και να ξέρω κάτι δεν μπορώ να το πω, γιατί δυσκολεύομαι στη λέξη, κατάλαβες; Γιατί άμα ήξερα πέντε γράμματα, θα ήξερα και εγώ, θα είχα μια μόρφωση, θα μίλαγα πιο καθαρά, πιο σωστά. (♂, II, A)

Τόσα χρόνια στη λαϊκή, να κάθονται εκεί, δεν έχουνε και την κατάλληλη βοήθεια από το κράτος να τους δώσει το ερέθισμα να καταλάβουν ότι πρέπει να πάνε σχολείο. Καταρχήν δεν ξέρουνε την ελληνική γλώσσα, να μιλάνε καλά. Άλλο να μιλάς την ελληνική γλώσσα 20% και άλλο να την ξέρεις 80%. Κάποιες λέξεις δεν μπο-

ρουν να τις κατανοήσουνε. Να τους πεις τώρα «εξερεύνηση» τι είναι; Και τα μικρά και οι μεγάλοι δεν ξέρουνε. (♂, Π, Α)

5.5.4.2 Το κοινωνικό κεφάλαιο των οικογενειών

Το τρίτο μορφωσιογόνο στοιχείο της οικογένειας που επισημάνσαμε στο θεωρητικό μέρος της διατριβής είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, προσδιοριζόμενο από το σύνολο των σχέσεων εντός της δομής της οικογένειας καθώς και των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ οικογένειας και σχολείου. Επισημάνσαμε στο σχετικό κεφάλαιο⁸¹³ πως η οικογένεια παραμένει η θεμελιακή κοινωνική και οικονομική δομή για τα μέλη της κοινότητας, ενώ λόγω του διευρυμένου χαρακτήρα της και της έντονης αλληλεξάρτησης των γενεών, οι ηλικιωμένοι εξακολουθούν σε πολλές περιπτώσεις να διατηρούν το σημαντικό τους ρόλο. Τα στοιχεία αυτά οφείλουν να συνεκτιμηθούν εντός ενός περιβάλλοντος περιορισμένης ποικιλομορφίας και υψηλής κοινωνικοοικονομικής ομοιογένειας, που για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού συνοδεύεται από περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις εκτός της κοινότητας. Υπό αυτές τις συνθήκες, η συζήτηση για το ρόλο της οικογένειας διευρύνεται και συμπεριλαμβάνει και την αλληλεπίδραση στα όρια της κοινότητας, ιδιαίτερα για τους διαμένοντες στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής.

Με βάση τις επισημάνσεις αυτές, και τα στοιχεία που συλλέξαμε κατά το χρόνο παραμονής μας στο ερευνητικό πεδίο, διαπιστώνουμε πως η μορφωσιογόνος λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου των οικογενειών της κοινότητας είναι περιορισμένη, ειδικά για τους διαμένοντες στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής. Η πρώτη δυσκολία προκύπτει από τα στοιχεία που ο Coleman (1988) επισημαίνει ως σημαντικά και είναι η φυσική ύπαρξη και των δύο γονέων, ο χρόνος που αυτοί δαπανούν ασχολούμενοι με τα παιδιά τους και ο αριθμός των παιδιών της οικογένειας.⁸¹⁴ Η συνήθης ύπαρξη και των δύο γονέων καθώς και άλλων μελών της διευρυμένης οικογένειας εξασφάλιζε καταρχήν την πρώτη προϋπόθεση, υπό τον όρο της βιολογικής παρουσίας των μελών αυτών.⁸¹⁵ Ωστόσο, κατά κανόνα ο χρόνος που οι γονείς αφιέρωναν στα παιδιά τους για θέματα που αφορούσαν την οργάνωση και το περιεχόμενο των σχολικών τους δραστηριοτήτων ήταν περιορισμένος. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα για τους γονείς που ανήκαν στη δεύτερη γενιά του πληθυσμού, αυτό οφειλόταν στη συχνή τους απουσία από το σπίτι προς εκτέλεση των βιοποριστικών τους εργασιών. Σε μικρότερο βαθμό ο λόγος αυτός ίσχυε και για την τρίτη γενιά, όπου όμως οι μετακινήσεις είχαν περιοριστεί σημαντικά. Οι κυριότεροι λόγοι, όμως, που θεωρούμε ότι λειτουργούσαν περιοριστικά στην επένδυση ουσιαστικού χρόνου των γονέων προς τα παιδιά τους ήταν από τη μια η

⁸¹³ Βλ. την ενότητα 5.3.2.1- *Η οικογένεια*.

⁸¹⁴ Ο Coleman (1988) επισημαίνει και ένα ακόμη στοιχείο, τις προσδοκίες των γονέων, στις οποίες όμως αναφερθήκαμε αμέσως παραπάνω.

⁸¹⁵ Η βιολογική παρουσία και των δύο γονέων σχετίζεται καταρχήν με όρους οικονομικής επίσφαλειας. Βλ. υποσημείωση 247.

έλλειψη σχολικών γνώσεων από τη μεριά τους, ώστε να μπορούν να τα βοηθήσουν στην εκτέλεση των καθημερινών τους εργασιών, ιδιαίτερα όμως η παθητική τους στάση απέναντι στην εκπαίδευση, την οποία άφηναν κατ' ουσίαν στη διάθεση των παιδιών τους να εμπλακούν και να είναι συνεπή στις ευθύνες τους. Φυσικά, αυτό δεν ίσχυε για το σύνολο του πληθυσμού, ενώ παρουσίαζε μια σαφή διαφοροποίηση μεταξύ αυτών που κατοικούσαν εντός και εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής.

Η πρώτη δυσκολία, λοιπόν, των γονέων προέκυπτε από τη δική τους αδυναμία να βοηθήσουν τα παιδιά τους στην εκτέλεση των καθημερινών τους εργασιών και στην ενστάλαξη μιας κουλτούρας μελέτης. Αυτό ερμηνεύεται σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με όσα επισημάναμε παραπάνω για το ανθρώπινο κεφάλαιο των οικογενειών. Αν αναλογιστούμε πως το θέμα της προετοιμασίας των μαθητών στο σπίτι και κατ' επέκταση το θέμα των κατ' οίκον εργασιών στην ελληνική εκπαίδευση είναι ένα υπαρκτό και πολύπλοκο πρόβλημα,⁸¹⁶ σημαντικότερος αναδεικνύεται ο τρόπος της γονεϊκής εμπλοκής, αφού η βοήθεια των γονέων στην εκτέλεση των κατ' οίκον εργασιών αναδεικνύεται ως ο κατεξοχήν τρόπος προσδιορισμού αυτής της εμπλοκής, ενώ συχνά οι εργασίες αυτές αποτελούν το βασικό σύνδεσμο μεταξύ σχολείου και οικογένειας (Δαρβούδης, 2010). Σε πρώτο λοιπόν επίπεδο, η αδυναμία των γονέων να ελέγξουν και να βοηθήσουν τα παιδιά τους στην εκτέλεση των καθημερινών σχολικών τους καθηκόντων είναι καθοριστική τόσο για την εξασφάλιση όσο και για το περιεχόμενο του χρόνου που μπορούν να αφιερώσουν στα παιδιά τους. Δεν ήταν λίγες οι φορές, που ευρισκόμενοι στο χώρο του Ι.Κ.Φ.Τ. είδαμε να προσέρχονται μαθητές της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, κρατώντας φωτοαντίγραφα με τις σχολικές τους εργασίες και ζητώντας βοήθεια από το προσωπικό της δομής για τη συμπλήρωσή τους. Ο λόγος για αυτό μπορεί εύκολα να διερευνηθεί στα λεγόμενα των συνομιλητών μας:

Δεν είναι κανένας, κανένας από μας δεν ξέρει γράμματα για να κάτσει να διαβάσει αυτό το κορίτσι. (♀, II, A)

Μας έδειχνε τι τους είχε βάνει η δασκάλα και βάναμε το μεγάλο [αδελφό] να του δείχνει πώς να τα κάνει. (♀, III, A)

Υπήρχαν όμως και οικογένειες που μπορούσαν να βοηθήσουν στην καθημερινή μελέτη των παιδιών τους. Επρόκειτο συνήθως για οικογένειες εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, με γονείς που είχαν ολοκληρώσει κάποιο κύκλο εκπαίδευσης και κατείχαν τις στοιχειώδεις σχολικές γνώσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, οι γονείς έδειχναν πως ενδιαφέρονταν περισσότερο για τις σχολικές υποχρεώσεις των παιδιών τους και

⁸¹⁶ Η κατάχρηση στην ανάθεση από τους εκπαιδευτικούς κατ' οίκον εργασιών, σε σημείο μάλιστα ορισμένες φορές να αντικαθίσταται από αυτές το διδακτικό εγχειρίδιο, έχει επισημανθεί και από το Υπουργείο Παιδείας όπου μέσω εγκυκλίων προτείνει τη φειδωλή ανάθεση τέτοιων εργασιών. Βλ. σχετ. τις υπ. αριθμ. Φ.12/428/85241/Γ1/18-08-2003 και Φ.12/342/35602/Γ1/09-05-2005 εγκυκλίου του ΥΠ.Ε.Π.Θ.

προσπαθούσαν να ανταποκριθούν, σύμφωνα και με τις δικές τους δυνατότητες, τόσο τις γνωστικές όσο και με βάση το διαθέσιμο χρόνο. Ο χρόνος ήταν μια πτυχή που επισημάνθηκε κατεξοχήν από τις γυναίκες συνομιλήτριές μας, οι οποίες είχαν και τη φροντίδα του νοικοκυριού, εισάγοντας παράλληλα τον άλλο παράγοντα που επισημαίνει ο Coleman και είναι ο αριθμός των τέκνων της οικογένειας. Ούσες πολυμελείς, οι οικογένειες των Τσιγγάνων της πόλης καλούνται να προβούν στη βέλτιστη κατανομή των οικονομικών και ανθρώπινων πόρων τους. Στο οικονομικό επίπεδο, η αυξανόμενη επισφάλεια, ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών, επηρέαζε τα άτομα με τα οποία ήρθαμε σε επαφή κυρίως ως προς τα προπαρασκευαστικά ή τα συνοδά στοιχεία της φοίτησης των τέκνων τους, όπως η εξασφάλιση του απαραίτητου σχολικού εξοπλισμού και του καθημερινού κολατσιού για το σχολείο. Από τις συζητήσεις που κάναμε δε μπορέσαμε να διαπιστώσουμε ιδιαίτερη επιδείνωση των συνθηκών αυτών, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που να δικαιολογούν την απουσία των τέκνων ορισμένων οικογενειών από την εκπαίδευση.⁸¹⁷

Η σημαντικότερη όμως συνεισφορά της γονεϊκής εμπλοκής θεωρούμε πως αφορούσε τη διαδικασία ενστάλαξης εκ μέρους των γονέων προς τα παιδιά μιας νοοτροπίας συμμετοχής στην εκπαίδευση. Προσπαθώντας να διερευνήσουμε τους λόγους που τα παιδιά ορισμένων οικογενειών δεν πήγαιναν σχολείο, ζητήσαμε από τους συνομιλητές μας να αναφερθούν στη δική τους σχολική εμπειρία και να εκθέσουν τους λόγους για τους οποίους οι ίδιοι ως παιδιά δεν εντάχθηκαν στην εκπαίδευση. Πέραν των περιπτώσεων που επισημάνθηκαν παραπάνω, όπου με σαφήνεια προέκυπτε η εμπλοκή αυτών στην εργασία,⁸¹⁸ πολλές ήταν και οι περιπτώσεις που οι συνομιλητές μας περιέγραφαν την απουσία τους από την εκπαίδευση απλώς ως θέμα επιλογής ενός πιο ελεύθερου και ανέμελου τρόπου ζωής. Κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις που αφορούν μέλη της δεύτερης γενιάς επισημάνθηκαν ήδη στο σχετικό κεφάλαιο για τα χωροχρονικά μονοπάτια των τριών γενεών στην εκπαίδευση.⁸¹⁹

Πήγαινα σχολείο... πώς θα βρω αφορμή με τους δασκάλους να κάνω πλάκα, με τα πιτσιρίκια... Το τόπι δηλαδή το είχα μαζί μου και, αν έβλεπα τίποτα δυσκολίες, την κοπάναγα και έφευγα. Τα παράταγα όλα. Με βαρέθηκε ο πατέρας μου «Άι στο διάλο!». (♂, II, A)

Τα παιδιά τα πήγαινα σχολείο, αλλά δε μαθαίνανε κανονικά γράμματα. (...) Ο άλλος κοίταγε να πιάσει περιστέρια και την κοπάναγε. (♂, I, B)

⁸¹⁷ Επισημάνση που έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση στον τομέα της υγείας, όπου εντοπίστηκαν διαφοροποιημένες πρακτικές σε σχέση με την πρόσβαση σε ιδιώτες παιδιάτρους για τα πρώτα τέκνα των οικογενειών, που στη συνέχεια εγκαταλείπονταν καθώς αυξανόταν ο αριθμός των τέκνων και το απαιτούμενο κόστος για αυτά. Βλ. την ενότητα 5.1.3- *Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού*.

⁸¹⁸ Βλ. την ενότητα 5.5.2.2 -*Η εκπαίδευση στα όρια της παραγωγικής δομής της οικογένειας*.

⁸¹⁹ Βλ. την ενότητα 5.5.1-*Τα χωροχρονικά μονοπάτια των τριών γενεών στον τομέα της εκπαίδευσης*.

Εγώ γράμματα δεν έμαθα, όμως δεν έφταιγε το σχολείο. Ο πατέρας μου με έστελνε, όμως εμένα δε μου άρεσε. Μου άρεσε να πηγαίνω για μπάλα και μετά πήγαινα σε ένα συμμαθητή μου και έπαιρνα τα μαθήματα. (♂, II, B)

Αν για τα μέλη της δεύτερης γενιάς μπορούσαν να ερμηνευτούν τέτοιες συμπεριφορές, δεδομένης και της σχεδόν πλήρους απουσίας των δικών τους γονιών από την εκπαίδευση και την ύπαρξη εναλλακτικών τρόπων βιοπορισμού τους, φαίνεται παράδοξο να υφίστανται ανάλογες συμπεριφορές κατά το χρόνο υλοποίησης της έρευνας, ιδιαίτερα μάλιστα όταν όλοι οι συνομιλητές μας συναινούσαν ως προς τη σημασία της εκπαίδευσης, τόσο για την επαγγελματική αποκατάσταση των τέκνων τους, όσο και για την κοινωνικοποίησή τους. Εντοπίσαμε λοιπόν περιπτώσεις που οι γονείς δεν τηρούσαν μεν αρνητική στάση απέναντι στην εκπαίδευση, ωστόσο ήταν ιδιαίτερα ανεκτικοί ως προς τις απουσίες των παιδιών τους, αφήνοντας συχνά το θέμα της φοίτησης αποκλειστικά στη διάθεση αυτών.

Αν θέλει να συνεχίσει να σπουδάσει, θα σπουδάσει. Αν δε θέλει, δε σπουδάζει. Απλό είναι το θέμα. Δεν μπορώ εγώ να του το επιβάλω. Είμαι πειθαρχικός στην οικογένεια όσο μπορώ. Έχω ξεπεράσει και τα όρια. Τώρα από κει και πέρα δεν μπορώ να βάλω το μαχαίρι στο λαιμό να κάνει κάτι που δεν θέλει. Τουλάχιστον αυτήν την πειθαρχία που περνάω εγώ, οι δικοί μου δεν μου την περάσανε. (♂, III, B)

Δεν πάει, δηλαδή τονε πήγα δυο-τρεις μέρες και μετά έφυγε... Του είχα ετοιμάσει όλα τα πράγματα, του είχα βάλει την τσάντα... Δεν πάει. Μέχρι που τον έδειρα και δεν πήγε σχολείο. (♀, III, A)

Δεν πάνε. Αυτός εδώ φέτος δεν πηγαίνει, ο κόσμος να χαλάσει.(...) Δεν θέλει. Σκοτώνεται. Και εγώ το άφησα. (♀, III, A)

Ο (...) [όνομα γονέα], το παιδί το ετοίμασε όλα... από την πρώτη τάξη. Ε, δεν πήγε με τίποτα. Το σκότωσε... δεν πήγε, δεν πήγε, δεν πήγε. Έβλεπε τα εγγόνια μου, πηγαίνανε σχολείο. Αυτό τίποτα. (♂, I, B)

Άλλες φορές τα ρώταγα [τα παιδιά] και μου έλεγαν ότι δε θέλουνε να πάνε. Με το ζόρι δεν μπορώ να τα στείλω. Τώρα θελήσαν από μόνα τους να πάνε σχολείο. (♀, III, A)

Το κακό έχει ξεκινήσει από τους μεγάλους. Φταίνε οι μεγάλοι. Εξακολουθούνε οι μεγάλοι να το δημιουργούνε αυτό στα παιδιά. Το βλέπω αυτό ζωντανό δηλαδή. Έχω τσακωθεί με τη μάνα μου από κάτω, όλη μέρα αυτό είναι στο μυαλό μου και της λέω: «Γιατί δεν το στέλνεις το παιδί σχολείο;» Και μου λέει ότι δεν πάει. Δεν είναι τρόπος αυτός, ότι δεν πάει το παιδί. Τι δεν πάει; (...) Πιάνω τον πατέρα του και του λέω: «Έλα δω, ρε συ, καταλαβαίνεις ή δεν καταλαβαίνεις;» Και μου λέει: «Άσε με» και τέτοια, ο άλλος να φουμάρει και τέτοια. (...) Δεν τους ενδιαφέρει τίποτα, ούτε για το σχολείο ούτε για τίποτα. Τους λέω: «Πήγες σχολείο;» Και λένε: «Δε με πάει η μαμά». Πιάνω τη μάνα της και μου λέει όλο δικαιολογίες, ότι το πρωί πάει για δουλειά και τέτοια. Όλο δικαιολογίες. (♂, II, A)

Δηλώσεις τέτοιας μορφής ήταν συνηθέστερες στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, όπου η αυξημένη απουσία των παιδιών από το σχολείο έτεινε να γίνει σταθερή κα-

τάσταση. Έχουμε ήδη επισημάνει παραπάνω την κατάσταση αυτή,⁸²⁰ καθώς συχνά παρατηρούσαμε παιδιά της γειτονιάς να παίζουν στο δρόμο ή να βρίσκονται στα σπίτια τους, σε ώρες λειτουργίας του σχολείου. Οι προσπάθειές μας δυο φορές να διερευνήσουμε επί τόπου τους λόγους που τα παιδιά ήταν στο δρόμο παίζοντας και όχι στο σχολείο, αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερη επιφύλαξη, στα όρια της εχθρότητας, από τους παριστάμενους ενήλικες στους οποίους απευθυνθήκαμε, οι οποίοι θεώρησαν την ερώτησή μας ως φέρουσα ελεγκτική διάθεση προς αυτούς.

Η απουσία των παιδιών ορισμένων οικογενειών από το σχολείο και το παιχνίδι στο δρόμο δημιουργούσαν ένα δεδομένο για τους υπόλοιπους μικρούς μαθητές, ιδιαίτερα θελκτικό στο να τους παρακινήσει να παραμείνουν και αυτοί εκτός σχολείου. Παράλληλα, από τις συζητήσεις μας αναδείχθηκε και μια άλλη αιτία, αποκλειστικά και μόνο για τη συγκεκριμένη γειτονιά. Τα χωροθετικά χαρακτηριστικά που έχουμε επισημάνει και η γειτνίαση με άλλους συγγενείς καθιστούν τη γειτονιά έναν ασφαλή χώρο για τα παιδιά, έτσι ώστε, ακόμη και αν οι γονείς τους απουσιάζουν το πρωί στις εργασίες τους, τα παιδιά να μπορούν να παραμείνουν πίσω, έχοντας κάποιον να τους φροντίζει. Αυτή η κατάσταση συλλογικής φροντίδας των παιδιών δεν εξασφαλίζεται στις άλλες περιοχές που διαμένει ο πληθυσμός, έτσι για πολλούς από τους Τσιγγάνους των περιοχών αυτών το σχολείο αναδεικνύεται και ως ασφαλής χώρος παραμονής των παιδιών τους κατά τη διάρκεια της δικής τους απουσίας. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται και από τις επισημάνσεις των συνομιλητών μας:

Εκεί που είναι το Κ.Τ.Ε.Λ., εκεί μένουν κάποιοι Τσιγγάνοι. Εκεί είναι άλλοι. Πάνε τα παιδιά τους σχολείο. Αυτοί οι άνθρωποι κάνουνε αλλιώς. Γιατί εδώ πέρα, όταν πάνε για δουλειά, λένε πως το παιδί θα βρει άλλα παιδιά να παίζει, θα το φυλάξουν οι άλλοι. Ενώ οι άλλοι, που είναι μακριά, αναγκάζονται, πάνε τα παιδιά σχολείο, τα πάνε και παιδικούς σταθμούς, γιατί φεύγουν για τη δουλειά. Ενώ εδώ θα πάει σε μια θεια και βρει και τα άλλα παιδιά να παίζει... Ενώ άμα είσαι μακριά, δεν μπορείς να το αφήσεις το παιδί στο σπίτι και να κάνεις και κάποια δουλειά. Δηλαδή είσαι υποχρεωμένος. Για αυτό σου λέω ότι σε αναγκάζει το πλαίσιο. (♂, II, Α)

Στις Καμάρες έχει σχολείο μεγάλο. Τα βάλανε στο σχολείο, πήγανε σχολείο... Είναι που φεύγουνε οι πατεράδες και πάνε στις δουλειές και αυτά αντί για σχολείο την κοπανάνε συνεχώς και παίζουνε με τα άλλα.(...) Εδώ πάνε σχολείο όλα τα παιδιά. Εδώ από κάτω είναι το σχολείο. (♂, II, Β)

Υπό αυτούς τους όρους, στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής διαμορφώνεται μια κατάσταση καταρχήν αρνητική για την ένταξη των παιδιών στην εκπαίδευση. Η κατάσταση αυτή επισημάνθηκε από όλους τους συνομιλητές μας που ζούσαν εκτός της γειτονιάς, αλλά και από ορισμένους που ζούσαν εκεί και μπορούσαν να διακρίνουν τις συνέπειές της σε ό,τι αφορούσε τη σχολική τους ένταξη. Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων εντός της γειτονιάς διαμορφώνει μια κατάσταση ισχυρών πιέσεων συμμόρφωσης,

⁸²⁰ Βλ. την ενότητα 5.5.3.1- Οι θεσμοθετημένες παρεμβάσεις στην εκπαίδευση

ακόμη και σε οικογένειες που είναι θετικά διακείμενες προς την εκπαίδευση των παιδιών τους. Δείγμα τέτοιων πείσεων συνιστά η περίπτωση μιας οικογένειας που όσο κατοικούσαν στην Αθήνα τα παιδιά της παρακολουθούσαν το σχολείο και μόλις μετοίκησαν στη γειτονιά το σταμάτησαν. Η περιγραφή από τον εγγονό και τη γιαγιά αυτής της οικογένειας είναι χαρακτηριστική.⁸²¹

Ζορίζονται από τη γειτονιά. Γιατί εγώ πήγα μέχρι την τρίτη τάξη, κάτω στο Μπραχάμι, στον Άγιο Δημήτρη, και μόλις ήρθα εδώ παράτησα το σχολείο. Δεν ήθελα να πάω σχολείο. Η αδελφή μου πήγαινε πέμπτη [τάξη], μόλις όμως πατήσαμε εδώ... [σταματήσαμε το σχολείο]. Δηλαδή, να καταλάβεις, στο Μπραχάμι που ζούσαμε, όλα τα παιδιά ήταν δίπλα μας, δεν υπήρχαν Τσιγγάνοι εκεί. Δεν ξέραμε αν υπάρχουν Τσιγγάνοι. Μέχρι τα δεκατέσσερα που έφυγα από το Μπραχάμι, δεν ήξερα ότι υπάρχουν Τσιγγάνοι. Της έλεγα: «Γιαγιά, είναι και άλλοι σαν κι εμάς», Γύφτοι, πώς να στο πω. (♂, ΙΙΙ, Α)

Όταν φύγαμε από το Μπραχάμι, ο γέρος έφαγε την κοινωνία. Τα πηγαίναμε τρία χρόνια σχολείο, αλλά δεν ξέραμε... και μόλις τα έφερα εδώ σταματήσανε. (♀, Ι, Α)

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο πρώτος από τους συνομιλητές μας είναι σαφές. Η αρνητική επίδραση της γειτονιάς είναι τόσο έντονη, που για να ξεπεραστεί πρέπει κάποιος να φύγει από εκεί.⁸²²

Άκου να σου πω. Για να σπουδάσει σήμερα ένας από μας πρέπει να έχει ένα σπίτι πάνω σε ένα βουνό και να μην έχει σχέση με τα υπόλοιπα τσιγγανάκια. (♂, ΙΙΙ, Α)

Κάθονται τώρα όλοι εδώ στον καταυλισμό. Ένα παιδάκι δεν πάει σχολείο, δεν πάνε δέκα. «Αφού δεν πάει κανένας, δεν πάω και εγώ», σου λέει. Ενώ, όταν είναι μακριά, είναι αλλιώς. (♂, ΙΙ, Α)

Κάποιος άλλος χρησιμοποιεί τους όρους «κόλλησα» και «γλίτωσα» για να περιγράψει την τωρινή του κατάσταση στη γειτονιά, αλλά και την παραμονή του κατά το παρελθόν μακριά, που του έδωσε την ευκαιρία να διαφοροποιήσει την οπτική του για τα πράγματα.

⁸²¹ Ακόμη πιο χαρακτηριστικό για την εν λόγω διευρυμένη οικογένεια είναι ότι κατά την περίοδο της έρευνας ένα από τα τέκνα (τρίτη γενιά του πληθυσμού) είχε μετοικήσει ξανά για εργασία σε άλλη περιοχή, παίρνοντας μαζί του τα δύο μεγαλύτερα παιδιά, αφήνοντας το μικρότερο με τη γιαγιά και τους θείους στη γειτονιά. Τα δυο παιδιά της οικογένειας που ακολούθησαν τους γονείς εκτός της γειτονιάς πήγαιναν σχολείο, ενώ το μικρότερο που παρέμεινε πίσω με τη γιαγιά και τους θείους δεν παρακολουθούσε, παρότι ήταν εγγεγραμμένο στην Α' δημοτικού. Η περιγραφή της γιαγιάς είναι ενδεικτική:

Αυτά τα πάνε, γιατί το παιδί το μεγάλο πήγαινε στο Χέλι [Πόρτο Χέλι] σχολείο. Είχε ένα χρόνο το παιδί εκεί. Αυτά τα δύο πάνε σχολείο, ετούτο εδώ το στέλνω και δεν πάει. Αλλά ετούτα εδώ τι να τα κάνουνε; Να τα πάρουνε μαζί τους. Γιατί κι εγώ τα λυπάμαι. (♀, Ι, Α)

⁸²² Η διαπίστωση αυτή ομοιάζει με τις διαπιστώσεις στις οποίες προέβηκαν πολλοί από τους συνομιλητές μας αναφερόμενοι στο θέμα των κοινωνικών σχέσεων και των διαδικασιών επιπολιτισμού. Βλ. την ενότητα 5.3.2.2- *Μορφές κοινωνικού κεφαλαίου* και την ενότητα 5.4.3- *Η διαδικασία του επιπολιτισμού*.

Κόλλησα, γιατί έχω τώρα πίσω στη Χαλκίδα τα τελευταία δέκα χρόνια. Έχω εδώ από το 2000. (...) Εκεί που μέναμε, στον Άγιο Δημήτριο, στο Μπραχάμι, δεν ήμασταν εκεί δίπλα οι Γύφτοι, δίπλα δίπλα. Μπορεί να είχε έναν, ξέρω εγώ στ' Αλάτσατα, άλλους δύο μακριά. Κι απέναντί μας, εγώ δε μεγάλωσα με Τσιγγάνους, τώρα τα δέκα χρόνια είμαι εδώ. (...) αλλά γλίτωσα γιατί δεν έκανα, δεν είχα νταραβέρι ποτέ μου... μαζί τους. Τα τελευταία δέκα χρόνια μόνο... Και γλίτωσα εγώ. (♂, II, A)

Από αυτό το ασφυκτικό πλέγμα κοινωνικών σχέσεων «γλιτώνουν» ωστόσο ορισμένες περιπτώσεις. Πρόκειται για οικογένειες που μπορούν να αντέξουν την πίεση συμμόρφωσης που ασκείται άτυπα από τη γειτονιά. Ένας από τους συνομιλητές μας, που ζούσε στο χωροθετικό όριο της γειτονιάς, προσδιόρισε τον εαυτό του ως το «μαύρο πρόβατο», λόγω της υπέρβασης που έκανε να «βγει» και έξω από το χώρο της γειτονιάς. Ήταν και μια από τις λιγοστές περιπτώσεις κατοίκων της γειτονιάς που πέτυχαν την εκπαιδευτική ένταξη των παιδιών τους.

Να, εμένα με έχουνε το μαύρο πρόβατο εδώ στη φάρα. Ξέρεις γιατί; Γιατί πήγα για αλλού. (...) Τι να έχουν τελειώσει; [το σχολείο] Μοναδικό κορίτσι σε όλη τη φάρα, στην επικράτεια της Εύβοιας είναι το δικό μου. (♂, II, A)

Παρά το υπερβολικό της δήλωσης, η σημειολογία της είναι εμφανής. Από τους διαμένοντες στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής λιγοστά είναι τα παραδείγματα οικογενειών που μπόρεσαν να πετύχουν τη σχολική ένταξη των παιδιών τους.⁸²³ Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τις πληροφορίες των εκπαιδευτικών του σχολείου.

Είναι δύο οικογένειες. Η μία έχει φύγει από τον οικισμό και μένει λίγο παρακάτω. Αυτοί, επειδή μετακινούνται την άνοιξη και το καλοκαίρι, παίρνουν κανονικά τα χαρτιά τους για μετεγγραφή, πάνε εκεί στο σχολείο και παρακολουθούνε. Αυτήν την ενδιαφέρει για τα παιδιά της. Το ένα πάει στην πρώτη και το άλλο στην τρίτη. Αυτή ενδιαφέρεται για τα παιδιά της πολύ.⁸²⁴ Είναι και μια άλλη μαθήτρια, στην έκτη τάξη. Από πέρσι όμως άρχισε και αυτή να λείπει. (Εκπ/κός)

⁸²³ Επισημάνθηκε από τους συνομιλητές μας ακόμη μια κατηγορία ανθρώπων που «γλίτωσαν» από τη γειτονιά και μπόρεσαν να εντάξουν τα παιδιά τους στην εκπαίδευση. Πρόκειται για τα τέκνα μικτών γάμων, που όμως έτσι κι αλλιώς έμεναν εκτός της πόλης της Χαλκίδας. Εντοπίστηκαν δυο τέτοιες περιπτώσεις, τις οποίες οι παραμένοντες συγγενείς τους στη Χαλκίδα τόνισαν ως χαρακτηριστικές της επίτευξης πραγμάτων εκτός του ασφυκτικού πλαισίου της γειτονιάς. Οι αναφορές είναι ενδεικτικές:

Όσο είναι εδώ μαζί, δεν πάει κανένας [σχολείο]. Η αδερφή μου έχει πάρει δικό σας, μπαλαμό. (...) Η αδερφή μου πήγε το παιδί της σχολείο, αγωνίζεται, δουλεύει, χαλάλι... το παιδί της. Αλλά αυτή ζει μόνη της, ζει με άλλο κόσμο, κατάλαβες, και δεν έχει... Αμέσως φαίνεται, δείχνει ότι είναι αλλιώς. (♂, II, A)

Μοναδική από εδώ είναι η ανιψιά μου, και αυτό γιατί η αδελφή μου δεν πήρε από δω, από τη φάρα, δεν πήρε Τσιγγάνο, μένει αλλού, μένει Αθήνα. Έφυγε, έζησε με άλλο κόσμο, τα κορίτσια είδαν άλλα πράγματα. (♂, II, A)

⁸²⁴ Τη μητέρα αυτής της οικογένειας την είχαμε συναντήσει σε μια από τις επισκέψεις μας στο χώρο της γειτονιάς, στο δρόμο προς το σχολείο κατά την ώρα που σχολούσαν οι μαθητές. Στη σύντομη συζήτηση που είχαμε, καθώς εμφανώς βιαστική ήθελε να πάρει τα παιδιά της και να απομακρυνθεί προς το σπίτι της, μας επισήμανε: «Εγώ τα παιδιά μου τα έχω από κοντά. Ξέρω πάντα που είναι. Όταν τελειώσει το σχολείο, έρχονται αμέσως πίσω στο σπίτι. Δεν τα αφήνω να πάνε με αυτά [τα παιδιά της γειτονιάς] που

5.5.4.2.1 Οι σχέσεις με το σχολείο

Η τελευταία παράμετρος που προσδιορίζει τη λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου των οικογενειών σε σχέση με την εκπαίδευση των παιδιών τους είναι οι σχέσεις οικογένειας και σχολείου, που διευρύνουν το δίκτυο των αλληλεπιδράσεων και μεγιστοποιούν δυνητικά την αποτελεσματικότητα των διαθέσιμων πόρων της οικογένειας και της σχολικής κοινότητας.

Αρχικά, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της προσωπικής άποψης που είχαν ήδη διαμορφώσει οι συνομιλητές μας από την εμπειρία τους στο σχολείο. Σύμφωνα λοιπόν με αυτούς, οι σχέσεις τους με το σχολείο, παρότι εμφανώς δυσλειτουργικές στις πλείστες των περιπτώσεων της δεύτερης γενιάς και σε αρκετές ακόμα περιπτώσεις της τρίτης, δεν προσδιορίζονταν ωστόσο ως βασική αιτία που επηρέασε αρνητικά τη σχολική τους πορεία. Άλλωστε, για τους περισσότερους της δεύτερης γενιάς οι σχέσεις αυτές, υπό την ιδιότητα του μαθητή, απλώς δεν υπήρχαν ή είχαν μικρή διάρκεια. Για αυτούς που είχαν ολοκληρώσει επιτυχώς κάποιο στάδιο εκπαίδευσης, η σχέση τους με το σχολείο ήταν αναμενόμενα καλύτερη. Ενδεικτικές είναι οι επισημάνσεις των παρακάτω συνομιλητριών μας:

Και στο σχολείο που πήγαμε το ξέρανε ότι ήμαστε από τα Γύφτικα. Αλλά εμείς δεν είχαμε πρόβλημα. Άμα ήθελες, έμενες στο σχολείο. (...) Εγώ τελείωσα το δημοτικό. Έπρεπε να συνεχίσω, αλλά τότε δεν πηγαίναμε εμείς σχολείο. Όταν όμως πήγαινα, δεν είχαμε προβλήματα. Το ξέρανε ότι ήμαστε από τα Γύφτικα, αλλά δεν μας αλλάζανε [συμπεριφέρονταν διαφορετικά] με τα άλλα παιδιά. (♀, II, B)

Ο πατέρας μου, οι δικοί του είχαν σχέσεις με τους χωριάτες και ήταν καλά τα πράγματα. Αυτός ήθελε να πάω στο σχολείο. Τελείωσα το γυμνάσιο. Πήγα μέχρι την πρώτη λυκείου. Στο σχολείο ήμουν πολύ καλά. Και οι δάσκαλοι μας φροντίζανε, δεν υπήρχε πρόβλημα. (♀, II, B)

Για την πλειονότητα όσων δεν είχαν ολοκληρώσει ούτε καν το δημοτικό, η σχέση τους με το σχολείο απλά δεν υπήρχε, κάτι που φαινόταν ως απόλυτα φυσικό, όσο φυσικό θεωρούσαν το να δουλέψουν μαζί με την οικογένεια ή απλά το να μην πάνε σχολείο. Για ορισμένους όμως από τους συνομιλητές μας η σχέση αυτή ήταν έντονη, με αρνητικές υποδηλώσεις, που όμως θα μπορούσαν να ταιριάζουν σε πλείστους άλλους ανθρώπους, ανεξάρτητα της τσιγγάνικης ή όχι καταγωγής τους. Από αυτές τις περιπτώσεις, μόνο ένας συνομιλητής μας προσδιόρισε τις σχέσεις του με το σχολείο, συγκεκριμενοποιώντας τες στο πρόσωπο της δασκάλας, ως την αιτία της δικής του απουσίας από την εκπαίδευση.

Δηλαδή, πολύ λίγα πράγματα από τη δασκάλα, η οποία φταίει που δεν έμαθα γράμματα. Ήταν μια δασκάλα, η δασκάλα μού δημιούργησε πρόβλημα στην πρώτη [τάξη] και μετά εγώ το φοβήθηκα το σχολείο. Ενώ το αγάπαγα πολύ, μετά το

είναι σαν τα αδέσποτα σκυλιά!» Ατυχώς δεν μπορέσαμε να βρούμε κανέναν από αυτή την οικογένεια διαθέσιμο κατά τις επόμενες επισκέψεις μας στο χώρο αυτό.

φοβήθηκα το σχολείο από τη δασκάλα. Εγώ, αν αυτή η δασκάλα με καταλάβαινε, θα μπορούσαν να είναι αλλιώς τα πράγματα. Με έκοψε αυτή η δασκάλα. (♂, Π, Α)

Σχολείο πήγα τέσσερις χρονιές. Τρία χρόνια στην πρώτη και μια χρονιά στη δευτέρα. Είχαμε ένα δάσκαλο, τον (...) [επώνυμο], είχε γράψει και βιβλίο, τώρα πρέπει να έχει πεθάνει, και με χτύπαγε. Μια φορά είχαμε φτιάξει ένα αεροπλανάκι, το πετάξαμε και τον χτύπησε. Ήρθε σε εμένα και μου είπε: «Βρε Γύφτο, εσύ φταις» και μου έσπασε το χάρακα πάνω μου. Εγώ γράμματα δεν έμαθα, όμως δεν έφταιγε το σχολείο. (♂, Π, Β)

Εμείς δεν είχαμε μυαλά, αφού έπαιρνα το τόπι και ήθελα αφορμή πώς να μαλώσω στο σχολείο για να φύγω. Αμα έβρισκα τα δύσκολα, έφευγα. Με κυνήγαγε ο δάσκαλος, αλλά δε με έδιωχνε. Και μετά με κυνήγαγε ο πατέρας μου με τη λουρίδα που φοράει και του έλεγα: «Δε θέλω να πάω σχολείο». (♂, Π, Α)

Στη συνέχεια, διερευνήσαμε τις σχέσεις των συνομιλητών μας με το σχολείο υπό την ιδιότητά τους πια ως γονέων. Το πλαίσιο των σχέσεων γονέων-σχολείου για την περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού διαμορφώνεται επί της ουσίας, ανάλογα με το ποιος έχει κάθε φορά την πρωτοβουλία για την επικοινωνία. Στις περιπτώσεις που η πρωτοβουλία ανήκει στο σχολείο, κατά κανόνα οι σχέσεις είναι ανύπαρκτες ή επιβαρυνμένες. Το σχολείο τότε επιδιώκει να επικοινωνήσει με την οικογένεια για να μάθει π.χ. τους λόγους απουσίας του παιδιού, να αναφέρει στους γονείς τυχόν ανάρμοστες συμπεριφορές εκ μέρους των μαθητών ή να τους επιστήσει θέματα καθημερινών σχολικών πρακτικών, όπως η μελέτη στο σπίτι, η ατομική υγιεινή, η έγκαιρη προσέλευση κ.λπ.

Τα χαρακτηριστικά αυτά συνθέτουν εν πολλοίς το πλαίσιο σχέσεων γονέων-σχολείου για τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής. Από την πλευρά ορισμένων εκπαιδευτικών διαπιστώθηκε σημαντική επιφύλαξη απέναντι τους Τσιγγάνους γονείς, κυρίως σε θέματα που αφορούσαν τη συνέπεια των λόγων τους. Με αφορμή λοιπόν τον έλεγχο της πλημμελούς φοίτησης ορισμένων μαθητών της κοινότητας και της προσπάθειας του σχολείου να επικοινωνήσει με τους γονείς τους για να διερευνηθεί το πρόβλημα, επισημάνθηκε αφενός η αφερεγγυότητα των Τσιγγάνων ως συνομιλητών, αφετέρου η ύπαρξη πρακτικών δυσκολιών στην επικοινωνία, όπως π.χ. τηλέφωνα που δεν ισχύουν ή που δεν απαντά κανείς σε αυτά:

Δεν έχουνε καθόλου τσαγανό. Σε κοροϊδεύουνε στο ίσωμα. Κανένas τους. Μπροστά μας έλεγαν: «Ναι», ότι θα τα φέρουν. Αλλά τελικά δεν τα έφεραν. Δεν υπάρχει κάποιος που να σου πει κάτι και να ισχύει. (...) Ένα άλλο πρόβλημα είναι τα τηλέφωνα που δίνουν για επικοινωνία και δεν ισχύουν. Κάποια στιγμή που ένα παιδάκι ήταν άρρωστο και έπρεπε να ειδοποιήσουμε τους γονείς για να πάει στο σπίτι, βρήκαμε το τηλέφωνο κάποιου άλλου και ειδοποιήσαμε. Κινητά που είναι μονίμως κλειστά ή δεν ισχύει κανένα. (Εκπ/κός)

Από την πλευρά των γονέων αναγνωρίζεται η σημασία των σχέσεων και της τακτικής επικοινωνίας, ωστόσο οι ίδιοι σπάνια αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία για αυτό

και πηγαίνουν συνήθως στο σχολείο ανταποκρινόμενοι στις προσκλήσεις των εκπαιδευτικών ή της διεύθυνσης. Ως εκ τούτου, δεν ήταν παράδοξο πως υπήρξαν περιπτώσεις που η μητέρα δε γνώριζε το όνομα της δασκάλας του παιδιού της ή δεν είχε πάει ποτέ αυτοβούλως στο σχολείο.

Όχι, δεν την ξέρω [τη δασκάλα]. Δεν με έχουν φωνάζει και να πάω και ούτε ο μικρός μου έχει πει κάτι. Εγώ σαν (...) [όνομα] δεν έχω πάει στη δασκάλα. (♀, III, A)

Είχε πει στο μεγάλο, να έρθει η μαμά να της πω κάτι. Εγώ, μόλις μου το έλεγε το παιδί, πήγαινα στη δασκάλα. Πηγαίναμε και ρωτάγαμε καμιά φορά, μήπως μας το χτυπάνε τα άλλα παιδιά ή άμα η δασκάλα του φωνάζει. (♀, III, A)

Υπό αυτό το πλαίσιο, δεν υφίστανται προϋποθέσεις ανάπτυξης αμοιβαίας εμπιστοσύνης, αφού οι γονείς κατά κανόνα πηγαίνουν στο σχολείο για να απολογηθούν για κάτι και το σχολείο τους καλεί κυρίως όταν υπάρχει πρόβλημα. Δομώντας λοιπόν μια σχέση επικοινωνίας, κατεξοχήν επί προβληματικών περιστάσεων, καταλήγει η ίδια η έννοια της επικοινωνίας γονέων-σχολείου να αποκτά δυσλειτουργικά χαρακτηριστικά, με κύριο χαρακτηριστικό την έλλειψη αμοιβαίας εμπιστοσύνης και κατανόησης, που οδηγούν στην εδραίωση των αρνητικών αμοιβαίων προδιαθέσεων. Στις περιπτώσεις αυτές, ορισμένοι γονείς θεωρούν ότι θίγονται και επιρρίπτουν το πρόβλημα στο σχολείο:

Το μικρό τον έστειλα και μου ήρθε και είπε: «Αυτή είναι κακιά δασκάλα, εγώ δεν πάω σχολείο». «Τράβα», του λέω, «και να της πεις να μην φωνάζει». Μας λέει το παιδί πως η δασκάλα πολύ φωνάζει μες στο σχολείο και τα κουράζει. Πήγε το παιδί τρεις μέρες στο σχολείο και έφυγε. Ζαλικώθηκε και η δασκάλα και του είπε: «Κάτσε σπίτι». (♂, III, A)

Εγώ πιστεύω ότι οι μπαλαμοί μάς δέχονται, τα Ρομά όμως, επειδή δεν ξέρουνε πολλά πράγματα, και εγώ εσένα σε εκνευρίζω, γιατί μου το λες, μου το ξαναλές, εγώ τίποτα. Εγώ θέλω να πάρω αυτό το χαρτί και δεν καταλαβαίνω τίποτε άλλο. Με τον κόσμο, με το μπακάλη με αυτούς είσαι καλά. Με αυτούς λες καλημέρα. Με όλες τις υπηρεσίες υπάρχει πρόβλημα, είτε νοσοκομείο, είτε εφορία, είτε αστυνομία, δεν καταλαβαίνεις τι λένε. (...) Ακόμα και στο σχολείο. Πας και δεν καταλαβαίνεις τι σου λένε, για τα χαρτιά και τα τέτοια και μετά νομίζουμε ότι μας προσβάλουνε και φωνάζουμε. (♀, II, B)

Δεν ήταν φυσικά όλοι οι συνομιλητές μας επιφυλακτικοί απέναντι στο σχολείο, αφού υπήρξαν και περιπτώσεις αποτελεσματικής και ειλικρινούς, κατά την κρίση του συνομιλητή μας, επικοινωνίας οικογένειας-σχολείου, που στη συγκεκριμένη περίπτωση συνοδευόταν και από επιτυχή εκπαιδευτικά αποτελέσματα:

Και οι δάσκαλοι, ο διευθυντής για τη (...) [όνομα τέκνου] μου είχε πει: «Θα σε στείλω στον εισαγγελέα, άμα του κόψεις του παιδιού το σχολείο», επειδή ήταν πολύ καλή μαθήτρια. Και με φωνάζουνε και τώρα εδώ πέρα για τη μικρή, με έχουνε φωνάζει. Θέλουν οι άνθρωποι, δεν έχουν κανένα πρόβλημα. Χαίρονται. Δηλαδή λένε: «Εντάξει, υπάρχουν και πέντε παιδιά...» Ξέρεις γιατί; Νιώθεις καμάρι,

νιώθεις πως σαν δάσκαλος και εγώ έβγαλα ένα καλό μαθητή, ένα τσιγγανάκι. Το έχει καμάρι. Πιο πολύ τα προσέχουν τα δικά μας παιδιά. (♂, II, A)

Στην περίπτωση των μελών της κοινότητας που διαμένουν εκτός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής, η επικοινωνία είναι συχνότερη και κατά την κρίση των συνομιλητών μας αποτελεσματικότερη.

Και με τη διευθύντρια και τους δασκάλους, πήγαινα και ρωτάγα για όλα τα παιδιά. Είναι δίπλα το σχολείο και όταν τα παίρναμε μικρά, ρωτάγαμε αν ήταν καλά παιδιά, άμα είναι διαβασμένα... (♀, II, B)

Οι δικοί μου είναι και λίγο άτακτοι και πηγαίνω συχνά και ρωτάω, άμα κάνανε φασαρία, άμα κάνανε τίποτα ζημιές. (♂, III, B)

Ο άλλος ο μεγάλος πέρσι έμεινε. Τώρα κανονικά έπρεπε να πάει στην τρίτη. Στην πρώτη έμεινε πάλι γιατί έκανε πολλές απουσίες. (...) Είπε η δασκάλα του να μην το βάλει στη δευτέρα, να τον ξαναβάλει στην πρώτη. Πήγαινε η μάνα του ολοένα στη δασκάλα και τη ρωτάγε. Αλλά δεν μπόραγε να τα διαβάσει μόνη της σπίτι. Ο,τι της έλεγε η δασκάλα έκανε, αλλά αυτός ο μεγάλος δεν το 'θελε το διάβασμα. (♂, II, B)

Το αποτελεσματικότερο επίπεδο επικοινωνίας επιβεβαιώνεται και από τους εκπαιδευτικούς. Όπως μας επισήμαναν σε ένα από τα σχολεία που δέχεται σημαντικό αριθμό Τσιγγάνων μαθητών, η επικοινωνία είναι καλύτερη,⁸²⁵ χωρίς ωστόσο να είναι ανάλογη αυτής των υπόλοιπων γονέων, ενώ παρατηρείται αύξηση σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές Τσιγγάνων μαθητών.

Οι γονείς έρχονταν μέσα στα όρια, όχι όμως σαν τους άλλους. Π.χ. έρχονταν να πάρουν τους βαθμούς, μερικές φορές για να ρωτήσουν. Αυτά όμως για τα καινούρια παιδιά. Στα παλιά δεν έρχονταν. Δυο σόγια είναι αυτοί που δείχνουν μεγάλη σημασία. Μερικές φορές δεν έρχονταν οι γονείς να τα πάρουν, γιατί ήταν στις δουλειές τους. (Εκπ/κός)

Τέλος, αναζητήθηκε μια άλλη πτυχή της σχέσης οικογένειας-σχολείου, όπως αυτή επηρεάζεται από τη στάση των μη-Τσιγγάνων γονέων προς τους γονείς και τους μαθητές της κοινότητας. Από τη μελέτη του τοπικού έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου δεν είχαν επισημανθεί περιστατικά έκδηλου αποκλεισμού, εντάσεων ή διαμαρτυριών εις βάρος των Τσιγγάνων της πόλης. Κάτι τέτοιο προέκυπτε και από τις πληροφορίες που είχαμε από τους υπηρεσιακούς παράγοντες της εκπαίδευσης και από συνομιλήτριά μας που μετείχε ενεργά σε ένα από τα προγράμματα εκπαίδευσης:

Ειδικά στο Δέκατο [Δημοτικό Σχολείο] δεν υπάρχουν τέτοια πράγματα. Η γειτονιά από κάτω και στο Δωδέκατο, ζουν καθημερινά με αυτούς τους ανθρώπους

⁸²⁵ Στις συζητήσεις μας με εκπαιδευτικούς σχολείων της πόλης όπου φοιτούσαν Τσιγγάνοι μαθητές, ήταν σύνηθες φαινόμενο η αυθόρμητη σύγκριση της κατάστασης του σχολείου τους με αυτήν του σχολείου της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής. Η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής λειτουργούσε ως *τοπόσημο* της έννοιας «Τσιγγάνοι της Χαλκίδας», ως εκ τούτου οποιαδήποτε διαφοροποίηση ή ομοιότητα εντόπιζαν οι εκπαιδευτικοί στους Τσιγγάνους μαθητές τους, ορίζονταν ως προς τους μαθητές και το σχολείο της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής.

και δεν έχουνε αντίρρηση να πάνε τα Τσιγγανόπουλα σχολείο. Όταν κάναμε τα εμβόλια στα παιδιά, ήρθανε και παιδιά μπαλαμών να κάνουν εμβόλια. Στη Χαλκίδα δεν υπάρχουν προβλήματα. Στη Χαραυγή είχαμε πρόβλημα με τους γονείς που δε θέλανε τα τσιγγανάκια, αλλά είχε τύχει και ένα παιδάκι να έχει ηπατίτιδα και το μάθανε και έγινε πρόβλημα. Έγινε πανικός, είχανε μαζευτεί όλοι οι γονείς, είχαν ζεσηκωθεί και γινόταν ένας χαμός, γενικώς. Είναι να μην διαδοθεί κάτι. Ένας λόγος παραπάνω που υπάρχει και η ονομασία [Τσιγγάνος]. (♀, II, B)

Μπορεί όλοι οι συνομιλητές μας να διαβεβαίωναν για την απουσία περιστατικών ενεργού αποκλεισμού, ωστόσο, σε ό,τι αφορά το σχολείο στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής διαπιστώθηκε ένας άτυπος *θεσμικός εγκλεισμός*,⁸²⁶ καθώς λόγω της γειτνιάσής του με την κατεξοχήν τσιγγάνικη γειτονιά της πόλης και της υποδοχής των παιδιών των κατοίκων της, αντιμετωπίζει τη διαρκή διαρροή μη-Τσιγγάνων μαθητών προς άλλα σχολεία. Ως εκ τούτου, ο συνολικός αριθμός των μαθητών του μειώνεται σταδιακά, ενώ πολλοί εκ των μη-Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής τείνουν να το αντιμετωπίζουν ως ένα «τσιγγάνικο» σχολείο. Όπως επισημαίνει εκπαιδευτικός του σχολείου:⁸²⁷

Είμαστε δεκαθέσιο, αλλά λόγω των γειτόνων μας υπήρχε μια διαρροή. Δε θέλουνε οι υπόλοιποι οι γονείς να φέρνουνε τα παιδιά... Υπάρχει πρόβλημα. Το Σεπτέμβρη του 2009 έφυγαν πολλοί καλοί μαθητές και πήγαν στα όμορα σχολεία. (Εκπ/κός)

Πέραν της διαρροής προς άλλα σχολεία, η αντίδραση των μη-Τσιγγάνων γονέων δεν εκδηλώνεται δυναμικά, παρά μόνο στην απαίτηση διευθετήσεων που αφορούν συνήθως τη συνύπαρξη των παιδιών τους με τα τσιγγανόπαιδα στο ίδιο θρανίο. Κατά κανόνα όμως αυτά τα θέματα επιλύονται από τους εκπαιδευτικούς ή τη διεύθυνση των σχολείων, χωρίς, κατά την κρίση των εκπαιδευτικών, να συνιστούν ιδιαίτερο πρόβλημα για τη λειτουργία των σχολείων και τη σχέση των τσιγγανοπαίδων με τους συμμαθητές τους. Ενδεικτικές είναι οι επισημάνσεις των εκπαιδευτικών για το θέμα αυτό.

Προστριβές δεν έχουμε, αλλά έρχονται γονείς και λένε πως δε θέλουν το παιδί τους μέσα στην τάξη να κάθεται μαζί με τα τσιγγανάκια. Θα πιάσει πρώτα τη διευθύντρια, μετά θα πιάσει τη δασκάλα, να μην κάθεται δίπλα.

Εγώ στην τάξη μου που είχα ένα, καθαρό, περιποιημένο χωρίς κανένα πρόβλημα. Από κάποια Αλβανίδα μητέρα συνάντησα πρόβλημα, επειδή δεν ήθελε το παιδί της να το βάλω να κάθεται με έναν Τσιγγάνο.

Είναι γενικώς ενταγμένα τα παιδιά εδώ, δεν ξεχωρίζουν αυτά. Και δεν υπάρχουν αντιδράσεις με τα άλλα παιδιά, επειδή ζουν εδώ, είναι μαζί. Υπάρχουν από γονείς όμως. Είχαμε ένα περιστατικό ενός παιδιού που ο πατέρας του μας πήρε τηλέφω-

⁸²⁶ Βλ. υποσημείωση 731.

⁸²⁷ Στην περίπτωση του συγκεκριμένου σχολείου υπάρχει μια φαινομενικά αντίρροπη κατάσταση. Καταρχάς, ορισμένοι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως η παρουσία των Τσιγγάνων μαθητών της γειτονιάς σχετίζεται με τη φυγόκεντρη τάση των υπολοίπων προς τα γειτονικά σχολεία της πόλης. Ταυτόχρονα όμως, οι εκπαιδευτικοί επιζητούν την εγγραφή των τσιγγανοπαίδων της γειτονιάς, αφού συνιστούν κρίσιμη μάζα για τη διατήρηση της λειτουργικότητας του σχολείου, άρα και των οργανικών θέσεων των τοποθετημένων εκπαιδευτικών.

νο και είπε γιατί να είναι υποχρεωμένο το παιδί του να πηγαίνει μαζί με τα γυναικία.

Οι περιορισμένες σχέσεις οικογένειας-σχολείου είναι ακόμη πιο περιορισμένες στις μεταξύ των γονέων αλληλεπιδράσεις. Η παρουσία των Τσιγγάνων γονέων σε συγκεντρώσεις της σχολικής κοινότητας είναι σχεδόν μηδενική, ενώ οι σχέσεις τους με τους γονείς των υπόλοιπων μαθητών είναι κατά κανόνα τυπικές, περιοριζόμενες σε απλούς χαιρετισμούς, συνοδεύοντας τα παιδιά τους κατά την προσέλευση και την αποχώρηση από το σχολείο. Σε άμεση συνάφεια με όσα έχουμε ήδη επισημάνει στα σχετικά κεφάλαια για τις γενικότερες κοινωνικές σχέσεις του πληθυσμού της κοινότητας και τη διαδικασία επιπολιτισμού,⁸²⁸ ορισμένοι εκ των συνομιλητών μας απέδιδαν τις περιορισμένες αυτές σχέσεις στην αδιαφορία ή και τις προκαταλήψεις των μη-Τσιγγάνων γονέων, ενώ άλλοι έδειχναν να μη θέλουν οι ίδιοι τις σχέσεις αυτές, εμμένοντας στη δική τους αντίληψη της διαφορετικότητας ή προβάλλοντας ως λόγο το ιδιαίτερα φορτωμένο καθημερινό τους πρόγραμμα που δεν τους επέτρεπε την ανάπτυξη μιας τέτοιας μορφής κοινωνικότητας. Σε κάθε περίπτωση, όμως, όλοι πρόκριναν την ανάγκη ομαλότητας των σχέσεων αυτών, ιδιαίτερα σε ό,τι είχε να κάνει με περιπτώσεις επίλυσης διαφορών που τυχόν προέκυπταν μεταξύ των τέκνων τους στο σχολείο.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αυτό, επισημαίνουμε τα εξής. Ο χώρος της εκπαίδευσης συνιστά το πρωταρχικό πεδίο κοινωνικής αλληλεπίδρασης όλων των παιδιών εκτός του πλαισίου της οικογένειάς τους. Για τα τσιγγανόπαιδα ειδικότερα, ο χώρος αυτός αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς η ένταξη στο σχολείο συχνά οριοθετεί την είσοδο στην κοινωνία της πλειοψηφίας. Ο τρόπος που οι οικογένειες θα διαχειριστούν τη διαδικασία αυτή εξαρτάται από τις βαθύτερες πεποιθήσεις τους για αυτό που επιστημονικά ονομάζουμε διαδικασία επιπολιτισμού. Αυτή η διαδικασία όμως έχει και προεκτάσεις στην καθημερινή σχολική πρακτική, όπου συναντώνται και συχνά διασταυρώνονται αντιτιθέμενες παιδαγωγικές αντιλήψεις, ιδεολογικές αναφορές, ακόμη και το αίσημα αυτοσυντήρησης των εκπαιδευτικών ή η αντίστασή τους στην αλλαγή. Εντός του πλαισίου αυτού, σημαντικές αναδεικνύονται οι κοινωνικές πρακτικές των ίδιων των Τσιγγάνων αλλά και οι τυπικές και άτυπες πρακτικές των σχολείων. Η διερεύνηση της κατάστασης από την πλευρά των εκπαιδευτικών απλά λειτούργησε ως μια έμμεση διαδικασία ελέγχου των λεγομένων των συνομιλητών μας, μελών του πληθυσμού της κοινότητας. Πέρα από τις εμφανείς ή συγκεκαλυμμένες προκαταλήψεις τους, θεωρούμε πως η στάση της πλειοψηφίας όσων μιλήσαμε μαζί τους αποτυπώνεται στο δίλημμα που θέτει ένας εξ αυτών:

Αλλά εκείνο που εμείς έχουμε σαν ένα γόρδιο δεσμό, είναι ότι βιώνουμε ένα φαύλο κύκλο. Αν τα παιδιά τα πιέσουμε περισσότερο να σχολειοποιηθούν με το συμ-

⁸²⁸ Βλ. την ενότητα 5.3.2.2 -*Μορφές κοινωνικού κεφαλαίου* και την ενότητα 5.4.3 -*Η διαδικασία του επιπολιτισμού*.

βατικό τρόπο, θα φύγουνε. Αν πάλι καλοπεράσουνε, δημιουργούμε ένα νέο γκέτο, εσωτερικά στο σχολείο. Και χάνουμε το στοίχημα, να τα κάνουμε ένα με τους μπαλαμούς. Και προσπαθούμε διαρκώς να βρούμε την ισορροπία, που προφανώς δεν το έχουν βρει ακόμα ούτε στη βιβλιογραφία. Δηλαδή είμαστε σε αυτό το επίπεδο. Αν τους πιέσεις λίγο περισσότερο να φερθούν σαν μαθητές, θα κωλώσουνε. Αν από την άλλη το βλέπουνε το σχολείο σαν παράδεισο, τους γκετοποιείς εσωτερικά.

Η κοινωνικοποιητική λειτουργία της εκπαίδευσης δεν περιορίζεται όμως μόνο στα παιδιά. Μιλώντας με τους συνομιλητές μας, διαπιστώσαμε πως και για τους ενήλικους η σχέση με το σχολείο λειτουργούσε επίσης κοινωνικοποιητικά, ασχέτως αν κυριάρχουσε η εργαλειακή προσέγγιση και η επιδίωξη της άμεσης ανταλλαξιμότητας των εκπαιδευτικών τίτλων. Έχουμε ήδη επισημάνει πως σε μεγάλο βαθμό, και ελλείψει της σχολικής εμπειρίας για την πλειοψηφία των Τσιγγάνων της χώρας, η δευτερογενής τους κοινωνικοποίηση γίνεται κατά κύριο λόγο εντός του ίδιου περιβάλλοντος της οικογένειας και της κοινότητας, βασικών παραγόντων διαμόρφωσης και του πλαισίου πρωτογενούς κοινωνικοποίησής τους. Η εκ των υστέρων επαφή με το εκπαιδευτικό σύστημα και τα επιβαλλόμενα από αυτό πρότυπα συμπεριφοράς, καθώς και η ποικίλη σύνθεση των σχολικών τάξεων φέρνει τους Τσιγγάνους εκπαιδευόμενους σε επαφή με νέους ρόλους, οδηγεί στην εκμάθηση νέων υποχρεώσεων και στην επίγνωση νέων δικαιωμάτων. Ανάλογα με τα προσωπικά χαρακτηριστικά των ατόμων αυτών και τη θέση τους στο σύστημα σχέσεων εξουσίας,⁸²⁹ αυτές οι νέες επιλογές μπορούν αν όχι να ανατρέψουν, τουλάχιστον να θέσουν υπό έλεγχο και αμφισβήτηση πολλές από τις προγενέστερες συμπεριφορές.

Έχουν αλλάξει πολύ κι ας ζούνε στη γειτονιά. (...) Όταν βλέπεις τον ίδιο να προσπαθεί να τελειώσει ένα σχολείο με δικά του έξοδα, να έχει οικογένεια, να έχει παιδιά και να προσπαθεί, λες ότι αυτό το παιδί προχωράει. (♀, II, B)

Όταν έρχονται στο σχολείο, ανεξάρτητα αν έχουνε το νου τους απλώς να πάρουν το χαρτί για να δουλέψουν στο δήμο, μπαίνουν σε μια διαδικασία. Συμμετέχουν στις εκδρομές του σχολείου, στις εκδηλώσεις όπως την κοπή της πίτας, κοινωνικοποιούνται αλλιώς. Βλέπουν και άλλα πράγματα. Κάνουν ένα βήμα προς τον κόσμο μας, ιδιαίτερα το βλέπεις σε αυτούς που τελειώνουν την Γ' γυμνασίου. Πραγματικά είναι διαφορετικοί, έχει μεσολαβήσει μια διαδικασία κοινωνικοποίησης, αλλά συχνά ξαναγυρνάνε πάλι πίσω. (Εκπ/κός)

5.5.5 Πολιτισμική διάσταση της εκπαίδευσης

Αναφερόμενοι στο θεωρητικό μέρος της διατριβής στην εκπαιδευτική κατάσταση των Τσιγγάνων και στη σημασία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των τσιγγάνικων οικογε-

⁸²⁹ Το σύστημα σχέσεων εξουσίας δεν προσδιορίζεται αναγκαστικά στο μείζον επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας, των ανισοτήτων κεφαλαίου και των άνισων θέσεων των ατόμων, αλλά μπορεί να οριοθετηθεί ακόμα και στα όρια της οικογένειας ή της κοινότητας. Π.χ. η επιλογή μιας γυναίκας να φοιτήσει εκ νέου στο εσπερινό σχολείο δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από το πλαίσιο σχέσεων εξουσίας εντός της οικογένειάς της, στη σχέση της με το σύζυγο, τη διευρυμένη οικογένεια ή ακόμα και την ευρύτερη κοινότητα που μπορεί να είναι απορριπτική ως προς αυτήν την επιλογή της.

νειών,⁸³⁰ επισημάναμε πως σε ένα μεγάλο τμήμα του δημόσιου λόγου για αυτούς υπερτονίζεται η στερεοτυπικά διαμορφωμένη εικόνα μιας φαντασιακής κοινότητας που είναι ασύμβατη πολιτισμικά προς τα σχολικά πρότυπα (Κάτσικας & Πολίτου, 2005). Στοιχεία αυτής της εικόνας αποτελούν π.χ. ο γάμος σε νεαρή ηλικία, η ασυμβατότητα των ιεραρχήσεων της ομάδας με το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος σπουδών, ο αντικοφορμισμός και η ελευθεριότητα των Τσιγγάνων ή ο έλεγχος που ασκεί η ομάδα στα μέλη της. Σημειώσαμε όμως παραπάνω πως τέτοιες ταξινομήσεις πολιτισμικού τύπου, που αντιμετωπίζονται ως ιδιαίτερες εθιμικές πρακτικές, κατά κανόνα αποτελούν στρατηγικές διαχείρισης των συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που αντιμετωπίζει η κοινότητα.

Για τις δυο πρώτες γενιές του ερευνώμενου πληθυσμού ο γάμος σε μικρή ηλικία ήταν κάτι το σύνηθες, αφού για όλους σχεδόν τους συνομιλητές μας η ηλικία γαμηλιότητας ήταν κάτω των 19 ετών. Η κατάσταση αυτή ίσχυε σε μεγάλο βαθμό και για την τρίτη γενιά του πληθυσμού, με τη διαφοροποίηση πως πια οι γάμοι γίνονταν κοντά στο όριο των 18-19 ετών και όχι σε πολύ μικρές ηλικίες.⁸³¹ Παρά όμως το νεαρό της ηλικίας που οι συνομιλητές μας συνήψαν γάμο, κανείς από αυτούς δεν αναφέρθηκε σε αυτήν την κατάσταση ως αιτία διακοπής της φοίτησής του στο σχολείο. Επισημάνθηκαν, ωστόσο, από τους εκπαιδευτικούς ορισμένες περιπτώσεις μαθητών που το θέμα του γάμου λειτούργησε ανασχετικά ως προς τη φοίτησή τους. Μια από τις περιπτώσεις αφορούσε μαθητή προερχόμενο από τη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής που σταμάτησε στην ΣΤ δημοτικού λόγω του αρραβώνα του. Ωστόσο η φοίτησή του είχε αρχίσει να είναι αποσπασματική από την προηγούμενη τάξη και ο ίδιος ήδη ακολουθούσε σποραδικά των πατέρα του κατά την άσκηση των επαγγελματικών του δραστηριοτήτων, θέτοντας σε αμφιβολία την εκτίμηση του σχολείου πως ο γάμος ήταν η πραγματική αιτία. Σε κάποια άλλη περίπτωση, μια οικογένεια από την περιοχή των Αλατσάτων αναγκάστηκε να φύγει από το σχολείο και να μετοικήσει σε άλλη πόλη, για να αποφύγει το «κλέψιμο» της κόρης τους σε γάμο από το αγόρι μιας άλλης οικογένειας.

Πέρα από αυτές τις περιπτώσεις, και ενδεχομένως και άλλες που δεν μπορέσαμε να επισημάνουμε, θεωρούμε πως κατά κανόνα η διακοπή της φοίτησης προέκυπτε για άλλους λόγους, που περισσότερο είχαν να κάνουν με τις μειωμένες προσδοκίες των οικογενειών ή με τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής δομής της οικογένειας και όχι με το γάμο αυτό καθ' εαυτό. Θεωρούμε, λοιπόν, πως το θέμα του γάμου, ως αιτία διακοπής της φοίτησης, για τις περισσότερες των περιπτώσεων συνιστά περισσότερο μια

⁸³⁰ Βλ. την ενότητα 2.2.5.2 - *Τσιγγάνικη οικογένεια*.

⁸³¹ Η μικρότερη ηλικία που επισημάναμε αφορούσε μια γυναίκα ηλικίας 20 ετών που είχε συνάψει γάμο στα 14 της έτη.

χρονική και όχι αιτιακή αλληλουχία, όπου ο γάμος ακολουθεί την έξοδο των παιδιών από το σχολείο, η οποία όμως έχει ήδη δρομολογηθεί από άλλες αιτίες.

Εμείς έχουμε το πρόβλημα γιατί ζούμε σε άλλο κόσμο, σε άλλο σκεπτικό, άλλη ιδεολογία, πώς το λένε. Λένε: «Εγώ δεν πάω το παιδί μου σχολείο». Τα κορίτσια δεν τα πάνε σχολείο, τα αγόρια τα πάνε, να μια-δυο χρονιές, να μην τα έχουν στα πόδια τους με λίγα λόγια. (♂, II, A)

Να, τα παιδιά τα βλέπεις; Τόσο μικρά και μου λένε εμένα οι ανιψιές μου: «Πότε θα γίνω εγώ νύφη;» Από τώρα τα παιδιά, από τόσο μικρά, τους δίνουνε αυτή την εικόνα, πότε να γίνουνε νύφες. (♂, II, A)

Ειδικά για τα κορίτσια των οικογενειών, σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρχε ο φόβος εκ μέρους των οικείων τους πως η επί μακρόν παραμονή στο σχολείο εγείρει κινδύνους να δημιουργήσουν σχέσεις πέρα από τον έλεγχο των οικογενειών ή ακόμη και εκτός κοινότητας. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όμως, το θέμα μεταπίπτει από το γάμο στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσουν οι οικογένειες.

Κοίτα, εγώ πήγαινα σχολείο, τελείωσα το γυμνάσιο. Τότε η μάνα μου δεν ήθελε, γιατί της έλεγαν από τους δικούς της: «Τι πάει στο σχολείο; Θα βρει κανέναν μπαλαμό και θα φύγει...» (♀, II, B)

Εγώ είχα προβλήματα. Λέγανε: «Θα σου φύγει, θα βρει γκόμενο, θα κάνει έτσι... θα γίνει αλλιώς...». (♂, II, A)

Ένα άλλο στοιχείο που αναφέρεται σε πολιτισμικού τύπου διαφοροποιήσεις αφορά την ασυμβατότητα των ιεραρχήσεων της ομάδας για την εκπαίδευση των παιδιών τους σε σχέση με το περιεχόμενο της σχολικής εκπαίδευσης, όπου το σχολείο αναδεικνύεται σε «εχθρικό» θεσμό που προβάλλει ένα σύστημα αξιών αταίριαστο και ανταγωνιστικό με αυτό της οικογένειας και της κοινότητας (Δαφέρμος, 2006). Με βάση όμως τα στοιχεία που συλλέξαμε από τους συνομιλητές μας, η δυσλειτουργική κατάσταση στον τομέα της εκπαίδευσης δεν απηχεί τόσο πολιτισμικού τύπου ταξινομήσεις, όσο κυρίως σχετίζεται με τα δομικά χαρακτηριστικά των οικογενειών, τις περιορισμένες προσδοκίες και φιλοδοξίες τους για την εκπαίδευση των παιδιών τους και τη δομή των κοινωνικών μηχανισμών ενσωμάτωσής τους στον κόσμο, που σε προηγούμενο κεφάλαιο προσδιορίσαμε πως διακρίνεται από «πολυπλοκότητα» (Ψημίτης, 2000, σ. 89). Στην περίπτωση της εκπαίδευσης, η πολυπλοκότητα αυτή σχετίζεται κυρίως με την ταχύτατη μεταβολή του πλαισίου των τυπικών απαιτήσεων, καθώς ακόμη κι όταν οι Τσιγγάνοι της πόλης εντάχθηκαν στην εκπαίδευση με όρους ως επί το πλείστον εργαλειικούς, δεν μπόρεσαν να διαβλέψουν και να ακολουθήσουν τις ταχύτατες αλλαγές του πλαισίου, που έτεινε στην εξειδίκευση και την απόκτηση τυπικών προσόντων.

Στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού απουσιάζει επίσης ένα βασικό στοιχείο πολιτισμικής διαφοροποίησης, που είναι η γλώσσα. Επισημάναμε σχετικά πως η γλώσσα συνιστά για τον πληθυσμό της κοινότητας στοιχείο φυσικής ενότητας με την

υπόλοιπη κοινωνία.⁸³² Οι όποιες διαφοροποιήσεις επισημάνθηκαν, είτε από τους συνομιλητές μας είτε από εκπαιδευτικούς που μιλήσαμε, αναφέρονταν αποκλειστικά σε θέματα «γλωσσικής ποιότητας», τα οποία όμως στην πλειοψηφία τους συνιστούν μετάθεση στο γλωσσικό πεδίο κοινωνικών χαρακτηριστικών (Φραγκουδάκη, 1996). Έτσι λοιπόν, οι γονείς εστιάζουν κυρίως σε θέματα μορφολογίας και γραμματικής για να τονίσουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά τους στη γλώσσα ως μάθημα, ενώ το σχολείο υπερτονίζει την επίδοση των μαθητών στα μαθηματικά ως δείκτη των ικανοτήτων τους και της επιτυχούς τους επίδοσης.

Να η δική μου στα ορθογραφικά πάει χάλια. Έρχεται και μου λέει ότι: «Η κυρία πάλι μου είπε ότι έκανα πολλά λάθη». Εγώ το ξέρω, γιατί και εγώ δεν τα πάω καλά με την ορθογραφία. Άμα είχα πάει σχολείο παραπέρα, θα μπορούσα να τη βοηθήσω. (♂, ΙΙ, Β)

Και τώρα έπρεπε να ήτανε στην τρίτη, αλλά πάει δευτέρα. Καλύτερα που μπήκε έτσι. Άμα του βάλεις την εφημερίδα και κάτσει κάτω, αρχίζει να συλλαβίζει. Αλλά άμα είναι να γράψει, κάνει λάθη στα “ο” και στα “ι”. (♂, ΙΙ, Β)

Έχουν κατακτήσει βασικές δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης. Στα μαθηματικά είναι μια χαρά όλα. (Εκπ/κός)

Όλα έχουν μάθει να γράφουν. Ένας μάλιστα της τετάρτης τάξης ξέρει και την προπαίδεια του 14 και μάλιστα το αναγνωρίζουν τα υπόλοιπα παιδιά της τάξης που τους κάνει εντύπωση. Δηλαδή είναι παιδιά πανέξυπνα που έχουν προχωρήσει τόσο πολύ, ιδιαίτερα στα μαθηματικά. (Εκπ/κός)

Αναφερόμενοι στη διαδικασία του επιπολιτισμού,⁸³³ επισημάνσαμε πως ο ιδεότυπος των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας στο επίπεδο της πολιτισμικής ταξινόμησης δεν απέχει μακράν του ιδεοτύπου της κυρίαρχης κοινωνίας. Έχοντας κοινή πολιτισμική αφετηρία, διέρχονται μια αργή αλλά διαρκή φάση μετεξέλιξης και εκσυγχρονισμού. Η διαφορά φάσης και η ταχύτητα κατά την οποία ο ερευνώμενος πληθυσμός απέβαλε χαρακτηριστικά προγενέστερων μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, σε καμιά περίπτωση δε συνιστά διαφοροποίηση στο πεδίο της πολιτισμικής ταυτότητας, παρόλο που για πολλούς από τους συνομιλητές μας εκπαιδευτικούς η έννοια της *κουλτούρας* αποτελούσε βασικό ερμηνευτικό σχήμα:

Οι άνθρωποι αυτοί έχουνε τέτοια κουλτούρα, που ακόμα και δύο μαθήτριες που είχαμε και ήτανε πάρα πολύ καλές, τις φτάσανε στην έκτη και φέτος παρακολούθησανε το πρώτο δίμηνο και μετά εξαφανιστήκανε. (Εκπ/κός)

Το πρόβλημα που βλέπω εγώ είναι ότι πολλοί έχουν αποδεχτεί στην κουλτούρα τους ότι είναι κατώτεροι από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Για αυτό και ζητιανεύουν, για αυτό και κάνουν όλα τα υπόλοιπα. (Εκπ/κός)

⁸³² Βλ. την ενότητα 5.4.2-Ο ρόλος της γλώσσας.

⁸³³ Βλ. την ενότητα 5.4.3-Η διαδικασία του επιπολιτισμού.

Υπάρχουν διαφορές και προβλήματα, και στο μαθησιακό επίπεδο και στο θέμα της συμπεριφοράς, γιατί από τις οικογένειές τους έχουν διαφορετική κουλτούρα. (Εκπ/κός)

Καταλήγουμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε πως η πολιτισμική διαφοροποίηση και τα αποτελέσματά της στον τομέα της εκπαίδευσης συνιστούν κατά κανόνα μηχανισμό κατασκευής και αναπαραγωγής του εθνοτικού ορίου «Τσιγγάνος» και ελάχιστη συνάφεια έχουν με την ερευνώμενη περίπτωση, τουλάχιστον σε ό,τι έχει να κάνει με το στενό πυρήνα του πληθυσμού των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Δείγμα τέτοιων αντιλήψεων θεωρούμε τη δημόσια τοποθέτηση εκπαιδευτικού, που ενώ επισημαίνει με σαφήνεια στοιχεία που αφορούν τη δομή οργάνωσης και λειτουργίας της τσιγγάνικης οικογένειας ως παραγωγικής δομής, καθώς και άλλα στοιχεία σαφούς κοινωνιολογικής φύσης, τα αναγάγει σε πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, σε διακριτά πολιτισμικά στοιχεία που αφορούν αποκλειστικά τη συγκεκριμένη ομάδα. Σημειώνει λοιπόν η εκπαιδευτικός [οι υπογραμμίσεις δικές μας]:⁸³⁴

Με τον ερχομό των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο έχουμε να αντιμετωπίσουμε τις πολιτισμικές συγκρούσεις που οφείλονται στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της διαφορετικής αυτής πολιτισμικής, διαφοροποιημένης και υποτιμημένης πολλές φορές ομάδας. Οι σημαντικότερες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των Τσιγγάνων, οι οποίες έχουν αντίκτυπο στη συμμετοχή και στη φοίτησή τους είναι οι εξής: Η συνεχής μετακίνηση της οικογένειας, η κοινωνικοοικονομική τους οργάνωση που φέρνει τα παιδιά από μικρή ηλικία να συμμετέχουν στις δραστηριότητες των μεγάλων. Η εμφάνιση πολλές φορές προκαλεί απόρριψη. Το ότι έχουν άλλες συνήθειες και αρχές, το ότι δεν έχουν γραπτή γλώσσα. Η διαφορετική αντίληψη και στάση ως προς την εκπαίδευση, που δεν αποτελεί πρώτη αξία μέσα στο σύστημά τους, ενισχύεται από το γεγονός ότι τα παιδιά έρχονται στο σχολείο με ελλειμματικό μορφωτικό κεφάλαιο, με περιορισμένες προσδοκίες και ως εκ τούτου παρουσιάζουν χαμηλή σχολική επίδοση. Όλες αυτές οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες οδηγούν στις πολιτισμικές συγκρούσεις για τα τσιγγανόπαιδα στο σχολείο, που εστιάζονται στα εξής: Πρώτον, η πρώτη εικόνα στο σχολείο η οποία λειτουργεί ως αφορμή για έντονη πολιτισμική σύγκρουση είναι ο εσωτερικός χώρος του σχολείου και κυρίως η περίφραξη του αύλειου χώρου. (...) Η συγκέντρωση επίσης με το χτύπημα του κουδουνιού είναι επίσης εικόνα εντελώς άγνωστη στα δικά τους πράγματα. Η διάταξη και χρήση από τη μια του χώρου της σχολικής τάξης έρχεται σε αντίθεση με την ελευθερία που νιώθουν των ανοικτών χώρων όπου κινούνται χωρίς περιορισμούς και από την άλλη η τήρηση ενός συγκεκριμένου ωραρίου είναι πρακτικές μη-συμβατές με το δικό τους τρόπο ζωής. Το ότι δεν είναι έτοιμοι να αποδεχθούν τα όρια που επιβάλει η σχολική πρακτική καθώς και το αναλυτικό πρόγραμμα, με σχολικά βιβλία που απευθύνονται σε μαθητές από την κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα, είναι επίσης παράγοντες σύγκρουσης. Με δεδομένες τις παραπάνω δυσκολίες, πρέπει οι τσιγγανόπαιδες για να έχουν πραγματικές ελπίδες στην εκπαίδευση, πρέπει η πολιτεία να λάβει υπόψη αυτές τις πρακτικές και να προσφέρει μια εκπαίδευση που δε θα αποξενώνει τα παιδιά αυτά, αλλά θα τους

⁸³⁴ Απόσπασμα από την εισήγηση της Διευθύντριας του Εσπερινού Γυμνασίου Χαλκίδας στην Ημερίδα της Δημοτικής Κοινωφελούς Επιχείρησης Χαλκίδας με θέμα: *Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές*, που πραγματοποιήθηκε στη Χαλκίδα στις 9 Νοεμβρίου 2009.

δίνει ένα δυναμικό ρόλο και τη δυνατότητα να παρουσιάζουν τις ιδιαιτερότητες της φυλής τους και τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία.

Οριοθετώντας τις παραπάνω επισημάνσεις επί του ερευνητικού μας πεδίου, παρατηρούμε πως στην αντίληψη της εκπαιδευτικού η έννοια της ετερότητας προσδιορίζεται εξαρχής συγκρουσιακά, διαπίστωση που δε συμμεριζόμαστε με βάση τα στοιχεία που αντλήσαμε από τους συνομιλητές μας. Επισημαίνουμε εκ νέου πως στην ερευνώμενη περίπτωση δεν υφίσταται ο φραγμός της γλώσσας, παρότι η αναφορά της εκπαιδευτικού δύναται να συμπεριλαμβάνει και άλλες γλωσσικές κοινότητες Τσιγγάνων μαθητών στο εν λόγω σχολείο, τόσο ημεδαπών όσο και αλλοδαπών. Το μορφωτικό κεφάλαιο και οι μειωμένες προσδοκίες επισημάνθηκαν και από εμάς, ως στοιχεία όμως του ευρύτερου κοινωνικού κεφαλαίου που αντανakλά κυρίως κοινωνικοοικονομικές θέσεις και όχι πολιτισμική διαφοροποίηση. Άλλα ασύμπτωτα στοιχεία, όπως οι περιορισμοί που επιβάλλει ο δομημένος χώρος και η τήρηση του ωραρίου θεωρούμε πως αντανakλούν τις παραδεδομένες αντιλήψεις και όχι την πραγματικότητα. Στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού στο μικρο-επίπεδο των οικιών έχουμε αποκλειστικά μόνιμες και σταθερές κατοικίες, οι περιοχές εγκατάστασης είναι σαφώς οριοθετημένες με σπίτια που έχουν μαντρότοιχους και κάγκελα, ορίζοντας έτσι τα όρια της ιδιοκτησίας, ακόμη κι αν σε περιοχές όπως η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής σημαντικό τμήμα της κοινωνικής ζωής εκτυλίσσεται στο δρόμο, την κοινή αυλή της γειτονιάς. Τα προβλήματα που επισημαίνονται σχετικά με τη δυσκολία τήρησης του ωραρίου συνδέονται περισσότερο με τη πλήρη απουσία του πληθυσμού από την προσχολική εκπαίδευση και την ελλιπή παρουσία του στο δημοτικό, αφού η εμπλοκή τους στη μισθωτή εργασία κατέδειξε πως μπορούν να λειτουργήσουν υπό καθεστώς ελεγχόμενου χρόνου, ενώ ακόμη και η άσκηση του εμπορίου στις λαϊκές αγορές υφίσταται συγκεκριμένους χρονικούς περιορισμούς. Τέλος, το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων ως προς τη συμπερίληψη σε αυτά των πολιτισμικών στοιχείων της κοινότητας αντανakλά ενδεχομένως τη διαπίστωση της Τρουμπέτα (2008, σ. 13) πως η επίσημη ιστοριογραφία αγνοεί ή συμπεριλαμβάνει τους Τσιγγάνους μόνο στις υποσημειώσεις της, ωστόσο κανείς από τους συνομιλητές μας δεν αναφέρθηκε σε μια διαφοροποιημένη οπτική της δικής τους συλλογικής ιστορίας που έπρεπε να διατηρηθεί ή αγνοούνταν από τα σχολικά βιβλία.

Παρά το γεγονός, λοιπόν, πως για ορισμένους από τους εκπαιδευτικούς οι πολιτισμικού τύπου ταξινομήσεις συνιστούν κυρίαρχο, αλλά εσφαλμένο κατά τη γνώμη μας, ερμηνευτικό σχήμα, υπάρχουν προεκτάσεις αυτών που αφορούν πρωτίστως τους ίδιους τους γονείς και τα παιδιά και εξαρτώνται από τον τρόπο αυτοπροσδιορισμού τους και τις πρακτικές επιπολιτισμού που υιοθετούν. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ορισμένων γονέων στην περιοχή των Αλατσάτων που εκδήλωσαν τη δυσaráσκειά τους από τη συμπερίληψη του σχολείου στο πρόγραμμα εκπαίδευσης τσιγγανοπαίδων.

Παλιότερα που είχαμε ένα πρόγραμμα με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, είπαμε να τα βάλουμε τα παιδιά αυτά και να τα εντάξουμε στις δράσεις του Προγράμματος. Το μάθανε αυτοί οι γονείς τους και παρεξηγήθηκαν. Περνάγαμε στις λαϊκές που πουλάγανε και μας βρίζανε. Σήμαινε για αυτούς ότι τα ξεχωρίζαμε, ότι τα θεωρούσαμε διαφορετικά. Είχαμε παρεξηγηθεί πάρα πολύ. Γιατί και οι γονείς έχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και δε θέλουν να τους αντιμετωπίζεις ως Ρομά. Αυτά για τους περισσότερους που ζουν εδώ. (Εκπ/κός)

Οι συγκεκριμένοι γονείς περισσότερο εναντιώθηκαν στο δημόσιο προσδιορισμό των παιδιών τους και των ιδίων ως Τσιγγάνων, παρά στην παραδοχή αυτού του προσδιορισμού κατ' ουσίαν, αφού η πλειοψηφία τους κατά τις συζητήσεις μας αποδέχθηκε τον προσδιορισμό και στις περιπτώσεις ακόμη που δεν τον αποδέχονταν σε δηλωτικό επίπεδο, στο επίπεδο της υποδήλωσης υπήρχε η διαφοροποίηση «Εμείς-Εσείς» που επισημάναμε και στη σχετική ενότητα για τον αυτοπροσδιορισμό.⁸³⁵ Η κυρίαρχη πολιτισμικού τύπου ταξινόμηση για τους γονείς αφορούσε τις σχέσεις των παιδιών τους με τα υπόλοιπα παιδιά. Και σε αυτήν την περίπτωση όμως, πρόκειται για διαδικασίες κοινωνικής αλληλεπίδρασης που εκτυλίσσονται γύρω από το πολιτισμικό κέλυφος και εμφανίζουν πλήθος εκβάσεων, από την αποδοχή έως την απόρριψη ή και τις συγκρούσεις. Πολλές από τις επισημάνσεις των γονέων αναφέρονταν σε ενοχλήσεις και κοροϊδίες προς τα δικά τους παιδιά, υποδηλώνοντας την ύπαρξη ρατσιστικής προκατάληψης εναντίον τους, στη βάση της εθνοτικής διαφοράς, όπου οι χαρακτηρισμοί «Τσιγγάνος» ή «Γύφτος» αποκτούν μειωτικό περιεχόμενο, παράλληλα με αποδοκιμασίες για την εμφάνιση, την ατομική υγιεινή και την περιποίηση των παιδιών τους. Συχνά στις αφηγήσεις των γονέων τα παιδιά τους θυματοποιούνταν, αλλά πολλές φορές ήταν οι ίδιοι γονείς που έδειχναν τέτοια ελαστικότητα απέναντι σε αυτά, ώστε να δικαιολογούν κάθε άρνησή τους να πάνε σχολείο. Η άποψη των εκπαιδευτικών είναι σαφώς πιο εξισορροπητική:

Τα παιδιά όμως δε φαίνεται να έχουν μεταξύ τους τέτοιες διαφορές. Τσακώνονται, όπως τσακώνονται τα παιδιά, άσχετα από το αν οι γονείς στο σπίτι προσπαθούν να τους περνούν κάποια πράγματα. Σιγά-σιγά αφομοιώνονται. Η πρώτη γενιά μπορεί να ήταν στο περιθώριο, σιγά-σιγά όμως αφομοιώνονται, και τα παιδιά που ζουν εδώ μαζί τους τα θεωρούν ως μέλη της ομάδας.

Στα διαλείμματα αυτά τα παιδιά παίζουν μεταξύ τους. Τα μικρά έχουν μεγαλύτερη επαφή με τα άλλα παιδιά. Στα μεγάλα υπάρχει απομόνωση.

Η έμφαση από τους γονείς και το σχολείο στο πεδίο συνάντησης «Ημών» και των «Άλλων» συσκοτίζει όμως την ενδοομαδική διαφοροποίηση. Όπως συμπεράναμε, σε όλα τα πεδία της ερευνώμενης πραγματικότητας, η ομάδα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας δεν είναι ενιαία ως προς τις κοινωνικές της πρακτικές, ακόμη κι αν η πλειοψηφία τείνει να μοιράζεται πολλές από αυτές. Το ίδιο συμβαίνει και στο επίπεδο

⁸³⁵ Βλ. την ενότητα 5.4.1-Θέματα αυτοπροσδιορισμού.

της εκπαίδευσης. Τα τσιγγανόπαιδα μοιράζονται στοιχεία τόσο μεταξύ τους όσο και με την πλειονοτική ομάδα, αλλά επίσης διαφοροποιούνται εξ ίσου και στα δύο αυτά πεδία σχέσεων. Αυτή είναι μια διαπίστωση που συνήθως ξεφεύγει από τους εκπαιδευτικούς, που τείνουν γενικευμένα και αδιαφοροποίητα να τα θεωρήσουν ως ενιαία ομάδα, ή στην καλύτερη περίπτωση να τα διαφοροποιήσουν ανάλογα με τον αν κατοικούν εντός ή εκτός του οικισμού. Υπήρχαν βέβαια και εξαιρέσεις, όπως η επισήμανση του εκπαιδευτικού που ακολουθεί:

Τα παιδιά βιώνουν και τα δύο, και τις εσωτερικές εντάσεις της φάρας και τις σχέσεις με τους μη-Τσιγγάνους. Και εμείς είμαστε αποδέκτες και των δύο εδώ. Τα παιδιά αυτά είναι χωρισμένα στα δύο. Έχουμε αυτούς που θέλουν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία, να απαρνηθούνε αυτό που είναι. Έχουμε παράδειγμα που έρχονται γονείς και λένε: «Σε παρακαλώ, το παιδί μου να μη το βάζεις με Τσιγγάνους. Να το βάζεις παρέα με λευκούς». Υπάρχουν και αυτοί που βιώνουν το γκέτο ως άμυνα απέναντί μας. Στην ίδια παρέα έρχονται παιδιά που θα πάνε στο μαγαζί με φορτωμένη την τσέπη, γιατί ο μπαμπάς είναι ο έμπορος που πουλάει το τριφύλλι στα νησιά, έρχεται και αυτός που βιώνει τον υπόκοσμο και θα μπει στο μαγαζί για να αρπάξει.

6 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

6.1 Συνοψίζοντας τα ευρήματα

6.1.1 Ο χώρος και ο χρόνος

Κάθε προσπάθεια να ερμηνεύσουμε τις κοινωνικές πρακτικές των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, υπό το πρίσμα των τεθέντων ερωτημάτων και του επιλεχθέντος ερμηνευτικού μοντέλου, απαιτεί καταρχάς τον προσδιορισμό των στοιχείων εκείνων που ως «εξωτερικότητες» (Παυλέας κ. συν., 2009, σ. 212) καθορίζουν τον τρόπο μεταβολής και εξέλιξης του αστικού περιβάλλοντος της πόλης της Χαλκίδας.

Το πρώτο στοιχείο αφορά τα φυσικά χαρακτηριστικά, δηλαδή τη χωροθεσία της πόλης στο κέντρο της Εύβοιας, στο σημείο τομής των οδικών αξόνων Βορρά-Νότου, και στο πλησιέστερο σημείο προς τη βοιωτική ακτή, που την αναδείκνυε διαχρονικά ως τον κυρίαρχο συγκοινωνιακό κόμβο του νησιού με την υπόλοιπη χώρα. Η εγγύτητα της πόλης με το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας και το βασικό οδικό άξονα της χώρας, Αθήνας-Θεσσαλονίκης, συνετέλεσε στη λειτουργική διασύνδεσή της με τα όμορα αστικά και οικονομικά κέντρα. Σε αυτό συνέβαλε η ύπαρξη συγκοινωνιακών και διαμετακομιστικών υποδομών, με κυρίαρχο το λιμάνι της πόλης, τη σιδηροδρομική σύνδεση και τα οδικά έργα, με πλέον πρόσφατα την Υψηλή Γέφυρα Ευρίπου και τον αυτοκινητόδρομο Σχηματαρίου-Χαλκίδας.

Πέρα από τις υποδομές, η χωροθεσία της Χαλκίδας εξασφάλιζε την εγγύτητα και την απρόσκοπτη πρόσβαση σε περιοχές με σημαντικά παραγωγικά χαρακτηριστικά. Οριοθετούμενη προς βορρά από την πεδιάδα των Μεσσαπίων, στο νότιο και ανατολικό άκρο της από την πεδιάδα του Ληλαντίου Πεδίου και στη δυτική πλευρά από την πεδιάδα και τις πλαγιές της Ριτσώνας, η πρωτογενής παραγωγή αποτελούσε μια σταθερή πηγή εισοδήματος για τον αγροτικό πληθυσμό των περιαστικών περιοχών. Το εκτεταμένο θαλάσσιο μέτωπο προσέφερε επίσης ευκαιρίες για οικονομική δραστηριότητα στον τομέα της αλιείας, ενώ ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεισφορά στον παραγωγικό χάρτη της περιοχής από τις εγκαταστάσεις λευκού κρέατος. Στο δευτερογενή τομέα, τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά του ορυκτού πλούτου της περιοχής συνετέλεσαν στην ανάπτυξη σημαντικών εξορυκτικών δραστηριοτήτων, με ισχυρά εξωστρεφή προσανατολισμό και απασχόληση εργαζομένων σε μεγάλη κλίμακα. Παράλληλα, η εξορυκτική δραστηριότητα τροφοδότησε και άλλους σημαντικούς οικονομικούς κλάδους όπως την παραγωγή ενέργειας, ενώ αναπτύχθηκε ένας σημαντικός μεταποιητικός τομέας από επιχειρήσεις κατεργασίας, τυποποίησης και παραγωγής ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων από ορυκτές πρώτες ύλες (μεταλλουργίες, βιομηχανίες δομικών υλικών και δομικών προϊόντων). Τέλος, σημαντική ήταν η ναυπηγική και η χημική βιομηχανία της πόλης.

Η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα αποτέλεσε το πιο δυναμικό κομμάτι της οικονομίας της πόλης επί σειρά ετών, οδηγώντας συνακόλουθα στην αύξηση του κύκλου των δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα. Από τις πιο σημαντικές τριτογενείς δραστηριότητες της πόλης, που προσέφεραν εργασία σε μεγάλο αριθμό κατοίκων της, ήταν οι μεταφορές, θαλάσσιες και οδικές. Η εγγύτητα της σιδηροδρομικής γραμμής και του εθνικού οδικού άξονα εξασφάλιζε την από ξηράς διασύνδεση της πόλης με το όμορο βιομηχανικό και διαμετακομιστικό κέντρο των Οиноφύτων, ενώ ο εμπορευματικός λιμένας λειτουργούσε ως περιφερειακό λιμάνι του Πειραιά και κέντρο εξαγωγών για τις τοπικά παραγόμενες πρώτες ύλες και προϊόντα. Ο αυξανόμενος πληθυσμός της πόλης διέυρυνε τον κύκλο δραστηριοτήτων του εμπορίου και του χρηματοπιστωτικού τομέα, διευκολύνοντας παράλληλα την εγκατάσταση σημαντικού αριθμού ελεύθερων επαγγελματιών (δικηγόρων, ιατρών, μηχανικών κ.λπ.), ενώ σημαντική ήταν επίσης η ανάπτυξη του κλάδου του τουρισμού, τόσο στην πόλη όσο και στις όμορες περιοχές της Ερέτριας, της Αμαρύνθου και της Αρτάκης, καθώς και η προσέλκυση εξοχικής κατοικίας από διαμένοντες στο νομό Αττικής. Σε όλα αυτά, πρέπει να συνυπολογιστεί και η εκτεταμένη συμβολή των κρατικών υπηρεσιών του τριτογενούς τομέα, αφού η πόλη υπήρξε το διοικητικό κέντρο του νησιού, έδρα της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης και μείζον πεδίο ανάπτυξης δομών εκπαίδευσης (σχολεία όλων των βαθμίδων, τεχνικές σχολές, δομές μαθητείας, Τ.Ε.Ι.), υγείας (Γενικό Νοσοκομείο, ιδιωτικές κλινικές και διαγνωστικά κέντρα), δικαιοσύνης (έδρα Δικαστηρίων), εσωτερικής ασφάλειας (έδρα Αστυνομικής Διεύθυνσης) και εθνικής άμυνας (στρατόπεδα εντός της πόλης και στην περιαστική περιοχή της Ριτσώνας).

Ο ερευνώμενος χρόνος περιορίστηκε στο εύρος της πεπερασμένης χρονικότητας της ατομικής ζωής των ερευνητικών μας υποκειμένων. Ωστόσο, ο κοινωνικός και οικονομικός χώρος της Χαλκίδας άρχισε να παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά που καθόριζαν την εικόνα του κατά την ερευνώμενη περίοδο, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., όταν αναπτύχθηκαν βιοτεχνικές δραστηριότητες μεγάλης έκτασης και η πόλη ακολούθησε τη γενικότερη αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας (Μηλιός, 2000). Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αποκρυσταλλώθηκαν τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της πόλης προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης, η οποία ενισχύθηκε και από την εισροή πολυάριθμου εργατικού δυναμικού, ως αποτέλεσμα της εγκατάστασης των προσφύγων του 1922.

Το διάστημα από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1970 η πόλη αναπτύχθηκε πληθυσμιακά, παραγωγικά και οικιστικά, αποκτώντας την παρούσα της εικόνα. Κατά την περίοδο αυτή, η Χαλκίδα έγινε αποδέκτης του μεγαλύτερου τμήματος της εσωτερικής μετανάστευσης, με αποτέλεσμα στο πέρας της δεκαετίας του 1970 να έχει διπλασιαστεί ο πληθυσμός της. Ανάλογη ήταν η οικονομική μεγέθυνση της περιόδου αυτής, ως αποτέλεσμα της εγκατάστασης παραγω-

γικών μονάδων μεγάλης κλίμακας, ενώ ο αυξανόμενος πληθυσμός οδήγησε στην οικιστική επέκταση της πόλης, εκατέρωθεν της αρχικής της θέσης, στον άξονα Βορρά-Νότου και στις περιοχές της βοιωτικής ακτής. Αυτό επέφερε την ουσιαστική οικιστική ενοποίηση της Χαλκίδας με τις παρακείμενες περιοχές της Νέας Αρτάκης της Νέας Λαμψάκου, του Ληλαντίου και της Ανθηδόνας, δημιουργώντας ένα εκτεταμένο πολεοδομικό συγκρότημα, το οποίο εκ των υστέρων ενοποιήθηκε και διοικητικά, αποτελώντας τον καλλικρατικό δήμο Χαλκιδέων.

Η περίοδος από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έως και την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αι. χαρακτηρίζεται από τη βαθμιαία αποβιομηχάνιση της πόλης, την εναλλαγή φάσεων οικονομικής στασιμότητας και μεγέθυνσης, για να οδηγηθεί τελικά στην ύφεση. Παρότι η οικονομία της πόλης κατά την περίοδο αυτή εμφάνισε σαφή – και σε ορισμένους κλάδους βίαιο⁸³⁶ – αναπροσανατολισμό από το δευτερογενή τομέα προς την παροχή υπηρεσιών, με συνακόλουθη αλλαγή των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών των θέσεων εργασίας, η πληθυσμιακή ανάπτυξη συνεχίστηκε. Η Χαλκίδα εξακολούθησε να αποτελεί το χώρο υποδοχής της εσωτερικής μετανάστευσης από τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές του νησιού, ενώ καταγράφηκε περιορισμένη εισροή νέων κατοίκων, κυρίως από περιοχές του λεκανοπεδίου Αττικής. Παράλληλα, αποτέλεσε τόπο εγκατάστασης για μεγάλο αριθμό μεταναστών, τόσο μονίμων όσο και αυτών που την αντιμετώπισαν ως περιοχή-τράνζιτ και εφαλτήριο για την εγκατάστασή τους στις όμορες περιοχές που εξασφάλιζαν εργασία.

6.1.1.1 Διαδρομές και χώροι εγκατάστασης

Στη μεταπολεμική Εύβοια, η Χαλκίδα υπήρξε ο βασικός αποδέκτης των εσωτερικών μεταναστευτικών ροών από τους κατοίκους των αγροτικών κοινοτήτων του νησιού που κατευθύνονταν προς αυτήν. Με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε, φάνηκε πως η πορεία εσωτερικής μετανάστευσης των Τσιγγάνων των αγροτικών περιοχών της Εύβοιας προς το αστικό κέντρο της Χαλκίδας ελεγχόταν αρχικά από παράγοντες ώσης και έλξης (push-pull factors).⁸³⁷ Η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσής τους στον αγροτικό χώρο (παράγοντες ώσης) και οι προσδοκίες τους για απασχόληση στην πόλη (παράγοντες έλξης) τούς οδήγησαν στο να αφήσουν τις μη-βιώσιμες ασχολίες τους στις αγροτικές πε-

⁸³⁶ Ενδεικτική είναι η περίπτωση της βιομηχανίας τσιμέντου και των άλλων βιομηχανιών δομικών υλικών (αδρανή) και προϊόντων (κεραμουργία) που υπέστησαν οικονομική καθίζηση λόγω της περιορισμένης ιδιωτικής κατασκευαστικής δραστηριότητας (Υπουργείο Παραγωγικής Ανασυγκρότησης, Περιβάλλοντος και Ενέργειας, 2015).

⁸³⁷ Η θεωρία των παραγόντων ώσης-έλξης είναι μια από τις πιο διαδεδομένες μεταναστευτικές θεωρίες στη βάση της οικονομικής ανισότητας μεταξύ των τόπων προέλευσης και προορισμού. Σε ό,τι αφορά τους Τσιγγάνους, η συγκεκριμένη θεωρία έχει αξιοποιηθεί εν πολλοίς για την ερμηνεία των μεταναστευτικών ροών των Τσιγγάνων της Ανατολικής Ευρώπης προς τις χώρες της Δύσης (Sobotka, 2003, σσ. 101-107 · Tomova, 2011, σ. 105). Το ίδιο ακριβώς πλαίσιο μπορεί βέβαια να αξιοποιηθεί και για την ερμηνεία της εσωτερικής μετανάστευσης, όπως ισχύει στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού.

ριοχές της Εύβοιας και να επιλέξουν την πρωτεύουσα του νησιού ως χώρο εργασίας και κατοικίας. Όπως όμως μαρτυρά το μεγάλο ποσοστό αυτών που αξιοποίησαν τη Χαλκίδα ως περιοχή-τράνζιτ για τη μετάβασή τους στην Αθήνα ή και σε άλλες περιοχές της χώρας, οι ελπίδες τους αρχικά δεν πραγματοποιήθηκαν, αφού οι προοπτικές απασχόλησης στη Χαλκίδα δεν ήταν τελικά ρεαλιστικές, ή τουλάχιστον όχι σε τέτοιο βαθμό που να μπορέσουν οι Τσιγγάνοι να τις αξιοποιήσουν.

Κατά τη μετακίνησή τους προς την πόλη της Χαλκίδας, οι Τσιγγάνοι της Εύβοιας αρχικά αποτέλεσαν τμήμα του αδιαμόρφωτου «μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων» (Πιζάνιας, 2004, σ. 13), ακολουθώντας παράλληλη πορεία με τους υπόλοιπους εσωτερικούς μετανάστες των φτωχών αγροτικών κοινοτήτων. Ως εκ τούτου, και λόγω κυρίως των οικονομικών περιορισμών που προέκυπταν από την απο-ένταξή τους από τον καταμερισμό εργασίας, οδηγήθηκαν κατ' αρχάς στις περιοχές όπου μπορούσαν να ανταποκριθούν στο κόστος εξασφάλισης στέγης. Η επιλογή του αρχικού τόπου εγκατάστασής τους στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής επιβεβαιώνει τις δυο από τις τρεις υποθέσεις βάσει των οποίων ο Drydakis (2008, σ. 6 · 2011, σ. 15) προσεγγίζει τον τρόπο οικιστικής εγκατάστασης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα εν γένει.⁸³⁸ Η υπόθεση της οικονομικής διαφοροποίησης ερμηνεύει την αρχική εγκατάσταση των Τσιγγάνων στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής όπου υπήρχε προσιτή οικονομικώς γη για εγκατάσταση, κοντά στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη που ήδη κατοικούσαν οι προϋπάρχοντες Τσιγγάνοι της πόλης. Παράλληλα, αποδεικνύεται πως ισχύει και η δεύτερη υπόθεση, της προτίμησης της γειτνίασης, στο βαθμό που ο διαμορφούμενος θύλακας ομοιογένειας, τα κοινωνικά δίκτυα που αναπτύσσονταν εντός αυτού και τα χαρακτηριστικά εδαφοκυριαρχίας που είχαν αναπτύξει οι ήδη κατοικούσες συγγενείς ομάδες εξασφάλιζαν, υπό μορφή κοινωνικού κεφαλαίου, πόρους και μέσα για να ανταπεξέλθουν οι νεοεισερχόμενοι στις προκλήσεις της καθημερινότητας.

Η περιοχή της πρώτης εγκατάστασής τους στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής παρουσίασε εξ αρχής τα αναμενόμενα προβλήματα των λαϊκών περιοχών κατοικίας που αναπτύσσονταν χωρίς πολεοδομικό σχέδιο: αυθαίρετα κτίσματα, μη-σχεδιασμένος και ανορθολογικός τρόπος ανάπτυξης, μεγάλη κατάτμηση των οικοπέδων, υψηλή οικιστική και πληθυσμιακή πυκνότητα. Η ένταση των μεταναστευτικών ροών και άλλων Τσιγγάνων της Εύβοιας προς την πόλη της Χαλκίδας, καθώς και ο οικιστικός και πληθυσμιακός κορεσμός της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής οδήγησαν τις νέες ομάδες Τσιγγάνων προς την όμορη περιοχή λαϊκής κατοικίας της συνοικίας των Αλατσάτων. Η αναζήτηση νέων χώρων εγκατάστασης συνεχίστηκε, με την αγορά μικρών αγροτεμαχίων σε περιοχές εκτός σχεδίου που προέκυπταν από κατατμήσεις μεγαλύτερων ιδιοκτησιών. Έτσι, οι

⁸³⁸ Βλ. και ενότητα 2.2.2.3- *Η στεγαστική κατάσταση των Τσιγγάνων: από τις γειτονιές των φτωχών στα γκέτο;*

Τσιγγάνοι της πόλης επεκτάθηκαν στις περιοχές του Καράμπαμα, της Αγίας Ελεούσας, του Πεδίου Βολής και της Χαραυγής.

Η διασπορά των Τσιγγάνων της Χαλκίδας στον οικιστικό ιστό της πόλης, άλλοτε σε αμιγείς γειτονιές, όπως η περίπτωση της οδού Χαλκιδικής και του Πεδίου Βολής, και άλλοτε αναμειγμένοι, όπως στα Αλάτσατα, τον Καράμπαμα και την Αγία Ελεούσα, έγινε χωρίς εμφανείς ανταγωνισμούς και συγκρούσεις με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης. Τα χωροθετικά χαρακτηριστικά της οδού Χαλκιδικής μετέτρεψαν τη γειτονιά σε ένα κλειστό θύλακα που ενέκλειε την ετερότητα ως καταδίκη (Γιαλούρη, 2010), και τη διατηρούσε απομονωμένη από την περιβάλλουσα πόλη, μετατρέποντας την σε μια περιθωριοποιημένη πολεοδομικά νησίδα. Στις υπόλοιπες γειτονιές, ο μικρός αριθμός οικιών και η διασπορά τους στον οικιστικό ιστό συνετέλεσαν στην απροβλημάτιστη αποδοχή των Τσιγγάνων από τους συνοικούντες των περιοχών αυτών.⁸³⁹ Η ιδιοκτησία επί της γης, τα χαρακτηριστικά των οικιών και, βέβαια, η συμπεριφορά της κάθε τσιγγάνικης οικογένειας με όρους κοινωνικής συναναστροφής πρέπει επίσης να συνεκτιμηθούν ως παράγοντες άμβλυνσης των όποιων εντάσεων εν δυνάμει δημιουργούσε η συνύπαρξη με την ετερότητα.

Στο μικρο-επίπεδο των χαρακτηριστικών κατοικίας, και κατά το μεγαλύτερο τους μέρος, τα σπίτια της ερευνώμενης ομάδας των Τσιγγάνων της πόλης δε διαφοροποιήθηκαν εμφανώς από τις οικίες των φτωχών λαϊκών στρωμάτων ως προς την ποιότητα κατασκευής και τον εξοπλισμό τους. Η κατάστασή τους αντανακλά τόσο την εσωτερική διαστρωμάτωση του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης στη βάση του εισοδήματος, όσο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες χτίστηκαν, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει να κάνει με το αυθαίρετο της κατασκευής τους. Η παράμετρος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική στην περίπτωση της γειτονιάς του Πεδίου Βολής, όπου η μη-ένταξή της στο σχέδιο πόλεως και η διέλευση της γραμμής μεταφοράς υψηλής τάσης εμποδίζει τη νομιμοποίηση των οικιών και την ηλεκτροδότησή τους. Επίσης, στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής παρατηρείται επίταση των προβληματικών χαρακτηριστικών των περιοχών λαϊκής κατοικίας, με κακή ποιότητα οικοδομικού όγκου και αυθαίρετη επέκταση της οικοδομικής γραμμής έως το όριο του δρόμου. Η μόνη σημαντική διαφοροποίηση αφορά στο διαθέσιμο χώρο ανά άτομο και στην απουσία χώρων αποκλειστικής χρήσης (π.χ. ατομικό δωμάτιο, χώρος μελέτης), η οποία όμως δεν προκύπτει λόγω της επιφάνειας των οικιών, που είναι αντίστοιχη με αυτήν της πλειονότητας των κατοικιών στην Ελλάδα, αλλά λόγω της συγκατοίκησης πολλών μελών των διευρυμένων οικογενειών στην ίδια στέγη.

Στο επίπεδο της πολεοδομικής πολιτικής, τα χωροθετικά χαρακτηριστικά της οδού Χαλκιδικής, όπου κατ' ουσίαν οι κάτοικοί της αφέθηκαν ελεύθεροι να καθορί-

⁸³⁹ Εκτός βέβαια από την περιοχή της Χαραυγής, που ήταν όμως εκτός του ερευνητικού μας πεδίου. Βλ. και στην ενότητα 5.1.1.1.5- *Η περιοχή της Χαραυγής*.

σουν τη μορφή της στεγαστικής τους αποκατάστασης, περιόρισαν τον ανταγωνισμό και τις εντάσεις με τους υπόλοιπους κατοίκους. Στις υπόλοιπες περιοχές, η κατοχή ιδιόκτητης γης και η περιορισμένη συγκέντρωση οικιών Τσιγγάνων απέτρεψαν τους ανταγωνισμούς με την πλειονοτική ομάδα, με την οποία άλλωστε μετέρχονταν τους ίδιους μηχανισμούς και μέσα για την εξασφάλιση της κατοικίας τους. Η ανοχή των αρμόδιων υπηρεσιών ως προς το αυθαίρετο των εγκαταστάσεων, τη μη-επιβολή προστίμων και την παροχή διευκολύνσεων στους τομείς της κοινής ωφέλειας και των υποδομών, λειτούργησαν ως ιδιότυπο υποκατάστατο μιας συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής κατοικίας που επί σειρά ετών απουσίαζε. Η κατάσταση αυτή, παρόλα τα προβλήματά της, οριοθετούσε τους Τσιγγάνους της πόλης σε συγκριτικά καλύτερη θέση ως προς τις συνθήκες κατοικίας σε σχέση με άλλες τσιγγάνικες κοινότητες της χώρας, αποκλείοντας τη συμπερίληψή τους στις δράσεις βελτίωσης των υφισταμένων κατοικιών που προέβλεπε το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων 2001-2008. Η χορήγηση περιορισμένου αριθμού δανείων στεγαστικής αποκατάστασης σε οικογένειες που διέμεναν σε καταυλισμούς δεν αφορούσε κατ' ουσίαν τον ερευνώμενο πληθυσμό, ανέδειξε όμως τη γενικευμένη δυσπιστία και δυσαρέσκειά τους για τον τρόπο λειτουργίας των δομών του κράτους καθώς και τη θραυσματική και ανταγωνιστική κατάσταση των σχέσεων εντός της κοινότητας.

6.1.2 Η εργασία

Κατοικώντας στις αγροτικές κοινότητες της Εύβοιας, οι παλαιότερες γενιές του ερευνώμενου πληθυσμού ασκούσαν παραδοσιακές εργασίες, άμεσα συνυφασμένες με τη γεωργική οικονομία των περιοχών αυτών (τεχνίτες μετάλλου, εμπόριο ζώων, εργάτες γης). Η οικονομική και πληθυσμιακή συρρίκνωση των αγροτικών κοινοτήτων του νησιού μεταπολεμικά, κατέστησε τα ασκούμενα από τους Τσιγγάνους επαγγέλματα μη-προσοδοφόρα, ενώ οι αλλαγές στις μεθόδους και τα μέσα παραγωγής υποκατέστησαν αρχικά και τελικώς αντικατέστησαν τους Τσιγγάνους εργάτες και τεχνίτες από πολλές άλλες εργασίες. Τέλος, ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας και η κυριαρχία των εγχρημάτων συναλλαγών έθεσαν στο περιθώριο τις συναλλακτικές πρακτικές που συχνά ασκούσαν οι Τσιγγάνοι στο πλαίσιο μιας ανταλλακτικής οικονομίας.

Ο ερχομός τους στο αστικό κέντρο οριοθέτησε την έναρξη της βαθμιαίας μετάβασης από τα παραδοσιακά επαγγέλματα του αγροτικού χώρου στην πολυλειτουργικότητα της αστικής οικονομίας. Η θέση της Χαλκίδας επέτρεψε καταρχάς τη συνέχιση της απασχόλησής τους ως εργατών γης στις παρακείμενες αγροτικές περιοχές. Επίσης, συντηρήθηκε το εμπόριο ζώων, καθώς και η επισκευή καρεκλών. Ταυτόχρονα όμως, ο οικονομικός χώρος της πόλης ανέδειξε και άλλες κατηγορίες επαγγελμάτων. Η ανάπτυξη πολλών βιομηχανικών εγκαταστάσεων έντασης εργασίας απαιτούσε μεγάλο αριθμό ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, η οικιστική ανάπτυξη συντηρούσε μεγάλο

αριθμό εργαζομένων στην οικοδομή, και η τοπική βιομηχανία λευκού κρέατος είχε επίσης σημαντικές εποχικές ανάγκες για προσωπικό. Σε αυτές τις θέσεις προστίθεντο σταδιακά και οι ανάγκες του ανερχόμενου τουριστικού τομέα. Κατά τη μετάβαση, λοιπόν, από την πρώτη στη δεύτερη γενιά του ερευνώμενου πληθυσμού, πραγματοποιείται και η ένταξή του στις οικονομικές δραστηριότητες των παραπάνω τομέων.

Η διαπιστωμένη εμπλοκή μέρους του πληθυσμού στη μισθωτή εργασία θέτει επ' αμφισβήτηση μια από τις συχνά προβαλλόμενες απόψεις που θέλει τους Τσιγγάνους εν γένει εκτός του συστήματος της οργανωμένης και εξαρτημένης εργασίας (Καραθανάση, 2000) και είναι σύμφωνη με αποτελέσματα και άλλων ερευνών που δείχνουν υψηλό ποσοστό εμπλοκής τους και σε άλλες περιοχές της χώρας (ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM, 2006 · Μαυρομάτης, 2004). Ωστόσο, ο τρόπος εμπλοκής τους, αποκλειστικά σε θέσεις ανειδίκευτης και χαμηλά αμειβόμενης εργασίας, κατέστησε την παραμονή τους καταρχάς επισφαλή απέναντι στα αποτελέσματα των παραγωγικών αναδιαρθρώσεων και δευτερευόντως οικονομικά μη-δελεαστική, οδηγώντας τους συχνά στην αναζήτηση διαφορετικών ή και συμπληρωματικών επαγγελματικών επιλογών, διατηρώντας ως κυρίαρχο στοιχείο την πολυ-λειτουργικότητα των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Πτυχές αυτής της πολυ-λειτουργικότητας, μολοντί μη-γενικευμένες ως συμπεριφορές, μπορούμε να θεωρήσουμε και τις παράνομες και απο-ηθικοποιημένες δραστηριότητες της επαιτείας και του εμπορίου βρεφών που επισημάνθηκαν από ορισμένους εκ των συνομιλητών μας. Σε κάθε περίπτωση όμως, και ανεξάρτητα του αν οι ασκούμενες στο σύνολό τους επαγγελματικές ενασχολήσεις εκτείνονταν από την επιβίωση έως και την πλήρη ένταξη στον καταμερισμό της μισθωτής εργασίας, δεν μεταβλήθηκε επ' ουδενί η εδραιωμένη κατάσταση κατοικίας τους, η οποία αποτυπωνόταν στο χώρο με ιδιόκτητες κατοικίες και τη διασπορά τους στον οικιστικό ιστό της πόλης.

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι. οι αλλαγές στο μακρο-επίπεδο της οικονομικής κατάστασης της χώρας επηρέασαν και την κατάσταση στη Χαλκίδα, επιφέροντας καταρχάς ποσοτικές αλλαγές στο χώρο της εργασίας, κυρίως ως προς τον περιορισμό των διαθέσιμων θέσεων, και στη συνέχεια ποιοτικές, ως προς τα απαιτούμενα προσόντα και το πλαίσιο του ανταγωνισμού που αναπτύχθηκε. Η υποχώρηση της βιομηχανικής ανάπτυξης οδήγησε σε υποχώρηση της απασχόλησης στον τομέα αυτό, θέτοντας πολλούς από τους Τσιγγάνους εργαζομένους εκτός μισθωτής εργασίας, κυρίως λόγω της απουσίας τυπικών προσόντων. Ταυτόχρονα, η είσοδος στη χώρα μεγάλου αριθμού μεταναστών συνέτεινε στην περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων από το σύστημα παραγωγής (Μάρκου, 2008), ακόμη και σε τομείς όπου η παρουσία τους ήταν κυρίαρχη, π.χ. ως εργατών γης και στη βιομηχανία κρέατος της περιοχής. Ο κυρίαρχος λόγος αυτής της αντικατάστασης ήταν η φθηνότερη εργασία που προσέφεραν οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, οι περισσότεροι των οποίων βρίσκονταν στη χώρα χωρίς άδεια παραμονής και εργασίας. Ευρισκόμενοι λοιπόν ξανά σε φάση επαναπροσδιορισμού της σχέσης

τους με την εργασία, οι Τσιγγάνοι της πόλης αναγκάστηκαν να στραφούν σε νέους επαγγελματικούς χώρους, κυρίως των οποίων αναδείχθηκε το εμπόριο.

Στα μέσα, λοιπόν, της δεκαετίας του 1990 παρατηρήθηκε η γενικευμένη στροφή των μελών της κοινότητας προς το γυρολογικό εμπόριο και το εμπόριο στις λαϊκές αγορές. Η δραστηριότητα αυτή δεν απαιτούσε μεγάλη κεφαλαιακή επένδυση, ενώ εξασφάλιζε για μια τουλάχιστον δεκαετία ικανοποιητικά εισοδήματα, συντελώντας στην προσέλκυση και άλλων μελών της κοινότητας που άφηναν τις δραστηριότητες που ασκούσαν π.χ. στον κλάδο των κατασκευών ή ακόμη και στη μισθωτή εργασία. Οι διαδικασίες αδειοδότησης του εμπορίου επανασύνδεσαν επίσης ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και οδήγησαν στη διευθέτηση των δημοτολογικών εκκρεμοτήτων που υπήρχαν. Υπό αυτούς τους όρους, η κοινότητα στράφηκε, έστω και καθυστερημένα σε σχέση με άλλες κοινότητες Τσιγγάνων της χώρας, σε αυτό που ονόμαζαν «η δική μας δουλειά» (Λυδάκη, 1998, σ. 182)

Ο χώρος του εμπορίου έδωσε προσωρινά επαγγελματική διέξοδο στον πληθυσμό, σύντομα όμως αντιμετώπισε προβλήματα. Καταρχάς, υπήρξε ανταγωνισμός των Τσιγγάνων με τους ομογενείς πωλητές λαϊκών αγορών, με τους οποίους μοιράζονταν τόσο το είδος όσο και τις πρακτικές διάθεσης των προϊόντων τους (Τερζοπούλου & Γεωργίου, 1996). Στη συνέχεια, η κατάσταση επιδεινώθηκε από την είσοδο στο χώρο αυτόν και άλλων ανταγωνιστών, όπως τα κινέζικα καταστήματα και άλλοι αλλοδαποί νόμιμοι και παράνομοι μικροπωλητές. Επίσης, οι Τσιγγάνοι της πόλης ενεπλάκησαν σε έναν ανταγωνισμό και μεταξύ τους, αφού απευθύνονταν κατά βάση στο ίδιο καταναλωτικό κοινό και με τα ίδια προϊόντα, τα οποία εξασφάλιζαν από κοινούς προμηθευτές, μη δυνάμενοι να διαφοροποιηθούν εμφανώς στις τιμές ή την ποιότητά τους. Τέλος, σημαντικότερες ήταν οι δυσκολίες που προέκυψαν από τη συγκέντρωση του λιανικού εμπορίου σε μεγάλους ομίλους, όσο βέβαια και από τη βαθιά ύφεση και τον περιορισμό του κύκλου συναλλαγών που χαρακτήριζαν όλη την περίοδο της έρευνας μας στο πεδίο, ιδιαίτερα τα χρόνια εφαρμογής του Μνημονίου. Υπό αυτές τις συνθήκες, το εμπόριο, που αρχικά υπήρξε χώρος καταφυγής και οικονομικού βιοπορισμού, άρχισε να εγκλωβίζει τα μέλη της κοινότητας. Χωρίς αποταμιεύσεις για την κάλυψη των τρεχουσών εξόδων και χωρίς πρόσβαση σε τραπεζικό δανεισμό, πολλά μέλη της κοινότητας άρχισαν να αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην εκπλήρωση των φορολογικών και ασφαλιστικών τους υποχρεώσεων, ενώ ανέπτυξαν διάφορες προσαρμοστικές πρακτικές, κατά κανόνα παράνομες, οι οποίες τους έφερναν αντιμέτωπους με τις συνέπειες του νόμου.

Η κρίση στο εμπόριο και η απουσία πολλών εναλλακτικών επιλογών επαναπροσανατόλισε το ενδιαφέρον του πληθυσμού στη μισθωτή εργασία. Με βάση την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και εντεύθεν, η αναζήτηση εργασίας από τα μέλη της κοινότητας στον ιδιωτικό τομέα ήταν αδύνατη, τόσο

ως δυνατότητα εξ αιτίας της έλλειψης τυπικών προσόντων, όσο και ως απουσία προαίρεσης από την πλευρά των ιδίων. Υπό αυτούς τους όρους, η απασχόλησή τους σε εποχικές θέσεις μισθωτής εργασίας του δήμου Χαλκιδέων αναδείχθηκε ως σημαντικός οικονομικός και κοινωνικός πόρος. Καταρχάς, εξασφάλισε για σημαντικό μέρος του πληθυσμού, έστω και προσωρινά, εισόδημα που ανέκοψε τη διολίσθηση των οικογενειών στη φτώχεια. Επίσης κανονικοποίησε εκ νέου τις σχέσεις τους με το κράτος και τις υπηρεσίες του και κατοχύρωσε ασφαλιστικά δικαιώματα, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη του αισθήματος του ανήκειν ως ενεργών κοινωνικών υποκειμένων και όχι ως αποδεκτών κοινωνικών ωφελημάτων. Τέλος, συνετέλεσε στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης των μελών της κοινότητας με την εκπαίδευση, οδηγώντας τους στην απόκτηση σχολικών τίτλων και άλλων τυπικών προσόντων. Ωστόσο, πέραν των θετικών της αποτελεσμάτων, η επαγγελματική αυτή στροφή δεν έχει δυναμικές προοπτικές, καθώς στον ιδιωτικό τομέα η υψηλή ανεργία επιφέρει έντονο ανταγωνισμό τυπικών προσόντων, ενώ στο δημόσιο οι διοικητικές προβλέψεις αυτού του καθεστώτος εργασίας δεν δημιουργούν συνθήκες μόνιμης ένταξης.

6.1.2.1 Οργάνωση, διαγενεακά χαρακτηριστικά και καταμερισμός της εργασίας

Με βάση τα στοιχεία που παρατέθηκαν, εντοπίστηκαν ορισμένα χαρακτηριστικά οργάνωσης της εργασίας των μελών της κοινότητας που αναφέρονταν στις περιορισμένες και βραχύχρονες επαγγελματικές μετακινήσεις, την αυτοαπασχόληση και την πολυλειτουργικότητα των οικονομικών τους πρακτικών. Πέραν αυτών, επισημάνθηκε ως σημαντική η λειτουργία της οικογένειας ως βασικής παραγωγικής μονάδας, συνδεδεμένη με την έννοια της διαγενεακής άσκησης των επαγγελμάτων όσο και της διαγενεακής επαγγελματικής κινητικότητας, αλλά και με τον έμφυλο και ηλικιακό καταμερισμό της εργασίας.

Διαγενεακή άσκηση επαγγελμάτων εντοπίστηκε στο εμπόριο ζώων και στην απασχόληση ως εργατών γης, στο εύρος της πρώτης και δεύτερης γενιάς, αλλά και στο εμπόριο των λαϊκών αγορών, στο εύρος δεύτερης και τρίτης γενιάς. Ειδικότερα, μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς εντοπίστηκε επαγγελματική συνύπαρξη στο χώρο της μισθωτής εργασίας, του εμπορίου και των κατασκευών, η οποία όμως απηχούσε την ταυτόχρονη είσοδο των ατόμων των δυο γενεών στους συγκεκριμένους επαγγελματικούς χώρους και όχι διαγενεακό χαρακτηριστικό. Η περίπτωση της μισθωτής εργασίας συνιστά επαγγελματική κινητικότητα, όχι όμως σε διαγενεακό επίπεδο, αλλά κυρίως ως βήμα προόδου ορισμένων μελών του πληθυσμού, που όμως δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν τις προϋποθέσεις συνέχισής του στις επόμενες γενιές των απογόνων τους. Αντιθέτως, σαφής διαγενεακή επαγγελματική εξέλιξη παρατηρήθηκε μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς σε όλα τα παραδοσιακά επαγγέλματα που δεν επιβίωσαν ή σταδιακά έφθιναν στην αστική βιομηχανική οικονομία. Σε αυτήν την περίπτωση, η επαγγελματική

κινητικότητα είχε τα χαρακτηριστικά ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, καθώς ενέταξε τους Τσιγγάνους σε νέες θέσεις εργασίας, που προώθησαν την οικονομική και κοινωνική τους ενσωμάτωση στο αστικό τοπίο. Στις άλλες περιπτώσεις, ιδιαίτερα μεταξύ δεύτερης και τρίτης γενιάς, η παρατηρούμενη επαγγελματική κινητικότητα χαρακτηρίζεται από οριζόντια διαφοροποίηση και όχι από ανέλιξη. Αν πρέπει να επισημάνουμε ένα διαγενεακό χαρακτηριστικό για την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας, είναι η πολυ-λειτουργικότητα των οικονομικών τους πρακτικών.

Τα διαγενεακά χαρακτηριστικά της εργασίας καθόριζαν τον έμφυλο και ηλικιακό καταμερισμό αυτής. Έτσι, παρατηρήθηκε άρση του έμφυλου και ηλικιακού καταμερισμού στις περιπτώσεις εργασιών που ενέπλεκαν όλη την οικογένεια, π.χ. εργάτες γης και εμπόριο, και εντονότερος καταμερισμός στον τομέα της μισθωτής εργασίας. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις περιόρισαν την ανάγκη των ηλικιωμένων για εργασία, άρα συνέτελεσαν μερικώς στον ηλικιακό καταμερισμό αυτής, ενώ οι περιορισμοί στη σύναψη διαδοχικών συμβάσεων στην εποχική απασχόληση του δημόσιου τομέα ήσαν τυχόν έμφυλους διαχωρισμούς ως προς την ένταξη των γυναικών στη μισθωτή εργασία, κατάλοιπο των παραδοσιακών και ανδροκρατούμενων τσιγγάνικων οικογενειών. Τέλος, η πρόωγη συμμετοχή των παιδιών στις επαγγελματικές δραστηριότητες της οικογένειας δεν απηχεί τόσο ένα χαλαρό ηλικιακό καταμερισμό, αλλά πρέπει να συνεκτιμηθεί σε συνάρτηση και με τους παράγοντες που εξασφαλίζουν την ασφαλή φροντίδα των παιδιών κατά το διάστημα απουσίας των γονέων τους προς άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων.

6.1.3 Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού

Οι παράγοντες που δυνητικά επηρεάζουν την κατάσταση υγείας του πληθυσμού αφορούν τα χαρακτηριστικά κατοικίας, το διαθέσιμο εισόδημα και τη δυνατότητα πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας καθώς και τον τρόπο ζωής και εργασίας. Ως προς την κατοικία, τόσο στο μακρο-επίπεδο της χωροθέτησης των περιοχών εγκατάστασης όσο και στο μικρο-επίπεδο των κατοικιών του πληθυσμού, παρατηρήθηκε μια εικόνα που προσδιορίζει εν γένει τις αστικές περιοχές εργατικής κατοικίας. Στο μακρο-επίπεδο, οι περιοχές που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού διακρίνονται για την πυκνή και άναρχη δόμηση, την έλλειψη πρασίνου και ελεύθερων χώρων και το κορεσμένο οδικό δίκτυο, έχοντας εξασφαλίσει ωστόσο την ύπαρξη και λειτουργία των βασικών δικτύων υποδομών. Στο μικρο-επίπεδο, παρά τα προβλήματα ως προς την κατασκευαστική ποιότητα των κατοικιών και τη στενότητα του χώρου, η σταθερότητα της κατασκευής τους και ο διαθέσιμος εξοπλισμός υγιεινής εξασφάλιζε τις βασικές προϋποθέσεις ενός ανεκτού και υγιεινού περιβάλλοντος διαβίωσης, με μόνη εξαίρεση την κάλυψη των αναγκών ικανοποιητικής θέρμανσης, κατάσταση όμως που αφορά περίπου το ήμισυ του φτωχού πληθυσμού της χώρας (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2014β).

Τα εισοδηματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού απέτρεπαν την πρόσβαση σε ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας, και όπου αυτό γινόταν αφορούσε κυρίως παιδίατρους. Η αδυναμία καταβολής ιδιωτικών δαπανών εμφανίζεται στην κακή οδοντολογική κατάσταση του πληθυσμού, καθώς οι εν λόγω υπηρεσίες υγείας παρέχονται σχεδόν αποκλειστικά από ιδιώτες ιατρούς. Η αδυναμία προσφυγής στον ιδιωτικό τομέα καθιστά μόνη διέξοδο για τον πληθυσμό τις δημόσιες δομές πρωτοβάθμιας υγείας, η πρόσβαση στις οποίες καθορίζεται εν πολλοίς από τη μορφή της ασφαλιστικής κάλυψης που διαθέτουν. Η δομή της Πρόνοιας αναδεικνύεται ως ο βασικός φορέας νοσηλευτικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης του πληθυσμού, καλύπτουσα όλες τις περιπτώσεις που η παρατεταμένη ανεργία ή η αδυναμία πληρωμής των ασφαλιστικών εισφορών των αυτοαπασχολούμενων τους στερούσε οποιαδήποτε άλλη ασφαλιστική κάλυψη. Η πρόσφατη εμπλοκή σημαντικού μέρους του πληθυσμού στη μισθωτή εργασία εξασφάλιζε κατά περιόδους και προσωρινά την ασφαλιστική του κάλυψη στις δομές του Ι.Κ.Α. με δυσκολία ωστόσο στην ανανέωση αυτής μετά τη λήξη των συμβάσεων και της περιόδου λήψης επιδόματος ανεργίας.

Υπό αυτές τις συνθήκες, το δημόσιο σύστημα υγείας αναδεικνύεται ως ο βασικός πάροχος υπηρεσιών υγείας για τον πληθυσμό και ιδιαίτερα τα εξωτερικά ιατρεία του Γενικού Νοσοκομείου Χαλκίδας και το πολυϊατρείο του Ι.Κ.Α. Η διακοπή λειτουργίας του Ι.Κ.Φ.Τ. δυσχέρανε την πρόσβαση του πληθυσμού στις υπηρεσίες υγείας, τόσο πρωτογενώς, όσο και μέσω της διαμεσολάβησης που η δομή αυτή ασκούσε προς τους παρόχους υγείας, ιδιαίτερα σημαντική με βάση τη μη-αποτελεσματική συναλλακτική κουλτούρα μεγάλου μέρους του πληθυσμού με τις δημόσιες υπηρεσίες ή τις δυσκολίες που επιφέρει η αυτοματοποίηση πολλών διαδικασιών, όπως π.χ. ο προγραμματισμός ιατρικών ραντεβού. Η δυσκολία πρόσβασης στις δημόσιες δομές υγείας και η απουσία προληπτικών ελέγχων επιτείνουν τα προβλήματα υγείας του πληθυσμού, με αποτέλεσμα την υστέρηση ως προς το προσδόκιμο ζωής και το προσδόκιμο υγείας, κατάσταση που αποτυπώνεται αφενός από το «χαμήλωμα» της ηλικιακής πυραμίδας και την ύπαρξη πολλών ατόμων με χρόνιες νόσους.

Επιβαρυντικοί παράγοντες που σχετίζονταν με τον τρόπο ζωής και εργασίας εντοπίστηκαν σε άτομα της πρώτης και δεύτερης γενιάς που είχαν εισέλθει νωρίς στην αγορά εργασίας, συχνά σε απαιτητικές συνθήκες, ενώ αναγκάστηκαν να διευρύνουν τον εργασιακό τους βίο λόγω της μη-σύνδεσής τους με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Παρατηρώντας στα μέλη της κοινότητας την επίταση των προβλημάτων υγείας του φτωχού πληθυσμού της χώρας, σημαντική θεωρείται η επίδραση ατομικών συμπεριφορών, όπως η δίαιτα, το κάπνισμα, η κατανάλωση αλκοόλ και ναρκωτικών και η σεξουαλική συμπεριφορά, που επιτείνουν τα προβλήματα που προκαλούνται από την πρόωρη έκθεση σε παράγοντες κινδύνου. Τέλος, ως άμεση συνέπεια των συνθηκών αυτών, πέραν των άμεσων οργανικών προβλημάτων που εντοπίζονταν σε πολλά άτομα μέσης και

μεγαλύτερης ηλικίας, σημαντικά ήταν τα προβλήματα ως προς τη διάσταση της συναισθηματικής λειτουργικότητας και της ψυχικής υγείας, με τον τσιγγάνικο πληθυσμό της πόλης – και ιδιαίτερα τις γυναίκες – να υπεραντιπροσωπεύεται στα αιτήματα για παροχή ψυχικής βοήθειας, επισήμανση που έρχεται να συμφωνήσει με ειδικές έρευνες που έχουν γίνει επί του θέματος αυτού (Alexandridis, 2009· Βορβολάκος, 2006).

6.1.4 Πολιτική και αστικοδημοτολογική κατάσταση

Με βάση τα στοιχεία που συλλέξαμε, διαπιστώσαμε πως και οι τρεις γενιές του ερευνώμενου πληθυσμού αποτελούσαν μέρος του εθνικού κορμού, τόσο εθνοτικά – υπό την έννοια πως οι ίδιοι τόνιζαν την ελληνικότητά τους – όσο κυρίως πολιτικά, έχοντας την ελληνική ιθαγένεια. Από τις αφηγήσεις των μελών της πρώτης γενιάς παρουσιάστηκαν περιπτώσεις που η ιθαγενειακή κατάσταση υπήρξε τακτοποιημένη ήδη από τον καιρό των πατέρων και των παππούδων τους, και σίγουρα πριν από τις διαδοχικές μεταπολεμικές νομοθετικές ρυθμίσεις που διευθέτησαν το θέμα της ιθαγένειας των Ελλήνων Τσιγγάνων. Δεν αποκλείστηκε το ενδεχόμενο σε περιόδους σημαντικών ιστορικών και πληθυσμιακών αλλαγών να εντάχθηκαν στη συγκεκριμένη ομάδα των Τσιγγάνων της Εύβοιας και άλλες ομάδες ανιθαγενών ή αλλοδαπών Τσιγγάνων, ωστόσο στο εύρος του ερευνώμενου χρόνου όλα τα μέλη της ομάδας είχαν διευθετήσει πλήρως το ζήτημα της ιθαγένειάς τους. Βιώνοντας λοιπόν μια αδιάκοπη πορεία «Ελληνικότητας» και κατέχοντας την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας μετείχαν *de jure* στις ρυθμίσεις και τα δικαιώματα που απέρρεαν από αυτήν. Έχοντας λοιπόν εξασφαλίσει ένα αδιαφοροποίητο πολιτικό στάτους, οι όποιες διαφοροποιήσεις εντοπίστηκαν στο επίπεδο της κοινωνικής και οικονομικής τους ένταξης δεν αποδίδονται στις ενδεχόμενες ανεπάρκειες στη θέσπιση και την απόλαυση των προσαρτώμενων προς την ιδιότητα του πολίτη δικαιωμάτων, αλλά κυρίως στον αναποτελεσματικό τρόπο με τον οποίο εντάχθηκαν στον καταμερισμό της εργασίας και στην εκπαίδευση.

Παρά την ιθαγενειακή τους τακτοποίηση, αρκετά μέλη της κοινότητας, κατά κανόνα στις νεότερες ηλικίες, εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν δημοτολογικά προβλήματα. Για τα γηραιότερα μέλη της κοινότητας η ένταξή τους στη μισθωτή εργασία και η ανάγκη αξιοποίησης των πόρων του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης είχαν οδηγήσει στην άρση των όποιων δημοτολογικών εκκρεμοτήτων ενδεχομένως υπήρξαν κατά το παρελθόν. Για πολλά όμως από τα νεώτερα μέλη της κοινότητας οι εκκρεμότητες αυτές συνέχιζαν να υφίστανται, κυρίως ως αποτέλεσμα της ιδιότυπης συναλλακτικής κουλτούρας του πληθυσμού με τις υπηρεσίες του κράτους, αλλά και του δημογραφικού δυναμισμού της κοινότητας. Τα προβλήματα αυτά προκύπτουν λόγω ελλειπών ή εσφαλμένων εγγραφών στο ληξιαρχείο, ως αποτέλεσμα της τέλεσης γάμων και της τεκνογονίας σε μικρή ηλικία. Προβλήματα επίσης εντοπίζονται λόγω της απουσίας ονοματοδοσίας ή βάπτισης των τέκνων ή και λόγω της σύγχυσης μεταξύ του χρη-

σιμοποιούμενου από τις οικογένειες ονόματος και του δηλωθέντος στο ληξιαρχείο, ενώ περιορισμένα περιστατικά αντιποίησης της ταυτότητας συγγενικών προσώπων επιτείνουν τα προβλήματα αυτά.

Κατά κανόνα, τα άτομα της κοινότητας έρχονται αντιμέτωπα με τα προβλήματα αυτά κατά την εγγραφή τους στο σχολείο ή αργότερα στην ηλικία σύναψης γάμου ή της στράτευσης για τους άρρενες – παρόλο που η πλειοψηφία αυτών τείνει να παρακάμπτει αυτήν την υποχρέωση, μετερχόμενη διάφορων τεχνασμάτων – και σίγουρα όταν θέλουν να αξιοποιήσουν τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιθαγενειακή και δημοτολογική τους τακτοποίηση. Τα προβλήματα αυτά αποδίδονται στο σύνολό τους σε πράξεις ή παραλείψεις των ίδιων των μελών της κοινότητας. Σημαντική είναι η επισήμανση πως στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού δεν παρατηρήθηκε η καταγγελλόμενη σε άλλες περιοχές της χώρας αυθαίρετη ερμηνεία εκ μέρους των δημοτικών αρχών των διατάξεων περί δημοτικότητας, μέσω των οποίων οι αρχές επιδιώκουν τη διαχείριση του μεγέθους της ομάδας των Τσιγγάνων που διαβιούν στην περιοχή τους. Αυτό συνιστά μια ακόμη ένδειξη της λειτουργικής ένταξης του ερευνώμενου πληθυσμού στον τοπικό κοινωνικό σχηματισμό, ιδιαίτερα όταν υπήρχε η δυνατότητα της εκλογικής χειραγώγησής του.

6.1.5 Συλλογική οργάνωση και πολιτική συμπεριφορά

Η εσωτερική οργάνωση της κοινότητας αναδείχθηκε θραυσματική, αφενός στη βάση της οικογένειας και του γένους αφετέρου στη βάση των διαφορετικών περιοχών εγκατάστασης, ως εκ τούτου δεν υπήρξε ένα ισχυρό κοινό υπόστρωμα επί του οποίου να αναπτυχθεί η συλλογική οργάνωση και εκπροσώπηση του πληθυσμού. Η υποστασιοποίηση του πληθυσμού ως διακριτής κοινωνικής ομάδας και η συμπερίληψή του ως πληθυσμού-στόχου σε χρηματοδοτούμενες δράσεις συνέτειναν στην προσπάθεια δημιουργίας ενός φορέα συλλογικής αντιπροσώπευσης, ακολουθώντας παρόμοιες κινήσεις που είχαν προηγηθεί στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, στο πλαίσιο μιας περιόδου ανάπτυξης του «τσιγγάνικου κινήματος». Στο εσωτερικό της κοινότητας όμως, η προσπάθεια αυτή αντιμετώπιστηκε με σκεπτικισμό, υπό το πλέγμα των ενδοκοινοτικών ανταγωνισμών.

Επίσης, η δυναμική του εγχειρήματος διαφαινόταν εξαρχής περιορισμένη, αφενός λόγω εσωτερικών οργανωσιακών προβλημάτων, με κυρίαρχα την έλλειψη ανθρωπινων και οικονομικών πόρων και τις έριδες για την ηγεσία, ως επί το πλείστον όμως επειδή το εγχείρημα αυτό δε συναρθρώθηκε σε θεσμικό επίπεδο με τις ανάγκες και τη λειτουργία της τοπικής εξουσίας, η οποία άλλωστε είχε και άλλους διαύλους επικοινωνίας και επιρροής επί του πληθυσμού της κοινότητας. Ως αποτέλεσμα, σε συλλογικό επίπεδο η κοινότητα δεν κατόρθωσε να δομήσει ένα φορέα συλλογικής αντιπροσώπευσης και άσκησης πίεσης προς το συμφέρον της, αφήνοντας έτσι χώρο σε περιορισμένα

μέλη της να αναλάβουν το ρόλο του διαμεσολαβητή προς τις τοπικές εξουσίες, αναπτύσσοντας έτσι εξαρτήσεις και επιλεκτικές συνεργασίες, τα αποτελέσματα των οποίων εγγράφονταν ως επί το πλείστον στο πεδίο επηρεασμού της πολιτικής συμπεριφοράς των μελών της κοινότητας.

Η πολιτική συμπεριφορά των μελών της κοινότητας καθορίστηκε σε σημαντικό βαθμό διαχρονικά από τον τρόπο εργασιακής τους ένταξης. Η απουσία τους από την εξαρτημένη μισθωτή εργασία του δημόσιου τομέα και οι περιορισμένες οικονομικές συναλλαγές με αυτόν δεν παρείχαν πεδίο συνάρθρωσης των πολιτικών τους επιλογών με τη λειτουργική και ιδεολογική οργάνωση των κομμάτων, που κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο αναδείχθηκαν σε ιδεολογικούς μηχανισμούς λειτουργικής και ιδεολογικής οργάνωσης των μαζών και βασικούς μηχανισμούς επαγγελματικής, οικονομικής και κοινωνικής τους ενσωμάτωσης (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1986). Ως εκ τούτου, παρέμειναν κατά κανόνα ιδεολογικά και πολιτικά ανένταχτοι, παρουσιάζοντας υψηλή εκλογική κινητικότητα.

Η εκλογική τους παρουσία επισημάνθηκε ως υψηλή, με αποτέλεσμα στο πλαίσιο των αυτοδιοικητικών εκλογών να αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, την οποία συχνά οι διεκδικητές της τοπικής εξουσίας επεδίωκαν να αξιοποιήσουν. Απουσία λοιπόν σαφών ιδεολογικών και πολιτικών αναφορών, σημαντικό μέρος του πληθυσμού μετουσιώνει την πολιτική του συμμετοχή μέσω ενός συστήματος πολιτικής πατρωνίας, όπου η ψήφος τους αντιμετωπίζεται ως ανταλλάξιμος πόρος, άλλοτε άμεσος και χρηματικός, άλλοτε έμμεσος, ως υπόσχεση ή διαμεσολάβηση π.χ. για τη χορήγηση αδειών πωλητή, νομιμοποίηση αυθαίρετων κατασκευών ή πρόταξη σε λίστες υποψηφίων για κάλυψη θέσεων εργασίας. Στη διαδικασία αυτή λειτουργούν διαμεσολαβητικά μέλη της κοινότητας που έχουν πετύχει τη διασύνδεσή τους με τους τοπικούς φορείς εξουσίας, δημιουργώντας έτσι ένα πυραμιδοειδές σύστημα διαμεσολάβησης, καθώς και ένα διττό πλέγμα εξάρτησης, τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων της κοινότητας. Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία και η ανάπτυξη σχέσεων συναλλαγής και η αντιμετώπιση του πληθυσμού ως χειραγωγήσιμης εκλογικής μάζας που δρα πολιτικά ως μορφή εκλογικής πελατείας, ενώ τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε και η μεταλλαγή των παραδοσιακών τρόπων εξάρτησης και ελέγχου της πολιτικής τους συμπεριφοράς προς μια υβριδική κατάσταση εξαρτημένης σχέσης και οπαδικής συμπεριφοράς, πάντα υπό τον έλεγχο των τοπικών μεσαζόντων.

6.1.6 Κοινωνικές σχέσεις και περιθώριο

6.1.6.1 Η περιθωριοποίηση

Κατά την παράθεση των ευρημάτων της έρευνας, διαπιστώσαμε πως πολλοί από τους παράγοντες που διαχρονικά συντελούσαν στην περιθωριοποίηση των Ελλήνων Τσιγγά-

νων δεν ίσχυαν στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού. Η κατοχή της ιδιότητας του πολίτη εξασφάλιζε τη θεσμική ένταξή τους στον εθνικό κορμό, αποδίδοντάς τους τα προσαρτημένα προς αυτήν δικαιώματα. Η σταθερότητα της στεγαστικής τους εγκατάστασης, και μάλιστα εντός του οικιστικού ιστού, διευκόλυνε την κοινωνική τους ένταξη, ενώ οι πολυ-λειτουργικές οικονομικές τους πρακτικές, αρκετές εξ αυτών στο χώρο της μισθωτής εργασίας, συντελούσαν στην κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη οικονομική τους ένταξη. Οι παράγοντες αυτοί, σε συνδυασμό με την οικονομική και οικιστική μεγέθυνση του κοινωνικού σχηματισμού της Χαλκίδας, εξασφάλιζαν για το μεγαλύτερο μέρος της ερευνώμενης περιόδου την απρόσκοπτη συμπαρουσία τους με τα υπόλοιπα στρώματα των φτωχών κατοίκων της πόλης.

Η παραγωγική αναδιάρθρωση από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και εφεξής συνετέλεσε στη βαθμιαία περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων της πόλης από την αγορά εργασίας, την ίδια ακριβώς περίοδο που οι ίδιοι υποστασιοποιούνταν μέσω του δημόσιου λόγου ως διακριτή κατηγορία, τόσο εκπαιδευτικά όσο και κοινωνικά. Καθώς οι διαθέσιμοι οικονομικοί και οικιστικοί πόροι περιορίζονταν, εμφανίστηκε ένας αυξανόμενος ανταγωνισμός για τη νομή τους. Τότε, οι Τσιγγάνοι της πόλης, ως αποδέκτες ωφελημάτων αλλά και ως διεκδικητές πόρων, άρχισαν να καθίστανται επιλεκτικά ορατοί, σε μια διαδικασία αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, που ενώ είχε κατά βάση δομική αιτιολογία, επιτάθηκε λόγω του κυρίαρχου πλαισίου κοινωνικών σχέσεων.

6.1.6.2 Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων

Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων καθορίστηκε από την κοινωνική και οικονομική λειτουργία της οικογένειας, τον τρόπο επαγγελματικής ένταξης και τα χωροθετικά χαρακτηριστικά των περιοχών κατοικίας.

Η λειτουργία της οικογένειας ως βασικού άξονα ανάπτυξης της κοινωνικής δομής ενισχύεται από την ενδογαμία του πληθυσμού, οδηγώντας έτσι στην ανάπτυξη συγγενικών σχέσεων πολλαπλών επιπέδων εντός της κοινότητας. Η διαπλοκή της κοινωνικότητας με τις συγγενικές σχέσεις (Βαξεβάνογλου, 2001) εξασφάλιζε τη σταθερότητα και τον περιορισμό των συγκρούσεων εντός των διευρυμένων οικογενειών και της κοινότητας, λειτουργώντας ως ισχυρό στοιχείο υποστήριξης αλλά και ελέγχου. Η περιορισμένη ποικιλομορφία και η υψηλή κοινωνικοοικονομική ομοιογένεια συντελούσε στην ανάπτυξη συνεκτικών δεσμών που διευκόλυναν την πρόσβαση στους απαραίτητους πόρους για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών. Ταυτόχρονα όμως, ισχυροποιούσε υποχρεώσεις και πρότυπα, με συχνό αποτέλεσμα την άσκηση πρακτικών κοινωνικής συμμόρφωσης, όπως π.χ. η πρόωπη σύναψη γάμου, η εμπλοκή των παιδιών στις επαγγελματικές δραστηριότητες της οικογένειας, η εγκατάλειψη της εκπαίδευσης, που απέβαιναν ανασταλτικές της κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των μελών της κοινότητας.

Η ισχύς των συνεκτικών δεσμών και η εσωστρέφεια οικογένειας και κοινότητας λειτουργούσε περιοριστικά στην ανάδειξη δεσμών γεφύρωσης που θα εξασφάλιζαν τη σχέση των μελών της κοινότητας με άτομα διαφορετικού εθνοτικού, πολιτισμικού και κοινωνικοοικονομικού υπόβαθρου. Η απουσία αυτή συνδέεται τόσο με τις υιοθετούμενες ατομικές πρακτικές επιπολιτισμού όσο και με την περιορισμένη δυναμική των λιγοστών θεσμών όπου συνυπάρχει ο πληθυσμός της κοινότητας με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας. Πρόκειται για τα σχολεία, κατά κύριο λόγο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, το Ι.Κ.Φ.Τ. και την τοπική ομάδα ποδοσφαίρου. Τα σχολεία αποτελούν χώρο συνύπαρξης παιδιών και γονέων με την πλειοψηφία, ωστόσο η αποτελεσματικότητά τους στην ανάπτυξη σχέσεων γεφύρωσης είναι περιορισμένη, κυρίως σε ό,τι αφορά τους γονείς. Αυτό συμβαίνει, αφενός λόγω της ελλιπούς επαφής των γονέων με το σχολείο, αφετέρου λόγω του ότι η σχέση αυτή περιορίζεται κατά κανόνα στη διευθέτηση προβληματικών καταστάσεων ή στην απλή ενημέρωση των γονέων για τη φοίτηση των παιδιών τους, και δεν επεκτείνεται σε άλλες δραστηριότητες της σχολικής ζωής ή στις σχέσεις με τους μη-Τσιγγάνους γονείς. Το Ι.Κ.Φ.Τ. διαδραμάτισε για το διάστημα της λειτουργίας του κομβικό ρόλο στην ανάπτυξη σχέσεων τέτοιας μορφής και βοήθησε στο «άνοιγμα» της κοινότητας προς την πλειοψηφία. Οι δραστηριότητες της ποδοσφαιρικής ομάδας αποτέλεσαν δοχείο τήξης που διευκόλυναν την ανάπτυξη του αισθήματος του ανήκειν και έφεραν σε επαφή άτομα της κοινότητας με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας, πλην όμως η δυναμική της είναι περιορισμένη, λόγω ακριβώς του περιορισμένου αριθμού των ατόμων της κοινότητας που εμπλέκονται σε αυτήν, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα αρρένων. Τέλος, ο περιορισμός των σχέσεων εκτός κοινότητας επιφέρει δυσκολία στην ανάπτυξη σχέσεων διασύνδεσης με άτομα διαφορετικών επιπέδων πολιτικής ισχύος, περιορίζοντας τη δυναμική αυτή σε ορισμένα μόνο άτομα του πληθυσμού που αξιοποιούν την επαγγελματική τους ιδιότητα ή την εμπλοκή τους με τα κοινά προς ανάπτυξη των σχέσεών τους με τους φορείς της τοπικής εξουσίας. Ως εκ τούτου, ισχυροποιείται η θέση των ατόμων αυτών εντός της κοινότητας, ενώ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της ροής πληροφοριών και πόρων προς αυτήν, μεγάλο μέρος των οποίων – ακριβώς λόγω του περιορισμένου αριθμού τους – επιχειρούν να τους οικειοποιηθούν.

Ο τρόπος επαγγελματικής ένταξης επηρέαζε επίσης το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Η ένταξη και η παραμονή στη μισθωτή εργασία λειτούργησε διευκολυντικά προς την ανάπτυξη και τη διατήρηση κοινωνικών σχέσεων εκτός των ορίων της κοινότητας. Αντίθετα, για την πλειοψηφία που κοινωνικοποιήθηκε δευτερογενώς σε επαγγελματικούς χώρους όπου παρέμενε ισχυρή η κοινωνικοποιητική δύναμη του οικογενειακού θεσμού, όπως π.χ. το εμπόριο, το εύρος ανάπτυξης σχέσεων εκτός της κοινότητας ήταν περιορισμένο. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τα χωροθετικά χαρακτηριστικά της κατοικίας. Τα μέλη της κοινότητας που διαμένουν σε περιοχές μικτής κατοικίας και

κοινωνικοπολιτισμικής ανομοιογένειας πέτυχαν αποτελεσματικότερη ένταξη σε πολλούς από τους ερευνώμενους τομείς, όπως π.χ. η εργασία και η εκπαίδευση. Αντίθετα, η κοινωνικοπολιτισμική ομοιογένεια της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής και οι χωροθετικές διευθετήσεις που την κατέστησαν «νησίδα ετερότητας» περιόρισαν στο ελάχιστο την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με την πλειοψηφία και κατέστησαν τη γειτονιά χώρο «εχθρικό», όχι μόνο προς τους μη-Τσιγγάνους κατοίκους της πόλης αλλά και προς τους Τσιγγάνους άλλων περιοχών. Τέλος, η έλλειψη πόρων και ο εσωτερικός ανταγωνισμός για τη νομή τους, σε συνδυασμό με τη μείωση του κοινωνικού ελέγχου στο χώρο της γειτονιάς, οδήγησαν στην ανάπτυξη και τη διεύρυνση αντικοινωνικών συμπεριφορών και εγκληματικότητας, με κυρίαρχη τη λειτουργία της γειτονιάς ως κέντρου διακίνησης ναρκωτικών.

Υπό την επιρροή όλων αυτών των παραγόντων, οι Τσιγγάνοι της πόλης κινδυνεύουν να χαρακτηριστούν ως υποτάξη (με δομικούς όρους), ενώ ειδικότερα οι κάτοικοι της γειτονιάς της οδού Χαλκιδικής αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο να μεταπέσουν σε υποκάστα, με δομικούς αλλά και ηθικούς/αξιολογικούς όρους (Gans, 1993, σ. 333), ιδιαίτερα υπό το πρίσμα ενός δημόσιου λόγου της μορφής MUD⁸⁴⁰ που διαμορφώνεται από τα τοπικά Μ.Μ.Ε. επί του ευεπίφορου εδάφους όλων των ιστορικώς διατηρούμενων αρνητικών στερεοτύπων για τους Τσιγγάνους.

6.1.7 Πολιτισμική διάσταση

Τα ευρήματα που συνθέτουν την πολιτισμική διάσταση της πορείας των τριών γενεών των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας εκτείνονται στο συνεχές μεταξύ «Τσιγγανότητας» και Ελληνικότητας (Kozaitis, 1997), αδυνατώντας όμως να συνθέσουν έναν ενιαίο ιδεότυπο του ερευνώμενου πληθυσμού. Για τους συνομιλητές μας, η Ελληνικότητά τους προέκυπτε τόσο με όρους αυστηρά πολιτικούς, υπό την έννοια της παλαιόθεν κατοχής της ελληνικής ιθαγένειας, όσο κυρίως με όρους πολιτισμικούς, τονίζοντας στοιχεία όπως την ελληνική γλώσσα, τη θρησκεία ή τις πολιτισμικές παραδόσεις. Από τα στοιχεία αυτά, ιδιαίτερη σημασία απέδιδαν οι ίδιοι στη γλώσσα, η οποία αναδεικνυόταν ως το βασικό πεδίο συνάφειας και συνεννόησης της κοινότητας με την ελληνική κοινωνία ως όλον.

Την ίδια στιγμή όμως που τα μέλη του πληθυσμού οριοθετούσαν εαυτούς εντός της συλλογικής οντότητας του ελληνισμού, χρησιμοποιούσαν ένα ακαθόριστο «Εμείς», διά του οποίου υποστασιοποιούνταν, και αποστασιοποιούνταν συνάμα, έναντι αυτής της συλλογικότητας, όσο και έναντι των υπόλοιπων τσιγγάνικων κοινοτήτων της πόλης αλλά και της χώρας. Η πρακτική αυτή συνιστούσε ένα «ενεργό σύστημα συμβολικής ταύτισης και διαφοροποίησης» (Ψημίτης, 2000, σ. 87), διά του οποίου τα μέλη της κοι-

⁸⁴⁰ Για τον ηθικό λόγο για την υποτάξη βλ. την ενότητα 1.2.2-Η προσέγγιση της *Levitas* για τον κοινωνικό αποκλεισμό.

νότητας αναζητούσαν την εσωτερική ενότητα μέσα σε συνθήκες ενσωμάτωσης και διαφοροποίησης. Στη διαδικασία αυτή αξιοποιούσαν πολλούς από τους παραδεδομένους όρους, όπως Τσιγγάνος, Γύφτος ή Ρομά, άλλοτε για να αντιδιαστείλουν εαυτούς προς το περιεχόμενο των όρων αυτών, άλλοτε δε για να τους εννοιολογήσουν διαφορετικά, επιδιώκοντας την αποβολή των αρνητικών υποδηλώσεων που τους συνόδευαν ή την απόδοσή τους αποκλειστικά σε άλλες, συνήθως μη-επιχώριες, τσιγγάνικες ομάδες (π.χ. Τουρκόγυφτους, Ρουμανόγυφτους, Αλβανόγυφτους). Ανεξάρτητα όμως από το περιεχόμενο που οι ίδιοι απέδιδαν στους όρους αυτούς, σε καμιά περίπτωση δεν αξιοποιούνταν ως ενδώνυμα στα όρια της κοινότητας. Ως εκ τούτου λοιπόν, κατά τη συναλλαγή τους με τον «Άλλο», και σίγουρα κατά τη συνομιλία τους με τον ερευνητή ως «Άλλο», οι συνομιλητές μας δομούσαν συχνά ένα πλαίσιο αυτοπροσδιορισμού, αναγκαζόμενοι να υιοθετήσουν μια ταυτότητα που καθοριζόταν εν πολλοίς από τη διαφοροποίησή τους έναντι αυτού του «Άλλου» και αξιοποιούνταν μόνο κατά τη συναλλαγή τους με αυτόν, και μάλιστα κατά τρόπο ανάλογο της εμπλοκής των συνομιλητών μας στο δημόσιο λόγο για τους Τσιγγάνους της πόλης.

Ως προς το πλαίσιο της διαδικασίας επιπολιτισμού, διαπιστώσαμε πως τα περισσότερα στοιχεία που συνθέτουν την πολιτισμική ταυτότητα του πληθυσμού είναι όμοια ή παραπλήσια με αυτά των υπόλοιπων Ελλήνων. Έχοντας κοινή πολιτισμική αφετηρία, η διαδικασία επιπολιτισμού καθορίζεται ως επί το πλείστον από τη διάσταση της επαφής και συμμετοχής του πληθυσμού της κοινότητας με την υπόλοιπη κοινωνία, αναδεικνύοντας περισσότερο το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που επισημάνθηκαν παραπάνω, έναντι της πολιτισμικής συντήρησης, και ιδιαίτερα τους κοινωνικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσης του πληθυσμού υπό τις συνθήκες «πολυπλοκότητας» (Ψημίτης, 2000) που δημιουργεί η διαρκής διαφοροποίηση του κοινωνικού συστήματος. Ευρισκόμενοι λοιπόν διαρκώς αντιμέτωποι με «ένα πλέονασμα πολιτισμικών δυνατοτήτων» (ό.π., σ. 90), σε έναν κόσμο που μεταβαλλόταν ραγδαία και προσέφερε πολλές δυνατότητες, τα μέλη της κοινότητας αναγκάζονταν να «επιλέγουν τις επιλογές τους», μεταξύ εναλλακτικών εκδοχών δράσης στο εύρος βέβαια των βιολογικών, οικονομικών και πνευματικών τους ικανοτήτων. Έτσι, δομούσαν το πλαίσιο συνάντησής τους με την ευρύτερη κοινωνία στο εύρος μεταξύ μετεξέλιξης-εκσυγχρονισμού και περιθωρίου, μετερχόμενοι συνήθως στρατηγικές κατ' επιλογήν (αλά καρτ), που άλλοτε τους έθεταν στο ένα άκρο και άλλοτε στο άλλο, παραμένοντας ωστόσο στην πλειοψηφία του, το πολύμορφο και πολυμερές σώμα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας, σε μια αργή και ευμετάβλητη πορεία προς τον εκσυγχρονισμό.

6.1.8 Η εκπαιδευτική κατάσταση

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές του πληθυσμού ακολούθησαν εν γένει την πορεία της ευρύτερης κοινωνικοοικονομικής του ένταξης στον κοινωνικό σχηματισμό της πόλης και

της χώρας, χωρίς ωστόσο να μπορέσουν να ασκήσουν ενεργή και μετασχηματιστική επίδραση επί της διαδικασίας αυτής, αφού κατά κανόνα η πλειοψηφία των μελών της κοινότητας παρέμεινε εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, μη δυνάμενη να κεφαλαιοποιήσει τα οφέλη που προσέφεραν οι εκπαιδευτικοί τίτλοι στην επαγγελματική εξειδίκευση και την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα.

Κατά την περίοδο της έρευνας αποτυπώνεται σημαντική παρουσία των τσιγγανοπαιδών της πόλης στην Α/βαθμια εκπαίδευση (με σχεδόν πλήρη απουσία τους ωστόσο από την προσχολική) και σε μικρότερο βαθμό στην κατώτερη Β/θμια (γυμνάσιο), με το 50% αυτών να φοιτά στο εσπερινό γυμνάσιο της πόλης. Παράλληλα, μικρός αριθμός ενηλίκων εγγράφεται στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, προκειμένου να αποκτήσουν απολυτήριο γυμνασίου, το οποίο αξιοποιούν κατά κανόνα στις προκηρύξεις θέσεων εποχικής εργασίας στο δήμο Χαλκιδέων. Σε μεγάλο βαθμό η φοίτησή τους έχει δυσλειτουργικά χαρακτηριστικά, με κυρίαρχα το υψηλότατο ποσοστό σχολικής διαρροής, την ελλιπή φοίτηση και τη χαμηλή επίδοση.

6.1.8.1 Η σχέση με την εργασία

Ο πρωταρχικός παράγοντας διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πορείας των μελών της κοινότητας ήταν οι ασκούμενες κατά περιόδους επαγγελματικές τους ενασχολήσεις. Στο εύρος των τριών ερευνώμενων γενεών, και για την πλειοψηφία του πληθυσμού, οι ενασχολήσεις αυτές δεν απαιτούσαν κατά κανόνα γνώσεις σχολικού τύπου ή την κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων. Τα μέλη της πρώτης γενιάς, ασκώντας σε μεγάλο βαθμό παραδοσιακές επαγγελματικές δραστηριότητες που δεν απαιτούσαν σχολικό εγγραμματισμό, ακόμη και όταν εντάχθηκαν στη μισθωτή εργασία παρέμειναν σχεδόν στο σύνολό τους εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος. Για τη δεύτερη γενιά του πληθυσμού, η υψηλή προσφορά θέσεων εργασίας στη βιομηχανία, την παροχή υπηρεσιών και το γεωκτηνοτροφικό τομέα, σε συνδυασμό με την αυτοαπασχόληση στις κατασκευές και το εμπόριο, εξασφάλιζαν κατ' αρχάς τις προϋποθέσεις εργασιακής τους ένταξης, χωρίς ακόμη να απαιτούνται ως προϋπόθεση οι γνώσεις σχολικού τύπου. Η τρίτη γενιά αντιμετώπισε τα αποτελέσματα της παραγωγικής αναδιάρθρωσης της περιόδου μετά το 1980, που άλλαξαν τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας. Καλύπτοντας κατά βάση ανειδίκευτες και επισφαλείς θέσεις εργασίας, και χωρίς κανένα απόθεμα άλλων τυπικών προσόντων, οι Τσιγγάνοι ήταν από τις πρώτες κοινωνικές ομάδες που περιθωριοποιήθηκαν στο σύστημα της παραγωγής και αντικαταστάθηκαν από ημεδαπούς εργαζομένους αυξημένων προσόντων ή αλλοδαπούς, κατά κανόνα χωρίς άδεια παραμονής, οι οποίοι προσέφεραν φθηνότερη εργασία.

Αυτό ήταν σε γενικές γραμμές το πλαίσιο εργασιακής ένταξης για την πλειοψηφία του πληθυσμού, έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1990, το οποίο σε μεγάλο βαθμό δεν «ανάγκασε» τα μέλη της κοινότητας να στραφούν στο χώρο της εκπαίδευσης

προκειμένου να αντλήσουν αναγκαία ή συμπληρωματικά εφόδια για την επαγγελματική τους πορεία. Βέβαια, λιγοστά μέλη της κοινότητας διέβλεψαν τις ευκαιρίες επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας που προσέφερε η εκπαίδευση και προσδιόρισαν ανάλογα την εκπαιδευτική τους πορεία, περιορίζοντάς την όμως σε κάθε περίπτωση στο εύρος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Τα εργασιακά αδιέξοδα που αντιμετώπισε ο πληθυσμός, κατά τη μετάβαση από τη δεύτερη στην τρίτη γενιά, επαναπροσδιόρισαν τη σχέση του με την εκπαίδευση, στρέφοντας σημαντικό μέρος των μελών της τρίτης γενιάς στα σχολεία. Ωστόσο, τα βραχυπρόθεσμα θετικά οικονομικά αποτελέσματα της στροφής στον επαγγελματικό χώρο του εμπορίου υπονόμευσαν την πορεία της εκπαιδευτικής τους ένταξης, καθώς η άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων στο εύρος της παραγωγικής δομής της οικογένειας μπορούσε να απορροφήσει το εργατικό δυναμικό των νεότερων σε ηλικία μελών της, χωρίς και πάλι να απαιτούνται γνώσεις σχολικού τύπου υψηλού επιπέδου.

Το νέο εργασιακό αδιέξοδο το οποίο αντιμετώπισαν τα μέλη της κοινότητας μετά την γενικευμένη κρίση του εμπορίου στις αρχές του τρέχοντος αιώνα επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις τους με την εκπαίδευση. Για πρώτη φορά τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα, υπό τη μορφή κατοχής εκπαιδευτικών τίτλων, άρχισαν να γίνονται ανταλλάξιμα στην ιδιότυπη αγορά εργασίας που δημιουργούσαν οι τακτικές προσκλήσεις για την κάλυψη θέσεων εποχικής εργασίας στο δήμο Χαλκιδέων. Ως αποτέλεσμα, μεταξύ των μελών της τρίτης γενιάς του πληθυσμού, παρατηρήθηκε σημαντική στροφή προς την εκπαίδευση, με προφανή στόχο την εξαργύρωση των σχολικών τίτλων στο πεδίο της εργασίας και την ενδυνάμωσή τους στον εσωτερικό ανταγωνισμό για την κάλυψη των προσφερόμενων θέσεων στα προγράμματα εποχικής απασχόλησης του δήμου.

Η πορεία εργασιακής ένταξης και το είδος των επαγγελμάτων που κατά κανόνα άσκησε ο πληθυσμός δεν τον έστρεψαν εξ αρχής προς την εκπαίδευση, ωστόσο όμως δεν αποτέλεσαν για την πλειονότητα των μελών της κοινότητας παράγοντα ανάσχεσης της εκπαιδευτικής τους ένταξης. Σε αντίθεση με άλλες τσιγγάνικες ομάδες, η πλειοψηφία των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας είχε εδραιωποιηθεί νωρίς, ασκώντας επαγγέλματα που περιόριζαν την ανάγκη μετακινήσεων, άρα δε δυσχέραιναν εξ ορισμού την εκπαιδευτική ένταξη του πληθυσμού. Έτσι, η περιορισμένη επαγγελματική κινητικότητα οδηγούσε σε ανάλογο περιορισμό της σχολικής κινητικότητας, για τα λιγοστά όμως μέλη της κοινότητας που εντάχθηκαν στην εκπαίδευση.

Η λειτουργία της οικογένειας ως βασικής παραγωγικής μονάδας, που κεφαλαιοποιούσε την εργασία των μελών της και εξασφάλιζε την επί το έργον εμπειρική εκπαίδευσή τους, δεν απέβη για την πλειοψηφία του πληθυσμού ανασταλτική της εκπαιδευτικής του ένταξης. Αυτό συνέβη, διότι κατά το μεγαλύτερό τους μέρος δεν εμφάνισαν χαρακτηριστικά διαγενεακής άσκησης των οικογενειακών επαγγελμάτων, παρά μόνο σε

συγκεκριμένους τομείς, όπως οι εργάτες γης και το εμπόριο ζώων. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, στο εύρος διαδοχής των γενεών, τα μέλη των οικογενειών ασκούσαν διαφορετικά επαγγέλματα, προσπαθώντας να ενταχθούν στις ταχύτατα μεταβαλλόμενες συνθήκες του κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, με εξαίρεση την εργασία στη γη, όπου υπήρχε άμεση κεφαλαιοποίηση της παιδικής εργασίας, και το εμπόριο ζώων, όπου η επί το έργον εμπειρική εκπαίδευση καθίστατο βασικό στοιχείο επαγγελματικής κατάρτισης της νέας γενιάς, στις υπόλοιπες περιπτώσεις η άσκηση του οικογενειακού επαγγέλματος δεν ενέπλεκε καθόλου τη νεώτερη γενιά, ή, αν την ενέπλεκε, αυτό γινόταν για μικρά διαστήματα που δυσχέραιναν μεν, δε συνιστούσαν δε την κύρια αιτία διακοπής της σχέσης τους με την εκπαίδευση. Η σημασία αυτής της παραμέτρου καθίστατο ακόμη πιο σημαντική από τη στιγμή που εναλλακτικές εκπαιδευτικές πορείες, όπως η φοίτηση στα εσπερινά σχολεία ή στις τεχνικές σχολές του Ο.Α.Ε.Δ. μπορούσαν να συνδυάσουν εργασία και εκπαίδευση για όσα μέλη της κοινότητας το επιθυμούσαν.

Τέλος, το περιορισμένο διαθέσιμο εισόδημα, ως διαμεσολαβούσα έννοια μεταξύ εργασίας και εκπαίδευσης, δεν ερμηνεύει την εκπαιδευτική κατάσταση του πληθυσμού. Η καταβολή ιδιωτικών δαπανών εκπαίδευσης, που κατά κανόνα αποσκοπούν στη βελτίωση της επίδοσης των μαθητών και στην αγορά υπηρεσιών που δεν προσφέρονται από το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, δεν προκύπτει ως λόγος διακοπής της φοίτησης, στην πρωτοβάθμια τουλάχιστον εκπαίδευση, για τα μέλη της κοινότητας, καθόσον σύμφωνα και με τα διαθέσιμα στοιχεία δεν υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ του φτωχού και μη-φτωχού πληθυσμού της χώρας μεταξύ αυτών που δεν έχουν ολοκληρώσει το δημοτικό σχολείο.

6.1.8.2 Η πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής κατάστασης του πληθυσμού

Σε πολιτικό επίπεδο, η κατοχή της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη προσέφερε στα μέλη της κοινότητας τη δυνατότητα αδιαφοροποίητης πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ωστόσο, για την πλειοψηφία των μελών της πρώτης και της δεύτερης γενιάς αυτό αποτέλεσε ένα *de jure* δικαίωμα που όμως δεν ασκήθηκε από τους ίδιους, κυρίως λόγω του τρόπου ένταξής τους στον κοινωνικό σχηματισμό. Η υποστασιοποίηση του πληθυσμού ως διακριτής κοινωνικής ομάδας τούς ενέταξε ως ωφελούμενους στα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, αρχικά της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης και στη συνέχεια των δομών που τη διαδέχτηκαν, όπως τα Κ.Ε.Κ. και τα Κέντρα Διά Βίου Μάθησης, με περιορισμένα όμως εκπαιδευτικά αποτελέσματα, και υψηλή συμμετοχή του πληθυσμού κυρίως στα επιδοτούμενα προγράμματα, που αναδείχθηκαν περισσότερο ως οικονομικός παρά ως εκπαιδευτικός πόρος. Η σημαντικότερη πολιτική παρέμβαση που αφορούσε την εκπαίδευση του πληθυσμού αφορά τα στοχευμένα προγράμματα για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων, από το 1997 και εφεξής. Παρά τα

παρατηρούμενα κενά κατά τη διαδοχή των προγραμμάτων και τις οργανωτικές αδυναμίες που συνόδευσαν την υλοποίησή τους, τα προγράμματα αυτά επαναπροσδιόρισαν τη σχέση του πληθυσμού με την εκπαίδευση, εντάσσοντας μεγάλο αριθμό μελών της τρίτης γενιάς στις εκπαιδευτικές δομές και ανέδειξαν το θέμα διαχείρισης της ετερότητας σε εκπαιδευτικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο.

Η κοινωνική διάσταση της εκπαιδευτικής κατάστασης του πληθυσμού καθορίζεται από το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο των οικογενειών. Η απουσία των δύο πρώτων γενεών από την εκπαίδευση στέρησε από τις οικογένειες την κεφαλαιοποίηση της μορφωτικής κληρονομιάς που εν δυνάμει θα άμβλυne τους περιορισμούς της κοινωνικής και εισοδηματικής τους κατάστασης. Κυρίως όμως διαμόρφωσε μια παθητική έως αδιάφορη στάση των οικογενειών ως προς την εκπαιδευτική λειτουργία, όπου ακόμη κι όταν αναγνώριζαν τα θετικά της αποτελέσματα δεν ασκούσαν τον ενδεικνυόμενο έλεγχο στη φοίτηση των τέκνων τους. Οι συνέπειες της στάσης αυτής λειτουργούσαν περιοριστικά και στο πεδίο των προσδοκιών και των φιλοδοξιών των οικογενειών για την εκπαίδευση των τέκνων τους, που κατά κανόνα περιοριζόνταν στην απόκτηση βασικών γνώσεων για την αντιμετώπιση των καθημερινών καταστάσεων, προσιδιάζοντας σε αυτό που ο Bourdieu (1985) όρισε ως «επιλογή του πεπρωμένου» που αποκλείει «την πιθανότητα επιθυμίας του αδύνατου να επιτευχθεί» (σ. 367).

Το πλαίσιο ανάπτυξης κοινωνικού κεφαλαίου δομείται εντός του περιβάλλοντος περιορισμένης ποικιλομορφίας και υψηλής κοινωνικοοικονομικής ομοιογένειας που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις των μελών της κοινότητας. Οι ισχυρές κανονιστικές πιέσεις, ιδιαίτερα στη γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, σε συνδυασμό με τον περιορισμένο χρόνο που αφιερώνουν οι γονείς στα παιδιά τους και την αδυναμία τους να τα βοηθήσουν στην εκτέλεση των καθημερινών σχολικών εργασιών, υπονομεύουν την προσπάθεια παραμονής των μαθητών στην εκπαίδευση. Οι σχέσεις γονέων-σχολείου δομούνται συχνά επί προβληματικού υποστρώματος, που χαρακτηρίζεται από δυσλειτουργικά χαρακτηριστικά (περιορισμένη επικοινωνία και κατά κανόνα επί προβληματικών περιστατικών, έλλειψη αμοιβαίας εμπιστοσύνης), με αποτέλεσμα να καθίσταται η ίδια δυσλειτουργική και να συμβάλει στην παγίωση των αρνητικών αμοιβαίων προδιαθέσεων. Τέλος, η απουσία των Τσιγγάνων γονέων από τις εκδηλώσεις του σχολείου και οι περιορισμένες, και κατά βάση τυπικές, σχέσεις τους με τους μη-Τσιγγάνους γονείς περιορίζουν δραστικά τη δυνατότητα της σχολικής κοινότητας να διευρύνει το δίκτυο των αλληλεπιδράσεων και να μεγιστοποιήσει την αποτελεσματικότητα των διαθέσιμων πόρων οικογένειας και σχολείου.

Στο πολιτισμικό επίπεδο, τα διαθέσιμα στοιχεία αναίρεσαν πολλές παραδεδομένες ταξινομήσεις που μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας αντιμετωπίζει ως ιδιαίτερες εθιμικές πρακτικές, δηλαδή στοιχεία όπως τη γαμηλιότητα σε νεαρή ηλικία, την ασυμβα-

τότητα ιεραρχήσεων της ομάδας και περιεχομένου αναλυτικών προγραμμάτων ή τη δήθεν ελευθεριότητα του πληθυσμού. Διαπιστώθηκε πως κατ' ουσίαν πρόκειται για στρατηγικές διαχείρισης συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών καταστάσεων και όχι για εθιμικές πρακτικές πολιτισμικού τύπου. Έτσι, ο γάμος σε νεαρή ηλικία κατά κανόνα ακολουθούσε τη διακοπή της φοίτησης που είχε προηγηθεί για λόγους που αφορούσαν τις μειωμένες προσδοκίες των οικογενειών ή την επαγγελματική τους λειτουργία και δεν ήταν το κύριο αίτιο για την εγκατάλειψη του σχολείου. Επίσης, οι ιεραρχήσεις των οικογενειών για την εκπαίδευση των παιδιών τους δεν ήταν ασύμβατες με το περιεχόμενο και τη λειτουργία της εκπαίδευσης, αλλά επηρεάζονταν ως επί το πλείστον από τις περιορισμένες προσδοκίες τους και την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στην πολυπλοκότητα των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης. Τέλος, η αποκλειστική χρήση της ελληνικής γλώσσας απέκλειε εκ των προτέρων οποιαδήποτε πολιτισμική διαφοροποίηση στο επίπεδο του ανήκειν, μεταθέτοντας τις όποιες γλωσσικές διαφοροποιήσεις στο πεδίο των κοινωνικών χαρακτηριστικών. Με βάση αυτά, συμπεράναμε πως η διατήρηση στο πεδίο της εκπαίδευσης πολιτισμικού τύπου ταξινομήσεων, κυρίως μεταξύ των εκπαιδευτικών, συνιστούν εσφαλμένο ερμηνευτικό σχήμα που κατασκευάζει και αναπαράγει το εθνικό όριο «Τσιγγάνος», έχοντας ελάχιστη συνάφεια με την ερευνώμενη περίπτωση.

6.2 Επανεξετάζοντας τα ερευνητικά ερωτήματα

Η παράθεση των στοιχείων που προηγήθηκαν εκτιμούμε πως αποτυπώνει πλήρως την πολλαπλότητα των διαστάσεων του ερευνώμενου κοινωνικού φαινομένου και τη δυναμική διασύνδεσή τους σε όλους τους τομείς που ο πληθυσμός των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας ασκεί τις κοινωνικές του πρακτικές. Ως αποτέλεσμα πια αυτής της διαδικασίας, επανερχόμαστε στα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή αυτής της διατριβής, επιδιώκοντας την απάντησή τους.

6.2.1 Οι κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης

Το πρώτο ερώτημα αφορούσε στον προσδιορισμό των συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών του πληθυσμού, υπό την ιδιότητα των φορέων δράσης, στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης, τα οποία σύμφωνα με το επιλεγόμενο κοινωνιολογικό μοντέλο ανάλυσης είναι το οικονομικό, το πολιτικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό. Προτού προσδιορίσουμε τις πρακτικές αυτές, κρίνουμε σκόπιμο να επανεπιβεβαιώσουμε την ιδιότητα των μελών του συγκεκριμένου πληθυσμού ως φορέων δράσης, υπό την έννοια πως διακρίνονται για τη γνωστικότητα και την προθετικότητα των συμπεριφορών τους, που τους επέτρεψε καταρχάς να διακρίνουν τα όρια και τα περιθώρια του τοπικού κοινωνικού σχηματισμού και να ενταχθούν σε ορισμένους τομείς

αυτού, μένοντας παράλληλα εκτός από τομείς όπου ο περιορισμένος στοχαστικός έλεγχος⁸⁴¹ δεν τους επέτρεψε να προνοήσουν ή να κατοχυρώσουν την ένταξή τους.

Το πρώτο υποερώτημα αφορούσε στη θέση τους στον καταμερισμό εργασίας και της σχέσης αυτής με το κοινωνικό σύστημα της πόλης. Καταρχάς, η ένταξή τους στον τοπικό καταμερισμό εργασίας ακολούθησε μια υβριδική πορεία, όπου από τη μια πλευρά παρουσίαζε ομόλογα χαρακτηριστικά με την πορεία των υπόλοιπων φτωχών στρωμάτων των εσωτερικών μεταναστών που συνέρευσαν μεταπολεμικά στη πόλη, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε παραδοσιακά χαρακτηριστικά και επαγγελματικές δραστηριότητες που ασκούνταν στις αγροτικές κοινότητες και οι οποίες έφθιναν σταδιακά στο περιβάλλον της αστικοποίησης και του οικονομικού και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Ως αποτέλεσμα της πρώτης, καταγράφηκε η απασχόλησή τους σε θέσεις ανειδίκευτης μισθωτής εργασίας στη βιομηχανία, την παροχή υπηρεσιών και τις εγκαταστάσεις εκτροφής κρέατος, ενώ σε ό,τι αφορούσε τη δεύτερη συνέχισαν να απασχολούνται ως καλαθοπλέκτες-καρεκλάδες, μουσικοί, στο εμπόριο ζώων και ως εργάτες γης. Η παραγωγική ένταξη της δεύτερης γενιάς του πληθυσμού οριοθέτησε το πέρας των παραδοσιακών δραστηριοτήτων – πλην του εμπορίου ζώων – και την είσοδο στον τομέα της οικοδομής, μαζί με τη σταδιακή αποένταξή τους από τη μισθωτή εργασία, τόσο ως αποτέλεσμα των αναδιαρθρώσεων και του περιορισμού των θέσεων χαμηλής ειδίκευσης, όσο και λόγω της στροφής του πληθυσμού προς το εμπόριο. Η περίοδος εναλλαγής δεύτερης και τρίτης γενιάς οριοθετήθηκε από την κρίση του εμπορίου και τη μερική επανένταξή τους στη μισθωτή εργασία, μέσω των προγραμμάτων εποχικής απασχόλησης του δήμου, συνοδευόμενη από υψηλά ποσοστά ανεργίας και υποαπασχόληση.

Ο ακολουθούμενος από τον πληθυσμό τρόπος ένταξης στον καταμερισμό εργασίας είχε άμεσα αποτελέσματα στον προσδιορισμό της σχέσης τους με το κοινωνικό σύστημα της πόλης. Καταρχάς, οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες επέτρεψαν την εδραιοποίηση του πληθυσμού και τη διαμονή τους σε σταθερές κατοικίες, ενταγμένες στον οικιστικό ιστό, συντελώντας έτσι στην αποτελεσματικότερη κοινωνική τους ένταξη και στη ρύθμιση των αστικοδημοτολογικών τους θεμάτων. Για όσο διάστημα ο οικονομικός χώρος της πόλης προσέφερε ευκαιρίες απασχόλησης που δεν τους έθεταν σε ανταγωνιστική θέση με τον ευρύτερο πληθυσμό, τα μέλη της κοινότητας εξασφάλιζαν τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική τους ένταξη, υπό μορφή τουλάχιστον αποδοχής της συμπαρουσίας τους στον ίδιο οικονομικό και κοινωνικό χώρο. Η παραγωγική αναδιάρθρωση που άλλαξε τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας επαναπροσδιόρισε και τη σχέση τους με το κοινωνικό σύστημα της πόλης. Καθώς αντικαθίσταντο σταδιακά σε ένα μεγάλο φάσμα των εργασιών που ασκούσαν από τους νεο-

⁸⁴¹ Υπενθυμίζουμε πως ο στοχαστικός έλεγχος αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να ελέγχει τις ενέργειές του εντός του κοινωνικού και φυσικού πλαισίου όπου συμβαίνουν και λαμβάνοντας υπόψη και τις ενέργειες των άλλων. Βλ. σχετ. την ενότητα 3.1.1.1- *Η θεωρία της δομοποίησης*.

εισερχόμενους μετανάστες (π.χ. ως εργάτες γης, στην κτηνοτροφία και στην οικοδομή), οι Τσιγγάνοι της πόλης στράφηκαν σε εναλλακτικές οικονομικές δραστηριότητες που τους έφεραν σε ανταγωνιστική σχέση με τον υπόλοιπο επιχώριο πληθυσμό σε τομείς όπως π.χ. το εμπόριο ή η εποχική μισθωτή εργασία στο δήμο. Σε ένα κοινωνικό σύστημα που βίωνε σταδιακά τις συνέπειες των παραγωγικών αναδιαρθρώσεων, οι Τσιγγάνοι της πόλης, άλλοτε ως «παραοικονομούντες» και άλλοτε ως διεκδικητές των σπανιζόντων πόρων που διακινούνταν μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων ή ασκούντες εξω-παραγωγικές, παράνομες ή ακόμα και εγκληματικές δραστηριότητες, ήρθαν αντιμέτωποι αφενός με το φάσμα της φτώχειας και των συνεπειών της, αφετέρου με τον κοινωνικό στιγματισμό, ιδιαίτερα για όσους διέμεναν στην πλέον υποβαθμισμένη περιοχή της οδού Χαλκιδικής. Έχοντας πια υποστασιοποιηθεί από το δημόσιο λόγο ως διακριτή ομάδα, για λόγους που αρχικά είχαν να κάνουν με την προστασία και την προώθηση της κοινωνικής τους ένταξης ως ευάλωτη ομάδα, μεγεθύνθηκε η κοινωνική διαφοροποίηση και το κοινωνικό χάσμα μεταξύ αυτών και της υπόλοιπης, μη-Τσιγγάνικης, πλειοψηφίας των κατοίκων της πόλης.

Το δεύτερο υποερώτημα αφορούσε τον προσδιορισμό των συνθηκών κάτω από τις οποίες εξασφαλίστηκαν οι προϋποθέσεις της ένταξής τους στο πολιτικό σύστημα και του τρόπου με τον οποίο επηρέασαν τη συλλογική εκπροσώπηση και τις ατομικές πορείες των μελών της κοινότητας. Στο εύρος του ερευνώμενου χρόνου δεν ετέθησαν ιδιαίτερες προϋποθέσεις για την πολιτική ένταξη των μελών της κοινότητας, καθώς η πλειοψηφία ήταν ιθαγενειακά τακτοποιημένη, ακόμη και πριν από τις μεταπολεμικές νομοθετικές ρυθμίσεις που διευθέτησαν το θέμα της ιθαγένειας των Ελλήνων Τσιγγάνων. Η σταθερότητα του τόπου διαμονής και ο περιορισμός των μετακινήσεων συνέβαλαν στη δημοτολογική τακτοποίηση της πλειοψηφίας του πληθυσμού, συνεπικουρούμενη από την ένταξή τους στη μισθωτή εργασία και στο σύστημα κοινωνικής προστασίας που κανονικοποίησε νωρίς τις σχέσεις τους με το κράτος.

Ωστόσο, η εξασφάλιση των αναγκαίων προϋποθέσεων που προέκυπταν από την κατοχή της ιδιότητας του πολίτη δεν αποδείχθηκε και επαρκής συνθήκη για την ουσιαστική πολιτική συμμετοχή των μελών της κοινότητας σε ομαδικό ή ατομικό επίπεδο. Ως προς τη συλλογική αντιπροσώπευση, η θραυμαστικότητα και ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας των σχέσεων εντός της κοινότητας, και η απουσία πολιτικής εμπειρίας από αυτούς που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία ενός συλλογικού μορφώματος, δεν επέτρεψαν τη συγκρότησή του και τη λειτουργία του ως ομάδας-συμφερόντων. Μη έχοντας, λοιπόν, συγκροτημένο φορέα έκφρασης, που να συμμετέχει σε εθνικό επίπεδο, στα πλαίσια των ομοσπονδίων τσιγγάνικων συλλόγων, ή σε τοπικό, στο πλαίσιο των διαβουλεύσεων της τοπικής εξουσίας, δεν απέκτησαν πολιτική δύναμη και κατά συνέπεια δεν μπόρεσαν να ασκήσουν επιρροή σε κανένα επίπεδο.

Στο ατομικό επίπεδο, οι πορείες των μελών της κοινότητας καθορίστηκαν ως επί το πλείστον από τις επαγγελματικές τους επιλογές, οι οποίες δεν τους εξασφάλισαν πεδίο συνάρθρωσης με τη λειτουργική και ιδεολογική οργάνωση των πολιτικών κομμάτων, που αποτέλεσαν μεταπολιτευτικά τους κυριότερους ιδεολογικούς μηχανισμούς λειτουργικής και ιδεολογικής οργάνωσης των μαζών, καθώς και επαγγελματικής, οικονομικής και κοινωνικής τους ενσωμάτωσης. Η απουσία συλλογικής αντιπροσώπευσης και ατομικής ιδεολογικής ή πολιτικής ένταξης απέκοψε κατ' ουσίαν τον πληθυσμό από την πολιτική δομή, επιτρέποντας την ανάδειξη τοπικών μεσαζόντων, που υπό καθεστώς πολιτικής πατρωνίας μεταθέτουν τον τοπικό ανταγωνισμό εξουσίας εντός της κοινότητας και μετατρέπουν τον πληθυσμό σε χειραγωγήσιμη εκλογική μάζα που δρα πολιτικά ως μορφή εκλογικής πελατείας. Σε αυτό το σημείο παρατηρείται ζεύξη του συλλογικού και του ατομικού επιπέδου, αφού τα λιγοστά μέλη της κοινότητας που διατηρούν προσωπικούς διαύλους επικοινωνίας με τις τοπικές αρχές επιτυγχάνουν την περιστασιακή μαζική πολιτική ενεργοποίηση του πληθυσμού, στη βάση της παροχής άμεσων ανταλλαγμάτων ή υποσχέσεων, ενώ κατ' ουσίαν προωθούν τις στοχεύσεις των τοπικών φορέων εξουσίας και αξιοποιούν τη θέση τους στην κοινότητα ως ανταλλάξιμο προϊόν στις σχέσεις τους με τους φορείς αυτούς.

Σε ό,τι αφορά την απάντηση του τρίτου υποερωτήματος, το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων τόσο εντός όσο και εκτός της κοινότητας αρθρώνεται επί ενός πλαισίου που προσδιορίζεται από την προέλευση και τις περιοχές εγκατάστασης, τα χαρακτηριστικά της ενδογαμίας, τους τρόπους επαγγελματικής ένταξης, συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς. Η «διά της συγγένειας άρθρωση του τόπου», σε συνδυασμό με την ενδογαμία, οδηγεί σε ισχυρή διαπλοκή των οικογενειών μεταξύ τους και στην ανάπτυξη συγγενικών σχέσεων πολλαπλών επιπέδων. Ως εκ τούτου, οι διευρυμένες οικογένειες συνιστούν τον άξονα άρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων των μελών τους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, εντός και εκτός της κοινότητας. Η πορεία επαγγελματικής ένταξης που ακολούθησαν τα μέλη της κοινότητας προσδιόρισε και αυτή εν πολλοίς το πλαίσιο ανάπτυξης των κοινωνικών τους σχέσεων. Για όσους εντάχθηκαν στις δομές της μισθωτής εργασίας ή άσκησαν επαγγέλματα που τους έφεραν σε λειτουργική διασύνδεση με την ευρύτερη κοινωνία, η επαφή αυτή λειτούργησε διευκολυντικά στην ανάπτυξη των κοινωνικών τους σχέσεων, σε σύγκριση με όσους κοινωνικοποιήθηκαν δευτερογενώς μονοδιάστατα εντός του περιβάλλοντος της οικογένειας και της κοινότητας. Επίσης, η απουσία συλλογικής οργάνωσης και η διαμεσολαβούμενη, μέσω τοπικών παραγόντων και πατρώνων, πολιτική εμπλοκή ενέτεινε τον ανταγωνισμό εντός της κοινότητας, υπονομεύοντας τη συσπείρωσή της και την ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου.

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, οι ενδοομαδικές σχέσεις – στο επίπεδο των διευρυμένων οικογενειών και σε περιβάλλον περιορισμένης ποικιλομορφίας και υψηλής

κοινωνικοοικονομικής ομοιογένειας – εξασφαλίζουν καταρχήν τη λειτουργία της υποστήριξης που βοηθά τα μέλη τους να ανταποκριθούν στην κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών. Παράλληλα όμως, οι ισχυρές αυτές συνεκτικές σχέσεις λειτουργούν και ως στοιχείο ελέγχου που οδηγεί στην άσκηση έντονης πίεσης για συμμόρφωση σε κανονιστικά πρότυπα, τα οποία κατά κανόνα παρεμποδίζουν την προσωπική ανάπτυξη και ασκούν ισοπεδωτικές πιέσεις προς τα κάτω. Πέρα από τα στοιχεία της κοινωνικής και συναισθηματικής αλληλεγγύης και του ελέγχου, οι ενδοομαδικές σχέσεις υφίστανται τα αποτελέσματα του περιορισμού των διαθέσιμων οικονομικών πόρων, που οδηγεί στην ανάπτυξη ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων οι οποίες τείνουν να απογυμνώσουν την κοινωνική δυναμική από το κοινοτικό συναίσθημα. Έτσι, τα μέλη της κοινότητας οδηγούνται στην ανάπτυξη προσωπικών στρατηγικών επιβίωσης στη βάση του ανταγωνισμού, της παραβατικότητας, ακόμη δε και των εγκληματικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα για όσους κατοικούν σε περιοχές με περιορισμένο εξωτερικό κοινωνικό έλεγχο, όπως η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής.

Οι διομαδικές σχέσεις περιορίζονται στις συναντήσεις στο επίπεδο θεσμών που προέρχονται από την ευρύτερη κοινωνία και λειτουργούν ως γέφυρα που ενώνει τον πληθυσμό της κοινότητας με την πλειοψηφία. Οι θεσμοί αυτοί όμως είναι λιγοστοί και με εξαίρεση τα σχολεία, η δυναμική τους είναι περιορισμένη. Ακόμη όμως και στην περίπτωση των σχολείων, όπου θα μπορούσαν να αναδειχθούν σε δοχεία τήξης της κοινότητας με την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης, η αναποτελεσματική παρουσία των τσιγγανοπαίδων και η σχεδόν πλήρης απουσία σχέσεων των οικογενειών τους με τους θεσμούς της σχολικής κοινότητας, αποδυναμώνουν τη δυναμική προώθησης κοινωνικών σχέσεων γεφύρωσης.

Ολοκληρώνοντας, λοιπόν, την απάντηση του υποερωτήματος, οι ισχυρές συνεκτικές σχέσεις στα όρια της κοινότητας λειτουργούν παρελκυστικά στην προώθηση της κοινωνικής ένταξης των μελών της, καθώς ως στοιχείο ελέγχου αποτρέπουν την επαφή τους με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας, μη ευνοώντας την ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου γεφύρωσης. Ο συνδυασμός ισχυρών σχέσεων εντός της κοινότητας και ασθενών εκτός αυτής επιτρέπει στα ελάχιστα άτομα που έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν σχέσεις γεφύρωσης με την πλειοψηφία να πετύχουν την αποτελεσματικότερη κοινωνική τους ένταξη. Παράλληλα, τα λιγοστά αυτά άτομα αναπτύσσουν διαύλους επικοινωνίας με τους φορείς της τοπικής εξουσίας, υπό μορφή κοινωνικού κεφαλαίου διασύνδεσης, με αποτέλεσμα τον έλεγχο και τη συχνή οικειοποίηση πόρων, ιδεών και πληροφοριών, που ενδυναμώνουν τη δική τους θέση εις βάρος της προσπάθειας κοινωνικής ένταξης μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού της κοινότητας.

Το τέταρτο υποερώτημα, που αφορά τις κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού, διερευνά τις στρατηγικές επιπολιτισμού και τη σημασία της κοινωνικής ορατότητας ως

προς τη συμμετοχή του πληθυσμού στην κοινωνική ζωή της πόλης. Στο επίπεδο της πολιτισμικής ταξινόμησης, ο ιδεότυπος των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας δεν απέχει μακράν του ιδεοτύπου της κυρίαρχης κοινωνίας, εμπεριέχοντας κατά βάση τα ίδια ή παραπλήσια με αυτής πολιτισμικά στοιχεία, τα οποία όμως απηχούν παλαιότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Ως αποτέλεσμα, οι στρατηγικές επιπολιτισμού καθορίζονται ως επί το πλείστον από τη διάσταση της *επαφής και συμμετοχής* του πληθυσμού με την πλειοψηφούσα ομάδα, εξασφαλίζοντας έτσι τη μετεξέλιξη και τον εκσυγχρονισμό των κατά βάση κοινών πολιτισμικών πρακτικών, στρατηγική που στη θεωρία του Berry (1997) θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως αφομοίωση. Στο πλαίσιο αυτό, η συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή της πόλης δεν καθορίζεται τόσο από την κοινωνική ορατότητα, όσο από την περιορισμένη αλληλεπίδραση που προκύπτει από την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στις συνθήκες πολυπλοκότητας των μηχανισμών ενσωμάτωσής τους στην ευρύτερη κοινωνία. (Ψημίτης, 2000). Βέβαια, η περιθωριοποίηση που προκύπτει από την αδυναμία αυτή για ένα τμήμα του πληθυσμού εντείνει την ορατότητά του, η οποία όμως προκύπτει ως αποτέλεσμα και όχι ως αιτία της ελλιπούς συμμετοχής τους στην κοινωνική ζωή της πόλης.

6.2.2 Η αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών στο χώρο και στο χρόνο

Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα διερευνά την επαναληπτικότητα και την έκταση των κοινωνικών πρακτικών στο εύρος του χώρου και του χρόνου, που συνιστούν τα «χωρο-χρονικά μονοπάτια» (Giddens, 1984, σ. 143) που ακολούθησαν τα μέλη της κοινότητας στις καθημερινές τους δραστηριότητες.

Προσεγγίζοντας τις κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού στα διάφορα πεδία της κοινωνικής πραγματικότητας που εξετάσαμε, διαπιστώνουμε πως αυτές δεν χαρακτηρίζονται πάντα από επαναληπτικότητα, ούτε στο εύρος του χρόνου των τριών γενεών που εξετάσαμε ούτε καν πάντα στο εύρος της πεπερασμένης χρονικότητας της ζωής των ερευνητικών μας υποκειμένων. Ως εκ τούτου, υπάρχουν τομείς, όπως η ένταξη στους διάφορους επαγγελματικούς χώρους, όπου οι κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού παρουσίαζαν συνεχείς μεταβολές στο εύρος κάθε γενεάς και κατά τις φάσεις εναλλαγής τους. Έτσι, τα παραδοσιακά επαγγέλματα της πρώτης γενιάς του πληθυσμού έδωσαν σταδιακά τη θέση τους στη μισθωτή εργασία και στην αυτοαπασχόληση της δεύτερης γενιάς, για να γενικευτεί κατά τη φάση εναλλαγής της δεύτερης και τρίτης γενιάς η απασχόλησή τους στο εμπόριο και στη συνέχεια η εκ νέου επανασύνδεση με τη μισθωτή εργασία. Ακόμη και στο εύρος της ζωής των περισσοτέρων εκ των ερευνητικών μας υποκειμένων, δεν υπήρχε επαναληπτικότητα στον τομέα αυτό,⁸⁴² και έτσι ο παλαιός εργάτης γης που στη συνέχεια έγινε αυτοαπασχολούμενος κατέληξε να επιδιώκει την ένταξή του στη μισθωτή εργασία, ή και το αντίστροφο, με πρώην μισθωτούς να

⁸⁴² Εκτός από τους λιγοστούς που συνέχισαν να δραστηριοποιούνται στο εμπόριο ζώων.

στρέφονται στο εμπόριο και στην αυτοαπασχόληση και στη συνέχεια σε εξωπαραγωγικές δραστηριότητες.

Παράλληλα όμως, υπάρχουν πεδία όπου εμφανίζεται υψηλή επαναληπτικότητα των κοινωνικών πρακτικών σε όλο το εύρος του ερευνώμενου χρόνου. Τα κυρίαρχα από αυτά είναι το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και της εκπαίδευσης. Ο περιορισμός των κοινωνικών σχέσεων εντός των διευρυμένων οικογενειών και της κοινότητας δημιουργεί τις συνθήκες όπου η επαναληπτικότητα των σχέσεων αυτών κανονικοποιεί τους τρόπους και τις διαδικασίες διαντίδρασης υπό μορφή κανόνων ελέγχου και συμμόρφωσης. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία στις περιοχές όπου οι σχέσεις αυτές οριοθετούνται και χωρικά, όπως π.χ. η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής, όπου οι κανόνες ελέγχου καταλήγουν να γίνονται αντιληπτοί τόσο ως κοινωνική κατασκευή όσο και ως ζωτικό τμήμα της έννοιας του ανήκειν στη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στο πεδίο της εκπαίδευσης, όπου η απουσία των μελών της κοινότητας στο εύρος όλου του ερευνώμενου χρόνου αποκτά και εκεί χαρακτηριστικά επαναληπτικότητας.

Η αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών ως διαγενεακών χαρακτηριστικών σε αυτά τα δύο πεδία (κοινωνικές σχέσεις και εκπαίδευση), υπό μορφή ρουτινών στο χώρο και στο χρόνο, συνθέτει πρότυπα σχέσεων που συνιστούν βασικές παραμέτρους του κοινωνικού συστήματος και καθορίζουν εν πολλοίς τη σχέση και τη θέση του πληθυσμού εντός αυτού. Μένοντας εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, τα μέλη του πληθυσμού δεν μπόρεσαν να μετάσχουν στην επαγγελματική κινητικότητα που εξασφάλισαν οι εκπαιδευτικοί τίτλοι για μεγάλο τμήμα του φτωχού πληθυσμού της χώρας μεταπολεμικά, ούτε καν να διατηρήσουν τις θέσεις που αρχικά εξασφάλισαν στον τομέα της μισθωτής εργασίας. Επίσης, περιορίζοντας τις σχέσεις τους με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας, δεν πέτυχαν την ουσιαστική κοινωνική τους ένταξη και αποδοχή, παρά μόνο εξασφάλισαν την απροβλημάτιστη συμπαρουσία τους για όσο διάστημα οι δραστηριότητές τους δεν τους έφερναν αντιμέτωπους με τον ευρύτερο πληθυσμό. Έτσι, επιλέγοντας την κοινωνική απομόνωση και την εκπαιδευτική απουσία στο εύρος και των τριών ερευνώμενων γενεών, υπό μορφή θεσμοποιημένων χαρακτηριστικών της κοινωνικής ζωής του πληθυσμού της κοινότητας, τα πρότυπα σχέσεων που δόμησαν δεν ευνόησαν την αποτελεσματική τους ένταξη στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα της πόλης.

6.2.3 Η μετασχηματιστική ή αναπαραγωγική λειτουργία των κοινωνικών πρακτικών επί των δομικών ιδιοτήτων του συστήματος

Σύμφωνα με τη θεωρία της δομοποίησης, το κοινωνικό σύστημα εμφανίζει δομικές ιδιότητες που εκφράζονται μέσω των κανόνων που είναι ενσωματωμένοι στο σύστημα διαντίδρασης και των πόρων που διατίθενται. Όπως επισημάναμε, κανόνες και πόροι διαμορφώθηκαν στη συγκεκριμένη περίπτωση από την επιρροή μακρο-φορέων δράσης

σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Σε εθνικό επίπεδο, οι κανόνες περιλάμβαναν γενικές νομοθετικές ρυθμίσεις που αναφέρονταν σε όλους τους Έλληνες πολίτες (συνταγματικά δικαιώματα), ειδικές ρυθμίσεις που εν δυνάμει συμπεριλάμβαναν και τον εν λόγω πληθυσμό (π.χ. ιθαγενειακή ρύθμιση) καθώς και διατάξεις ειδικά για αυτούς (π.χ. Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων). Σε τοπικό επίπεδο, οι κανόνες περιλάμβαναν ρυθμίσεις κανονιστικού τύπου όπως π.χ. για την ένταξη περιοχών στο ρυμοτομικό σχεδιασμό της πόλης, διαδικασίες χορήγησης αδειών μικροπωλητών και άτυπες διευκολύνσεις όπως π.χ. η πρόσβαση μέρους του πληθυσμού σε αγαθά και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, ακόμη και χωρίς την καταβολή των αναλογούντων τελών. Στο εσωτερικό της κοινότητας εντοπίζονται υπό μορφή κανόνων άτυπα κανονιστικά στοιχεία που ελέγχουν και επικυρώνουν τις συμπεριφορές των μελών της κοινότητας (π.χ. η ενδογαμία) όσο και κώδικες σημασιοδότησης που σχετίζονται με τη σύσταση των διάφορων νοημάτων (π.χ. το αίσθημα της κοινής καταγωγής).

Στο επίπεδο των πόρων περιλαμβάνονται ως επιμεριστικοί πόροι η κατοχή ιδιόκτητων οικιών και εκτάσεων γης, όπως εν δυνάμει μπορεί να θεωρηθεί ως πόρος η κοινή αξιοποίηση, στα πλαίσια του συνεκτικού κοινωνικού κεφαλαίου, των κοινών μέσων παραγωγής και προώθησης των παραγόμενων προϊόντων στα όρια των διευρυμένων οικογενειών. Μολονότι δεν έχουν σαφή υλική διάσταση, θα μπορούσαμε επίσης να θεωρήσουμε ως επιμεριστικούς πόρους και τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας της περιοχής της Χαλκίδας κατά τις δεκαετίες 1960-1990, που εν δυνάμει προσέφεραν αυξημένες δυνατότητες εργασιακής και κοινωνικής ένταξης. Επίσης, η διαφοροποιημένη κατά περιπτώσεις στάση ορισμένων μακρο-φορέων δράσης (π.χ. αυτοδιοικητικές αρχές) που ασκεί μετασχηματιστική επίδραση επί της δράσης άλλων φορέων, δύναται να θεωρηθεί ως εξουσιαστικός πόρος, μολονότι δεν ασκείται άμεσα από τον πληθυσμό της κοινότητας, ενώ συχνά η δράση αυτή μπορεί να συνδέεται με την ανάδειξη άλλων επιμεριστικών πόρων, όπως π.χ. αγαθά και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας που καρπώνεται μέρος του πληθυσμού χωρίς την καταβολή των αναλογούντων τελών.⁸⁴³

Μέσα από την επαναληπτικότητα των κοινωνικών πρακτικών, τα μέλη της κοινότητας κατόρθωσαν να ενεργοποιήσουν ορισμένους πόρους και να τους μετατρέψουν σε μέσα. Έτσι, αξιοποίησαν τις δυνατότητες του πλαισίου και εγκαταστάθηκαν μόνιμα, εντάχθηκαν περιστασιακά στη μισθωτή εργασία και την εκπαίδευση, διευθέτησαν τα δημοτολογικά τους ζητήματα και εντάχθηκαν στο σύστημα των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Κατά τη διάρκεια των αλληλεπιδράσεών τους, σε όλο το εύρος του ερευνώμενου

⁸⁴³ Επειδή η ίδια επισήμανση για την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας χωρίς την καταβολή των αναλογούντων τελών συμπεριλαμβάνεται στο επίπεδο των κανόνων και των πόρων, προς αποφυγή του να θεωρηθεί απλή επανάληψη, επισημαίνουμε πως η φύση κανόνων και πόρων είναι αλληλένδετη, αφού πρέπει να υπάρχει κάποιο «υλικό» που να επιτρέπει την ενσωμάτωση των κανόνων μετασχηματισμού μέσα στις κοινωνικές πρακτικές, ενώ και οι ίδιοι οι πόροι είναι δύσκολο να οριστούν ανεξάρτητα από την ύπαρξη των κανόνων (Craib, 2009).

χρόνου, στηρίχτηκαν σε ερμηνευτικά σχήματα, δηλαδή σε υπερατομικές λογικές, συλλογικές και ιστορικά καθορισμένες, οι οποίες εμφανίζονταν ως ήδη ειλημμένες και προκαθορισμένες μέσα από την ατομική δομή της επανάληψης, όσο και από τα πολιτισμικά καθορισμένα πλαίσια συμπεριφοράς, που συνειδητά και ασυνείδητα προσδιόρισαν το εύρος και τα αποτελέσματα των πράξεών τους. Ωστόσο, φάνηκε πως δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν πλήρως τη σημασία αυτών των αλληλεπιδράσεων και να ανταποκριθούν στις συνθήκες πολυπλοκότητας των μηχανισμών ενσωμάτωσής τους (Ψημίτης, 2000). Αυτό αποδείχθηκε ως επί το πλείστον από την απουσία διορατικότητας να ενταχθούν στο εκπαιδευτικό σύστημα, που με τη σειρά της επηρέασε και τη θέση τους στην αγορά εργασίας, η οποία αναδείχθηκε σε κυρίαρχο κοινωνικό ομογενοποιητή την περίοδο της νεωτερικότητας.

Κατά την άσκηση των κοινωνικών τους πρακτικών, τα μέλη της κοινότητας μετείχαν σε διαφοροποιημένες σχέσεις ισχύος που καθόριζαν το επίπεδο πρόσβασής τους σε πόρους και μέσα, ανάλογα με τη θέση τους στο σύστημα κυριαρχίας. Σε αυτό το πλαίσιο, φάνηκε πως η πλειοψηφία των μελών της κοινότητας δεν είχε την πρόθεση ούτε την «ικανότητα να κάνει τη διαφορά» (Giddens, 1984, σ. 14), άρα η δράση τους δεν ήταν μετασχηματιστική ως προς τις δομικές ιδιότητες του συστήματος. Στην περίπτωσή τους, οι σχέσεις εξουσίας δεν υπήρξαν αμφίδρομες και συνεπάγονταν μόνο εξάρτηση, αφού η απουσία συλλογικής εκπροσώπησης και η αποχή τους από τους πολιτικούς-κομματικούς σχηματισμούς και την ΚτΠ δεν παρείχε μέσα επηρεασμού του τοπικού συστήματος κυριαρχίας. Αποκλείοντας λοιπόν τη μετασχηματιστική λειτουργία των κοινωνικών πρακτικών, αυτές αναδείχθηκαν αρχικά ως αναπαραγωγικές των δομικών ιδιοτήτων του συστήματος. Καθώς όμως η κοινωνική πραγματικότητα μεταβαλλόταν με έντονους ρυθμούς, η αδυναμία της πλειοψηφίας των μελών της κοινότητας να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των σύγχρονων κοινωνικών μηχανισμών ενσωμάτωσης κατέστησε τις κοινωνικές τους πρακτικές κατά έναν έμμεσο τρόπο ως μετασχηματιστικές. Αυτό έγινε, όχι υπό την έννοια ότι οι ίδιοι ως φορείς δράσης «έκαναν τη διαφορά», αλλά υπό την έννοια ότι, αδυνατώντας να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της πολυπλοκότητας των μηχανισμών ενσωμάτωσης, το απόθεμα των διαθέσιμων πόρων δεν ήταν πια επαρκές, ούτε και οι εσωτερικοί άτυποι κανόνες ήταν λειτουργικοί. Ως αποτέλεσμα, η θέση τους στο τοπικό σύστημα κυριαρχίας αποδυναμώθηκε, και ενώ αρχικά αποτελούσαν τμήμα του αδιαμόρφωτου μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων, στην πορεία τείνουν να αποτελέσουν μια νέα κοινωνική κατηγορία «εκτός και κάτω από την κατηγορία της εργατικής τάξης» (Τσίγκανου, 1998, σ. 396).

6.2.4 Η ασυμμετρία πόρων και ισχύος

Προσεγγίζοντας στο σχετικό κεφάλαιο την πολιτική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού, την προσδιορίσαμε σε δυο επίπεδα: α) ως προς τις σχέσεις ισχύος που δια-

μορφώνουν το πλαίσιο δικαιωμάτων που εγγράφονται στη νομοθεσία και β) ως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες ασκούνται τα δικαιώματα αυτά. Ως προς το πρώτο επίπεδο, το πολιτικό, η «θεσπίσιμη και θεσπιστέα μορφή ισότητας» (Τσουκαλάς, 2000), δηλαδή η ισότητα ενώπιον του νόμου, εξασφαλίστηκε για τον ερευνώμενο πληθυσμό μέσω της ιθαγενειακής του τακτοποίησης και των συνταγματικών δικαιωμάτων που απέρρεαν από αυτήν. Το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στις συνθήκες υπό τις οποίες ασκήθηκαν και ασκούνται τα δικαιώματα αυτά, εν προκειμένω σε ένα πλαίσιο που σε εθνικό και τοπικό επίπεδο διαμορφώνεται από την κατίσχυση της αγοραίας καπιταλιστικής λογικής. Στον καπιταλισμό, όμως, η ασυμμετρία πόρων, μέσων και ισχύος είναι εγγενής και, ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της νεοφιλελεύθερης λογικής όπου εμφανίζεται ως δεδομένο και «φυσικό» στοιχείο του συστήματος και αναγκαία προϋπόθεση της ανάπτυξής του, η επίκληση μιας ισότητας όπου όλοι οι πολίτες θα μετέχουν ισομερώς στα κοινωνικά αγαθά και τις κατανεμόμενες κοινωνικές αξίες θεωρείται αναχρονιστική και ουτοπική.

Στο βαθμό που έννοιες όπως η ταξική διαστρωμάτωση, οι σχέσεις παραγωγής και ο καταμερισμός εργασίας διατηρούν την ερμηνευτική τους εμβέλεια και προσδιορίζουν τα όρια της δομικής κοινωνικοοικονομικής ανισότητας του καπιταλιστικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος, οι διαθέσιμοι πόροι για τα μέλη της κοινότητας ήταν αρχικά ανάλογοι των υπόλοιπων φτωχών στρωμάτων που συνέρευσαν στη Χαλκίδα κατά τη διαδικασία της αστικοποίησής τους. Δηλαδή, σε ένα επίπεδο αρκούντος δομικό, οι Τσιγγάνοι της πόλης είχαν να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες κοινωνικής ενσωμάτωσης με παραπλήσιο απόθεμα πόρων, όπως και άλλοι εσωτερικοί μετανάστες που κινήθηκαν την ίδια περίοδο. Υπό αυτήν την έννοια, η ισότητα πόρων, ως αντικείμενο της κοινωνικής δικαιοσύνης, επικεντρώθηκε και περιορίστηκε στην αφετηριακή κατάσταση και στους όρους διεξαγωγής του κοινωνικού ανταγωνισμού, υπό τη μορφή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, και όχι στα αποτελέσματά του, τα οποία σταδιακά έγιναν άνισα.

Πέραν όμως της ασυμμετρίας πόρων, ως αποτελέσματος της κάθετης διαφοροποίησης μιας κοινωνίας ταξικά διαχωρισμένης, σταδιακά παρουσιάστηκε και οριζόντια διαφοροποίηση, εντός δηλαδή του σώματος της εργατικής τάξης όπου ανήκε ο πληθυσμός της κοινότητας. Παρότι το επίπεδο των επιμεριστικών πόρων που επισημάνθηκαν παραπάνω ήταν σημαντικό για την κοινωνικοοικονομική τους ένταξη – και αρκούντως ικανοποιητικό, συγκρινόμενο με το αντίστοιχο άλλων τσιγγάνικων κοινοτήτων της χώρας – εντούτοις σε μεγάλο βαθμό υπολειπόταν των πόρων που σταδιακά έγιναν διαθέσιμοι για την υπόλοιπη, μη-τσιγγάνικη, πλειοψηφία της πόλης. Έτσι, για την πλειοψηφία του πληθυσμού τα διαθέσιμα στοιχεία υπό μορφή οικονομικού κεφαλαίου, όπως π.χ. κτίρια, οικόπεδα και αγροτεμάχια, αποταμιεύσεις, μηχανήματα και εργαλεία απαραίτητα για τις παραγωγικές τους δραστηριότητες, πρόσβαση σε πιστωτική πίστη, υπο-

λείπουν σε αξία των αντίστοιχων της μη-τσιγγάνικης πλειοψηφίας. Βασική αιτία για αυτό είναι ο τρόπος και οι θέσεις ένταξής τους στην παραγωγική διαδικασία, που τους περιόρισε στο κατώτατο κομμάτι της εργατικής τάξης, με χαμηλές αποδοχές και αποσπασματική απασχόληση που δεν τους επέτρεψε να κεφαλαιοποιήσουν τα αποτελέσματά της εργασίας τους. Σε αυτό συνέβαλε και το περιορισμένο απόθεμα πόρων υπό μορφή κοινωνικού και μορφωτικού κεφαλαίου, που επέφερε την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στις συνθήκες πολυπλοκότητας των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Σημαντική υστέρηση όμως υπήρξε και στο επίπεδο των εξουσιαστικών πόρων. Παραμένοντας στην πλειοψηφία τους εκτός των βασικών μηχανισμών ιδεολογικής ενσωμάτωσης των μαζών, ρόλο που στη μεταπολιτευτική ιστορία διαδραμάτισαν τα κόμματα, η πολιτική τους εμπλοκή έμεινε διαμεσολαβούμενη από το σύστημα πατρωνίας, που την περιόρισε σε βραχύβιες δυαδικές σχέσεις στη βάση υποσχέσεων και άμεσων ανταλλαγμάτων. Έτσι, όντας μειοψηφία και χωρίς καμιά συλλογική – κομματική ή κοινοτική – εκπροσώπηση, δεν κατόρθωσαν να ασκήσουν μετασχηματιστική επίδραση επί της τοπικής εξουσίας,⁸⁴⁴ ιδιαίτερα δε από τη στιγμή που η τελευταία άφησε, για τους δικούς της λόγους, εκτός των διαδικασιών κοινωνικού ελέγχου ορισμένες από τις περιοχές κατοικίας των Τσιγγάνων της πόλης. Στις σχέσεις τους λοιπόν με την πλειοψηφούσα ομάδα, η ασυμμετρία πόρων οδηγεί σε ασυμμετρία ισχύος. Σε πρώτο επίπεδο, αυτό αφορά εν γένει τη θέση τους στην ταξική διαστρωμάτωση και τους πόρους που σχετίζονται με τον έλεγχο των μέσων παραγωγής. Σε δεύτερο επίπεδο, η ασυμμετρία ισχύος εντοπίζεται εντός του σώματος της εργατικής τάξης όπου ανήκουν, και εκφράζεται στο πεδίο της αντιπαράθεσης Τσιγγάνων και μη-Τσιγγάνων, όχι τόσο υπό μορφή άμεσων αποτελεσμάτων, αλλά ως επί το πλείστον υπό μια συγκεκριμένη αλλά διαρκή διανεμητική σύγκρουση στη βάση του εγκλεισμού. Χωρίς να προκύπτουν από τα δεδομένα της έρευνας σαφή αποτελέσματα που να θεμελιώνουν μια θεσμοποιημένη ή λειτουργική μορφή εγκλεισμού αποκλεισμού, όπου τα υλικά αγαθά και οι ευκαιρίες να μονοπωλούνται από την πλειοψηφούσα μη-τσιγγάνικη ομάδα, εντούτοις διαπιστώθηκε εκ μέρους τμήματος της κοινότητας μια μορφή εγκλεισμού σφετερισμού, με στόχο τη μεγιστοποίηση του ελέγχου επί πόρων, μετερχόμενοι παραβατικές συμπεριφορές ή και εγκληματικές ενέργειες.

Στο εσωτερικό της κοινότητας δεν παρατηρείται σημαντική διαφοροποίηση ως προς το επίπεδο των επιμεριστικών πόρων που κατανέμονται στα μέλη της, τουλάχιστον όχι σε τέτοιο βαθμό ώστε αυτοί να οδηγούν σε διαφοροποιημένα επίπεδα ισχύος. Περιορισμένη είναι η διαφοροποίηση στο επίπεδο των εξουσιαστικών πόρων και αφορά τα λιγοστά άτομα που μπορούν να επηρεάσουν και να κινητοποιήσουν τα μέλη της κοι-

⁸⁴⁴ Η περίπτωση της Χαραυγής, αν και έξω από το ερευνητικό μας πεδίο, δείχνει πως η μη-τσιγγάνικη πλειοψηφία της περιοχής κατέχει εξουσιαστικούς πόρους, επηρεάζοντας τις αποφάσεις της τοπικής εξουσίας εις βάρος των Τσιγγάνων κατοίκων της περιοχής.

νότητας, ασκώντας μετασχηματιστική επίδραση, με περιορισμένα όμως αποτελέσματα. Κατά κανόνα, πρόκειται για τα άτομα που έχουν εξασφαλίσει τη διασύνδεσή τους με τους τοπικούς φορείς εξουσίας, ακριβώς λόγω της θέσης κύρους που έχουν εντός της κοινότητας, την οποία αξιοποιούν ως εξουσιαστικό πόρο για την προώθηση των δικών τους επιδιώξεων (π.χ. συμμετοχή στην τοπική νομή εξουσίας ως υποψήφια αυτοδιοικητικά στελέχη), εμπλέκοντας συχνά μεγάλο μέρος των μελών της κοινότητας στον τοπικό ανταγωνισμό εξουσίας ή μετουσιώνοντάς την σε προσωπικούς επιμεριστικούς πόρους (π.χ. εύρεση εργασίας για τους ίδιους ή τα μέλη των οικογενειών τους). Τα αποτελέσματα σε αυτήν την περίπτωση είναι κατά κανόνα τα ίδια που επισημάνθηκαν στο πεδίο της πολιτικής διάστασης, δηλαδή οικειοποίηση των σπανιζόντων πόρων, εποικισμός της κοινότητας από τις τοπικές εξουσίες και μετάθεση του τοπικού ανταγωνισμού εξουσίας εντός της, με συνέπεια τη θραυσματική της εικόνα, τον εσωτερικό ανταγωνισμό και την αδυναμία συγκρότησης δομών συλλογικής αντιπροσώπευσης.

6.2.5 Συνάρθρωση κοινωνικών πρακτικών και εκπαιδευτικής ένταξης

Το πρώτο ερώτημα που αφορούσε την εκπαιδευτική ένταξη του πληθυσμού διερευνούσε γενικά τη συνάρθρωση κοινωνικών πρακτικών και εκπαίδευσης, δομούμενο σε υποερωτήματα που αναφέρονταν ειδικότερα στο ρόλο του καταμερισμού εργασίας, των μακρο-θεσμικών φορέων δράσης, του ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου, καθώς και της κοινωνικής ορατότητας σε σχέση με την εκπαιδευτική ένταξη του πληθυσμού.

Το πρώτο υποερώτημα αφορούσε στη θέση του πληθυσμού στον καταμερισμό εργασίας και πώς αυτή καθόριζε τις εκπαιδευτικές τους επιλογές. Τα ασκούμενα επαγγέλματα από την πρώτη και τη δεύτερη γενιά του πληθυσμού δεν απαιτούσαν την κατοχή γνώσεων σχολικού τύπου, ούτε σχετικών εκπαιδευτικών τίτλων. Ακόμη και όταν εντάχθηκαν σε πιο σύγχρονες επαγγελματικές δραστηριότητες, όπως π.χ. στη μισθωτή εργασία ή στις κατασκευές, δεν υπήρχε η αναγκαιότητα αυτή, ούτε βέβαια για το μεγάλο μέρος του πληθυσμού που στράφηκε στο εμπόριο. Η κατοχή εκπαιδευτικών τίτλων κατέστη απαραίτητη κατεξοχήν για τα μέλη της τρίτης γενιάς του πληθυσμού που επιδίωξαν να ενταχθούν στη μισθωτή εποχική εργασία. Το είδος της εργασίας, λοιπόν, για την πλειονότητα του πληθυσμού της κοινότητας κατά κανόνα δεν οδήγησε στην απαίτηση για εκτεταμένες σχολικές γνώσεις και εκπαιδευτικούς τίτλους, ωστόσο δεν κατέστη και απαγορευτικό για την εκπαιδευτική τους ένταξη. Αν εξαιρεθεί το τμήμα του πληθυσμού που απασχολήθηκαν ως εργάτες γης και αναγκαστικά βρίσκονταν σε συχνές επαγγελματικές μετακινήσεις, η πλειονότητα ασκούσε επαγγέλματα που κατά βάση είχαν σταθερή έδρα, ενώ τα περιστατικά αναγκαστικής πρόωρης εμπλοκής των παιδιών στην εργασία, και συνακόλουθα εγκατάλειψης της εκπαίδευσης, είναι περιορισμένα.

Σε σχέση με το δεύτερο υποερώτημα, οι θεσμικές προϋποθέσεις για την εκπαιδευτική ένταξη του πληθυσμού υπήρχαν ανέκαθεν, υπό την έννοια πως, βιώνοντας μια αδιάκοπη πορεία «Ελληνικότητας» και κατέχοντας την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, οι ελληνόφωνοι Τσιγγάνοι της Χαλκίδας μετείχαν *de jure* στις ρυθμίσεις και τα δικαιώματα που απέρρεαν από αυτήν. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ερμηνευτεί η – εξαιρετικά περιορισμένη ωστόσο – εκπαιδευτική τους παρουσία, στα σχολεία της πόλης πριν την εφαρμογή οποιωνδήποτε θεσμικών παρεμβάσεων αφορούσαν το συγκεκριμένο πληθυσμό. Σε ό,τι αφορούσε την πρώτη θεσμοποιημένη παρέμβαση μέσω της δομής της Ν.Ε.Λ.Ε., τα αποτελέσματα για τον εν λόγω πληθυσμό ήταν μάλλον πενιχρά. Η σημαντικότερη μακρο-θεσμική παρέμβαση αφορούσε τα στοχευμένα προγράμματα για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων, που οδήγησαν στη αύξηση των εγγραφών τους στα σχολεία και στη διεύρυνση του χρόνου και των επιπέδων φοίτησής τους. Η υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών συνέπεσε με μια περίοδο όπου στο δημόσιο λόγο εισέβαλε ο λόγος περί διαφοράς, ενώ οι Τσιγγάνοι υποστασιοποιούνταν ως ευάλωτη κοινωνική ομάδα, αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας. Παράλληλα με αυτές τις μακρο-θεσμικές παρεμβάσεις, οι αλλαγές στη δομή και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης καθιστούσαν πια αναγκαίους τους εκπαιδευτικούς τίτλους, είτε επί της βάσης του *υποδείγματος εκπαίδευσης* είτε της *εκπαίδευσης ως σήματος*,⁸⁴⁵ συναρθρώνοντας έτσι οικονομικές ανάγκες και εκπαιδευτικές στοχεύσεις, τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και στις πρακτικές του ερευνώμενου πληθυσμού.

Το τρίτο υποερώτημα διερευνούσε τη μορφωσιογόνο δυναμική του ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου των οικογενειών του πληθυσμού της κοινότητας. Από τις τρεις ερευνώμενες γενιές, η πρώτη απουσίαζε εξ ολοκλήρου από την εκπαίδευση όπως και η πλειοψηφία των μελών της δεύτερης, οριοθετώντας με σαφήνεια την έλλειψη ανθρώπινου κεφαλαίου. Η στροφή αρκετών μελών της τρίτης γενιάς προς την εκπαίδευση, ενώ συνιστά τομή στην εκπαιδευτική πορεία της κοινότητας, εντούτοις δε συνοδεύεται από αυξημένα επίπεδα ανθρώπινου κεφαλαίου, καθώς η φοίτησή τους είναι αποσπασματική, περιορίζεται κατά κανόνα στο εύρος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και έχει λειτουργικά-εργαλειακά χαρακτηριστικά, υπό την έννοια της προτεραιότητας απόκτησης του τίτλου σπουδών και όχι της επίτευξης γνωστικών στόχων. Επίσης περιορισμένη είναι και η δυναμική του κοινωνικού κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα του περιορισμένου χρόνου που αφιερώνουν οι γονείς στα τέκνα τους και του μεγάλου αριθμού αυτών, κυρίως όμως λόγω της αδυναμίας τους να τα βοηθήσουν στην εκτέλεση των καθημερινών σχολικών τους υποχρεώσεων. Τα στοιχεία αυτά περιορίζουν σημαντικά τη μορφωσιογόνο δυναμική των συγκεκριμένων μορφών κεφαλαίου, και σε συνδυασμό με τις βιοποριστικές πρακτικές της κοινότητας διαμορφώνουν τη σχέση τους με την εκπαι-

⁸⁴⁵ Βλ. σχετ. Ασημακοπούλου (2009, σ. 87) καθώς και υποσημειώσεις 237 και 238.

δευτική λειτουργία σύμφωνα με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) παθητικότητα ή αδιαφορία για την εκπαίδευση των τέκνων τους, β) απουσία αμοιβαίας εμπιστοσύνης σχολείου-οικογενειών, γ) περιορισμό του εύρους των προσδοκιών για τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα των τσιγγανοπαίδων, δ) αδυναμία ενστάλαξης εκ μέρους των γονέων προς τα τέκνα τους μιας νοοτροπίας συμμετοχής στην εκπαίδευση και ε) υποχώρηση στις ισχυρές πιέσεις συμμόρφωσης που ασκούνται εντός του πλέγματος των συνεκτικών σχέσεων της γειτονιάς.

Το τελευταίο υποερώτημα αφορούσε στο πώς η κοινωνική ορατότητα και οι πολιτισμικού τύπου διαφοροποιήσεις επηρεάζουν τη συμμετοχή του πληθυσμού στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με όσα επισημάναμε, οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις πολιτισμικού τύπου που συχνά αναφέρονται για τους Τσιγγάνους σε σχέση με τη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση, στην ερευνώμενη περίπτωση δεν ισχύουν. Για το συγκεκριμένο πληθυσμό απουσιάζει το βασικότερο στοιχείο πολιτισμικής διαφοροποίησης, που είναι η γλώσσα, αφού η κατοχή της ελληνικής συνιστά στοιχείο φυσικής ενότητας με τη υπόλοιπη κοινωνία. Επίσης, η γαμηλιότητα σε νεαρή ηλικία συνιστά περισσότερο μια χρονική και όχι αιτιακή αλληλουχία, όπου ο γάμος ακολουθεί την έξοδο των παιδιών από το σχολείο, η οποία όμως έχει δρομολογηθεί από άλλες αιτίες. Τέλος, δεν προέκυψε ασυμβατότητα των ιεραρχήσεων της ομάδας για την εκπαίδευση των παιδιών τους σε σχέση με το περιεχόμενο της σχολικής εκπαίδευσης, υπό την έννοια της ενστάλαξης διαφορετικών αξιών. Ως εκ τούτου, η δυσλειτουργική κατάσταση της σχέσης της κοινότητας με την εκπαίδευση σχετίζεται ως επί το πλείστον με τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής δομής των οικογενειών, τις περιορισμένες προσδοκίες και φιλοδοξίες τους για την εκπαίδευση των παιδιών τους και την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στην πολυπλοκότητα της δομής των κοινωνικών μηχανισμών ενσωμάτωσής τους στον κόσμο.

Χωρίς καταγεγραμμένα περιστατικά εμφανούς αποκλεισμού ή παρεμπόδισης της πρόσβασής τους στην εκπαίδευση, στη βάση της κοινωνικής ορατότητας και της αποδοχής ή του ετεροπροσδιορισμού της κατηγορίας Τσιγγάνος, η κυρίαρχη πολιτισμικού τύπου ταξινόμηση για τις οικογένειες αφορούσε τις σχέσεις των παιδιών τους με τους συμμαθητές τους. Πρόκειται για διαδικασίες κοινωνικής αλληλεπίδρασης που εκτυλίσσονται γύρω από το πολιτισμικό κέλυφος και εμφανίζουν πλήθος εκβάσεων, από την αποδοχή έως την απόρριψη, ενέχουσες κατά περίπτωση κάποια ανασχετική επίδραση, χωρίς ωστόσο να συνιστούν σημαντικό πρόσκομμα για την εκπαιδευτική ένταξη των μελών της κοινότητας.

6.2.6 Σχέση εκπαίδευσης και επαγγελματικής-κοινωνικής κινητικότητας

Το ερώτημα αυτό αφορούσε στη σύνδεση της εκπαιδευτικής εμπειρίας και των τίτλων σπουδών με την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα του πληθυσμού. Καθώς για

την πρώτη γενιά του πληθυσμού η πλήρης απουσία τους από την εκπαίδευση και το είδος των επαγγελμάτων που άσκησαν δεν επέτρεψαν τέτοια σύνδεση, για τα λιγοστά άτομα της δεύτερης γενιάς που κατείχαν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης προέκυψε μια έμμεση σχέση, καθώς ασκούσαν καλύτερα αμειβόμενα επαγγέλματα και είχαν περισσότερες ευκαιρίες επαγγελματικής εμπλοκής. Η σύνδεση εκπαιδευτικών τίτλων και επαγγελματικής κινητικότητας χαρακτηρίζει ως επί το πλείστον τα νεότερα σε ηλικία μέλη της δεύτερης γενιάς και αυτά της τρίτης, και σχετίζεται αποκλειστικά με την κάλυψη των θέσεων εποχικής εργασίας στο δήμο Χαλκιδέων. Η προσωρινότητα όμως της πλειοψηφίας των προσφερόμενων θέσεων δεν εξασφαλίζει την ουσιαστική επαγγελματική κινητικότητα του πληθυσμού, ενώ τα αποκτηθέντα εκπαιδευτικά προσόντα αποκτούν αξία μόνο εντός του εσωτερικού ανταγωνισμού, δηλαδή μεταξύ των μελών της κοινότητας, αφού υπολείπονται σαφώς στη σύγκρισή τους με τα αντίστοιχα των μελών της ευρύτερης κοινωνίας.

6.2.7 Η αξιοποίηση των ειδικών κανόνων και πόρων στη διαμόρφωση της σχέσης της κοινότητας με την εκπαίδευση

Με το τελευταίο ερώτημα διερευνάται η αξιοποίηση των ειδικών κανόνων και πόρων ως προς τη διαμόρφωση της σχέσης της κοινότητας με την εκπαίδευση. Η εξειδίκευση πόρων και κανόνων εκτείνεται πέρα από το επίπεδο των μακρο-θεσμικών παρεμβάσεων (π.χ. δωρεάν και υποχρεωτική εκπαίδευση, νομοθεσία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, προγράμματα εκπαίδευσης τσιγγανοπαίδων) και αναφέρεται στους πόρους και στους κανόνες που ενεργοποιούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή στον κοινωνικοοικονομικό χώρο της πόλης της Χαλκίδας. Πρόκειται ουσιαστικά για πόρους που συνάπτονται με την ευρύτερη διαδικασία ένταξης του πληθυσμού στον κοινωνικό σχηματισμό, τα αποτελέσματα των οποίων άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με την εκπαίδευση ό-πως έχει επισημανθεί σε διάφορες έρευνες σχετικά με την εκπαιδευτική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων.

Υπό αυτήν την έννοια, για την περίπτωση των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας προσδιορίζονται ως ειδικοί πόροι οι ακόλουθοι:

- Η απουσία σημαντικών αστικοδημοτολογικών εκκρεμοτήτων που δε συνιστούσε πρόσκομμα στην εγγραφή των μαθητών στα σχολεία.
- Η μόνιμη εγκατάσταση εντός του οικιστικού ιστού σε σταθερές κατοικίες με υποδομές, χώρους και εξοπλισμό που εξασφάλιζαν εν γένει ένα ανεκτό περιβάλλον διαβίωσης.
- Η απρόσκοπτη πρόσβαση στα σχολεία της γειτονιάς και τις υπόλοιπες εκπαιδευτικές δομές της πόλης με όρους αντίστοιχους των μαθητών της πλειοψηφίας.
- Η περιορισμένη σχολική κινητικότητα, ως αποτέλεσμα της περιορισμένης επαγγελματικής κινητικότητας των οικογενειών.

- Η απουσία περιστατικών αποκλεισμού τους από τα σχολεία, όπως και εμφανούς περιθωριοποίησης εντός τους.
- Η κατοχή της ελληνικής γλώσσας που συνιστά στοιχείο φυσικής ενότητας με την πλειοψηφία και αίρει τους μαθησιακούς και κοινωνικούς φραγμούς που οι δίγλωσσοι μαθητές εν δυνάμει αντιμετωπίζουν σε ένα μονόγλωσσο σχολείο.

Παρότι αυτό το απόθεμα των εν δυνάμει αξιοποιήσιμων πόρων μπορούσε να λειτουργήσει μετασχηματιστικά ως προς τη διαμόρφωση της σχέσης των μελών της κοινότητας με την εκπαίδευση, εντούτοις όμως δεν ενεργοποιήθηκε επαρκώς. Δηλαδή, στο εύρος των αποτελεσμάτων των κοινωνικών πρακτικών του πληθυσμού, οι εν δυνάμει αυτοί πόροι δεν κατέστησαν εν ενεργεία, κυρίως λόγω της επίδρασης άτυπων κανόνων εντός της κοινότητας, αλλά και της αδυναμίας του πληθυσμού να ανταποκριθεί στις συνθήκες πολυπλοκότητας των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης. Υπό την επίδραση άτυπων κανόνων που όριζαν και περιόριζαν τις προσδοκίες των οικογενειών από την εκπαίδευση ή την αντιμετώπιζαν παθητικά ή αδιάφορα, εξαρτώμενη αποκλειστικά από την προαίρεση συμμετοχής των ίδιων των τέκνων τους, ενίοτε δε και υπό την πίεση κανόνων συμμόρφωσης εντός των ισχυρών συνεκτικών δικτύων της γειτονιάς, οι πόροι αυτοί δεν ενεργοποιήθηκαν, ώστε τα εν δυνάμει αξιοποιήσιμα στοιχεία να ξεπεράσουν το επίπεδο του «αληθινού» και να αναδειχθούν ως «πραγματικά» στοιχεία της δομής (Bhaskar, 1998). Έτσι ερμηνεύεται η απουσία της πλειοψηφίας των μελών της δεύτερης γενιάς από την εκπαίδευση, όπως και η περιορισμένη παρουσία των μελών της τρίτης γενιάς, που κατά κανόνα, ακόμη και όταν πέτυχε την εκπαιδευτική της ένταξη, δεν κατόρθωσε να διευρύνει την παραμονή της πέρα από το όριο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στο επίπεδο λοιπόν του «εμπειρικού», δηλαδή των παρατηρήσιμων και αποτυπώσιμων αντικειμενικών στοιχείων, η δυσλειτουργική ή αναποτελεσματική εκπαιδευτική ένταξη των μελών της κοινότητας φαίνεται να ερμηνεύεται επαρκώς σε σχέση με την αξιοποίηση των αληθινών και πραγματικών αυτών πόρων και κανόνων, χωρίς ωστόσο να αποκλείει τη μεσολάβηση και άλλων παραγόντων που δεν εξετάστηκαν στα όρια αυτής της διατριβής.

7 ΕΠΙΛΟΓΟΣ

7.1 Ερευνητικός αναστοχασμός: επαναπροσδιορίζοντας το θέμα, την ερευνητική προσέγγιση και τα συμπεράσματά της

Η έρευνα στο πεδίο ανέδειξε μια πολυδιάστατη πραγματικότητα με διανεμητικές και σχεσιακές πτυχές. Η διανεμητική πτυχή αφορά την οικονομική στέρηση, δηλαδή την έλλειψη οικονομικών πόρων, και είναι εμφανής σε δυο φάσεις της ερευνώμενης περιόδου της μεταπολεμικής ιστορίας των ελληνοφώνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Πρόκειται για την αρχική φάση, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, όταν οι Τσιγγάνοι ακολούθησαν την ίδια πορεία με τους υπόλοιπους εσωτερικούς μετανάστες και εγκαταστάθηκαν στη Χαλκίδα, ως τμήμα του αδιαμόρφωτου «μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων» (Πιζάνιας, 2004, σ. 13). Κατά τη φάση αυτή, η οικονομική τους κατάσταση ήταν αντίστοιχη των υπόλοιπων λαϊκών στρωμάτων, υφιστάμενη κατ' αρχάς τους ίδιους περιορισμούς αλλά και τις ευκαιρίες που άρχισε να προσφέρει η οικονομική ανάπτυξη της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Η δεύτερη φάση ξεκίνησε κατά τα τελευταία έτη της δεκαετίας του 2000 και συνεχίστηκε καθ' όλο το διάστημα της παρουσίας μας στο ερευνητικό πεδίο. Κατά τη φάση αυτή, ο πληθυσμός της κοινότητας, προσανατολισμένος επαγγελματικά σχεδόν μονοδιάστατα στο πεδίο του εμπορίου, αντιμετώπισε τις συνέπειες της αναδιάρθρωσης του τομέα αυτού, παράλληλα με τις ευρύτερες συνέπειες που επέφερε η ύφεση της οικονομίας και η εφαρμογή του Μνημονίου. Κατά το μεσοδιάστημα των φάσεων αυτών, η οικονομική κατάσταση του πληθυσμού ήταν καλύτερη. Παρά το γεγονός ότι στην πλειοψηφία τους παρέμεναν στις τάξεις του φτωχού πληθυσμού της πόλης, τα εισοδήματά τους τούς επέτρεπαν να καλύπτουν τις βασικές ανάγκες που προσδιόριζαν τον ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής, κατάσταση που αποτυπώθηκε στο είδος και την ποιότητα των οικιών τους, τον επαγγελματικό εξοπλισμό που διέθεταν, τα καταναλωτικά αγαθά και τις συνήθειες που ασκούσαν.

Η σχεσιακή πτυχή αφορά το είδος, το εύρος και τη δυναμική των σχέσεων του πληθυσμού με την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης. Όντες λειτουργικά ενταγμένοι στις οικονομικές λειτουργίες του συστήματος, ενίοτε έστω και στα όρια, τα διάκενα, τα ανοργάνωτα, άτυπα, παράτυπα ή και παράνομα τμήματα αυτών των λειτουργιών (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 91), οι σχέσεις τους με την πλειοψηφία ήταν πρωταρχικά οικονομικές. Ως υπάλληλοι σε μικρομάγαζα και εργοστάσια, ως εργάτες και τεχνίτες στην οικοδομή, ως εργάτες στη γη, ως πωλητές προϊόντων, όλες οι επαγγελματικές δραστηριότητες του πληθυσμού τον έφερναν σε καθημερινή επαφή με τη μη-τσιγγάνικη πλειοψηφία της πόλης. Ωστόσο, το εύρος αυτών των σχέσεων κατά κανόνα περιοριζόταν στο χρόνο και το πεδίο άσκησης των παραπάνω δραστηριοτήτων. Ολοκληρώνοντας την εργασία τους, τα μέλη του πληθυσμού στην πλειοψηφία τους αποσύρονταν και περιοριζόνταν στα όρια της οικογένειας και της κοινότητας. Η απόσυρση αυτή περιόριζε

την όποια δυναμική μπορούσαν να δημιουργήσουν οι βραχύβιες επαγγελματικές σχέσεις. Η απουσία τους επίσης από την εκπαίδευση αλλά και η μη-συμμετοχή τους στους διάφορους θεσμούς της ΚτΠ (π.χ. εργατικά σωματεία, Μ.Κ.Ο. τοπικοί σύλλογοι, ομάδες αλληλοβοήθειας) περιόρισε δραστικά το εύρος και τη δυναμική των σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία, αναδεικνύοντας τη λειτουργία της κοινότητας ως κυρίαρχου ρυθμιστή και διαμεσολαβητή της κοινωνικότητάς τους.

Αυτό το πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων ήταν κυρίαρχο για το μεγαλύτερο διάστημα της ερευνώμενης περιόδου. Στο γεωγραφικό, οικονομικό και κοινωνικό χώρο της πόλης της Χαλκίδας, ο πληθυσμός των ελληνόφωνων Τσιγγάνων εξασφάλισε επί μακρόν μια κατάσταση απροβλημάτιστης συμπαρουσίας, ακολουθώντας βίους παράλληλους ή και ασύμπτωτους με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας, με κατεξοχήν σημείο τομής τον περιορισμένο χρόνο των επαγγελματικών συναλλαγών. Οι περιοχές εγκατάστασής τους δεν τους έφεραν σε σύγκρουση με δημόσια ή ιδιωτικά συμφέροντα για την κυριαρχία ή τη νομή των χώρων αυτών, οι επαγγελματικές επιλογές τους δεν ήταν ανταγωνιστικές και προτιμητέες από την πλειονότητα, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης, ενώ η όποια κοινωνική τους διαφοροποίηση στη βάση εθνοτικών, πολιτισμικών ή άλλων χαρακτηριστικών είχε περιορισμένη εμβέλεια, ανάλογη της περιορισμένης κοινωνικής αλληλεπίδρασης που είχαν με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας. Η κατάσταση αυτή άλλαξε ραγδαία την ίδια περίοδο που εμφανίστηκε η δεύτερη φάση της οικονομικής αποστέρησης του πληθυσμού. Με εξαίρεση το χωροταξικό επίπεδο των περιοχών εγκατάστασης, ο οικονομικός και ο κοινωνικός χώρος της πόλης άρχισε να γίνεται ανταγωνιστικός για τον πληθυσμό. Οι δραστηριότητές τους στο εμπόριο έγιναν ευθέως ανταγωνιστικές των λοιπών μικροεμπόρων της πόλης, ιδιαίτερα όταν αυτές ασκούνταν παράτυπα, χωρίς άδεια και υπό καθεστώς φοροαποφυγής και μη-καταβολής ασφαλιστικών εισφορών. Η παρουσία τους στο χώρο της μισθωτής εργασίας των προγραμμάτων εποχικής απασχόλησης ήταν επίσης ανταγωνιστική προς το σύνολο όλων αυτών που, υφιστάμενοι τις συνέπειες της ανεργίας, στράφηκαν ως μοναδική διέξοδο απασχόλησης σε έναν τομέα που επί σειρά ετών δεν ήταν προτιμητέος από την πλειοψηφία. Τέλος, ο έντονος ανταγωνισμός για τη νομή επί των διαρκώς μειούμενων πόρων των κοινωνικών μεταβιβάσεων διεύρυνε το χάσμα μεταξύ της κοινότητας και της πλειοψηφίας, καθώς η μια ομάδα εγκαλούσε την άλλη για πρακτικές εγκλεισμού αποκλεισμού και σφετερισμού πόρων αντίστοιχα. Καθώς δεν υπήρχε ένα στέρεο υπόστρωμα ουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων, που να λειτουργήσει ως ανάχωμα σε αυτήν τη διαδικασία κοινωνικής πόλωσης, οι σχέσεις της ομάδας με την πλειοψηφία άρχισαν να γίνονται προβληματικές, ιδιαίτερα όταν οι παραβατικές πρακτικές μέρους του πληθυσμού προβάλλονταν emphaticά στο δημόσιο λόγο μέσω των τοπικών Μ.Μ.Ε. και συνεκδοχικά χαρακτηρίζαν το σύνολο του πληθυσμού της κοινότητας.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει ως συμπέρασμα πως η διανεμητική πτυχή της κατάστασης, σχετιζόμενη με τα επίπεδα εισοδήματος, δεν εμφανίζεται σε όλο το εύρος της ερευνώμενης περιόδου. Επίσης, η σχεσιακή πτυχή, που καθορίζεται από την ποιότητα της σχέσης του πληθυσμού με την περιβάλλουσα κοινωνική πραγματικότητα, σημειώνει μεταλλαγές, αφού από την απροβλημάτιστη συμπαρουσία τους κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου αυτής μαζί με τα υπόλοιπα στρώματα των φτωχών κατοίκων της πόλης, σταδιακά, και για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της κοινότητας, διαρρηγνύονται οι κοινωνικοί του δεσμοί με την περιβάλλουσα πραγματικότητα.

Η επισήμανση αυτή αναδεικνύει το στοιχείο της σχετικότητας (Atkinson A. B., 1998a · Burchard κ. συν., 1999), ως προσδιοριστικό της κατάστασης που χαρακτηρίζει τη σχέση του πληθυσμού με την κοινωνική πραγματικότητα. Ο αποκλεισμός των ελλινόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας δεν εμφανίζει τα ίδια χαρακτηριστικά σε όλο το εύρος της ερευνώμενης περιόδου, καθώς διαφοροποιούνταν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας στο εύρος αυτό, όπως και οι συνήθειες δραστηριότητες που αναμενόταν να ασκούνται από τα άτομα. Έτσι, κατά την πρώτη περίοδο η οικονομική δυσπραγία τους δεν αποτέλεσε ανασταλτικό στοιχείο της κοινωνικής τους ένταξης, αφού ήταν κοινός τόπος για τους περισσότερους από τους νεοεισερχόμενους εσωτερικούς μετανάστες της πόλης, που αναζητούσαν σε αυτήν νέες βιοποριστικές ευκαιρίες. Το ίδιο συνέβη και με την απουσία τους από την εκπαίδευση, αφού η άσκηση των παραδοσιακών επαγγελμαμάτων και η αθρόα προσφορά θέσεων ανειδίκευτης εργασίας εξασφάλιζαν την εργασιακή τους ένταξη, ανεξάρτητα από το επίπεδο της εκπαίδευσής τους. Η γρήγορη εξέλιξη του κοινωνικού συστήματος της πόλης, υπό την επενέργεια του παραγωγικού και πολιτικού εκσυγχρονισμού, αύξησε τη δομική και λειτουργική του πολυπλοκότητα (Parsons, 1964), αναδεικνύοντας νέους θεσμούς, δομές δράσης και πλαίσια εμπειριών, όπως π.χ. την εκπαίδευση, τους επαγγελματικούς χώρους της μισθωτής εργασίας, τα πολιτικά κόμματα και τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία, ως τους βασικούς κοινωνικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσης. Πρόκειται για την κατάσταση που σε προηγούμενο κεφάλαιο⁸⁴⁶ επισημάναμε ως «πολυπλοκότητα» και «πολυκεντρική συγκρότηση του νοήματος» (Ψημίτης, 2000, σ. 90).

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, την περίοδο αυτή, κατά τη φάση διαδοχής μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς του πληθυσμού, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και εντεύθεν, εντοπίζεται μια αντινομία. Από τη μια διαπιστώνεται η ελλιπής προσαρμοστική ικανότητα και η αδυναμία της πλειοψηφίας του πληθυσμού να ακολουθήσει τη διαφοροποίηση του κοινωνικού συστήματος, που απαιτούσε από αυτούς την ανάπτυξη δραστηριοτήτων σε πολλαπλές κοινωνικές σφαίρες. Έτσι, ακόμη και όταν έγιναν μισθωτοί, περιορίστηκαν εξ αρχής σε θέσεις έντασης εργασίας, χωρίς να διαβλέψουν ή να

⁸⁴⁶ Βλ. την ενότητα 5.4.3- *Η διαδικασία του επιπολιτισμού*.

ακολουθήσουν τους ρυθμούς αλλαγής που οδήγησαν σύντομα στην εξειδίκευση και στην απαίτηση τυπικών προσόντων, με αποτέλεσμα τη σταδιακή έξοδό τους από το χώρο αυτό. Το ίδιο συνέβη και στις περιπτώσεις όπου τα μέλη της δεύτερης γενιάς εντάχθηκαν στην εκπαίδευση, καθώς περιόρισαν την παρουσία τους κατά κανόνα στην υποχρεωτική βαθμίδα αυτής, μη δυνάμενα να αναγνωρίσουν τη σημασία των εκπαιδευτικών τίτλων ως μέσου εσωτερικής διαστρωμάτωσης της εργατικής τάξης και να κεφαλαιοποιήσουν έτσι τα οφέλη που προσέφεραν στην επαγγελματική εξειδίκευση και την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα. Ακόμη, λοιπόν, και στις περιπτώσεις που αρχικά ανταποκρίθηκαν στις απαιτήσεις και τους κανόνες ενός νέου πλαισίου δράσης και εμπειρίας, δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν την ταχύτατη μεταβολή των στοιχείων του πλαισίου αυτού.

Από την άλλη όμως, κατά την ίδια ακριβώς περίοδο – και εδώ είναι το σημείο που θεμελιώνεται η επισημανθείσα αντινομία – η πολυ-λειτουργικότητα των βιοποριστικών τους πρακτικών, όπως εκφράστηκε από την παραγωγική πολυ-ειδίκευση των μελών των οικογενειών και την υψηλή προσαρμοστικότητά τους, σε συνδυασμό με την ύπαρξη σημαντικών κενών και ανοργάνωτων σημείων των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, επέτρεψαν την ικανοποιητική οικονομική ένταξη του πληθυσμού. Για το χρονικό διάστημα, λοιπόν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως και τη μετάβαση στα πρώτα χρόνια του τρέχοντος αιώνα, η πολυ-λειτουργικότητα των οικονομικών πρακτικών των μελών της κοινότητας υπερκάλυψε τις συνέπειες της ελλιπούς προσαρμοστικότητάς τους στις συνθήκες διαφοροποίησης του κοινωνικού συστήματος, εξασφαλίζοντας από τη μια τη βραχυπρόθεσμη οικονομική τους ένταξη, υπονομεύοντας όμως μακροπρόθεσμα τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική εν γένει ένταξη του πληθυσμού. Η σχετικότητα και το ευμετάβλητο της οικονομικής και κοινωνικής ένταξης του πληθυσμού επιβεβαιώνεται από τη ραγδαία επιδείνωση της οικονομικής του κατάστασης κατά τη δεύτερη φάση που επισημάνθηκε στην αρχή της ενότητας αυτής. Ως εκ τούτου, στο εύρος της ερευνώμενης περιόδου, και λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κοινωνικού σχηματισμού της πόλης της Χαλκίδας, οι συναρθρώσεις και οι διενέξεις της πορείας του πληθυσμού παρουσιάζουν μια ακολουθία που ομοιάζει με αυτήν του Σχήματος 4, που αποτυπώνει τις φάσεις ενσωμάτωσης-απενσωμάτωσης του γενικού πληθυσμού των Τσιγγάνων της χώρας. Στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού, τη φάση ένταξης που υφίστατο κατά την περίοδο διαμονής τους στις περιοχές προέλευσης ακολούθησε η φάση προσανατολισμού της πρώτης γενιάς στο νέο κοινωνικό χώρο της πόλης, την οποία διαδέχτηκε η φάση οικονομικής ένταξης από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως και τις αρχές της πρώτης δεκαετίας του τρέχοντος αιώνα, όπου οριοθετείται η έναρξη της φάση ραγδαίας οικονομικής και κοινωνικής απενσωμάτωσης του πληθυσμού.

Μέχρι στιγμής, προσδιορίσαμε την κατάσταση του πληθυσμού με όρους διανεμητικούς και σχεσιακούς, ενώ επισημάναμε και το στοιχείο της σχετικότητας, βασικό σημείο πολλών προσεγγίσεων για τον κοινωνικό αποκλεισμό (Atkinson A. B., 1998a · Burchardt κ. συν., 1999), το οποίο συνδέσαμε με τη δομική και λειτουργική πολυπλοκότητα των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης (Parsons, 1964 · Ψημίτης, 2000). Προκειμένου όμως να αποτυπωθεί πλήρως η κατάσταση που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός, απαιτείται η διαπίστωση και του ρόλου των ίδιων των Τσιγγάνων ως παραγόντων πραγμάτωσής της, αυτό που ο A.B. Atkinson (1998) προσδιορίζει ως «επενέργεια». Άλλωστε, και στο πλαίσιο της θεωρίας της δομοποίησης που υιοθετήσαμε, οι Τσιγγάνοι θεωρούνται ως εμπρόθετοι φορείς δράσης που εμπλέκονται σε επιδέξια ενεργήματα.

Η διαπίστωση του ρόλου των ίδιων των ατόμων του πληθυσμού σε αυτήν την κατάσταση οφείλει καταρχάς να λάβει υπόψη του τα δεδομένα που όριζαν το πλαίσιο συνάντησής τους με την κυρίαρχη πραγματικότητα. Το πλαίσιο καταρχάς ορίστηκε σε θεσμικό επίπεδο από την κατοχή εκ μέρους τους της ιδιότητας του πολίτη, που απέκλειε *de jure* τη θεσμική εκδίωξη ή περιθωριοποίησή τους. Επίσης οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας την ασυμμετρία πόρων και ισχύος που προέκυπτε από τη θέση του πληθυσμού στην ταξική διαστρωμάτωση, στο εύρος βέβαια που αυτή, μαζί με τις σχέσεις παραγωγής και τον καταμερισμό της εργασίας, διατηρούν την ερμηνευτική τους εμβέλεια και προσδιορίζουν τα όρια της δομικής κοινωνικοοικονομικής ανισότητας του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο, διαπιστώσαμε σημαντική οριζόντια διαφοροποίηση, εντός δηλαδή του σώματος της εργατικής τάξης όπου ανήκε ο πληθυσμός της κοινότητας. Παρότι τα μέλη της κοινότητας ξεκίνησαν με παραπλήσιο απόθεμα επιμεριστικών πόρων με πολλούς από τους εσωτερικούς μετανάστες της πόλης, στην πορεία των τριών γενεών αυτοί κατέληξαν να υπολείπονται κατά πολύ σε αξία, έναντι των αντίστοιχων πόρων της μη-τσιγγάνικης πλειοψηφίας της εργατικής τάξης της πόλης. Ακόμη πιο δυσμενής είναι η σύγκριση με άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως οι αλλοδαποί μετανάστες που συνέρρευσαν στην πόλη κατά τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν, σημαντικός αριθμός των οποίων, εκκινώντας από σαφώς δυσχερέστερη αφετηρία, πέτυχε αποτελεσματικότερα επίπεδα οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης.

Με βάση λοιπόν τα στοιχεία που συλλέξαμε, θεωρούμε πως η πλειοψηφία του πληθυσμού δεν έδειξε την ικανότητα να αξιοποιήσει αποτελεσματικά τους διατιθέμενους πόρους που δυνητικά θα εξασφάλιζαν την αποτελεσματικότερη συμμετοχή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης. Εδώ εντοπίζεται το σημείο που η θεωρία του Giddens συναντά τη θέση του Sen (2000) περί της «στέρησης ικανοτήτων» ως καθοριστικού παράγοντα που επηρέασε το επίπεδο οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ένταξης του πληθυσμού. Η ισότητα ευκαιριών δεν αναδείχθηκε σε ισότητα αποτελεσμάτων, πάντα εντός των ορίων της εργατικής τάξης, λόγω του ότι ο περιορισμός του εύρους ορισμένων «λειτουργιών» οδήγησε στη «στέρηση ικανοτήτων» που με

τη σειρά της καθόρισε τη θέση του πληθυσμού στην κοινωνική πραγματικότητα της πόλης. Από το σύνολο των «λειτουργιών» που αναφέρει ο Sen (2003, σ. 5), στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού τη σημαντικότερη επίδραση άσκησαν η αδυναμία εγγραμματοσμού και η μη-συμμετοχή στη ζωή της ευρύτερης κοινότητας της πόλης της Χαλκίδας. Η απουσία της δεύτερης γενιάς του πληθυσμού από την εκπαίδευση θεωρούμε πως ήταν ο καθοριστικότερος παράγοντας για την πορεία που ακολούθησε η ένταξή του στον κοινωνικό σχηματισμό της πόλης. Επιλέγοντας ή μη έχοντας τη διορατικότητα να ενταχθούν στο εκπαιδευτικό σύστημα, κατ' ουσίαν δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν την ουσιαστική ένταξη και παραμονή τους στο σύστημα της μισθωτής εργασίας, η οποία, έστω και με τους περιορισμούς που επέφεραν οι σύγχρονες μορφές κατάταμής της, αποτέλεσε τον κυρίαρχο κοινωνικό ομογενοποιητή (Wacquant, 1996, 1999, 2000, 2008) για τη συγκεκριμένη περίοδο που ερευνήσαμε. Επιπρόσθετα, η πλήρης απουσία τους από τη μισθωτή εργασία του δημόσιου τομέα τούς απέκλεισε από τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, που αναδείχθηκαν μεταπολιτευτικά σε βασικούς μηχανισμούς επαγγελματικής, οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μαζών (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1986). Τέλος, η απουσία τους από την εκπαίδευση τούς στέρησε την επίδραση της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης που ασκεί ο εκπαιδευτικός θεσμός και δεν επέτρεψε τη δόμηση και τη λειτουργία κοινωνικών δικτύων γεφύρωσης και διασύνδεσης με την περιβάλλουσα κοινωνική πραγματικότητα.

Μένοντας λοιπόν εκτός εργασίας, εκτός εκπαίδευσης και εκτός κοινωνικών σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία, σε μια διαπλοκή διανεμητικών και σχεσιακών μορφών στέρησης, το συνεχές της ανισότητας τείνει να οδηγήσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στην καταστροφική ρήξη των σχέσεών του με την κοινωνία. Η έκταση των οικονομικών προβλημάτων και ο μόνιμος χαρακτήρας που προδιαγράφεται για αυτά, τουλάχιστον για ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, οδηγεί στη βαθμιαία ρήξη των σχέσεών τους με την κοινωνία και, μεταξύ άλλων, σε δυο εκβάσεις. Η μια είναι πιθανή και αφορά την ακόμη ισχυρότερη περιχαράκωση στο εσωτερικό της κοινότητας, προς την κατεύθυνση του διαχωρισμού, ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες όπου η περιορισμένη αλληλεπίδραση συνοδεύεται και από τη χωρική περιθωριοποίηση. Στην περίπτωση αυτή, για ένα μέρος του πληθυσμού είναι πιθανή η επανα-τσιγγανοποίησή του, υποβοηθούμενη και από το δημόσιο λόγο που τους υποστασιοποιεί, και ως εκ τούτου τους αποστασιοποιεί, στη βάση δήθεν ασύμβατων πολιτισμικών διαφορών, ακολουθώντας μια νεο-συντηρητική προσέγγιση στην παράδοση του ηθικού λόγου για την υποτάξη (Levitas, 1999a · 2004a). Η δεύτερη έκβαση είναι ήδη υπαρκτή και αφορά την ανάπτυξη αντικοινωνικών συμπεριφορών και μιας έντονα παραβατικής κουλτούρας, ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες όπου δεν υπάρχουν θεμιτές ευκαιρίες προσπορισμού εισοδήματος και έχει μειωθεί ο κοινωνικός έλεγχος.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη αυτή, επανερχόμαστε στο θέμα της, τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό αποκλεισμό της κοινότητας των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Η προσπάθεια οριοθέτησης της έννοιας στην αρχή της διατριβής αυτής μας οδήγησε «σε μια περιπλάνηση σε ένα κόσμο πολλών ορισμών» (Τσιάκαλος, 1998, σ. 43). Λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς και τις δυνατότητες της έννοιας, δομήσαμε ένα πλαίσιο έρευνας που ενσωμάτωσε τις πολλαπλές μορφές της αποστέρησης και μας επέτρεψε να διερευνήσουμε μια κοινωνική πραγματικότητα που εκτείνεται πέρα και έξω από τις στενά πολιτικοοικονομικές και διανεμητικές προσεγγίσεις, συμπεριλαμβάνοντας τα κοινωνικά πρότυπα αναπαράστασης, ερμηνείας και επικοινωνίας. Μέσα από την έρευνα μπορούμε πια να αιτιολογήσουμε επαρκώς τον τίτλο της. Πράγματι, στην παρούσα περίοδο ο πληθυσμός των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας αντιμετωπίζει σημαντικό κίνδυνο κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού, ενώ ένα μεγάλο μέρος αυτού είναι ήδη κοινωνικά και εκπαιδευτικά αποκλεισμένο. Το συμπέρασμα αυτό θεμελιώνεται από τις επισημάνσεις που έγιναν για τη θέση τους στην αγορά εργασίας, τη δυνατότητα πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες, την κοινωνική ασφάλιση, την κοινωνική συμμετοχή, την πολιτική δραστηριότητα, τα διαθεσιακά χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν μειωμένες προσδοκίες, την απουσία βιώσιμων προοπτικών, τον εγκλωβισμό τους στον κύκλο της πενίας και την ανάπτυξη αντικοινωνικών συμπεριφορών και μιας έντονα παραβατικής κουλτούρας.

Ανατρέχοντας, ωστόσο, στις προηγούμενες φάσεις της ερευνώμενης περιόδου, διαπιστώσαμε πως η κατάσταση ήταν διαφορετική. Επισημάναμε, άλλωστε, πως το στοιχείο της σχετικότητας συνιστά βασικό σημείο πολλών προσεγγίσεων για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Έτσι λοιπόν, κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ερευνώμενης περιόδου ο πληθυσμός δεν ήταν κοινωνικά αποκλεισμένος, χωρίς ωστόσο οι σχέσεις του με την κοινωνική πραγματικότητα να οριοθετούνται στο επίπεδο της ένταξης, αφού η διχοτομική διάκριση ένταξης/αποκλεισμού αγνοεί την ύπαρξη της ενδιάμεσης γκρίζας ζώνης στην οποία εντοπίζεται η πλειονότητα του πληθυσμού, κινούμενη προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση σε διάφορες φάσεις της ζωής τους (Oyen, 1997, σ. 64). Ως εκ τούτου, το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού αντιμετώπιζε μια μακρόχρονη κατάσταση «δυσμενούς ενσωμάτωσης» (Hickey & du Toit, 2007), τόσο ως αποτέλεσμα των άνισων οικονομικών και εξουσιαστικών σχέσεων που υφίσταντο ως τμήμα της εργατικής τάξης, κυρίως όμως λόγω της επιλεγόμενης από τους ίδιους απουσίας τους από την εκπαίδευση και από τη συμμετοχή στη ζωή της ευρύτερης κοινότητας της πόλης της Χαλκίδας. Για όσο διάστημα οι επιλεγόμενες από τον πληθυσμό στρατηγικές εξασφάλισης οικονομικών πόρων δεν περιορίζονταν από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις που ενυπήρχαν στον κοινωνικό σχηματισμό της πόλης, η δυσμενής ενσωμάτωση διατηρείτο, επιτρέποντας, ωστόσο, την αρμονική συμπαρουσία τους με το γε-

νικό πληθυσμό. Όταν όμως το πλαίσιο περιόρισε ή κατέστησε μη-αποδοτικές τις στρατηγικές αυτές, μεγάλο τμήμα του πληθυσμού μετέπεσε στην τρέχουσα κατάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στο εκπαιδευτικό πεδίο η κατάσταση ακολούθησε αντίστροφη πορεία. Την πλήρη απουσία της πρώτης γενιάς διαδέχτηκε η περιορισμένη και ελλιπής παρουσία των μελών της δεύτερης γενιάς στις σχολικές δομές, ως επί το πλείστον της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Για τη γενιά αυτή υφίστατο σαφώς κατάσταση εκπαιδευτικού αποκλεισμού, με άμεσες συνέπειες στην επαγγελματική και την εν γένει κοινωνική τους ένταξη. Η παρούσα κατάσταση, που αφορά τα μέλη της τρίτης γενιάς του πληθυσμού, συνιστά περίπτωση δυσμενούς ενσωμάτωσης, αφού παρά την αθρόα εγγραφή τους στα δημοτικά σχολεία παρατηρείται υψηλό ποσοστό διαρροής, ελλιπής φοίτηση και περιορισμένος εγγραμματοςμός. Η εργαλειακή αντιμετώπιση της εκπαίδευσης από μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, ως ανταλλάξιμου προϊόντος στον τομέα της απασχόλησης, ενίσχυσε πρόσκαιρα την παραμονή τους στις εκπαιδευτικές δομές, με στόχο την απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων, ωστόσο η κατάσταση δυσμενούς εκπαιδευτικής ενσωμάτωσης μπορεί σύντομα να εξελιχθεί σε εκπαιδευτικό αποκλεισμό.

Ο κίνδυνος αυτός προκύπτει καταρχάς από την επιδείνωση των συνθηκών απασχόλησης, που μπορούν να ενεργοποιήσουν εκ νέου τον κύκλο επαγγελματικών μετακινήσεων του πληθυσμού, άρα να επιφέρουν αλλαγή του τρόπου διαμονής και συνακόλουθα τη σχολική κινητικότητα, που για την περίπτωση ενός πληθυσμού που στερείται παγιωμένης κουλτούρας φοίτησης μπορεί να αναδειχθεί προσκομματική ή και καταστροφική της όποιας εκπαιδευτικής πορείας έχει ξεκινήσει. Επίσης, η περιορισμένη προσφορά θέσεων εργασίας, σε συνδυασμό με τον πληθωρισμό εκπαιδευτικών τίτλων, ως αποτέλεσμα της υπερεκπαίδευσης (Χωματά, 2011), προκαλούν την καθοδική κίνηση των κατόχων εκπαιδευτικών τίτλων και εντείνουν τον ανταγωνισμό με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας ακόμη και για τις θέσεις χαμηλής ειδίκευσης, στις οποίες απευθύνονται τα μέλη του πληθυσμού. Έτσι, οι εκπαιδευτικοί τίτλοι που επιδιώκουν να αποκτήσουν κινδυνεύουν άμεσα να απολέσουν την ανταλλαξιμότητά τους. Τέλος, η ένταση των ταξικών φραγμών στην εκπαίδευση και η ανάγκη για σημαντικές ιδιωτικές δαπάνες λειτουργούν απαγορευτικά για τα οικονομικά των οικογενειών, ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτές διάκεινται θετικά απέναντι στον εκπαιδευτικό θεσμό, αποθαρρύνοντας ή εμποδίζοντάς τες από το να επενδύσουν στο μορφωτικό κεφάλαιο των παιδιών τους, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που – συνεπεία των οικονομικών αναδιαρθρώσεων – η πρόωγη βιοποριστική ενασχόληση των νέων Τσιγγάνων μπορεί να είναι επιβαλλόμενη για την κάλυψη αδήριτων οικονομικών αναγκών των ίδιων και των οικογενειών τους. Υπό αυτούς τους όρους – και ελλείψει μέτρων θετικής διάκρισης που θα μπορούσαν στοχευμένα να συνδέσουν την εκπαίδευση με την απασχόληση μέρους του πληθυσμού, ώστε να παγιώσουν την εκπαιδευτική στροφή και να συντελέσουν στην

ανάπτυξη σχετικής κουλτούρας – η εκπαιδευτική κατάσταση των μελών της κοινότητας κινδυνεύει σύντομα να αντιμετωπίσει τα αδιέξοδα του εκπαιδευτικού αποκλεισμού.

7.2 Κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας- περιορισμοί

Κάθε επιστημονική έρευνα, προκειμένου να καταστεί χρήσιμη για τους αναγνώστες της, οφείλει να παρέχει επαρκή στοιχεία για την αξιολόγηση της ορθότητας και της πληρότητάς της. Αυτά τα κριτήρια καθορίζονται κυρίως από το ερευνητικό παράδειγμα στο οποίο εντάσσεται η έρευνα, κάτι που απηχεί ευθέως τις οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές της παραδοχές, ενώ μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με το ποιοι είναι οι δυνητικοί αναγνώστες της και για ποιους σκοπούς.⁸⁴⁷ Η σύνδεση των κριτηρίων αξιολόγησης της έρευνας με το ερευνητικό παράδειγμα μεταθέτει αυτόματα τη συζήτηση περί αξιολόγησης της συγκεκριμένης έρευνας στο υπερκείμενο επίπεδο της αξιολόγησης και της κριτικής των *ιδίων* των ερευνητικών παραδειγμάτων. Η συζήτηση αυτή, και σε ό,τι αφορά τουλάχιστον τη δική μας περίπτωση, επαναφέρει στο προκείμενο το δυϊσμό ποσοτικής/ποιοτικής έρευνας και την αντίθεση μεταξύ θετικιστικών και κριτικών προσεγγίσεων, σε ένα πεδίο όπου παραδοσιακά κυριαρχούν έννοιες όπως η *εγκυρότητα* και η *αξιοπιστία*, που συχνά θεωρούνται ως προνομιακό οπλοστάσιο των ποσοτικών-θετικιστικών ερευνητικών προσεγγίσεων.

Αντιπαρερχόμαστε εξ αρχής τη θετικιστική κριτική περί “soft” επιστημόνων, «των οποίων η εργασία καλείται μη-επιστημονική, ή απλώς διερευνητική, η ολοκληρωτικά προσωπική και πλήρης προκαταλήψεων» (Denzin & Lincoln, 1998, σ. 7) και προχωρούμε στη διατύπωση των στοιχείων εκείνων και των όρων που συνθέτουν την επιστημονικότητα του ερευνητικού μας εγχειρήματος. Η άρνησή μας να αποδεχτούμε τη θετικιστική κριτική δεν μας οδήγησε φυσικά στην κατάργηση κάθε επιστημονικού κριτηρίου,⁸⁴⁸ απλώς τόνισε τη θέση μας πως η διασφάλιση της επιστημονικότητας μιας

⁸⁴⁷ Κατ’ ουσίαν δεν πρόκειται για ύπαρξη διαφορετικών κριτηρίων, απλώς για έμφαση που αποδίδεται σε συγκεκριμένα τμήματα της έρευνας. Έτσι, π.χ. η ενδεχόμενη ανάγνωση και κριτική αυτής της έρευνας από έναν άλλο ερευνητή ή έναν πανεπιστημιακό ίσως επικεντρωθεί περισσότερο και με πιο αυστηρή ματιά στη μεθοδολογία και το θεωρητικό πλαίσιο. Αντίστοιχα, ένα πολιτικό πρόσωπο ή κάποιος που με οποιαδήποτε σχέση μετέχει σε επιτροπές σχεδιασμού παρεμβάσεων ή επιλογής αποφάσεων σχετικά με την κοινωνική ένταξη και την εκπαίδευση των Τσιγγάνων αναμένεται να κρίνει αυστηρότερα τα αποτελέσματα της έρευνας, υπό την έννοια αν αυτά μπορούν να αποτελέσουν στοιχεία του σχεδιασμού ενός προγράμματος παρέμβασης ή ενδεχομένως παρέχουν επαρκή αιτιολόγηση για τη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων. Επίσης, ένας εκπαιδευτικός που θα διαβάσει την έρευνα θα αναζητήσει σε αυτήν στοιχεία που τον βοηθούν να βελτιώσει την καθημερινή του διδακτική παρέμβαση ή του προσφέρουν θεωρητικά ή εννοιολογικά εργαλεία για να αναστοχαστεί επί των διαμορφωμένων αντιλήψεών του για την κοινωνική και εκπαιδευτική ένταξη της εν λόγω ομάδας. Τέλος, αν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες προέβαιναν στην ανάγνωση αυτής της έρευνας, το ενδιαφέρον και η κριτική τους θα στρεφόταν περισσότερο στην περιγραφή των όρων κάτω από τους οποίους εξασφαλίστηκε η συμμετοχή τους καθώς και στο βαθμό κατά τον οποίο η ερμηνεία και τα συμπεράσματα του ερευνητή απηχούν τις δικές τους εννοιολογήσεις επί της κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνουν.

⁸⁴⁸ Όπως βέβαια και τις μεταμοντέρνες εκδοχές της ποιοτικής έρευνας που τονίζουν τον ιδιογραφικό της χαρακτήρα, θεωρώντας πως δεν μπορούν να υπάρχουν κριτήρια αξιολόγησής της.

ποιοτικής έρευνας οφείλει να επιτυγχάνεται μέσω συγκεκριμένων κριτηρίων ερευνητικής συνέπειας και μέσω της ενδελεχούς περιγραφής της ερευνητικής διαδικασίας. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, γνωρίζαμε πως η παραγωγή και η ανάλυση ποιοτικών δεδομένων δεν είναι εύκολη διαδικασία και πως η δόμηση των εξηγήσεων για αυτά οφείλει να γίνεται διεξοδικά, με πολλή σκέψη διανοητικού και στρατηγικού χαρακτήρα, καθώς ο χώρος της ποιοτικής ερευνητικής παράδοσης ενσωματώνει διαφορετικά είδη κοινωνικής εξήγησης και διαφορετικούς τρόπους στήριξης αυτών των εξηγήσεων (Mason, 2003, σ. 367).

Σύμφωνα με τους Guba και Lincoln (1994, σ. 114) το βασικό πλέγμα κριτηρίων για την καταλληλότητα και την ποιότητα του τρόπου οργάνωσης, υλοποίησης και αξιολόγησης μιας κριτικής έρευνας εξαρτάται από τα ακόλουθα:

- i. Την ιστορική της ένταξη, δηλαδή την τοποθέτηση του ερευνητικού αντικειμένου εντός της κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής και οικονομικής συγκυρίας.
- ii. Το εύρος κατά το οποίο η έρευνα κατορθώνει να αποκαλύψει και να διαβρώσει την άγνοια και τις παρανοήσεις που ισχύουν σε κάποιο πεδίο της κοινωνικής ζωής και συνδέονται με το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο.
- iii. Το βαθμό κατά τον οποίο παρέχει ένα ερέθισμα για δράση με σκοπό το μετασχηματισμό της παρούσας κατάστασης.

Προβάλλοντας τα κριτήρια αυτά επί του δικού μας ερευνητικού εγχειρήματος, παρατηρούμε τα ακόλουθα. Ως προς το πρώτο κριτήριο, η διερεύνηση του ερευνητικού μας αντικειμένου εντάχθηκε πλήρως στο ιστορικό της πλαίσιο. Περιγράψαμε τον τρόπο άρθρωσης του λόγου περί Τσιγγάνων από την αρχική φάση δόμησης του σχετικού επιστημονικού λόγου και επισημάναμε τις σχετικές κατηγοριοποιήσεις αυτού, τόσο στα διευρυμένα όρια του πολιτικοοικονομικού μορφώματος της Ε.Ε. όσο και στα στενά όρια του εθνικά προσδιορισμένου ελληνικού κράτους. Η επί μέρους ανάλυση των διαστάσεων του επιλεγόμενου κοινωνιολογικού μοντέλου (πολιτική, οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική) στα συγκεκριμένα πλαίσια υπό τα οποία διαμορφώθηκε ο σύγχρονος ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός οριοθέτησε πλήρως την ιστορική θέση των Ελλήνων Τσιγγάνων και των διαδικασιών κοινωνικής και εκπαιδευτικής τους ένταξης στην προκείμενη ιστορική συγκυρία.

Η έκταση και το βάθος αυτής της ανάλυσης θεωρούμε πως εξασφάλισαν και τις προϋποθέσεις του δεύτερου κριτηρίου. Η ενδελεχής παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο οι Τσιγγάνοι εντάχθηκαν στις διαδικασίες συγκρότησης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού εκτιμούμε πως κατέδειξε ότι η θέση και οι επιλογές επιβίωσής τους ήταν σε μεγάλο βαθμό ομόλογες αυτών που υιοθετούνταν από μεγάλα τμήματα

του υπόλοιπου ελληνικού πληθυσμού. Δείξαμε πως οι Τσιγγάνοι μοιράζονταν επί μακρόν την ίδια οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα με ευρύτερα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού, ενώ τα επαγγέλματα που ασκούσαν τούς καθιστούσαν οργανικό τμήμα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των αγροτικών και ημι-αστικών περιοχών της χώρας. Από αυτά που παραθέσαμε στα σχετικά κεφάλαια, εκτιμούμε πως φάνηκε ότι η οικογένεια, ως βασική μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης που διαχειρίζεται το εργατικό δυναμικό και την εργασιακή ανασφάλεια των μελών της, δε συνιστά ένα ιδιότυπο χαρακτηριστικό των Τσιγγάνων, αλλά χαρακτήριζε εν συνόλω την παραδοσιακή ελληνική (και όχι μόνο) οικογένεια, της οποίας η λειτουργία στηριζόταν σε στρατηγικές επιβίωσης, αλληλεγγύης μεταξύ γενεών και επιδίωξης ευημερίας. Επίσης, η κινητικότητα των Τσιγγάνων, ως αναπόσπαστο τμήμα των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, και η αυτοαπασχόληση χαρακτήριζαν τη μεγάλη μάζα των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και των πρακτικών επιβίωσης που ασκούσε η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού κατά το προ-βιομηχανικό στάδιο της οικονομικής ανάπτυξης. Τέλος, οι στεγαστικές τους επιλογές κατά τα πρώτα στάδια της αστικοποίησης δεν ήταν διαφορετικές από αυτές των υπόλοιπων φτωχών των πόλεων, ενώ η οριοθέτηση μεγάλου τμήματος της «τσιγγάνικης οικονομίας» εντός του χώρου της παραοικονομίας αποτελεί παρεπόμενο της ιδιότυπα διογκωμένης παρα-οικονομικής δραστηριότητας στον ελληνικό χώρο. Όλα αυτά συντείνουν στο συμπέρασμα πως τα υποτιθέμενα ιδιότυπα χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων δεν αφορούσαν ιστορικά κατ' αποκλειστικότητα αυτούς, και σε καμιά περίπτωση δε συνιστούν ιδιότυπο πολιτισμικό χαρακτηριστικό, παρά το γεγονός πως είναι πιθανόν δυσλειτουργικά ή αναποτελεσματικά σε μια κοινωνική πραγματικότητα που μεταβάλλεται ραγδαία και γίνεται ιδιαίτερα ανταγωνιστική. Θεωρούμε, λοιπόν, πως το ερευνητικό μας εγχείρημα, τουλάχιστον επί της αρχής, κατόρθωσε να αποκαλύψει και να διαβρώσει την άγνοια και τις παρανοήσεις που ακόμα υπάρχουν και αφορούν την πορεία και τη θέση των Ελλήνων Τσιγγάνων. Υπό αυτήν την έννοια πληρούται και η απαίτηση του δεύτερου κριτηρίου.

Η εκπλήρωση του τρίτου κριτηρίου εξαρτάται από το βαθμό κατά τον οποίο το ερευνητικό εγχείρημα παρείχε ένα ερέθισμα για δράση με σκοπό το μετασχηματισμό της παρούσας κατάστασης. Δυστυχώς, και ανεξάρτητα από την πληρότητα ή όχι του ερευνητικού σχεδιασμού και της υλοποίησης της έρευνας, το κριτήριο της συμβολής της στην κατεύθυνση του κοινωνικού μετασχηματισμού, ακόμη κι αν ισχύει, απαιτεί χρόνο για να επιβεβαιωθεί. Ενδεχομένως, στο μικρο-επίπεδο η έρευνά μας μπορεί «να συμβάλλει στη βελτίωση της αυτοκατανόησης και του προσανατολισμού των ατόμων που αποτέλεσαν το ερευνητικό αντικείμενο στην κατεύθυνση μιας ριζικής αλλαγής της κατάστασής τους» (Λάζος, 1998, σ. 142), εγείροντας βέβαια θέματα περί ενδεχόμενης χειραγώγησης και εξωκατεύθυνσης των ερευνόμενων. Από την άλλη, καθώς η έρευνα αυτή απευθύνεται δυνητικά και σε επαγγελματίες της εκπαίδευσης, πιστεύουμε πως η

εκπλήρωση του δεύτερου κριτηρίου μπορεί εν δυνάμει να συντελέσει στην αλλαγή των στάσεων και των εξηγήσεων που έχουν για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, οδηγώντας έτσι στο μετασχηματισμό των ερμηνευτικών τους σχημάτων και στη συναπτόμενη αλλαγή των υιοθετούμενων οργανωσιακών, παιδαγωγικών και διδακτικών τους επιλογών. Σε κάθε περίπτωση, η πιστοποίηση πλήρωσης του κριτηρίου αφορά πρωτίστως τους μετέχοντες στην έρευνα και τους αναγνώστες αυτής, ενώ ο δικός μας ρόλος περιορίζεται στην επί της αρχής εξασφάλιση των απαραίτητων προϋποθέσεων για την επιτευξιμότητα του κριτηρίου αυτού.

Σημειώσαμε παραπάνω πως η άρνησή μας να δεχτούμε τα θετικιστικά κριτήρια όσο και τις μεταμοντέρνες εκδοχές μιας ιδιογραφικής ποιοτικής έρευνας που λογοδοτεί μόνο στον εαυτό της, δε σηματοδοτούν σε καμιά περίπτωση την κατάργηση κάθε επιστημονικού κριτηρίου. Αναγνωρίζουμε εξ αρχής πως σε μια ποιοτική έρευνα, όπως αυτή, τα δεδομένα δεν επιτρέπουν την εφαρμογή με τον παραδοσιακό τρόπο των θετικιστικών εργαλείων ελέγχου (όπως τα κριτήρια περί εγκυρότητας, αξιοπιστίας, γενικευσιμότητας και επαναληψιμότητας), τα οποία άλλωστε οι περισσότεροι ποιοτικοί ερευνητές θα ήταν πρόθυμοι να αντικρούσουν. Παραμένει όμως ζητούμενο εκ μέρους μας η διασφάλιση πως η παραγωγή και η ανάλυση των δεδομένων δεν ήταν απλώς κατάλληλη, αλλά πέτυχε να είναι διεξοδική, προσεκτική, έντιμη και ακριβής (Mason, 2003, σ. 329). Στην ουσία, αναζητούμε ένα πεδίο συνάρθρωσης με το εννοιολογικό περιεχόμενο των κριτηρίων αυτών, τα οποία συχνά πια προσδιορίζονται από όρους όπως *πιστευτότητα* (credibility), *μεταθεσιμότητα* (transferability), *εξαρτησιμότητα* (deparentability) και *επιβεβαιωσιμότητα* (confirmability), φιλοδοξώντας να αποτελέσουν κατ' ουσίαν εναλλακτικούς λειτουργικούς ορισμούς, περισσότερο κατάλληλους για τις συνθήκες και τις περιστάσεις μιας ευέλικτης ποιοτικής έρευνας (Robson C. , 2007, σ. 201).

Η πιστευτότητα της έρευνας θεωρούμε πως εξασφαλίστηκε από την πληρότητα του μεθοδολογικού της σχεδιασμού, που οδήγησε σε ένα σύνολο δεδομένων, τα οποία με τη σειρά τους συνετέλεσαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων που αναπαριστούν επαρκώς την πραγματικότητα. Αντιστοιχώντας σε μεγάλο βαθμό στο θετικιστικό κριτήριο της εσωτερικής εγκυρότητας, η πιστευτότητα της έρευνας αφορά κρίσεις για το αν αυτό που μετράμε ή εξηγούμε είναι στην ουσία αυτό που *ισχυριζόμαστε* πως μετράμε ή εξηγούμε. Η κάλυψη του κριτηρίου αυτού εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εγκυρότητα των μεθόδων παραγωγής δεδομένων που επιλέχθηκαν. Επισημάνθηκε πως η συνάρθρωση θεωρητικού πλαισίου και οντολογικών-επιστημολογικών παραδοχών οδήγησε παραγωγικά στη μεθοδολογική επιλογή της ποιοτικής έρευνας, που στο επίπεδο των κυρίαρχων ερευνητικών τεχνικών εστιάστηκε στην παρατήρηση και τη συνέντευξη. Ιδιαίτερα η επιλογή της συνέντευξης, με σκοπό την εις βάθος ανάδειξη των αντιλήψεων των ερευνητικών υποκειμένων, με τρόπο κατά το δυνατόν ανεπηρέαστο από τις δικές μας θέσεις και τα γνωστικά μας σχήματα, οδηγούσε συχνά σε ένα συμφυρμό των παρα-

δοσιακών εννοιών της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας. Όσο περισσότερο εις βάθος προχωρούσε η συνέντευξη και επικεντρωνόταν στις υποκειμενικές εμπειρίες των ερωτώμενων και στο πώς *οι ίδιοι* όριζαν και δομούσαν την ερευνώμενη κατάσταση μέσω των κοινωνικών πρακτικών τους, δηλαδή όσο περισσότερο έγκυρη γινόταν αυτή, τόσο περιοριζόταν η αξιοπιστία της.

Η εγκυρότητα των μεθόδων παραγωγής των δεδομένων μας εν δυνάμει απειλείτο από: α) την *αντιδραστικότητα*, δηλαδή από τις πιθανές επιρροές που ασκούσε η παρουσία μας στη συμπεριφορά των εμπλεκόμενων ατόμων, β) τη *μεροληψία* των αποκρινόμενων κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, που μπορούσε να εκτείνεται από τη συσκότιση ή την απόκρυψη πληροφοριών έως την πρόθυμη προσχώρηση στις δικές μας απόψεις, και γ) τη δική μας *μεροληψία*, κυρίως σε ότι αφορά τις παραδοχές και τις προκαταλήψεις μας (Linkoln & Guba, 1985, όπ. αναφ. στο Robson C. , 2007, σσ. 203-204). Ο περιορισμός των δυο πρώτων απειλών θεωρούμε πως επιτεύχθηκε μέσω της *παρατεταμένης εμπλοκής* μας με τον ερευνώμενο πληθυσμό,⁸⁴⁹ ιδιαίτερα μέσω της δομής του Ι.Κ.Φ.Τ., που βοήθησε στην ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης με τους συμμετέχοντες, μειώνοντας έτσι τις αντιδράσεις και τις πιθανές μεροληπτικές τους απαντήσεις κατά τη συνέντευξη. Ως προς την τρίτη περίπτωση, αναγνωρίζουμε πως ο ερευνητής είναι φορέας εδραιωμένων πίστεων και πεποιθήσεων πολύ πριν από την κάθοδό του στο ερευνητικό πεδίο, οφείλει ωστόσο να ασκεί αυτοελεγκτικό αναστοχασμό, τόσο επί των ήδη διαμορφωμένων πεποιθήσεών του όσο και επί των στοιχείων και της γνώσης που παράγει η έρευνα. Επίσης, η ηχογράφηση των συνεντεύξεων και η ακριβής μεταγραφή τους, η τήρηση αναλυτικών σημειώσεων και ερευνητικού ημερολογίου συνετέλεσαν στην εξασφάλιση της *περιγραφικής εγκυρότητας* (descriptive validity) (Maxwell, 1992, σσ. 285-288). Τέλος, η εγκυρότητα της έρευνας υποστηρίχτηκε και διά του μεθοδολογικού τριγωνισμού, όπως και από τον έλεγχο και την επιβεβαίωση των ευρημάτων από τους ίδιους τους συμμετέχοντες (member checks), τουλάχιστον στις περιπτώσεις όπου αυτό ήταν εφικτό.⁸⁵⁰

Πέρα από τις μεθόδους παραγωγής δεδομένων, η εγκυρότητα της έρευνας εξαρτάται και από την ίδια την εγκυρότητα της ερμηνείας. Εξασφαλίζοντας καταρχάς πως οι

⁸⁴⁹ Το στοιχείο της παρατεταμένης εμπλοκής υπηρετήθηκε δευτερογενώς και από την ήδη αποκτηθείσα εμπειρία του ερευνητή σε ένα παραπλήσιο ερευνητικό πεδίο, που αφορούσε την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα. Και σε εκείνο το ερευνητικό εγχείρημα είχε απαιτηθεί μεγάλο διάστημα ερευνητικής παρουσίας στο πεδίο, μέσω της ενεργού εμπλοκής του ερευνητή στις δραστηριότητες και τις συγκεντρώσεις του Ελληνικού Φόρουμ Μεταναστών και των μεταναστευτικών κοινοτήτων που μετείχαν σε αυτό. Βλ. σχετικά Αρβανίτης (2007).

⁸⁵⁰ Μολονότι στα πλαίσια της δεοντολογίας της συνέντευξης είχε προβλεφτεί η επιστροφή του κειμένου στους ερωτώμενους, προκειμένου να επιβεβαιώσουν την αξιοπιστία των λεγομένων τους και να προβούν σε διορθωτικές παρεμβάσεις επί του περιεχομένου, εξασφαλίζοντας παράλληλα στον ερευνητή ένα εποικοδομητικό follow up, αυτό δεν κατέστη δυνατό, κυρίως για πρακτικούς λόγους που αφορούσαν τη διαθεσιμότητα και τη δυνατότητα των ιδίων.

μέθοδοι και οι πηγές που αξιοποιήσαμε μάς επέτρεψαν να προσεγγίσουμε επαρκώς τον ερευνητικό μας στόχο, η εγκυρότητα της ερμηνείας μας προκύπτει από την αυστηρότητα της ανάλυσης των δεδομένων σε σχέση με τα ερευνητικά μας ερωτήματα. Χωρίς να καταφεύγουμε σε ισχυρισμούς περί αντικειμενικότητας και απόλυτης αλήθειας, «η εγκυρότητα της ερμηνείας εξαρτάται από το κατά πόσον το “τελικό προϊόν” περιλαμβάνει και την παρουσίαση του τρόπου» με τον οποίο καταλήξαμε στη συγκεκριμένη ερμηνεία (Mason, 2003, σ. 338). Το ζητούμενο σε αυτήν την περίπτωση είναι πώς μέσω της διαρκούς εξέτασης διάφορων εναλλακτικών ερμηνευτικών οπτικών καταλήξαμε αναστοχαστικά σε αυτό που συνιστά τη δική μας εξήγηση, την άποψή μας για τα πράγματα, η οποία ενσωματώνει προθέσεις, σκέψεις, επιρροές, πεποιθήσεις, αξιολογήσεις και οτιδήποτε άλλο μπορεί να αφορά την οπτική των ερευνητικών μας υποκειμένων. Υπό αυτήν την έννοια, η *ερμηνευτική εγκυρότητα* συνιστά μια προσπάθεια κατανόησης της ερευνώμενης κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από μια *ημική* (emic) και όχι *ητική* (etic) προσέγγιση (Maxwell, 1992, σ. 289), που περιορίζει τον κίνδυνο ερμηνείας και κατηγοριοποίησης των δεδομένων στη βάση των νοημάτων και των σημασιών που χρησιμοποιούνται στο οικείο περιβάλλον του ερευνητή.⁸⁵¹

Η *γενικευσιμότητα* ή *μεταβιβασιμότητα* (transferability) μιας έρευνας αναφέρεται στο βαθμό κατά τον οποίο τα συμπεράσματά της μπορούν να γενικευτούν σε ευρύτερα σύνολα ομοειδών περιπτώσεων ή σε διαφορετικά πλαίσια χρόνου ή άλλων υφιστάμενων συνθηκών. Ομολογη με το περιεχόμενο του όρου *εξωτερική εγκυρότητα* των θετικιστικών ερευνών, η γενικευσιμότητα των συμπερασμάτων μιας ποιοτικής έρευνας δεν είναι εξ ορισμού δεδομένη, καθώς συνήθως ο σχεδιασμός της δεν επιτρέπει συστηματικές γενικεύσεις σε ευρύτερα πλαίσια. Η Mason (2003, σσ. 345-346) προσεγγίζει το θέμα της γενίκευσης με δύο τρόπους: την εμπειρική και τη θεωρητική γενίκευση. Η πρώτη βασίζεται στην παραδοχή πως τα συμπεράσματα και οι ερμηνείες που προέκυψαν κατά τη μελέτη ενός συγκεκριμένου πληθυσμού μπορούν να γενικευτούν σε κάποιον άλλο ευρύτερο πληθυσμό, υπό την έννοια πως ο ερευνηθείς πληθυσμός είναι αντιπροσωπευτικός του συνολικού. Στην περίπτωσή μας, ο ερευνηθείς πληθυσμός περιλαμβάνει καταρχάς τα άτομα που συμμετείχαν στη διαδικασία της συνέντευξης και όσους αποτέλεσαν αντικείμενο της παρατήρησης κατά τη διάρκεια της έρευνας στο πεδίο. Λαμβάνοντας υπόψη τα αναφερόμενα για την επιλογή των ερευνητικών μας υποκειμέ-

⁸⁵¹ Οι όροι *ητικό* και *ημικό*, που αντιστοιχούν στους γλωσσολογικούς όρους *φωνητικό* και *φωνημικό*, αξιοποιήθηκαν στο χώρο της πολιτισμικής ανθρωπολογίας για να δηλώσουν διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης της συμπεριφοράς και των πεποιθήσεων των μελών μιας πολιτισμικής ομάδας. Η *ητική* προσέγγιση βασίζεται σε εξωτερικά ως προς την ομάδα κριτήρια και επιδιώκει να είναι πολιτισμικά ουδέτερη, αντίθετα η *ημική* προσέγγιση προτείνει μια ανάλυση σύμφωνα με τους ορισμούς και τις κατηγορίες ταξινόμησης της υπό μελέτη ομάδας, υιοθετώντας μια εσωτερική προσέγγιση στα πλαίσια ενός συστήματος. Η ποιοτική έρευνα θεωρείται εν γένει *ημική*, δηλαδή επικεντρώνεται στην ανάλυση των δεδομένων στη βάση εσωτερικών κριτηρίων, τονίζοντας τη μοναδικότητα της περίπτωσης (Πουρκός & Δαφέρμος, 2010, σσ. 30-31).

νων, μπορούμε επί της αρχής να θεωρήσουμε πως τα συμπεράσματα και οι ερμηνείες μας δύνανται να γενικευτούν στο σύνολο των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της πόλης της Χαλκίδας, όπως αυτοί ορίστηκαν παραπάνω. Υπό αυτήν την έννοια, αναφερόμαστε σε μια μορφή *εσωτερικής γενικευσιμότητας* (Maxwell, 1992, σ. 293) που δυνητικά επιτρέπει την ισχύ των συμπερασμάτων και των ερμηνειών σε άτομα, περιστάσεις και πλαίσια⁸⁵² εντός της συγκεκριμένης κοινότητας, τα οποία δεν παρατηρήθηκαν άμεσα ούτε πραγματοποιήθηκε συνέντευξη μαζί τους.⁸⁵³

Η δεύτερη μορφή γενίκευσης στην οποία αναφέρεται η Mason είναι η *θεωρητική*, η οποία, αν και δεν ορίζεται μονοσήμαντα, αναφέρεται κυρίως στην ανάλυση των διαδικασιών που εκτυλίσσονται μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και του τρόπου μέσω του οποίου ο ερευνητής προβαίνει στην αληθινή και συνεπή περιγραφή αυτών. Κατά αυτόν τον τρόπο, η λεπτομερής ερμηνεία στην οποία προβήκαμε δύναται να συνθέσει μια θεωρία, η οποία δεν έχει ισχύ μόνο στον εν λόγω πληθυσμό και στην προκείμενη περίπτωση, αλλά καταδεικνύει επίσης πώς η ίδια διαδικασία, σε διαφορετικές περιστάσεις, μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα. Μέσω της πυκνής και συνεπούς περιγραφής των ευρημάτων και των διαδικασιών της έρευνας εκτιμούμε πως δίδεται η δυνατότητα στους αναγνώστες αυτής να αναγνωρίσουν την εμπειρία των συμμετεχόντων και του ερευνητή, να την αντιπαραβάλλουν με τις δικές τους εμπειρίες και να ελέγξουν έτσι τη μεταβιβασιμότητα, υπό μορφή θεωρίας, και σε άλλες ερευνητικές περιστάσεις. Παράλληλα, η συνεπής περιγραφή των διαδικασιών της έρευνας και η συμπερίληψη σε αυτήν του λόγου των συμμετεχόντων και των στοιχείων από τις λοιπές ερευνητικές πηγές που αξιοποιήθηκαν, εκτιμούμε πως περιέγραψε επαρκώς τον κόσμο των συμμετεχόντων της, απέδωσε με ευκρίνεια το συγκεκριμένο κοινωνικό συγκείμενο και «ταυτοποίησε» τους συμμετέχοντες ως πραγματικά κοινωνικά όντα και όχι ως προϊόντα της φαντασίας του ερευνητή. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν στους αναγνώστες της έρευνας να κρίνουν κατά πόσο οι συμπερασματικές μας ερμηνείες απορρέουν από την καταγεγραμμένη πραγματικότητα των ερευνητικών μας υποκειμένων, εξασφαλίζοντας έτσι τη βασιμότητα και την *επιβεβαιωσιμότητα* (confirmability) της έρευνάς μας.⁸⁵⁴

⁸⁵² Π.χ. σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα γενίκευσης σε διαφορετικά πλαίσια, ο τρόπος κατά τον οποίο οι Τσιγγάνοι με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή προσέγγιζαν τη δομή του Ι.Κ.Φ.Τ. οι ανασφάλειες ή και ο χειριστικός τρόπος διατύπωσης αιτημάτων προς το προσωπικό της δομής μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός της συναλλακτικής τους κουλτούρας και με άλλες υπηρεσίες του δημοσίου ή των Ο.Τ.Α. (π.χ. Πρόνοια) από τις οποίες δεν συγκεντρώσαμε δεδομένα παρατήρησης.

⁸⁵³ Κατά το Maxwell (1992, σ. 294) η γενικευτική ισχύς των δεδομένων που προκύπτουν από τη συνέντευξη δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη στα πλαίσια μιας *εσωτερικής γενικευσιμότητας*, αφού έχουν περιγραφική, ερμηνευτική και θεωρητική αξία στα πλαίσια της συγκεκριμένης χρονικότητας που ελήφθη η συνέντευξη, καθώς μπορεί να διαφεύγουν του ερευνητή πολλαπλές άλλες πτυχές του ερωτώμενου που διαδραματίζονται έξω από την κατάσταση της συνέντευξης.

⁸⁵⁴ Το ερευνητικό προϊόν μιας επιστημονικής έρευνας οφείλει να είναι επαληθεύσιμο, αν όχι ως προς τα αποτελέσματά της, τουλάχιστον ως προς τον έλεγχο των διαδικασιών που εφαρμόστηκαν. Το ερώτημα αν τα συμπεράσματά μας θα ήταν πανομοιότυπα στην περίπτωση που η έρευνά μας επαναλαμβανόταν

Πέρα όμως από τη διατύπωση των στοιχείων και των όρων που θεωρούμε πως συνθέτουν την επιστημονικότητα της μελέτης μας, αυτή αντιμετωπίζει συγκεκριμένους περιορισμούς που σχετίζονται με τον ίδιο το μεθοδολογικό σχεδιασμό και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις δυσκολίες του συγκεκριμένου πεδίου.

Στο επίπεδο του μεθοδολογικού σχεδιασμού, η επιλογή της πολυδιάστατης έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού μάς οδήγησε σε μια προσέγγιση πολλαπλών διαστάσεων (οικονομική, πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική) και πολλαπλών παραγόντων που δρούσαν και αλληλεπιδρούσαν σε ατομικό, οικογενειακό, ομαδικό, τοπικό και εθνικό επίπεδο. Η πολλαπλότητα των διαστάσεων προσέφερε στην έρευνά μας το απαραίτητο εύρος θεώρησης, προκειμένου να κατανοηθεί επαρκέστερα η κοινωνική πραγματικότητα. Βέβαια, μια τέτοια εκτατική έρευνα δεν μπορούσε να εισχωρήσει ανάλογα και στο βάθος των επιμέρους διαστάσεων, ιδιαίτερα όταν το σύνολο αυτής διεκπεραιώθηκε από ένα μόνο ερευνητή και όχι από διεπιστημονική ομάδα. Θεωρούμε, ωστόσο, πως κάθε επιμέρους διάσταση ερευνήθηκε επαρκώς, στο βαθμό τουλάχιστον που τα συναγόμενα κατά περίπτωση στοιχεία και συμπεράσματα επιβεβαιώθηκαν πολλαπλώς και προσέφεραν ικανοποιητικές εξηγήσεις με βάση το σκοπό και τα ερωτήματα της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, η ύπαρξη μιας διεπιστημονικής ομάδας ή η διεξαγωγή εξειδικευμένων μελετών σε κάθε μια από τις επιλεγόμενες διαστάσεις μπορεί να διαφωτίσει περισσότερο διάφορες πτυχές της ερευνώμενης κατάστασης.

Ο δεύτερος μεθοδολογικός περιορισμός αφορούσε τη διαδικασία της αλληλεπίδρασης. Η έννοια του αποκλεισμού ενσωματώνει το στοιχείο της αλληλεπίδρασης με την ερευνώμενη κοινωνική πραγματικότητα και τους κοινωνικούς δρώντες. Στη μελέτη μας επικεντρωθήκαμε στις κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού, διερευνώντας παράλληλα και στοιχεία της δομής της κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτό απαίτησε τη σχετική μεθοδολογική παρενθετοποίηση του επιπέδου αλληλεπίδρασης του ερευνώμενου πληθυσμού με τον πληθυσμό της πλειοψηφίας. Ως εκ τούτου, στραφήκαμε στον πληθυσμό της πλειοψηφίας μόνο συμπληρωματικά, και κυρίως σε άτομα που λόγω της θεσμικής ή επαγγελματικής τους θέσης μπορούσαν να μας προσφέρουν πληροφορίες χρήσιμες για την επιβεβαίωση και την πληρέστερη κατανόηση των πρακτικών του ερευνώμενου πληθυσμού.

νόταν δεν μπορεί να απαντηθεί μονοσήμαντα, καθώς κάθε έρευνα δημιουργεί από μόνη της ένα προηγούμενο, τόσο ως διάδραση στο ερευνητικό πεδίο όσο και ως βιβλιογραφικό προηγούμενο για κάθε έρευνα που θα ακολουθήσει. Ακόμα και στην υποθετική περίπτωση που ο ίδιος ερευνητής «κατέβει» ξανά στο ίδιο ερευνητικό πεδίο, τα ερωτήματα που θα θέσει θα είναι διαφορετικά, αφού θα μεταφέρει τις απορίες ή τις καινούργιες υποθέσεις που έχει σχηματίσει. Πέρα λοιπόν από τα συμπεράσματά της, τα οποία έχουν αξία για τη χρονικότητα κατά την οποία διεξήχθη η έρευνα, η γενικευσιμότητα και η επιβεβαιωσιμότητα της έρευνας θεωρούμε πως προκύπτουν από την αληθινή και συνεπή περιγραφή των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνώμενου πεδίου επέφεραν επίσης συγκεκριμένους περιορισμούς στην έρευνα, τόσο σε σχέση με τις δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε όσο κυρίως με τη δυναμική των ερευνώμενων καταστάσεων. Οι κοινωνικές πρακτικές του πληθυσμού, που εκτεινόταν από τη χρονική αφετηρία της ερευνώμενης περιόδου έως και τη στιγμή εισόδου μας στο ερευνητικό πεδίο, αποτυπώθηκαν επαρκώς και δομήθηκαν με πληρότητα οι σχετικές εξηγήσεις. Στο επίπεδο όμως της συγχρονίας, η περίοδος παραμονής μας στο ερευνητικό πεδίο συνέπεσε με μια περίοδο ραγδαίων ανακατατάξεων στο κοινωνικοοικονομικό πεδίο της χώρας και της πόλης. Ως εκ τούτου, πολλές από τις παρατηρήσεις της πρώτης περιόδου άλλαξαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, ακολουθώντας τις δυσμενείς αλλαγές στο ευρύτερο οικονομικό πεδίο. Η τακτική παρουσία μας στο πεδίο, ακόμη και μετά την περίοδο συλλογής των δεδομένων, επέτρεψε την ενσωμάτωση ορισμένων από τις αλλαγές αυτές στα στοιχεία και τα συμπεράσματα της μελέτης. Ωστόσο, στο διάστημα αυτό άλλαξαν ακόμη και οι όροι πρόσβασής μας στο πεδίο, καθώς ορισμένες περιοχές αυτού δεν ήταν πια το ίδιο προσβάσιμες, λόγω του ότι αφέθηκαν εκτός των διαδικασιών του ευρύτερου κοινωνικού ελέγχου. Αυτό φυσικά δε μειώνει την ερμηνευτική εμβέλεια των συμπερασμάτων μας, παρά μόνο ενδεχομένως σε ό,τι έχει να κάνει με τη μεταβιβασιμότητα αυτών σε ένα μέλλον που αλλάζει με ρυθμούς ταχύτερους από αυτούς που η συγκεκριμένη μελέτη δύναται να προβλέψει.

7.2.1 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Το ερευνητικό μας εγχείρημα επιδίωξε να αποτυπώσει την πολύπλοκη και καλειδοσκοπική κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα του πληθυσμού των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Το εύρος της ερευνητικής μας οπτικής κατέστη απαραίτητο για τη διερεύνηση της ποικιλίας και της συνθετότητας των αλληλεπιδράσεων, τόσο μεταξύ των κοινωνικών δρώντων όσο και των διάφορων διαστάσεων της κοινωνικής πραγματικότητας, συμβάλλοντας στην ολιστική κατανόηση του κοινωνικού μειονεκτήματος που αφορά το συγκεκριμένο πληθυσμό. Έχοντας δομήσει ήδη μια πρώτη γενικευμένη εξήγηση για την κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση του πληθυσμού, είναι ευνόητο πως καθεμιά από τις επιλεγόμενες διαστάσεις μπορεί να διερευνηθεί διεξοδικότερα, από ειδικούς επιστήμονες ή διεπιστημονική ομάδα και από διαφορετικές οπτικές γωνίες ή μεθοδολογικούς σχεδιασμούς, ως προς τα στοιχεία που τη συναπαρτίζουν. Με βάση τα συναγόμενα συμπεράσματα και την έμφαση που αποδώσαμε στις συνέπειες της απουσίας του πληθυσμού από την εκπαίδευση και του περιορισμού των κοινωνικών του σχέσεων με την πλειοψηφία, θεωρούμε τα πεδία αυτά ως ερευνήσιμα και ερευνητέα από νέες ερευνητικές προσπάθειες.

Στο πεδίο της εκπαίδευσης θα μπορούσε να ερευνηθεί διεξοδικά η εκπαιδευτική πορεία των μελών της κοινότητας, από την εποχή έναρξης εφαρμογής των στοχευμένων

προγραμμάτων για την εκπαίδευση των τσιγγανοπαίδων. Πρόκειται για την εκπαιδευτική πορεία της τρίτης γενιάς του πληθυσμού, της μόνης που ανέπτυξε ουσιαστική σχέση με την εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή, η έρευνα θα μπορούσε να αποτυπώσει αφενός τις εκπαιδευτικές εκβάσεις των στοχευμένων παρεμβάσεων στον πληθυσμό, αφετέρου τη συνάρθρωση των αποτελεσμάτων αυτών με την εν γένει κοινωνική ένταξη των μελών της γενιάς αυτής, αφού η εφαρμογή των προγραμμάτων επαναπροσδιόρισε τη θέση του πληθυσμού, όχι μόνο στην εκπαίδευση αλλά και στην κοινωνία.

Στο ίδιο πεδίο, ιδιαίτερα διαφωτιστική θα ήταν η διερεύνηση της συμβιωτικής σχέσης των Τσιγγάνων της Χαλκίδας με την εκπαίδευση, μέσα από την ιστορία του 10^{ου} Δημοτικού Σχολείου της πόλης. Όπως επισημάναμε στην ανάλυσή μας, η γειτονιά της οδού Χαλκιδικής λειτουργεί ως *τοπόσημο* της έννοιας «Τσιγγάνοι της Χαλκίδας».⁸⁵⁵ Το ίδιο ισχύει και για το 10^ο Δημοτικό Σχολείο, το οποίο ως δομημένος χώρος και ως δομημένη και δομούσα κατηγορία «εισέβαλε» στα τέλη της δεκαετίας του 1980 στη ζωή της γειτονιάς, επαναπροσδιορίζοντας τόσο τα φυσικά της όρια όσο και τους κανόνες αλληλεπίδρασης, συνιστώντας και αυτό με τη σειρά του ένα εκπαιδευτικό τοπόσημο, το βασικό «πυκνωτή φυσιογνωμίας»⁸⁵⁶ που σηματοδοτεί τη λειτουργία της εκπαίδευσης στη γειτονιά. Η μελέτη της λειτουργίας του σχολείου διαχρονικά εκτιμούμε πως θα αποτυπώσει ευκρινώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συμβιωτικής σχέσης της συγκεκριμένης κοινότητας Τσιγγάνων και εκπαίδευσης.

Στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον έχει η ανίχνευση της πορείας των μη-ορατών Τσιγγάνων της πόλης. Κατά τη διάρκεια της έρευνας επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη ορισμένων μελών του τσιγγάνικου πληθυσμού της πόλης που κατά το παρελθόν πέτυχαν την τήξη του εθνοτικού ορίου και εντάχθηκαν πλήρως και αδιάκριτα στην κυρίαρχη ομάδα. Τα άτομα αυτά δεν κατέστη δυνατόν να προσεγγιστούν κατά τη διάρκεια της παραμονής μας στο ερευνητικό πεδίο. Η προσέγγιση έστω και ενός εξ αυτών, μέσω π.χ. ενός αφηγηματικού σχεδιασμού που θα εκθέτει ενδεχομένως μια *ιστορία ζωής* (life story), θα μπορούσε να δώσει χρήσιμες πληροφορίες για την πορεία υπέρβασης του εθνοτικού ορίου που πέτυχαν τα άτομα αυτά και ενδεχομένως οι οικογένειές τους.

Στο ίδιο πεδίο θα μπορούσε να υλοποιηθεί και μια συγκριτική διερεύνηση της τρέχουσας κατάστασης ορισμένων οικογενειών σε σχέση με τους συγγενείς τους που ενδεχομένως παραμένουν ακόμη εγκατεστημένοι στις περιοχές προέλευσης. Από τα δεδομένα της έρευνας υπήρξαν πληροφορίες για αποτελεσματικότερα επίπεδα ένταξης κατά το παρελθόν, στις περιοχές καταγωγής τους, όπως και για περιπτώσεις τήξης του εθνοτικού ορίου, κυρίως μέσω μικτών γάμων στις ίδιες περιοχές κατά την ίδια περίοδο.

⁸⁵⁵ Βλ. υποσημείωση 825.

⁸⁵⁶ Βλ. υποσημείωση 615.

Ο εντοπισμός αυτού του πληθυσμού θα μπορούσε να προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες για την επενέργεια του πεδίου κοινωνικής ένταξης, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς, όπως επισημάνθηκε στα συμπεράσματα της έρευνας, η πολυπλοκότητα του αστικού κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος λειτούργησε περιοριστικά στην αποτελεσματική κοινωνική ένταξη του πληθυσμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ - ΠΗΓΕΣ

- Abrahamson, P. (1999). The welfare modelling business. *Social Policy and Administration*, 33(4), 394-415. doi:10.1111/1467-9515.00160
- Abrahamson, P. (2003). *The end of the Scandinavian model? Welfare reform in the Nordic countries*. Ανάκτηση από UTORweb, Univeristy of Torondo: http://individual.utoronto.ca/RC19_2003/pdf/Abrahamson_THE_END_OF_THE_SCANDINAVIAN_MODEL.pdf
- Achim, V. (2004). *The Roma in romanian history*. Budapest: Central European Universtity Press.
- Adam, F., & Rocevic, B. (2003). Social capital: Recent debates and research trends. *Social Science Information*, 42(2), 155-183. doi:10.1177/0539018403042002001
- Alesina, A., & Glaeser, E. D. (2005). *Fighting poverty in the US and Europe: A world of difference*. New York: Oxford University Press.
- Alexandridis, T. (2009). Overview of field research findings regarding the educational and health situation of Roma women in Greece. *Social Cohesion and Development*, 4(2), 173-188.
- Alexiadou, N. (2002). Social inclusion and social exclusion in England: Tensions in education policy. *Journal of Education Policy*, 17(1), 71-86. doi:10.1080/02680930110100063
- Alpert, H. (1990). Emile Durkheim and the theory of social integration. Στο P. Hamilton (Επιμ.), *Emile Durkheim: critical assessments* (Τόμ. II, σσ. 28-39). London: Routledge.
- Amin, A. (1994). Post-Fordism: Models, fantasies and phantoms of transition. Στο A. Amin (Επιμ.), *Post-Fordism: A reader* (σσ. 1-40). Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Andersen, T. M. (2004). Challenges to the Scandinavian welfare model. *European Journal of Political Economy*, 20, 743- 754. doi:10.1016/j.ejpoleco.2004.02.007
- Andersen, T. M. (2008). The Scandinavian model—prospects and challenges. *International Tax and Public Finance*, 15(1), 45-66. doi:0.1007/s10797-007-9022-3
- Anheier, H. A., Gerhards, J., & Romo, F. P. (1995). Forms of capital and social structure in cultural fields: Examing Bourdieu's social topography. *The American Journal of Sociology*, 100(4), 859-903.
- Arapoglou, V., & Maloutas, T. (2011). Segregation, inequality and marginality in context: The case of Athens. *The Greek Review of Social Research*(136 C'), 135-155.
- Archer, M. (1996). Social integration and system integration: Developing the distinction. *Sociology*, 30(4), 679-699. doi:10.1177/0038038596030004004
- Armstrong, K. (2006). The "Europeanisation" of social exclusion: British adaptation to EU Co-ordination. *British Journal of Politics & International Relations*, 8(1), 79-100. doi:10.1111/j.1467-856X.2006.00223.x
- Arnot, M., & Mac an' Ghaill, M. (2008). *Φύλο και εκπαίδευση: Συλλογή άρθρων του εκδοτικού οίκου "The Routledge Falmer"*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας.
- Arnsperger, C., & Varoufakis, Y. (2005). *What is neoclasical economics? The three axioms responsible for its theoretical oeuvre, practical irrelevance and, thus, discursive power*. Ανάκτηση από Scientific Literature Digital Library and Search Engine:

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.133.9175&rep=rep1&type=pdf>

- Arthurson, K., & Jacobs, K. (2003). *Social exclusion and housing*. Ανάκτηση από Australian Housing and Urban Research Institute (AHURI): https://www.ahuri.edu.au/__data/assets/pdf_file/0009/2070/AHURI_Final_Report_No51_Social_exclusion_and_housing.pdf
- Atkinson, A. B. (1995). *Income distribution in Europe and the United States*. Ανάκτηση από Economics Group, Nuffield College, University of Oxford: http://www.nuff.ox.ac.uk/economics_wp/w13/lyonrev.zip
- Atkinson, A. B. (1998a). Social Exclusion, poverty and unemployment. Στο A. B. Atkinson, & J. Hills (Επιμ.), *Exclusion, employment and opportunity* (σσ. 1-24). London: Centre for Analysis of Social Exclusion (CASE), London School of Economics.
- Atkinson, A. B. (1998b). Preface. Στο A. B. Atkinson, & J. Hills (Επιμ.), *Exclusion, employment and opportunity* (σσ. v-vi). London: Centre for Analysis of Social Exclusion (CASE), London School of Economics.
- Atkinson, R. (2000). Combating social exclusion in Europe: The New Urban Policy challenge. *Urban Studies*, 37(5), 1037-1055. doi:10.1080/00420980050011226
- Atkinson, R., & Davoudi, S. (2000). The concept of social exclusion in the European Union: Context, development and possibilities. *Journal of Common Market Studies*, 38(3), 427-448. doi:10.1111/1468-5965.00229
- Atkinson, R., & Flint, J. (2004). Fortress UK? Gated communities, the spatial revold of the elites and time-space trajectories of segregation. *Housing Studies*, 19(6), 875-892. doi:10.1080/0267303042000293982
- Avramov, D. (2002). *People, demography and social exclusion*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Bailey, N. (2006). Does work pay? Employment, poverty and exclusion from social relations. Στο C. Pantazis, D. Gordon, & R. Levitas (Επιμ.), *Poverty and social exclusion in Britain: The millenium survey* (σσ. 163-190). Bristol: Policy Press.
- Baker, C. (2001). *Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση*. (Μ. Δαμιανάκης, Επιμ., & Α. Αλεξανδροπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Baker, S., & Edwards, R. (2012). *How many qualitative interviews is enough? Expreprt voices and early carrees reflection on sampling and cases in qualitative research*. Ανάκτηση από University of Brighton Repository: http://eprints.brighton.ac.uk/11632/1/how_many_interviews.pdf
- Banks, M. (1996). *Ethnicity: Anthropological constructions*. London: Routledge.
- Baran, P., & Sweezy, P. (1989). *Μονοπωλιακός καπιταλισμός: Ανατομία του ιμπεριαλισμού*. Αθήνα: Gutenberg.
- Barnes, M. (2005). *Social exclusion in Great Britain: An empirical investigation and comparison*. Hampshire, UK: Ashgate.
- Baron, S., Field, J., & Schuller, T. (Επιμ.). (2000). *Social capital: Critical perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Barry, B. (1998). *Social exclusion, social isolation and the distibution of income*. Ανάκτηση από LSE Research Online: http://eprints.lse.ac.uk/6516/1/Social_Exclusion%2C_Social_Isolation_and_the_Distribution_of_Income.pdf
- Barry, B. (2002). Social exclusion, social isolation and the distribution of income. Στο J. Hills, J. Le Grand, & D. Piachaud (Επιμ.), *Understanding social exclusion* (σσ. 13- 29). Oxford New York: Oxford University Press.

- Baulch, B. (1996). Editorial: The new poverty agenda: A disputed consensus. *IDS Bulletin*, 27(1), 1-10. doi:10.1111/j.1759-5436.1996.mp27001001.x
- Beall, J. (2002). Globalization and social exclusion in cities: Framing the debate with lessons from Africa and Asia. *Environment and Urbanization*, 14(1), 41-51. doi:10.1177/095624780201400104
- Beall, J., & Piron, L.-H. (2005). *DFID Social Exclusion Review*. Ανάκτηση από Overseas Development Institute (ODI): <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/2301.pdf>
- Beauvais, C., & Jenson, J. (2003). *The well-being of children: Are there "Neighbourhood Effects"?* Ανάκτηση από Canadian Policy Research Networks: http://www.cprn.org/documents/18049_en.pdf
- Béland, D. (2003). Identity politics and French Republicanism. *Society*, 4(5), 66-71. doi:10.1007/BF03008261
- Béland, D. (2007). The social exclusion discourse: Ideas and policy challenge. *Policy & Politics*, 35(1), 123-139. doi:10.1332/030557307779657757
- Béland, D. (2009). Back to Bourgeois? French social policy and the idea of solidarity. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 29(9-10), 445-456. doi:10.1108/01443330910986243
- Béland, D., & Hansen, R. (2000). Reforming the French Welfare State: Solidarity, social exclusion and the three crises of citizenship. *West European Politics*, 23(1), 47-64. doi:10.1080/01402380008425351
- Belton, B. A. (2005). *Questioning gypsy identity: Ethnic narratives in Britain and America*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Bergh, A. (2004). The universal welfare state: Theory and the case of Sweden. *Political Studies*, 52(4), 745- 766. doi:10.1111/j.1467-9248.2004.00506.x
- Berghman, J. (1995). Social exclusion in Europe: Policy context and analytical framework. Στο G. Room (Επιμ.), *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion* (σσ. 10-28). Bristol, UK: The Policy Press.
- Bernard, P. (1999). *Social cohesion: A critique*. Ανάκτηση από Canadian Policy Research Networks: http://www.cprn.org/documents/15743_en.pdf
- Bernstein, R. J. (1989). Social theory as critique. Στο D. Held, & J. B. Thompson (Επιμ.), *Social theory of modern societies: Anthony Giddens and his critics* (σσ. 19-33). Cambridge: Cambridge University Press.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International review*, 46(1), 5-34. doi:DOI: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x
- Berry, J. W., Kim, U., Power, S., Young, M., & Bujaki, M. (1989). Acculturation attitudes in plural societies. *Applied Psychology: An International Review*, 38(2), 185-206. doi:10.1111/j.1464-0597.1989.tb01208.x
- Bhalla, A., & Lapeyre, F. (1997). Social exclusion: Towards an analytical and operational framework. *Development and Change*, 28, 413-433. doi:10.1111/1467-7660.00049
- Bhalla, A., & Lapeyre, F. (2004). *Powerty and exclusion in a global world* (2η εκδ.). Hampshire, U.K.: Palgrave Macmillan.
- Bhaskar, R. (1998). Philosophy and scientific realism. Στο M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Επιμ.), *Critical realism: Essential readings* (σσ. 16-47). London: Routledge.

- Bittman, M. (2002). Social participation and family welfare: The money and time cost of leisure. *Social Policy & Administration*, 36(4), 408-425. doi:10.1111/1467-9515.t01-1-00262
- Bjerk, D. (2010). Thieves, thugs, and neighborhood poverty. *Journal of Urban Economics*, 68(3), 231-246. doi:10.1016/j.jue.2010.06.002
- Boardman, J. D. (2004). Stress and physical health: The role of neighborhoods as mediating and moderating mechanisms. *Social Science & Medicine*, 58(12), 2473-2483. doi:10.1016/j.socscimed.2003.09.029
- Bourdieu, P. (1985). Το συντηρητικό σχολείο: Οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία. Στο Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο* (σσ. 357- 391). Αθήνα: Παπαζήση.
- Bourdieu, P. (1997). The forms of capital. Στο A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown, & A. Stuart Wells (Επιμ.), *Education, economy, and society* (σσ. 46-58). Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (2000). *Πρακτικοί λόγοι: Για τη θεωρία της δράσης*. (Ρ. Τουτουντζή, Μεταφρ.) Αθήνα: Πλέθρον.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (2η εκδ.). London: Sage Publications.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1993). *Οι κληρονόμοι: Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. (Ν. Παναγιωτόπουλος, & Μ. Βιδάλη, Μεταφρ.) Αθήνα: ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑΣ.
- Bourhis, R. Y., Moïse, L. C., Perreault, S., & Senécal, S. (1997). Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach. *International Journal of Psychology*, 32(6), 369-386. doi:10.1080/002075997400629
- Bowen, G. A. (2008). Naturalistic inquiry and the saturation concept: a research note. *Qualitative Research*, 8(1), 137-152. doi:10.1177/1468794107085301
- Bowles, S., & Gintis, H. (1975). The problem with human capital theory: A marxian critique. *The American Economic Review*, 65(2), 74-82.
- Bowles, S., & Gintis, H. (2002). Schooling in Capitalist America Revisited. *Sociology of Education*, 75(1), 1-18. doi:10.2307/3090251
- Bowring, F. (2000). Social exclusion: limitations of the debate. *Critical Social Policy*, 20(3), 307-330. doi:10.1177/026101830002000303
- Boyer, R. (1987). *Technical change and the theory of "Regulation"*. Ανάκτηση από Centre Pour la Recherche Economique et ses Applications (CEPREMAP): http://www.cepremap.cnrs.fr/couv_orange/co8707.pdf
- Bradley, S., Crouchley, R., & Oskrochi, R. (2001). *Social exclusion and labour market transitions: A multi-state, multi-spell analysis using the BHPS*. Ανάκτηση από Lancaster University, Department of Mathematics and Statistics: <http://www.maths.lancs.ac.uk/~penn/papers/tran3.pdf>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. doi:10.1191/1478088706qp063oa
- Bryant, C. G., & Jary, D. (1991). *Giddens' Theory of Structuration: A Critical Appreciation*. London: Routledge.
- Buchanan, J., & Tullock, G. (1999). *Λογισμός της συναίνεσης: Τα λογικά θεμέλια της συνταγματικής δημοκρατίας*. (Η. Κατσούλης, Επιμ., & Ι. Παπαδόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαζήσης.
- Bucholtz, M. (2000). The politics of transcription. *Journal of Pragmatics*, 32(10), 1439-1465. doi:10.1016/S0378-2166(99)00094-6

- Buck, N. (2001). Identifying neighbourhood effects on social exclusion. *Urban Studies*, 38(12), 2251–2275. doi:10.1080/00420980120087153
- Burchardt, T., Le Grand, J., & Piachaud, D. (1999). Social exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy and Administration*, 33(3), 227-244. doi:10.1111/1467-9515.00148
- Burchardt, T., Le Grand, J., & Piachaud, D. (2002). Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure. Στο J. Hills, J. Le Grand, & D. Piachaud (Επιμ.), *Understanding social exclusion* (σσ. 30- 43). Oxford New York: Oxford University Press.
- Casciano, R., & Massey, D. S. (2008). Neighborhoods, employment, and welfare use: Assessing the influence of neighborhood socioeconomic composition. *Social Science Research*, 37(2), 544-558. doi:10.1016/j.ssresearch.2007.08.008
- Cass, N., Shove, E., & Urry, J. (2005). Social exclusion, mobility and access. *The Sociological Review*, 53(3), 539-555. doi:10.1111/j.1467-954X.2005.00565.x
- Chambers, R. (1995). Poverty and livelihoods: Whose reality counts? *Environment and Urbanization*, 7(1), 173-204. doi:10.1177/095624789500700106
- Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273-302. doi:10.1007/s11205-005-2118-1
- Cheal, D. (1999). *New poverty: Families in postmodern society*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Clasen, J., & Clegg, D. (2003). Unemployment protection and labour market reform in France and Britain in the 1990s: solidarity versus activation? *Journal of Social Policy*, 32(3), 361-381. doi:10.1017/S0047279403007049
- Clayman, S., & Heritage, J. (2008). *Η ειδησεογραφική συνέντευξη: Δημοσιογράφοι και δημόσια πρόσωπα "στον αέρα"*. (Π. Πολίτης, Επιμ., & Α. Στάμου, Μεταφρ.) Αθήνα: Πατάκης.
- Clert, C. (1999). Evaluating the concept of social exclusion in development discourse. *The European Journal of Development Research*, 11(2), 176-199. doi:10.1080/09578819908426743
- Clucksmann, M. (2009). Η προσέγγιση της διαρθρωτικής και δομικής θεωρίας. Στο Μ. Πετμεζίδου (Επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: Δομισμός, μετα-δομισμός, δομοποίηση, επικοινωνιακή δράση, προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας* (6η εκδ., Τόμ. II, σσ. 1-18). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Cohen, A. (1969). *Custom and politics in urban Africa: A study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Cohen, L., & Manion, L. (1997). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. (Ν. Παπαγεωργίου, Επιμ., Χ. Μητσοπούλου, & Μ. Φιλοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Έκφραση.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, Supplement: *Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure*, S95-S120.
- Commins, P. (2004). Poverty and social exclusion in rural areas: Characteristics, processes and research issues. *Sociologia Ruralis*, 44(1), 60-75. doi:10.1111/j.1467-9523.2004.00262.x
- Commission of the European Communities. (1992). *Towards a Europe of solidarity: Intensifying the fight against social exclusion, fostering integration*. Ανάκτηση

- από Archive of European Integration (AEI), Univeristy of Pittsburgh:
<http://aei.pitt.edu/4819/1/4819.pdf>
- Cornwall, A. (2002). *Making spaces, changing spaces: Situating participation in development*. Ανάκτηση από Institute of Development Studies (IDS):
<http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/Wp170.pdf>
- Council of Europe. (2012). *Human rights of Roma and Travellers in Europe*. Ανάκτηση από Council of Europe Publishing:
https://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/prems79611_GBR_CouvHumanRightsOfRoma_WEB.pdf
- Cox, R. H. (1998). The consequences of welfare reform: How conceptions of social rights are changing. *Journal of Social Policy*, 26(1), 1-16.
- Craib, I. (2009). Η Θεωρία της Δομοποίησης. Στο Μ. Πετμεζίδου (Επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: Δομισμός, μετα-δομισμός, δομοποίηση, επικοινωνιακή δράση, προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας* (Τόμ. II, σσ. 225-267). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Crane, J. (1991). Effects of neighborhoods on dropping out of school and teenage childbearing. Στο C. Jencks, & P. E. Peterson (Επιμ.), *The urban underclass* (σσ. 299-320). Washington, D.C: The Brookings Institution.
- Creswell, J. W. (2011). *Η έρευνα στη εκπαίδευση: Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. (Χ. Τσορμπατζούδης, Επιμ., & Ν. Κουβαράκου, Μεταφρ.) Αθήνα: Ίων/ Εκδόσεις Έλλην.
- Crowder, K., & South, S. J. (2011). Spatial and temporal dimensions of neighborhood effects on high school graduation. *Social Science Research*, 40(1), 87-106. doi:10.1016/j.ssresearch.2010.04.013
- Crowther, C. (2000). Thinking about the 'Underclass': : Towards a political economy of policing. *Theoretical Criminology*, 4(149), 149-167. doi:10.1177/1362480600004002002
- Csepeli, G., & Simon, D. (2004). Construction of Roma Identity in Easternh and Central Europe: Perception and self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1), 129-150. doi:10.1080/1369183032000170204
- Cummins, J. (2003). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία της ετερότητας* (2η εκδ.). (Ε. Σκούρτου, Επιμ., & Σ. Αργύρη, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Daly, M. (2006). *Social Exclusion as concept and policy template in the European Union*. Ανάκτηση από Archive of European Integration (AEI), University of Pittsburgh: <http://aei.pitt.edu/9026/01/Daly135.pdf>
- Daly, M., & Saraceno, C. (2002). Social exclusion and gender relations. Στο B. Hobson, J. Lewis, & B. Siim (Επιμ.), *Contentsted concepts in gender and social politics* (σσ. 84-104). Glos, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Daly, M., & Silver, H. (2008). Social exclusion and social capital: A comparison and critique. *Theory and Society*, 537-566. doi:10.1007/s11186-008-9062-4
- Davies, J. (2005). The social exclusion debate: Strategies, controversies and dilemmas. *Policy Studies*, 26(1), 3-27. doi:10.1080/01442870500041561
- Dawe, A. (1970). The two sociologies. *The British Journal of Sociology*, 21(2), 207-218.
- de Haan, A. (1998). 'Social Exclusion': An alternative concept for the study of deprivation? *IDS Bulletin*, 19(1), 10-19. doi:10.1111/j.1759-5436.1998.mp29001002.x

- de Haan, A. (2000). *Social exclusion: Enriching the understanding of deprivation*. Ανάκτηση από Centre for Social and Political Thought, University of Sussex: <http://www.sussex.ac.uk/cspt/documents/issue2-2.pdf>
- Denzin, N. K. (1989). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods* (3η εκδ.). Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (1998). Introduction: Entering the field of qualitative research. Στο N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Επιμ.), *Collecting and interpreting qualitative materials* (σσ. 1-34). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. Στο N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Επιμ.), *The SAGE handbook of qualitative research* (4η εκδ., σσ. 1-19). Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Dietz, R. D. (2002). The estimation of neighborhood effects in the social sciences: An interdisciplinary approach. *Social Science Research*, 31(4), 539-575. doi:10.1016/S0049-089X(02)00005-4
- Dikaïou, M. (1990). Illiteracy and Tsigani minority children in Northern Greece: An exploration of parents' and children's views. *International Migration*, 28(1), 47-68. doi:10.1111/j.1468-2435.1990.tb00134.x
- Domingues, J. M. (2000). Social integration, system integration and collective subjectivity. *Sociology*, 34(2), 225-241. doi:10.1177/S0038038500000158
- Drydakís, N. (2008). *A multivariate analysis for the discrimination hypothesis in Greece*. Ανάκτηση από University of Crete, Department of Economics, Working Papers: http://economics.soc.uoc.gr/wpa/docs/Drydakís_Roma_Men_Labour.pdf
- Drydakís, N. (2011). *Roma women in athenian firms: Do they face wage bias?* Ανάκτηση από Institute for the Study of Labor (IZA): <http://ftp.iza.org/dp5732.pdf>
- du Roy, I. (2009, 11 Οκτωβρίου). Για το πρόσφατο κύμα αυτοκτονιών στη France Telecom. *Η Αυγή*.
- Durkheim, E. (1984). *The division of labour in society* (2nd εκδ.). Hong-Kong, Houndmills: Macmillan.
- Esping- Andersen, G. (2004a). After the Golden Age? Welfare state delimitas in a global economy. Στο G. Esping- Andersen (Επιμ.), *Welfare states in transition: National adaptations in global economies* (σσ. 1- 31). London: SAGE.
- Esping- Andersen, G. (2004b). Welfare states without work: The impasse of labour seeding and familism in continental european social policy. Στο G. Esping- Andersen (Επιμ.), *Welfare states in transition: National adaptations in global economies* (σσ. 66-87). London: SAGE.
- Esping- Andersen, G. (2006). Three worlds of welfare capitalism. Στο C. Pierson, & F. F. Castles (Επιμ.), *The welfare state reader* (2η εκδ., σσ. 160-174). Cambridge, UK: Polity Press.
- Estivill, J. (2003). *Concepts and strategies for combating social exclusion: An overview*. Ανάκτηση από International Labour Organization: <http://www.ilo.org/public/english/protection/socsec/step/download/96p1.pdf>
- European Commission. (2004). *The situation of Roma in an enlarged European Union*. Ανάκτηση από EU Bookshop: <http://bookshop.europa.eu/en/the-situation-of-roma-in-an-enlarged-european-union-pbKE6204389/>
- Evans, M. (1998). Behind the rhetoric: The institutional basis of social exclusion and poverty. *IDS Bulletin*, 29(1), 42-49. doi:10.1111/j.1759-5436.1998.mp29001005.x

- Faria, E. V. (1995). Social exclusion and Latin American analyses of poverty and deprivation. Στο G. Rogers, C. Gore, & B. J. Figueiredo (Επιμ.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 117-128). Geneva: International Labour Organization.
- Ferrer, R. (2010). Breaking the law when others do: A model of law enforcement with neighborhood externalities. *European Economic Review*, 54(2), 163-180. doi:10.1016/j.euroecorev.2009.04.008
- Field, J. (2008). *Social capital* (2η εκδ.). London, UK: Routledge.
- Fischer, A. M. (2008). *Resolving the theoretical ambiguities of social exclusion with reference to polarisation and conflict*. Ανάκτηση από Development Studies Institute, London School of Economics: <http://www.lse.ac.uk/internationalDevelopment/pdf/WP/WP90.pdf>
- Fontana, A., & Frey, J. H. (1998). Interviewing: The art of science. Στο N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Επιμ.), *Collecting and interpreting qualitative materials* (σσ. 47-78). Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Foster, J. B. (2005). *The end of rational capitalism*. Ανάκτηση από The Monthly Review: <http://www.monthlyreview.org/0305jbf.htm>
- Fox, E. J., & Vermeersch, P. (2010). Backdoor nationalism. *European Journal of Sociology Archives*, 51(2), 325-357. doi:10.1017/S0003975610000159
- FRA-European Union Agency for Fundamental Rights. (2014a). *Poverty and employment: the situation of Roma in 11 EU Member States*. Ανάκτηση από - European Union Agency for Fundamental Rights: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-roma-survey-employment_en.pdf
- FRA-European Union Agency for Fundamental Rights. (2014b). *Education: the situation of Roma in 11 EU Member States*. Ανάκτηση από European Union Agency for Fundamental Rights: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014_roma-survey_education_tk0113748enc.pdf
- FRA-European Union Agency for Fundamental Rights. (2014c). *Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States*. Ανάκτηση από European Union Agency for Fundamental Rights: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-roma-survey-gender_en.pdf
- Fraser, N. (1996). *Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition, and participation*. Ανάκτηση από The Tanner Lectures on human values, University of Utah: <http://www.tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/Fraser98.pdf>
- Fraser, N. (1997). *Justice interruptus: Critical reflections on the "postsocialist" condition*. New York: Rutledge.
- Fukuyama, F. (1997). *Social capital*. Ανάκτηση από The Tanner Lectures on human values, University of Utah: <http://www.tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/Fukuyama98.pdf>
- Fukuyama, F. (2001). Social capital, civil society and development. *Third World Quarterly*, 20(1), 7-20.
- Fundación Secretariado Gitano. (2007). *Οδηγός δράσης για την προσέγγιση των Ρομ από τους επαγγελματίες υγείας*. Ανάκτηση από Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Υγείας και Ασφάλειας των Τροφίμων: http://ec.europa.eu/health/ph_projects/2004/action3/docs/2004_3_01_manuals_e1.pdf
- Gabtree, B., & Miller, W. (1999). Using codes and code manuals: A template organizing style of interpretation. Στο B. Gabtree, & W. Miller (Επιμ.), *Doing*

- qualitative research* (2η εκδ., σσ. 163-177). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Gallie, D., Paugam, S., & Jacobs, S. (2003). Unemployment, poverty and social isolation: Is there a vicious circle of social exclusion? *European Societies*, 5(1), 1-32. doi:10.1080/1461669032000057668
- Galster, G. (2001). On the nature of neighbourhood. *Urban Studies*, 38(12), 2111-2124. doi:10.1080/00420980120087072
- Gans, H. J. (1990). Deconstructing the underclass: The term's dangers as a planning concept. *Journal of the American Planning Association*, 56(3), 271-277. doi:10.1080/01944369008975772
- Gans, H. J. (1993). From "underclass" to "undercaste": Some observations about the future of the postindustrial economy and its major victims. *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3), 327-335. doi:10.1111/j.1468-2427.1993.tb00224.x
- Gasper, D. (2002). Is Sen's capability approach an adequate basis for considering human development? *Review of Political Economy*, 14(4), 435 — 461. doi:10.1080/0953825022000009898
- Gavenda, J. (2006). Finding the spaces for change: A power analysis. *IDS Bulletin*, 37(6), 23-33. doi:10.1111/j.1759-5436.2006.tb00320.x
- Geddes, M. (2000). Tackling social exclusion in the European Union? The limits to the new orthodoxy of local partnership. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(4), 782-800. doi:10.1111/1468-2427.00278
- Gibbons, S. (2002). *Neighbourhood effects on educational achievement: Evidence from the census and national child development study*. Ανάκτηση από Centre for the Economics of Education, London School of Economics: <http://cee.lse.ac.uk/ceedps/ceedp18.pdf>
- Gibbs, G. R. (2007). *Analysing qualitative data*. London: Sage.
- Giddens, A. (1979). *Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. Los Angeles, CA: University of California Press.
- Giddens, A. (1982). *Profiles and critiques in social theory*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1991). Structuration theory: past, present and future. Στο C. G. Bryant, & D. Jary (Επιμ.), *Giddens' Theory of Structuration: A critical appreciation* (σσ. 201-221). London: Routledge.
- Giddens, A. (1998). *Ο Τρίτος δρόμος: Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*. (Α. Τάκης, & Κ. Γεωργοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: ΠΟΛΙΣ.
- Giddens, A. (2001). *The Third Way and its critics*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. (Δ. Τσαούσης, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Giorgas, D. (2000). *Community formation and social capital in Australia*. Ανάκτηση από Australian Institute of Family Studies: <http://192.135.208.240/conferences/aifs7/giorgas.pdf>
- Glennerster, H., Lupton, R., Noden, P., & Power, A. (1999). *Poverty, social exclusion and neighbourhood: Studying the area bases of social exclusion*. Ανάκτηση από The Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines, London School of Economics: <http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cp/CASEpaper22.pdf>

- Goodwin, M. (2004). *The Romani claim to non-territorial nation status: Recognition from an international legal perspective*. Ανάκτηση από European Roma Rights Centre: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1849>
- Gordon, D. (2006). The concept and measurement of poverty. Στο C. Pantazis, D. Gordon, & R. Levitas (Επιμ.), *Poverty and social exclusion in Britain: The millennium survey* (σσ. 29-70). Bristol: Policy Press.
- Gordon, D., Levitas, R., Pantazis, C., Patsios, D., Payne, S., Townsend, P., και συν. (2000). *Poverty and social exclusion in Britain*. York, UK: Joseph Rowntree Foundation.
- Gordon, D., Pantazis, C., & Townsend, P. (2000). Absolute and overall poverty: A European history and proposal for measurement. Στο D. Gordon, & P. Townsend (Επιμ.), *Breadline Europe: The measurement of poverty* (σσ. 79-106). Bristol: The Policy Press.
- Gore, C., Figueiredo, J. B., & Rodgers, G. (1995). Introduction: Markets, citizenship and social exclusion. Στο C. Gore, J. B. Figueiredo, & G. Rodgers (Επιμ.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 1-40). Geneva: International Labour Organization (International Institute for Labour Studies).
- Gotovos, A. E. (2004). *Social marginalization, cultural diversity and education: teachers' representations of Greek-Gypsy identity*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/679>
- Goux, D., & Maurin, E. (2007). Close neighbours matter: Neighbourhood effects on early performance at school. *The Economic Journal*, 117(523), 1193-1215. doi:10.1111/j.1468-0297.2007.02079.x
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- Gross, S. R., & Livingston, D. (2002). Racial profiling under attack. *Columbia Law Review*, 102(5), 1413-1438.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. Στο N. Denzin, & Y. Lincoln (Επιμ.), *Handbook of qualitative research* (1η εκδ., σσ. 105-117). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59-82. doi:10.1177/1525822X05279903
- Hall, S. (2006). Νέες εθνότητες. Στο Γ. Κυριακάκης, & Μ. Μιχαηλίδου (Επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική* (σσ. 53-70). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Halleröd, B., & Larsson, D. (2008). Poverty, welfare problems and social exclusion. *International Journal of Social Welfare*, 17(1), 15-25. doi:10.1111/j.1468-2397.2007.00503.x
- Halpern, D. (2005). *Social capital*. Cambridge: Polity Press.
- Hannan, M. T., & Freeman, J. (1984). Structural inertia and organizational change. *American Sociological Review*, 49(2), 149-164.
- Hannum, E., & Buchmann, C. (2005). Global educational expansion and socio-economic development: An assessment of findings from the social sciences. *World Development*, 33(3), 333-354. doi:10.1016/j.worlddev.2004.10.001
- Healy, K. (1998). Conceptualising constraint: Mouzelis, Archer and the concept of social structure. *Sociology*, 32(3), 509-522. doi:10.1177/0038038598032003006
- Hechter, M., & Kanazawa, S. (1997). Sociological rational choice theory. *Annual Review of Sociology*, 23, 191-224.

- Heffernan, R. (2003). New Labour and Thatcherism. Στο A. Chadwick, & R. Heffernan (Επιμ.), *The New Labour Reader* (σσ. 49-58). Cambridge, UK: Polity Press.
- Heinlein, L. M., & Shinn, M. (2000). School mobility and student achievement in an urban setting. *Psychology in the Schools*, 37(4), 349-357.
- Heywood, A. (2002). *Πολιτικές ιδεολογίες: Μια εισαγωγή*. (Γ. Μολύβας, & Γ. Ψιλόπουλος, Μεταφρ.) Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Hickey, S., & du Toit, A. (2007). *Adverse incorporation, social exclusion and chronic poverty*. Ανάκτηση από Chronic Poverty Research Centre, Univeristy of Manchester: http://www.chronicpoverty.org/uploads/publication_files/WP81_Hickey_duToit.pdf
- Hills, J. (1998). *Thatcherism, New Labour and the welfare state*. Ανάκτηση από Centre for Analysis of Social Exclusion (CASE), London School of Economics: http://eprints.lse.ac.uk/5553/1/Thatcherism_New_Labour_and_the_Welfare_State.pdf
- Hirst, P., & Zeitlin, J. (1991). Flexible specialization versus post-Fordism: Theory, evidence and policy implications. *Economy and Society*, 20(1), 1-56. doi:10.1080/030851491000000001
- HLHR-KEMO/ i-RED. (2009). *Housing conditions of Roma and Travelers in Greece*. (M. Pavlou, Επιμ.) Ανάκτηση από Institute for Rights Equality & Diversity: http://www.i-red.eu/resources/publications-files/hlhr-kemo-i-red_romahousing_greece2009.pdf
- Hobcraft, J., & Kiernan, K. (2001). Childhood poverty, early motherhood and adult social exclusion. *British Journal of Sociology*, 52(3), 495-517. doi:10.1080/00071310120071151
- Holstein, J. A., & Gubrium, J. F. (1995). *The active interview*. Thousands Oaks, CA: SAGE.
- Hooker, J. (2005). Indigenous inclusion/black exclusion: race, ethnicity and multicultural citizenship in Latin America. *Journal of Latin American Studies*, 37(2), 285-310. doi:10.1017/S0022216X05009016
- Hu, X., & Salazar, M. (2005). *Dynamic change of migrant networks: How migrant networks change under changing environment?* Ανάκτηση από The Center for Research on Immigration, Population and Public Policy, University of California, Irvine: <http://www.cri.uci.edu/pdf/hu.pdf>
- Huberman, M. A., & Miles, M. B. (1998). Data management and analysis methods. Στο K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Επιμ.), *Collecting and interpreting qualitative materials* (σσ. 179-210). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Jackson, C. (1999). Social exclusion and gender: Does one size fit all? *The European Journal of Development Research*, 11(1), 125-146. doi:10.1080/09578819908426730
- Jargowsky, P. A., & Bane, M. J. (1990). Ghetto poverty: Basic questions. Στο J. L. Lynn, & M. G. McGeary (Επιμ.), *Inner city poverty in the United States* (σσ. 16-67). Washington, D.C., USA: National Academy Press.
- Jenks, C. (1989). What is the underclass- And is it growing? *Focus*, 12(1), 14-26.
- Jenson, J. (2010). *Defining and measuring social cohesion*. London: Commonwealth Secretariat.
- Jessop, B. (1994). The transition to post-Fordism and the Schumpeterian workfare state. Στο R. Burrows, & B. Loader (Επιμ.), *Towards a post-Fordist welfare state?* (σσ. 13-37). London: Routledge.

- Jimerson, S. R., & Kaufman, A. M. (2003). Reading, writing, and retention: A primer on grade retention research. *The Reading Teacher*, 56(7), 622-635.
- Joppke, C. (2006). *Immigrants and civic integration in Western Europe*. Ανάκτηση από Institute for Research on Public Policy: <http://www.irpp.org/books/archive/AOTS3/joppke.pdf>
- Kabeer, N. (2000). Social exclusion, poverty and discrimination: Towards an analytical framework. *IDS Bulletin*, 31(4), 83-97. doi:10.1111/j.1759-5436.2000.mp31004009.x
- Kauppinen, T. M. (2007). Neighborhood effects in a European city: Secondary education of young people in Helsinki. *Social Science Research*, 36(1), 421-444. doi:10.1016/j.ssresearch.2006.04.003
- Kelly, R., & Lewis, P. E. (2002). Neighbourhoods, families and youth employment outcomes: A study of metropolitan Melbourne. *Journal of Socio-Economics*, 31, 405-408.
- Kenrick, D. (2004). *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Kenrick, D., & Puxon, G. (2009). *Gypsies under the Swastika*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Kerbow, D. (1996). *Patterns of urban student mobility and local school reform*. Ανάκτηση από Center for social organization of schools, John Hopkins University: <http://www.csos.jhu.edu/crespar/techReports/Report5.pdf>
- Kerckhoff, A. C., Cambell, R. T., & Trott, J. M. (1982). Dimensions of educational and occupational attainment in Great Britain. *American Sociological Review*, 47(3), 347-364.
- Kilmurray, A. (1995). Beyond the stereotypes. *Social Exclusion, Social Inclusion, (Democratic Dialogue Report No.2)*(2), 32-38.
- Kleinman, M. (1998). *Include me out? The new politics of place and poverty*. Ανάκτηση από Center for Analysis of Social Exclusion (CASE), London School of Economics: http://eprints.lse.ac.uk/6519/1/Include_Me_Out_The_New_Politics_of_Place_and_Poverty.pdf
- Kligman, G. (2001). On the social construction of "otherness": Identifying the "Roma" in post-socialist communities. *Review of Sociology*, 7(2), 61-78. doi:10.1556/RevSoc.7.2001.2.4
- Klímová- Alexander, I. (2005). *The romani voice in world politics: The United Nations and Non-State Actors*. Aldershot, UK: Ashgate Publishing Limited.
- Knudsen, T., & Rothstein, B. (1994). State Building in Scandinavia. *Comparative Politics*, 26(2), 203-220.
- Kóczé, A. (2011). *Gender, ethnicity and class: Romani women's political activism and social struggles*. (Doctoral dissertation) Ανάκτηση από Central European Univeristy: <http://www.etd.ceu.hu/2011/sphkoc01.pdf>
- Kóczé, A. (2012). *Civil society, civil involvement and social inclusion of the Roma*. Ανάκτηση από United Nations Development Programme: <http://www.eurasia.undp.org/content/dam/rbec/docs/Civil-society-civil-involvement-and-social-inclusion-of-the-Roma.pdf>
- Korpi, W. (1980). Social policy and distributional conflict in the capitalist democracies. A preliminary comparative framework. *West European Politics*, 3(3), 296-316. doi:10.1080/01402388008424288

- Korpi, W., & Palme, J. (1998). The paradox of redistribution and strategies of equality: Welfare state institutions, inequality, and poverty in the western countries. *American Sociological Review*, 63(5), 661-687.
- Korpi, W., & Shalev, M. (1979). Strikes, industrial relations and class conflict in capitalist societies. *The British Journal of Sociology*, 30(2), 164-187.
- Koskenniemi, M. (2001). *The gentle civilizer of nations: The rise and fall of international law 1870-1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kox, R. (2004). The path-dependency of an idea: Why Scandinavian welfare states remain distinct. *Social Policy and Administration*, 38(2), 204- 219. doi:10.1111/j.1467-9515.2004.00386.x
- Kozaitis, K. A. (1997). "Foreigners among foreigners": Social organization among the Roma of Athens, Greece. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 26(2), 165-199.
- Kozaitis, K. A. (2002). Embrace of shelter: The cultural hybridism of athenian Roma. Στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα* (σσ. 137-168). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.
- Larkin, M. (2009). *Vulnerable groups in health and social care*. London: Sage Publications Inc.
- Lash, S., & Urry, J. (1987). *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Levitas, R. (1999a). *New Labor and social exclusion*. Ανάκτηση από Political Studies Association: <http://www.psa.ac.uk/journals/pdf/5/1999/levitas.pdf>
- Levitas, R. (1999b). *Defining and measuring social exclusion: A critical overview of current proposals*. Ανάκτηση από Radical Statistics: <http://www.radstats.org.uk/no071/article2.htm>
- Levitas, R. (2001). Against work: A utopian incursion into social policy. *Critical Social Policy*, 21(4), 449- 465. doi:10.1177/026101830102100403
- Levitas, R. (2004a). Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός;. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (Π. Πολυζωίδης, Μεταφρ., σσ. 225-265). Αθήνα: Εξάντας.
- Levitas, R. (2004b). Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμινή ηγεμονία. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (Κ. Κουκουρίγκου, Μεταφρ., σσ. 202-224). Αθήνα: Εξάντας.
- Levitas, R. (2004c). Let's hear it for Humpty: Social exclusion, the third way and cultural capital. *Cultural Trends*, 13(2), 41- 56. doi:10.1080/0954896042000267143
- Levitas, R. (2006). The concept and measurement of social exclusion. Στο C. Pantazis, D. Gordon, & R. Levitas (Επιμ.), *Poverty and social exclusion in Britain: The millennium survey* (σσ. 123- 160). Bristol, UK: Policy Press.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., & Patsios, D. (2007). *The multidimensional analysis of social exclusion*. Ανάκτηση από Townsend Centre for International Poverty Research, University of Bristol: <http://www.bristol.ac.uk/poverty/downloads/socialexclusion/multidimensional.pdf>
- Li, P. S. (2004). Social capital and economic outcomes for immigrants and ethnic minorities. *Journal of International Migration and Integration*, 5(2), 171-190. doi:10.1007/s12134-004-1008-8

- Li, Y., Savage, M., & Pickles, A. (2003). Social capital and social exclusion in England and Wales (1972–1999). *British Journal of Sociology*, 54(4), 497–526. doi:10.1080/0007131032000143564
- Liegeois, J.-P. (1987). *School provision for Gypsy and Traveller children: A synthesis report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Lister, R. (1996). Introduction: In search of the "underclass". Στο R. Lister (Επιμ.), *Charles Murray and the underclass: The developing debate* (σσ. 1-16). London: IEA Health and Welfare Unit.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Low, S. M. (2001). The edge and the center: Gated communities and the discourse of urban fear. *American Anthropologist*, 103(1), 45-58. doi:10.1525/aa.2001.103.1.45
- Lucassen, L. (1997). "Harmful tramps" Police professionalization and gypsies in Germany, 1700-1945. *Crime, History & Societies*, 1(1), 29-50. doi:10.1007/978-1-349-26341-7_5
- Lucassen, L., & Willems, W. (2003). The weakness of well-orderd societies: Gypsies in Western Europe, the Ottoman Empire an India, 1400-1914. *Review (Fernand Braudel Center)*, 26(3), 283-313.
- Lukes, S. (2007). *Εξουσία: Μια ριζοσπαστική θεώρηση*. (Σ. Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Μεταφρ.) Αθήνα: Σαββάλας.
- Macinko, J. A., Shi, L., Starfield, B., & Wulu, J. T. (2003). Income inequality and health: A critical review of the literature. *Medical Care Research and Review*, 60(4), 407-452. doi:10.1177/1077558703257169
- Marantzidis, N., & Mavrommatis, G. (1999). Political clientism and social exclusion: The case of Gypsies in the greek town of Sofades. *International Sociology*, 14(4), 443-456. doi:10.1177/0268580999014004004
- Maratzidis, N. (1999). Clientélisme politique et exclusion sociale : Le cas des Tsiganes en Grèce. *Politique et Sociétés*, 18(3), 145-161. doi:10.7202/040195ar
- Marcuse, P. (2003). Cities in quarters. Στο G. Bridge, & S. Watson (Επιμ.), *A companion to the city* (σσ. 270-281). Oxford: Blackwell Publishers.
- Márquez, G. (2007). Outsiders? Στο G. Márquez, A. Chong, S. Duryea, J. Mazza, & H. Ñopo (Επιμ.), *Outsiders? The Changing Patterns of Exclusion in Latin America and the Caribbean* (σσ. 3-14). New York: Inter-American Development Bank.
- Marshall, T. H., & Bottomore, T. (2001). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*. (Ο. Στασινοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Marushiakova, E., & Popov, V. (2001). *Gypsies in the Ottoman Empire*. Hatfield: Centre de recherches tsiganes (Gypsy Research Centre) and University of Hertfordshire Press.
- Marushiakova, E., & Popov, V. (2004). The Roma – a nation without a state? Historical background and contemporary tendencies. *Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration"*(6), 71-100.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. (Ν. Κυριαζή, Επιμ., & Ε. Δημητριάδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mason, J. (2006). Mixing methods in a qualitatively driven way. *Qualitative Research*, 6(1), 9-25. doi:10.1177/1468794106058866
- Mason, M. (2010). Sample size and saturation in PhD studies using qualitative interviews. *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum Social Research*, 11(3), Art. 8.

- Maxwell, J. A. (1992). Understanding and validity in qualitative research. *Harvard Educational Review*, 62(3), 279-300.
doi:10.17763/haer.62.3.8323320856251826
- May, A. M. (1992). Caste, class and social change: An institutionalist perspective. *Journal of Economic Issues*, 16(2), 553-560.
doi:10.1080/00213624.1992.11505314
- May, D. (2004). *Immigrant participation in civil society*. Ανάκτηση από Academy for Migration Studies in Denmark:
http://www.amid.dk/pub/news/AMID_Newsletter5_June2004.pdf
- McCrudden, C. (2005). Thinking about the discrimination directives. *European Anti-Discrimination Law Review*(1), 17-21.
- Mendenhall, R., DeLuca, S., & Duncan, G. (2006). Neighborhood resources, racial segregation and economic mobility: Results from the Gautreaux program. *Social Science Research*, 35(4), 892-923. doi:10.1016/j.ssresearch.2005.06.007
- Mertens, D. M. (2005). *Research and evaluation in education and psychology: Integrating diversity with quantitative, qualitative, and mixed methods* (2η εκδ.). Thousand Oaks: SAGE.
- Merton, R. K., & Kendall, P. L. (1946). The focused interview. *The American Journal of Sociology*, 51(6), σσ. 541-557.
- Mishler, E. G. (1996). *Συνέντευξη έρευνας*. (Γ. Καλομοίρης, Επιμ., & Ν. Ρώντα, Μεταφρ.) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Morris, L. D. (1993). Is there a British underclass? *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3), 404-412. doi:10.1111/j.1468-2427.1993.tb00229.x
- Moser, C. O. (1998). The asset vulnerability framework: Reassessing urban poverty reduction strategies. *World Development*, 26(1), 1-19. doi:10.1016/S0305-750X(97)10015-8
- Mouzelis, N. (1997). Social and system integration: Lockwood, Habermas, Giddens. *Sociology*, 31(1), 111-119. doi:10.1177/0038038597031001008
- Mueller, D. (1996). Public choice theory. Στο D. Greenaway, & M. Bleaney (Επιμ.), *A guide to modern economics* (σσ. 65-109). London: Routledge.
- Murard, N. (2002). Guilty victims: Social exclusion in contemporary France. Στο P. Chamberlayne, M. Rustin, & T. Wengraf (Επιμ.), *Biography and social exclusion in Europe: Experiences and life journeys* (σσ. 41-60). Bristol: The Policy Press.
- Murphy, R. (1982). Power and autonomy in the sociology of education. *Theory and society*, 11(2), 179-203. doi:10.1007/BF00158740
- Murphy, R. (1983). The struggle for scholarly recognition: The development of the closure problematic in sociology. *Theory and Society*, 12(5), 631-658.
doi:10.1007/BF00158646
- Murphy, R. (1984). The structure of closure: A critique and development of the theories of Weber, Collins, and Parkin. *The British Journal of Sociology*, 35(4), 547-567.
- Murphy, R. (1986). Weberian closure theory: A contribution to the ongoing assessment. *The British Journal of Sociology*, 37(1), 22-41.
- Murphy, R. (2001). *Social closure: The theory of monopolization and exclusion*. New York: Oxford University Press.
- Murray, C. (1996a). The emerging British underclass. Στο R. Lister (Επιμ.), *Charles Murray and the underclass: The developing debate* (σσ. 24-53). London: IEA Health and Welfare Unit.

- Murray, C. (1996b). Underclass: The crisis deepens. Στο R. Lister (Επιμ.), *Charles Murray and the underclass: The developing debate* (σσ. 100-136). London: IEA Helath and Welfare Unit.
- Myrdal, G. (2002). *An american dilemma: The negro problem and modern democracy* (Τόμ. I & II). New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- O' Brien, M., & Penna, S. (2008). Social exclusion in Europe: Some conceptual issues. *International Journal of Social Welfare*(17), 84-92. doi:10.1111/j.1468-2397.2006.00478.x
- Offe, C. (1993). *Κοινωνία της εργασίας*; (Γ. Τουτζιαράκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Νήσος.
- Okely, J. (1983). *The Traveller- Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oliver, G. D., Serovich, M. J., & Mason, L. T. (2005). Constraints and opportunities with interview transcription: Towards reflection in qualitative research. *Social Forces*, 84(2), 1273-1289. doi:10.1353/sof.2006.0023
- Organisization for Security and Co-operation in Europe. (2003). *Action plan on improving the situation of Roma and Sinti within the OSCE area*. Ανάκτηση από OSCE- Office for Democratic Institutions and Human Rights: <http://www.osce.org/odihr/17554>
- Oyen, E. (1997). The contradictory concepts of social exclusion and social inclusion. Στο C. Gore, & J. B. Figueiredo (Επιμ.), *Social exclusion and anti-poverty policy* (σσ. 63-66). Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Pantazis, C., Gordon, D., & Levitas, R. (2006). *Poverty and social exclusion in Britain: The millennium survey*. Bristol, UK: The Policy Press.
- Papadopoulos, F., & Tsakloglou, P. (2005). *Social exclusion in the EU: A capability-based approach*. Ανάκτηση από European Institute, London School of Economics: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS%20Discussion%20Paper%20Series/EIWP2005-01.pdf>
- Papadopoulou, M. (2003). *European discourse on Gypsies: Incorporated ideology and possible implications in the implementation of educational measures*. Ανάκτηση από Εργαστήριο Έρευνας του Κοινωνικού Αποκλεισμού και της Αξιολόγησης στην Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Υλικό του έργου "Ένταξη τσιγγανοπαίδων στο σχολείο" (2002-2004): <http://exclusion.pap.uoi.gr/ROMA/synedria/3/Papadop.pdf>
- Parkin, F. (1979). *Marxism and class theory: A Bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Parsons, T. (1964). Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*, 29(3), 339- 357.
- Patsios, D. (2001). *Poverty and social exclusion amongst the elderly*. Ανάκτηση από Townsend Centre for International Poverty Research, Univeristy of Bristol : <http://www.bristol.ac.uk/poverty/pse/99PSE-WP20.pdf>
- Patton, M. Q. (1999). Enhancing the quality and credibility of qualitative analysis. *Health Services Research*, 34(5, Μέρος 2), 1189-1208.
- Paugam, S. (1995). The spiral of precariousness: A multidimensional approach to the process of social disqualification in France. Στο G. Room (Επιμ.), *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion* (σσ. 49-79). Bristol, UK: The Policy Press.
- Peace, R. (2001). Social exclusion: A concept in need of definition? *Social Policy Journal of New Zealand*(16), σσ. 17-36.

- Percy-Smith, J. (2000). Introduction: The contours of social exclusion. Στο J. Percy-Smith (Επιμ.), *Policy responses to social exclusion: Towards inclusion?* (σσ. 1-21). Buckingham, UK: Open University Press.
- Perkmann, M. (1998). Social integration and system integration: Reconsidering the classical distinction. *Sociology*, 32(3), 491-507. doi:10.1017/S0038038598000054
- Peterson, P. E. (1991a). The urban underclass and the poverty paradox. Στο C. Jencks, & P. E. Peterson (Επιμ.), *The urban underclass* (σσ. 3-27). Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- Peterson, P. E. (1991b). The urban underclass and the poverty paradox. *Political Science Quarterly*, 106(4), 617-637.
- Philip, L., & Shucksmith, M. (2003). Conceptualising social exclusion in rural Britain. *European Planning Studies*, 11(4), 461-480. doi:10.1080/09654310303646
- Phillips, D. (2003). *Social cohesion, social exclusion and social quality*. Ανάκτηση από The Danish National Centre for Social Research: <http://www.sfi.dk/graphics/ESPAnet/papers/Phillips.pdf>
- Phillipson, C., Allan, G., & Morgan, D. (Επιμ.). (2004). *Social networks and social exclusion: Sociological and policy perspectives*. Hants, UK: Ashgate Publishing Limited.
- Pirani, E., Schifini D'Andrea, S., & Vermunt, J. K. (2009). *Poverty and social exclusion in Europe: Differences and similarities across regions*. Ανάκτηση από <http://spitswww.uvt.nl/~vermunt/pirani2009.pdf>
- PLANET A.E. (2007). *Μελέτη για την καταπολέμηση της σχολικής διαρροής: Καταγραφή ορισμών και μεθόδων διατύπωσης της σχολικής διαρροής*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/44>
- Policy Research Initiative. (2005). *Social Capital as Public Policy Tool: conclusions from the PRI Project*. Ανάκτηση από Government of Canada Publications: <http://publications.gc.ca/collections/Collection/PH4-27-2005E.pdf>
- Ponthieux, S. (2004). *The concept of social capital: A critical review*. Ανάκτηση από Institut national de la statistique et des études économiques: <http://www.insee.fr/en/insee-statistique-publique/colloques/acn/pdf10/ponthieux.pdf>
- Popay, J., Escorel, S., Hernández, M., & Johnston, H. (2008). *Understanding and tackling social exclusion*. Ανάκτηση από World Health Organization: https://www.who.int/social_determinants/knowledge_networks/final_reports/sek_n_final%20report_042008.pdf
- Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24. doi:10.1146/annurev.soc.24.1.1
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage Publications.
- Prentice, J. C. (2006). Neighborhood effects on primary care access in Los Angeles. *Social Science & Medicine*, 62(5), 1291-1303. doi:10.1016/j.socscimed.2005.07.029
- Préteceille, E. (2007). Η κοινωνική κατασκευή του στεγαστικού διαχωρισμού: Συγκλίσεις και αποκλίσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(122), 107-135.
- Productivity Commission. (2003). *Social capital: Reviewing the concept and its policy implications*. Ανάκτηση από Australian Government, Productivity Commission: <http://www.pc.gov.au/research/supporting/social-capital/socialcapital.pdf>

- Project Education of Roma Children in Europe. (n.d.). *Institutionalisation and emancipation*. Ανάκτηση 23 Σεπτεμβρίου 2012, από Factsheets on Roma history, Univeristy of Graz: <http://romafacts.uni-graz.at/index.php/history/general-introduction/general-introduction>
- Prosser, W. (1991). The underclass: Assessing what we have learned. *Focus*, 13(2), 1-18.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78. doi:10.1353/jod.1995.0002
- Putnam, R. D., Feldstein, L. M., & Cohen, D. (2003). *Better together: Restoring the American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Ram, H. M. (2007). Anti-discrimination policy an the Roma: Assessing the impact of EU enlargement. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, 3, 491-514.
- Rannut, M. (1999). *Γλωσσικές πολιτικές: Μερικές παρατηρήσεις*. Ανάκτηση από Ηλεκτρονικό Κόμβο για την υποστήριξη των διδασκόντων την Ελληνική Γλώσσα: http://www.komvos.edu.gr/glwssa/odigos/thema_c3/c_3_k_1.htm
- Reimer, B. (2004). *Social exclusion and social support in rural Canada*. Ανάκτηση από Spectrum, Concordia University Research Repository: http://spectrum.library.concordia.ca/6345/1/Reimer_Trondheim_2004.pdf
- Reimer, B., Lyons, T., Ferguson, N., & Polanco, G. (2008). Social capital as social relations: The contribution of normative structures. *The Sociological Review*, 56(2), 256- 274. doi:10.1111/j.1467-954X.2008.00787.x
- Richardson, J., & Ryder, A. (2012). Setting the contex: Gypsies and Travellers in British society. Στο J. Richardson, & A. Ryder (Επιμ.), *Gypsies and Travellers: Empowerment and inclusion in British society* (σσ. 3-20). Bristol: The Policy Press.
- Rieder, M. (2003). *The so called "integration agreement" and its implications*. Ανάκτηση από International Metropolis Project: http://www.international.metropolis.net/events/8th_vienna_conf_2003/en/WS8.2Rieder.pdf
- Rifkin, J. (1996). *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*. (Γ. Κοβαλένκο, Μεταφρ.) Αθήνα: Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη.
- Ritzer, G. (2012). *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*. (Ι. Κανταντζόγλου, Επιμ., & Γ. Χρηστίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική.
- Robson, B., Lymperopoulou, K., & Rae, A. (2009). *Understanding the different roles of deprived neighbourhoods: A typology*. Ανάκτηση από Department for Communities and Local Government, Communities and neighbourhoods: <http://www.communities.gov.uk/documents/communities/pdf/1152906.pdf>
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. (Κ. Μιχαλοπούλου, Επιμ., Β. Νταλάκου, & Κ. Βασιλικού, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Rodgers, G. (1995a). What is special about a social exclusion approach? Στο G. Rodgers, C. Gore, & J. Figueiredo (Επιμ.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 43- 56). Geneva: International Labour Organization.
- Rodgers, G. (1995b). The design of policy against exclusion. Στο G. Rogers, C. Gore, & J. B. Figueiredo (Επιμ.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 253-282). Geneva: International Labour Organization.

- Rolison, G. L. (1991). An exploration of the term underclass as it relates to African-Americans. *Journal of Black Studies*, 21(3), 287-301.
- Room, G. (1995a). Poverty and social exclusion: The new European agenda for policy and research. Στο G. Room (Επιμ.), *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion* (σσ. 1-9). Bristol, UK: The Policy Press.
- Room, G. (1995b). Conclusions. Στο G. Room (Επιμ.), *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion* (σσ. 233-247). Bristol, UK: The Policy Press.
- Room, G. (1999). Social exclusion, solidarity and the challenge of globalization. *International Journal of Social Welfare*, 8(3), 166-174. doi:10.1111/1468-2397.00080
- Roscigno, V. J., Garcia, L. M., & Bobbitt-Zehe, D. (2007). Social closure and processes of race/sex employment discrimination. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 609(16), 16-48. doi:10.1177/0002716206294898
- Rose, J., & Scheepers, R. (2001). Structuration theory and information system development: Frameworks for practice. Στο S. Smithson, J. Gracar, M. Podlogar, & S. Avgerinou (Επιμ.), *Proceedings of the 9th European Conference on Information Systems, Global Co-operation in the New Millennium, ECIS 2001, Bled, Slovenia, June 27-29, 2001*, (σσ. 217-231).
- Ruggeri-Laderchi, C., Saith, R., & Stewart, F. (2003). Does it matter that we do not agree on the definition of poverty? A comparison of four approaches. *Oxford Development Studies*, 31(3), 243-274. doi:10.1080/1360081032000111698
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. London: Sage Publications.
- Schilling, J. (2006). On the pragmatics of qualitative assessment: Designing the process for content analysis. *European Journal of Psychological Assessment*, 22(1), 28-37. doi:10.1027/1015-5759.22.1.28
- Schmitter-Heisler, B. (1991). A comparative perspective on the underclass: Questions of urban poverty, race, and citizenship. *Theory and Society*, 20(4), 455-483. doi:10.1007/BF00157322
- Schuller, T., Baron, S., & Field, J. (2000). Social capital: A review and critique. Στο S. Baron, J. Field, & T. Schuller (Επιμ.), *Social capital: Critical perspectives* (σσ. 1-38). Oxford: Oxford University Press.
- Selwyn, N. (2002). 'E-establishing' an inclusive society? Technology, social exclusion and UK government policy making. *Journal of Social Policy*, 31(1), 1-20. doi:10.1017/S0047279402006487
- Sen, A. (2000). *Social Exclusion: Concept, application, and scrutiny*. Ανάκτηση από Asian Development Bank: <http://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>
- Sen, A. (2003). *Inequality reexamined*. New York: Oxford University Press.
- Shucksmith, M., & Chapman, P. (1998). Rural development and social exclusion. *Sociologia Ruralis*, 38(2), 225-242. doi:10.1111/1467-9523.00073
- Sigona, N., & Trehan, N. (2009). Introduction: Romani politics in neoliberal Europe. Στο N. Sigona, & N. Trehan (Επιμ.), *Romani politics in contemporary Europe: Poverty, ethnic mobilization, and the neo-liberal order* (σσ. 1-20). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, 133(5-6), 531-578.
- Silver, H. (1995). Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. Στο G. Rodgers, C. Gore, & J. Figueiredo (Επιμ.), *Social exclusion:*

- Rhetoric, reality, responses* (σσ. 57-80). Geneva: International Labour Organization.
- Silver, H. (2007a). *The process of social exclusion: The dynamics of an evolving concept*. Ανάκτηση από Chronic Poverty Research Centre: <http://www.chronicpoverty.org/publications/details/the-process-of-social-exclusion-the-dynamics-of-an-evolving-concept1/ss>
- Silver, H. (2007b). *Social exclusion: Comparative analysis of Europe and Middle East youth*. Ανάκτηση από Social Science Research Network: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1087432#
- Silver, H., & Miller, S. M. (2003). Social exclusion: The European approach to social disadvantage. *Indicators*, 2(2), 5-21.
- Silver, H., & Wilkinson, F. (1995). *Policies to combat social exclusion: French- British comparison*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Small, M. L., & Newman, K. (2001). Urban poverty after The Truly Disadvantaged: The rediscovery of the family, the neighborhood, and culture. *Annual Review of Sociology*, 27, 23-45.
- Smith, D. (2005). *On the margins of inclusion: Changing labour markets and social exclusion in London*. Bristol, UK: Policy Press.
- Smith, P. (2006). *Πολιτισμική θεωρία: Μια εισαγωγή*. (Α. Κατσικερός, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική.
- Sobotka, E. (2002a). *Political representation of the Roma: Roma in politics in the Czech Republic, Slovakia and Poland*. Ανάκτηση από International Policy Fellowships: <http://www.policy.hu/sobotka/researchpolicypaper.pdf>
- Sobotka, E. (2002b). *The limits of the state: Political participation and representation of Roma in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia*. Ανάκτηση από European Centre for Minority Issues: <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2001/Focus11-2001Sobotka.pdf>
- Sobotka, E. (2003). Romani migration in the 1990s: Perspectives on dynamic, interpretation and policy. *Romani Studies*, 13(2), 79-121. doi:10.3828/rs.2003.4
- Social Exclusion Unit. (2001). *Preventing social exclusion: Report by the Social Exclusion Unit*. Ανάκτηση από Townsend Centre for International Poverty Research, University of Bristol: <http://www.bris.ac.uk/poverty/downloads/keyofficialdocuments/Preventing%20Social%20Exclusion.pdf>
- Soja, E. W. (2003). *Postmodern Geographies: The reassertion of space in critical social theory* (8η εκδ.). London: Verso.
- Spence, M. (1973). Job market signaling. *The Quarterly Journal of Economics*, 87(3), 355-374. doi:10.2307/1882010
- Spicker, P. (1997). Exclusion. *Journal of Common Market Studies*, 35(1), 133-143. doi:10.1111/1468-5965.00053
- Stavropoulos, B. (2012). *Gypsies from Greece*. Ανάκτηση από ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, The Hellenic Perspective: <http://neoskopos.com/news/en/gypsies-from-greece-2012>
- Stewart, F., Brown, G., & Mancini, L. (2005). *Why horizontal inequalities matter: Some implications for measurement*. Ανάκτηση από Oxford Department of International Development (ODID), University of Oxford: <http://www3.qeh.ox.ac.uk/pdf/crisewps/workingpaper19.pdf>

- Stewart, M. (1997). The puzzle of Roma persistence: Group identity without a nation. Στο T. Acton, & G. Mundy (Επιμ.), *Romani culture and Gypsy identity* (σσ. 84-98). Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Stichweh, R. (2002). Strangers, inclusions, and identities. *Soziale Systeme: Zeitschrift für soziologische theorie*, 8(1), 101-109.
- Stones, R. (2005). *Structuration theory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Subramanian, S. V., & Kawachi, I. (2004). Income inequality and health: What have we learned so far? *Epidemiologic Reviews*, 26(1), 78-91. doi:10.1093/epirev/mxh003
- Temple, J. A., & Reynolds, J. R. (1999). School mobility and achievement: Longitudinal findings from an urban cohort. *Journal of School Psychology*, 37(4), 355-377. doi:10.1016/S0022-4405(99)00026-6
- Thatcher, M. (1987). *Interview for Woman's Own ("no such thing as society")*. Ανάκτηση από Margaret Thatcher Foundation: <http://www.margaretthatcher.org/document/106689>
- Theobald, H. (2005). *Social exclusion and care for the elderly: Theoretical concepts and changing realities in European welfare states*. Ανάκτηση από Social Science Open Access Repository: <http://www.ssoar.info/ssoar/files/usbkoeln/2009/704/socialexclusioncarefortheelderly.pdf>
- Thompson, J. B. (1989). The theory of structuration. Στο D. Held, & J. B. Thompson (Επιμ.), *Social theory of modern societies: Anthony Giddens and his critics* (σσ. 56-76). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tinto, V. (1981). Higher education and occupational attainment in segmented labor markets: Recent evidence from the United States. *Higher Education*, 10(5), 499-516. doi:10.1007/BF01676898
- Tomova, I. (2011). Transnational migration of Bulgarian Roma. Στο D. Kaneff, & F. Pine (Επιμ.), *Global connections and emerging inequalities in Europe: Perspectives on poverty and transnational migration* (σσ. 103-124). London: Anthem Press.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A survey of household resources and standards*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Tsakoglou, P., & Papadopoulos, F. (2002). Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries. *Journal of European Social Policy*, 12(3), 211-225. doi:10.1177/0952872002012003394
- Tseva, A., & Zarokosta, E. (2009). Analysis of the situation in Greece. Στο *Health and the Roma community: Analysis of the situation in Europe* (σσ. 119-130). Madrid: Fundación Secretariado Gitano.
- Tsiakalos, G., Kogidou, D., Padeliadou, S., Tressou-Mylona, E., & Chadjipadelis, T. (1994). *Poverty and Social Exclusion: Old issues -New approaches. POVERTY-3, Final Report*. Ανάκτηση από προσωπικό ιστοχώρο Γιώργου Τσιάκαλου: <http://users.auth.gr/gtsiakal/images/wordicon.gif>
- Turner, J. H. (1986). The theory of structuration. *American Journal of Sociology*, 91(4), 969-977.
- United States Holocaust Memorial Museum. (2013). *Genocide of European Roma (Gypsies), 1939-1945*. Ανάκτηση από Holocaust Encyclopedia: <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005219>
- van Baar, H. (2009). *Scaling the Romani grassroots: Europeanization and transnational networking*. Ανάκτηση από Digital Academic Repository, University of Amsterdam: <http://dare.uva.nl/document/2/100029>

- van Baar, H. (2011). Europe's Romaphobia: Problematization, securitization, nomadization. *Environment and Planning D: Society and Space*, 29(2), 203-212. doi:10.1068/d2902ed1
- Vasta, E. (2004). *Informal Employment and Immigrant Networks: A Review Paper*. Ανάκτηση από Centre on Migration, Policy and Society (COMPAS): <http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/pdfs/WP0402.pdf>
- Vermeersch, P. (2005). Marginality, advocacy, and the ambiguities of multiculturalism: Notes on romani activism in Central Europe. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 12(4), 451-478. doi:10.1080/10702890500332618
- Vermeersch, P. (2007). *The Romani movement: Minority politics & ethnic mobilization in contemporary Central Europe*. New York: Berghahn Books.
- Wacquant, L. (1996). The rise of advanced marginality: Notes on its nature and implications. *Acta Sociologica*, 39(2), 121-139. doi:10.1177/000169939603900201
- Wacquant, L. (1999). Urban marginality in the coming millenium. *Urban studies*, 36(10), 1639-1647. doi:10.1080/0042098992746
- Wacquant, L. (2000). Logics of urban polarization: The view from below. Στο R. Crompton, F. Devine, M. Savage, & J. Scott (Επιμ.), *Renewing class analysis* (σσ. 107-119). Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Wacquant, L. (2005). Γκέτο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(118), 145-163.
- Wacquant, L. (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Wacquant, L. J., & Wilson, W. J. (1989). The cost of racial and class exclusion in the inner city. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 501(1), 8-25. doi:10.1177/0002716289501001001
- Wagle, U. (2002). Rethinking poverty: Definition and measurement. *International Social Science Journal*, 54(171), 155-165. doi:10.1111/1468-2451.00366
- Walker, A. (1996). Blaming the victims. Στο R. Lister (Επιμ.), *Charles Murray and the underclass: The developing debate* (σσ. 67-75). London: IEA Health and Welfare Unit.
- Walker, R. (1995). The dynamics of poverty and social exclusion. Στο G. Room (Επιμ.), *Beyond the threshold* (σσ. 102-128). Bristol, UK: The Policy Press.
- Walsh, T. K. (2006). A right to inclusion? Homelessness, human rights and social exclusion. *Australian Journal of Human Rights*, 12(1), 185-204.
- Walzer, M. (1998). *Περί ανεκτικότητας: Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς*. (Κ. Μανδελάκη, Μεταφρ.) Αθήνα: Καστανιώτης.
- Weeks, J. (2005). *Inequality trends in some developed OECD countries*. Ανάκτηση από United Nations, Department of Economics and Social Affairs: http://www.un.org/esa/desa/papers/2005/wp6_2005.pdf
- Weiss, J. H. (1983). Origins of the French Welfare State: Poor Relief in the Third Republic, 1871-1914. *French Historical Studies*, 13(1), 47-78.
- Weitzman, A. E. (1999). Analysing qualitative data with computer software. *Health Services Research*, 34(5 Pt 2), 1241-1263.
- Whelan, B. J., & Whelan, C. T. (1995). In what sense is poverty multidimensional. Στο G. Room (Επιμ.), *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion* (σσ. 29-48). Bristol, UK: The Policy Press.

- Wilde, L. (2007). The concept of solidarity: Emerging from the theoretical shadows? *British Journal of Politics and International Relations*, 9(1), 171-181. doi:10.1111/j.1467-856x.2007.00275.x
- Wilkinson, R. G., & Pickett, K. E. (2006). Income inequality and population health: A review and explanation of the evidence. *Social Science & Medicine*, 62(7), 1768-1784. doi:10.1016/j.socscimed.2005.08.036 |
- Willems, W. (1997). *In search of the true Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Willems, W. (2003). *How to write Gypsies into European History: Myths, facts and new approaches*. Ανάκτηση από Εργαστήριο Έρευνας του Κοινωνικού Αποκλεισμού και της Αξιολόγησης στην Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Υλικό του έργου "Ένταξη τσιγγανοπαίδων στο σχολείο" (2002-2004): <http://exclusion.pep.uoi.gr/ROMA/synedria/3/Willems.pdf>
- Wilson, W. J. (1991). Studying inner-city social dislocations: The challenge of public agenda research: 1990 Presidential Address. *American Sociological Review*, 56(1), 1-14.
- Wilson, W. J. (1998). Inner-city dislocations. *Society*, 35(2), 270-277. doi:10.1007/BF02838151
- Wilson, W. J. (2002). From The Truly Disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy. Στο G. Bridge, & S. Watson (Επιμ.), *The Blackwell city reader* (σσ. 261-269). Malden, MA, USA: Blackwell Publishing.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151-208. doi:10.1023/A:1006884930135
- Woolcock, M. (2001). *The place of social capital in understanding social and economic outcomes*. Ανάκτηση από Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης: <http://www.oecd.org/dataoecd/5/13/1824913.pdf>
- World Bank. (2010). *Roma inclusion in Central and Eastern Europe*. Ανάκτηση από The World Bank: http://siteresources.worldbank.org/INTRROMA/Resources/Policy_Note_Fact_Sheet.pdf
- Wyly, E. (2010). *Race, class and space: The urban underclass*. Ανάκτηση από Department of Geography, University of British Columbia: <http://www.geog.ubc.ca/~ewyly/g350/underclass.pdf>
- Xu, Z., Hannaway, J., & D' Souza, S. (2009). *Student transience in North Carolina: The effect of school mobility on students outcomes*. Ανάκτηση από Urban Institute: http://www.urban.org/UploadedPDF/1001256_student_transience.pdf
- Yépez Del Castillo, I. (1994). A comparative approach to social exclusion: Lessons from France and Belgium. *International Labour Review*, 133(5-6), 613-633.
- Αγγελοπούλου, Δ. Β., & Μπαρτζώκας-Τσιόμπρας, Α. (2011). *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των τσιγγάνων: Η περίπτωση του Δενδροποτάμου στη Δυτική Θεσσαλονίκη*. Ανάκτηση από Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου "Περιφερειακή και οικονομική κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα", Αθήνα 6-7 Μαΐου 2011: http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPERS_MAY2011_PDF_CD/AGGELOPOULOU_V_D_MPARTZOKAS_TSIOMPRAS_A_1.pdf
- Αγγέλου, Ε. (2010). Η αναγκαιότητα πολεοδομικών ρυθμίσεων και αρχιτεκτονικών παρεμβάσεων στην ευρύτερη περιοχή της Αρέθουσας, ως χώρου διαχρονικής και ιστορικής αξίας για τη Χαλκίδα. *Η βιομηχανική αρχιτεκτονική κληρονομιά*

- της Χαλκίδας (σσ. 105-110). Χαλκίδα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Περιφερειακό Τμήμα Εύβοιας.
- Αθανασίου, Α. (2000). *Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της αγωγής: Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις*. Ιωάννινα: Συγγραφέας.
- Αθανασοπούλου, Ι. (2005). *Ο Τσιγγάνικος πληθυσμός της Κέρκυρας 14ος- 21ος αι.* (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15696>
- Αθανασοπούλου, Ι. (2008). Το "Φέουδο των Ατσιγγάνων" στην Κέρκυρα (14ος-19ος αιώνας). Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 225-244). Αθήνα: Κριτική.
- Αλεξίου, Θ. (1999). Μισθωτή εργασία και κοινωνικός αποκλεισμός. *Θέσεις*(69), 25-49.
- Αλεξίου, Θ. (2006). "Κοινωνικός αποκλεισμός" και "αποκλεισμένες ομάδες": Οι ιδεολογικές λειτουργίες μιας εννοιολόγησης. *Κοινωνία και ψυχική υγεία*(1), 32-50.
- Αλεξίου, Θ. (2007α). *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση: Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης* (3η εκδ.). Αθήνα: Παπαζήση.
- Αλεξίου, Θ. (2007β). Δυνατότητες και όρια των ερμηνευτικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες. *Θέσεις*(100), 69-97.
- Αλεξίου, Θ. (2008). *Κοινωνική πολιτική, αποκλεισμένες ομάδες και ταξική δομή*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Αλεξίου, Θ. (2011). Εργασία και εκπαίδευση στη συγκυρία της κρίσης. *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*(99), 24-28.
- Αμίτσης, Γ., & Κατρούγκαλος, Γ. (1998). Κανονιστικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 56-76). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Αναγκαστικός Νόμος 481. (1968). *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων των του υπ' αριθ. 3370/1955 Ν.Δ. "περί κυρώσεως του Κώδικος Ελληνικής Ιθαγένειας"*. ΦΕΚ 164/ Α.
- Αναγνώστου, Ν., & Κανδύλα, Α. (2015). *CONFORNT - Καταπολεμώντας τις νέες μορφές εμπορίας σε παιδιά ΡΟΜΑ- Εθνική έκθεση: Ελλάδα*. Ανάκτηση από Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ): <http://www.eliamer.gr/wp-content/uploads/2015/03/CONFRONTGR1.pdf>
- Αναπτυξιακή Εταιρεία Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας. (2003). *Οι Τσιγγάνοι του νομού Λάρισας: Προκαταρκτική μελέτη για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης*. Λάρισα: ΑΕΝΑΛ ΑΕ.
- Αναστασιάδης, Σ. (2010, 2 Σεπτεμβρίου). Τσιγγάνοι...κατώτερου Θεού οι Ρομά του Γέρακα. *Ο Δημότης της Ανατολικής Αττικής*.
- Άντερσον, Μ. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. (Π. Χαντζαρούλα, Μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη.
- Αντωνίου, Σ. (2001). Η διαπολιτισμική διάσταση στην κοινωνική ψυχολογία. Στο Σ. Παπαστάμου, *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία* (Τόμ. Α, σσ. 289-328). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αρβανίτης, Π., & Παπαθεοδώρου, Α. (2014). *Στρατηγικός σχεδιασμός τουριστικής ανάπτυξης της Περιφέρειας Νοτίου Αιγίου μέσα από πολιτικές αερομεταφορών με στόχο την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης*. Ανάκτηση από South and East European Development Center, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: <http://www.seedcenter.gr/conferences/Crisis2014/main8.html>
- Αρβανίτης, Ν. (2007). *Ενταξη των μεταναστών στην Ελλάδα: Ο ρόλος των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*.

Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ- Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, ΠΜΣ "Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση Εκπαιδευτικού Έργου".

- Ασημάκη, Α., Κουστουράκης, Γ., & Καμαριανός, Ι. (2011). Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, 1Ε(60), 99-120.
- Ασημακοπούλου, Σ. (2009). Η σημασία της εκπαίδευσης στην απασχόληση. Στο *Επετηρίδα αγοράς εργασίας 2006* (σσ. 83-114). Αθήνα: Παρατηρητήριο Απασχόλησης. Ερευνητική- Πληροφορική Α.Ε.
- Βαξεβάνογλου, Α. (2001). *Ελληνες Τσιγγάνοι: Περιθωριακοί και οικογενειάρχες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βαξεβάνογλου, Α. (2004). *Η εξέλιξη της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα: Ανίχνευση των παραμέτρων μεταβολής και διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας στο παράδειγμα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/266/2/266.pdf>
- Βασιλειάδου, Μ., & Παυλή-Κορρέ, Μ. (1996). *Η εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*. (Γ. Μάρκου, & Μ. Βασιλειάδου, Επιμ.) Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Βέικου, Μ. (2001). Μετανάστευση και πρακτικές ένταξης. Μια «εκ των έσω» αποτίμηση της σύγχρονης ελληνικής και ιταλικής κοινωνικής πραγματικότητας. Στο Γ. Αμίτσης, & Γ. Λαζαρίδης (Επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα* (σσ. 113-118). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βεργίδης, Δ. (1998). *Νεορατσισμός, σχολική ένταξη και εκπαιδευτικές πρακτικές- η περίπτωση των τσιγγανοπαίδων*. Ανάκτηση από Virtual School, The sciences of Education Online: <http://virtualschool.web.auth.gr/1.1/TheoryResearch/CongressVergidis.html>
- Βεργίδης, Δ. (2004). *Εκπαιδευτικό σύστημα, εκπαιδευτικά προγράμματα και σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/632>
- Βεργίδης, Δ. (2005). Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα: επιτεύγματα και δυσλειτουργίες. Στο Α. Κόκκος (Επιμ.), *Πρακτικά του 1ου διεθνούς συνεδρίου της Επιστημονικής Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων* (σσ. 55-72). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βεργίδης, Δ., Γκλαβάς, Σ., Κουτούζης, Μ., & Φωτόπουλος, Ν. (2012). *Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Όψεις και βασικά μεγέθη της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην προ Μνημονίου εποχή*. (Ν. Μουζέλης, Επιμ.) Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής/ ΓΣΕΕ.
- Βεργόπουλος, Κ. (2003, 17 Ιανουαρίου). Η εφιαλτική γοητεία των ΗΠΑ: Επίδειξη ισχύος και εσωτερικό έλλειμμα. *Ελευθεροτυπία*.
- Βερναρδάκης, Χ., & Μαυρή, Γ. (1986). *Οι ταξικοί αγώνες στη μεταπολίτευση, Μέρος δεύτερο: Η θέση των πολιτικών κομμάτων στο κράτος και η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης*. Ανάκτηση από Θέσεις- Τεύχος 16: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=141&Itemid=29
- Βερναρδάκης, Χ., & Μαυρή, Γ. (2012). *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδιδακτορική Ελλάδα*. Αθήνα: Public Issue.
- Βιρτσιλάκη- Σορωνιάτη, Χ. (2004). Η συμπληρωματικότητα ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων στην κοινωνιολογική και εκπαιδευτική έρευνα. Στο Γ. Παπαγεωργίου

- (Επιμ.), *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα* (σσ. 255-289). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Βλάχου, Α. (1991). Επαναπροσδιορίζοντας τη διαδικασία της εκπαίδευσης στον καπιταλισμό. *Θέσεις*(35), 77-96.
- Βορβολάκος, Θ. (2006). *Ψυχολογικοί παράγοντες και ψυχοπαθολογικές εκδηλώσεις των Τσιγγάνων της Θράκης*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/17620>
- Βουγιούκα, Α. (2008). *Νέες κοινωνικές ανάγκες- νέες προσεγγίσεις κοινωνικής πολιτικής: Συμμετοχή και ενδυνάμωση των κοινωνικών και προνοιακών υποκειμένων*. Ανάκτηση από Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης: <http://web3.eetaa.gr:8080/ekdoseis/pdf/119.pdf>
- Βούλγαρης, Γ. (1998). Ιδιωτεία και ανισότητες. Η υποβαθμισμένη δημοκρατία ως μείζων μηχανισμός νομιμοποίησης των σύγχρονων κοινωνικών ανισοτήτων. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 46-55). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Βραδέλης, Σ. (2007, 14 Φεβρουαρίου). Γαλάζια τσαντίρια: Τα δάνεια για τη στέγαση των Τσιγγάνων καταλήγουν σε ημετέρους. *ΤΑ ΝΕΑ*, σ. Ν11.
- Βρυχέα, Α. (1998). Κρίση "κατοίκησης"/ Χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 751-767). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας. (2013). *Ανακοινώσεις Γ.Α.Δ.Π. Στερεάς Ελλάδας- 2013*. Ανάκτηση από Ελληνική Αστυνομία: http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=23491&Itemid=549&lang=
- Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. (2008). *Συμβουλευτική Τσιγγάνων*. (Χ. Χαλιλοπούλου, Επιμ.) Αθήνα: Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. (2008). *Πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις της σχολικής διαρροής σε τοπικό επίπεδο. Ζητήματα συμμετοχής σε πολιτικούς θεσμούς και ένταξης στην αγορά εργασίας*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Γεωργογιάννης, Π. (2010). *Διαπολιτισμική επάρκεια και ετοιμότητα των εκπαιδευτικών Α/θμιας και Β/θμιας εκπαίδευσης*. Ανάκτηση από Διεθνή Παιδαγωγική Ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη: http://www.inpatra.gr/padde/diapolitismiki_eparkeia.pdf
- Γεώργιας, Κ. Δ. (2006). *Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός: προσεγγίσεις και πολιτικές των διεθνών οργανισμών*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15501>
- Γιαλούρη, Ε. (2010, 4 Ιουλίου). *Προς νέα πεδία συνάντησης με την ετερότητα*. Ανάκτηση από Η Αυγή Online: <http://archive.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=553342>
- Γιοχάλας, Τ. (2002). *Εύβοια: Τα Αρβανίτικα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Γκαϊνταρτζή, Α. (2012). *Ζητήματα διγλωσσίας σε παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας: Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/28882>
- Γκανάς, Α., & Δριτσάκης, Ν. (2009). *Ανεργία και εισοδηματική ανισότητα οι κυριότερες αιτίες της εγκληματικότητας: Μια θεωρητική προσέγγιση*. Ανάκτηση από Τμήμα Εφαρμοσμένης Πληροφορικής- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας: <http://users.uom.gr/~drits/publications/Egklimatikotita.pdf>

- Γκόβαρης, Χ. (2000). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση και αλλοδαποί μαθητές: Παρατηρήσεις για τη δημιουργία μιας σχέσης αντιστοιχίας μεταξύ εκπαιδευτικών στόχων και υποκειμενικών αναγκών μάθησης*. Ανάκτηση από Τετράδια Νάξου, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου:
<http://www.rhodes.aegean.gr/tetradianaxou/diapolitismiki%20ekpaideysi.htm>
- Γκότοβος, Α. Ε. (1996). *Ρατσισμός: Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2000, 11 Μαρτίου). Εκπαιδευτικές καινοτομίες και εκπαιδευτικές νοοτροπίες: Τι έκανες για τους Ρομ δάσκαλε;. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (Αφιέρωμα, Τσιγγάνοι: Κι αν είμαι ΡΟΜ μη με φοβάσαι...), 10-11.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2002). Ρόμικη ταυτότητα στην ελληνική κοινωνία: Προσδιορισμοί σε σύγκρουση. Στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα* (σσ. 111-135). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2003α). *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2003β). *Τσιγγάνοι και τσιγγανολογία στην Ελλάδα*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/839>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2004α). *Από τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες στην εθνοτική ταυτότητα: Η αναπαραγωγή ενός ετεροπροσδιορισμού μέσα στο χρόνο*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/656>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2004β). *Εκπαιδευτική ένταξη παιδιών με ρόμικη προέλευση: Εμπειρίες και προοπτικές*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη:
<http://repository.edulll.gr/660>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2004γ). *Η εκπαιδευτική ένταξη παιδιών με ρόμικη προέλευση: Θεωρία, εμπειρία, προοπτικές*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη:
<http://repository.edulll.gr/661>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2004ε). *Εκπαιδευτικοί και πολιτισμική ετερότητα: Αναπαραστάσεις των εκπαιδευτικών για τους Τσιγγάνους*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη:
<http://repository.edulll.gr/295>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2004ζ). *Φοιτητές και πολιτισμική ετερότητα: Εμπειρίες, αντιλήψεις και στάσεις των φοιτητών απέναντι στο διαφορετικό*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/296>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2004στ). *Social marginalization, cultural diversity and education: Teachers' representation of Greek-Gypsy Identity*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/679>
- Γκότοβος, Α. Ε. (2005). Γένος και ξένος: Θεσμικές και τρέχουσες εγγραφές ταυτότητας. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές. Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σσ. 87-105). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2006). Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για την υπέρβαση του κοινωνικού περιθωρίου: Δράση και αντίδραση. *Επιστήμη και Κοινωνία*(16), 203-247.
- Γκουτζαμάνης, Β. (2005). *Νεοφώτιστοι Φλώρινας: Θεωρητικές απαρχές και αποτελέσματα μιας παρέμβασης*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15372>
- Γουβιάς, Δ. (2010). Διαχρονική εξέλιξη των ανισοτήτων πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (1993-2004): Ενδείξεις για αντιστροφή των τάσεων μετά την εφαρμογή της "Μεταρρύθμισης Αρσένη". *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(132-133), 99-146.

- Γράβαρης, Δ., & Δεδουσόπουλος, Α. (1998). Ανεργία και μηχανισμοί νομιμοποίησης του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 36-45). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα.
- Δαρβούδης, Α. (2010). *Κατ' οίκον εργασίες και μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26811>
- Δασκαλάκη, Η. (2005). *Νοικοκυριό, έμφυλες ταυτότητες και ευέλικτα μοντέλα εργασίας: Η περίπτωση των Ελλήνων Τσιγγάνων ενός καταυλισμού στην Αθήνα*. Ανάκτηση από Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Fylo_Chrima_Antallagi/parousiash_Daskalaki.pdf
- Δασκαλάκη, Η. (2013). Εκπαίδευση και ανισότητες: Μια συγκριτική προσέγγιση των εκπαιδευτικών πρακτικών δύο διαφορετικών τσιγγάνικων πληθυσμών. Στο Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ρομά: Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα* (σσ. 39-63). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δαφερμάκης, Μ. (1999). Η κρυφή γοητεία της «τσιγγανολογίας». Το θεωρητικό και πρακτικό αδιέξοδο του εθνοτισμού. *Εκπαιδευτική Κοινότητα*(50), 38-45.
- Δαφέρμος, Μ. (2001). Οι Τσιγγάνοι της πρώην ΕΣΣΔ. *Ουτοπία*(45), 99-114.
- Δαφέρμος, Μ. (2003). Μια απόπειρα μεθοδολογικής κριτικής των κοινωνιολογικών ερμηνειών της εκπαίδευσης. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*(129), 91-106.
- Δαφέρμος, Μ. (2006). *Περιθωριοποίηση και εκπαιδευτική ένταξη: Η περίπτωση των Τσιγγάνων του Ηρακλείου Κρήτης*. Αθήνα: Ατραπός.
- Δεμερτζής, Δ. (1981). *Η κατάληψη της Χαλκίδας*. Χαλκίδα: Προοδευτική Εύβοια.
- Δημάκος, Γ. (1992). Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη. *Μαθηματική Επιθεώρηση*(39), 36-50.
- Δημάκος, Γ. (2000). Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας 1971-1991. *Πανελλήνιο Συνέδριο Μαθηματικής Παιδείας*(17), 234-250.
- Δημητριάδης, Δ., Κωνσταντινίδης, Ρ., & Ζερβού-Βάλβη, Φ. (2009). Η νοσοκομειακή οδοντιατρική στο Εθνικό Σύστημα Υγείας της Ελλάδας: Καταγραφές και προβληματισμοί. *Ελληνική νοσοκομειακή οδοντιατρική*(2), 9-14.
- Δήμος Χαλκιδέων. (2011). *Προϋπολογισμός Δήμου Χαλκιδέων- Οικονομικού έτους 2012*. ΑΔΑ:ΒΟΧΡΩΗΑ-5ΔΖ: Δήμος Χαλκιδέων.
- ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ- ROM. (2006). *Διεξαγωγή ερευνών και μελετών: Αυτοαπασχόληση-εξαρτημένη εργασία*. Ανάκτηση από ROM-Δ.Ι.ΣΥΜ.Ε. "Δράση για την ισότιμη συμμετοχή στην εργασία": <http://87.202.192.243/romnet6/sites/default/files/autoapasxolisi.pdf>
- Δίκτυο DROM-Για τα κοινωνικά δικαιώματα των Τσιγγάνων. (1998). *Υπόμνημα του Δικτύου DROM για τον καταυλισμό των σκηνιτών Τσιγγάνων του Γαλλικού ποταμού και για την ανάγκη της μετεγκατάστασής τους σε οργανωμένο οικισμό στο Στρατόπεδο Γκόνου*. Ανάκτηση από Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών του Ελσίνκι: <http://www.greekhelsinki.gr/greek/pressrelease/drom-nov98a.html>
- Δίκτυο Ευριδίκη. (2010). *Διαφορές των φύλων στο εκπαιδευτικό επίτευγμα: Μελέτη για τα μέτρα που λαμβάνονται και την κατάσταση που επικρατεί στην Ευρώπη σήμερα*. Ανάκτηση από Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA): http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice./documents/thematic_reports/120EL.pdf
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1958). *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951* (Τόμ. ΙΙ, Πίνακες Δημογραφικών και Κοινωνικών Χαρακτηριστικών του Πληθυσμού). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

- Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας. (2009). *Εθνική μελέτη κατάστασης εμβολιασμού και συχνότητας φυματικής λοίμωξης στα παιδιά, 2006*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας.
- Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας. (2013). *Εθνική μελέτη κατάστασης εμβολιασμού των παιδιών στην Ελλάδα, 2012*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. (2012). *Ζώνες εκπαιδευτικής προτεραιότητας: Συνοπτική έκθεση αποτελεσμάτων της Ομάδας Κοινωνικών Ερευνών του Υπουργείου Παιδείας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. (1998). *Το φαινόμενο της περιθωριοποίησης των μειονοτήτων στο λεκανοπέδιο της Αττικής: Η ιδιαιτερότητα των Τσιγγάνων στον αστικό χώρο. Τελική έκθεση*. Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας. Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας.
- Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης. (2000). *Ολοκληρωμένο πρόγραμμα δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων*. Αθήνα: ΕΕΤΑΑ.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2010). *Δελτίο τύπου: Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2009*. Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2011). *Εθνική Έρευνα Υγείας 2009*. Ανάκτηση από ΕΛ.ΣΤΑΤ.: http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A2103&r_param=SHE22&y_param=2009_00&mytabs=0
- Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2014α). *Απογραφή πληθυσμού-κατοικιών 2011: Κατοικίες-χαρακτηριστικά και ανέσεις*. Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή. (2014β). *Δελτίο τύπου: Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών έτους 2013*. Πειραιάς: Ελληνική Στατιστική Αρχή.
- Ελληνική Συνομοσπονδία Εμπορίου & Επιχειρηματικότητας. (2011). *Ετήσια έκθεση ελληνικού εμπορίου 2011*. Αθήνα: Ελληνική Συνομοσπονδία Εμπορίου & Επιχειρηματικότητας.
- Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών του Ελσίνκι. (2006, 13 Δεκεμβρίου). *Δελτίο Τύπου*. Ανάκτηση από Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών του Ελσίνκι: http://cm.greekhelsinki.gr/uploads/2006_files/ghm841_roma_housing_greek.doc
- Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι. (2009, 20 Σεπτεμβρίου). *Δελτίο τύπου, "Όχι στην έξωση- και στη μετεγκατάσταση των Ρομά Νέας Αλικαρνασού"*. Ανάκτηση από Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι: http://cm.greekhelsinki.gr/uploads/2009_files/ghm1204_nea_alikarnasos_roma_greek.doc
- Εμμανουήλ, Δ. (2006). Η κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα: Οι διαστάσεις μιας απουσίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(120), 3-35.
- Ένωση Πολιτών κατά του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας. (2009, 18 Σεπτεμβρίου). *Καταυλισμός Τσιγγάνων Ν. Αλικαρνασού: Ζωές χαμένες στα ψέματα*. Ανάκτηση από [ecocrete.gr](http://www.ecocrete.gr): http://www.ecocrete.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=6273&Itemid=42
- Έξαρχος, Γ. (2007). *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι: Ιστορία- γλώσσα- λαογραφία- πολιτισμός* (2η εκδ.). Αθήνα: Νεφέλη.
- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης C83. (2010). *Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης L229. (2004). *Οδηγία 2004/38 εκ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2004 σχετικά*

με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών.
Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων L 180. (2000). *Οδηγία 2000/43/EK του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 περί εφαρμογής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής* (2000/L 180/22).
Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων L303. (2000). *Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000 για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ευβοϊκή Γνώμη. (1976, 29 Ιουνίου). Καμάρες: "Η εκτός των τειχών Χαλκίδα". *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 1.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2009α, 28 Αυγούστου). Κατασκευάζουν στη "Ρουπατσία" Αυλωναρίου "κελιά" για Τσιγγάνους. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 16.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2009β, 10 Ιουλίου). Ξανά μπουλντόζα και εισαγγελέας στη Χαραυγή: Σάρωσαν φτωχικό. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 17.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2009γ, 9 Οκτωβρίου). Κι άλλο λυόμενο σε ξένο οικόπεδο: Μπαρούτι στη Χαραυγή. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 39.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2009δ, 17 Ιουλίου). Ολονύκτια συγκέντρωση διαμαρτυρίας στη νομαρχία: Έκρηξη οργής στη Χαραυγή. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 17.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2009ε, 24 Ιουλίου). Σήμερα συγκέντρωση στη Χαραυγή: Καλούν και τους Τσιγγάνους. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 12.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2009στ, 31 Ιουλίου). Αντιδρούν και οι Τσιγγάνοι-κάτοικοι της Χαραυγής: Ξεσηκώθηκαν και ενώθηκαν. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 6.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2010α, 15 Ιανουαρίου). Ολόκληρο "χωριό" Τσιγγάνων στην είσοδο της Λαμψάκου: Βρώμα και φόβος. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 16.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2010β, 22 Ιανουαρίου). Κατάληψη στο δημαρχείο. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 18.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2010γ, 26 Νοεμβρίου). Κάτι τρέχει στη Χαραυγή και όχι στα Γύφτικα: Κάτοικοι μπλόκαραν μπετονιέρα. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 43.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2010δ, 22 Ιανουαρίου). Με αφορμή τη μουσική κάτοικοι ήρθαν στα χέρια με Τσιγγάνους: Αγριο ξύλο στη Χαραυγή. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 18.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2010ε, 12 Φεβρουαρίου). Γρονθοκόπησαν τον πρόεδρο της Χαραυγής Μπάμπη Ντούρμα: Τσιγγανοκρατία στη Χαραυγή. *EYBOΪKH ΓΝΩΜΗ*, 15.

Ευβοϊκή Γνώμη. (2012, 2 Ιουνίου). *Άγιο ξύλο χθες στη Χαραυγή*. Ανάκτηση από ΓΝΩΜΗ online: http://www.egnomi.gr/article.php?id=27431&category_id=59

Εύξεινη Πόλη. (2009). *Υγεία και κοινότητα των Ρομά: Ανάλυση της κατάστασης στην Ελλάδα*. Ανάκτηση από Fundación Secretariado Gitano: <http://www.gitanos.org/upload/56/59/GRIEGO-final-baja.pdf>

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2010). *Η κοινωνική και οικονομική ένταξη των Ρομ στην Ευρώπη*. COM (2010) 133 τελικό, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2011α). *Αντιμετώπιση της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου: Μια βασική συμβολή στην ατζέντα "Ευρώπη 2010"*. COM (2011) 18 τελικό, Βρυξέλλες.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2011β). *Σύμπραξη για την ένταξη των Ρομά- Το Πλαίσιο της Ε.Ε. με απλά λόγια*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2011γ). *Η μείωση των ανισοτήτων στον τομέα της υγείας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Ευστράτογλου, Α. (2006). *Τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα: Θεωρητικά ζητήματα και εμπειρικές διερευνήσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ- ΑΔΕΔΥ.
- Ευστράτογλου, Α. (2010). Ανισότητες στην ελληνική αγορά εργασίας. Η περίπτωση των ατόμων χωρίς υποχρεωτική εκπαίδευση. Στο Σ. Κονιόρδος, & Ν. Φωτόπουλος (Επιμ.), *Φτώχεια, ανισότητες και εκπαίδευση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης* (σσ. 79-97). Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΓΣΕΕ.
- Ζαφείρης, Κ. Ν., & Ξηροτύρης, Ν. Ι. (2002). Οι Ρομά Αράτου: Δημογραφική και γενεαλογική μελέτη. Στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα* (σσ. 25-109). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.
- Ζάχος, Δ. (2005). *Διαδικασίες ένταξης σε συνθήκες γενικού κοινωνικού αποκλεισμού: Η εκπαίδευση των Ρομ στην κοινότητα Φλάμπουρου*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/19081>
- Ζάχος, Δ. (2011). Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Ρόμικων ομάδων του νομού Σερρών και της σχέσης τους με την επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους (1880-1940). *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 1Ε(60), 223-246.
- Θεοφάνους, Κ. (2010). *Λάμψακος: Πονεμένη πατρίδα 1910-2010*. Νέα Λάμψακος: Συγγραφέας.
- Θεοχαράκης, Ν. (2005). *Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας: Μια κριτική επισκόπηση υπό το πρίσμα της ιστορίας της οικονομικής σκέψης*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών. (2012). *Η έννοια της αδήλωτης εργασίας και τα χαρακτηριστικά της*. Ανάκτηση από Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE): <http://www.iobe.gr/media/meletes/adilotiergusia.pdf>
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. (1998). *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. (2003). *Κατάρτιση και απασχόληση*. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ. (2008). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση: Ετήσια έκθεση 2008*. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Ινστιτούτο Κοινωνικής Καινοτομίας. (2004). *Κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα - Διερεύνηση του πεδίου για την αποτελεσματική εφαρμογή πολιτικών με χωρική βάση*. Αθήνα: Ειδική Υπηρεσία Συντονισμού και Παρακολούθησης Στάσεων Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.
- Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης. (2006). *Κοινωνική πολιτική και τοπική αυτοδιοίκηση*. Ανάκτηση από Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης: <http://www.ita.org.gr/library/Downloads/docs/Κοινωνική%20Πολιτική%20και%20Τοπική%20Αυτοδιοίκηση%200701.doc>
- Ιωακείμογλου, Η. (2008). *Η ελληνική οικονομία 1960-2007: Ανάπτυξη, παραγωγική δομή και αγορά εργασίας*. Ανάκτηση από Ινστιτούτο Εργασίας ΟΤΕ: http://www.ine.otoe.gr/Upl/pdf/Greece_IneOtoe.pdf
- Ιωακείμογλου, Η. (2010). *Υπηρεσίες υγείας: Από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

- Ιωακείμογλου, Η., & Μηλιός, Γ. (2005). *Συσσώρευση και κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα (1964-2004)*. Ανάκτηση από Θέσεις- Τεύχος 91: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=895&Itemid=29
- Ιωαννίδης, Α., & Μαυρουδέας, Σ. (1999). *Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;*. Ανάκτηση από openarchives.gr: <http://openarchives.gr/visit/278056>
- Ιωαννίδης, Ε. (2002). *Ιστορία του Δήμου Χαλκιδέων*. Χαλκίδα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2004). Οι σχετικιστικές θεωρήσεις στις κοινωνικές επιστήμες: Επιπτώσεις και κριτική. *Θέσεις*(86), 57-67.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Καβουνίδη, Τ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός, ιδιότητα του πολίτη και φύλο. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 365-372). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Καϊδατζής, Α. (2010). *Κοινωνικά δικαιώματα, ιδιότητα του πολίτη και μετανάστες*. Ανάκτηση από Όμιλο "Αριστόβουλος Μάνεσης": <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/622/ent.1622.asp>
- Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Σ. (2007). Η δύναμη της άγνοιας και η υποταγή: Προσεγγίζοντας το έργο του Steven Lukes. Στο Σ. Καϊτατζή- Γουίτλοκ (Επιμ.), *Εξουσία: Μια ριζοσπαστική θεώρηση* (σσ. 9-67). Αθήνα: Σαββάλας.
- Καναβάκης, Μ. (2004). *Μοντέλα εκπαιδευτικής πολιτικής αντιμετώπισης κοινωνικών-εκπαιδευτικών προβλημάτων στις σύγχρονες κοινωνίες*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/294>
- ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. (2001). *Τα βασικά μεγέθη της εκπαίδευσης: Δημόσιες και ιδιωτικές δαπάνες για την εκπαίδευση. Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 2004 & 2008*. Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΓΣΕΕ.
- ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. (2008). *Φτώχεια, εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες*. Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΓΣΕΕ.
- ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. (2009). *Ετήσια έκθεση για την εκπαίδευση στην Ελλάδα* (Τόμ. Α). Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΓΣΕΕ.
- ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. (2010). *Τα βασικά μεγέθη της εκπαίδευσης- 2010* (Τόμ. Α). Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΓΣΕΕ.
- Καραθανάση, Ε. (1996). *Το κατοικείν των Τσιγγάνων στην Ελλάδα: Η περίπτωση της Θήβας*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/8170>
- Καραθανάση, Ε. (2000). *Το κατοικείν των Τσιγγάνων: Ο βιο-χώρος και οι κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καραλής, Θ. Κ. (2002). *Η εξέλιξη του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης κατά την περίοδο 1989-1999*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/13201>
- Καραλής, Θ., & Μπάλιας, Σ. (2007). *Ιδιότητα του πολίτη και δια βίου εκπαίδευση στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες*. Ανάκτηση από Δίκτυο Πολιτικών Ανώτατης Εκπαίδευσης: <http://hepnet.upatras.gr/index.php/el/published/articles>
- Καραμεσίνη, Μ. (2004). Ανεργία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 399-438). Αθήνα: Εξάντας.

- Κάρδουλα, Γ., & Μαρσέλου, Σ. (1958). Σύντομος γεωργοοικονομική μελέτη του Νομού Εύβοιας. Στο *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* (Τόμ. Ε, σσ. 3-65). Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Καρκατσούλης, Π. (2000). Κοινότητα- κοινοτισμός- κοινωνία- κοινωνική θεωρία: Από την αυτονομία στην αυτοαναφορά. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*(4), 1-18.
- Καρπόζηλος, Κ. (2004). *Η εικόνα των Τσιγγάνων στον ημερήσιο τύπο: Μια πρώτη προσέγγιση*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/276>
- Κασιμάτη, Κ. (1998). Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σσ. 275-305). Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. (2001). *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Cutenberg.
- Κασίμης, Χ., Βεντούρα, Λ., & Ζιώμας, Δ. (2012). *Οι κοινωνικές επιπτώσεις της μετανάστευσης και της αστυφιλίας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη: Σύνοψη- Ελλάδα*. Ανάκτηση από Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Κοινωνικής Ένταξης: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8860&langId=el>
- Κασσωτάκης, Μ. Ι. (1997). *Η αξιολόγηση της επιδόσεως των μαθητών: Μέσα, μέθοδοι, προβλήματα, προοπτικές*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Κάτσικας, Χ. (1998). Αποκλεισμός από την εκπαίδευση- απόρριψη από την εργασία: Η περίπτωση των παιδιών των Ποντίων μεταναστών από την πρώην ΕΣΣΔ. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 444-454). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Κάτσικας, Χ., & Πολίτου, Ε. (2005). *Εκτός "τάξης" το "διαφορετικό"; Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλιννοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση* (2η εκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Κατσορίδας, Δ. (1995). *Μια "οικονομία που υποβαθμίζεται"*. Ανάκτηση από Θέσεις- Τεύχος 52: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=507&Itemid=29
- Κατσορίδας, Δ., & Λεχουρίτης, Γ. (2010). Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας. *Εγκέφαλος*, 47(4), 181-188.
- Καυταντζόγλου, Ι. Α. (2006). *Κοινωνικός αποκλεισμός: Εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Καψάλης, Α. Γ. (1987). *Παιδαγωγική ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοι.
- ΚΕΘΙ. (2001). *Εκπαίδευση και φύλο: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. (2009). *Ισραηλιτική κοινότητα Χαλκίδας*. Ανάκτηση από ΚΙΣ- Κοινότητες: http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=39&Itemid=59
- Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής. (2013). *Πρόγραμμα: "Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά". Περιγραφή παρεμβατικών δράσεων και ποιοτικών-ποσοτικών δεδομένων για τα σχολικά έτη 2010-2013*. Ανάκτηση από ΚΕ.Δ.Α.- Πρόγραμμα "Εκπαίδευση παιδιών Ρομά": <http://www.keda.uoa.gr/roma/index.php/mmedia/formspublications/12-mmedia/publications-press/101-romabookmap2012-2013>

- Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής. (2014). *Φυλλάδιο ενημέρωσης (3) - Μάιος 2014*. Ανάκτηση από ΚΕ.Δ.Α.- Πρόγραμμα "Εκπαίδευση παιδιών Ρομά": http://www.keda.uoa.gr/roma/files/NEWSBRIEF_DRASI-3_MAY_2014.pdf
- Κετσετζοπούλου, Μ. (2005). Αγορά εργασίας και φτώχεια. Στο *Φτώχεια, αποκλεισμός & κοινωνικές ανισότητες* (σσ. 59-67). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κετσετζοπούλου, Μ., & Μπούζας, Ν. (1996). Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής* (Τόμ. Α, σσ. 137-170). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κικίλιας, Η., Παπαλιού, Ο., & Φαγαδάκη, Ε. (2008). *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κιόχος, Π. (1984). Η εξωτερική μετανάστευση της χώρας μας και οι συνέπειες αυτής. *Σπουδαί*, 34(3-4), 734-754.
- Κλαδάκης, Ι. (2012). *Διερεύνηση των στάσεων των γονέων σχετικά με την εμπλοκή τους στη διδακτική- μαθησιακή διαδικασία σε επίπεδο Δημοτικού Σχολείου*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/28578>
- Κλαδούχου, Ε. (2005). *Εκπαίδευση και φύλο στην Ελλάδα: Σχολιασμένη καταγραφή της βιβλιογραφίας*. Ανάκτηση από Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας: <http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/>
- Κοινή Υπουργική Απόφαση 6035. (2004). *Τροποποίηση της 13576/31.3.2003 (ΦΕΚ 396 Β/4.4.2003) κοινής υπουργικής απόφασης των Υπουργών Οικονομίας και Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, όπως αυτή τροποποιήθηκε και ισχύει*. ΦΕΚ 170/ Β.
- Κολλιοπούλου, Κ. (2010). Εκπαίδευση και οικονομία. *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*(14), 137-154.
- Κονιόρδος, Σ. Μ. (2006). Κοινωνικό κεφάλαιο: Μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης. *Επιστήμη και Κοινωνία*(16), 1-38.
- Κοντιάδης, Ξ. Ι. (1995). *Κοινωνικά επίμαχο και κοινωνικά δικαιώματα: Συμβολή στην έρευνα των μετασχηματισμών του κοινωνικού κράτους*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/5046>
- Κοντιάδης, Ξ. Ι. (1997). *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα: Συμβολή στην ερμηνεία των μορφών συνταγματοποίησης της κοινωνικής προστασίας*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκουλας, Αντ. Ν.
- Κοπάση- Οικονομέα, Ε. Δ. (2002). Καρέκλες Rom made ή το νόημα της εργασίας. Στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα* (σσ. 289-305). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.
- Κορρές, Γ., Κόκκινου, Α., & Τσομπάνογλου, Γ. (2011). *Ελληνική οικονομία: Δομή- διάρθρωση, δημόσιο χρέος και προοπτικές ανάπτυξης*. Ανάκτηση από Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου "Περιφερειακή και οικονομική κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα", Αθήνα 6-7 Μαΐου 2011: http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPE_RS_MAY2011_PDF_CD/KORRES_G_TSOBANOGLOU_G_KOKKINOU_E_29.pdf
- Κοταλακίδης, Γ. (2007). *Η κοινωνική πρόνοια στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης και του μετασχηματισμού του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη: Η περίπτωση των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα*. (Διδακτορική διατριβή)

Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών:
<http://hdl.handle.net/10442/hedi/15496>

- Κοτζαμάνης, Β., & Ανδρουλάκη, Ε. (2009). Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007). Στο Β. Κοτζαμάνης (Επιμ.), *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα* (σσ. 87-120). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Κουζής, Γ. (2009, 16 Αυγούστου). Απολυμένοι εργάτες σε κατάσταση απόγνωσης... *Η Αυγή*, σ. 26.
- Κουτσακιώτης, Γ. (2008). Η εμφάνιση του ζητήματος των Ρομά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία. Οι προσεγγίσεις του από τους λόγιους του 19ου αιώνα. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 77-91). Αθήνα: Κριτική.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κυριαζή, Ν. (2004). Η κοινωνιολογική έρευνα και η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας: Το παράδειγμα της ποσοτικής προσέγγισης. Στο Γ. Παπαγεωργίου (Επιμ.), *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα* (σσ. 293-313). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Κυριακάκης, Γ., & Μιχαηλίδου, Μ. (2006). Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική. Στο Γ. Κυριακάκης, & Μ. Μιχαηλίδου (Επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική* (σσ. 9-26). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λαδά, Σ. (2003). *Φύλο και χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα- ή μεταξύ ορατών και αοράτων*. Ανάκτηση από Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου:
<http://www.sa.aegean.gr/msc/activity/praktika/msc-woman-gender-gr-activity-event-sinedrio-1112102003-praktika-lada.pdf>
- Λάζος, Γ. (1998). *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λάζος, Χ. (1997). *Παρέμβαση του Χ.Λάζου στο πρώτο στρογγυλό τραπέζι με θέμα "Γλώσσα και Έθνος". Στο "Ισχυρές" και "ασθενείς" γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 26-28 Μαρτίου 1997)*. Ανάκτηση από Ηλεκτρονικό Κόμβο για τη υποστήριξη των διδασκόντων την Ελληνική Γλώσσα:
http://www.komvos.edu.gr/glwssa/odigos/thema_c1/c_1_k_1.htm
- Λάμνιαν, Κ. (2002). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση: Διακριτές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λάμνιαν, Κ., & Τσατσαρώνη, Α. (1999). Σχολική γνώση και πρακτικές αξιολόγησης: Ο ρόλος τους σε σχέση με την αποτυχία στο σχολείο και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στο *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (2η εκδ., σσ. 125-154). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λαμπρίδης, Ε. Α. (2004). *Στερεότυπο, προκατάληψη, κοινωνική ταυτότητα: Μελετώντας τις δυναμικές της κοινωνικής αναπαράστασης για τους Τσιγγάνους*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λαφαζάνη, Δ. Ε. (1997). Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός. *Σύγχρονα Θέματα*(62), 69-75.
- Λιεζουά, Ζ.-Π. (1999). *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές: Οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης*. (Α. Α. Σιπητάνου, Μεταφρ.) Αθήνα: Καστανιώτης.

- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π. (2013, 14 Απριλίου). *Από το κράτος πρόνοιας στο κράτος φιλανθρωπίας*. Ανάκτηση από Η Αυγή:
<http://archive.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=766929>
- Λυδάκη, Α. (1997α). *Σχηματισμός ταυτότητας τσιγγανοπαίδων ηλικίας 11-13 ετών στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας - Ο ρόλος του σχολείου*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών:
<http://hdl.handle.net/10442/hedi/10856>
- Λυδάκη, Α. (1997β). *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λυδάκη, Α. (1998). *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη: Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λυδάκη, Α. (2013). Γυναίκες Τσιγγάνες. Στο Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ρομά: Πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα* (σσ. 151-179). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λυμπέρη, Κ. (1989). *Γειτονίες της Χαλκίδας*. Χαλκίδα: Προοδευτική Εύβοια.
- Μαγουλά, Θ. (1999). Οι συνέπειες από τη σχολική διαρροή στον ατομικό μισθό των Ελληνίδων και ο κοινωνικός αποκλεισμός των αναλφάβητων. Στο *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (2η εκδ., σσ. 319-363). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαγουλά, Θ. Μ. (1988). *Εκπαίδευση και οικονομική μεγέθυνση: Η ελληνική πραγματικότητα*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/9174>
- Μαλιγκούδη, Χ. (2010). *Η γλωσσική εκπαίδευση των Αλβανών μαθητών στην Ελλάδα: Κυβερνητικές πολιτικές και οικογενειακές στρατηγικές*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών:
<http://hdl.handle.net/10442/hedi/22558>
- Μαλούτας, Θ. (2008). Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας. Στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Κανταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, & Α. Χατζηγιάννη (Επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα* (σσ. 27-60). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαλούτας, Θ. (2009). Εισαγωγή. Στο Ρ. Κνοχ, & Σ. Pinch, *Κοινωνική γεωγραφία των πόλεων* (σσ. 19-26). Αθήνα: Σαββάλας.
- Μανιάτης, Θ. (2012). *Όψεις της κρίσης της ελληνικής οικονομίας*. Ανάκτηση από Σχολή Οικονομικών & Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αθηνών:
http://www.econ.uoa.gr/fileadmin/econ.uoa.gr/uploads/anakoinwseis/kris_pol.oik.i.doc
- Μαντζούκας, Σ. (2003). Έρευνα και αντιληπτικά περιγράμματα: Τα είδη και η χρησιμότητά τους για τους ερευνητές νοσηλευτές. *Νοσηλευτική*, 42(4), 405-413.
- Μαντζούκας, Σ. (2007). Ποιοτική έρευνα σε έξι εύκολα βήματα: Η επιστημολογία, οι μέθοδοι και η παρουσίαση. *Νοσηλευτική*, 46(1), 88-98.
- Μαραντζίδης, Ν., Μαυρομάτης, Γ., & Ράπτης, Ν. (2000). Οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες και το πολιτικό σύστημα. Η κυριαρχία των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων σε κοινότητες των Ελλήνων Τσιγγάνων. Στο Θ. Β. Πάκος (Επιμ.), *Κοινωνία των 2/3: Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος* (σσ. 735-750). Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου.
- Μάρκου, Γ. (1996). *Προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας και η διαπολιτισμική εκπαίδευση - Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.

- Μάρκου, Γ. (1997). Το ερευνητικό πρόγραμμα για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση/επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Στο *Διαπολιτισμική εκπαίδευση - επιμόρφωση εκπαιδευτικών: Μια εναλλακτική πρόταση* (σσ. 19-66). Αθήνα: Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μάρκου, Γ. (2008). Η προσπάθεια ανάπτυξης μιας εθνικής πολιτικής για τηνοικονομική και κοινωνική ένταξη των Τσιγγάνων. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 153-188). Αθήνα: Κριτική.
- Μάρκου, Γ. (2010). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Όχημα για την εθνοτικοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα*. Ανάκτηση από Νέα Παιδεία- Τεύχος 138: <http://www.neapaideia-glossa.gr/content/138e.htm>
- Μάρκου, Γ. (2013). *Πρόλογος*. Ανάκτηση από ΚΕ.Δ.Α- Πρόγραμμα: "Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά": Περιγραφή των παρεμβατικών δράσεων και αποτύπωση ποιοτικών-ποσοτικών δεδομένων για τα σχολικά έτη 2010-2013: <http://www.keda.uoa.gr/roma/index.php/mmedia/formspublications/12-mmedia/publications-press/101-romabookmap2012-2013>
- Μαρσέλος, Ε. (χ.χ.). *Εκπαιδευτικό γλωσσάρι: Ελληνο-Ρομανή*. Ανάκτηση 07 Απριλίου 2011, από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/687>
- Μαυρίδης, Η. (2004). Η έννοια της καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(114), 27-59.
- Μαυρίδης, Η. (2005). Για την "κατασκευή" της κοινωνικής πραγματικότητας: Μεταφαινομενολογικές προοπτικές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία*(15), 197-229.
- Μαυρίδης, Μ. (2006). Η εκπαίδευση ως παράγοντας κοινωνικής συμμετοχής ή κοινωνικού αποκλεισμού. *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης*(76-77), 110-112.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2003). Οι εθνικές μειονότητες. Στο Χ. Χατζηωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (Τόμ. Β2, σσ. 9-35). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαυρομαμάτης, Γ. (2004). *Τα παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων της Θράκης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μαυρομαμάτης, Γ. (2008). Παιδιά Ρομά στο ελληνικό δημόσιο σχολείο. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 199-223). Αθήνα: Κριτική.
- Μαυρουδέας, Σ. Δ. (1998). Κοινωνικές ανισότητες και σύγχρονος καπιταλισμός: Το τέλος των τάξεων; Κριτική επισκόπηση των θεωριών της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 138-155). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα.
- Μηλιός, Γ. (2000). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Ανάκτηση από προσωπικό ιστοχώρο Γιάννη Μηλιού- βιβλία, μονογραφίες: http://users.ntua.gr/jmilios/Ell_Koin_Sxim_a.pdf
- Μηλιός, Γ. (2010). *Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ο αιώνα*. Ανάκτηση από προσωπικό ιστοχώρο Γιάννη Μηλιού- δημοσιεύσεις: http://users.ntua.gr/jmilios/Oikonomia_Eikostoslab.pdf
- Μητράκος, Θ., & Νικολίτσα, Δ. (2006). Η διάρκεια της ανεργίας στην Ελλάδα: Εξελίξεις και χαρακτηριστικά. *Οικονομικό δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος*(27), σσ. 7-46.
- ΜΟΔ Α.Ε. (2012). *Επιχειρησιακό σχέδιο δράσης για την ένταξη των Ρομά και πληθυσμών που διαμένουν σε ιδιαίτερα υποβαθμισμένους οικισμούς της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*. Ανάκτηση από Ενδιάμεση

- Διαχειριστική Αρχή Περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης:
http://www.eydamth.gr/CMS/lib/articles/ArticleID_516/roma.pdf
- Μουζέλης, Ν. (2000). *Η Κρίση της κοινωνιολογικής θεωρίας: Τι πήγε λάθος; Διάγνωση και θεραπεία*. (Β. Καπετανγιάννης, Μεταφρ.) Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. (2005, 21 Αυγούστου). *Από τον Μπερλινγκουέρ στον Γκίντενς*. Ανάκτηση από ΤΟ ΒΗΜΑ: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=167834>
- Μουρίκη, Α. (2005). Έμφυλες διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο *Φτώχεια, αποκλεισμός & κοινωνικές ανισότητες* (σσ. 235-241). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1996). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας* (2η εκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σσ. 67-85). Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσταΐρας, Π. Γ. (2004). *Κοινωνικό κεφάλαιο και προσδοκίες των μαθητών: Μια μελέτη για τους παράγοντες των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών προσδοκιών των μαθητών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/14214>
- Μουχελή, Α. (1995, Ιανουαρίου 8). Η κοινωνική οργάνωση: Διαφοροποιήσεις, φάρες, οικογένεια και γάμος στην τσιγγάνικη κοινωνία. *Η Καθημερινή- Επτά Ημέρες: Οι Έλληνες Ρομ- Τσιγγάνοι*, σσ. 8-10.
- Μπάγκαβος, Χ. (2012). *Η κατάσταση υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα: Προσδόκιμο επιβίωσης και προσδόκιμο υγείας*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Μπάδα, Η. (2005). Διεξάγοντας βιντεοεθνογραφία σε κοινότητες ελλήνων τσιγγάνων. Στο Γ. Κυριακάκης, & Μ. Μιχαηλίδου (Επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική* (σσ. 237-256). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπαλούρδος, Δ. (2011). Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό: Αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(134-135, Α'-Β'), 165-192.
- Μπαλούρδος, Δ., & Υφαντόπουλος, Γ. (2001). Περιφερειακές διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος και της φτώχειας στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(106), 3-42.
- Μπαλούρδος, Δ., Σούλης, Σ., & Χρυσάκης, Μ. (1998). Κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση και στη διανομή του εισοδήματος. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 656-672). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1980). *Θεωρητική γλωσσολογία: Εισαγωγή στη σύγχρονη γλωσσολογία*. Αθήνα: Συγγραφέας.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπάουμαν, Ζ. (2008). *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπερελής, Π. (2001). *Για μια διαπολιτισμική εκπαίδευση σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία*. Αθήνα: Apiroshora.

- Μπόμπας, Λ. (1999). Παιδιά από μονογονεϊκές οικογένειες: Quo Vadis? Στο *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (β' εκδ., σσ. 451-466). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπουρίκος, Δ. (2006). *Το ζήτημα της πρόσβασης και το ελληνικό πανεπιστήμιο: Ελλείμματα και προκλήσεις*. Ανάκτηση από Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ) : <http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2008/07/chapter7.pdf>
- Μπρούζος, Α. (2007). Σχέσεις οικογενειακού- σχολικού περιβάλλοντος. Στο Ι. Πυργιωτάκης (Επιμ.), *Συσχετισμός οικογενειακού, κοινωνικού, πολιτισμικού περιβάλλοντος στη σχολική επίδοση του παιδιού* (σσ. 72-105). Αθήνα: Οργανισμός Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών.
- Μυλωνάς, Θ. (1999). Παιδευτικές στρατηγικές και πρακτικές οικογενειών διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών. Στο *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (2η εκδ., σσ. 427-447). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μωραΐτου, Μ. (2010). Τα προβλήματα υγείας της Ελληνίδας Τσιγγάνας. *Interscientific Helath Care*, 2(3), 122-131.
- Μωραΐτου, Μ. (2013). Η υγεία των Ρομά που ζουν στην Ελλάδα: Μελέτες και εφαρμογές. Στο Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ρομά: Πρόσωπα πίσω από τα στερότυπα* (σσ. 131-150). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ναυρίδης, Κ. (1994). *Κλινική κοινωνική ψυχολογία*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Νικολάου, Σ. Μ. (2009). Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στοιχεία και προβληματισμοί. *Σύγχρονη κοινωνία, εκπαίδευση και ψυχική υγεία*(2), 285-305.
- Νόβα- Καλτσούνη, Χ. (2004). *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/265>
- Νόβα- Καλτσούνη, Χ. (2010). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νομοθετικό Διάταγμα 3370. (1955). *Κτήσεις της Ελληνικής Ιθαγένειας*. ΦΕΚ 258/ Α.
- Νόμος 1397. (1983). *Εθνικό Σύστημα Υγείας*. ΦΕΚ 143/ Α.
- Νόμος 2413. (1996). *Η ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις*. ΦΕΚ 124/Α.
- Νόμος 2472. (1997). *Προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα*. ΦΕΚ 50/Α.
- Νόμος 3284. (2004). *Περί κυρώσεως του Κώδικα της Ελληνικής Ιθαγένειας*. ΦΕΚ 217/Α.
- Νόμος 3463. (2006). *Κύρωση του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων*. ΦΕΚ 114/ Α.
- Νόμος 3838. (2010). *Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις*. ΦΕΚ 49/Α.
- Νούτσος, Π. (1998). "Κοινωνικός αποκλεισμός" και "ανθρώπινα δικαιώματα". Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 87-93). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Ντούσας, Δ. (1997). *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις: Στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ξιφαράς, Δ. Χ. (1995). *Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας. Μέρος Α'*. Ανάκτηση από Θέσεις-Τεύχος 53: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=516&Itemid=29

- Οικονομική Επιτροπή Ηρακλείου. (2013). *Απόφαση αριθμός 402/10-07-2013*. ΑΔΑ:ΒΛ4ΣΩ0Ο-7ΕΑ.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή. (2000). *Γνώμη της Ο.Κ.Ε. αρ. 41: Η φτώχεια στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ο.Κ.Ε.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή. (2009). *Γνώμη της Ο.Κ.Ε. αρ. 210: Φτώχεια*. Αθήνα: Ο.Κ.Ε.
- Οικονόμου, Χ., & Φερόνας, Α. (Επιμ.). (2006). *Οι εκτός των τειχών: Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*. Αθήνα: Διόνικος.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2010). *Επισκόπηση της ιστορίας της εκπαίδευσης στο Νεοελληνικό Κράτος*. Ανάκτηση από Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: http://www.pi-schools.gr/progr_sproudon_1899_1999
- Παλαιολόγος, Ν. (2006). *Εργασία και συνδικάτα στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2002). Η μαρτυρία του ερευνητή και η έρευνα της μαρτυρίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(107), 61-67.
- Πανευβοϊκόν Βήμα. (1977, 10 Φεβρουαρίου). 18 τοπικές βιομηχανίες στις 200 μεγαλύτερες. *ΠΑΝΕΥΒΟΪΚΟΝ ΒΗΜΑ*, 4.
- Πανευβοϊκόν Βήμα. (1978, 1 Ιουνίου). Μαθήτριες βάφτισαν 4χρονη αθιγγανοπούλα. *ΠΑΝΕΥΒΟΪΚΟΝ ΒΗΜΑ*, 1.
- Πανταζής, Β., & Μαυρουλή, Δ. (2001). Τα παιδιά των Ρομά στο Δημοτικό Σχολείο. Πολιτιστικός εμπλουτισμός ή ανασταλτικός παράγων; Οι αντιλήψεις γονέων μαθητών δημοτικών σχολείων νομού Ηλείας. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΕ(60), 121-136.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002). *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2003). *Η "ανισότητα των φύλων" ως πρόβλημα πολιτικής: Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης*. Ανάκτηση από ΠΙΜΣ "Γυναίκες και φύλα": Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις, Τμήμα Κοινωνικής Ιστορίας και Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Praktika_Synedriou/Praktika_Synedriou.htm
- Παπαδάκης, Μ., Κογεβίνας, Μ., & Τριχόπουλος, Δ. (2012). *Ο πληθυσμός της Ελλάδας: Θεωρήσεις- προοπτικές- προσανατολισμοί*. Ανάκτηση από Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας: http://www.nsph.gr/files/017_Grammateia/02_Ekpaideysi/FORUM/Report%20to%20Parliament.pdf
- Παπαδόπουλος, Ι. (1998). Ηθικός δράστης και κοινωνικό κράτος πριν από την οριστική κατάλυσή του: Η ατζέντα πέρα από το 1990. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 94-108). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Παπαδοπούλου, Α. (2006). *Ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης στην ένταξη των Ρομά: Πρόσβαση των Ρομά σε υπηρεσίες*. Ανάκτηση από Συνήγορος του Πολίτη: <http://www.synigoros.gr/diakriseis/docs/PapadopoulouEKKA.pdf>
- Παπαδοπούλου, Δ. (2004). Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 367-399). Αθήνα: Εξάντας.
- Παπαδοπούλου, Δ., Δημουλάς, Κ., Μπαμπανέλου, Δ., & Τσιώλης, Γ. (2002). *Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό: Διαδικασίες και χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στο Νομό Κυκλάδων*. (Δ. Παπαδοπούλου, Επιμ.) Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

- Παπαθεοδώρου, Χ., & Μωυσίδου, Α. (2011). *Υγειονομική περίθαλψη και ανισότητα στην Ελλάδα: Η διανεμητική επίδραση του συστήματος υγείας*. Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπακωνσταντίνου, Γ. (2014). *Η οικονομική διάσταση της ζωής των Τσιγγάνων (απασχόληση, οικονομικά)*. Ανάκτηση από Διαπολιτισμική Εκπαίδευση (ΕΥ04) η-Τάξη ΕΚΠΑ: <http://eclass.uoa.gr/modules/document/index.php?course=ENL313&download=/5472f48cL6iM.docx>
- Παπακωνσταντίνου, Γ., Βασιλειάδου, Μ., & Παυλή-Κορρέ, Μ. (2004). *Οικονομική-κοινωνική-πολιτισμική κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα: Πρώτη (1998) και δεύτερη (1999) φάση της έρευνας*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/282>
- Παπακωνσταντίνου, Π. (2004). *Διοικητική αταξία και εκπαιδευτική απάθεια: Σπαράγματα ψυχών*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/657>
- Παπαματθαίου, Μ. (2012, 2 Νοεμβρίου). *Γονείς ψήφισαν να αποκλειστούν Ρομά μαθητές*. Ανάκτηση από Το Βήμα: <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=482280>
- Παπαναστασίου, Κ. (1996). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Λευκωσία: Συγγραφέας.
- Παπάνης, Ε., Γιαβρίμης, Π., & Βίκη, Α. (2009). Ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός ως γενεσιουργό αίτιο του κοινωνικού αποκλεισμού. *Σύγχρονη Κοινωνία, Εκπαίδευση και Ψυχική Υγεία*(2), 381-394.
- Παπαπαύλου, Μ., & Κοπάση- Οικονομέα, Ε. Δ. (2002). Τσιγγάνοι και τσιγγανολογία: Λόγοι περί ετερότητας. Στο *Οι Ρομά στην Ελλάδα* (σσ. 9-24). Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.
- Παπαστάμου, Σ. (1989). *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας* (4η εκδ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπούλια-Τζελέπη, Π., & Σπινθουράκη, Ι. Α. (1999). Οι ρίζες της σχολικής αποτυχίας στα αρχικά στάδια της εκπαίδευσης. Στο *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (2η εκδ., σσ. 41-58). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1993). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας* (Τόμ. Β'). Αθήνα: Συγγραφέας.
- Παρασκευόπουλος, Χ. Ι. (2001). Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και δημόσια πολιτική: Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(106), 43-65.
- ΠΑΣΟΚ-Τομέας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. (2007). *Ανακοίνωση του Τομέα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΠΑΣΟΚ σχετικά με τη χορήγηση στεγαστικών δανείων στους Έλληνες Ρομά*. Ανάκτηση από <http://www.pasok.gr/portal/gr/63/42296/7/print/135/1/showdoc.html>
- Πατέλης, Δ. (2007). *Η λογική της ελεύθερης έρευνας και η υπαγωγή επιστήμης και παιδείας στο κεφάλαιο*. Ανάκτηση από 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π."Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο": http://www.ntua.gr/MIRC/5th_conference/ergasies
- Παυλέας, Σ., Αρβανιτίδης, Π., & Πετράκος, Γ. (2009). Η οικονομική και κοινωνική διάρθρωση των ελληνικών πόλεων: Μια πρώτη διερεύνηση. *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 15(11), 209-220.

- ΠΑΦ-ΕΑΚ. (2008). *Η φτώχεια στην Ελλάδα: Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παρατηρητήριο Φτώχειας Εισοδημάτων και Ανισοτήτων και Κοινωνικού Αποκλεισμού.
- ΠΑΦ-ΕΑΚ. (2010). *Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008*. Αθήνα: Παρατηρητήριο Φτώχειας Εισοδημάτων και Ανισοτήτων και Κοινωνικού Αποκλεισμού.
- Πετμεζίδου, Μ. (2000). Σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες και νέες συνθέσεις. Στο Μ. Πετμεζίδου (Επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία: Δομικός λειτουργισμός, κριτική στο θετικισμό, συμβολικές διαντιδράσεις, νόημα και ερμηνεία* (3η εκδ., Τόμ. Ι, σσ. 1-40). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πετμεζίδου, Μ. (2004). Ο διάλογος για την παγκόσμια φτώχεια. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 29-86). Αθήνα: Εξάντας.
- Πετμεζίδου, Μ., & Παπαθεοδώρου, Χ. (2004). Εισαγωγή. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 11-26). Αθήνα: Εξάντας.
- Πετμεζίδου, Μ., & Παπαθεοδώρου, Χ. (Επιμ.). (2004). *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Πετράκη, Γ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες "αναγνώσεις" του κοινωνικού προβλήματος. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 19-24). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Πετράκη, Γ. (2006). Οι κοινωνικές τάξεις ως θεωρητικό και πολιτικό διακύβευμα. *Κριτική/Επιστήμη & Εκπαίδευση*(3), 33-46.
- Πετρονότη, Μ. (1995). *Δίκτυα κοινωνικών σχέσεων: Όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Πετρονότη, Μ. (2000). Εισαγωγικά. Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί. Στο Ρ. Κανταντζόγλου, & Μ. Πετρονότη (Επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί* (σσ. 11-40). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Πεχλιβανίδης, Τ. (2002). Μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός. Μετάλλαξη ή μεταμόρφωση;. *Θέσεις*(78), 53-90.
- Πηγιάκη, Π. (1988). *Εθνογραφία: Η μελέτη της ανθρώπινης διάστασης στην κοινωνική και παιδαγωγική έρευνα*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Πιζάνιας, Π. (2004). *Για τους γενικούς ιστορικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/285>
- Πλειός, Γ. (1999). Εκπαίδευση, απασχόληση και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (2η εκδ., σσ. 333-363). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ποδάρα, Α. (2012-13). *Νέα Ζωή-Web documentary*. Ανάκτηση από <http://lampsakos.com>
- Πολίτου, Ε. Η. (2001). *Η (ανα)παραγωγή και η ομοιογενοποίηση του "ειδικού" μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα: Η περίπτωση των Τσιγγάνων σε κοινότητες της Αττικής και της Θράκης*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/3205>
- Πόρποδας, Κ. (1996). *Γνωστική ψυχολογία: Θέματα ψυχολογίας της γλώσσας- Λύση προβλημάτων*. Αθήνα: Συγγραφέας.
- Πουρκός, Μ. Α., & Δαφέρμος, Μ. (2010). Εισαγωγή- Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρητική και ιστορική οριοθέτηση του πεδίου. Στο Μ. Α.

- Πουρκός, & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες* (σσ. 21-56). Αθήνα: Τόπος.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2006). *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ράντης, Μ. (2008). Οι μορφές οργάνωσης των ελλήνων Τσιγγάνων στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 189-198). Αθήνα: Κριτική.
- Ράπτης, Ν. (2006). Η διαχείριση της καινοτομίας από τη σχολική ηγεσία. *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*(6), 32-42.
- Ρήγα, Α. Β., & Δαιμονάκου, Σ. (2002). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για τον εαυτό και τον άλλον (τον Τσιγγάνο). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(108-109), 257-283.
- ΡΙζοσπάστης. (1998, 5 Ιουνίου). Τσιγγάνοι Ευόσμου: Έρμαια προεκλογικών σκοπιμοτήτων. *ΡΙζοσπάστης*, σ. 44.
- Ροζανβαλόν, Π. (2003). *Το νέο κοινωνικό ζήτημα: Επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σακκάς, Π. (2009, 4 Ιανουαρίου). *Τα βάσανα της δημόσιας υγείας*. Ανάκτηση από Το Βήμα: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=249190>
- Σέττας, Ν. (1963). Η αγροτική ανάπτυξη της Ευβοίας. Στο *Αρχειόν Ευβοϊκών Μελετών* (Τόμ. Ι, σσ. 142-217). Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Σέττας, Ν. (1965). *Τα αίτια της αστυφιλίας και της μεταναστεύσεως των αγροτών της Εύβοιας*. Διδακτορική διατριβή, Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, Αθήνα.
- Σιάνου, Ε. (1998). Κοινωνικές ανισότητες και εκπαίδευση: Από το φορμαλισμό των "ίσων ευκαιριών" στον ανταγωνιστικό ατομικισμό της ελεύθερης αγοράς. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 623-638). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Σιπητάνου, Α. Α. (2007). *Ο αναλφαριθμητισμός στην Ελλάδα: Η διαχρονικότητα και οι μεταλλαγές του προβλήματος*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί.
- Σιώτου, Α. (2004). *Οικογένεια, φύλο και ηλικία στην κοινωνία των Τσιγγάνων*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/280>
- Σκριβάνος, Τ. (2012, Ιούνιος 14-20). Οι δρόμοι του SCRAP. *Athens Voice*(396), σσ. 24-26.
- Σουλιώτης, Κ. (2000). *Η χρηματοδότηση του ελληνικού υγειονομικού συστήματος: Κατανομή πόρων και ιδιωτικές δαπάνες υγείας*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/12022>
- Σπανού, Σ. (2011). *Φύλο, κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο και η επίδρασή τους στην εκπαίδευση των Τσιγγάνων της Χαλκίδας*. Αδημοσίευτη διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ. "Φύλο και νέα εκπαιδευτικά και εργασιακά περιβάλλοντα στην κοινωνία της πληροφορίας", Ρόδος.
- Σταθοπούλου- Βασιλονικολού, Χ. (2003). *Σύνδεση πολιτισμικού πλαισίου με τη μάθηση και τη διδασκαλία των μαθηματικών: Εθνογραφική μελέτη μιας σχολικής τάξης τσιγγανοπαιδών και της κοινότητας προέλευσής τους*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/14475>

- Σταμάτης, Γ. (1987). *Μερικά χαρακτηριστικά της νεοκλασικής θεωρίας*. Ανάκτηση από Θέσεις- Τεύχος 18:
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=173&Itemid=29
- Σταμέλος, Γ. (1999). Κοινωνικός αποκλεισμός και μαθητική διαρροή από την υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα: Μύθοι και πραγματικότητα. Στο Χ. Κωνσταντίνου, & Γ. Πλειός (Επιμ.), *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση* (2η εκδ., σσ. 303-331). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σταμέλος, Γ. (2002). *Παγκοσμιοποίηση και εκπαίδευση: Ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός σήμερα*. Ανάκτηση από Πρακτικά 2ου διεθνούς συνεδρίου "Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα", Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών, :
<http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/stamelos.htm>
- Σταμέλος, Γ., & Δακοπούλου, Α. (2007). *Η διατριβή στις κοινωνικές επιστήμες: Από το σχεδιασμό στην υλοποίηση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Στασινοπούλου, Ό. (2001). Εισαγωγή στην Ελληνική έκδοση. Στο Τ. Η. Marshall, & Τ. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη* (Ό. Στασινοπούλου, Μεταφρ., σσ. 9-25). Αθήνα: Gutenberg.
- Στασινοπούλου, Ό. (2006). *Σημειώσεις για το μάθημα "Κοινωνική πολιτική: Βασικές έννοιες, ιστορική εξέλιξη, φορείς και πρότυπα"*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής.
- Στασινός, Δ. Π. (2004). *Ταυτότητα Τσιγγανοπαιδών και σχολείο: Συμπεριφορές, στάσεις, προσδοκίες*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/298>
- Στογιαννίδου, Μ. (1998). Κοινωνία της μη-εργασίας: Έρρηξη της εννοιολογικής κατηγορίας της εργασίας ή κρίση νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κοινωνικού συμβολαίου;. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 25-35). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Στρατιώτου, Ε. (2010). Αντιλήψεις Τσιγγάνων γονέων της Κεφαλλονιάς για την εκπαίδευση των παιδιών τους: Μια πρώτη ποιοτική προσέγγιση. *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*(12), 137-161.
- Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομέλεια: Απόφαση 460. (2013). *Απόδοση ιθαγένειας σε τέκνα αλλοδαπών λόγω γέννησής τους στην Ελλάδα ή φοίτησής τους σε ελληνικό σχολείο επί εξαιτία- Εκλογικά δικαιώματα αλλοδαπών στις εκλογές των πρωτοβάθμιων οργάνων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης*.
- Συμεωνίδου, Χ. (1998). Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία γυναικών στην Ελλάδα. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 348-364). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Συνήγορος του Πολίτη. (2008). *Ανάγκη επιτάχυνσης της διαδικασίας μετεγκατάστασης Ρομά Βοτανικού- Ελαιώνα-Αιγάλεω*. Ανάκτηση από Συνήγορο του Πολίτη: <http://www.synigoros.gr/resources/docs/201466.pdf>
- Συνήγορος του Πολίτη. (2009). *Δημοτολογική τακτοποίηση των Ελλήνων Τσιγγάνων*. Ανάκτηση από Συνήγορο του Πολίτη: http://www.synigoros.gr/?i=human-rights.el.mitroa_lixiarxeia.19442
- Συνήγορος του Πολίτη. (2009α). *Αυθαίρετη εγκατάσταση άστεγων τσιγγάνων στην Χαραυγή Χαλκίδας και αναγκαιότητα λήψης μέτρων από το κράτος για τη στεγαστική τους αποκατάσταση και την κοινωνική τους ένταξη*. Αναφορά της 12/11/2009 , υπ. αριθ. πρωτ. 15676/09.2.2 & 19469/09.2.1.
- Συνήγορος του Πολίτη. (2009β). *Εκθεση Αυτοψίας*. Προσάρτημα της υπ. αριθμ. πρωτ. :15676/09.2.2 & 19469/09.2.1 αναφοράς με θέμα "Αυθαίρετη εγκατάσταση

άστεγων τσιγγάνων στην Χαραυγή Χαλκίδας και αναγκαιότητα λήψης μέτρων από το κράτος για τη στεγαστική τους αποκατάσταση και την κοινωνική τους ένταξη".

- Συνήγορος του Πολίτη. (2012). *Συνοπτική έκθεση προτάσεων προς το Υπουργείο Εσωτερικών*. Ανάκτηση από Συνήγορο του Πολίτη: http://www.synigoros.gr/resources/protaseis_25072012.pdf
- Συνήγορος του Πολίτη. (2013). *2013 Ετήσια Έκθεση*. Ανάκτηση από Συνήγορο του Πολίτη: <http://www.synigoros.gr/?i=stp.el.annreports.167791>
- Σύνταγμα της Ελλάδας. (2001). *ΦΕΚ85/ Α, 18 Απριλίου 2001*.
- Σύνταγμα της Ελλάδας. (2008). *ΦΕΚ 120/ Α, 27 Ιουνίου 2008*.
- Σύνταγμα της Ελλάδος. (1864). *ΦΕΚ 48, 17 Νοεμβρίου 1864*.
- Σύνταγμα της Ελλάδος. (1911). *ΦΕΚ 127/ Α, 1 Ιουνίου 1911*.
- Σύνταγμα της Ελλάδος. (1952). *ΦΕΚ 1/Α, 1 Ιανουαρίου 1952*.
- Σύνταγμα της Ελλάδος. (1975). *ΦΕΚ 11/Α, 9 Ιουνίου 1975*.
- Σύνταγμα της Ελλάδος. (1986). *ΦΕΚ 23/Α, 14 Μαρτίου 1986*.
- Σωτηριάδου, Κ., Μαλλιάρου, Μ., & Σαράφης, Π. (2011). Πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στην Ελλάδα: Κατάσταση και προοπτικές. *Διεπιστημονική φροντίδα υγείας*, 3(4), 140-148.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2000). Όψεις του κράτους πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1961. Στο Θ. Β. Πάκος (Επιμ.), *Κοινωνία των 2/3: Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος. Διεθνές συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 10-12 Νοεμβρίου 1997* (σσ. 851-860). Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2007). *Πελατιακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Μια δύσκολη συμβίωση*. Ανάκτηση από Πρακτικά διημερίδας "Φύλο, εργασία και οικιακός χώρος: Συγκριτικές θεωρήσεις", Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: www.sa.aegean.gr/Synedrio/Sotiropoulos.doc
- Ταϊήλορ, Τ. (2006). Η πολιτική της αναγνώρισης. Στο Τ. Ταϊήλορ, *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης* (Φ. Παιονίδης, Μεταφρ., σσ. 71-140). Αθήνα: Πόλις.
- Τάτσης, Ν. Χ. (1997). *Κοινωνιολογία: Ιστορική εισαγωγή και θεωρητικές θεμελιώσεις* (5η εκδ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- ΤΕΕ- Περιφερειακό Τμήμα Ν. Εύβοιας. (2010). Η βιομηχανική αρχιτεκτονική κληρονομιά της Χαλκίδας. *Πρακτικά ημερίδας*. Χαλκίδα: ΤΕΕ- Περιφερειακό Τμήμα Ν. Εύβοιας.
- Τερζοπούλου, Μ., & Γεωργίου, Γ. (1996). *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα: Ιστορία-πολιτισμός*. (Γ. Μάρκου, & Μ. Βασιλειάδου, Επιμ.) Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Τζαναβάρα, Χ. (2011, Ιούνιος 9). *Τοξική βόμβα για το λεκανοπέδιο η καύση καλωδίων από 30.000 Ρομά*. Ανάκτηση από Ελευθεροτυπία: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=282873>
- Τζάνος, Θ. (1991). *Η Νότια Εύβοια στην Κατοχή*. Πασσά: Συγγραφέας.
- Τζιόβας, Δ. (2009, 4 Ιανουαρίου). *Νεολαία- κράτος μια επικίνδυνη σχέση*. Ανάκτηση από Το Βήμα on line: <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=249087&ct=32&dt=04/01/2009>
- Τούντας, Γ. (2000). Κοινωνικές ανισότητες στην υγεία. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 17(4), 351-354.

- Τούντας, Γ., & Συνεργάτες. (2007). *Η υγεία του ελληνικού πληθυσμού*. Αθήνα: Κέντρο Μελετών Υπηρεσιών Υγείας Εργαστηρίου Υγιεινής και Επιδημιολογίας Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Τούντας, Γ., & Συνεργάτες. (2009). *Η υγεία του ελληνικού πληθυσμού 1986-2006*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Τουρτούρας, Χ. (2005). *Σχολική ενσωμάτωση και εκπαιδευτικός αποκλεισμός των παιδιών από τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Περίπτωση των δημοτικών σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία 1990-2000*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/19090>
- Τουρτούρας, Χ., Μπαλή, Ε., & Αλτιντασιώτης, Α. (2008). Το φύλο ως παράγοντας διαμόρφωσης της σχολικής επίδοσης. Η περίπτωση των παιδιών από την πρώτη ΕΣΣΔ στα Δημοτικά Σχολεία της Θεσσαλονίκης. *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*(9), 121-137.
- Τρέσσου, Ε. (1998). Αποκλεισμός ειδικών ομάδων από την εκπαίδευση σε συνθήκες σχολικής διαφοροποίησης και σε συνθήκες σχολικής συνύπαρξης. Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 639-655). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Τρέσσου, Ε. (2009). Αποκλεισμός ειδικών ομάδων από την εκπαίδευση και μέσω της εκπαίδευσης. Ποιες ομάδες κινδυνεύουν περισσότερο. Στο Ε. Σπανού (Επιμ.), *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη* (σσ. 241-250). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τριανταφυλλίδου, Α. (2005). *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική: Προβλήματα και κατευθύνσεις*. Ανάκτηση από Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ): <http://www.eliamep.gr/old/eliamep/files/TRIAND.pdf>
- Τριάρχη-Hermann, B. (2000). *Η διγλωσσία στην παιδική ηλικία: Μια ψυχολογιστική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τρουμπέτα, Σ. (2008α). Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας και στα πρωτοσέλιδα της πολιτικής. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 11-76). Αθήνα: Κριτική.
- Τρουμπέτα, Σ. (2008β). Το διακύβευμα της καταγωγής των Ρομά: Ελληνικότητα, (εκ)πολιτισμός και κοινωνική περιθωριοποίηση. Στο Σ. Τρουμπέτα (Επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες* (σσ. 93-125). Κριτική.
- Τσακίρης, Δ. Ν. (2004). *Πολιτική ευρωπαϊκών κρατών και Τσιγγάνοι- Rom: Μια ιστορική επισκόπηση*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/284>
- Τσαμαδιάς, Κ. Π. (2000). *Η αποδοτικότητα των επενδύσεων στην τριτοβάθμια τεχνολογική εκπαίδευση*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/12008>
- Τσαούσης, Δ. (1998). Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σσ. 87-119). Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Τσάφου, Μ. (2007). *Οι δυσκολίες πρόσβασης των Ρομά στις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας*. Ανάκτηση από Πρακτικά 6ης εθνικής στρογγυλής τράπεζας, Αντιγόνη, Κέντρο πληροφόρησης και τεκμηρίωσης: <http://www.antigone.gr/files/gr/round-table/rt6/proceedings2007.pdf>
- Τσεβρένη, Ι. (2003). *Χωρικός και κοινωνικός αποκλεισμός στο αστικό περιβάλλον: Η τσιγγάνικη κοινότητα του Δήμου Χαλανδρίου*. Αδημοσίευτη διπλωματική

εργασία, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Διεπιστημονικό πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών "Περιβάλλον και Ανάπτυξη", Αθήνα.

- Τσέκερης, Χ. (2012). Ισχυρή αναστοχαστικότητα/ ανίσχυρη θεωρία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(137-138 Α' - Β'), 233-251.
- Τσιάκαλος, Γ. (1993). *Μορφές φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στη Δυτική Θεσσαλονίκη*. Ανάκτηση από προσωπικό ιστοχώρο Γιώργου Τσιάκαλου: <http://users.auth.gr/gtsiakal/p3keimena/forms-excl-west-sal.htm>
- Τσιάκαλος, Γ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σσ. 39-65). Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Τσιάκαλος, Γ., & Κογκίδου, Δ. (1991). *Ορισμός της φτώχειας ή από τον ορισμό της φτώχεια εξαρτώνται οι στρατηγικές καταπολέμησής της*. Ανάκτηση από προσωπικό ιστοχώρο Δήμητρας Κογκίδου: http://www.dkogidou.gr/documents/paper_5_5.pdf
- Τσίγκανου, Ι. (1998). Παραβατικότητα και πραγματικότητα: Η έννοια του "κοινωνικού υποστρώματος" ή διαφορετικά "υποτάξης". Στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 391-401). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Τσιώλης, Γ. (2011). *Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των "παραδειγμάτων" στις συνθετικές προσεγγίσεις*. Ανάκτηση από ACADEMIA: http://www.academia.edu/792622/_._._._and_._._21_._._2011
- Τσολάκου, Θ. (2011). *Η ελληνική ιθαγένεια μεταξύ εθνικής ενσωμάτωσης και πολιτικής ένταξης: Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 350/2011, Δ' Τμ. για τις προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας*. Ανάκτηση από Όμιλο "Αριστόβουλος Μάνεσης": http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/Otsolakouithageneia21042011_2011_4_21_19_4_48.pdf
- Τσουκαλάς, Κ. (1975). Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής. *Δευκαλίων*, 4(13), 18-33.
- Τσουκαλάς, Κ. (2000, 25 Ιουνίου). *Κοινωνικό κράτος και ισότητα*. Ανάκτηση από Το Βήμα: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=123607>
- Τσουκαλάς, Κ. (2010). *Η επινόηση της ετερότητας: "Ταυτότητες" και "διαφορές" στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Υγειονομική διάταξη Α5/696. (1983). *Υγειονομική διάταξη για την οργανωμένη εγκατάσταση πλανόδιων νομάδων*. ΦΕΚ 243/ Β.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης. (2011). *Πλαίσιο εθνικής στρατηγικής για τους Ρομά*. Ανάκτηση από Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ): <http://www.ekka.org.gr/files/roma3414.pdf>
- Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας. (2011). *Εθνική στρατηγική για την κοινωνική ένταξη των Ρομά*. Ανάκτηση από Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Δικαιοσύνης: http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_greece_strategy_el.pdf
- Υπουργείο Εσωτερικών. (2008). *Ολοκληρωμένο πρόγραμμα δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων- Ετήσια έκθεση 2008*.
- Υπουργείο Εσωτερικών. (2013). *Υπ. αριθμ. πρωτ. 108/08-02-2013 έγγραφο με θέμα "Κοινοβουλευτικός έλεγχος"*. Ανάκτηση από Βουλή των Ελλήνων-Κοινοβουλευτικός έλεγχος: <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a-476a34d732bd/8391133.pdf>

- Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης. (2007). 1.730 στεγαστικά δάνεια για τους Έλληνες Τσιγγάνους σε 90 δήμους της χώρας με τη νέα διαδικασία χορήγησης. Δελτίο τύπου, 8 Ιανουαρίου 2007.
- Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης. (2010). Υπ. αριθ. Πρωτ. 72316/ 21 Δεκεμβρίου 2010 "Απάντηση στην 6769/26.11.2010 ερώτηση των βουλευτών κ.κ. Φ. Κουβέλη, Θ. Λεβέντη, Ν. Τσούκαλη & Γ. Ψαριανού σχετικά με την διακοπή υδροδότησης στον καταυλισμό Ρομά Ν. Αλικαρνασσού Κρήτης." .
- Υπουργείο Παραγωγικής Ανασυγκρότησης, Περιβάλλοντος και Ενέργειας. (2015). *Η εξορυκτική/μεταλλουργική δραστηριότητα στην Ελλάδα. Στατιστικά δεδομένα για τη διετία 2013-2015*. Ανάκτηση από Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας: <http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=J0JV10Bnh7E%3D&tabid=294&language=el-GR>
- Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. (2008). *Εθνικό σχέδιο δράσης για τη δημόσια υγεία: Εθνικό σχέδιο δράσης για τη στοματική υγεία 2008-2012*. Ανάκτηση από Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας: http://www.esdy.edu.gr/?page=tev_meletes
- Υπουργική Απόφαση 12624/195. (2000). *Εγκριση για την επιδότηση του επιτοκίου κατά 80% των δανείων που θα χορηγηθούν από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την κατασκευή ή την αγορά 940 κατοικιών (ετοιμών ή υπό κατασκευή) σε άστεγες οικογένειες Ελλήνων Αθιγγάνων*. ΦΕΚ 412/ Β.
- Υπουργική Απόφαση 13576. (2003). *Καθορισμός όρων χορήγησης 4.500 στεγαστικών δανείων σε Έλληνες Τσιγγάνους*. ΦΕΚ 396/ Β.
- Υπουργική Απόφαση Αριθ. Υ20. (2000). *Σύσταση Επιτροπής για τον πολιτικό σχεδιασμό αντιμετώπισης των θεμάτων των Ελλήνων Τσιγγάνων*. ΦΕΚ 24/ Α.
- Υφαντόπουλος, Γ. (2005). Διαχρονικές διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στο *Φτώχεια, αποκλεισμός & κοινωνικές ανισότητες* (σσ. 13-20). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Φακιολάς, Ν. (2012). Επίδραση κοινωνικών δικτύων στην υγεία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(137-138 Α'-Β'), 201-232.
- Φακιολιά, Μ. (2010). *Κοινωνικές σχέσεις και ταυτότητες στην κοινότητα Ρομά της Αγίας Βαρβάρας*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/23005>
- Φακιολιάς, Ν. (2006). Αίτια και πολιτικές αντιμετώπισης του αναλφαριθμητισμού. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(120), 169-194.
- Φαλτάιτς, Κ. (1930). *Τσιγγάνοι και Ορφεύς*. Ανάκτηση από Ανέμη- Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών: http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/8/7/metadata-aa027e683f132fc4662f85361f7ef690_1273821324.tkl
- Φίλιας, Β. (2000). *Κοινωνιολογία του πολιτισμού* (Τόμ. Α'). Αθήνα: Παπαζήση.
- Φραγκόπουλος, Ι. Θ. (2008). Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση του χώρου της πόλης μέσα από το έργο των κλασσικών: Marx, Weber, Durkheim. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(126Β), 3-38.
- Φραγκουδάκη, Ά. (1985). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Φραγκουδάκη, Ά. (1996). *Γλώσσα και ιδεολογία: Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας* (7η εκδ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Φωτόπουλος, Ν. (2010). Κοινωνικές ανισότητες, εκπαίδευση και απασχόληση. Το διακύβευμα μιας ρεαλιστικής πολιτικής διασύνδεσης της εκπαίδευσης με την απασχόληση. Στο Σ. Κονιόρδος, & Ν. Φωτόπουλος (Επιμ.), *Φτώχεια,*

- ανισότητες και εκπαίδευση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (σσ. 193-211). Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής/ ΓΣΕΕ.
- Χαρμπί, Έ. (2009). *Ιδιωτικές κοινότητες ελεγχόμενης πρόσβασης*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα.
- Χαρτουλάρη, Μ. (2015, 22 Μαΐου). *Διακίνηση παιδιών: Ένα πολιτικό ζήτημα*. Ανάκτηση από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/diakinisi-paidion-ena-politiko-zitima>
- Χατζηγιάννη, Α., & Βαλάση, Δ. (2008). Ανώτατη εκπαίδευση και αναπαραγωγή των διακρίσεων: Η μικρή και μεγάλη πόρτα στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, & Α. Χατζηγιάννη (Επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα* (σσ. 207-245). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χατζηγιάννη, Α., & Κάλλας, Γ. (2005). Εκπαιδευτικό κεφάλαιο και πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Η περίπτωση των αποφοίτων κοινωνικών επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*(116), 141-165.
- Χατζηδήμα, Σ. (2002). Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη. *Σπουδαί*, 52(4), 155-165.
- Χατζηνικολάου, Α. (2005). *Αλφαριθμητισμός παιδιών Ρομά μέσα από τη διδασκαλία των ανθρώπινων δικαιωμάτων: Δυνατότητες και περιορισμοί*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/18994>
- Χατζησαββίδης, Σ. (1996). Οι Ρομ της Ελλάδας: Γλώσσα και πολιτισμός. *Μακεδόν*(2), 83-87.
- Χατζησαββίδης, Σ. (1998). Οι Ρομ της Ελλάδας και η γλώσσα τους. *Ελληνική Διαλεκτολογία*(5), 193-207.
- Χατζησαββίδης, Σ. (2007). Η κοινή Ρομανές και η ποικιλία των τσιγγάνικων γλωσσών των Βαλκανίων: Από τη γλωσσ(ολογική) μυθοπλασία στην εθνογενετική ιδεολογία. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (Επιμ.), *Γλώσσα, κοινωνία, ιστορία: Τα Βαλκάνια* (σσ. 423-432). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Χορμοβίτης, Δ. (2009). Οι Ρομά ενώπιον του Συνηγόρου του Πολίτη. *Εισήγηση σε ημερίδα της ΔΗΚΕΧ με θέμα: "Ιατροκοινωνικό Κέντρο Φροντίδας Τσιγγάνων: 3 χρόνια πορείας- προοπτικές"*. Χαλκίδα.
- Χριστόπουλος, Δ. (2004). Περιπέτειες της ελληνικής ιθαγένειας: Ποιος (δεν) έχει τα "προσόντα" να είναι Έλληνας;. *Θέσεις*(87), 61-90.
- Χρυσάκης, Μ. (1996). Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαιδευτικές ανισότητες. Στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα* (Τόμ. Α, σσ. 83-136). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χρυσάκης, Μ., Φαγαδάκη, Ε., Παπαλιού, Ο., & Σιάτης, Η. (2005). Φτώχεια και αποστέρηση στην υγεία. *Φτώχεια, αποκλεισμός & κοινωνικές ανισότητες* (σσ. 125-130). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χωματά, Χ. (2011). *Η αποδοτικότητα των επενδύσεων στην εκπαίδευση και ο ανθρώπινος παράγοντας: Το φαινόμενο της υπερεκπαίδευσης στην Ελλάδα*. (Διδακτορική διατριβή) Ανάκτηση από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/25935>
- Ψημίτης, Μ. (2000). Η ατομική επιλογή ως παράγοντας πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες πολυπλοκότητας: Η περίπτωση της αλληλεγγύης. Στο Χ. Κωνσταντοπούλου, Α. Μαράτου-Αλιπραντή, Δ. Γερμανός, & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *"Εμείς και οι Άλλοι": Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα* (σσ. 85-107). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.

